

Stéphane Courtois, Nikolas Werth,
Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski,
Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin

JUODOJI

KOMUNIZMO

KNYGA

JUODOJI KOMUNIZMO KNYGA

Stéphane Courtois, Nicolas Werth,
Jean-Louis Panne, Andrzej Paczkowski,
Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin

JUODOJI KOMUNIZMO KNYGA

Nusikaltimai, teroras, represijos

Talkino

Rémi Kauffer, Pierre Rigoulot, Pascal Fontaine,
Yves Santamaria ir Sylvain Boulouque

Iš prancūzų kalbos vertė

Irina Mikalkevičienė, Danius Zalieckas,
Vilhelmina Vitkauskienė

Vilnius

UDK 321.6
Ju-138

Verslą iš:
Stéphane Courtois, Nicolas Werth,
Jean-Louis Panné,
Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek,
Jean-Louis Margolin

LE LIVRE NOIR DU COMMUNISME
Crimes, terreur, répression
Éditions Robert Laffont, S. A., Paris, 1997

Recenzavo hum. m. dr. ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Ouvrage publié avec le concours du
Ministère français chargé de la culture-Centre
national du livre

Knygos leidimą parėmė Prancūzijos kultūros ministerija,
Nacionalinis knygos centras

Leidėjas ir autoriai skiria šią knygą
François Furet, sutikusio parašyti
jos praturmę, atminimui

Stéphane Courtois

KOMUNIZMO NUSIKALTIMAI

Cvetan Todorov.

Anot Raymond'o Queneau, „istorija yra mokslas apie žmonių nelaimes“ . Mūsų amžius, smurto amžius, iškalbingai patvirtina šį posakį. Tiesa, ir ankstesniais šimtmečiais nedaugelis tautų ir valstybių išvengė masinio smurto apraiškų. Svarbiausios Europos valstybės buvo įsivėlusios į juodaodžių prekybą; Prancūzijos Respublika vykdė kolonizaciją, kuri, nors ir turėjo tam tikrų teigiamų padarinių, iki pat savo pabaigos buvo paženklinta daugybe pasibjaurėtinų epizodų. Jungtinės Amerikos Valstijos ligi šiol persisunkusios tam tikra smurto kultūra, kurios šaknys siekia du didžiuosius nusikaltimus: negrų vergovę ir indėnų naikinimą.

Šiaip ar taip, mūsų amžius šiuo atžvilgiu atrodo pralenkęs savo pirmtakus. Pažvelgę atgal, esame priversti padaryti slogią išvadą: XX amžius buvo baisių žmonijos katastrofų amžius. Du pasauliniai karai, nacizmas, ką jau kalbėti apie siauresnio masto tragedijas Armėnijoje, Biafroje, Ruandoje ir kitur. Juk faktas, kad Otomanų imperija vykdė armėnų, o Vokietija - žydų ir čigonų genocidą. Musolinitė Italija masiškai žudė etiopus. Čekams sunkiai sekasi pripažinti, kad jų elgesys su Sudetų vokiečiais 1945-1946 m. nekelia absoliučiai jokių įtarimų. Net prieš mažąją Šveicariją šiandien iškilo praeities šmėkla: juk tai jos bankuose buvo laikomas auksas, kurį nacistai pavogė iš išžudytų žydų. Žinoma, Šveicarijos elgesys nesulyginamas su vokiečių vykdyto genocido žvėriškumu...

¹ Raymond Queneau, *Une histoire modèle*, Gallimard, 1979, p. 9.

Komunizmas įsilieja į šį tragedijų kupiną istorinį laikotarpį ir net sudaro vieną intensyviausių ir reikšmingiausių jo momentų. Komunizmas, svarbusis to trumpo XX amžiaus fenomenas, prasidėjęs 1914 m. ir pasibaigęs Maskvoje 1991 m., ryškiausiai nuspalvina epochos vaizdą. Komunizmas, kuris atsirado anksčiau už fašizmą ir nacizmą, kuris sugebėjo juos pergyventi ir vienaip ar kitaip paliesti keturis didžiuosius žemynus.

Konkrečiai kalbant, kaip mes suprantame žodį „komunizmas“? Pirmiausia reikėtų iškart atskirti doktriną nuo praktikos. Kaip politinė filosofija komunizmas egzistuoja jau ištus šimtmečius ir net tūkstantmečius. Dar Platonas savo *Respublikoje* pa-vaizdavo idealų miestą valstybę, kur žmonės nesugadinti pinigų bei valdžios ir kur valdo išmintis, protas, teisingumas. Kitas tos idėjos apie idealų miestą kūrėjas, garsiosios *Utopijos* autorius, buvo seras Thomas More'as, mąstytojas ir žymus valstybės vyras, 1530 m. buvęs Anglijos kancleriu ir padėjęs galvą po karaliaus Henriko VIII budelio kirviu. Utopinis mąstymo būdas atrodo esąs visiškai teisėtas visuomenės kritikos įrankis. Jis neatsiejamas nuo idėjinių debatų, o kas gi daugiau, jei ne ginčai dėl idėjų, nelyginant deguonis palaiko mūsų demokratijų gyvastį? Bet tasai komunizmas, apie kurį mes kalbame ir kalbėsime, nesklاند idėjų padangėse. Tai labai realus komunizmas, viešpatavęs konkrečioje epochoje, konkrečiose šalyse, įkūnytas garsiųjų lyderių Lenino, Stalino, Mao, Ho Chi Minho, Castro ir kt., o jei kalbėtume apie mūsų (Prancūzijos. - *Vert. past.*) istoriją - Maurice'o Thorezo, Jacques'o Duclos, Georges'o Marchais.

Kad ir kiek komunistinė doktrina, gyvavusi iki 1917 m., pasireikštų realaus komunizmo praktikoje (prie to dar grįšime), būtent jis, tas realusis komunizmas, įgyvendino sistemingas represijas, o klaukiausiai savo siautėjimo momentais pavertė terorą valdymo būdu. Ar ideologija tikrai čia niekuo dėta? Pesimistai ar scholastai visada galės tvirtinti, esą tas realus komunizmas neturėjo nieko bendra su idealiuoju komunizmu. Žinoma, absurdiška būtų dėl XX amžiaus įvykių

kaltinti teorijas, sukurtas dar prieš Kristų, Renesanso laikais ar tegu ir XIX amžiuje. Vis dėlto, kaip rašo Ignazio Silone, „revoliucijas, kaip ir medžius, atpažinsi iš vaisių“. Ne veltui Rusijos socialdemokratai, žinomi „bolševikų“ vardu, nutarė 1917 m. lapkritį pasivadinti „komunistais“ (pasivadino 1918 m. kovą. - *Leid. past.*). Ir neatsitiktinai jie pastatė Kremliaus papėdėje paminklą tiems, kuriuos laikė savo pirmtakais: More'ui ir Campanella'į.

Pranokdami individualius nusikaltimus, epizodines, aplinkybių išprovokuotas žudynes, komunistiniai režimai, norėdami įtvirtinti savo valdžią, pavertė masinius nusikaltimus tikra valdymo sistema. Tiesa, po tam tikro laikotarpio (Rytų Europoje trukusio vos kelerius metus, o SSRS ar Kinijoje - kelis dešimtmečius) teroras susilpnėjo; režimai stabilizavosi, taikydami kasdienį susidorojimą: visų komunikacijos priemonių cenzūrą, sienų kontrolę, disidentų trėmimą. Bet prisiminimai apie terorą vertė ir toliau bijoti gresiančių represijų, taigi laidavo jų efektyvumą. Jokie komunizmo bandymai, nors trumpam susilaukę populiarumo Vakaruose, neišvengė šio dėsno: nei Kinija „Didžiojo Vairininko“ laikais, nei Kim Il Sungo Korėja, nei „gerojo dėdulės Ho“ Vietnamas ir net liepsningojo Fidelio bei tyrojo Che Cuevara'os Kuba, ką jau kalbėti apie Mengistu Etiopiją, Neto Angolą ir Nadžibullah Afganistaną.

Tačiau komunizmo nusikaltimai dar niekada nebuvo teisingai įvertinti nei istoriniu, nei moraliniu požiūriu. Šioje knygoje pirmąsyk bus mėginama išryškinti nusikalstamą komunizmo mastą. Kaip tik toks bus joje keliamas pagrindinis ir globalinis klausimas. Mums gali paprieštarauti - esą dauguma tų nusikaltimų buvo „legalūs“, t. y. juos vykdė pagal priimtus įstatymus institucijos, priklausiusios vietiniams režimams, kurie turėjo tarptautinį pripažinimą, o jų vadovus kuo iškilmingiausiai priiminėjo mūsiškiai (Prancūzijos. - *Vert. past.*) lyderiai. Bet argi ne tą patį galima pasakyti apie nacizmą? Nusikaltimai, apie kuriuos kalbėsime šioje knygoje, apibrėžiami ne pagal komunistinių režimų jurisdikciją, o pagal nerašytą prigimtinių žmogaus teisių kodeksą.

Komunistinių režimų ir partijų istorija, jų politikos istorija, jų santykiai su tautinėmis visuomenėmis ir su tarptautine bendrija negali būti suvesti vien į nusikaltimus ar vien į terorą ir represijas. Po Stalino mirties Sovietų Sąjungoje ir „liaudies demokratijos“ šalyse teroras atslūgo, lygiai tas pats buvo ir Kinijoje mirus Mao: visuomenė pradėjo atsigauti, „taikus sambūvis“, net ir būdamas „klasių kovos tęsinys, tik kitomis formomis“, tapo tarptautinio gyvenimo elementu. Tačiau archyvai ir gausūs liudijimai rodo, kad teroras iš pat pradžių buvo vienas svarbiausių šiuolaikinio komunizmo bruožų. Išmeskime iš galvos mintį, kad įkaitų sušaudymas vienur, maištaujančių darbininkų žudynės kitur ar šimtų tūkstančių valstiečių išmarinimas badu buvo tik aplinkybių nulemti „nelaimingi atsitikimai“, būdingi tam tikrai šaliai ar tam tikrai epochai. Mūsų analizė neapsiriboja kiekvienu specifiniu atveju ir teigia, kad visa komunistinė sistema per visą savo gyvavimo laikotarpį buvo nusikalstamo pobūdžio.

Apie ką gi mes kalbėsime, apie kokius nusikaltimus? Komunizmo įvykdyti nusikaltimai nesuskaičiuojami: pirmiausia tai nusikaltimai dvasiai, taip pat nusikaltimai visuotinei kultūrai ir tautinėms kultūroms. Stalinas įsakė nugriauti Maskvoje dešimtis cerkvių, Ceaucescu - sugriauti istorinį Bukarešto centrą, norėdamas pastatyti ten paminklus ir nutiesdinti megalomaniškus prospektus, Pol Potas - po vieną akmenį išardyti Pnompenio katedrą ir džiunglėmis užleido Angkoro šventyklas; per kultūrinę maoistų revoliuciją Raudonoji gvardija sudaužė ar sudegino neįkainojamus lobius, Bet nors ir kokie skaudūs gali ilgai pasirodyti šie praradimai tiek konkrečioms tautoms, tiek visai žmonijai, ką gi jie reiškia palyginti su masinėmis žmonių - vyrų, moterų, vaikų - žudynėmis?!

Taigi mes minėsime tik nusikaltimus žmogui. Kalbant apie teroro fenomeną, šie nusikaltimai yra esminiai, juos galima sugrupuoti pagal bendrą sąrašą, net jeigu kuris nors režimas praktikuoja tam tikrą susidorojimo su „priešais“ būdą dažniau nei kitas: mirties bausmė (įvairiais būdais - sušaudant, pakariant, paskandinant, užmušant lazdomis, o kai kada naudojant dujas, nuodus ar surengiant

automobilio katastrofą); marinimas badu (išprovokuoti bado, kaip visuotinės nelaimės, atvejai nesuteikiant gyventojams pagalbos; arba negelbstint kilus badui dėl nederliaus), ištrėmimas (galintis baigtis mirtimi arba trėmimo metu, pvz., varant koloną pėsčiomis ar pervežant tremiamuosius gyvuliniais vagonais, arba tremties ar priverstinių darbų vietoje - nuo išsekimo, ligų, bado, šalčio). Vadinamojo „pilietinio karo“ atvejis yra sudėtingesnis: ne taip lengva atskirti, kur baigiasi valdžios kova su maištininkais ir kur prasideda civilių gyventojų žudynės.

Vis dėlto galime sudaryti pirmąją suvestinę, kurios duomenys tėra labai apytikriai ir minimalūs, dar ilgai jie turės būti tikslinami. Bet jau ir dabar, tokie, kokie yra, tie skaičiai akivaizdžiai parodo netekčių mastą ir gvildenamos temos svarbą:

- SSRS: 20 milijonų aukų,
- Kinija: 65 milijonai aukų,
- Vietnamas: 1 milijonas aukų,
- Šiaurės Korėja: 2 milijonai aukų,
- Kambodža: 2 milijonai aukų,
- Rytų Europa: 1 milijonas aukų,
- Lotynų Amerika: 150 000 aukų,
- Afrika: 1,7 milijono aukų,
- Afganistanas: 1,5 milijono aukų,
- tarptautinis komunistinis judėjimas ir nevaldančios komunistų partijos: apie 10 milijonų aukų.

Iš viso susidaro arti šimto milijonų aukų.

Po šiais nevienodais skaičiais slypi labai skirtingos situacijos. Pagal santykį „pirmenybė“ neginčytinai atitenka Kambodžai: ten Pol Potas per pusketvirtų metų sugebėjo žiauriausiais būdais (visuotinis badas, kankinimai) išžudyti maždaug ketvirtadalį visų šalies gyventojų. Tačiau maoistinis eksperimentas pribloškia į jį įtrauktų liaudies masių apimtimi. O kalbant apie lenininę ir stalininę Rusiją, jos grynai eksperimentinė, bet puikiai apgalvota, logiška politinė veikla tiesiog stingdo kraują gyslose.

Žinoma, elementarus nagrinėjimas, kurio mes ėmėmės, toli gražu neišsemia šios temos. Norint į ją įsigilinti, reikėtų kokybinės analizės, besiremiančios nusikaltimo apibrėžimu. Toks apibrėžimas turi būti pagrįstas objektyviais ir juridiniais kriterijais. Valstybės įvykdyto nusikaltimo problema juridiniu požiūriu pirmąkart buvo iškelta 1945 m. sąjungininkų surengtame Niurnbergo tribunole, turėjusiame teisti nacistų nusikaltimus. Šių nusikaltimų prigimtis buvo apibrėžta šeštajame Tribunolo statuto straipsnyje. Buvo išskirtos trys didžiųjų nusikaltimų kategorijos: nusikaltimai taikai, karo nusikaltimai, nusikaltimai žmonijai. Tačiau nagrinėdami nusikaltimus, įvykdytus tiek lenininio/stalininio režimo metais, tiek komunistiniame pasaulyje apskritai, nesunkiai atpažįstame kiekvieną šių trijų kategorijų.

Nusikaltimai taikai apibrėžti 6¹ straipsnyje. Nusikaltimu taikai laikomas „agresyvaus karo rengimas, tokio karo pradėjimas ar tęsimas, taip pat ir vadovavimas karinei agresijai; karo, pažeidžiančio sutartis ar tarptautinius susitarimus, rengimas, pradėjimas, tęsimas ar vadovavimas jam; dalyvavimas sąmoksle siekiant įvykdyti kurį nors iš aukščiau išvardytų veiksmų“. Stalinas neginčytinai padarė tokį nusikaltimą - užtenka paminėti slaptas derybas su Hitleriu, kai 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. sutartimis buvo numatytas Lenkijos padalijimas ir galimybė Sovietų Sąjungai aneksuoti Baltijos valstybes, Šiaurės Bukoviną ir Besarabiją. Rugpjūčio 23 d. sutartis, išvadavusi Vokietiją nuo pavojaus kautis dviem frontais, tiesiogiai išprovokavo Antrojo pasaulinio karo pradžią. Stalinas padarė kitą nusikaltimą taikai, 1939 m. lapkričio 30 d. užpuolęs Suomiją. Tokiems pat nusikaltimams priklauso netikėtas užpuolimas, Šiaurės Korėjos įvykdytas prieš Pietų Korėją 1950 m. birželio 25 d., ir masinė komunistinės Kinijos armijos intervencija. Ardomoji veikla, prie kurios prisidėjo Maskvos finansuojamos komunistų partijos, irgi galėtų būti laikoma nusikaltimu taikai, nes ji atvedė į karus; pvz., po komunistinio perversmo Afganistane 1979 m. gruodžio 27 d. prasidėjo masinė karinė SSRS intervencija, atnešusi karą, kuris dar nepasibaigė.

Karo nusikaltimai apibrėžti 6^{6*} straipsnyje kaip „karo įstatymų ir papročių pažeidimai“. Neapsiribodami jau išvardytais, šie pažeidimai apima: „blogą elgesį su civiliais gyventojais okupuotose teritorijose, tokių gyventojų žudymą, jų trėmimą priverstiniais darbais ar bet kuriuo kitu tikslu; blogą elgesį su karo belaisviais ar jūroje atsidūrusiais žmonėmis ir jų žudymą; mirties bausmę įkaitams; visuomeninio ar privataus turto plėšimą; nemotyvuotą miestų ir kaimų griovimą ar niokojimą, nepateisinamą karinių poreikių“. Karo įstatymai ir papročiai įtraukti į konvencijas, iš kurių žinomiausia Hagos konvencija, sudaryta 1907 m. Ji numato: „Karo metu gyventojams ir kariaujantiems galioja tarptautinės teisės principai, pagrįsti civilizuotose tautose nusistovėjusiais papročiais, žmoniškumo dėsniais ir visuomenės sąžinės reikalavimais“.

Betgi Stalinas įsakė ar leido įvykdyti daugybę karo nusikaltimų; labiausiai sukrečiantis yra beveik visų 1939 m. paimtų nelaisvėn lenkų karininkų likvidavimas (4500 Lenkijos kariškių sušaudymas Katynėje tėra to visuotinio likvidavimo epizodas). Kiti, kur kas didesnio masto nusikaltimai liko nepastebėti, kaip antai šimtų tūkstančių vokiečių kariškių, patekusių nelaisvėn 1943-1945 m., žudynės ar mirtis Gulage. Pridėkime prie to masinius vokiečių moterų prievartavimus okupuotoje Vokietijoje (tą darė Raudonosios armijos kareiviai), o kur dar sistemingas pramonės įrengimų grobimas Raudonosios armijos okupuotuose kraštuose! 6 straipsnyje taip pat minimi organizuoti rezistentai, atvirai kovoję su komunistų valdžia, jeigu jie patenka į nelaisvę ir yra sušaudomi ar ištremiami, kaip antai antinacistinės rezistencinės lenkų organizacijos AK kovotojai, ginkluotų Pabaltijo ir Ukrainos partizanų organizacijų nariai, afganų rezistentai ir t. t.

Posakis „nusikaltimas žmonijai“ pirmąkart buvo pavartotas 1915 m. gegužės 18 d. bendroje Prancūzijos, Anglijos ir Rusijos deklaracijoje, pasmerkusioje Turkiją už armėnų žudynes, kurios buvo apibūdintos kaip „naujas Turkijos nusikaltimas žmonijai ir civilizacijai“. Nacistinės represijos paskatino Niurnbergo tribunolą savo 6^c straipsnyje pateikti naują tos sąvokos apibrėžimą: „Nusi-

kaitimu žmonijai laikomas nužudymas, masinis naikinimas, pavergimas, deportavimas ir bet kokia kita nežmoniška akcija prieš bet kokius civilius gyventojus dar iki karo ar per karą, taip pat ir persekiojimas dėl politinių, rasinių ar religinių motyvų, jeigu šios akcijos ar persekiojimai (nepriklausomai nuo to, ar jie pažeidžia vidaus įstatymus, galiojančius tose šalyse, kur minėtosios akcijos ar persekiojimai buvo įvykdyti, ar nepažeidžia) buvo įvykdyti po bet kokio nusikaltimo, esančio Tribuno-lo kompetencijoje, ar yra susiję su tokiu nusikaltimu".

Savo kaltinamojoje kalboje Niurnberge François de Menthonas, Prancūzijos generalinis prokuroras, pabrėžė ideologinį tų nusikaltimų pobūdį:

„Aš ketinu jums įrodyti, kad bet koks organizuotas ir masinis nusikalstamumas išplaukia iš to, ką aš pavadinčiau nusikaltimu dvasiai. Turiu galvoje tą doktriną, kuri neigia bet kokias dvasines vertybes, pagrįstas protu ar morale, kuriomis tautos bandė vadovautis ištisus tūkstantmečius, žmonijai palengva progresuojant. Toji doktrina siekia nustumti žmoniją atgal į barbarybę, bet nebe į tą natūralią ir spontanišką barbarybę, kuri būdinga pirmykštėms gentims, o į demonišką barbarybę, nes ši yra sąmoninga ir pasitelkia savo tikslams visas materialines priemones, kuriomis žmogus gali disponuoti šiuolaikinio mokslo dėka. Šis nusikaltimas dvasiai - tai toji prigimtinė nacionalsocializmo nuodėmė, iš kurios išplaukia visi nusikaltimai. Šia pasibaisėtina doktrina remiasi rasizmas. [...] Apie ką tik kalbėtume - ar apie nusikaltimus taikai, ar apie karo nusikaltimus, bet kuriuo atveju susiduriame ne su atsitiktiniu, situaciniu nusikaltimu, kurį įvykiai galėtų, žinoma, ne pateisinti, o bent jau paaiškinti, - susiduriame su sistemingu nusikaltimu, tiesiogiai ir neišvengiamai išplaukiančiu iš baisingos doktrinos, kuriai savo laisva valia tarnavo nacistinės Vokietijos vadovai".

François de Menthonas taip pat patikslino, kad tos deportacijos, kurių tikslas buvo aprūpinti vokiečių karo mašiną papildoma darbo jėga, ir tos, kuriomis buvo siekiama išnaikinti opozicionierius, iš esmės tebuvo „natūrali nacionalsocializmo doktrinos pasekmė. Juk pagal šią doktriną žmogus yra bevertis, jeigu jis netarnauja vokiečių

rasei". Visos Niurnbergo tribunole pasakytos kalbos primygtinai pabrėžė vieną svarbiausių nusikaltimo žmonijai charakteristikų: faktą, kad tokiu atveju valstybės galybė tarnauja nusikalstamai politikai ir nusikalstamai praktikai. Tačiau Tribunolo kompetencija apsiribojo nusikaltimais, įvykdytais per Antrąjį pasaulinį karą. Būtinai reikėjo juridinę sąvoką praplėsti, kad ji apimtų situacijas prieš šį karą ir po jo. Naujasis Prancūzijos Baudžiamasis kodeksas, priimtas 1992 m. liepos 23 d., apibrėžia nusikaltimą žmonijai šitaip: „Deportacija, pavergimas arba masiškai ir sistemingai praktikuojami sušaudymai be teismo, žmonių pagrobimai, kankinimai ar kitokie žiaurūs poelgiai, vykdomi vadovaujantis *politiniais, filosofiniais, rasiniais* ar religiniais motyvais ir siekiant įgyvendinti išankstinį planą, nukreiptą prieš tam tikrą civilių gyventojų grupę" (pabraukta mūsų).

Visi šie apibrėžimai, ir ypač paskutinis, naujausias prancūziškas apibrėžimas, gali būti pritaikyti daugybei nusikaltimų, įvykdytų Lenino ir ypač Stalino laikais, o vėliau - visose komunistinių režimų šalyse, išskyrus Kubą ir sandinistų Nikaragvą (su sąlyga, kad tai dar bus patikrinta). Pagrindinė sąlyga atrodo neginčytina: komunistiniai režimai veikė vardan „Valstybės, praktikuojančios ideologinės hegemonijos politiką". Būtent dėl doktrinos, t. y. logiško ir būtino sistemos pagrindo, buvo išduoti dešimtys milijonų niekuo nekaltų žmonių, kuriems nieko nebuvo galima prikišti - nebent pripažinti, kad koks nors asmuo yra nusikaltėlis vien dėl to, kad jis yra bajoras, buržujus, buožė, ukrainietis ir net darbininkas arba... komunistų partijos narys. Veiksmingas nepakantumas buvo įgyvendinamos programos dalis. Argi ne didysis sovietinių profesinių sąjungų vadas Tomskis skelbė 1927 m. lapkričio 13 d. laikraščio *Trud* numeryje: „Pas mus gali būti ir kitų partijų. Bet štai koks pagrindinis principas skiria mus nuo Vakarų: įsivaizduotina situacija - viena partija viešpatauja, visos kitos sėdi kalėjime" .²

Nusikaltimo žmonijai sąvoka yra kompleksinė ir apima tiksliai apibrėžtus nusikaltimus. Vienas specifiškiausių yra genocidas.

Po nacių vykdyto žydų genocido, norint patikslinti Niurnbergo tribunolo 6' straipsnį, ši sąvoka buvo apibrėžta 1948 m. gruodžio 9 d. Jungtinių Tautų konvencijoje: „Genocidu vadinamas kiekvienas žemiau išvardytų veiksmų, įvykdytų siekiant visiškai ar dalinai sunaikinti nacionalinę, etninę, rasinę ar religinę grupę: a) grupės narių žudymas, b) rimta žala fizinei ar psichinei grupės narių sveikatai, c) sąmoningas sudarymas grupei tokių gyvenimo sąlygų, kurių pasekmė būtų visiškas ar dalinis grupės išnaikinimas, d) priemonės, turinčios užkirsti kelią vaikų gimimui tokios grupės viduje, e) priverstinis vaikų perkėlimas iš vienos grupės į kitą“.

Naujasis Prancūzijos Baudžiamasis kodeksas pateikia dar platesnį genocido apibrėžimą: „Tai veiksmai įgyvendinant iš anksto sudarytą ir suderintą *planą*, kuriuo siekiama visiškai ar dalinai sunaikinti tautinę, etninę, rasinę ar religinę grupę, arba *tam tikrą grupę, vadovaujantis bet kuriuo kitu savavališku kriterijumi*“ (pabraukta mūsų). Šis juridinis apibrėžimas neprieštarauja filosofiškesniam André Frossard'o pasiūlytam apibrėžimui, kuriame sakoma: „Nusikaltimas žmonijai yra kiekvienu atveju, kai kažkas nužudomas tuo pretekstu, kad jis gimė“³. O Vasilijus Grosmanas trumpame puikiame apsakyme *Viskas praeina* rašo apie savo herojų Ivaną Grigorjevičių, grįžusį iš lagerio: „jis liko tas, kas buvo nuo pat gimimo: žmogus“⁴. Kaip tik už tai jis ir buvo represuotas. Prancūziškasis apibrėžimas leidžia suprasti, kad genocidas ne visada būna vienodas: nukreiptas prieš žydus, jis yra rasinis, bet jis gali pasirinkti taikiniu ir socialines grupes. Savo knygoje, išspausdintoje Berlyne 1924 m. ir pavadintoje *Raudonasis teroras Rusijoje*, rusų istorikas socialistas Sergejus Melgunovas citavo Lacį, vieną pirmųjų ČK (sovietinės politinės policijos) viršininkų, kuris 1918 m. lapkričio 1 d. davė savo agentams tokius nurodymus: „Mes nekariaujame su pavieniais žmonėmis. Mes naikiname buržuaziją kaip klasę. Tardymo metu neieškokite dokumentų ir įro-

³ *Le Crime contre l'humanité*, Robert Laffont, 1987.

⁴ *Tout passe*, Julliard-L'Âge de l'homme, 1984.

dymų, liudijančių, kad kaltinamasis yra kažką padaręs ar pasakęs prieš sovietų valdžią. Pirmas klausimas, kurį jūs turite jam užduoti, turi būti štai koks: kokiai klasei jis priklauso, kokia jo kilmė, koks išsilavinimas, kokia profesija”.

Leninas ir jo draugai iš pat karto atsidūrė negailestingos „klasių kovos“ įkarštyje, kuomet politinis, ideologinis varžovas ar netgi nepaklusnūs gyventojai buvo laikomi priešais. Su jais buvo ir elgiamasi kaip su priešais - jie turėjo būti sunaikinti. Bolševikai nutarė tiek legaliai, tiek fiziškai sunaikinti bet kokią opoziciją, bet kokį - net ir pasyvų - pasipriešinimą jų hegemoninei valdžiai, ir ne tik tada, kai priešinosi politinių oponentų grupės, bet ir tada, kai priešiskumu galėjo būti įtariamos socialinės grupės (aristokratija, buržuazija, inteligentija, Bažnyčia ir t. t.) ir tam tikrų profesijų atstovai (karininkai, žandarai...). Kartais tas susidorojimas su opozicija virsdavo genocidu. Pradedant 1920 m. genocido apibrėžimą visiškai atitinka „dekazokizacija“: konkrečioje teritorijoje įsikūrę gyventojai - kazokai - buvo išnaikinti, vyrai sušaudyti, moterys, vaikai ir seniai ištremti, kaimai sugriauti arba juose apgyvendinti kiti žmonės, ne kazokai. Leninas prilygino kazokus Prancūzų revoliucijos laikų Vandėjai ir ragino elgtis su jais pagal principus, kuriuos šiuolaikinio komunizmo „išradėjas“ Gracchusas Babeufas dar 1795 m. vadino „populicidu“ („liaudžudyste“).

1930-1932 m. vykęs išbuožinimas iš esmės buvo ta pati „dekazokizacija“, tik kur kas didesnio masto. Be to, šios operacijos reikavo jau Stalinas, kurio šūkį „išnaikinti buožes kaip klase“ po visą šalį ištirmitavo režimo propaganda. Buožės, priešinęsi kolektyvizacijai, buvo sušaudyti, kiti - ištremti kartu su moterimis, vaikais ir seniais. Žinoma, ne visi jie buvo nužudyti tiesiogine šio žodžio prasme, bet priverstiniai darbai, kuriems jie buvo išvežti į dykas Sibiro ar Tolimosios Šiaurės vietas, nedaug tepaliko jiems šansų išlikti gy-

viems. Ten išmirė šimtai tūkstančių, tačiau tikslus aukų skaičius vis dar nežinomas. O baisusis 1932-1933 m. badas Ukrainoje, susijęs su kaimiečių priešinimusi priverstinei kolektyvizacijai, per keletą mėnesių nusinešė 6 milijonų žmonių gyvybes.

Šiuo atveju „klasinis“ genocidas supanašėja su „rasiniu“ genocidu: buožės ukrainiečio, kurį Stalino režimas sąmoningai privarė prie bado, vaiko mirtis „prilygsta“ bado mirčiai Varšuvos žydų gete uždaryto vaiko, kurį priverstė badauti nacistų režimas. Tačiau šis konstatavimas jokiū būdu nereiškia, kad mums kyla kokių nors abejonių dėl „Osvencimo (Aušvico) fenomeno“, kur buvo pastatytas „naukinimo fabrikas“, naudojantis moderniausią techniką ir dujas aukų kremacijai, paverstai tikru „pramoniniu procesu“. Mums svarbu pabrėžti daugelio komunistinių režimų ypatybę - sistemingą naudojimąsi „bado ginklu“; režimas stengiasi kontroliuoti visus turimus maisto išteklius ir paskirsto juos tik priklausomai nuo vienokios ar kitokios kategorijos gyventojų „nuopelnų“, pasitelkdamas tam kartais nepaprastai ištobulintą normavimo sistemą. Šitai galima išprovokuoti siaubingus badmečius. Nepamirškime, kad po 1918 m. badas, nusinešęs šimtus tūkstančių ir net milijonus gyvybių, siautėjo tik komunistinėse šalyse. Net pastaruoju dešimtmėčiu dvi Afrikos valstybės, priskiriančios save prie marksizmo-leninizmo pasekėjų - Etiopija ir Mozambikas - ne kartą patyrė pragaištingą badą.

Galima sudaryti pirmąją globalinę šių nusikaltimų suvestinę:

- dešimčių tūkstančių įkaitų ar be teismo ir be tardymo įkalintų žmonių sušaudymas ir šimtų tūkstančių sukilusių darbininkų bei valstiečių žudynės 1918-1922 m.;
- 1921-1922 m. badas, nusinešęs 5 milijonus aukų;
- Dono kazokų likvidavimas ir ištėrimas 1920 m.;
- dešimtys tūkstančių žmonių, nužudytų lageriuose 1918-1930 m.;
- beveik 690 000 žmonių likvidavimas per „Didįjį valymą“ 1937-1938 m.;
- dviejų milijonų buožių (arba prie jų priskirtų) ištėrimas 1930-1932 m.;

- šešių milijonų ukrainiečių sunaikinimas per išprovokuotą 1932-1933 m. badmetį, nesuteikus jiems pagalbos;
- šimtų tūkstančių lenkų, ukrainiečių, pabaltijiečių, moldavų ir besarabų ištremimas 1939-1941, o paskui 1944-1945 m.;
- Pavolgio vokiečių ištremimas 1941 m.;
- Krymo totorių ištremimas 1943 m.;
- čečėnų ištremimas 1944 m.;
- ingušų ištremimas 1944 m.;
- Kambodžos miestų gyventojų ištremimas ir likvidavimas 1975—1978 m.;

- lėtas tibetiečių naikinimas, kurį nuo 1950 m. vykdo kinai, ir t. t.

Leninizmo ir stalinizmo nusikaltimus galėtum vardyti be galo, juo labiau kad juos dažnai kuo ištikimiausiai atkartodavo Mao Zedongo, Kim Il Sungo, Pol Poto režimai.

Lieka atsakyti į sunkų epistemologinį klausimą: ar istorikas, apibūdinamas ir interpretuodamas faktus, turi teisę vartoti sąvokas „nusikaltimas žmonijai“ ir „genocidas“, kurios, kaip matėme, priklauso juridinei sferai? Gal šios sąvokos pernelyg sąlygojamos konjunktūrinių imperatyvų - nacizmo pasmerkimo Niurnberge - ir todėl negalima jų vartoti istoriniuose samprotavimuose, kurių tikslas - patikima analizė? Kita vertus, ar neturi šios sąvokos per daug „reikšmių“, galinčių „iškreipti“ objektyvią istorinę analizę?

Pirmuoju punktu galima pasakyti štai ką: šio šimtmečio istorija parodė, kad masinės žudynės, praktikuojamos valstybių arba partijų-valstybių, nebuvo vien nacistų veiklos metodas. Bosnija ir Ruanda įrodo, kad toji praktika tebegyvuoja ir kad ji neabejotinai bus viena pagrindinių šio amžiaus charakteristikų.

O dėl antrojo punkto, tai negali būti nė kalbos apie grįžimą prie istorinių XIX a. koncepcijų, kada istorikas labiau stengėsi „teisti“ negu „suprasti“. Tačiau ar gali istorikas, susidūręs su baisiomis žmonių tragedijomis, už kurias tiesiogiai atsakingos tam tikros ideologinės ir politinės koncepcijos, atsisakyti remtis humanistine koncepcija, susijusia su mūsų judėjiška-krikščioniška civilizacija ir su

mūsų demokratine kultūra - pvz., pagarba žmogui? Daug garsių istorikų, kalbėdami apie nacistų nusikaltimus, nedvejodami vartoja posakį „nusikaltimas žmonijai“, kaip daro Jeanas Pierre'as Azema savo straipsnyje apie Osvencimą⁷ ar Pierre'as Vidal-Naquet, rašydamas apie Touvier procesą⁸. Taigi, mūsų manymu, nebus neteista vartoti šiuos terminus apibūdinti kai kuriems nusikaltimams, įvydytiems komunistinių režimų šalyse.

Be tiesioginės valdančiųjų komunistų atsakomybės, dar iškyla klausimas dėl bendrininkavimo. Kanados Baudžiamojo proceso kodeksas, perdirbtas 1987 m., savo 7-ajame (3.77) straipsnyje skelbia, kad į nusikaltimus žmonijai įeina tokie nusižengimai kaip bandymas, bendrininkavimas, patarimas, pagalba, *skatinimas ar faktinis bendrininkavimas*⁹. Prie nusikaltimų žmonijai 7-uju (3.76) straipsniu taip pat priskiriami „bandymas, sąmokslas, *bendrininkavimas po veikos*, patarimas, pagalba ar skatinimas tos veikos atžvilgiu“ (pabraukta mūsų). Ogi nuo trečiojo ligi šeštojo mūsų amžiaus dešimtmečio viso pasaulio komunistai ir daugybė kitų žmonių karštai plojo pirma Lenino, paskui Stalino politikai. Šimtai tūkstančių stoji į komunistų Internacionalo ir vietinių „pasaulinės revoliucijos partijos“ skyrių eiles. Šeštajame-aštuntajame dešimtmetyje kiti šimtai tūkstančių šlovino „Didįjį Vairininką“, vadovavusį revoliucijai Kinijoje, ir liaupsino Didžiojo šuolio ar kultūrinės revoliucijos nuopelnus. Dar arčiau mūsų dienų apščiai buvo tokių, kurie džiaugėsi Pol Poto atėjimu į valdžią¹⁰. Daugelis pasakys, girdi, „jie nežinojo“. Tiesa, ne visada buvo lengva sužinoti, kas gi dedasi iš tikrųjų, nes

⁷ J.-P. Azema, F. Béclarida, *Dictionnaire des années de tourmente*, Flammarion, 1995, p. 777.

⁸ *Réflexions sur le génocide*, La Découverte, 1995, p. 268. Beje, P. Vidal-Naquet rašo: „Kalbėta apie Katynę ir apie lenkų karininkus, sovietų belaisvius, išžudytus 1940 m. Katynei puikiausiai tinka Niurnbergo apibūdinimas“.

⁹ Denis Szabo, Alain Joffé, *La répression des crimes contre l'humanité et des crimes de guerre au Canada*, iš Marcei Colin, *Le Crime contre l'Humanité*, Erès, 1996, p. 65.

¹⁰ Jean-Noël Darde, *Le Ministère de la Vérité: histoire d'un génocide dans le journal L'Humanité*, Le Seuil, 1984.

vienas mėgstamiausių ir dažniausių gynybos būdų, kurį komunistiniai režimai meistriškai taikė, buvo tam tikrų įvykių ar tam tikros informacijos įslaptinimas. Bet labai dažnai tas nežinojimas veikiau buvo kovingo tikėjimo sąlygotas apakimas. O juk nemaža faktų buvo žinoma jau penktajame-šeštajame dešimtmetyje. Ir jeigu daugelis tų pataikūnų šiandien nusigręžė nuo savo vakarykščių stabų, jie tą padarė tylomis ir santūriai. Bet ką manyti apie tokį amoralumą, kuris pasireiškia savo pažiūrų nuslėpimu širdies gilumoje, niečieno iš to nepasimokius?

1969 m. Robert'as Conquestas, vienas komunistinio teroro studijų pradininkų, rašė: „Tai, kad šitiek žmonių iš tiesų it patikli žuvis jauką „prarijo“ [Didįjį valymą], neabejotinai tapo vienu faktoriu, leidusiu visą valymą apskritai. Procesai būtų mažai ką tesudominę, jeigu jų nebūtų pripažinę teisėtais kai kurie užsienio komentatoriai, taigi „nepriklausomieji“. Šie privalo, bent jau iš dalies, priimti atsakomybę už bendrininkavimą tose politinėse žmogžudystėse - arba, šiaip ar taip, pripažinti esą atsakingi už tai, kad jos atsinaujino tada, kai pirmoji operacija, Zinovjevo procesas (įvykęs 1936 m.), susilaukė nepateisinamo pritarimo“¹¹. Jeigu šitaip vertinsime moralinį ir intelektualinį tam tikro nekomunistų skaičiaus bendrininkavimą, tai ką jau sakyti apie komunistų bendrininkavimą? Dabar nebeprejsimenama, kad Louis Aragonas viešai atgailavo už tai, kam viename eilėraštyje, parašytame 1931 m., ragino įsteigti Prancūzijoje komunistinę politinę policiją¹² - nors vienu metu atrodė kritikuojąs stalinizmo laikotarpį.

Jozefas Bergeras, buvęs atsakingas Kominterno darbuotojas, taip pat patekęs į „valymą“ ir pabuvojęs lageriuose, cituoja laišką, gautą iš vienos buvusios Gulago kalinės, kuri ir grįžusi iš lagerių liko partijoje: „Mano kartos komunistai pripažino Stalino autoritetą. Jie pritarė jo nusikaltimams. Tai tiesa kalbant ne tik apie sovietinius komunistus, bet ir apie viso pasaulio komunistus, ir šia gėda pažen-

¹¹ *La Grande Purgé, Preuves, février-mars 1969.*

¹² Žr. Louis Aragon, *Prélude au temps des cerises.*

klinti tiek kiekvienas iš mūsų, tiek ir visi kartu. Mes galime nuplauti ją tik tuomet, jeigu elgsimės taip, kad tokie dalykai niekada nepasikartotų. Kas gi atsitiko? Ar mes buvome visiškai netekę proto tada, ar išduodame komunizmą dabar? O tiesa šit kokia: visi mes, neišskiriant nė tų, kurie buvo artimiausi Stalinui, suvokėme tuometinius nusikaltimus kaip visišką jų priešingybę. Mes laikėme juos svarbiu įnašu į socializmo pergalę. Mes tikėjome, kad visa tai, kas stiprina politinę komunistų partijos galią Sovietų Sąjungoje ir visame pasaulyje, prisideda prie socializmo pergalės. Mes niekada net neišsivaizdavome, kad komunizmo viduje galėtų susidaryti konfliktas tarp politikos ir etikos"¹³.

Savo ruožtu Jozeph Bergeras patikslina: „Aš manau, kad jeigu galima pasmerkti tuos, kurie pritarė Stalino politikai (o taip elgėsi anaip tol ne visi komunistai), kur kas sunkiau priekaištauti jiems už tai, kam jie neužkirto kelio tiems nusikaltimams. Manyti, kad net aukštus postus užimantys žmonės galėjo sukliudyti jo užmačioms, - vadinasi, visai nesuprasti, kas buvo tas bizantiškasis despotizmas". Jozephui Bergerui „atleistina", nes jis atsidūrė Sovietų Sąjungoje ir buvo įsuktas tos pragaro mašinos, negalėdamas ištrukti iš jos gniaužtų. Tačiau Vakarų Europos komunistai, virš kurių nekabojo tiesioginė NKVD grėsmė, - koks apakimas vertė juos toliau liaupsinti sistemą ir jos vadą? Dievaži, tasai juos užkerėjęs ir apsvaiginęs magiškasis gėrimas iš tiesų turėjo būti galingas! Savo puikiame veikale apie rusų revoliuciją, pavadintame *Sovietinė tragedija*, Martinas Malia kilsteli šydo kraštelį, kalbėdamas apie „tą paradoksą, kai dideli idealai baigiasi dideliais nusikaltimais"¹⁴. Annie Kriegel, kita įžymi komunizmo analitike, primygtinai pabrėžia tą bemaž neišvengiamą dviejų komunizmo pusių, šviesiosios ir tamsiosios, sąnarą.

Cvetanas Todorovas pateikia pirmą atsakymą į šį paradoksalų klausimą: „Vakarų demokratijos atstovas linkęs manyti, kad tota-

¹³ Jozeph Berger, te *Naufrage d'une génération*, Denoel, *Lettres nouvelles*, 1974, p. 255.

¹⁴ *La Tragédie soviétique*, Le Seuil, 1995, p. 15.

litarizmas yra absoliučiai svetimas normaliems žmogaus siekiams. Jeigu iš tikrųjų taip būtų, totalitarizmas nebūtų taip ilgai išsilaikęs ir įtraukęs į savo kilvaterį tokios daugybės žmonių. Priešingai: totalitarizmas yra reto ir pasibaisėtino efektyvumo mašina. Komunistinė ideologija siūlo geresnės visuomenės įvaizdį ir ragina mus jos siekti, o argi noras pakeisti pasaulį vardan idealo nėra sudedamoji žmogaus asmenybės dalis? [...] Be to, komunistinė visuomenė išvaduoja individą nuo atsakomybės: visada sprendžia „jie“. O juk atsakomybė dažnai yra sunki našta. [...] Potraukis prie totalitarinės sistemos, kurį nesąmoningai jaučia labai daug individų, atsiranda iš baimės: bijoma laisvės ir atsakomybės. Tuo ir paaiškinamas visų autoritarinių režimų populiarumas (būtent tokia yra Ericho Frommo tezė *Laisvės baimėje*); apie „savanorišką vergovę“ rašė dar La Boétie¹⁵.

Tie, kurie puolėsi savanoriškai vergauti, ne visada buvo ir yra abstraktūs, teoriniai bendrininkai. Jeigu kas sutinka su propaganda, kurios paskirtis - nuslėpti tiesą, ir/ar prie tos propagandos prisideda, tai visada yra aktyvus bendrininkas. Nes viešumas yra vienintelis būdas (nors ir ne visada efektyvus, kaip neseniai parodė Ruandos tragedija) kovoti su masiniais nusikaltimais, padarytais ar daromais paslapčia, saugant juos nuo nekuklių žvilgsnių.

Komunistinės valdžios fenomeno esmės - diktatūros ir teroro - analizė nėra lengvas dalykas. Jeanas Ellensteinas apibrėžė stalinizmo fenomeną kaip graikiškos tironijos ir rytietiško despotizmo samplaiką. Tokia formuluotė patraukli, bet ji neatspindi nūdieniško šio reiškinių pobūdžio, jo totalitarinio veikimo spindulio, besiskiriančio nuo kitų diktatūros formų, žinomų iš anksčiau. Trumpa lyginamoji apžvalga leis geriau jį suvokti.

Pirmiausia galima būtų priminti rusiškąją priespaudos tradiciją. Bolševikai kovojo su teroristiniu caro režimu, kuris, beje, labai nublanksta

¹⁵ Tzvetan Todorov, *L'Homme dépaysé*, Le Seuil, 1996, p. 36.

prieš valdančiojo bolševizmo baisybes. Caras atiduodavo politinius kalinius tikram teismui; gynėjai galėjo kalbėti jame tiek pat (jeigu ne daugiau), kiek ir kaltintojai, šaukdamiesi savo visuomenės viešosios nuomonės, kurios komunistiniame režime išvis nebuvo, o ypač - tarptautinės viešosios nuomonės. Kaliniai ir nuteistieji naudojos kalėjimų reglamento teikiamomis lengvatomis, o trėmimo ir gyvenimo tremtyje sąlygos buvo palyginti lengvos. Tremtiniai galėjo vykti į trėmimo vietą kartu su šeima, skaityti ir rašyti ką panorėję, medžioti, žuvalti, nekliudomai susitikinėti su savo „nelaimės“ draugais. Leninas ir Stalinas galėjo tuo įsitikinti iš savo patirties. Net F. Dostojevskio *Užrašai iš mirusiųjų namų*, kurie vos pasirodę taip sukrėtė viešąją nuomonę, nedarė jokio įspūdžio palyginti su komunizmo siaubu. Žinoma, nuo 1880 iki 1914 m. Rusijoje būta neramumų, riaušių ir sukilimų, kuriuos žiauriai malšino archajiška politinė sistema. Tačiau per visą 1825-1917 m. laikotarpį, taigi per 92 metus, Rusijoje už politinius įsitikinimus ar už politinę veiklą buvo nuteista mirti 6360 žmonių. Iš jų mirties bausmė buvo įvykdyta 3932 nuteistiesiems: nuo 1825 iki 1905 m. - 191, o nuo 1906 iki 1910 m. - 3741. Tą skaičių bolševikai viršijo jau 1918 m. kovą, tepabuvę valdžioje vos keturis mėnesius. Taigi carinių represijų balanso nėra ko nė lyginti su komunistinio teroro balansu.

Pradedant 1924 m. komunizmas įnirtingai smerkė fašistinių režimų praktikuojamą terorą. Ir šiuo atveju net skubota skaičių apžvalga rodo, kad ne viskas taip paprasta. Itališkasis fašizmas, pirmas pradėjęs savo veiklą ir atvirai pasiskelbęs „totalitariniu“, iš tiesų sodino savo politinius priešininkus į kalėjimus ir dažnai juos persekiojo. Tačiau Italijoje retai tebuvo prieinama iki žmogžudystės. Ketvirtąjo dešimtmečio viduryje Italijoje buvo keli šimtai politinių kalinių ir keli tūkstančiai vadinamųjų *confinati*: žmonių, kurie dėl savo politinių įsitikinimų privalėjo gyventi nuolatinėje valdžios priežiūroje Italijai priklausančiose salose. Tiesa, dar buvo dešimtys tūkstančių politinių tremtinių.

Iki karo pradžios nacistinį terorą patyrė kelios grupės. Režimo priešininkai (daugiausia komunistai, socialistai, anarchistai, kai ku-

rių profesinių sąjungų nariai) buvo atvirai represuojami, persekiojami, įkalinami, o dažniausiai - internuojami koncentracijos stovyklose. Nuo 1933 iki 1939 m. šiose stovyklose ir kalėjimuose po teismo nuosprendžio ar be jo buvo nužudyta apie 20 000 kairiųjų, jau nekalbant apie sąskaitų suvedinėjimą tarp pačių nacistų, kaip 1934 m. birželį, per „Ilgųjų peilių naktį“. Kitą mirčiai pasmerktų aukų grupę sudarė vokiečiai, neatitinkantys rasinių „aukštaūgio šviesiaplaukio arijo“ kriterijų: psichiniai ligoniniai, invalidai, seniai. Karui prasidėjus, Hitleris ryžosi veikti: nuo 1939 m. pabaigos iki 1941 m. pradžios 70 000 vokiečių tapo eutanazijos programos aukomis (buvo marinama dujomis), kol ši programa sustabdyta dėl Bažnyčių protesto. Kaip tik tada buvo ištobulinta dujų naudojimo mirties kamerose metodika, netrukus pritaikyta trečiajai aukų grupei - žydams.

Iki karo pradžios prieš žydus buvo taikomos bendro pobūdžio priemonės. Žydų persekiojimas pasiekė apogėjų per „Krištolinę naktį“: šimtai nužudytų ir 35 000 internuotų koncentracijos stovyklose. Nacistinis teroras įsisiautėjo prasidėjus karui, o ypač - užpuolus Sovietų Sąjungą. Apytikrė jo aukų suvestinė būtų tokia: 15 milijonų civilių, išžudytų okupuotuose kraštuose; 5,1 milijono žydų; 3,3 milijono sovietinių karo belaisvių; 1,1 milijono deportuotų, mirusių konclageriuose; šimtai tūkstančių čigonų. Prie šių aukų reikėtų pridėti 8 milijonus žmonių, išvežtų priverstiniais darbais, ir 1,6 milijono koncentracijos stovyklų kalinių, kurie išliko gyvi.

Nacistinis teroras kelia pasibaisėjimą dėl trijų priežasčių. Pirmausia dėl to, kad jis buvo nukreiptas tiesiogiai prieš europiečius. Antra, dėl to, kad jo nusikaltimai buvo oficialiai pripažinti ir pasmerkti po nacistų pralaimėjimo ir pagrindinių jų vadeivų teismo Niurnbergo procese. Pagaliau iškilęs aikštėn žydų genocidas sukrėtė žmonių sąžinę savo iš pažiūros iracionaliu pobūdžiu, rasistiniais principais, nusikalstamos veiklos radikalumu.

Mes visai neketiname dėstyti šičia kažkokią makabrišką lyginamąją aritmetiką, kažkokią dvejomą siaubų buhalteriją, žiaurumo

hierarchiją. Tačiau faktai - atkaklus dalykas. Jie rodo, kad komunistiniai režimai įvykdė nusikaltimus maždaug prieš 100 milijonų žmonių, o nacizmas - maždaug prieš 25 milijonus.

Šis paprastas konstatavimas turi bent jau paskatinti susimąstyti ir palyginti, kuo ir kiek panašūs tarpusavyje režimai, kurių vienas nuo 1945 m. buvo laikomas labiausiai nusikalstamu šio šimtmečio režimu, o kitas (komunistinė sistema) ligi pat 1991 m. buvo pripažįstamas tarptautiniu mastu kaip visiškai teisėtas, dar ir šiandien išsilaikė valdžioje kai kuriose šalyse ir išsaugojo savo šalininkus visame pasaulyje. Net jeigu daugelis komunistų partijų, nors ir pavėluotai, pripažino stalinizmo nusikaltimus, dauguma jų neatsisakė Lenino principų ir nekelia sau klausimo dėl savo pačių dalyvavimo teroro politikoje.

Lenino įgyvendinti, o Stalino ir jų abiejų mokinių susisteminti metodai ne tik panašūs į nacistų metodus, bet dažnai yra ankstesni už juos. Šiuo atžvilgiu labai aiškiai kalbėjo Rudolfas Hoessas, kuris buvo įpareigotas įsteigti Osvencimo (Aušvico) koncentracijos stovyklą ir tapo jos komendantu: „Saugumo vadovybė pateikė komendantams išsamią dokumentaciją apie rusų koncentracijos stovyklas. Šioje dokumentacijoje buvo kuo smulkiausiai aprašytos tenykštės sąlygos, remiantis pabėgėlių liudijimais. Ypatingai pabrėžiama buvo tai, kad rusai naikino ištisas tautas, panaudodami jas priverstiniais darbams“¹⁶. Bet tas faktas, kad masinio smurto būdus pirma pradėjo naudoti komunistai, o nacistai galėjo juos mėgdžioti, mūsų akimis žiūrint, nereiškia, jog galima nustatyti tiesioginį priežasties ir pasekmės ryšį tarp bolševikų atėjimo į valdžią ir nacizmo susiformavimo.

Trečiojo dešimtmečio pabaigoje GPU (naujas ČK pavadinimas) pradėjo naudotis kvotų metodu: kiekviena sritis, kiekviena apygarda privalėjo suimti, ištremti ar sušaudyti tam tikrą procentą žmonių, priklausančių „priešiškiems“ socialiniams sluoksniams. Tie procen-

¹⁶ *Le commandant d'Auschwitz parle*, La Découverte, 1995, p. 224.

tai būdavo nustatomi centralizuotai, partijos vadovybės. Planavimo beprotybė ir statistikos manija apėmė ne vien ekonomiką, bet ir terorą. Nuo 1920 m., po Raudonosios armijos pergalės Kryme prieš baltagvardiečius, pradėta taikyti statistinius ir net sociologinius metodus: aukos buvo parenkamos pagal tikslus kriterijus, nustatytus remiantis anketomis, kurias pildyti buvo privalu kiekvienam. Tais pačiais „sociologiniais“ metodais bus naudojamos ir vėliau, organizuojant masinius trėmimus ir likvidacines akcijas Pabaltijo valstybėse ir okupuotoje Lenkijoje 1939-1941 m. Tremiamų žmonių pervežimas gyvuliniais vagonais privedė prie tų pačių „klaidų“, kurias darė ir nacistai: 1943-1944 m., pačiame mūsų įkarštyje, Stalinas įsakė atitraukti iš fronto tūkstančius vagonų ir šimtus tūkstančių vyrų iš specialių NKVD padalinių, kad būtų įmanoma labai greit, per kelias dienas, išstremti Kaukazo tautas. Ši genocidiška logika, kuria, kaip pasakyta jau cituotame Prancūzijos Baudžiamajame kodekse, siekiama „visiškai ar dalinai sunaikinti tautinę, etninę, rasinę ar religinę grupę, arba tam tikrą grupę, vadovaujantis bet kuriuo kitu savavališku kriterijumi“, ir kurią komunistų valdžia taikė prieš grupes, pavadintas priešiškomis, t. y. prieš dalį savo visuomenės, aukščiausią laipsnį pasiekė Pol Poto ir jo raudonųjų khmerų siautėjimo metu.

Nacizmo palyginimas su komunizmu (turint omenyje vieno ir kito nusikaltimus) gali šokiruoti. Tačiau Vasilijus Grosmanas - tas pats Vasilijus Grosmanas, kurio motiną nacistai nužudė Berdičevo gete ir kuris pirmas parašė apie Treblinką ir tapo vienu iš *Juodosios knygos apie žydų naikinimą Sovietų Sąjungoje* autorių - savo apsakymo *Viskas praeina* personažo lūpomis sako apie badą Ukrainoje: „Ir rašytojai, ir pats Stalinas, visi kalė į galvą tą patį: buožės yra parazitai, jie degina javus, jie žudo vaikus. Mums buvo tiesiai šviesiai pareikšta: reikia sukelti prieš juos liaudies mases ir sunaikinti juos visus, tuos prakeiktuosius, kaip klasę“. V. Grosmanas tęsia: „Tam, kad juos galima būtų išžudyti, reikėjo paskelbti: buožės - ne žmonės. Lygiai kaip vokiečiai sakė: žydai - ne žmonės. Būtent taip

pasakė Leninas ir Stalinas: buožės - ne žmonės". Kalbėdamas apie buožių vaikus, V. Grosmanas daro išvadą: „Lygiai taip pat vokiečiai žudė žydų vaikus dujų kameroose: jūs neturite teisės gyventi, jūs esate žydai“¹⁷.

Kiekvieną kartą smūgis suduodamas ne tiek asmenims, kiek grupėms. Teroro tikslas - sunaikinti grupę, kuri apšaukta priešu. Žinoma, ta grupė tėra visuomenės dalelė, bet, vadovaujantis genocidiška logika, užsimojama būtent prieš ją kaip tokią. Taigi „klasinio totalitarizmo“ taikyti segregacijos ir šalinimo metodai keistai panašūs į „rasinio totalitarizmo“ metodus. Būsimoji nacistinė visuomenė turėjo būti sukurta „grynos rasės“ pagrindu, būsimoji komunistinė visuomenė - proletariato, apvalyto nuo bet kokių buržuazinių priemaišų, pagrindu. Atlikti abiejų šių visuomenių pertvarkymą buvo numatyta tuo pačiu būdu, net jeigu nertinkamos visuomenės dalies pašalinimo kriterijai ir nesutapo. Taigi būtų klaidinga teigti, kad komunizmas yra universalizmas: jo projekte iš tiesų buvo pretenduojama ilgainiui apimti visą pasaulį, bet tame pačiame projekte viena žmonijos dalis buvo paskelbta neverta egzistuoti, o juk lygiai tą patį darė nacizmas. Skirtumas tik toks, kad skirstymą į sluoksnius (klases) nacistai pakeičia skirstymu pagal rases ir teritorijas. Vadinasi, Lenino, Stalino, Mao piktadarystės ir Kambodžos patirtis iškelia žmoniškai - teisininkams ir istorikams - naują klausimą: kaip apibrėžti nusikaltimą, kai dėl politinių ir ideologinių priežasčių išžudomi jau nebe pavieniai individai ar ribotos opozicionierių grupės, o žmonių masės, dažnai sudarančios nemenką visuomenės dalį? Galbūt reikia naujo apibrėžimo? Taip mano kai kurie autoriai anglosaksai: jie pasiūlė terminą „politicidas“. O gal, kalbant apie nusikaltimus, įvykdytus komunistinio režimo metais, pakaks tiesiog vadinti juos „komunizmo nusikaltimais“, kaip daro čekų teisininkai?

¹⁷ Vasilij Grosman, *op. cit.*, p. 140 ir 150.

Kas buvo žinoma apie komunizmo nusikaltimus? Ką apie juos norėta žinoti? Kodėl prireikė sulaukti XX amžiaus pabaigos, kad ši tema įgautų mokslo objekto statusą? Juk akivaizdu, kad stalininio ir apskritai komunistinio teroro tyrinėjimai palyginti su nacistinių nusikaltimų tyrinėjimais yra smarkiai atsilikę ir turi užpildyti didžiulę spragą, net jeigu tokių darbų dabar sparčiai daugėja, taip pat ir Rytuose.

Norom nenorom esi čia priblokštas ryškaus kontrasto. 1945 m. nugalėtojai pasmerkė nacizmą, teisėtai apkaltinę jį aibe nusikaltimų, ypač žydų genocidu. Begalė tyrinėtojų visame pasaulyje ištisus dešimtmečius dirba, nagrinėdami šį klausimą. Jam skirta tūkstančiai knygų, dešimtys filmų. Kai kurie iš jų - labai garsūs, nors priklauso, jeigu galima taip pasakyti, skirtingiems registrams: *Naktis ir rūkas arba Shoah*, *Sofijos pasirinkimas* ar *Šindlerio sąrašas*. Iš knygų autorių paminėkime kad ir Raulį Hilbergą, savo pagrindiniame veikale išsamiai aprašiusį būdus, kuriais buvo žudomi žydai Trečiajame reiche¹⁸.

O apie komunizmo nusikaltimus tokių darbų nėra. Himmlerio ar Eichmanno vardai žinomi visame pasaulyje kaip šiuolaikinės barbarybės simboliai, o apie Dzeržinskį, Jagodą ar Ježovą daugybė žmonių išvis nėra girdėję. Leninas, Mao, Ho Chi Minhas ir net Stalinas ligi šiol gaubiami pagarbos. Viena valstybinė Prancūzijos organizacija, *Loto*, pasirodė tiek nenuovoki, kad panaudojo Staliną ir Mao vienoje savo reklaminėje kampanijoje! Kam šautų į galvą panaudoti tokiam tikslui Hitlerį ar Goebbelsą?

Ypatingas dėmesys hitleriniams nusikaltimams yra visiškai pateisinamas. Jis išreiškia išlikusiųjų norą pateikti savo liudijimus, tyrinėtojų norą suprasti, moralinių ir politinių autoritetų norą įtvirtinti demokratines vertybes. Bet kodėl gi tokį menką atgarsį tesukelia liudijimai apie komunizmo nusikaltimus? Kodėl sumišę tyli politikai? O svarbiausia - kodėl akademiniai sluoksniai vis dar nekalba

¹⁸ Raul Hilberg, *La Destruction des Juifs d'Europe*, Fayard, 1988.

apie komunistinę katastrofą, kuri per 80 metų palietė kone trečdalį žmonijos visuose keturiuose žemynuose? Kodėl nesugebama pagrįsti komunizmo analizę tokiu esminiu faktoriumi kaip nusikaltimas, masinis nusikaltimas, sistemingas nusikaltimas, nusikaltimas žmonijai? Nejaugi mes susidūrėme su nesugebėjimu suprasti? O gal tai veikiau sąmoningas atsisakymas žinoti, gal tai - baimė suprasti?

To nutylėjimo priežasčių daug ir jos pakankamai sudėtingos. Pirmiausia atitinkamą reikšmę turėjo klasikinis ir amžinas budelių noras ištrinti savo nusikaltimų pėdsakus ir pateisinti tai, ko jie nepajėgė nuslėpti. „Slaptasis pranešimas“, kurį Chruščiovas perskaitė 1956 m. ir kuriame patys komunistų partijos vadovai pirmąkart pripažino komunizmo nusikaltimus, kartu yra budelio pranešimas, kuriame jis stengiasi užmaskuoti ir paslėpti savo paties nusikaltimus (juk Chruščiovas buvo Ukrainos komunistų partijos vadovas per patį teroro siautėjimo įkarštį), priskirdamas juos vieninteliam Stalinui ir girdamasis savo paklusnumu įsakymams. Chruščiovo pranešimas - mėginimas nuslėpti didumą nusikaltimų: jis kalba tik apie aukomis tapusius komunistus, o juk jų buvo kur kas mažiau nei kitų vienaip ar kitaip nukentėjusių stalinizmo laikais, jo pranešimas - bandymas sušvelninti šiuos nusikaltimus: jis juos vadina „asmenybės kulto pasekmėmis“. Pagaliau šis pranešimas - bandymas pateisinti tolesnį sistemos egzistavimą: sistemos, kurioje yra tie patys principai, tos pačios struktūros ir tie patys žmonės.

Savo *Prisiminimuose* Chruščiovas kalba apie tai visiškai atvira, pasakoja apie pasipriešinimą, su kuriuo jis susidūrė rengdamas savo „slaptąjį pranešimą“, ypač vieno didžiausių Stalino patikėtinių pasipriešinimą: „Kaganovičius buvo toks pataikūnas, kad būtų perrėžęs gerklę savo paties tėvui, jei tik Stalinas būtų jam mirktelėjęs, girdi, to reikalauja jų Reikalas - kitaip tariant, stalininis reikalas. [...] Jis prieštaravo man, savanaudiškai drebėdamas dėl savo kailio. Jis nesitvėrė noru išsisukti nuo bet kokios atsakomybės. Jeigu tų nusikaltimų ir būta, Kaganovičius norėjo tik vieno: būti tikras,

kad ten jo pėdsakų neliko nė kvapo"¹⁹. Komunistinėse šalyse archyvai buvo absoliučiai neprieinami, veikė totalinė spaudos, žiniasklaidos ir visų išvykų į užsienį kontrolė, o propaganda trimitavo apie režimo „laimėjimus“. Visa tai leido patikimai užkirsti kelią informacijos plitimui. Pirmiausia šitai buvo reikalinga tam, kad neiškiltų aikštėn tiesa apie nusikaltimus.

Nesitenkindami savo piktadarysčių slėpimu, budeliai visokiais būdais kovojo su žmonėmis, kurie mėgino informuoti apie jas visuomenę. Kai kurie apžvalgininkai ir analitikai stengėsi atskleisti tiesą savo amžininkams. Taip atsitiko porą kartų Prancūzijoje po Antrojo pasaulinio karo. 1949 m. sausį-balandį Paryžiuje vyko procesas, kuriame dalyvavo buvęs aukštas sovietinis pareigūnas Viktoras Kravčenko, savo knygoje *Aš pasirinkau laisvę* aprašęs stalininę diktatūrą, ir komunistinis laikraštis *Les Lettres françaises*, redaguojamas Louis Aragono, kuris kiek įmanydamas plūdo Kravčenką. O 1950 m. lapkritį, taip pat Paryžiuje, prasidėjo kitas procesas, užtrukęs ligi 1951 m. sausio. Tai buvo procesas vėlgi tarp *Les Lettres françaises* ir intelektualo Davido Rousset, buvusio trockininko, nacistų deportuoto į Vokietiją, o 1946 m. gavusio Renaudot premiją už savo knygą *Konclagerinis pasaulis*. 1949 m. lapkričio 12 d. Rousset paragino buvusius nacistinių koncentracijos stovyklų kalinius sudaryti komisiją, kuri pradėtų tyrimą apie sovietinius lagerius, ir buvo nuožmiai užsipultas komunistinės spaudos, neigusios tokius lagerius egzistavus. Atsiliepdama į Rousset raginimą, Margaretė Buber-Neumann paskelbė 1950 m. vasario 25 d. *Figaro littéraire* straipsnį „Už tyrimą apie sovietinius lagerius. Katras blogesnis: Šėtonas ar Belzebubas?“ Čia ji rašė apie savo dvigubą patirtį, nes buvo deportuota ir į nacistų koncentracijos stovyklas, ir į sovietinius lagerius.

Stoję į sistemingą kovą su šiais žmogaus sąžinės žadintojais, budeliai griebėsi visų priemonių, kuriomis disponavo didžiosios valstybės, galinčios daryti įtaką pasauliui. Jie norėjo diskredituoti tuos ¹⁹

¹⁹ Nikita Khrouchtchev, *Souvenirs*, Robert Laffont, 1971, p. 330.

drąsuolius, norėjo juos įbauginti. A. Solženicynas, V. Bukovskis, A. Zinovjevas, L. Pliučas buvo ištremti iš šalies, A. Sacharovas nutremtas į Gorkį, generolas Piotras Grigorenka uždarytas į psichiatrinę ligoninę, bulgarų disidentas Markovas nužudytas užnuodytu skėčiu.

Susidūrusios su tokia galinga bauginimų ir įslaptinimo mašina, pačios buvusios režimo aukos nesiryžo atvirai prabilti. Tačiau jos nepajėgė ir integruotis į tą visuomenę, kur klestėjo jų skundikai ir budeliai. V. Grosmanas²⁰ rašo apie visišką neviltį, apėmusią tuos žmones. Skirtingai nuo žydų tragedijos, po kurios tarptautinė žydų bendruomenė įsipareigojo minėti genocidą ir jo aukas, komunizmo aukoms ilgą laiką buvo labai sunku išsaugoti gyvus prisiminimus apie tragediją, nes bet koks jų kančių paminėjimas ar kreipimasis dėl reparacijų buvo uždrausti.

Nepavykus nuslėpti kokių nors faktų - sušaudymų, lagerių, tyčinio bado, budeliai įsigudrindavo juos pateisinti, negrabiiai užtepliodami kitomis spalvomis. Pripažinę terorą, jie pavertė jį Revoliucijos alegorija: „mišką kertant, skiedros lekia“, „neiškepsi kiaušinienes nesudaužęs kiaušinių“. Vladimiras Bukovskis į tai atsakė, kad jis matė daužant kiaušinius, bet kiaušinienes ragauti jam niekada neteko. Blogiausia, kad dėl tų niekšiškų tikslų buvo iškraipyta net kalba. Darant manipuliacijas su žodynu, lagerių sistema pavirto perauklėjimo įstaigomis, o budeliai - auklėtojais, uoliai besistengiančiais paversti senosios visuomenės narius „naujais žmonėmis“. *Zekai* (šiuo terminu vadinami sovietinių koncentracijos stovyklų - lagerių - kaliniai) buvo prievarta „prašomi“ tikėti sistema, kuri pavertė juos vergais. Kinijoje koncentracijos stovyklų kaliniai vadinami „studentais“: jie turį studijuoti teisingas partijos mintis ir atitinkamai keisti savąjį klaidingą mąstymo būdą.

Kaip dažnai atsitinka, melas nėra *stricto sensu* tiesos priešingybė: bet koks melas remiasi tiesos elementais. Iškreiptos prasmės žodžiai deformuoja visumos perspektyvą: tai nelyginant socialinis ir

²⁰Tout passe, op. cit., 1984.

politinis astigmatizmas. Lengva pakoreguoti komunistinės propagandos suformuotą klaidingą pažiūrą, bet kur kas sunkiau pasiekti, kad klaidingai galvojęs žmogus atsisakytų ankstesnės nuomonės ir pereitų prie kitos intelektualinės koncepcijos. Pirmykštis įspūdis išlieka ir tampa išankstiniu nusistatymu. Tarsi dziudaistai, sugebą akimirksniu pakreipti juos puolančio priešininko energiją jo paties naudai ir tuo lengviau jį parblokšti, kuo smarkiau ir beatodairiškiau jis puola, komunistai, naudodamiesi savo neprilygstama propaganda, pagrįsta daugiausia žongliravimu žodžiais, nukreipė jų teroristiniams metodams skirtos kritikos jėgą prieš pačius kritikus, kaskart konsoliduodami savo šalininkų gretas pakartotiniu viešu komunistinių įsitikinimų išpažinimu. Štai šitaip jie savo ruožtu atrado pirmąjį ideologinio tikėjimo principą, kurį kadaise suformulavo dar Tertulianas: „Aš tikiu, nes tai absurdiška“.

Dalyvaudami šiose kontrpropagandinėse akcijose, intelektualai elgėsi kaip prostitutės tikrąja šio žodžio prasme. 1928 m. Gorkis sutiko nuvykti „ekskursijon“ į Solovkų salas, eksperimentinę koncentracijos stovyklą, kuri savo „metastazėmis“ (anot Solženicyno) suformuos Gulago sistemą. Po tos „ekskursijos“ Gorkis parašė knygą, šlovinančią Solovkus ir sovietų valdžią. Prancūzų rašytojas Henri Barbusse'as, 1916 m. Gonkūrų premijos laureatas, už atitinkamą atlygį nedvejodamas saldžialežuvavo, girdamas stalinizmą savo 1926 m. išspausdintoje knygoje apie „nuostabiąją Gruziją“ - kur dar 1921 m. Stalinas ir jo sėbras Ordžonikidzė buvo surengę tikras skerdynes ir kur NKVD viršininkas Berija turėjo tiek ir tiek progų pademonstruoti savo makiavelizmą ir sadizmą. Beje, 1935 m. Henri Barbusse'as parašė pirmąją Stalino biografiją - oficiozinę ir pakalikišką. Vėliau Maria-Antonietta Macciocchi giedojo liaupses Mao, o visai neseniai ja pasekė Danielle Mitterrand, šlovindama F. Castro. Godumas, silpnavališkumas, garbės troškimas, jėgos ir smurto kečiai, revoliucinė aistra - kad ir kokie būtų tų žmonių motyvai, totalitariniai režimai visada rasdavo sau pataikūnų, ir komunistinė diktatūra šiuo atžvilgiu niekuo nesiskyrė nuo kitų.

Susidūrę su komunistine propaganda, Vakarai ilgai buvo stubinamai akli ir kurti. Tą apakimą skatino ir savotiškas naivumas susidūrus su itin sukurta sistema, ir sovietų galios baimė, ir politikų bei aferistų cinizmas. Tokį apakimą parodė Jaltaje prezidentas Rooseveltas, atidavęs Stalinui Rytų Europą mainais už šio pažadą kuo greičiau surengti ten laisvus rinkimus. Realizmu ir nuolankumu buvo paženklintas susitikimas Maskvoje 1944 m. gruodį, kai generolas de Gaulle'is iškeitė nelaimingąją Lenkiją į socialinės ir politinės taikos garantiją, kurią užtikrino ne kas kitas, o grįžęs Paryžiun Maurice'as Thorezas.

Šį Vakarų komunistų ir daugelio kairiųjų apakimą stiprino ir kone įteisino jų tikėjimas tuo, kad tos valstybės „stato socializmą“, kad toji utopija, kuri demokratinėse valstybėse ugdė ir skatino socialinius ir politinius konfliktus, „tenai“ virto tikrove, kurios prestižą pabrėžė Simone Weil: „Didžiulė darbininkų revoliucionierių laimė, kad už jų stovi Valstybė: Valstybė, suteikianti jų veiklai tą oficialų pobūdį, tą teisėtumą, tą tikroviškumą, kurį tik Valstybė ir tegali suteikti; ir kartu toji valstybės valdžia geografiškai yra tiek nuo jų nutolusi, kad negali atrodyti jiems atgrasi“²¹. Tada komunizmas demonstravo savo šviesiąją pusę: jis skelbėsi tęsiasi Švietimo amžiaus socialinės ir žmogiškosios emancipacijos tradicijas ir Gracchuso Babeufo sukurtos svajonės apie „tikrąją lygybę“ ir „visuotinę laimę“ įgyvendinimą. Ir ta šviesioji, spindinčioji pusė beveik visiškai užgožė tamsiąją.

Kaip visuomet, šitą sąmoningą ar nesąmoningą komunizmo nusikalstamo pobūdžio ignoravimą palaikė mūsų amžininkų abejingumas savo broliui, savo artimui. Ir ne todėl, kad žmogaus širdis apskritai kieta ir sausa. Priešingai, daugelyje ekstremalių situacijų ji atskleidžia pasakiškus solidarumo, draugiškumo, švelnumo ir net meilės išteklius, kurių niekas net neįtarė esant. Tačiau, kaip pabrėžia Cvetanas Todorovas, „prisiminimai apie mūsų pačių gedulą kliu-

²¹ Simone Weil, *L'Enracinement*, Gallimard, 1949.

do mums suvokti kito kančią"²² . O kuri Europos ar Azijos tauta, pasibaigus Pirmajam, o vėliau Antrajam pasauliniam karui, netvarstė begalinių netekčių padarytų žaizdų? Mes patys, pradėję nagrinėti tamsiojo laikotarpio istoriją, susidūrėme su akivaizdžiais sunkumais. Okupacijos istorija (veikiau tokios istorijos stoka) ligi šiol tebenuodija prancūzų sąžinę. Tą patį, nebent mažesniu mastu, galima pasakyti apie „nacistinio“ periodo istoriją Vokietijoje, „fašistinio“ - Italijoje, „frankistinio“ - Ispanijoje, pilietinio karo - Graikijoje ir t. t. Šiame geležies ir kraujo amžiuje kiekvienas buvo per daug susirūpinęs savo nelaimėmis, kad atjaustų kitą.

Tačiau komunizmo nusikaltimai buvo slepiami dėl trijų specifinės priežasties.

Pirmoji priežastis - atsidavimas pačiai revoliucijos idėjai. Dar ir šiandien gedima revoliucijos idėjos - tokios revoliucijos, kokia buvo įsivaizduojama XIX ir XX a. Jos simboliai - raudona vėliava, Internacionalas, iškeltas kumštis - atgimsta kiekviename žmename visuomeniniame judėjime. Che Guevara vėl grįžta į madą. Visiškai legaliai veikia atvirai revoliucingos grupės, atsakydamos panieka į bet kokią kritinę pastabą apie jų pirmtakų nusikaltimus ir be menkiausių abejonių kartodamos senas prakalbas, teisinančias Leniną, Trockį ar Mao. Ši revoliucijos aistra būdinga ne tik abstrakčiai minimiems „kitiems“ - daugelis šios knygos autorių taip pat kurį laiką tikėjo komunistine propaganda.

Antroji priežastis - ta, kad sovietiniai žmonės padėjo nugalėti nacizmą. Tai leido komunistams užmaskuoti savo galutinius tikslus, t. y. atėjimą į valdžią, karštu patriotizmu. Nuo 1941 m. birželio okupuotų šalių komunistai ėmė aktyviai dalyvauti ginkluotame pasipriešinime nacistiniams ar itališkiesiems okupantams. Kaip ir kitų politinių pažiūrų rezistentai, jie brangiai sumokėjo už savo veiklą: tūkstančiai Pasipriešinimo dalyvių patyrė nacistines represijas - buvo ²²

²² Tzvetan Todorov, *La Morale de l'historien*, colloque L'Homme, la langue, les camps, Paris IV-Sorbonne, mai 1997.

sušaudyti, išžudyti, deportuoti. Komunistai pasinaudojo šiais kankiniais, kad apvainikuotų komunizmo reikalą šventumo aureole ir uždraustų bet kokią jo kritiką. Be to, Pasipriešinimo kovose daugelis nekomunistų užmezgė solidarumo, kovų ir kraujo ryšius su komunistais, ir tie kovinės draugystės ryšiai daug kam trukdė atsimerkti. Prancūzijoje de Gaulle'io šalininkų poziciją dažnai lėmė šie bendri prisiminimai, juos puoselėjo ir paties generolo de Gaulle'io politika: jis naudojosi sovietine atsvara santykiuose su amerikiečiais²³.

Dėl komunistų dalyvavimo kare ir pergalėje prieš nacizmą antifašizmas triumfavo kaip kairiųjų tiesos kriterijus. Žinoma, komunistai dėjosi esą geriausi to antifašizmo atstovai ir gynėjai. Antifašizmas tapo komunizmo etikete, ir jam buvo labai lengva nutildyti priešininkus manipuliuojant antifašizmo vardu. Šį lemiamą momentą nepaprastai aiškiai aprašė François Furet. Kadangi sąjungininkai apibūdino nugalėtąjį nacizmą kaip „absoliutų Blogį“, komunizmą kone mechaniškai imta laikyti Gėriu. Tai buvo akivaizdu Niurnbergo procese, kur SSRS atstovai dalyvavo kaip kaltintojai. Epizodai, neatitinką demokratinių vertybių (tokie kaip 1939 m. Vokietijos-SSRS paktai arba žudynės Katynėje), buvo mikliai ir gudriai nublėpti. Pergalė prieš nacizmą buvo laikoma komunistinės sistemos pranašumo įrodymu. Šios pergalės pasekmė buvo ta, kad anglų ir amerikiečių išvaduotą Europą apėmė dvejopas jausmas: viena vertus, dėkingumas Raudonajai armijai (kurios okupacija jai negrėsė), kita vertus, kaltės jausmas sužinojus apie SSRS tautų aukas, sudėtas dėl Pergalės. Komunistinė propaganda nepraleido progos tais abiem jausmais pasinaudoti.

Be to, Rytų Europos „išvadavimo“ Raudonosios armijos pajėgomis formos daugiausia liko nežinomos Vakaruose, kur istorikai suplakė krūvon du visiškai skirtingus „išvadavimo“ tipus: vienas vedė į demokratijos atkūrimą, kitas atvėrė kelią diktatūrai. Centrinėje ir

²³ Žr. Pierre Nora, *Caullistes et communistes, Les Lieux de mémoire*, Gallimard, 1997, Quatro, vol. 2.

Rytų Europoje sovietinė sistema baudėsi tapti tūkstantmečio Reicho įpėdine. Witoldas Gombrowiczius keliais žodžiais nusakė tų tautų dramų: „Karo pabaiga neatnešė lenkams išvadavimo. Šitoje liūdnoje Centrinėje Europoje ji reiškė tik tai, kad vieną naktį pakeitė kita, Hitlerio budėlius - Stalino budėliai. Kai Paryžiaus kavinėse kilnios sielos džiugia daina sveikino „lenkų tautą, atsikračiusią feodalinio jungo“, ta pati deganti cigaretė paprasčiausiai perėjo į kitas rankas, bet lygiai taip pat degino žmogaus odą“²⁴. Štai čia eina lūžis, perskiriąs tos pačios Europos gyventojų atmintį į dvi skirtingas dalis. Tačiau kai kurie literatūros veikalai labai greit atskleidė tiesą apie būdą, kuriuo SSRS išvadavo nuo nacizmo lenkus, vokiečius, čekus ir slovakus²⁵.

Paskutinė komunizmo nusikaltimų slėpimo priežastis yra subtilesnė, ją sunkiau nusakyti. Po 1945 m. žydų genocidas atrodė esąs šiuolaikinės barbarybės kvintesencija. Įsivaizduoti kitokį masinio teroro XX a. pavidalą ar būdą berods buvo neįmanoma. Pradžioje neigę nacistinio žydų persekiojimo specifiką, komunistai greit suvokė pranašumus, kuriuos jiems galėjo suteikti žydų genocido pripažinimas: tai padėjo jiems stiprinti antifašizmą. „Bjauraus gyvio, kurio įščios dar vaisingos“ (šitaip Bertoltas Brechtas pavadino fašizmą), šmėkla nuolat buvo tempama į viešumą kiekviena proga ir be jokios progos. Truputį vėliau imta pabrėžti „ypatingą“ žydų genocido pobūdį, sutelkiant dėmesį į nepaprastą jo žiaurumą. Tai irgi sutrukdė pastebėti analogiškas realijas komunistiniame pasaulyje. Be to, kaipgi įsivaizduoti, kad tie, kurie savo pergale prisidėjo prie genocidiškos sistemos sunaikinimo, patys galėtų naudotis šiais metodais? Dažniausias refleksas buvo tiesiog nenoras, atsisakymas suvokti šitokį paradoksą.

Pirmasis žymus posūkis oficialiai pripažįstant komunizmo nusikaltimus datuojamas 1956 m. vasario 24 d. Tą vakarą SSKP pirma-

²⁴ Witold Gombrowicz, Testament. Entretiens avec Dominique de Roux, Folio, 1996, p. 109.

²⁵ Piotr Pigorov, *j'ai quitté ma patrie*, La Jeune Parque, 1952; ar Michel Koriakoff, *Je me mets hors la loi*, Éditions du Monde nouveau, 1947.

sis sekretorius Nikita Chruščiovas pakyla į SSKP XX suvažiavimo tribūną. Posėdis vyksta uždaromis durimis, jame dalyvauja tik suvažiavimo delegatai. Mirtinoje tyloje, tiesiog priblokšti, jie klausosi, kaip partijos pirmasis sekretorius metodiškai griaua „tautų tėvo“, „genialiojo Stalino“ įvaizdį - to paties Stalino, kuris ištisus trisdešimt metų buvo pasaulinio komunizmo didvyris. Chruščiovo pranešimas, tuoj pat pavadintas „slaptuoju“, buvo vienas esminių šiuolaikinio komunizmo pokyčių. Pirmą kartą aukščiausio rango vadovas komunistas oficialiai, tegul ir vien tik komunistams girdint, pripažino, kad režimas, užgrobęs valdžią 1917 m., padarė nusikalstamą „nukrypimą“.

Priešasčių, privertusių Chruščiovą sulaužyti vieną didžiausių sovietinio režimo tabu, buvo daug. Pagrindinis Chruščiovo tikslas buvo suversti komunizmo nusikaltimus vienam Stalinui, šitaip sukonkretinant blogį ir jį pasmerkiant, kad būtų galima išgelbėti režimą. Be to, pirmojo sekretoriaus apsisprendimui turėjo įtakos noras surengti puolimą prieš stalinistų klaną, kuris priešinosi Chruščiovo valdžiai norėdamas išsaugoti buvusio vado metodus. Beje, jau 1957 m. vasarą visi tie žmonės buvo atleisti iš pareigų. Tačiau pirmąkart nuo 1934 m. apsiribota jų „politine mirtimi“, nesiekiant fizinės, ir jau ta paprasta „detalė“ leidžia suprasti, kad Chruščiovo motyvacija buvo kur kas gilesnė. Šeiminingavęs Ukrainoje ne vienerius metus, jis vykdė ir slėpė didžiules žudynes, o dabar atrodė nuvargintas viso to kraujo liejimo. Memuaruose, kuriuose jis nedvejodamas priskiria sau aibę nuopelnų, Chruščiovas primena ir savo dvasinę būseną: „Suvažiavimas eina į pabaigą; tuoj bus priimti nutarimai, visi grynai formalūs. Ir kas iš to? Šimtai tūkstančių sušaudytųjų liks ant mūsų sąžinės“²⁶.

Ir staiga jis aštriai kreipiasi į partijos draugus: „Ką mums daryti su tais, kurie buvo suimti, su tais, kurie buvo likviduoti? [...] Dabar mes žinome, kad represijų aukomis tapo niekuo nekalti žmonės. Mes turime neginčytinų įrodymų, kad tie vyrai ir moterys visai ne-

²⁶ Nikita Krouchtchev, op. cit., p. 329.

buvo liaudies priešai: tai buvo dori žmonės, atsidavę Partijai, Revoliucijai, lenininiam socializmo ir komunizmo statybos reikalui. [...] Nejmanoma viso to nusišėpti. Anksčiau ar vėliau tie, kurie dabar yra kalėjimuose ar lageriuose, iš ten išeis ir sugrįš namo. Tuomet jie papasakos tėvams, draugams ir bičiuliams, kas atsitiko. [...] Štai kodėl mes privalome atskleisti delegatams visą tiesą apie tai, kaip buvo vadovaujama Partijai per šį laikotarpį. [...] Kaip apsimesti, kad nežinome, kas dedasi? [...] Mes žinome, kad tuo metu Partijoje viešpatavo savivalė ir represijos, ir privalome pasakyti Suvažiavimui tai, ką žinome.[...] Kiekvieno, kas tik įvykdė nusikaltimą, gyvenime ateina momentas, kai išpažintis užtikrina jam jeigu ne išteisinimą, tai bent jau kaltės atleidimą"²⁷.

Kai kurie iš tų žmonių, tiesiogiai dalyvavusių nusikaltimuose Stalino laikais ir iškilusių daugiausia dėl to, kad buvo nužudyti jų pirmtakai, išgyveno tam tikrus sąžinės priekaištus. Tai buvo, jei galima taip pasakyti, sąžinės priekaištai per prievartą, suinteresuoti sąžinės priekaištai, politiko sąžinės priekaištai - bet vis dėlto sąžinės priekaištai, vis dėlto graužatis. Kažkam reikėjo nutraukti žudynes; Chruščiovas turėjo tos drąsos, nors 1956 m. ir pasiuntė sovietinius tankus į Budapeštą.

SSKP XXII suvažiavime 1961 m. Chruščiovas kalbėjo ne tik apie nukentėjusius komunistus, bet ir apie visas Stalino aukas, ir net pasiūlė pastatyti paminklą jų atminimui įamžinti. Be abejo, šiuo atveju jis peržengė nematomą ribą, už kurios galėjo prasi-dėti abejonės pačiu režimo principu: komunistų partijos absoliučios valdžios monopolium. Paminklas taip niekada ir nebuvo pastatytas. 1962 m. pirmasis sekretorius leido išspausdinti Aleksandro Solženicyno kūrinį *Viena Ivano Denisovičiaus diena*. 1964 m. spalio 24 d. Chruščiovas buvo brutaliai pašalintas iš visų pareigų - tačiau nelikviduotas. Jis mirė 1971 m. niekam nežinant, kaip eilinis žmogus.

²⁷ *Ibid.*, p. 331-332.

Visi analitikai pripažįsta lemiamą „slaptojo pranešimo“ reikšmę. Tai buvo lemiamo posūkio taškas XX amžiaus komunizmo trajektorijoje. François Furet, kaip tik pasitraukęs iš Prancūzijos komunistų partijos 1954 m., rašo: „Ir štai 1956 m. vasario „slaptasis pranešimas“, vos tiktai pagarsintas, kaipmat išklubina komunizmo idėjos pamatus visame pasaulyje. Balsas, bylojantis apie Stalino nusikaltimus, sklinda ne iš Vakarų, o iš Maskvos, netgi iš Maskvos šventovės - Kremliaus. Tai nebe kažkokio iš tremties pabėgusio komunisto balsas; tas balsas pirmojo iš pasaulio komunistų, Sovietų Sąjungos komunistų partijos vadovo. Taigi, užuot susilaukęs įtariamų, kaip buvusių komunistų kalbos, šis pranešimas apgaubiamas aukščiausiu autoritetu, kuriuo sistema apgaubė savo vadovą. [...] Nepaprasta „slaptojo pranešimo“ galia ir poveikis žmonių mąstymui pasireiškia todėl, kad nėra prieštaraujančių“²⁸.

Ivykis buvo juo paradoksalesnis, kad nuo pat pradžių daug amžininkų stengėsi perspėti bolševikus, kokie pavojingi jų veiksmai. Jau 1917-1918 m. pačiame socialistų judėjime kilo konfrontacija tarp tų, kurie tikėjo „didžiąja šviesa iš Rytų“, ir tų, kurie negailestingai kritikavo bolševikus. Iš esmės ginčas lietė Lenino metodą: smurtą, nusikaltimus, terorą. Tačiau, nors nuo trečiojo iki šeštojo dešimtmečio tamsiąją bolševikų eksperimento pusę gaučiuose straipsniuose ir veikaluose kėlė aikštėn daugybė liudytojų, aukų ar kvalifikuotų stebėtojų, reikėjo dar gerokai palaukti, kol valdantys komunistai patys, tegu ir ribotai, pripažins tuos nusikaltimus tikrai buvus. Tik tada viešojo nuomonė ėmė vis plačiau įsisiūmoninti, kad dešimtmečius vyko kraupi drama. Ir nors valdantieji komunistai, visa tai pripažindami, savotiškai gudravo ir kalbėjo užuolankomis, nes „slaptajame pranešime“ buvo iškeltas tik nukentėjusių komunistų klausimas, vis dėlto tai buvo pripažinimas, pirmąkart patvirtinęs ankstesnius liudijimus bei studijas; patvirti-

²⁸ François Furet, *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XX siècle*, Robert Laffont / Calmann-Lévy, 1995, p. 513.

nęs tai, ką kiekvienas įtarė jau nuo seno: kad komunizmas sukėlė Rusijoje milžinišką tragediją.

Daugelio „broliškų partijų“ vadovai ne iš karto leidosi įtikinami, kad SSKP reikėjo pasukti tiesos atskleidimo keliu. Palyginti su Chruščiovu jie atrodė atsilikėliai, pasenusių pažiūrų šalininkai. Prireikė sulaukti 1979 m., kad Kinijos komunistų partija sugebėtų atskirti Mao politikoje „didžius nuopelnus“ (iki 1957 m.) ir „didžias klaidas“ (vėlesniu laikotarpiu). Vietnamiečiai kalba šiuo klausimu tik netiesiogiai, smerkdami Pol Poto vykdytą genocidą. O Castro neigia žiaurumus, įvykdytus jo valia ar su jo žinia.

Iki Chruščiovo pranešimo apie komunizmo nusikaltimus kalbėjo tik komunistų priešai arba disidentai trockininkai ar anarchistai. Šis tiesos atskleidimas nebuvo itin efektyvus. Paliudyti apie išgyventą siaubą karštai troško tie, kurie išliko gyvi tiek po komunistinių, tiek po nacistinių žudynių. Tačiau jų buvo menkai klausomasi arba visiškai nesiklausoma, ypač Prancūzijoje, kur sovietinę Gulago sistemą savo kailiu patyrė tik nedidelės grupelės, tokios kaip „Priešingai mūsų norui“ iš Elzaso-Lotaringijos²⁹. Visus liudijimus, prisiminimus, nepriklausomų komisijų, įsteigtų kelių žmonių iniciatyva, darbus (pvz., Davido Rousset įsteigtos Tarptautinės komisijos konclagerių režimui tirti arba Komisijos atskleisti tiesai apie Stalino nusikaltimus) dažniausiai nustelbdavo dosniai finansuojama komunistinė propaganda, bailiams ar abejingiesiems tylint. Ši tylą, kuri paprastai stoja po tam tikro sąmyšio, kilusio pasirodžius kokiam nors veikalui (pvz., A. Solženicyno *Gulago archipelagas*) arba liudijimui, kuris atrodo esąs patikimesnis už kitus (kaip Varlamo Šalamovo *Kolymos pasakojimai*³⁰ arba Pin Yathay *Pragaištinga utopija*³¹), rodo, kaip lanksčiai didesnė ar mažesnė Vakarų visuomenių dalis

²⁹ Pierre Rigoulot, *Les Français au Coulag*, Fayard, 1984; Jacques Rossi, *Le Goulag de A à Z*, Le Cherche Midi, 1997.

³⁰ Varlam Chalamov, *Récits de la Kolyma*, F. Maspero, 1980, rééd. La Découverte/Fayard, 1986.

³¹ Pin Yathay, *L'Utopie meurtrière*, Robert Laffont, 1980.

reaguoja į komunizmo fenomeną; ligi šiol jos atsisakinėjo pažvelgti tiesai į akis, o toji tiesa byloja, kad komunistinė sistema yra didesniu ar mažesniu mastu nusikalstama. Atsisakydamos tai pripažinti, jos prisidėjo prie melo ta prasme, kaip jį suvokė Fr. Nietzsche: „Melas yra atsisakymas matyti kokį nors dalyką, kurį matai; melas yra atsisakymas matyti kokį nors dalyką tokį, kokį jį matai“.

Nepaisant visų sunkumų, kylančių imantis šio klausimo, nemaža stebėtojų pabandė tai padaryti. Nuo trečiojo iki šeštojo dešimtmečio, neturint patikimesnių duomenų, kuriuos sovietinis režimas rūpestingai slėpė, tyrinėjimai rėmėsi daugiausia perbėgėlių liudijimais. Istoriams jie atrodė ginčytini - kaip bet kokie liudijimai; be to, galima buvo įtarti, kad juos skatino kerštas ar tendencija sistemingai peikti režimą. Taip pat galima buvo manyti, jog tie liudijimai - antikomunistinių jėgų išpuoliai. Štai kodėl komunizmo liaupsintojai ir gynėjai sistemingai juos neigė. Ką buvo galima manyti (1959 metais!)

apie Gulagą, aprašytą Paulio Bartono³² knygoje, remiantis vieno pabėgėlio - aukšto KGB karininko žodžiais? O ką manyti apie Paulį Bartoną, tremtinį iš Čekoslovakijos, kurio tikrasis vardas buvo Jiri Veltrusky ir kuris 1945 m. buvo vienas antinacistinio sukilimo Prahoje organizatorių, o 1948 m. priverstas bėgti iš savo šalies? Tačiau, palyginus jo pateiktą pasakojimą su dabar jau prieinamais archyvais, paaiškėjo, kad ši 1959 metų informacija buvo visiškai teisinga.

Aštuntajame-devintajame dešimtmetyje išėję didieji A. Solženicyno veikalai *Gulago archipelagas* ir ciklas apie rusų revoliuciją *Raudonasis ratas* sukėlė visuomenei tikrą šoką ir sukrėtė viešąją nuomonę. Be abejo, tai buvo daugiau literatūrinis šokas, sukeltas genialaus kronikininko, o ne visuotinis įsisąmoninimas informacijos apie jo aprašytą siaubingą sistemą. Tačiau ir A. Solženicynui nebuvo lengva pralaužti melo kiautą: 1975 m. vieno stambaus Prancūzijos dienraščio žurnalistas palygino A. Solženicyną su Pierre'u Lavalu, Doriot ir Dèat, „kurie pasitikio nacius kaip

³² Paul Barton, *L'institution concentrationnaire en Russie, 1930-1957*, Plon, 1959.

išvaduotojus"³³. Vis dėlto A. Solženicyno liudijimas buvo lemiamas, nes pirmąkart buvo suvokta tiesa apie Gulagą - kaip V. Šalamovo liudijimas apie Kolymą ar Pin Yathay - apie Kambodžą. Dar vėliau Vladimiras Bukovskis, vienas pagrindinių disidentų Brežnevo laikais, savo knygoje *Maskvos teismas*³⁴ pareikalavo naujo Niurnbergo tribunolo nusikalstamai režimo veiklai teisti. Jo knyga susilaukė didelio pasisekimo Vakaruose. Ir iškart pasipylė publikacijos, reabilituojančios Staliną³⁵.

Kokie motyvai gali paskatinti XX a. pabaigoje tyrinėti tokią traagišką, tokią paslaptingą, tokią polemišką sritį? Šiandien archyvai ne tik patvirtina, kad mus pasiekę liudijimai yra visiškai tikslūs, bet leidžia eiti dar toliau - dar giliau. Buvusios Sovietų Sąjungos, buvusių „liaudies demokratijos“ šalių, Kambodžos represinių sistemų vidaus archyvai iškelia aikštėn baugią tikrovę: masinį sistemingą terorą, kuris daugeliu atvejų virsta nusikaltimais žmonijai. Atėjo laikas moksliškai, t. y. remiantis neginčytiniais faktais ir atsisakius anksčiau trukdžiusių politinių bei ideologinių kriterijų, grįžti prie klausimo, kurį kėlė sau visi apžvalgininkai: kokią vietą nusikaltimas užima komunistinėje sistemoje?

Užsibrėžus tokią užduotį, koksai galėtų būti specifinis mūsų įnašas? Imtis šios studijos mus paskatino pirmiausia pareiga istorijai, istoriko pareiga. Istorikui jokia tema negali būti tabu, ir bet koks spaudimas - politinis, ideologinis, asmeninis - neturi jam kliudyti eiti faktų pažinimo ir jų interpretavimo keliu, ypač kad tie faktai buvo taip ilgai ir sąmoningai apgaubti paslapties skraiste tiek archyvuose, tiek žmonių širdyse. Komunistinio teroro istorija yra la-

³³ Bernard Chapuis, *Le Monde*, 3 juillet 1975.

³⁴ Vladimir Boukovski, *Jugement à Moscou*, Robert Laffont, 1995.

³⁵ Ludo Martens, *Un autre regard sur Staline*, EPO, 1994, 350 p. Lilly Marcou, *Staline, Vie privée*, Calmann-Lévy, 1996. L. Martenso knyga buvo prekiaujama *L'Humanité* šventes metu organizuotame Knygų kaimelyje. Lilly Marcou išleido šiek tiek švelnesniu hagiografiniu stiliumi parašytą *Asmeninį Stalino gyvenimą*.

bai svarbi Europos istorijos dalis, neatskiriama susijusi su didžiuoju historiografijos klausimu, t. y. su totalitarizmu. Yra žinomas hitlerinis jo variantas, bet juk buvo ir lenininis, ir stalininis totalitarizmo variantai. Visiškai nebepriimtina rašyti pusiau paralyžiuotą istoriją, ignoruojant komunistines realijas. Lygiai taip pat neleistina atsitraukimo pozicija, pripažįstant tik nacionalinį, socialinį ir kultūrinį komunizmo aspektą - juoba kad šis totalitarizmo fenomenas neapsiribojo Europa ar sovietiniu epizodu, o palietė maoistinę Kiniją, Šiaurės Korėją, polpotiškąją Kambodžą. Kiekvienas nacionalinis komunizmas tarytum bambagysle buvo susietas su rusiškąja ir sovietine gimda, nors ir skleidė šį judėjimą pasaulyje. Istorija, su kuria mes suvesti akistaton, - tai istorija fenomeno, išplitusio po visą pasaulį ir palietusio visą žmoniją.

Antroji pareiga, skatinanti šį darbą, - pareiga atminčiai. Morale įpareigoja mus gerbti mirusiųjų atminimą, ypač kad tie mirusieji - nekaltos ir bevardės aukos absoliučią valdžią turėjusio Molochio, siekusio ištrinti net prisiminimą apie juos. Sugriuvus Berlyno sienai ir žlugus komunistų valdžios centrui Maskvoje, Europos žemynas, įkūnijęs tragiškus XX a. eksperimentus, dabar stengiasi atkurti bendrą atmintį; savo ruožtu mes galime prie to prisidėti. Ši atmintis - tai ir šios knygos autorių atmintis: vienas jų savo gyvenimu labiau susijęs su Vidurio Europa; kitas susipažinęs su revoliucijos teorija ir praktika per įsipareigojimus, prisiimtus 1968 m. ar vėliau.

Ši dviguba pareiga - atminčiai ir istorijai - įgauna labai skirtingus pavidalus. Vienur jos dėmesio objektu tampa šalys, kur komunizmas praktiškai niekada neturėjo didesnės įtakos nei visuomenei, nei valdžiai. Taip buvo, pvz., Didžiojoje Britanijoje, Australijoje, Belgijoje ir t. t. Kitur komunizmas buvo galybė, kelianti baimę: JAV po 1946 m. Dar kitur tai buvo bauginanti galybė, net jeigu ji ten niekada ir nebuvo atėjusi į valdžią, sakykim, Prancūzijoje, Italijoje, Ispanijoje, Graikijoje, Portugalijoje. Be to, komunizmas iš visų jėgų stengiasi vėl iškilti tose šalyse, kur prarado dešimtmečiais turėtą valdžią: Rytų Europoje, Rusijoje. Pagaliau jo liepsnelė blaškosi tarp

pavojų ten, kur komunizmas tebėra valdžioje: Kinijoje, Šiaurės Korėjoje, Kuboje, Laose, Vietname.

Priklausomai nuo šių situacijų skiriasi ir amžininkų pažiūra į istoriją ir atmintį. Pirmaisiais dviem atvejais jie pasirenka santykinai paprastą pažinimo ir apmąstymo kelią. Trečiuoju atveju jie susiduria su nacionalinio susitaikymo būtinybe - arba nubaudus budelius, arba ne. Čia labiausiai stebinantis ir „stebuklingas“ pavyzdys, be abejo, yra suvienytoji Vokietija (palyginimui tereikia prisiminti Jugoslavijos katastrofą). Tačiau buvusi Čekoslovakija, tapusi Čekijos Respublika ir Slovakija, Lenkija, Kambodža taip pat skaudžiai išgyvena problemas, susijusias su atmintimi ir komunizmo istorija. Tam tikra spontaniška ar oficiali amnezija gali pasirodyti būtinai reikalinga pusę šimtmečio ar dar ilgiau trukusio komunizmo padarytoms moralinėms, psichinėms, emocinėms, asmeninėms, kolektyvinėms žaizdoms užgydyti. Ten, kur komunizmas tebeturi valdžią, budeliai ar jų įpėdiniai arba palaiko sistemingą neigimą, kaip Kuboje ar Kinijoje, arba netgi tebesinaudoja teroru kaip valdymo priemone - sakykim, Šiaurės Korėjoje.

Ši pareiga istorijai ir atminčiai neabejotinai turi moralinę reikšmę. Kai kas galėtų mums riktelėti: „Kas jus įgaliojo kalbėti apie Gėrį ir Blogį?“

Vadovaudamasi sau būdingais kriterijais, Katalikų Bažnyčia siekė būtent šio tikslo, kai popiežius Pijus XI dviem savo skirtingomis, pasirodžiusiomis su kelių dienų tarpu enciklikomis pasmerkė iš pradžių nacizmą (1937 m. kovo 14 d., *Mit Brennender Sorge*), o truputį vėliau - komunizmą (1937 m. kovo 19 d., *Divini redemptoris*). Pastarojoje buvo tvirtinama, kad Dievas apdovanojo žmogų prerogatyvomis: „teise į gyvybę, į neliečiamumą, į pragyvenimui būtinus išteklius; teise užbaigti savo gyvenimą nuėjus Dievo nubrėžtajį kelią; teise į susijungimą, į nuosavybę ir teise naudotis ta nuosavybe“. Net jeigu ir galima būtų prikišti Bažnyčiai tam tikrą veidmainiškumą, nes Bažnyčia gynė perdėtą vienų praturtėjimą kitų eksproprijavimu, jos raginimas gerbti žmogaus orumą dėl to nėra kiek nepraranda savo reikšmės.

Jau 1931 m. savo enciklikoje *Quadragesimo Anno* Pijus XI rašė: „Komunizmo doktrina ir veikla turi dvigubą tikslą, kurio jis siekia ne slapta ir ne aplinkiniais keliais, o tiesiai, atvirai ir visais, netgi žiauriausiais būdais. Tas tikslas yra negailestinga klasių kova ir visiškas privačios nuosavybės panaikinimas. Siekdamas šio tikslo, komunizmas nesustoja prieš nieką. Ten, kur jis ateina į valdžią, komunizmas pasirodo esąs nežmoniškas tokiu mastu, kad tuo sunku patikėti; tą liudija siaubingos žudynės ir griuvėsiai, nusėję komunizmo kelią milžiniškuose Rytų Europos ir Azijos plotuose“. Šis įspėjimas buvo juo vertingesnis, kad atsklido iš institucijos, kuri keletą šimtmečių savojo tikėjimo vardan pateisino netikėlių ir eretikų žudynes, įvedė inkviziciją, varžė minties laisvę. Beje, ta pati institucija rengėsi paremti diktatorinius Franco ir Salazaro režimus.

Bet jeigu Bažnyčia buvo ir liko moralės cenzorius, tai kaip turėjo, kaip galėjo kalbėti istorikas, susidūręs su „herojiškais“ komunizmo šalininkų arba patetiškais komunizmo aukų pasakojimais? Savo *Memuaruose iš ano pasaulio* François-René de Chateaubriand'as rašo: „Kai niekšybės tyloje girdi tik vergo grandinių žvangėjimą ir skundiko balsą, kai viskas dreba prieš tironą, kai nusipelnęti jo malonę yra tiek pat pavojinga kaip užsitraukti nemalonę, istorikui atitenka liaudies keršto našta. Veltui Neronas klesti - imperijoje jau gimė Tacitas“³⁶. Mes visiškai neketiname pasiskelbti to mįslingo „liaudies keršto“ vykdytojais (beje, į gyvenimo pabaigą Chateaubriand'as ir pats tuo liaudies kerštu nebetikėjo), tačiau kukliomis savo išgalėmis istorikas beveik prieš savąją valią tampa atstovu ir įgaliotiniu tų, kurie dėl teroro negalėjo pasakyti tiesos apie savo padėtį. Istorikas pašauktas dirbti pažinimo dėlei: pirmutinė jo pareiga - nustatyti faktus ir tiesos elementus, kurie taps pažintine informacija. Be to, istoriko ryšys su komunizmo istorija ištis specifiinis: juk istorikas yra priverstas tapti melo istoriografu. Ir net jeigu,

³⁶ François-René de Chateaubriand, *Mémoires d'Outre-tombe*, Paris, Gallimard, édition Quarto, 1997.

pasidarę prieinami, archyvai pateikia jam būtiną medžiagą, istorikas turi sergėtis bet kokio naivumo, nes jis susiduria su daugybe sudėtingų klausimų, galinčių tapti kartais ne visai „švarių“ diskusijų objektu. Vis dėlto šis istorinis pažinimas negali sulaikyti nuo sprendimo, atitinkančio kelias pagrindines vertybes: pagarbą atstovaujamoms demokratijos taisyklėms ir ypač - pagarbą žmogaus gyvybei ir žmogaus orumui. Istorikas „matuoja“ istorijos veikėjus tokiu mastu.

Prie šių bendrų priežasčių, paskatinusių knygos autorius imtis istoriko ir memuaristo darbo, prisidėjo asmeniniai motyvai - bent jau kai kam iš jų. Knygos autoriai ne visada buvo abejingi komunizmo kerams. Kartais jie, kiek leido jų kuklios galimybės, netgi būdavo komunistinės sistemos šalininkai - arba jos ortodoksinio lenininio-stalininio pavidalo, arba antraeilių, disidentinių pavidalų (trockistinio, maoistinio). O jeigu jie tebesilaiko kairiųjų pažiūrų, - ir kaip tik dėl to, kad jie tebesilaiko kairiųjų pažiūrų, - jiems reikia apmąstyti savo apakimo priežastis. Šie apmąstymai taip pat vertė pasukti pažinimo keliu, kurį suskirstė į tam tikrus etapus ir mūsų autorių pasirinktos studijų temos, ir jų mokslinės publikacijos, ir jų bendradarbiavimas žurnaluose *Nouvelle Alternative*, *Communisme*. Ši knyga tėra tik dar vienas tų apmąstymų momentas, jeigu jie tęsia šį darbą be atokvėpio, tai todėl, kad supranta: negalima vis aktyviau besireiškiantiems dešiniams palikti privilegijos pasakyti tiesą; komunizmo nusikaltimai turi būti išanalizuoti ir pasmerkti ne nacionalfašistinių idealų, o demokratinių vertybių dėlei.

Tokio pobūdžio darbe reikia nuolat lyginti: Kiniją su SSRS, Kubą su Vietnamu ir panašiai. Kol kas neturime vienodai kokybiškos dokumentacijos. Vienur archyvais galima naudotis be apribojimų, kitur - ne. Bet nemanėme, kad tai - pakankama priežastis atidėlioti; jau tiek ir iš tokių patikimų šaltinių žinome, kad galime imtis darbo nepretenduodami į išsamumą. Norėtume, kad mūsų darbas atvertų naujus kelius kitiems ir padėtų pamatus tolesniems tyrinėjimams bei apmąstymams. Mes pirmieji pabandėme palyginti kuo daugiau faktų. Laikui bėgant šis metodas pareikalaus naujų ir naujų darbų. Bet

juk kas nors turi žengti pirmą žingsnį, nors ir remdamasis tik aiškiausiais, patikimiausiais, svarbiausiais faktais.

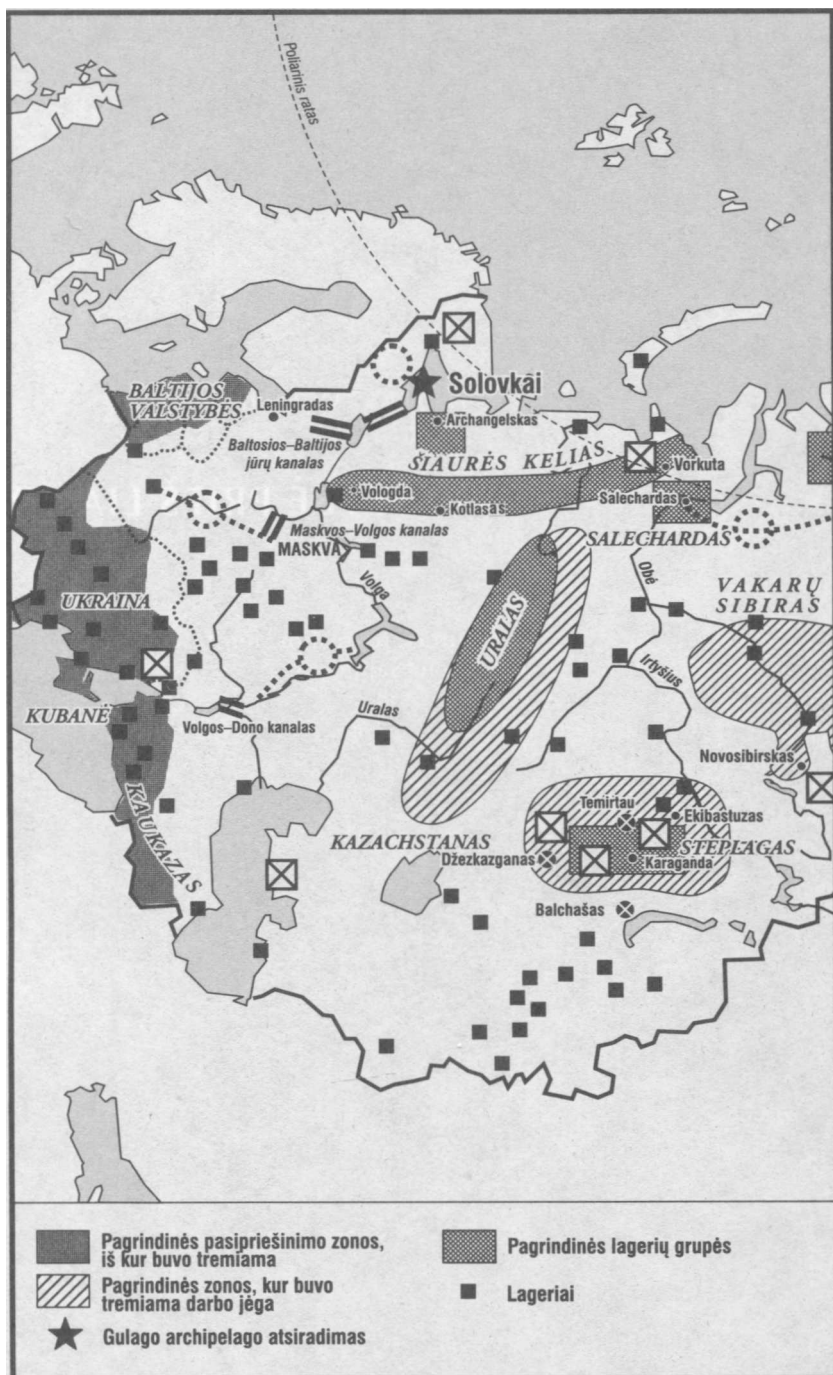
Mūsų darbe daug žodžių ir maža iliustracijų. Čia susiduriame su vienu ryškiu komunizmo nusikaltimų slėpimo aspektu: nors pasaulio visuomenė apraizgyta ir išraizgyta žiniasklaidos priemonių tinklo ir fotografija ar televizija sugeba paveikti ir įtikinti viešąją nuomonę kur kas veiksmingiau nei kuris kitas informacijos pateikimo būdas, šykščiai teturime archyvinį nuotraukų apie Gulagą ar Laogajų ir jokios nuotraukos apie išbuožinimą ar Didžiojo šuolio sukeltą badą. Niurnbergo nugalėtojai galėjo ligi valiai fotografuoti ar filmuoti tūkstančius lavonų Bergen Belzeno koncentracijos stovykloje; buvo rastos net pačių budelių darytos nuotraukos, pvz.: vokiečiai šauna į moterį, laikančią ant rankų kūdikį, prikišęs šautuvą prie pat savo aukos. Komunistinis pasaulis, kur terorą gaubė griežčiausia paslaptis, tokių liudijimų nepaliko.

Tegu skaitytojas nesitenkina keliais čia pateikiamais ikonografiniais dokumentais. Tegu jis paskiria tiek laiko, kiek prireiks, kad žingsnis po žingsnio ir puslapis po puslapio susipažintų su kančių keliu, kurį nuėjo milijonai žmonių. Tepasistengia įsivaizduoti, kokia milžiniška buvo toji tragedija, paženklিনusi pasaulinę istoriją dešimtmečiams į priekį. Tada jam iškils esminis klausimas: kodėl? Kodėl Leninas, Trockis, Stalinas ir kiti nutarė, kad būtina išnaikinti visus tuos, kuriuos jie vadino „priešais"? Kodėl jie pasisavino teisę sulaužyti nerašytą įstatymą, valdantį žmonijos gyvenimą: „Nežudyk"? Mes pabandysime atsakyti į šį klausimą knygos pabaigoje.

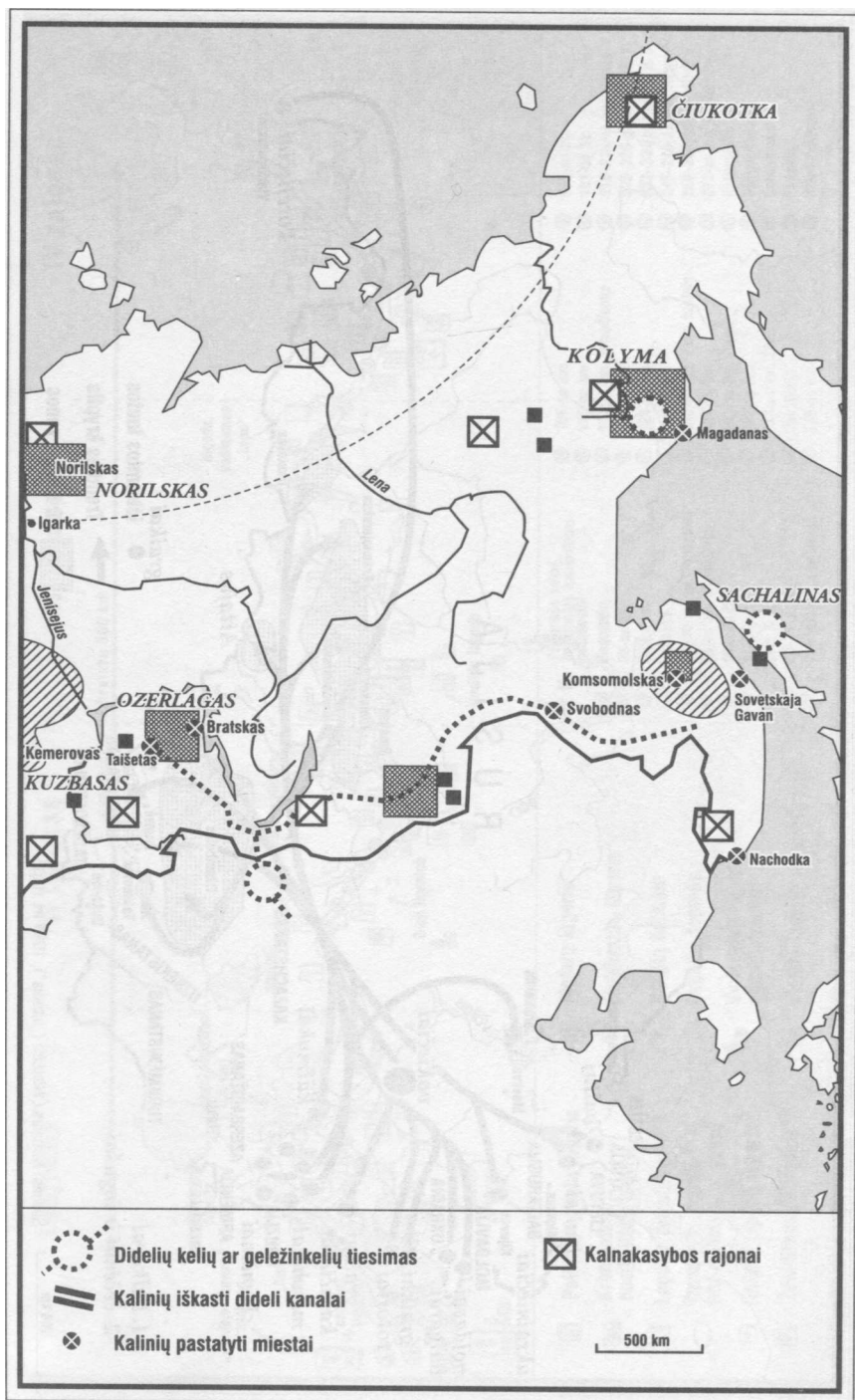

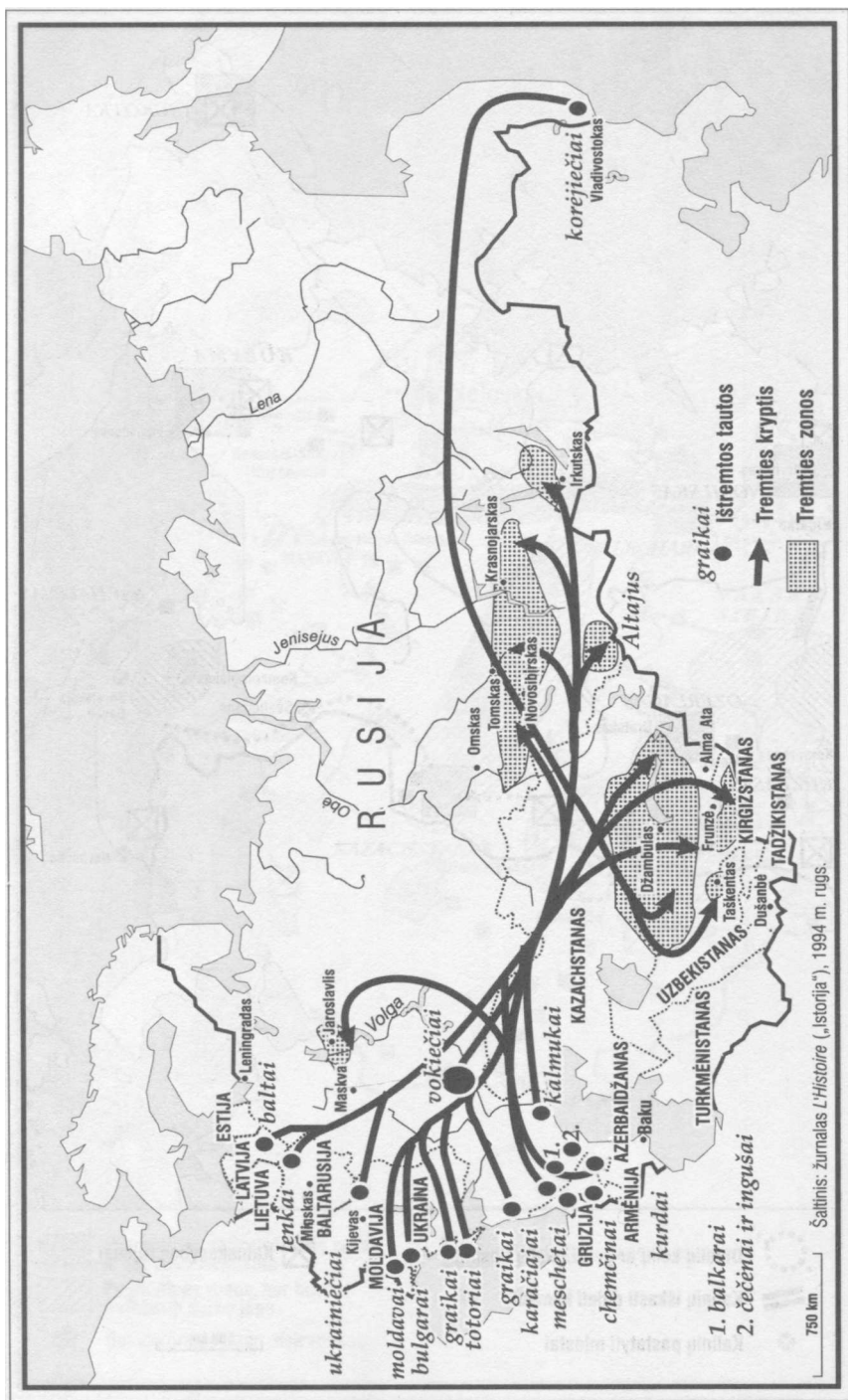
Nicolas Werth

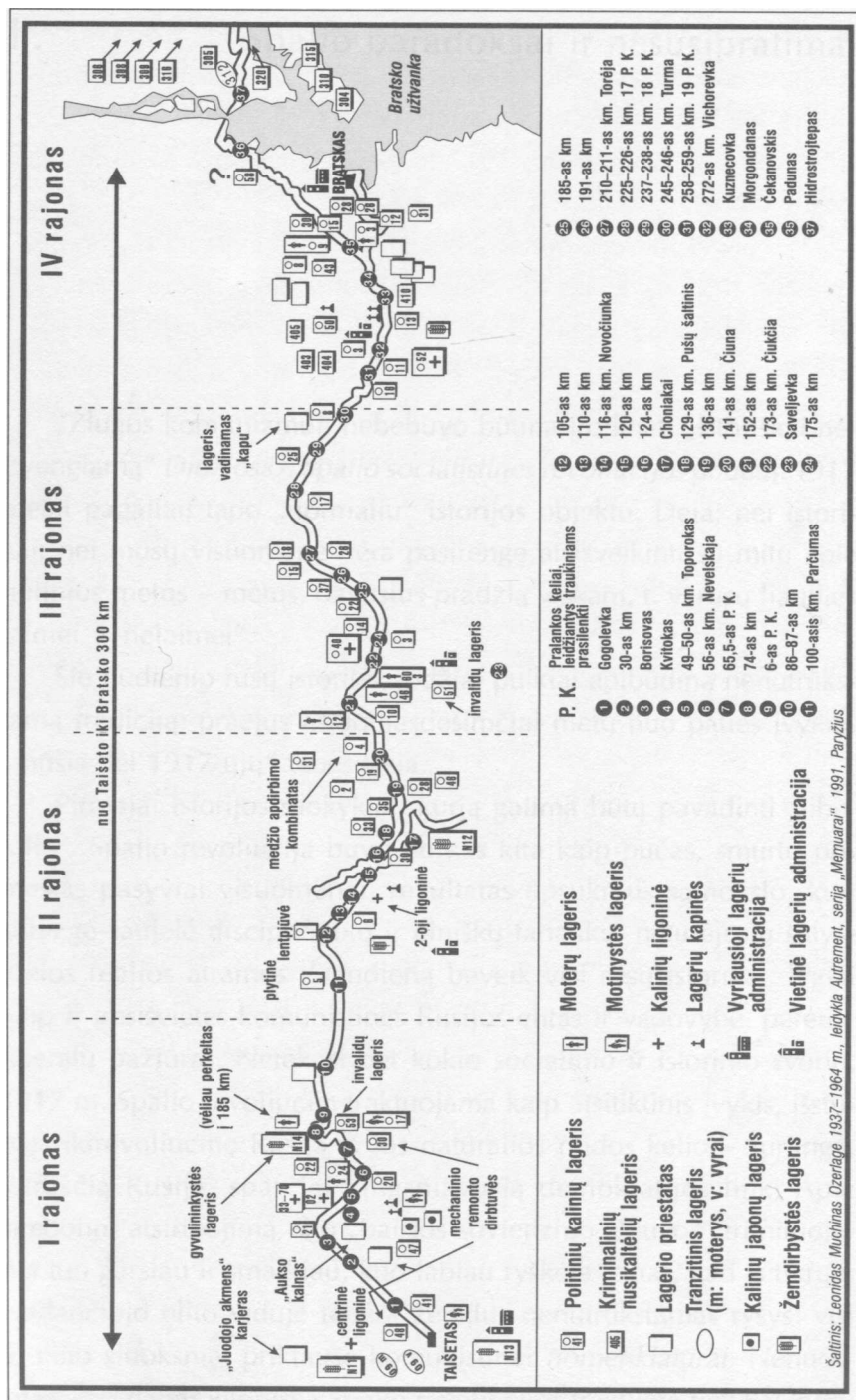

Gulago archipelagas

Tremties keliai

Šaltinis: Leonidas Muchinas Ozerlago 1937–1964 m., leidžia Autremeni, serija „Memuarai“, 1991. Paryžius

1.

Spalio paradoksai ir nesusipratimai

„Žlugus komunizmui, nebebuvo būtina įrodinėti „istoriškai neišvengiamą“ *Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos* pobūdį. 1917 metai pagaliau tapo „normaliu“ istorijos objektu. Deja, nei istorikai, nei mūsų visuomenė nėra pasirengę atsisveikinti su mitu apie nulinius metus - metus, davusius pradžią viskam, t. y. rusų liaudies laimei ir nelaimei“.

Šie nūdienio rusų istoriko žodžiai puikiai apibūdina nenutrūkstamą tradiciją: praėjus aštuoniasdešimčiai metų nuo paties įvykio, „mūšis dėl 1917-ųjų“ tebesitęsia.

Pirmajai istorijos mokyklai, kurią galima būtų pavadinti „liberalia“, Spalio revoliucija buvo ne kas kita kaip pučas, smurtu priimtas pasyviai visuomenei, rezultatas apsu kraus sąmokslas, kurį surezgė saujelė disciplinuotų ir ciniškų fanatikų, neturėjusių šalyje jokios realios atramos. Šiandieną beveik visi rusų istorikai, lygiai kaip ir apsišvietęs komunistinės Rusijos elitas ir vadovybė, perėmė liberalų pažiūras. Netekusi bet kokio socialinio ir istorinio svorio, 1917 m. Spalio revoliucija traktuojama kaip atsitiktinis įvykis, išstūmęs ikirevoliucinę Rusiją iš jos natūralios raidos kelio - turtingą, darbščią Rusiją, sparčiai žingsniavusią demokratijos link. Apie simbolinį atsiribojimą nuo „baisios sovietizmo ataugos“ trimituojama tuo garsiau ir smarkiau, kuo labiau ryškėja faktas, kad iš tikrųjų valdančiojo elito viduje tebėra ženklus nenutrūkstamas ryšys: visi to elito sluoksniai priklausė komunistinei *nomenklatūrai*. Nenuostabu, kad dabar kitoniška Spalio revoliucijos traktuotė tiek kai kurių

istorikų, tiek elito rankose virsta koziriu: juk šitaip nuo rusų visuomenės nuimama kaltės našta, atgailos našta, slėgusi sąžinę *perestroikos* metais, kai teko susidurti su pakartotiniu ir tokiu skaudžiu stalinizmo atradimu. Jeigu bolševikinis 1917 m. perversmas buvo tik atsitiktinumas, vadinasi, rusų liaudis tik nekalta auka.

Priešingai šiai interpretacijai, sovietinė istoriografija mėgino įrodyti, kad 1917 m. Spalis buvo logiška, numatoma, neišvengiama kelio į išsivadavimą pabaiga, o tuo keliu pasuko sąmoningai prie bolševizmo prisijungusios „masės“. Išgyvenusi įvairių metamorfozių, ši istoriografijos srovė susiejo diskusijas dėl 1917 m. reikšmės ir prasmės su sovietinio režimo teisėtumo klausimu. Atseit jeigu Didžioji Spalio socialistinė revoliucija buvo Istorijos prasmės įsikūnijimas, jeigu ji buvo įvykis, prilygsta išsivadavimo šūkiui, skirtam viso pasaulio tautoms, tai tos revoliucijos padariniai – politinė sistema, institucijos, valstybė – buvo teisėti, nepaisant jokių klaidų, kurias galėjo padaryti stalinizmas. Sovietinės santvarkos žlugimas, suprantama, paskatino paskelbti 1917 m. Spalio revoliuciją visiškai neteisėta ir atsisakyti marksistinio „katekizmo“, išmetant jį, anot garsiojo bolševikų posakio, „į istorijos šiukšlyną“. Tačiau tiek buvusioje Sovietų Sąjungoje, tiek (o gal netgi dar labiau) Vakaruose šis „katekizmas“ tebėra labai gyvas atmintyje, kaip ir jaugusi atmintin baimė.

Trečioji istoriografijos srovė, atmetusi ir liberaliuosius, ir marksistinius Spalio revoliucijos aiškinimus, pabandė „deideologizuoti“ rusų revoliucijos istoriją, pabandė suprasti, kad, kaip rašė Marcas Ferro, „1917 m. Spalio sukilimas galėjo atitikti masių lūkesčius, bet jame dalyvavo nedidelis skaičius žmonių“. Daugelis istorikų, atsikančių vadovautis supaprastinta šiandien vyraujančios liberaliosios istoriografijos schema, kelia sau aibę klausimų, tarp kurių galima paminėti keletą pagrindinių: kokią reikšmę Rusijos imperijos įsitraukimui į Pirmąjį pasaulinį karą turėjo ekonomikos militarizavimas ir iš čia kylantis visuomeninių santykių paaštrėjimas? Ar pasireiškė specifinė socialinė prievarta, praskynusi kelius vėlesnei politinei prievartai prieš visuomenę? Kokiu būdu plebejiška liaudies revoliu-

cija, turėjusi grynai antiautoritarinį ir antivalstybinį pobūdį, atvedė į valdžią diktatoriškiausią politinę grupuotę? Kokį ryšį galima nustatyti tarp neginčytinos rusų visuomenės radikalizacijos per visus 1917 metus ir bolševizmo?

Žvelgiant pro laiko prizmę ir pasitelkus daugybę prieštaringos, taigi intelektualiai stimuliuojančios istoriografijos darbų, 1917 m. Spalio revoliucija mums atrodo buvusi ne kas kita kaip momentali dviejų vektorių konvergencija: pirma, partijos, kuri savo veiklos būdais, organizacija ir ideologija radikaliai skyrėsi nuo visų kitų revoliucijos vykdytojų, atėjimas į politinę valdžią kruopščiai parengto sukilimo keliu; antra, plati, daugiaformė ir autonominė socialinė revoliucija. Ši socialinė revoliucija pasireiškė labai įvairiais aspektais, ir pirmiausia milžinišku valstiečių sukilimu, kurio šaknys glūdi istorijos gelmėse, o ta istorija paženklinta ne tik valstiečio neapykanta žemvaldžiui, bet ir giliai jaugusiu nepasitikėjimu, kurį valstietija jautė ir miestui, ir viskam, kas buvo už kaimo ir jo bendruomenės ribų, ir bet kokiam valstybės kišimuisi į kaimo reikalus.

Taigi 1917 metų vasara ir ruduo gali būti laikomi pergalinga didelio sukilimų ciklo, prasidėjusio dar 1902 m. ir pasiekusio pirmąją kulminaciją 1905-1907 m., pabaiga. 1917 metai yra lemiamas didelės agrarinės revoliucijos etapas. Valstiečiai stėjo prieš stambius žemvaldžius, norėdami pasisavinti jų žemę, ir ne bet kaip, o pagal taip laukiamą vadinamąjį „juodąjį perdalijimą“, kai visa žemė dalijama priklausomai nuo to, kiek kiekvienoje šeimoje yra burnų, kurias reikia išmaitinti. Kartu tai buvo svarbus valstiečių susidūrimo su valstybe etapas, nes valstietija siekė panaikinti bet kokią miestų valdžią ar globą. Šioje srityje 1917 metai buvo tik viena gairių, ženklusių ištisą susidūrimų ciklą, kurio kulminacijos datuojamos 1918-1922 m., vėliau - 1929-1933 m. ir kuris baigėsi visišku kaimo suniokojimu, Pakirtus jo šaknis priverstine žemės kolektyvizacija.

Lygiagrečiai su valstiečių revoliucija 1917 m. skaidosi ir krinka armija, kurią sudarė apie 10 milijonų valstiečių kilmės kareivių, daugiau kaip prieš trejus metus mobilizuotų į karą, kurio prasmės

jie nesuvokė: beveik visi generolai skundėsi tų kareivių valstiečių patriotizmo stoka, nes politinė jų integracija buvo labai menka, o pilietinės pažiūros siekė ne ką toliau jų kaimo bendruomenės ribų.

Trečiam svarbiam judėjimui atstovauja socialinė mažuma, sudaranti vos 3% aktyviųjų krašto gyventojų. Bet tai yra politiškai veikli mažuma, susitelkusi didžiuosiuose šalies miestuose - kitaip sakant, tai darbininkai. Būtent šis sluoksnis, kuriame kondensuojasi visi socialiniai prieštaravimai, atsiradę dėl vos vienos kartos amžių tepimančio ekonomikos modernizavimo, duoda pradžią specifiniam darbininkų judėjimui, kurio reikalavimai išreiškiami tikrai revoliuciniais šūkiais: „darbininkų kontrolė“, „valdžia sovietams“.

Pagaliau išryškėja ketvirtas judėjimas, įtraukęs buvusios carinės imperijos tautas, reikalaujančias autonomijos, o vėliau ir nepriklausomybės.

Kiekvienam šių judėjimų būdinga sava vidinė dinamika, savitas laiko išgyvenimas ir suvokimas, specifinės aspiracijos, kurių neįmanoma suvesti nei į bolševikų lozungus, nei į politinę šios partijos veiklą. Per visus 1917 metus šie judėjimai veikia kaip *ardomosios jėgos*, galimai prisidedančios prie tradicinių institucijų ir apskritai prie bet kokių valdžios formų griovimo. Trumpą, bet lemiamą akimirką - 1917 m. pabaigoje - bolševikų, tos politinės mažumos, veikiančios aplinkinių institucijų vakuume, veikla sutampa su daugumos aspiracijomis, net jeigu ilgalaikius ir vidurinio etapo tikslus visos tos jėgos supranta skirtingai. Akimirksniu politinis valstybės perversmas ir socialinė revoliucija sutampa arba, tikriau tariant, susiduria, o paskui nueina skirtingomis kryptimis link dešimtmečius trukusios diktatūros.

Pratrūkę 1917 m. rudenį socialiniai ir nacionaliniai judėjimai susiformavo susidarius itin savitai konjunktūrai, kurioje glūdėjo visuotinio regreso ir būsimų žiaurumų ištakos: ekonominė krizė, socialinių santykių perturbacija, valstybės bankrotas - ir visa tai totalinio karo sąlygomis!

Užuot suteikęs carizmui naują impulsą ir sutvirtinęs dar labai netobulą socialinio organizmo struktūrą, Pirmasis pasaulinis karas

išryškino autokratinio režimo silpnybes - režimo, kurį jau buvo sukrėtę 1905-1906 m. revoliucijos įvykiai ir nusilpninusi nenuosekli politika, kaitaliojanti nepakankamas nuolaidas ir konservatorišką grįžimą prie senos tvarkos. Karas pabrėžė ir neužbaigto ekonomikos modernizavimo trūkumus - tuometinė Rusijos ekonomika buvo labai priklausoma nuo užsienio kapitalo įplaukų, taip pat ir nuo užsienio specialistų bei technologijų. Karas dar labiau sustiprino miestiškos, pramoninės ir valdančiosios Rusijos atotrūkį nuo kaimiškos Rusijos, politiškai neintegruotos ir dar labai užsidariusios savo vietinėse ir bendruomeninėse struktūrose.

Kaip ir kitos kariaujančios šalys, caro vyriausybė tikėjosi trumpo karo. Sąsiaurių blokada ir ekonominė Rusijos blokada akivaizdžiai parodė, kaip labai imperija priklauso nuo tiekėjų iš užsienio. Praradusi savo vakarines provincijas, kurias jau 1915 m. užėmė Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos armijos, Rusija neteko Lenkijos pramonės produkcijos, o Lenkijos pramonė buvo viena labiausiai išvystytų imperijoje. Rusijos ekonomika neatlaikė ilgalaikio karo: jau 1915 m. geležinkelių transporto sistema sutriko, nes stigo detalių garvežių, vagonų ir kelių remontui. Beveik visų gamyklų pertvarkymas karinei produkcijai destabilizavo vidaus rinką. Po kelių mėnesių užnugariui pritrūko pramonės gaminių. Šalyje įsivyravo nepritekliai ir infliacija. Kaimo padėtis taip pat sparčiai blogėjo: ūmus žemės ūkio ir žemės valdų stambinimo kreditų nutraukimas, masinė vyrų mobilizacija, galvijų ir grūdų rekvizicijos, pramonės gaminių stoka, nutrūkę mainai tarp miesto ir kaimo staigiai sustabdė žemės ūkio modernizavimo procesą, kurį dar 1906 m. sėkmingai pradėjo ministras pirmininkas Piotras Stolypinas, nužudytas 1911 m. Treji karo metai sustiprino valstiečių požiūrį į valstybę kaip į priešišką ir svetimą jėgą. Nuolatiniai įžeidinėjimai ir pažeminimai armijoje, kur su kareiviu buvo elgiama si veikiau kaip su baudžiauninku nei su piliečiu, padidino įtampą tarp eilinių ir karininkų, pralaimėjimai it rūdys ėdė buvusį imperijos prestižą. Visa tai tik sustiprino senąjį anarchizmo ir smurto kło-

dą, visada būdingą kaimui ir visu smarkumu pasireiškusį didžiuliuose 1902-1906 m. valstiečių sukilimuose.

Nuo 1915 m. pabaigos valdžia jau neįstengė kontroliuoti padėties. Režimui tapus pasyviu, visur ėmė kurtis draugijos ir komitetai, perimantys kasdienio gyvenimo reikalus, kurių valstybė atrodė nebepajėgianti tvarkyti: rūpinimąsi sužeistaisiais, jų slaugymą ir gydymą, miestų bei armijos aprūpinimą. Rusai pradėjo patys save valdyti; šitaip įsisiūbavo stiprus judėjimas, užsimezgęs visuomenės gelmėse, kurio ribų nei galios tuomet dar niekas nežinojo. Bet kad tas judėjimas nugalėtų ardomasias jėgas, kurios irgi veikė, valdžia turėjo jį paskatinti, ištiesti jam ranką.

Deja, užuot nutiesęs tiltą tarp valdžios ir pažangiausių visuomenės elementų, Nikolajus II įsikibęs laikėsi populistinės monarchinės utopijos apie „tėvelį-carą-savo-pravoslaviškos-liaudies-armijos-karvedį“. Kritiškiausiu momentu jis ėmėsi pats vadovauti armijoms - autokratijai tai reiškė savižudybę. Izoliuotas savo specialiaame traukinyje prie Mogiliovo, kur buvo Rusijos armijų generalinis štabas, Nikolajus II iš tiesų jau nuo 1915 m. rudens nebevaldė šalies, pasikliaudamas žmona, imperatoriene Aleksandra, kuri buvo labai nepopuliari dėl savo vokiškos kilmės.

1916 m. valdžia atrodė tirtė ištirpusi. Imperijos Dūma, vienintelė rinkimų keliu sudaryta institucija, tegul ir labai menkai atstovaujanti savo rinkėjams bei jų interesams, posėdžiavo ne daugiau kaip kelias savaites per metus; vyriausybės ir ministrai, vis tokie pat nekompetentingi ir nepopuliariūs, nuolat keitėsi. Gandai kaltino įtakingą, imperatorienės ir Rasputino vadovaujamą kliką sąmoningai atvėrus nacionalinę teritoriją prieš invaziją. Darėsi aišku, kad autokratija nebesugeba kariauti. 1916 m. pabaigoje šalis tapo nesuvaldoma. Politinės krizės atmosferoje, kurią iliustruoja Rasputino nužudymas gruodžio 31 (17-18 d. - *Leid. past.*), ėmė gausėti streikų, kurie karo pradžioje buvo nereikšmingi. Neramumai apėmė armiją: visiškas transporto sutrikimas sužlugdė aprūpinimo sistemą. 1917 m. vasario dienos užklupo ir diskredituotą, ir nusilpnintą režimą.

Carinį režimą pribaigė penkias dienas trukusios darbininkų demonstracijos ir Peterburgo įgulos, kurią sudarė keli tūkstančiai (apie 200 tūkst. - *Leid. past.*) vyrų, maištas. Carizmo žlugimas atskleidė ne tik šios santvarkos silpnumą ir armijos suirutę, - generalinis štabas nedrįso jos šauktis netgi riaušėms numalšinti, - bet ir politinį nepasirengimą visų labai susiskaldžiusių opozicinių jėgų, pradedant kadetų (konstitucinės demokratinės partijos) liberalais ir baigiant socialdemokratais.

Nė vienu tos spontaniškos liaudies revoliucijos, prasidėjusios gatvėje ir pasibaigusios tyliuose Taurijos rūmų - Dūmos rezidencijos - kabinetuose, momentu politinės opozicijos jėgos nevadovavo judėjimui. Liberalai bijojo gatvės, o socialistų partijos bijojo kariškių reakcijos. Tarp liberalų, nuogąstaujančių, kad neramumai gali išsiplėsti, ir socialistų, manančių, kad atėjo „buržuazinės“ revoliucijos metas, t. y. pirmasis ilgo proceso etapas, ilgainiui galįs atverti kelią socialistinei revoliucijai, prasidėjo derybos. Po ilgų debatų jos baigėsi originalia formuluote dėl dvišaldystės. Viena pusė - Laikinoji vyriausybė, valdžia, besirūpinanti palaikyti tvarką, parlamentaristinės logikos valdžia, kurios tikslas buvo kapitalistinė, moderni ir liberali Rusija, ryžtingai besilaikanti savo sąjungininkų prancūzų ir anglų. Kita pusė - Petrogrado sovieto valdžia. Petrogrado sovieto, kurį tik sukūrė saujelė kovingų socialistų ir kuris pretendavo tęsti didžiąją 1905 m. Sankt Peterburgo sovieto tradiciją, t. y. atstovauti „masėms“ tiesesniu, revoliucingesniu būdu. Bet toji „sovietų valdžia“ buvo pernelyg nepastovi, pernelyg greit besikeičianti priklausomai nuo decentralizuotų jos struktūrų evoliucijos ir įnoringos viešosios nuomonės svyravimų.

Trys Laikinosios vyriausybės, viena kitą keitusios nuo 1917 m. kovo 2 iki spalio 25 d., pasirodė nesugebančios išspręsti iš senosios santvarkos paveldėtų problemų: sureguliuoti ekonominę krizę, tęsti karą, patenkinti darbininkų ir valstiečių reikalavimus. Visi naujieji valdžios vyrai - kadetų liberalai, gavę daugumą dviejose pirmosiose vyriausybėse, kaip ir menševikai bei eserai (socialistai revoliucionieriai), gavę daugumą trečiojoje vyriausybėje, - priklausė

sė išsilavinusiam miesto elitui, tiems pažangiems pilietinės visuomenės elementams, kurie iš dalies naiviai ir aklai tikėjo „liaudimi“, o iš dalies bijojo „tamsių masių“, kurios juos supo ir kurias, beje, jie labai menkai tepažinojo. Daugiausia, bent jau po pirmųjų savo taikingu visu nusustebinusios revoliucijos mėnesių, jie manė, kad reikia palikti visišką laisvę krizės, o vėliau senosios santvarkos žlugimo išlaisvintam demokratiniam postūmiui. Paversti Rusiją „laisviausia pasaulio šalimi“ - tokia buvo idealistų svajonė, o tarp jų buvo ir kuni-gaiškis Lvovas, dviejų pirmųjų Laikiniųjų vyriausybių vadovas.

„Rusų liaudies dvasia, - pasakė jis vienoje savo pirmųjų kalbų, - pačia savo prigimtimi pasirodė besanti visuotinai demokratiška. Ji pasirengusi ne tik įsilieti į visuotinę demokratiją, bet ir žengti jos priekyje progreso keliu, kurio gairės yra didieji Prancūzų revoliucijos principai: Laisvė, Lygybė, Brolybė“.

Tvirtai laikydamosi šių įsitikinimų, Laikinoji vyriausybė įgyvendino gausybę demokratiinių priemonių: pagrindinės laisvės; visuotiniai rinkimai; bet kokios klasinės, rasinės ar religinės diskriminacijos panaikinimas; Lenkijos ir Suomijos teisių į savarankišką apsisprendimą pripažinimas; pažadėta autonomija tautinėms mažumoms ir t. t. Visa tai, kaip jie manė, turėjo sukelti galingą patriotizmo bangą, konsoliduoti visuomenę, užtikrinti karinę pergalę kovojant kartu su sąjungininkais ir tvirtai susieti naująją santvarką su Vakarų demokratijomis. Tačiau, smulkmeniškai besirūpindama teisėtumu, Laikinoji vyriausybė karo metu nesiėmė daugelio svarbių priemonių, galėjusių turėti pasekmių ateičiai, kol bus sušauktas Steigiamasis susirinkimas, kurio dalyviai turėjo būti išrinkti 1917 m. rudenį. Vyriausybė sąmoningai siekė būti „laikinoji“, palikdama kyboti ore opiausias ir aktualiausias problemas: taikos ir žemės. Ekonominę krizę, susijusią su tolesniu dalyvavimu kare, Laikinoji vyriausybė per kelis savo gyvavimo mėnesius pajėgė normalizuoti ne daugiau kaip ankstesnis režimas: tiekimo sunkumai, nepritekliai, infliacija, nutrūkę mai-nai, įmonių uždarymas, staigiai išaugęs nedarbas tik padidino visuomenės įtampą.

Kol vyriausybė lūkuriavo, visuomenė tvarkėsi ir organizavosi savarankiškai. Per kelias savaites pridygo tūkstančiai sovietų, gamyklų ir kvartalų komitetų, ginkluotos darbininkų milicijos („Raudonoji gvardija“), valstiečių, kareivių, kazokų, namų šeimininkų komitetų. Visi jie puikiai tiko debatams, iniciatyvoms, susidūrimams, kur buvo reiškiami reikalavimai, kur formavosi viešoji nuomonė, kur taip pat buvo užsiiminėjama politika, tik kitoniškai. Tai buvo tikra išsilaisvinimo šventė, kuri ilgainiui darėsi vis brutalesnė, nes Vasario revoliucija leido pratrūkti ilgai kauptai pagiežai ir socialinėms frustracijoms. Viso to rezultatas buvo *mitingavimas*, bet šis nepaliaujamas mitingavimas buvo visiška priešingybė parlamentei demokratijai, apie kurią svajojo naujosios santvarkos politikai. Per visus 1917 metus reikalavimai ir visuomeniniai judėjimai neginčytinai radikalėjo.

Darbininkai perėjo nuo ekonominių reikalavimų (8 valandų darbo diena, baudų ir kitų žeminančių bausmių panaikinimas, socialinis draudimas, atlyginimo didinimas) prie politinių, kurie numatė radikalų socialinių santykių tarp darbdavių ir samdinių pokytį bei kitą valdžios formą. Įsteigę gamyklų komitetus, kurių svarbiausias tikslas buvo kontroliuoti priėmimą į darbą ir atleidimus, neleisti savininkams neteisėtai uždaryti įmonių dėl nutrukusio tiekimo, darbininkai netrukus ėmė reikalauti įvesti „darbininkų kontrolę“ produkcijai. Tačiau, norint įgyvendinti tą darbininkų kontrolę, reikėjo visiškai kitokios valdžios, t. y. „sovietų valdžios“, kuri vienintelė galėjo imtis radikalų priemonių: sekvestruoti ir nacionalizuoti įmones. Šito nė iš tolo dar nebuvo reikalaujama 1917 m. pavasarį, o po pusmečio tokie šūkliai skambėjo vis dažniau.

Abiejose 1917 m. revoliucijose lemiamą vaidmenį atliko kareiviai valstiečiai. Nepamirškime, kad tai buvo dešimties milijonų mobilizuotų vyrų masė. Greitas Rusijos armijos irimas dėl dezertyravimo ir pacifizmo paspartino bendrą institucijų bankrotą. Kareivių komitetai, kuriuos leido steigti pirmasis Laikinosios vyriausybės potvarkis (garsusis dekretas Nr. 1, tikra „kareivio teisių chartija“,

kuria buvo naikinamos labiausiai žeminančios disciplinos taisyklės, galiojusios carizmo laikais), nesiliovė viršiję savo prerogatyvas. Jie ėmė savo valia šalinti karininkus, jų vieton „rinkti“ naujus, kištis į karinę strategiją. Tokia „kareivių valdžia“ buvo negirdėtas dalykas. Ji parengė dirvą specifiniam „tranšėjų bolševizmui“, kurį vyriausiasis rusų kariuomenės vadas generolas Brusilovas apibūdino šitaip: „Kareiviai neturėjo nė menkiausio supratimo apie komunizmą, proletariatą ar Konstituciją. Jie norėjo taikos, žemės, laisvės - jie norėjo gyventi be įstatymų, be karininkų, be žemvaldžių. Jų „bolševizmas“ iš tiesų buvo tik milžiniškas siekimas nežabotos laisvės, anarchijos“. Po paskutinio nesėkmingo rusų kariuomenės puolimo 1917 m. birželį armija tirpte tirpo: kareiviai suėmė šimtus karininkų, įtardami juos esant „kontrrevoliucionierius“. Daug jų buvo nužudyta. Žaibiškai išaugo dezertyrų skaičius: rugpjūtį-rugsėį iš armijos kasdien pabėgdavo dešimtys tūkstančių ginkluotų vyrų. Kareivių valstiečių galvose jau buvo tik viena - grįžti namo, kad nepavėluotų į stambiųjų dvarininkų žemių ir galvijų dalybas. 1917 m. birželį—spalį daugiau kaip du milijonai kareivių, pavargę kariauti ar laukti tuščiu pilvu tranšėjose ir įgulse, dezertyravo iš pakrikusios armijos. Jų grįžimas į kaimus savo ruožtu prisidėjo prie tenykščių neramumų plitimo.

Iki 1917 m. vasaros neramumai kaime buvo gana nežymūs, ypač palyginus su tuo, kas dėjosi per 1905-1906 m. revoliuciją. Pasklidus žiniai, kad caras atsisakė sosto, kaip įprasta svarbių įvykių proga, susirinko valstiečių sueiga ir surašė peticiją, kurioje išdėstė savo nusiskundimus ir pageidavimus. Pirmiausia buvo reikalaujama, kad žemė priklausytų tiems, kas ją dirba, kad tučtuojau būtų išdalytos nedirbamos stambiųjų dvarininkų žemės, sumažintas nuomos mokestis. Po truputį valstiečiai organizavosi, steigė vietinius žemdirbių komitetus, kurie veikė tiek kaimuose, tiek apygardose ir kuriems dažniausiai vadovavo kaimo inteligentijos atstovai: pradžios mokyklų mokytojai, šventikai, agronomai, sveikatos apsaugos darbuotojai, artimi socialrevoliuciniams sluoksniams. Nuo 1917 m. gegužės-birželio valstiečių judėjimas įgavo

aštresnį pobūdį: neatlaikydami nekantraujančių masių spaudimo, daugelis žemdirbių komitetų pradėjo konfiskuoti dvarininkų žemės ūkio inventorių bei gyvulius ir savintis miškus, ganyklas, nedirbamą žemę. Ši iš protėvių paveldėta kova dėl „juodojo žemės perdalijimo“ vyko stambių žemvaldžių ir „buožių“ sąskaita. Buožėmis buvo vadinami pasiturintys valstiečiai, kurie Stolypino reformos dėka atsiskyrė nuo kaimo bendruomenės ir įsikūrė savo sklypuose, gautuose visiškam nuosavybėn. Jie buvo laisvi nuo bet kokių bendruomeninių prievolių. Tačiau dar prieš 1917 m. Spalio revoliuciją iš to buožės, kurį visos bolševikų prakalbos vaizdavo kaip didžiausią baubą, smerkdamos „grobuonį turčių“, „kaimo buržujų“, „lupikautoją“, „buožę kraugerį“, tebuvo likęs vos šešėlis. Iš tiesų tasai „buožė“ privalėjo perleisti kaimo bendruomenei didumą savo galvijų, mašinų, žemės: visa tai pateko į bendrą fondą ir buvo išdalyta senuoju lygiavos principu: priklausomai nuo „maitinamų burnų“ skaičiaus.

1917 m. vasarą neramumai kaime, kuriuos kurstė namo sugrįžę šimtai tūkstančių ginkluotų dezertyrų, ėjo vis smarkyn ir žiauryn. Nusivylę netesimais vyriausybės pažadais, nes ji vis atidėliojo žemės ūkio reformą, nuo rugpjūčio pabaigos valstiečiai suskato pulti, plėsti ir deginti dvarus, norėdami sykį galutinai išvyti nekenčiamus dvarininkus. Ukrainoje, centrinėse Rusijos provincijose - Tambove, Penzoje, Voroneže, Saratove, Oriole, Tuloje, Riazanėje - tūkstančiai dvarų buvo sudeginti, šimtai jų savininkų išžudyti.

Šios socialinės revoliucijos akivaizdoje valdantysis elitas ir politinės partijos (išskyrus bolševikus, prie kurių pozicijos mes dar grįšime) dvejojo, ką daryti: ar mėginti kaip nors kontroliuoti judėjimą, ar griebtis karinio pučo. Dar gegužės mėnesį sutikę dalyvauti vyriausybėje, menševikai, turintys populiarumo darbininkų sluoksniuose, ir eserai, įsiskverbę į kaimo aplinką geriau nei bet kuri kita politinė formuotė, pasirodė nesugebą įgyvendinti nuolat jų liaupsintų reformų, nors kai kurie eserų ir menševikų vadovai įėjo į vyriausybę, besirūpinančią tvarka ir teisėtumu. Eserai kaip tik karštai pa-

laikė žemės dalijimą, bet jų kalbos taip ir liko kalbomis. Ėmusios valdyti ir ginti „buržuazinę“ valstybę, nuosaikiosios politinės partijos užleido kovos lauką bolševikams, nepasinaudojusios dalyvavimu vyriausybėje, kuri sulig kiekviena diena vis menkliau kontroliavo padėtį šalyje.

Susidūrę su plintančia anarchija, įmonininkai, dvarininkai, generalinis štabas ir kai kurie iliuzijų neturintys liberalai buvo linkę išspręsti visas problemas kariniu perversmu, kurį siūlė generolas Kornilovas. Šie ketinimai nebuvo įgyvendinti, pasipriešinus Aleksandro Kerenskio vadovaujamai Laikinajai vyriausybei. Karinis pučas būtų panaikinęs civilinę valdžią, kuri, nors ir silpna, iš paskutiniųjų stengėsi tvarkyti šalies reikalus, laikydamosi formalių įstatymų. Generolo Kornilovo pučo žlugimas 1917 m. rugpjūčio 24-27 (25-30 d. - *Leid. past.*) paspartino galutinę Laikiniosios vyriausybės krizę; ši vyriausybė prarado bet kokią tradicinių valdžios grandžių kontrolę. Valdžios viršūnėse dėl iliuzinės diktatūros grumiantis civiliams ir kariškiams, išklibo ir vos besilaikė valstybės ramsčiai: justicija, administracija, armija. Teisė susilaukė atvirų patyčių, bet kokia valdžios forma - priešinimosi.

Ar neginčytina miesto ir kaimo masių radikalizacija reiškė jų bolševizaciją? Labai abejotina. Skelbdami bendrus šūkius - „darbininkų kontrolė“, „visa valdžia sovietams“, kovingi darbininkai ir bolševikų lyderiai suprato juos skirtingai. Armijoje „tranšėjų bolševizmas“ atspindėjo pirmiausia taikos siekimą, artimą ir suprantamą ginkluotosioms pajėgoms visų šalių, trejus metus dalyvaujančių kare, kuris buvo labiausiai pragaištingas ir labiausiai totalinis iš visų ligi tol buvusių. O valstiečių revoliucija pasirinko visiškai savitą kelią, kur kas artimesnį eserų programai, palankiai „juodajam perdalijimui“, negu bolševikų programai, liaupsinusiai žemės nacionalizavimą ir jos dirbimą didelėse kolektyvinėse bendrovėse. Kaimuose apie bolševikus žmonės žinojo vien iš dezertyrų pasakojimų, o šie labai miglotai tenuokė apie bolševizmą, įsiminę tik du jam būdingus magiškus žodžius: taika ir žemė. Toli gražu ne visi nepaten-

kintieji skubėjo stoti į bolševikų partiją, kuri 1917 m. spalio pradžioje turėjo, prieštarais duomenimis, nuo 100 tūkstančių iki 200 tūkstančių narių. Tačiau toje institucinėje tuštumoje, kuri įsivyravo 1917 m. rudenį, kai bet kokia valstybinės valdžios forma išnyko, užleisdama vietą ištiesai plejadai komitetų, sovietų ir kitų grupelių, pakako gerai organizuoto, ryžtingo ir veiklaus branduolio, kad būtų galima tučtuojau įgauti valdžią, neatitinkančią tikrųjų pajėgų. Lygiai šitaip ir padarė bolševikų partija.

Nuo pat savo įsisteigimo 1903 m. ši partija skyrėsi nuo kitų tiek rusiškos, tiek europinės socialdemokratijos srovių - pirmiausia savo voliuntaristine strategija, numatančia radikalų esamos tvarkos panaikinimą, ir savąja partijos koncepcija. Bolševikai suprato partiją kaip griežtai struktūrizuotą, disciplinuotą, elitarinę ir efektyvią organizaciją, profesionalių revoliucionierių avangardą. Jų koncepcija buvo visiškai priešinga menševikų ir apskritai Europos socialdemokratų koncepcijai, nes šie suprato partiją kaip didelę organizaciją, plačiai atvertą visiems prijauciantiems, nors jie būtų ir skirtingų pažiūrų.

Pirmasis pasaulinis karas dar labiau pabrėžė lenininio bolševizmo specifiškumą. Atmesdamas bet koki bendradarbiavimą su kitomis socialdemokratų srovėmis, Leninas vis didėjančioje izoliacijoje teoriškai pateisino savo poziciją veikale *Imperializmas kaip aukščiausia kapitalizmo stadija*. Čia jis aiškino, kad revoliucija prasidės ne stipriausioje kapitalistinėje šalyje, o tokioje menkai ekonomiškai išsivysčiusioje valstybėje kaip Rusija, su sąlyga, kad revoliuciniam judėjimui ten vadovaus disciplinuotas avangardas, pasiryžęs eiti ligi galo, t. y. ligi proletariato diktatūros ir imperialistinio karo pavertimo pilietiniu karu.

Savo laiške Aleksandrui Šliapnikovui, vienam iš bolševikų lyderių, Leninas 1914 m. spalio 17 d. rašė:

„Artimiausioje ateityje mažiausias blogis būtų carizmo *sutriuškimas* kare. [...] Pati mūsų darbo (atkaklaus, sistemingo, galbūt ilgalaikio darbo) esmė yra siekti, kad karas virstų pilietiniu karu. Ka-

da tai įvyks - kitas klausimas, šiandien tai dar neaišku. Mes turime leisti tam momentui subręsti ir sistemingai jį „brandinti“... Mes negalime nei „žadėti“ pilietinio karo, nei jo „paskelbti“, bet mes privalome veikti - taip ilgai, kiek to prireiks - *šia kryptimi*“.

Taigi, atskleisdamas „imperializmo prieštaravimus“, „imperialistinis karas“ griovė marksizmo dogmas ir darė revoliucinį sprogi-
mą Rusijoje labiau įtikimą nei kur kitur. Per visą karą Leninas nuolat grįždavo prie idėjos, kad bolševikai turi būti pasirengę visokiais būdais skatinti perėjimą prie pilietinio karo.

„Kas pripažįsta klasių karą, - rašė jis 1916 m. rugsėjį, - turi pripažinti pilietinį karą, kuris kiekvienoje klasinėje visuomenėje atstovauja natūraliam klasių karo tęsinui, jo vystymuisi ir paaštrėjimui“.

Nugalėjus Vasario revoliucijai, kurioje nė vienas žymesnis bolševikų lyderis nedalyvavo, nes visi buvo arba tremtyje, arba užsienyje, Leninas, prieštaraudamas netgi partijos lyderių daugumos nuomonei, išpranašavo susitaikymo su Laikinąja vyriausybe politikos pralaimėjimą. Prisiminkime, kad Laikinoji vyriausybė stengėsi padaryti valdžios organu mišrių pažiūrų Petrogrado sovietą, kuriame daugumą turėjo eserai ir socialdemokratai. Savo keturiuose *Laiškuose iš toli*, parašytuose Ciūriche 1917 m. kovo 20-25 d., iš kurių bolševikinis dienraštis *Pravda* ryžosi išspausdinti tik pirmąjį, taip tie laišškai kirtosi su politinėmis nuomonėmis, kurias tuo metu gynė Petrogrado bolševikų vadovai, Leninas reikalavo tučtuojau nutraukti visus ryšius tarp Petrogrado sovieto ir Laikinosios vyriausybės ir aktyviai rengtis kitai, „proletarinei“ revoliucijos fazei. Lenino nuomone, sovietų susikūrimas buvo ženklas, kad revoliucija jau peržengė savo „buržuazinę fazę“. Šie revoliuciniai organai turėjo nedelsdami jėga paimti valdžią ir padaryti galą imperialistiniam karui - netgi pilietinio karo, neišvengiamo kiekviename revoliuciniame procese, kaina.

Grįžęs į Rusiją 1917 m. balandžio 3 d., Leninas ir toliau gynė kraštutinius veiklos būdus. Savo garsiosiose *Balandžio tezėse* jis dar kartą išdėstė jam būdingą besąlygišką priešišumą parlamentinei

respublikai ir demokratiniam procesui. Nors dauguma Petrogrado bolševikų vadovų buvo Lenino idėjų apstulbinti ir žiūrėjo į jas priešišškai, jos greitai plito tarp naujų partijos narių, kuriuos Stalinas pagrįstai vadino „*praktikais*“, priešpriešindamas juos „*teoretikams*“. Per keletą mėnesių plebėjiški elementai, tarp kurių svarbiausią vietą užėmė kareiviai valstiečiai, nustelbė miesto ir intelektualiuosius elementus, senus institucionalizuotų socialinių kovų vilkus. Tiems plebėjiškiems elementams buvo būdingas didelis polinkis į smurtą, įsiskabinusį valstietiškoje kultūroje, kurį dar labiau paaštrino treji karo metai. Menkiau persiėmę marksizmo dogma, nes ne kažin kiek buvo su ja susipažinę, tie liaudiškos kilmės kovotojai buvo politiškai neišprusę. Jie buvo tipiški atstovai plebėjiško bolševizmo, kuris netrukus smarkiai paveikė intelektualų, linkusį teorizuoti bolševizmą, būdingą pirmiesiems, ankstyviesiems bolševikams. Plebėjiško bolševizmo atstovai nekėlė sau klausimo, ar „buržuazinis etapas“ būtinas „perėjimui į socializmą“. Jie buvo tiesioginės veiklos šalininkai. Jie aktyviausiai prisidėjo prie tokio bolševizmo, kur teoriniai debatai užleido vietą vieninteliu dienotvarkės klausimui: valdžios paėmimui.

Lenininis kelias buvo labai siauras. Jis vingiavo tarp vis labiau nekantraujančio ir avantiūrai pasirengusio plebėjiško bolševikų partijos pagrindo (netoli Petrogrado buvusios Kronštato jūrų bazės jūreiviai, kai kurie sostinės įgulos daliniai, darbininkiškų Vyborgo kvartalų raudongvardiečiai) ir partijos vadovų, kuriuos persekiojo baimė, kad per anksti pradėtas sukilimas bus sutriuškintas. Priešingai labai paplitusiai nuomonei, per visus 1917 metus bolševikų partija liko susiskaldžiusi, besiblaškanti tarp vieno rodomo beatodairiškumo ir kitų - neryžtingumo. Išgarbintoji partijos disciplina pasireiškė daugiau žodžiais nei darbais. 1917 m. liepos pradžioje nekantraujančių susiremti su vyriausybės jėgomis žemesniųjų partijos sluoksnių beatodairiškumas vos nepražudė bolševikų partijos, kuri po kruvinų demonstracijų Petrograde liepos 3-5 d. buvo paskelbta už įstatymo ribų, o jos vadovai arba areštuoti, arba priversti vykti į tremtį, kaip Leninas.

Vyriausybės bejėgiškumas išspręsti svarbias problemas, tradicinių institucijų ir valdžios bankrotas, socialinių judėjimų stiprėjimas, generolo Kornilovo karinio pučo nesėkmė leido bolševikų partijai vėl iškilti į paviršių 1917 m. rugpjūčio pabaigoje, susidarius palankiai situacijai paimti valdžią ginkluoto sukilimo keliu.

Ir dar kartą asmeninis Lenino, kaip valdžios paėmimo teoretiko ir stratego, vaidmuo pasirodė besąs lemiamas. Per savaites, likusias iki 1917 m. spalio 25 d. bolševikinio perversmo, Leninas parėngė visus karinio valstybės perversmo etapus. Tam perversmui negalėjo pakenkti nei nenumatytas „masių“ sukilimas, nei „revoliucinis legalizmas“, kurio siekė kai kurie bolševikų lyderiai, tokie kaip Zinovjevas ir Kamenevas, gavę karčią pamoką liepos dienomis ir todėl pageidavę ateiti į valdžią su įvairių kryptų socialdemokratų ir eserų dauguma, turinčia persvarą sovietuose. Būdamas tremtyje Suomijoje, Leninas nesiliovė siuntinėjęs bolševikų partijos Centro komitetui laiškus ir straipsnius, raginančius sukilti.

„Siūlydami tučtuojau sudaryti taiką ir atiduodami žemę valstiečiams, bolševikai įkurs valdžią, kurios *niekas* nenuvers, - rašė jis. - Laukti *formalios* daugumos, palankios bolševikams, - tuščias reikalas. Nė viena revoliucija to nelaukia. Istorija mums neatleis, jeigu mes nepaimsime valdžios dabar“.

Dauguma bolševikų lyderių reagavo į tuos raginimus skeptiškai. Kam spartinti įvykius, jeigu padėtis kasdien darėsi vis radikalesnė? Argi neužtenka eiti kartu su masėmis, skatinant jų spontanišką smurtą, leisti veikti ardomosioms visuomeninių judėjimų jėgoms, laukti Visos Rusijos sovietų II suvažiavimo, numatyto sušaukti spalio 20 d.? Bolševikai turėjo visas galimybes gauti daugumą šiame susirinkime, kur didžiųjų darbininkų centrų sovietų ir kareivių komitetų delegatai skaičiumi smarkiai lenkė kaimiškų sovietų delegatus - čia vyravo eseriai. Tačiau Leninui buvo aišku, kad jeigu valdžia pereis iš rankų į rankas po balsavimo Sovietų suvažiavime, tai po to sudaryta vyriausybė tikrai bus koalicinė ir bolševikai turės joje dalytis valdžia su kitomis socialistų formuotėmis. Leninas, išti-

sus mėnesius reikalavęs valdžios tik bolševikams, norėjo, kad bolševikai patys žūt būt paimtų valdžią ginkluoto sukilimo keliu, *prieš* sušaukiant Visos Rusijos sovietų II suvažiavimą. Jis žinojo, kad kitos socialistų partijos pasmerks valstybės perversmą, įvykdytą sukilimo keliu, ir kad joms neliks nieko kito, kaip pereiti į opoziciją, atiduodant visą valdžią bolševikams.

Slapta grįžęs į Petrogradą, spalio 10 d. Leninas sušaukė 12 iš 21 bolševikų partijos Centro komiteto nario. Po dešimt valandų trukusių diskusijų jam pavyko įtikinti daugumą balsuoti už svarbiausią nutarimą, kokį tik partija kada nors buvo priėmusi: už ginkluotą sukilimą artimiausiu laiku. Šiam nutarimui pritarė 10 balsų, 2 buvo prieš - Zinovjevas ir Kamenevas atkakliai laikėsi nuomonės, kad nieko nereikia imtis iki Sovietų II suvažiavimo. Spalio 16 d., nepaisant nuosaikiųjų socialistų priešinosi, Trockis įkūrė karinę organizaciją, teoriškai pavaldžią Petrogrado sovietui, tačiau jos branduolį sudarė bolševikai. Šis Petrogrado karinis revoliucinis komitetas (PKRK) buvo įpareigotas paimti valdžią ginkluoto sukilimo keliu, nelaukiant spontaniško ir anarchiško liaudies sukilimo, galinčio nustumti bolševikų partiją toli nuo valdančiųjų pozicijų.

Lenino pageidavimu tiesioginių Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos dalyvių skaičius buvo labai ribotas: keli tūkstančiai įgulos kareivių, Kronštato jūreivių ir prie PKRK prisijungusių raudongvardiečių, keli šimtai bolševikų iš fabrikų ir gamyklų komitetų. Keli susirėmimai, mažai aukų liudija, kaip lengvai buvo įvykdytas lauktas ir rūpestingai parengtas valstybės perversmas. Reikšminga, kad valdžia buvo paimta PKRK vardu. Šitaip bolševikų vadovai visą valdžią priskyrė instancijai, kurios niekas, išskyrus bolševikų Centro komitetą, negaliojo ir kuri jokių būdu nebuvo priklausoma ar pavaldi Sovietų suvažiavimui.

Lenino strategija pasirodė buvusi teisinga: pastatyti prieš įvykusį faktą, nuosaikieji socialistai pasipiktino „kariniu sąmokslu, organizuotu už Sovietų nugaros“, ir paliko Sovietų II suvažiavimą. Išlaikę persvarą vienintelių savo sąjungininkų, mažos kairiųjų eserų grupe-

lės narių, dėka, bolševikai priverstė dar dalyvaujančius suvažiavime deputatus ratifikuoti jų perversmą, ir šie nubalsavo už Lenino surašytą tekstą, priskiriantį „visą valdžią sovietams“. Ši grynai formali rezoliucija leido bolševikams paskelbti tikra ne ką kita, o fikciją, kuri klaidins kelias patiklių žmonių kartas: tai, kad jie valdo liaudies vardu „sovietų šalyje“. Dar po kelių valandų, prieš pat pabaigą, suvažiavimas patvirtino naujai sudarytą bolševikų vyriausybę: Liaudies komisarų tarybą, kuriai turėjo pirmininkauti Leninas, ir dekretus dėl taikos ir dėl žemės - pirmuosius naujos santvarkos aktus.

Labai greit tarp naujosios valdžios ir visuomeninių judėjimų prasidėjo nesutarimai, o paskui ir konfliktai, kurie suveikė kaip ardomosios jėgos, griauinančios senąją politinę, ekonominę ir socialinę tvarką. Pirmas nesutarimas kilo dėl agrarinės revoliucijos. Bolševikai visada liaupsino žemės nacionalizavimą. Tačiau jėgų pasiskirstymas nebuvo jiems palankus, ir bolševikai buvo priversti pasinaudoti, o tiesiai tariant, „pavogti“ eserų programą ir pritarti, kad žemė būtų dalijama valstiečiams. „Dekretas dėl žemės“ skelbė, kad „privati žemės nuosavybė panaikinama be kompensacijos, visa žemė perduodama vietos agrarinių komitetų žiniai ir turi būti išdalyta“. Iš tiesų šis dekretas apsiribojo įteisinimu to, ką daugybė kaimo bendruomenių jau buvo padariusios 1917 m. vasarą, staigiai ir žiauriai nusavindamos stambių dvarininkų ir pasiturinčių valstiečių, buožių žemes. Priversti laikinai „prisiklijuoti“ prie tos autonominės valstiečių revoliucijos, kuri taip palengvino jų atėjimą į valdžią, bolševikai grįžo prie savo programos po dešimties metų. Tragišku 1917 metų nesutarimo sprendimu tapo priverstinė kaimo kolektyvizacija, kurią galima pavadinti susidūrimo tarp 1917 m. Spalio sukurto režimo ir valstietijos apogėjumi.

Antras nesutarimas: bolševikų partijos santykiai su visomis institucijomis (fabrikų ir gamyklų komitetais, profesinėmis sąjungomis, socialistų partijomis, kvartalų komitetais, Raudonąja gvardija ir ypač sovietais), kurios padėjo griauti tradicines institucijas ir kartu sten-gėsi įtvirtinti ir praplėsti savo galias. Per kelias savaites tos instituci-

jos buvo nušalintos nuo valdžios, pajungtos bolševikų partijai arba panaikintos. „Valdžia sovietams“, neabejotinai populiariausias šūkis Rusijoje 1917 m. spalį, akimirksniu pavirto bolševikų valdžia sovietams. O „darbininkų kontrolė“, reikalauja Petrogrado ir kitų didžiųjų pramonės centrų proletarų, kurių vardu bolševikai skelbėsi veikią, beregint buvo pakeista valstybės kontrole įmonėms ir darbininkams. Nedarbo, nuolat smunkančios perkamosios galios ir bado iškamuoti darbininkai ėmė nebesuprasti valstybės, siekiančios ekonomikos efektyvumo, o valstybei nebuvo kada paisyti darbininkų interesų, jau 1917 m. gruodį naujasis režimas susidūrė su darbininkų reikalavimų ir streikų banga. Per kelias savaites bolševikai neteko didumos to darbininkų pasitikėjimo kapitalo, kurį jie buvo sukaupę 1917 m.

Trečias nesutarimas: naujosios valdžios santykiai su buvusios carinės imperijos tautomis. Bolševikinis perversmas suaktyvino išcentrines jėgas, kurioms naujieji vadovai iš pradžių atrodė pritarią. Pripažindami buvusios imperijos tautų lygybę ir suverenumą, jų teisę į savarankišką apsisprendimą, į federaciją, į atsiskyrimą, bolševikai atrodė kviečią kitas tautas išsivaduoti iš centralizuotos rusų valdžios. Per kelis mėnesius lenkai, suomia, pabaltijiečiai, ukrainiečiai, gruzinai, armėnai, azerbaidžaniečiai paskelbė savo nepriklausomybę. Bolševikai netruko atsipeikėti, ir tautų laisvo apsisprendimo teisė turėjo paklusti būtinumui išsaugoti Ukrainos grūdus, Kaukazo naftą ir iškasenas; trumpai tariant, kitataučių interesai buvo paaukoti gyviniams naujosios valstybės interesams, juoba kad ta valstybė greitai pasireiškė, bent jau teritoriniu požiūriu, ne tiek kaip Laikinosios vyriausybės, kiek kaip buvusios imperijos paveldėtoja.

Įvairių socialinių ir nacionalinių revoliucijų susidūrimas su specifine politine praktika, nepripažįstančia jokio valdžios pasidalijimo, neišvengiamai turėjo baigtis naujosios valdžios ir plačių visuomenės sluoksnių konfliktu, nešančiu smurtą ir terorą.

2. „Ginkluota proletariato diktatūros ranka“

Naujosios valdžios sandara atrodo sudėtinga: jos fasadas yra „sovietų valdžia“, formaliai atstovaujama Centrinio vykdomojo komiteto; teisėta vyriausybė - Liaudies komisarų taryba, kuri stengiasi pelnyti tiek tarptautinį, tiek vidaus pripažinimą; dar yra revoliucinė organizacija, operatyvinė struktūra, veikianti pačiame junginio, skirto valdžiai paimti, centre: Petrogrado karinis revoliucinis komitetas (PKRK). Štai kaip tą komitetą apibūdina Feliksas Dzeržinskis, nuo pat pirmųjų dienų turėjęs jame lemiamą vaidmenį: „Lengva, lanksti, žaibiškai operatyvi struktūra, be smulkmeniško teisėtumo vaikymosi. Jokių apribojimų veikti, smogti priešams ginkluota proletariato diktatūros ranka“.

Kaipgi jinai veikė nuo pat pirmų naujojo režimo dienų, toji „ginkluota proletariato diktatūros ranka“, kaip vaizdingai ją pavadino Dzeržinskis ir kaip vėliau buvo vadinama politinė bolševikų policija, t. y. ČK? O veikė ji paprastai ir greitai. PKRK sudarė 60 narių, iš kurių 48 buvo bolševikai, kiti - kairieji eserai ir anarchistai; komitetui formaliai vadovavo „pirmininkas“ - kairysis eseras Lazimiras, turintis keturis pavaduotojus. Visi keturi buvo bolševikai, du iš jų - Antonovas-Ovsejenka ir Dzeržinskis. O iš tikrųjų beveik šešis tūkstančius PKRK įsakymų per penkiasdešimt tris jo gyvavimo dienas parašė ir „Pirmininko“ arba „Sekretoriaus“ vardu pasirašė kokie dvidešimt žmonių. Įsakymai dažniausiai būdavo pakeverzojami pieštuku ant pirmų pakliuvusių po ranka po-
piergalių.

Toks pat „operatyvinis paprastumas“ perduodant direktyvas ir vykdam įsakymus: PKRK veikė kone per tūkstantį „komisarų“, paskirtų į įvairiausias organizacijas, karinius dalinius, sovietus, kvartalų komitetus, administracijas. Atsiskaitantys tik PKRK, tie komisarai dažnai imdavosi priemonių, neturėdami nei vyriausybės, nei bolševikų Centro komiteto pritarimo ar leidimo. Spalio 26 d. (lapkričio 8 d.¹), nedalyvaujant nė vienam iš žymesnių bolševikų lyderių, kurie skubiai sudarinėjo vyriausybę, nežinomi „komisarai“, taip ir likę anonimais, nutarė „sustiprinti proletariato diktatūrą“ tokiomis priemonėmis: uždrausti „kontrrevoliucinius“ atsisaukimus; uždaryti septynis svarbiausius sostinės laikraščius, tiek „buržuazinius“, tiek ir „nuosaikiųjų socialistų“; imti kontroliuoti radiją ir telegrafą; sudaryti privačių butų ir automobilių rekvizicijos projektą. Laikraščių uždarymą po poros dienų savo dekretu legalizavo vyriausybė, o po savaitės tą padarė ir Centrinis sovietų vykdomasis komitetas, nors ir būta įnirtingų diskusijų šiuo klausimu².

Nepasitikėdami savo jėgomis, bolševikų vadovai pradžioje skatino tai, ką jie vadino „revoliuciniu masių spontaniškumu“. Taip darydami jie vadovavosi taktika, kuri atnešė jiems sėkmę 1917 m. Atsakydamas kaimo sovietų atstovų delegacijai, atvykusiai iš Pskovo srities pasiteirauti PKRK, ko jiems reikėtų imtis norint „išvengti anarchijos“, Dzeržinskis paaiškino, kad „dabartinis uždavinys yra sulaužyti senąją tvarką. Mūsų, bolševikų, nėra tiek daug, kad mes galėtume atlikti šią istorinę užduotį. Reikia leisti pasireikšti revoliuciniam masių, kovojančių dėl savo išsivadavimo, spontaniškumui. Truputį vėliau mes, bolševikai, parodysime masėms, koku keliu jos turi eiti. Būtent per Petrogrado karinį revoliucinį komitetą masės pasireikšia ir veikia prieš savo klasinius priešus, liaudies priešus.

¹ Iki 1918 m. vasario 1 d. Rusijoje galiojo julijoniškasis kalendorius, kuris atsiliko nuo grigališkojo kalendoriaus trylika dienų. Taigi 1917 m. spalio 25 d. Rusijoje atitiko 1917 m. lapkričio 7 d. Prancūzijoje.

² A. Z. Okorokov, *Oktiabr i krach russkoi buržuaznoi pressy*, Moskva, 1971; V. N. Brovkin, *The Mensheviks after October*, London, Cornell University Press, 1987.

Mes esame čia tik tam, kad teisinga linkme nukreiptume engiamųjų neapykantą ir teisėtą norą atkeršyti engėjams".

Kelios dienos prieš tą susitikimą, spalio 29 d. (lapkričio 10 d.), įvykusio PKRK susirinkimo dalyviai, kurių pavardės protokole nenurodytos, priminė būtinumą energingiau kovoti su „liaudies priešais". Tolesniais mėnesiais, metais ir net dešimtmečiais šis posakis pasidarė nepaprastai populiarius. PKRK atkartotojo jį savo proklamacijoje, išleistoje lapkričio 13 (26) d.: „Aukštieji valstybės valdymo, bankų, izdo, geležinkelių, pašto ir telegrafo pareigūnai sabotuoja bolševikų vyriausybės priemones. Nuo šiol jie skelbiami liaudies priešais. Jų pavardės bus skelbiamos visuose laikraščiuose, ir liaudies priešų sąrašai bus iškabinami visose viešose vietose"³. Praėjus kelioms dienoms po šių proskripcinių sąrašų įvedimo - nauja proklamacija: „Visi asmenys, įtariamai sabotažu, spekuliacija, grobstymu, turi būti nedelsiant areštuojami kaip liaudies priešai ir nugarbenami į Kronštato kalėjimą" ⁴.

Per keletą dienų PKRK įvedė dvi ypatingai bauginančias sąvokas: „liaudies priešas" ir „įtariamas".

Lapkričio 28 (gruodžio 10) d. vyriausybė suteikė „liaudies prieš" sąvokai oficialų statusą; Lenino pasirašytame dekrete buvo numatyta, kad „kadetų partijos - liaudies priešų partijos - vadovaujančių organų nariai skelbiami už įstatymo ribų; jie turi būti nedelsiant areštuoti ir privalo stoti prieš revoliucinį tribunolą"⁵. Šie tribunolai buvo įkurti „dekreto Nr. 1 dėl tribunolų". Jis panaikino visus įstatymus, kurie „prieštaravo darbininkų ir valstiečių vyriausybės dekretams, taip pat ir politinėms socialdemokratų ir eserų partijų programoms". Belaukiant, kol bus parašytas naujas Baudžiamasis kodeksas, teisėjai turėjo visą laisvę vadovautis tais įstatymais, kurie

³ G. A. Belov, Iz istorii Vserossiskoi črezvyščajnoi komissii, 1917-1921: Sbornik dokumentov. Moskva, 1958, p. 66; G. Leggett, The Cheka, Lenin's Political Police, Oxford, 1981, p. 13-15.

⁴ G. A. Belov, *op. cit.*, p. 54-55.

⁵ *Ibid.*, p. 67.

„nepanaikinti revoliucijos ir neprieštarauja revoliucinei sąžinei ir revoliucinei sąmonei“, o tos sąvokos buvo tokios miglotos, kad leido pažeisti teisę bet kokiais būdais. Senosios santvarkos teismai buvo panaikinti. Juos pakeitė liaudies teismai ir revoliuciniai tribunolai, kurių žiniai priklausė visi nusikaltimai „prieš proletarinę valstybę“, „sabotažas“, „šnipinėjimas“, „piktnaudžiavimas tarnybine padėtimi“ ir kiti „kontrrevoliuciniai nusikaltimai“. Kaip pažymėjo Kurskis, teisingumo liaudies komisaras nuo 1918 iki 1928 m., revoliuciniai tribunolai nebuvo teismai įprasta, t. y. „buržuazine“, prasme, - tai buvo proletariato diktatūros tribunolai, kovos su kontrrevoliucija organai, kuriems labiau rūpėjo radikaliai šalinti, o ne teisti⁶. Tarp revoliucinių tribunolų buvo „revoliucinis tribunolas spaudos reikalams“, įpareigotas teisti už spaudos nusižengimus ir uždrausti bet kokią publikaciją, kuri „galėtų sukelti sąmyšį, sąmoningai skelbdama klaidingas žinias“⁷.

Atsirandant negirdėtoms „įtariamų“ ir „liaudies priešų“ kategorijoms, formuojantis naujiems juridiniams mechanizmom, Petrogrado karinis revoliucinis komitetas toliau plėtė ir tobulino savo sudėtį. Mieste, kur miltų atsargų nepakako skurdžiam vienos dienos daviniui (pusė svaro duonos suaugusiam), aprūpinimo maisto produktais klausimas, žinoma, turėjo didžiausią reikšmę.

Lapkričio 4 (17) d. buvo įkurta Maisto tiekimo komisija. Pirmoji jos proklamacija smerkė „turtuolius, kurie pelnosi iš skurdo“, ir tvirtino: „Atėjo laikas rekvizuoti turčių turimų gėrybių perteklių ir jų turtą apskritai“. Lapkričio 11 (24) d. Maisto tiekimo komisija nutarė nedelsiant pasiųsti specialius būrius, sudarytus iš kareivių, jūreivių, darbininkų ir raudongvardiečių, į šalies sritis, auginančias javus, norint gauti „būtiniausių maisto produktų Petrogradui ir frontui“⁸. Priešmonė, kurios griebėsi PKRK Maisto tiekimo komisija, davė pradžią

⁶ D. I Kurskij, *Izbrannyje statji i reči*, 1958, p. 67.

⁷ E. A. Finn, *Antisovetskaja pečat na skamje podsudimych, Sovetskoje gosudarstvo i pravo*, 1967, Nr. 2, p. 71-72.

⁸ S. A. Pavliučenkova, *Krestjanskij Brest*, M., 1996, p. 25-26.

rekvizicijų politikai, kurią trejus metus paeiliui įgyvendino „maisto tiekimo armijos“ būriai ir kuri tapo pagrindine naujosios valdžios ir valstietijos susidūrimo priežastimi, o toks susidūrimas negalėjo apsieiti be smurto ir teroro.

Karinė tardymo komisija, įkurta lapkričio 10 (23) d., buvo įpareigota areštuoti karininkus „kontrrevoliucionierius“, kuriuos dažniausiai įskųsdavo jų kareiviai, „buržuazinių“ partijų narius, „sabotažu“ įtariamus valdininkus. Ši komisija beregint buvo užversta įvairiausiomis bylomis. Pilname neramumų išbadėjusiame mieste, kur Raudonosios gvardijos ir greitosiomis surinktos milicijos būriai revoliucijos vardu kratė, plėšė, reikalavo išpirkų, remdamiesi pasitikėjimo nekeliančiu mandatu, pasirašytu kažkokio „komisaro“, šimtai žmonių patekdavo į tą komisiją kasdien ir už įvairiausius nusikaltimus: plėšikavimą, „spekuliaciją“, būtiniausių produktų „pasisavinimą“, taip pat ir už tai, kad „buvo pasigėrę“ ar „atrodė kaip klasiniai priešai“⁹.

Bolševikų prisišauktą revoliucinį masių spontaniškumą buvo ne taip lengva suvaldyti. Padaugėjo smurto ir sąskaitų suvedinėjimo, ypač ginkluotų apiplėšimų ir krautuvių apiplėšimų, konkrečiai, krautuvių, prekiaujančių alkoholiniais gėrimais, ir Žiemos rūmų rūšių. Palengva tai įgavo tokį mastą, kad Dzeržinskio pasiūlymu PKRK nutarė įkurti Kovos su girtavimu ir pogromais komisiją. Gruodžio 6 (19) d. ši komisija paskelbė Petrograde apgulties padėtį ir įvedė komendanto valandą, norėdama „padaryti galą neramumams ir netvarkai, kuriuos kelia įtartini elementai, apsimetą vadinamaisiais revoliucionieriais“¹⁰.

Iš tiesų bolševikų vyriausybė kur kas labiau bijojo ne tiek tų pavienių, atsitiktinių neramumų, kiek valdininkų streiko, prasidėjusio jau kitomis dienomis po spalio 25 (lapkričio 7) d. valstybinio perversmo. Bolševikai itin nuogąstavo, kad streikas neišsiplėstų. Ši grėsmė ir davė pretekstą įkurti gruodžio 7 (20) d. Visos Rusijos ypa-

⁹ G. Leggett, *op. cit.*, p. 7.

¹⁰ V. D. Bonč-Brujevič, *Na bojevych postach fevraiskoi i oktiabrskoi revoliucii*, M., 1930, p. 191.

tingąją komisiją kovai su kontrrevoliucija, spekuliacija ir sabotazu (Vserossijskaja črezvyščajnaja komissija po borbe s kontrrevoliucijej, spekuliacijej i sabotazem), įėjusią į istoriją savo inicialais VČK, arba sutrumpintai ČK.

Keletas dienų prieš ČK įkūrimą vyriausybė nutarė paleisti PKRK, nors dėl to ir būta abejonių. Ši laikina operatyvinė struktūra, įkurta sukilimo išvakarėse kovinėms operacijoms vadovauti, jai skirtas užduotis atliko: leido paimti valdžią ir apginti naująją santvarką, kol ji suformuos savą valstybės aparatą. Dabar, norint išvengti valdžios ir kompetencijų painiavos, ši institucija turėjo perduoti savo prerogatyvas legaliai vyriausybei - Liaudies komisarų tarybai.

Tačiau kaip apsieiti be „ginkluotos proletariato diktatūros“ rankos tokiu momentu, kurį bolševikų vadovai laikė kritiniu? Gruodžio 6 d. susirinkusi vyriausybė įpareigojo „draugą Dzeržinskį įkurti specialią komisiją, kuri išnagrinėtų energingiausios revoliucinės kovos su visuotiniu valdininkų streiku būdus ir nustatytų metodus sabotazui nuslopinti“. Kad šiai užduočiai buvo parinktas „draugas Dzeržinskis“, ne tik nesukėlė jokių diskusijų, bet pasirodė savaime suprantama. Prieš keletą dienų Leninas, kaip visuomet mėgaudamasis paralelėmis tarp Didžiosios Prancūzų revoliucijos ir 1917 m. Rusijos revoliucijos, buvo pasidalijęs su savo sekretoriumi V. Bonč-Brujevičiumi mintimis apie būtinumą skubiai surasti „mūsiškį Fouquier-Tinville'į, kuris mums pažabotų visas kontrrevoliucines padugnes"¹¹. Gruodžio 6 d., kai prireikė parinkti, anot kitos Lenino formuluotės, „tvirtą proletarišką jakobiną“, Felikso Dzeržinskio kandidatūra susilaukė vienbalsio pritarimo. Pasižymėjęs energinga veikla PKRK, jis per kelias savaites tapo didžiuoju saugumo klausimų specialistu. Be to, kaip Leninas paaiškino Bonč-Brujevičiui, „iš mūsų visų Feliksas praleido daugiausia laiko caro kalėjimuose, jis daugiausia susidūrė su Ochranka [politinė carizmo policija]. Jis išmano reikalą!"

¹¹ V. D. Bonč-Brujevič, *op. cit.*, p. 197.

Prieš vyriausybės susirinkimą, turėjusį įvykti gruodžio 7 (20) d., Leninas nusiuntė Dzeržinskiui dekreto projektą:

„Kai dėl šiandieninio jūsų pranešimo, ar nebūtų įmanoma parašyti dekretą su preambule, kurioje būtų sakoma maždaug taip: buržuazija rengiasi bjauriausiems nusikaltimams, verbuodama visuomenės padugnes ir kurstydamą jas maištui. Buržuazijos bendrininkai, t. y. aukštieji valdininkai, bankų tarnautojai ir t. t., griebiasi sabotažo ir organizuoja streikus, norėdami sužlugdyti vyriausybės priemones, skirtas įgyvendinti socialistiniam visuomenės pertvarkymui. Buržuazija nesustoja prieš maisto tiekimo sabotavimą, pasmerkdama milijonus žmonių badui. Kovai su sabotuotojais reikia imtis ypatingų priemonių. Todėl Liaudies komisarų taryba savo dekretu...“¹²

Gruodžio 7 (20) d. vakare Dzeržinskis pateikė savo projektą Liaudies komisarų tarybai. Jis pradėjo savo kalbą paminėdamas pavojus, gresiančius revoliucijai „vidaus fronte“:

„Mes turime pasiūsti į šį frontą, pavojingiausią ir žiauriausią iš visų frontų, ryžtingus, griežtus, tvirtus draugus, pasirengusius pasiaukoti Revoliucijos labui. Nemanykite, draugai, kad aš siekiu revoliucinio teisingumo. Mums nereikalingas „teisingumas“! Mes kariaujame žiauriausiame fronte, nes priešas sėlina į priekį užsimaskavęs, ir ši kova mirtina! Aš siūlau - ne, aš reikalauju sukurti organizaciją, kuri suves sąskaitas su kontrrevoliucionieriais revoliuciniu, ištis bolševikiniu būdu!“

Toliau Dzeržinskis perėjo prie svarbiausios savo kalbos dalies, kurią čia pateikiame pagal susirinkimo protokolą:

„Komisijos užduotys:

- 1) panaikinti ir likviduoti bet kokį kontrrevoliucinį ir sabotažo bandymą ar veiksma visoje Rusijos teritorijoje, nesvarbu iš kur jie kiltų;

- 2) perduoti visus sabotuotojus ir kontrrevoliucionierius revoliuciniam tribunolui.

¹² G. Leggett, *op. cit.*, p. 16.

Komisija apsiriboja preliminariniu tardymu, jeigu šis yra būtinas jos užduočiai atlikti.

Komisija suskirstoma į tris skyrius: 1) informacijos, 2) organizacinį, 3) operatyvinį.

Komisija skirs ypatingą dėmesį spaudos ir sabotažo reikalams, kadetams [konstituciniams demokratams], dešiniešiams eserams [socialistams revoliucionieriams], sabotuotojams ir streikininkams.

Komisija vykdo tokias represines priemones: turto konfiskavimas, išvaymas iš namų, maisto kortelių neišdavimas ar atėmimas, liaudies priešų sąrašų skelbimas ir t. t.

Nutarta: pritarti projektui. Pavadinti komisiją Visos Rusijos ypatingąja komisija kovai su kontrrevoliucija, spekuliacija ir sabotažu. Paskelbti spaudoje¹³.

Šis tekstas, kuriuo buvo įkurta sovietinė politinė policija, iš karto verčia kelti klausimą: kaip suprasti nuožmiai atakuojančios Dzeržinskio kalbos ir gana kuklių ČK priskirtų funkcijų nesiderinimą? Bolševikai rengėsi sudaryti sutartį su kairiaisiais eserais (socialistais revoliucionieriais; šešetas jų vadovų gruodžio 12 d. įėjo į vyriausybę), norėdami nutraukti savo politinę izoliaciją tuo momentu, kai jiems reikėjo spręsti klausimą dėl Steigiamojo susirinkimo sušaukimo, - jame jie būtų turėję mažumą. Taigi jie nutarė kol kas susilaikyti nuo drastiškų žingsnių. Priešingai gruodžio 7 (20) d. vyriausybės priimtam nutarimui, nebuvo paskelbta jokio dekreto, pranešančio apie ČK įkūrimą ir apibrėžiančio jos kompetenciją.

ČK, „ypatingoji“ komisija, netrukus suklestėjo ir veikė be menkiausio teisinio pagrindo. Dzeržinskis, norėjęs, kaip ir Leninas, turėti laisvas rankas, ištare stulbinančią frazę: „Pats gyvenimas diktuoja ČK jos kelią“. Gyvenimas - kitaip sakant, „revoliucinis masių teroras“, gatvės smurtas, kurį dauguma bolševikų vadovų tuomet gyvai skatino, bemat pamiršdami savo nepasitikėjimą liaudies spontaniškumu.

13 *Lenin i VČK: Šbomik dokumentov, M., 1975, p. 36-37; visas tekstas, GARF, 130/2/134/26-27.*

Gruodžio 1 (14) d. kreipdamasis į Centrinio sovietų vykdomojo komiteto delegatus, liaudies komisaras karo reikalams Trockis įspėjo: „Nepraeis nė mėnuo, ir teroras įgaus labai žiaurią formą, kaip buvo Didžiosios Prancūzų revoliucijos dienomis. Mūsų priešų lauks nebe vien kalėjimas, o giljotina, puikus Didžiosios Prancūzų revoliucijos išradimas, kurio privalumas - sutrumpinti žmogų visa galva“¹⁴.

Po kelių savaičių, kalbėdamas darbininkų susirinkime, Leninas dar kartą pakvietė imtis teroro, to „revoliucinio klasinio teisingumo“:

„Sovietų valdžia veikė, kaip turėtų veikti visos proletarinės revoliucijos: ji visiškai sutriuškino buržuazinį teisingumą, valdančiųjų klasių įrankį. [...] Kareiviai ir darbininkai turi suprasti, kad niekas jiems nepadės, jeigu jie nepadės patys sau. Jeigu masės spontaniškai nepakils, mes nieko nepasieksime. [...] Kol mes nesiimsime teroro prieš spekuliantus - kulką į kaktą, čia pat vietoje, - tol mes nieko nepasieksime“¹⁵.

Tasai raginimas griebtis teroro kurstė smurtą, kuris ir taip jau buvo įsisiūbavęs, nelaukiant bolševikų atėjimo į valdžią. 1917 m. rudenį įniršę valstiečiai nusiaubė tūkstančius didelių dvarų, šimtai dvarininkų buvo išžudyti. 1917 m. vasarą smurtas įsisiautėjo visoje Rusijoje. Tai nebuvo kokia nors nauja smurto forma: 1917 m. įvykiai sudarė sąlygas susilieti krūvon daugeliui paslėptų smurto formų. Iš jų galime paminėti: smurtą mieste kaip „reakciją“ į žiaurius kapitalistinius santykius pramoniniame pasaulyje; „tradicinį“ valstiečių smurtą; „modernųjį“ Pirmojo pasaulinio karo smurtą, vedusį į ypatingą regresą ir siaubingą žmonių santykių žiaurumą. Šių trijų smurto formų mišinys sudarė tokį sprogstamąjį kokteilį, kurio poveikis galėjo būti katastrofiškas tomis ypatingomis išgyvenančios revoliuciją Rusijos sąlygomis, kurioms buvo būdinga valdžios ir tvarkos institucijų bankrotas, per ilgą laiką susikaupusių socialinių frust-

¹⁴ *Delo Naroda*, 1917 m. gruodžio 3 d.

¹⁵ V. I. Lenin, *Polnoje sobranije sočinenij*, M., 1958-1966, t. XXXV, p. 311.

racijų ir pagiežos išsiliejimas ir politinių liaudies smurto įrankių kūrimas. Miestiečiai ir kaimiečiai nepasitikėjo vieni kitais. Kaimiečiams miestas labiau nei bet kada atrodė esąs valdžios ir priespaudos centras. O miesto elitui, profesionaliems revoliucionieriams, daugiausia kilusiems iš inteligentijos, valstiečiai buvo ir liko, anot Gorkio, „puslaukinių“ masė, kurios „žiaurius instinktus“ ir „gyvulišką individualizmą“ reikėjo pajungti „organizuotam miesto intelektui“. Kartu politikai ir intelektualai puikiai suprato, kad būtent valstiečių sukilimų protrūkis išklibino Laikinąją vyriausybę, leisdamas mažumą tesudarantiems bolševikams užgrobti valdžią institucinėje tuštumoje.

1917 m. pabaigoje ir 1918 m. pradžioje naujam režimui negrėsė jokia rimta opozicija. O tas režimas, praėjus mėnesiui po bolševikinio valstybės perversmo, kontroliavo didžiąją dalį Šiaurės ir Vidurio Rusijos iki Volgos vidurio, taip pat tam tikrą skaičių didelių gyvenviečių, net Kaukaze (Baku) ir Vidurinėje Azijoje (Taškentas). Ukraina ir Suomija, žinoma, atsiskyrė, bet neatrodė nusiteikusios kariauti su bolševikais. Vienintelė organizuota karinė antibolševikinė jėga buvo mažytė „savanorių armija“, maždaug trys tūkstančiai vyrų, būsimosios „baltagvardiečių“ armijos užuomazga. „Baltąją“ armiją Rusijos pietuose suformavo generolai Aleksejevas ir Kornilovas, visas viltis dėję į Dono ir Kubanės kazokus. Kazokai iš esmės skyrėsi nuo kitų rusų valstiečių; carizmo laikais pagrindinė jų privilegija buvo ta, kad jie gaudavo trisdešimt hektarų žemės mainais už karinę tarnybą, kurioje turėdavo išbūti ligi trisdešimt šešerių metų amžiaus. Jeigu kazokai nesiekė įsigyti naujų žemių, tai jie tikrai norėjo išsaugoti tas, kurias jau turėjo, o labiausiai troško išsaugoti savo statusą ir nepriklausomybę. Sumerimę dėl bolševikų deklaracijų, smerkiančių buožes, kazokai 1918 m. pavasarį prisidėjo prie antibolševikinių jėgų.

Ar galima kalbėti apie pilietinį karą, turint omeny pirmuosius susirėmimus Rusijos pietuose 1917 m. žiemą ir 1918 m. pavasarį,

kai susidūrė keli tūkstančiai savanorių armijos vyrų ir generolo Siverso vadovaujami bolševikų būriai, kuriuose kovėsi vos šeši tūkstančiai? Iškart sukrečia kontrastas tarp nedidelio mūšiuose dalyvavusių vyrų skaičiaus ir negirdėtai žiaurių represijų, kurias bolševikai vykdė ne tik prieš paimtus nelaisvėn kariškius, bet ir prieš civilius gyventojus. 1919 m. birželį vyriausiojo Pietų Rusijos ginkluotųjų pajėgų vado generolo Denikino sudaryta „Bolševikų nusikaltimų tyrimo komisija“ per kelis savo veiklos mėnesius bandė suregistruoti bolševikų žvėriškumus Ukrainoje, Kubanės ir Dono rajonuose bei Kryme. Komisijos surinkti liudijimai, tapę pagrindiniu šaltiniu S. P. Melgunovo knygai *Raudonasis teroras Rusijoje 1918-1924 m.*, išėjusiai Londone 1924 m. ir laikomai klasikiniu veikalu apie bolševikinį terorą, rodo, kad nuo 1918 m. sausio prasidėjo nesuskaičiuojami žvėriškumai. Taganroge Siverso armijos būriai, surišę penkiasdešimčiai „baltųjų“ junkerių ir karininkų rankas ir kojas, įmetė juos aukštakrošnėn. Jevpatorijoje šimtus karininkų ir „buržujų“ kankino, paskui supančiojo ir sumetė į jūrą. Tokios pat žiaūros akcijos vyko daugumoje bolševikų užimtų Krymo miestų - Sevastopolyje, Jaltoje, Aluštoje, Simferopolyje, o nuo 1918 m. balandžio ir gegužės mėnesių - ir didelėse sukilusių kazokų gyvenvietėse. Labai tikslūs Denikino komisijos dokumentai kalba apie „lavonus nukirstomis rankomis, sulaužytais kaukais, nutrauktomis galvomis, suknežintais žandikauliais, nupjautais lytimais organais“¹⁶.

Kaip pažymi Melgunovas, vis dėlto sunku skirti sistemingo organizuoto teroro veiksmus ir tai, kas atrodo buvę nekontroliuojami „kraštutinumai“. Iki 1918 m. rugpjūčio-rugsėjo beveik niekada neminima, kad žudynėms būtų vadovavusi vietinė ČK. Beje, ligi to laiko ČK tinklas buvo dar gana retas. Dažniausiai ne tik priešiškos stovyklos kovotojus, bet ir civilius „liaudies priešus“ sąmoningai žu-

¹⁶ Šiuos dokumentus galima rasti GARF'e, Valstybiniame Rusijos Federacijos archyve (Gosudarstvennyj archiv Rossijskoi Federacii), vadinamuosiuose „Prahos archyvų“ fonduose: bylos 1-195. Dokumentai apie minimąjį laikotarpį yra bylose 8, 2, 27.

dė „ginkluoti būriai“, „raudongvardiečiai“ ir kiti tiksliau nenusakomi „bolševikiniai elementai“. Antai 1918 m. kovo pradžioje iš Jaltoje nužudytų 240 žmonių 165 buvo karininkai, 70 – politikai, advokatai, žurnalistai, mokytojai. „Liaudies priešų“ naikinimas buvo logiškas revoliucijos tęsinys – revoliucijos, kuri kartu buvo ir politinė, ir socialinė ir kur vieni buvo „nugalėtojai“, o kiti – „nugalėtieji“. Tokia pažiūra susiformavo ne išsyk po 1917 m. spalio, tačiau nedviprasmiška bolševikų pozicija tuo klausimu šią koncepciją įteisino.

Priminsime, ką 1917 m. kovo mėnesį vienas jaunas kapitonas rašė savo reto įžvalgumo laiške apie revoliuciją jo pulke:

„Nuo kareivių mus skiria neišmatuojama bedugnė. Jiems mes esame ir liksime ponai (*barin*). Jų akimis žiūrint, tai, kas ką tik įvyko, yra ne politinė, o ištis socialinė revoliucija, kur jie yra nugalėtojai, o mes – nugalėtieji. Jie mums sako: „Pirma jūs buvote ponai, dabar mūsų eilė jais būti!“ Jiems susidarė įspūdis, kad jie pagaliau gavo progą atsirevanšuoti po šimtmečius trukusios vergovės“¹⁷.

Bolševikų vadovai skatino visa, kas galėjo stiprinti šį liaudies masių siekimą „socialiai atsirevanšuoti“, o tam reikėjo morališkai pateisinti ir įteisinti, paties Lenino žodžiais tariant, įskundimus, terorą, „teisingą“ pilietinį karą. 1917 m. gruodžio 15 (28) d. laikraštyje *Izvestija* Dzeržinskis paskelbė kreipimąsi, raginantį „visus sovietus“ organizuoti savąsias ČK. Priviso gausybė „komisijų“, „būrių“ ir kitų „ypatingų organų“, kuriuos centrinei valdžiai buvo ne taip lengva paimti į rankas, kai ji po kelių mėnesių nutarė padaryti galą „masių iniciatyvai“ ir organizuoti centralizuotą ČK tinklą¹⁸.

Apibūdindamas pirmąjį ČK veiklos pusmetį, 1918 m. liepą Dzeržinskis rašė: „Tai buvo pirmųjų žingsnių apgraišomis ir improvizacijų laikotarpis, kuriuo mūsų organizacija ne visada siekė aukštumas“¹⁹.

Tačiau ČK, kaip represinio organo, veiklos balansas jau buvo pakan-

¹⁷ Cit. O. Figes, *The Russian Revolution*, London, 1995, p. 379.

¹⁸ Archives B. Nikolaevski, Hoover Institution, *Položenije v ČK na mestach*, 11 jūn 1918.

¹⁹ G. Leggett. op. cit. p. 29-40.

kamai išraiškingas, o pati organizacija, 1917 m. gruodį teturėjusi kokį šimtą asmenų, per pusmetį padidino savo kadrų skaičių 120 kartų!

Tiesa, pirmieji organizacijos žingsniai buvo gana kuklūs. 1918 m. sausio 11 d. Dzeržinskis nusiuntė Leninui raštelį: „Esame beviltiškoje padėtyje, nepaisant jau suteiktų svarbių paslaugų. Jokio finansavimo. Dirbame dieną naktį be duonos, be cukraus, be arbatos, be sviesto ar sūrio. Imkitės priemonių, kad davinys būtų padorus, arba leiskite mums patiems rekvizuoti kas reikia iš buržujų“²⁰. Dzeržinskis turėjo parinkęs apie šimtą žmonių, daugiausia iš pagrindžio draugų, kurių didžioji dalis buvo lenkai ar pabaltijiečiai, beveik visi dirbė Petrogrado kariniame revoliuciniame komitete. Tarp jų jau buvo būsimieji trečiojo dešimtmečio GPU ir ketvirtojo dešimtmečio NKVD kadrai: Lasis, Menžinskis, Mesingas, Morozas, Petersas, Trilisseras, Unšlichtas, Jagoda.

Pirmoji ČK akcija buvo susidorojimas su Petrogrado valdininkų streiku. Veikta operatyviai: „kurstytojai“ buvo bemat areštuoti, o to žingsnio motyvavimas labai paprastas: „Kas nenori dirbti kartu su liaudimi, tam su ja nepakeliui“, - pareiškė Dzeržinskis, įsakęs suimti kai kuriuos eserų ir menševikų deputatus, išrinktus į Steigiamąjį susirinkimą. Šį savavališką aktą tuoj pat pasmerkė liaudies komisaras teisingumo reikalams Šteinbergas, kairysis eseras, prieš kelias dienas įtrauktas vyriausybėn. Pirmasis incidentas tarp ČK ir justicijos iškėlė esminį klausimą dėl viršįstatyminio šios politinės policijos statuso.

„Kuriam galui tas liaudies komisariatas teisingumo reikalams? - paklausė Šteinbergas tada Lenino. - Verčiau jau pavadinti jį liaudies komisariatu socialiniam naikinimui, ir aiškus reikalas!“

„Puiki mintis, - atsakė Leninas. - Lygiai taip aš ir suprantu jo misiją. Deja, šitaip pavadinti jo tikrai negalima“²¹.

Žinoma, Leninas išsprendė ginčą tarp Šteinbergo, reikalavusio griežto ČK pavaldumo teisingumo institucijoms, ir Dzeržinskio, pies-

²⁰ M. I. Lasis, *Dva goda borby na vnutrennem fronte*, M., 1920, p. 6.

²¹ I. Steinberg, *In the Workshop of the Revolution*, London, 1955, p. 145.

tu stojusio prieš „smulkmenišką senosios carizmo mokyklos teisėtumo vaikymąsi“, Dzeržinskio naudai. ČK privalėjo atsiskaityti už savo veiksmus tik vyriausybei.

1918 m. sausio 6 (19) d. tapo svarbiu bolševikų diktatūros stiprinimo etapu. Paryčiais buvo išvaikytas tik vieną dieną posėdžiavęs Steigiamasis susirinkimas, išrinktas 1917 m. lapkritį-gruodį; jame bolševikai tesudarė mažumą: turėjo tik 175 deputatus iš 707. Tačiau šis savavališkas veiksmas nesusilaukė šalyje jokio žymesnio atgarsio. Nedidelę protesto demonstraciją prieš Steigiamojo susirinkimo paleidimą kaipmat išvaikė kariuomenė. Demonstracijoje žuvo 20 žmonių: skaudus ir didelis mokestis už vos porą valandų tetrukusį bandymą elgtis pagal parlamentinės demokratijos principus²².

Pirmomis dienomis ir savaitėmis po Steigiamojo susirinkimo paleidimo bolševikų vyriausybės padėtis Petrograde vis blogėjo. Tai buvo kaip tik tuo metu, kai Trockis, Kamenevas, Jofė ir Radekas derėjosi Brest Litovske su Vidurio Europos imperijų delegacijomis dėl taikos sąlygų. 1918 m. sausio 9 d. vyriausybės dienotvarkėje tebuvo vienas klausimas: dėl persikėlimo į Maskvą²³.

Bolševikų vadovams kėlė nerimą ne tiek vokiečių puolimo pavojus (paliaubos tęsėsi nuo gruodžio 15 (28) d.), kiek gresiantis darbininkų sukilimas. Iš tiesų, darbininkų kvartaluose, kurie dar prieš du mėnesius palaikė bolševikus, dabar tvenkėsi nepasitenkinimas. Paskelbus demobilizaciją, nutrūko kariniai užsakymai, ir įmonės atleido iš darbo dešimtis tūkstančių žmonių; kasdienis duonos davinyš dėl dar labiau pasunkėjusio aprūpinimo maisto produktais sumažėjo ligi ketvirčio svaro. Nepajėgdamas pataisyti padėties, Leninas ieškojo atpirkimo ožio: vertė visą kaltę „spekulantams“ ir „supirkinėtojams“. „Kiekviena gamykla, kiekviena kompanija turi organizuoti rekvizicijos būrius. Maiso paieškoms reikia mobilizuoti ne tik savanorius, bet absoliučiai vi-

²² L. Schapiro, *Les Bolcheviks et l'opposition. Origines de l'absolutisme communiste, 1917-1921*, Paris, Les lies d'or, 1957, p. 84-86; V. Brovkin, op. cit., p. 46-47 ir 59-63.

²³ E. Berard, *Pourquoi les bolcheviks ont-ils quitté Petrograd?*, Cahiers du monde russe et soviétique, XXXIV (4), octobre-décembre 1993, p. 507-528.

sus, grasinant už atsisakymą tuoj pat konfiskuoti maisto kortelę", - rašė jis 1918 m. sausio 22 (14 (27) d. - *Leid. past*)²⁴.

Grįžęs iš Brest Litovsko Trockis 1918 m. sausio 31 d. buvo paskirtas Ypatingosios komisijos maisto tiekimo ir transporto reikalams vadovu. Tai rodė, kad vyriausybė teikia lemiamą reikšmę „maisto produktų medžioklei“. Kaip tik šiai komisijai Leninas vasariui įpusėjus pasiūlė dekreto projektą, kurį atmetė net tos institucijos nariai, o tarp jų, be Trockio, buvo Ciurupa, liaudies komisaras maisto tiekimo reikalams. Lenino parengtame tekste buvo numatyta, kad visi valstiečiai bus priversti atiduoti grūdų ir kitų maisto produktų perteklių, gaudami už tai pakvitavimą. Laiku nepristačiusieji to pertekliaus būsią sušaudyti. „Perskaite šį projektą, mes buvome priblokšti, - rašė Ciurupa savo prisiminimuose. - Taikant tokį dekretą, būtų reikėję griebtis masinių egzekucijų. Galiausiai Lenino projekto buvo atsisakyta“²⁵.

Šis epizodas puikiai atskleidžia tuometinės situacijos esmę. 1918 m. pradžioje Leninas, savo politikos įvartytas į aklavietę, baimindamasis katastrofiškos padėties, kuri susidarė aprūpinant didžiuosius pramonės centrus maisto produktais (o tie pramonės centrai buvo vienintelės bolševikinės salelės tyvuliuojančiame valstiečių vandenyne), ir neketindamas nė per plauką keisti savo politikos, buvo pasirengęs viskam, kad tik gautų grūdų. Konfliktas tarp valstietijos ir naujosios valdžios pasidarė neišvengiamas, nes valstietija norėjo pati naudotis savo darbo vaisiais ir atmetė bet kokią valdžios kišimąsi, o naujoji valdžia siekė primesti savo autoritetą, nepaisė ekonomikos dėsningumų, tikėjosi suvaldyti tai, kas jai atrodė tik socialinės anarchijos apraiška.

1918 m. vasario 21 d., atsidūrusi prieš žaibišką vokiečių armijos puolimą, prasidėjusį nutrūkus Brest Litovske taikos deryboms,

²⁴ V. I. Lenin, *Polnoje sobranije sočinenij*, M., 1958-1966, t. XXXV, p. 311.

²⁵ CRCEDHC (Centre russe de conservation et d'étude de la documentation historique contemporaine - Rusijos naujausios istorijos dokumentų saugojimo ir tyrinėjimo centras), 158/1/1/10; S. A. Pavliučėnkov, op. cit., p. 29.

vyriausybė paskelbė Lenino pasirašytą dekretą - atsišaukimą „Socialistinė Tėvynė pavojuje“. Tai buvo kvietimas priešintis užpuolikams ir vykdyti masinį terorą: „Kiekvienas priešo agentas, spekuliantas, chuliganas, kontrrevoliucijos kurstytojas, vokiečių šnipas bus tučtuojau sušaudytas“²⁶. Šis atsišaukimas atkūrė karo padėtį karinių operacijų zonoje. 1918 m. kovo 3 d. Brest Litovske sudarius taiką, karo padėtis liovėsi galiojusi. Legaliai mirties bausmė Rusijoje buvo atkurta tik 1918 m. birželio 16 d. Tačiau nuo 1918 m. vasario pasipylė ČK egzekucijos be teismo ir tardymo visai ne karinių operacijų zonose.

1918 m. kovo 10 d. vyriausybė persikėlė iš Petrogrado į Maskvą, paskelbtą sostine. ČK įsikūrė netoli Kremliaus, Didžiosios Lubiankos (Bolšaja Lubianka) gatvėje, draudimo kompanijos pastate. Keisdama savo pavadinimą - ČK, GPU, NKVD, MGB, KGB - ji ten išbus ligi sovietinio režimo žlugimo. Kovo mėnesį Maskvoje dirbo 600 čekistų. Liepos mėnesį jų jau buvo du tūkstančiai, neskaitant specialių būrių. Įspūdingas skaičius - ypač žinant, kad Vidaus reikalų komisariate, turėjusiame vadovauti milžiniškam visos šalies vietinių sovietų aparatui, tuo pačiu metu, t. y. 1918 m. liepą, tebuvo 400 tarnautojų.

Pirmąją savo plataus masto operaciją ČK atliko 1918 m. naktį iš balandžio 11 į 12d.: daugiau kaip tūkstantis vyrų iš specialių ČK padalinių šturmu paėmė Maskvoje apie dvidešimt namų, kuriuose laikėsi anarchistai. Po įnirtingų, kelias valandas trukusių kautynių 520 anarchistų buvo areštuota, iš jų 25 nedelsiant sušaudyti kaip „banditai“. Nuo šiol taip bus vadinami ir streikuojantys darbininkai, ir šaukimo į armiją vengiantys dezertyrai, ir maištaujantys prieš revizijas valstiečiai²⁷.

Po pirmojo laimėjimo ir kitų tokių pat sėkmingų „ramybės įvedimo“ operacijų tiek Maskvoje, tiek Petrograde Dzeržinskis savo ^{26 27}

²⁶ Dekreti Sovetskoj Vlasti, t. 1 (1957), p. 490-491.

²⁷ P. G. Sofinov, *Očerki istorii Vserossijskoj črezvyščajnoi komissii*, M., 1960, p. 43-
G. Leggett, op. cit., p. 35.

laiške, rašytame 1918 m. balandžio 29 d. Centriniam vykdomajam komitetui, pareikalavo smarkiai padidinti ČK skiriamas lėšas. Jis rašė: „Dabartiniu metu, visuose pašaliuose gausėjant kontrrevoliucinėms opozicijoms, būtinai reikia žymiai išplėsti CK veiklą“²⁸.

„Dabartinis metas“, apie kurį kalba Dzeržinskis, iš tiesų atrodė esąs lemiamas etapas, kai bus įgyvendinta politinė ir ekonominė diktatūra ir stiprinamos represijos prieš gyventojus, kurie žiūrėjo į bolševikus vis priešiščiau. O ir už ką eilinis žmogus turėjo jiems dėkoti? Juk nuo 1917 m. spalio kasdienis žmonių gyvenimas nepagerėjo. Jie netgi prarado pagrindines laisves, kurias buvo iškovoję 1917 m. Bolševikai, vieninteliai politikai, kurie leido valstiečiams pasisavinti taip seniai geidžiamą žemę, dabar pavirto jų akyse „komunistais“, atiminėjančiais jų darbo vaisius. Argi čia tie patys, klausė savęs daugelis valstiečių, skirdami savo peticijose „bolševikus, kurie davė žemės“, nuo „komunistų, kurie apiplėšinėja dorą žemdirbį, atimdami iš jo paskutinius marškinius“.

1918 m. pavasarį iš tikrųjų buvo galima laikyti tuo leliamu momentu, kada lošimo baigtis dar neaiški; sovietuose, kurie dar nebuvo pažaboti ir paversti paprastais valstybinės administracijos organais, vyko tikri politiniai debatai tarp bolševikų ir nuosaikiųjų socialistų. Darėjo opoziciniai laikraščiai, nors ir nuolat persekiojami. Vietiniame politiniame gyvenime knibždėjo konkuruojančių institucijų. Tuo laikotarpiu, kuriam buvo būdingas gyvenimo sąlygų pablogėjimas ir visiškai nutrūkę ekonominiai mainai tarp miesto ir kaimo, eserai ir menševikus lydėjo neginčytina politinė sėkmė. Rinkimuose į atnaujinamus sovietus, nepaisant viso spaudimo ir manipuliacijų, jie nugalėjo devyniolikoje iš trisdešimties svarbiausių srities miestų, kur rinkimai buvo laikomi įvykusiais, o rezultatai paskelbti viešai²⁹.

Atsakydama į tokią padėtį, bolševikų vyriausybė sugriežtino savo diktatūrą tiek ekonomikoje, tiek politikoje. Paskirstymas buvo

²⁸ G. A. Belov, *op. cit.*, p. 112-113.

²⁹ V. Brovkin, *op. cit.*, p. 159.

nutrūkęs ir dėl priemonių, ir dėl motyvavimo: priemonių - dėl to, kad nebuvo susisiekimo (transportas, ypač geležinkeliai, beveik nebeveikė), o motyvavimo - dėl to, kad valstietis jautėsi nesuinteresuotas parduoti savo produkciją, nes nebuvo pramonės gaminių. Taigi užtikrinti armijos ir miestų, „proletariato“ būstinių ir valdžios centrų aprūpinimą maisto produktais tapo gyvybiškai svarbu. Bolševikai turėjo dvi išeitis: arba atkurti ant ekonomikos griuvėsių kažką panašaus į rinką, arba griebtis prievartos. Jie pasirinko antrąjį kelią, būdami įsitikinę, kad kovoje dėl „senojo pasaulio“ sugriovimo būtina žengti į priekį.

Kalbėdamas 1918 m. balandžio 29 d. Centriniam sovietų vykdomajame komitete, Leninas tiesiai pareiškė: „Taip, smulkieji savininkai buvo šalia mūsų, šalia proletarų, kai reikėjo nuversti dvarininkus ir kapitalistus. Bet dabar mūsų keliai skiriasi. Organizuotumas, drausmė kelia smulkiesiems savininkams siaubą. Atėjo laikas mums negailestingai kovoti su tais smulkiaisiais savininkais“³⁰. Po kelių dienų tai pačiai auditorijai liaudies komisaras maisto tiekimo reikalams patikslino: „Sakau atvirai: kalbama ne apie ką kita kaip apie karą; mes gausime grūdų tik eidami su šautuvais“³¹. O Trockis pridūrė: „Mūsų partija yra už pilietinį karą. Pilietinis karas - tai kova dėl duonos... Tegyvuoją pilietinis karas!“³²

Pacituokime tekstą, parašytą 1921 m. kito bolševikų lyderio, Karlo Radeko. Šis tekstas puikiai apibūdina bolševikų politiką 1918 m. pavasarį, t. y. likus keliems mėnesiams iki dvejus metus trukusios ginkluotos kovos, supriešinusios raudonuosius ir baltuosius: „Valstietis buvo ką tik gavęs žemės, jis buvo ką tik grįžęs namo iš fronto, jis pasiliko sau ginklą, o jo pažiūrą į valstybę galima būtų nusakyti šitaip: kuriam galui ta valstybė? Jam ji buvo visiškai nereikalinga. Jeigu mes būtume nutarę surinkti mokesčius natūra, mums nebūtų

³⁰ V. I. Lenin, *Polnoje sobranije sočinenij*, t. XXXVI, p. 265.

³¹ Protokoly zasedanij VCIK 4-ogo sozyva, Stenografičeskij otčiot, M., 1918, p. 250.

³² Ibid., p. 389.

pavykę to padaryti, nes mes neturėjome valstybės aparato: senasis buvo sunaikintas, o valstiečiai laisva valia nieko mums nebūtų davę. 1918 m. pradžioje mūsų uždavinys buvo labai paprastas; mums reikėjo priversti valstiečius suprasti du elementarius dalykus: valstybė turi teisę į valstiečių produkcijos dalį savo pačios poreikiams patenkinti ir ji pakankamai stipri, kad realizuotų savo teises"³³.

1918 m. gegužę ir birželį bolševikų vyriausybė ėmėsi dviejų ryškių priemonių, kurių įgyvendinimas davė pradžią pilietiniam karui, tradiciškai vadinamam „kariniu komunizmu“. 1918 m. gegužės 13 d. paskelbtu dekretu Liaudies komisariatui maisto tiekimo reikams suteikti ypatingi įgaliojimai, įpareigojant jį rekvizuoti maisto produktus ir sukurti tikrą „tiekimo armiją“. 1918 m. liepą tuose „maisto tiekimo būriuose“ buvo jau beveik 12 tūkstančių žmonių. Apogėjus pasiektas 1920 m., kai šiuose būriuose telkėsi 24 tūkstančiai vyrų. Gerą pusę sudarė bedarbiai Petrogrado darbininkai, kuriuos traukė padorus užmokestis ir atlyginimas natūra, proporcingas konfiskuotų grūdų kiekiui. Antroji priemonė, paskelbta 1918 m. birželio 11 d. dekretu, buvo varguomenės komitetų steigimas kaime. Tie komitetai buvo įpareigoti glaudžiai bendradarbiauti su maisto tiekimo būriais ir taip pat rekvizuoti žemės ūkio produkcijos perteklių iš pasiturinčių valstiečių, o už tai jiems buvo žadama dalis rekvizuotų gėrybių. Varguomenės komitetai turėjo pakeisti kaimo sovietus, kuriais valdžia negalėjo pasitikėti, nes jie buvo persiėmę eserų ideologija. Turint omeny užduotis, kurias jie privalėjo vykdyti (jėga atimti iš kito jo darbo vaisių), ir motyvus, kurie privalėjo juos skatinti (savo valdžios suvokimas, frustracijos ir pavydo „turtuoliams“ jausmai, pažadas gauti dalį grobio), galima įsivaizduoti, kas ir kokie buvo tie pirmieji bolševikų valdžios atstovai kaime. Andrea Graziosi įžvalgiai rašė: „Tie žmonės buvo atsidavę reikalui, o veikiau - naujajai valstybei. Jie buvo neabejotinai pasiaukoję darbui. Bet jų politinis ir socialinis sąmoningumas buvo leisgyvis, jiems būdingas stiprus karjerizmas ir „tradici-

³³ K. Radek, Puti russskoi revoliucii, Krasnaja Nov, 1921, Nr. 4, p. 188.

nis" elgesys: žiaurumas pavaldiniams, alkoholizmas, nepotizmas. [...]

Mums prieš akis puikus pavyzdys, rodantis, koku būdu plebėjiškos revoliucijos „dvasia“ skverbėsi į naująjį režimą³⁴.

Nepaisant šiokios tokios pradinės sėkmės, kaimo varguomenės komitetų organizavimas nepasiekė tikslo. Pati idėja atiduoti pirmenybę vargingiausiems valstietijos sluoksniams rodė, kaip bolševikai nepažįsta valstiečių bendruomenės. Vadovaudamiesi marksistine schema, kuri stengėsi pirmiausia supaprastinti nagrinėjamą dalyką ir todėl labai dažnai pateikdavo iškreiptą jo vaizdą, bolševikai įsivaizdavo, kad valstietija susiskaldžiusi į antagonistines klases. O valstietija pirmiausia buvo solidari, stodama prieš aplinkinį pasaulį, prieš atvykėlius iš miesto, kurie jai buvo svetimi. Kai prireikė atiduoti žemės ūkio produktų perteklių, visa jėga pasireiškė egalitarinis ir bendruomeninis kaimo sueigos refleksas: užuot užkrovus rekvizicijų našta tik pasiturintiems valstiečiams, ji buvo paskirstyta visiems kaimo ūkininkams, priklausomai nuo kiekvieno galimybių. Vidutiniškai irgi neišvengė rekvizicijų, todėl ir nepasitenkinimas buvo visuotinis. Daugelyje rajonų prasidėjo neramumai. Atsakant į maisto tiekimo būrių, kuriuos rėmė ČK arba armija, žiaurumus, jau 1918 m. birželį kilo tikras partizaninis karas. Liepą ir rugpjūtį naujosios valdžios kontroliuojamose zonose įvyko 110 valstiečių sukilimų, kuriuos valdžia vadino „buožių maištais“, - tokią terminiją bolševikai vartojo kalbėdami apie sukilimus, kuriuose dalyvavo ištisi kaimai, be jokių socialinių kategorijų skirtumų. Per keletą savaičių išgaravo visas bolševikų autoritetas, kuriuo jie naudojos - tiesa, trumpam ir tik dėl to, kad 1917 m. nesipriešindami leido valstiečiams nusavinti dvarininkų žemes. Trejetą metų dėl rekvizicijų politikos vienas po kito ar išsyk kilo tūkstančiai maištų, riaušių, neramumų, jie virto tikru valstiečių karu, malšinamu žiauriausiais būdais.

Politiniu požiūriu diktatūros aštrėjimas 1918 m. pavasarį pasireiškė tuo, kad buvo galutinai uždrausti visi nebolševikinės krypties laik- ³⁴

³⁴ A. Graziosi, *The Great Soviet Peasant War*, Ukrainian Research Institute, Harvard University, 1996, p. 18.

raščiai, paleisti nebolševikiniai sovietai, areštuoti opozicionieriai ir žiauriai nuslopinta daug streikų. 1918 m. gegužę ir birželį uždaryta 250 socialistinės opozicijos laikraščių. Kalugos, Tverės, Jaroslavlio, Riazanės, Kostromos, Kazanės, Saratovo, Penzos, Tambovo, Voronežo, Oriolo, Vologdos sovietai, kuriuose daugumą sudarė menševikai ar eserai, paleisti jėga³⁵. Scenarijus beveik visur buvo vienodas: praėjus kelioms dienoms po pergalingų opozicinių partijų rinkimų ir naujo sovieto sudarymo, bolševikų frakcija pasišaukdavo į pagalbą ginkluotąsias pajėgas, dažniausiai būrį čekistų, ir tie opozicionierius suimdavo.

Dzeržinskis buvo išsiuntinęs savo artimiausius bendradarbius į opoziciją palaikančius miestus ir tiesiai ragino griebtis smurto. Tą iškalbingai liudija direktyvos, 1918 m. gegužės 31 d. Dzeržinskio išsiųstos visus įgaliojimus turinčiam ČK atstovui Eidukui, komandiruotam į Tverę: „Menševikų, eserų ir kitų niekšų kontrrevoliucionierių sukurstyti darbininkai surengs streiką ir demonstraciją, norėdami sudaryti visus „socialistus“ sujungiančią vyriausybę. Tu turi įsakyti visame mieste išklijuoti atsišaukimus, skelbiančius, kad ČK tučtuojau sušaudys kiekvieną banditą, vagį, spekuliantą, kontrrevoliucionierių, rengiantį sąmokslą prieš sovietų valdžią. Uždek miesto buržujams ypatingą kontribuciją. Surašyk juos. Tie sąrašai labai pravers, jeigu jie pabandys bent krustelėti. Tu manęs klausi, iš kokių elementų sudaryti mūsų vietinę ČK. Imk ryžtingus žmones, kurie žino, kad pats efektyviausias būdas ką nors nutildyti - tai paleisti kulką į kaktą. Iš patirties žinau, kad saujelė ryžtingų žmonių gali pakeisti situaciją“³⁶.

Opozicinę daugumą turėjusių sovietų išvaikymas ir menševikų bei eserų pašalinimas iš Visos Rusijos sovietų vykdomojo komiteto 1918 m. birželio 14 d. sukėlė protestą, demonstracijas ir streikus daugelyje darbininkiškų miestų, kur aprūpinimas maisto produktais vis blogėjo. Kolpino gyvenvietėje, netoli Petrogrado, ČK būrio vadas įsakė šaudyti į demonstraciją, surengtą badaujančių darbininkų, kurių mė-

³⁵ V. Brovkin, *op. cit.*, p. 220-225.

³⁶ CRCEDHC, 1 7/6/384/97-98.

nesinis maisto davinys tebuvo du svarai miltų! Dešimt demonstracijos dalyvių buvo nušauta. Tą pačią dieną Berezovskio gamykloje prie Jekaterinburgo raudongvardiečių būrys nušovė 15 žmonių, dalyvavusių protesto demonstracijoje prieš „bolševikų komisarų“, kaltinamus tuo, kad pasisavino geriausius miesto namus ir įsidėjo į savo kišenę 150 rublių, gautų apmokestinus vietinę buržuaziją. Kitą dieną rajono valdžia įsakė šiame darbininkų mieste įvesti karo padėtį, ir vietinė ČK tučtuojau sušaudė 14 žmonių, nepranešusi apie tai Maskvai³⁷.

1918 m. antrojoje gegužės pusėje ir birželį buvo kraujyje paskandintos gausios darbininkų demonstracijos Sormove, Jaroslavyje, Tuloje, taip pat ir pramoniniuose Uralo miestuose: Nižnij Tagile, Belorecke, Zlatoust, Jekaterinburge. Stiprėjantį represyvų vietinių ČK vaidmenį liudija vis dažnesni darbininkų šūkiai prieš „naująją Ochranką“ (taip buvo vadinama politinė caro policija), tarnaujančią „komisarokratijai“³⁸.

1918 m. birželio 8-11 d. Dzeržinskis pirmininkavo pirmajai Visos Rusijos ČK konferencijai. Joje dalyvavo 100 delegatų iš keturiasdešimt trijų vietinių organizacijų, kuriose buvo jau apie 12 000 čekistų. 1918 m. pabaigoje jų bus 40 000, o 1921 m. pradžioje - daugiau nei 280 000. Tvirtindama esanti aukščiau sovietų ir net „aukščiau Partijos“, kaip sakė kai kurie bolševikai, konferencija paskelbė „priimanči visą respublikos teritorijoje kovos su kontrrevoliucija našta kaip aukščiausias Sovietų Rusijos administracinės valdžios organas“. Tobula organizacijos sektorių, jų tarpusavio ryšių ir uždavinių schema, priimta konferencijos pabaigoje, akivaizdžiai rodė, koks platus veiklos baras tenka politinei policijai jau 1918 m. birželį, t. y. prieš didžiąją „kontrrevoliucinių“ sukilimų bangą, nuvilnijusią 1918 m. vasarą. Mėgdžiodama Lubiankos (centrinės ČK, įsikūrusios Lubiankos gatvėje Maskvoje) modelį, kiekviena provincijos ČK privalėjo per trumpiausią laiką organizuoti tokius skyrius ir poskyrius: 1. Informa-^{37 38}

³⁷ *Novaja Žizn*, 1918 m. birželio 1 d., p. 4.

³⁸ N. Bernstam, *Ural i Prikamie, noiabr' 1917 - janvar' 1919*, Paris, YMCA Press, 1982.

cijos skyrius. Poskyriai: Raudonosios armijos, monarchistų, kadetų, dešiniųjų eserų ir menševikų, anarchistų ir kriminalinių nusikaltėlių, buržuazijos ir bažnytininkų, profesinių sąjungų ir darbininkų komitetų, užsienio piliečių. Atitinkami poskyriai turėjo sudaryti įtariamųjų sąrašą kiekvienai minėtųjų kategorijų. 2. Kovos su kontrrevoliucija skyrius. Poskyriai: Raudonosios armijos, monarchistų, kadetų, dešiniųjų eserų ir menševikų, anarchistų, profesinių sąjungų, tautinių mažumų, užsieniečių, alkoholizmo, pogromų ir viešosios tvarkos, spaudos reikalų. 3. Kovos su spekuliacija ir piktnaudžiavimu valdžia skyrius. 4. Transporto, susisiekimo ir uostų skyrius. 5. Operatyvinis skyrius, jungiantis specialius ČK dalinius³⁹.

Praėjus dviem dienoms po visos Rusijos ČK konferencijos, vyriausybės dekretu vėl įvesta mirties bausmė. Ji buvo panaikinta po 1917 m. Vasario revoliucijos. 1917 m. liepą Kerenskis ją atnaujino, bet tuomet ji buvo taikoma tik fronte, pagal karinę jurisdikciją. Viena pirmųjų priemonių, kurių 1917 m. spalio 26 (lapkričio 8) d. ėmėsi Sovietų II suvažiavimas, buvo vėlgi mirties bausmės panaikinimas. Šis nutarimas sukėlė Lenino įniršį: „Tai klaida, neleistina silpnybė, pacifistinė iliuzija!“⁴⁰ Leninas ir Dzeržinskis nesiliovė raginę vėl įvesti mirties bausmę, nors puikiai žinojo, kad ją be jokio „smulkmeniško teisėtumo vaikymosi“ galėjo taikyti už teisės ribų esantys organai, tokie kaip ČK. Pirmąjį legalų mirties nuosprendį revoliucinis tribunolas priėmė 1918 m. birželio 21 d.: admiralas Čiastnyj buvo pirmasis „legaliai“ sušaudytas „kontrrevoliucionierius“.

Birželio 20 d. eseras nušovė V. Volodarskį, vieną Petrogrado bolševikų lyderių. Šis pasikėsinimas įvyko tokiu metu, kai buvusioje sostinėje buvo susidariusi itin įtempta padėtis. Ankstesnėmis savaitėmis bolševikų ir darbininkų santykiai vis blogėjo; 1918 m. gegužę ir birželį Petrogrado ČK priskaičiavo 70 „incidentų“ - streikų,

³⁹ *Instrukcija Črezvyčajnym komissijam*, 1918 m. gruodžio 1 d., Archives B. I. Nikolaevski, Hoover Institution, Stanford, cit. G. Leggett, *op. cit.*, p. 39-40.

⁴⁰ L. Trockij, *O Lenine*, M., 1924, p. 101.

antibolševikinių mitingų, demonstracijų, kuriuose dalyvavo daugiausia metalurgijos darbininkai, 1917 m. ir dar anksčiau buvę karščiausi bolševikų šalininkai. Valdžia atsakė į streikus didžiųjų nacionalizuotų gamyklų lokautais. Vėlesniais mėnesiais ši priemonė itin paplito, ja buvo stengiamasi palaužti darbininkų priešinimąsi. Nužudžius Volodarskį, prasidėjo dar neregėta Petrogrado darbininkų areštų banga. „Darbininkų įgaliotinių susirinkimas“, kuriame daugumą turėjo menševikai ir kuris koordinavo Petrogrado darbininkų opozicijos veiklą, būdamas tikra darbininkų valdžios atsvara Petrogrado sovietui, buvo paleistas. Per dvi dienas suimta daugiau kaip 800 darbininkų lyderių. Darbininkai atsakė į tuos masinius areštus, pradėdami 1918 m. liepos 2 d. visuotinį streiką⁴¹.

Tuomet Leninas iš Maskvos nusiuntė bolševikų partijos Petrogrado komiteto pirmininkui Zinovjevui laišką, kuris atskleidžia tiek lenininę teroro koncepciją, tiek stublinantį politinį nenuovokumą. Leninas iš tiesų padarė didžiausią politinį liapsusą - jis tvirtino, kad darbininkai sukilo pasipiktinę Volodarskio nužudymu!

„Drauge Zinovjevai! Mes ką tik sužinojome, kad Petrogrado darbininkai pageidauja atsakyti į draugo Volodarskio nužudymą masiniu teroru ir kad jūs (ne jūs asmeniškai, o partijos Petrogrado komiteto nariai) juos sulaikėte. Ryžtingai protestuojau! Juk mes save kompromituojame: skatiname masinį terorą visuose sovieto nutarimuose, o kai ateina metas veikti, stabdomė visiškai teisingą masių iniciatyvą. Tai ne-leis-ti-na! Teroristai laikys mus lepšiais. Pats laikas kariauti! Būtina skatinti teroro energiją ir masinį jo pobūdį. Teroras turi būti nukreiptas prieš kontrrevoliucionierius, ypač Petrograde, kurio pavyzdys turi lemiamą reikšmę. Draugiškai sveikinu. Leninas“^{41 42}.

⁴¹ *Novaja Žizn*, 1918 m. birželio 16, 26, 27, 28 d.; V. Brovkin, op. cit., p. 243-249; S. Rosenberg, *Russian Labor and Bolshevik Power*, *Slavic Review*, vol. 44 (1985 m. vasara), P. 233 ir kt.

⁴² V. I. Lenin, *Polnoje sobranije sočinenij*, t. L, p. 106.

3.

Raudonasis teroras

„Bolševikai atvirai sako, kad jų dienos suskaitytos, - raportavo savo vyriausybei Karlas Helfferichas, Vokietijos ambasadorius Maskvoje, 1918 m. rugpjūčio 3 d. - Maskvą apėmė tikra panika... Sklinda beprotiškiausi gandai apie prasiskverbusius į miestą „išdavikus“.

Dar niekada bolševikai nejautė tokios grėsmės savo valdžiai kaip 1918 m. vasarą. Ir iš tikrųjų, tuomet jie kontroliavo ne ką daugiau kaip istorinės Moskovijos teritoriją, o prieš juos buvo jau susiformavę trys stiprūs antibolševikiniai frontai: vienas - Dono rajone, kurį buvo užėmę atamano Krasnovo kazokų būriai ir generolo Denikino baltagvardiečiai; antras - Ukrainoje, sudarytas vokiečių ir ukrainietiškos Rados (tautinės vyriausybės); trečiasis - palei Transsibiro geležinkelį, kur dauguma didžiųjų miestų pateko į čekų legiono rankas. Čekų legiono puolimą rėmė Samaros vyriausybė, kurią sudarė eserai.

Per 1918 m. vasarą rajonuose, daugiau ar mažiau kontroliuojamuose bolševikų, įvyko 140 didelių maištų ir sukilimų. Dažniausiai valstiečių bendruomenės sukildavo prieš žiaurias rekvizicijas, vykdomas maisto tiekimo būrių, prieš privačios prekybos apribojimus, prieš naujas mobilizacijas į Raudonąją armiją¹. Įpykusių valstiečių minia nusigaudavo į artimiausią miestą ir apsupdavo sovietą, kartais bandydama padegti jo pastatą. Paprastai tokie incidentai baigdavosi liūdnai: kariuomenė, milicija, kurios

¹ L. M. Spirin, *Klassy i Jtarti i v graždanskoj voine v Rossii*, M., 1968, p. 180 ir kt.

pareiga buvo palaikyti viešąją tvarką, ir vis dažniau ČK būriai nedvejodami šaudė į demonstrantus.

Bėgo dienos, ir tie susidūrimai darėsi vis gausesni ir dažnesni. Bolševikų vadovai suvokė juos kaip platų kontrrevoliucinį sąmokslą, kurį „baltagvardiečiais persirengę buožės“ nukreipė prieš bolševikų valdžią.

„Akivaizdu, kad Nižnij Novgorode norima sukelti baltagvardiečių maištą, - telegrafavo Leninas 1918 m. rugpjūčio 9 d. šio miesto sovieto vykdomojo komiteto pirmininkui, kuris jam ką tik buvo pranešęs apie protestuojančių prieš rekvizicijas valstiečių bruzdėjimą. - Reikia nedelsiant sudaryti diktatorišką „troiką“ (jūs pats, Markinas ir dar kas nors), tučtuojau įvesti masinį terorą, sušaudyti ar ištremti šimtus prostitučių, kurios girdo kareivius, sušaudyti ar ištremti visus buvusius karininkus, ir t.t. Negaiškite nė minutės... Reikia veikti ryžtingai: nebijokite atlikti masines kratas. Šaudyti už ginklo nešiojimąsi. Masiškai tremti menševikus ir kitus įtartinus elementus"². Rytojaus dieną, rugpjūčio 10, Leninas nusiuntė kitą tokio pat turinio telegramą Penzos sovieto vykdomajam komitetui:

„Draugai! Buožių sukilimas penkiose jūsų apskrityse turi būti negailestingai numalšintas. To reikalauja revoliucijos interesai, nes visur jau prasidėjo „paskutinė kova“ su buožėmis. Reikia parodyti, ko buožės gali iš jūsų laukti. Taigi reikia: 1. Pakarti (aš turiu omeny - pakarti *taip, kad žmonės tai matytų*) ne mažiau kaip 100 buožių, turčių, žinomų kraugerių. 2. Paskelbti jų pavardes. 3. Atimti iš jų visus grūdus. 4. Paskirti įkaitus, kaip mūsų nurodyta vakarykštėje telegramoje. Atlikite viską taip, kad per šimtą kilometrų aplinkui žmonės matytų, drebėtų, žinotų ir šauktų: jie žudo ir toliau žudys kraujo ištroškusius buožes. Patvirtinkite telegramą, kad tikrai gavote ir įvykdėte šias instrukcijas. Jūsų Leninas.

P. S. Raskite tam tvirtesnių žmonių"³.

² V. I. Lenin, *Polnoje sobranije sočinenij*, t. L, p. 142.

³ CRCEDHC, 2/1/6/898.

Faktiškai, kaip liudija ČK raportai apie 1918 m. vasaros sukilimus, iš anksto buvo rengiamasi tik sukilimams Jaroslavyje, Rybinske ir Murome, kuriuos organizavo esero Boriso Savinkovo vadovaujama „Tėvynės ir laisvės gynimo sąjunga“, ir Iževsko ginklų gamyklų darbininkų sukilimui, kurį inspiravo vietiniai menševikai ir eserai. Visi kiti sukilimai prasidėdavo spontaniškai. Pirmąją kibirkštį dažniausiai įžiebdavo valstiečių bendruomenių atsisakymas atiduoti grūdus, o kartais - jų nenoras duoti Raudonajai armijai naujokų. Visus sukilimus per keletą dienų numalšindavo patikimi Raudonosios armijos ar ČK būriai. Vienas tik Jaroslavlis, kur Savinkovo būriai buvo nuvertę vietinę bolševikų valdžią, priešinosi dvi savaites. Paėmus miestą, Dzeržinskis pasiuntė į Jaroslavlį „specialią tardymo komisiją“, ir jos įsakymu per penkias dienas (1918 m. liepos 24-28 d.) mirties bausmė buvo įvykdyta 428 žmonėms⁴.

Visą 1918 m. rugpjūtį, t. y. dar prieš „oficialią“ raudonojo teroro pradžią - rugsėjo 3 d., bolševikų vadovai su Leninu ir Dzeržinskiu priešaky siuntinėjo telegramas vietiniams ČK ar partijos atstakiniams darbuotojams, prašydami imtis „profilaktinių priemonių“ prieš bet kokią bandymą sukilti. Dzeržinskis aiškino, kad „efektyviausia imti įkaitais buržuazijos atstovus, vadovaujantis sąrašais, kuriuos jūs buvote sudarę anksčiau, kai iš buržujų reikėjo išreikalauti ypatingas kontribucijas, [...] areštuoti visus įkaitus bei nepatikimus asmenis ir uždaryti juos koncentracijos stovyklose“⁵. Rugpjūčio 8 d. Leninas paprašė liaudies komisarą maisto tiekimo reikalams Ciurupą parengti dekretą, kuriame būtų nurodyta, kad „kiekvienoje apskrityje, kur auginami javai, už rekvizicijos plano neįvykdymą savo gyvybe atsakys dvidešimt penki įkaitai, parinkti iš labiausiai pasiturinčių gyventojų“. Kadangi Ciurupa nuleido negirdom tą Lenino pageidavimą, atsikalbinėdamas, kad organizuoti tokį įkaitų ėmimą yra sunku, Leninas nusiuntė jam antrą laišką, dar aiškesnį:

⁴ GARF (Rusijos Federacijos valstybinis archyvas), 130/2/98 a/26-32.

⁵ CRCEDHC, 76/3/22.

„Aš neteigiu, kad įkaitus reikia imti, - reikia *išvardyti juos pavardėmis* kiekvienoje apskrityje. Šitokio išvardijimo tikslas - kad turtin-gieji, kurie jau atsako už jiems uždėtos kontribucijos išmokėjimą, lygiai taip pat savo gyvybe atsakytų už neatidėliojamą rekvizicijos plano įvykdymą jų apskrityje“⁶.

Be įkaitų sistemos, 1918 m. rugpjūtį bolševikų vadovai išbandė kitą represijų įrankį, atsiradusį Rusijoje karo metu: koncentracijos stovyklą. 1918 m. rugpjūčio 9 d. Leninas savo telegramoje Penzos srities vykdomajam komitetui nurodė uždaryti „buožes, šventikus, baltagvardiečius ir kitus elementus koncentracijos stovykloje“⁷.

Prieš kelias dienas Dzeržinskis ir Trockis irgi rekomendavo už-daryti įkaitus „koncentracijos stovyklose“. Tai buvo internavimo sto-vyklos, kur be jokio teismo, grynai administraciniu būdu turėjo būti sugrūsti „nepatikimi elementai“. Kaip ir kitose kariaujančiose šalyse, Rusijoje veikė daug stovyklų, kur buvo internuojami karo belaisviai.

Tarp „nepatikimų elementų“, kuriuos reikėjo preventyviai areš-tuoti, pirmiausia buvo dar esantys laisvėje opozicinių partijų lyde-riai. 1918 m. rugpjūčio 15 d. Leninas ir Dzeržinskis pasirašė orderį, sankcionuojantį svarbiausių menševikų partijos vadovų - Martovo, Dano, Potresovo, Goldmano areštus. Toms partijoms atstovaujanti spauda jau buvo nutildyta; menševikų partijos atstovai buvo išvyti ir iš sovietų⁸.

Bolševikų vadovų supratimu, pilietiniame kare, vykstančiame pagal savus dėsnius, tarp įvairių kategorijų opozicionierių nebelie-ka jokių ribų nei skirtumų.

„Pilietinis karas nepripažįsta rašytinių įstatymų, - skelbė 1918 m. rugpjūčio 23 d. *Izvestijose* Lacis, vienas pagrindinių Dzeržinskio ben-dradarbių. - Kapitalistinis karas turi savo rašytinius įstatymus [...], bet pilietinis karas pripažįsta tik savus įstatymus bei dėsnius [...].

⁶ *Leninskij sbornik*, vol. 18 (1931), p. 145-146, cit. D. Volkogonov, *Le Vrai Lenine*, Paris, Robert Laffont, 1995, p. 248.

⁷ V. I. Lenin, *Polnoje sobranije sočinenij*, t. L, p. 143.

⁸ CRCEDHC, 76/3/22/3.

Reikia ne tik sunaikinti veikiančias priešoj pajėgas - reikia parodyti, kad tas, kuris pakels kardą prieš esamą klasinę santvarką, nuo kardo ir žus. Tokių taisyklių pilietiniuose karuose prieš proletariatą visuomet laikėsi buržuazija. [...] Mes jas dar ne visai perėmėme. Mūsiškius žudo šimtais ir tūkstančiais. O mes baudžiame mirtimi savo priešus pavieniui, po ilgų svarstymų komisijose ir teismuose. Pilietiniame kare nėra priešui skirtų tribunolų. Tai mirtina kova. jei-gu neužmuši tu, užmuš tave. Taigi užmušk, jeigu nenori būti užmuštas!"⁹

Du pasikėsinimai 1918 m. rugpjūčio 30 d. - prieš M. S. Urickį, Petrogrado ČK viršininką, ir prieš Leniną - sustiprino bolševikų vadovų būgštavimus, kad jų gyvybei gresia tikras sąmokslas. O iš tiesų abu pasikėsinimai buvo niekuo nesusiję. Prieš Urickį, sekdamas gryniausiomis revoliucinio populistinio teroro tradicijomis, pasikėsino studentas, norėdamas atkeršyti už savo draugą karininką, prieš kelias dienas sušaudytą Petrogrado ČK. Antrasis pasikėsinimas, prieš Leniną, ilgą laiką buvo priskiriamas Fani Kaplan, artimai susijusiai su anarchistais ir eserais; ji tučtuojau buvo sučiupta, areštuota ir be teismo nubauta mirtimi praėjus trims dienoms po paties įvykio; o šiandien paaiškėjo, kad tai būtų čekistų organizuotos provokacijos, kuri pakrypo ne taip, kaip buvo sumanyta¹⁰. Bolševikų vyriausybė iškart priskyrė tuos pasikėsinimus „dešiniams eserams, prancūzų ir anglų imperialistų pakalikams". Rytotojaus dieną straipsniai spaudoje ir oficialūs pranešimai šaukė griebtis teroro:

„Darbo žmonės, - rašė 1918 m. rugpjūčio 31 d. *Pravda*, - atėjo laikas sunaikinti buržuaziją, kitaip jinais sunaikins jus. Iš miestų turi būti negailėstingai išvalyti visi buržuaziniai puvėsiai. Visa ta ponija bus iš-tremta, o tie, kurie kelia grėsmę revoliucijos reikalui, bus išnaikinti. [...] Darbininkų klasės himnu bus keršto ir neapykantos giesmė!"¹¹

⁹ *Izvestija*, 1918 m. rugpjūčio 23 d.; G. Leggett, *op. cit.*, p. 104.

¹⁰ S. Lyandres, *The 1918 Attempt on the Life of Lenin: A New Look at the Evidence*, *Slavic Review*, 48, Nr. 3 (1989), p. 432-448.

¹¹ *Pravda*, 1918 m. rugpjūčio 31 d.

Tą pačią dieną Dzeržinskis ir jo pavaduotojas Petersas parašė panašaus turinio „Kreipimasi į darbininkų klasę": „Tegu darbininkų klasė masiniu teroru sutriuškina kontrrevoliucijos hidrą! Težino darbininkų klasės priešai, kad kiekvienas asmuo, kuris arešto metu neleistinai turėjo ginklą, bus nedelsiant sušaudytas, ir kad kiekvienas asmuo, kuris išdrįs varyti bent menkiausią propagandą prieš sovietų valdžią, bus tučtuojau areštuotas ir uždarytas į koncentracijos stovyklą!" Kreipimasis buvo paskelbtas rugsėjo 3 d. *Izvestijose*, o rytojaus dieną tame pačiame laikraštyje išspausdinta liaudies komisaro vidaus reikalams C. Petrovskio instrukcija visiems sovietams. joje Petrovskis apgailestavo, kad, nepaisant „masinių represijų", kurias prieš „darbščiąsias mases" vykdo santvarkos priešai, raudonasis teroras nesiskubina jų bausti:

„Seniai laikas padaryti galą tam ištižimui ir sentimentalumui. Visi dešinieji eserai turi būti tučtuojau areštuoti. Reikia paimti daug įkaitų iš buržuazijos ir karininkų. Kilus bent menkiausiam pasipriešinimui, reikia imtis masinių egzekucijų. Sričių vykdomieji komitetai privalo parodyti savo iniciatyvą. Vietinės ČK ir milicija turi surasti ir areštuoti visus įtartinus asmenis ir nedelsiant sušaudyti visus tuos, kurie susikompromitavę kaip kontrrevoliucionieriai. [...] Atsakingi vykdomųjų komitetų darbuotojai privalo tučtuojau informuoti Vidaus reikalų komisariatą apie bet kokį vietinių sovietų neryžtingumą ar pasyvumą, [...] Įgyvendinant masinį terorą, negali būti pakenčiama jokia silpnybė, joks abejojimas" ¹².

Ši telegrama buvo oficialus nurodymas pradėti raudonąjį terorą plačiu mastu. Ji paneigia Dzeržinskio ir Peterso *a posteriori* pateiktus argumentus, esą „raudonasis teroras išreiškė visuotinį ir spontanišką masių pasipiktinimą 1918 m. rugpjūčio 30 d. pasikėsinimais ir prasidėjo be jokios direktyvos iš Centro". Iš tikrųjų raudonasis teroras buvo natūrali iškrova tos beveik abstrakčios neapykantos, kurią dauguma bolševikų vadovų jautė „išnaudotojams" ir buvo užsimo-

¹² *Izvestija*, 1918 m. rugsėjo 4 d.

ję juos likviduoti ne individualiai, o „kaip klasę“. Menševikų lyderis Rafaelis Abramovičius savo prisiminimuose cituoja aiškiai atskleidžiantį tuos ketinimus pokalbį su Feliksu Dzeržinskiu, būsimuoju ČK viršininku, 1917 m. rugpjūtį:

„- Abramovičiaus, ar tu prisimeni Lassalio kalbą apie Konstitucijos esmę?

- Žinoma.

- Jis sakė, kad kiekviena Konstitucija priklauso nuo socialinių jėgų santykio konkrečioje šalyje konkrečiu momentu. Aš klausiu savęs, koku būdu ši politikos ir socialinio pagrindo koreliacija galėtų pasikeisti.

- Na, įvairių ekonominės ir politinės evoliucijos procesų dėka, atsirandant naujoms ekonomikos formoms, augant tam tikroms socialinėms klasėms ir t. t. - tu gi puikiai žinai visus tuos būdus, Feliksai.

- Taip, bet ar nebūtų galima radikaliai pakeisti tą koreliaciją? Pavyzdžiui, pajungiant savo valiai ar išnaikinant tam tikras visuomenės klases?"¹³

Tokiam šaltam, apskaičiuotam, ciniškam žiaurumui, kuris buvo negailestingos, kraštutinės „klasių kovos“ logikos rezultatas, pritarė daug bolševikų. 1918 m. rugsėjį vienas pagrindinių bolševikų lyderių, Grigorijus Zinovjevas, pareiškė: „Jeigu mes norime susidoroti su savo priešais, mums reikalingas mūšiškis, socialistinis teroras. Mes turime patraukti savo pusėn, tarkime, devyniasdešimt iš šimto milijonų sovietinės Rusijos gyventojų. Kai dėl likusių, mes neturime ką jiems pasakyti. Jie turi būti išnaikinti!"¹⁴.

Rugsėjo 5 d. sovietinė vyriausybė įteisino terorą garsiuoju dekretu „Dėl raudonojo teroro“: „Dabartinėmis aplinkybėmis gyvybiškai svarbu sustiprinti ČK [...], apsaugoti Sovietų respubliką nuo jos klasinių priešų, izoliuojant šiuos koncentracijos stovyklose, nedelsiant sušaudyti kiekvieną asmenį, dalyvaujantį baltagvardiečių or-

¹³ R. Abramovitch, *The Soviet Revolution, 1917-1939*, London, 1962, p. 312.

¹⁴ *Severnaja Kommuna*, Nr. 109, 1918 m. rugsėjo 19 d., p. 2, cit. G. Leggett, *op. cit.*, p. 114

ganizacijose, sąmoksloose, sukilimuose ar maištuose; paskelbti sušaudytųjų asmenų pavardes, nurodant priežastis, dėl kurių jie buvo sušaudyti"¹⁵. Kaip vėliau pripažino Dzeržinskis, „rugsėjo 3 ir 4 d. tekstai pagaliau legaliai suteikė mums tai, prieš ką ligi tol protestavo net partijos draugai, t. y. teisę nedelsiant ir niekieno nesiklausiant pribaugti kontrrevoliucines padugnes".

Rugsėjo 17 d. aplinkraštyje, skirtame tik ČK darbuotojams, Dzeržinskis ragino visas vietines ČK „pagreitinoti procedūras ir užbaigti, t. y. *likviduoti*, atidėtas bylas"¹⁶. Faktiškai „likvidacijos" prasidėjo jau rugpjūčio 31 d. Rugsėjo 3 d. *Izvestijos* pranešė, kad per penkias ankstesnes dienas Petrograde vietinė ČK sušaudė daugiau nei 500 įkaitų. Anot pačių čekistų, per 1918 m. rugsėį Petrograde buvo sušaudyta 800 žmonių. Šis skaičius smarkiai sumažintas. Įvykių liudytojas pasakoja: „Net apytikriai skaičiuojant, Petrograde buvo įvykdyta 1300 egzekucijų. (...) Bolševikai neįtraukia į savo „statistiką" šimtų karininkų ir civilių, sušaudytų Kronštate vietinės valdžios įsakymu. Vien tik Kronštate per vieną naktį buvo sušaudyta 400 žmonių. Kieme buvo iškastos trys didelės duobės, prieš jas išrikiuoti 400 žmonių ir šaudomi vienas po kito"¹⁷. Savo interviu, duotame 1918 m. lapkričio 3 d. laikraščiui *Utro Moskvj*, dešinioji Dzeržinskio ranka - Petersas pripažino: „Petrograde jautruoliai [sic] čekistai galiausiai pametė galvą ir persistengė. Iki pasikėsinimo prieš Urickį niekam nebuvo įvykdyta mirties bausmė - patikėkite, nepaisant viso to, kas šnekama, aš nesu toks kraugerys, kaip kad sako; bet po to pasikėsinimo egzekucijų būta kiek per daug, ir dažnai neapgalvotų. Tačiau Maskva atsakė į pasikėsinimą prieš Leniną tik kelių caro ministrų sušaudymu"¹⁸. Remiantis tomis pačiomis *Izvestijomis*, rugsėjo 3 ir 4 d. Maskvoje buvo sušaudyti tik 29 įkaitai, priklausę „kontrrevoliucinei stovyklai". Tarp jų buvo du buvę Niko-

¹⁵ *Izvestija*, 1918 m. rugsėjo 10 d.

¹⁶ G. A. Belov, *op. cit.*, p. 197-198.

¹⁷ G. Leggett, *op. cit.*, p. 111.

¹⁸ *Utro Moskvj*, Nr. 21, 1918 m. lapkričio 4 d.

lajaus II ministrai: A. Chvostovas (vidaus reikalų) ir I. Ščeglovitovas (teisengumo). Tačiau daugybė liudijimų sutartinai kalba apie šimtų įkaitų žudynes Maskvos kalėjimuose per „rugsėjo skerdynes“.

Siaučiant raudonajam terorui Dzeržinskio įsakymu buvo leidžiamas laikraštis *Ježenedelnik VČK*, turėjęs užduotį atvirai liaupsinti politinės policijos nuopelnus ir skatinti „teisėtą masių troškimą atkeršyti“. Per šešias savaites (kol Centro komitetas įsakė jį uždaryti, nes tuo metu ČK dėl jos veiklos priekaištavo nemaža atsakingų bolševikų darbuotojų) šis savaitraštis tiesiai rašė apie įkaitų ėmimą, apie internavimus koncentracijos stovyklose, apie egzekucijas ir t. t. Jis yra oficialus šaltinis ir *a minima* duomenų apie raudonojo teroro mastą 1918 m. rugsėjį—spalį. Jame galima rasti, kad Nižnij Novgorodo ČK, itin uoliai vykdžiusi Nikolajaus Bulganino (busimojo SSRS vadovo 1954-1957 m.) įsakymus, nuo rugpjūčio 31 d. sušaudė 141 įkaitą; per tris dienas šiame vidutinio didumo Rusijos mieste buvo suimta 700 įkaitų. Rajoninė Uralo ČK, iš Jekaterinburgo evakuota į Viatką, raportavo apie 23 „buvusių žandarų“, 154 „kontrrevoliucionierių“, 8 „monarchistų“, 28 „kadetų partijos narių“, 186 „karininkų“, 10 „menševikų ir dešiniųjų eserų“ sušaudymą per savaitę. Ivanovo Voznesensko ČK pranešė, kad paimtas 181 įkaitas, sušaudyti 25 „kontrrevoliucionieriai“ ir įsteigta „1000 vietų koncentracijos stovykla“. Mažyčio Sebežsko miesto ČK: „sušaudyta 16 buožių ir 1 šventikas, laikęs mišias už kraugerį tironą Nikolajų II“. Tverės ČK: 130 įkaitų ir 39 egzekucijos. Permės ČK - 50 egzekucijų. Šį makabrišką sąrašą, sudarytą pagal kelias ištraukas iš šešių *Ježenedelnik VČK* numerių, galima tęsti ir tęsti¹⁹.

1918 m. rudenį apie tūkstančius areštų ir egzekucijų rašo ir sričių laikraščiai. Štai pora pavyzdžių: išėjęs vienintelis *Izvestija Caricynskoj Gubčeka* numeris mini 103 žmonių sušaudymą 1918 m. rugsėjo 3-10 d. 1918 m. lapkričio 1-8 d. prieš vietinį ČK tribunolą stojo 371 žmogus: 50 buvo nuteisti mirti, kiti turėjo būti „profilaktiš-

¹⁹ *Ježenedelnik VČK*, 6 numeriai, išėjo 1918 m. rugsėjo 22 - spalio 27 d.

kai uždaryti koncentracijos stovykloje ir likti įkaitais, kol bus visiškai likviduoti visi kontrrevoliuciniai sukilimai". Vienintelis *Izvestija Penzenskoi Gubčeka* numeris be jokių komentarų pranešė: „Už draugo Jegorovo, darbininko petrogradiečio, komandiruoto į rekvizicijų būrį, nužudymą ČK sušaudė 152 baltagvardiečius. Ateityje prieš tuos, kurie pakels ranką prieš ginkluotą proletariato ranką, bus imtasi kitų priemonių, dar griežtesnių [sic]"²⁰.

Siunčiamos į Maskvą vietinių ČK suvestinės, kurios tapo priemonėmis istorikams visai nesenai, patvirtina žinomus faktus, kaip žiauriai nuo 1918 m. vasaros buvo malšinami menkiausi valstiečių bendruomenių nesutarimai su vietos valdžia. Tie incidentai dažniausiai kildavo valstiečiams atsisakant atiduoti grūdus arba duoti naujokų Raudonajai armijai ir buvo sistemingai klasifikuojami kaip „kontrrevoliuciniai buožių maištai". Suprantama, jie buvo negailestingai užgniaužiami.

Bergždžios būty pastangos nustatyti tos pirmosios didelės raudonojo teroro bangos aukų skaičių. Vienas pagrindinių ČK vadovų, Lacis, manė, kad per antrąjį 1918 m. pusmetį ČK įvykdė mirties bausmę 4500 žmonių, ir ciniškai pridūrė: „Jeigu ir galima ČK kuo nors kaltinti, tai ne pernelyg uoliu egzekucijų vykdymu, o nepakankamu griežčiausios bausmės priemonių taikymu. Geležinė ranka visuomet mažina aukų skaičių"²¹. 1918 m. spalio pabaigoje menševikų lyderis Jurijus Martovas teigė, kad tiesioginių ČK aukų skaičius nuo rugsėjo pradžios „viršijo 10 tūkstančių"²².

Nors ir nežinomas tikslus 1918 m. rudenį siautėjusio raudonojo teroro aukų skaičius (o vien tik spaudoje pateikti duomenys apie egzekucijas verčia mus manyti, kad jų būta ne mažiau kaip 10-15 tūkstančių), šis teroras galutinai įteisino bolševikų praktiką spręsti

²⁰ *Izvestija Caricynskoi Gubčeka*, Nr. 1, 1918 m. lapkričio 7 d., p. 16-22, iš Archives B. I. Nikolaevski, Hoover Institution, Stanford; *Izvestija*, 1918 m. rugsėjo 29 d., p. 2.

²¹ M. I. Lacis, op. cit., p. 25.

²² I. Martovo laiškas A. Šteinui, 1918 m. spalio 25 d., cit. V. Brovkin, *Behind the Front Lines of the Civil War*, Princeton, 1994, p. 283.

bet kokį realų ar potencialų konfliktą negailestingo pilietinio karo, paklūstančio, anot Lacio, „saviems dėsniams“, priemonėmis. Jei-gu, pavyzdžiui, sustreikuoja darbininkai, kaip buvo Permės srities Motovilichos ginklų gamykloje 1918 m. lapkričio pradžioje (darbininkai protestavo prieš bolševikinę normuotą maisto produktų pasiskirstymą „priklausomai nuo socialinės kilmės“ ir prieš vietinės ČK piktnaudžiavimus), valdžia tučtuojau paskelbia, kad visa gamykla „dalyvauja sukilime“. Jokių derybų su streikininkais: gamyklos lokautas ir visų darbininkų atleidimas iš darbo, „vadeivų“ areštai, „kontrevoliucionierių“ menševikų, įtariamų to streiko suorganizavimu, paieškos²³. 1918 m. vasarą tai buvo įprastos priemonės. Tačiau rudenį vietinė ČK, tuo metu jau gerai organizuota ir „paskatinta“ Centro raginimų žudyti, nuėjo represijų keliu dar toliau: be jokio teismo sušaudė daugiau nei 100 streikininkų.

Jau patys aukščiau minėti skaičiai - 10-15 tūkstančių egzekucijų per du mėnesius - iškalbingai parodo represijų mastą. Lyginant su carizmo laikais, pokytis ištis akivaizdus. Pakanka priminti, kad per 1825-1917 m. laikotarpį caro teismai (įskaitant ir karo tribunolus), nagrinėdami bylas, „susijusias su politiniu režimu“, iš viso priėmė 6321 mirties nuosprendį - nepamirškime, per 92 metus. Daugiausia mirties nuosprendžių (1310) būta 1906 m. - tai buvo reakcija į 1905 m. revoliuciją. Tuo tarpu vien tik ČK vos per kelias savaites nužudė du tris kartus daugiau žmonių, negu caro imperija buvo pasmerkusi mirti per 92 metus, - beje, mirties nuosprendis caro laikais buvo įvykdytas anaip tol ne visiems tiems po absoliučiai legalių procedūrų nuteistiems myriop žmonėms: nemaža mirties nuosprendžių buvo peržiūrėta ir mirties bausmė pakeista katorga²⁴.

²³ N. Bernstam, *op. cit.*, p. 129.

²⁴ M. N. Gernet, *Protiv smertnoi kazni*, Sankt-Peterburg, 1907, p. 385-423; N. S. Tagancev, *Smertnaja kazn*, Sankt-Peterburg, 1913. Panašūs skaičiai pateikiami K. Liebknechto pranešime (5735 pasmerkti mirti, iš kurių 3741 nuosprendis įvykdytas, 1906-1910 m.; 625 pasmerkti mirti ir 191 iš jų nuosprendis įvykdytas 1825-1905 m.), iš M. Ferro, *La Révolution de 1917. La chute du tsarisme et les origines d'Octobre*, Paris, Aubier, 1967, p. 483.

Pakito ne tik represijų apimtis, t. y. ne tik aukų skaičius. Buvo įvestos naujos kategorijos („įtariamas“, „liaudies priešas“, „įkaitas“, „koncentracijos stovykla“, „revoliucinis tribunolas“) ir taikomi dar negirdėti susidorojimo būdai („profilaktiškai įkalinta“ ar sušaudyta be teismo šimtai ir tūkstančiai žmonių, areštuotų naujo tipo politinės policijos, esančios aukščiau įstatymų), ir tai iš tiesų gali būti laikoma tikra revoliucija šioje srityje, prilygstančia nebent Koperniko revoliucijai astronomijoje.

Tokiai revoliucijai nebuvo pasirengę net kai kurie bolševikų vadovai. Tai liudija bolševikų vadovų polemika dėl ČK vaidmens, vykusi 1918 m. spalį-gruodį. Dzeržinskiui nedalyvaujant (jis buvo *incognito* pasiųstas mėnesiui į Šveicariją – taisyti fizinės ir psichinės sveikatos), bolševikų partijos Centro komitetas 1918 m. spalio 25 d. svarstė naują ČK statutą. Kritikuodami „visavaldystę, suteiktą organizacijai, kuri pretenduoja veikti neatsižvelgdama nei į sovietus, nei į pačią Partiją“, Bucharinas, Olminskis, vienas iš partijos veteranų, ir Petrovskis, vidaus reikalų komisaras, pareikalavo imtis priemonių, apribojančių „perdėtą uolumą organizacijos, kurioje knibžda nusikaltėlių ir sadistų, išsigimusių liumpenproletariato elementų“. Buvo sudaryta politinės kontrolės komisija. Į ją įėjęs Kamenevas pasiūlė net paprasčiausiai panaikinti ČK²⁵.

Tačiau netrukus besąlygiškų ČK šalininkų stovykla vėl paėmė viršų. Be Dzeržinskio, jai priklausė tokios partijos įžymybės kaip Sverdlovas, Stalinas, Trockis ir, žinoma, Leninas. Pastarasis ėmė ryžtingai ginti instituciją, „kurią už keletą parodyto perdėto uolumo atvejų neteisingai puola ribota inteligentija, [...] nesugebanti pažvelgti į teroro problemą plačiau“²⁶.

1918 m. gruodžio 19 d. Lenino siūlymu Centro komitetas priėmė rezoliuciją, draudžiančią bolševikų spaudai skelbti „šmeižikiškus straipsnius apie institucijas, ypač apie ČK, kuri dirba savo

²⁵ CRCEDHC, 5/1/2558.

²⁶ Lenin i VČK: Sbornik dokumentov (1917–1922), M., 1975, p. 122.

darbą itin sunkiomis sąlygomis". Ir diskusija baigta. „Ginkluota proletariato ranka“ buvo paskelbta neklystančia. Kaip sakė Leninas, „geras komunistas yra geras čekistas“.

1919 m. pradžioje Dzeržinskis gavo Centro komiteto leidimą steigti specialius ČK skyrius, atsakingus už karinį saugumą. 1919 m. kovo 16 d. jis buvo paskirtas liaudies komisaru vidaus reikalams ir ėmė pertvarkyti miliciją, kariuomenę, būrius ir pagalbinius dalinius, kurie ligi tol buvo priskirti įvairioms administracijoms. 1919 m. gegužę visi tie daliniai (geležinkelių milicija, maisto produktų tiekimo būriai, pasieniečiai, ČK batalionai) buvo sujungti į specialų korpusą, pavadinimą „Respublikos vidaus apsaugos kariuomenė“. 1921 m. ji turėjo 200 tūkstančių vyrų. Šiai kariuomenei pavesta užtikrinti stovyklų, stočių ir kitų strateginių objektų priežiūrą, vykdyti rekvizicijos operacijas, taip pat (ir ypač) malšinti valstiečių sukilimus, darbininkų riaušes ir Raudonosios armijos maištus. Specialūs ČK daliniai ir Respublikos vidaus gynybos kariuomenė, disponavę beveik 200 tūkstančių žmonių, buvo baidė kontrolės ir represijų jėga, tikra armija Raudonosios armijos viduje. Beje, dezertyravimų sekina Raudonoji armija, nepaisant teoriškai labai gausių ginkluotųjų pajėgų (nuo 3 iki 5 milijonų kareivių ir karininkų), niekada neturėjo rikiuotėje daugiau kaip 500 000 kareivių²⁷.

Vienas pirmų naujojo vidaus reikalų komisaro dekretų buvo skirtas stovyklų, veikusių nuo 1918 m. vasaros be jokio juridinio pagrindo, organizavimo būdams. 1919 m. balandžio 15 d. dekretu numatyta dviejų rūšių stovyklos: „priverčiamųjų darbų stovyklos“, kur iš esmės turėjo būti įkalinami tie, kuriuos nuteisė teismas, ir „koncentracijos stovyklos“, kurių kontingentą turėjo sudaryti žmonės, įkalinti grynai administracine tvarka, dažniausiai paimti „įkaitais“. Iš tiesų skirtumai tarp tų dvejopų stovyklų buvo ir liko daugiau teoriniai; tą liudija papildoma 1919 m. gegužės 17 d. instrukcija, pagal kurią „kiekvienoje srityje“ turėjo būti įsteigta „bent viena

²⁷ G. Leggett, *op. cit.*, p. 204-237.

stovykla, turinti mažiausiai 300 vietų". Be to, instrukcijoje pateikiamas pavyzdys, kaip sudaryti internuotinių žmonių sąrašą; čia jie skirstomi į šešiolika kategorijų. Jos apėmė labai įvairų kontingentą: „įkaitai iš stambiosios buržuazijos", „buvusieji valdininkai - nuo aukščiausio iki kolegijos asesoriaus rango, prokurorai ir jų padėjėjai, miestų apskričių centrų merai ir jų pavaduotojai", „asmenys, sovietinės santvarkos metais nuteisti bet kokioms bausmėms už parazitavimą, sąvadavimą, prostituciją", „eiliniai dezertyrai (ne recidyvistai) ir kareiviai, paimti į nelaisvę pilietinio karo metais", ir t. t.²⁸

1919-1921 m. darbo ar koncentracijos stovyklose internuotų asmenų skaičius nuolat augo: 1919 m. gegužę jų buvo apie 16 000, o 1921 m. rugsėjį - daugiau kaip 70 000²⁹. Į tuos duomenis neįtrauktas tam tikras skaičius stovyklų, įkurtų maištaujančiuose prieš sovietų valdžią rajonuose: pvz., vien Tambovo srityje 1921 m. vasarą buvo mažiausiai 50 000 „banditų" ir „įkaitais paimtų banditų šeimų narių", sutelktų septyniose koncentracijos stovyklose, kurias buvo įkūrusi valdžia, įpareigota nuslopinti valstiečių sukilimą³⁰.

²⁸ GARF, 393/89/10 a.

²⁹ *Vlast' Sovetov*, 1922, Nr. 1-2, p. 41; L. D. Gerson, *The Secret Police in Lenin's Russia*, Philadelphia, 1976, p. 149 ir kt.; G. Leggett, op. cit., p. 178; GARF, 393/89/18; 393/89/296.

³⁰ *Ibid.*, 393/89/182; 393/89/231; 393/89/295.

Pilietinis karas Rusijoje daugiausia buvo nagrinėjamas kaip konfliktas tarp raudonųjų (bolševikų) ir baltųjų (monarchistų). O iš tiesų svarbiausia buvo ne tiek kariniai dviejų armijų - Raudonosios armijos ir įvairių junginių, sudarančių gana nevienalytę Baltąją armiją - susirėmimai, kiek tai, kas vyko už labai paslankių fronto linijų. Šią pilietinio karo pusę galima būtų pavadinti „vidaus frontu“. Jį apibūdina įvairiausių formų represijos, kurias vykdė atitinkama valdžia, baltoji ar raudonoji (raudonųjų represijos buvo daug platesnės ir sistemingesnės), prieš opozicinių grupių ar partijų narius, prieš streikuojančius darbininkus, drįstančius kelti savo reikalavimus, prieš dezertyrus, bėgančius nuo mobilizacijos ar iš savo dalinių, ar paprasčiausiai prieš piliečius, priklausančius įtariamai arba „priešišškai“ visuomenės klasei, kurių vienintelė kaltė buvo ta, kad jie atsidūrė mieste ar miestelyje, atkovotame iš „priešo“. Kova pilietinio karo vidaus fronte buvo taip pat - ir pirmiausia - milijonų valstiečių pasipriešinimas. Ir raudonieji, ir baltieji vadino juos žaliaisiais. Dažnai kaip tik jie nulemdavo vienos ar kitos stovyklos pergalę ar pralaimėjimą.

1919 m. vasarą Ukrainoje ir Volgos vidupyje kilo didžiuliai valstiečių sukilimai, leidę admiralui Kolčiakui ir generolui Denikinui per šimtus kilometrų pralaužti bolševikų linijas. O po kelių mėnesių baltojo admirolo Kolčiako pralaimėjimą Raudonajai armijai irgi nulėmė valstiečių sukilimas: Sibiro valstiečiai, pasipiktinę dvarininkų teisių sugrąžinimu, stojo raudonųjų pusėn.

Didelės karinės operacijos tarp baltųjų ir raudonųjų truko ne ką ilgiau kaip metus (nuo 1918 m. pabaigos iki 1920 m. pradžios). Tai, ką įprasta vadinti „pilietiniu karu“, iš tiesų buvo „bjaurus karas“, pacifikacijos karas, kurį įvairi valdžia, karinė ar civilinė, raudonoji ar baltoji, kariavo su bet kokiais galimais ar tikrais priešininkais tose zonose, kurias kiekviena stovykla tuomet kontroliavo. Bolševikų rankose esančiuose rajonuose - „klasių kova“ su „buvusiais“, su „buržujais“, „socialiai svetimais elementais“, visų nebolševikinių partijų medžioklė, darbininkų streikų, nepatikimų Raudonosios armijos dalinių maištų, valstiečių sukilimų malšinimas represijomis. Baltiesiems atitekusiame zonose - elementų, įtariamų simpatizavimu „žydams ir bolševikams“, medžioklė.

Bolševikai neturėjo teroro monopolio. Siautė ir baltasis teroras. Baisiausia jo išraiška buvo pogromų banga Ukrainoje 1919 m. vasarą ir rudenį, juos vykdė Denikino armijos daliniai ir Petliūros būriai. Pogromuose buvo nužudyta apie 150 000 žmonių. Tačiau, kaip pabrėžė dauguma istorikų, tyrinėjusių raudonąjį ir baltąjį terorą rusų pilietiniame kare, negalima jų traktuoti vienodai. Bolševikinio teroro politika buvo sistemingesnė, labiau organizuota, sumanyta ir įgyvendinama gerokai iki pilietinio karo, nukreipta prieš ištisas visuomenės grupes. Baltasis teroras niekada neegzistavo kaip sistema. Jį beveik visada vykdė nekontroliuojami daliniai, ištrūkė už karinės vadovybės, ne itin sėkmingai besistengiančios atlikti vyriausybės funkcijas, valdžios ribų. Išskyrus pogromus, kuriuos Denikinas pasmerkė, baltasis teroras dažniausiai apsiribodavo policinėmis represijomis, kurios buvo karinės kontržvalgybos tarnybų lygio. Palyginus su baltųjų dalinių kontržvalgyba, ČK ir Respublikos vidaus gynybos kariuomenė buvo daug galingesnis represijų įrankis, besinaudojęs visais bolševikų režimo prioritetais.

Kaip kiekvieno pilietinio karo atveju, sunku sudaryti išsamų vienos ar kitos stovyklos represijų formų sąrašą. Lygiai taip pat nelengva būtų išvardyti visus teroro tipus. Mes kalbėsime tik apie bolševikų teroru Jį galima apibūdinti keliais svarbiais požūriais. Turintis savo meto-

dus, specifiką ir pamėgtus taikinius, bolševikų teroras buvo gerokai ankstesnis už patį pilietinį karą, kuris prasidėjo tik 1918 m. vasaros pabaigoje. Mes pasirinkome klasifikaciją, padedančią išskirti pagrindines aukų grupes, prieš kurias nuo pat pirmųjų naujosios santvarkos mėnesių buvo nukreiptos nuolatinės ir sistemingos represijos:

- nebolševikinių politinių partijų nariai, pradedant anarchistais ir baigiant monarchistais;

- darbininkai, kovojantys dėl savo elementariausių teisių: dėl duonos, darbo, minimalios laisvės ir orumo;

- valstiečiai, dažnai dezertyrai, įsivėlę į kurį nors iš nesuskaičiuojamų valstiečių sukilimų ar Raudonosios armijos dalinių maištų;

- kazokai, masiškai ištremti kaip visuomeninė ir etninė grupė, laikoma priešiška sovietinei santvarkai. „Dekazokizacija“ pranašauja būsimas didžiules trėmimo operacijas ketvirtajame dešimtmetyje (išbuožinimą, etninių grupių ištėmimą) ir pabrėžia lenininės ir stalininės represijų politikos fazių nenutrūkstamumą;

- „socialiai svetimi elementai“ ir kiti „liaudies priešai“, „įtariamai“ ir „įkaitai“, kurie buvo likviduojami „preventyviai“, bolševikams pasitraukiant iš miestų arba, priešingai, bolševikams atkariaujant miestus ir teritorijas, kurį laiką buvusius baltųjų rankose.

Be abejo, geriausiai žinomos represijos prieš įvairių opozicinių bolševikiniam režimui politinių partijų narius. Daugybę liudijimų paliko svarbiausi opozicinių partijų lyderiai - kalėję, neretai buvę ištremti, bet dažniausiai išlikę gyvi, priešingai negu darbininkai ar valstiečiai, sušaudyti be teismo ar nužudyti per baudžiamąsias ČK operacijas.

Vienas pirmųjų ČK žygių buvo 1918 m. balandžio 11 d. surengtas puolimas prieš Maskvos anarchistus. Keliasdešimt jų buvo tučtuojau sušaudyta. Kova su anarchistais neatslūgo ir kitais metais, nors nemaža jų įsiliejo į bolševikų gretas, netgi užėmė svarbius postus pačioje ČK (pvz., Aleksandras Goldbergas, Michailas Brenneris ar Timofejus Samsonovas). Daugumos anarchistų, neigiamai žiūrėjusių ir į bolševikų diktatūrą, ir į senosios santvarkos šalininkų sugrįžimą, dilemą iliustruoja staigūs didžiojo anarchistų lyderio valstiečio

Machno pažiūrų pokyčiai. Ne kartą stojęs kartu su Raudonąja armija prieš baltuosius, vos tik baltagvardiečių grėsmei nutolus jis atsigręždavo prieš raudonuosius, bandydamas išsaugoti savo idealus. Tūkstančiai nežinomų anarchistų buvo sušaudyti kaip „banditai“ triuškinant valstietiškus Machno ir jo šalininkų būrius. Jeigu tikėtume 1922 m. Berlyne gyvenusių rusų anarchistų tremtinių pateikta bolševikų represijų suvestine, regis, daugumą nužudytų anarchistų sudarė kaip tik tie valstiečiai. Be abejo, ši suvestinė neišsami, bet vienintelė, kuria galima naudotis. Joje minima 138 anarchistai, nužudyti 1919-1921 m., 281 tremtinys ir 608 tebesėdintys kalėjimuose (1922 m. sausio 1 d. duomenimis) ¹.

Kadangi kairieji eserai ligi 1918 m. vasaros buvo bolševikų sąjungininkai, į juos buvo žiūrima gana atlaidžiai - iki 1919 m. vasario. 1918 m. gruodį jų partijos vadovė, istorinė asmenybė, garsioji Marija Spiridonova pirmininkavo eserų suvažiavimui, kurį bolševikai toleravo. Karštai pasmerkusi kasdieninį ČK terorą, 1919 m. vasario 10 d. ji buvo suimta kartu su 210 kitų eserų. Revoliucinio tribunolo nuosprendžiu ji turėjo būti „kalinama sanatorijoje, nes serga isterija“. Tai pirmas pavyzdys, kada sovietinės santvarkos metais politinis oponentas uždaromas į psichiatrijos įstaigą. Marija Spiridonova sugebėjo iš ten pabėgti. Kairiųjų eserų partija bolševikų jau buvo uždrausta. Marija Spiridonova ėmė jai vadovauti pogrindyje. Čekistų duomenimis, 1919 m. buvo sutriuškintos 58 kairiųjų eserų organizacijos, o 1920 m. - 45. Per tuos dvejus metus, vykdant Dzeržinskio direktyvas, buvo paimta įkaitais ir įkalinta 1875 eserai. 1919 m. kovo 18 d. Dzeržinskis pareiškė: „Nuo šiol ČK nedarys skirtumo tarp Krasnovo tipo baltagvardiečių ir socialistinės stovyklos baltagvardiečių. [...] Suimtieji menševikai ir eserai bus laikomi įkaitais, o jų likimas priklausys nuo politinio jų partijos elgesio“².

¹ Gorelik (leid), *Gonenija na anarchizm v Sovetskoj Rossii*, Berlin, 1922, p. 27-63.

² *zvestija*, 1919 m. kovo 18 d.; L. D. Gerson, *op. cit.*, p. 151-152; G. Leggett, *op. cit.* p. 311-316.

Dešiniuosius eserų bolševikai visada laikė pavojingiausiais savo politiniais varžovais. Niekas neužmiršo, kad 1917 m. lapkritį-gruodį vykusiuose visuotiniuose laisvuose rinkimuose jie gavo žymią balsų persvarą. Paleidus Steigiamąjį susirinkimą, kur jie turėjo absoliučią vietų daugumą, eserai tebeuposėdžiavo sovietuose ir Centriniam sovietų vykdomajame komitete. 1918 m. birželį jie buvo iš ten pašalinėti kartu su menševikais. Tada dalis eserų vadovų kartu su kadetais ir menševikais sudarė trumpalaikes vyriausybes Samaroje ir Omske; netrukus jas nuvertė admirolas Kolčiakas. Atsidūrus tarp dviejų ugnių, tarp bolševikų ir baltųjų, eserams ir menševikams buvo labai sunku laikytis darnios politikos, kad galėtų priešintis bolševikų režimui, kuris gudriai veikė prieš nuosaikiųjų socialistų opoziciją, pakaitom griebdamasis malšinimo priemonių, infiltracijos ir represijų.

Pačiame admirolo Kolčiako puolimo įkarštyje, pati leidusi 1919 m. kovo 20-30 d. atnaujinti eserų laikraščio *Delo Naroda* leidybą, 1919 m. kovo 31 d. ČK surengė masines eserų ir menševikų gaudynes - o juk tuo metu jų partijoms negaliojo jokie legalūs draudimai. Daugiau nei 1900 žmonių buvo suimta Maskvoje, Tuloje, Smolenske, Voroneže, Penzoje, Samaroje, Kostromoje³. Kiek buvo sušaudyta be teismo malšinant valstiečių sukilimus ir streikus, kur menševikai ir eserai dažnai vyravo? Duomenų apie tai labai nedaug; kiek buvo aukų pagrindiniuose represijų epizoduose, bent apytikriai žinoma, o apie politinius kovotojus, žuvusius šiose žudynėse, jokių žinių nėra.

Antroji areštų banga siūbtelėjo po Lenino straipsnio, paskelbto 1919 m. rugpjūčio 28 d. *Pravdoje*, kur jis dar kartą užsipuolė eserų ir menševikus, „baltųjų, dvarininkų ir kapitalistų bendrininkus ir liokajus“. Pagal ČK šaltinius, per keturis paskutinius 1919 m. mėnesius buvo suimta 2380 eserų ir menševikų⁴. Represijos prieš socialistus dar labiau suaktyvėjo, kai eserų vadovas Viktoras Černovas,

³ V. Brovkin, *Behind the Lines of the Civil War*, Princeton, 1995, p. 54.

⁴ G. A. Belov, op. cit., p. 354; CRCEDHC, 5/1/2615.

vieną dieną išbuvęs paleisto Steigiamojo susirinkimo pirmininku ir uoliai ieškomas politinės policijos, 1920 m. gegužės 23 d. padarė ČK ir vyriausybę pajuokos objektu. Kaip tik tada jis, prisidengęs sve-timu vardu ir kaukėtas, pasakė kalbą spaustuvininkų profesinės są-jungos mitinge, surengtame anglų darbininkų delegacijos garbei. Visa Černovo šeima buvo paimta įkaitais, o dar likę laisvėje eserų vadovai įmesti į kalėjimą⁵. 1920 m. vasarą daugiau kaip du tūkstančiai eserų ir menševikų, įtrauktų į ČK sąrašus, buvo suimti ir įkalinti kaip įkaitai. Viena ČK dokumente, skirtame vidaus naudojimui ir pažymėtame 1920 m. liepos pirmąją, kaip reta ciniškai aiškinama, kokių akcijų reikia imtis prieš opozicionierius socialistus: „Užuot uždraudus tas partijas, nes tai priverstų jas pereiti į po-grindį, kurį sukontroliuoti būtų sunku, geriau palikti joms pusiau le-galų statusą. Šitaip kur kas lengviau turėti jas po akių ir prireikus iš jų tarpo išgaudyti riaušių kurstytojus, renegatus ir kitus naudingos informacijos teikėjus. [...] Turint reikalą su tomis antisovietinėmis partijomis, būtina pasinaudoti dabartine karo padėtimi ir priskirti jų nariams tokius nusikaltimus kaip „kontrevoliucinė veikla“, „valstybės išdavimas“, „užnugario dezorganizavimas“, „šnipinėjimas in-terventų naudai“ ir t. t.“⁶

Iš visų represijų epizodų naujoji santvarka labiausiai stengėsi nuslėpti smurtą prieš darbininkus, kurių vardu bolševikai ir buvo paėmę valdžią. Prasidėjusios 1918 m., tos represijos plėtėsi 1919—1920 m. ir pasiekė apogėjų 1921 m. pavasarį, per gerai žinomus Kronštato įvykius. Nuo pat 1918 m. pradžios Petrogrado darbininkai reiškė nepasitikėjimą bolševikais. Žlugus visuotiniam 1918 m. liepos 2 d. streikui, antroji darbininkiškų neramumų senojoje sostinėje banga kilo 1919 m. kovo mėnesį, kai bolševikai areštavo nemaža eserų vadovų, tarp kurių buvo ir Marija Spiridonova, ką tik

⁵V. Brovkin, *Behind...*, op. cit., p. 252-257.

⁶*Cirkuliarnoje pismo VČK*, Archives B. Nikolaevski, cit. *ibid.*, p. 267-268.

aplankiusi pagrindines Petrogrado gamyklas ir sutikta karštais sveikinimais. Dėl maisto produktų tiekimo sunkumų padėtis ir taip jau buvo labai įtempta; nenuostabu, kad areštai sukėlė platų protesto ir streikų judėjimą. 1919 m. kovo 10 d. visuotinis Putilovo gamyklų darbininkų susirinkimas, kuriame dalyvavo 10 000 žmonių, priėmė atsišaukimą, ryžtingai smerkiantį bolševikus: „Ši vyriausybė tėra komunistų partijos Centro komiteto diktatūra, besiremianti ČK ir revoliuciniais tribunolais“⁷.

Atsišaukime buvo reikalaujama perduoti visą valdžią sovietams, suteikti teisę laisvai rinkti sovietus ir gamyklų komitetus, panaikinti apribojimus maisto kiekiui, kurį darbininkams buvo leidžiama parsigabenti iš kaimo į Petrogradą (1,5 pūdo, t. y. 24 kg), paleisti į laisvę visus politinius kalinius, priklausančius „tikroms revoliucinėms partijoms“, ir ypač – Mariją Spiridonovą. Mėgindamas pažaboti kasdien vis labiau besiplečiantį judėjimą, Leninas 1919 m. kovo 12-13 d. pats nuvyko į Petrogradą. Tačiau kai jis norėjo kreiptis į streikuojančius darbininkus, užėmusius gamyklas, šie nušvilpė jį ir Zinovjevą, šaukdami: „Šalin žydus ir komisarus!“⁸ Senasis populiarus antisemitizmas, visada tykęs iškilti į paviršių, bemat susiejo žydus su bolševikais, vos tik šie neteko pasitikėjimo, kurį buvo laikinai įgiję tuoj po 1917 m. Spalio revoliucijos. Tas faktas, kad nemaža dalis žymiausių bolševikų vadovų (Trockis, Zinovjevas, Kamenevas, Rykovas, Radekas ir kt.) buvo žydai, masių akyse pateisino tą bolševikų sutapatinimą su žydais.

1919 m. kovo 16 d. ČK būriai šturmu užėmė Putilovo gamyklą, kurią darbininkai gynė su ginklu rankose. Buvo areštuota apie 900 darbininkų. Kitomis dienomis beveik 200 streikininkų be jokio teismo ar tardymo sušaudyti Šliselburgo tvirtovėje, už 50 km nuo Petrogrado. Pagal naują tvarką visi streikavę darbininkai buvo atleisti iš darbo ir atgal galėjo būti priimami tik tada, jei pasirašydavo de-

⁷ CRCEDHC, 17/84/43/2-4.

⁸ V. Brovkin, *Behind...*, op. cit., p. 69; CRCEDHC, 17/84/43.

klaraciją, kurioje prisipažindavo, kad juos apgavo ir „pastūmėjo į nusikaltimą“ kurstytojai kontrrevoliucionieriai⁹. Nuo šiol darbininkų priežiūra ir kontrolė buvo pavesta atitinkamoms institucijoms. Pradedant 1919 m. pavasariu, slaptasis ČK skyrius įsteigė tam tikruose darbininkų centruose ištisą informatorių tinklą. Jie buvo įpareigoti reguliariai pranešėti apie „nuotaikas“ vienoje ar kitoje gamykloje. Darbščiosios klasės, pavojingosios klasės...

1919 m. pavasarį kilo labai daug streikų; jie buvo žiauriai užgniaužti. Streikai buvo apėmę daugelį Rusijos darbininkiškų centrų: Tulą, Sormovą, Oriolą, Brianską, Tverę, Ivanovo Voznesenską, Astrachanę¹⁰. Darbininkų reikalavimai beveik visur buvo vienodi. Priversti badauti, nes už gaunamą apgailėtiną atlyginimą įstengė išpirkti tik maisto kortelę, suteikiančią teisę į pusę svaro duonos per dieną, streikininkai reikalavo pirmiausia prilyginti jų maisto davinį Raudonosios armijos kareivio daviniui. Tačiau darbininkai kėlė taip pat (ir pirmiausia) nemaža politinių reikalavimų: panaikinti komunistų privilegijas, paleisti visus politinius kalinius, leisti laisvai rinkti gamyklos komitetą ir sovietą, nutraukti šaukimą į Raudonąją armiją, suteikti žodžio, spaudos, susirinkimų laisvę ir t. t.

Bolševikams tie judėjimai atrodė pavojingi pirmiausia dėl to, kad į juos dažnai įsiliedavo kariniai daliniai, dislokuoti darbininkiškuose miestuose. Oriole, Brianske, Gomelyje, Astrachanėje maištaujantys kareiviai prisidėjo prie streikuojančių darbininkų, šaukdami: „Mirtis žydpaikiams, šalin bolševikų komisarų!“ Jie užėmė ir apiplėšė dalį miesto, ČK būriai ir likusi valdžia ištikima kariuomenė ją atgavo tik po kelias dienas trukusių kautynių¹¹. Šiems streikams ir maištams numalšinti buvo taikomos įvairios represijos: pradedant masiniu visų gamyklų lokautu ir maisto kortelių konfiskavimu (kaip žinia, vienas veiksmingiausių bolševikų valdžios ginklų buvo

⁹C. Leggett, *op. cit.*, p. 313; V. Brovkin, *Behind...*, *op. cit.*, p. 71; *Petrogradskaja Pravda*, 1919 m. balandžio 13 d., p. 3.

¹⁰CRCEDHC, 17/66/68/2-5; 17/6/351.

¹¹*Ibid.*, 17/6/197/105; 17/66/68.

badas) ir baigiant masinėmis egzekucijomis, kai buvo sušaudomi šimtai streikininkų ir maištininkų.

Iš žymiausių represinių epizodų paminėtini 1919 m. kovo-balandžio įvykiai Tuloje ir Astrachanėje. 1919 m. balandžio 3 d. Dzeržinskis pats nuvyko į Tūlą, istorinę Rusijos ginklakalystės sostinę, likviduoti ginklų gamyklos darbininkų streiko. Tulos gamyklos buvo gyvybiškai svarbios Raudonajai armijai: ten buvo gaunama 80% visų Rusijoje gaminamų šautuvų. 1918-1919 m. žiemą Tulos gamyklose jau buvo nutraukinėjamas darbas ir vyko streikai. Politinių veikėjų daugumą šioje labai kvalifikuotų darbininkų terpėje sudarė menševikai ir eserai. 1919 m. kovo pradžioje šimtų socialistų areštai sukėlė protesto bangą, kuri pasiekė kulminaciją kovo 27 d., kai tūkstančiai darbininkų ir geležinkelininkų išėjo į gatves ir susiliejo į milžinišką „eiseną už laisvę ir prieš badą“. Balandžio 4 d. Dzeržinskis įsakė suimti dar 800 „kurstytojų“ ir jėga išvaikyti jau keletą savaičių užėmusius gamyklas streikininkus. Visi darbininkai buvo atleisti iš darbo. Darbininkų pasipriešinimas buvo palaužtas badu: ištisas savaites ankstesnės maisto kortelės nebegaliojo. Norėdami gauti naujas korteles, pagal kurias jiems duodavo 250 g duonos, ir grįžti į darbą po visuotinio lokauto, darbininkai turėjo pasirašyti prašymą juos įdarbinti; tame prašyme buvo numatyta, kad bet koks darbo nutraukimas nuo šiol bus prilyginamas dezertyravimui ir už jį baudžiama mirtimi. Balandžio 10 d. gamykloje vėl užvirė darbas. Išvakarėse buvo sušaudyti 26 „kurstytojai“¹².

1919 m. pavasarį Astrachanė, miestas Volgos žiotyse, įgavo ypatingą strateginę reikšmę: tai buvo paskutinis bolševikų įtvirtinimas, neleidžias susijungti šiaurės rytuose išsidėsčiusiems admirolo Kolčiako būriams ir pietvakariuose susitelkusiai generolo Denikino armijai. Be abejo, ši aplinkybė paaiškina, kodėl 1919 metų kovo mėnesį darbininkų streikas šiame mieste buvo numalšintas ypatingai žiauriai. Streikas

¹² CRCEDHC, 17/6/351; *Izvestija CK RKP(b)*, Nr. 3, 1919 m. liepos 4 d.; CRCEDHC 2/1/24095; GARF, 130/3/363.

prasidėjo kovo pradžioje dėl ekonominių priežasčių (kortelėse numatytos maisto davinio normos buvo labai menkos), bet darbininkai kartu kėlė ir politinius reikalavimus (paleisti suimtus socialistus). Kovo 10 d., kai 45-asis pėstininkų pulkas atsisakė šaudyti į miesto centre susirinkusią darbininkų demonstraciją, streikas virto riaušėmis. Prie streikininkų prisidėję kareiviai nusiaubė bolševikų partijos būstinę, nužudė daug atsakingų partijos darbuotojų. Tada rajono karinio revoliucinio komiteto pirmininkas Sergejus Kirovas įsakė „be jokio gailėsčio visomis priemonėmis išnaikinti baltagvardietiškas utėles“. Režimui ištikima kariuomenė ir ČK būriai užblokavo visas miesto prieigas, o paskui ėmė metodiškai jį atkariauti. Kai perpildyti kalėjimai jau braškėte braškėjo, maištininkus ir streikininkus suvarė į baržas, pririšo prie kaklo po akmenį ir ėmė šimtais mėtyti į Volgą. Kovo 12-14 d. buvo sušaudyti ir paskandinti keli tūkstančiai streikavusių darbininkų ir maištininkų. Visiškai tikslų skaičių nėra, o sprendžiant iš apytikrių duomenų, jų buvo 2-4 tūkstančiai. Kovo 15 d. prasidėjo represijos prieš miesto „buržujus“ ta dingstimi, kad jie neva „inspiravo“ „baltagvardietišką“ sąmokslą, o darbininkai ir kareiviai buvo tik jame veikusi smulkmė. Dvi dienas turtingų Astrachanės pirklių namai buvo plėšiami, o jų savininkai suiminėjami ir šaudomi. Vėlgi netiksliais duomenimis, Astrachanėje išžudytų „buržujų“ būta ne mažiau kaip 600 ir ne daugiau kaip 1000. Per savaitę - per vieną savaitę! - buvo sušaudyta ar paskandinta tūkstančiai žmonių. O nužudytų komunistų, kuriuos iškilmingai laidėjo kovo 18 d., - valdžia pabrėžė, kad laidotuvės vyks Paryžiaus komunos metinių dieną, - buvo 47. Astrachanės žudynės ilgai buvo minimos kaip paprastas pilietinio karo epizodas. Šiandien atsivėrusių archyvų dokumentai atskleidė tikrąjį jų pobūdį: tai buvo didžiausios darbininkų žudynės, kurias bolševikų valdžia įvykdė dar prieš tokį pat kruviną susidorojimą Kronštate¹³.

¹³ V. Brovkin, *Behind...*, op. cit, p. 82-85; S. P. Melgounov, *La Terreur rouge en Russie, 1913-1924*, Paris, Payot, 1927, p. 58-60; P. Silin, *Astrachanskije rasstrely*, iš V. Černov, *Čeką: Materialy po dejatelnosti Črezvyščajnoi Komissii*, Berlin, 1922, p. 248-255.

1919 m. pabaigoje ir 1920 m. pradžioje bolševikų valdžios ir darbininkų santykiai dar labiau pablogėjo, militarizavus daugiau kaip du tūkstančius įmonių. Pagrindinis darbo militarizavimo šalininkas buvo Levas Trockis, partijos IX suvažiavime, sušauktame 1920 m. kovo mėnesį, išdėstęs savo pažiūras šiuo klausimu. Trockis aiškino, kad žmogus iš prigimties linkęs tinginiauti. Kapitalizmo sąlygomis darbininkai privalo ieškoti darbo, kad išgyventų. Dirbantįjį stimuliuoja kapitalistinė rinka. Socializmo sąlygomis „rinką pakeičia darbo išteklių panaudojimas“. Taigi valstybės užduotis orientuoti ir įdarbinti žmogų, o dirbantysis turi kaip kareivis paklusti darbininkiškai valstybei, ginančiai proletariato interesus. Tokia buvo darbo militarizavimo prasmė. Darbo militarizavimą aštriai kritikavo tik nedaugelis bolševikų vadovų ir profesinių sąjungų veikėjų. Perėjimas prie militarizuoto, arba sukarinto, darbo reiškė, kad bus uždrausti streikai, prilyginti kariniam dezertyravimui; kad bus sustiprinta drausmė ir išplėsti gamyklos direkcijos įgaliojimai; kad profesinės sąjungos ir gamyklos komitetai turės visiškai paklusti partijos valiai, o jų vaidmuo bus apribotas tik gamybinės politikos įgyvendinimu; kad darbininkams bus draudžiama palikti savo darbo vietą, o už pavėlavimą ar neatvykimą į darbą bus griežtai baudžiama (tuo tarpu darbininkams buvo neįmanoma kasdien laiku prisistatyti į darbą, nes jie turėjo susirasti maisto, o tuomet tai buvo labai sunku).

Darbininkų nepasitenkinimą, kilusį dėl darbo militarizavimo, kurstė nuolat augantys kasdienio gyvenimo sunkumai. 1919 m. gruodžio 6 d. išsiųstame ČK pranešime vyriausybei pripažįstama, kad „pastaruoju metu maisto tiekimo krizė nepaliaujamai aštrėja. Darbininkų mases kankina badas. Darbininkai fiziškai nebepajėgia dirbti ir vis dažniau neatvyksta į darbą dėl bado ir šalčio, jeigu artimiausiu metu maisto tiekimo problema nebus išspręsta, daugelio Maskvos metalurgijos gamyklų darbininkai, praradę viltį, ryšis bet kam: streikui, riaušėms, sukilimui“¹⁴.

¹⁴ CRCEDHC, 2/1/11957.

1920 m. pradžioje darbininko užmokestis Petrograde buvo nuo 7000 iki 12 000 rublių per mėnesį. Be šito menkučio bazinio uždarbio (turguje svaras sviesto kainavo 5000 rublių, svaras mėsos - 3000 rublių, litras pieno - 750 rublių!), kiekvienas darbininkas turėjo teisę gauti tam tikrą kiekį produktų, priklausomai nuo kategorijos, kuriai jis buvo priskirtas. 1919 m. pabaigoje Petrograde darbininkas, dirbantis fizinį darbą, turėjo teisę gauti po pusę svaro duonos kasdien, svarą cukraus kartą per mėnesį, pusę svaro riebalų, keturis svarus rūkytos silkės...

Teoriškai imant, piliečiai buvo suskirstyti į penkias „skrandžių“ kategorijas: pradedant fizinio darbo darbininkais bei Raudonosios armijos kareiviais ir baigiant „dykinėtojai“. Paskutinei kategorijai priklausė inteligentai, ypatingai nuskriausti skiriamu maisto daviniu. Kiekvienai kategorijai teko tam tikra maisto produktų norma. Jos ėjo mažėjančia tvarka: paskutinė kategorija turėjo teisę tik į mažiausią maisto produktų kiekį, gaunamą pagal korteles. Iš tiesų sistema buvo dar sudėtingesnė ir dar neteisingesnė. Aptarnaujami paskiausieji, labiausiai skriaudžiami - „dykinėtojai“, inteligentai, „buvusieji“ - dažnai negaudavo visiškai nieko. „Dirbantieji“ buvo suskirstyti į daugybę kategorijų, klestėjo tikra prioritetų hierarchija, teikusi daugiausia privilegijų tiems sektoriams, kurie buvo gyvybiškai svarbūs režimui. 1919-1920 m. žiemą Petrograde buvo 33 kategorijų kortelės, galiojančios ne ilgiau kaip mėnesį! Bolševikų įvestoje centralizuoto maisto produktų tiekimo ir paskirstymo sistemoje maistas tapo pagrindine priemone vienokiai ar kitokiai piliečių kategorijai skatinti ar bausti.

„Kas nedirba transporto sektoriuje, kuris šiandien yra lemiamas, tam duonos davinį reikia sumažinti, o kas ten dirba, - tam padidinti, - rašė Leninas Trockiui 1920 m. vasario 1 d. - Tępražūva tūkstančiai žmonių, jei to reikia, bet šalis turi būti išgelbėta“¹⁵.

Tokios politikos sąlygomis kiekvienas, išsaugojęs ryšį su kaimu, stengėsi lankytis ten kuo dažniau, kad parsigabentų maisto. Tokių žmonių buvo daug.

¹⁵ *Trotsky Papers*, vol. II, p. 22.

Priešingai negu buvo siekta, darbo militarizavimo priemonės, turėjusios „atkurti gamyklose tvarką“, išprovokavo begalę darbo nutraukimų, streikų ir riaušių; jie buvo negailestingai užgniaužiami. „Geriausia vieta streikininkui, tam geltonam ir kenksmingam uodui, yra koncentracijos stovykla!“ - rašė *Pravda* 1920 m. vasario 12 d. Oficialios Liaudies komisariato darbo reikalams statistikos duomenimis, per pirmąjį 1920 m. pusmetį streikai apėmė 77% stambių ir vidutinių Rusijos pramonės įmonių. Įsidėmėtina, kad daugiausia sutrikimų būta metalurgijoje, kalnakasyboje ir geležinkeliuose, t. y. tuose sektoriuose, kur darbo militarizavimas buvo labiausiai pažengęs. Slaptojo ČK skyriaus pranešimuose bolševikų vadovams nedviprasmiškai kalbama apie represijas prieš darbininkus, nenorėjusius paklusti darbo militarizavimo tvarkai: po arešto juos dažniausiai teisdavo revoliucinis tribunolas - už „sabotažą“ arba „dezertyravimą“. Antai Simbirske, jeigu imtume tik vieną pavyzdį, 1920 m. balandį dvylika ginklų gamyklos darbininkų buvo nuteisti už „sabotažą itališko streiko forma [...], už propagandą prieš sovietų valdžią remiantis religiniais prietaisais ir menka masių politizacija; už iškreiptą sovietinės atlyginimų politikos aiškinimą“¹⁶. Visi nuteistieji turėjo atlikti bausmę stovykloje. Norint suprasti, už ką gi jie susilaukė tokios bausmės, reikia iššifruoti tą kanceliarinę kalbą. Tuomet pasidaro aišku, kad kaltinamieji leido sau atsikvėpti darbo metu, o direkcija tokias atokvėpio pertraukėles draudė; kad jie protestavo prieš priverstinį darbą sekmadieniais, kritikavo komunistų privilegijas ir piktinosi skurdžiomis algomis...

Aukščiausi partijos vadovai, įskaitant ir Leniną, ragino malšinti streikus tokiomis represijomis, kad būtų pamoka visiems kitiems, užsimaniusiems streikuoti. 1920 m. sausio 29 d., nerimaudamas dėl besiplečiančio Urale darbininkų judėjimo, Leninas telegrafavo Smirnovui, Penktosios armijos karinio revoliucinio sovieto vadui: „P. man pranešė, kad geležinkelininkai akivaizdžiai sabotuoja. [...] Man sa-

¹⁶ V. Brovkin, *Behind...*, op. cit., p. 289.

kė, kad sabotaže dalyvauja ir Iževsko darbininkai. Stebiuosi, kad jūs su tuo taikstotės ir nesiimate masinių represijų už sabotažą”¹⁷. 1920 m. dėl darbo militarizavimo kilo daug streikų: 1920 m. kovo mėnesį Jekaterinburge buvo suimta ir įkalinta stovykloje 80 darbininkų; 1920 m. balandį Riazanės-Uralo geležinkelio ruože nuteista 100 geležinkelininkų; 1920 m. gegužę nuteista 160 Maskvos-Kursko ruožo geležinkelininkų; 1920 m. birželį nuteisti 152 Briansko metalurgijos gamyklos darbininkai. Būtų galima išvardyti dar daug pavyzdžių, kai streikai prieš darbo militarizavimą buvo užgniauržiami griežtomis represijomis¹⁸.

Vienas garsiausių streikų kilo 1920 m. birželį Tulos ginklų manufaktūroje, kuri iš tiesų buvo darbininkų priešinimosi režimui centras, jau ir taip labai nukentėjęs 1919 m. balandį. 1920 m. birželio 6 d., sekmadienį, kažkiek metalurgijos darbininkų atsisakė dirbti viršvalandžius, kaip pareikalavo direkcija. O darbininkės atsisakė dirbti ir tą dieną, ir apskritai sekmadieniais, aiškindamos, kad sekmadienis yra vienintelė diena, kai jos gali nusigauti į aplinkinius kaimus ir parsinešti iš ten maisto. Administracijos iškviestas gausus čekistų būrys suėmė streikininkus. Buvo paskelbta karo padėtis ir iš partijos bei ČK atstovų sudaryta „troika“, įpareigota demaskuoti „kontrevoliucinį sąmokslą, suregztą lenkų šnipų ir juodašimčių, kurių tikslas - susilpninti kovinę Raudonosios armijos galią“.

Streikui plečiantis, „kurstytojų“ areštų vis daugėjo, ir kaip tik tada įprastą bylos eigą sujaukė naujas įvykis: į ČK atėjo šimtai, o paskui ir tūkstančiai darbininkų bei paprastų namų šeimininkų prašyti, kad jas taip pat areštuotų. Judėjimas išplito - darbininkai ėmė savo ruožtu reikalauti, kad juos masiškai areštuotų: šitaip jie norėjo parodyti teiginio apie „lenkų ir juodašimčių sąmokslą“ absurdiškumą. Per keturias dienas buvo įkalinta, tikriaus sakant, suvaryta į erdvų aptvarą po plynu dangumi, saugomą čekistų, dau-

¹⁷Trotsky Papers, vol. II, p. 20.

¹⁸V. Brovkin, *Behind...*, op. cit., p. 297 ir kt

giau nei 10 000 žmonių. Išmuštoms iš vėžių ir nebenutuokiančioms, kaip raportuoti apie tokius įvykius Maskvai, vietinėms partijos ir ČK organizacijoms vis dėlto galiausiai pavyko įtikinti centrinę valdžią, kad platus sąmokslas tikrai buvo. „Tulos sąmokslas likvidavimo komitetas“ apklausė tūkstančius darbininkų ir darbininkių, tikėdamasis rasti kam suversti kaltę. Norėdami išeiti laisvėn, grįžti į darbą ir gauti naują maisto produktų paskirstymo kortelę, visi suimtieji darbininkai privalėjo pasirašyti tokį pareiškimą: „Aš, žemiau pasirašęs ..., bjaurus šuva ir nusikaltėlis, atgailauju prieš Revoliucinį tribunolą ir Raudonąją armiją, išpažįstu savo kaltes ir pasižadu dirbti sąžiningai“.

Skirtingai nuo kitų darbininkų protesto judėjimų, nuosprendžiai po 1920 m. vasarą Tūloje vykusių neramumų buvo gana lengvi: 28 žmonės nuteisti atlikti bausmę stovykloje, 200 ištremta¹⁹. Kadangi kvalifikuotos darbo jėgos tuomet labai trūko, bolševikų valdžia negalėjo apsieiti be geriausių šalies ginklakalių. Represijos, kaip ir maisto produktų paskirstymas, turėjo atsižvelgti į lemiamus sektorius ir svarbiausius režimo interesus.

Kad ir koks svarbus simboliniu ir strateginiu atžvilgiu buvo „darbininkų frontas“, jis sudarė tik mažytę dalį visų bolševikiniam režimui atitekusių problemų, sunkumų ir konfliktų nesuskaičiuojamuose pilietinio karo „vidaus frontuose“. Kovai su valstiečiais, besipriešinančiais rekvizicijoms ir naujokų ėmimui, vadinamais žaliaisiais, prireikė daug energijos ir pastangų. Slopinti maištus, dezertyravimą ir valstiečių riaušes buvo įpareigoti specialūs ČK ir Respublikos vidaus gynybos kariuomenės skyriai. Jų pranešimai, su kuriais šiandien galima susipažinti, atskleidžia siaubingą smurtą šiame „bjauriame kare“, kai šalia kautynių tarp raudonųjų ir baltųjų buvo imamasi valstietijos pacifikacijos. Bolševikų valdžiai stojus prieš valstietiją, galutinai susiformavo politinio teroro praktika, pagrįsta visiškai pesimistiniu požiūriu į mases. Dzeržinskis rašė: „Tai tokie tamsuoliai ir nemokšos,

¹⁹ V. Brovkin, op. cit., p. 292-296.

kad jie net nesugeba įžvelgti, kur glūdi jų pačių interesai". Pažaboti tas gyvuliškas mases buvo įmanoma tik jėga, tik tąja „geležine šluota“, kurią minėjo Trockis, vaizdingai apibūdindamas represijas, kurių reikėjo griebtis norint „išvalyti“ iš Ukrainos „banditų gaujas“, vadovaujamas Nestoro Machno ir kitų valstiečių vadų²⁰.

Valstiečių riaušės prasidėjo jau 1918 m. vasarą. 1919-1920 m. jos išsiplėtė, o aukščiausią tašką pasiekė 1920-1921 m. žiemą, laikinai priversdamos bolševikų režimą trauktis.

Dvi aktualios priežastys pastūmėjo valstiečius sukilti: rekvizicijos ir šaukimas į Raudonąją armiją. 1918 m. vasarą pirmosios žemės ūkio produktų pertekliaus ieškojimo operacijos buvo netvaringos ir chaotiškos, o 1919 m. sausį jau buvo įvesta centralizuota ir planinga rekvizicijų sistema. Kiekviena sritis, kiekviena apskritis, kiekviena apygarda, kiekviena kaimo bendruomenė turėjo atiduoti valstybei iš anksto nustatytą kvotą, priklausomai nuo derliaus. Tos kvotos neapsiribojo grūdinėmis kultūromis, čia įėjo maždaug dvidešimt įvairių maisto produktų: bulvės, medus, kiaušiniai, sviestas, aliejinės kultūros, mėsa, grietinė, pienas... Kiekviena kaimo bendruomenė buvo kolektyviai atsakinga už produktų surinkimą. Tik tai tada, kai visas kaimas būdavo įvykdęs savo kvotas, valdžia išdalydavo kvitus, duodančius teisę įsigyti pramonės gaminių, bet daug mažiau, negu jų reikėjo iš tikrųjų, nes 1920 m. pabaigoje pramonės produkcijos poreikis tebuvo tenkinamas maždaug 15%. Apmokėjimas už surinktus žemės ūkio produktus buvo grynai simbolinis, nes 1920 m. pabaigoje rublis neteko 95% savo vertės palyginti su aukso rubliu. Nuo 1918 iki 1920 m. grūdinių kultūrų rekvizicijos buvo padidintos tris kartus. Tiksliai pasakyti sunku, bet valstiečių sukilimų skaičius augo maždaug panašia progresija²¹.

Atsisakymas eiti į Raudonąją armiją, išbuvus trejus metus „imperialistinio karo“ frontuose ir tranšėjose, buvo kita valstiečių suki-

²⁰ A. Graziosi, *The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917-1933*, Ukrainian Research Institute, Harvard University, 1996.

²¹ S. A. Pavliučenkov, *op. cit.*, p. 188-240.

limų priežastis. Juos dažniausiai sukurstydavo miškuose besislaps- tantys dezertyrai - žalieji. 1919-1920 m. dezertyrų buvo daugiau kaip 3 milijonai. 1919 m. įvairūs ČK būriai ir specialios komisijos kovai su dezertyrais areštavo apie 500 000 dezertyrų; 1920 m. - nuo 700 iki 800 tūkstančių. Tačiau 1,5 ar 2 milijonams dezertyrų, kurių dauguma buvo puikiai pažįstantys savo apylinkes valstiečiai, pavyko pasprukti".

Susidūrusi su tokio masto problema, vyriausybė griebėsi vis žiauresnių represijų - ne tik šaudė tūkstančius dezertyrų, bet ir ėmė įkaitais jų šeimas. Nuo 1918 m. vasaros įkantai buvo imami net pačiomis kasdieniškiausiomis aplinkybėmis. Tai liudija, pvz., vyriausybės dekretas, Lenino pasirašytas 1919 m. vasario 15 d. Juo vietinėms ČK buvo įsakoma imti įkaitus iš valstiečių tose vietovėse, kur sniego nukasimo nuo geležinkelių prievolės buvo atliktos nepatenkinamai: „Jeigu kelias nebus nuvalytas, įkantai bus sušaudyti"²³. 1920 m. gegužės 12 d. Leninas išsiuntinėjo visoms sričių komisijoms kovai su dezertyrais tokias instrukcijas: „Dezertyrams suteikiama „malonės savaitė“, per kurią jie gali pasi duoti. Jeigu praėjus septynioms dienoms jie to nepadarys, reikia dar sustiprinti sankcijas tiems nepataisomiems darbo liaudies išdavikams. Šeimos ir visi tie, kurie kaip nors padės dezertyrams, bus laikomi įkaitais ir su jais bus elgiama kaip su įkaitais"²⁴. Šis dekretas tik įteisino kasdien praktikuojamus dalykus. Tačiau dezertyravimų srautas dėl to nesumažėjo. 1920-1921, kaip ir 1919 m., dezertyrai sudarė didumą žaliųjų partizanų, su kuriais bolševikai negailestingai ir negirdėtai žiauriai kariavo trejus (o kai kuriuose rajonuose net ketverius ar penkerius) metus.

Valstiečiai piktinosi ne tik rekvizicijomis ir mobilizacija: jie atmetė apskritai bet kokį valdžios kišimąsi į jų reikalus, nes laikė tą ^{22 23 24}

²² O. Figes, *The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War, 1918-1920*, *Past and Present*, Nr. 129, novembre 1990, p. 199-200.

²³ *Dekreti sovetskoj vlasti*, M., 1968, t. IV, p. 167.

²⁴ V. Brovkin, *Behind...*, *op. cit.*, p. 318.

valdžią svetima, iš miesto atėjusių „komunistų“ valdžia. Daugelio valstiečių sąmonėje komunistai, praktikavę rekvizicijas, skyrėsi nuo „bolševikų“, skatinusių agrarinę revoliuciją 1917 m. Kaimuose, per kuriuos ėjo tai baltieji, tai raudonųjų rekvizicijos būriai, sumaištis ir smurtas pasiekė viršūnę.

Įvairių ČK skyrių, įpareigotų vykdyti represijas, pranešimai yra neprilygstamas šaltinis, padedantis suvokti to partizaninio valstiečių karo įvairovę. ČK pranešimuose skiriamos dvi pagrindinės valstiečių judėjimo rūšys: *bunt*, vietinis maištas, trumpas smurto protrūkis, kuriame dalyvauja palyginti nedidelė grupė žmonių - nuo kelių dešimčių iki kelių šimtų; ir *vosstanije*, sukilimas, kuriame dalyvauja tūkstančiai ar net dešimtys tūkstančių valstiečių, organizuotų į tikras armijas, sugebančias užimti gyvenvietes bei miestus ir turinčias logišką politinę programą, pasižyminčią socialrevoliucinėmis ar anarchistinėmis tendencijomis.

„1919 m. balandžio 30 d. Tambovo sritis. Balandžio pradžioje Lebediansko apskrityje kilo buožių ir dezertyrų maištas. Jie protestavo prieš vyrų ir arklių mobilizaciją ir grūdų rekviziciją. Šaukdami „Šalin komunistus!“, „Šalin sovietus!“, ginkluoti sukilėliai nusiaubė keturis apygardos vykdomuosius komitetus ir barbariškai nužudė septynis komunistus, gyvus supjaustę juos pjūklų. Rekvizicijos būrio nariai pasišaukė į pagalbą 212-ąjį ČK batalioną, ir šis sutriuškino sukilusius buožes. Šešiasdešimt žmonių buvo suimta, penkiasdešimt tučtuojau sušaudyta, visas kaimas, kuriame maištas prasidėjo, buvo sudegintas“.

„Voronežo sritis, 1919 m. birželio 11 d., 16 val. 15 min. Telegrafu. Padėtis gerėja. Sukilimas Novochopersko apygardoje praktiškai likviduotas. Mūsų aeroplanas bombardavo ir visiškai sudegino Tretjakų gyvenvietę, vieną iš pagrindinių banditų lizdų. Valymo operacijos vyksta toliau“.

„Jaroslavlio sritis, 1919 m. birželio 23 d. Dezertyrų sukilimas Petropavlovsko valsčiuje likviduotas. Dezertyrų šeimos buvo paimitos įkaitais. Pradėjus šaudyti po vieną žmogų iš kiekvieno dezer-

tyro šeimos, žalieji išėjo iš miškų ir pasidavė. Trisdešimt keturi dezertyrai buvo sušaudyti - kad kitiems būtų pamoka"²⁵.

Tūkstančiai tokių pranešimų²⁶ liudija nepaprastą to pacifikacijos karo žiaurumą, kuriuo valdžia siekė užgniaužti valstiečių partizaninį karą. Tų partizanų gretas papildydavo daugiausia dezertyrai, tačiau valdžios atstovai dažniausiai juos vadindavo „buožėmis" ar „banditais". Trys cituotosios ištraukos akivaizdžiai rodo, kokie represijų metodai buvo naudojami dažniausiai: areštuojami ir sušaudomi įkaimai, paimti iš dezertyrų ar „banditų" šeimų, bombarduojami ir deginami kaimai. Aklos ir neproporcingos represijos rėmėsi visos kaimo bendruomenės kolektyvinės atsakomybės principu. Dažniausiai valdžia nurodydavo dezertyrams terminą, iki kada jie turi pasiduoti. Terminui praėjus, dezertyras buvo laikomas „miško banditu" ir turėjo būti tučtuojau sušaudytas. Beje, tiek civilinės, tiek karinės valdžios potvarkiuose buvo patikslinama, kad „jeigu kurio nors kaimo gyventojai koku nors būdu padės banditams, besislapstantiems gretimuose miškuose, visas kaimas bus sudegintas".

Kai kurios ČK pranešimų suvestinės pateikia skaičius, rodančius to kaimų pacifikacijos karo mastą. Antai nuo 1918 m. spalio 15 iki lapkričio 30 d. vien tik dvylikoje Rusijos sričių kilo 44 maištai (*bunty*), kuriuos malšinant 2320 žmonių buvo suimta, 620 nužudyta, 982 sušaudyti. Per tuos neramumus nužudyta 480 sovietinių valdininkų ir 112 žmonių iš maisto tiekimo būrių, Raudonosios armijos ir ČK. 1919 m. rugsėjį dešimtyje Rusijos sričių - informaciją apie jas galima rasti suvestinėje - buvo priskaičiuojama 48 735 dezertyrai. Iš jų 7325 „banditai" areštuoti, 1826 nužudyti, 2230 sušaudyti. Tarp sovietinių valdininkų ir kariškių būta 430 aukų. Šie labai neišsamūs duomenys neatsižvelgia į žuvusių per didelius valstiečių sukilimus skaičių, o tų žuvusių būdavo kur kas daugiau.

²⁵ RGVA (Rossijskij gosudarstvennyj vojennyj archiv - Rusijos valstybinis karo archyvas), 33987/3/32.

²⁶ Tuos pranešimus surinko rusų, prancūzų ir italų istorikų grupė, vadovaujama V. P. Danilovo, ketinant juos išleisti rusų kalba 1997 m. pabaigoje.

Nuvinilijo kelios itin galingos valstiečių sukilimų bangos: 1919 m. kovą-rugpjūtį - Volgos vidupio rajone ir Ukrainoje; 1920 m. rugpjūtį - Samaros, Ufos, Kazanės, Tambovo srityse ir vėl Ukrainoje, kurią bolševikai atkariavo iš baltųjų, bet šalies gilumą visą laiką kontroliavo partizanaujantys valstiečiai. 1920 m. pabaigoje ir visą pirmąjį 1921 m. pusmetį valstiečių judėjimas Ukrainoje, taip pat ir Dono bei Kubanės rajonuose, buvo nuslopintas, užtat Rusijoje jis įsiplieskė didžiuliu sukilimu, apėmusiu Tambovo, Penzos, Samaros, Saratovo, Simbirsko, Caricino sritis²⁷. Šio valstiečių karo žaizdą užgesino tik vienas baisiausių badmečių, kokius kada buvo patyręs XX amžius.

Kaip tik turtingose Samaros ir Simbirsko srityse, kurios vienos dvi turėjo surinkti per rekvizicijas penktadalį visų turimų gauti Rusijoje grūdų, pirmąkart po bolševikų valdžios įvedimo vietiniai valstiečių maištai 1919 m. kovo mėnesį perėjo į tikrą sukilimą. Sukilėlių valstiečių armija, kurioje buvo apie 30 000 ginkluotų vyrų, užėmė dešimtis gyvenviečių. Bolševikų valdžia beveik mėnesį nebegalėjo kontroliuoti Samaros srities. Šis sukilimas sudarė palankias sąlygas Baltosios armijos, kuriai vadovavo admirolas Kolčiakas, daliniams sparčiau artintis prie Volgos, nes bolševikai turėjo pasiūsti keliasdešimt tūkstančių raudonarmiečių susidoroti su gana gerai organizuota valstiečių armija, iškėlusią darnią politinę programą: sukilėliai reikalavo rekvizicijų panaikinimo, prekybos laisvės, laisvų rinkimų į sovietus, „bolševikinės komisarokratijos“ galo. Suveddamas 1919 m. balandį Samaros srities valstiečių sukilimų malšinimo balansą, vietinės ČK viršininkas išvardijo tokius skaičius: 4240 sukilėlių užmušta, 625 sušaudyti, 6210 dezertyrų ir „banditų“ areštuota...

Vos tik (ir tai trumpam) užgesinus sukilimo liepsną Samaros srityje, ji bemat plykstelėjo didžiojoje Ukrainos dalyje ir ėmė siautėti dar neregėtu smarkumu. Pasitraukus vokiečiams ir austrams-veng-

²⁷ M. S. Frenkin, *Tragedija krestjanskich vosstanij v Rossii, 1918-1921* (Jėrusalem, 1987); O. Figes, *Peasant Russia, Civil War: the Volga Countryside in the Revolution* (Oxford, 1989); V Brovkin, *Behind the Front Lines...*, op. cit.

rams, 1918 m. pabaigoje bolševikų vyriausybė nutarė atkariauti Ukrainą. Ukraina buvo turtingiausia agrarinė buvusios caro imperijos sritis. Dabar ji privalėjo „maitinti Maskvos ir Petrogrado proletariatą“. Čia rekvizicijos kvotos buvo didesnės nei kitur. Įvykdyti tas kvotas reiškė pasmerkti neišvengiamam badui tūkstančius kaimų, kurių išteklius ir taip jau per visus 1918 metus siurbė okupacinės vokiečių ir austrų-vengrų armijos. Be to, priešingai tai politikai, kurią jie buvo priversti vykdyti Rusijoje 1917 m. pabaigoje, t. y. išdalyti žemes valstiečių bendruomenėms, rusų bolševikai ketino nacionalizuoti Ukrainoje visas didžiąsias žemės valdas, kur buvo moderniausi imperijos ūkiai. Ši politika, siekianti paversti tuos dvarus - didžiuosius javų ir cukrinių runkelių augintojus - dideliais kolektyviniais ūkiais, kur valstiečiai taptų žemės ūkio darbininkais, galėjo tik sukelti valstiečių nepasitenkinimą. O Ukrainos valstietija jau buvo užsigrūdinusi kovose su okupacinėmis vokiečių ir austrų-vengrų pajėgomis. 1919 m. pradžioje Ukrainoje būta tikrų valstiečių armijų, kurios jungė dešimtis tūkstančių vyrų ir kurioms vadovavo ukrainiečių kariniai ir politiniai vadai: Simonas Petliūra, Nestoras Machno, Grigorjevas ar Zelionas. Šios valstiečių armijos buvo tvirtai pasiryžusios įgyvendinti savąją agrarinės revoliucijos sampratą: žemė valstiečiams, prekybos laisvė, laisvai renkami sovietai „be maskolių ir žydų“. Daugumai Ukrainos valstiečių, paveiktų ilgalaikio antagonizmo tarp kaimų, kur gyveno daugiausia ukrainiečiai, ir miestų, kur didumą gyventojų sudarė rusai ir žydai, buvo labai lengva ir paprasta sugretinti: maskoliai = bolševikai = žydai. Visus juos reikėjo išgrūsti lauk iš Ukrainos.

Kaip tik šiais Ukrainai būdingais ypatumais galima paaiškinti bolševikų ir didelės tenykščių valstiečių dalies susirėmimų žiaurumą ir trukmę. Papildoma veikiančioji jėga - baltieji, su kuriais tuo pat metu kovėsi ir bolševikai, ir įvairios Ukrainos valstiečių armijos, nenorėjusios, kad grįžtų stambieji žemvaldžiai, - tik dar labiau supainiojo politinę ir karinę padėtį šiame krašte; kai kurie miestai (pvz., Kijevas)ėjo iš rankų į rankas po keturiolika kartų per dvejus metus!

Pirmieji dideli sukilimai prieš bolševikus ir jų rekvizicinius būrius prasidėjo jau 1919 m. balandį. Vien per šį mėnesį Kijevo, Černigovo, Poltavos ir Odesos srityse įvyko 93 sukilimai. Oficialiais ČK duomenimis, 1919 m. per dvidešimt pirmųjų liepos dienų būta 210 sukilimų, kuriuose dalyvavo keli šimtai tūkstančių valstiečių, ir jiems slopinti buvo sutelkta 100 000 žmonių kariuomenė. Grigorjevo valstiečių armijos, susidedančios beveik iš 20 000 ginkluotų vyrų, tarp kurių buvo nemaža Raudonosios armijos kareivių, po maišto ištisais daliniais perėjusių valstiečių pusėn ir atsigabenusių 50 pabūklų ir 700 kulkosvaidžių, 1919 m. balandį ir gegužę užėmė nemaža pietų Ukrainos miestų, iš kurių galima paminėti Čerkasus, Chersoną, Nikolajevą ir Odesą. Ten buvo įkurta autonominė valdžia, kėlusi nedviprasmiškus šūkius: „Visa valdžia ukrainiečių liaudies sovietams!“, „Ukraina - ukrainiečiams, be bolševikų ir žydų!“, „Žemės dalybos!“, „Laisvė įmonėms ir prekybai!“²⁸ Zeliono partizanai, t. y. apie 20 000 ginkluotų vyrų, laikė savo rankose Kijevo sritį, išskyrus svarbiausius miestus. Vadovaudamiesi šūkiu „Tegyvuoją sovietų valdžia, šalin bolševikus ir žydpalaikius!“, jie surengė dešimtis kruvinių pogromų prieš Kijevo ir Černigovo sričių gyvenviečių ir miestelių žydų bendruomenes. Nestoro Machno, vadovavusio dešimčių tūkstančių valstiečių armijai, veikla žinoma geriau, nes jai skirta daugybė studijų. Jo vadovaujamas judėjimas turėjo savo tautinę, socialinę ir anarchistinę programą, parengtą tikruose suvažiavimuose. Vienas tokių buvo „Guliaj Pole valstiečių, sukilėlių ir darbininkų delegatų suvažiavimas“, įvykęs 1919 m. balandį pačiame Machno sukilimo centre. Kaip ir daugelis kitų, nors ne taip gerai organizuotų, valstiečių judėjimų, Machno šalininkai pirmiausia atmetė bet kokią valstybės kišimąsi į valstietijos reikalus. Jų idealas buvo valstietiškoji *self-government*, tam tikra savivalda, besiremianti laisvai išrinktomis tarybomis. Kartu su šiais pagrindiniais reikalavimais buvo keliami kiti, bendri visiems valstietijos judė-

²⁸ Taros Hunczak (leid.), *The Ukraine, 1917-1921* (Cambridge U. P., 1977).

jimams: rekvizicijų nutraukimas, mokesčių panaikinimas, laisvė visoms socialistų partijoms ir anarchistų grupėms, žemės dalybos, „bolševikinės komisarokratijos“, specialių būrių ir CK panaikinimas²⁹.

Šimtai valstiečių sukilimų Raudonosios armijos užnugaryje 1919 m. pavasarį ir vasarą turėjo lemiamą reikšmę generolo Denikino baltagvardiečių pergalei, nors ji ir buvo trumpalaikė. Pajudėjusi iš pietų Ukrainos 1919 m. gegužės 19 d., Baltoji armija labai greitai žengė į priekį, nes raudonarmiečiai buvo įsitraukę į represines operacijas prieš sukilusius valstiečius. Birželio 12 d. Denikino kariuomenė užėmė Charkovą, rugpjūčio 28 d. - Kijevą, rugsėjo 30 d. - Voronežą (Charkovą užėmė birželio 24, Kijevą - rugpjūčio 24, Voronežą - spalio 4 d. - *Leid. past.*). Bolševikams buvo pavykę įvesti savo valdžią tik didžiausiuose miestuose, o kaimo vietovės paliktos sukilusiems valstiečiams. Dabar bolševikų atsitraukimą lydėjo masinės kalinių ir įkaitų egzekucijos, prie kurių mes dar grįšime. Skubiai traukdamiesi per šalies gilumą, apimtą partizaniško valstiečių karo, Raudonosios armijos ir ČK būriai buvo negailestingi: jų kelią žymėjo šimtai sudegintų kaimų, masinės „banditų“, dezertyrų ir „įkaitų“ žudynės. Atsitraukimas iš Ukrainos, o paskui jos atkariavimas 1919 m. pabaigoje - 1920 m. pradžioje pasižymėjo nepaprastu smurtu prieš civilius gyventojus. Tai puikiai atsispindi įsako Babelio šedevre *Raudonoji kavalerija*³⁰.

1920 m. pradžioje Baltoji armija buvo sutriuškinta. Pavieniai daliniai, vadovaujami Denikino įpėdinio barono Vrangelio, rado prieglobstį Kryme. Bolševikai ir valstiečiai liko akis į akį. Iki pat 1922 m. valdžiai besipriešinančius kaimus siaubė negailestingos represijos. 1920 m. vasarį-kovą Kazanės, Simbirsko ir Ufos srityse, plačioje teritorijoje, besidriekiančioje nuo Volgos iki Uralo, prasidėjo dar vienas didelis sukilimas, žinomas „šakių sukilimo“ vardu.

²⁹ Voline, *La Révolution inconnue*, Paris, Belfond, 1969, p. 509-626; A. Skirda, *Les Cosaques de la liberté*, Paris, Lattès, 1985; R. Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime, 1919-1924*, London, Harper-Collins, 1994, p. 106-108.

³⁰ *Ibid.*, p. 105-131.

Tose srityse, kur, be rusų, gyveno dar totoriai ir baškirai, rekvizicijos buvo ypatingai didelės. Per kelias savaites sukilimas apėmė dešimtį apskričių. Valstietiškoje Juodųjų erelių" armijoje sukilėlių skaičius pasiekė apogėjų – 50 000 žmonių. Pabūklais ir kulkosvaidžiais ginkluota Respublikos vidaus gynybos kariuomenė išnaikino šakėmis ir kirtikliais apsiginklavusius sukilėlius. Per keletą dienų tūkstančiai sukilėlių buvo išžudyti, šimtai kaimų sudeginta³¹.

Operatyviai numalšinus „šakių sukilimą“, valstiečių sukilimų liepsna vėl įsiplieskė Volgos vidupyje: Tambove, Penzoje, Samaroje, Saratove ir Caricyne, taip pat labai nukentėjusiuose nuo rekvizicijų. Kaip pripažino bolševikų šulas Antonovas-Ovsejenka, turėjęs vadovauti represijoms prieš sukilusius Tambovo valstiečius, 1920-1921 m. rekvizicijų planai pasmerkė valstiečius mirčiai: buvo numatyta palikti kiekvienam žmogui metams vidutiniškai po pūdą (16 kg) grūdų ir 1,5 pūdo (24 kg) bulvių, t. y. dešimt dvylika kartų mažiau už gyvybinį minimumą! Taigi 1920 m. vasarą šių sričių valstiečiai pradėjo kovą dėl savo išgyvenimo. Ji vyko be pertrūkio dvejus metus, kol sukilusius valstiečius pribagė badas.

Trečias svarbus bolševikų ir valstiečių susidūrimų polius 1920 m. liko Ukraina, nors ir atkariauta iš baltagvardiečių 1919 m. gruodį – 1920 m. vasarį, nes jos kaimus šalies gilumoje tebekontroliavo šimtai žaliųjų būrių, nepaklūstančių absoliučiai niekam, arba daliniai, daugiau ar mažiau komanduojami Machno. Skirtingai nuo „Juodųjų erelių“, ukrainiečių būriai, sudaryti daugiausia dezertyrų, buvo gerai ginkluoti. 1920 m. vasarą Machno armija turėjo dar apie 15 000 pėstininkų, 2500 raitelių, dvidešimt artilerijos pabūklų ir du šarvuotus traukinius. Bolševikų skverbimuisi dar smarkiai priešinosi ir šimtai mažesnių „gaujų“. Kiekvienoje jų buvo nuo kelių dešimčių iki kelių šimtų kovotojų. Norėdama susidoroti su tuo partizaniniu valstiečių karu, vyriausybė 1920 m. gegužės pradžioje paskyrė ČK virši-

³¹ O. Figes, *Peasant Russia, Civil War*, London, 1992, p. 333 ir kt.; V. Brovkin, *Behind...*, op. cit., p. 323-325.

ninką Feliksą Dzeržinskį „vyriausiuoju pietvakarių fronto užnugario vadu“. Dzeržinskis daugiau kaip du mėnesius išbuvo Charkove, organizuodamas ir aprūpindamas amunicija dvidešimt keturis specialius Respublikos vidaus saugumo pajėgų dalinius. Tai buvo elitiniai daliniai, jie turėjo kavaleriją, kurios užduotis buvo vyti „sukilėlius“, ir lėktuvus „banditų lizdams“ bombarduoti³². Tie rinktiniai daliniai turėjo padaryti galą partizaniniam valstiečių karui per tris mėnesius. Iš tikrųjų „pacifikacijos“ operacijos užtruko kur kas ilgiau: daugiau nei dvejus metus, nuo 1920 m. vasaros iki 1922 m. rudens, ir nusinešė dešimčių tūkstančių aukų gyvybes.

Tarp įvairių bolševikų valdžios kovos su valstietija epizodų ypatingą vietą užima „dekazokizacija“ - kitaip tariant, Dono ir Kubanės kazokų išnaikinimas likviduojant juos kaip socialinę grupę. Iš tiesų, pirmą kartą naujasis režimas ėmėsi represinių priemonių tam, kad kolektyvinės atsakomybės principu eliminuotų, išnaikintų, ištremtų visus teritorijos, kurią bolševikų vadovai buvo įpratę vadinti „sovietine Vandėja“³³, gyventojus. Šios operacijos nebuvo kariuomenės atkirtis prieš veiksmams kovos įkarštyje - jos buvo planuojamos iš anksto ir patvirtintos daugybe dekretų, kuriuos priėmė aukščiausia valstybės valdžia, tiesiogiai dalyvaujant daugeliui aukšto rango atsakingų politinių veikėjų (Leninui, Ordžonikidzei, Syrcovui, Sokolnikovui, Reingoldui). Dėl bolševikų karinių pralaimėjimų žlugusi pirmą kartą 1919 m. pavasarį, žiauri dekazokizacijos politika buvo atnaujinta 1920 m., bolševikams atkariavus Dono ir Kubanės kazokų žemes.

Nuo 1917 m. gruodžio netekę statuso, kuriuo jie naudojosio carizmo laikais, bolševikų įtraukti į „buožių“ ir „klasinių priešų“ sąrašus, kazokai po atamano Krasnovo vėliava prisijungė prie baltagvardiečių ginkluotųjų pajėgų, susidariusių Rusijos pietuose 1918 m.

³² CRCEDHC, 76/3/109.

³³ V. L. Genis, Raskazačivanie v Sovetskoj Rossii, Voprosy Istorii, 1994, Nr. 1, p. 42-55

pavasarij. Pirmieji Raudonosios armijos būriai įsiskverbė į Dono kazokų teritoriją tik 1919 m. vasarij, per bendrą bolševikų puolimą Ukrainos ir pietų Rusijos link. Iš pat karto bolševikai puolė naikinti visa, kas priklausė kazokams nuo amžių: kazokų žemės buvo konfiskuotos ir išdalytos persikėlėliams iš Rusijos arba vietiniams valstiečiams, neturėjusiems kazoko statuso; grasinant už nepaklusnumą mirties bausme, kazokams buvo įsakyta atiduoti ginklus - o juk kazokai, tradiciniai Rusijos imperijos sienų saugotojai, visi buvo ginkluoti; kazokų susirinkimai buvo uždrausti, administracinės apygardos panaikintos.

Visos šios priemonės įėjo į išankstinį dekazokizacijos planą, kuris slaptoje bolševikų partijos Centro komiteto rezoliucijoje, pažymėtoje 1919 m. sausio 24 d. data, buvo apibrėžtas šitaip: „Atsižvelgiant į pilietinio karo su kazokais patirtį, būtina pripažinti, kad vienintelė politiškai teisinga priemonė yra negailestinga kova, masinis teroras prieš turtingus kazokus, kurie turi būti išnaikinti ir fiziškai likviduoti ligi paskutinio“³⁴.

Ir iš tiesų, kaip pripažino 1919 m. birželį Dono revoliucinio komiteto pirmininkas Reingoldas, įpareigotas įvesti „bolševikų tvarką“ kazokų žemėse, „mes buvome linkę vykdyti masinio kazokų naikinimo politiką, nedarydami jokių išimčių“³⁵. Per keletą savaičių, nuo 1919 m. vasario vidurio ligi kovo vidurio, bolševikų būriai nužudė daugiau kaip 8000 kazokų³⁶. Kiekvienoje *stanicoje* (kazokų gyvenvietėje) revoliuciniai tribunolai per porą minučių, peržvelgę įtariamųjų sąrašus, paskelbdavo mirties nuosprendį „už kontrrevoliucinę veiklą“. Susidūrus su šitokiu bolševikų siautėjimu, kazokams neliko kitos išeities, tik sukilti.

Sukilimas prasidėjo Vešenskajos apskrityje 1919 m. kovo 11 d. Sukilę kazokai buvo gerai organizuoti. Jie paskelbė visuotinę mobilizaciją, šaukdami į savo kariuomenę 16-55 metų amžiaus vy-

³⁴ *Izvestija CK KPSS*, 1989, Nr. 6, p. 177-178.

³⁵ CRCEDHC, 5/2/106/7.

³⁶ V. L. Genis, *op. cit.*, p. 42-55.

rus. Išsiuntinėjo po visą Dono sritį ir net į gretimą Voronežo sritį telegramas, raginančias gyventojus sukilti prieš bolševikus. Jie aiškino: „Mes, kazokai, nesame prieš sovietus. Mes - už laisvus rinkimus. Mes esame prieš komunistus, prieš komunas (kolektyvinius ūkius) ir prieš žydus. Mes - prieš rekvizicijas, prieš vagystes ir ČK vykdomas egzekucijas“³⁷. Balandžio pradžioje sukilę kazokai turėjo nemažą kariuomenę - apie 30 000 gerai ginkluotų narsių vyrų. Veikdami Raudonosios armijos, besikaunančios labiau į pietus su Denikino kariuomene, Kubanės kazokų sąjungininke, užnugaryje, Dono sukilėliai, kaip ir sukilę Ukrainos valstiečiai, prisidėjo 1919 m. gegužę-birželį prie žaibiško baltagvardiečių puolimo sėkmės. Birželio pradžioje Dono kazokai prisijungė prie svarbiausios baltagvardiečių kariuomenės dalies, kurią rėmė Kubanės kazokai. Visa „kazokiškoji Vandėja“ buvo išvaduota iš nekenčiamos „maskolių, žydų ir bolševikų“ valdžios.

Tačiau karo laimė permaininga, ir 1920 m. vasarį bolševikai sugrįžo. Prasidėjo antroji kazokų žemių okupacija, dar pragaištingesnė už pirmąją. Dono sričiai buvo uždėta 36 milijonų pūdų grūdų kontribucija. Toks kiekis smarkiai viršijo visą čia gaunamą produkciją. Iš kaimiečių buvo sistemingai atiminėjamos ne tik menkos maisto atsargos, bet ir apskritai visas jų turtas: „įskaitant avalynę, drabužius, pagalves ir virdulius“, kaip patikslinama viename ČK pranešimų³⁸. Visi pajėgūs kautis vyrai, atsakydami į tuos apiplėšinėjimus ir sistemingas represijas, prisijungė prie žaliųjų partizanų būrių. 1920 m. liepą Dono ir Kubanės srityse jie sutelkė mažiausiai 35 000 vyrų. Nuo vasario užblokuotas Kryme generolas Vrangelis nutarė paskutinį kartą pabandyti išsiveržti iš bolševikų gniaužtų, susijungdamas su Kubanės kazokais ir žaliaisiais. 1920 m. rugpjūčio 17 d. 5000 vyrų išsilaipino prie Novorosijsko. Spaudžiami baltagvardiečių, kazokų ir žaliųjų, bolševikai buvo priversti palikti Jekaterinodarą, svar-

³⁷ CRCEDHC, 17/6/83.

³⁸ V. L. Genis, *art. cit.*, p. 50; CRCEDHC, 17/84/75.

biausią Kubanės miestą, o paskui ir visą sritį. Generolas Vrangelis žygiavo pirmyn per pietų Ukrainą. Tačiau baltagvardiečiams sekėsi neilgai. Susidūrusi su gerokai gausesnėmis bolševikų pajėgomis, Vrangelio kariuomenė, kuriai trukdė didžiulė ją lydinčių civilių masė, spalio pabaigoje visiškai pakrikai plūstelėjo atgal į Krymą. Paskutinis baltagvardiečių susirėmimų su raudonaisiais epizodas buvo bolševikų kova dėl Krymo. Jį atsiėmus, prasidėjo didžiausios žudynės, kokios tik buvo pilietinio karo metais: 1920 m. lapkritį ir gruodį bolševikai išžudė mažiausiai 50 000 civilių³⁹.

Vėl nugalėti, kazokai patyrė naują raudonojo teroro bangą. Latvis Karlas Landeris, vienas pagrindinių ČK vadovų, buvo paskirtas „įgaliotuoju atstovu Šiaurės Kaukaze ir prie Dono“. Jis įvedė *troikas*, specialius tribunolus, vykdžiusius dekazokizaciją. Vien tik 1920 m. spalį tos *troikos* pasmerkė mirti daugiau nei 6000 žmonių, kurie buvo tučtuojau sušaudyti⁴⁰. Žaliųjų partizanų ar kovojusių su ginklu rankose prieš režimą ir likusių laisvėje kazokų šeimos, o kartais net kaimynai būdavo sistemingai suiminėjami kaip įkaitai ir uždaromi į koncentracijos stovyklas, tikras mirties stovyklas, kaip viename savo pranešimų pripažino Martynas Lacis, Ukrainos ČK viršininkas: „Sutelkti stovykloje prie Maikopo, įkaitai - moterys, vaikai ir seniai - gyvena pasibaisėtinomis sąlygomis, purve ir spalio šaltyje. [...] Jie krinta kaip musės. [...] Moterys pasiryžusios viskam, kad tik išvengtų mirties. Stovyklą saugantys kareiviai tuo naudojasi, užmegzdami santykius su tomis moterimis“⁴¹.

Už bet kokią pasipriešinimą būdavo negailestingai baudžiama. Kai Piatigorsko ČK viršininkas įkliuvo į pasalą, čekistai nusprendė surengti „Raudonojo teroro dieną“. Gavę paties Landerio instrukciją, kad „šiuo teroristiniu aktu būtų pasinaudota norint sučiupti vertingų įkaitų, kuriuos vėliau būtų galima sušaudyti, ir norint pagreitinti

³⁹ S. P. Melgunov, *op. cit.*, p. 77; V. Brovkin, *Behind...*, *op. cit.*, p. 346.

⁴⁰ CRCEDHC, 17/84/75/28.

⁴¹ *Ibid.*, 17/84/75/59.

baltagvardiečių ir apskritai kontrrevoliucionierių šnipų egzekucijos procedūrą", Piatigorsko čekistai su didžiausiu įkarščiu pradėjo areštus ir egzekucijas. Anot Landerio, „Raudonojo teroro klausimas buvo išspręstas primityviai. Piatigorsko čekistai nutarė per vieną dieną nubausti mirtimi tris šimtus žmonių. Jie nustatė kvotas Piatigorskui ir kiekvienai aplinkinei gyvenvietei ir įsakė partijos organizacijoms sudaryti baustinių mirtimi sąrašus. [...] Dėl tokio netikusio metodo pasipylė sąskaitų suvedinėjimas. [...] Kislovodske nesugalvojo nieko geresnio, kaip nužudyti ligoninėje buvusius žmones“⁴².

Vienas veiksmingiausių dekazokizacijos būdų buvo kazokų gyvenviečių griovimas ir visų išlikusių gyvų trėmimas. Sergo Ordžonikidzės, vieno pagrindinių bolševikų vadovų, tuo metu Šiaurės Kaukazo revoliucinio komiteto pirmininko, archyvuose išliko vienos 1920 m. spalio pabaigoje - lapkričio viduryje vykusios operacijos dokumentai⁴³.

Spalio 23 d. Sergo Ordžonikidzė įsakė:

„1) Visiškai sudeginti Kalinovskajos gyvenvietę;

2) iškeldinti visus gyventojus iš Jermolovskajos, Romanovskajos, Samachinskajos ir Michailovskajos gyvenviečių; gyventojų namai ir žemė bus išdalyta vargingiems valstiečiams ir ypač čečėnams, visada pasižymėjusiems dideliu prisirišimu prie sovietų valdžios;

3) susodinti visus aukščiau minėtų gyvenviečių vyriškos lyties 18-55 metų amžiaus gyventojus į traukinius ir su konvojum ištremti į šiaurę priverčiamiesiems sunkios kategorijos darbams;

4) išvaryti moteris, vaikus ir senius, vis dėlto leidžiant jiems įsikurti kitose gyvenvietėse, esančiose labiau į šiaurę;

5) rekvizuoti aukščiau minėtose gyvenvietėse visus galvijus ir visą gyventojų turtą".

Po trijų savičių Ordžonikidzei adresuotame raporte šitaip aprašyti įvykdytų operacijų rezultatai:

⁴² V. Brovkin, *Behind...*, op. cit., p. 353.

⁴³ CRCEDHC, 85/11/131/11.

„ - Kalinovskaja: gyvenvietė visiškai sudeginta, visi gyventojai (4220) ištremti ar išvaryti.

- Jermolovskaja: išvalyti visi gyventojai (3218).
- Romanovskaja: ištremta 1600, lieka ištremti 1661.
- Samachinskaja: ištremta 1018, lieka ištremti 1900.
- Michailovskaja: ištremta 600, lieka ištremti 2200.

Beje, į Grozną išsiųsta 154 vagonai maisto produktų. Trijose gyvenvietėse, kur tremti dar nebaigta, pirmiausia buvo ištremtos baltųjų ir žaliųjų elementų šeimos, taip pat ir elementai, dalyvavę paskutiniame sukilime. Tarp dar neištremtų yra prijuočiantys sovietinei santvarkai, Raudonosios armijos kareivių šeimos, valdininkai ir komunistai. Trėmimo operacijos vėluoja, nes trūksta vagonų. Vidutiniškai gaunamas tik vienas sąstatas per dieną. Norint užbaigti trėmimą, prašome skubiai atsiųsti 306 papildomus vagonus⁴⁴.

Kaip baigėsi tos „operacijos“? Deja, nėra jokio dokumento, kuris suteiktų mums apie tai tikslių žinių. Žinome, kad „operacijos“ užtruko ir kad galų gale tremiami vyrai buvo dažniausiai siunčiami ne į tolimąją Šiaurę, kaip bus daroma vėliau, o į arčiau esančias Doneco kasyklas. Tačiau daugeliu atžvilgių 1920 m. dekazokizacijos „operacijos“ jau buvo panašios į didžiulį išbuožinimo „operaciją“, kurių buvo imtasi po dešimties metų: ta pati kolektyvinės atsakomybės samprata, tas pats išvežimo traukiniais procesas, tie patys tiekimo ir nepasirengimo priimti tremiamuosius sunkumai, ta pati idėja eksploatuoti ištremtus žmones, verčiant juos dirbti sunkius darbus. Dono ir Kubanės kazokų sritys sumokėjo sunkią duoklę už savo priešinimąsi bolševikams. Patikimiausiais duomenimis, 1919-1920 m. iš trijų milijonų gyventojų buvo nužudyta ar ištremta nuo 300 000 iki 500 000.

Tarp represinių operacijų, kurių aprašą sudaryti sunkiausia, buvo žudynės kalinių ir įkaltų, įkalintų vien dėl to, kad priklausė „prie-

⁴⁴ *Ibid.*, 85/11/123/15.

šiškai" ar „socialiai svetimai klasei". Jos atitiko 1918 m. antrosios pusės raudonojo teroro logiką, bet pranoko ją savo mastu. Tos „klasiniu pagrindu" vykdomos žudynės buvo nuolat teisinamos faktu, kad gimsta naujas pasaulis. Viskas buvo leidžiama, kaip aiškino savo skaitytojams Kijevo ČK laikraščio *Krasnyj Meč* pirmojo numerio vedamasis:

„Mes atmetame senas moralės ir „žmoniškumo" sistemas, kurias buržuazija išgalvojo tam, kad galėtų engti ir išnaudoti „žemesniąsias klases". Mūsų moralė neturi precedento, mūsų žmoniškumas yra absoliutus, nes jis remiasi nauju idealu: sunaikinti bet kokią smurto ir priespaudos formą. Mums viskas leidžiama, kadangi mes pirmieji pasaulyje iškėlėme kardą ne tam, kad engtume kitus ir paverstume juos vergais, o tam, kad išvaduotume žmoniją iš jos grandinių... Kraujas? Tesrūva jis upeliais! Nes tik kraujas gali visiems laikams perdažyti juodą plėšikišką buržuazijos vėliavą ir paversti ją raudona Revoliucijos vėliava. Nes tik galutinis senojo pasaulio sunaikinimas gali mus visiems laikams išvaduoti nuo šakalų sugrįžimo!"⁴⁵

Tie raginimai žudyti kurstė seną smurto ugnį ir norą socialiai atsirevanšuoti, būdingus daugeliui čekistų, kurie, kaip pripažino nemaža pačių bolševikų vadovų, dažnai buvo verbuojami iš „kriminalinių ir socialiai išsigimusių visuomenės elementų". Savo laiške Leninui 1919 m. kovo 22 d. bolševikų vadovė Gopner taip aprašė Jekaterinoslavlio ČK veiklą: „Šioje nusikalstamumo, smurto ir sivalės gangrenos apimtoje organizacijoje, kur vyrauja niekšai ir kriminaliniai nusikaltėliai, iki dantų apsiginklavę vyrai žudė kiekvieną, kuris jiems nepatiko, darė kratas, plėšė, prievartavo, uždarė į kalėjimą, naudojosi padirbtais banknotais, reikalavo kyšių, paskui šantažavo tuos, iš kurių tuos kyšius buvo išgavę, ir galiausiai paleisdavo juos į laisvę mainais už dešimt ar dvidešimt kartų didesnes sumas"⁴⁶.

⁴⁵ *Krasnyj Meč*, Nr. 1, 1919 m. rugpjūčio 18 d., p. 1.

⁴⁶ CRCEDHC, 5/1/2159/35-38.

Centro komiteto archyvuose, pvz., Felikso Dzeržinskio fonde, saugoma begalė atsakingų partijos darbuotojų ar politinės policijos inspektorių raportų, kuriuose aprašomas vietinių ČK, „apsvaigusiu nuo smurto ir kraujo, išsigimimas“. Kadangi išnyko bet kokios teisės ar moralės normos, dažnai susidarydavo palankios sąlygos visiškai vietinių ČK viršininkų autonomijai. Jie nebeatsiskaitinėjo už savo veiksmus net tiesioginiams viršininkams ir tapdavo kraugeriais tironais, nekontroliuojamais ir nekontroliuotinais. Trys ištraukos iš raportų, - o tokių būta dešimtys, - akivaizdžiai liudija, kad ČK buvo nusiritusi į visišką savivalę, į absoliutų bet kokių teisės normų ir principų ignoravimą.

Štai ČK instruktoriaus Smirnovo 1919 m. kovo 22 d. raportas Dzeržinskiui iš Syzranės, esančios Tambovo srityje: „Aš patikrinau buožių sukilimo Novo Matrionskajos valsčiuje bylą. Tardymas buvo atliktas chaotiškai. Septyniasdešimt penki žmonės apklaustos metu buvo kankinami, ir iš užrašytų parodymų išvis neįmanoma ničnieko suprasti. [...] Vasario 16 d. buvo sušaudyti penki žmonės, rytojaus dieną - trylika. Mirties nuosprendžių ir jų vykdymo protokolas pažymėtas vasario 28 d. Kai aš paprašiau atsakingą vietinės ČK darbuotoją pasiaiškinti, jis man atsakė: „Nėra kada rašinėti protokolus. O kam jie reikalingi? Juk buožės ir buržujai naikinami kaip klasė!“⁴⁷

1919 m. rugsėjo 26 d. raporte iš Jaroslavlio bolševikų partijos rajoninės organizacijos sekretorius praneša: „Čekistai plėšia ir suiminėja bet ką. Žinodami, kad liks nenubausti, jie pavertė ČK būstinę didžiuliu viešnamiu ir čia atsiveda „buržujes“. Visi girtuokliauja. Smulkiems viršininkėliams įprasta vartoti kokainą“⁴⁸.

Arba inspektoriaus N. Rozentalio komandiruotės ataskaita, rašyta 1919 m. spalio 16 d. N. Rozentalis buvo pasiųstas į Astrachanę patikrinti, kaip tvarkosi specialių skyrių vadovybė. Jis praneša: „XI-osios armijos specialių skyrių vadas Atarbekovas nebepripa-

⁴⁷ *Ibid.*, 76/3/70/20.

⁴⁸ *Ibid.*, 17/6/384/62.

žįsta net centrinės valdžios. Š. m. liepos 30 d., kai draugas Zakovskis, Maskvos atsiųstas patikrinti specialių skyrių darbo, nuėjo pas Atarbekovą, šis jam pasakė: „Pasakykite Dzeržinskiui, kad aš nesileisiu kontroliuojamas...“ Personalas, kurio daugumą sudaro abejotini elementai ir net nusikaltėliai, nesilaiko jokių administracinių normų. Operatyvinio skyriaus dokumentacijos beveik nėra. Kai dėl mirties nuosprendžių ir jų įvykdymo, aš neradau asmeninių teismo ir nuosprendžių protokolų - pavyko aptikti tik sąrašus, dažnai nepilnus, su vienintele pastaba: „Sušaudytas draugo Atarbekovo įsakymu“. Kalbant apie kovo mėnesio įvykius, neįmanoma suprasti, kas buvo sušaudytas ir už ką. [...] Išgertuvės ir orgijos tapo kasdieniu reiškiniu. Beveik visi čekistai gausiai vartoja kokainą. Jie sako, kad tai jiems padeda lengviau išverti kasdien matomo kraujo vaizdą. Apsvaigę nuo smurto ir kraujo, čekistai vykdo savo pareigą, bet jie neabejotinai yra nekontroliuojami elementai, kuriuos būtina griežtai kontroliuoti“⁴⁹.

Vidiniai ČK ir bolševikų partijos raportai patvirtina gausius liudijimus, kuriuos 1919-1920 m. surinko bolševikų priešininkai ir ypač Specialioji bolševikų nusikaltimų tyrimo komisija, įsteigta generolo Denikino. Jos archyvai, 1945 m. perkelti iš Prahos į Maskvą, ilgai buvo uždari, bet šiandien jie prieinami. Dar 1926 m. rusų istorikas, eseras Sergejus Melgunovas pabandė savo darbe *Raudonasis teroras Rusijoje* sudaryti svarbiausių žudynių aprašą. Tai aprašas kalinių, įkaitų ir paprastų civilių žmonių žudynių, kurias bolševikai vykdė masiškai ir beveik visuomet „klasiniu pagrindu“. Nors šis pagrindinių represijų epizodų sąrašas ir nepilnas, tokį, koks jis pateiktas šiame pirmame tai temai skirtame darbe, jį visiškai patvirtina labai įvairūs dokumentiniai šaltiniai. Pagrindiniai represijų epizodai šiandien nustatyti, bet dėl ČK viešpatavusio organizacinio chaoso vis dar netikslus lieka aukų skaičius. Daugijų daugiausia galima rizikuoti pateikti apytikrius duomenis, remiantis įvairiais šaltiniais.

⁴⁹ *Ibid.*, 17/66/66.

Pirmosios „įtariamų“, įkaitų ir kitų „liaudies priešų“, preventyviai ir grynai administraciniu būdu įkalintų kalėjimuose ar koncentracijos stovyklose, žudynės prasidėjo 1918 m. rugsėjį, per pirmą raudonąją terorą. Kadangi „įtariamų“, „įkaitų“, „liaudies priešų“ kategorijos buvo jau nustatytos, o koncentracijos stovyklos veikė labai operatyviai, represijų mašina buvo parengta įsibėgėti. Karo metu, kada frontų linijos nuolat kito, kada fortūna po kelis kartus per mėnesį tai atsigrėždavo į bolševikus, tai nuo jų nususukdavo, spyruoklė, paleidžianti į darbą represijų mechanizmą, būdavo arba miesto atsiėmimas iš priešininko, arba priešingai - skubus atsitraukimas, paliekant miestą puolančiam priešui.

„Proletariato diktatūros“ įvedimas užkariautuose arba iš priešo atsiimtuose miestuose visuomet vykdavo tais pačiais etapais: būdavo paleidžiami visi anksčiau išrinkti susirinkimai ar kiti valdymo organai; uždraudžiama bet kokia prekyba (dėl to tučtuojau pabrangdavo, o paskui apskritai dingdavo visi maisto produktai); konfiskuojamos ir nacionalizuojamos įmonės; buržuazijai uždedama labai didelė finansinė kontribucija: 600 milijonų rublių 1919 m. vasarį Charkove, 500 milijonų 1919 m. balandį Odesoje. Norint gauti garantiją, kad toji kontribucija tikrai bus sumokėta, šimtai „buržujų“ buvo imami įkaitais ir įkalinami koncentracijos stovyklose. Iš esmės kontribucija buvo plėšimų, ekspropriacijų ir pažeminimų sinonimas, pirmasis „buržuazijos kaip klasės“ visiško sunaikinimo etapas.

„Sutinkamai su darbo žmonių sovieto rezoliucijomis, š. m. gegužės 13-oji skelbiama buržuazijos ekspropriacijos diena, - rašė 1919 m. gegužės 13 d. Odesos darbininkų deputatų sovieto laikraštis *Izvestija*. - Pasiturinčios klasės turės užpildyti smulkiają anketą, išvardydamos maisto produktus, avalynę, drabužius, brangenybes, dviračius, antklodes, paklodes, sidabro įrankius ir indus, paprastus indus ir kitus daiktus, būtinus darbo liaudžiai. [...] Kiekvienas turi padėti ekspropriacijos komisijoms šiame šventame darbe. [...] Tie, kurie nepaklus ekspropriacijos komisijų įsakymams, bus tučtuojau areštuoti. Tie, kurie priešinsis, bus nedelsiant sušaudyti”.

Kaip pripažino Ukrainos ČK viršininkas Lacis vietinėms ČK skirtame aplinkraštyje, visos tos „ekspropriacijos“ ėjo į kišenę čekistams ir kitiems smulkiems nesuskaičiuojamų rekvizicijos, ekspropriacijos, Raudonosios gvardijos būrių vadukams ir viršininkėliams, kurių tokiais atvejais knibždėte knibždėdavo.

Antrasis ekspropriacijų etapas buvo buržujų butų konfiskavimas. Šitoje „klasių kovoje“ nugalėtuosius pažeminti taip pat buvo svarbu: „Žuviai patinka, kai ją pagardina grietine. Buržuazijai patinka valdžia, kuri baudžia griežtai ir žudo, - rašė jau mūsų minėtas Odesos laikraštis 1919 m. balandžio 26 d. - Jeigu mes sušaudysime keliasdešimt tų nenaudėlių ir idiotų, jeigu mes priversime juos šluoti gatves, o jų moteris - plauti raudongvardiečių kareivinių grindis (ir tai dar joms būtų nemenka garbė), tada jie supras, kad mūsų valdžia tvirta ir kad nėra ko tikėtis iš anglų ar hotentotų“⁵⁰.

Ši tema kartojosi daugelyje bolševikinių laikraščių straipsnių, ir ne tik Odesoje, Kijeve, Charkove ar Jekaterinoslave, bet taip pat Permėje, Urale ar Nižnij Novgorode. „Buržujų“ moterų žeminimas verčiant jas valyti čekistų ar raudongvardiečių išvietes ir kareivines buvo praktikuojamas labai dažnai. Bet tai buvo sušvelninta ir „politiškai tinkama“ versija kur kas žiauresnės tikrovės: gausiais liudijimais, milžinišką mastą įgavo moterų prievartavimas, ypač 1920 m., antrą kartą atkariavus Ukrainą, kazokų teritorijas ir Krymą.

Logiškas ir paskutinis „buržuazijos kaip klasės naikinimo“ etapas buvo kalinių, įtariamų asmenų ir įkaitų, įkalintų tik už tai, kad priklausė „turingosioms klasėms“, egzekucijos. Šiandien jau paliudytas ir jokių abejonių nekeliantis faktas, kad jos vyko daugelyje bolševikų užimtų miestų. Charkove - nuo 2000 iki 3000 egzekucijų 1919 m. vasarį-birželį, nuo 1000 iki 2000 - bolševikams antrą kartą užėmus miestą 1919 m. gruodį. Rostove prie Dono 1920 m. sausį - apie 1000 egzekucijų; Odesoje 1919 m. gegužę-rugpjūtį -

⁵⁰ Izvestija Odesskogo Soveta rabočich deputatov, Nr. 36, p. 1; cit. V. Brovkin, Behind..., op. cit., p. 121.

2200, o nuo 1920 m. vasario iki 1921 m. vasario-rugpjūčio - mažiausiai 3000; Jekaterinodare nuo 1920 m. rugpjūčio iki 1921 m. vasario - mažiausiai 3000; Armavire, mažame Kubanės miestelyje, 1920 m. rugpjūtį—spalį - nuo 2000 iki 3000 egzekucijų. Šį sąrašą galima būtų tęsti.

Iš tikrųjų būta daug egzekucijų ir kitur, tačiau nėra tyrimų, atliktų netrukus po tų žudynių. Štai kodėl daug geriau žinoma tai, kas įvyko Ukrainoje ar pietų Rusijoje, negu tai, kas dėjosi Kaukaze, Vidurinėje Azijoje ar Urale. Dažniausiai egzekucijos būdavo paskubinamos artinantis priešui - tuomet besitraukiantys iš savo pozicijų bolševikai tuštindavo kalėjimus. Charkove per dvi dienas, likusias iki baltagvardiečių įsiveržimo, t. y. 1919 m. birželio 8 ir 9 d., buvo nužudyta šimtai įkaitų. Kijeve 1919 m. rugpjūčio 22-28 d. sušaudyta 1800 žmonių - baltagvardiečiai užėmė Kijevą rugpjūčio 30 d. Tas pats scenarijus Jekaterinodare, kur per tris dienas, 1920 m. rugpjūčio 17-19 d., artinantis prie miesto kazokų kariuomenei, vietinės ČK viršininkas Atarbekovas įsakė sušaudyti 1600 „buržujų“. Beje, šiame mažame provincijos miestelyje iki karo buvo mažiau nei 30 000 gyventojų⁵¹.

Baltosios armijos dalinių, atėjusių į minėtąsias vietas kelios dienos, o kartais tik kelios valandos po egzekucijų, tyrimo komisijų dokumentaciją sudaro krūva parodymų, liudijimų, atlikto skrodimo ataskaitų, žudynių ir aukų fotonuotraukų. Jeigu aukos būdavo nužudytos paskubomis, „paskutinę minutę“, paleidus kulką į pakaušį, ant lavonų dažniausiai nebūdavo kankinimų pėdsakų, bet lavonai, ekshumuoti senesnėse masinio laidojimo vietose, atrodė kitaip. Skrodimo aktai, palaikai ir liudijimai įrodo, kad būdavo griebiamasi pačių šturpiausių kankinimų. Smulkius šių kankinimų aprašymus galima rasti jau cituotame Sergejaus Melgunovo

⁵¹ S. P. Melgunov, *op. cit.*, p. 61-77; C. Leggett, *op. cit.*, p. 199-200; V. Brovkin, *Behind...*, *op. cit.*, p. 122-125; GARF, Denikino komisijos fondai, bylos 134 (Charkovas), 157 (Odesa), 194, 195 (Kijevas).

dokumentų rinkinyje ir eserų partijos centrinio biuro publikacijoje *Tcheka*, išleistoje Berlyne 1922 m.⁵²

Žudynės pasiekė kulminaciją Kryme, kai tik pasitraukę paskutiniai Vrangelio armijos daliniai ir nuo bolševikų bėgę civiliai gyventojai. Per kelias savaites, nuo 1920 m. lapkričio vidurio iki gruodžio pabaigos, buvo sušaudyta ar pakarta apie 50 000 žmonių⁵³. Daug egzekucijų įvykdyta iškart, vos tik Vrangelio baltagvardiečiai sulipo į laivus. Sevastopolyje lapkričio 26 d. buvo sušaudyti šimtai dokininkų - už tai, kad padėjo baltagvardiečiams pasitraukti. Lapkričio 28 ir 30 d. Sevastopolio revoliucinio komiteto *Izvestijos* išspausdino du sušaudytųjų sąrašus. Pirmame buvo 1634, antrame - 1202 pavardės. Gruodžio pradžioje, kai pirmųjų masinių egzekucijų karštingė atslūgo, valdžia pradėjo sudarinėti kiek įmanoma toms aplinkybėmis išsamesnius pagrindinių Krymo miesto gyventojų sąrašus: valdžiai atrodė, kad būtent čia slapstosi dešimtys ir net šimtai tūkstančių buržujų, pabėgusių iš visos Rusijos į savo tradicines vasarvietes. Gruodžio 6 d. Maskvoje vykusiam atsakingų darbuotojų susirinkimui Leninas pareiškė, kad Kryme susitelkę 300 000 buržujų. Jis užtikrino, kad artimiausioje ateityje tie „elementai“, kurie yra ne kas kita kaip „šnipų ir agentų, pasirengusių suteikti pagalbą kapitalizmui, šaltinis“, bus „nubauti“⁵⁴.

Kariuomenės kordonai, užtvėrę Perekopo sąsmauką, vienintelį sausumos kelią, kuriuo būtų galima pasprukti, buvo sustiprinti. Spąstams užsitrenkus, valdžia įsakė kiekvienam gyventojui prisistatyti į ČK ir ten užpildyti ilgą anketą, kurioje buvo kokie penkiasdešimt klausimų apie socialinę kilmę, praeitį, veiklą, pajamas, taip pat ir apie tai, ką jis veikė 1920 m. lapkritį, ką jis mano apie Lenkiją, apie Vrangelį, apie bolševikus, ir t. t. Pagal tas „anketas“ gyventojai bu-

⁵² V. Tchernov (leid.), *Tcheka: Materialy po dejatelnosti Črezvyščajnoi komisii*, Berlin, 1922.

⁵³ Skaičiai, pateikti S. Melgunovo darbe (op. cit., p. 77), taip pat ir Charkovo eserų dokumentuose 1921 m. gegužės mėn.

⁵⁴ V. I. Lenin, *Polnoje sobranije sočinienij*, t. XLII, p. 74.

vo suskirstyti į tris kategorijas: tie, kurie turėjo būti sušaudyti; tie, kuriuos reikėjo išsiųsti į koncentracijos stovyklą; tie, kurių buvo galima pasigailėti. Labai nedaugelio išlikusiųjų liudijimuose, išspausdintuose 1921 m. emigracijos laikraščiuose, Sevastopolis aprašomas kaip vienas iš miestų, labiausiai nukentėjusių nuo represijų, – kaip „pakaruoklių miestas“. „Nachimovo prospektas pilnas lavonų. Tai pakarti karininkai, kareiviai, civiliai, kuriuos sučiupo čia pat, gatvėse. [...] Miestas buvo negyvas, gyventojai slapstėsi rūsiuose ir palėpėse. Visos tvoros, namų sienos, telegrafo stulpai, parduotuvių vitrinos nukabinėtos plakatais: „Mirtis išdavikams“. [...] Gatvėse korė tam, kad visiems būtų pamoka“⁵⁵.

Paskutinis baltųjų ir raudonųjų konflikto epizodas nepadarė galo represijoms. Karinių pilietinio karo frontų nebeliko, bet „pacifikacijos“ ir „rovimo su šaknimis“ karas tęsėsi dar beveik dvejus metus.

⁵⁵S.Melgunov, *op. cit.*, p. 81.

5.

Nuo Tambovo iki didžiojo bado

1920 m. pabaigoje bolševikų režimas atrodė triumfuojąs. Pasukutinė baltųjų armija buvo nugalėta, kazokai sumušti, Machno būriai sutriuškinti. Bet nors raudonųjų karas su baltaisiais ir pasibaigė, konfliktas tarp režimo ir plačių visuomenės sluoksnių vis aštrėjo. Valstiečių kovų kulminacija buvo 1921 m. pradžia, kai ištisos sritys ištrūko iš bolševikų valdžios gniaužtų. Tambovo srityje, dalyje Pavolgio sričių (Samaros, Saratovo, Caricino, Simbirsko), Vakarų Sibire bolševikai buvo įsitvirtinę tik miestuose. Kaimus kontroliavo šimtai žaliųjų būrių ir net tikros valstiečių armijos. Raudonosios armijos daliniuose kasdien kildavo maištai. Daugėjo darbininkų streikų, riaušių ir protestų paskutiniuose dar veikiančios pramonės centruose - Maskvoje, Petrograde, Ivanovo Voznesenske ir Tuloje. 1921 m. vasario pabaigoje kilo maištas ir netoli Petrogrado esančioje Kronštato jūrų bazėje. Padėtis darėsi pavojinga, šalis nevaldoma. Gresiant tikram socialiniam potvyniui, kuris galėjo nuversti režimą, bolševikų vadovai buvo priversti trauktis atgal ir imtis vienintelės priemonės, kuri galėjo trumpam apraminti masiškiausią, labiausiai paplitusį ir pavojingiausią nepasitenkinimą - valstiečių nepasitenkinimą; buvo pažadėta atsisakyti rekvizicijų ir pakeisti jas mokesčiu natūra. Šiomis režimo ir visuomenės konflikto sąlygomis nuo 1921 m. kovo ir ėmė ryškėti NEP - nepas, naujoji ekonominė politika.

Ilgai vyravusi politizuota istorija perdėtai pabrėžė 1921 m. kovo mėnesį įvykusio „lūžio“ reikšmę. Nutarimas pakeisti rekvizicijas mokesčiu natūra buvo priimtas paskubomis, paskutinę bolševi-

kų partijos X-ojo suvažiavimo darbo dieną, gresiant socialiniam sprogamui. Tačiau net ir priėmus tą nutarimą nesiliovė nei valstiečių sukilimai, nei darbininkų streikai. Nesusilpnėjo nė represijos. Šią dieną prieinami archyvai rodo, kad pilietinė taika neįsigalėjo kurią nors 1921 m. pavasario dieną. Įtampa liko dar labai stipri bent jau ligi 1922 m. vasaros, ir ne viename šalies rajone. Rekvizicijos būriai tebesiautėjo kaimuose, darbininkų streikai tebebuvo žiauriai malšinami, paskutiniai socialistų veikėjai suiminėjami, o „miško bandidų naikinimas" vyko visais įmanomais būdais: masiškai šaudant įkaitus, bombarduojant kaimus ir atakuojant juos sviediniais su troškinamosiomis dujomis. Galų gale labiausiai bruzdančias kaimo vietas - tas, iš kurių rekvizicijos būriai buvo atėmę daugiausia maisto produktų ir kitų gėrybių ir kurios sukilo, kad išgyventų - „nuramino" didysis 1921-1922 m. badas. Bado išplitimo žemėlapis tiksliai atitinka kitame žemėlapyje pažymėtas didžiausių ankstesnių rekvizicijų zonas ir didžiausių valstiečių sukilimų zonas. Naudodamiesi bado kaip „objektyviu" režimo sąjungininku ir absoliučiu pacifikacijos ginklu, bolševikai pasinaudojo juo dar ir kaip pretekstu smogti lemiamą smūgį Stačiatikių Bažnyčiai ir inteligentijai, kurios mobilizavosi kovai su šia rykšte.

Iš visų valstiečių sukilimų, kurie vyko nuo rekvizicijų pradžios, t. y. nuo 1918 m. vasaros, geriausiai organizuotas, didžiausias ir ilgiausiai trukęs buvo Tambovo valstiečių sukilimas. Tambovo sritis yra į pietryčius nuo Maskvos. Nuo sostinės ją teskiria mažiau nei 500 kilometrų. Jau XX a. pradžioje Tambovo sritis tapo vienu iš eserų partijos, paveldėjusios rusų populizmo tradicijas, bastionų. Tokia ji išliko ir po 1917 m. revoliucijos. 1918-1920 m., nepaisant visų represijų, užgriuvusių eserų partiją, jos narių buvo daug ir veikė jie aktyviai. Tačiau Tambovo sritis dar buvo arčiausiai Maskvos esantis javų aruodas, ir nuo 1918 m. rudens šioje tankiai gyvenamoje žemdirbystės srityje siautėjo daugiau nei šimtas rekvizicijos būrių. 1919 m. kilo dešimtys maištų. Visi jie buvo negailestingai numalšinti. 1920 m. rekvizicijų kvotos buvo smarkiai padidintos: vietoj 18

milijonų pūdų buvo reikalaujama 27 milijonų, o valstiečiai buvo gerokai sumažinę pasėlių plotus, nes žinojo, kad viskas, ko jie nespės suvartoti, bus tučtuojau rekvizuota¹. Išreikalauti visas kvotas reiškė išmarinti valstiečius badu. 1920 m. rugpjūčio 19 d. įprastiniai susidūrimai su maisto tiekimo būriais Chitrovo gyvenvietėje virto sukilimu. Kaip pripažino pati vietinė valdžia, „būriai nuolat piknaudžiavo; jie plėšė ir grobė ką įmanydami, net pagalves ir virtuvės rykus, dalijosi grobį ir visiems matant mušė ir spardė septyniasdešimtmečius senukus - už tai, kad jų sūnūs dezertyrai slapstosi miškuose. [...] Valstiečius dar piktino ir tai, kad konfiskuoti grūdai, vežami vežimais į artimiausią geležinkelio stotį, puvo vietoje, po atviru dangumi“².

Prasidėjęs Chitrove, sukilimas įsiplieskė kaip ugnis šiauduose. 1920 m. rugpjūčio pabaigoje 14 000 su viršum sukilėlių, daugiausia dezertyrų, apsiginklavusių šautuvais, šakėmis ir dalgiais, išvijo arba išžudė visus „sovių valdžios atstovus“ trijose Tambovo srities apskrityse. Per keletą savaičių šis valstiečių sukilimas, iš pradžių niekuo nesiskyręs nuo šimtų kitų sukilimų, jau du šimtai metų įsipliesnojančių Rusijoje ir Ukrainoje, virto plačiu gerai organizuotu judėjimu, kuriam šiame tradiciniame eserų bastione vadovavo talentingas karvedys Aleksandras Stepanovičius Antonovas.

Veiklus eserų partijos narys nuo 1906 m., politinis Sibiro tremtinys nuo 1908 m. iki 1917 m. Vasario revoliucijos, Antonovas kurį laiką dėjosį prie bolševikų, kaip ir kiti „kairieji“ eserai, ir buvo Kirsanovo, savo gimtosios apskrities, milicijos viršininkas. 1918 m. rugpjūtį jis nutraukė ryšius su bolševikais ir ėmė vadovauti vienam tų nesuskaičiuojamų dezertyrų būrių, kurie laikė savo rankose kaimus, susiremdavo su rekvizicijos būriais ir puldavo sovietinius

¹ V. Danilov, T. Šanin, *Krestjanskoje vosstanije v Tambovskoi gubemii v 1919-1921*, Tambov, 1994, p. 38-40.

² CRCEDHC, 17/86/103/4; S. Singleton, *The Tambov Revolt*, *Slavic Review*, Nr. 3, 1966, p. 498-512; O. Radkey, *The Unknown Civil War in Russia. A Study of the Green Movement in the Tambov Region* (Stanford, 1976); O. Figes, *Peasant Russia, Civil War* (London, 1992).

valdininkus, rizikuojančius pasirodyti kaimuose. Kai 1920 m. rugpjūtį valstiečių sukilimas apėmė Kirsanovo apskritį, Antonovas įkūrė efektyvią valstiečių miliciją ir puikią žvalgybos tarnybą, sugebėjusią prasiskverbti net į Tambovo ČK. Jis organizavo ir propagandos tarnybą, kuri platino atsišaukimus, demaskuojančius „bolševikų komisarokratiją“, ir padėjo telkti valstiečius kovai dėl kelių gerai jiems suprantamų reikalavimų įgyvendinimo: prekybos laisvės, rekvizicijų atšaukimo, laisvų rinkimų, bolševikų komisarų ir ČK panaikinimo³.

Tuo pat metu pagrindinė eserų partijos organizacija įsteigė Darbo valstietijos sąjungą. Tai buvo pagrindyje veikiantis, gerai įsitvirtinęs kovinis valstiečių tinklas. Nepaisant smarkių nesutarimų tarp esero disidentų Antonovo ir Darbo valstietijos sąjungos vadovybės, Tambovo srities valstiečių judėjimas turėjo karinę organizaciją, žvalgybos tarnybą ir politinę programą; tai teikė jam jėgos ir nuoseklumo, kuriais nepasizymėjo ankstesni valstiečių sukilimai, išskyrus Machno būrių veiklą.

1920 m. spalį bolševikų valdžia kontroliavo tik Tambovą ir keltą mažesnių srities miestų. Dezertyrai tūkstančiais plūdo į valstietišką Antonovo armiją, kuri geriausiomis savo dienomis turėjo daugiau nei 50 000 ginkluotų vyrų. Spalio 19 d., pagaliau suvokęs, kokia grėsminga susidarė padėtis, Leninas rašė Dzeržinskiui: „Būtina sutriuškinti tą judėjimą kuo greičiau, ir labiausiai pamokomu būdu. [...] Reikia veikti energingiau!“⁴

Lapkričio pradžioje bolševikai Respublikos vidaus apsaugos kariuomenėje teturėjo vos 5000 vyrų. Tačiau, sutriuškinus Kryme Vrangelį, į Tambovą siunčiama speciali kariuomenė netruko pagausėti. Greit joje buvo jau 100 000 vyrų, įskaitant Raudonosios armijos dalinius. Bet šių visuomet buvo nedaug, nes raudonarmiečiai atrodė valdžiai per menkai patikimi, kad būtų galima juos siųsti malšinti liaudies sukilimo.

³ V. Danilov, T. Šanin, *op. cit.*, p. 63-64; O. Radkey, *op. cit.*, p. 122-126.

⁴ V. I. Lenin, *Polnoje sobranije sočinienij*, t. LI, p. 310.

1921 m. pradžioje valstiečių sukilimai apėmė naujus rajonus: visą Volgos žemupį (Samaros, Saratovo, Caricino, Astrachanės sritis) ir Vakarų Sibirą. Padėtis darėsi katastrofiška, tiems turtingiems, bet ilgus metus negailestingai plėšiamiems rajonams grėsė badas. Samaros srityje 1921 m. vasario 12 d. Volgos karinės apygardos komendantas pranešė: „Tūkstančių išbadėjusių valstiečių minios apgulė sandėlius, kur būriai sukrėdė miestams ir armijai rekvizuotus grūdus. Padėtis daug kartų darėsi kritinė, ir armijai teko šaudyti į įnirusią minią“. Iš Saratovo vietiniai bolševikų vadovai telegrafavo į Maskvą: „Banditizmas apėmė visą sritį. Valstiečiai pagrobė visas atsargas - tris milijonus pūdų - iš valstybinių sandėlių. Jie gerai ginkluoti, nes gauna šautuvus iš dezertyrų. Ištisi Raudonosios armijos daliniai išsklaidyti“.

O daugiau kaip už tūkstančio kilometrų į rytus formavosi kitas valstietiškas neramumų židiny. Išpumpavusi visas įmanomas atsargas klestinčiuose pietų Rusijos ir Ukrainos žemdirbių rajonuose, bolševikų vyriausybė 1920 m. rudenį atsigręžė į Vakarų Sibirą, kuriam maisto produktų tiekimo kvotos buvo nustatytos visiškai nepagrįstai: atsižvelgiant į grūdinių kultūrų eksportą... 1913 metais! Argi galima buvo lyginti derlių, kurį valstietis stengėsi užauginti eksportui už pilnaverčius auksinius rublius, ir derlių, kurį, jis žinojo, iš jo rekvizuos, grasindami jam ir jo šeimai? Kaip ir visur, Sibiro valstiečiai sukilo ginti savo darbo vaisių, kad išgyventų. 1921 m. sausį-kovą bolševikai neteko kontrolės Tiumenės, Omsko, Čeliabinsko ir Jekaterinburgo sritims, teritorijai, kuri savo dydžiu viršijo Prancūziją. Be to, buvo užblokuota Transsibiro magistralė - vienintelis geležinkelis, jungiantis europinę Rusiją su Sibiru. Vasario 21 d. valstiečių liaudies armija užėmė Tobolsko miestą, ir Raudonosios armijos daliniais jį pavyko atgauti tik kovo 30 d.⁵

⁵ M. Bogdanov, Razgrom zapadnosibirskogo kulacko-eserovskogo miateža, Tiumen, 1961.

Kitame šalies pakraštyje, sostinėse - senojoje, Petrograde, ir naujojoje, Maskvoje - padėtis 1921 m. pradžioje buvo beveik tokia pat katastrofiška. Ekonomika kone paralyžiuota; traukiniai nebevažinėjo; dauguma gamyklų uždarytos arba dirbo sulėtintais tempais, nes nebuvo kuro; miestų aprūpinimas maisto produktais sutrikęs. Darbininkai arba šlaistėsi be darbo gatvėmis, arba ieškojo maisto aplinkiniuose kaimuose, arba diskutuodavo lediniuose pustuščiuose cechuose, nes kiekvienas būdavo jau pavogęs viską, ką tik galėdavo išnešti, norėdamas išmainyti „manufaktūrą“ į truputį maisto produktų.

Štai kaip tuometinė padėtis apibūdinama ČK Informacijos skyriaus sausio 16 d. raporte: „Nepasitenkinimas visuotinis. Darbininkai pranašauja greitą režimo žlugimą. Niekas nebedirba, žmonės alkani. Dideli streikai neišvengiami. Vis mažiau galima pasikliauti Maskvos įgulos daliniais - jie bet kuriuo momentu gali išsprūsti iš mūsų kontrolės. Būtina imtis profilaktinių priemonių“⁶.

Sausio 21 d. vyriausybės dekretu buvo įsakyta nuo rytdienos trečdaliu sumažinti duonos davinį Maskvoje, Petrograde, Ivanovo Voznesenske ir Kronštate. Ši priemonė, - o jos režimas nebegalėjo pateisinti gresiančia kontrrevoliucija ir apeliuoti į klasinį darbščiujų masių patriotizmą, nes paskutinės baltųjų armijos jau buvo sutriuškintos, - perpildė kantrybės taurę. Nuo 1921 m. sausio pabaigos iki kovo vidurio kasdien vyko streikai, protesto mitingai, demonstracijos prieš badą; darbininkai užiminėjo gamyklas. Visi šie veiksmai pasiekė apogėjų tiek Maskvoje, tiek Petrograde vasario pabaigoje - kovo pradžioje. Vasario 22-24 d. Maskvoje kilo rimti susirėmimai tarp ČK būrių ir demonstrantų darbininkų, kurie bandė jėga įsiveržti į kareivines, norėdami susibroliauti su kareiviais. Nemaža darbininkų buvo užmušta, šimtai suimta⁷.

Petrograde neramumai įgavo dar didesnį mastą pradedant vasario 22 d., kai daugelio stambių gamyklų darbininkai, kaip 1918 m.

⁶ CRCEDHC, 76/3/208/12.

⁷ *Ibid.*, 76/3/166/3.

kovo mėnesį, išrinko „darbininkų įgaliotinių susirinkimą“, kur buvo daug menševikų ir eserų. Pirmoje savo proklamacijoje šis susirinkimas pareikalavo panaikinti bolševikų diktatūrą, leisti laisvai rinkti sovietus, suteikti žodžio, spaudos, susirinkimų laisvę ir paleisti visus politinius kalinius. Kad šie tikslai būtų pasiekti, susirinkimas kvietė į visuotinį streiką. Karinei vadovybei nepavyko sukliudyti daugeliui pulkų rinktis į mitingus, kuriuose buvo siūloma paremti darbininkus. Vasario 24 d. ČK būriai paleido ugnį į darbininkų demonstraciją ir nušovė dvylika žmonių. Tą dieną buvo suimta beveik tūkstantis darbininkų ir eserų⁸. Tačiau demonstrantų eilės nepaliaujamai augo, tūkstančiai kareivių dezertyruodavo iš savo dalinių ir prisidėdavo prie darbininkų. Atrodė, kad, praėjus ketveriems metams po Vasario dienų, nuvertusių carizmą, kartojasi tas pats scenarijus: broliaujasi darbininkai demonstrantai ir kareiviai maištininkai. Vasario 26 d. 21 vai. Petrogrado bolševikų organizacijos vadovas Zinovjevas nusiuntė Leninui panikos kupiną telegramą: „Darbininkai užmezgė kontaktą su kareivinėse esančiais kareiviais. [...] Tebelaukiame pastiprinimo iš Novgorodo. Jeigu artimiausiomis valandomis patikima kariuomenė neatvyks, mes neatsilaikysime“.

Po poros dienų įvyko tai, ko bolševikų vadovai labiausiai bijojo: pakėlė maištą dviejų Kronštate besibazuojančių linijinių laivų jūreiviai. Vasario 28 d. 23 vai. Zinovjevas nusiuntė Leninui dar vieną telegramą: „Kronštatas: du pagrindiniai laivai, „Sevastopolis“ ir „Petropavlovskas“, priėmė eseriškas ir juodašimtiškas rezoliucijas ir paskelbė ultimatumą, į kurį mes turime atsakyti per 24 val. Kai dėl Petrogrado darbininkų, padėtis labai nestabili. Didžiosios įmonės streikuoja. Manome, kad eserai paspartins judėjimą“⁹.

Reikalavimai, kuriuos Zinovjevas pavadino „eseriškais ir juodašimtiškais“, niekuo nesiskyrė nuo tų, kuriuos dauguma piliečių kėlė po trejų bolševikinės diktatūros metų: perrinkti sovietus slaptu

⁸ V. Brovkin, *Behind...*, op. cit., p. 392.

⁹ CRCEDHC, 76/3/167/23.

balsavimu, apsvarsčius kandidatūras; surengti laisvus rinkimus; suteikti žodžio ir spaudos laisvę, - vis dėlto buvo patikslinta, kad ji turėtų būti suteikta „darbininkų, valstiečių, anarchistų ir kairiųjų socialistinių partijų naudai“; suvienodinti maisto produktų normas, niekam nedarant jokių išimčių; paleisti į laisvę visus politinius kalinius - socialistinių partijų narius, visus darbininkus, valstiečius, kareivius ir jūreivius, įkalintus už veiklą darbininkų ir valstiečių judėjimuose; įkurti komisiją, įpareigotą ištirti, už ką kalinamas kiekvienas kalėjime ar koncentracijos stovykloje laikomas kalinys; panaikinti rekvizicijas; panaikinti specialius ČK būrius; duoti visišką laisvę valstiečiams „auginti savo žemėje, ką tik jie nori, taip pat ir auginti sau naminius gyvulius, su sąlyga, kad valstiečiai tvarkysis patys, niekieno nepadedami“¹⁰.

Kronštate įvykiai vijo vienas kitą. Kovo 1 d. įvyko milžiniškas mitingas, į kurį susirinko daugiau kaip 15 000 žmonių, t. y. ketvirtadalis jūrų bazės kariškių ir civilių gyventojų. Rusijos centrinio vykdomojo komiteto pirmininkas Michailas Kalininas, atvykęs į Kronštatą gelbėti padėties, buvo minios nušvilptas ir išprašytas. Rytojaus dieną sukilėliai, prie kurių prisidėjo mažiausiai pusė Kronštato bolševikų (o jų buvo 2000), sudarė Laikinąjį revoliucinį komitetą, ir šis tučtuojau pamėgino užmegzti ryšį su Petrogrado streikininkais ir kareiviais.

Kasdieniniai ČK raportai apie padėtį Petrograde per pirmąją 1921 m. kovo savaitę liudija, kad Kronštato maištas buvo plačiai remiamas masių: „Kronštato revoliucinis komitetas diena iš dienos laukia visuotinio sukilimo Petrograde. Maištininkai užmezgė ryšį su daugeliu gamyklų. (...) Šiandien susirinkę į mitingą Arsenalo gamyklos darbininkai nubalsavo už rezoliuciją, raginančią prisijungti prie sukilimo. Buvo išrinkta trijų žmonių (anarchisto, menševiko ir esero) delegacija, turinti palaikyti ryšį su Kronštatu“¹¹.

¹⁰ P. Avrich, *La Tragédie de Cronstadt*, Paris, Le Seuil, 1975, p. 153-183.

¹¹ CRCEDHC, 76/3/167.

Stengiantis galutinai pakirsti judėjimą, Petrogrado ČK kovo 7 d. gavo įsakymą „imtis ryžtingų akcijų prieš darbininkus“. Per keturiasdešimt aštuonias valandas buvo suimta daugiau kaip 2000 darbininkų, juos palaikančių ir kovojančių socialistinių partijų narių bei anarchistų. Skirtingai nuo maištininkų, darbininkai buvo beginkliai ir neįstengė priešintis ČK būriams. Sutriuškinę sukilimo užnugarį, bolševikai kruopščiai parengė Kronštato puolimo planą. Likviduoti maištą buvo įpareigotas generolas Tuchačevskis. 1920 m. lenkiškosios kampanijos didvyris pasiūkė šaudyti į mases jaunos Karo mokyklos kursantus, neturinčius revoliucinių tradicijų, ir specialią ČK kariuomenę. Operacija prasidėjo kovo 8 d. Po dešimties dienų Kronštatas kapituliuojo – buvo tūkstančiai žuvusių vienoj ir kitoj pusėj. Prasidėjo negailestingos represijos. Per kelias dienas po sutriuškinimo buvo sušaudyta šimtai į nelaisvę paimtų sukilėlių. Neseniai paskelbti archyvai liudija, kad vien tik 1921 m. balandį–birželį buvo paskelbti 2103 mirties nuosprendžiai, 6459 žmonės nuteisti kalėti – arba kalėjime, arba lageryje¹². Prieš pat Kronštato paėmimą beveik aštuoniems tūkstančiams žmonių pavyko per užšalusią įlanką pabėgti į Suomiją, ten jie buvo internuoti tranzitinėse Teriokų, Vyborgo ir Ino stovyklose. Suklaidinti pažadėta amnestija, nemaža jų 1922 m. sugrįžo į Rusiją ir čia tuojau pat buvo areštuoti ir išsiųsti į Solovkų salas ir Cholmogorus, prie Archangelsko, kur buvo vienas kraupiausių konclagerių¹³. Anarchistų duomenimis, iš 5000 į Cholmogorus išsiųstų Kronštato įvykių dalyvių 1922 m. pavasarį gyvų nebuvo likę nė 1500¹⁴.

Cholmogorų stovykla prie plačios Dvinos upės buvo liūdnei pagarsėjusi sparčiu būdu, kuriuo masiškai būdavo atsikratoma kaliniiais. Juos sulaipindavo į baržas, pririšdavo po kaklu akmenį, surišdavo rankas ir įmesdavo į upę. Tą masinį skandinimą 1920 m. birželį

¹² Kronstadt, 1921, Dokumenty, M., 1997, p. 15.

¹³ G. Leggett, op. cit., p. 328.

¹⁴ S. A. Malsagoff, *Ari Island Hell: A Soviet Prison in the Far North* (London, 1926), p. 45-46.

pradėjo Michailas Kedrovas, vienas pagrindinių ČK vadovų. Pagal daugelį sutampančių liudytojų parodymų, 1922 m. Dvinoje buvo paskandinta daug Kronštato maištininkų, kazokų ir Tambovo srities valstiečių, ištremtų į Cholmogorus. Tais pačiais metais specialios Evakuacinės komisijos nutarimu į Sibirą buvo išvežta 2514 civilių Kronštato gyventojų - vien už tai, kad buvo tvirtovėje tų įvykių metu!¹⁵

Užgniaužus maištą Kronštate, režimas metė visas jėgas į kovą su socialistais, darbininkų streikais, valstiečių sukilimais, kurie niekaip nesiliovė, nepaisant oficialiai paskelbtos revizicijų pabaigos, ir į represijas prieš Bažnyčią.

1921 m. vasario 28 d. Dzeržinskis įsakė visoms sričių ČK: „1) tučiuojau suimti visus anarchistams, menševikams ir eserams simpatizuojančius inteligentus, ypač valdininkus, kurie dirba liaudies komisariatuose žemės ūkio ir maisto tiekimo reikalams; 2) padarius tokią pradžią, suimti visus menševikus, eserus ir anarchistus, dirbančius gamybose ir galinčius raginti streikuoti ar rengti demonstracijas“¹⁶.

1921 m. kovo mėnesį įvestas nepas visiškai nereikšė represijų politikos atoslūgio, priešingai: represijos prieš nuosaikiuosius socialistus dar labiau sustiprėjo. Šias represijas diktavo ne pavojus, kad socialistai ims priešintis nepui, o pats faktas, kad jie jau seniai reikalavo jų įvesti, šitaip parodydami savo įžvalgumą ir sugebėjimą tiksliai analizuoti padėtį. 1921 m. balandį Leninas rašė: „Vienintelė vieta atviriems ar užsimaskavusiems menševikams ir eserams - kalėjimas“.

Po kelių mėnesių, manydamas, kad socialistai vis dar per daug „nenustygsta vietoje“, jis rašė: „Jeigu menševikai ir eserai dar iškiš nosį, šaudyti juos be jokio gailesčio!“ 1921 m. kovą-birželį buvo suimta dar daugiau kaip 2000 nuosaikiųjų socialistinių partijų narių ir jų šalininkų. Kalėjime atsidūrė visi menševikų partijos Centro ko-

¹⁵ *Kronstadt*, 1921, op. cit., p. 367.

¹⁶ V. Brovkin, op. cit., p. 400.

miteto nariai; kadangi jiems grėsė ištrėmimas į Sibirą, 1922 m. sausį jie pradėjo bado streiką; tada dvylika vadovų, tarp kurių buvo Danas ir Nikolajevskis, buvo ištrėmti į užsienį ir 1922 m. vasarį atvyko į Berlyną.

Vienas būtinausių uždavinių, iškilusių režimui 1921 m. pavasarį, buvo atgaivinti pramoninę gamybą, kuri sudarė vos dešimtadalį 1913 metų gamybos apimties. Nė kiek nemažindami spaudimo darbininkams, bolševikai tebesilaikė ankstesniais metais įvestos darbo militarizacijos ir net ją sustiprino. Diktatoriškus bolševikų metodus „priversti darbininkus dirbti“ daugeliu atžvilgių parodo politika, kuri, įvedus 1921 m. nepą, buvo taikoma Donbase, dideliame pramonės ir kasyklų rajone, gaminusiame per 80% viso šalies plieno ir anglies. 1920 m. pabaigoje vadovauti anglies pramonės centrinei direkcijai buvo paskirtas Piatakovas, vienas pagrindinių bolševikų lyderių, artimas Trockiui. Per metus jam pavyko penkis kartus padidinti anglies gavybą beprecedenti ne darbininkų klasės išnaudojimo ir represijų politika, kuri rėmėsi 120 000 jo tarnyboje dirbusių kalnakasių darbo militarizacija. Piatakovas įvedė griežtą drausmę: neatvykimas į darbą dėl bet kokios priežasties buvo prilygintas „sabotažo aktui“ ir už jį baudžiama įkalimu lageryje ar net mirtimi: 1921 m. už „ypatingą parazitizmą“ buvo sušaudyta aštuoniolika angliakasių. Piatakovas padidino darbo valandų skaičių, versdavo darbininkus bei angliakasius dirbti ir sekmadieniais. Siekdamas, kad darbininkai padidintų savo darbo našumą, Piatakovas plačiai taikė „šantažą maisto produktų paskirstymo kortele“. Visų tų priemonių buvo imtasi tuomet, kai darbininkai negaudavo kitokio užmokesčio, išskyrus trečdalį ar pusę išgyvenimui būtinos duonos, ir turėdavo perleisti savo vienintelę porą batų ateinantiems jų pakeisti draugams, dirbantiems kitoje pamainoje. Kaip pripažino Anglies pramonės direkcija, darbininkai neatvykdavo į darbą dėl daugelio priežasčių. Dažniausiai tai atsitikdavo dėl epidemijų, „nuolatinio badavimo“ ir „beveik visiškai neturint drabužių, kelnų ir avalynės“. Norėdamas sumažinti valgytojų skaičių, nes grėsė badas, Pia-

takovas 1921 m. birželio 24 d. įsakė išvaryti iš angliakasių miestų visus asmenis, kurie nedirbo šachtose, taigi buvo bereikalingas „balastas“. Iš angliakasių šeimų narių buvo atimtos maisto kortelės. Davinio normos buvo apskaičiuotos griežtai pagal kiekvieno angliakasio darbo rezultatus. Įvesta primityvi vienetinio atlyginimo forma¹⁷.

Visos tos priemonės prieštaravo lygybės ir „garantuoto davinio“ idėjoms, kuriomis tuščiai tikėjo dar nemaža darbininkų, suklaidintų darbininkiškos bolševikų mitologijos, jos aiškiai pranašavo antidarbininkiškas ketvirtojo dešimtmečio akcijas. Darbininkų masės buvo tik *rabsila* - darbo jėga, kurią reikėjo išnaudoti kuo efektyviau, nepaisant darbo įstatymų, o bereikalingoms profesinėms sąjungoms paliekant tik skatinti darbo našumą. Darbo militarizacija atrodė esanti efektyviausia tos užsispyrusios, išbadėjusios ir menkai produktyvios darbo jėgos organizavimo forma. Neišvengiamai kyla klausimas dėl šios laisvo darbo išnaudojimo formos panašumų į priverčiamuosius darbus didžiojoje pataisos darbų sistemoje, įkurtoje ketvirtojo dešimtmečio pradžioje. Kaip daugybė kitų šiais bolševizmo formavimosi metais įvykusių epizodų, kurių negalima priskirti vien pilietiniam karui, tai, kas dėjosi Donbase 1921 m., pranašavo tam tikrus veiklos būdus, kuriais plačiai naudosis stalinizmas.

Tarp kitų 1921 m. pavasarį bolševikų režimui labiausiai rūpėjusių operacijų buvo visų sričių, esančių valstiečių pulkų ir dezertyrų būrių rankose, „pacifikacija“. 1921 m. balandžio 27 d. Politbiuras paskyrė Kronštato didvyrį Tuchačevskį atsakingu „už Antonovo gaujų likvidavimo Tambovo srityje operaciją“. Vadovaudamas beveik šimto tūkstančių vyrų armijai, kurioje buvo daug specialių ČK dalinių, aprūpintų sunkiąja artilerija ir lėktuvais, Tuchačevskis susidorojo su Antonovo būriais negirdėtai žiauriomis represijomis. Tuchačevskio ir Antonovo-Ovsejenkos, Rusijos centrinio vykdomojo komiteto įgaliotosios komisijos pirmininko (komisijos paskirtis buvo įvesti Tam-

¹⁷ A. Craziosi, *At the Roots of Soviet Industrial Relations and Practices. Piatakov's Donbass in 1921, Cahiers du Monde russe*, t. XXXVI(1-2), 1995, p. 95-138.

bovo srityje tikrą okupacinį režimą), įsakymu gyventojai buvo masiškai imami įkaitais, šaudomi, internuojami konclageriuose, naikinami troškinamosiomis dujomis. Ištisi kaimai, įtariamai tuo, kad padėjo ar suteikė prieglobstį „banditams“¹⁸, buvo tremiami.

1921 m. birželio 11 d. įsakymas Nr. 171, pasirašytas Antonovo-Ovsejenkos ir Tuchačevskio, akivaizdžiai rodo, kokiais metodais buvo „pacifikuota“ Tambovo sritis. Šiame įsakyme buvo numatoma:

„1. Vietoje, be teismo šaudyti kiekvieną pilietį, kuris atsisakys pasakyti savo vardą.

2. Apskrities politinės komisijos arba apygardos politinės komisijos turi teisę priimti prieš kaimus, kur slepiami ginklai, nuosprendį dėl įkaitų suėmimo ir jų sušaudymo tuo atveju, jei ginklai nebus atiduoti.

3. Suradus paslėptus ginklus, vietoje, be teismo sušaudyti vyriausią šeimos narį.

4. Šeima, slėpusi savo namuose banditą, bus suimta ir ištremta iš srities, jos turtas konfiskuotas, vyriausias tokios šeimos narys sušaudytas be teismo.

5. Laikyti banditais šeimas, kurios slepia banditų šeimos narius ar banditų turtą, ir vietoje, be teismo sušaudyti vyriausią tokios šeimos narį.

6. Jeigu bandito šeima pabėgs, išdalyti jos turtą valstiečiams, kurie ištikimi sovietų valdžiai, ir sudeginti arba sugriauti tuščius namus.

7. Šį įsakymą taikyti griežtai ir negailestingai“¹⁹.

Viešai paskelbus įsakymą Nr. 171, kitą dieną generolas Tuchačevskis įsakė panaudoti prieš sukilėlius dujas. „Sutriuškintų gaujų likučiai ir pavieniai banditai tebesiburia miškuose. [...] Miškai, kuriuose slepiasi banditai, turi būti išvalyti troškinamosiomis dujomis. Viską reikia apskaiciuoti taip, kad dujų skraistė apgaubtų mišką

¹⁸ V. Danilov, T. Šanin, op. cit., p. 179–180.

¹⁹ Ibid., p. 178–179.

išnaikintų viską, kas ten slepiasi. Artilerijos inspektorius turi nedelsiant parūpinti reikiamą troškinamųjų dujų kiekį ir kompetentingų specialistų tokios rūšies operacijai". Liepos 19 d., daugeliui bolševikų vadovų pasipriešinus šiai kraštutinei „išnaikinimo“ formai, įsakymas Nr. 171 buvo atšauktas²⁰.

1921 m. liepą karinė vadovybė ir CK buvo įsteigusios jau septynis konclagerius, juose kalėjo, vis dar neišsamiais duomenimis, mažiausiai 50 000 žmonių; daugumą jų sudarė moterys, seniai ir vaikai: „įkaitai“ ir valstiečių dezertyrų šeimų nariai. Padėtis tuose lageriuose buvo siaubinga: tūkstančius aukų skynė šiltinės ir choleros epidemijos; pusnuogiams kaliniams trūko visko - maisto, drabužių, vaistų. 1921 m. vasarą kilo badas. Rudenį mirtingumas pasiekė 15-20% per mėnesį! 1921 m. rugsėjo 1 d. beliko tik keli valstiečių būriai, teturintys apie tūkstantį ginkluotų vyrų, - palyginkime su 40 000 valstiečių, kovojusių su bolševikais judėjimo kulminacijos metu, 1921 m. vasarį. Pradedant 1921 m. lapkričiu, kada kaimas jau seniai buvo „pacifikuotas“, tūkstančiai sveikiau-sių kalinių buvo vežami į lagerius Rusijos šiaurėje, į Archangelską ir Cholmogorus²¹.

Kaip liudija savaitiniai ČK raportai bolševikų vadovams, daug kur (Ukrainoje, Vakarų Sibire, Pavolgio srityse, Kaukaze) kaimų „pacifikacija“ užtruko mažiausiai ligi antrojo 1922 m. pusmečio. Per ankstesnius metus susiformavę įpročiai buvo gajūs, ir nors oficialiai rekvizicijos buvo panaikintos 1921 m. kovo mėnesį, jas pakeitę mokesčiai natūra dažnai būdavo renkami nepaprastai žiauriai. Dėl kvo-tų, kurios buvo labai didelės palyginti su katastrofiška žemės ūkio padėtimi 1921 m., padėtis kaimuose tebebuvo įtempta. Daug vals-tiečių pasiliko sau ginklus, nepaisant visų įsakymų juos atiduoti.

Aprašydamas savo kelionės į Tulos, Oriolo ir Voronežo sritis 1921 m. gegužę įspūdžius, liaudies komisaro žemės ūkio reika-

²⁰ V Danilov, T. Šanin, op. cit., p. 226-227.

²¹ CARF, 393/89/182; 393/89/231; 393/89/295.

lams pavaduotojas Nikolajus Osinskis teigė, kad vietiniai valdininkai buvo įsitikinę, jog rudenį rekvizicijos vėl bus paskelbtos. Vietinė valdžia „galėjo žiūrėti į valstiečius tik kaip į apsigimusius sabotuotojus“²².

Įgaliotosios penkių narių komisijos pirmininko raportas apie represines priemones prieš Tambovo srities banditus. 1921 m. liepos 10 d.

Kurdiukovskajos apygardos valymo operacijos prasidėjo birželio 27 d. Osinovkos kaime, kur anksčiau buvo radusios prieglobstį banditų grupės. Valstiečiai žiūrėjo į mūsų baudžiamuosius būrius su tam tikru nepasitikėjimu, jie nepranešinėjo apie miškuose esančius banditus, o į užduodamus klausimus atsakydavo nieko nežiną.

Mes paėmėme 40 įkaitų, paskelbėme kaime apgulos padėtį ir davėme valstiečiams dvi valandas laiko, per kurį jie turėjo išduoti banditus ir sunešti slepiamus ginklus. Suėję į susirinkimą kaimiečiai dvejojo, kaip jiems elgtis, bet nesiryžo aktyviai talkininkauti medžiojant banditus. Be abejo, jie nežiūrėjo rimtai į mūsų grasinimus sušaudyti įkaitus. Praėjus dviem valandoms, mes sušaudėme 21 įkaitą susirinkusių kaimiečių akyse. Viešas mirties bausmės įvykdymas kiekvienam atskirai, su visais įprastais formalumais, dalyvaujant visiems Įgaliotosios komisijos nariams, komunistams ir t.t., padarė valstiečiams žymų poveikį...

O Karejevkos kaimą, kuris dėl savo geografinės padėties buvo mėgstamiausia banditų grupių vieta, ... komisija nutarė ištrinti iš žemėlapių. Visi gyventojai buvo ištremti, jų turtas konfiskuotas, išskyrus tą, kuris priklausė Raudonojoje armijoje tarnaujančių kareivių šeimoms, šios šeimos buvo perkeltos į Kurdiukų miestelį ir apgyvendintos namuose, konfiskuotuose iš banditų šeimų. Surinkus keletą vertingų daiktų (langų rėmus, stiklinius ir medinius daiktus ir t.t.), kaimo namai buvo padegti...

Liepos 3 d. mes pradėjome operacijas Bogoslovkos miestelyje. Retai kada mums teko susidurti su tokia atkaklia ir organizuota valstietija. Kalbantis su valstiečiais, visi, nuo jauniausio lig seniausio, vieningai ²²

²² CRCEDHC, 5/2/244/1.

atsakinėjo, apsimesdami nustebe: „Banditai, pas mus? Negali būti! Gal kokį kartą jie pro čia ir praėjo, bet netgi nežinia, ar tai buvo banditai. Mes gyvename ramiai, nieko neskriaudžiame, nieko nežinome“.

Mes ėmėmės tų pačių priemonių kaip ir Osinovkoje: paėmėme 58 įkaitus. Liepos 4 d. sušaudėme pirmąją grupę - 21 asmenį; rytojaus dieną - dar 15. Be to, padarėme nekenksmingas šešiasdešimt banditų šeimų, taigi maždaug 200 žmonių. Galų gale mes pasiekėme savo tikslą, ir valstiečiai buvo priversti ieškoti banditų ir paslėptų ginklų...

Aukščiau minėtų kaimų ir miestelių valymas buvo baigtas liepos 6 d. Operacija buvo sėkminga. Jos pasekmės jaučiamos net už dviejų gretimų valsčių ribų. Banditiškų elementų kapituliacija tęsiasi.

Įgaliotasis 5 narių komisijos pirmininkas Uskoninas
Krestjanskoje vosstanije v Tambovskoi gubernii v 1919-1921,
op. cit., p. 218.

Norint greičiau surinkti mokesčius natūra Sibire, kuris turėjo tiekti didumą žemės ūkio produktų, badui siautėjant visose Pavolgio srityse, į Sibirą 1921 m. gruodį nepaprastuoju įgaliotiniu buvo nusiųstas Feliksas Dzeržinskis. Jis organizavo „skrajojančius revoliucinius tribunolus“, įpareigotus lankytis kaimuose ir tučtuojau bausti įkaliniu kalėjime ar lageryje valstiečius, kurie nemokėjo mokesčio²³. Kaip ir rekvizicijos būriai, šie tribunolai, kuriuos rėmė „fiskaliniai būriai“, taip piktnaudžiavo ir pažeidinėjo teisę, kad pats Aukščiausiojo tribunolo pirmininkas Nikolajus Krylenka turėjo įsakyti pradėti tyrimą dėl šitų ČK viršininko paskirtų organų veiklos. Vienas inspektorius 1922 m. vasario 14 d. rašė iš Omsko: „Rekvizicijos būrių piktnaudžiavimai pasiekė neišsivaizduojamą laipsnį. Areštuoti valstiečiai sistemingai uždaromi nešildomose pašiūrėse, plakami rimbu, jiems grasinama mirtimi. Neįvykdę visos savo tikimų kvotos surišamai, verčiami nuogi bėgti pagrindine kaimo gatve, paskui uždaromi nešildomoje pašiūrėje. Daug moterų buvo mušamos tol,

²³ CRCEDHC, 17/87/164; 76/3/237.

kol neteko sąmonės; jas nuogas įmesdavo į sniegą iškastas duobes..." Visose srityse įtampa buvo dar labai didelė.

Tai liudija šios ištraukos iš vieno politinės policijos raporto, rašyto 1922 m. spalį, t. y. praėjus pusantrų metų nuo nepo įvedimo:

„Pskovo srityje mokesčio natūra kvota sudaro 2/3 derliaus. Keturiuos apskritys griebėsi ginklo. [...] Novgorodo srityje kvotos nebus įvykdytos, nors neseniai jos 25% sumažintos dėl blogo derliaus. Riazanės ir Tverės srityse, jeigu 100% įvykdytų jiems skirtas kvotas, valstiečiai turėtų mirti badu. [...] Novo Nikolajevsko sričiai gresia badas, ir valstiečiai kaupia žolės ir šaknų atsargas, kad turėtų kuo misti. [...] Bet visi šie faktai nublinksta prieš informaciją, kurią mes gavome iš Kijevo srities, kur savižudybės pasiekė neregėtą mastą: valstiečiai masiškai žudosi dėl to, kad negali nei sumokėti mokesčių, nei griebtis ginklų, nes ginklai iš jų buvo konfiskuoti. Badas, daugiau kaip metus siautėjęs daugelyje vietovių, verčia valstiečius labai pesimistiškai žiūrėti į savo ateitį“²⁴.

Tačiau 1922 m. rudenį blogiausia jau buvo praeityje. Po dviejų bado metų likę gyvi nuėmė tokį derlių, kad jo turėjo užtekti žiemai, jei tik nebus reikalaujama sumokėti visus mokesčius. „Šiemet javų derlius bus mažesnis už vidutinį per pastaruosius dešimt metų“: štai šitaip 1921 m. liepos 2 d. *Pravda* paskutiniame puslapyje, trumpučiausiai straipsnelyje, pirmąkart prabilo apie „maisto produktų problemą žemės ūkio fronte“. Praėjus dešimčiai dienų, Rusijos centrinio vykdomojo komiteto pirmininkas Michailas Kalininas „Kreipimesi į visus RSFSR piliečius“, paskelbtame 1921 m. liepos 12 d. *Pravdoje*, pripažino, kad „daugelyje sričių šiemet derlių sunaikino sausra“.

Centro komiteto rezoliucija, pažymėta liepos 21 d., aiškino: „Ši neganda yra ne tik sausros rezultatas. Ji išplaukia iš visos mūsų praeities istorijos, iš mūsų žemės ūkio atsilikimo, iš organizuotumo stokos, menko agronomijos žinių lygio, skurdžios technikos, pasensimų sėjomainos formų. Dar labiau ją pablogino karo ir blokados

²⁴ *Ibid*, 1 7/87/296/35-36.

pasekmės, nenutrūkstama kova, kurią su mumis kovoja savininkai, kapitalistai ir jų pakalikai, ir nesiliaujančios akcijos banditų, kurie vykdo priešiškus Sovietų Rusijai ir visai jos darbo liaudžiai organizacijų įsakymus"²⁵.

Ilgame šitos „negandos“, kurios vis dar niekas neišdrįso pavadinti tikruoju vardu, priežasčių sąrašė trūko pagrindinio faktoriaus - rekvizicijų politikos, kuri metų metus siurbė paskutinius ir taip labai menkus žemės ūkio išteklius. Bado apimtų sričių vadovai, sušaukti į Maskvą 1921 m. birželį, vieningai pabrėžė, kad atsakomybė už plintantį ir didėjantį badą tenka vyriausybei, o ypač visagaliam Liaudies komisariatui maisto produktų tiekimo reikalams. Samaros srities atstovas Vavilinas paaiškino, kad srities komitetas maisto produktų tiekimo reikalams nuo pat rekvizicijų įvedimo nuolat skelbė vis didesnius ir didesnius numatomų derlių duomenis, todėl automatiškai buvo didinamos ir rekvizicijos.

Nepaisant prasto 1920 m. derliaus, tais metais buvo rekvizuota 10 milijonų pūdų grūdų. Buvo atimti visi rezervai, visos atsargos - įskaitant ir sėklinius grūdus, kurie turėjo duoti busimąjį derlių. Jau 1921 m. sausį daugelis valstiečių nebeturėjo ką valgyti. Vasarį mirtingumas ėmė augti. Per du ar tris mėnesius maištai ir sukilimai prieš bolševikų režimą Samaros srityje praktiškai liovėsi. „Šiandien, - aiškino Vavilinas, - sukilimų nebėra. Atsirado naujų reiškinių: tūkstantinės išbadėjusių žmonių minios taikiai apsupa Vykdomąjį komitetą arba Partijos komitetą ir kiauras dienas laukia nežinia iš kur ir kaip turinčio stebuklingai atsirasti maisto. Šitą minią, kur žmonės kasdien krinta kaip musės, neįmanoma išsklaidyti nei nuvaryti šalin. [...] Aš manau, kad srityje yra mažiausiai devyni šimtai tūkstančių badaujančių"²⁶.

²⁵ 1921 m. liepos 21 d. Pravda; M. Heller, Premier avertissement: un coup de fouet. L'histoire de l'expulsion des personnalités culturelles hors de l'Union Soviétique en 1922, Cahiers du Monde russe et soviétique, XX(2), avril-juin 1979, p. 131-172.

²⁶ GARF, 1064/1/1/33.

Skaitant ČK ir karinės žvalgybos raportus, nesunku nustatyti, kad badas daugelyje sričių prasidėjo jau 1919 m. 1920 m. padėtis nepaliojama blogėjo. Savo vidaus raportuose ČK, Liaudies komisariatas žemės ūkio reikalams ir Liaudies komisariatas maisto produktų tiekimo reikalams, puikiai žinodami esamą padėtį, nuo 1920 m. sudarinėjo „badaujančių“ ar „bado apimtų“ apygardų ir sričių sąrašą. 1921 m. sausį viename pranešime Tambovo srityje plintančio bado priežastimi laikoma rekvizicijų „orgija“ 1920 metais. Kaip liudija politinės policijos surinkti ir cituojami eilinių piliečių pasakymai, žmonėms buvo aišku, kad „sovietų valdžia nori numarinti badu visus valstiečius, kurie drįsta jai priešintis“. Būdama puikiai informuota apie neišvengiamas jos rekvizicijų politikos pasekmes, vyriausybė vis dėlto nesiėmė jokių priemonių. Badui apimant vis daugiau sričių, Leninas ir Molotovas 1921 m. liepos 30 d. išsiuntinėjo telegramas visiems rajonų ir sričių partijos komitetų vadovams, reikalaudami „sustiprinti mokesčių natūra rinkėjų aparatą [...], išplėsti tarp kaimo gyventojų intensyvią propagandą, aiškinant jiems punktualaus visų mokesčių sumokėjimo ekonominę ir politinę svarbą [...], leisti mokesčių natūra rinkimo agentūroms naudotis visu Partijos autoritetu ir visa represinio Valstybės aparato jėga“²⁷ !

Susidūrusi su valdžios politika žūtbut apiplėšti valstiečius, ėmė telktis informuota ir apsišvietusi inteligentija. 1921 m. birželį agronomai, ekonomistai, universiteto atstovai Maskvos žemdirbystės draugijoje įkūrė Visuomeninį kovos su badu komitetą. Pirmieji komiteto nariai buvo žymūs ekonomistai Kondratjevas ir Prokopovičius (šis, beje, buvęs Laikinosios vyriausybės ministru aprūpinimo reikalams), Maksimui Gorkiui artima žurnalistė Jekaterina Kusokova, rašytojai, gydytojai, agronomai. Bendraujančio su valdančiaisiais bolševikų sluoksniais M. Gorkio dėka komiteto delegacija, kurią Leninas atsisakė priimti, 1921 m. liepos viduryje gavo audienciją pas Levą Kamenevą. Po šio susitikimo Leninas, kaip visuomet ne-

²⁷ CRCEDHC, 2/1/26847.

pasitikįs kai kurių bolševikų vadovų „jautrumu“, nusiuntė kolegoms iš Politbiuro raštelį: „Būtina Kuskovą padaryti nekenksmingą. [...] Iš Kuskovos paimsime tik jos vardą ir parašą, o iš tų, kurie jaučia simpatiją jai ir panašiams į ją - vieną ar du vagonus. Daugiau nieko“²⁸.

Pagaliau Komiteto nariams pavyko įtikinti kelis bolševikų vadovus, kad jo veikla naudinga. Jie buvo ryškiausi rusų mokslo, literatūros ir kultūros atstovai, žinomi Vakaruose. Dauguma jų jau buvo padėję nemaža pastangų rūpindamiesi pagalba 1891 m. bado aukoms. Be to, jie palaikė ryšius su aibe pasaulio intelektualų ir būtų galėję garantuoti, kad galima tarptautinė pagalba būtų teisingai paskirstyta badaujantiems. Jie buvo pasirengę tai laiduoti, bet reikalavo, kad Pagalbos badaujantiems komitetui būtų suteiktas oficialus statusas.

1921 m. liepos 21 d. bolševikų vyriausybė vis dėlto pasiryžo legalizuoti Visuomeninį komitetą, kuris pasivadino Visos Rusijos pagalbos badaujantiems komitetu. Jis gavo teisę įsigyti Rusijoje ir užsienyje maisto produktų, pašaro, vaistų; paskirstyti pagalbą jos reikalingiems gyventojams; naudotis ekstra transportu jo kroviniams gabenti; organizuoti nemokamą maitinimą; steigti vietinius komitetus ir Komiteto skyrius; „laisvai susisiekti su Komiteto nurodytais užsienio įgaliotiniais ir organizacijomis“ ir net „svarstyti centrinės ir vietinės valdžios priemones, - jeigu jos, Komiteto nuomone, padės kovai su badu“²⁹. Sovietinėje istorijoje dar neregėta, kad visuomeninei organizacijai kada nors būtų suteiktos tokios teisės. Vyriausybės nuolaidos atitiko krizę, kurią šalis išgyveno praėjus keturiems mėnesiams po oficialaus ir labai nedrąsaus nepo įvedimo.

Komitetas užmezgė ryšį su Stačiatikių Bažnyčios galva patriarchu Tichonu, ir šis tučtuojau įsteigė Visos Rusijos bažnytinį pagalbos badaujantiems komitetą. 1921 m. liepos 7 d. patriarcho įsakyму visose cerkvėse buvo perskaitytas jo ganytojiškas laiškas: „Dvėsena tapo išbadėjusiems gyventojams rinkiniu patiekalu, o ir“^{28 29}

²⁸ M. Heller, art. cit., p. 141.

²⁹ *Ibid.*, p. 143.

tą patiekalą nelengva rasti. Iš visų pusių sklinda verksmai ir dejonės. Prieta jau iki žmogėdrystės... Ištieskite pagalbos ranką savo broliams ir seserims! Tikinčiųjų sutikimu jūs galite tam panaudoti cerkvės lobius, neturinčius sakralinės vertės: žiedus, grandinėles ir apyrankes, šventąsias ikonas puošiančius brangakmenius ir kitus papuošalus".

Sulaukęs Bažnyčios paramos, Visos Rusijos pagalbos badaujančioms komitetas kreipėsi į įvairias tarptautines organizacijas, tarp kurių buvo Raudonasis Kryžius, Kvakeriai ir ARA (*American Relief Association* - Amerikos pagalbos asociacija), ir gavo visų pritarmą. Tačiau režimo ir Komiteto bendradarbiavimas truko ne ką ilgiau kaip penkias savaites: 1921 m. rugpjūčio 27 d. Komitetas buvo paleistas - praėjus šešioms dienoms po to, kai vyriausybė pasirašė sutartį su ARA, kuriai pirmininkavo Herbertas Hooveris, atstovu. Lenino supratimu, dabar, kai amerikiečiai jau išsiuntė savo pirmuosius krovininius laivus, pilnus maisto produktų, Komitetas buvo neberekalingas. Jis atliko savo vaidmenį: „Kuskovos vardas ir parašas" pasitarnavo bolševikams garantija. To ir tereikėjo.

„Aš siūlau šiandien pat, rugpjūčio 26, penktadienį, paleisti Komitetą, - rašė Leninas. - [...] Areštuoti Prokopovičių už maištingas kalbas [...] ir tris mėnesius išlaikyti jį kalėjime. [...] Tučtuojau, šiandien pat, ištremti iš Maskvos kitus Komiteto narius; išsiųsti juos pavieniui į svarbiausius apskričių miestus, jei įmanoma, toliau nuo geležinkelių tinklo; apgyvendinti juos valdžios priežiūroje. [...] Rytoj mes paskelbsime trumpą, sausą, penkių eilučių vyriausybinių pranešimą: Komitetas paleistas už atsisakymą dirbti. Duoti laikraščiams direktyvą: tegu nuo rytdienos pradeda dergti Komiteto narius. Lepūnėliai, baltagvardiečiai, nusiteikę pasivažinėti po užsienius, bet ne po mūsų provinciją, - traukti juos per dantį kaip tik įmanoma ir ūdyti du mėnesius mažiausiai po kartą per savaitę"³⁰.

Paraidžiui vykdydama šią instrukciją, spauda išsijuosusi koneveikė šešiasdešimt žymių intelektualų, dalyvavusių Komitete. Iš-

³⁰ *Ibid.*, p. 148-149.

spausdintų straipsnių pavadinimai iškalbingai liudija, kokio pobūdžio buvo ta puolimo kampanija: „Badu nežaidžiama!“ (*Pravda*, 1921 m. rugpjūčio 30 d.); „Jie spekulavo, naudodamiesi badu!“ (*Kommunističeskij Trud*, 1921 m. rugpjūčio 31 d.); „Komitetas, padedantis... kontrrevoliucijai“ (*Izvestija*, 1921 m. rugpjūčio 30 d.). Žmogui, atėjusiam užtarti suimtų ir ištremtų Komiteto narių, Unšlichtas, vienas Dzeržinskio pavadootojų, pareiškė: „Jūs sakote, kad Komitetas nepadarė nieko nelojalaus. Tai tiesa. Tačiau visuomenei jis tapo traukos poliumi. O šito mes negalime leisti. Žinote, kai į stiklinę vandens įmerkama dar neišsprogusi šakelė, ji ima greitai skleisti pumpurus. Lygiai taip pat Komitetas pradėjo leisti atšakas visuomenės kolektyve. [...] Teko išimti šakelę iš vandens ir ją sutrypti“³¹.

Vietoj Komiteto vyriausybė įsteigė Centrinę pagalbos badaujančioms komisiją, gremėzdiską biurokratinę organizaciją, kurią sudarė įvairių liaudies komisariatų valdininkai. Ta Komisija buvo labai neefektyvi ir korumpuota. 1922 m. vasarą, kai badas pasiekė apogėjų ir apėmė teritorijas, kur gyveno apie 30 milijonų žmonių, Centrinė komisija tesugebėjo pagelbėti maisto produktais mažiau nei trims milijonams badaujančių, ir tai nereguliariai. Savo ruožtu Raudonasis Kryžius, Kvakeriai ir ARA kasdien maitino maždaug po 11 milijonų žmonių. Nepaisant šios tarptautinės pagalbos, iš 29 milijonų badaujančių 1921-1922 m. mirė badu mažiausiai penki milijonai³². Per paskutinį didelį badmetį, kurį Rusija buvo patyrusi 1891 m. ir kuris buvo apėmęs maždaug tas pačias sritis (Volgos vidupį, jos žemupį ir dalį Kazachstano), mirė 400 000-500 000 žmonių. Tada valstybė ir visuomenė lenktyniavo, kas daugiau padės valstiečiams, tapusiems sausros aukomis. Jaunas advokatas Vladimiras Uljanovas-Leninas 1890 m. pradžioje gyveno Samaroje, svarbiausiame mieste vienos iš sričių, labiausiai nukentėjusių nuo 1891 m. kilusio

³¹ *Ibid.*, p. 151.

³² S. Adamets, *Catastrophes démographiques en Russie soviétique en 1918-1923* (Thèse de Doctorat, EHESS, décembre 1995), p. 191.

bado. Jis buvo vienintelis vietinės inteligentijos atstovas, kuris ne tik neparėmė visuomenės pagalbos badaujantiems, bet netgi kategoriškai buvo nusistatęs prieš tokią pagalbą. Kaip priminė vienas jo draugų, „Vladimiras Iljičius Uljanovas išdrįso atvirai pareikšti, kad badas turi daug pozityvių pasekmių, pavyzdžiui, skatina pramoninio proletariato, to buržuazijos duobkasio, formavimąsi. [...] Jis aiškino, kad badas, griaudamas atsilikusią valstietišką ekonomiką, objektyviai artina mus prie galutinio mūsų tikslo - socializmo, betarpiškai einančio po kapitalizmo. Badas taip pat griauja tikėjimą - ne tik caru, bet netgi Dievu“³³.

Po trisdešimties metų jaunas advokatas, tapęs bolševikų vyriausybės galva, grįžo prie savo idėjos: badas galėjo ir turėjo padėti „suduoti priešui mirtiną smūgį į galvą“. Tas priešas buvo Stačiatikių Bažnyčia. „Elektra pakeis Dievą. Leiskite valstiečiui melstis elektrai, šitaip jis labiau jaus ne dangaus, o valdžios galią“, - sakė Leninas 1918 m., diskutuodamas su Leonidu Krasinu dėl Rusijos elektrifikacijos. Bolševikams atėjus į valdžią, naujosios santvarkos ir Stačiatikių Bažnyčios santykiai pablogėjo. 1918 m. vasario 5 d. bolševikų vyriausybė paskelbė dekretą dėl Bažnyčios atskyrimo nuo valstybės, mokyklos atskyrimo nuo Bažnyčios, dėl sąžinės ir tikėjimo laisvės, Bažnyčios turto nacionalizacijos. Keturiuose ganytojiškuose laiškuose tikintiesiems patriarchas Tichonas ryžtingai protestavo prieš šį pasikėsinimą į tradicinį Stačiatikių Bažnyčios vaidmenį - juk carizmo laikais stačiatikybė buvo valstybinė religija. Pasipylė bolševikų provokacijos: šventųjų relikvijų „ekspertizės“, kitaip sakant, jų profanacija; „antireliginių karnavalų“ organizavimas per didžiąsias religines šventes; reikalavimas paversti netoli Maskvos esantį didįjį Švč. Trejybės-Sergijaus vienuolyną, kur buvo saugomi šv. Sergijaus Radonežiečio palaikai, ateizmo muziejumi. Daug vienuolynų vyresniųjų ir dvasininkų pasipriešino šioms provokacijoms ir buvo areštuoti. Šitokioje, jau ir taip įtemptoje, at-

³³ A. Beliakov, *Junost voždja*, M., 1960, p. 80-82, cit. M. Heller, *art. cit.*, p. 134.

mosferoje bolševikų vadovai Lenino iniciatyva pasinaudojo bado kaip pretekstu plačiai politinei operacijai prieš Bažnyčią.

1922 m. vasario 26 d. spauda paskelbė vyriausybės dekretą, kuriuo buvo įsakoma „nedelsiant konfiskuoti visus cerkvėse esančius brangius daiktus iš aukso ar sidabro, visus brangakmenius, kurie nėra tiesiogiai reikalingi religinėms apeigoms. Šie daiktai turi būti perduoti Finansų komisariato organams, o šie savo ruožtu juos perduos Centrinės pagalbos badaujantiems komisijos fondui“. Konfiskacija prasidėjo pirmosiomis kovo dienomis. Kilo labai daug susidūrimų tarp tikinčiųjų ir būrių, įpareigotų atimti cerkvių turtą. Rimčiausi incidentai įvyko 1922 m. kovo 15 d. Šujoje, pramoniniame Ivanovo srities miestelyje, kur kariuomenė ėmė šaudyti į tikinčiųjų minią. Žuvo dešimt žmonių. Leninas pasinaudojo tomis žudynėmis kaip pretekstu sustiprinti antireliginei kampanijai.

1922 m. kovo 19 d. laiške Politbiuro nariams Leninas su jam būdingu cinizmu aiškino, kaip galima pasinaudoti badmečiu, norint „suduoti priešui mirtiną smūgį į galvą“:

„Kai dėl Šujos įvykių, kurie bus svarstomi Politbiure, aš manau, kad jau dabar reikia tvirtai apsispręsti, kaip kovoti šiame fronte. [...] Jeigu atsižvelgsime į tai, ką mums praneša laikraščiai apie dvasininkijos pažiūrą į cerkvių turto konfiskavimo kampaniją, ir dar į ardomąją patriarcho Tichono veiklą, mums pasidarys visiškai aišku, kad juodašimtiškoji dvasininkija įgyvendina savo išankstinį planą kaip tik dabar galutinai mus sutriuškinti. [...] Aš manau, kad mūsų priešas daro didžiulę strateginę klaidą. Iš tikrųjų dabartinis momentas nepaprastai palankus mums, o ne jiems. Mes turime 99 šansus iš šimto mirtinai smogti priešui per galvą ir užsitikrinti sau pagrindines pozicijas dešimtmečiams į priekį. Kai visi tie išbadėję žmonės minta žmogiena, kai keliai nusėti šimtais, tūkstančiais lavonų - dabar, tik dabar mes galime (taigi ir privalome) su pašėlusia energija, negailestingai konfiskuoti cerkvių turtus. Dabar, tik dabar milžiniška valstiečių masių dauguma gali mus palaikyti arba, tikriau tariant, gali nebepajėgti palaikyti tą saujelę juodašimčių klerikalų ir reak-

cingų miesčionių... Šitokiu būdu mes galime gauti šimtų milijonų aukso rublių vertą lobį (pagalvokite apie kai kurių vienuolynų tur-tus!). Be šio lobia neįmanoma jokia valstybinė veikla apskritai, jo-kia ekonominė statyba atskirai imant nei jokia mūsų pozicijų gyny-ba. Mes turime bet kuria kaina pasisavinti tą lobį, vertą kelių šimtų milijonų rublių (galbūt net kelių milijardų!). Visa tai gali būti sėk-mingai atlikta tik dabar. Viskas rodo, kad mes nepasieksime savo tikslo jokių kitu momentu, nes tik bado sukelta nevilts gali priversti mases geranoriškai ar bent jau neutraliai elgtis su mumis... Taigi aš prieinu kategorišką išvadą, kad kaip tik dabar reikia sutriuškinti juo-dašimtišką dvasininkiją pačiu ryžtingiausiu ir pačiu negailestingiau-siu būdu, taip žiauriai, kad ji įsimintų tai dešimtmečiams. Aš numa-tau įgyvendinti mūsų kampanijos planą šitaip:

Viešų priemonių imsis tik draugas Kalininas. Draugas Trockis jo-kiu būdu neturi rodytis nei viešai, nei spaudoje... Reikės pasiųsti vie-ną energingiausių ir protingiausių Centrinio vykdomojo komiteto na-rių... į Šują, davus jam žodines vieno iš Politbiuro narių instrukcijas. Šiose instrukcijose bus numatyta, kad jo užduotis - areštuoti Šujoje kuo daugiau dvasininkų, buržujų ir smulkiaburžuazinių elementų (ne mažiau kaip kelis tuzinus), kurie bus apkaltinti tuo, kad tiesiogiai ar netiesiogiai palaikė nuožmų pasipriešinimą dekretui dėl cerkvių tur-tų konfiskavimo. Grįžęs iš komandiruotės, tas atsakingas darbuoto-jas padarys ataskaitą arba visam susirinkusiam Politbiurui, arba dviem jo nariams. Remdamasis šia ataskaita, Politbiuras žodžiu duos tiks-lias direktyvas teismo pareigūnams, būtent: kad Šujos maištininkų byla turi būti išspręsta kaip galima greičiau, o nuosprendis gali būti tik vienas: sušaudyti labai daug ne tik Šujos, bet ir Maskvos, ir kitų klerikalinių centrų juodašimčių... Kuo daugiau reakcingosios dvasi-ninkijos ir reakcingosios buržuazijos atstovų bus sušaudyta, tuo ge-riau bus mums. Mes turime nedelsdami taip pamokyti visus tuos žmo-nes, kad jie dešimtmečiais nebegalvotų apie jokią pasipriešinimą..."³⁴

³⁴ CRCEDHC, 2/1/22947/1-4.

Kaip liudija savaitiniai politinės policijos raportai, cerkvių turto konfiskavimo kampanija pasiekė apogėjų 1922 m. kovą, balandį ir gegužę. Tuo metu užregistruota 1414 incidentų ir areštuota tūkstančiai dvasininkų ir vienuolių, vyrų ir moterų. Bažnytinių šaltinių žiniomis, 1922 m. buvo nužudyta: 2691 šventikas, 1962 vienuoliai ir 3447 vienuolės³⁵. Vyriausybė organizavo kelis didelius viešus dvasininkijos narių teismo procesus Maskvoje, Ivanove, Šujoje, Smolenske ir Petrograde. Kovo 22 d., praėjus savaitei po Šujos incidentų, Politbiuras pasiūlė visą seriją priemonių, vadovaudamasis Lenino instrukcijomis: „Areštuoti sinodą ir patriarchą: ne tuojau pat, o po penkiolikos-dvidešimt penkių dienų. Viešai pagarsinti Šujos įvykių aplinkybes. Per savaitę perduoti Šujos dvasininkus ir pasauliečius teismui. Sušaudyti maišto kurstytojus“³⁶. Raštelyje Politbiurui Dzeržinskis nurodė, kad „patriarchas ir jo gauja [...] atvirai priešinasi cerkvių turto konfiskavimui. [...] Dabar yra jau daugiau nei pakankamai motyvų areštuoti Tichoną ir reakcingiausius sinodo narius. GPU nuomone, 1) laikas areštuoti sinodą ir patriarchą; 2) neturi būti leidžiama sudaryti naują sinodą; 3) kiekvienas dvasininkas, kuris pasipriešins cerkvių turto konfiskavimui, turėtų būti ištremtas kaip liaudies priešas į labiausiai bado apimtus Pavolgio rajonus“³⁷.

Petrograde 76 dvasininkai buvo nuteisti atlikti bausmę lageriuose, 4 sušaudyti, tarp jų ir Petrogrado metropolitas Venjaminas, išrinktas 1917 m. Jis buvo labai artimas liaudžiai - ir ryžtingai stojo už Bažnyčią, nepriklausomą nuo valstybės... Maskvoje 148 dvasininkai ir pasauliečiai buvo nuteisti kalėti lageriuose, o 6 - mirties bausme, ir ji tučtuojau įvykdyta. Patriarchas Tichonas buvo apgyvendintas Šv. Dimitrijaus Doniečio vienuolyne Maskvoje ir laikomas nuolatinėje valdžios priežiūroje.

³⁵ *Russkaja Pravoslavnaja cerkov i kommunističeskoje gosudarstvo, 1917-1941*, M., 1996, p. 69.

³⁶ D. Volkogonov, *Le Vrai Lénine*, Paris, Robert Laffont, p. 346.

³⁷ *Ibid.*, p. 346.

Praėjus kelioms savaitėms po tų teismo parodijų, 1922 m. birželio 6 d. Maskvoje prasidėjo didelis viešas teismo procesas, apie kurį spauda pranešė dar vasario 28 d.: buvo teisiami 34 eserai, kaltinami „kontrrevoliucine ir teroristine veikla prieš sovietinę vyriausybę“, įskaitant 1918 m. rugpjūčio 31 dienos pasikėsinimą prieš Leniną ir „politinį vadovavimą“ Tambovo valstiečių sukilimui. Pagal praktiką, kuri plačiai įsigalės ketvirtajame dešimtmetyje, kaltinamųjų sudėtis buvo labai nevienoda: ir tikri politiniai vadovai, tarp jų - eserų partijos Centro komiteto, vadovaujamo Abrahamo Gotso ir Dmitrijaus Donskojaus, 12 narių, ir agentai provokatoriai, įpareigoti liudyti prieš kaltinamuosius ir „pripažinti savo nusikaltimus“. Šis procesas taip pat leido, kaip rašo Héléne Carrère d'Encausse, „išbandyti tokią metodiką, kada kaltinimai sunarstyti lyg tos viena į kitą įdėtos rusiškos lėlytės; jie prasideda tikru faktu (eserai jau nuo 1918 m. iš tiesų priešinosi bolševikų absoliutizmui), o baigiasi principu..., kad bet koks priešinimasis galutiniu nuosprendžiu prilyginamas bendradarbiavimui su tarptautine buržuazija“³⁸.

Vykstant tai teisingumo parodijai, valdžia surežisavo liaudies demonstracijas, reikalaujančias mirties bausmės „teroristams“. Vienuolika kaltinamųjų (eserų partijos vadovai) 1922 m. rugpjūčio 7 d. buvo nuteisti mirti. Protestuojant tarptautinei bendrijai, kurią mobilizavo ištremti rusų socialistai, o svarbiausia - realiai gresiant naujiems sukilimams kaime, kur „eserų dvasia“ tebebuvo gyva, nuosprendžio įvykdymas buvo atidėtas - „su sąlyga, kad eserų partija nutrauks bet kokią konspiracinę, teroristinę ir sukilimų kurstyimo veiklą“. 1924 m. sausį mirties nuosprendžiai buvo pakeisti penkerių metų kalėjimu lageryje. Tačiau nuteistieji niekada nebuvo paleisti į laisvę: mirties bausmė jiems buvo įvykdyta ketvirtajame dešimtmetyje, kada nei tarptautinė nuomonė, nei valstiečių sukilimų grėsmė bolševikų vadovybės jau nebejaudino.

³⁸ H. Carrère d'Encausse, *Le Malheur russe*. Essai sur le meurtre politique, Paris, Fayard, 1988, p. 400.

Eserų proceso proga buvo pasinaudota nauju Baudžiamuoju kodeksu, įsigaliojusiu 1922 m. birželio 1 d. Leninas itin atidžiai sekė, kaip rengiamas tas kodeksas, kuris turėjo legalizuoti smurtą prieš politinius priešus, nes greito pašalinimo, kurį pateisino pilietinis karas, fazė oficialiai jau buvo baigta. Pirmieji kodekso apmatai, pateikti Leninui, susilaukė tokių jo pastabų, 1922 m. gegužės 15 d. pasiųstų Kurskiui, liaudies komisarui teisingumo reikalams: „Mano nuomone, reikia praplėsti mirties bausmės taikymą visoms menševikų, eserų ir t. t. veiklos formoms. Rasti naują bausmę - tai galėtų būti ištėmimas į užsienį. Ir sukurti formuluotę, kuri *susietų tą* veiklą su tarptautine buržuazija”³⁹. Po poros dienų Leninas vėl rašė: „Drauge Kurski, aš noriu pridurti prie mudviejų pasikalbėjimo šiuos papildomo paragrafo Baudžiamajam kodeksui apmatius. [...] Man rodos, esmė yra aiški. Reikia atvirai iškelti principą - būtent politiškai, ir ne vien griežtai juridiniais terminais - kuris pagrįstų teroro esmę, jo būtinumą, jo ribas; kuris jį pateisintų. Teismas neturi panaikinti teroro: tvirtinti šitai reikštų meluoti sau ar meluoti apskritai; teismas turi pagrįsti terorą, legalizuoti jį iš principo, aiškiai, neapgaudinėjant ir neslepiant tiesos. Formuluotė turi būti kaip galima atviresnė, nes tik legalus revoliucinis sąmoningumas ir revoliucinė sąžinė sukuria sąlygas taikyti ją faktams ir veiksams”⁴⁰.

Sutinkamai su Lenino instrukcijomis, Baudžiamasis kodeksas apibūdina kontrrevoliucinį nusikaltimą kaip bet kokią veiksmą „siekiant nuversti ar susilpninti darbininkų ir valstiečių sovietų valdžią, įkurtą proletarinės revoliucijos“, taip pat kaip bet kokią veiksmą „prisidedant prie pagalbos tarptautinei buržuazijai, kuri nepripažįsta lygių teisių komunistinei nuosavybės sistemai, einančiai po kapitalistinės sistemos, ir stengiasi nuversti ją jėga, karine intervencija, blokada, šnipinėjimu arba spaudos finansavimu ir kitomis panašiomis priemonėmis”.

³⁹ V. I. Lenin, *Polnoje sobranije sočinenij*, t. LIV, p. 189.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 198.

Taigi mirties bausmė turėjo būti skiriama ne tik už visokią veiklą, kuri galėjo būti kvalifikuojama kaip „kontrrevoliuciniai veiksmai“ (t. y. sukilimas, maištas, sabotžas, šnipinėjimas ir t. t.), bet ir už dalyvavimą kokioje nors organizacijoje ar už jai suteiktą pagalbą, jeigu visa tai „padeda tarptautinei buržuazijai ar jos daliai“. Net „propaganda, galinti padėti tarptautinės buržuazijos daliai“, buvo traktuojama kaip kontrrevoliucinis nusikaltimas, už kurį turėjo būti baudžiama laisvės atėmimu „ne mažiau kaip trejiems metams“ arba ištėmimu iki gyvos galvos.

Legalizuojant 1922 m. pradžioje politinį smurtą, buvo pakeistas politinės policijos pavadinimas. 1922 m. vasario 6 d. dekretu panaikinta ČK ir vietoj jos įsteigta GPU (Gosudarstvennoje političeskoje upravlenije - Valstybinė politinė valdyba), kuri pavaldi Vidaus reikalų liaudies komisariatui. Nors pavadinimas pasikeitė, atsakingi darbuotojai ir struktūros liko tie patys, o tai aiškiai liudijo, kad GPU yra ne kas kita kaip buvusios ČK tęsinys. Ką gi galėjo reikšti tas etiketės pakeitimas? ČK savo pavadinimu buvo ypatingoji komisija, o tai leido manyti, kad ji bus laikina ir kad jos laikinumą pateisinančios priežastys taip pat yra laikinos, būdingos pereinamajam laikotarpiui. GPU įsteigimas reiškė visai ką kita: kad valstybė privalo turėti normalias ir nuolatinės kontrolės ir politinių represijų institucijas. Po pakeistu pavadinimu slėpėjo teroro įamžinimas ir legalizavimas, o teroras bolševikams tebebuvo būdas spręsti konfliktinius santykius tarp naujosios valstybės ir visuomenės.

Viena originalių naujo Baudžiamojo kodekso priemonių buvo ištėmimas visam laikui už šalies ribų. Ištremtajam buvo draudžiama grįžti į SSRS; sulaužiusiam draudimą grėsė mirties bausmė, kuri turėjo būti įvykdyta nedelsiant. Ši Baudžiamojo kodekso dispozicija buvo įgyvendinta 1922 m. rudenį, ištremiant didelę grupę (beveik 200) žinomų inteligentų, įtariamų priešišku bolševizmui. Tarp jų buvo visi tie, kurie dalyvavo Visuomeniniame kovos su baidu komitete, paleistame 1921 m. rugpjūčio 27 d.

1922 m. gegužės 19 d. Leninas ilgame laiške Dzeržinskiui išdėstė platų „kontrrevoliucijai padedančių rašytojų ir profesorių ištrimimo į užsienį“ planą. Leninas rašė: „Reikia rūpestingai parengti šią operaciją. Sudaryti specialią komisiją. Priversti Politbiuro narius, kad skirtų 2-3 val. per savaitę peržiūrėti ir nagrinėti tam tikram skaičiui knygų ir žurnalų. [...] Surinkti sistemingą informaciją apie profesorių ir rašytojų politinę praeitį, darbą ir literatūrinę veiklą“.

Ir Leninas skuba parodyti pavyzdį: „Kai dėl žurnalo *Ekonomistas*, visiškai aišku, kad tai - baltagvardiečių centras. Trečio numerio (tik trečio numerio! *nota bene!*) viršelyje išspausdintas bendradarbių sąrašas. Manau, kad beveik visi yra labai tinkami kandidatai ištrimimui. Visi jie yra žinomi kontrrevoliucionieriai, Antantės bendrininkai, sudarantys jos pakalikų, šnipų ir studijuojančio jaunimo tvirkintojų organizaciją. Reikia organizuoti tų šnipų medžioklę ir gaudyti juos nuolat, organizuotai ir sistemingai, kad būtų galima išstremti juos į užsienį“⁴¹.

Gegužės 22 d. Politbiuras įsteigė specialią komisiją, kuriai priklausė Kamenevas, Kurskis ir du tiesioginiai Dzeržinskio pavaduotojai: Unšlichtas ir Mancevas. Komisija buvo įpareigota atrinkti tam tikrą skaičių inteligentų, kurie turėjo būti suimti, o paskui išstremti. Pirmuosius 1922 m. birželį ištrėmė abu pagrindinius buvusio Visuomeninio kovos su badu komiteto vadovus: Sergejų Prokopovičių ir Jekateriną Kuskovą. Pirmoji inteligentų grupė - 160 žinomų filosofų, rašytojų, istorikų, universiteto profesorių - buvo rugpjūčio 16-17 d. suimti, rugsejį įsodinti į garlaivį ir išstremti. Tarp išstremtųjų buvo keli intelektualai, jau pelnę ar dar pelnysiantys tarptautinį pripažinimą: Nikolajus Berdiajevas, Sergejus Bulgakovas, Semionas Frankas, Nikolajus Losskis, Levas Karsavinas, Fiodoras Stepunas, Sergejus Trubeckojus, Aleksandras Izgojevas, Ivanas Lapšinas, Michailas Osorginas, Aleksandras Kizeveteris... Kiekvienas turėjo pasirašyti dokumentą, kuriame buvo sakoma, kad sugrįžęs

⁴¹ V. I. Lenin, *Polnoje sobr.viiže sočinenij*, t. LIV, p. 265-266.

į SSRS jis bus tučtuojau sušaudytas. Tremiamajam buvo leidžiama pasiimti vieną žeminį ir vieną vasarinį paltą, vieną kostiumą ir pamainą baltinių, dvejus dieninius marškinius ir dvejus naktinius, dvejas apatines kelnės, dvi poras puskojinių! Be šių asmeninių daiktų, kiekvienas tremtinys turėjo teisę išsivežti dvidešimt dolerių užsienio valiuta.

Lygiagrečiai su tais trėmimais politinė policija ir toliau surašinėjo kitus įtariamus inteligentus, kurie turėjo būti arba ištremti administracine tvarka į tolimus šalies rajonus, - tai įteisino 1922 m. rugpjūčio 10 d. dekretas, - arba įkalinti konclageryje. 1922 m. rugsėjo 5 d. Dzeržinskis rašė savo pavaduotojui Unšlichtui:

„Drauge Unšlichtai! Inteligentijos surašymo srityje dirbama dar labai amatininkiškai! Išvykus Agranovui, mes nebeturime šios srities kompetentingo atsakingo darbuotojo. Zaraiskis dar truputį per jaunas. Man atrodo, kad, norint padaryti pažangą, šitam dalykui turėtų imtis vadovauti draugas Menžinskis. [...] Būtina sudaryti gerą darbo planą, kuris būtų reguliariai tikslinamas ir papildomas. Reikia suskirstyti visą inteligentiją į grupes ir pogrupius: 1) rašytojai; 2) žurnalistai ir politikai; 3) ekonomistai (būtina išskirti pogrupius: a) finansininkai, b) energetikos specialistai, c) transporto specialistai, d) prekybininkai; e) kooperacijos specialistai ir t. t.); 4) technikos specialistai (čia taip pat reikia išskirti pogrupius: a) inžinieriai, b) agronomai, c) gydytojai ir t. t.); 5) universiteto profesoriai ir jų asistentai, ir t.t., ir t.t. Informacija apie visus tuos ponus turi būti gauta iš mūsų skyrių, o ją apibendrinti privalo Inteligentijos skyrius. Kiekvienam inteligentui pas mus turi būti atskira byla. [...] Visada reikia turėti galvoje, kad mūsų skyriaus tikslas - ne tik ištremti ar suimti asmenis, bet ir prisidėti prie bendros politinės linijos dėl specialistų parengimo: reikia juos atidžiai stebėti, reikia skirstyti ir skaldyti, bet taip pat reikia skatinti tuos, kurie pasirengę ne tik žodžiais, bet ir darbais palaikyti sovietų valdžią“⁴².

⁴² CRCEDHC, 76/3/303.

Po kelių dienų Leninas nusiuntė Stalinui ilgą memorandumą, kuriame nuodugniai, maniakiškai leisdamasis į menkiausias smulkmenas, rašė apie „galutinį išvalymą“ iš Rusijos visų socialistų, inteligentų, liberalų ir kitų „ponų“:

„Menševikų, socialistų liaudininkų, kadetų ir kt. ištrėmimo klausimu. Aš norėčiau užduoti keletą klausimų, nes ši priemonė, kuri prasidėjo dar prieš mano išvykimą, ligi šiol nebaigta. Ar buvo nutarta pašalinti visus socialistus liaudininkus? Pešechonovą, Miakotiną, Gornfeldą? Petriščevą ir kitus? Aš manau, kad visi jie turėtų būti išstremti. Jie pavojingesni už eserų, nes klastingesni. Taip pat ir Potresovas, Izgojevas ir visi žurnalo *Ekonomistas* bendradarbiai (Ozerovas ir daug kitų). Menševikai Rozanovas (gydytojas, gudrus), Vigdorčikas (Migulo ar kaip jis ten), Liubovė Nikolajevna Radčenko ir jauna jos duktė (kaip manoma, abi yra klastingiausi bolševizmo priešai); N. A. Rožkovas (jį būtina išstremti - jis nepataisomas), [...] Mancevo-Mesingo komisija turėtų sudaryti sąrašus, ir šimtai tų ponų turi būti negailestingai išstremti. Mes išvalysime Rusiją sykį visiems laikams. [...] Reikia išstremti taip pat visus *Rašytojų namų* autorius ir *Minties* (Petrograde) leidėjus bei bendradarbius. Reikia iš pagrindų iškratyti Charkovą - mes neturime jokio supratimo, kas ten dedasi, mums tai tarsi užsienis. Miestas turi būti išvalytas radikaliai ir greitai, ne vėliau kaip baigsis eserų procesas! Imkitės Petrogrado autorių ir rašytojų (jų adresai nurodyti *Naujojoje Rusų Mintyje* - 1922, Nr. 4, p. 37), taip pat ir privačių leidėjų sąrašo (p. 29). Tai nepaprastai svarbu!“⁴³

⁴³ *Ibid.*, 2/2/1338.

Konfliktai tarp režimo ir visuomenės aprimo beveik penkeriems metams, nuo 1923 m. pradžios iki 1927 m. pabaigos. Kova dėl aukščiausio valdžios posto po Lenino mirties (jis mirė 1924 m. sausio 24 d., bet jau nuo 1923 m. kovo, po trečio apopleksijos priepuolio, buvo visiškai nušalintas nuo bet kokios politinės veiklos) prikaustė bolševikų vadovų dėmesį ir pareikalavo iš jų didelio politinio aktyvumo. O visuomenė bandė per tuos kelerius metus užgydyti savo žaizdas.

Šiuo atokvėpiu valstietija, sudaranti 85% visų Rusijos gyventojų, pamėgino atkurti mainų ryšius, prekiauti savo darbo vaisiais ir gyventi, anot didžiojo rusų valstietijos istoriko Michaelio Confino, taip, „lyg valstietiškoji utopija realiai egzistuočiau“. Ta „valstietiškoji utopija“, kurią bolševikai labai dažnai vadino *eserovščina* (tiksliausias šio termino vertimas, ko gero, būtų „socialistų revoliucionierių mentalitetas“), rėmėsi keturiais principais, kurie dešimtmečiais sudarė visų valstietiškų programų pagrindą: galas stambiajai žemvaldytei, žemės dalybos priklausomai nuo šeimos narių skaičiaus; laisvė nevaržomai disponuoti savo darbo vaisiais ir prekybos laisvė; valstiečių savivalda, atstovaujama tradicinės kaimo bendruomenės; išorinės bolševikų valstybės valdžios apribojimas paprasčiausia jos forma: vienas kaimo sovietas keliems kaimams ir viena pirminė komunistų partijos organizacija - viename kaime iš šimto!

Valdžios tik iš dalies pripažintas, laikinai toleruojamas kaip „atsilikimo“ ženklas valstietiškos daugumos šalyje, rinkos mechanizmas vėl ėmė veikti, nors 1914-1922 m. buvo visiškai sulaužytas.

Tučiuojau atsinaujino sezoninė migracija į miestus, kuri buvo toks dažnas reiškinys carizmo laikais; kadangi valstybinė pramonė neskyrė pakankamo dėmesio plataus vartojimo prekių sektoriui, atsigavo kaimo amatai; nederlius ir badas dabar pasitaikydavo rečiau, ir valstiečiai vėl ėmė valgyti iki soties.

Tačiau tariamoji šių kelerių metų ramybė neturėtų mums užglostyti įtampas, tebetvyrojusios tarp režimo ir visuomenės; visuomenė nepamiršo prievartos ir smurto, kurių auka ji buvo. Kaip ir anksčiau, netrūko priežasčių valstiečių nepasitenkinimui¹. Žemės ūkio produktų kainos buvo per mažos, pramonės gaminiai - per brangūs, be to, jų nepakako, o mokesčiai pernelyg spaudė. Valstiečiai jautėsi esą antrūšiai piliečiai palyginti su miestiečiais ir ypač su darbininkais, kurie dažnai buvo laikomi privilegijuota klase. Ypač valstiečiai skundėsi begaliniais sovietinės santvarkos atstovų, išėjusių „karinio komunizmo“ mokyklą, piktnaudžiavimais. Valstiečiai buvo palikti nežabotai vietinės valdžios, paveldėjusios senas rusiškas tradicijas ir kartu teroristinę ankstesnių metų praktiką, savivalei. „Teismų, administracijos ir policijos aparatai visiškai sugadinti visuotinio girtuokliavimo, kasdieninio kyšininkavimo, [...] biurokratizmo ir šiurkštaus elgesio su valstiečių masėmis“, - pripažino 1925 m. pabaigoje ilgas politinės policijos raportas apie „Socialistinės teisėtvarkos būklę kaime“².

Smerkdami smarkiausius sovietų valdžios atstovų piktnaudžiavimus, dauguma bolševikų vadovų tebežiūrėjo į kaimą kaip į pavojingą *tena incognita*, kaip į „aplinką, kurioje knibžda buožės, eserai, popai, buvę dvarininkai, dar nelikviduoti“, anot vaizdingo Tulos srieties politinės policijos viršininko posakio, pavartoto jo pranešime³.

¹ A. Livchine, „Lettres de l'intérieur“ à l'époque de la NEP. Les campagnes russes et l'autorité locale, *Communisme*, Nr. 42-43-44 (1995), p. 45-56; V. Izmozik, Voices from the Twenties: private correspondence intercepted by the OGPU, *The Russian Review*, vol. 55/2 (1996 m. balandis), p. 287-308.

² N. Werth, G. Mouleac, *Rapports secrets soviétiques, 1921-1991. La société russe dans les documents confidentiels*, Paris, Gallimard, 1995, p. 36.

³ *Ibid.*, p. 105.

Kaip liudija CPU informacijos skyriaus dokumentai, darbininkai taip pat tebebuvo valdžios priežiūroje. Tai buvo visuomenės dalis, išgyvenanti esminį pertvarkymą po karo, revoliucijos ir pilietinio karo metų. Bolševikai visada įtarė, kad darbininkai palaiko ryšį su priešiška nusiteikusi kaimo pasauliu. Informatoriai, kurių kiekvienoje įmonėje netrūko, perduodavo žinias apie netinkamas kalbas ir poelgius, apie „valstietiškas nuotaikas“, kuriomis būdavo persiėmę darbininkai, grįžę į miestą po atostogų, praleistų besidarbuojant laukuose. Policijos raportuose darbininkai skirstoma į „priešiškus elementus“, paveiktus kontrrevoliucinių grupuočių įtakos, į „politiškai atsilikusius elementus“, dažniausiai atvykusius iš kaimo, ir į „politiškai sąmoningus“. Darbo nutraukimai ir streikai, tais didelio nedarbo ir šiek tiek pagerėjusio gyvenimo (tiems, kas turėjo darbą) metais gana negausūs, buvo rūpestingai analizuojami, o kurstytojai suimami.

Kaip rodo politinės policijos vidaus dokumentai, šiandien iš dalies prieinami, po kelerių neregėto plėtimosi metų šią instituciją ištiko sunkumai, o jų priežastis ta, kad bolševikai, voliuntaristiškai pertvarkydami visuomenę, padarė pertrauką. 1924-1926 m. Dzeržinskiui teko netgi smarkiai susiremti su kai kuriais vadovais, maniusiais, kad reikia gerokai sumažinti politinės policijos personalą, nes jai sumažėję darbo! Pirmą ir vienintelį kartą per visus metus, praėjusius nuo jos įkūrimo ligi 1953 m., politinės policijos skaičius sumažėjo, ir net gerokai. 1921 m. ČK turėjo apie 105 000 civilių darbuotojų ir beveik 180 000 kariškių, priklausančių įvairiems specialioms daliniams, įskaitant pasieniečius, geležinkeliams priskirtas ČK pajėgas ir apsaugos kariuomenę. 1925 m. jos kadrus tesudarė maždaug 26 000 civilių ir 63 000 kariškių. Prie jų dar reikia pridėti apie 30 000 informatorių. Kiek jų buvo 1921 m., dėl dabartinės dokumentų būklės nežinoma⁴. 1924 m. gruodį Nikolajus Bucharinas rašė Feliksui Dzeržinskiui: „Aš manau, kad mums reikia greičiau pereiti prie „liberalesnės“ sovietų valdžios formos: mažiau represijų,

⁴ CRCEDHC, 76/3/307/4-15.

daugiau teisėtumo, daugiau diskusijų, daugiau vietinės valdžios (*žinoma*, vadovaujant partijai) ir t.t."⁵

Po kelių mėnesių, 1925 m. gegužės 1 d., Revoliucinio tribunolo pirmininkas Nikolajus Krylenka, vadovavęs teisminiam maskaradiui eserų procese, nusiuntė Politbiurui ilgą notą, kurioje kritikavo GPU piktnaudžiavimus. Anot Krylenkos, jie pranoko teises, kurias tai institucijai suteikė įstatymas. Iš tikrųjų, daugelis 1922-1923 m. priimtų dekretų apribojo GPU kompetenciją šnipinėjimo, banditizmo, pinigų padirbinėjimo ir „kontrrevoliucijos“ bylomis. GPU buvo vienintelis teisėjas šių nusikaltimų atvejais, ir speciali Kolegija galėjo skelbti įvairius nuosprendžius: ištremti, išsiųsti gyventi valdžios priežiūroje (įvairiam laikui, bet ne ilgiau kaip trejiems metams), įkalinti konclageryje ar net nubausti mirtimi. 1924 m. GPU buvo pradėjusi 62 000 bylų, iš kurių truputį daugiau kaip 52 000 buvo perduota paprastiems teismams. Specialiai GPU jurisdikcijai liko daugiau kaip 9000 bylų - nemaža, turint galvoje stabilią politinę konjunktūrą. Priminę visa tai, Nikolajus Krylenka pabaigoje rašė:

„Ištremti ir išsiųsti gyventi Sibiro glūdumoje be jokių santaupų žmonės gyvena pasibaisėtinose sąlygose. Ten siunčiami tiek aštuoniolikos devyniolikos metų jaunuoliai, tiek septyniasdešimtmečiai seniai, ypač dvasininkai ir senos moterys, „priklausančios socialiai pavojingoms klasėms“.

Taigi Krylenka siūlė laikyti „kontrrevoliucionieriais“ tik asmenis, pripažintus „politinių partijų, atstovaujančių buržuazijos interesams“, nariais. Šitaip galima būtų išvengti „klaidingos ir neteisėtos šio termino interpretacijos, įprastos GPU tarnyboms“⁶

Atsižvelgdami į šią kritiką, Dzeržinskis ir jo pavaduotojai nepraleisdavo progos pateikti aukščiausiems partijos vadovams, o ypač Stalinui, panikieriškus raportus apie rimtas vidaus problemas, apie gresiančias diversijas, kurias organizuojančios Lenkija, Baltijos vals-

⁵ *Voprosy istorii KPSS*, 1988, Nr. 11, p. 42-43.

⁶ CRCEDHC, 76/3/362/1-6.

tybės, Didžioji Britanija, Prancūzija ir Japonija. Pagal raportą apie GPU veiklą 1924 metais, politinė policija:

- suėmė 11 453 „banditus“, iš kurių 1858 buvo tučtuojau sušaudyti;
- sulaikė 926 užsieniečius (iš jų 357 buvo ištremti) ir 1542 „šnipus“;
- užbėgo už akių „baltagvardiečių sukilimui“ Kryme (šių įvykių metu 132 žmonės nubausti mirtimi);
- įvykdė 81 „operaciją“ prieš anarchistų grupes; „operacijų“ rezultatas - 266 areštai;
- „likvidavo“ 14 menševikų organizacijų (540 areštų), 6 dešiniųjų eserų organizacijas (152 areštai), 7 kairiųjų eserų organizacijas (52 areštai), 117 „įvairių inteligentijos“ organizacijų (1360 areštų), 24 „monarchistų“ organizacijas (1245 areštai), 85 „klerikalines“ ir „sektantiškas“ organizacijas (1765 areštai), 675 „buožių grupuotes“ (1148 areštai);
- per dvi stambias operacijas, 1924 m. vasarį ir 1924 m. liepą, ištremė iš Maskvos ir Leningrado apie 4500 „vagių“, „recidyvistų“ ir „nepmanų“ (komersantų ir smulkių privatinių);
- įvedė „individualią priežiūrą“ 18 200 „socialiai pavojingų“ asmenų;
- stebėjo 15 501 įmonę ir įstaigą;
- perskaitė 5 078 174 laiškus ir kitokią korespondenciją⁷.

Kiek galima pasitikėti šiais duomenimis, kurių skrupulingas tikslumas atrodytų biurokatiškai juokingas, jeigu jie reikštų ne tokius kraupius dalykus? Jie buvo įtraukti į GPU biudžeto projektą 1925 metams ir turėjo įrodyti, kad politinė policija nesnaudžia, turėdama omeny įvairiapusišką išorinę grėsmę, ir todėl yra verta jai skiriamų fondų. Tačiau dėl to tie duomenys nė kiek nepraranda savo vertės

⁷ CRCEDHC, 76/3/306. Mechlisui rašytame laiške F. Dzeržinskis pripažįsta, kad 1924 m. vien tik Rusijos respublikoje jo tarnyba įvykdė mirties bausmę 650 žmonių (CRCEDHC, 76/3/362/7-11).

istoriko akyse, nes atskleidžia laikinai nebe tokio aktyvaus, bet vis dar operatyvinio tinklo nuolatinis metodas ir potencialius priešus.

Nepaisant biudžeto apkarpymų ir šiokios tokios kritikos, pareikštos nenuoseklių bolševizmo vadovų, griežtėjanti baudžiamųjų įstatymų leidyba galėjo tik skatinti CPU aktyvumą. Iš tiesų, „Pagrindiniai SSRS baudžiamųjų įstatymų leidybos principai“, priimti 1924 m. spalio 31 d., kaip ir naujas Baudžiamasis kodeksas, žymiai praplėtė kontrrevoliucinio nusikaltimo apibrėžimą ir kodifikavo „socialiai pavojingo asmens“ sąvoką. Kontrrevoliuciniams nusikaltimams įstatymas priskyrė bet kokią veiklą, kuri, tiesiogiai nesiekdama nuversti ar susilpninti sovietų valdžią, savaime „kėsinasi į politinius ar ekonominius proletarinės revoliucijos iškovojimus“, o „teisės pažeidėjas tai supranta“. Šitaip įstatymas sankcionavo ne tik tiesioginius, bet ir galimus ar netiesioginius ketinimus.

Be to, „socialiai pavojingu“ buvo pripažintas „bet koks asmuo, įvykdęs visuomenei pavojingą veiksmą, arba asmuo, kurio santykiai su nusikalstamais sluoksniais sudaro pavojų visuomenei, arba asmuo, kurio ankstesnė veikla sudaro pavojų visuomenei“. Asmenys, kuriems tiko šitie labai platūs kriterijai, galėjo būti nuteisti net be jokios kaltės. Buvo aiškiai nurodyta, kad „Teismas gali taikyti visuomenės apsaugos priemones prieš asmenis, kurie pripažinti socialiai pavojingais, arba už tai, kad jie įvykdė tam tikrą įstatymo pažeidimą, arba tuo atveju, jeigu asmenys, patraukti atsakomybėn apkaltinus juos įvykdytu tam tikru įstatymo pažeidimu, Teismo bus pripažinti nekaltais, tačiau socialiai pavojingais“. Visos tos dispozicijos, kodifikuotos 1926 m., tarp kurių buvo ir garsusis Baudžiamojo kodekso 58-asis straipsnis su keturiolika pastraipų, apibūdinąs kontrrevoliucinius nusikaltimus, stiprino įstatyminį teroro pagrindimą⁸. 1926 m. gegužės 4 d. Dzeržinskis nusiuntė savo pavaduotojui Jagodai laišką, kuriame dėstė plačią

⁸ *Istorija sovetskogo gosudarstva i prava*, M., 1968, t. 2, p. 580-590.

„kovos su spekuliacija“ programą, akivaizdžiai nurodančią nepo ribas ir „pilietinio karo suformuoto mąstymo“ liekanas, būdingas aukščiausiams bolševikų vadovams:

„Kova su „spekuliacija“ šiandien įgauna ypatingą reikšmę... Būtina išvalyti iš Maskvos parazitinius elementus ir spekuliantus. Aš paprašiau Pauker surinkti man visą turimą dokumentaciją apie Maskvos gyventojų suregistravimą šiuo požiūriu. Kol kas aš dar nieko iš jos negavau. Ar jūs nemanote, kad CPU reikėtų įsteigti specialų kolonizacijos skyrių, kuris būtų finansuojamas iš specialaus fondo, gaunančio lėšų iš konfiskacijų...?! Reikia apgyvendinti tuos parazitinius mūsų miestų elementus (šalinamus iš miestų kartu su šeimomis) atšiauriose mūsų šalies zonose, ir atlikti tai pagal iš anksto sudarytą ir vyriausybės patvirtintą planą. Mes privalome bet kuria kaina išvalyti iš mūsų miestų šimtus tūkstančių juose klestinčių spekuliantų ir parazitų... Tie parazitai mus ryte ryja. Per juos nėra prekių valstiečiams, per juos kainos kyla, o mūsų rublio vertė krinta.

GPU privalo imtis šios problemos kuo energingiausiai⁹.

Buvo ir kitų specifinių sovietinės baudžiamosios sistemos bruožų. Pavyzdžiui, dvi skirtingos patraukimo atsakomybėn už įvykdytą nusikaltimą sistemos: viena - teisminė, kita - administracinė; ir dvi kalinimo vietų sistemos: vieną tvarkė Vidaus reikalų komisariatų, kitą - GPU. Šalia tradicinių kalėjimų, kur buvo uždaromi po „eilinės“ teismo procedūros nuteisti asmenys, veikė GPU pavaldį lagerių sistema, kur buvo įkalinami asmenys, nuteisti specialių politinės policijos teisminių organų už kurį nors šios institucijos žinioje esantį nusikaltimą: kontrrevoliuciją (bet kokia forma), stambų banditizmą, pinigų padirbinėjimą ir/ar platinimą, nusižengimus, įvykdytus politinės policijos narių.

1922 m. vyriausybė pasiūlė GPU įrengti didžiulį lagerį Solovkų salyne, kurį sudarė penkios salos Baltojoje jūroje, netoli Archangelsko. Pagrindinėje saloje buvo vienas didžiausių rusų Stačiatikių

⁹ CRCEDHC, 76/3/390/3-4.

Bažnyčios vienuolynų. Išvijusi iš ten vienuolius, CPU organizavo salyne lagerių sistemą, sutrumpintai vadinamą SLON (Soloveckij lager osobogo naznačeniija - Solovkų specialios paskirties lageris). Pirmasis kalinių kontingentas atvyko į Solovkus iš Cholmogorų ir Pertaminsko lagerių 1923 m. liepos pradžioje. Tų pačių metų pabaigoje ten jau buvo 4000 kalinių, 1927 m. - 15 000, o 1928 m. pabaigoje - apie 38 000.

Viena specifinių Solovkų lagerių sistemos ypatybių buvo jos savivalda. Išskyrus viršininką ir kelis atsakingus darbuotojus, visus kitus lagerio postus užėmė kaliniai. Daugumą jų sudarė buvusieji politinės policijos bendradarbiai, nuteisti už itin rimtus piktnaudžiavimus ar teisės pažeidimus. Tokio tipo asmenų rankose savivalda buvo ne kas kita, o absoliuti savivalė, labai greit pabloginusi tą kone privilegijuotą padėtį, kuri buvo daugiausia paveldėta iš carizmo ir kuria naudojosi politinio kalinio statusą gavę kaliniai. Nepo laikais GPU administracija skirstė kalinius į tris kategorijas.

Pirmąją kategoriją sudarė politiniai kaliniai, t. y. tik buvusių menševikų, eserų ir anarchistų partijų nariai; 1921 m. šie kaliniai privertė Dzeržinskį, kuris pats ilgai carizmo laikais buvo politinis kalinys ir beveik dešimt metų praleido kalėjime ar ištremtyje, suteikti jiems gana švelnų politinių kalinių režimą: jie gaudavo geresnį maistą, vadinamąjį „politinį davinį“, galėdavo turėti po keletą asmeninių reikmenų, parrisiusdinti laikraščių ir žurnalų. Jie gyveno bendruomenėje ir atiduodavo bendram naudojimui viską, ką turėjo. Svarbiausia - jie buvo laisvi nuo bet kokių priverčiamųjų darbų. Šis privilegijuotas statusas buvo panaikintas trečiojo dešimtmečio pabaigoje (1928-1929 m.).

Antrajai kategorijai, kuri buvo gausiausia, priklausė „kontrevoliucionieriai“: kitų politinių partijų nariai, ne socialistai ir ne anarchistai; dvasininkai, buvę caro armijos karininkai, buvę valdininkai, kazokai, Kronštato ir Tambovo sukilimų dalyviai, taip pat visi kiti asmenys, nuteisti pagal Baudžiamojo kodekso 58-ąjį straipsnį.

Trečiąją kategoriją sudarė CPU nuteisti kriminaliniai nusikaltėliai (banditai, pinigų padirbinėtojai) ir buvę čekistai, savosios insti-

tucijos nuteisti už įvairius nusikaltimus ir nusižengimus. Kontrrevoliucionieriai, priversti gyventi kartu su lageryje šeiminkaujančiais kriminaliniais nusikaltėliais, turėjo kęsti visišką savivalę, badą, žiemą baisų šaltį. Vasarą juos neapsakomai kankino uodai. Beje, vienas labiausiai paplitusių kankinimo būdų buvo pririšti nuogai išrengtus kalinius miške, kur juos bemat apnikdavo pikti uodai, spiečiais zujantys šiose šiaurės salose tarp ežerų. Rašytojas Varlamas Šalamovas, vienas garsiausių Solovkų kalinių, prisimena, kad jeigu reikėdavo pereiti iš vieno lagerio sektoriaus į kitą, kaliniai reikalaudavo surišti jiems rankas už nugaros ir būtinai pažymėti tai lagerio žurnale: „Tai buvo vienintelis būdas kaliniams apsisaugoti nuo lakoniškos formuluotės: „nudėtas bandant pabėgti“¹⁰.

Solovkų lageriuose buvo iš tikrųjų įgyvendinta priverčiamųjų darbų sistema, kuri pilietinio karo metais buvo tik improvizacijos stadijoje, o 1929 m. neregėtai žaibiškai išplito. Iki 1925 m. kaliniai dirbdavo įvairius darbus pačiuose lageriuose. Tai buvo gana neproduktyvu. Pradedant 1926 m., administracija nutarė sudaryti gamybos sutartis su tam tikru skaičiumi valstybinių organizacijų ir „racionaliau“ panaudoti priverčiamuosius darbus. Jie tapo pelno šaltiniu, o ne „perauklėjimo priemone“, kaip teigė pirmųjų „pataisos darbų“ stovyklų, įsteigtų 1919–1920 m., ideologija. Reorganizuoti ir pakeitę santrumpą SLON į USLON (Upravlenije severnych lagerei osobogo naznačeniija - Specialios paskirties šiaurės lagerių valdyba), Solovkų lageriai pasklido po žemyną. Pirmiausia jie įsikūrė Baltosios jūros pakrantėje. 1926–1927 m. buvo įsteigti nauji lageriai prie Pečioros žiočių, Kemėje ir kitose atšiauraus pajūrio vietose, kur plytėjo neįžengiami miškai, šimtus kilometrų besidriekią į šalies gilumą. Kaliniai privalejo įvykdyti konkrečią gamybos programą. Daugiausia jie dirbo miško kirtimo darbus. Sparčiai augančios gamybos

¹⁰ A. Solženitsyne, *L'Archipel du Goulag*, Paris, Le Seuil, 1975; V. Šalamov, *Grani* Nr. 77, 1972, p. 42–44; A. Melnik, A. Sočina ir kt., *Materialy k istoriko-geografičeskomu atlasu Solovkov, Zvenia*, t. 1, M., 1991, p. 301–330.

programos greit pareikalavo vis didesnio kalinių skaičiaus. Todėl 1929 m. birželį teko įgyvendinti esminę kalinimo sistemos reformą: perkelti visus ilgiau kaip trejiems metams nuteistus kalinius iš kalėjimų į „darbo stovyklas“. Ši priemonė sudarė „darbo stovyklų“ sistemai sąlygas milžiniškai išsiplėsti. Būdamos eksperimentinė priverčiamųjų darbų laboratorija, „specialiosios“ Solovkų archipelago „stovyklos“ iš tiesų buvo kito archipelago prototipas - milžiniško archipelago, kuris atitiko ištisą žemyną užimančios valstybės mastą ir žinomas kaip *Gulago archipelagas*.

Įprasta GPU veikla, kurios rezultatas būdavo keli tūkstančiai nuosprendžių per metus, pasmerkdamo nuteistuosius arba atlikti bausmę lageriuose, arba išgyventi skirtą laikotarpį skirtoje vietoje valdžios priežiūroje. Bet tai nereiškė, kad GPU nevykdė specifinių plataus masto represinių operacijų. 1923-1927, ramiais nepo metais, masiškiausios ir žiauriausios represijos vyko periferinėse Rusijos respublikose, Užkaukazėje ir Vidurinėje Azijoje. Dauguma tų kraštų įnirtingai priešinosi, kai Rusija stengėsi XIX amžiuje juos nukariauti; pasinaudoję Spalio revoliucija, jie atkūrė savo nepriklausomybę, ir bolševikai vėl užėmė juos gana vėlai: Azerbaidžaną - 1920 m. balandį, Armėniją - 1920 m. gruodį, Gruziją - 1921 m. vasarį, Dagestaną - 1921 m. pabaigoje, o Turkestaną su Bucharą - 1920 m. rudenį. Tačiau visur buvo ir toliau smarkiai priešinamasi sovietizacijai. „Mes kontroliuojame tik pagrindinius miestus arba veikiau pagrindinių miestų centrą“, - rašė 1923 m. sausį Petersas, ČK įgaliotinis Turkestane. Nuo 1918 m. iki trečiojo dešimtmečio pabaigos didžioji Vidurinės Azijos dalis, išskyrus miestus, buvo *basmačių* rankose, o kai kurie rajonai net iki 1935-1936 m. *Basmačiais* (uzbekiškai *basmač* reiškia „plėšikas“) rusai vadino įvairius partizanus - ir sėsluosius, ir klajoklius uzbekus, kirgizus, turkmenus, kurie veikė nepriklausomai vieni nuo kitų daugelyje rajonų.

Pagrindinis priešinimosi židinys buvo Ferganos slėnyje. Kai 1920 m. rugsėjį Raudonoji armija užkariavo Bucharą, maištas iš-

siplėtė ir apėmė rytinį bei pietinį buvusio Bucharos emyrato rajonus, taip pat šiaurinės Turkmėnijos stepes. 1921 m. pradžioje, Raudonosios armijos generalinio štabo duomenimis, buvo 30 000 ginkluotų basmačių. Jų vadovybė buvo mišri. Ją sudarė vietiniai vadai iš kaimų arba genčių seniūnų, tradiciniai religiniai vadovai, taip pat svetimšaliai musulmonai nacionalistai, tokie kaip Enver Paša, buvęs Turkijos gynybos ministras, nukautas 1922 m. per susidūrimą su ČK būriais.

Basmačių judėjimas buvo spontaniškas, instinktyvus sukilimas prieš „netikėlius“, „engėjus rusus“, prieš seną priešą, pasirodžiusį nauju pavidalu ir užsimojusį ne tik pasisavinti jų žemes ir galvijas, bet ir išniekinti dvasines musulmonų pasaulio vertybes. Kolonijinio pobūdžio „pacifikacijos“ karas, kova su basmačiais daugiau kaip dešimt metų buvo prikausčiusi nemažą dalį ginkluotųjų pajėgų ir specialios politinės policijos kariuomenės. Beje, vienas svarbiausių tos policijos skyrių buvo kaip tik Rytų skyrius. Dabar sunku nustatyti net apytikrą šio karo aukų skaičių¹¹.

Kitas didelis CPU Rytų skyriaus sektorius buvo Užkaukazė. Pirmoje trečiojo dešimtmečio pusėje represijas ypač kentėjo Dagestanas, Gruzija ir Čėčėnija. Dagestanas priešinosi sovietinei invazijai iki 1921 m. pabaigos. Vadovaujama šeicho Uzuno Chadži, musulmoniškoji Nachbandžių brolija stojo didelio kalniečių sukilimo priešakyje, ir kova įgavo šventojo karo su užpuolikais rusais pobūdį. Ji truko daugiau kaip metus, bet kai kurie rajonai buvo „pacifikuoti“ tik 1923-1924 m. masiniais bombardavimais ir civilių gyventojų žudynėmis¹².

Gruzija trejus metus buvo nepriklausoma ir valdoma menševikų vyriausybės. 1921 m. vasarį ją okupavo Raudonoji armija, tačiau, kaip pripažino pats Aleksandras Miasnikovas, Užkaukazės bolševikų partijos sekretorius, Gruzija vis dar kėlė „keblių problemų“. Menkutė vieti

¹¹ A. Bennigsen, C. Lemerrier-Quelquejay, *Les Musulmans oubliés. L'Islam en Union Soviétique*, Paris, Maspero, 1981, p. 55-59.

¹² *Ibid.*, p. 53-54.

nė bolševikų partija, kuri trejus metus būdama valdžioje sugebėjo pritraukti į savo eiles vos 10 000 žmonių, susidūrė su beveik 100 000 labai antibolševikiškai nusiteikusių inteligentų ir aristokratų ir dar gana tvirtą padėtį turinčiais menševikais, nes 1920 m. Gruzijoje menševikų partijoje buvo daugiau kaip 60 000 narių. Nors ir siautėjo visagalė Gruzijos CK, labai nepriklausoma nuo Maskvos ir vadovaujama jauno dvidešimt penkerių metų viršininko Lavrentijaus Berijos, kuriam buvo lemta ateityje išgarsėti, ištremtieji menševikų vadovai 1922 m. pabaigoje sugebėjo kartu su kitomis antibolševikinėmis partijomis organizuoti slapta komitetą kovai dėl Gruzijos nepriklausomybės, ir komitetas ėmėsi rengti sukilimą. Šis sukilimas prasidėjo 1924 m. rugpjūčio 24 d. mažame Čiaturos miestelyje. Dauguma sukilimo dalyvių buvo Gurijos rajono valstiečiai. Per keletą dienų sukilimas apėmė penkis Gruzijos rajonus (iš dvidešimt penkių). Jis buvo numalšintas per savaitę sukilėlių skaičių kur kas viršijančių pajėgų, panaudojus artileriją ir aviaciją. Sergo Ordžonikidzė, pirmasis Užkaukazės bolševikų partijos sekretorius, ir Lavrentijus Berija pasinaudojo tuo sukilimu kaip pretekstu „kartą visiems laikams padaryti galą Gruzijos menševikams ir aristokratijai“. Neseniai paskelbti duomenys liudija, kad nuo 1924 m. rugpjūčio 29 iki rugsėjo 5 d. buvo sušaudyti 12 578 žmonės. Represijų mastas sujaudino net Politbiurą. Partijos vadovybė sudraudė Ordžonikidzė, reikalaudama laikytis tvarkos ir nesiimti nei masinių, nei politinių egzekucijų negavus iš Centro komiteto specialaus leidimo. Tačiau mirties baudmės sušaudant be teismo nesiliovė ištisus mėnesius. 1924 m. spalį Maskvoje Centro komiteto plenume Sergo Ordžonikidzė pripažino: „Galbūt mes bent kiek perlenkėme lazda, bet dabar jau nieko nebepadarysi!“¹³

Praėjus metams po 1924 m. rugpjūčio sukilimo Gruzijoje, režimas pradėjo plačią Čečėnijos „pacifikacijos“ operaciją. Sovietų valdžios Čečėnijoje tuomet nebuvo. 1925 m. rugpjūčio 27 - rugsėjo

¹³ M. Wehner, *Le Soulèvement géorgien de 1924 et la réaction des bolchevics, Comnumisme*, Nr. 42-43-44, p. 155-170.

15 d. daugiau kaip dešimttūkstantinė reguliarioji Raudonosios armijos kariuomenė, vadovaujama generolo Uborevičiaus, pabandė nuginkluoti čečėnų partizanus, laikiusius savo rankose visą šalies gilumą. Buvo atimta dešimtys tūkstančių ginklų, suimta beveik tūkstantis „banditų“. Susidūręs su gyventojų pasipriešinimu, GPU vadovas Unšlichtas pripažino, kad „kariuomenei teko panaudoti sunkiąją artileriją ir bombarduoti labiausiai užkietėjusių banditų lizdus“. Pasisaigus tai naujai „pacifikacijos“ operacijai, kuri vyko pačiame „nepo apogėjuje“, Unšlichtas savo raportą baigė tokiais žodžiais: „Kaip parodė kovų su basmačiais Turkestane, su banditizmu Ukrainoje, kovų Tambovo srityje ir kitur patirtis, karinės represijos yra veiksmingos tik tada, kai po jų eina esminė krašto sovietizacija“¹⁴.

Nuo 1926 m. pabaigos (mirus Dzeržinskiui) GPU vadovavo dešinioji ČK įkūrėjo ranka - Viačeslavas Menžinskis, lenkų kilmės, kaip ir Dzeržinskis. Tuomet GPU vėl naudojosi Stalino malonėmis, nes jis rengė politinį puolimą ir prieš Trockį, ir prieš Buchariną. 1927 m. sausį GPU buvo įsakyta skubiai suregistruoti „antisovietinius ir socialiai pavojingus elementus“ kaimo vietovėse. Per metus įtrauktų kartotekon asmenų skaičius padidėjo daugiau nei dukart: vietoj buvusių 30 000 „antisovietinių elementų“ buvo priskaičiuojama jau apie 72 000. 1927 m. rugsėjį GPU pradėjo daugelyje sričių suiminėti buožes ir kitus „socialiai pavojingus elementus“. Turint omeny vėlesnę patirtį, tuometinė GPU veikla atrodo kaip pratybos rengiantis didiesiems masiniams buožių areštams 1929-1930 m. žiemą, per išbuožinimo kampaniją.

1926-1927 m. GPU taip pat uoliai medžiojo komunistus opozicionierius, vadinamuosius „zinovjevininkus“ ir „trockininkus“. Įprotis registruoti ir sekti opozicijoje esančius komunistus susiformavo labai anksti, dar 1921-1922 m.

Norėdamas „sustiprinti ideologinę Partijos vienybę“, Dzeržinskis 1923 m. rugsėjį pasiūlė, kad komunistai įsipareigotų perduoti politinei

¹⁴ *Dokumenty o sobytijach v Čečne, 1925, Istočnik, 1995/5, p. 140-151.*

policijai bet kokią turimą informaciją apie partijos viduje esančias frakcijas ar nukrypimus. Šis pasiūlymas sukėlė dalies atsakingų darbuotojų pasipiktinimą. Tarp jų buvo ir Trockis. Tačiau įprotis sekti opozicionierius prigijo, o vėliau ir iškerėjo. Zinovjevo vadovaujamos Leningrado komunistų organizacijos valymas 1926 m. sausį-vasarį plačiai naudojosi GPU paslaugomis. Opozicionieriai buvo ne tik pašalinti iš partijos: šimtai jų buvo ištremti į tolimus šalies miestus, kur jų laukė labai abejotinas likimas, nes niekas nedrįso priimti jų į darbą. 1927 m. kelių tūkstančių trockininkų medžioklė truko ištisus mėnesius ir mobilizavo dalį GPU tarnybų. Visi trockininkai buvo suregistruoti, šimtai aktyvių trockininkų suimta, o paskui ištremta. Tai buvo laikoma grynai administracine priemone. 1927 m. lapkritį pašalinti iš partijos ir suimti visi pagrindiniai opozicijos vadovai: Trockis, Zinovjevas, Kamenevas, Radekas, Rakovskis. Visi tie, kurie atsisakė viešai atgailauti už savo „klaidas“, buvo ištremti. 1928 m. sausio 19 d. *Pravda* pranešė, kad iš Maskvos tremtinį Alma Atą išvyksta Trockis ir trisdešimties opozicionierių grupė. Po metų Trockis buvo ištremtas iš SSRS. Vienam pagrindinių bolševikinio teroro kūrėjų pavirtus „kontrevoliucionieriumi“, buvo įžengta į naują etapą partijos gyvenime ir politikoje, o atsakingas už tai buvo naujas partijos lyderis - Stalinas.

1928 m. pradžioje, vos tik sudorojus trockininkų opoziciją, stalininė Politbiuro dauguma nutarė nutraukti paliaubas su visuomene, nes ji atrodė vis labiau tolstanti nuo to kelio, kuriuo bolševikai norėjo ją vesti. Pagrindiniu priešu, kaip ir prieš dešimt metų, tebebuvo laikoma gausi valstietija, į ją buvo žiūrima kaip į priešišką masę, nekontroliuojamą ir nepasiduodančią kontrolei. Šitai prasidėjo antrasis karo su valstietija veiksmas, kuris, kaip teisingai pažymėjo istorikas Andrea Graziosi, „gerokai skyrėsi nuo pirmojo. Visa iniciatyva dabar buvo valstybės rankose, o visuomenės narys teįstengė kaskart daugiau priešintis jį užgriūvantiems puolimams“¹⁵.

15

A. Graziosi, *The Great Soviet Peasant War*, Ukrainian research Institute, Harvard University, 1996, p. 44.

Nors apskritai žemės ūkis atsigavo po 1918-1922 m. katastrofos, trečiojo dešimtmečio pabaigoje „priešas valstietis“ buvo silpnesnis, o valstybė stipresnė nei dešimtmečio pradžioje. Tą liudija kad ir faktas, jog valdžia dabar buvo geriau informuota, kas dėjosį kaimė, arba „socialiai svetimų elementų“ suregistravimas, leidęs GPU sėkmingai įvykdyti pirmuosius areštus per išbuožinimą, arba laipsniškas, bet tvirtas susidorojimas su „banditizmu“. Valstybės naudai buvo ir valstiečių nuginklavimas, ir nuolat augantis karinėse pratybose dalyvaujančio rezervo procentas, ir gausėjantis mokyklų tinklas. Kaip rodo bolševikų vadovų susirašinėjimas ir diskusijų aukščiausio partijos lygiu stenogramos, stalininė vadovybė (beje, lygiai kaip ir jos oponentai Bucharinas, Rykovas ir Kamenevas) puikiai suvokė, ką galima laimėti surengus 1928 m. naują puolimą prieš valstietiją. „Susilauksite valstiečių karo, kaip 1918-1919 metais“, - perspėjo Bucharinas. Stalinas buvo tam pasiryžęs, nesvarbu kokia būtų to karo kaina. Jis žinojo, kad šį kartą režimas nugalės¹⁶.

Pretekstą 1927 m. pabaigoje Stalinui pakišo „rinkliavos krizė“. 1927 m. lapkritį smarkiai sumažėjo žemės ūkio produktų tiekimas valstybinės rinkliavos organizacijoms, o gruodį tas sumažėjimas pasidarė tiesiog katastrofiškas. 1928 m. sausį teko pažvelgti faktams į akis: nepaisant gero derliaus, valstiečiai atidavė valstybei tik 4,8 milijono tonų, užuot pristatę 6,8 milijono tonų, kaip praėjusiais metais. Šios krizės, kurią Stalinas tuojau pat pavadino „buožių streiku“, priežastys buvo nesunkiai suprantamos: valstybės siūlomų kainų smukimas, pramonės gaminių stoka ir brangumas, rinkliavos agentūrų dezorganizacija, sklandantys gandai apie karą - trumpai tariant, rinkliavos krizę sukėlė visuotinis valstiečių nepasitenkinimas režimu.

Pasinaudodama tuo pretekstu, stalininė grupė vėl griebėsi revizijų ir daugelio represinių priemonių, jau išbandytų karinio komunizmo laikais. Stalinas pats nuvyko į Sibirą. Kiti vadovai (Andrejevas, Mikojanas, Postyšėvas, Kosioras) iškeliavo į didžiuosius javų

¹⁶ A. Craziosi, op. cit., p. 44-45.

auginimo rajonus, į juodžemio zoną, Ukrainą ir Šiaurės Kaukazą. 1928 m. sausio 14 d. Politbiuras išsiuntinėjo vietinei valdžiai aplinkraštį, prašydamas „suiminėti spekuliantus, buožes ir kitus rinkos bei kainų politikos dezorganizatorius“. Į kaimus buvo siunčiami „igaliotiniai“ (pats terminas priminė 1918-1921 metų rekvizicijų laikus) ir koviniai komunistų būriai. Jie turėjo „išvalyti“ vietinę valdžią, jeigu ji nuolaidžiauja buožėms, ir surasti slepiamų grūdų ir kitokių produktų perteklių. Būtinu atveju „igaliotiniai“ galėjo pasitelkti į pagalbą varginguosius valstiečius, kuriems buvo pažadėta ketvirtadalis rastų pas „turtuolius“ grūdų.

Valstiečiai, atsisakantys pristatyti produktus nurodytu laiku ir už nurodytas kainas, kurios buvo juokingai menkos (tris keturis kartus mažesnės už rinkos kainas), buvo baudžiami įvairiais būdais. Vienas tokių būdų – jiems nustatyto žemės ūkio produktų kiekio padidinimas du, tris ar penkis kartus. Taip pat buvo plačiai taikomas Baudžiamojo kodekso 107 straipsnis, numatantis bausti už bet kokią veiksmą, prisidedantį prie kainų augimo, trejais metais kalėjimo. Pagaliau buožėms uždėti mokesčiai per dvejus metus buvo padidinti dešimt kartų. Kartu buvo uždaromos turgavietės – žinoma, ši bausmė palietė ne vien tik pasiturinčius valstiečius. Per kelias savaites visos tos priemonės nutraukė paliaubas, vargais negalais nuo 1922-1923 m. nusistovėjusias tarp režimo ir valstietijos. Rekvizicijos ir represijos tik pagilino krizę; 1928 m. valdžia jėga išgavo iš valstiečių rinkliavą, vos truputį mažesnę nei 1927 m., tačiau kitais metais, kaip karinio komunizmo laikais, valstiečiai sumažino pasėlių plotus¹⁷.

„Rinkliavų krizė“ 1927-1928 m. žiemą turėjo lemiamą reikšmę tolesnei įvykių eigai; iš tiesų, ja remdamasis Stalinas padarė keletą išvadų dėl būtinumo įkurti kaimuose „socializmo tvirtoves“ – milžiniškus kolchozus ir sovchozus, kolektyvizuoti žemės ūkį, kad būtų

¹⁷ M. Lewin, *La Paysannerie et le pouvoir soviétique, 1928-1930*, Paris, Mouton, 1968; E. H. Carr, R. W. Davies, *Foundations of a Planned Economy*, t. 1, London, Pelican, 1974, p. 71-112.

galima tiesiogiai kontroliuoti jo produkciją ir jos gamintojus nepaisant rinkos dėsnių ir kartą galutinai atsikratyti buožių, „likviduojant juos kaip klasę“.

1928 m. režimas nutraukė dar vienas paliaubas, ne taip seniai sudarytas su kita socialine kategorija - *specais*, t. y. „buržuaziniais specialistais“, kilusiais iš caro laikų inteligentijos. Tai jie trečiojo dešimtmečio pabaigoje dar sudarė daugumą vadovaujančių darbuotojų tiek įmonėse, tiek administracijoje. 1928 m. balandį įvykusiame Centro komiteto plenumo buvo pranešta apie „pramoninį sabotажą“ Šachtų rajone, Donbaso anglies baseine. Įmonė, kur vyko tas sabotажas, priklausė trestui „Donugol“, samdžiusiam „buržuazinius specialistus“ ir palaikiusiam ryšius su Vakarų finansiniais sluoksniais. Po kelių savičių penkiasdešimt trys kaltinamieji, daugiausia inžinieriai ir vadovaujantys darbuotojai, stojo prieš teisimą. Tai buvo pirmas viešas politinis procesas nuo 1922 m., kai buvo teisiami eserai. Vienuolika kaltinamųjų nuteisti mirti. Penkiems mirties nuosprendis įvykdytas. Šis pavyzdinis procesas, apie kurį ilgai buvo rašoma spaudoje, iliustravo vieną pagrindinių režimo mitų: mitą apie „užsienio apmokamą sabotuotoją“. Kaip tik šis mitas ir ateityje mobilizavo GPU darbuotojus ir informatorius. Juo buvo „aiškinama“ visos ekonominės nesėkmės ir trūkumai. Juo remiantis buvo galima „rekvizuoti“ kadrus, reikalingus naujiems „specialiems GPU konstruktorių biurams“, kurie išgarsėjo *šaraškų* vardu. Tūkstančiai už sabotажą nuteistų inžinierių ir technikų atliko bausmę svarbiausiose statybose ir įmonėse. Po Šachtų proceso ekonominis GPU skyrius sufabrikavo Ukrainoje dešimtis panašių bylų. Vien tik Dnepropetrovsko metalurgijos komplekse „Jugostal“ 1928 m. gegužę buvo suimta šimtas dvidešimt darbuotojų¹⁸.

Plati operacija prieš specialistus, pradėta 1928 m., apėmė ne tik pramonės darbuotojus. Iš aukštųjų mokyklų buvo pašalinta daug „socialiai svetimos“ kilmės dėstytojų ir studentų, atlie-

¹⁸ E. H. Carr, R. W. Davies, op. cit., p. 610-642.

kant gausybę universitetų valymų ir ugdant naują „raudonąją ir proletarinę inteligentiją“.

Paaštrėjus represijoms ir padidėjus ekonominiais paskutinių nepo metų sunkumams, kada augo nedarbas ir nusikalstamumas, nepaprastai padaugėjo baudžiamųjų nuosprendžių: 1926 m. - 578 000, 1927 m. - 709 000, 1928 m. - 909 000, o 1929 m. - jau 1 178 000¹⁹. Mėgindama sustabdyti šį srautą, perpildžiusį kalėjimus, kuriuose 1928 m. buvo tik 150 000 vietų, vyriausybė priėmė du svarbius nutarimus. Pirmasis, paskelbtas 1928 m. kovo 26 d. dekretu, siūlė pakeisti trumpalaikį įkalinimą už nedidelius nusižengimus pataisos darbais, kurie būtų atliekami be atlyginimo „įmonėse, statybose, miškų ūkyje“. Antrasis, priimtas 1929 m. birželio 27 d. dekretu, turėjo milžiniškas pasekmes. Juo numatyta perkelti visus kalinius, nuteistus kalinėti daugiau nei trejus metus, iš kalėjimų į darbo stovyklas, kurių tikslas - „įsisavinti rytinių ir šiaurinių šalies rajonų gamtos turtus“. Ši idėja gyvavo jau daug metų. CPU dalyvavo didelėje miško medžiagų gamybos eksportui programoje; jau kiek kartų ji kreipėsi į Vidaus reikalų komisariato Vyriausiąją įkalinimo vietų valdybą, kurios valdžioje buvo paprasti kalėjimai, prašydama papildyti darbo jėgos išteklius, nes „savi“ Solovkų specialių stovyklų kaliniai, kurių 1928 m. buvo 38 000, iš tiesų nepajėgė pagaminti numatyto produkcijos kiekio²⁰.

Sudarant pirmąjį penkmečio planą, iškilio darbo jėgos paskirstymo ir atšiaurių, bet gausius gamtos išteklius turinčių rajonų įsisavinimo klausimai. Šiuo atžvilgiu dar nepanaudota kalinių darbo jėga galėjo tapti tikru turtu, kurio kontrolė ir valdymas suteiktų pajamas, įtaką ir valdžią - žinoma, su sąlyga, kad toji darbo jėga būtų deramai panaudojama (ir išnaudojama). GPU vadovai, ypač Menžinskis ir jo pavaduotojas Jagoda, palaikomi Stalino, gerai suprato kalinių darbo vertę. 1929 m. vasarą jie parengė ambicingą Narymo srities „kolonizavimo“ planą ir nesiliovė reikalavę pradėti tučtu-

¹⁹ Sovetskaja Justicija, 1930, Nr. 24-25, p. 2.

²⁰ N. Werth, C. Moullec, op. cit., p. 355.

jau taikyti 1929 m. birželio 27 d. dekretą. Reikia turėti galvoje, kad Narymo sritis apėmė 350 000 km² Vakarų Sibiro taigos. Taip ir kilo idėja apie „išbuožinimą“, t. y. masinį ištrėmimą visų valstiečių, laikomų pasiturinčiais, kitaip sakant, buožių, kurie, kaip buvo manoma oficialiuose sluoksniuose, galėjo tik įnirtingai priešintis kolektyvizacijai²¹.

Tačiau Stalinui ir jo šalininkams prireikė visų metų, kol jie palauižė pasipriešinimą, kurio būta net partijos vadovybėje, priverstinės kolektyvizacijos, išbuožinimo ir paspartintos industrializacijos politikai - trims neatskiriamoms žiauraus ekonomikos ir visuomenės pertvarkymo programos kryptims. Ši programa rėmėsi vienu metu vykdomais procesais: rinkos mechanizmų sustabdymu, valstiečių žemių ekspropriacija ir atšiaurių šalies rajonų gamtos išteklių įsisavinimu, panaudojant prievartinį milijonų tremtinių, išbuožintų ir kitų šios „antrosios revoliucijos“ aukų darbą.

Vadinamoji „dešinioji“ opozicija, kuriai vadovavo Rykovas ir Bucharinas, manė, kad kolektyvizacija gali atvesti tik į „karinį-feodalinį“ valstietijos išnaudojimą, pilietinį karą, teroro siautėjimą, chaosą ir badą. 1929 m. balandį ši opozicija buvo sutriuškinta. 1929 m. vasarą „dešiniuosius“ kasdien puolė spauda, pradėjusi prieš juos reto žiaurumo kampaniją, jie buvo kaltinami „bendradarbiavimu su kapitalistiniais elementais“ ir „susimokymu su trockininkais“. Visiškai diskredituoti, opozicionieriai viešai atgailavo už savo klaidas 1929 m. lapkritį vykusiame Centro komiteto plenumo, paprašę žodžio vadinamajai „savikritikai“.

Kol viršūnėse vyko atsisakymo nuo nepo šalininkų ir priešininkų kova, šalis ritosi į vis gilėjančią ekonominę krizę. Žemės ūkio rezultatai 1928-1929 m. buvo katastrofiški. Nepaisant visos sistemingai taikomos prieš valstietiją prievartos (didelės baudos ir net įkalinimas už atsisakymą parduoti savo produkciją valstybės įstaigoms), per 1928-1929 m. žiemą vykusią rinkliavos kampaniją bu-

²¹ O. Khlevniouk, *Le Cercle du Kremlin. Staline et le Bureau politique dans les années 1930: les jeux du pouvoir*, Paris, Le Seuil, 1996, p. 38-40.

vo surinkta kur kas mažiau grūdų nei pernai. Kaimo vietovėse susidarė nepaprastai įtempta padėtis. Nuo 1928 m. sausio iki 1929 m. gruodžio, t. y. dar iki priverstinės kolektyvizacijos, GPU priskaičiavo kaimuose daugiau kaip 1300 maištų ir „masinių bruzdėjimų“. Buvo suimta dešimtys tūkstančių valstiečių. Kitas skaičius byloja apie tuomet viešpatavusią šalyje atmosferą: 1929 m. daugiau kaip 3200 sovietinių pareigūnų tapo „teroristinių aktų“ aukomis. 1929 m. vasarį miestuose vėl pasirodė normuoto maisto produktų paskirstymo kortelės, kurios buvo dingusios nuo pat nepo pradžios: valdžios įsakyму uždarius daugumą smulkių prekybininkų krautuvėlių ir amatininkų dirbtuvių, laikomų „kapitalistinėmis“ įmonėmis, miestuose vėl prasidėjo visuotiniai nepritekliai.

Stalino nuomone, kritinė situacija žemės ūkyje susidarė dėl buožių ir kitų priešiškų jėgų, kurios kėsinosi „sunaikinti sovietinę santvarką“, veiklos. Alternatyva buvo aiški: arba „kaimo kapitalistai“, arba kolchozai. 1929 m. birželį vyriausybė pranešė, kad prasidėjo nauja fazė: „masinė kolektyvizacija“. Pirmojo penkmečio plano tikslai, kuriuos balandį buvo patvirtinusi XVI-oji partijos konferencija, buvo peržiūrėti ir padidinti. Pradžioje pagal planą buvo numatyta iki penkmečio pabaigos kolektyvizuoti 5 milijonus valstiečių ūkių, t. y. apie 20 % visų ūkių. Birželio mėnesį pranešta, kad vien tik per 1930 m. numatoma kolektyvizuoti 8 milijonus valstiečių ūkių; rugsėjį paskelbtas naujas skaičius: 13 milijonų! 1929 m. vasarą valdžia mobilizavo dešimtis tūkstančių komunistų, profesinių sąjungų narių, komjaunuolių, darbininkų, studentų ir išsiuntė juos į kaimus, kur jų darbui turėjo vadovauti vietos partiniai darbuotojai ir GPU agentai. Spaudimas valstiečiams vis stiprėjo, o vietos partinės organizacijos lenktyniavo, kuri pasieks kolektyvizacijos rekordą. 1929 m. spalio 31 d. *Pravda* paragino įgyvendinti neribotą, „totalinę kolektyvizaciją“. Po savaitės, dvylikųjų revoliucijos metinių proga, Stalinas paskelbė savo garsųjį straipsnį „Didysis Persilaužimas“, grindžiamą iš esmės klaidinga nuomone, jog „valstietis vidutiniokas atsigręžė į kolchozą“. Nepas savo atgyveno.

Kaip patvirtina šiandien jau prieinami archyvai, priverstinė kaimo kolektyvizacija buvo tikras karas, kurį sovietinė valstybė paskelbė smulkiesiems ūkininkams. Daugiau kaip du milijonai valstiečių buvo ištremta; didžioji jų dalis, t. y. milijonas aštuoni šimtai tūkstančių, buvo išvežti iš gimtinės 1930-1931 m. Šeši milijonai valstiečių mirė badu, šimtai tūkstančių mirė tremtyje. Jau šie keli skaičiai rodo, kokio masto tragedija ištiko valstietiją, prieš kurią buvo nukreiptas tas „didysis puolimas“. Šis karas neapsiribojo 1929—1930 m. žiema, jis užtruko mažiausiai ligi ketvirtojo dešimtmečio vidurio ir pasiekė kulminaciją 1932-1933 m., kai valdžia, norėdama palaužti valstietijos pasipriešinimą, sąmoningai išprovokavo baisų badmetį. Smurtas, taikytas prieš valstiečius, leido išbandyti metodus, kurie vėliau buvo panaudoti prieš kitas visuomenės grupes. Šia prasme priverstinė kolektyvizacija buvo lemiamas stalininio teroro raidos etapas.

Savo pranešime Centro komiteto plenumė, įvykusiame 1929 m. lapkritį, Viačeslavas Molotovas pareiškė: „Kolektyvizacijos tempų klausimas išeina iš penkmečio plano rėmų. [...] Lieka lapkritis, gruodis, sausis, vasaris, kovas, taigi keturi su puse mėnesio, per kuriuos, jeigu imperialistai nesurengs prieš mus tiesioginio puolimo, mes privalome įgyvendinti lemiamą poslinkį ekonomikos ir kolektyvizacijos srityse“. Plenumo nutarimai pritarė tam šuoliui į priekį. Komisija sudarė naują kolektyvizacijos kalendorių, kuris buvo kelis kartus peržiūrėtas, vis spartinant numatomus tempus, ir 1930 m. sausio 5 d.

paskelbtas. Šiaurės Kaukazas, Volgos žemupys ir vidupys turėjo būti visiškai kolektyvizuoti jau 1930 m. rudenį; kiti rajonai, auginantys grūdines kultūras, - metais vėliau¹.

1929 m. gruodžio 27 d. Stalinas paskelbė, kad pereinama nuo „eksploatatoriškų buožių tendencijų apribojimo prie buožių likvidavimo kaip klasės“. Molotovo vadovaujama Politbiuro komisija buvo įpareigota parengti praktines to likvidavimo priemones. Ji surūšiavo buožes į tris kategorijas. Pirmajai kategorijai priklausė buožės, „įsitraukę į kontrrevoliucinę veiklą“. Jie turėjo būti suimti ir nugabenti į GPU darbo stovyklas, o jeigu pasipriešins, - sušaudyti; jų šeimos turėjo būti ištremtos, o turtas konfiskuotas. Antrosios kategorijos buožės buvo apibūdinti kaip „ne taip aktyviai besipriešinantys“, tačiau „užkietę išnaudotojai ir todėl linkę padėti kontrrevoliucijai“. Jie turėjo būti suimti ir kartu su šeimomis išvežti į tolimus šalies rajonus. Pagaliau trečiosios kategorijos buožės, charakterizuojami kaip „lojalūs santvarkai“, turėjo būti oficialiai perkelti į savo gyvenamųjų rajonų pakraščius, „už kolektyvizuotų zonų ribų, į žemes, kurias reikia melioruoti“. Dekrete buvo patikslinama, kad „per keturis mėnesius [...] reikia likviduoti 3-5% visų buožių ūkių“, - į tą skaičių ir reikėjo orientuotis vykdam išbūžinimo operacijas².

Kiekviename rajone tas operacijas koordinavo „troika“, kurią sudarė partijos komiteto pirmasis sekretorius, vykdomojo komiteto pirmininkas ir vietos GPU atsakingas darbuotojas. Konkrečiose vietovėse išbūžinimą atlikdavo išbūžinimo komisijos ir brigados. Pirmosios kategorijos buožių sąrašas, į kurį, pagal Politbiuro nustatytą „indikatyvinį planą“, įėjo 60 000 šeimos galvų, buvo tik politinės policijos žinioje. Kitų kategorijų buožių sąrašai būdavo sudaromi vietoje, kaimo „aktyvistams“ pateikus „rekomendacijas“. Kas buvo tie aktyvistai? Sergo Ordžonikidzė, vienas artimiausių Stalino bendradarbių, aprašė juos šitaip: „Kadangi kaime beveik nėra Partijos ko-

¹ N. A. Ivnitskij, *Kolektivizacija i raskulačivanie*, M., 1994, p. 32-49.

² *Ibid.*, p. 49-69.

votojų, dažniausiai ten pasiunčiamas *jaunas komunistas*, jam priskiriami du trys vargingi valstiečiai, ir štai šis aktyvas įpareigojamas tvarkyti visus kaimo reikalus: kolektyvizaciją, išbuožinimą"³. Instrukcijos buvo aiškios: kolektyvizuoti kuo daugiau ūkių, areštuoti besipriešinančius, kuriems būdavo automatiškai priklijuojama buožės etiketė.

Žinoma, tokia praktika atvėrė kelią įvairiausiems piktnaudžiavimams ir sąskaitų suvedinėjimui. Kaip nustatyti, kas yra buožė? Kaip atskirti antrosios kategorijos buožę nuo trečiosios kategorijos buožės? 1930 m. sausį-vasarį nebebuvo galima remtis netgi tais buožės ūkį apibūdinančiais kriterijais, kuriuos ankstesniais metais po daugybės diskusijų buvo rūpestingai parengę įvairūs partijos ideologai bei ekonomistai, nes 1929 m., turėdami mokėti jiems užkraunamus vis didesnius mokesčius, buožės gerokai nuskurdo. Negalėdamos remtis išoriniais turtingumo požymiais, komisijos turėjo naudotis dažnai jau pasenusiais ir neišsamiais mokesčių sąrašais, išlikusiais kaimo soviete, CPU informacija, kaimynų, pasigviešusių svetimo turto, įskundimais. Užuoat sudariusios tikslų ir smulkų nusavinamo turto inventoriaus sąrašą, kaip buvo reikalaujama oficialioje instrukcijoje, ir perdavusios tą turtą neliečiamam kolchozo fondui, išbuožinimo brigados veikė vadovaudamosi šūkiu: „Gerkim ir valgykim - viskas mūsų!“ Kaip buvo pažymima GPU raporte, gautame iš Smolensko srities, „išbuožintojai atiminėjo iš pasiturinčių valstiečių žieminius ir šiltus apatinius drabužius, pirmiausia griebdami apavą. Jie palikdavo buožes vienom apatinėm kelnėm, atimdavo viską, net senus kaliošus, moterų drabužius, kapeikinę arbatą, žarsteklius, ąsočius... Brigados konfiskuodavo absoliučiai viską, net pagalvėles, ištrauktas vaikams iš po galvos, net verdančią košę, kurią išbuožintojai išversdavo ant ikonų, prieš tai jas sudaužę“⁴. Išbuožintų valstiečių ūkiai dažnai būdavo paprasčiausiai išgrobstomi arba parduodami iš varžytynių už juokingą kainą; išbuoži-

³ A. Graziosi, art. cit., p. 449.

⁴ M. Fainsod, *Smolensk á l'heure de Staline*, Paris, Fayard, 1967, p. 271-277; R. W. Davies, *The Socialist Offensive, The Collectivisation of Soviet Agriculture*, London, Mac-Millan, 1980, p. 243-251.

nimo brigadų nariai pirkdavosi trobą už 60 kapeikų, karvę už 15 kapeikų, t. y. kainomis, šimtus kartų mažesnėmis už tikrąją vertę! Išbūžinimas ne tik davė didžiausią laisvę plėsti - dažnai juo buvo naudojasi kaip proga suvesti asmenines sąskaitas.

Tad nieko nuostabaus, kad kai kuriuose rajonuose 80-90% išbūžintų valstiečių buvo vidutiniškai. Reikėjo gi vietinei valdžiai pasiekti, o jei įmanoma, ir viršyti „nurodytą“ buožių skaičių! Vals-tiečiai buvo suiminėjami ir tremiami už bet ką: kas už tai, kad va-sarą prekiaavo grūdais turguje; kas už tai, kad 1925 ar 1926 m. buvo porai mėnesių pasisamdęs berną; kas už tai, kad turėjo du virdu-lius; kas už tai, kad 1929 m. rugsėjį paskerdė paršą, „norėdamas jį suvalgyti ir tuo būdu nuslėpti nuo socialistinio nusavinimo“. Kažkas buvo suimtas už tai, kad „vertėsi prekyba“, o tas vargingas valstie-tis pardavinėjo savo darbo gaminius; kitas ištremtas už tai, kad jo dėdė buvo caro armijos karininkas; trečias apšauktas buože už tai, kad „uoliai lankė bažnyčią“. Tačiau dažniausiai valstietis buvo lai-komas buože tik už tai, kad atvirai pasipriešino kolektyvizacijai. Išbūžinimo brigadose kerojo tokia painiava, kad kartais būdavo prieinama iki absurdo. Įrodymui pateiksime kad ir tokį pavyzdį: vie-name Ukrainos miestelyje vidutinioką, vienos išbūžinimo briga-dos narį, areštavo kaip buožę kitos išbūžinimo brigados atstovai, kurių būstinė buvo kitame to paties miestelio gale!

Tačiau po pirmosios fazės, kuri kai kam leido suvesti senas sąskai-tas ar tiesiog paplėšikauti, kaimo bendruomenė netruko susijungti ir susivienyti prieš „išbūžintojus“ ir „kolektyvizatorius“. 1930 m. sausį CPU priskaičiavo 402 valstiečių sukilimus ir „masines demonstraci-jas“ prieš kolektyvizaciją ir išbūžinimą, vasarį - 1048, o kovą - 6528⁵.

Šis nelauktas masinis valstietijos pasipriešinimas privertė valdžią laikinai pakeisti savo planus. 1930 m. kovo 2 d. visuose sovietiniuose

⁵ V. Danilov, A. Berelowitch, Les Documents de la VCK-OCPU-NKVD sur la cam-pagne soviétique, 1918-1937, Cahiers du Monde russe, XXXV(3), juillet-septembre 1994, p. 671-676.

laikraščiuose buvo išspausdintas garsusis Stalino straipsnis „Apsvaigimas nuo laimėjimų“. Jame Stalinas smerkė „savanoriško valstiečių stojimo į kolchozus principo pažeidimus“, priskirdamas kolektyvizacijos ir išbuožinimo „kraštutinumus“ „apsvaigusiams nuo laimėjimų“ vietiniams vadovams. Straipsnis padarė žaibišką poveikį: vien tik per kovo mėnesį iš kolchozų išstojo daugiau kaip penki milijonai valstiečių. Tačiau pakrikimas ir maišatis prireikus grąžinti įrankius ir gyvulius buvusiems šeiminkams, kurių dažnas atsiimdavo savo nuosavybę jėga, tuo dar nesibaigė. Visą kovo mėnesį centrinė valdžia kasdien gaudavo iš CPU pranešimus apie masinius sukilimus Vakarų Ukrainoje, centriname juodžemio rajone, Šiaurės Kaukaze, Kazachstane. Per tą kritinį mėnesį GPU priskaičiavo daugiau kaip 6500 „masinių bruzdėjimų“; iš jų daugiau kaip 800 teko „sutriuškinti pasitelkus ginkluotas pajėgas“. Šių įvykių metu 1500 su viršum pareigūnų žuvo, buvo sužeisti arba apkulti. Sukilėlių aukų skaičius nežinomas, bet jų turėjo būti tūkstančiai⁶.

Balandžio pradžioje valdžia turėjo ryžtis naujoms nuolaidoms. Ji išsiuntinėjo vietiniams pareigūnams daugybę aplinkraščių, ragindama sulėtinti kolektyvizacijos tempus ir pripažindama, kad gresia „tikra valstiečių karų banga“, o per tuos „valstiečių karus“ gali būti „fiziškai sunaikinta pusė vietinių sovietų valdžios pareigūnų“. Balandį valstiečių sukilimų ir bruzdėjimų sumažėjo, bet, GPU duomenimis, jų dar buvo 1992. Vasarą atoslūgis tapo dar ryškesnis: birželį - 886 sukilimai, liepą - 618, rugpjūtį - 256. Iš viso 1930 m. beveik keturiolikoje tūkstančių sukilimų, riaušių ir masinių bruzdėjimų prieš režimą dalyvavo apie 2,5 milijono valstiečių. Labiausiai šie neramumai buvo apėmę juodžemio sritį, Šiaurės Kaukazą ir Ukrainą - ypač Vakarų Ukrainą, kur sovietų valdžia liovėsi kontroliavusi ištisus rajonus Lenkijos ir Rumunijos pasienyje.

⁶ *Ibid.*, p. 674; A. Graziosi, *Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales à travers les rapports du CPU d'Ukraine de février-mars 1930, Cahiers du Monde russe*, XXXV(3), 1994, p. 437-632.

⁷ V. Danilov, A. Berelowitch, *art. cit.*, p. 674-676.

Viena šio judėjimo ypatybių buvo ta, kad labai dažnai jame vyravo moterys. Jos buvo siunčiamos į pirmą liniją, tikintis, kad prieš jas nebus griebiamasi pernelyg griežtų represijų⁸. Kaimo moterų, protestuojančių prieš cerkvės uždarymą ar prieš melžiamų karvių kolektyvizaciją, kuri sudarė grėsmę jų vaikų gyvybei, demonstracijos tikrai labai nustebino valdžią, bet buvo ir daug kruvinių susirėmimų tarp CPU būrių ir valstiečių, ginkluotų šakėmis ir kirviais. Buvo apiplėšta šimtai sovietų būstinių, ir valstiečių komitetai, įsigalėję kelioms valandoms ar kelioms dienoms, imdavosi tvarkyti kaimo reikalus, sudarydami reikalavimų sąrašą, kur pramaišui buvo kalbama, kad reikia grąžinti konfiskuotus įrankius ir gyvulius, paleisti kolchozą, atkurti prekybos laisvę, atidaryti cerkvę, grąžinti turtą buožijai, sugrąžinti ištremtus valstiečius, panaikinti bolševikų valdžią ar..., „atkurti nepriklausomą Ukrainą“⁹.

Nors valstiečiams ir pavyko kovo-balandžio mėnesiais sutrukdyti vyriausybei įgyvendinti paspartintos kolektyvizacijos planus, ta sėkmė buvo trumpalaikė. Skirtingai nuo 1920-1921 metų, valstiečiams nepasisekė sukurti tikros organizacijos, susirasti lyderių, susijungti bent jau rajono lygiu. Susidūrus su žaibiškai reaguojančiu režimu, valstiečiams pritrūko laiko; jų kadrai buvo išnaikinti pilietinio karo metais, o ginklai palengva konfiskuoti trečiajame dešimtmetyje. Nenuostabu, kad valstiečių sukilimai pralaimėjo.

Represijos buvo siaubingos. Vien tik Vakarų Ukrainos pasienio rajonuose per „kontrrevoliucinių elementų valymą“ 1930 m. kovo pabaigoje buvo suimta daugiau kaip 15 000 žmonių. Be to, Ukrainos GPU per keturiasdešimt dienų (1930 m. vasario 1 - kovo 15 d.) areštavo dar 26 000 žmonių, iš jų 650 buvo sušaudyti. GPU duomenimis, 1930 m. vien politinės policijos žinioje esančios specialiosios jurisdikcijos teisminės įstaigos nuteisė mirti 20 200 žmonių¹⁰.

⁸ L. Viola, *Babii bunty*, *Russian Review*, 45, 1986, p. 23-42.

⁹ A. Graziosi, *art. cit.*

¹⁰ *Ibid.*, p. 462; V. P. Popov, *Gosudarstvennyj terror v Sovetskoj Rossii, 1923-1953*, *Otečestvennyje Archivy*, 1992, Nr. 2, p. 28.

Kol vyko represijos prieš „kontrrevoliucinius elementus“, CPU taikė G. Jagodos direktyvą Nr. 44/21 dėl 60 000 pirmosios kategorijos buožių suėmimo. Sprendžiant iš kasdien Jagodai siunčiamų pranešimų, operacija buvo vykdoma mikliai ir skubiai: pirmasis pranešimas, datuotas vasario 6 d., pažymi, kad areštuoti 15 985 asmenys; vasario 9 d., pavartojant GPU terminiją, „iš apyvartos išimti“ 25 245 asmenys. „Slaptame pranešime“ (*specsvodka*) buvo patikslinama: „Likviduojant buožiją kaip klasę, masinių operacijų ir individualių valymų metu iš viso areštuota: 64 589 asmenys. Iš jų: 52 166 išimti iš apyvartos per parengiamąsias operacijas (pirmoji kategorija), 12 423 išimti iš apyvartos per masines operacijas“. Per kelias dienas 60 000 pirmosios kategorijos buožių arešto „planas“ buvo viršytas¹¹.

Iš tikrųjų buožės sudarė tik dalį „išimtų iš apyvartos“ žmonių. Vietiniai GPU agentai pasinaudojo proga ir „išvale“ iš savo rajonų „socialiai svetimus elementus“, tarp kurių buvo „caro policininkai“, „baltieji karininkai“, „kulto tarnai“, „vienuolės“, „kaimo amatininkai“, buvę „komersantai“, „kaimo inteligentija“ ir „kiti“. Po 1930 m. vasario 15 d. pranešimu, kuriame buvo išvardytos įvairios kategorijos asmenų, suimtų likviduojant pirmosios kategorijos buožes, Jagoda parašė: „Šiaurės rytų ir Leningrado rajonai nesuprato mūsų instrukcijų arba nenori jų suprasti; reikia priversti juos suprasti. Mes nevalome iš teritorijos popų, komersantų ir kitų. Jeigu jie sako „kitų“, vadinasi, jie nežino, ką areštuoja. Atsikratyti popų ir komersantų mes dar spėsime, šiandien reikia šauti tiesiai į taikinį: buožes ir buožes kontrrevoliucionierius“¹². Kiek asmenų, areštuotų „likviduojant pirmosios kategorijos buožes“, buvo sušaudyta? Šiandien mes neturime jokių duomenų.

Be abejo, „pirmosios kategorijos buožės“ sudarė nemažą dalį pirmųjų kalinių kontingentų, perkeltų į darbo stovyklas. 1930 m. vasarą GPU jau buvo įsteigusi platų tokių stovyklų tinklą. Seniausia

¹¹ N. A. Ivnitskij, op. cit., p. 106.

¹² V. Danilov, A. Berelowitch, art. cit., p. 665-666.

kalinimo sistema, atsiradusi Solovkų salose, toliau šakojosi Baltosios jūros pakrantėmis, nuo Karelijos iki Archangelsko srities. Daugiau kaip 40 000 kalinių tiesė Kemės-Uchtos kelią ir gamino didumą medienos, eksportuojamos iš Archangelsko uosto. Šiaurės lagerių grupė, kurioje buvo apie 40 000 kalinių, tiesė 300 km Ust Sysolsko-Pinegos geležinkelį ir 290 km Ust Sysolsko-Uchtos kelią. Tolimųjų Rytų lagerių grupėje 15 000 kalinių tiesė Bogučiačinsko geležinkelio liniją. Ketvirtoji grupė, vadinamasis Vičeros lageris, kur buvo apie 20 000 kalinių, tiekė darbo jėgą didelio Bereznikų chemijos kombinato statybai Urale. Pagaliau Sibiro lagerių grupė, turėjusi maždaug 24 000 kalinių, prisidėjo prie Tomsko-Jeniseisko geležinkelio linijos tiesimo ir Kuznecko metalurgijos kombinato statybos¹³.

Per pusantrų metų, t. y. nuo 1928 m. pabaigos iki 1930 m. vasaros, GPU lageriuose eksploatuojamų kalinių skaičius išaugo 3,5 karto: nuo 40 000 iki maždaug 140 000. Sėkminga šios darbo jėgos eksploatacija paskatino valdžią imtis naujų didelių projektų. 1930 m. birželį vyriausybė nutarė iškasti 240 km ilgio kanalą tarp Baltijos ir Baltosios jūros. Didžioji jo dalis turėjo būti iškasta granito uolienoje. Kadangi technikos priemonių, t. y. mašinų ir mechanizmų, nebuvo, šiam faraonų laikų vertam sumanymui įgyvendinti reikėjo mažiausiai 120 000 kalinių, kurių vieninteliai darbo įrankiai buvo kirtikliai, kastuvai ir vienračiai vežimėliai. Bet 1930 m. vasarą, pačiame išbuvimo įkarštyje, kalinių tikrai netrūko!

Iš tiesų, išbuvintųjų buvo tiek (1930 m. pabaigoje - daugiau kaip 700 000, 1931 m. pabaigoje - daugiau kaip 1 800 000¹⁴), kad „organizacinės struktūros“ „nespėjo“ susidoroti su šitokiu kalinių srautu. Daugumos vadinamųjų antrosios ir trečiosios kategorijos buožių išvežimo operacijos pasižymėjo visiška anarchija. Jos buvo tiesiog improvizuotos, vyko paskubomis, visai nepasirengus ir baigėsi bepre-

¹³ O. Khlevniouk, *op. cit.*, p. 37.

¹⁴ V. N. Zemskov, *Kulackaja ssylka v 30-yye god y, Sociologičeskije issledovanija*, 1991, Nr. 10, p. 3-30.

cedentiniu „išvežimu ir palikimu likimo valiai“. Žinoma, valdžia iš to neturėjo jokios ekonominės naudos - o juk vienas pagrindinių išbuožinimo tikslų buvo kaip tik įsisavinti atšiaurius, bet daug gamtos išteklių turinčius šalies rajonus panaudojant ištremtų žmonių darbo jėgą¹⁵.

Antrosios kategorijos buožių trėmimas prasidėjo 1930 m. vasario pirmąją savaitę. Pagal Politbiuro aprobuotą planą per pirmąją fazę, truksiančią iki balandžio pabaigos, reikėjo išvežti 60 000 šeimų. Šiaurėje turėjo būti apgyvendinta 45 000 šeimų, Urale - 15 000. Tačiau vasario 16 d. Stalinas telegrafavo Eichai, Vakarų Sibiro partijos rajono komiteto pirmajam sekretoriui: „Visiškai neleistina, kad Sibiras ir Kazachstanas tvirtintų esą nepasirengę priimti išvežtuosius. Sibiras privalo iki balandžio pabaigos priimti 15 000 ištremtų šeimų“. Atsakydamas Eichė nusiuntė į Maskvą „sąmatą“, kur išlaidos numatytam ištremtųjų kontingentui „apgyvendinti“ buvo įvertintos 40 milijonų rublių - suma, kurios Eichė taip niekada ir negavo!¹⁶

Taigi tremiama buvo visiškai nekoordinuojant įvairių tos operacijos grandžių. Suimti valstiečiai ištisas savaites buvo laikomi greitosiomis parinktose vietose: kareivinėse, administraciniuose pastatuose, stotyse, daugeliui iš ten pavyko pabėgti. Pirmajai fazei GPU buvo numatę 240 geležinkelio sąstatų iš 53 vagonų. GPU nustatytomis normomis, kiekvieną sąstatą turėjo sudaryti 44 gyvuliams pervežti skirti vagonai, kiekviename turėjo tilpti po keturiasdešimt vežamųjų; 8 vagonai buvo skiriami įrankiams, maisto atsargoms ir vežamų žmonių turtui (kiekviena šeima turėjo teisę pasiimti ne daugiau kaip 480 kg bagažo), ir dar viename vagone turėjo važiuoti sargybiniai. Kaip liudija aštrus GPU susirašinėjimo su Transporto komisariatu tonas, vagonų amžinai trūkdavo. Didžiuosiuose manevrinuose centruose (Vologdoje, Kotlase, Rostove, Sverdlovske ir Omske) vagonai su visu jų žmogiškuoju kroviniu įstrigdavo ištisoms

¹⁵ N. Werth, „*Déplacés spéciaux*“ et „*colons de travail*“ dans la société stalinienne, XY siècle, Nr. 54, avril-juin 1997, p. 34-50.

¹⁶ N. Ivnitckij, *op. cit.*, p. 124.

savaitėms. Ilgai stovintys ešelonai, prigrūsti moterų, vaikų ir senių, dažniausiai nelikdavo nepastebėti vietos gyventojų, - tą liudija daugybė išsiųstų į Maskvą kolektyvinių laiškų, smerkiančių „susidorojimą su nekaltais žmonėmis“ ir pasirašytų „Vologdos darbininkų ir tarnautojų kolektyvo“ arba „Kotlaso geležinkelininkų“¹⁷.

Tuose ešelonuose, sustingusiuose vidury žiemos kokiame nors atsarginiame kelyje ir laukiančiuose savo eilės vykti į paskirtą vietą, kur vežamus žmones pagaliau būtų galima „įkurdinti“, šalčio, higienos stokos ir epidemijų sukeltas mirtingumas labai menkai teatsispindi 1930-1931 metus apibūdinančiuose duomenyse.

Privažiavus kurią nors geležinkelio stotį, sveiki vyrai dažnai būdavo atskiriami nuo šeimų. Šeimos būdavo apgyvendinamos paskubomis suręstuose barakuose, o vyrai su konvojumi išsiunčiami į „kolonijas“, kaip numatyta oficialiose instrukcijose, išsidėsčiusias „nuošaly nuo susisiekiimo kelių“. Taigi begalinė kelionė tęsėsi dar šimtus kilometrų, su šeima ar be šeimos, žiemą rogėmis, vasarą vežimais ar pėsčiomis. Faktiškai tasai paskutinis „antrosios kategorijos buožių“ kelionės etapas dažnai prilygdavo trėmimui „trečiosios kategorijos buožių“, siunčiamų į „žemes, kurias reikia įsisavinti ar numelioruoti jų rajone“, - o tas rajonas Sibire ar Urale driekėsi šimtus tūkstančių kvadratinį kilometrų. Kaip 1930 m. kovo 7 d. pranešė Tomsco srities, Vakarų Sibire, valdžia, „pirmos trečiosios kategorijos buožių vilkstinės atkeliavo pėsčiomis, nes nėra nei arklių, nei rogių, nei pakinkų. [...] Dažniausiai tam skiriami arkliai yra visiškai netinkami 300 kilometrų ar ilgesniam keliui, nes sudarant vilkstines visi geri arkliai, priklausantys vežamiesiems, buvo pakeisti kuiniais. [...] Tokiomis aplinkybėmis negali būti nė kalbos apie daiktų ir maisto atsargų dviem mėnesiams pervežimą, nors buožės ir turi į tai teisę. Ką daryti su vaikais ir seniais, kurie sudaro daugiau kaip 50% kontingento?“¹⁸

¹⁷ N. Werth, C. Moullec, *op. cit.*, p. 140.

¹⁸ V. P. Danilov, S. A. Krasilnikov, *Specperesetency v Zapadnoi Sibiri* (t. 1) (*Les dépiacés spédiaux en Sibérie occidentale*, 1930), Novosibirsk, 1993, p. 57-58.

Kitame tokio pat turinio pranešime Vakarų Sibiro centrinis vykdomasis komitetas įrodinėjo, kad neįmanoma laikytis GPU instrukcijų dėl 4902 trečiosios kategorijos buožių išvežimo iš dviejų Novosibirsko srities rajonų. „Norint pervežti 370 kilometrų nuotoliu 8560 tonų grūdų ir pašaro, kuriuos vežamieji teoriškai turi teisę gabenti su savimi „kelionei ir įsikūrimui“, reikėtų mobilizuoti 28 909 arklius ir 7227 prižiūrėtojus (po vieną prižiūrėtoją keturiems arkliams)“. Pranešimas baigėsi išvada, kad „toks operacijos įgyvendinimas pakenktų pavasario sėjos kampanijai, nes išsekintiems arkliams prireiktų ilgo poilsio. [...] Taigi būtina smarkiai sumažinti atsargų normą, kurią vežamiesiems leidžiama pasiimti“¹⁹.

Tad išvežtieji turėdavo įsikurti naujoje vietoje be atsargų, be įrankių ir dažniausiai be pastogės; 1930 m. rugsėjo mėnesio pranešime iš Archangelsko rajono buvo pripažįstama, kad iš „numatyto“ 1641 būsto išvežtiesiems buvo pastatyti tik septyni! Tremtiniai „įsikurdavo“ kokiame nors žemės lopinėlyje vidury stepės ar taigos. Laimingiausi (tie, kuriems pavyko atsigabenti kelis įrankius) galėdavo pabandyti apsirūpinti elementariu prieglobsčiu, dažniausiai tradicine *zemlianka* - žemine, tikriau tariant, paprasčiausia žemėje iškasta duobe, uždengta šakomis. Retkarčiais, kai išvežtieji būdavo tūkstančiais apgyvendinami prie didelių pramoninių statybų, juos įkurdindavo greitosiomis sukaltuose barakuose. Kiekviename barake triaukščiuose gultuose susigrūdavo šimtai žmonių.

Oficialiais duomenimis, per 1930-1931 m. „išbuožinimą“ buvo išvežti 1 803 392 žmonės. Kiek jų žuvo nuo šalčio ir bado pirmais „naujojo gyvenimo“ mėnesiais? Novosibirsko archyvuose išliko sukrečiantis dokumentas - 1933 m. gegužę Stalinui siųstas Narymo (Vakarų Sibiras) partijos komiteto instruktoriaus pranešimas apie likimą, ištikusį du ešelonus, kuriuose buvo daugiau kaip 6000 žmonių, ištremtų iš Maskvos ir Sankt Peterburgo. Nors šis dokumentas vėlyvas ir jame kalbama apie kitą išvežtųjų kategoriją -

¹⁹ V. P. Danilov, S. A. Krasilnikov, *op. cit.*, p. 167.

ne apie valstiečius, o apie „deklasuotus elementus“, ištremtus iš naujojo „socialistinio miesto“ 1932 m. pabaigoje, čia aprašoma situacija, be abejo, nebuvo išimtinė, ją galima apibūdinti kaip „išvežimą paliekant likimo valiai“.

Štai kelios ištraukos iš to kraupaus liudijimo:

„1933 m. balandžio 29 ir 30 d. pas mus buvo atsiųsti du ešelonai deklasuotų elementų iš Maskvos ir Leningrado. Atvykę į Tomsą, šie elementai buvo susodinti į baržas ir išlaipinti Nazino saloje, esančioje Obės ir Nazinos upių santakoje: vienu ešelonu atvežti 5070 asmenų atsidūrė saloje gegužės 18 d., kitu ešelonu 1044 asmenys - gegužės 26 d., iš viso susidarė 6114 asmenų. Pervežimo sąlygos buvo siaubingos: nepakankamas ir nepakenčiamas maistas; oro ir vietos stoka; silpniausių žeminimas. [...] Rezultatas: kasdien mirdavo po 35-40 asmenų. Tačiau tos gyvenimo sąlygos pasirodė tikra prabanga palyginti su tuo, kas laukė išvežtųjų Nazino saloje (iš čia jie turėjo būti grupėmis siunčiami į galutinės paskirties vietas: kolonizavimo sektorius, išsidėsčiusius Nazinos aukštupyje). Nazino sala visiškai neapgyvendinta, čia nėra nė menkiausio būsto. [...] Nei įrankių, nei sėklų, nei maisto... Prasidėjo naujas gyvenimas. Atvykus pirmajam ešelonui, kitą dieną (gegužės 19) pradėjo snigti, pakilo vėjas. Išbadėję, sulykę, be pastogės, be įrankių, [...] ištremtieji pateko į padėtį be išeities. Jie vos pajėgė užkurti ugnį, kad bent kiek apsigintų nuo šalčio. Žmonės ėmė mirti. [...] Pirmą dieną buvo palaidoti 295 lavonai. [...] Tik ketvirtą ar penktą dieną valdžia atsiuntė laivą į salą truputį miltų: po kelis šimtus gramų asmeniui. Gavę savo menką daikinį, žmonės bėgo prie kranto ir mėgino išmaišyti truputį miltų su vandeniu - kas kepurėje, kas švarko skverne, kas tiesiog delne. Tačiau daug ištremtųjų mėgino nuryti sausus miltus ir dažnai mirdavo uždušę. Per visą laiką saloje išvežtieji negavo ničnieko, išskyrus saują miltų. Sumaniausi pabandė kepti paplotėlius, bet nebuvo jokių indų. [...] Netrukus pasitaikė kanibalizmo atvejų. [...]

Birželio pabaigoje išvežtuosius pradėta siųsti į vadinamuosius kolonizacijos kaimus. Tos vietovės maždaug už 200 km nuo salos,

Nazinos aukštupio link, vidury taigos. Jokio kaimo ten nebuvo. Vis dėlto pavyko įtaisyti primityvią krosnį, taigi jau buvo galima kepti kažką panašaus į duoną. Šiaip jau beveik niekas nepasikeitė: kaip ir Nazino saloje, tas pats dykinėjimas, tie patys laužai, tie patys nepriekliai. Vienintelis skirtumas - kažkas panašaus į duonos kepalą, dalijamą kas kelios dienos. Mirtingumas nemažėjo, vienas pavyzdys: iš 78 asmenų, išplaukusių iš salos į 5-ąjį kolonizavimo sektorių, gyvų ten atvyko 12. Netrukus valdžia pripažino, kad tų vietų neįmanoma kolonizuoti, ir visi išlikę gyvi buvo laivu išsiųsti pasroviui, link žemupio. Padaugėjo pabėgimų. [...] Naujose įsikūrimo vietose išlikę gyvi išvežtieji, kuriems pagaliau davė šiokių tokių įrankius, antroje liepos pusėje ėmė įsirenginėti pusiau žemėje išraustus būstus. [...] Būta dar kelių žmogėdrystės atvejų. [...] Tačiau gyvenimas po truputį jėjo į vėžes: žmonės ėmė dirbti; tikrai jie buvo taip nusilpę ir išsekę, kad net gaudami po 750-1000 gramų duonos per dieną vis tiek sirgo, mirė, valgė samanas, žolę, lapus ir t. t. Viso to pasekmė: iš 6100 asmenų, išvykusių iš Tomsko (prie jų dar reikia pridėti 500-700, atsiųstų iš kitur), rugpjūčio 20 d. duomenimis, gyvų liko apie 2200²⁰.

Kiek buvo tokių Nazino salų, kiek tokių išvežimų ir palikimų be jokios pagalbos? Keli skaičiai leis mums suvokti netekčių mastą. Nuo 1930 m. vasario iki 1931 m. gruodžio buvo ištremta truputį daugiau kaip 1 800 000 išbuožintųjų. O 1932 m. sausio 1 d., kai valdžia atliko pirmą visuotinį patikrinimą, suskaičiuoti tik 1 317 022 žmonės²¹. Taigi žuvo pusė milijono, t. y. beveik 30% ištremtųjų. Žinoma, nemaža buvo tokių, kuriems pavyko pabėgti²². 1932 m. GPU pirmąkart pabandė sistemingai ištirti „kontingento“ evoliuciją, nes nuo 1931 m. vasaros GPU vienintelė buvo atsakinga už tremiamus asmenis, vadinamus „specialiais kolonistais“, nuo pat jų suėmimo iki apgyvendinimo „kaimuose kolonijose“; beje, palaiky-

20 V. P. Danilov, S. A. Krasilnikov, *Specpereselency v Zapadnoi Sibiri, 1933-1938* (t. 3), Novosibirsk, 1994, p. 89-99.

21 V. N. Zemskov, *art. cit.*, p. 4-5.

22 GARF, 9414/1/1943/56-61 iš N. Werth, G. Moullec, *op. cit.*, p. 142-145.

ti tvarką tose kolonijose buvo taip pat GPU užduotis. Tyrimo duomenimis, daugiau kaip 210 000 žmonių pabėgo, maždaug 90 000 mirė. 1933, didžiojo bado metais, valdžios duomenimis, iš 1933 m. sausio 1 d. užregistruotų 1 142 022 speckolonistų mirė 151 601. Taigi 1932 m. metinis mirtingumas siekė maždaug 6,8%, o 1933 m. - 13,3%. Apie 1930-1931 metus tėra daliniai duomenys, bet jie pakankamai iškalingi: 1931 m. ištremtųjų į Kazachstaną mirtingumas buvo 1,3%, o į Vakarų Sibirį - 0,8% per mėnesį. Vaikų mirtingumas svyravo tarp 8 ir 12%, o Magnitogorske siekė 15% per mėnesį. Nuo 1931 m. birželio 1 d. iki 1932 m. birželio 1 d. ištremtų į Narymo sritį, Vakarų Sibire, mirtingumas pasiekė 11,7% per metus. Apskritai imant, mažai tikėtina, kad 1930-1931 m. mirtingumo procentas buvo mažesnis nei 1932 m.: be abejo, jis sudarė apie 10%, o galbūt ir daugiau. Taigi galima manyti, kad per trejus metus tremtyje mirė 300 000 išvežtųjų²³.

Centrinė valdžia, kuriai rūpėjo „rentabiliai panaudoti“ žmonių, kuriuos ji vadino „specialiai perkeltais asmenimis“, o nuo 1932 m. - „darbo kolonistais“, darbo jėgą, žiūrėjo į išvežimą ir palikimą likimo valiai kaip į kraštutinę priemonę. Kaip rašė N. Puzickis, vienas GPU vadovų, kurio žinioje buvo visi su darbo kolonistais susiję klausimai, centrinė valdžia viskuo kaltino „nusikalstamą atsakingų vietos darbuotojų aplaidumą ir jų politinę trumparegystę, nes jie neišsavo idėjos kolonizuoti teritorijas buvusių buožių jėgomis“²⁴.

Norint padaryti galą „nepakenčiamam perkeltos darbo jėgos švaistymui“, 1931 m. kovo mėnesį buvo sudaryta speciali komisija, tiesiogiai priskirta Politbiurui. Jai pirmininkavo V. Andrejevas, bet svarbiausias čia buvo Jagoda. Pagrindinis šios komisijos tikslas buvo „racionalus ir efektyvus darbo kolonistų panaudojimas“. Iš tiesų, pirmosios apklausos, kurias komisija pasiskubino atlikti, parodė beveik nulį perkeltos darbo jėgos produktyvumą. Pvz., iš 300 000

²³ V. P. Danilov, S. A. Krasilnikov, op. cit., t. 2, p. 81-83; CARF, 9479/1/7/5-12; N. Werth, G. Moullec, op. cit., p. 363-374.

²⁴ CARF, 9414/1/1943/52.

Urale įkurdintų darbo kolonistų 1931 m. balandį tik 8% buvo varomi „kirsti mišką ir atlikti kitus su gamyba susijusius darbus“; visi kiti darbingi suaugusieji „statė sau būstus [...] ir triūsė, kad išgyventų“. Kitame dokumente buvo pripažįstama, kad apskritai išbuožinimo operacijos valstybei buvo nuostolingos: vidutinė konfiskuoto buožių turto vertė 1930 m. sudarė 564 rublius vienam ūkiui; tai buvo juokingai menka suma, prilygstanti darbininko penkiolikos mėnesių atlyginimui, – toks tada tebuvo tasai vadinamasis buožės „turtas“. Tuo tarpu buožių trėmimo išlaidos siekė daugiau kaip 1000 rublių vienai šeimai!²⁵

Andrejevo komisijos nuomone, norint racionaliai panaudoti ir tvarkyti kolonistų darbo jėgą, reikėjo pirmiausia reorganizuoti atsakingas už perkeltuosius struktūras. 1931 m. vasarą „specialių gyvenviečių“ administracinio valdymo monopolis buvo perduotas GPU (anksčiau tas gyvenvietes prižiūrėjo vietos valdžia). Buvo įkurtas visas *komendantūrų* tinklas. Tai buvo tikra paralelinė administracija, leidusi GPU naudotis tam tikru eksteritorialumu ir visiškai kontroliuoti milžiniškas teritorijas, kur speckolonistai sudarė pagrindinę dalį vietinių gyventojų. Jie turėjo paklusti labai griežtiems vidaus nuostatomis. Priversti gyventi paskirtoje vietoje, jie buvo administracijos skiriami dirbti arba valstybinėje įmonėje, arba „žemės ūkio ar amatininkų kooperatyve, turinčiame specialius įstatus ir vadovaujamame vietinio OGPU komendanto“, arba kelių tiesimo ir priežiūros darbus, arba įsisavinti plėšinius. Žinoma, specialiais įstatais buvo numatyta ir darbo normos, ir atlyginimų dydis: darbo normos buvo vidutiniškai 30-50% didesnės už laisvų darbininkų normas, o iš atlyginimų (jeigu jie išvis buvo mokami) būdavo atskaičiuojama 15-25% ir tos lėšos tiesiogiai pervedamos GPU administracijai.

Iš tikrųjų, kaip liudija Andrejevo komisijos dokumentai, GPU džiaugėsi, kad darbo kolonistų „organizavimo ir administravimo išlaidos“ devynis kartus mažesnės už lagerių kalinių darbo organi-

²⁵ GARF, 1235/2/776/83-86.

zavimo išlaidas; pvz., 1933 m. birželį 203 000 Vakarų Sibire esančių speckolonistų, suskirstytų į 83 komendantūras, prižiūrėjo tik 971 asmuo²⁶. Už komisinius, susidarančius iš tam tikro procento, išskaičiuojamo iš atlyginimų, ir tam tikros iš anksto nustatytos sumos už kiekvienos darbo sutarties sudarymą, GPU buvo suinteresuota tiekti *savąją* darbo jėgą kai kuriems dideliems kombinatams, naudojantiems šiaurinių ir rytinių šalies rajonų gamtos išteklius: Urallesprom (miškų ūkis), Uralugol, Vostugol (anglis), Vostokstal (plieno liejyklos), Cvetmetzoloto (spalvotieji metalai), Kuznecstroj (metalurgija) ir kt. Įmonė įsipareigodavo pasirūpinti išvežtųjų apgyvendinimu, mokymu ir maisto produktais. O iš tikrųjų, kaip pripažino patys GPU pareigūnai, įmonės buvo linkusios žiūrėti į tą dviprasmiškos padėties, pusiau laisvą, pusiau kalinamą, darbo jėgą kaip į nemokamą rezervą. Darbo kolonistai dažnai negaudavo jokio atlyginimo, nes jų uždirbamos lėšos būdavo mažesnės už administracijos atskaitomas sumas. O administracija atskaitydavo ir už barakų statybą, ir už darbui duotus įrankius. Be to, dar buvo ir privalomas profesinės sąjungos mokestis, ir valstybės paskolos, ir kt.

Įtraukti į paskutinę maisto davinio kategoriją, darbo kolonistai buvo tikri parijai, nuolat kentę nepriteklis, badą, visokiausius pažeminimus ir piktnaudžiavimus. Ryškiausi piktnaudžiavimai, minimi administracijos raportuose: įvedamos normos, kurias įvykdyti neįmanoma; nemokama atlyginimų, ištremtieji mušami ar viduržiemį uždaromi į visiškai nešildomas improvizuotų kalėjimų kameras; ištremtos moterys GPU komendantų „mainomos“ į „prekes“ arba siunčiamos dirbti tarnaitėmis be jokio užmokesčio pas vietinius viršininkėlius. Vienos Uralo miško įmonės, kuri samdė darbo kolonistus, direktoriaus pastaba, pacituota ir sukritikuota GPU pranešime 1933 m., aiškiai rodė daugelio vadovų požiūrį į darbo jėgą, kurią buvo galima beatodairiškai išnaudoti: „Jūs visus galima būtų likviduoti; juk vis tiek GPU atsiųs mums į jūsų vietą šimtą tūkstančių kitų!“

²⁶ V. P. Danilov, S. A. Krasilnikov, *op. cit.*, t. 3, p. 244-245.

Po truputį darbo kolonistus pradėta panaudoti racionaliau. Nuo 1932 m. palengva buvo atsisakyta atšiauriausių „apgyvendinimo“ arba „kolonizacijos zonų“ ir išvežtuosius daugiausia imta įdARBINTI didelėse statybose, kalnakasybos ir pramonės centruose. Kai kuriuose sektoriuose ištremtieji, dirbę tose pačiose statybose ar įmonėse kartu su laisvai samdomaisiais ir gyvenę greta esančiuose barakuose, sudarė labai didelę, o kartais ir didžiąją dalį visų darbininkų. 1933 m. pabaigoje 47% visų Kuzbaso kasyklose dirbančių šachtininkų buvo darbo kolonistai: jų ten buvo daugiau kaip 41 000. Magnitogorske 1932 m. rugsėjį surašyti 42 462 ištremtieji sudarė du trečdalius vietinių gyventojų²⁷. Privalėję gyventi keturiose specialiose zonose, už 2-6 km nuo pagrindinės statybos aikštelės, jie dirbo brigadose kartu su laisvais darbininkais. Tokia padėtis bent iš dalies naikino ribą tarp skirtingo vieno ir kitų statuso. Susiklosčiusių aplinkybių, kitaip sakant, ekonominių imperatyvų dėka vakarykščiai išbuožintieji, tapę darbo kolonistais, vėl įsijungė į visuomenę, kurioje už viską buvo baudžiama ir kurioje niekas nežinojo, kada ir kas konkrečiai bus iš jos išbrauktas.²⁷

²⁷ GARF, 374/28s/4055/1-12.

Tarp „baltųjų dėmių“, išmarginusių sovietinės istorijos puslapius, ilgai buvo didysis 1932-1933 m. badas, kurio aukomis, šiandieną jau neginčytiniais duomenimis, tapo daugiau kaip 6 milijonai žmonių¹. Ši katastrofa buvo ne tokia kaip reguliariai ištikdavę carinę Rusiją badmečiai, jos kaltininkė buvo ta nauja, anot bolševikų vadovo, antistalinisto Nikolajaus Bucharino, „karinio-feodalinio valstietijos išnaudojimo“ sistema, įgyvendinta priverstinės kolektyvizacijos būdu; drauge ši katastrofa buvo tragiška iliustracija baisaus socialinio smukimo, prie kurio privedė puolimas prieš kaimą, sovietų valdžios surengtas trečiojo dešimtmečio pabaigoje, t. y. 1929 m.

Skirtingai nuo 1921-1922 m. bado, kurį sovietų valdžia pripažino ir prašė nukentėjusiems tarptautinės pagalbos, 1932-1933 m. badą režimas visą laiką neigė, savo propaganda nustelbdamas keletą balsų iš užsienio, atkreipusių dėmesį į šią tragediją. Čia režimui labai pasitarnavo išgauti „liudijimai“, tokie kaip Prancūzijos deputato ir radikalų partijos lyderio Édouard'o Herriot, kuris, keliaudamas po Ukrainą 1933 m., skelbė, esą šiame krašte - tik „puikiai drėkinami ir prižiūrimi kolchozų sodai“ ir „iš tiesų nuostabus derlius“. Édouard'as Herriot baigė savo pasakojimą kategoriška išvada: „Aš pervažiavau visą Ukrainą. Ką gi! aš jus užtikrinu, kad galiu ją palyginti su derlingu klestinčiu sodu“².

¹ A. Blum, *Naitre, vivre et mourir en URSS, 1917-1991*, Paris, Plon, 1994, p. 99.

² F. Kupferman, *Au pays des Soviets. Le voyage français en Union Soviétique, 1917-1939*, Paris, Gallimard, 1979, p. 88.

Šį apakimą sąlygojo kelios priežastys. GPU meistriškai surežisavo spektaklį užsieniečiams: į svečių užsieniečių kelionės maršrutą įtraukdavo tik pavyzdinius kolchozus ir vaikų darželius. Be to, šį apakimą neabejotinai skatino ir politiniai sumetimai: tuometiniai Prancūzijos vadovai nenorėjo pakenkti prasidėjusiam suartėjimui su Sovietų Sąjunga, turėdami pašonėje Vokietiją, kurios grėsmė išaugo atėjus į valdžią Adolfui Hitleriui.

Vis dėlto kai kurie aukšti politiniai vadovai, ypač Vokietijos ir Italijos, žinojo apie 1932-1933 m. badą Rusijoje ir netgi turėjo nuostabiai tikslius duomenis. Italų diplomatų, dirbusių Charkove, Odesoje ar Novorosijske, pranešimai, kuriuos neseniai surado ir paskelbė spaudoje italų istorikas Andrea Graziosi³, rodo, kad Mussolini, atidžiai skaitęs tuos pranešimus, buvo puikiai informuotas apie padėtį Ukrainoje, bet nepanaudojo tos informacijos antikomunistinei propagandai. Priešingai, 1933 m. vasarą buvo pasirašyta Italijos-SSRS prekybos sutartis, o paskui draugystės ir nepuolimo paktas. Taigi tiesa apie didįjį badą buvo neigiama arba aukojama ant valstybinių interesų altoriaus. Ją kėlė į viešumą nebent menku tiražu leidžiami užsienyje ukrainiečių organizacijų spaudiniai. Ta tiesa pradėjo kilti aikštėn tik antroje devintojo dešimtmečio pusėje, kai buvo paskelbta serija tyrinėjimų, kurių autoriai - tiek Vakarų istorikai, tiek buvusios Sovietų Sąjungos mokslininkai.

Žinoma, negalima suprasti 1932-1933 m. bado neįsigilinus į naujus sovietinės valstybės ir valstietijos santykius, susiklosčiusius dėl priverstinės kaimo kolektyvizacijos. Kolektyvizuotame kaime kolchozui atiteko strateginis vaidmuo. Kolchozas turėjo užduotį visą laiką garantuoti tiekti valstybei tam tikrą žemės ūkio produktų kiekį, paimdamas jį iš „kolektyvinio“ derliaus, o ta valstybei tiekina bendro derliaus dalis kaskart didėjo. Kiekvieną rudenį produktų rinkliavos kampanija virsdavo tikromis rungtyėmis tarp valstybės ir valstietijos, beviltiškai mė-

³ A. Graziosi, *Lettres de Kharkov. La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a travers les rapports des diplomates italiens, 1932-1934*, Cahiers du Monde russe et soviétique, XXX(1-2), janvier-juin 1989, p. 5-106.

ginančios pasilikti dalį derliaus savo poreikiams. Ant kortos būdavo statomas ne menkniekis: valstybei - rinkliava, valstiečiams - galimybė išlikti gyviems. Kuo rajonas buvo derlingesnis, tuo daugiau iš jo būdavo išsiurbiamą. 1930 m. valstybė surinko 30% žemės ūkio produkcijos Ukrainoje, 38% - turtingose Kubanės ir Šiaurės Kaukazo lygumose, 33% derliaus - Kazachstane. 1931 m., nors derlius buvo gerokai mažesnis, rinkliavos procentai buvo atitinkamai 41,5%, 47% ir 39,5%. Tokios rinkliavos galėjo tik visiškai sutrikdyti gamybos ciklą; pakaks priminti, kad nepo metais valstiečiai parduodavo tik 15-20% gauto derliaus, 12-15% palikdavo sėklai, 25-30% - gyvuliams, o likutį suvartodavo patys. Tarp valstiečių, pasiryžusių griebtis visų gudrybių, kad tik išsaugotų dalį savojo derliaus, ir vietinės valdžios, privers tos žūtbūt vykdyti vis nerealesnius planus (1932 m. rinkliavos planas buvo 32% didesnis nei 1931 m.), negalėjo nekilti konfliktas⁴.

1932 m. rinkliavos kampanija išjudėjo labai sunkiai. Pradėję nuiminėti naują derlių, kolchozninkai stengėsi naktimis dalį jo paslėpti, arba „pavogti“. Susidarė tikras „pasyvaus pasipriešinimo frontas“, kurį palaikė nebylus abipusis susitarimas: kolchozninko - su brigadininku, brigadininko - su apskaitininku, apskaitininko - su kolchozo pirmininku, kuris pats dar visai neseniai buvo valstietis; pirmininko - su vietiniu partijos sekretoriumi. Norėdama „paimti grūdus“, centrinė valdžia turėjo siųsti naujas „spartuolių brigadas“, sudarytas iš miesto komjaunuolių bei komunistų.

Štai ką rašė savo viršininkams vienas Centrinio vykdomojo komiteto instruktorius, komandiruotas į daug grūdų užauginantį Volgos žemumą, apie tikrą karo atmosferą tuometiniame kaime:

„Suiminėja ir daro kratas bet kas: kaimo sovieto nariai, visokiausios įgaliotiniai, spartuolių brigadų nariai, kiekvienas komjaunuolis, jeigu tik netingi. Šiemet prieš teismą stojo 12% rajono ūkininkų, neskaitant išvežtųjų buožių, valstiečių, turėjusių mokėti baudas, ir kt. Buvusio rajoninio prokuroro pavaduotojo apskaičiavimais, pernai nuo vieno-

⁴ M. Lewin, *La formation du système soviétique*, Paris, Gallimard, 1987, p. 206-237.

kių ar kitokių represijų nukentėjo 15% suaugusių gyventojų. Jeigu dar pridėsime, kad per pastarąjį mėnesį iš kolchozų buvo pašalinta maždaug 800 ūkininkų, jūs turėsite supratimą apie represijų apimtį šiame rajone. [...] Išskyrus tuos atvejus, kai masinės represijos yra tikrai pateisinamos, reikia pasakyti, kad jų efektyvumas vis mažėja, nes kai jos peržengia tam tikrą ribą, darosi sunku jas pritaikyti. [...] Visi kalėjimai taip perpildyti, kad net braška. Balaševo kalėjime prigrūsta penkiskart daugiau žmonių nei numatytas kalinių skaičius, o Elanėje, mažame apskrities kalėjime, yra 610 žmonių. Pastarąjį mėnesį Balaševo kalėjimas „grąžino“ Elanei 78 nuteistuosius, 48 iš jų nebuvo nė 10 metų; 21 buvo tučtuojau paleistas. [...] Baigdamas kalbėti apie tą garsųjį metodą, vienintelį, kuris čia naudojamas, t. y. jėgos metodą, pridursiu dar porą žodžių apie valstiečius pavieninius: daroma viskas, kad jie negalėtų sėti ir užauginti derliaus.

Tolesnis pavyzdys rodo, kaip baisiai valstiečiai pavienininkai terorizuojami: Morcų miestelyje pavienis valstietis, įvykdęs planą 100%, t. y. atidavęs per rinkliavą absoliučiai viską ir tiek, kiek iš jo buvo reikalaujama, atėjo pas draugą Fomičevą, rajono vykdomojo komiteto pirmininką, ir paprašė išvežti jį į Šiaurę, nes, anot jo, „nebeįmanoma gyventi tokiomis sąlygomis“. Kitas pavyzdys – peticija, kurią pasirašė šešiolika Aleksandrovo kaimo sovieto pavienių valstiečių, prašydami iškeldinti juos iš savo rajono! [...] Trumpai tariant, vienintelė „darbo su masėmis“ forma yra „šturmas“: „šturmuojama“ sėja, kreditai, gyvulių auginimas, „šturmuojamas“ darbas ir t. t. Niekas nedaroma be „šturmo“. [...] „Šturmas“ trunka visą naktį, nuo 9-10 val. vakaro ligi paryčių. „Spartuolių brigada“, posėdžiaujanti kurioje nors troboje, paeiliui „kviečia“ visus valstiečius, kurie neįvykdė vienokios ar kitokios prievolės arba plano, ir įvairiais būdais „įtikina“ juos įvykdyti savo prievolės. Šitaip „šturmu imamas“ kiekvienas sąrašas įtrauktas žmogus“⁵.

Lemiamą vaidmenį represijų arsenale turėjo garsusis įstatymas, paskelbtas 1932 m. rugpjūčio 7 d., pačiame režimo ir valstietijos

⁵ GARF, 1235/2/1521/71-78; N. Werth, G. Moullec, *op. cit.*, p. 152-155.

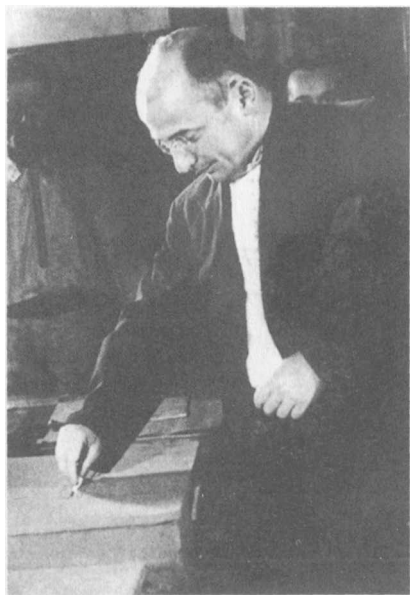

Maskva, 1936 m. Šalia Stalino, pirmoje eilėje, iš kairės į dešinę: N. Chruščiovas, „pasižymėjęs“ siaučiant represijoms Ukrainoje; A. Ždanovas, garsusis ideologas, pokario metais pradėjęs kampaniją prieš „kosmopolitizmą“; L. Kaganovičius, geležinkelių komisaras; K. Vorosiļovas, gynybos reikalų komisaras; V. Molotovas, pagrindinis Stalino padėjėjas ir pavaduotojas, miręs 1986 m.; M. Kalininas; maršalas M. Tuchačevskis, likviduotas 1937 m. Antroje eilėje: G. Malenkovas (antras iš kairės), N. Bulganinas (penktas) ir Jelena Stasova (aštunta), įgyvendinusi Vado politiką Kominterno viduje

© Rusijos fotoarchyvas, Krasnogorskas

Feliksas Dzeržinskis, ČK įkūrėjas ir GPU

Demokratijos simuliacija: balsuoja L. Beržinskas. Po V. Menžinskio, G. Jagodos, N. Ježovo į valdą politinę policiją ir represines pajėgas. 1953 m. birželio, kai jį sunaikina varžovai: Ch

Pradėję pilietinį karą, bolševikai atvėrė ke-
lią negirdėtam smurtui. 1918 m. Oršoje besi-
formuojančios Raudonosios armijos kareiviai
pakorė ir pamovė ant mieto lenkų karininką

© Iliustracija / Sygma

Kijevas (1919). Raudonajai armijai pasitraukus, viename iš „bolševikinio teroro įrankio“ cen-
trų (Sadovaja g., Nr. 5) buvo ekshumuoti ČK aukų lavonai

© Šiuolaikinės istorijos muziejus - BDIC

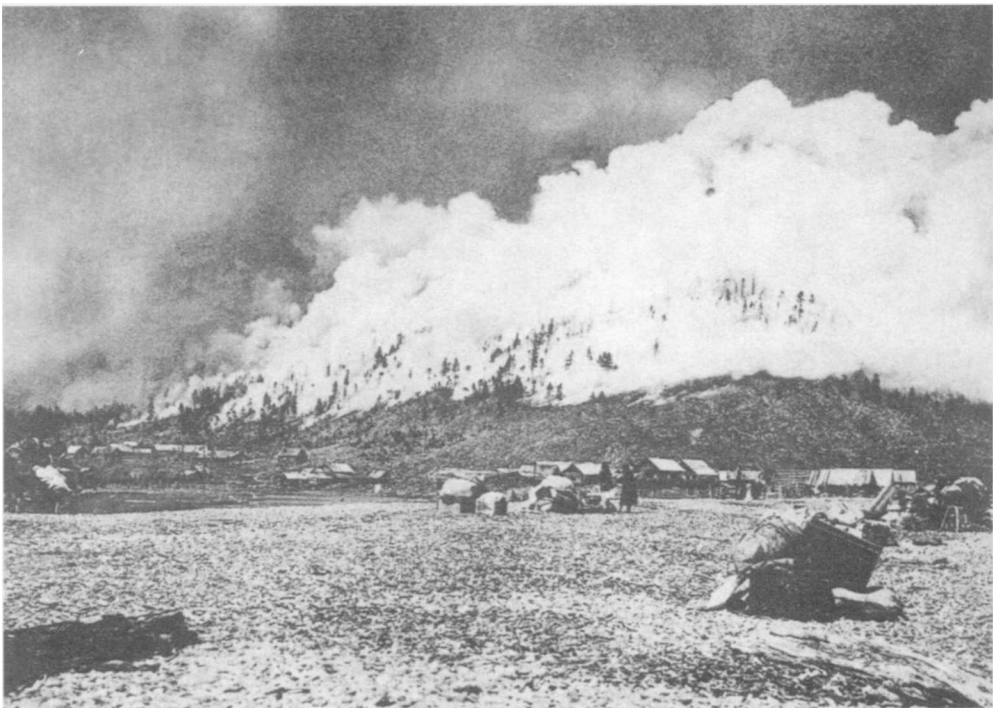

Pavolgyje siaučia baisus badas - pilietinio karo ir bolševikų politikos kaimo pasekmė. 1921-1922 m. badu išmirė penki milijonai žmonių. Pirmosios jo aukos buvo vaikai

© Nuotraukos iš Šiuolaikinės istorijos muziejaus - BDIC

Leninas priverstas priimti pagalbą iš užsienio: traukinius, iš kurių buvo dalijami maisto produktai, suformavo ir atsiuntė Raudonasis Kryžius, Nanseno komitetas ir Amerikos Pagalbos valdyba. Rusų inteligentai, padėję organizuoti pagalbą badaujančioms, Lenino įsakymu buvo suimti ir nuteisti mirti. Užtarus F. Nansenui, juos paliko gyvus - užtat ištrėmė iš Rusijos

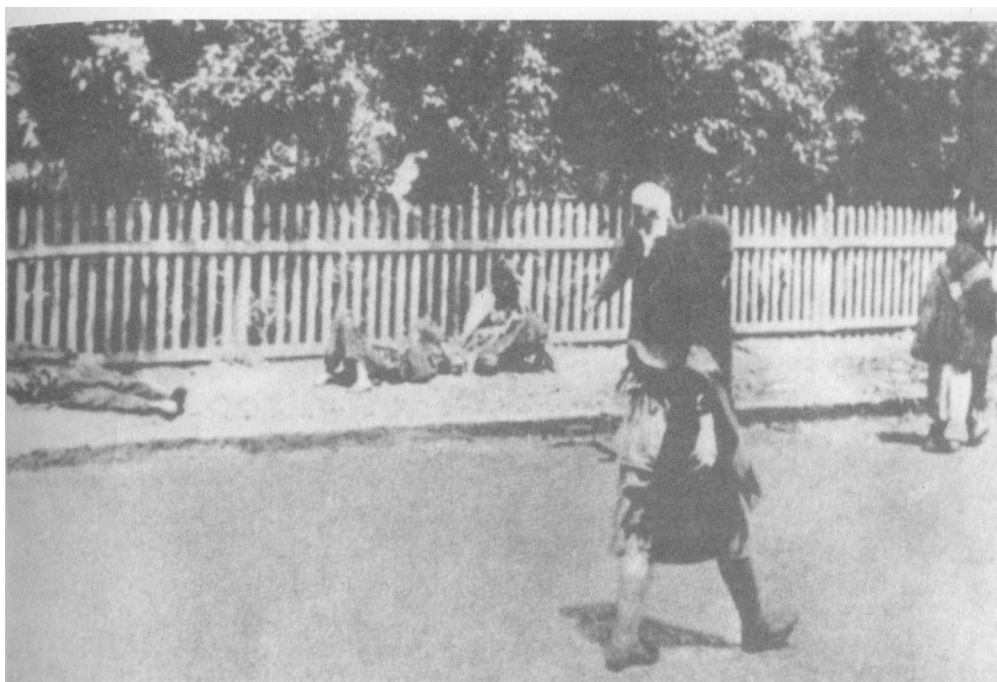
1930-1931 m. Valstiečiai priešinasi kolektyvizacijai: jie stoja prieš raudongvardiečius, kuriuos konfiskuoti derliaus, o paskui slepiasi miškuose. Norėdami juos iš ten iškrapštyti, būriai nedvejodami padega mišką

© D. R.

Kasamas Belomorkanas, jungiąs Baltijos jūrą su Baltąja. 1932-1933 m. čia išmirė dešimtys tūkstančių kalinių. Kanalą iškilmingai atidarė pats Stalinas ir jo pakalikai, tačiau paaiškėjo, kad juo naudotis neįmanoma

© Tomašo Kiznio kolekcija

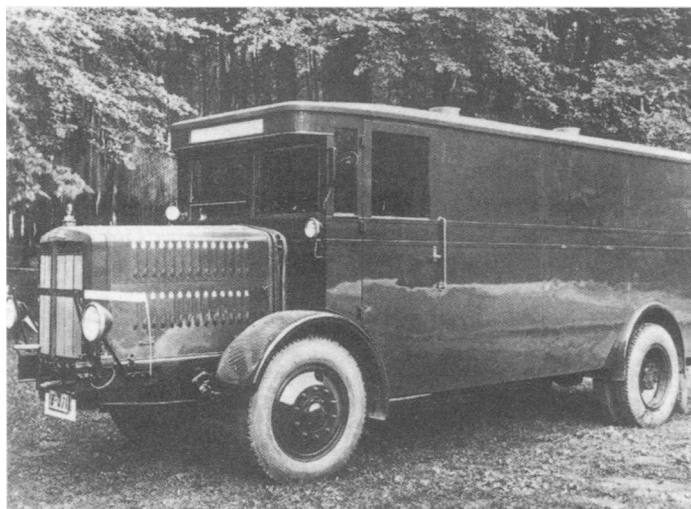
Norėdamas kolektyvizuoti žemes (igyvendinti „didįjį puolimą prieš valstietiją“), Stalinas pasinaudoja „bado ginklu“, ypač prieš ukrainiečius. Manoma, kad jo politikos aukomis tapo šeši milijonai žmonių. 1933 m. Charkove praeiviai abejingi kasdien jų akivaizdoje mirštantiesiems ir jau mirusiems žmonėms. Kanibalizmo atvejų taip padažnėja, kad vyriausybės potvarkiu išspausdinamas plakatas, skelbiąs: „Valgyti savo vaiką - barbariška!“

© D. R.

Vienas iš susirinkimų, vykusių partijos valymo kampanijos metu. Pradžioje buvusi ideologinės kontrolės priemonė, greit „čistka“ sutapatinama su įskundinėjimu, o įskystas gali būti kiekvienas bet kurios įmonės darbuotojas. Šie savikritikos „seansai“ vis dažniau baigiasi areštu praėjus kelioms dienoms, o kartais kelioms savaitėms po susirinkimo

© Roger-Viollet

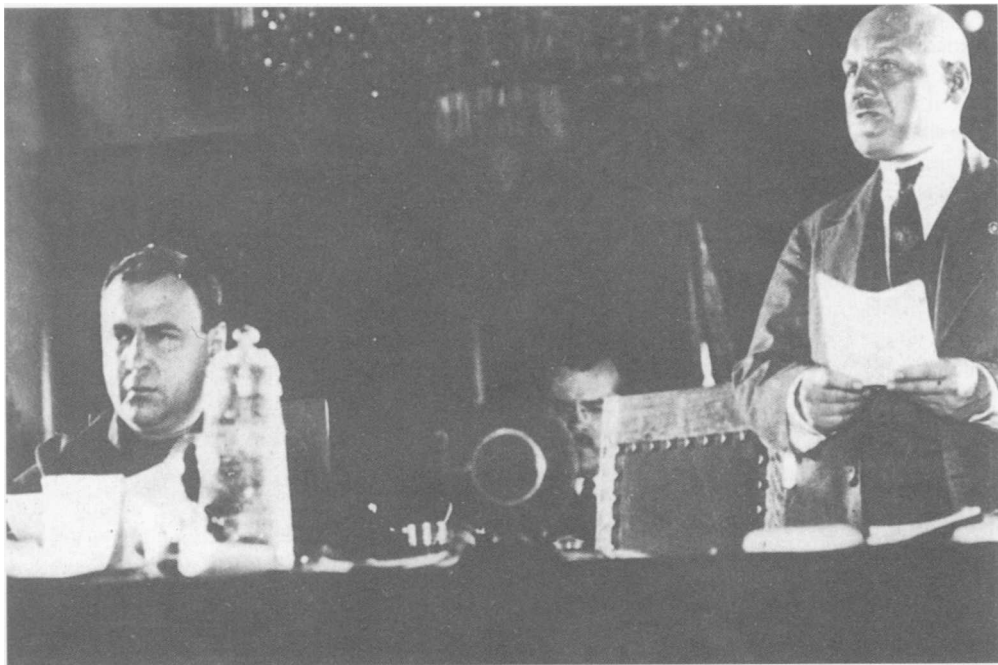
„I bezvinnaja korčilas Rus / Pod krovavymi sapogami /I pod šinami čiornych marus“ (Ir niekuo nekalta Rusija raitėsi iš skausmo / Po kruvinais auliniiais batais / Ir po juodų „marusių“ padangomis), - rašė tuo metu poetė Ana Achmatova, kurios sūnus buvo įmestas į kalėjimą (Requiem). Tais „varniukais“ („voronók“, rus. k. mažybinių forma nuo „vóron“ - varnas, juodvarnis), kaip juos vadino maskviečiai, kaliniai būdavo vežami iš Lubiankos į Lefortovo ir Butyrkos kalėjimus. Kartais tie automobiliai būdavo užmaskuojami ir atrodydavo kaip mašinos, kuriomis iš kepyklos po paroduotes išvežiojama duona

© Roger-Viollet

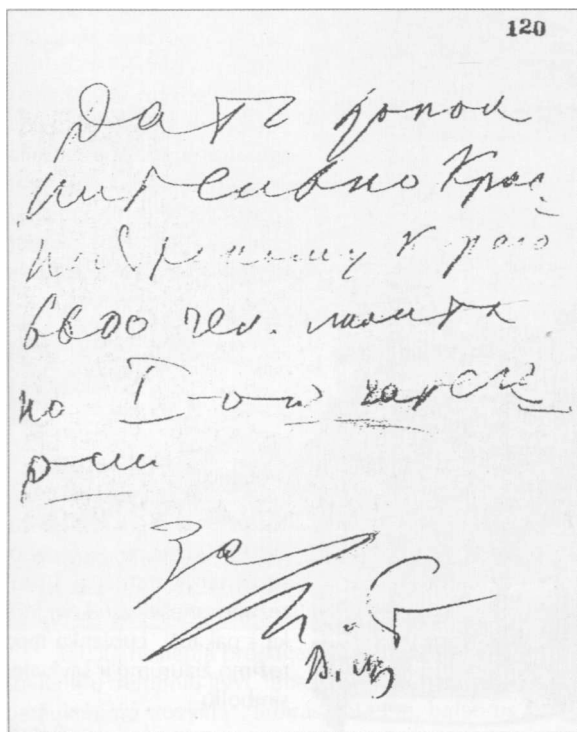
Maskva. Lubianka (maždaug 1925 m.). ČK pakeitusios GPU būstinės požemiuose buvo įrengti rūšiai, kur režimo prieštai gaudavo kulka į pakaušį. Lubianka tapo režimo žiaurumo ir savivalės simboliu

© D. R.

Šachtų byla (Donbasas, 1928 m.) randa naują režimo priešų kategoriją: „specialistus“, kaltinamus „sabotažu“, kai Stalinas skelbia pirmąjį penkmečio planą. Reikia priversti pramonės kadrus priimti tokius „antrosios revoliucijos“ principus, kokius suformulavo didysis vadas. Dešinėje stovi prokuroras Nikolajus Krylenka, likviduotas 1938 m.

© Roger-Viollet

Vienas iš daugelio Stalino pasirašytų įsakymų įvykdyti mirties bausmę. Didžiojo teroro metais tokie įsakymai buvo kasdienis dalykas. Šitame įsakyme sušaudyti 6600 žmonių: daugiau nei visi politiniai opozicionieriai, kuriuos caro režimas pakorė per šimtą metų iki bolševikinio 1917 m. perversmo, t. y. nuo 1817 m. iki 1917 m. lapkričio

© Iš V. Bukovskio kolekcijos

Valkas (Estija), 1919 m. Bolševikai, mėgindami užgrobti valdžią, žudo įkaitais paimtus elito narius; traukdamiesi jie palieka šimtus lavonų: norint laimėti pilietinį karą, būtina sunaikinti politinius priešus arba ištisas visuomenės grupes. Šios žudynės pranašauja didžiulius trėmimus, kuriuos Pabaltijys patyrė 1940-1941 ir 1944-1945 m.

© D. R.

Vokietija, 1927 m. Sekminės. Tautinis Rot Front (Raudonojo fronto) lygos sąskrydis. Raudonasis frontas buvo sukarinta organizacija, tarsi Raudonosios armijos užuomazga. Jos ištakų reikia ieškoti pilietinio karo, kurio dainiumi tapo L. Aragonas, propagandoje: „Proletariate, pažink savo jėgą / Pažink savo jėgą ir leisk jai išsiveržti /...Ugnis į Leoną Blumą/Ugnis į Bonkūrą, Frosarą, Dea/Ugnis į visus dresuotus socialdemokratijos lokius/ Ugnis, Ugnis, aš girdžiu praskrendant/Mirtį, kuri puola Garšeri/ Ugnis, sakau jums/Vadovaujant Komunistų partijai...“ (Raudonasis frontas, 1931 m.)

© D. R.

Ispanija, 1937 m. Stalinas ketina pasinaudoti pilietiniu karu, kilusiu Ispanijoje: jis siunčia ten savo agentus ir emisarus. NKVD (GPU įpėdinė) įpareigota likviduoti tuos, kurie išdrįsta stoti skersai kelio jo tarptautinei strategijai: anarchistus, trockininkus ir marksistinės darbininkų partijos narius. Jos lyderį Andreu Niną 1937 m. birželį pagrobia, kankina, o paskui nužudo Ernös Gerös (būsimojo komunistinės Vengrijos vadovo) žmonės. Tuo tarpu tarptautinė komunistinės spaudos (šiuo atveju - L'Humanité) kampanija kaltina nestalinistinių pažiūrų antifašistus tuo, kad jie esą Franco agentai

© D. R.

1940 m. rugpjūčio 20 d. Ramonas Merkaderas, „Ypatingų užduočių skyriaus“ (specialaus NKVD padalinio) agentas, ledkirčiu smogia į galvą Levui Trockiui, ir šis kitą dieną miršta. Stalinas asmeniškai davė užduotį sunaikinti IV-ojo Internacionalo vadovą Pavelui Sudoplatovui (jį mato-me kairėje nuotraukoje, darytoje 1942 m.), kuris tuo metu vadovavo „Ypatingų užduočių skyriui“

© Roger-Viollet

Katynė (Rusija), 1943 m. balandis. Vokiečių surastose kapavietėse - 4500 lenkų karininkų lavonų. Raudonojo Kryžiaus komisija padaro išvadą, kad 1940 m. pavasarį juos nužudė sovietų enkavedistai (iš viso būta apie 25 000 dingusių). Katynė tapo ne tik masinių žudynių, bet ir melo simboliu: iki 1989 m. komunistinė Lenkijos vyriausybė ir viso pasaulio komunistai kaltino tomis žudynėmis vokiečius

© D. R.

Vinica (Ukraina), 1943 m. birželis. Atkasti 1937-1939 m. kapai, kuriuose rasta šimtai lavonų. Ant užlygintų kapaviečių miesto valdžia buvo įrėngusi kultūros ir poilsio parką bei vasaros teatrą... Panašios kapavietės buvo surastos Žitomire, Podolės Kamenecė ir kitur. Dar ir šiandien tie makabriški atradimai gana dažni: 1997 m. vasarą netoli Sankt Peterburgo buvo ekshumuota 1100 palaiškų, o dar 9000 - masinių žudynių vietoje Karelijos miškuose

© D. R.

Lenkų rezistentas Witoldas Pileckis pasistengia patekti į Aušvico (Osvencimo) konclagerį, kur jis internuojamas kaip kalinys Nr. 4859 (viršutinė nuotrauka), norėdamas ten organizuoti pasipriešinimo dalyvių tinklą. Vėliau jis pabėga iš konclagerio ir tęsia kovą prieš nacistus. 1947 m. gegužę komunistų politinė policija jį suima (apatinė nuotrauka), kankina, nuteisia mirti ir įvykdo nuosprendį. Pileckis reabilituotas 1990 m.

© D. R. nuotraukos

Paminklas, pastatytas 1996 m. Varšuvoje visiems lenkų tremtiniais, katalikams ir žydams, išvežtiems į tolimąją Šiaurę, Sibirą, Kazachstaną ir kitur 1939–1941 ir 1944–1945 m.

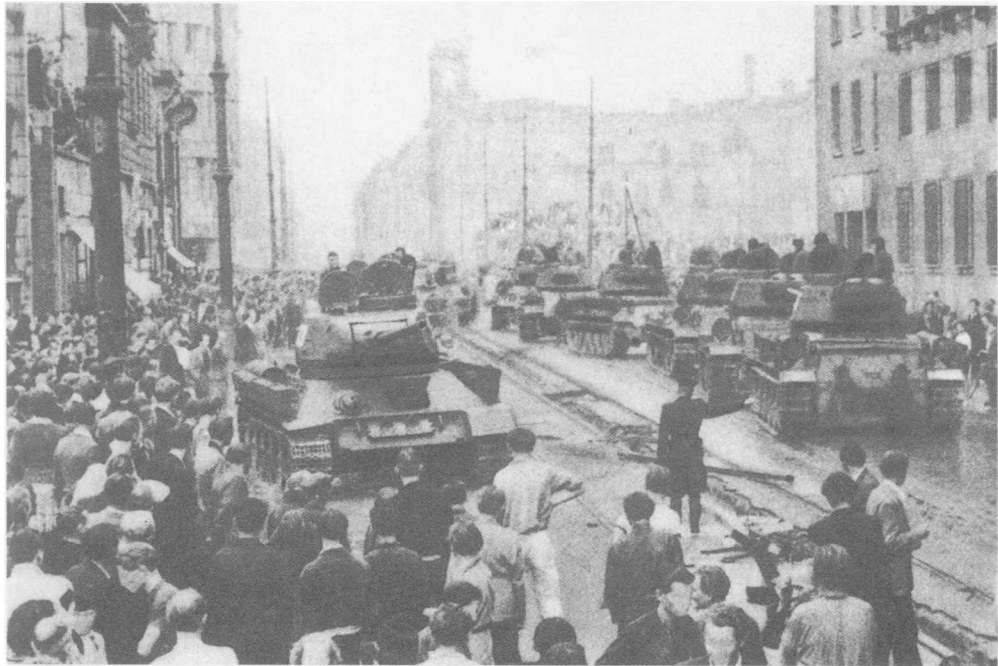
© A. Tabor

Žydų kapinės Varšuvoje. Viktorui Alteriui ir Henrykui Erlichui pagerbti skirtas paminklas, slapta pastatytas 1987 m. Žydų darbininkų socialistų partijos (Bundo) lyderiai pirmą kartą buvo nuteisti mirti už tariamus ryšius su nacistais. Antrą kartą nuteisti mirti, jie buvo kalinami laikantis visiško slaptumo. Erlichas pasikorė savo kameroje 1942 m. gegužės 15d.; Alteris buvo sušaudytas 1943 m. vasario 17 d., praėjus kelioms dienoms po pergalės prie Stalingrado

© D. R.

Rytų Berlynas, 1953 m. birželio 17 d. Protestuodami prieš atlyginimų sumažinimą, birželio 16 d. darbininkai paskelbia streiką ir išeina į demonstraciją. Sovietų tankai užima pozicijas (nuotraukoje matome juos Leipzigerštrasėje). Šešiolika demonstrantų užmušta, šimtai sužeista, dvylika tūkstančių nuteista daug metų kalėti. Berlyniečių sukilimas buvo pirmas ženklus įtrūkimas, sugadinęs „liaudies demokratijos“ fasadą

© D. R.

Budapeštas, 1956 m. spalio. Pirmoji revoliucija prieš totalitarizmą. Žmonės vieningai sukyla prieš politinę policiją ir komunistų partiją. Pirmoji sovietų intervencija pralaimi prieš sukilėlius

© Fotoarchyvas

Budapeštas, 1956 m. lapkritis. Sovietų tankai vėl užima miestą. Ginkluoti gyventojai priešina-
si kiek pajėgdami. Vengrijos komunistų partijos (vienintelės partijos valstybėje) prerogatyvų atkūri-
mo kaina - maždaug 3000 žuvusių, 25 000 žmonių įmesti į kalėjimus. Dešimtys tūkstančių vengrų
pasirenka ištremtį

© Kevstone

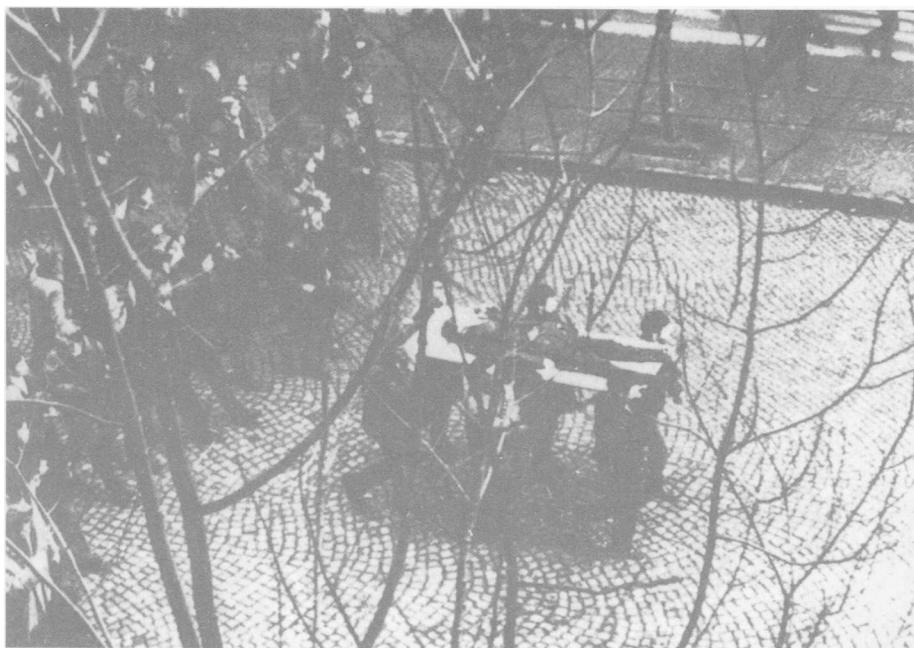
Poznanė (Lenkija), 1956 m. birželio 28 d. Sustreikuoja geležinkelio gamyklos darbininkai. Prie
jų demonstracijos prisideda gyventojai, šaukdami: „Duonos ir laisvės“. Per susidorojimą žūva de-
šimtys žmonių; prie Fiato gamyklos susibūrę demonstrantai nešasi krauju aptašytą Lenkijos vėliavą

© U. S. I. S. / T. Etévé archyvai

Gdanskas, 1970 m. gruodis. Streikuojantys Baltijos uostų darbininkai protestuoja prieš būtiniausių maisto produktų pabranginimą. Užmušta arba sužeista šimtai demonstracijos dalyvių

© D. R.

Paguldę ant nuimtų nuo vyrių durų, demonstracijos dalyviai neša vienos iš milicijos aukų - Janeko Wiszniewskio kūną. Jo atminimas įamžinamas baladėje, kuri atgimsta 1980 m. rugpjūtį, kai susikuria Solidarumo profesinė sąjunga

© D. R.

Prahoje valstybinis teismas 1950 m. birželio 8 d. nuteisia mirti Miladą Horakovą (antroji iš kairės) ir tris kitus kaltinamuosius. Visi keturi buvo pakarti 1950 m. birželio 27 d.

Išvadavus Bulgariją, demokratas ir kovotojas antifašistas Nikola Petkovas tapo koalicinės vyriausybės vicepremjėru. Protestuodamas prieš terorą, jis atsistatydino, buvo suimtas, 1947 m. rugpjūčio 16 d. sufabrikuoto teismo proceso nuteistas mirti ir rugpjūčio 23 d. pakartas

© D. R.

Praha, 1968 m. rugpjūtis. Sovietų invazija primena ankstesnius įvykius. Prahos gyventojai sutapatina naująją okupaciją su hitlerininkų įsiveržimu 1939 m. kovo mėnesį ir sveikina sovietų armiją kaip nacius

© Joseph Koudelka / Magnum photos

karo įkarštyje. Jame buvo numatyta, kad „už bet kokią socialistinės nuosavybės vagystę ar jos eikvojimą“ bus baudžiama dešimčia metų lagerio arba mirtimi. Žmonės jį praminė „trijų varpų įstatymu“, nes nuteisti pagal tą įstatymą dažniausiai būdavo pavogę kolchozo laukuose kelias kviečių ar rugių varpas. Vadovaujantis tuo niekšišku įstatymu, nuo 1932 m. rugpjūčio ligi 1933 m. gruodžio buvo nuteista daugiau kaip 125 000 žmonių, iš jų 5400 – mirties bausmė⁶.

Nepaisant visų tų drakoniškų priemonių, javų rinkliavos buvo nesėkmingos. Įpusėjus 1932 m. spalio, pagrindiniuose grūdines kultūras auginančiuose šalies rajonuose grūdų surinkimo planas tebuvo įvykdytas vos 15-20%. 1932 m. spalio 22 d. Politbiuras nutarė pasiųsti į Ukrainą ir Šiaurės Kaukazą dvi ypatingąsias komisijas, kurios turėjo „paspartinti rinkliavas“⁷. Vienai vadovavo Viačeslavas Molotovas, kitai – Lazaris Kaganovičius. Lapkričio 2 d. Lazario Kaganovičiaus komisija, į kurią įėjo Genrichas Jagoda, atvyko į Rostovą prie Dono ir tučiuojau sušaukė visų Šiaurės Kaukazo rajoninių partijos sekretorių susirinkimą. Jo pabaigoje buvo priimta tokia rezoliucija: „Ypač gėdingai sužlugus grūdų rinkliavos planui, įpareigoti vietines Partijos organizacijas nutraukti buožių kontrrevoliucionierių organizuotą sabotažą, palaužti tam sabotažui vadovavusių kaimo komunistų ir kolchozų pirmininkų pasipriešinimą“. Prieš tam tikrus rajonus, įrašytus į „juodąją lentą“ (tuometine oficialia terminija), buvo imtasi tokių priemonių: paimti visi produktai iš parduo-tuvių; prekyba visiškai nutraukta; pareikalauta nedelsiant grąžinti visus gautus kreditus; pritaikytas ypatingas apmokestinimas; GPU vadovaujant buvo sparčiai suiminėjami visi „sabotuotojai“, „svetimi elementai“ ir „kontrrevoliucionieriai“. Jeigu „sabotažas“ nesi-liaus, gyventojai turėjo būti masiškai ištremti.

Vien per 1932 m. lapkritį, pirmąjį „kovos su sabotažu“ mėnesį, Šiaurės Kaukaze, kuris kaip žemės ūkio produkcijos tiekėjas turėjo

⁶ CARF, 3316/2/1254/4-7.

⁷ N. Ivinskij, *op. cit.*, p. 192-193.

strateginę reikšmę, buvo suimta 5000 kaimo komunistų, apkaltintų „nusikalstamu nuolaidžiovimu“ rinkliavos kampanijos „sabotažui“, ir 15 000 kolchozninkų. Gruodį prasidėjo masiniai trėmimai - ne tik buožių, bet ištisų kaimų, ypač kazokų stanicų, prieš kurias jau 1920 m. buvo imtasi tokių priemonių⁸. Speckolonistų skaičius vėl ėmė sparčiai augti. 1932 m., Gulago administracijos duomenimis, atvyko 71 236 išvežtieji, o 1933 m. buvo užregistruotas naujų spec-kolonistų antplūdis: 268 091 žmogus⁹.

Ukrainoje Molotovo komisija griebėsi panašių priemonių: rajonai, neįvykdę rinkliavos plano, buvo įrašomi į „juodąją lentą“, ir jų laukė visos jau žinomos pasekmės: vietinių partijos organizacijų valymas, masiniai ne tik kolchozninkų, bet ir kolchozų vadovaujančių darbuotojų, įtariamų „produkcijos sumažinimu“, areštai. Netrukus tokias priemones pradėta taikyti ir kituose grūdines kultūras auginančiuose rajonuose.

Ar galėjo valstybė tomis represijomis laimėti karą su valstiečiais? Ne, negalėjo, pabrėžė savo itin įžvalgiame pranešime italų konsulas Novorosijske:

„Faktiškai visam tam ginkluotam ir galingam sovietiniam aparatui neįmanoma iškovoti pergalę viename ar keliuose mūšiuose, kurie vyktų pagal visas karo meno taisykles, nes priešas nesusitelkęs vienoj kurioj nors vietoj; jis išsisklaidęs, ir todėl didžiulė valstybės jėga sekinama begalinėms mažytėms operacijoms: vienur neišravėtas laukas, kitur paslėpti keli centneriai grūdų, o dar - vienas traktorius sugedo, kitas tyčia sugadintas, trečias stovi dėl to, kad traktorininkas išgėrinėja su draugužiais, užuot dirbęs... O paskui konstatuojama, kad apvogtas sandėlis, kad smulkai ar stambi apskaita vedama prastai ar klastojama, kad kolchozų pirmininkai, iš baimės ar iš piktos valios, savo pranešimuose nesako tiesos... Ir taip toliau, iki begalybės, ir vėl iš pradžių, visoje šitoje milžiniškoje

⁸ *Ibid.*, op. cit., p. 198-206.

⁹ V. Zemskov, art. cit., p. 4-5.

teritorijoje! [...] Priešo tenka ieškoti kiekviename name paeiliui, kiekviename kaime. Tai tas pat kaip nešioti vandenį kiauru kubilu!"¹⁰.

Taigi, norint nugalėti „priešą“, liko vienintelė išeitis: numarinti jį badu.

Pirmieji pranešimai, kad 1932-1933 m. žiemą gali susidaryti „krintinė padėtis su maisto produktais“, pasiekė Maskvą dar 1932 m. vasarą. 1932 m. rugpjūtį Molotovas pranešė Politbiurui, kad kybo „tikra bado grėsmė - net tuose rajonuose, kur buvo gautas puikus derlius". Tačiau jis pasiūlė žūtbutį įvykdyti rinkliavos planą. Tą patį mėnesį Kazachstano Liaudies komisarų tarybos pirmininkas Isajevas informavo Staliną apie bado išplitimą šioje respublikoje, kur kolektyvizacija ir priverstinis perėjimas prie sėslaus gyvenimo būdo visiškai suardė tradicinę klajoklišką ekonomiką. Netgi užkietėję stalinistai, tokie kaip Stanislavas Kosioras, Ukrainos komunistų partijos pirmasis sekretorius, arba Michailas Chatajevičius, Dnepropetrovsko srities partijos komiteto pirmasis sekretorius, paprašė Staliną ir Molotovą sumažinti rinkliavos planą. 1932 m. lapkritį Chatajevičius rašė Molotovui: „Jeigu mes norime, kad ateityje produkcija padidėtų tiek, kad atitiktų proletarinės valstybės poreikius, turime atsižvelgti į minimalius kolchozninkų poreikius, nes kitaip nebebus kas sėja ir užtikrina tą produkciją".

Molotovas atsakė: „Jūsų pozicija labai neteisinga, nebolševikiška. Mes, bolševikai, negalime nustumti valstybės poreikių, kuriuos savo nutarimuose tiksliai apibrėžė Partija, nei į dešimtą, ir net nei į antrą vietą"¹¹.

Po kelių dienų Politbiuras nusiuntė vietinei valdžiai aplinkraštį, kuriuo buvo įsakoma tučtuojau atimti iš dar neįvykdžiusių prievolės plano kolchozų „visus turimus grūdus, įskaitant ir vadinamąsias atsargas sėklai"!

Grasinimais ir net kankinimais priversti atiduoti visus savo menkus išteklius, neturėdami nei už ką, nei kaip bent ką nusipirkti, milijo-

¹⁰ A. Graziosi, *Lettres de Kharkov*, art. cit., p. 51.

¹¹ N. Ivnitckij, *op. cit.*, p. 198-199.

nai turtingiausių Sovietų Sąjungos rajonų valstiečių buvo įstumti į bėda ir nematė kitos išeities, kaip tik leistis į miestus. O vyriausybė ką tiktai, 1932 m. gruodžio 27 d., buvo įvedusi miestiečiams vidaus pasus ir privalomą registraciją. Šiomis priemonėmis siekta apriboti bėgimą iš kaimo, „likviduoti socialinį parazitizmą“ ir „neleisti buožiškiems elementams skverbtis į miestus“. Taigi 1933 m. sausio 22 d., atsižvelgdama į žūtūt siekiančių išgyventi valstiečių bėgimą iš kaimų, vyriausybė paskelbė aplinkraštį, kuriuo pasmerkė milijonus bėdaujančių užprogramuotai mirčiai. Stalino ir Molotovo pasirašytu aplinkraščiu buvo įsakoma vietinės valdžios organams ir ypač CPU „visais būdais užkirsti kelią masiniam Ukrainos ir Šiaurės Kaukazo valstiečių bėgimui į miestus. Areštavus kontrrevoliucinius elementus, likusieji bėgliai turi būti grąžinami į jų gyvenamąsias vietas“. Susidariusi padėtis aplinkraštyje aiškinama šitaip: „Centro komitetas ir vyriausybė turi įrodymų, kad šitą masinį valstiečių bėgimą organizuoja sovietų valdžios priešai, kontrrevoliucionieriai ir lenkų agentai. Jų tikslas - propaganda prieš kolchozų sistemą ir apskritai prieš sovietų valdžią“¹².

Visuose bado apimtuose rajonuose tučtuojau buvo nustota pardavinėti traukinio bilietus. Keliuose pastatytos specialių GPU dalinių kontroliuojamos užtvaros, turinčios neleisti valstiečiams pasitraukti iš savo rajono. 1933 m. kovo pradžioje politinės policijos raporte aiškiai nurodyta, kad pradėjus operacijas, skirtas suvaržyti išbadėjusių valstiečių bėgimui į miestus, per vieną mėnesį buvo sulaikyta 219 460 žmonių; iš jų 186 588 „grąžinti į rajonus, iš kur jie kilę“, o kiti suimti ir teisiami. Tačiau kokia buvo tų iš miestų pašalintų žmonių būklė, apie tai raporte nėra nė žodžio.

Štai ką šiuo atžvilgiu liudija italų konsulas Charkove, kuris atsidūrė vieno labiausiai bado apimtų rajonų centre:

„Prieš savaitę buvo organizuota tarnyba, turinti surinkti paliktus vaikus. Ir tikrai, be valstiečių, kurie plūsta į miestą todėl, kad neturi

¹² *Ibid.*, p. 204.

jokios vilties išlikti gyvi kaime, yra vaikų, kuriuos tėvai atveda į miestą ir čia palieka, o patys grįžta į kaimą numirti. Jie tikisi, kad mieste jų vaikais kas nors pasirūpins. [...] Jau savaitė, kai mobilizavo kiemsargius (*dvornik*), aprenge juos baltais chalatais ir liepė patruliuoti mieste. Jie nuveda rastus pamestinukus į artimiausią policijos nuovadą. [...] Apie vidurnaktį tuos vaikus pradeda vežti sunkvežimiais į Severo Doneco prekių stotį. Čia taip pat surenkami vaikai, rasti stotyse ir traukiniuose, valstiečių šeimos, pavieniai vyresnio amžiaus asmenys, dienos metu sučiupti mieste. Medicinos personalas [...] atlieka „atranką“. Tuos, kurie dar neištinę ir turi šansą išgyventi, nugabena į barakus Holodnaja Gora rajone, kur ant paklotų šiaudų merdi beveik 8000 žmonių, daugiausia vaikų. [...] Išpurtusius nuo bado žmones išveža prekinio traukiniu į laukus ir palieka už penkiasdešimties šešiasdešimties kilometrų nuo miesto; taigi jie miršta niekam nematant. [...] Atvykus į vietą, iškasamos didelės duobės ir iš vagonų surenkami visi mirusieji”¹³.

Kaimo vietovėse mirtingumas pasiekė viršūnę 1933 m. pavasarį. Prie bado prisidėjo šiltinė; daugiatūkstantinėse gyvenvietėse gyvų išlikdavo po keliasdešimt žmonių. Ir GPU, ir Charkove dirbančių italų diplomatų pranešimuose nurodoma kanibalizmo atvejų:

„Charkove kasnakt surenkama apie 250 mirusių nuo bado ar šiltinės žmonių lavonų. Pastebėta, kad daugelyje tų lavonų nebėra kepenų: jos išimtos padarius platų pjūvį. Galiausiai policija pagavo kelis paslaptinguosius „amputuotojus“, jie prisipažino darę iš tų kepenų faršą pyragėliams (*pirožki*), kuriais paskui prekiaavo turguje”¹⁴.

1933 m. balandį rašytojas Michailas Šolochovas, neilgam užsukęs į vieną Kubanės miestelį, parašė Stalinui du laiškus ir smulkiai nupasakojo, kaip vietos valdžia kankinimais privertė badaujančius kolchozninkus atiduoti visas atsargas. Jis prašė pirmąjį sekretorių atsiųsti pagalbą maisto produktais. Atsakydamas rašytojui, Stalinas be užuolankų apibrėžė savo poziciją: valstiečiai buvę teisingai nubausti už tai,

¹³ A. Craziosi, *art. cit.*, p. 59-60.

¹⁴ *Ibid.*, p. 79; R. Conquest, *Sanglantes moissons*, Paris, R. Laffont, 1995, p. 267-296.

kad „streikavo, sabotavo, kariavo su sovietų valdžia mirtiną karą“¹⁵. 1933 m., milijonams valstiečių mirštant bado, sovietų valdžia eksportavo į užsienį 18 milijonų centnerių grūdų „industrializacijos reikmėms“.

Demografiniai archyvai ir 1937 bei 1939 m. gyventojų surašymai, kurių duomenys ligi pastarųjų metų buvo įslaptinti, leidžia nustatyti 1933 m. bado apimtį. Geografiškai „bado zona“ apėmė visą Ukrainą, dalį juodžemio zonos, derlingas Dono, Kubanės ir Šiaurės Kaukazo lygumas, didelę dalį Kazachstano. Badą ar nepriteklius kentė beveik 40 milijonų žmonių. Labiausiai bado apimtuose rajonuose, tokiuose kaip kaimai apie Charkovą, mirtingumas nuo 1933 m. sausio iki birželio padidėjo dešimt kartų; 1932 m. birželį Charkovo rajone mirė 9000, 1933 m. birželį - 100 000 žmonių. Reikia nepamiršti, kad labai daug mirties atvejų apskritai nebuvo užregistruota. Žinoma, kaimai nukentėjo kur kas labiau nei miestai, bet ir miestų badas neaplenkė: per metus Charkovas neteko daugiau kaip 120 000 gyventojų, Krasnodaras - 40 000, Stavropolis - 20 000.

Ir už „bado zonos“ ribų demografiniai nuostoliai, kuriuos iš dalies sukėlė nepritekliai, buvo nemenki. Kaimuose apie Maskvą 1933 m. sausį-birželį mirtingumas padidėjo 50%; Ivanove, kur 1932 m. dėl bado kilo streikai, pirmąjį 1933 m. pusmetį mirtingumas išaugo 35%. Iš viso 1933 m. šalyje užregistruota šešiais milijonais mirčių daugiau. Daugiausia žmonių mirė nuo bado. Taigi į tos tragedijos balansą tikrai galima įtraukti maždaug šešis milijonus aukų. Didžiausia jų dalis teko Ukrainos valstietijai: ji neteko mažiausiai keturių milijonų žmonių. Kazachstane mirė beveik milijonas, ypač klajoklių, iš kurių kolektyvizacijos metu buvo atimti visi gyvuliai, verčiant klajoklius pereiti prie sėslaus gyvenimo būdo. Šiaurės Kaukaze ir juodžemio zonoje - milijonas mirusių badu...¹⁶

¹⁵ Rusijos Federacijos Prezidento archyvas, 45/1/827/7-22.

¹⁶ N. Aralovec, *Poteri naselenija v 30-yje gody, Otečestvennaja Istorija*, 1995, Nr. 1 p. 135-145; N. Osokina, *Žertvy goloda 1933. Skolko ich?, Otečestvennaja Istorija*, 1995, Nr. 5, p. 18-26; V. Caplin, *Statistika žertv stalinizma, Voprosy Istorii*, 1989, Nr. 4, p. 175-181.

**Tytkiojo *Dono* autoriaus Michailo Šolochovo
1933 m. balandžio 4 d. laiškas Stalinui (ištraukos)**

Drauge Stalinai!

Vešensko rajonas, kaip daugelis kitų Šiaurės Kaukazo rajonų, neįvykdė grūdų tiekimo plano ne dėl kokio nors „buožių sabotažo“, o dėl netikusio vietinių Partijos organų vadovavimo...

Praėjusių metų gruodį, norėdamas „paspartinti“ rinkliavos kampaniją, Partijos rajono komitetas atsiuntė „įgaliotinį“ - draugą Ovčnikovą, kuris ėmėsi tokių priemonių: 1) rekvizavo visus turimus grūdus, įskaitant „avansą“, kurį kolchozų vadovybė buvo išdavusi kolchozninkams būsimai sėjai; 2) grūdų kiekį, kurį kiekvienas kolchozas buvo skolingas Valskybei, išskirstė kolchozninkų šeimoms. Kokie gi buvo tų priemonių rezultatai? Prasidėjus rekvizicijoms, valstiečiai ėmė slėpti grūdus ir kasti juos į žemę. O dabar keli žodžiai apie visas tas rekvizicijas susumuojančius skaičius. „Rasta“ grūdų: 5930 centnerių.... Ir štai kokiais metodais buvo gautos tos 593 tonos, kurių dalis buvo užkasta dar... 1918 metais!

Šalčio metodas... Kolchozninkas išrengiamas nuogai ir uždaromas sandėlyje ar pasiūrėje. Dažnai šitaip „šaldydavo“ kolchozninkus ištisomis brigadomis.

Karščio metodas. Moterų kojas ir sijonų padurkus apliedavo žibalu ir padegdavo. Paskui užgesindavo ir vėl padegdavo...

Napolovsko kolchoze toks Plotkinas, rajono komiteto „įgaliotinis“, versdavo tardomus kolchozninkus atsigulti ant įkaitintos iki baltumo krosnies, o paskui „atvėsindavo“, nuogus uždarydamas pasiūrėje...

Lebiažensko kolchoze išrikiuodavo kolchozninkus prie sienos ir imituodavo sušaudymą...

Aš galėčiau išvardyti dar begales tokių pavyzdžių. Tai ne „klaidos“, ne - tai įprastas grūdų rinkliavos būdas...

Jeigu mano laiškas jums atrodo vertas Centro komiteto dėmesio, atsiųskite čia tikrų komunistų, kuriems užtektų drąsos demaskuoti visus tuos, kurie sudavė kolchozų kūrimui šiame rajone mirtiną smūgį... Jūs esate vienintelė mūsų viltis.

Jūsų Michailas Šolochovas
(Prezidento archyvas, 45/1/827/7-22)

1933 m. gegužės 6 d. Stalino atsakymas M. Šolochovui

Brangus drauge Šolochovai,

Gavau abu jūsų laiškus. Pagalba, kurios jūs prašėte, jau suteikta. Aš pasiunčiau draugą Škiriatovą išsiaiškinti reikalą, apie kuriuos jūs man rašėte. Prašau jūsų jam padėti. Taigi. Bet, drauge Šolochovai, tai dar ne viskas, ką aš norėjau jums pasakyti. Iš tikrųjų jūsų laišškai piešia vaizdą, kurį aš pavadinčiau neobjektyviu, ir šia proga norėčiau jums kelis žodžius parašyti.

Aš padėjau jums už laiškus, kurie atskleidžia nedidelę mūsų aparato ligą; kurie rodo, kad, norėdami gerai veikti, t. y. nuginkluoti mūsų priešus, kai kurie mūsų Partijos pareigūnai užsipuola mūsų draugus ir net gali tapti grynais sadistais. Tačiau tos pastabos nereiškia, kad aš sutinku su jumis DĖL VISKO. Jūs matote VIENĄ reikalo pusę, ir matote ją neblogoi. Bet tai tėra TIK VIENA reikalo pusė. Norint nesuklysti politikoje (o jūsų laišškai" - ne literatūra, bet grynų gryniausia politika), reikia mokėti matyti KITĄ tikrovės pusę. O kita pusė štai kokia: gerbiamieji jūsų (ir ne tik jūsų) rajono žemdirbiai streikavo, sabotavo ir kėsinosi palikti darbininkus ir Raudonąją armiją be duonos! Tai, kad šis sabotazas buvo tylus iš pažiūros taikus, be kraujo liejimo - tas faktas nekeičia reikalo esmės, t. y. kad gerbiamieji žemdirbiai patylomis kariavo su sovietų valdžia. Ir tai buvo mirtinas karas, brangus drauge Šolochovai!

Žinoma, tos ypatybės negali pateisinti piktnaudžiavimų, kuriuos, anot jūsų, įvykdė mūsų pareigūnai. Kaltininkai turės atsakyti už savo įelgesį. Tačiau aišku kaip dieną, kad mūsų gerbiamieji žemdirbiai nėra nekaltos avelės, kaip galima būtų pamanyti skaitant jūsų laiškus.

Na, likite sveikas. Spaudžiu jums ranką. Jūsų J. Stalinas.

(Prezidento archyvas, 3/61/549/194)

Likus penkeriems metams iki Didžiojo teroro, kuris smogs pirmiausia inteligentijai ir vadovaujantiems ekonomikos bei partijos darbuotojams, didysis 1932-1933 m. badas, 1929 m. partijos-valstybės pradėto antivalstietiško karo antrojo veiksmo apogėjus, regis, bus buvęs lemiamas epizodas įgyvendinant palengva išbandomą represijų sistemą, nukreipiamą prieš vieną ar kitą visuomenės grupę - atsižvelgiant į politines aplinkybes. Lydimas smurto, kankinimų, masinių gyventojų žudynių, didysis badas buvo ne kas kita kaip siaubingas politinis ir kartu socialinis regresas. Priviso vietinių tiroinių ir despotų, pasiryžusių viskam, kad tik išplėstų iš valstiečių paskutines jų maisto atsargas. Represijos virto kasdienybe; vaikai buvo paliekami likimo valiai; įsisiautėjo epidemijos ir plėšikavimai; atsirado kanibalizmo atvejų; buvo renčiami „mirties barakai“; patekė į partijos-valstybės nagus, valstiečiai patyrė naujo tipo baudžiavą. 1934 m. sausį Sergo Ordžonikidzė įžvalgiai rašė Sergejui Kirovui: „Mūsų kadrai, patekė į 1932-1933 m. situaciją ir ją atlaikę, iš tiesų yra užgrūdinti kaip plienas. Aš manau, kad kartu su jais mes sukursime istorijoje dar neregėtą Valstybę“.

Ar tikrai, kaip šiandien teigia kai kurie Ukrainos publicistai ir istorikai, tas badas buvo „ukrainiečių tautos genocidas“?¹⁷ Neginčytina, kad Ukrainos valstietija buvo pagrindinė 1932-1933 m. bado auka ir kad dar prieš šią „ataką“ nuo pat 1929 m. stiprėjo puolimas pirmiausia prieš Ukrainos inteligentiją, kaltinamą „nacionalistiniu nukrypimu“, o vėliau, 1932 m., prieš dalį Ukrainos komunistų. Neginčytinai galima kalbėti apie, anot Andrejaus Sacharovo, „Stalino ukrainofobiją“. Tačiau reikia nepamiršti, kad badas atitinkamai palietė ir Dono bei Kubanės kazokų kraštą, ir Kazachstaną: pagal ten mirusių badu gyventojų proporciją jie nukentėjo nė kiek ne mažiau nei Ukraina. 1930 m. Kazachstane pradėta kolektyvizacija ir klajoklių vertimas jėga pereiti prie sėslaus gyvenimo būdo turėjo pra-

¹⁷ S. Meri, *Golod 1932-1933 - genocid ukraincev dlia osuščestvlenija politiki russifikacii?*, *Otečestvennaja Istorija*, 1995, Nr. 1, p. 49-61.

gaištingų pasekmių: per porą metų buvo išnaikinta 80% gyvulių. Netekę turto, priversti badauti, du milijonai kazachų emigravo: beveik pusė milijono - į centrinę Aziją, pusantro milijono - į Kiniją.

Iš tiesų daug kur (Ukrainoje, kazokų srityse, kai kuriuose juodžemio zonos rajonuose) badas buvo paskutinis epizodas to bolševikų valstybės ir valstietijos susidūrimo, kuris prasidėjo 1918-1922 m. Ir tikrai nesunku pastebėti, kad stipraus pasipriešinimo 1918-1921 m. rekvizicijoms ir 1929-1930 m. kolektyvizacijai zonos nuostabiai sutampa su bado zona. Daugiau kaip 85% iš CPU 1930 m. užregistruotų 14 000 valstietiškų riausių ir sukilimų įvyko rajonuose, 1932—1933 m. „nubaustuose“ badu. Labiausiai nuo didžiojo 1932-1933 m. bado nukentėjo turtingiausi ir dinamiškiausi žemdirbystės rajonai - tie, kurie galėjo atiduoti valstybei kur kas daugiau nei kiti ir kartu galėjo daugiau ką prarasti įgyvendinus priverstinį žemės ūkio produkcijos nusavinimą, kai buvo baigta priverstinė kolektyvizacija.

Didžiausią duoklę voliuntaristiniam Stalino radikalaus visuomenės pertvarkymo projektui atidavė valstietija, o kitos grupės, apibūdintos kaip „socialiai svetimos naujai socialistinei visuomenei“, įvairiais pretekstais buvo paskelbtos už tos visuomenės ribų. Iš jų buvo atimtos pilietinės teisės, tų grupių nariai buvo atleidžiami iš darbo, iškraustomi iš butų, nustumiami viena ar keliomis socialinėmis pakopomis žemiau, išstremiami. Taip buvo elgiama su „buržuaziniais specialistais“, „buvusiaisiais“, dvasininkijos ir laisvų profesijų atstovais, smulkiais privačių įmonių savininkais, komersantais ir amatininkais: tai jie tapo pagrindinėmis ketvirtojo dešimtmečio pradžioje imtos vykdyti „antikapitalistinės revoliucijos“ aukomis. Tačiau savo dalį atsiėmė ir miestų gyventojų „smulkmė“, nepriklausiusi kanoniškajai „proletariato-darbininkijos-socializmo statytojų“ kategorijai: ir prieš ją griebtasi represijų, kuriomis buvo siekiama priversti žengti koja kojon, paklūstant ideologijai, absoliučiai visas visuomenės grupes ir klases - žinoma, ir tas, kurios atrodė atkakliai nenorinčios pasukti progreso keliu.

Garsusis Šachtų procesas aiškiai parodė, kad paliaubos, prasidėjusios tarp režimo ir „specialistų“ 1921 m., jau baigėsi. Politinė Šachtų pamoka pirmojo penkmečio plano paskelbimo išvakarėse buvo aiški: skepticizmas, neryžtingumas, abejingumas partijos pradėtam darbui negalėjo baigtis niekuo kitu, tik „sabotažu“. „Abejoti“ reiškė jau „išduoti“. *Specejedstvo*, „specialistų persekiojimas“,

buvo giliai įsišaknijęs bolševikų sąmonėje, ir politinis signalas, kurį davė Šachtų procesas, buvo puikiausiai suprastas. *Speciai* turėjo tapti atpirkimo ožiais: jiems buvo ketinama suversti atsakomybę ir už ekonomines nesėkmes, ir už smarkų gyvenimo lygio smukimą. 1928 m. pabaigoje tūkstančiai vadovaujančių pramonės darbuotojų ir „buržuazinių“ inžinierių buvo atleisti iš darbo, jiems atimtos maisto kortelės, uždrausta naudotis medicinos tarnybų paslaugomis, kartais jie net būdavo iškraustomi iš savo butų. 1929 m. „dešiniojo nukrypimo“, „sabotažo“ ar priklausymo „socialiai svetimai klasei“ dingstimi iš Gosplano, Aukščiausiosios liaudies ekonomikos tarybos, iš Finansų, Prekybos ir Žemės ūkio komisariatų buvo „išvalyti“ tūkstančiai pareigūnų. Beje, 80% aukštų Finansų komisariato pareigūnų dirbo ten dar carizmo laikais¹.

Tam tikrų administracijos organų valymo kampanija paastrėjo 1930 m. vasarą, kai Stalinas, norėdamas galutinai atsikratyti „dešiniaisiais“, būtent Rykovu, kuris tebebuvo vyriausybės vadovas, nusprendė įrodyti, kad šie palaiko ryšius su „specialistais sabotuotojais“. 1930 m. rugpjūtį ir rugsėjį GPU areštavo daug žymių specialistų, užimančių svarbius postus Gosplane, Valstybės banke ir Finansų, Prekybos bei Žemės ūkio komisariatuose. Buvo areštuotas ir profesorius Kondratjevas (garsių „Kondratjevo ciklą“ išradėjas, buvęs 1917 m. Laikinosios vyriausybės tiekimo ministro pavaduotojas, vadovavęs Finansų komisariato Konjunktūros institutui), profesoriai Makarovas ir Čajanovas, turėję svarbius postus Žemės ūkio komisariate, ir profesorius Sadyrinas, SSRS Valstybės banko direkcijos narys, ir profesorius Ramzinas, ir Gromanas, vienas žymiausių Gosplano ekonomistų statistikų, ir kiti žinomi specialistai².

Gavusi atitinkamas instrukcijas iš Stalino, kuris itin atidžiai sekė „buržuazinių specialistų“ procesus, GPU parengė dokumentus, turėjusius įrodyti, kad vadinamojoje valstiečių darbo partijoje, vadovau-

¹ M. Lewin, op. cit., p. 330-334.

² O. Khlevniouk, op. cit., p. 40-50.

jamoje Kondratjevo, ir vadinamojoje pramonės partijoje, vadovaujamoje Ramzino, veikė tarpusavyje susijusių antisovietinių organizacijų tinklas. Tardytojams pavyko prievarta išgauti kai kurių suimtųjų parodymus - jie „prisipažino“ ir palaikę ryšius su „dešiniaisiais“ Rykovu, Bucharinu, Syrcovu, ir dalyvavę „sąmoksluose“, kuriais neva siekta likviduoti Staliną ir nuversti sovietų valdžią, naudojantis antisovietinių emigrantų organizacijų ir užsienio žvalgybos tarnybų pagalba. Eidama dar toliau, GPU privertė du Karo akademijos instruktorius „prisipažinti“, kad buvo rengiamas sąmokslas, kuriam vadovavęs Raudonosios armijos generalinio štabo viršininkas Michailas Tuchačevskis. Stalinas, kaip liudija tuomet jo parašytas Sergo Ordžonikidzei laiškas, dar nesiryžo areštuoti Tuchačevskio, apsiribodamas kitais taikiniais - „specialistais sabotuotojais“³.

Šis reikšmingas epizodas aiškiai rodo, kad jau 1930 m. buvo puikiai išbandyta bylų dėl tariamų „teroristinių grupių“, į kurias bus įvelti Stalino linijai prieštaraujant komunistai, sufabrikavimo technika ir mechanizmai. Bet tada Stalinas nenorėjo ir negalėjo eiti toliau. Visos tuometinės provokacijos, visi manevrai siekė iš esmės gana kuklaus tikslo: įbauginti partijos viduje paskutinius oponentus, besipriešinančius Stalino linijai; įbauginti visus neapsisprendusius ir visus abejojančius.

1930 m. rugsėjo 22 d. *Pravda* išspausdino keturiasdešimt aštuonių Prekybos ir Finansų komisariatų pareigūnų „prisipažinimus“ - jie pripažino savo kaltę dėl „tiesimo sunkumų šalyje ir sidabrinių monetų dingimo“. Prieš keletą dienų Stalinas laiške Molotovui išdėstė savo instrukcijas šiai bylai: „Mums reikia: a) radikalai išvalyti Finansų komisariato ir Valstybės banko aparatą, kad ir kiek reikėtų abejotini komunistai, tokie kaip Piatakovas ir Briuchanovas; b) būtinai sušaudyti dvi ar tris dešimtis prasiskverbusių į šiuos aparatus darbuotojų. [...]; c) tęsti visoje SSRS teritorijoje GPU operacijas

³ *Ibid.*, p. 49.

siekiant atgauti apyvartoje esančias sidabrines monetas". 1930 m. rugsėjo 25 d. keturiasdešimt aštuoni specialistai buvo sušaudyti⁴.

Tolesniais mėnesiais buvo surengta daug tokių pat iš piršto laužtų procesų. Kai kurie jų vyko uždaromis durimis, pvz., „Aukščiausiosios liaudies ūkio tarybos specialistų" arba „Valstiečių darbo partijos" procesai. Kiti buvo vieši, kaip „Pramonės partijos" procesas, kur aštuoni kaltinamieji „prisipažino", kad buvo įkūrę platų, du tūkstančius specialistų apimantį tinklą, kuris užsienio ambasadų nurodymais turėjo organizuoti ardomąją ekonominę veiklą. Šie procesai palaikė mitą apie sabotажą, kuris kartu su sąmokslų mitu sudarė ideologinio stalininio montažo šerdį.

Per ketverius metus (1928-1931) iš valstybinės tarnybos buvo atleista 138 000 pareigūnų. Iš jų 23 000, priskirtiems pirmajai kategorijai („sovietų valdžios priešai"), buvo atimtos pilietinės teisės⁵. Specialistų medžioklė dar labiau išsiplėtė įmonėse, kuriose buvo siekiama žūtbuti padidinti darbo našumą, o dėl to daugėjo nelaimingų atsitikimų, gaminto broko, gedo mašinos. Nuo 1930 m. sausio ligi 1931 m. birželio buvo atleista arba areštuota 48% Donbaso inžinierių; vien transporto sektoriuje per pirmąjį 1931 m. pusmetį buvo „demaskuota" 4500 „specialistų sabotuotojų". Ši specialistų medžioklė kartu su pradėtu ir nekontroliuojamu neįmanomų projektų įgyvendinimu, smarkiai smukusiu darbo našumu ir pašlijusia darbo drausme, atvirai ignoruojant ekonomikos dėsnius, galiausiai ilgam sutrikdė įmonių veiklą.

Susidūrusi su tokia plačia krize, partijos vadovybė nutarė priimti kelias „pataisas". 1931 m. birželio 10 d. Politbiuras patvirtino priemones apriboti savivalę, kurios aukomis jau nuo 1928 m. tapo vadinamieji specai: buvo įsakyta tučtuojau paleisti tūkstančius areštuotų inžinierių ir technikų, „pirmiausia tuos, kurie dirbo metalurgijos ir kalnakasybos įmonėse"; panaikinta bet kokia diskriminacija

⁴ Pisma J. V. Stalina V. M. Molotovu, M., 1995, p. 193-194.

⁵ S. Ikonnikov, Sozdanije i dejatel'nost' objedinionnyh organov CKK-RKI v 1923-1934, M., 1971, p. 212-214.

jų vaikams įstoti į aukštąsias mokyklas; uždrausta GPU suimti specialistą negavus liaudies komisariato, kuriam tas specialistas buvo pavaldus, sutikimo. Jau šių priemonių išvardijimas rodo, kokį mastą siekė diskriminacija ir represijos, kurių aukomis, pradedant Šachtų procesu, buvo tapę dešimtys tūkstančių visų lygių inžinierių, agronomų, technikų ir administracijos darbuotojų ⁶.

Tarp kitų socialinių kategorijų, paskelbtų už „naujosios socialistinės visuomenės ribų“, buvo ir dvasininkai. 1929-1930 m. vyko jau antrasis didelis sovietinės valstybės puolimas prieš Bažnyčią (pirmasis, kaip prisimename, buvo 1918-1922 m.). Trečiojo dešimtmečio pabaigoje Stačiatikių Bažnyčia tebeturėjo didelę įtaką, nors kai kurie hierarchai nesutiko su patriarcho Tichono įpėdinio metropolito Sergijaus pareiškimu, kad Bažnyčia bus lojali sovietų valdžiai. Iš 1914 m. buvusių 54 692 bažnyčių 1929 m. pradžioje veikė dar apie 39 000⁷. 1925 m. įkurtos Karingųjų bedievių sąjungos pirmininkas Jemeljanas Jaroslavskis pripažino, kad iš 130 milijonų šalies gyventojų religijos „atsikratė“ mažiau nei 10 milijonų.

Antireliginis puolimas 1929-1930 m. vyko dviem etapais. Pirmajam, 1929 m. pavasarį ir vasarą, buvo būdingas griežtesnis ir veiksmingesnis dar 1918-1922 m. priimtų antireliginių įstatymų taikymas. 1929 m. balandžio 8 d. paskelbtas svarbus dekretas, sustiprinęs vietinės valdžios kontrolę parapijų gyvenimui. Šiame dekrete išdėstyti ir nauji religinių bendrijų veiklos apribojimai. Nuo šiol bet kokia veikla, „išeinanti už vien tik religinių poreikių tenkinimo ribų“, turėjo būti įstatymiškai baudžiama, o bausmė buvo numatyta Baudžiamojo kodekso grėsmingo 58-ojo straipsnio 10-oje pastraipoje, kur sakoma: „bet koks masių religinių prietarų panaudojimas [...] valstybei nusilpninti“ baustinas „mažiausiai trejais metais kalėjimo; už šitokio turinio nusikaltimą gali būti skiriama ir griežčiausia - mir-

⁶ S. Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934*, Cambridge, 1979, p. 213-217.

⁷ N. Timasheff, *Religion in Soviet Russia*, London, 1943, p. 64.

ties bausmė". 1929 m. rugpjūčio 26 d. vyriausybė įvedė penkių dienų darbo savaitę: penkios darbo dienos ir viena poilsio diena; taigi sekmadienio kaip bendros visų gyventojų poilsio dienos nebeliko. Tokia priemonė turėjo „palengvinti kovą dėl religijos išnaikinimo“⁸.

Šie įvairūs dekretai buvo tik preliudija: antrasis antireliginio puolimo etapas pasirinko betarpiškesnę veiklą. 1929 m. spalį buvo įsakyta konfiskuoti varpus: „Varpų skambesys pažeidžia netikinčių miestų ir kaimo žmonių teisę į poilsį“. Dvasininkai buvo prilyginti buožėms: apkrauti mokesčiais (nuo 1928 iki 1930 m. šventikų apmokestinimas padidėjo dešimteriojai), netekę pilietinių teisių (taigi ir maisto kortelių, ir galimybės naudotis medicinos pagalba), jie dažnai būdavo suimami, o paskui ištremiami arba iškeldinami. Neišsamiais duomenimis, 1930 m. „išbuožinta“ daugiau nei 13 000 dvasininkų. Daugelyje kaimų ir miestelių kolektyvizacija prasidėdavo simboliškai: uždariant cerkvę ir išbuožinant šventiką. Reikšmingas faktas: beveik 14% visų 1930 m. užregistruotų valstiečių riaušių ir sukilimų pirmoji priežastis buvo cerkvės uždarymas ir varpų konfiskavimas⁹. Antireliginė kampanija pasiekė savo apogėjų 1929-1930 m. žiemą. Iki 1930 m. kovo 1 d. buvo uždaryta ar sugriauta 6715 cerkvių. Tiesa, 1930 m. kovo 2 d. pasirodžius garsiajam Stalino straipsniui „Apsvaigimas nuo laimėjimų“, Centro komiteto rezoliucija ciniškai pasmerkė „nepriimtinius nukrypimus kovoje su religiniais prietaisais, ypač administracinį cerkvių uždarymą be gyventojų sutikimo“. Tačiau šis formalus pasmerkimas neturėjo įtakos ištremtų kulto tarnų likimui.

Kitais metais vietoj didelių puolimų prieš Bažnyčią prasidėjo kasdienis administracinis kulto tarnų ir religinių bendrijų persekiojimas. Laisvai aiškindama šešiasdešimt aštuonis 1929 m. balandžio 8 d. dekreto straipsnius, viršydama savo prerogatyvas bažnyčių uždarymo srityje, vietos valdžia toliau partizaniškai kariavo prieš Baž-

⁸ N. Werth, *Le Pouvoir soviétique et l'Eglise orthodoxe de la collectivisation a la Constitution de 1936*, *Revue d' Etudes comparatives Est-Ouest*, 1993, Nr. 3-4, p. 41-49.

⁹ CARF, 374/28/145/13-26.

nyčią, prasimanydama visokiausių dingsčių: pasenę pastatai, „antisanitarinė“ jų būklė, „nesudaryta draudimo sutartis“, nesumokėti mokesčiai - ar kitos nepabaigiamos įmokos, kurių buvo reikalaujama iš religinių bendrijų narių. Netekę pilietinių teisių, dvasinio poveikio ir įtakos, galimybės užsidirbti pragyvenimui iš apmokamo darbo, savavališkai apmokestinami kaip „parazitiniai elementai, gyveną iš pašalinių pajamų“, daugelis kulto tarnų neturėjo kitos išeities, kaip tapti „klajojančiais popais“, gyvenančiais kone pogrindyje, atsiskyrus nuo visuomenės. Šitaip Voronežo ir Tambovo srityse susiformavo schizmatiniai judėjimai, nusistatę prieš metropolito Sergijaus skelbiamą lojalumo sovietų valdžiai politiką.

Voronežo vyskupo Aleksejaus Bujaus, 1929 m. suimto už nepakantumą bet kokiam kompromisui tarp Bažnyčios ir režimo, tikintieji susibūrė į nepriklausomą „Tikrąją Stačiatikių Bažnyčią“, kuri turėjo savus dvasininkus, dažnai „klajojančius“, įšventintus už patriarcho Sergijaus Bažnyčios ribų. Šios Bažnyčios, neturinčios savų kulto pastatų, šalininkai rinkdavosi melstis įvairiausiose vietose: privačiuose namuose, nuošaliuose būstuose, grotose¹⁰. Tie „tikrieji krikščionys stačiatikiai“, kaip jie save vadino, buvo ypač nuožmiai persekiojami; tūkstančiai jų buvo areštuoti ir išvežti kaip speckolonistai arba išsiųsti į lagerius. Stačiatikių Bažnyčios kulto vietų ir tarnų skaičius, nuolat spaudžiant valdžiai, smarkiai sumažėjo, nors 70% suaugusiųjų tebe laikė save tikinčiais (tas skaičius 1937 m. surašymo duomenyse paskelbtas negaliojančiu.) 1936 m. balandžio 1 d. Sovietų Sąjungoje bebuvo likusios 15 835 veikiančios cerkvės (28% visų cerkvių, veikusių iki revoliucijos), 4830 mečečių (32% veikusių iki revoliucijos) ir keliasdešimt katalikų bei protestantų bažnyčių. Deramai užregistruotų kulto tarnų tebuvo 17 857 - o 1914 m. dvasininkų luomo narių buvo 112 629 ir net 1928 m. jų vis dar buvo apie 70 000. Anot oficialios formuluotės, dvasininkija tebuvo „mirštančių klasių nuotrupa“¹¹.

¹⁰ W. C. Fletcher, *L'Eglise clandestine en Union soviétique*, Paris, Éd. A. Moreau, 1971.

¹¹ N. Werth, C. Moullec, op. cit., p. 291-304.

Ketvirtąjo dešimtmečio pradžios „antikapitalistinės revoliucijos“ aukomis tapo ne vien buožės, specai ir dvasininkai. 1930 m. sausį valdžia pradėjo plačią „privačių verslininkų šalinimo“ kampaniją. Ši operacija buvo ypač nukreipta prieš prekybininkus, amatininkus ir laisvųjų profesijų atstovus. Tai buvo maždaug pusantro milijono darbingų žmonių, kurie nepo laikais vertėsi įvairiais darbais privačiame sektoriuje – beje, labai nedideliame. Su šiais privačiais verslininkais, kurių vidutinis kapitalas prekyboje neviršijo 1000 rublių ir kurių 98% nesamdė nė vieno apmokamo darbuotojo, buvo beregint susidorota, dešimteriopai padidinus jų apmokestinimą, konfiskavus jų turtą, o paskui atėmus iš jų ir pilietines teises kaip iš „deklasuotų elementų“, „veltėdžių“ ar „svetimų elementų“, lygiai taip, kaip buvo daroma su įvairiais „buvusiaisiais“, „turingų“ klasių atstovais ir carizmo valdančiojo aparato nariais“. 1930 m. gruodžio 12 d. dekretu buvo išvardyta daugiau kaip trisdešimt kategorijų *lišencų* – piliečių, iš kurių atimamos pilietinės teisės: „buvę dvarininkai“, „buvę prekybininkai“, „buvę bajorai“, „buvę policininkai“, „buvę caro valdininkai“, „buvę buožės“, „buvę privačių žmonių nuomininkai ir savininkai“, „buvę baltieji karininkai“, kulto tarnai, vienuoliai, vienuolės, „buvę politinių partijų nariai“ ir kt. Diskriminacijos aukomis tapo visi tie žmonės ir jų šeimų nariai, 1932 m. sudarę 4% visų rinkėjų, t. y. septynis milijonus šalies gyventojų. Diskriminacija neapsiribojo paprasčiausiai atimta balsavimo teise. 1929–1932 m. jie neteko bet kokios teisės į būstą, socialinę pagalbą ir maisto korteles. 1933–1934 m. imtasi dar griežtesnių priemonių – šie žmonės buvo ištremiami. Tam tarnavo „pasportizacijos“ operacijos: jos turėjo išvalyti iš miestų „deklasuotus elementus“¹².

Iš pašaknų pakirtusi kaimo socialines struktūras ir jo gyvenimo būdą, priverstinė kolektyvizacija, kuriai talkino paspartinta industrializacija, sukėlė didžiulę valstiečių migraciją į miestus. Valstietiš-

¹² A. I. Dobkin, *Lišency, 1918–1936, Zvenia*, t. 2, M., 1992, p. 600–620.

koji Rusija pavirto valkatų kraštu, *Rus brodiačaja*. Nuo 1928 m. pabaigos ligi 1932 m. pabaigos sovietinius miestus užplūdo srautas valstiečių - dvylika milijonų, bėgančių nuo kolektyvizacijos ir išbuožinimo. Vien Maskvos ir Leningrado sritys „priėmė“ daugiau kaip tris milijonus migrantų. Tarp jų buvo nemaža sumanių valstiečių, pasiryžusių geriau pabėgti iš kaimo, prireikus „išsibuožinti“, negu stoti į kolchozą. 1930-1931 m. ši nereikli darbo jėga įsiliejo į nesuskaiciuojamas statybas. Tačiau 1932 m. valdžia jau sunerimo dėl tokio masinio ir nekontroliuojamo klajūnų antplūdžio, kuris teikė miestui - valdžios centrui ir naujosios socialistinės tvarkos vitrinai - kaimo koloritą. Atvykėliai sudarė pavojų dar 1929 m. rūpestingai parengtai maisto produktų paskirstymo sistemai, nes „turinčių teisę“ gauti maisto kortelę skaičius išaugo nuo 26 milijonų 1930 m. pradžioje iki beveik 40 milijonų baigiantis 1932 m. Migrantų srautas pavertė gamyklas didžiulėmis „klajoklių stovyklomis“. Argi ne atvykėliai buvo kalti dėl daugelio „neigiamų reiškinių“, kurie, anot valdžios, nuolat dezorganizavo gamybą: pravaikštų, darbo drausmės pažeidimų, chuliganizmo, gamybos broko, didėjančio alkoholizmo ir nusikalstamumo?¹³

Norėdama pažaboti šią *stichiją* (šis terminas reiškia ir gamtinius elementus, ir anarchiją, ir pakrikimą), valdžia 1932 m. lapkritį—gruodį ėmėsi visokių represinių priemonių. Tai buvo precedento neturinti bausmių sistema, taikytina darbo santykių reguliavimui, ir bandymas išvalyti iš miestų „socialiai svetimus elementus“. 1932 m. lapkričio 15 d. įstatymas numatė griežtas sankcijas už pravaikštas: kaltininkas galėjo būti tučtuojau atleistas, iš jo galima buvo atimti maisto kortelės ir iškraustyti jį iš buto. Šiuo įstatymu siekta demaskuoti „tariamuosius darbininkus“. 1932 m. gruodžio 4 d. dekretu įmonėms buvo uždėta atsakomybė už naujų maisto kortelių išdavimą. Taip buvo stengiamasi atsikratyti visų „mirusių sielų“ ir „parazitų“, kurie neleistinai įtraukti į ne taip gerai tvarkomus municipalinius normuoto

¹³ M. Lewin, *op. cit.*, p. 311-317.

maisto produktų paskirstymo sąrašus ar neišbraukti iš jų. Tačiau svarbiausia priemonė buvo vidaus paso įvedimas 1932 m. gruodžio 27 d. Gyventojų „pasportizacija“ atitiko daugelį tikslų, aiškiai apibrėžtų dekreto preambulėje: likviduoti „socialinį parazitizmą“, suvaržyti buožių „skverbimąsi“ į miestus ir jų veiklą rinkoje, apriboti bėgimą iš kaimo, apsaugoti socialinį miestų grynumą. Visi suaugę miestiečiai, t. y. vyresni kaip šešiolikos metų, iš kurių neatimtos pilietinės teisės, taip pat ir geležinkelininkai, nuolatiniai statybų darbininkai ir sovchozų žemdirbiai gavo pasus, išduodamus policijos tarnybų. Tačiau pasas galiojo tik tada, jeigu jame buvo oficialus antspaudas, patvirtinąs legalų miestiečio adresą (*propiska* - prisiregistravimas). Miesto gyventojo statusas su visais jo specifiniais privalumais (maisto kortelė, socialinis draudimas, teisė į butą) priklausė nuo prisiregistravimo. Miestai buvo suskirstyti į dvi kategorijas: „uždari“ ir „atviri“. „Uždari“ miestai - Maskva, Leningradas, Kijevas, Odesa, Minskas, Charkovas, Rostovas prie Dono, pradžioje ir Vladivostokas - turėjo privilegijuotą statusą. Jie buvo geriau aprūpinami, ir tapti nuolatiniais jų gyventojais padėdavo tik giminytė, santuoka ar specifinis darbas, duodantis teisę prisiregistruoti. „Atvirose“ miestuose prisiregistruoti buvo lengviau.

Gyventojų „pasportizacija“ užtruko visus 1933 metus. Buvo išduota 27 milijonai pasų. Tai leido valdžiai išvalyti iš miestų nepageidaujamus elementus. Per pirmąją dvidešimtį didelių sostinės pramonės gamyklų pasportizacijos savaitę, prasidėjusią Maskvoje 1933 m. sausio 5 d., „atrasta“ 3450 „buvusių baltagvardiečių, buvusių buožių ir kitų nusikalstamų elementų“. Iš viso „uždaruose miestuose“ nebuvo išduota pasų beveik 385 000 žmonių. Jie buvo priversti per dešimt dienų išvykti iš gyvenamosios vietos, ir jiems uždrausta apsigyventi kitame mieste, net ir „atviraime“. NKVD pasų skyriaus viršininkas savo 1934 m. rugpjūčio 13 d. pranešime pripažino, kad prie šito skaičiaus reikia pridėti dar visus tuos, kurie, paskelbus „pasportizaciją“, išvyko iš miestų patys, nes žinojo, kad paso jiems neišduos. Pavyzdžiui, iš Magnitogorsko šitaip išvyko 35 000 žmonių. [...] Maskvos gyventojų skaičius per du pir-

muosius „pasportizacijos“ mėnesius sumažėjo 60 000. iš Leningrado per mėnesį dingo 54 000. Iš „atvirų“ miestų pasportizacijos metu buvo ištremta daugiau kaip 420 000 žmonių¹⁴.

Policijos atliekami patikrinimai ir dokumentų neturinčių žmonių gaudynės baigėsi šimtų tūkstančių ištrėmimu. 1933 m. gruodį Genrichas Jagoda įsakė savo tarnyboms kiekvieną savaitę „valyti“ „uždarytų“ miestų stotis ir turgavietes. Per pirmuosius aštuonis 1934 m. mėnesius už pasų režimo pažeidimą buvo patraukta atsakomybėn daugiau kaip 630 000 žmonių. Iš jų 65 661 įkalinta administracine tvarka, o vėliau ištremta kaip „deklasuoti elementai“, gavę speckolonisto statusą; 3596 perduoti teismui, o 175 627 ištremti nesuteikiant jiems speckolonisto statuso. Likusieji atsipirko paprasta pinigine bauda¹⁵.

Efektyviausios operacijos vyko 1933 m.: nuo birželio 28 d. iki liepos 3 d. buvo suimta ir išvežta į „darbo kaimus“ Sibire 5470 Maskvos čigonų¹⁶; liepos 8-12 d. suimta ir ištremta 4750 „deklasuotų elementų“ iš Kijevo; 1933 m. balandį, birželį ir liepą buvo gaudomi ir tremiami „deklasuoti elementai“ iš Maskvos ir Leningrado¹⁷, jų buvo daugiau kaip 18 000 žmonių. Pirmasis iš šių trijų kontingentų atsidūrė Nazino saloje, ir per mėnesį ten išmirė du trečdaliai išvežtųjų.

Štai ką rašė jau cituotame pranešime partijos instruktorius iš Narymo apie kai kurių tų vadinamųjų „deklasuotų elementų“, išvežtų po paprasčiausio milicijos patikrinimo, asmenybės nustatymą:

„Aš galėčiau paminėti daug visiškai nepateisinamo ištrėmimo pavyzdžių. Deja, visi tie žmonės, kurie buvo giminaičiai, darbininkai, Partijos nariai, jau mirę, nes jie buvo menkiausiai prisitaikę prie sąlygų. Taigi: Novožilovas Vladimiras, iš Maskvos. Dirbo Maskvos kompresorių gamykloje vairuotoju. Tris kartus premijuotas. Maskvoje liko žmona ir vaikas. Juodu su žmona ketino eiti į kiną. Kol ji rengėsi,

¹⁴ GARF, 1235/2/1650/27-34.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ GARF, 9479/1/19/7; N. Werth, G. Moullec, op. cit., p. 43-44.

¹⁷ GARF, 9479/1/19/19.

jis nubėgo čia pat į kioską - nusipirkti cigarečių, žinoma, nepasiėmęs dokumentų. Buvo sulaikytas gatvėje ir ištremtas. Kitas pavyzdys: Vinogradova, kolchozninkė. Važiavo pas brolių, Maskvos 8-ojo milicijos skyriaus viršininką. Išlipusi iš traukinio, buvo sulaikyta vienoje miesto stočių ir ištremta. Trečias pavyzdys: Voikinas, Nikolajus Vasiljevičius, komjaunuolis nuo 1929 m., Serpuchovo raudonosios tekstilės gamyklos darbininkas. Triskart premijuotas. Sekmadienį išsiruošė į futbolo rungtynes, užmiršo pasiimti dokumentus, pateko į gaudynes, buvo suimtas ir ištremtas. Arba dar: Matvejevas, I. M. Dirbo 9-ojo duonos kombinato statyboje. Turėjo sezoninio darbininko pasą, galiojantį ligi 1933 m. gruodžio. Suimtas per gaudynes ir turėjo su savimi pasą, bet niekas nesiteikė į jo dokumentus net pažvelgti..."¹⁸

Miestų valymą 1933 m. lydėjo daug kitų tokių pat smulkių operacijų tiek valstybinėse įstaigose, tiek gamyklose. 1933 m. pavasarį buvo „išvalytas“ geležinkelio transportas, strateginis sektorius, kurį geležine ranka valdė Andrejevas, o vėliau Kaganovičius. Per valymą atleista 8% personalo, t. y. beveik 20 000 žmonių. Kaip vyko viena tų operacijų, liudija ištrauka iš 1933 m. sausio 5 d. GPU Transporto skyriaus viršininko pranešimo „apie kontrrevoliucinių ir antisovietinių elementų pašalinimą iš geležinkelio tarnybos“:

„Aštuntojo rajono GPU Transporto skyriaus atliktos valymo operacijos davė tokius rezultatus: per priešpaskutinę operaciją buvo areštuota ir perduota teismui 700 asmenų, tarp jų: 325 vagys, atplėšinėję siuntinius; 221 chuliganas ir nusikalstamas elementas, 27 banditai, 127 kontrrevoliuciniai elementai; 73 siuntinių vagys, dalyvavę organizuotose gaujose, buvo sušaudyti. Per paskutinę valymo operaciją [...] suimta maždaug 200 žmonių. Tai daugiausia buožės. Be to, 300 įtariamų asmenų atleista iš darbo administracine tvarka. Taigi per keturis mėnesius vienokiu ar kitokiu būdu iš geležinkelių tinklo pašalinta 1270 žmonių. Valymas vyksta toliau“¹⁹.

¹⁸ V. Danilov, S. A. Krasilnikov, *op. cit.*, t. 3, p. 96-99.

¹⁹ CRCEDHC, 17/f20/94/133-136.

1934 m. pavasarį vyriausybė ėmėsi represijų prieš daugybę jaunų valkatų ir mažamečių nusikaltėlių, kurių priviso miestuose po išbuožinimo, bado ir apskritai dėl padidėjusio visuomeninių santykių žiaurumo. 1935 m. balandžio 7 d. Politbiuras paskelbė dekretą, kuriuo buvo numatoma „atiduoti į teisingumo rankas paauglius, pradėdant dvylikamečiais, įrodžius, jog jie įvykdė įsilaužimą, smurto veiksmus, kūno žalojimą, kūno luošinimą ir nužudymą, kad jiems būtų pritaikytos visos įstatymo numatytos baudžiamosios sankcijos". Po kelių dienų vyriausybė nusiuntė prokuratūrai slaptą instrukciją, kurioje buvo patikslinama, kad į baudžiamąsias sankcijas paaugliams „taip pat įeina didžiausia visuomenės gynimo priemonė", t. y. mirties bausmė. Senieji Baudžiamojo kodekso potvarkiai, draudę skirti mirties bausmę nepilnamečiams, buvo panaikinti²⁰. Kartu NKVD buvo įpareigota pertvarkyti „nepilnamečių priėmimo ir paskirstymo punktus", ligi tol pavaldžius Švietimo komisariatui, ir įsteigti „darbo kolonijų" nepilnamečiams tinklą.

Tačiau tos priemonės buvo nelabai veiksmingos, jaunimo nusikalstamumas ir valkatavimas plito toliau. Raporte apie „nepilnamečių valkatavimo likvidavimą laikotarpiu nuo 1935 m. liepos 1 d. iki 1937 m. spalio 1 d." buvo pažymima:

„Nepaisant tarnybų pertvarkymo, padėtis ne ką tepagerėjo. [...] Nuo 1937 m. vasario pastebimas smarkus valkatų antplūdis iš kaimo zonų, labiausiai iš tų rajonų, kurie patyrė 1936 m. nederlių. [...] Masinis vaikų bėgimas iš kaimo dėl laikinų materialinių sunkumų, su kuriais susidūrė jų šeimos, paaiškinamas ne vien tik prastu kolchozų savivaldos kasų organizavimu, bet ir nusikalstama daugelio kolchozų vadovų praktika: norėdami atsikratyti mažamečių elgetų ir valkatų, jie išduoda jiems „valkatavimo ir elgetavimo liudijimus" ir pasiunčia juos į artimiausius miestus ir geležinkelio stotis. [...] Beje, geležinkelių administracija ir milicija, užuot sulaikiusios nepilnamečius valkatas ir nukreipusios juos į NKVD priėmimo ir paskirstymo centrus, apsiribo-

20 O. Khlevniouk, *op. cit.*, p. 154-156.

ja tuo, kad jėga įsodina juos į pravažiuojančius traukinius, norėdamos „išvalyti sektorį“, [...] ir valkatos atsiduria didžiuosiuose miestuose”²¹.

Keli skaičiai leis įsivaizduoti to reiškinių apimtį. Vien 1936 m. per NKVD „priėmimo punktus“ perėjo daugiau kaip 125 000 nepilnamečių valkatų; nuo 1935 m. iki 1939 m. daugiau kaip 155 000 nepilnamečių buvo pasiųsti į NKVD darbo kolonijas; 1936-1939 m. 92 000 vaikų, kurių amžius siekė 12-16 metų, stojo prieš teisumą. 1939 m. balandžio 1 d. duomenimis, daugiau nei 10 000 nepilnamečių kalėjo Gulago sistemoje²².

Ketvirtojo dešimtmečio pirmoje pusėje partijos-valstybės represijų prieš visuomenę intensyvumas kito: po aštrios konfrontacijos, lydimos teroristinių priemonių ir masinių valymų, stodavo pertraukos, leidžiančios atgauti tam tikrą pusiausvyrą ir net pažaboti susidūrimų sukeltą chaosą.

Be abejo, pirmasis didelis teroro ciklas, prasidėjęs 1929 m. pabaigoje kartu su išbuožinimu, pasiekė apogėjų 1939 m. pavasarį. Tuomet valdžiai iškilo tikrai negirdėtos problemos. Pirmiausia: kaip bado nuniokotuose rajonuose užtikrinti laukų darbus, kad būtų gautas derlius? „jei mes neatsižvelgsime į minimalius kolchozninkų poreikius, - įspėjo 1932 m. rudenį vienas žymus partijos veikėjas, - nebeliks kas sėti ir užtikrina žemės ūkio produkciją”.

Toliau: ką daryti su šimtais tūkstančių kalinių, kurių prikimšti kalėjimai ir lagerių sistema net nepajėgia jų panaudoti? „Kokį poveikį gyventojams gali turėti mūsų superrepresiniai įstatymai, - klausė savęs 1933 m. kovo mėnesį kitas vietinis partijos funkcionierius, - kai žinoma, kad prokuratūros siūlymu šimtai kolchozninkų, aną mėnesį nuteistų dvejiems ir daugiau kalėjimo metų už sėjos sabotavimą, jau paleisti į laisvę?”

²¹ GARF, 1235/2/2032/15-29.

²² J. A. Getty, G. T. Rittersporn, V. N. Zemskov, *Les victimes de la répression pénale dans l'URSS d'avant-guerre, Revue des Etudes Slaves*, vol. 65(4), 1993, p. 641.

Valdžios reakcija į šias dvi ekstremalias situacijas 1933 m. vasarą rodė esant dvi skirtingas orientacijas, kurių kaita ir trapi pusiausvyra buvo būdinga visam laikotarpiui nuo 1933 m. vasaros iki 1936 m. rudens, prieš prasidedant Didžiajam terorui.

Į pirmąjį klausimą (kaip bado nuniokotuose rajonuose užtikrinti laukų darbus, kad būtų gautas derlius?) valdžia atsakė kuo operatyviausiu būdu, surengdama milžiniškas miesto gyventojų gaudynes ir *manu militari* pasiųsdama juos lauko darbams.

Italijos konsulas Charkove 1933 m. liepos 20 d. rašė: „Miestiečių mobilizacija įgavo milžinišką mastą. [...] Šią savaitę į kaimą kasdien išsiunčiama mažiausiai po 20 000 žmonių. [...] Užvakar apsupo turgavietę, paėmė visus darbingus žmones: vyrus, moteris, paauglius ir paaugles; lydimus CPU konvojaus, nuvedė į stotį ir išsiuntė į laukus“²³.

Masinis miestiečių antplūdis neišvengiamai sukėlė įtampą išbadėjusiuose kaimuose. Valstiečiai padeginėjo barakus, kur buvo sugrūsti „mobilizuotieji“, - valdžia juos buvo įspėjusi neikišti nosies į „kanibalų“ kaimus. Šiaip ar taip, nepaprastai palankios meteorologinės sąlygos, visos galimos miestų darbo jėgos mobilizavimas, instinktyvus išlikusiųjų po badmečio noras išgyventi rajonuose, kuriuose 1932-1933 m. siautė badas, padėjo, ir 1933 m. rudenį buvo nuimtas visai padorus derlius.

Į antrąjį klausimą (ką daryti su kalėjimus užkimšusiu kalinių srautu?) valdžia atsakė pragmatiškai, paleisdama laisvėn šimtus tūkstančių žmonių. Konfidencialus Centro komiteto aplinkraštis 1933 m. gegužės 8 d. pripažino, kad būtina „reglamentuoti visus areštus“, „atlaisvinti kalinimo vietas“ ir „per du mėnesius sumažinti bendrą kalinių skaičių, išskyrus lagerius, nuo 800 000 iki 400 000“ . Kalėjimų „atlaisvinimo“ operacija užtruko beveik metus. Į laisvę buvo paleista maždaug 320 000 suimtųjų.^{23 24}

²³ A. Graziosi, *Lettres de Kharkov...*, art. cit., p. 77.

²⁴ CRCEDHC, 17/3/922/56-58.

1934 m. represinė politika šiek tiek aprimo. Tą liudija smarkiai sumažėjęs nuosprendžių skaičius GPU kuruojamose bylose: 1933 m. jų būta 240 000, o 1934 m. - 79 000²⁵. Politinė policija buvo reorganizuota. Sutinkamai su 1934 m. liepos 10 d. dekretu GPU tapo naujo sąjunginio Vidaus reikalų komisariato skyriumi. Taigi GPU lyg ir ištirpo tarp kitų skyrių, kurių buvo ne taip bijoma: darbininkų ir valstiečių milicijos, pasieniečių ir t. t. Nuo šiol žymima tuo pačiu sutrumpinimu kaip ir Vidaus reikalų komisariatas (*Narodnyj Komissariat Vnutrennyh Del*, NKVD, enkavedė), „naujoji“ politinė policija neteko dalies savo teisminių kompetencijų; pasibaigus tardymui, bylos turėjo būti „perduotos kompetentingiems teisminiams organams“, ir NKVD nebegalėjo įsakyti įvykdyti mirties bausmę apeidama centrinę politinę valdžią. Buvo įvesta ir apeliacijos procedūra: visus mirties nuosprendžius turėjo patvirtinti Politbiuro komisija.

Tačiau nors šios priemonės buvo pristatytos visuomenei kaip priemonės, „stiprinančios socialistinį teisėtumą“, jų poveikis buvo labai ribotas. Paaiškėjo, kad prokuratūra nepajėgia kontroliuoti teismo nutarimų dėl arešto, nes generalinis prokuroras Vyšinskis paliko represiniams organams visą veiklos laisvę. Beje, nuo 1934 m. rugsėjo Politbiuras pažeidė procedūrą, kurią buvo pats nustatęs mirties bausmės nuosprendžiams patvirtinti: kai kurių rajonų atsakingiems darbuotojams buvo leista savarankiškai, čia pat priimti mirties nuosprendį, nepranešant apie tai Maskvai ir nesiklausiant jos nuomonės. Taigi atoslūgis neilgai tetruko.

Naujas represijų ciklas įsibėgėjo po Sergejaus Kirovo nužudymo. Kirovas buvo Politbiuro narys ir Leningrado partinės organizacijos pirmasis sekretorius. 1934 m. gruodžio 1 d. jį nušovė Leonidas Nikolajevas, jaunas egzaltuotas komunistas, kuriam pavyko įsinešti ginklą į Smolnio institutą, po revoliucijos tapusį Leningrado partinės organizacijos vadovybės būstine.

²⁵ V. Popov, *art. cit.*, p. 28.

Ištisus dešimtmečius gyvavo hipotezė, kad Stalinas padėjo organizuoti savo pagrindinio politinio „varžovo“ nužudymą. Ši hipotezė ypač pasklido po „demaskavimų“, kuriuos Nikita Chruščiovas pateikė savo „Slaptajame pranešime“, perskaitytame 1956 m. vasario naktį iš 24 į 25 d. SSKP XX suvažiavimo delegatams. Tačiau neseniai ji buvo sukritikuota Alos Kirilinos²⁶ darbe, kuris remiasi dar neišspausdintais archyviniais šaltiniais. Šiaip ar taip, Stalinas plačiai pasinaudojo Kirovo nužudymu savo politiniams tikslams, juk šis įvykis materializavo, pavertė tikrove kartinę stalininės retorikos idėją apie sąmokslą. Kirovo nužudymas leido palaikyti įtampas ir krizės atmosferą, jis galėjo bet kuriuo momentu pasitarnauti kaip apčiuopiamas, konkretus įrodymas (iš tiesų vienintelis įrodymas), kad veikia platus sąmokslas, gresiantis šaliai, jos vadovams, socializmui. Be to, jis pačiu laiku pateikė puikiausią sistemos trūkumų paaiškinimą: jeigu padėtis prasta, jeigu gyvenimas sunkus, o ne „linksmas ir laimingas“, koksai turėjo būti, anot garsaus Stalino posakio, dėl šito „kalti Kirovo žudikai“.

Praėjus kelioms valandoms po to, kai buvo pranešta apie Kirovo nužudymą, Stalinas parašė dekretą, žinomą „gruodžio pirmosios įstatymo“ vardu. Šia nepaprasta priemone, įgyvendinta asmeninio Stalino nutarimo pagrindu, kurią Politbiuras patvirtino tik po poros dienų, buvo numatyta sutrumpinti terorizmo bylų nagrinėjimą: tardymas turėjo trukti ne ilgiau kaip dešimt dienų. Tos bylos turėjo būti nagrinėjamos teisme nedalyvaujant šalims, o mirties nuosprendis įvykdomas nedelsiant. Šis įstatymas, reiškęs radikalų atotrūkį nuo keliais mėnesiais anksčiau nustatytų teisminių procedūrų, tapo idealiu įrankiu Didžiajam terorui²⁷.

Per kitas savaites daug komunistų, kurie kadaise partijos viduje sudarė opoziciją Stalinui, buvo apkaltinti teroristine veikla. 1934 m.

²⁶ Alla Kirilina, *L'Assassinal de Kirov. Destin d'un stalinien, 1888-1934* (Paris, Le Seuil, 1995).

²⁷ R. Conquest, *La Grande Terreur*, Paris, Laffont, 1995, p. 429-430.

gruodžio 22 d. spauda pranešė, kad „šlykštų nusikaltimą“ įvykdė „po-grindinė teroristų grupė“, kurią sudarė, be Nikolajevo, trylika buvusių „zinovjevininkų“, o jai vadovavo vadinamasis „Leningrado Centras“. Visi grupės nariai buvo teisiami uždaromis durimis gruodžio 28 ir 29 d. ir pasmerkti mirti. Nuosprendis buvo tučtuojau įvykdytas. 1935 m. sausio 9 d. prasidėjo pramanyto „Leningrado kontrrevoliucinio zinovjevininkų Centro“ teismo procesas, į kurį buvo įtraukti septyniasdešimt septyni žmonės, tarp jų daug žymių partijos veikėjų, praeityje prieštaravusių Stalino linijai ir nuteistų kalėti. „Leningrado Centro“ demaskavimas leido išaiškinti ir likviduoti „Maskvos Centrą“. Devyniolika tariamų jo dalyvių, tarp jų Zinovjevas ir Kamenevas, buvo apkaltinti „ideologiniu bendrininkavimu“ su Kirovo žudikais ir 1935 m. sausio 16 d. teisiami. Zinovjevas ir Kamenevas pripažino, kad „buvusi opozicijos veikla objektyviomis aplinkybėmis galėjo stimuliuoti tų nusikaltėlių nuosmukį“. Pripažinę tokį stulbinantį „ideologinį bendrininkavimą“, kai tiek kartų buvo atgailavę ir viešai atsisakę savo opozicinių pažiūrų, abudu buvę partijos vadovai neišvengiamai turėjo tapti atpirkimo ožiais būsimoje teisingumo parodijoje. Tuo tarpu šis prisipažinimas jiems kainavo atitinkamai penketą ir dešimtį metų laisvės atėmimo - priverčiamųjų darbų. Iš viso per porą mėnesių, nuo 1934 m. gruodžio iki 1935 m. vasario, pagal naująją procedūrą, numatytą gruodžio 1 d. įstatyme dėl terorizmo, buvo nuteista 6500 žmonių²⁸.

Rytojaus dieną po nuosprendžio Zinovjevui ir Kamenevui Centro komitetas išsiuntinėjo visoms partijos organizacijoms slapta aplinkraštį, pavadintą „Įvykių, susijusių su niekšišku draugo Kirovo nužudymu, pamokos“. Čia buvo tvirtinama, kad veikė sąmokslas, kuriam vadovavo „du zinovjevininkų centrai [...] kaip užsimaskavusi baltagvardiečių organizacija“, ir primenama, kad Partijos istorija buvo ir liko nuolatinė kova su „antipartinėmis grupuotėmis“: trockininkais, „centristais demokratais“, „dešiniojo nukrypimo atstovais“, „dešiniakairuoliškais išsigimėliais“ ir t. t.

²⁸ O. Khlevniouk, *op. cit.*, p. 150-154.

Taigi įtariamai buvo visi, kas tik vieną ar kitą kartą nesutiko su Stalino pozicija. Buvusių opozicionierių medžioklė suintensyvėjo. 1935 m. sausio pabaigoje 988 buvę Zinovjevo šalininkai buvo išstremti iš Leningrado į Sibirą ir Jakutiją. Centro komitetas įsakė visoms vietos partinėms organizacijoms sudaryti sąrašus komunistų, kurie 1926-1928 m. buvo pašalinti iš partijos už tai, kad priklausė „trockininkų ir trockininkų-zinovjevininkų blokui“. Vėliau daug žmonių buvo areštuota remiantis kaip tik šiais sąrašais. 1935 m. gegužę Stalino nurodymu vietinėms partijos instancijoms išsiuntinėtas naujas Centro komiteto laiškas, kuriame buvo įsakoma kruopščiai patikrinti kiekvieno komunisto bilietą.

Oficiali Kirovo nužudymo versija - kad tą padarė asmuo, prasiškerbęs į Smolnį su „suklastotu“ partiniu biuleteniu, akivaizdžiai rodė „didžiulę politinę“ biuletenų patikrinimo kampanijos „reikšmę“. Ši kampanija truko daugiau kaip pusmetį. Joje uoliai darbavosi politinės policijos aparatas: NKVD parūpindavo partinėms instancijoms „įtariamų“ komunistų bylas, o partinės organizacijos savo ruožtu suteikdavo NKVD informaciją apie partijos narius, pašalintus iš jos per „patikrinimo“ kampaniją. Iš viso buvo pašalinta 9% partijos narių, t. y. maždaug 250 000²⁹. Neišsamiais duomenimis, kuriuos 1935 m. gruodžio pabaigoje susirinkusiam Centro komiteto plenumui pateikė atsakingas už šią operaciją centrinio kadrų skyriaus viršininkas Nikolajus Ježovas, vykstant šiai kampanijai buvo suimta 15 218 „priešų“, pašalintų iš partijos. Tačiau, anot Ježovo, šis valymas buvo atliktas labai prastai. Jis užtruko triskart ilgiau, nei buvo numatyta, dėl „aparato“ privisusių biurokratinių elementų piktavališkumo, kuriam buvo netoli iki sabotažo“. Nepaisant centrinės valdžios raginimų demaskuoti trockininkus ir zinovjevininkus, šioms kategorijoms priklausė tik 3% pašalintų iš partijos. Vietiniai partijos vadovai dažnai nesiryžo „užmegzti kontakto su NKVD ir pateikti Centrai individualų sąrašą žmonių, kuriuos reikėtų neatidėliotinai išstremti administracine nutartimi“.

²⁹ *Ibid.*, p. 158.

Trumpai tariant, anot Ježovo, bilietų patikrinimo kampanija parodė, koku mastu vietinių partijos aparatų „solidarumas“ trukdė centrinei valdžiai efektyviai kontroliuoti tai, kas iš tiesų vyko šalyje³⁰. Tai buvo svarbiausia ježovo išvada, ir Stalinas ją įsidėmėjo.

Teroro banga, siūbtelėjusi jau rytojaus dieną po Kirovo nužudymo, nusinešė ne tik buvusius komunistus, sudariusius opoziciją partijos viduje. Pasinaudodamas dingstimi, kad „teroristiniai baltagvardietiški elementai peržengė SSRS vakarinę sieną“, Politbiuras 1934 m. gruodžio 27 d. dekretu įsakė ištremti iš pasienio Ukrainos sričių du tūkstančius „antisovietinių šeimų“. 1935 m. kovo 15 d. buvo ištremti „i Kazachstaną ir Vakarų Sibirą visi nepatikimi elementai iš Leningrado srities ir Karelijos autonominės respublikos pasienio rajonų [...]“. Tai palietė daugiausia suomių, jie tapo pirmomis etninių trėmimų, pasiekusių apogėjų karo metu, aukomis. Per pirmąjį didelį trėmimą etniniu pagrindu išvežta maždaug 10 000 žmonių. Trėmimas pasikartojo 1936 m. pavasarį - buvo išvežta daugiau kaip 15 000 šeimų (maždaug 50 000 žmonių): Ukrainos lenkų ir vokiečių; jie atsidadė Kazachstane, Karagandos srityje, ir buvo įkurdinti kolchozuose³¹.

Kaip liudija kaltinamųjų nuosprendžių, priimtų baigiant svarstyti NKVD žinioje buvusias bylas, skaičius (1935 m. - 267 000, 1936 m. - daugiau kaip 274 000³²), per tuos dvejus metus represijų ciklas vėl įsibėgėjo. Buvo priimta viena kita padėtį švelninanti priemonė, pvz.: panaikinta *lišency*, t. y. žmonių, iš kurių atimtos pilietinės teisės, kategorija; anuliuoti nuosprendžiai, pagal kuriuos kolchozninkai buvo nuteisti mažiau nei penkeriems metams laisvės atėmimo; į laisvę pirma laiko paleista 37 000 žmonių, nuteistų pagal 1932 m. rugpjūčio 7 d. įstatymą; ištremtiems speckolonistams grąžintos jų

³⁰ O. Khlevniouk, op. cit., p. 156-159; J. A. Getty, *Origins of the Great Purges: the Soviet CP Reconsidered, 1933-1938*, Cambridge UP, 1985; CRCEDHC 17/120/240.

³¹ CRCEDHC 17/162/17; O. Khlevniouk, op. cit., p. 154; N. Werth, G. Moullec, op. cit., p. 376-377.

³² V. Popov, art. cit., p. 28.

pilietinės teisės; panaikinti diskriminaciniai draudimai priimti į aukštąsias mokyklas ištremtųjų vaikus. Tačiau šios priemonės buvo prieštaringos. Pvz., išvežtieji buožės, iš principo po penkerių tremties metų atgavę pilietines teises, galiausiai taip ir neturėjo teisės išvykti iš paskirtos gyvenamosios vietos. Vos tik atgavęs pilietines teises, vienas kitas pasiskubino grįžti į savo kaimą, o tai tučtuojau pridarė painiavos. Ar galima tuos sugrįžėlius priimti į kolchozą? Kur juos apgyvendinti? Juk jų namai ir turtas buvo konfiskuoti. Represijų logika toleravo tik pauzes; grįžimo atgal ji nepripažino.

Įtampa tarp režimo ir visuomenės dar labiau paastrėjo, kai valdžia nutarė atnaujinti stachanovinį judėjimą, atsiradusį po garsiojo „rekordo“, kurį buvo pasiekęs šachtininkas Andrejus Stachanovas, nuostabiai organizuoto brigados darbo dėka keturiolika kartų viršijęs anglies gavybos normą. Tuo remiantis buvo užsimota surengti didžiulę darbo našumo kėlimo kampaniją. 1935 m. lapkritį, praėjus vos porai mėnesių po įžymiojo Stachanovo rekordo, Maskvoje įvyko darbininkų pirmūnų konferencija. Joje dalyvavęs Stalinas pabrėžė „be galo revoliucingą judėjimo, laisvo nuo inžinierių, technikų ir įmonių vadovų konservatizmo“, pobūdį. Tuometinės sovietinės pramonės funkcionavimo sąlygomis stachanovinės dienos, savaitės, dekados ilgam sutrikdydavo gamybą; įrengimai gedo, nelaimingų atsitikimų darbe daugėjo, po „rekordų“ užeidavo produktyvumo smukimo periodai. Griebdamasi įprasto 1928-1931 m. specialistų kaltinimo, valdžia, žinoma, priskyrė atsakomybę už ekonominius sunkumus pramanytiems sabotuotojams, prasiskverbusiems į darbuotojų, inžinierių ir specialistų tarpą. Neatsargus žodis stachanovininkų adresu, gamybos ritmo sutrikimas, techninis incidentas buvo traktuojami kaip kontrrevoliuciniai veiksmai. Per pirmąjį 1936 m. pusmetį daugiau nei 14 000 pramonės darbuotojų buvo areštuota už sabotажą. Stalinas panaudojo stachanovinę kampaniją, kad dar labiau sustiprintų savo represinę politiką ir įsiūbuotų naują beprecedentinio teroro bangą, netrukus įėjusią į istoriją „Didžiojo teroro“ vardu.

Jau daug rašyta apie „Didįjį terorą“, kuris Rusijoje dar vadinamas *ježovščina*, t. y. Ježovo laikais. Iš tiesų per tuos dvejus metus, kai NKVD vadovavo Nikolajus Ježovas (nuo 1936 m. rugsėjo iki 1938 m. lapkričio), represijos įgavo dar neregėtą mastą. Jos neaplenkė nė vieno sovietinių gyventojų sluoksnio, pradedant Politbiuro nariais ir baigiant eiliniaus piliečiais, kuriuos suiminėdavo tiesiog gatvėse, kad būtų įvykdytos „represuotinių kontrrevoliucinių elementų“ kvotos. Išėjusius dešimtmečius Didžiojo teroro tragedija buvo nutylima. Vakaruose iš viso to laikotarpio prisimenami tik trys sensacingi vieši teismo procesai, įvykę Maskvoje 1936 m. rugpjūtį, 1937 m. sausį ir 1938 m. kovą, kai autoritetingiausi Lenino bendražygiai (Zinovjevas, Kamenevas, Krestinskis, Rykovas, Piatakovas, Radekas, Bucharinas ir kiti) prisipažino įvykdę baisiausius nusikaltimus: organizavę „trockininkams-zinovjevininkams“ ar „dešiniems trockininkams“ pavaldžius „teroristinius centrus“, kurie kėsinosi nuversti sovietinę vyriausybę, nužudyti jos vadovus, atkurti kapitalizmą, kurstyti sabotажą, pakirsti karinę SSRS galią, suskaldyti Sovietų Sąjungą ir atskirti nuo jos - užsienio valstybių naudai - Ukrainą, Baltarusiją, Gruziją, Armėniją, sovietinius Tolimuosius Rytus...

Maskvos procesai buvo kraupus spektaklis ir kartu savotiška širma, priedanga, nukreipusi pakviestų į spektaklį užsienio stebėtojų dėmesį nuo viso to, kas dėjosi už jos ar šalia jos: nuo masinių represijų prieš visas socialines kategorijas. Tų stebėtojų, kurie jau

nutylėjo išbuožinimą, badmetį, lagerių sistemos plėtimą, akyse 1936-1938 metai buvo tikrai paskutinis etapas politinės kovos, daugiau kaip dešimt metų vykusios tarp Stalino ir pagrindinių jo varžovų, tikrai „termidorinės stalininės biurokratijos“ ir „senosios lenininės gvardijos“, išsaugojusios ištikimybę savo revoliuciniams idealams, susidūrimo pabaiga.

Tęsdamas pagrindines Trockio darbo *Išduotoji revoliucija*, pasirodžiusio 1936 m., temas, didelio Prancūzijos dienraščio *Le Temps* redakcinio straipsnio autorius 1936 m. liepos 27 d. rašė:

„Rusijos revoliucija išgyvena savąjį Termidorą. P. Stalinas suvokė grynos marksistinės ideologijos ir pasaulinės revoliucijos mitotų šaltumą. Žinoma, jis yra geras socialistas, bet pirmiausia jis - patriotas, ir jis žino, kokį pavojų jo šaliai sudaro ši ideologija ir šis mitas. Galimas daiktas, jis svajoja apie apsišvietusį despotizmą, apie tam tikro tipo paternalizmą, tolimą kapitalizmui, bet lygiai tiek pat tolimą ir komunizmo chimeroms“.

O *L'Echo de Paris* 1937 m. sausio 30 d. atkartoją tą pačią mintį, tik kur kas vaizdingiau ir ne taip pagarbiai:

„Siaurakaktis gruzinas nejučiomis šliejasi prie Ivano Žiauriojo, Petro Didžiojo ir Jekaterinos II. Kiti, tie, kurie jo įsakymu buvo išžudyti, yra revoliucionieriai, likę ištikimi savo šėtoniškam tikėjimui; tai neurotikai, apsėsti nepaliaujamos griovimo manijos“¹.

Teks palaukti 1956 m. vasario 25 d. „slaptojo“ Chruščiovo pranešimo SSKP XX-ajame suvažiavime, pagaliau nutraukusio skraistę nuo „daugelio socialistinio teisėtumo pažeidimo aktų, įvykdytų 1936-1938 m. prieš Partijos vadovus ir narius“. Kitais metais buvo reabilituota tam tikras skaičius atsakingų partijos darbuotojų, ypač kariškių. Tačiau apie „eilines“ aukas ir toliau visi tylėjo. Tiesa, SSKP XXII-ajame suvažiavime, vykusiame 1961 m. spalį, Chruščiovas viešai pripažino, kad „nuo masinių represijų [...] nukentėjo paprastieji ir dori sovietiniai piliečiai“, bet jis neužsiminė apie tų represijų

¹ N. Werth, *Les Procès de Moscou, 1936-1938*, Bruxelles, Complexe, 1987, p. 61.

mastą, - o juk jis, kaip ir daugelis kitų jo kartos vadovų, buvo tiesiogiai už jas atsakingas.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje, remdamasis pabėgusių į Vakarus sovietinių žmonių liudijimais, taip pat ir „chruščiovinio atlydžio“ laikų tiek emigrantų, tiek sovietų publikacijomis, istorikas Robert'as Conquestas įstengė bendrais bruožais atkurti Didžiojo teroro peripetijas, darydamas kartais rizikingus apibendrinimus apie nutarimų priėmimo mechanizmus ir smarkiai perdėdamas aukų skaičių².

Robert'o Conquesto darbas sukėlė daug diskusijų, ypač dėl teroro centralizacijos laipsnio, dėl Stalino vaidmens ir Ježovo vaidmens, dėl aukų skaičiaus. Pvz., kai kurie amerikiečių revizionistinės mokyklos istorikai nesutiko, kad Stalinas tiksliai planavęs įvykių raidą nuo 1936 iki 1938 m. Jie pabrėžė augančią įtampą tarp centrinės valdžios ir vis labiau stiprėjančių vietinių valdžios aparatų, taip pat plačiai nekontroliuojamų represijų „boksavimą“ ir aiškino nepaprastą 1936-1938 m. represijų mastą tuo, kad vietiniai aparatai, norėdami nukreipti smūgį nuo savęs, griebdavosi teroro prieš atpirkimo ožius ir taip pademonstruodavo Centrai savo budrumą ir nepakantumą kovoję su visokio plauko „priešais“³.

Dar nesutariama dėl aukų skaičiaus. Anot Conquesto ir jo mokinų, Didžiojo teroro metais buvo mažiausiai šeši milijonai areštų, trys milijonai egzekucijų ir dar du milijonai žmonių mirė lageriuose. Istorikai revizionistai laiko tuos skaičius smarkiai perdėtais.

Atverti, nors ir dalinai, sovietiniai archyvai leidžia šiandien iš naujo įvertinti Didįjį terorą. Po tiek šioje srityje dirbusių istorikų mes nesiimsime keliuose puslapiuose atkurti nepaprastai sudėtingą ir tragišką dvejų kruvinausių sovietinio režimo metų istoriją, o

² R. Conquest, *La Grande Terreur*, Paris, Stock, 1968; réed. R. Laffont, 1995.

³ J. A. Getty, *Origins of the Great Purges: the Soviet CR Reconsidered, 1933-1938*. Cambridge UP, 1985; G. Rittersporn, *Simplifications stalinienne et complications soviétiques, 1933-1953*, Paris, EAC, 1988; J. A. Getty, R. T. Manning (leid.), *Stalinu Terror. New Perspectives*, Cambridge UP, 1993.

pabandysime nušviesti klausimus, kurie pastaraisiais metais sukėlė ginčus: dėl teroro centralizacijos laipsnio ir aukų skaičiaus bei jų kategorijų.

Kalbant apie teroro centralizacijos laipsnį, šiandien prieinami Politbiuro dokumentai⁴ patvirtina, kad masinės represijos iš tiesų vyko aukščiausios partinės instancijos, t. y. Politbiuro, ir Stalino iniciatyva. Pati kruviniausia iš didelių represinių operacijų - „buvusių buožių, nusikaltėlių ir kitų antisovietinių elementų likvidavimas“⁵ nuo 1937 m. rugpjūčio ligi 1938 m. gegužės, jos organizavimas ir vykdymas aiškiai parodo atitinkamą Centro ir vietinės valdžios vaidmenį, taip pat ir šios operacijos, turėjusios galutinai išspręsti problemą, kurios nepavyko sureguliuoti ankstesniais metais, logiką.

Klausimas dėl tolesnio ištremtų buožių likimo buvo darbotvarkėje jau 1935-1936 m. Nors jiems buvo draudžiama - ir nuolat apie tai primenama - išvykti iš nurodytos gyvenamosios vietos, vis daugiau „speckolonistų“ įsiliedavo į laisvų darbininkų masę, joje ištirpdavo ir šitaip dingdavo iš valdžios akiračio. Gulago viršininkas Rudolfas Bermanas 1936 m. rugpjūčio raporte rašė: „Pasinaudodami gana tolerantišku priežiūros režimu, daugelis speckolonistų, seniai dirbančių mišrioje brigadose kartu su laisvais darbininkais, išvyko iš savo gyvenamosios vietos, ir darosi vis sunkiau juos susigražinti. Juk jie įgijo specialybę, įmonių administracija suinteresuota juos išsaugoti, kartais jiems pavyksta netgi gauti pasą, jie susituokia su laisva bendradarbe, dažnai turi namus...“⁶

Aibė speckolonistų, privalėjusių gyventi pramoninėse vietovėse, įsiliedavo į vietinę darbininkiją, kiti bėgdavo toliau nuo privalo-

⁴ *Stalinskoje Politbiuro v 30-ye gody*, dokumentų rinkinys, sudarytas O. V. Chlevniuko, A. V. Kvašonkino, L. P. Košelevos, L. A. Rogovajos, M., 1995; O. V. Khlevniouk, L. P. Kochelva, J. Howlett, L. Rogovaia, *Les Sources archivistiques des organes dirigeants du PC(b)R, Communisme*, Nr. 42-43-44 (1995), p. 15-34.

⁵ *Trud*, 1992 m. birželio 4 d.

⁶ GARF, 9479/1/978/32.

mos gyvenamosios vietos. Daug tokių „bėglių“, neturinčių nei dokumentų, nei pastogės, prisidėdavo prie asocialių elementų ir mažamečių nusikaltėlių gaujų, kurių miestų pakraščiuose vis gausėjo. Kai kurių komendantūrų inspekcija 1936 m. rudenį atskleidė padėtį, kuri valdžios akimis žiūrint buvo „nepakenčiama“, „netoleruotina“: pvz., paaiškėjo, kad Archangelsko rajone iš 89 700 speckolonistų, teoriškai privalėjusių gyventi nurodytoje vietoje, beliko vos 37 000!

Įkyri mintis apie „buožę sabotuotoją, prasiskverbusį į įmones“, ir apie „buožę banditą, slankiojantį po miestą“, paaiškina, kodėl ši „kategorija“ pirmiausia tapo atpirkimo ožiu per didžiąją represinę operaciją, kurią 1937 m. liepos pradžioje įsakė vykdyti Stalinas.

1937 m. liepos 2 d. Politbiuras išsiuntinėjo vietinės valdžios organams telegramą, įsakydamas „tučtuojau suimti visus buožes ir nusikaltėlius [...], sušaudyti priešiškesniai nusiteikusius, kai tik *troika* [komisija, kurią sudarė trys nariai: partijos rajono komiteto pirmasis sekretorius, prokuroras ir rajono NKVD viršininkas] administracine tvarka išnagrinės jų bylas, o ne tokius aktyvius, bet priešiškus režimui elementus ištremti. Centro komitetas siūlo per penkias dienas pateikti jam *troikų* sudėtį, taip pat sušaudytinų asmenų ir ištremtinų asmenų skaičius“.

Per kelias savaites Centras gavo iš vietinės valdžios „orientacinius duomenis“, jais remdamasis Ježovas 1937 m. liepos 30 d. parengė operatyvinį įsakymą Nr. 00447 ir tą pačią dieną jį įteikė Politbiurui ratifikuoti. Vykdam tą „operaciją“ turėjo būti suimti 259 450 žmonių. Iš areštuotųjų reikėjo atrinkti 72 950 žmonių, kurie turėjo būti sušaudyti⁷. Iš tikrųjų tie skaičiai buvo negalutiniai, nes sudarytame sąraše trūko daugelio rajonų, dar nepateikusių Maskvai savo „prognozių“. Kaip ir išbuožinimo laikais, kiekvienas rajonas gavo konkrečias kvotas abiem kategorijoms (pirmoji kategorija - sušaudyti, antroji kategorija - ištremti).

Pažymėtina, kad elementai, prieš kuriuos buvo nukreipta operacija, priklausė kur kas platesniam socialiniam politiniam spektrui ne-

⁷ *Trud*, 1992 m. birželio 4 d.

gu pradžioje išvardytos kategorijos: šalia „buvusių buožių“ ir „kriminalinių elementų“ buvo minimi „socialiai pavojingi elementai“, „antissovietinių partijų nariai“, „buvusieji caro pareigūnai“, „baltagvardiečiai“ ir t.t. Žinoma, šitaip būdavo „tituluojamas“ bet kuris įtariamasis, nesvarbu su kuo jis susijęs: su partija, su inteligentija ar tiesiog su „liaudimi“. Kai dėl įtariamųjų sąrašų, tai kompetentingos NKVD tarnybos turėjo metų metus jiems parengti, tikrinti ir koreguoti.

1937 m. liepos 30 d. operatyvinis įsakymas suteikė vietiniams vadovams teisę prašyti iš Maskvos papildomų represuotinių asmenų sąrašų. Asmenų, turinčių atlikti bausmę lageryje, arba sušaudytųjų šeimas galima buvo areštuoti „viršijant kvotą“.

Rugpjūčio pabaigoje į Politbiurą pasipylė prašymai padidinti kvotas. Nuo 1937 m. rugpjūčio 28 d. iki gruodžio 15 d. Politbiuras ratifikavo įvairius pasiūlymus jas padidinti: iš viso buvo numatyta sušaudyti 22 500 žmonių, o 16 800 internuoti lageriuose. 1938 m. sausio 31 d. NKVD siūlymu Politbiuras pritarė naujam „kontingento išplėtimui“: 57 200 žmonių turėjo būti suimta papildomai, iš jų 48 000 sušaudyta. Visa operacija turėjo baigtis 1938 m. kovo 15 d. Tačiau ir šiuosyk vietinės valdžios instancijos, nuo praėjusių metų daugybę kartų „valytos“ ir atnaujintos, nutarė pademonstruoti savo uolumą. 1938 m. nuo vasario 1 d. iki rugpjūčio 29 d. Politbiuras patvirtino papildomus dar 90 000 represuotinių žmonių sąrašus.

Taigi operacija, turėjusi trukti keturis mėnesius, iš tiesų užtruko daugiau kaip metus ir mažiausiai 200 000 žmonių viršijo pradinę kvotą⁸. Potenciali auka buvo kiekvienas asmuo, įtariamasis „bloga“ socialine kilme. Be to, ypač įtarinėjami buvo visi tie, kurie gyveno pasienio zonose, palaikė kokius nors ryšius su užsieniu, per karą buvo patekę į nelaisvę arba turėjo giminių, tegu ir tolimų, užsienyje, t. y. už SSRS ribų. Tiems žmonėms, kaip, beje, radijo mėgėjams (trumpabanginininkams ir kt.), filatelistams ir esperantininkams, grėsė labai rimtas pavojus būti apkaltintiems špionažu. Nuo 1937 m. rug-

⁸ O. Khlevniouk, *Le Cercle du Kremlin*, op. cit., p. 208-210.

pjūčio 6 iki gruodžio 21 d. Politbiuras sankcionavo, o NKVD įvykdė mažiausiai dešimt operacijų, kurios buvo tokio pat tipo, kaip ir atliktos pagal operatyvinį įsakymą Nr. 00447. Jomis siekta „likviduoti“ tariamąsias „šnipų“ ir „diversantų“ grupes, susidariusias tautiniu pagrindu; taigi „likviduoti“ reikėjo paeiliui: vokiečius, lenkus, japonus, rumunus, suomių, lietuvius, estus, latvius, graikus, turkus. Vykdančias operacijas per penkiolika mėnesių (nuo 1937 m. rugpjūčio ligi 1938 m. lapkričio) buvo suimta šimtai tūkstančių žmonių.

Tarp kitų operacijų, apie kurias šiandieną jau turime duomenų (nors juose dar apstu spragų, nes buvusio KGB ir Prezidento archyvai, kur saugomi konfidencialiausi dokumentai, tyrinėtojams neprieinami), galima paminėti:

- „vokiečių kontingento, dirbančio valstybės gynybos įmonėse, likvidavimo“ operaciją 1937 m. liepos 20 d.;
- „iš Charbino repatrijavusių japonų tinklo teroristinės, diversinės ir šnipinėjimo veiklos likvidavimo“ operaciją, pradėtą 1937 m. rugsėjo 19 d.;
- „dešiniosios militaristinės japoniškosios kazokų organizacijos likvidavimo“ operaciją, pradėtą 1937 m. rugpjūčio 4 d.; jos laiku, 1937 m. rugsėjį-gruodį, buvo represuota daugiau kaip 19 000 žmonių;
- „suiamtų liaudies priešų šeimų represavimo“ operaciją, vykdomą NKVD 1937 m. rugpjūčio 15 d. operatyviniu įsakymu Nr. 00486.

Čia išvardyta tik maža dalis Politbiuro įsakytų ir NKVD įvykdytų operacijų, bet ir jos akivaizdžiai parodo centralizuotą masinių 1937-1938 m. represijų pobūdį. Žinoma, ir šios operacijos, kaip visos stambios represinės akcijos, kurias Centro įsakymu vykdė vietiniai pareigūnai, neapsiėjo be kraštutinių ir „buksavimo“. Taip buvo ir su išbuožinimu, ir su miestų valymu, ir su specialistų medžiokle. Po Didžiojo teroro *ježovščinos* kraštutinių tirti buvo pasiūsta viešintelė komisija į periferiją - į Turkmėnistaną. Šioje mažytėje respublikoje, turinčioje vos 1 300 000 gyventojų, t. y. tik 0,7% viso SSRS gyventojų skaičiaus, vien „buvusių buožių, nusikaltėlių ir kitų

antisovietinių elementų likvidavimo" metais, nuo 1937 m. rugpjūčio iki 1938 m. rugsėjo, NKVD *troikų* buvo nuteisti 13 259 žmonės. Iš jų 4037 buvo sušaudyti. Pagal Maskvos nustatytas kvotas iš viso turėjo būti suimti 6277 žmonės, iš kurių reikėjo sušaudyti 3225⁹. Galima spėti, kad panašių kraštutinių būta ir kituose šalies rajonuose. Juos sąlygojo pats kvotų - iš Centro gautų planingų įsakymų - principas ir išmiklinti biurokratiniai refleksai, kurių esmė - savo uolumu užbėgti už akių viršininkų norams ir Maskvos direktyvoms.

Kita dokumentų serija patvirtina centralizuotą tų Stalino bei Politbiuro įsakytų ir ratifikuotų masinių žudynių pobūdį. Kalbama apie asmenų, kurie turėjo būti nuteisti, sąrašus. Juos sudarinėjo Politbiuro teisminių bylų komisija. Tai ji iš anksto nustatydavo bausmes asmenims, turintiems stoti prieš Aukščiausiojo teismo karinę kolegiją, karo teismus arba NKVD Ypatingąjį pasitarimą. Ši komisija, į kurią įėjo Ježovas, pateikė Stalinui ir Politbiuro nariams pasirašyti mažiausiai 383 sąrašus; juose buvo daugiau kaip 44 000 partijos, armijos ir liaudies ūkio vadovų bei atsakingų darbuotojų pavardžių. Iš jų daugiau kaip 39 000 buvo nuteisti mirti. Stalino parašas yra po 362 sąrašais, Molotovo pasirašyta 373 sąrašai, Vorosilovo - 195, Kaganovičiaus - 191, Ždanovo - 177, Mikojanas - 62¹⁰.

Visi šie vadovai patys išvyko 1937 m. vasarą į vietas su užduotimi išvalyti vietos partines organizacijas: Kaganovičius buvo pasiųstas išvalyti Donbaso, Čeliabinsko, Jaroslavlį, Ivanovo, Smolensko rajonų. Ždanovas, išvalęs savąjį - Leningrado - rajoną, leidosi į Orenburgą, Baškiriją, Tatarstaną. Andrejevas - į Šiaurės Kaukazą, į Uzbekistaną ir Tadžikistaną; Mikojanas - į Armėniją, Chruščiovas - į Ukrainą.

Nors dauguma instrukcijų dėl masinių represijų buvo ratifikuotos kaip viso Politbiuro rezoliucijos, šiandien prieinami archyviniai

⁹ O. Khlevniouk, *op. cit.*, p. 212.

¹⁰ Reabilitacija. Političeskije procesy 30-50 godov, M., 1991, p. 39; Istočnik, 1995, 1, p. 117-130.

dokumentai rodo, kad daugumos nutarimų dėl visų lygių represijų autorius ir iniciatorius buvo pats Stalinas. Štai kad ir toks pavyzdys: kai 1937 m. rugpjūčio 27 d. 17 val. Centro komiteto sekretoriatas gavo Rytų Sibiro srities partijos komiteto sekretoriaus Michailo Koročenkos pranešimą apie „sabotažu kaltinamų“ agronomų procesą, Stalinas pats 17 val. 10 min. išsiuntė jam telegramą: „Patariu jums nuteisti Andrejevo apskrities sabotuotojus mirties bausme ir paskelbti apie jos įvykdymą spaudoje“¹¹.

Visi šiandien prieinami dokumentai (Politbiuro protokolai, Stalino darbo laiko paskirstymas ir Stalino priimtų Kremliuje lankytojų sąrašas) rodo, kad Stalinas kruopščiai kontroliavo Ježovo veiklą ir jai vadovavo. Jis taisė pagrindines NKVD instrukcijas, tvarkė didžiųjų politinių procesų tardymo eigą ir netgi sudarinėjo jų scenarijų. Kol vyko tardymas „karinio sąmokso“ byloje, į kurią buvo įvelti maršalas Tučačevskis ir kiti aukšti Raudonosios armijos vadai, Stalinas priiminėjo Ježovą kasdien¹². Visais *ježovščinos* etapais Stalinas išlaikė politinę įvykių kontrolę. Tai jis nutarė paskirti Ježovą vidaus reikalų komisaru, 1936 m. rugsėjo 25 d. nusiuntęs Politbiurui garsiąją telegramą iš Sočio: „Absoliučiai būtina, kad draugas Ježovas būtų skubiai paskirtas vidaus reikalų komisaru. Jagoda aiškiai nesusidorojo su užduotimi demaskuoti trockininkų-zinovjevininkų bloką. Šiuo atveju GPU atsilieka ketveriais metais“. Būtent Stalinas nutarė padaryti galą „NKVD piktnaudžiavimams“. 1938 m. lapkričio 17 d. Centro komiteto dekretu buvo laikinai nutraukta „masinių arešto ir trėmimo operacijų“ organizavimas. Po savaitės Ježovas buvo atleistas iš vidaus reikalų komisaro pareigų. Jį pakeitė Berija. Didysis teroras baigėsi tuo, kuo ir prasidėjo: Stalino įsakymu.

Ar galima nustatyti dokumentų patvirtintą *ježovščinos* aukų skaičių ir jų kategorijas?

¹¹ *Izvestija*, 1992 m. birželio 10 d., p. 2.

¹² Stalino darbo laiko paskirstymas ir jo priimtų Kremliuje lankytojų sąrašas: *Istoričeskij Archiv*, 1995, Nr. 4, p. 15-73 (1936-1937 m. duomenys).

Šiandien mes disponuojame keliais visiškai slaptais dokumentais, kurie buvo parengti Nikitai Chruščiovui ir pagrindiniams partijos vadovams destalinizacijos metu. Tai ilgo „asmenybės kulto laikais įvykdytų represijų“ tyrimo medžiaga. Tyrimą atliko Nikolajaus Šverniko vadovaujama komisija, sudaryta pasibaigus SSKP XXII-ajam suvažiavimui¹³. Tyrinėtojai gali palyginti jos duomenis su įvairiais kitais jau prieinamais statistiniais šaltiniais: Gulago administracijos, Teisingumo komisariato, prokuratūros dokumentais¹⁴.

Taigi paaiškėjo, kad vien 1937 ir 1938 m. NKVD areštavo 1 575 000 žmonių; 1 345 000, arba 85,4% suimtųjų, buvo nuteisti; 681 692 (arba 51% žmonių, nuteistų 1937-1938 m.) susilaukė mirties bausmės.

Suimtųjų nuteisimo procedūros buvo skirtingos įvairioms grupėms. Politikų, ekonomistų, kariškių, inteligentijos atstovų, priklausančių geriausiai žinomai ir matomiausiai kategorijai, bylos buvo nagrinėjamos karo teismų NKVD Ypatingųjų pasitarimų. Kadangi procesų skaičius buvo milžiniškas, vyriausybė 1937 m. liepos pabaigoje kiekviename rajone įvedė *troikas*, kurias sudarė prokuroras, NKVD viršininkas ir milicijos viršininkas. Jų procedūra būdavo nepaprastai trumpa ir greita, nes jos turėdavo įvykdyti Centro iš anksto nustatytas kvotas. Pakakdavo pasinaudoti tarnybų jau sudarytais žmonių sąrašais. Tardymas apsiribodavo paprasčiausiais formalumais; per vieną dieną *troikos* peržiūrėdavo šimtus bylų. Tai liudija neseniai paskelbtas *Leningrado Martirologas*, kur surašyti visi leningradiečiai, suimti ir nuteisti mirti pagal Baudžiamojo kodekso 58-ąjį straipsnį, pradedant 1937 m. rugpjūčiu. Suėmimą nuo mirties nuosprendžio paprastai skirdavo tik kelios dienos, daugių daugiausia - kelios savaitės. Nuosprendis būdavo neapskundžiamas ir įvykdomas per kelias dienas. Vykstant specifinėms „šnipų ir diversantų likvidavimo“ operacijoms arba stambioms represijų operacijoms, tokioms

¹³ *Istočnik*, 1995, Nr. 1, p. 117-132; V. P. Popov, *art. cit.*, p. 20-31.

¹⁴ J. A. Cetty, G. Rittersporn, V. Zemskov, *Les victimes de la répression pénale dans l'URSS d'avant-guerre*, *Revue des études slaves*, t. LXV, 4, p. 631-663.

kaip „buožių likvidavimo“, pradėta 1937 m. rugsėjo 12 d., ar „liaudies priešų šeimų represavimo“ operacija, areštas (vien dėl to, kad būtų įvykdyta kvota) priklausė nuo daugybės atsitiktinumų. Tai galėjo būti „geografinis“ atsitiktinumas: žmogus būdavo suimamas paprasčiausiai todėl, kad gyveno pasienio zonoje. Suėmimo dingstimi galėjo tapti individuali kelionė, vienaip ar kitaip susijusi su užsieniu, arba „užsienietiška“ kilmė (tėvai ar kuris nors iš tėvų - užsieniečiai); pavojus grėsė ir numatytų suimti bendravardžiams. Jeigu anksčiau kartotekon įtrauktų žmonių sąrašas būdavo nepakankamas „normai įvykdyti“, vietos valdžia „susitvarkydavo“ savo nuožiūra: pvz., kad papildytų „sabotuotojų“ kategoriją, Turkmenijos NKVD, pasinaudojęs vienoje įmonėje kilusiu gaisru, areštavo visus ten buvusius žmones ir priverė juos išvardyti „bendrininkus“¹⁵. Užprogramuotas iš aukščiau, savavališkai nurodant „politinių“ priešų kategorijas, teroras pačia savo prigimtimi išprovokuodavo tokius reiškinius, kurie iškalbingai charakterizavo represinį aparatą.

Visi tie duomenys, kurie, beje, primena, kad tarp tų 681 692 nubaustų mirtimi žmonių kadriniai komunistai sudarė tik menką dalį, negali būti laikomi galutiniais. Į juos neįeina tų metų trėmimai (pvz., 172 000 korėjiečių, 1937 m. gegužę-spalį išvežtų iš sovietinių Tolimųjų Rytų į Kazachstaną ir Uzbekistaną). Neįeina nei suimtieji, kurie mirė kankinami kalėjime ar buvo perkelti į lagerius (duomenys nežinomi), nei kaliniai, mirę tais metais lageriuose (1937 m. - apie 25 000, 1938 m. - daugiau kaip 90 000)¹⁶. Netgi sumažinti, atsižvelgiant į gyvų išlikusių liudijimus, tie skaičiai rodo pasibaisėtinas masines žudynes, kuriomis buvo užsimota prieš visą visuomenę.

Ar įmanoma šiandien smulkiau išanalizuoti, kokioms kategorijoms priklausė tų masinių žudynių aukos? Mes turime šiokių tokių statistinių duomenų apie Gulago kalinius ketvirtojo dešimtmečio pa-

¹⁵ J. A. Getty, G. T. Rittersporn, V. K. Zemskov, *art. cit.*, p. 655.

¹⁶ V. Zemskov, *Gulag, Sociologičeskije issledovanija*, 1991, Nr. 6, p. 14-15.

baigoje ir pateiksime juos žemiau. Tačiau ši informacija apie visus kalinius, o ne vien suimtuosius Didžiojo teroro metais, tik iš dalies atsako į klausimą, kiekgi žmonių buvo nuteista kalėti lageriuose *je-žovščinos* laikotarpiu. Akivaizdu, kad smarkiai padaugėjo aukštąjį išsilavinimą turinčių kalinių (1936-1939 m. - 70%), o tai patvirtina, kad ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje teroras ypač skynė išsilavinusią elitą nepriklausomai nuo to, ar jis buvo susijęs su partija, ar ne.

Viena geriausiai žinomų Didžiojo teroro pusių buvo represijos prieš atsakingus partijos darbuotojus, nes šios represijos demaskuotos pirmiausia, pradedant partijos XX-uju suvažiavimu. Savo „Slaptajame pranešime“ Chruščiovas plačiai palietė šias represijas, nuo kurių nukentėjo penki Politbiuro nariai, visi buvę ištikimi Stalinui: Postyševas, Rudzutakas, Eichė, Kosioras, Čubaras. Be to, buvo represuoti 98 iš 139 Centro komiteto narių ir 1108 iš 1966 delegatų, dalyvavusių partijos XVII-ajame suvažiavime 1934 m. Neliko užmiršti ir vadovaujantys komjaunimo darbuotojai: buvo suimti 72 iš 93 Centro komiteto narių, 319 iš 385 rajono sekretorių ir 2310 iš 2750 apskričių sekretorių. Apskritai rajoniniai ir vietiniai partijos ir komjaunimo aparatai, Centro įtariamai neabejotinai „teisingų“ Maskvos nutarimų „sabotavimu“ arba trukdymu centrinei valdžiai efektyviai kontroliuoti šalies įvykius, buvo visiškai atnaujinti. Leningrade, ypač įtartiname mieste, kur partinei organizacijai vadovavo Zinovjevas, kur buvo nužudytas Kirovas, Ždanovas ir rajoninio NKVD viršininkas Zakovskis areštavo daugiau kaip 90% partijos darbuotojų. Tačiau šie sudarė tik mažytę dalį 1936-1939 m. represuotų leningradiečių¹⁷. Valymams stimuliuoti į provinciją buvo pasiųsti Centro emisarai, gavę užduotį, anot vaizdingo *Pravdos* posakio, „sunaikinti trockinių-fašistinių blakių lizdus“.

Kai kurie rajonai, kaip liudija daliniai statistiniai duomenys, buvo ypatingai „valomi“. Pirmą vietą čia ir vėl užima Ukraina. Pasky-

¹⁷ *Leningradskij Martirolog, 1937-1938, Sankt-Peterburg, 1995, egzekucijų Leningrade statistika, p. 3-50.*

rus Chruščiovą Ukrainos komunistų partijos vadovu, tik per 1938 m. čia buvo areštuota daugiau kaip 106 000 žmonių (didžioji dalis buvo nuteista mirti). Iš 200 Ukrainos komunistų partijos Centro komiteto narių liko gyvi trys. Tas pats scenarijus pasikartojo visose rajoninėse ir vietinėse partijos instancijose, kur buvo organizuota dešimtys viešų procesų komunistų vadovams teisti.

Skirtingai nuo procesų uždaromis durimis ar *troikų* slaptų posėdžių, kur kaltinamojo likimas būdavo išsprendžiamas per kečias minutes, vieši vadovų procesai buvo gerokai nuspalvinti populizmu ir atliko svarbų propagandinį vaidmenį. Buvo manoma, kad jie sustiprins ryšį tarp „liaudies atstovų, paprastų kovotojų, žinančių teisingą sprendimą“, ir Vado, demaskuodami vietinius vadovus, tuos „naujuosius ponus, visada patenkintus savimi [...], kurie savo nežmonišku elgesiu dirbtinai didina nepatenkintų ir suerzintų skaičių, šitaip kurdami rezervinę armiją trockininkams“ (iš Stalino kalbos, pasakytos 1937 m. kovo 3 d.). Kaip ir didieji Maskvos procesai, šie vieši rajoniniai procesai, kurių posėdžiai būdavo plačiai aprašomi vietinėje spaudoje, pasitarnavo nepaprastai ideologinei, liaudiškai ir populistinei mobilizacijai. Kadangi jie demaskavo sąmokslą, tą esminę ideologijos formą, kadangi jie atliko karnavalinę funkciją (galingieji tapę nedorėliais, o „paprasti žmonės“ pripažinti „teisingo sprendimo žinovais“), tie vieši procesai, anot Annie Kriegel, buvo „nuostabus socialinės profilaktikos mechanizmas“.

Represijos prieš vietinius partijos vadovus, žinoma, tebuvo virš vandens kyšanti aisbergo dalis. Paimkime pavyzdžiu Orenburgo sritį. Turime smulkų rajoninio NKVD pranešimą „apie operatyvines priemones likviduoti pagrindinėms trockininkų ir bucharininkų grupėms, taip pat ir kitoms kontrrevoliucinėms grupuotėms“. Tos priemonės buvo vykdomos nuo 1937 m. balandžio 1 d. iki rugsėjo 18 d., t. y. dar prieš Ždanovo atvykimą, turėjusį „pagreitinoti“ valymą¹⁸.

¹⁸ CRCEDHC, 17/120/285/24-37.

Šioje srityje per penkis mėnesius buvo suimta:

- 420 „trockininkų“; visi jie buvo vadovaujantys politikos ir ekonomikos darbuotojai;

- 120 „dešiniųjų“; visi jie buvo svarbūs vietiniai vadovai.

Šie 540 partijos kadry sudarė beveik 45% vietinės *nomenklatūros*. Ždanovui atvykus į Orenburgą, buvo suimti ir nubausti mirtimi 598 kiti atsakingi darbuotojai. Šioje srityje, kaip ir kitur, 1937 m. rudenį buvo sunaikinti beveik visi politiniai ir ūkiniai vadovai. Juos pakeitė naujoji karta. Tai buvo Brežnevo, Kosygino, Ustinovo, Gromykos karta - trumpai tariant, žmonės, po kurio laiko atėję į aštuntojo dešimtmečio Politbiurą.

Tačiau šalia to tūkstančio areštuotų aukštųjų pareigūnų buvo aibė eilinių partijos narių ir buvusių komunistų, kuriems grėsė tiesioginis pavojus, ir paprastų piliečių, jau seniai įtrauktų į vienokių ar kitokių „elementų“ kartotekas. Jie visi ir sudarė daugumą Didžiojo teroro aukų.

Grįžkime prie Orenburgo NKVD pranešimo:

- „šiek tiek daugiau kaip 2000 dešinėsios militaristinės japoniškosios kazokų organizacijos narių“ (apie 1500 jų buvo sušaudyta);

- „daugiau kaip 1500 caro karininkų ir valdininkų, 1935 m. ištremtų iš Leningrado į Orenburgą“ (kalbama apie „socialiai svetimus elementus“, ištremtus po Kirovo nužudymo į įvairius šalies rajonus);

- „maždaug 250 asmenų, suimtų ryšium su lenkų byla“;

- „maždaug 95 asmenys, suimti [...] ryšium su elementų, kilusių iš Charbino, byla“;

- „3290 asmenų - ryšium su buvusių buožių likvidavimo operacija“;

- „1399 asmenys [...] per kriminalinių elementų likvidavimo operaciją“.

Taigi dar iki represijų paūmėjimo atvykus Andrejui Ždanovui Orenburgo srityje NKVD per penkis mėnesius suėmė daugiau kaip 7500 žmonių, įskaitant 30 komjaunuolių ir 50 čionykštės karo mokyklos kursantų. Nors 90% vietinės *nomenklatūros* kadry suėmi-

mas buvo ištis sensacingas, jie tesudarė mažytį visų represuotų žmonių procentą. Beveik visi tie žmonės priklausė kuriai nors kategorijai, kurių laukė specifinės operacijos, numatytos ir aprobuotos tiek Politbiuro, tiek paties Stalino.

Tam tikros atsakingų darbuotojų ir vadovų kategorijos ypač nukentėjo: diplomatai ir Užsienio reikalų komisariato personalas, kuriuos, žinoma, buvo lengva apkaltinti špionažu, arba ūkinių ministerijų pareigūnai ir gamyklų direktoriai, įtariami „sabotažu“. Iš aukšto rango diplomatų buvo suimti Krestinskis, Sokolnikovas, Bogomolovas, Jurenevas, Ostrovskis, Antonovas-Ovsejenka, tarnavę Berlyne, Londone, Pekine, Tokijuje, Bukarešte ir Madride. Diduma suimtų diplomatų buvo sušaudyti¹⁹.

Kai kuriose ministerijose represijų aukomis tapo visi pareigūnai, beveik be išimčių. Mažai kam žinomame Staklių gamybos komisariate buvo atnaujinta visa administracija; areštuoti visų tam komisariatui pavaldžių gamyklų direktoriai (išskyrus du), beveik visi inžinieriai ir technikai. Tas pats dėjosį kituose pramonės sektoriuose: aviacijos pramonėje, laivų statyboje, metalurgijoje, taip pat ir transporte. Yra fragmentinių padėties tuose sektoriuose tyrimų medžiaga. Didžiajam terorui pasibaigus, Kaganovičius partijos XVIII-ajame suvažiavime, vykusiame 1939 m. kovo mėnesį, pripažino: „1937 ir 1938 m. sunkiosios pramonės vadovaujantis personalas buvo ištisai atnaujintas, tūkstančiai naujų žmonių buvo paskirti į vadovaujančius postus vietoj demaskuotų sabotuotojų ir šnipų [...]. Dabar mes apsirūpinę kadrais, kurie imsis vykdyti bet kokią užduotį, kurią jiems paskirs draugas Stalinas“.

Tarp skaudžiausiai nukentėjusių nuo *ježovščinos* partijos darbuotojų buvo užsienio komunistų partijų vadovai ir komunistų Internacionalo (Kominterno) darbuotojai, įsikūrę Maskvoje²⁰. Iš areštuotų Vokietijos komunistų partijos narių paminėtini: Heinzas Neu-

¹⁹ R. Conquest, op. cit., p. 918-921.

²⁰ *Ibid*, p. 886-912.

mannas, Hermannas Remmele, Fritzas Schulte, Hermannas Schubertas, visi buvę Politbiuro nariais; Leo Fliegas, Centro komiteto sekretorius, Heinrichas Süsskindas ir Werneris Hirschas, laikraščio *Rote Fahne* vyriausieji redaktoriai, Hugo Eberleinas, vokiečių partijos delegatas steigiamojoje Kominterno konferencijoje. 1940 m. vasarį, praėjus keliems mėnesiams po Vokietijos-SSRS pakto sudarymo, 570 vokiečių komunistų, kalintų Maskvos kalėjimuose, buvo perduoti gestapui ant Brest Litovsko tilto, per kurį ėjo valstybės siena.

Nuo valymų smarkiai nukentėjo ir vengrų komunistai. 1919 m. Vengrijos revoliucijos iniciatorius Béla Kunas buvo suimtas ir sušaudytas, kaip ir dvylika liaudies komisarų, įėjusių į trumpalaikę komunistinę Budapešto vyriausybę ir vėliau radusių prieglobstį Maskvoje. Buvo suimta beveik 200 italų komunistų (ir Paolo Robotti, Togliatti svainis), 100 jugoslavų komunistų, tarp kurių buvo partijos generalinis sekretorius Gorkicas, organizacijos sekretorė Vlada Copic, vadovaujanti internacionalinėms brigadoms, ir trys ketvirčiai Centro komiteto narių.

Tačiau didžiausią duoklę terorui atidavė lenkai. Lenkų komunistų padėtis buvo ypatinga: lenkų komunistų partija atsirado iš Lenkijos ir Lietuvos socialdemokratų partijos, kuri 1906 m. autonomijos pagrindu buvo priimta į Rusijos socialdemokratų darbininkų partiją (RSDDP). Rusų ir lenkų partijos palaikė labai glaudžius ryšius. Beje, vienu lenkų partijos vadovų iki 1917 m. buvo ne kas kitas, o Feliksas Dzeržinskis. Daugelis lenkų socialdemokratų padarė karjerą bolševikų partijoje: Dzeržinskis, Menžinskis, Unšlichtas (visi jie vadovavo GPU), Radekas... pakanka paminėti labiau žinomas.

Dauguma Didžiojo teroro aukų - bevardės

1. Ištraukos iš „eilinės“ 1938 m. bylos

Byla Nr. 24260

1. Pavardė: Sidorovas.
2. Vardas: Vasilijus Klementovičius.
3. Gimimo vieta ir metai: Sečevas, Maskvos sritis, 1893.
4. Adresas: Sečevas, Kolomenskojės rajonas, Maskvos sritis.
5. Profesija: kooperatyvo tarnautojas.
6. Priklausomybė profsajungai: kooperatyvo tarnautojų profsajungos narys.
7. Suėmimo metu turima nuosavybė (detalus aprašymas): 1 medinis namas, 8 x 8 m, dengtas toliu, dalinai dengtas kiemas, 20 x 7 m; 1 karvė, 4 avys, 2 kiaulės, naminiai paukščiai.
8. 1929 m. turėta nuosavybė: ta pati, priedo 1 arklys.
9. 1917 m. turėta nuosavybė: 1 medinis namas, 8 x 8 m; 1 dalinai dengtas kiemas, 30 x 20 m; 2 kluonai, 2 pašiūrės, 2 arkliai, 2 karvės, 7 avys.
10. Socialinė padėtis suėmimo metu: tarnautojas.
- II. Tarnyba caro armijoje: 1915-1916 m., 2-osios klasės pėstininkas 6-ajame Turkestano PP.
12. Tarnyba Baltojoje armijoje: netarnavau.
13. Tarnyba Raudonojoje armijoje: netarnavau.
14. Socialinė kilmė: laikau save valstiečio vidutinioko sūnumi.
15. Politinė praeitis: nepartinis.
16. Tautybė, pilietybė: rusas, SSRS pilietis.
17. Priklausomybė RKP(b): nepriklausau.
18. Išsilavinimas: pradinis.
19. Dabartinė karo prievolinko padėtis: atsarginis.
20. Ar buvo teistas: ne.

21. Sveikatos būklė: išvarža.

22. Šeimyninė padėtis: vedęs. Žmona: Anastasija Fiodorovna, 43 metų, kolchozninkė; duktė: Nina, 24 metų.

Suimtas 1938 m. vasario 13 d. rajoninio NKVD vadovybės.

2. Ištraukos iš apklausos protokolo

Klausimas: paaiškinkite mums savo socialinę kilmę, socialinę ir turtinę padėtį prieš ir po 1917 m.

Atsakymas: Gimiau prekybininkų šeimoje. Maždaug ligi 1904 m. mano tėvas turėjo krautuvėlę Maskvoje, Zolotorožskajos gatvėje. Tėvas man sakė, kad jis prekiaavo vienas pats, nieko nesamdė. Po 1904 m. tėvas buvo priverstas krautuvėlę uždaryti, nes nepajėgė konkuruoti su stambiais pirkliais. Jis grįžo į kaimą, į Syčevą, čia išsinuomojo šešis hektarus dirbamos žemės ir du hektarus pievos. Jis turėjo vieną samdinį, tokį Goriačevą, kuris dirbo su tėvu daug metų, iki 1916-ųjų. Po 1917 m. ūkis mums išliko, bet mes netekome arklių. Aš dirbau kartu su tėvu iki 1925 m., o jam mirus mudu su broliu pasidalijome ūkį.

Aš nepripažįstu jokios savo kaltės.

3. Ištraukos iš kaltinamojo akto

[...] Sidorovas, piktavališkai nusistatęs prieš sovietų valdžią ir ypač prieš Partiją, sistemingai varė antisovietinę propagandą, sakydamas: „Stalinas ir jo gauja nenori pasitraukti iš valdžios, Stalinas nužudė daugybę žmonių, bet nenori pasitraukti. Bolševikai tebesilaiko valdžioje, suiminėja dorus žmones, ir apie tai negalima net kalbėti, kitaip pateksis dvidešimt penkeriems metams į lagerį“.

Teisiamasis Sidorovas neprisipažino esąs kaltas, tačiau buvo demaskuotas daugelio liudijimų. Byla buvo perduota troikai.

Parašas: Salachajevas, Kolomenskojės rajono milicijos jaunesnysis leitenantas.

Pritariu: Galkinas, Valstybės saugumo leitenantas, Kolomenskojės rajono Valstybės saugumo būrio viršininkas.

*4. Ištraukos iš troikos nuosprendžio protokolo,
1938 m. liepos 16 d.*

[...] Sidorovo V. K. byla. Buvęs komersantas, kartu su tėvu turėjo krautuvę. Kaltinamas tuo, kad varė tarp kolchozninkų kontrrevoliucinę propagandą, pasireiškusių priešiškomis kalbomis, pilnomis grasinimų komunistams ir Partijos bei vyriausybės politikos kritikos.

Nuosprendis: SUŠAUDYTI Sidorovą Vasilijų Klementovičių ir konfiskuoti visą jo turtą.

Nuosprendis įvykdytas 1938 m. rugpjūčio 3 d.

Reabilituotas po mirties 1989 m. sausio 24 d.

(Šaltinis: Volia, 1994, Nr. 2-3, p. 45-46)

1937-1938 m. lenkų komunistų partija buvo visiškai likviduota. Dvylika Sovietų Sąjungoje buvusių lenkų Centro komiteto narių sušaudyti, kaip ir visi lenkai, atstovavę Kominterno instancijoms. 1937 m. lapkričio 28 d. Stalinas pasirašė dokumentą, kuriuo siūloma „išvalyti“ lenkų komunistų partiją. Po partijos valymo Stalinas dažniausiai parinkdavo naują vadovaujantį personalą iš vienos ar kitos valymo metu susiformavusios frakcijos, kurios konkuruodavo tarpusavyje. „Valant“ lenkų komunistų partiją, visos frakcijos buvo apkaltintos tuo, kad „vykdė slaptų lenkiškų kontrrevoliucinių tarnybų instrukcijas“. 1938 m. rugpjūčio 16 d. Kominterno vykdomasis komitetas nubalsavo už lenkų komunistų partijos paleidimą. Manuilskio aiškinimu, „lenkiško fašizmo agentams pavyko užimti visus svarbiausius lenkų komunistų partijos postus“.

Leidę save „suklaidinti“, pritrūkę „budrumo“, atsakingi sovietiniai Kominterno darbuotojai, žinoma, tapo tolesnėmis valymo aukomis: beveik visi sovietiniai Internacionalo kadrai (iš jų galima paminėti Knoriną, Vykdomojo komiteto narį, Mirovą-Abramovą, ryšių su užsieniu skyriaus viršininką, Alichanovą, kadro skyriaus viršininką), t. y. šimtai žmonių, buvo likviduoti. Po Internacionalo va-

lymo išliko tik pavieniai vadovai, absoliučiai paklusnus Stalinui, tokie kaip Manuilskis ar Kuusinenas.

Dar viena 1937-1938 m. skaudžiai nukentėjusi kategorija, apie kurią esama tikslų duomenų, buvo kariškiai²¹. 1937 m. birželio 11 d. spauda pranešė, kad karo teismas, posėdžiavęs uždaromis durimis, nuteisė mirti maršalą Tuchačevskį, gynybos komisaro pavaduotoją ir pagrindinį Raudonosios armijos modernizavimo organizatorių, kuris nuo 1920 m. Lenkijos kampanijos dažnai nesutarė su Stalinu ir Vorosilovu, ir septynis armijos generolus: Jakirą (Kijevo karinės apygardos komendantą), Uborevičių (Baltarusijos karinės apygardos komendantą), Eidemaną, Korką, Putną, Feldmaną, Primakovą - už išdavystę ir šnipinėjimą. Per kitas dešimt dienų buvo areštuota 980 aukštųjų karininkų, tarp jų 21 armijos korpuso generolas ir 37 divizijos generolai. „Karinio sąmokslas“ byla, sufabrikuota Tuchačevskui ir jo „bendrininkams“, buvo rengiama jau seniai. Pagrindiniai kaltinamieji buvo suimti 1937 m. gegužę. „Energingai“ tardomi (peržiūrint Tuchačevskio bylos medžiagą po dvidešimties metų, kai buvo ketinama jį reabilituoti, pastebėta, kad ant daugelio maršalo parodymų puslapių likę kraujo pėdsakų) paties Ježovo, kaltinamieji netrukus prieš teismą vienas po kito pripažino savo kaltę. Stalinas pats kontroliavo visą tardymą. Apie gegužės 15 d. per SSRS ambasadorių Prahoje jis buvo gavęs falsifikuotą dosjė, sudarytą slaptųjų nacistinių tarnybų. Dosjė buvo suklastoti laišškai, kuriais Tuchačevskis neva palaikė ryšį su aukštosios vokiečių karinės vadovybės nariais. O pačiomis vokiečių tarnybomis manipuliavo NKVD...

Per porą metų trukusį Raudonosios armijos valymą buvo likviduoti:

- 3 maršalai iš 5 (Tuchačevskis, Jegorovas ir Bliucheris; du pastarieji buvo sušaudyti 1938 m. vasarį ir kovą);

²¹ A. Cristiani et V. Michaleva (leid.), *Le Repressioni degli arini trenta nell' Armata rossa, recueil de documents*, Naples, IUO, 1996.

- 13 armijos generolų iš 15;
- 8 admirolai iš 9;
- 50 korpuso generolų iš 57;
- 154 divizijos generolai iš 186;
- 16 armijos komisarų iš 16;
- 25 korpuso komisarai iš 28.

Nuo 1937 m. gegužės iki 1938 m. rugsėjo buvo suimta ar pašalinta iš armijos 35 020 karininkų. Vis dar nežinia, kiek jų buvo sušaudyta. Maždaug 11 000 (ir generolus Rokosovskį bei Gorbatovą) tarp 1939 ir 1941 m. grąžino į armiją. Tačiau po 1938 m. rugsėjo prasidėjo nauji valymai, taigi iš viso Didžiojo teroro metais, kaip rodo patikimiausi duomenys, buvo suimta apie 30 000 karininkų iš 178 000²². Pagal proporciją ne toks didelis, kaip apskritai buvo manoma, Raudonosios armijos „valymas“ atsiliepė per 1940 m. SSRS-Suomijos karą ir prasidėjus Vokietijos-SSRS karui.

Nepaisant hitlerinės grėsmės, į kurią jis žiūrėjo toli gražu ne taip rimtai kaip kiti bolševikų vadovai, pvz., Bucharinas ar Litvinovas, buvęs užsienio reikalų komisarų iki 1939 m. balandžio, Stalinas nedvejodamas paaukojo didumą geriausių Raudonosios armijos karininkų dėl visiškai naujų kadro, kurie neprisiminė ginčytinų epizodų, susijusių su Stalino „karvedžio“ veikla pilietinio karo metais, ir kuriems nekiltų pagunda, galėjusi kilti tokiems žmonėms kaip maršalas Tuchačevskis, užginčyti tam tikrus karinius ir politinius sprendimus, Stalino priimtus ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, būtent - suartėjimą su nacistine Vokietija.

Kitą socialinę grupę, tapusią Didžiojo teroro auka, sudaro inteligentija. Apie tai turime palyginti gausią informaciją²³. Nuo pat tada, kai ji tapo pripažinta visuomenės grupe, t. y. nuo XIX a. vidurio,

²² *Le Repressioni...*, op. cit., p. 20 ir kt.

²³ R. Conquest, op. cit., p. 749-772; V. Chentalinski, *La Parole ressuscitée. Dans les archives littéraires du KGB*, Paris, R. Laffont, 1993.

rusų inteligentija buvo didžiausia pasipriešinimo despotizmui ir minčių paverгимui žadintoja. Taigi visiškai natūralu, kad ji ypatingai nukentėjo jau nuo pirmųjų represijų, dar gana nuosaikių: 1922, o vėliau 1928-1931 m. 1937 m. kovą-balandį spaudos kampanija pasmerkė „nukrypimus“ ekonomikos, istorijos, literatūros srityse. Iš tiesų nebuvo palikta nuošaly nė viena mokslo ir kūrybos šaka, nes politiniais doktrinieriškais pretekstais dažnai buvo dangstomos ambicijos ir konkurencija. Kaip tik dėl to, 1932 m. mirus istorikui Pokrovskui, buvo suimti visi jo mokiniai. Ypatingas pavojus grėsė profesūrai: juk ji, skaitydama viešas paskaitas, darė įtaką plačiai studentų auditorijai, o menkiausią dėstytojo žodį galėjo užfiksuoti uolūs informatoriai. Akademijos, universitetai ir institutai buvo nusiaubti, ypač nukentėjo Baltarusija, kur 87 akademikai iš 105 buvo areštuoti kaip „lenkų šnipai“, ir Ukraina. Čia pirmasis „buržuazinių nacionalistų“ valymas įvyko 1933 m.: tūkstančiai Ukrainos inteligentų buvo suimti už tai, kad „pavertė buržuazinių nacionalistų ir kontrrevoliucionierių landynėmis Ukrainos Mokslų Akademiją, Ševčenkos institutą, Žemės ūkio akademiją, Ukrainos marksizmo-leninizmo institutą, taip pat Švietimo, Žemės ūkio ir Teisingumo komisariatų“ (iš Postyšjevo kalbos 1933 m. birželio 22 d.). Didysis 1937-1938 m. valymas užbaigė Ukrainoje tai, ką buvo pradėjęsi prieš ketverius metus vykdyta operacija.

Taip pat nukentėjo mokslininkai, bent kiek, kad ir menkai, susiję su politika, ideologija, ekonomika ar gynyba. Aviacijos pramonės įžymybės, tokios kaip Tupolevas (garsiojo lėktuvo konstruktorius) ar Koroliovas (pirmosios sovietinės kosminės programos pradininkas), buvo areštuoti ir išsiųsti į vieną iš NKVD mokslinio tyrimo centrų, Solženicyno aprašytą *Pirmajame rate*. Be to, buvo suimti: beveik visi (27 iš 29) didžiosios Pulkovo observatorijos astronomai; beveik visi statistikai, dirbę Centrinėje statistikos valdyboje, kuri buvo ką tik, 1937 m. sausį, atlikusi gyventojų surašymą, paskelbtą negaliojančiu, nes „buvo smarkiai iškraipyti elementarūs statistikos mokslo pagrindai ir vyriausybės instrukcijos“; daug

kalbininkų, prieštarausių oficialiai Stalino patvirtintai „kalbininko“ marksisto N. Maro teorijai; šimtai biologų, atmetusių „oficialaus biologo“ Lysenkos šarlatanizmą. Tarp garsiausių aukų buvo profesorius Levitas, Medicininės genetikos instituto direktorius, Tulaikovas, Grūdinių kultūrų instituto direktorius, botanikas Janata ir akademikas Vavilovas, Žemės ūkio mokslų akademijos prezidentas, suimtas 1940 m. rugpjūčio 6 d. ir miręs kalėjime 1943 m. sausio 26 d.

Skaudžią duoklę *ježovščinai* atidavė rašytojai, publicistai, teatralai, žurnalistai, apkaltinti, esą gynę „svetimas“ ar „priešiškas“ pažiūras, toldami nuo „socialistinio realizmo“ normų. Beveik du tūkstančiai Rašytojų sąjungos narių buvo suimti, išvežti į lagerius ar sušaudyti. Tarp žymiausių aukų buvo *Odesos pasakų* ir *Raudonosios kavalerijos* autorius Isakas Babelis (sušaudytas 1940 m. sausio 27 d.), rašytojai Borisas Pilniakas, Jurijus Oleša, Panteleimonas Romanovas, poetai Nikolajus Kliujevas, Nikolajus Zabolockis, Osipas Mandelštas (miręs Sibiro persiuntimo lageryje 1938 m. gruodžio 27 d.), Gurgenas Maris, Ticianas Tabidzė. Buvo suimti muzikai (kompozitorius Jeliajevas, dirigentas Mikoladzė), teatralai, tarp kurių pirmavo didysis režisierius Vsevolodas Mejerholdas. 1938 m. pradžioje Mejerholdo teatras buvo uždarytas - kaip „svetimas sovietiniam menui“. Atsisakęs viešai atgailauti, Mejerholdas 1939 m. birželį buvo suimtas, kankinamas ir 1940 m. vasario 2 d. sušaudytas.

Tais metais valdžia pabandė, anot populiaraus tada posakio, „galutinai likviduoti paskutinius dvasininkijos likučius“. Per anuliuotąjį 1937 m. surašymą paaiškęjus, kad dauguma gyventojų (apie 70%), nepaisant visokiausio spaudimo, teigiamai atsakė į klausimą: „Ar jūs tikintis?“, sovietiniai vadovai nutarė pradėti trečią ir paskutinį puolimą prieš Bažnyčią. 1937 m. balandį Malenkovas nusiuntė Stalinui laišką, kuriame pavadino įstatymus, reguliuojančius kulto sritį, atsilikusiais ir pasiūlė atšaukti 1929 m. balandžio 8 d. dekretą. Malenkovas aiškino: „Juo buvo sudarytas legalus pagrindas, leidžias aktyviausiems klerikalams ir sektų nariams įkurti iš-

sišakojusią organizaciją, apimančią šešis šimtus tūkstančių priešikų sovietų valdžiai asmenų". Ir darė išvadą: „Laikas padaryti galą klerikalinėms organizacijoms ir bažnytinei hierarchijai“²⁴. Tūkstančiai dvasininkų ir beveik visi vyskupai vėl iškeliavo į lagerius, tik šį kartą daug jų buvo sušaudyta. Iš 1936 m. dar veikusių dvidešimties tūkstančių cerkvių ir mečečių 1941 m. tebeveikė mažiau nei tūkstantis. Kalbant apie oficialiai užregistruotų kulto tarnų skaičių, 1941 m. pradžioje jis pakilo iki 5665 (daugiau kaip pusę to skaičiaus sudarė dvasininkai iš 1939-1941 m. inkorporuotų į SSRS sudėtį Pabaltijo, Lenkijos, Ukrainos ir Moldavijos teritorijų). Tuo tarpu 1936 m. jis dar viršijo 24 000²⁵.

Didysis teroras, politinė operacija, kurią inicijavo ir kuriai nuo pradžios ligi galo vadovavo aukščiausios partijos instancijos, t. y. Stalinas, tuo metu visiškai dominavęs Politbiure, pasiekė abu savo pagrindinius tikslus.

Pirmas Didžiojo teroro tikslas buvo sukurti civilinę ir karinę biurokratiją iš jaunų kadro, suformuotų stalinine ketvirtojo dešimtmečio dvasia, - tokių kadro, kurie, tariant Kaganovičiaus žodžiais partijos XVIII-ajame suvažiavime, „imsis vykdyti bet kokią užduotį, kurią jiems paskirs draugas Stalinas". Ligi tol įvairios administracijos buvo mišinys, sudarytas iš „buržuazinių specialistų", parengtų dar carizmo laikais, ir bolševikinių kadro, paskubomis apmokytų čia pat, darbe, vykstant pilietiniam karui. Jos stengėsi išsaugoti savo profesionalumą, savąjį valdymo logiką arba paprasčiausiai - savo autonomiją, savų klientų tinklą ir nepasidavė aklai ideologiniam Centro voliuntarizmui ir jo įsakymams. Sunkumai, ištikę 1935 m. „partinių bilietų tikrinimo" kampaniją, susidūrusią su pasyviu vietinių partijos vadovų pasipriešinimu, ir daugumos statistikų atsisakymas „pagražinti" 1937 m. sausį vykusio gyventojų surašymo rezultatus pagal

²⁴ M. I. Odincov, *Na puti k svobode sovetsi, M.*, 1990, p. 53-54.

²⁵ GARF, 3316/2/1615/116-149.

Stalino pageidavimus - štai du reikšmingi pavyzdžiai, parodę stalininiams vadovams, kokia gi yra toji administracija, kuria jie disponuoja šaliai valdyti. Buvo aišku, kad didelė dalis kadry, ar jie būtų komunistai, ar nepartiniai, nebuvo pasirengę paklusti bet kokiam Centro įsakymui. Taigi Stalinui skubiai reikėjo pakeisti juos „efektyvesniais“, t. y. paklusnesniais žmonėmis.

Antras Didžiojo teroro tikslas buvo radikaliai užbaigti visų „socialiai pavojingų elementų“ likvidavimą. „Socialiai pavojingi elementai“ buvo labai plati sąvoka. Kaip nurodė Baudžiamasis kodeksas, socialiai pavojingu buvo pripažįstamas bet kuris asmuo, „įvykdęs visuomenei pavojingą veiksmą“, arba toks asmuo, „kurio ryšiai su nusikalstamais sluoksniais ar praeities veikla sudaro pavojų“. Remiantis šiais principais, socialiai pavojinga galima buvo laikyti visą „buvusiųjų“ kohortą, prieš kurią praeityje dažniausiai ir buvo taikomos represijos: buvę buožės, buvę nusikaltėliai, buvę caro pareigūnai, buvę menševikų, eserų ir kitų partijų nariai, ir t. t. Visi tie „buvusieji“ ir likviduoti Didžiojo teroro metais sutinkamai su Stalino teorija, išdėstyta 1937 m. vasarį-kovą vykusiame Centro komiteto plenumo. Pagal tą teoriją, „kuo labiau artėjama prie socializmo, tuo įnirtingesnė darosi merdinčių klasių liekanų kova“.

Kalbėdamas 1937 m. vasario-kovo Centro komiteto plenumo, Stalinas ypatingai pabrėžė mintį, kad SSRS, vienintelė „socializmą sukūrusi“ šalis, yra priešiškų valstybių apsuptyje. Tos kaimyninės valstybės (Suomija, Baltijos valstybės, Lenkija, Rumunija, Turkija, Japonija), padedamos Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos, anot jo, siunčia į SSRS „armijas šnipų ir diversantų“, turinčių sabotuoti socializmo statybą. Unikali, sakralizuota valstybė, SSRS, turėjo „šventas“ sienas, kurios tuo pačiu buvo fronto linijos kovoje su visur esančiu išoriniu priešu. Nenuostabu, kad tokiomis aplinkybėmis šnipų, t. y. visų tų, kas turėjo bent kokį, nors ir menkiausią, kontaktą su „kitu pasauliu“, medžioklei ir potencialios bei mitinės „penktosios kolonos“ likvidavimui buvo sutelkta visa Didžiojo teroro veikla ir dėmesys.

Stambiosios aukų kategorijos (aukštieji kariniai kadrai, specialistai, socialiai pavojingi elementai - „buvusieji“, šnipai) padeda suvokti pagrindines to žudynių mechanizmo, per dvejus metus sunaikinusio apie 700 000 žmonių, funkcijas.

Ketvirtajame dešimtmetyje, pasižymėjusiame dar neregėtomis represijomis prieš visuomenę, nepaprastai išsiplėtė koncentracijos stovyklų - lagerių sistema. Šiandien prieinami Gulago archyvai leidžia tiksliai nustatyti tuomet vykusią jos evoliuciją, įvairius pertvarkymus, kalinių skaičių ir jų srautus, kalinių paskirstymą darbams, taip pat jų pasiskirstymą pagal lytį, amžių, tautybę, išsilavinimą, nuosprendžio tipą¹. Žinoma, vis dar lieka neaiškumų. Gulago biurokratija gebėjo gerai suskaičiuoti savo „ganomuosius“, bet tik tuos, kurie atvyko į paskirties vietą. O apie tuos, kurie į tą vietą neatvyko, statistikos duomenų beveik nėra. Galbūt jie mirė kalėjime ar be galo pervežinėjami iš vieno lagerio į kitą. Kiek jų buvo, šiandieną pasakyti neįmanoma, net jeigu jų kančių keliai nuo suėmimo iki nuteisimo pakankamai dažnai aprašyti ir paliudyti.

1930 m. viduryje GPU valdomuose lageriuose dirbo jau apie 140 000 kalinių. Vien tik milžiniškiems Baltosios—Baltijos jūrų kanalo kasimo darbams prireikė vergiškos 120 000 žmonių darbo jėgos, tad buvo pagreitintas dešimčių tūkstančių kalinių pervežimas iš kalėjimų į lagerius. Kaltinamųjų nuosprendžių skaičius nepaliaujamai augo: 1929 m. už GPU žinioje buvusius nusikaltimus nuteista 56 000 žmonių, o 1930 m. - jau daugiau kaip 208 000 (palyginus

¹ A. Getty, G. Rittersporn, V. Zemskov, art. cit.; N. Werth, Goulag, les vrais chiffres. art. cit.; A. Nove, Victims of Stalinism: How Many?, iš J. A. Getty, R. Manning, Stalinist Terror, op. cit.

su 1 178 000 nuteistų 1929 m. bylose, kurios nepriklausė CPU jurisdikcijai, ir 1 238 000 - 1931 m.²). 1932 m. pradžioje didžiosiose CPU statybose, kur mirtingumas galėjo siekti 10% per metus, kaip ir kasant Baltosios—Baltijos jūrų kanalą, vargo daugiau nei 300 000 kalinių.

1934 m. liepą, CPU pertvarkius į NKVD, Gulagui (Glavnoje upravljenije lagerei - Vyriausioji lagerių valdyba) atiteko 780 smulkių pataisos kolonijų, kuriose buvo maždaug 212 000 kalinių. Jos buvo laikomos neproduktyviomis ir prastai tvarkomomis. Anksčiau jos buvo pavaldžios Teisingumo liaudies komisariatui. Kad lageris būtų produktyvus, jis turėjo būti didelis ir specializuotas. Netrukus pagrindinę vietą stalininėje SSRS ekonomikoje užėmė milžiniški kalinimo kompleksai, kuriuose buvo po dešimtis tūkstančių kalinių. 1935 m. sausio 1 d. jau suvienyto Gulago sistema apėmė daugiau kaip 965 000 kalinių, iš kurių 725 000 buvo „darbo lageriuose“, o 240 000 - „darbo kolonijose“, mažesniuose vienetuose, kur buvo kalinami „socialiai mažiau pavojingi“ asmenys, dažniausiai nuteisti trumpesniai nei trejų metų laikui³.

Per ateinančius dvidešimt metų Gulago žemėlapis daugiausia išliko toks, koks buvo jau 1935 m. pradžioje. Solovkų salose įkurta kalinimo sistema, turėjusi apie 45 000 kalinių, paskleidė savo „skrajojančius lagerius“, kurie persikeldavo į naujas miško kirtavietes Karelijoje, Baltosios jūros pakrantėse ir Vologdos rajone. Didžiulis Svirlagas, kuriame buvo apie 43 000 kalinių, turėjo užduotį aprūpinti malkomis Leningradą ir visus jo priemiesčius, o Temnikovo lageris su 35 000 kalinių - Maskvą.

Pradedant strateginiu Kotlaso punktu, Šiaurės rytų geležinkelis, miško kirtavietės ir kasyklos slinko link Ust Vymo, Uchtos, Pečioros ir Vorkutos. 51 000 Uchtpečlago kalinių tiesė kelius, dirbo anglies kasyklose ir naftos gavybos įmonėse, išsidėsčiusiose šiame tolimosios Šiaurės rajone. Kita atšakaėjo link Šiaurės Uralo, jo che-

² Žr. Popov, *art. cit.*, p. 20-31.

³ V. Zemskov, *Gulag, art. cit.*, p. 11.

mijos kombinatų Solikamske ir Bereznikuose, o pietryčiuose Vakarų Sibiro lageriai su 63 000 kalinių tiekė nemokamą darbo jėgą didžiajam anglies kombinatui Kuzbasugol.

Dar labiau į pietus, Kazachstane esančiame Karagandos rajone, Steplago „žemdirbystės lageriai“ su 30 000 kalinių įgyvendino naujovišką stepių įsisavinimo eksperimentą. Čia režimas buvo ne toks griežtas kaip Dmitlage (196 000 kalinių) - didžiausiose ketvirtjo dešimtmečio vidurio statybose, turėjusiose užduotį, 1933 m. užbaigus Baltosios-Baltijos jūrų kanalą, iškasti antrąjį didelį Stalino laikų kanalą - Maskvos-Volgos.

Dar vienas didžiulis projektas, tikrai vertas faraonų laikų ir užmojų, buvo BAM'as: Baikalo-Amūro magistralė, geležinkelis, turėjęs dubliuoti Transsibiro magistralę nuo Baikalo ežero ligi Amūro. 1935 m. pradžioje apie 150 000 Bamlago kalinių, suskirstytų į trisdešimt „divizijų“, tiesė pirmąją geležinkelio atkarpą. 1939 m. Bamlagas, turėjęs 260 000 kalinių, buvo didžiausia konclagerinė sistema Sovietų Sąjungoje.

Pagaliau nuo 1932 m. Sevvostlago, Šiaurės rytų lagerių, sistema dirbo labai didelę strateginę reikšmę turinčiam Dalstrojaus aukso gavybos kombinatui. Aukso buvo eksportuojamas ir perkami industrializacijai būtini vakarietiški įrengimai. Aukso klodai buvo išsidėstę ypačingai atšiaurioje Kolymoje. Tai buvo visiškai izoliuotas kraštas, nes tenai patekti buvo galima tik jūra. Netrukus Kolyma tapo Gulago simboliu. Magadaną, pagrindinį Kolymos srities miestą ir uostą, į kurį būdavo atgabenami ištremtieji, pastatė patys kaliniai. Magadano plantas, irgi kalinių nutiesta gyvybinė arterija, jungė tik lagerius, kurių nežmoniškas gyvenimo sąlygas savo novelėse puikiai aprašė Varlamas Šalamovas. 1932 m. Kolymos kaliniai išgavo 276 kg aukso, o 1939 m. jų išgauto aukso kiekis sudarė jau 48 tonas, arba 35% visos SSRS tų metų aukso gavybos⁴. Tiesa, 1939 m. Kolymoje buvo jau 138 000 kalinių.

⁴ O. Chlevniuk, *Prinuditelnyj trud v ekonomike SSSR, 1929-1941, Svobodnaja Mysl*, 1992, Nr. 13, p. 78-92.

1935 m. birželį vyriausybė ėmėsi dar vieno stambaus projekto: pradėjo statyti nikelio gamybos kombinatą Norilske, už poliarinio rato. Tai buvo įmanoma padaryti tik panaudojant kalinių darbo jėgą. Šeštojo dešimtmečio pradžioje, Gulago klestėjimo laiku, Norilsko konclagerinėje sistemoje buvo apie 70 000 kalinių. Vadinamojo „pataisos darbų“ lagerio gamybinė funkcija aiškiai atsispindėjo vidinėse Gulago struktūrose. Centrinės valdybos buvo organizuojamos ne geografiniu ar funkciniu, o ekonominiu principu: buvo hidroelektrinių statybos valdyba, geležinkelių tiesimo valdyba, kelių ir tiltų valdyba ir t. t. Kalinys ar speckolonistas buvo prekė, sandėrių tarp lagerių, kalėjimų valdybų ir pramoninių ministerijų objektas⁵.

Ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje Gulago kalinių skaičius padvigubėjo: 1935 m. jų buvo 965 000, o 1941 m. pradžioje - jau 1 930 000. Vien per 1937 m. jis padidėjo 700 000⁶. Masinis naujų kalinių antplūdis tais metais taip dezorganizavo gamybą, kad jos apimtis, palyginus su 1936 m., sumažėjo 13%! Gamybos stagnacija truko ligi 1938 m., kol naujasis vidaus reikalų komisaras Lavrentijus Berija griebėsi ryžtingų priemonių kalinių darbui „racionalizuoti“. Savąją „Gulago pertvarkymo programą“ Berija išdėstė 1939 m. balandžio 10 d. Politbiurui adresuotame laiške. Jis aiškino, kad jo pirmtakas Nikolajus Ježovas skatino „priešų medžioklę“ „sveiko ekonominio valdymo“ nenaudai. Kalinių maisto norma - 1400 kalorijų per dieną - buvo apskaičiuota „kalėjime sėdintiems žmonėms“⁷. Būtent todėl ankstesniais metais darbingų asmenų skaičius tirpte ištirpo; 1939 m. kovo 1 d. duomenimis, 250 000 kalinių buvo nedarbingi, o vien tik 1938 m. išmirė 8% visų kalinių. Norint įgyvendinti NKVD skirtą gamybos planą, Berija siūlė padidinti maisto davinį, atšaukti visus numatomus paleidimus į laisvę, pavyzdinčiai bausti visus tinginius ir kitus „gamybos dezorganizatorius“ ir galiausiai - prailginti

⁵ N. Werth, G. Moullec, *op. cit.*, p. 345-379.

⁶ V. Zemskov, *art. cit.*, p. 11-15.

⁷ O. Chlevniuk, *art. cit.*, p. 88-89.

darbo laiką iki vienuolikos valandų per dieną, paliekant tris poilsio dienas per mėnesį, „kad visos fizinės kalinių išgalės būtų panaudotos racionaliai ir maksimaliai“.

Priešingai paplitusiai nuomonei, Gulago archyvai rodo, kad kalinių rotacija buvo didelė, nes kasmet jų buvo paleidžiama nuo 20 iki 35%. Mat gana daug kalinių turėjo išbūti bausmės vietose mažiau nei penkerius metus (1940 m. pradžioje tokie kaliniai sudarė 57% viso Gulago kontingento). Po dešimties metų savavaliaujanti administracija ir specialioji jurisdikcija prailgino pasibaigusį 1937—1938 m. įkalintų „politinių“ bausmės laiką. Tačiau patekti į lagerį dažniausiai nereiškė, kad iš jo nebegrįši. Beje, „polageriniam“ laikotarpiui buvo numatyta visa serija „pridėtinų bausmių“, pvz., gyvenamosios vietos pasirinkimo apribojimas arba nutrėmimas.

Priešingai kitai įsigalėjusiai pažiūrai, į Gulago lagerius patekdamo toli gražu ne dauguma „politinių“, nuteistų už „kontrrevoliucinę veiklą“ pagal Baudžiamojo kodekso vieną iš keturiolikos liūdnei pargarsėjusio 58-ojo straipsnio punktų. Priklausomai nuo metų, politinių kalinių kontingentas svyravo tarp ketvirtadalio ir trečdaliao Gulago „kadrų“. Tačiau kiti kaliniai nebuvo kriminaliniai nusikaltėliai įprasta šio termino prasme. Jie atsidūrė lageryje už tai, kad pažeidė vieną iš gausių represinių įstatymų, sankcionavusių beveik kiekvieną veiklos sritį, nuo „socialistinės nuosavybės išekvojimo“, „pasų įstatymo pažeidimo“, „chuliganizmo“ ir „spekuliacijos“ iki „pasitraukimo iš darbo vietos“, „sabotažo“ arba „darbadienių minimumo neįvykdymo“ kolchozuose. Dauguma Gulago kalinių nebuvo nei politiniai, nei įprastine prasme kriminaliniai nusikaltėliai, o „eiliniai piliečiai“, visuotinio darbo santykių ir nuolat augančio socialinės elgsenos tipų baudžiamumo aukos. Toks buvo partijos-valstybės represijų prieš vis platesnius visuomenės sluoksnius dešimtmečio rezultatas⁸.

Pabandykime nustatyti preliminarinius įvairių šių represijų aspektų rezultatus. Žinoma, jie nebus to paties lygio.

⁸ J. A. Cetty, G. Rittersporn, V. Zemskov, *art. cit.*, p. 650-657.

- 6 milijonai mirusių badu 1932-1933 m. - t. y. per katastrofą, kurią sukėlė priverstinės kolektyvizacijos politika ir valstybės reikalaujamas plėšikiškas kolchozninkų užauginto derliaus nusavinimas;
- 720 000 sušaudytų, iš jų 68 000 vien tik 1937-1938 m., GPU-NKVD specialios jurisdikcijos, tos teisingumo parodijos, laikotarpiu;
- 300 000 oficialiai paliudytų mirčių lageriuose 1934-1940 m.; be abejo, sugretinant 1930-1933 metus, apie kuriuos nėra tikslių duomenų, galima teigti per 10 metų mirus maždaug 400 000 žmonių. Į tą skaičių neįeina žmonės, mirę laikotarpiu tarp jų suėmimo ir užregistravimo lagerių biurokratijos apskaitos „atvykusių“ skiltyje, nes tų duomenų neįmanoma patikrinti;
- apie 600 000 paliudytų išvežtųjų, „perkeltųjų asmenų“ ar speckolonistų mirčių;
- maždaug 2 200 000 išvežtųjų, perkeltųjų ar speckolonistų;
- 7 milijonai žmonių, patekusių į Gulago lagerius ir kolonijas 1934-1941 m., turint omeny, kad 1930-1933 m. duomenys nepakankamai tikslūs.

1940 m. sausio 1 d. duomenimis, 53 „pataisos darbų stovyklose“ ir 425 „pataisos darbų kolonijose“ buvo 1 670 000 kalinių; po metų jų bus 1 930 000. Kalėjimuose teismo arba pervežimo į lagerius laukė apie 200 000 žmonių. Pagaliau 1800 NKVD komendantūrų turėjo savo valdžioje daugiau kaip 1 200 000 speckolonistų⁹. Net smarkiai juos sumažinus, atsižvelgiant į kai kuriuos ligi šiol istorikų ar liudytojų pateiktus įvertinimus, - jie dažnai painioja atvykusių į Gulagą skaičių su vienu ar kitu metu ten buvusių kalinių skaičiumi, - šie keli skaičiai rodo, kokio masto buvo represijos, nuo kurių ketvirtajame dešimtmetyje nukentėjo įvairiausi sovietinės visuomenės sluoksniai.

⁹ Šie apibendrinti duomenys iš esmės remiasi aukščiau nurodytais straipsniais ir darbais, būtent: J. A. Getty, G. T. Rittersporn, V. K. Zemskov, *art. cit.*, V. K. Zemskov, *art. cit.*; N. Werth, *art. cit.*; V. P. Popov, *art. cit.*; O. Chlevniuk, *art. cit.*; *Istočnik*, 1995, Nr. 1, p. 117-130; A. Blum, *op. cit.*

Nuo 1939 m. pabaigos iki 1941 m. vasaros į Gulago lagerius, kolonijas ir gyvenvietes plūstelėjo nauja tremtinių banga. Tai buvo susiję su naujų teritorijų sovietizacija ir beprecedentine socialinės elgsenos, ypač darbo srityje, kriminalizacija.

1939 m. rugpjūčio 24 d. apstulbęs pasaulis sužinojo apie išvakarėse pasirašytą nepuolimo paktą tarp stalininės SSRS ir hitlerinės Vokietijos. Pranešimas apie pakto pasirašymą sukėlė tikrą šoką Europos valstybėms, kurių viešoji nuomonė nebuvo pasirengusi tam, kas jai atrodė visiškas ankstesnių sąjungų sužlugdymas, nes tuomet mažai kas suprato, kas gali vienyti tokių priešingų ideologijų režimus.

1939 m. rugpjūčio 21 d. sovietinė vyriausybė atidėjo derybas, kurias ji vedė su Anglijos ir Prancūzijos delegacija, atvykusia į Maskvą rugpjūčio 11 d. ir ketinusia sudaryti su SSRS trišalę sutartį, susais-tančią visas tris valstybes įsipareigojimais, jei Vokietija griebtųsi agresijos prieš vieną iš jų. Nuo 1939 m. pradžios Viačeslavo Molotovo vadovaujama sovietinė diplomatija palengva tolo nuo idėjos sudaryti sutartį su Prancūzija ir Didžiąja Britanija: buvo įtariama, kad jos pasirengusios naujam Miunchenui, tik dabar lenkų sąskaita, ir tai būtų atarišę Vokietijos rankas Rytuose. Kol derybos tarp SSRS ir Anglijos su Prancūzija klimpo neišsprendžiamose problemose (pvz., kaip kilus Vokietijos agresijai prieš Prancūziją Raudonoji armija galėtų perkirsti Lenkiją, norėdama atakuoti Vokietiją?), SSRS ir Vokietijos įvairių lygių atstovų kontaktai įgavo naują pakraipą. Rugpjūčio 14 d. Vokietijos užsienio reikalų ministras Ribbentropas pasiūlė atvykti į Maskvą ir sudaryti plačią politinę sutartį su sovietiniais vadovais. Rytojaus dieną Stalinas tą pasiūlymą priėmė.

Rugpjūčio 19 d. SSRS ir Vokietija pasirašė prekybos sutartį, dėl kurios vyko derybos nuo 1938 m. pabaigos ir kuri turėjo būti labai naudinga Sovietų Sąjungai. Tos pačios dienos vakarą sovietinė pusė sutiko, kad Ribbentropas atvyktų į Maskvą pasirašyti nepuolimo pakto, kurį SSRS jau buvo parengusi ir kuris buvo tučtuojau perduotas Berlynui. Vokietijos ministras, gavęs „ypatingus įgaliojimus“, atvyko į Maskvą rugpjūčio 23 d. popietę, o apie naktį pasirašytą nepuo-

limo paktą buvo pranešta rugpjūčio 24 d. jis buvo numatytas dešimčiai metų ir įsigaliojo nedelsiant. Svarbiausia pakto dalis, kurioje buvo kalbama apie įtakos sferų pasiskirstymą ir abiejų valstybių aneksijas Rytų Europoje, žinoma, liko paslapyje. Nors tai buvo aki-vaizdu, iki 1989 m. sovietiniai vadovai neigė egzistavus šį „slaptą protokolą“, tikrą „nusikaltimą taikai“, kurį įvykdė abi pasirašiusios pusės. Pagal šį protokolą Lietuva turėjo atitekti Vokietijos interesų sferai, o Estija, Latvija, Suomija ir Besarabija - SSRS. Klausimas dėl Lenkijos valstybės likučių egzistavimo liko neišspręstas, tačiau po SSRS ir Vokietijos karinės intervencijos prieš Lenkiją Sovietų Sąjunga turėjo šiaip ar taip atgauti Baltarusijos ir Ukrainos teritorijas, užleistas Lenkijai pagal 1921 m. Rygos sutartį, taip pat ir dalį „istoriškai ir etniškai lenkiškų“ teritorijų Liublino ir Varšuvos srityse.

Praėjus aštuonioms dienoms po pakto pasirašymo, nacistų kariauna užpuolė Lenkiją. Dar po savaitės, rugsėjo 9 d., žlugus lenkų pasipriešinimui ir Vokietijai primygtinai raginant, sovietinė vyriausybė pranešė Berlynui ketinanti skubiai okupuoti teritorijas, turinčias jai atitekti pagal slaptąjį rugpjūčio 23 d. protokolą. Rugsėjo 17 d. Raudonoji armija įsiveržė į Lenkiją. Pretekstas - noras „ateiti į pagalbą kraujo broliams ukrainiečiams ir baltarusiams“, kuriems iškilusi grėsmė dėl „Lenkijos valstybės suirimo“. Sovietinei intervencijai menkai tesipriešinta, nes lenkų armija jau buvo beveik visiškai sutriuškinta vokiečių. SSRS paėmė 230 000 karo belaisvių. Iš jų 15 000 buvo karininkai¹⁰.

Vienu tarpu SSRS ir Vokietija ketino palikti buferinę Lenkijos valstybę, bet tos idėjos greit buvo atsisakyta. Dėl to pasidarė kebliau nustatyti SSRS-Vokietijos sieną. Rugsėjo 22 d. buvo numatyta, kad ji eis per Vyslą Varšuvoje. Ribbentropui rugsėjo 28 d. atvykus į Maskvą, siena buvo nustumta į rytus iki Bugo. Mainais už šią SSRS „nuolaidą“, pakoreguojančią slaptojo rugpjūčio 23 d. protokolo nuo-

¹⁰ K. Sword, *Deportation and Exile. Poles in the Soviet Union, 1939-1948*, London, Mac Millan, 1994, p. 7.

status, Vokietija įtraukė Lietuvą į Sovietų Sąjungos interesų sferą. Lenkijos pasidalijimas leido SSRS aneksuoti plačią - 180 000 km² teritoriją su 12 milijonų gyventojų: baltarusių, ukrainiečių ir lenkų. Lapkričio 1 ir 2 d., suvaidinus referendumą, tos teritorijos buvo prijungtos prie sovietinių Ukrainos ir Baltarusijos respublikų.

Tomis dienomis NKVD buvo įsitraukusi į šių kraštų „valymą“. Pirmas taikinys buvo lenkai, masiškai suiminėjami ir tremiami kaip „priešiški elementai“. Didžiausias pavojus grėsė žemvaldžiams, pramonininkams, komersantams, pareigūnams, policininkams ir „kariniams kolonistams“ (*osadnicy wojskowi*), kurie buvo gavę iš Lenkijos vyriausybės sklypelį žemės pasienio rajonuose už tarnybą armijoje per 1920 m. SSRS-Lenkijos karą. Gulago speckolonistų skyriaus statistiniais duomenimis, vien tik iš 1939 m. rugsėjį inkorporuotų į SSRS sudėtį teritorijų nuo 1940 m. vasario iki 1941 m. birželio kaip speckolonistai į Sibirą, Archangelsko rajoną, Kazachstaną ir kitus tolimus SSRS rajonus buvo išvežta 381 000 civilių Lenkijos gyventojų¹¹. Lenkų istorikai nurodo daug didesnius skaičius: milijoną ištremtųjų¹². Deja, mes neturime jokių tikslų duomenų apie civilių gyventojų areštus ir trėmimus nuo 1939 m. rugsėjo iki 1940 m. sausio.

Šiandieną prieinami archyvai liudija vėliau buvus trejas dideles „gaudynes-trėmimus“: 1940 m. vasario 9-10 d., balandžio 12-13 d., birželio 28-29 d.¹³ Įveikti nuotolį ten ir atgal nuo Lenkijos sienos iki Sibiro, Kazachstano ar tolimosios Šiaurės ešelonams reikėjo dviejų mėnesių. Iš 230 000 karo belaisvių lenkų iki 1941 m. vasaros liko gyvi tik 82 000. Labai daug mirė ir speckolonistų lenkų. 1941 m. rugpjūtį, po sutarties su emigracijoje esančia Lenkijos vyriausybe, sovietinė vyriausybė „amnestavo“ lenkus, išvežtus pradedant 1939 m. lapkričiu, bet iš mažiausiai 381 000 lenkų, išvežtų 1940 m. vasarį - 1941 m. birželį, tebuvo likę 243 100 speckolonistų.

¹¹ V. Zemskov, *Specposelency*, art. cit., p. 5.

¹² Z. S. Siemaszko, *W sowieckim osaczeniu*, London, 1991; W. Wielhorski, *Los Polaków w Niewoliowieckiej*, London, 1956.

¹³ K. Sword, *op. cit.*, p. 15-23.

Iš viso šia amnestija pasinaudojo 388 000 lenkų: karo belaisvių, internuotų pabėgėlių ir ištremtų civilių. Šimtai tūkstančių per dvejus metus žuvo. Daug buvo sušaudyta motyvuojant tuo, kad jie yra „užkietėję ir ryžtingi sovietų valdžios priešai“.

Tarp jų buvo tie 25 700 lenkų karininkų ir civilių, kuriuos sušaudyti pasiūlė Berija savo laiške Stalinui, parašytame 1940 m. kovo 5 d. Dalį nužudytųjų vokiečiai rado 1943 m. balandį Katynės miške. Keliuose bendruose kapuose buvo 4000 lenkų karininkų palaikai. Sovietinė vyriausybė mėgino primesti tas žudynes vokiečiams, ir tik 1992 m., Borisui Jelcinui lankantis Varšuvoje, aukšti sovietiniai pareigūnai pripažino tiesioginę Stalino ir Politbiuro narių atsakomybę už Lenkijos elito sunaikinimą 1940 m.

Tuo pat po Lenkijai priklausančių teritorijų aneksijos sovietinė vyriausybė, pasinaudodama su nacistine Vokietija pasirašyta sutartimi, sukviėtė į Maskvą Estijos, Latvijos ir Lietuvos vyriausybių vadovus ir primetė jiems „savitarpio pagalbos sutartis“, pagal kurias šios valstybės „suteikė“ SSRS teisę turėti jų teritorijoje karines bazines. Ir iškart 25 000 sovietinių kareivių įsikūrė Estijoje, 30 000 - Latvijoje, 20 000 - Lietuvoje. Šie kontingentai smarkiai viršijo minėtųjų dar oficialiai nepriklausomų valstybių armijų kontingentus. Sovietinės kariuomenės įvedimas 1939 m. spalį į Baltijos valstybes (į Lietuvą - lapkritį. - *Leid. past.*) iš tikrųjų reiškė jų nepriklausomybės galą. Spalio 11 d. Berija įsakė „išnaikinti“ šiose šalyse „visus antisovietinius ir antisocialius elementus“, ir sovietinis saugumas pradėjo suiminėti karininkus, valdininkus, inteligentus, kurie atrodė esą per mažai „patikimi“ tolesnių SSRS tikslų perspektyvoje.

1940 m. birželį, tuo pat po žaibiško pergalingo vokiečių puolimo prieš Prancūziją, sovietinė vyriausybė nutarė įgyvendinti visus slaptojo 1939 m. rugpjūčio 23 d. protokolo punktus. Birželio 14 d., prasimesdama „provokaciniais veiksmais prieš sovietines įgulas“, ji nusiuntė ultimatumą Pabaltijo vadovams ir įpareigojo juos sudaryti „vyriausybę, pasirengusią garantuoti garbingą pagalbos sutarties laikymąsi ir pažaboti minėtosios sutarties priešus“. Ir šimtai tūkstan-

čių sovietinių kareivių okupavo Baltijos valstybes. Stalinas nusiuntė į jų sostines savo atstovus, įpareigotus pradėti trijų respublikų sovietizaciją: prokurorą Vyšinskį - į Rygą, Ždanovą - į Taliną, o vieną iš sovietinio saugumo vadovų, užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotoją Dekanozovą - į Kauną. Vietiniai parlamentai ir institucijos buvo paleisti, dauguma jų narių areštuoti. Komunistų partija buvo vienintelė, kuriai leista iškelti kandidatus liepos 14 ir 15 d. vyksiančiuose rinkimuose.

Vidaus reikalų komisaro L. Berijos laiškas Stalinui.

1940 m. kovo 5 d. Visiškai slapta

Draugui Stalinui.

Daug buvusių lenkų armijos karininkų, buvusių policijos ir lenkų žvalgybos pareigūnų, nacionalistinių kontrrevoliucinių partijų narių, daug demaskuotų kontrrevoliucinių opozicinių organizacijų narių, perbėgėlių ir kitų tokių pat užkietėjusių sovietų valdžios priešų, degančių neapykanta sovietinei santvarkai, dabar kalinama SSRS NKVD karo belaisvių stovyklose ir vakarinių Ukrainos bei Baltarusijos sričių kalėjimuose.

Armijos ir policijos karininkai belaisvių stovyklose bando tęsti savo kontrrevoliucinę veiklą ir varo antisovietinę agitaciją. Kiekvienas jų tik ir laukia, kol išeis į laisvę, kad galėtų aktyviai kovoti prieš sovietų valdžią.

NKVD organai vakarinėse Ukrainos ir Baltarusijos srityse išaiškino daug maištingų kontrrevoliucinių organizacijų. Visose šiose organizacijose aktyvų ir svarbiausią vaidmenį atlieka buvę lenkų armijos bei policijos karininkai ir žandarai.

Tarp buvusių perbėgėlių ir valstybės sienos pažeidėjų yra daug priklausančių kontrrevoliucinėms šnipinėjimo ir pasipriešinimo organizacijoms.

Karo belaisvių stovyklose kalinami 14 736 buvę karininkai, pareigūnai, žemvaldžiai, policininkai, žandarai, kalėjimų prižiūrėtojai, pasienio zonose įsikūrę kolonistai (osadniki) ir žvalgybos agentai (97% jų yra lenkai). Į šį skaičių neįeina nei eiliniai kareiviai, nei puskarininkiai.

Šį skaičių sudaro:

- Generolai, pulkininkai ir papulkininkiai	295
- Majorai ir kapitonai	2080
- Leitenantai, jaunesniejleitenantai ir gardemarinai	6049
- Policijos, pasieniečių ir žandarmerijos karininkai ir puskarininkiai	1030
- Policijos agentai, žandarai, kalėjimų prižiūrėtojai ir žvalgybos agentai	5138
- Valdininkai, žemvaldžiai, dvasininkai ir pasienio zonų kolonistai	144

Be to, vakarinių Ukrainos ir Baltarusijos sričių kalėjimuose kalinami 18 632 žmonės (iš jų 10 685 yra lenkai).

Šį skaičių sudaro:

- Buvę karininkai	1207
- Buvę žvalgybos, policijos ir žandarmerijos agentai	5141
- Šnipai ir sabotuotojai	347
- Buvę žemvaldžiai, gamyklų savininkai ir valdininkai	465
- Įvairių kontrrevoliucinių pasipriešinimo organizacijų nariai ir įvairūs elementai	5345
- Perbėgėliai	6127

Kadangi visi šie asmenys yra nuožmūs ir atkaklūs sovietų valdžios priešai, SSRS NKVD nuomone, būtina:

1. Įsakyti SSRS NKVD teisti specialiuose teismuose:

a) 14 700 buvusių karininkų, valdininkų, žemvaldžių, policijos agentų, žvalgybos agentų, žandarų, pasienio zonų kolonistų ir kalėjimų prižiūrėtojų, kalinamų karo belaisvių stovyklose;

b) taip pat 11 000 įvairių kontrrevoliucinių šnipų ir sabotuotojų organizacijų narių, buvusių žemvaldžių, gamyklų savininkų, buvusių lenkų armijos karininkų, valdininkų ir perbėgėlių, kurie buvo suimti ir yra kalinami vakarinių Ukrainos ir Baltarusijos sričių kalėjimuose, kad jiems būtų galima PRITAIKYTI GRIEŽČIAUSIĄ BAUSMĘ: MIRTIES BAUSMĘ SUŠAUDANT.

2. Asmens bylos bus nagrinėjamos kaliniams nedalyvaujant teisme. Kaltinamasis aktas nebus sudaromas. Tardymo išvados ir galutinis nuosprendis bus pateikiami:

a) karo belaisvių stovyklose kaliniams asmenims - įteikiant SSRS NKVD karo belaisvių reikalų administracijos išduotą pažymą;

b) kitiems areštuotiems asmenims - įteikiant Ukrainos SSR NKVD ir Baltarusijos SSR NKVD išduotas pažymas.

3. Bylas nagrinės ir nuosprendžius skelbs teismas, sudarytas iš trijų asmenų: drg. Merkulovo, drg. Kobulovo ir drg. Bachtalovo.

SSRS vidaus reikalų komisaras

L. Berija

Likus kelioms savaitėms iki tų įvykių, generolo Serovo vadovaujama NKVD areštavo 15-20 tūkstančių „priešiškų elementų“. Vien tik Latvijoje liepos pradžioje buvo be teismo sušaudyta 1480 opozicionierių. Išrinkti parlamentai paprašė priimti jų valstybes į SSRS. Žinoma, Aukščiausioji taryba rugpjūčio pradžioje „patenkino“ šį prašymą ir paskelbė tris naujas sovietines socialistines respublikas. Kai rugpjūčio 8 d. Pravda rašė: „Didžiosios Stalino konstitucijos saulė nuo šiol šviečia naujoms teritorijoms ir naujoms tautoms“, Pabaltijo gyventojams prasidėjo areštų, trėmimų ir egzekucijų laikai.

Archyvuose išliko smulkūs duomenys apie didelį socialiai priešiškių elementų trėmimą iš Baltijos šalių, Moldavijos, Baltarusijos ir Vakarų Ukrainos. 1941 m. birželio naktį iš 13 į 14 d. ši operacija įvykdyta generolo Serovo įsakymu. Jos planas buvo parengtas prieš kelias savaites: dar 1941 m. gegužės 16 d. Berija pateikė Stalinui savo sudarytą „antisovietinių, socialiai svetimų ir nusikalstamų elementų išvalymo iš neseniai įsijungusių į SSRS sudėtų kraštų operacijos“ paskutinį projektą. 1941 m. birželį turėjo būti ištremta 85 716 žmonių, iš jų 25 711 Pabaltijo gyventojų. 1941 m. liepos 17 d. raporte Merkulovas, antras žmogus NKVD sistemoje (po Berijos), susumavo Pabaltijo operacijos rezultatus. 1941 m. naktį iš birželio 13 į

14 d. buvo ištremta 11 038 „buržuazinių nacionalistų“ šeimų nariai, 3240 buvusių žandarų ir policininkų šeimų narių, 7124 buvusių žemvaldžių, pramonininkų, valdininkų šeimų nariai, 1649 buvusių karininkų šeimų nariai ir pagaliau 2907 „įvairūs“ asmenys. Iš šio dokumento aišku, kad tų šeimų galvos (vyrai, tėvai) buvo suimti iš anksto, dar prieš trėmimą, ir tikriausiai sušaudyti. Birželio 13 (14 d. - *Leid. past.*) operacija apėmė tik laikomų „socialiai svetimomis“ šeimų narius¹⁴.

Kiekviena šeima turėjo teisę pasiimti 100 kg bagažo, į kurį įėjo maisto atsargos vienam mėnesiui, nes NKVD neįsipareigojo aprūpinti pervežamus žmones maistu. Ešelonai privažiavo paskirties vietą - daugiausia Novosibirsko sritį ir Kazachstaną - tik 1941 m. liepos pabaigoje. O kai kurie pasiekė tremties vietą Altajaus krašte tik rugsėjui įpusėjus! Kiek vežamų žmonių mirė per 6-12 kelionės savaitių, sugrūsti po penkiasdešimt į gyvulinius vagonus, teturėdami tiek maisto ir reikmenų, kiek suspėjo pasiimti išvežimo naktį? Kitą didelę operaciją Berija turėjo suplanavęs 1941 m. nakčiai iš birželio 27 į 28 d. Šios datos pasirinkimas patvirtina, kad aukščiausi sovietinės valstybės vadovai visiškai nenumatė ir nesitikėjo vokiečių puolimo prieš SSRS birželio 22 d. Barbarosos operacija privertė keleriems metams atidėti NKVD vykdomą tolesnį Pabaltijo šalių „valymą“.

Praėjus kelioms dienoms po Baltijos šalių okupacijos, sovietinė vyriausybė nusiuntė Rumunijai ultimatumą, reikalaudama nedelsiant „grąžinti“ Sovietų Sąjungai Besarabiją, kuri įėjo į Rusijos imperiją ir buvo paminėta slaptajame SSRS-Vokietijos protokole, pasirašytame 1939 m. rugpjūčio 23 d. Be to, ultimatumė buvo reikalaujama SSRS perduoti Šiaurės Bukoviną, kuri niekada neįėjo į carinę imperiją. Kadangi Vokietija Rumunijos neparėmė, šiai beliko tik nusileisti. Bukovina ir dalis Besarabijos buvo inkorporuota į Ukrainą; likusi Besarabijos dalis tapo Moldavijos sovietine socialistine respublika, paskelbta 1940 m. rugpjūčio 2 d. Tą pačią

¹⁴ CARF, 9401/1/4475.

dieną Berijos pavaduotojas Kobulovas pasirašė įsakymą ištremti 31 699 „antisovietinius elementus“ iš Moldavijos SSR teritorijos ir dar 12 191 „antisovietinį elementą“ iš Rumunijos rajonų, inkorporuotų į Ukrainos SSR. Visi tie „elementai“ buvo suregistruoti ir įtraukti į kartoteką jau gerai įvaldytu metodu. Išvakarėse, 1940 m. rugpjūčio 1 d., kalbėdamas Aukščiausiojoje taryboje, Molotovas nupiešė triumfinį Vokietijos-SSRS santarvės rezultatų vaizdą: per vienerius metus į Sovietų Sąjungą buvo inkorporuota 23 milijonai gyventojų.

Tačiau 1940 m. įsidėmėtini dar vienu atžvilgiu: tais metais Gulago kalinių, išvežtųjų, į sovietinius kalėjimus sugrūstų žmonių skaičius pasiekė apogėjų. 1941 m. sausio 1 d. duomenimis, Gulago lageriuose buvo 1 930 000 kalinių: per metus kalinių skaičius padidėjo 270 000. Prie 1939 m. pabaigoje užregistruotų 1 200 000 speckolonistų prisidėjo daugiau kaip 500 000 žmonių, išvežtų iš „sovietizuotų“ teritorijų; sovietiniuose kalėjimuose, kur teoriškai buvo 234 000 vietų, sutalpinta daugiau kaip 462 000 žmonių¹⁵; pagaliau tais metais nepaprastai padaugėjo baudžiamųjų nuosprendžių: nuo maždaug 700 000 iki beveik 2 300 000¹⁶.

Taip atsitiko todėl, kad buvo įvestos neregėtos bausmės socialinių santykių sferoje. Dirbantiems žmonėms 1940 metai įsiminė birželio 26 d. dekretu, kuriuo buvo įvesta „aštuonių valandų darbo diena, septynių dienų savaitė, o darbininkams draudžiama palikti įmonę savo iniciatyva“. Nuo šiol buvo baudžiama už bet kokią nepateisinamą neatvykimą į darbą, pradedant ilgesniu kaip dvidešimt minučių pavėlavimu. Nusižengėlis gaudavo šešis mėnesius „pataisos darbų“ be laisvės atėmimo, atskaitant 25% iš jo atlyginimo. Bausmė galėjo būti padidinta: pažeidėjas galėjo patekti 2-4 mėnesiams į kalėjimą.

¹⁵ V. K. Zemskov, *Gulag*, art. cit., p. 19.

¹⁶ GARF, 9492/2/42/125.

1940 m. rugpjūčio 10 d. dekretu įvestos sankcijos už „chuliganiškus veiksmus“, gamybos broką ir smulkias vagystes darbo vietoje: nuo vienerių iki trejų metų lagerio. Sovietinės pramonės darbo sąlygomis tas naujas „niekšiškas įstatymas“ galėjo būti pritaikytas kiekvienam darbininkui.

Šie dekretai, galioję ligi 1956 m., reiškė naują bausmių įvedimo darbo teisėje etapą. Per pirmąjį bausmių taikymo pusmetį buvo nuteista daugiau kaip pusantro milijono žmonių, iš jų beveik 400 000 - kalėti. Štai kodėl nuo 1940 m. vasaros taip smarkiai išaugo kalėjimuose esančių kalinių skaičius. 1939 m. atlikti bausmę lageryje buvo nuteista 108 000 chuliganų, o 1940 m. - jau 200 000 ¹⁷.

Taigi vietoj pasibaigusio Didžiojo teroro nesiliovė 1932 m. prasidėjęs neregėtas puolimas prieš paprastus žmones, kurie atsisakė paklusti gamyklos ar kolchozo drausmei. Atsakydami į niekšiškus 1940 m. vasaros įstatymus, nemaža darbininkų, anot NKVD informatorių, persiėmė „nesveikomis nuotakomis“, ypač pirmosiomis nacistinės invazijos savaitėmis. Jie neslėpė noro, kad „žydams ir komunistams ateitų galas“, ir skleidė „provokatoriškus gandus“ kaip tas maskvietis darbininkas, kurio žodžiai buvo perduoti NKVD: „Kai Hitleris užima mūsų miestus, jis visur liepia iškabinti skelbimus, kur sakoma: Aš neperduosiu darbininkų teismui, kaip daro jūsų vyriausybė, kai jie pavėluoja į darbą dvidešimt minučių“. Už tokias kalbas buvo griežčiausiai baudžiama - tai patvirtina generalinis karo prokuroras savo pranešime „apie nusikaltimus ir nusizengimus, įvykdytus geležinkeliuose nuo 1941 m. birželio 22 d. iki rugsėjo 1 d.“, ir pamini 2524 nuteistuosius, iš kurių 204 buvo paskirta mirties bausmė. Ne mažiau kaip 412 iš šių nuosprendžių buvo priimti už „kontrrevoliucinių gandų platinimą“. 110 geležinkelininkų už šį nusikaltimą buvo pasmerkti mirti¹⁹. ^{17 18 19}

¹⁷ GARF, 9492/2/42.

¹⁸ N. Werth, C. Moullec, op. cit., p. 229.

¹⁹ Istočnik, 1994, Nr. 3, p. 107-112.

Neseniai išspausdintame dokumentų rinkinyje apie „viešąją nuomonę“ Maskvoje pirmaisiais karo mėnesiais²⁰ pabrėžiama, kad 1941 m. vasarą vokiečiams veržiantis pirmyn, „paprasti žmonės“ buvo sutrikę. Maskviečiai atrodė susiskirstę į tris grupes: „patriotus“, „liūną“, kur kildavo ir plisdavo visi gandai, ir „pralaimėjimo šalininkus“, kurie troško vokiečių pergalės prieš nekenčiamus „žydus ir bolševikus“. 1941 m. spalį, demontuojant gamyklas, kad būtų galima jas evakuoti į šalies rytus, Ivanovo rajone tekstilės įmonėse kilo „antisovietinės riaušės“²¹. Pesimistinės kai kurių darbininkų kalbos atskleidė, kokia neviltis slėgė dalį paprastų žmonių, priverstų nuo 1940 m. paklusti vis griežtesniems įstatymams.

Vis dėlto nacistų barbariškumas sutaikė patriotizmo apimtus paprastus žmones su savu režimu, nes nacizmas nežadėjo jokios ateities; sovietiniai piliečiai jautėsi pasmerkti išnaikinimui ar geriausiu atveju vergijai. Stalinas mikliai sugebėjo atgaivinti rusų tautines ir patriotines vertybes. Kreipdamasis į tautą per radiją 1941 m. liepos 3 d., jis pradėjo savo garsiąją kalbą žodžiais, kurie šimtmečiais vienijo tautinę bendruomenę: „Broliai ir seserys, mūsų tėvynei gresia didelis pavojus“. Nuorodos į „didžiąją rusų tautą, davusią pasauliui Plechanovą, Leniną, Puškiną, Tolstojų, Čaikovskį, Čechovą, Lermontovą, Suvorovą ir Kutuzovą“, turėjo pagrįsti „šventojo karo“, „Didžiojo Tėvynės karo“ idėją. 1941 m. lapkričio 7 d., priiminėdamas iš Raudonosios aikštės tuoj pat išvykstančių į frontą savanorių batalionų paradą, Stalinas ragino juos kautis su priešu, sekant „šlovingu mūsų protėvių Aleksandro Neviečio ir Dimitrijaus Doniečio pavyzdžiu“: Aleksandras Nevietis XIII amžiuje išgelbėjo Rusiją nuo Teutonų ordino riterių, o Dimitrijus Donietis XIV amžiuje padarė galą totorių-mongolų jungui.

²⁰ *Moskva Vojennaja: Memuary i archivnyje dokumenty*, M., 1995.

²¹ CRCEDHC, 17/88/45.

Tarp daugelio sovietinės istorijos „baltų dėmių“ ilgą laiką buvo itin kruopščiai slepiamas epizodas, kad „Didžiojo Tėvynės karo“ metais buvo ištremtos ištisos tautos, apkaltintos „diversijomis, šnipinėjimu ir bendradarbiavimu“ su nacistiniais okupantais. Tik šeštojo dešimtmečio pabaigoje valdžia pripažino, kad kaltinant tas tautas „kolektyviniu bendradarbiavimu“ su naciais būta „perlenkimų“ ir „apibendrinimų“. Septintajame dešimtmetyje kai kurios autonominės respublikos, anksčiau ištrintos iš žemėlapių už bendradarbiavimą su okupantais, buvo juridškai atkurtos. Tačiau tik 1972 m. ištremtų tautų piliečiai pagaliau gavo teorinį leidimą „laisvai pasirinkti gyvenamąją vietą“, o Krymo totoriai buvo visiškai reabilituoti tiktai 1989 m. Iki septintojo dešimtmečio vidurio laipsniškas sankcijų prieš „nubaustas tautas“ anuliavimas buvo laikomas griežčiausioje paslapyje, ir ankstesni kaip 1964 m. dekretai niekada nebuvo skelbiami. Reikėjo sulaukti 1989 m. lapkričio 14 d. „Aukščiausiosios tarybos pareiškimo“, kad sovietinė valstybė pagaliau pripažintų „stalininio režimo barbariškų veiksmų prieš masiškai ištremtas tautas nusikalstamą neteisėtumą“.

Pirmoji etninė grupė, kolektyviai ištremta praėjus kelioms savaitėms po nacistinės Vokietijos įsiveržimo į SSRS, buvo vokiečiai. 1939 m. surašymo duomenimis, Sovietų Sąjungoje gyveno 1 427 000 vokiečių. Dauguma jų buvo palikuonys vokiečių kolonistų, kuriuos Jekaterina II, pati kilusi iš Hesės, buvo pakvietusi į Rusiją, kad šie apgyvendintų plačias pietinės Rusijos erdves. 1924 m. sovietinė vy-

riausybė įkūrė Pavolgio vokiečių autonominę respubliką. Tačiau tie „Pavolgio vokiečiai“, kurių buvo apie 370 000, sudarė tik ketvirtą dalį vokiškos kilmės gyventojų, išsisklaidžiusių tiek Rusijoje (Saratovo, Stalingrado, Voronežo srityse, Maskvoje ir Leningrade), tiek Ukrainoje (390 000), tiek Šiaurės Kaukaze (Krasnodaro, Ordžonikidzės, Stavropolio srityse), net Kryme ir Gruzijoje. 1941 m. rugpjūčio 28 d. Aukščiausiosios tarybos Prezidiumas išleido dekretą, pagal kurį visi Pavolgio vokiečių autonominės respublikos gyventojai, taip pat Saratovo ir Stalingrado srityse gyvenantys vokiečiai turėjo būti išvežti į Kazachstaną ir Sibirą. Anot šio dekreto, tai buvo ne kas kita, o prevencinė humanitarinė priemonė!

Ištraukos iš 1941 m. rugpjūčio 28 d. Aukščiausiosios tarybos Prezidiumo dekreto dėl kolektyvinio vokiečių iškeldinimo

Karinės valdžios gautais patikimais duomenimis, tarp Pavolgio rajone įsikūrusių vokiečių rado prieglobstį tūkstančiai ir dešimtys tūkstančių šnipų ir sabotuotojų, kurie pagal pirmą gautą iš Vokietijos signalą turi organizuoti pasikėsimus Pavolgio vokiečių gyvenamuose rajonuose. Sovietų valdžios pareigūnų niekas neįspėjo, kad tarp Pavolgio vokiečių yra tiek sabotuotojų ir šnipų; vadinasi, Pavolgio vokiečiai slepia sovietinės liaudies ir valdžios priešus...

Jeigu Vokietijos įsakymu vokiečių sabotuotojai ir šnipai įvykdys sabotažo veiksmus Pavolgio vokiečių respublikoje ar gretimose srytise, bus išlietas kraujas, ir sovietinė vyriausybė pagal karo meto įstatymus bus priversta imtis baudžiamųjų priemonių prieš visus Pavolgio gyventojus vokiečius. Norint išvengti tokios apgailėtinos situacijos ir kraujo liejimo, SSRS Aukščiausiosios tarybos Prezidiumas nutarė, kad būtina perkelti visus Pavolgyje gyvenančius vokiečius į kitus rajonus, suteikiant jiems žemės sklypus ir valstybės pagalbą įsikurti tose naujose vietose.

Šiam perkėlimui skiriamos erdvios Novosibirsko, Omsko, Kazachstano ir Altajaus rajonų teritorijos.

Tuo metu, kai Raudonoji armija traukėsi visuose frontuose ir kasdien netekdavo dešimčių tūkstančių žuvusių ir paimtų į nelaisvę, Berija skyrė šiai operacijai apie 14 000 NKVD kariuomenės vyrų. Operacijai vadovavo vidaus reikalų komisaro pavaduotojas generolas Ivanas Serovas, jau pasižymėjęs per Pabaltijo šalių „valymą“. Atsižvelgiant į aplinkybes ir katastrofiškus Raudonosios armijos pralaimėjimus, operacija buvo atlikta negaištant laiko. Nuo 1941 m. rugsėjo 3 iki 20 d. 230-čia ešelonų, kurių kiekviename buvo vidutiniškai po 50 vagonų, išvežta 446 480 vokiečių, t. y. maždaug po 2000 žmonių kiekviename ešelone. Kadangi vidutinis ešelonų greitis buvo vos keli kilometrai per valandą, nusigauti į paskirties vietas - Omsko, Novosibirsko, Barnaulo rajonus Sibiro pietuose ir Krasnojarsko teritoriją Rytų Sibire - jiems prireikė 4-8 savaičių. Kaip ir ankstesniuose trėmimuose iš Pabaltijo, „perkeliami asmenys“ pagal oficialias instrukcijas gavo „šiek tiek laiko [sic] pasiimti su savimi maisto atsargų bent mėnesiui“!

Greta šios „pagrindinės operacijos“, priklausomai nuo karo eigos ir besiklostančių aplinkybių, buvo atliekamos kitos, „antraeilės operacijos“. 1941 m. rugpjūčio 29 d. Molotovas, Malenkovas ir Ždanovas pasiūlė Stalinui „išvalyti“ iš Leningrado miesto ir rajono 96 000 vokiečių ir suomių kilmės asmenų. Rugpjūčio 30 d. vokiečių kariuomenė pasiekė Nevą ir nutraukė susisiekimą geležinkeliu tarp Leningrado ir likusios šalies dalies. Kasdien didėjo grėsmė, kad miestas bus apsuptas, o atitinkami valdžios pareigūnai nesiėmė jokių priemonių nei civiliams Leningrado gyventojams evakuoti, nei maisto produktų atsargoms sudaryti. Užtat tą pačią rugpjūčio 30 d. Berija įsakė ištremti iš Leningrado rajono 132 000 asmenų: 96 000 - traukiniais, o 36 000 - upių laivais. NKVD spėjo suimti ir išvežti tik 11 000 vokiečių tautybės sovietinių piliečių.

Kitomis savaitėmis analogiškos operacijos vyko daugelyje rajonų: Maskvos (rugsėjo 15 d. išvežta 9640 vokiečių), Tulos (rugsėjo 21 d. - 2700), Gorkio (rugsėjo 14 d. - 3162), Rostovo (rugsėjo 10-20 d. - 38 288), Zaporožės (nuo rugsėjo 25 iki spalio 10 d. - 31 320), Krasno-

darą (rugsėjo 15 d. - 38 136), Ordžonikidzės (rugsėjo 20 d. - 77 570). 1941 m. spalį buvo išvežta dar daugiau nei 100 000 vokiečių, gyvenusių Gruzijoje, Armėnijoje, Azerbaidžane, Šiaurės Kaukaze ir Kryme. 1941 m. gruodžio 25 d. duomenimis, iš viso išvežta 894 600 vokiečių, dauguma - į Kazachstaną ir Sibirą. Pridėję 1942 m. išvežtus vokiečius, gausime bendrą skaičių: mažiau nei per metus, nuo 1941 m. rugpjūčio iki 1942 m. birželio, ištremta 1 209 430. Priminsime, kad, 1932 m. surašymo duomenimis, Sovietų Sąjungoje gyveno 1 427 000 vokiečių.

Taigi ištremta 82% SSRS gyvenusių vokiečių, ir tai buvo daroma tokiu metu, kai šalis buvo atsidūrusi ties sunaikinimo riba, tad katastrofiška padėtis reikalavo visas karines ir milicijos jėgas sutelkti ginkluotai kovai su priešu, o ne šimtų tūkstančių nekaltų sovietinių piliečių trėmimui. Ištremtų sovietinių vokiečių kilmės piliečių proporcija iš tiesų buvo dar didesnė, jeigu prisiminsime dešimtis tūkstančių vokiečių kilmės kareivių ir karininkų, atšauktų iš Raudonosios armijos dalinių ir išsiųstų į „Darbo armijos“ drausmės batalionus - į Vorkutą, Kotasą, Kemerovą, Čeliabinską; vien Čeliabinsko metalurgijos kombinato statyboje dirbo 25 000 vokiečių. Patikslinsime, kad darbo ir išgyvenimo sąlygos „Darbo armijos“ drausmės batalionuose buvo ne ką geresnės kaip Gulage.

Kiek tremiamųjų žuvo kelyje? Šiandien neturime jokių bendrų duomenų, o pavienių duomenų apie vieną ar kitą ešeloną neįmanoma susekti dėl tuometinių aplinkybių. Vis dėlto kiek ešelonų niekada neatvyko į paskirties vietą tą chaotišką 1941 metų rudenį? Lapkričio gale „pagal planą“ Karagandos sritį turėjo pasiekti 29 600 ištremtų vokiečių. 1942 m. sausio 1 d. duomenimis, užregistruoti tik 8304 atvykėliai. „Plane“ Novosibirsko rajonui buvo numatyti 130 998 asmenys, tačiau jų užregistruota tik 116 612. Kur dingo kiti? Gal mirė kelyje? O gal buvo nugabenti kitur? Į Altajaus rajoną, kurį „pagal planą“ turėjo pasiekti 11 000 ištremtųjų, suplūdo 94 799! Dar iškalbingesni nei ši kraupi aritmetika, visi NKVD raportai apie ištremtųjų įkurdinimą sutartinai pabrėžė, kad „rajonai nepasiruošę juos priimti“.

Slaptumas įpareigoja: vietos valdžia buvo įspėta dėl dešimčių tūkstančių tremtinių atvykimo tik paskutiniu momentu. Kadangi jokių būstų jiems nebuvo numatyta, juos apgyvendino kur pakliuvo: barakuose, tvartuose ar tiesiog po atviru dangumi - o juk artinosi žiema. Didelę dalį vyriškosios darbo jėgos mobilizavo ir pasiuntė į frontą, o valdžia per dešimt metų buvo įgijusi tam tikrą patirtį, taigi „ekonominis“ naujų tremtinių „paskirstymas“ vyko sparčiau negu 1930 m. atkeldintų buožių, paliktų likimo valiai vidury taigos. Po kelių mėnesių dauguma išvežtųjų buvo priskirti kuriam nors kolchozui, sovchozui ar pramonės įmonei kaip visi kiti spekolonistai, t. y. turintys gyventi NKVD komendantūros kontroliuojamoje zonoje itin sunkiomis darbo, būsto ir aprūpinimo sąlygomis¹.

Po vokiečių trėmimo siūbtelėjo kita didelė trėmimų banga. Nuo 1943 m. lapkričio iki 1944 m. birželio į Sibirą, Kazachstaną, Uzbekistaną ir Kirgiziją buvo išvežtos šešios tautos: čečėnai, ingušai, Krymo totoriai, karačijai, balkarai ir kalmukai, motyvuojant tuo, esą visi jie „masiškai bendradarbiavo su nacistiniais okupantais“. Po šios pagrindinės trėmimų bangos 1944 m. liepą-gruodį vyko operacijos, turėjusios „išvalyti“ iš Krymo ir Kaukazo daugelį kitų tautybių, laikomų „įtariamomis“: graikų, bulgarų, Krymo armėnų, turkų meschetų, kurdų ir Kaukazo chemčinų².

Neseniai tapę prieinami archyvai ir dokumentai nepateikia jokių naujų duomenų, patikslinančių tariamąjį Kaukazo kalniečių, kalmukų ir Krymo totorių bendradarbiavimą su nacistais. Taigi šiuo atveju tenka pasikliauti turimais faktais, kurie leidžia daryti išvadą,

¹ N. Bugaj, L. Beria - I. Stalinu, „Soglasno vašemu ukazaniju“, M., 1995, p. 27-55; N. Bugaj, 40-ye gody: „Avtonomiju Nemcev Povoizja likvidirovat“, Istorija SSSR, 1991, Nr. 2, p. 172-182; J.-J. Marie, *Les Peuples déportés d'Union Soviétique*, Bruxelles, Complexe, 1995, p. 35-56.

² N. Bugaj, op. cit., p. 56-220; N. Zemskov, art. cit., p. 8-17; M. Guboglo, A. Kuznecov (leid.), *Deportacii narodov SSSR, 1930-ye gody - 1950-ye gody*, dokumentų rinkinys, M., 1992; J.-J. Marie, op. cit., p. 57-128.

kad Kryme, Kalmukijoje, karačijų krašte ir Kabardoje-Balkarijoje būta tik nedidelių kolaboracionistų grupelių. Tai nebuvo visuotinis bendradarbiavimas su okupantais, tapęs politika. Labiausiai ginčijami kolaboravimo epizodai užfiksuoti 1942 m. liepą, kai Raudonoji armija paliko Rostovą prie Dono, ir nuo 1942 m. vasaros iki 1943 m. pavasario, t. y. vokiečiams okupavus Kaukazą. Kadangi nebeliko jokios valdžios (sovietų valdžia pasitraukė, o nacistai dar neatėjo), tam tikri asmenys sukūrė vietinę valdžią, vadinamuosius „nacionalinius komitetus": Mikojan Šachare, Karačijų ir čerkėsų autonominėje srityje; Nalčike, Kabardos-Balkarijos autonominėje respublikoje, ir Elistoje, Kalmukijos autonominėje respublikoje. Vokiečių armija pripažino šių vietinių komitetų valdžią, ir keletą mėnesių jie turėjo religinę, politinę ir ekonominę autonomiją. Kadangi kaukazietiška patirtis sustiprino Berlyne „musulmonų mitą", Krymo totoriams buvo leista įkurti Simferopolyje savo „Centrinį musulmonų komitetą".

Tačiau nacistų valdžia niekuomet nesuteikė Krymo totoriams tos autonomijos, kuria keletą mėnesių naudojosi kalmukai, karačiai ir balkarai, nes naciai bijojo, kad neatgimtų panazijietiškas judėjimas, kurį sovietų valdžia buvo užgniaužusi trečiojo dešimtmečio pradžioje. Už šykščiai atseiktą autonomiją vietos valdžia sutelkė šiek tiek kariuomenės kautis su čionykščiais partizanais, kurie liko ištikimi sovietinei santvarkai: viso labo kelis tūkstančius vyrų, sudariusių nedidelius dalinius - šešis Krymo totorių batalionus ir kalmukų kavalerijos korpusą.

Kai dėl autonominės Čečėnijos-Ingušijos respublikos, nacistai buvo ją okupavę tik iš dalies ir labai neilgai, apie dešimt savaičių: nuo 1942 m. rugsėjo pradžios ligi lapkričio vidurio. Kolaborantų čia nebuvo nė iš tolo. Bet čečėnai, dešimtmečiais priešinęsi rusiškajai kolonizacijai, kol galų gale 1859 m. kapituliavo, vis dėlto liko nepaklūsni. 1925 m. sovietų valdžia jau buvo surengusi daug baudžiamųjų žygių, norėdama iš gyventojų konfiskuoti dalį jų turimų ginklų, o 1930-1932 m. - mėgindama palaužti čečėnų ir ingušų priešinamąsi kolektyvizacijai. 1930 m. kovą-balandį, o paskui 1932 m. balandį-gegu-

žę specialūs NKVD daliniai, kovodami su „banditais“, naudojo artileriją ir aviaciją. Taigi tarp centrinės valdžios ir šios nepriklausomos tautos, kuri visada kratėsi Maskvos globos, seniai vyrojo aštrus konfliktas.

Penketas smarkių gaudynių ir trėmimų tarp 1943 m. lapkričio ir 1944 m. gegužės vyko įprastu būdu ir, anot paties Berijos, „pasi-gėrėtinaai efektyviai ir operatyviai“, - vadinasi, ne taip kaip pirmieji trėmimai, kai buvo vežami buožės. Operacijai buvo rūpestingai rengiamasi net kelias savaites, pasirengimo etapą kontroliavo pats Berija ir jo pavaduotojai Ivanas Serovas ir Bogdanas Kobulovas, kuriems buvo skirtas specialus šarvuotas traukinys. Kadangi numatyto trėmimo mastas buvo tikrai įspūdingas, reikėjo suformuoti daug sąstatų - 46 ešelonus po 60 vagonų, norint per keturias dienas, t. y. 1943 m. gruodžio 27-30, išvežti 93 139 kalmukus, ir 194 ešelonų po 65 vagonus, norint per šešias dienas, 1944 m. vasario 23-28, išvežti 521 247 čečėnus ir ingušus. NKVD nešykštėjo toms operacijoms nei lėšų, nei kadrų: čečėnų ir ingušų gaudynėms buvo paskirta ne mažiau kaip 119 000 vyrų iš specialių NKVD dalinių, ir tatai - pačiame karo įkarštyje!

Operacijos, kurių eiga buvo numatyta pavalandžiui, prasidėdavo suimant „potencialiai pavojingus elementus“: 1-2% gyventojų; tai buvo daugiausia moterys, vaikai ir seniai, nes didelė dalis tinkamo amžiaus vyrų buvo paimta į kariuomenę. Jeigu tikėsime į Maskvą siunčiamais „operatyviniais raportais“, operacijos vyko labai greit. Per Krymo totorių gaudynes 1944 m. gegužės 18-20 d. jau pirmos dienos vakare atsakingi už operaciją Serovas ir Kobulovas telegrafavo Berijai: „Šiandien 20 vai. išvežėme į geležinkelio stotis 90 000 asmenų. 17 ešelonų jau išgabeno 48 400 asmenų į paskirties vietas. Sodinama dar į 25 ešelonus. Operacijos metu nebuvo jokių incidentų. Operacija vyksta toliau“. Rytojaus dieną, gegužės 19, Berija informavo Staliną, kad, baigiantis antrajai operacijos dienai, stotyse buvo sutelkta 165 515 asmenų, iš jų 136 412 susodinta į traukinius ir išvežta į „instrukcijose nurodytą paskirties

vieta". Trečią dieną, gegužės 20-ąją, Serovas ir Kobulovas nusiuntė Berijai telegramą, norėdami pranešti, kad 16 val. 30 min. operacija buvo baigta. 63 ešelonai, gabenantys 173 287 žmones, jau buvo kelyje, keturi paskutiniai, turėję išvežti likusius 6727, rengėsi išvykti tą patį vakarą³.

Skaitant NKVD biurokratijos raportus, visos tos šimtų tūkstančių žmonių trėmimo operacijos atrodo buvusios ne kas kita, o grynas formalumas: kiekviena operacija vis „sėkmingesnė“, „efektyvesnė“, „ekonomiškesnė“ už ankstesniąją. Ištrėmus čečėnus, ingušus ir balkarus, NKVD pareigūnas Milšteinas surašė ilgą raportą apie... „šiose operacijose sutaupytus vagonus, lentas, kibirus ir kastuvus, palyginus su ankstesnėmis operacijomis“.

Jis rašė: „Karačijų ir kalmukų pervežimo patirtis mus paskatino imtis tam tikrų priemonių, kurios padėjo sumažinti ešelonų skaičių. Užuot gabenę kiekviename vagone po 40 žmonių, kaip buvo daroma anksčiau, mes sutalpinome kiekviename gyvuliniam vagonui po 45 žmones; o kadangi mes leidome jiems turėti asmeninį bagažą su savimi, tai sutaupėme daug vagonų, t. y. iš viso 37 548 metrus lentų, 11 834 kibirus ir 3400 krosnelių“⁴.

NKVD biurokrato akimis žiūrint, tai buvo puikiai pavykusi operacija. Kokia gi ji buvo iš tikrųjų, toji klaiki kelionė? Štai keli išlikusių totorių liudijimai, surinkti aštuntojo dešimtmečio pabaigoje: „Kelionė ligi Zerabulako geležinkelio stoties Samarkando rajone truko 24 dienas. Iš ten mus nugabeno į kolchozą „Pravda“. Mus vertė taisyti vežimus. [...] Mes dirbome alkani. Daug kas svirduliavo, iš bado vos laikydami ant kojų. Iš mūsų kaimo išvežė trisdešimt šeimų. Penkiose šeimose liko gyvų po vieną du žmones. Visi kiti išmirė bado arba nuo ligų“. Kitas išlikęs gyvas pasakoja: „Aklinai uždarytuose vagonuose žmonės krito kaip musės iš bado ir užtroškę be oro: mums nedavė nei valgyti, nei gerti. Kaimų, kuriuos mes

³ N. Bugai, *op. cit.*, p. 153.

⁴ J.-J. Marie, *op. cit.*, p. 81-82.

pravažiudavome, gyventojai buvo nuteikti prieš mus; jiems pasakė, kad veža tėvynės išdavikus, ir jie apmėtydavo mus akmenimis, kurie atsitrekdavo į vagonų duris. Kai vidury Kazachstano stepių duris atidarė, mums davė karinį maisto daavinį, bet nedavė atsigerti; mums įsakė palikti mirusius čia pat, prie kelio, nepalaidotus, ir mes nuvažiavome toliau"⁵.

Galų gale atvykę į „paskirties vietą“ - Kazachstaną, Kirgiziją, Uzbekistaną ar Sibirą - tremtiniai būdavo paskirstomi po kolchozus ar įmones. Kaip liudija visi vietinės NKVD valdžios siunčiami Centrai raportai, išlikę labai turtingame Gulago „specialių gyventojų“ fonde, kasdieniniai rūpesčiai buvo pastogė, darbas, kaip išgyventi. 1944 m. rugsėjį iš Kirgizijos gautame raporte sakoma, kad iš 31 000 neseniai atkeltų šeimų tik 5000 gavo butus. Švelniai tariant, čia labai įdomi pati „buto“ sąvoka: atidžiai skaitant šį raportą, paaiškėja, kad Kameninsko rajone vietos valdžia įkurdino 900 šeimų... 18-oje sovchozo butų, t. y. po 50 šeimų kiekviename bute! Vadinasi, Kaukazo tremtinių šeimos, kuriose dažnai būdavo daug vaikų, paeiliui miegodavo tai tuose „butuose“, tai po atviru dangumi - artinantis žiemai...

1944 m. lapkritį, t. y. praėjus beveik metams po kalmukų ištremimo, pats Berija laiške Mikojanui pripažino, kad išvežtieji „atsidūrė nepaprastai sunkiose gyvenimo sąlygose; dauguma jų neturi nei baldinių, nei drabužių, nei apavo“⁶. Dar po dvejų metų du NKVD pareigūnai raportavo, kad „30% darbingų kalmukų nedirba, nes neturi apavo. Papildomų sunkumų sukelia visiškas jų neprisitaikymas prie atšiauraus klimato, neįprastų sąlygų ir kalbos nemokėjimas“. Su šaknimis išrauti iš įprastos aplinkos, išbadėję, išmėtyti po kolchozus, kurie nepajėgė užtikrinti pragyvenimo net nuolatiniais savo nariams, arba į įmones, kuriose dirbti jie neturėjo profesinio pasirengimo, tremtiniai dažniausiai buvo menki darbininkai. „Išvežtų į Sibirą kalmukų padėtis yra tragiška, - rašė Stalinui buvęs Kalmukijos autonominės

⁵ *Ibid.*, p. 103.

⁶ *Ibid.*, p. 66.

respublikos prezidentas D. P. Piurvejevas. - Jie neteko savo galvijų. Jie atvyko į Sibirą, neturėdami visiškai nieko. [...] Jie menkai teprisitaikę prie savo naujų gyvenimo sąlygų. [...] Išskirstyti po kolchozus kalmukai negauna jokių produktų, nes patys kolchozninkai nieko neturi. O tiems, kurie buvo paskirti į įmones, nepavyko prisitaikyti prie darbininkų gyvenimo, jie neįvykdo išdirbio normų ir todėl negauna normalaus davinio"⁷. Tiesiai tariant, kalmukai, visą gyvenimą buvę klajokliai gyvulių augintojai, nemokėjo elgtis su staklėmis ir mašinomis, tad visą savo menką uždarbį paklodavo už pabaudas!

Keletas skaičių padeda susidaryti vaizdą apie tremtinių mirtinumą. 1946 m. sausį specialių gyvenviečių administracija užregistravo 70 360 kalmukų - o prieš dvejus metus buvo išvežta 92 000. 1944 m. liepos 1 d. duomenimis, į Uzbekistaną buvo atvežta 35 750 totorių šeimų, kurias sudarė 151 424 žmonės; po pusmečio buvo 818 šeimų daugiau, bet 16 000 žmonių mažiau! Iš 608 749 žmonių, ištremtų iš Kaukazo, iki 1948 m. spalio 1 d. mirė 146 892, t. y. maždaug vienas iš keturių, o gimė tik 28 120. Iš 228 392 išvežtų iš Krymo po ketverių metų buvo mirę 44 887 žmonės, o gimė tik 6564⁸. Mirtingumo perviršis dar labiau išryškėja žinant, kad 40-50% tremtinių buvo vaikai iki šešiolikos metų, taigi „natūrali mirtis" tesudarė mažytę visų mirčių dalelę. Kokios gi ateities galėjo tikėtis išlikę gyvi jaunuoliai? 1948 m., t. y. praėjus ketveriems tremties metams, iš 89 000 į Kazachstaną atgabentų mokyklinio amžiaus vaikų mokyklą lankė mažiau nei 12 000... Beje, oficialiose instrukcijose buvo nurodyta, kad „specialiai perkeltųjų asmenų" vaikų mokymas turi vykti tik rusų kalba.

Karo metais buvo masiškai tremiamos ir kitos tautos. Pasibaičius Krymo totorių ištremimo operacijai, po kelių dienų (1944 m. gegužės 29) Berija rašė Stalinui: „NKVD nuomone, būtų protinga

⁷ *Ibid.*, p. 64-65.

⁸ V. Zemskov, *art. cit.*, p. 9.

[sic] ištremti iš Krymo visus bulgarus, graikus ir armėnus". Bulgarams buvo prikišama, kad „vokiečių okupacijos metais jie aktyviai prisidėjo prie vokiečių armijai skirtų duonos ir maisto produktų gamybos" ir „bendradarbiavo su karine vokiečių valdžia ieškant Raudonosios armijos kareivių bei partizanų". Graikai „atėjus okupantams kūrė smulkias pramonės įmones; vokiečių valdžia padėjo graikams prekiauti, pervežti prekes ir t. t." O armėnai buvo apkaltinti tuo, kad įkūrė Simferopolyje kolaborantų organizaciją, vadinajamą „Dromedarą", kuriam vadovavo armėnų generolas Dro, „rūpinęsis ne tik religiniais ir politiniais klausimais, bet ir smulkios prekybos bei pramonės vystymu". Anot Berijos, ši organizacija „rinko lėšas kariniams vokiečių poreikiams ir Armėnų legiono įkūrimui"⁹.

Po keturių dienų, 1944 m. birželio 2, Stalinas pasirašė Valstybinės gynybos komiteto dekretą, kuriuo buvo įsakoma „papildyti Krymo totorių ištrėmimą - išvežti 37 000 bulgarų, graikų ir armėnų - vokiečių bendrininkų". Kaip ir kitiems tremtinių kontingentams, dekretu buvo nurodytos kvotos kiekvienam „priimančiam rajonui": 7000 turėjo būti išvežta į Gurjevo sritį Kazachstane, 10 000 - į Sverdlovo sritį, 10 000 - į Molotovo sritį Urale, 6000 - į Kemerovo sritį, 4000 - į Baškiriją. 1944 m. birželio 27-28 d. „operacija buvo sėkmingai įvykdyta". Per tas dvi dienas ištremti 41 854 žmonės, t. y., kaip pabrėžiama raporte, planas įvykdytas 111%.

„Išvalęs" iš Krymo jo vokiečius, totorius, bulgarus, graikus ir armėnus, NKVD nutarė „apšvarinti" Kaukazo pasienį. Šios didelės operacijos buvo ne kas kita kaip natūralus (tik sistemingesnis) 1937-1938 m. „antišpionažinių" operacijų tęsinys. 1944 m. liepos 21 d. nauju Stalino pasirašytu Valstybės gynybos komiteto dekretu buvo įsakyta ištremti 86 000 turkų meschetų, kurdų ir chemčinių iš Gruzijos pasienio. Pasirengti šioms gaudynėms ir trėmimui prireikė itin daug laiko, nes minėtosios buvusios Otomanų imperijos tautos buvo nuo amžių įsikūrusios kalnuotose vietose, dalis jų gyventojų buvo

⁹ J.-J. Marie, op. cit., p. 107-108.

klajokliai, įpratę laisvai keliauti per SSRS-Turkijos sieną. Operacija užtruko dešimt dienų: nuo 1944 m. lapkričio 15 iki lapkričio 25. Ją atliko 14 000 specialios NKVD kariuomenės vyrų. Jai prireikė 900 „studebekerių“ - sunkvežimių, kuriuos amerikiečiai tiekė lendlizu daugumai sąjungininkų kaip karo techniką!¹⁰

Lapkričio 28 d. raporte Stalinui Berija pasigyrė per dešimt dienų „ypatingai sunkiomis sąlygomis“ pergabenęs 91 095 asmenis. Berija aiškino, kad visi tie asmenys, kurių 49% sudarė vaikai iki šešiolikos metų, buvo potencialūs turkų šnipai: „Didelė dalis šio rajono gyventojų susiję šeimininiais ryšiais su Turkijos pasienio sričių gyventojais. Tie žmonės užsiiminėjo kontrabanda, rodė norą emigruoti ir tiekė naujokus tiek Turkijos žvalgybos tarnyboms, tiek palei valstybės sieną veikiančioms banditų gaujoms“. Gulago specialių gyvenviečių skyriaus statistiniais duomenimis, iš viso per šią operaciją į Kazachstaną išvežta 94 955 žmonės. Nuo 1944 m. lapkričio iki 1948 m. liepos tremtyje mirė 19 540 meschetų, kurdų ir chemčinių, t. y. 21% visų ištremtųjų. Šitoks mirtingumas, per ketverius metus 20-25%, buvo maždaug vienodas visoms režimo „nubaustoms“ tautoms¹¹.

Atvykus šimtams tūkstančių žmonių, ištremtų pagal etninį kriterijų, speckolonistų kontingentas karo metais smarkiai išaugo: nuo 1 200 000 iki daugiau kaip 2 500 000. Iki karo didžiąją dalį speckolonistų sudarė išbuožintieji, bet paskui jų skaičius gerokai sumažėjo: karo pradžioje jų buvo dar apie 936 000, o 1945 m. gegužę - jau tik 622 000, nes dešimtys tūkstančių suaugusių vyrų, išskyrus išbuožintųjų šeimų galvas, buvo pašaukti į karo tarnybą. Mobilizuotųjų žmonos ir vaikai atgaudavo laisvo piliečio statusą ir būdavo išbraukiami iš speckolonistų sąrašų. Tačiau karo sąlygomis jie negalėjo išvykti iš paskirtos gyvenamosios vietos, juo labiau kad visas jų turas, įskaitant namus, buvo konfiskuotas¹².

¹⁰ N. Bugai, *Nado...*, op. cit., p. 153-156.

¹¹ V. Zemskov, *art. cit.*, p. 9.

¹² V. Zemskov, „Kulackaja ssylka“ nakanune i v gody Velikoi Otečestvennoi voiny, Sociologičeskije Issledovanija, 1992, Nr. 2, p. 3-26.

Be abejo, niekada Gulago kalinių gyvenimo sąlygos nebuvo tokios baisios kaip 1941-1944 m. Badas, epidemijos, nežmoniškas išnaudojimas - tokia buvo kiekvieno zeko (kalinio) dalia, jam reikėjo kęsti badą, ligas, nuolat didinamas išdirbio normos, armijos informatorių, įpareigotų demaskuoti „kontrrevoliucines kalinių organizacijas“, įskundimus, teismus ir sušaudymus be teismo.

Staigus vokiečių puolimas pirmaisiais karo mėnesiais privertė NKVD evakuoti daugelį kalėjimų, darbo kolonijų ir lagerių, kurie galėjo patekti į priešo rankas. 1941 m. liepą-gruodį į Rytus buvo perkelta 210 kolonijų, 135 kalėjimai ir 27 lageriai, t. y. iš viso apie 750 000 kalinių. Gulago viršininkas Nasedkinas savo ataskaitoje už „Gulago veiklą Didžiojo Tėvynės karo metais“ tvirtino, kad „lagerių evakuacija apskritai praėjo organizuotai“, tačiau pridūrė: „Kadangi trūko transporto, dauguma kalinių buvo evakuoti pėsčiomis, turėdami įveikti nuotolį, dažnai viršijantį tūkstantį kilometrų“¹³. Galima įsivaizduoti, kokie jie pasiekdavo kelionės galą! Jeigu lagerio evakuacijai pritrūkdavo laiko (o pirmosiomis karo savaitėmis taip nutikdavo gana dažnai), kaliniai būdavo sušaudomi. Šitaip buvo Vakarų Ukrainoje: 1941 m. birželio pabaigoje NKVD nužudė 10 000 kalinių Lvoje, 1200 - Lucko kalėjime, 1500 - Stanyslavive, 500 - Dubne ir t. t. Užėmę Ukrainą, vokiečiai aptiko dešimtis žudynių vietų Lvovo, Žitomiro ir Vinicos rajonuose. Pasinaudodamos „žydų ir bolševikų žvėriškumų“ pretekstu, nacistų „zonderkomandos“ pasiskubino išžudyti dešimtis tūkstančių žydų.

Visi Gulago administracijos 1941 -1944 m. raportai pripažįsta, kad karo metais kalinių gyvenimo sąlygos lageriuose siaubingai pablogėjo¹⁴. Perpildytuose lageriuose kiekvienam kaliniui skiriamas „gyvenamasis plotas“ sumažėjo nuo 1,5 m² iki 0,7 m², o tai reiškė, kad kaliniai paeiliui miegodavo ant grindų, nes gultai tapo „prabanga“,

¹³ GARF, 9414/1/330/56-62.

¹⁴ N. Werth, G. Moullec, *op. cit.*, p.379-391; E. Bacon, *The Gulag at War: Stalin's Forced Labor System in the Light of the Archives* (London, 1994).

laikoma „darbo spartuoliams“. „Maisto kalorijų norma“ 1942 m., palyginus su prieškarine, sumažėjo 65%. Kaliniai turėjo badauti. 1942 m. lageriuose pasirodė šiltinė ir cholera: oficialiais duomenimis, tais metais nuo jų mirė apie 19 000 kalinių. 1941 m., vien tik darbo lageriuose (neskaitant kolonijų) užregistravus beveik 101 000 mirčių, metinis mirtingumas priartėjo prie 8%. 1942 m. Gulago lagerių administracija užregistravo 249 000 mirčių, taigi mirtingumas pasiekė 18%; 1943 m. buvo 167 000 mirčių, t. y. 17%¹⁵. Įskaitant kalinių egzekucijas, mirtis kalėjimuose ir darbo kolonijose, galima sakyti, kad vien 1941–1943 m. Gulage mirė apie 600 000 žmonių. Išlikę gyvi buvo visiškai nusibaigę. Administracijos duomenimis, 1942 m. pabaigoje „sunkų“ fizinį darbą galėjo dirbti tik 19% kalinių, „vidutinį“ – 17%, o 64% kalinių arba įstengė dirbti „lengvą fizinį darbą“, arba buvo invalidai.

Tačiau ši, anot Gulago administracijos eufemizmo, „smarkiai pablogėjusi kontingento sveikatos būklė“ netrukdydama valdžiai išnaudoti kalinius ligi visiško jų išsekimo. Gulago viršininkas savo raporte rašė: „Nuo 1941 iki 1944 m. vidutinė vieno darbadienio vertė padidėjo nuo 9,5 iki 21 rublio“. Šimtai tūkstančių kalinių buvo pasiųsti dirbti ginklų gamyklose vietoj mobilizuotų armijon darbininkų. Gulago vaidmuo karo ekonomikoje buvo labai svarbus. Pataisios darbų administracijos duomenimis, kai kuriuose pagrindiniuose ginklų gamybos, metalurgijos ir kalnakasybos sektoriuose kalinių darbo jėga pagamindavo ketvirtį produkcijos¹⁶.

Nepaisant „gero ir patriotiško“ (*sic*) kalinių, kurių „95% dalyvavo socialistiniame lenktyniavime“, elgesio, represijos neatslūgo – ypač prieš „politinius“. Remiantis 1941 m. birželio 22 d. Centro komiteto priimtu dekretu, nė vienas „58“, t. y. nuteistas pagal Baudžiamojo kodekso 58-ąjį straipsnį už „kontrrevoliucinius nusikaltimus“, net pasibaigus jo bausmės laikui negalėjo būti paleistas į laisvę ligi karo pabaigos. Gulago administracija izoliavo specialiuose „sustiprinto re-

¹⁵ V. Zemskov, *Gulag, Sociologičeskije Issledovanija*, 1991, Nr. 6, p. 14–15.

¹⁶ E. Bacon, *The Gulag at War*, *op. cit.*

žimo" lageriuose, kurie buvo išsidėstę atšiauriausiuose rajonuose (Kolymos ir Arkties), dalį politinių kalinių, nuteistų už tai, kad „priklausė trockininkų ar dešiniųjų organizacijai" ar „kontrrevoliucinei partijai", arba už „šnipinėjimą", „terorizmą", „išdavystę". Mirtingumas tuose lageriuose siekė 30% per metus. 1943 m. balandžio 22 d. dekretu buvo įvesta „sustiprinto režimo katorga" - tikros mirties stovykla, kur kaliniai buvo engiami tokiomis sąlygomis, kurios jiems nepalikdavo šansų išlikti gyviems: alinantis dvylikos valandų per dieną darbas aukso, anglies, švino, radžio kasyklose, daugiausia Kolymos ir Vorkutos rajonuose¹⁷.

Per trejus metus, nuo 1941 m. liepos iki 1944 m. liepos, specialūs lagerių teismai paskyrė naujas bausmes daugiau kaip 148 000 kalinių, iš kurių 10 858 buvo sušaudyti. Tarp jų: 208 - už „šnipinėjimą", 4307 - už „teroristines diversijas", 6016 - už „sukilimo ar riausių lageryje organizavimą". Anot NKVD, karo metais Gulago lageriuose buvo demaskuotos ir sunaikintos 603 „kalinių organizacijos"¹⁸. Tas skaičius pirmiausia turėjo įrodyti plačiai atnaujintų kadro „budrumą", nes daliai specialios kariuomenės, saugojusios lagerius, buvo pavesta kitos užduotys - gaudynės ir trėmimai; tačiau tiesa ir tai, kad karo metais lageriuose įvyko pirmieji dideli sukilimai. Būta ir pirmųjų kolektyvinių pabėgimų.

Gulago Operatyvinio skyriaus viršininko pavaduotojo raportas apie Siblag lagerių būklę 1941 m. lapkričio 2 d.

Pagal informaciją, kurią NKVD Operatyvinis skyrius gavo iš Novosibirsko rajono, Siblagui priklausančiuose Achlursko, Kuznecko ir Novosibirsko skyriuose smarkiai padidėjo kalinių mirtingumas...

To didelio mirtingumo priežastis - masiškai plintančios tarp kalinių ligos ir, be abejo, bendras sulysimas, sistemingai trūkstam maisto

¹⁷ J. Rossi, *Spravočnik po Gulagu*, M., 1991.

¹⁸ GARF, 9414/1/68/1-61, cit. *Istoričeskij Archiv*, 1994, Nr. 3, p. 61-86.

sunkaus fizinio darbo sąlygomis, lydimas pelagros ir širdies veiklos susilpnėjimo.

Kitos didelio sergamumo ir mirtingumo priežastys: pavėluotai ligoniams suteikiama medicinos pagalba, sunkūs darbai, prailginta darbo diena be papildomo maitinimo...

Konstatuojama daug mirčių, sulysimo ir epidemijų atvejų tarp kalinių, siunčiamų iš įvairių paskirstymo centrų į lagerius. Pvz., iš 539 žmonių, su konvojumi atgabentų 1941 m. spalio 8 d. iš Novosibirsko paskirstymo centro į Marinskojės skyrių, daugiau kaip 30% buvo nepaprastai sulysę dėl pelagros ir aptekę utėlėmis. Be nutremtųjų, į paskirties vietą buvo atgabenti šeši lavonai¹⁹. Naktį iš spalio 8 į 9 d. mirė dar penki žmonės. Ešelone, atvykusiame iš to paties paskirstymo centro į Marinskojės skyrių rugsėjo 20 d., 100% kalinių buvo aptekę utėlėmis; daugelis neturėjo apatinių baltinių...

Pastaruoju metu Siblago lageriuose demaskuota daug atvejų, kai sabotavo medicinos personalas, kurį sudarė kaliniai. Pvz., Ažero lagerio (Taiginsko skyrius) sanitaras, nuteistas pagal 58-10 straipsnį²⁰, organizavo keturių kalinių grupę, kad sabotuotų gamybą²¹. Šios grupės nariai siuntė sergančius kalinius į pačius sunkiausius darbus, laiku jų negydė, tikėdamiesi šitaip sutrukdyti lageriui įvykdyti gamybos normas.

*Gulago Operatyvinio skyriaus viršininko pavaduotojas,
saugumo pajėgų kapitonas Kogenmanas*

¹⁹ Pastraipa pabraukta pieštuku; paraštėje pieštuku parašyta: „Kyla klausimas, kuriam galui juos gabenti į paskirties vietą?“

²⁰ Baudžiamojo kodekso 58-ajame straipsnyje buvo kalbama apie visus „kontrrevoliucinius nusikaltimus“. Jį sudarė ne mažiau kaip keturiolika pastraipų. Lageriuose politiniai kaliniai buvo vadinami „58“. 58-10 pastraipoje buvo kalbama apie „propagandą arba agitaciją nuversti ar susilpninti sovietų valdžią“. Už „grupinę propagandą“ bausmių skalė buvo labai plati: nuo trejų metų lagerio iki mirties bausmės.

²¹ Pastraipa pabraukta pieštuku, o paraštėje pieštuku prirašyta pastaba: „Reikia juos teisti antrą kartą arba perduoti OS“ (NKVD Ypatingajam pasitarimui, neteisminiam organui, įpareigotam bausti už „kontrrevoliucinius nusikaltimus“).

Iš tiesų, karo metais Gulago kontingentas gerokai pasikeitė. 1941 m. liepos 12 d. dekretu buvo paleista į laisvę ir iškart paimta į Raudonąją armiją daugiau nei 577 000 kalinių, nuteistų, kaip pripažino pati valdžia, „už nežymius nusižengimus: nepateisintas pravaikštas ar smulkias vagystes“. Karo metais iš Gulago tiesiai į frontą iškeliavo 1 068 800 kalinių, įskaitant tuos, kurių bausmės laikas baigėsi²². 600 000 silpniausių ir menkiausiai prisitaikiusių prie negailestingų Gulago sąlygų išmirė per 1941-1943 metus. Kai lageriai ir kolonijos tuštėjo, paleidžiant iš jų nuteistus lengvoms bausmėms, juose liko ir išgyveno patys stipriausi ir ištvermingiausi - tiek politiniai, tiek kriminaliniai kaliniai. Nuteistų ilgalaikėms bausmėms (daugiau kaip 8 metams) pagal Baudžiamojo kodekso 58-ąjį straipsnį proporcija labai išaugo: nuo 27 iki 43% visų kalinių. Pasireiškusi jau karo pradžioje, ši evoliucija dar labiau išryškėjo 1944-1945 m. Po buvusio atoslūgio per tuos dvejus metus Gulago kontingentas klaidingai pašoko: nuo 1944 m. sausio iki 1946 m. sausio - daugiau kaip 45%²³.

Kalbai pakrypus į 1945 metus ir įvykius Sovietų Sąjungoje, pasaulis dažniausiai prisimena tik paaukuotąjį medalio pusę, spindinčią nors ir nusiaubtos, bet triumfuojančios šalies šlove. François Furet rašė: „1945 m. SSRS sujungia materialią galią su naujojo žmogaus mesianizmu“. Niekas nemato - niekas nenori matyti - išvirkščiosios dekoracijų pusės, juoba kad ji rūpestingai slepiama. O kaip rodo Gulago archyvai, pergalės metai buvo kartu ir naujo sovietinės konclagerių sistemos apogėjaus metai. Taika, grįžusi išorės fronte, šalies viduje anaiptol nereiškė, kad valstybė sušvelnins ketverių karo metų iškankintos visuomenės kontrolę. Priešingai, 1945 m., Raudonajai armijai palengva žygiuojant į vakarus, valstybė vėl paėmė į savo rankas ir reinkorporuotus į SSRS regionus, ir milijonus

²² GARF, 9414/1/330/56-62.

²³ V. Zemskov, *art. cit.*, p. 8.

sovietinių žmonių, kurie tam tikram laikui buvo atsidūrę „už sistemos ribų“.

Teritorijos, aneksuotos 1939-1940 m. (Baltijos šalys, Vakarų Baltarusija, Moldavija, Vakarų Ukraina), didžiąją karo dalį išbuvusios už sovietinės sistemos ribų, patyrė antrąją sovietizaciją (po pirmosios - 1939-1941 m.). Ten kilo nacionaliniai judėjimai, priešinęsi sovietizacijai, o tai savo ruožtu sukėlė grandininę persekiojimų ir represijų reakciją. Pasipriešinimas aneksijai itin stiprus buvo Vakarų Ukrainoje ir Baltijos šalyse.

Pirmosios Vakarų Ukrainos okupacijos metais (nuo 1939 m. rugsėjo iki 1941 m. birželio) susiformavo gana stipri ginkluota pogrindinė organizacija: UNO - Ukrainos nacionalistų organizacija. Kai kurie jos nariai įstojo į SS dalinius kovoti su žydais ir komunistais. 1944 m. liepą, Raudonajai armijai pasiekus Ukrainą, UNO sudarė Aukščiausią Ukrainos išvadavimo tarybą. UNO vadovas Romanas Šuchovičius tapo Ukrainos sukilėlių armijos (UPA) vadu. Ukrainos archyviniais duomenimis, 1944 m. rudenį joje buvo daugiau kaip 20 000 kovotojų. 1944 m. kovo 31 d. Berija pasirašė dekretą, įsakydamas suimti ir ištremti į Krasnojarsko sritį visus UNO ir UPA kovotojų šeimų narius, ir 1944 m. vasarį-spalį buvo išvežta 100 300 civilių: moterų, vaikų ir senių. Tuo pačiu laikotarpiu į nelaisvę buvo paimta 37 000 UNO ir UPA rezistentų. Juos išsiuntė į Gulagą. 1944 m. lapkritį mirus Monsinjurui Ščeptickiui, Ukrainos Unitų Bažnyčios metropolitui, sovietų valdžia privertė šią Bažnyčią susijungti su Stačiatikių Bažnyčia.

Norėdami iš pašaknų pakirsti bet kokią pasipriešinimą sovietizacijai, NKVD agentai eidavo į mokyklas, peržiūrėdavo mokinių, pradėjusių lankyti mokyklą prieškario metais, kai Vakarų Ukraina įėjo į „buržuazinę“ Lenkiją, sąrašus, pažymių knygeles ir sudarydavo preventyviai areštuotinių asmenų sąrašus. Į tuos sąrašus pirmiausia įtraukdavo gabiausius mokinius, kurie jiems atrodė „potencialiai priešiški sovietų valdžiai“. Vienas iš Berijos pavaduotojų, Kobulovas, savo raporte pažymi, kad tarp 1944 m. rugsėjo ir 1945 m.

kovo Vakarų Baltarusijoje, kuri, kaip ir Vakarų Ukraina, buvo laikoma „sovietų valdžiai priešišių elementų knibždėlynu“, buvo suimta daugiau kaip 100 000 „dezertyrų“ ir „kolaborantų“. Labai fragmentiški statistiniai duomenys liudija, kad vien tik Lietuvoje nuo 1945 m. sausio 1 iki kovo 15 d. buvo 2257 „valymo operacijos“.

Jų rezultatas - daugiau kaip 6000 žuvusių „banditų“ ir daugiau kaip 75 000 suimtų „banditų, nacionalistinių grupių narių ir dezertyrų“. 1945 m. iš Lietuvos buvo ištremta daugiau kaip 38 000 „socialiai svetimų elementų, banditų ir nacionalistų šeimų narių“. Reikšminga, kad 1944-1946 m. ukrainiečių ir pabaltijiečių proporcija Gulage smarkiai padidėjo: atitinkamai +140% ir +420%. 1946 m. pabaigoje ukrainiečiai sudarė 23% lagerių kalinių, o pabaltijiečiai - apie 6%. Tai buvo labai didelis procentas, palyginus su tų tautų sudaroma sovietinių gyventojų dalimi.

1945 m. Gulagas plėtėsi ir įsiliepus šimtams tūkstančių žmonių, kurie buvo perkelti iš „kontrolės ir filtracijos stovyklų“. Tos stovyklos buvo įsteigtos 1941 m. pabaigoje, kaip ir Gulago darbo lageriai. Į jas patekdavo išvaduoti ar ištrūkę iš priešo rankų sovietiniai karo belaisviai, iškart įtariami kaip galimi šnipai ar bent jau „susitepę“ tuo, kad kažkiek laiko prabuvo už „sistemos“ ribų. Į tas stovyklas keliaudavo ir šauktinio amžiaus vyrai iš teritorijų, kurios buvo okupuotos priešo, nes jie irgi buvo laikomi įtariamais; seniūnai ir kiti asmenys, ėję okupacijos metais kokias nors pareigas, kad ir visai nereikšmingas. Oficialiais duomenimis, nuo 1942 m. sausio iki 1944 m. spalio per kontrolės ir filtracijos stovyklas perėjo daugiau kaip 421 000 žmonių.

Raudonajai armijai žygiuojant į vakarus, atgavus dvejus ar trejus metus vokiečių okupacijoje išbuvusias teritorijas, išvadavus milijonus sovietinių karo belaisvių ir darbams į Vokietiją išvežtų SSRS piliečių, neatidėliotina tapo sovietinių kariškių ir civilių žmonių repatrijavimo sąlygų problema. 1944 m. spalį sovietinė vyriausybė įkūrė Repatrijavimo reikalų valdybą, kurios viršininku tapo genero-

²⁴ V. Zemskov, *art. cit.*, p. 4.

las Golikovas. 1944 m. lapkričio 11 d. spaudoje paskelbtame interviu jis teigė: „Sovietų valdžiai rūpi nacistų vergijoje atsidūrusių vaikų likimas. Namie juos priims kaip tėvynės vaikus. Sovietinė vyriausybė mano, kad net tie sovietiniai piliečiai, kurie gresiant nacistų terorui padarė SSRS interesams priešingus veiksmus, neturės už juos atsakyti, jeigu jie yra pasirengę garbingai atlikti savo pilietinę pareigą, kai grįš į tėvynę“. Šitoks pareiškimas, labai plačiai paskleistas, neišvengiamai suklaidino sąjungininkus. Kaip kitaip paaiškinti tą faktą, kad jie ėmė uoliausiai taikyti vieną iš Jaltos sutarties klauzulių, kurioje buvo kalbama apie visų sovietinių piliečių, „atsidūrusių už savo tėvynės sienų“, repatrijavimą į SSRS? Nors sutartyje buvo numatyta, kad jėga bus išsiųsti tik tie, kurie vilkėjo vokiečių uniforma ar bendradarbiavo su priešu, visi sovietiniai piliečiai, atsidūrę „už SSRS sienų“, buvo atiduoti NKVD agentams, turėjusiems pasirūpinti jų sugrįžimu.

Praėjus trims dienoms po karo veiksmų nutraukimo, 1945 m. gegužės 11 d. sovietinė vyriausybė įsakė įsteigti šimtą naujų kontrolės ir filtracijos stovyklų. Kiekvienoje iš jų turėjo būti dešimt tūkstančių vietų. Visus repatrijuotus sovietinius karo belaisvius turėjo „kontroliuoti“ SMERŠ - kontržvalgybos organizacija, o civilius „filtravo“ NKVD tarnybos. Per devynis mėnesius, nuo 1945 m. gegužės iki 1946 m. vasario, buvo repatrijuota daugiau kaip 4 200 000 žmonių: 1 545 000 karo belaisvių, likusių gyvų iš penkių milijonų, kuriuos buvo paėmę į nelaisvę nacistai, ir 2 655 000 civilių, išvežtų darbams arba pabėgusių į Vakarus vykstant mūšiams. Būtinai perėję kontrolės ir filtracijos stovyklą, 57,8% repatriantų, daugiausia moterys ir vaikai, gavo leidimą grįžti namo; 19,1% buvo išsiųsta į armiją, dažnai - į bausmės batalionus; 14,5% paskirta į „statybos batalionus“, dažniausiai dvejiems metams; 8,6%, t. y. maždaug 360 000 žmonių, išsiųsta į Gulagą (dauguma - už „tėvynės išdavystę“, baudžiamą nuo dešimties iki dvidešimties metų kalėjimo lageryje) arba į NKVD komendantūrą kaip speckolonistai .

²⁵ *Sociologičeskije Issledovanija*, 1991, Nr. 7, p. 4-5.

Ypatingo likimo susilaukė *glasovinkai*, t. y. sovietiniai kareiviai, prisijungę prie sovietinio generolo Andrejaus Glasovo, Antrosios armijos vado, vokiečių paimto į nelaisvę 1942 m. liepą. Dėl savo įsitikinimų, kaip antistalinistas, generolas Glasovas sutiko bendradarbiauti su naciais, kad išvaduotų savo šalį nuo bolševikų tirolnijos. Vokietijos valdžios pritarimu Glasovas įsteigė „Nacionalinį Rusijos komitetą“ ir suformavo dvi ROA (Rusiską osvoboditelniąją armiją - Rusijos išvadavimo armiją) divizijas. Sutriuškinus nacistinę Vokietiją, sąjungininkai atidavė generolą Glasovą ir jo karininkus Sovietų Sąjungai, ir jie buvo sušaudyti. Glasovo armijos kareiviai, 1945 m. lapkritį paskelbus amnestiją, buvo šešeriems metams ištremti į Sibirą, Kazachstaną ir tolimąją Šiaurę. 1946 m. pradžioje Vidaus reikalų ministerijos perkeltųjų asmenų ir spekolonistų sąrašuose buvo 148 079 glasovinkai. Tūkstančiai glasovinkų, daugiausia puskarininkių, buvo apkaltinti išdavyste ir išsiųsti į Gulago darbo lagerius’.

Dar niekada „specialiose gyvenvietėse“, Gulago kolonijose ir lageriuose, kontrolės ir filtracijos stovyklose ir sovietiniuose kalėjimuose nebuvo tiek žmonių kaip tais pergalės metais: iš viso - maždaug penki su puse milijono. Rekordas, kurį ilgam užtemdė pergalės spindesys ir „Stalingrado efektas“. Antrojo pasaulinio karo pabaiga iš tiesų pradėjo maždaug dešimt metų trukusį laikotarpį, kai sovietinio modelio apžavams neatsispyrė dešimtys milijonų žmonių daugelyje šalių. Tas faktas, kad SSRS atidavė pergalei prieš nacizmą didžiausią duoklę, ir ne kuo kitu, o žmonių gyvybėmis, slėpė tikrąjį stalininės diktatūros veidą ir gynė režimą nuo įtarimo, kurį jis kadaise buvo užsitraukęs Maskvos procesais ir Vokietijos-SSRS paktu. Tačiau pergalės salietų šviesoje tie laikai atrodė tokie tolimi... ²⁶

²⁶ *Deportaciji narodov, op. cit.*, p. 162.

Paskutinių stalinizmo metų nepaženklino joks platus viešas procesas, joks Didysis teroras. Tačiau slogioje ir konservatyvioje pokario atmosferoje procesas, kai socialinė elgsena priskiriama prie nusikaltamų, pasiekė apogėjų. Karo nuvargintos visuomenės viltys, kad režimas liberalizuosis, neišsipildė. „Liaudis per daug iškentėjo, praeitis negali pasikartoti“, - rašė savo memuaruose Ilja Erenburgas 1945 m. gegužės 9 d.; tačiau, gerai žinodamas sistemos mechanizmą ir prigimtį, nes buvo susipažinęs su jais iš vidaus, tučtuojau pridūrė: „Vis dėlto esu suglumęs ir sunerimęs“. Ši nuojauta netruko pasitvirtinti.

„Susidūrę su didžiuliais materialiniais sunkumais, gyventojai puola į neviltį, bet vis dėlto tikisi, kad „kažkas pasikeis“, - rašoma daugelyje inspekcinų pranešimų, kuriuos 1945 m. rugsėjį-spalį siuntė į Maskvą Centro komiteto instruktoriai, lankęsi srityse bei rajonuose. Pranešimuose buvo pažymima, kad padėtis šalyje tebėra „chaotiška“. Didžiulis spontaniškas milijonų darbininkų perkėlimas į Rytus per 1941-1942 m. evakuaciją trukdė atnaujinti gamybą. Uralo metalurgijos pramonę drebino tokia masiškų streikų banga, su kokia režimas dar nebuvo susidūręs. Visur badė akis neapsakomas skurdas. Šalyje buvo 25 milijonai benamių, o duonos davinyss neviršijo vieno svaro visai dienai, ir tai tik dirbantiems sunkų fizinį darbą. 1945 m. spalio pabaigoje atsakingi Novosibirsko partijos rajono komiteto darbuotojai netgi pasiūlė apsieiti be miesto „darbo žmonių“ demonstracijos Spalio revoliucijos metinių proga, „nes gyventojams stinga drabužių ir avalynės“. Visuotinio skurdo ir nepriteklių atmosferoje sparčiai plito visokiausi gan

dai, ir ypač tie, kuriuose buvo kalbama apie „neišvengiamą“ kolchozų paleidimą: juk jie ką tiktai dar kartą pasirodė nesugebą atlyginti valstiečiams bent jau keliais centneriais grūdų už darbo sezoną¹.

„Žemdirbystės fronte“ padėtis buvo dramatiškiausia. 1946 m. rudens derlius buvo katastrofiškai menkas, nes kaimą nuniokojo karas, trūko mašinų ir darbo jėgos, o prie viso to dar prisidėjo sausra. 1946 m. vasario 9 d. kalboje Stalinas buvo pažadėjęs panaikinti maisto kortelių sistemą, tačiau vyriausybė vėl turėjo atidėti tai vėlesniam laikui. Ignoruodama tikrąsias žemdirbystės nesėkmių priežastis, suversdama visas blogybes „norui pasipelnyti iš individualių sklypų“, vyriausybė nutarė „likviduoti kolchozų statuto pažeidimus“ ir persekioti „priešiškus ir svetimus elementus, sabotuojančius rinkliavą, vagiančius ir švais-tančius derlių“. 1946 m. rugsėjo 19 d. ji įsteigė Kolchozų reikalų komisiją, kurios pirmininku tapo Andrejevas. Ši komisija buvo įpareigota grąžinti valstybei, t. y. kolchozams, žemes, kurias kolchozninkai buvo „neteisėtai pasisavinę“ karo metais. Per dvejus metus administracija atgavo beveik 10 milijonų hektarų, kuriais valstiečiai mėgino padidinti savo individualius sklypelius, kad galėtų išgyventi.

1946 m. spalio 25 d. buvo paskelbtas vyriausybės dekretas nedviprasmiška antrašte - „Dėl valstybinių javų apsaugos“, kuriuo Teisingumo ministerijai įsakoma ištirti visas bylas dėl vagystės per dešimt dienų ir griežtai taikyti nusenusį 1932 m. rugpjūčio 7 d. įstatymą. 1946 m. lapkritį-gruodį 53 300 su viršum žmonių, daugiausia kolchozninkų, stojo prieš teismą. Dauguma už varpų ar grūdų vagystę gavo sunkias bausmes lageriuose. Tūkstančiai kolchozų pirmininkų buvo suimti už „rinkliavos kampanijos sabotavimą“. Per du mėnesius „rinkliavos plano“ įvykdymas pašoko nuo 36 iki 77%². Tačiau kokia kaina! Eufemizmu „pavėluota rinkliavos kampanija“ labai dažnai buvo dangstoma dramatiška tikrovė: badas.

¹ E. Zubkova, *Obščestvo i reformy, 1945-1946*, M., 1993, p. 16-44.

² V. F. Zima, *Poslevojennoje obščestvo. Prestupnost i golod, 1946-1947, Otečestvennaja Istorija*, 1995, Nr. 5, p. 45-58.

1946-1947 m. rudenį ir žiemą badas labiausiai prispaudė rajonus, kur 1946 m. vasarą buvo sausra: Kursko, Tambovo, Voronežo, Oriolo sritis ir Rostovo rajoną. Jo aukomis tapo mažiausiai 500 000 žmonių. 1946-1947 m. kilęs badas buvo visiškai nutylėtas - kaip ir ankstesnysis, buvęs 1932 m. Maisto produktų stygius virto tikru badu, kai vyriausybė atsisakė sumažinti prievolę - valstybei atiduodamą derliaus dalį, o juk derlius sausros apimtuose rajonuose tesiekė vos 2,5 centnerio iš hektaro. Stengdamiesi išgyventi, išbadėję kolchozninkai neturėjo kitos išeities, tik nuglemžti šį bei tą iš sandėlio. Per metus vagysčių skaičius išaugo 44%³.

1947 m. birželio 5 d. spauda paskelbė du išvakarėse vyriausybės priimtus dekretus, kurie tiek savo dvasia, tiek formuluotėmis buvo labai artimi garsiajam 1932 m. rugpjūčio 7 d. įstatymui. Juose buvo numatyta, kad bet koks „pasikėsinimas į valstybės arba kolchozo nuosavybę“ bus baudžiamas nuo penkerių iki dvidešimt penkerių metų lagerio. Bausmės didumas kitėjo priklausomai nuo to, ar vagystę padarė vienas žmogus, ar kolektyvas, ar tai buvo pirmas kartas, ar recidyvas. Kiekvienas žmogus, žinojęs apie būsimą ar buvusią vagystę ir nepranešęs apie tai milicijai, turėjo už bausmę išbūti lageriuose nuo dvejų iki trejų metų. Beje, slapta aplinkraštis priminė teismams, kad už smulkias vagystes darbo vietoje, kurios ligi tol buvo baudžiamos daugių daugiausia laisvės atėmimu vieneriems metams, dabar reikia bausti pagal 1947 m. birželio 4 d. dekretus.

Per antrąjį 1947 m. pusmetį pagal tą naująjį „niekšišką įstatymą“ buvo nuteista 380 000 žmonių: 21 000 jų sudarė paaugliai, neturį nė šešiolikos metų. Už kelis kilogramus pavogtų rugių paprastai būdavo „duodama“ 8-10 metų lagerio. Štai ištrauka iš 1947 m. spalio 10 d. Vladimiro srities Suzdalės rajono liaudies teismo nuosprendžio: „Įpareigoti naktį saugoti kolchozo arklius, N. A. ir B. S., penkio-

³ V. P. Popov, *Golod i gosudarstvennaja politika, 1946-1947, Otečestvennyje Archi-
vy*, 1992, Nr. 6, p. 36-60; N. Werth, G. Moullec, op. cit., p. 162-165.

likos ir šešiolikos metų amžiaus nepilnamečiai, buvo sučiupti nuskaltimo vietoje, pavogę iš kolchozo daržų tris agurkus. [...] Nuteisti N. A. ir B. S. aštuonerių metų laisvės atėmimui, atliekant bausmę paprasto režimo darbo kolonijoje"⁴. Vadovaujantis 1947 m. birželio 4 d. dekretais, per šešerius metus buvo nuteista 1 300 000 žmonių, iš jų 75% paskirtos ilgesnės kaip penkerių metų bausmės. 1951 m. šie žmonės sudarė 53% kriminalinių Gulago kalinių ir beveik 40% visų Gulago kalinių⁵. Penktojo dešimtmečio pabaigoje, griežtai taikant 1947 m. birželio 4 d. dekretus, labai pailgėjo vidutinė paprastų teismų skiriamų bausmių trukmė; 1940 m. ilgesnės kaip penkerių metų bausmės sudarė 2% visų bausmių, o 1949 m. jų buvo jau 29%! Stalinizmo apogėjaus metais „liaudies teismų“ represijos pakeitė ketvirtajame dešimtmetyje klestėjusias NKVD „neteismines“ represijas⁶.

Tarp nuteistų už vagystę buvo daug moterų, netekusių per karą vyrų, mažamečių vaikų motinų, priverstų elgetauti ir vagiliauti. 1948 m. pabaigoje Gulage buvo 500 000 su viršum kalinių moterų, t. y. dukart daugiau nei 1945 m., ir 22 815 vaikų iki ketverių metų amžiaus, kurie gyveno prie moterų lagerių įsteigtuose „naujamųjų namuose“. 1953 m. pradžioje tokių vaikų jau buvo 35 000⁷. Dėl ultrarepresyvių įstatymų, priimtų 1947 m., Gulagas rizikavo pavirsti dideliu vaikų lopšelių-darželių, tad vyriausybė buvo priversta 1949 m. balandį paskelbti dalinę amnestiją, ir į laisvę išėjo beveik 84 200 moterų ir mažamečių vaikų. Tačiau didelis moterų procentas Gulage (25–30% visų kalinių) išliko iki 1953 m., nes į lagerius nepaliaujamai plūdo nuteistų už smulkias vagystes šimtų tūkstančių žmonių srautas.

1947–1948 m. represinį arsenalą papildė kiti laiko dviasį atskleidžiantys dekretai: 1947 m. vasario 15 d. buvo priimtas dekretas, draudžiantis sovietiniams piliečiams tuoktis su užsieniečiais, o 1947 m. birželio 9 d. - dekretas dėl „atsakomybės už valstybės

⁴ V. P. Popov, *Gosudarstvennyj terror...*, art. cit., p. 27.

⁵ V. Zemskov, *Gulag*, art. cit., p. 10–11.

⁶ V. P. Popov, *Gosudarstvennyj terror...*, art. cit., p. 27.

⁷ V. Zemskov, *Gulag*, art. cit., p. 11.

paslapčių iškėlimą į viešumą arba už susijusių su valstybės paslaptimis dokumentų pametimą". Labiausiai žinomas 1948 m. vasario 21 d. dekretas, pagal kurį „visi šnipai, trockininkai, diversantai, dešinieji, menševikai, eserai, anarchistai, nacionalistai, baltieji ir kiti antisovietiniai elementai, atlikę bausmę lageryje“, turėjo būti „ištremti į Kolymos kraštą, į Novosibirsko ir Krasnojarsko sritis [...] ir į tolimus Kazachstano rajonus“. Nuspręsdama verčiau neišleisti šių „antisovietinių elementų“ iš akių, lagerių administracija dažniausiai be jokio kito proceso pratęsdavo dešimčiai metų bausmės laiką šimtams tūkstančių „58“, nuteistų 1937-1938 metais.

Tą pačią 1948 m. vasario 21 d. Aukščiausiosios tarybos Prezidiumas priėmė kitą dekretą, įsakantį ištremti iš Ukrainos SSR „visus asmenis, atsisakančius įvykdyti minimalų kolchozo „darbadienių“ skaičių ir parazituojančius“. 1948 m. birželio 2 d. šią priemonę imta taikyti visoje šalyje. Kadangi dauguma sunykusių kolchozų visai nepajėgė apmokėti už darbadienes, gausybė kolchozninkų per metus neįvykdydavo minimalaus administracijos reikalaujamo darbadienių skaičiaus. Taigi naujasis įstatymas galėjo būti pritaikytas milijonams žmonių. Suprasdama, kad griežtas „dekreto dėl parazitavimo“ taikymas dar labiau dezorganizuotų gamybą, vietos valdžia taikė jį atlaidžiai, nuolat eidama į kompromisus. Vis dėlto vien 1948 m. buvo išvežta ir apgyvendinta paskirties vietose, esančiose NKVD komendantūrų žinioje, daugiau kaip 38 000 „parazitų“. Visos šios represinės priemonės užtemdė simbolinį ir trumpalaikį mirties bausmės panaikinimą, paskelbtą 1947 m. gegužės 26 d. dekretu. 1950 m. sausio 12 d. mirties bausmė buvo sugrąžinta, kad būtų galima ją nubausti „Leningrado bylos“ kaltinamuosius⁸.

Ketvirtajame dešimtmetyje perkeltųjų asmenų ir speckolonistų „teisės į sugrįžimą“ problema buvo sprendžiama padrikai ir prieštaringai. Penktojo dešimtmečio pabaigoje ji buvo išspręsta radikalai. Buvo nutarta, kad visos tautos, išvežtos 1941-1945 m., buvo

⁸ V. F. Zima, *art. cit.*, p. 45-58; E. Zubkova, *op. cit.*, p. 63-69.

išvežtos „visiems laikams“. Taigi nebeliko problemos, ką daryti su pilnametystės sulaukusiais tremtinių vaikais: ir jie, ir jų palikuonys turėjo amžinai, t. y. ligi gyvos galvos, būti speckolonistais!

1948-1953 m. šių speckolonistų skaičius nepaliaujamai augo: 1946 m. pradžioje jų buvo 2 342 000, o 1953 m. sausį-jau 2 753 000. Tai buvo daugelio naujų trėmimo bangų rezultatas. 1948 m. gegužės 22-23 d. tebesipriešinančioje priverstinei kolektyvizacijai Lietuvoje NKVD surengė didžiules gaudynes, pavadintas „operacija Pavasaris“. Per keturiasdešimt aštuonias valandas buvo suimti ir išvežti trisdešimt dviem ešelonais 36 932 vyrai, moterys ir vaikai. Visi buvo įtraukti į sąrašus kaip „banditai, nacionalistai ir šioms dviem kategorijoms priklausančių asmenų šeimų nariai“. Po keturių ar penkių savaičių kelionės jie buvo paskirstyti įvairioms Rytų Sibiro komendantūroms ir įdarbinti miško kombinateuose, kur darbas buvo ypatingai sunkus. Vienoje NKVD pažymoje rašoma: „Lietuvių šeimos, pasiūstos kaip darbo jėga į Igarkos miško kombinatą Krasnojarsko srityje, išskirstytos po būstus, kurie netinka gyventi: stogai praleidžia vandenį, languose nėra stiklų, jokių baldų, jokios patalynės. Išvežtieji miega ant žemės, pasikloję samanų ir šieno. Dėl šitokio susigrūdimo ir higienos taisyklių nesilaikymo tarp speckolonistų jau būta šiltinės ir dizenterijos atvejų, kurie kartais baigdavosi mirtimi“. Vien 1948 m. buvo išvežta apie 50 000 lietuvių, tapusių speckolonistais, o 30 000 išsiųsta į Gulago lagerius. Be to, Vidaus reikalų ministerijos duomenimis, 21 259 lietuviai žuvo per „pacifikacijos operacijas“, vykusias šioje respublikoje, kuri atkakliai priešinosi sovietizacijai ir kolektyvizacijai. 1948 m. pabaigoje, nepaisant vis stiprėjančio valdžios spaudimo, Baltijos šalyse tebuvo kolektyvizuota mažiau nei 4% žemės⁹.

1949 m. sovietinė vyriausybė nutarė pagreitinti Baltijos šalių sovietizacijos procesą ir „galutinai išrauti su šaknimis banditizmą ir nacionalizmą“ šiose neseniai aneksuotose respublikose. Sausio

⁹ J.-J. Marie, op. cit., p. 124.

12 d. Ministrų taryba priėmė dekretą „Dėl ištremimo ir išvežimo iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos SSR buožių ir jų šeimų, nelegalioje padėtyje esančių banditų ir nacionalistų šeimų narių, nukautų ginkluotuose susidūrimuose banditų šeimų, nuteistų ar amnestuotų, bet ir toliau varančių priešišką veiklą banditų šeimų, taip pat banditų bendrininkų šeimų“. Trėmimo operacijos vyko nuo 1949 m. kovo iki gegužės. Iš Pabaltijo į Sibirą buvo išvežta apie 95 000 žmonių. Tarp šitų „sovietinei santvarkai priešiškų ir pavojingų elementų“, anot 1949 m. gegužės 18 d. Kruglovo raporto Stalinui, buvo 27 084 vaikai iki šešiolikos metų, 1785 mažamečiai vaikai be šeimos, 146 invalidai ir 2850 „iškaršusių senių“¹⁰. 1951 m. rugsėjį naujos gaudynės papildė tremtinių gretas maždaug 17 000 tariamų Pabaltijo buožių. 1940-1953 m. buvo ištremta daugiau nei 200 000 Pabaltijo gyventojų: apie 120 000 lietuvių, 50 000 latvių ir truputį daugiau kaip 30 000 estų¹¹. Prie šių skaičių reikia pridėti daugiau kaip 75 000 pabaltijiečių, jau buvusių Gulage 1953 m. Iš jų 44 000 žmonių kalėjo „specialiuose“ lageriuose, skirtuose pavojingiausiems politiniams kaliniams. Pabaltijiečiai sudarė penktadalį šių lagerių kontingento. Iš viso 10% suaugusių Pabaltijo gyventojų buvo arba tremtyje, arba lageriuose.

Tarp kitų neseniai į SSRS sudėtį įėga inkorporuotų tautybių buvo moldavai, taip pat priešinęsi sovietizacijai ir kolektyvizacijai. 1949 m. pabaigoje valdžia nutarė surengti didžiules gaudynes ir ištremti suimtus „priešiškus ir socialiai svetimus elementus“. Operaciją kontroliavo Moldavijos komunistų partijos pirmasis sekretorius Leonidas Iljičius Brežnevas, būsimasis SSRS komunistų partijos generalinis sekretorius. 1950 m. vasario 17 d. Stalinui išsiųstame Kruglovo raporte nurodoma, kad „visiems laikams“ ištremti 94 792 moldavai, kurie bus apgyvendinti paskirties vietose kaip „spekionistai“. Jeigu tarsime, kad šių žmonių mirtingumo procentas pervežimo metu buvo toks pat kaip kitų tremiamųjų, gausime išvežtų

¹⁰ *Ibid.*, p. 122-126.

¹¹ N. F. Bugaj, L. Berija - j. *Stalinu...*, op. cit., p. 232.

moldavų skaičių: maždaug 12 000, arba beveik 7% visų Moldavijos gyventojų. Iš kitų analogiškų 1949 m. operacijų galime paminėti 57 680 graikų, armėnų ir turkų ištėmimą 1949 m. birželį nuo Juodosios jūros pakrančių į Kazachstaną ir Altajų¹².

Per visą penktojo dešimtmečio antrąją pusę specialių kolonistų kontingentą smarkiai papildė Ukrainoje paimti į nelaisvę UNO ir UPA partizanai. Nuo 1944 m. liepos iki 1949 m. gruodžio sovietų valdžia septynis kartus ragino sukilėlius sudėti ginklus, žadėdama jiems amnestiją, bet apčiuopiamų rezultatų nesulaukė. 1945-1947 m. Vakarų Ukrainos kaimus, „šalies gilumą“, daugiausia kontroliavo sukilėliai, kuriuos palaikė valstiečiai, jokių būdu nesusitaikantys su kolektyvizacija. Sukilėliai veikė Lenkijos ir Čekoslovakijos pasienyje, pereidami iš vienos valstybės į kitą, kad išvengtų persekiojimų. Apie to judėjimo svarbą ir mastą galima spręsti jau vien iš to fakto, jog 1947 m. gegužę sovietinė vyriausybė turėjo pasirašyti su Lenkija ir Čekoslovakija sutartį, kad būtų galima koordinuoti kovą su ukrainiečių „gaujomis“. Pasirašius šią sutartį, Lenkijos vyriausybė perkėlė ukrainiečių kilmės gyventojus į Lenkijos šiaurės vakarus, šitaip iš sukilėlių atimdama jų natūralias bazines ir resursus¹³.

1946-1947 m. badas, privertęs dešimtis tūkstančių Rytų Ukrainos valstiečių bėgti į Vakarų Ukrainą, kur maisto stygius buvo ne toks opus, dar kurį laiką papildė sukilimą naujokais. Sprendžiant iš paskutinio amnestijos siūlymo, kurį 1949 m. gruodžio 30 d. pasirašė Ukrainos vidaus reikalų ministras, į „sukilėlių gaujas“ ėjo ne tik valstiečiai. Šiame tekste prie banditų kategorijos priskiriami „jaunuoliai, pabėgę iš gamyklų, Doneco kasyklų ir pramoninių mokyklų“. Vakarų Ukraina buvo galutinai „pacifikuota“ tik 1950 m. pabaigoje, įgyvendinus priverstinę kolektyvizaciją, perkėlus ištisus kaimus, ištėmus ar suėmus apie 300 000 žmonių. Pagal Vidaus reikalų ministerijos statistinius

¹² VI. Caranov, *O likvidacii kulačestva v Moldavii létom 1949, Otečestvennaja Istorija*, 1996, Nr. 2, p. 71-79; Marie, op. cit., p. 127-128.

¹³ Y. Bilinsky, *The Second Soviet Republic: the Ukraine after World War II*, New Brunswick, 1960, p. 132-135.

duomenis, 1944-1952 m. į Kazachstaną ir Sibirą buvo ištremta apie 172 000 „UNO ir UPA narių“, dažnai kartu su šeimomis. Visi jie papildė speckolonistų gretas¹⁴.

„Įvairaus kontingento“ trėmimai tęsėsi iki Stalino mirties. 1951-1952 m. per smulkias operacijas buvo išvežti 11 685 mingrelai ir 4707 Gruzijoje gyvenę irančiai, 4365 jehovos liudytojai, 4431 Vakarų Baltarusijos buožės, 1445 Vakarų Ukrainos buožės, 1415 Pskovo rajono buožių, 995 žmonės, priklausę „Tikrų krikščionių stačiatikių“ sektai, 2795 Tadžikistano basmačiai ir 591 „valkata“. Šie „įvairūs kontingentai“ (pagal Vidaus reikalų ministerijos klasifikaciją) nuo įvairių tremtinių „nubaustų“ tautų skyrėsi tik tuo, kad būdavo išvežami ne „visiems laikams“, o dešimčiai ar dvidešimčiai metų.

Kaip liudija neseniai aikštėn iškelti Gulago archyvai, šeštojo dešimtmečio pradžią ženkliną konclagerinės sistemos apogėjus (dar niekada darbo lageriuose nebuvo tiek kalinių, o „kolonizacijos kaimuose“ - tiek speckolonistų) ir kartu beprecedentinę šios sistemos krizę.

1953 m. pradžioje Gulage buvo apie 2 750 000 kalinių, išskirstytų į trejopas institucijas:

- Maždaug 500 „darbo kolonijų“, kurių buvo kiekviename rajone. Kiekvienoje vidutiniškai būdavo po tūkstantį-tris tūkstančius kalinių. Dažniausiai tai buvo kriminaliniai nusikaltėliai; pusė jų buvo gavę mažiau nei po penkerius metus.

- Šešiasdešimt didelių kalinimo kompleksų, „darbo stovyklos“, išsidėsčiusios daugiausia šiauriniuose ir rytiniuose šalies rajonuose. Kiekvienoje būdavo dešimtys tūkstančių kalinių: kriminalinių nusikaltėlių ir politinių; dauguma jų buvo nuteisti kalėti daugiau nei po dešimt metų.

- Penkiolika „specialaus režimo lagerių“, įsteigtų pagal slap-tą Vidaus reikalų ministerijos instrukciją, pažymėtą 1948 m. va-

¹⁴ Deportacijas narodov SSSR, op. cit., p. 160.

sario 7 d. data. Tuose lageriuose buvo kalinami tik politiniai, laikomi „itin pavojingais“, t. y. apie 200 000 žmonių¹⁵.

Milžinišką konclagerinį pasaulį sudarė 2 750 000 kalinių, prie kurių reikia pridėti dar 2 750 000 speckolonistų, pavaldžių kitai Gulago valdybai. Ši sistema kėlė rimtų organizacinių ir priežiūros, taip pat ir ekonominio rentabilumo problemų. 1951 m. vidaus reikalų ministras generolas Kruglovas, nerimaudamas dėl to, kad lagerinės darbo jėgos našumas nuolat mažėja, pradėjo plačią Gulago inspekcijos kampaniją. Išsiuntinės į vietas komisijos rado ten labai įtemptą padėtį.

Tokia padėtis, žinoma, pirmiausia susidarė „specialaus režimo lageriuose“, kur pradedant 1945 m. atvykę „politiniai“ - Ukrainos ir Pabaltijo „nacionalistai“, turintys partizaninio karo patirtį, „svetimi elementai“ iš naujai inkorporuotų kraštų, tikri ar tariami „koleborantai“ ir kiti „tėvynės išdavikai“ - buvo kur kas ryžtingesni nei ketvirtajame dešimtmetyje įkalinti „liaudies priešai“, buvę partijos kadrai, įsitikinę, kad jie suimti ir internuoti per kažkokią baisią klaidą. Nuteisti 20-25 metams, neturėdami vilties anksčiau išeiti į laisvę, tie kaliniai neturėjo ką prarasti. Be to, izoliavimas specialaus režimo lageriuose išgelbėjo juos nuo kasdienių susidūrimų su kriminaliniais kaliniais, o kaip pabrėžė Aleksandras Solženicynas, pagrindinė kliūtis kalinių solidarumui buvo kasdieniai politinių kalinių ir kriminalinių nusikaltėlių kontaktai. Panaikinus šią kliūtį, specialūs lageriai tuojau pat tapo pasipriešinimo ir sukilimo prieš režimą židiniais. Ypač aktyvūs buvo ukrainiečių ir pabaltijiečių tinklai, susiformavę dar partizaniniame pogrindyje. Padaugėjo atsisakymų dirbti, bado streikų, grupinių pabėgimų, riaušių. Dar neišsamūs tyrimėjimai liudija, kad vien 1950-1952 m. būta šešiolikos didelių sukilimų ir riaušių, kur kaskart dalyvavo šimtai kalinių¹⁶.

¹⁵ CARF, 9414/1 s/1391-1392.

¹⁶ M. Craveri, N. Formozov, *La résistance au Coulag. Grèves, révoltes, évactions dans les camps de travail soviétiques de 1920 à 1956, Communisme*, Nr. 42-43-44 (1995), p. 197-209.

1951 m. „Kruglovo inspekcijos“ atskleidė padėties pablogėjimą ir „paprastuose“ lageriuose. Tai pasireiškė „bendru drausmės smukimu“. Kaliniams „atsisakant dirbti“, 1951 m. buvo prarastas vienas milijonas darbadienių. Kartu augo nusikalstamumas lagerių viduje, daugėjo incidentų tarp kalinių ir prižiūrėtojų, smuko kalinių darbo našumas. Administracijos teigimu, tokia situacija susidarė daugiausia dėl besirungiančių tarpusavyje kalinių gaujų susidūrimo: „tikri vagsys“ („vory v zakone“) atsisakinėjo dirbti, gerbdami „savą tvarką“, o „kalės“ („suki“) pakludavo lagerio reglamentui. Besidauginančios grupuotės ir jų kivirčiai žlugdė drausmę ir kėlė „netvarką“. Dabar lageriuose būdavo dažniau mirštama nuo peilio smūgio, o ne nuo ligos ar bado. 1952 m. sausį Maskvoje vykusio atsakingų Gulago pareigūnų konferencija pripažino, kad „administracija, ligi šiol mokėjusi sumaniai pasinaudoti prieštaravimais tarp įvairių kalinių grupių, dabar praranda vidinių procesų kontrolę. [...] Kai kuriuose lageriuose grupuotės perima vidaus tvarką į savo rankas“. Norėdama išsklaidyti grupes ir grupuotes, administracija buvo priversta nuolat perkėlinėti kalinius, pertvarkinėti įvairius didžiulių kalinimo kompleksų sektorius, dažnai pergrupuodama nuo 40 iki 60 tūkstančių kalinių¹⁷.

Tačiau daugybė inspekcijos raportų, surašytų 1951-1952 m., be grupuočių problemos, kurios mastas vertas dėmesio, pabrėžia būtinumą visiškai pertvarkyti kalinimo ir gamybinės struktūras, o ypač - būtinumą smarkiai sumažinti kontingentą.

Pvz., pulkininkas Zverevas, atsakingas už didelę Norilsko koncentracijos lagerių sistemą, kurioje buvo 69 000 kalinių, savo raporte, rašytame 1952 m. sausį Gulago viršininkui generolui Dolgichui, siūlė imtis tokių priemonių:

1. Izoliuoti grupuočių narius. „Tačiau, - patikslino Zverevas, - kadangi vienoje ar kitoje (iš dviejų grupuočių) aktyviai dalyvauja daugybė kalinių, [...] mes pajėgiame izoliuoti tik vadeivas, ir tai ne visuomet“.

¹⁷ GARF, 9414/1 s/51 3/185.

2. Likviduoti didžiules gamybos zonas, kur be konvojaus dirba dešimtys tūkstančių kalinių, priklausančių besirungiančioms grupuotėms.

3. Sudaryti mažesnius gamybos vienetus, kad būtų galima pagerinti kalinių priežiūrą.

4. Padidinti priežiūrėtojų skaičių. „Tačiau, - pridūrė Zverevas, - neįmanoma organizuoti reikiamo lygio priežiūrą, nes trūksta 50% personalo“.

5. Atskirti kalinius nuo laisvų darbininkų gamybos vietose. „Tačiau technologijos ryšiai tarp įvairių Norilsko kombinato įmonių, būtinumas užtikrinti nuolatinę gamybą, aštrios gyvenamojo ploto problemos neleidžia patenkinamai atskirti kalinių nuo laisvų darbininkų. [...] Darbo našumo ir gamybos proceso darnos problema galėtų būti išspręsta tik pirma laiko paleidus į laisvę 15 000 kalinių, kurie būtų priversti likti vietoje“¹⁸.

Tuometinėmis aplinkybėmis paskutinis Zverevo pasiūlymas buvo ne toks jau netinkamas. 1951 m. sausį vidaus reikalų ministras Kruglovas paprašė Beriją pirma laiko paleisti į laisvę 6000 kalinių. Jie turėjo būti nusiųsti kaip laisvi darbininkai į didžiulę Stalingrado hidroelektrinės statybą, kur vargo daugiau kaip 25 000 kalinių - regis, be naudos. Šeštojo dešimtmečio pradžioje priešlaikinis paleidimas į laisvę, ypač kvalifikuotų darbininkų, buvo gana dažnas dalykas. Čia pagrindinis klausimas - hipertrofuotos konclagerinės sistemos ekonominis rentabilumas.

Susidūrus su nepaprastai išaugusiu ir ne taip lengvai kaip seniau valdomu kontingentu, su darbo organizavimo ir priežiūros problemomis, - Gulago personalą sudarė beveik 208 000 žmonių, - milžiniškai administracinei mašinai buvo vis sunkiau demaskuoti *tuftą* - falsifikuotą apskaitą, apskritai gamybos ir darbo broką - ir

¹⁸ GARF, 9414/1s/642/60-91; N. Werth, *L'Ensemble concentrationnaire de Norilsk en 1951, XX siècle*, Nr. 47, juillet-septembre 1994, p. 88-100.

užtikrinti vis labiau abejotiną rentabilumą. Norėdama išspręsti šią amžiną problemą, administracija galėjo rinktis tik kurią nors iš dviejų išeičių: arba maksimaliai eksploatuoti kalinių darbo jėgą, nepaisydama žmonių netekimo, arba naudoti tą darbo jėgą racionaliau, prailginant jos egzistavimą. Iki 1948 m. vyravo pirmasis sprendimas. Baigiantis penktajam dešimtmečiui, režimas suvokė, kaip karo nualintoje šalyje trūksta darbo jėgos, ir lagerių vyresnybė ėmė eksploatuoti kalinius „ekonomiškiau“. Mėginant stimuliuoti darbo našumą, buvo įvestos premijos ir „atlyginimai“; tiems, kurie sugebėdavo įvykdyti normas, buvo didinamas maisto davinys. Metinis mirtingumas nukrito iki 2-3%. Tačiau ši „reforma“ greit atsimušė į konclagerinio pasaulio realijas ir įstrigo.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje gamybinėms infrastruktūroms buvo jau apie dvidešimt metų. Jos nebuvo gavusios jokių naujų investicijų. Didžiuliai kalinimo vienetai, kuriuose telkėsi dešimtys tūkstančių kalinių, įsteigti ankstesniais metais tam, kad ateityje ekstensyviai naudotų darbo jėgą, buvo sunkiasvorės struktūros, kurias sunku reformuoti, nors 1949-1952 m. daug kartų bandyta suskaidyti jas į smulkesnius gamybos vienetus. Kaliniams dalijami menkučiai atlyginimai, vos keli šimtai rublių per metus, t. y. penkiolika-dvidešimt kartų mažiau už vidutinį laisvo darbininko atlyginimą, nelabai stimuliuojo darbo našumą, kai vis daugiau kalinių atsisakinėjo dirbti, jungėsi į gaujas ir reikalavo vis stipresnės priežiūros. Trumpai tariant, ar geriau apmokamas, ar geriau prižiūrimas, kalinys, tiek tas, kuris pakluso administracijos diktuojamoms taisyklėms, tiek užsispyrėlis, verčiau paklūstąs „klano įstatymui“, kainavo vis brangiau.

Visi daliniai duomenys iš 1951-1952 m. inspekcijos raportų teigia tą patį: Gulagas darėsi kaskart sunkiau valdoma mašina. Beje, paskutinės didžiosios stalininės statybos, kur buvo plačiai naudojama kalinių darbo jėga (Kuibyševo ir Stalingrado hidroelektrinės, Turkmėnistano ir Volgos-Dono kanalai), smarkiai vėlavo. Kad paspartintų darbus, valdžia turėjo perkelti ten daug lais-

vai samdomų darbininkų ar pirma laiko paleisti į laisvę pavyzdinčiausius kalinius¹⁹.

Gulago krizė naujai nušviečia amnestiją, pritaikytą 1 200 000 kalinių. Berija paskelbė ją 1953 m. kovo 27 d., praėjus vos trims savaitėms po Stalino mirties. Kandidatai į Stalino paveldą buvo priversti paskelbti šią dalinę amnestiją ne tik dėl politinių, bet ir dėl ekonominių priežasčių: jie žinojo, kokius milžiniškus sunkumus kelia perpildyto ir vis mažiau „rentabilus“ Gulago valdymas. Bet kai lagerių administracija prašė „sumažinti“ kalinių kontingentą, senąs ir stiprėjančios paranojos apimtas Stalinas planavo naują didelį valymą, antrą Didįjį terorą. Slogioje stalinizmo pabaigos atmosferoje „prieštaravimų“ daugėjo...

¹⁹ M. Craveri, O. Khlevniouk, *Krizis ekonomiki MVD, Caliers du Monde russe*, vol.

1953 m. sausio 13 d. *Pravda* pranešė, kad atskleistas „teroristinės gydytojų grupės“ sąmokslas. Grupę sudarė devyni žymūs gydytojai; netrukus paaiškėjo, kad jų penkiolika. Daugiau nei pusė jų buvo žydai. Jie buvo kaltinami, esą pasinaudoję savo aukštomis pareigomis Kremliuje tam, kad „sutrumpintų gyvenimą“ Andrejui Ždanovui, Politbiuro nariui, mirusiam 1948 m. rugpjūtį, ir Aleksandrui Ščerbakovui, mirusiam 1950 m. Be to, jie *Intelligence Service* ir žydų savitarpio pagalbos organizacijos (*American Joint Distribution Committee*) įsakymu esą bandę nužudyti įžymius sovietinius karvedžius. Kai jų „demaskuotoja“, gydytoja Timašuk, buvo iškilmingai apdovanota Lenino ordinu, deramai kvočiami kaltinamieji ėmė vienas po kito „prisipažinti“. Kaip ir 1936-1938 m., vyko tūkstančiai mitingų, reikalaujančių nubauti kaltininkus, išplėsti tyrimus ir grįžti prie tikro „bolševikinio budrumo“. Išaiškinus „baltųjų chalatų sąmokslą“, įsisiūbavo plati spaudos kampanija. Ji atgaivino Didžiojo teroro metų temas ir reikalavo „padaryti galą nusikalstamam nerūpestingumui Partijos gretose ir galutinai likviduoti sabotažą“. Vis labiau buvo skleidžiama idėja apie platų sąmokslą, vienijantį inteligentus, žydus, kariškius, aukštuosius partijos ir ekonomikos darbuotojus, nerusiškųjų respublikų valdininkus. Tai priminė nuožmiausius ježovščinos protrūkius.

¹ G. Kostyrčenko, S. Redlich, *Jevrejskij Antifašistskij Komitet v SSSR*, Dokumentų rinkinys, M., 1996; G. Kostyrčenko, *V pienu u Krasnogo Faraona*, M., 1994; A. Knight, *Beria*, Paris, Aubier, 1994; Marie, *Les Derniers Complots de Staline. L'affaire des blouses blanches*, Bruxelles, Complexe, 1993.

Kaip patvirtina šiandien prieinami dokumentai¹, „baltųjų chalutų sąmokslas" buvo lemiamas pokarinio stalinizmo momentas. Tai buvo ir „antikosmopolitinės", t. y. antisemitinės kampanijos, pradėtos pirmaisiais 1949 m. mėnesiais, tačiau savo ištakomis siekiančios 1946-1947 m., apvainikavimas, ir galimi apmatai naujam visuotiniam valymui, naujam Didžiajam terorui, kurį sužlugdė tik Stalino mirtis, jis mirė praėjus kelioms savaitėms po to, kai buvo viešai pranešta apie sąmokslą. Prie šių dviejų aspektų prisidėjo trečiasis: kova tarp Vidaus reikalų ir Valstybės saugumo ministerijų, atskirtų 1946 m. (1943 m. - *Leid. past.*) ir nuolat pertvarkomų, įvairių grupuočių². Šie susidūrimai sovietinio saugumo viduje atspindėjo kovą politinių aparatų viršūnėse, nes kiekvienas iš potencialių Stalino įpėdinių jau bandė įsivaizduoti save vieninteliu paveldėtoju. Pagaliau lieka paskutinis „Bylos" aspektas: praėjus aštuoneriems metams po to, kai buvo paskelbta tiesa apie nacistines mirties stovyklas, „Byla" atgaivino senąjį carinį antisemitizmą, su kuriuo bolševikai kovojo, ir tuo pabrėžė paskutinę savo fazę pasiekusio stalinizmo absurdą.

Čia ne vieta narplioti tos bylos ar, tikriau, tų bylų intrigas. Taigi apsiribosime trumpai primindami pagrindines to paskutinio sąmokslavimo gaires. 1942 m. sovietinė vyriausybė, norėdama padaryti spaudimą Amerikos žydams, kad jie paveiktų Amerikos vyriausybę ir ji greičiau atidarytų Europoje „antrąjį frontą" prieš nacinę Vokietiją, įkūrė Antifašistinį sovietinių žydų komitetą. Jo pirmininku tapo Salomonas Michoelsas, garsiojo Maskvos jidiš teatro direktorius. Komitete uoliai veikė šimtai inteligentų žydų: rašytojas Ilja Erenburgas, poetai Samuilas Maršakas ir Perecas Markišas, pianistas Emilis Gilelsas, rašytojas Vasilijus Grosmanas, didysis fizikas Piotras Kapica, sovietinės atominės bombos tėvas, ir kt. Labai greit Komitetas pranoško oficialios propagandinės organizacijos vaidmenį ir tapo reprezentaciniu sovietinio judaizmo organu, telkiančiu žydišką bendruomenę. 1944 m. vasarį Komiteto vadovai Michoelsas, Feferis ir Epšteinas

² C. Kostyrčenko, *op. cit.*, p. 45-47.

net parašė Stalinui laišką ir siūlė įkurti Kryme žydų autonominę respubliką, kuri priverstų užmiršti nesėkmingą bandymą ketvirtajame dešimtmetyje įkurti „Nacionalinę žydų valstybę“ Birobidžane: per dešimt metų tik mažiau nei 40 000 žydų apsigyveno šiame nykiame pelkėtame Tolimųjų Rytų rajone Kinijos pasienyje!³

Komitetas taip pat rinko liudijimus apie nacistų organizuotas žydų žudynes ir apie „nenormalius reiškinius, susijusius su žydais“: šis eufemizmas reiškė gyventojų antisemitizmo apraiškas. O tokių apraiškų netrūko. Stiprios antisemitinės tradicijos išliko Ukrainoje ir kai kuriuose vakariniuose Rusijos rajonuose, ypač toje buvusios Rusijos imperijos zonoje, kur caro valdžia leisdavo gyventi žydams. Pirmos Raudonosios armijos nesėkmės parodė, koks įsikerojęs liaudiškas antisemitizmas. Kaip pripažino kai kurie NKVD raportai, platūs liaudies sluoksniai buvo paveikti nacistinės propagandos, esą vokiečiai kariauja tik su žydais ir komunistais. Atrodo, kad žydų žudynės vokiečių okupuotose teritorijose, visiems tai žinant ir matant, gyventojus nelabai tepapiktino. Vokiečiai subūrė apie 80 000 pagalbininkų ukrainiečių; kai kurie jų dalyvavo žydų žudynėse. Norėdami duoti atkirtį nacistinei propagandai ir sutelkti frontą bei užnugarį, bolševikiniai ideologai iškėlė visos sovietinės liaudies kovos dėl išgyvenimo temą ir iš pat karto atsisakė pripažinti holokausto specifiškumą. Būtent šioje dirvoje išaugo oficialus antisizionizmas, o vėliau ir antisemitizmas, ypač suklestėjęs Centro komiteto Agitpropo (Agitacijos ir propagandos) sektoriuje, kuris 1942 m. rugpjūtį išdėstė raštu savo pastabas apie „Žydų dominavimą artistų, literatų ir žurnalistų sluoksniuose“ (pastabos buvo skirtos vidaus naudojimui).

Antifašistinio žydų komiteto aktyvumas netruko užkliūti valdžiai, jau 1945 m. pradžioje buvo uždrausta spausdinti žydų poeto Pereco Markišo eilėraščius; atšauktas *Juodosios knygos* apie nacių žvėriškumus prieš žydus spausdinimas, nes „pagrindinė knygos mintis - esą vokiečiai kariavo su SSRS turėdami vienintelį tikslą: sunaikinti žy-

³ *Ibid.*, p. 45-47.

dus". 1946 m. spalio 12 d. valstybės saugumo ministras Abakumovas nusiuntė Centro komitetui raštą „Apie nacionalistines Antifašistinio žydų komiteto tendencijas“⁴. Tuomet Stalinas į tą raštą nereagavo, nes tarptautinės strategijos sumetimais norėjo tęsti užsienio politiką, palankią Izraelio valstybės sukūrimui. Tik tada, kai 1947 m. lapkričio 29 d. SSRS nubalsavo JTO už Palestinos padalijimo planą, Abakumovui buvo suteikta visiška laisvė likviduoti Antifašistinį žydų komitetą.

1947 m. gruodžio 19 d. daugelis šio Komiteto narių buvo suimti. Po kelių savaičių, 1948 m. sausio 13 d., Minske rastas nužudytas Salomonas Michoelsas. Pagal oficialią versiją - jis tapęs autokatastrofos auka. Po kelių mėnesių, 1948 m. lapkričio 21 d., Antifašistinis žydų komitetas buvo paleistas. Pretekstas - atseit Komitetas tapęs „antisovietinės propagandos centru“. Įvairios Komiteto publikacijos, kartu ir jidiš laikraštis *Einikait*⁵, kuriame bendradarbiavo sovietinių žydų inteligentijos elitas, buvo uždrausti. Tolesnėmis savaitėmis areštuoti visi likusieji Komiteto nariai. 1949 m. vasarį spauda pradėjo plačią „antikosmopolitinę“ kampaniją. Teatro kritikai žydai buvo apkaltinti „nesugebėjimu suprasti nacionalinį rusų charakterį“: „Kokį supratimą apie nacionalinį sovietinio ruso charakterį gali turėti koks nors Gurvičius ar Juzovskis?“ - rašė 1949 m. vasario 2 d. *Pravda*. Pirmaisiais 1949 m. mėnesiais Leningrade ir Maskvoje buvo suimta šimtai žydų inteligentų.

Žurnalas *Neva* neseniai paskelbė pavyzdinį tos epochos dokumentą - Leningrado teismo teisminės kolegijos 1949 m. liepos 7 d. nuosprendį, kuriuo Achilas Grigorjevičius Lenitonas, Ilja Zeilkovičius Sermanas ir Rulf Aleksandrovna Zevina buvo nuteisti dešimt metų kalėti lageryje. Jie buvo apkaltinti tuo, kad „iš antisovietinių pozicijų tarpusavyje kritikavo Centro komiteto (1946 m. rugpjūčio 14 d. - *Leid. past.*) nutarimą dėl žurnalų *Zvezda* ir *Leningrad* [...], kontrrevoliucine dvasia interpretavo tarptautines Marxo pažiūras, gyrė rašytojus kos-

⁴ *Izvestija KPSS*, 1989, 12, p. 37.

⁵ C. Kostyrčenko, S. Redlich, *op. cit.*, p. 326-384.

mopolitus [...] ir šmeižė sovietinės vyriausybės politiką nacionaliniu klausimu". Kaltinamieji padavė apeliaciją. Aukščiausiojo teismo teisminė kolegija nuteisė juos dvidešimt penkeriems metams ir pagrindė savo nuosprendį šitaip: „Leningrado teismas paskyrė bausmę, neatsižvelgęs į įvykdyto nusikaltimo sunkumą. [...] Kaltinamieji iš tikrųjų varė kontrrevoliucinę agitaciją, remdamiesi nacionaliniais prietaisais ir tvirtindami, kad viena tauta yra pranašesnė už kitas Sovietų Sąjungos tautas“⁶!

Žydai buvo sistemingai atleidinėjami iš pareigų kultūros, informacijos, spaudos, leidybos, medicinos srityse – trumpai tariant, jie buvo šalinami iš profesijų, kuriose turėjo atsakingas vietas. Padaugėjo areštų. Buvo suiminėjami įvairiausių sluoksnių žmonės. Grupė „inžinierių sabotuotojų“, kurių daugumą sudarė žydai, areštuoti Stalino miesto metalurgijos kombinate ir nuteisti mirti; nuosprendis įvykdytas 1952 m. rugpjūčio 12 d. Molotovo žmona Polina Žemčiužina, žydė, užimanti aukštas pareigas tekstilės pramonėje, suimta 1949 m. sausio 21 d. už tai, kad „pametė su valstybinėmis paslaptimis susijusius dokumentus“, nuteista ir išsiųsta penkeriems metams į lagerį. Stalino asmeninio sekretoriaus Aleksandro Poskrebyševo žmona, taip pat žydė, apkaltinta šnipinėjimu ir sušaudyta 1952 m. liepą⁷. Molotovas ir Poskrebyševas ir toliau tarnavo Stalinui – lyg niekur nieko.

Tačiau suimtų Antifašistinio žydų komiteto narių tardymas užtruks, ir teismo procesas, vykęs uždaromis durimis, prasidėjo tik 1952 m. gegužę, t. y. praėjus pustrečių metų po kaltinamųjų arešto. Kuo paaiškinti tokį ilgą delsimą? Šiandieną prieinami, nors dar turintys spragų, dokumentai nurodo dvi priežastis: tuomet Stalinas labai slaptai rengė kitą, vadinamąją „Leningrado bylą“, turėjusią tapti svarbiu etapu ir kartu su Antifašistinio žydų komiteto byla duoti dingstį galutiniam didžiajam valymui. Lygiagrečiai Stalinas ėmėsi didelės Saugumo tarnybų reorganizacijos. Svarbiausiu jos epizodu tapo Abakumovo areštas 1951 m. liepą, kuris buvo nukreiptas prieš

⁶ J.-J. Marie, *op. cit.*, p. 60-61.

⁷ C. Kostyrčenko, *V plenu..., op. cit.*, p. 136-137.

visagalį Beriją, Politbiuro narį ir Ministrų tarybos pirmininko pavaduotoją. Antifašistinio žydų komiteto byla buvo centras, kuriame susikirto kovos dėl įtakos ir įpėdinystės, taip pat ir priemonė, turėjusi baigtis „baltųjų chalātų“ byla ir antru Didžiuoju teroru.

Vadinamoji „Leningrado byla“, pasibaigusi slaptu mirties nuosprendžio įvykdymu pagrindiniams antrosios pagal svarbą SSKP organizacijos vadovams, dar ir šiandien tebėra užvis paslaptiniausia. 1949 m. vasario 15 d. Politbiuras priėmė rezoliuciją „Dėl antipartinės Kuznecovo, Rodionovo ir Popkovo veiklos“. Visi trys aukšti partijos vadovai buvo pašalinti iš pareigų. Tuo pačiu metu buvo atleistas Gosplano (valstybės planavimo organo) pirmininkas Voznesenskis ir dauguma Leningrado partinio aparato narių - Leningradas Stalino akyse visada buvo įtartinas miestas. 1949 m. rugpjūtį visi šie vadovai buvo suimti, apkaltinus juos „antipartinės“ grupės, susijusios su... *Intelligence Service*, organizavimu. Tada Abakumovas pradėjo tikrą „senų Leningrado partiečių“, turinčių atsakingas pareigas kituose miestuose ar kitose respublikose, medžioklę. Šimtai Leningrado komunistų buvo suimti, maždaug 2000 pašalinta iš partijos ir atleista iš darbo. Represijos prieš patį miestą kaip istorinį vienetą įgavo stulbinančias formas: 1949 m. rugpjūtį valdžia uždarė Leningrado gynbos muziejų, skirtą didvyriškai Leningrado blokados Didžiajame Tėvynės kare epopėjai. Po kelių mėnesių Centro komitetas įpareigojo atsakingą už ideologiją Michailą Suslovą sudaryti muziejaus „likvidavimo komisiją“; ji veikė iki 1953 m. vasario pabaigos⁸.

Svarbiausi „Leningrado bylos“ kaltinamieji - Kuznecovas, Rodionovas, Popkovas, Voznesenskis, Kapustinas, Lazutinas - buvo teisiami uždaromis durimis 1950 m. rugsėjo 30 d. Rytojaus dieną, praėjus valandai po nuosprendžio paskelbimo, jiems įvykdyta mirties bausmė. Viskas vyko didžiausioje paslapyje. Niekas nebuvo informuotas nei apie nuosprendį, nei apie jo įvykdymą, - net vieno iš pagrindinių kal-

⁸ V. I. Demidov, V. A. Kutuzov, *Leningradskoje Delo*, Leningrad, 1990, p. 38-90.

tinamųjų duktė, kuri vis dėlto buvo ministro ir Politbiuro nario Anas-taso Mikojano marti! 1950 m. spalį kitose teismo parodijose buvo nuteisti mirti dešimtys vadovujančių partijos darbuotojų, visi pri-klausę Leningrado partinei organizacijai: Solovjovas, Krymo raiko-mo (partijos rajoninio komiteto) pirmasis sekretorius; Badajevs, Le-ningrado raikomo antrasis sekretorius; Verbickis, Murmansko raikomo antrasis sekretorius; Basovas, pirmasis Rusijos Ministrų ta-rybos pirmininko pavaduotojas, ir kt.⁹

Ar „leningradiečių“ valymas buvo paprasčiausiai aparato frakcijų sąskaitų suvedinėjimas, ar dalis bylų grandinės, prasidedančios Antifa-šistinio žydų komiteto likvidavimu ir besibaigiančios „baltųjų chalatų sąmokslu“, į kurią įėjo Abakumovo areštas ir „nacionalistinis mingrelų sąmokslas“? Antroji hipotezė labiausiai tikėtina. „Leningrado byla“ ne-abejotinai buvo lemiamas etapas rengiantis dideliam valymui, kuriam viešas signalas buvo duotas 1953 m. sausio 13 d. Reikšminga, kad Leningrado vadovams primesti nusikaltimai susiejo visą bylą su krau-piais 1936-1938 metais. 1949 m. spalį įvykusiame plenariniame Le-ningrado partinių darbuotojų susirinkime naujas pirmasis sekretorius Andrianovas pranešė apstulbintai auditorijai, esą senieji vadovai spaus-dino trockistinę ir zinovjevinę literatūrą: „Į dokumentus, kuriuos tie žmo-nės spausdino, jie klasingai ir užmaskuotai įterpdavo pikčiausių liau-dies priešų straipsnius: Zinovjevo, Kamenevo, Trockio ir kitų“. Kad ir koks groteskiškas buvo šis kaltinimas, aparato kadrams jo prasmė bu-vo aiški. Kiekvienas turėjo ruošti naujiems 1937 metams¹⁰.

1950 m. spalį įvykdžius mirties nuosprendį svarbiausiems „Le-ningrado bylos“ kaltinamiesiems, Saugumo tarnybos ir Vidaus rei-kalų tarnybos viduje pagausėjo intrigų ir manevrų. Nebepasitikė-damas Berija, Stalinas prasimanė neregėtą negirdėtą nacionalistinį mingrelų sąmokslą, kurio tikslas neva buvo prijungti Mingreliją, Gru-zijos sritį, iš kurios Berija ir buvo kilęs, prie Turkijos. Berija buvo

⁹ *Ibid.*, p. 139-151; J.-J. Marie, *op. cit.*, p. 77-99.

¹⁰ J.-J. Marie, *op. cit.*, p. 90-91.

priverstas pats sunaikinti daugybę savo „tėvynainių“ ir atlikti Gruzijos komunistų partijos valymą¹¹. 1951 m. spalį Stalinas sudavė Berijai kitą smūgį, įsakęs areštuoti grupę senų saugumo ir prokuratūros darbuotojų žydų, tarp kurių buvo papulkininkis Eitingonas, 1940 m. Berijos įsakymu organizavęs Trockio nužudymą, generolas Leonidas Raichmanas, padėjęs rengti Maskvos procesus, pulkininkas Levas Švarcmanas, Babelio ir Mejerholdo kankintojas, ir tardytojas Levas Šeininas, didžiųjų Maskvos procesų (1936-1938) prokuroro Vyšinskio dešinioji ranka... Visi buvo apkaltinti, esą organizavę platų „nacionalistinį žydų sąmokslą“, kuriam vadovavęs... Abakumovas, valstybės saugumo ministras ir artimas Berijos bendradarbis.

Abakumovas buvo areštuotas prieš keletą mėnesių, 1951 m. liepos 12 d., ir laikomas vienutėje. Pirma jis buvo apkaltintas tuo, kad tyčia nužudė Jakovą Etingerį, garsų gydytoją žydą, suimtą 1950 m. lapkritį ir netrukus mirusį kalėjime. „Pašalindamas“ Etingerį, kuris savo ilgo darbo metais gydė Sergejų Kirovą, Sergo Ordžonikidzę, maršalą Tuchačevskį, Palmira Togliatti, Tito, Georgijų Dimitravą, jau nekalbant apie daugybę kitų įžymių žmonių, Abakumovas esą bandęs „sutrukdyti demaskuoti nusikalstamą grupę, sudarytą iš žydų nacionalistų, prasiskverbusių net į Valstybės saugumo ministeriją“. Po kelių mėnesių nacionalistinio žydų sąmokslas „smegenimis“, t. y. organizatoriumi, buvo apskelbtas pats Abakumovas! Tasai Abakumovo areštas 1951 m. liepą tapo lemiamu etapu inscenizuojant platų „žydų sionistų sąmokslą“; jis leido pereiti nuo dar paslapyje laikomo Antifašistinio žydų komiteto likvidavimo prie „baltųjų chalātų sąmokslas“, turėjusio tapti viešu signalu pradėti valymą. Vadinas, scenarijus išryškėjo 1951 m. vasarą, o ne 1952 m. pabaigoje¹².

Antifašistinio žydų komiteto narių teismas vyko labai slaptai, uždromis durimis 1952 m. liepos 11-18 d. Trylika kaltinamųjų buvo nuteisti mirti. Nuosprendis įvykdytas 1952 m. rugpjūčio 12 d.,

¹¹ A. Knight, *op. cit.*, p. 239-247.

¹² P. et A. Sudoplatov, *op. cit.*, p. 385-434; C. Kostyrčenko, *V plenu...*, *op. cit.*, p. 289-314.

tuo pat metu kaip kitiems dešimčiai žydų - Stalino automobilių gamyklos „inžinierių sabotuotojų“. Iš viso Antifašistinio žydų komiteto byloje buvo nuteisti 125 žmonės: dvidešimt penkiems paskirta ir įvykdyta mirties bausmė, o šimtui - 10-25 metų bausmės lageriuose¹³.

1952 m. rugsėjį žydų sionistų sąmokslu scenarijus buvo parengtas, tačiau jo įgyvendinimą teko kelioms savaitėms atidėti: 1952 m. spalį pagaliau turėjo įvykti SSKP XIX suvažiavimas, sušauktas praėjus trylikai su puse metų po XVIII suvažiavimo. Jam pasibaigus, dauguma gydytojų žydų, turėjusių atlikti kaltinamųjų vaidmenį būsimoje „baltųjų chalatai“ byloje, buvo suimti, įkalinti, kankinami. Kai vyko tie dar paslapyje laikomi areštai, Prahoje 1952 m. lapkričio 22 d. prasidėjo buvusio Čekoslovakijos komunistų partijos generalinio sekretoriaus Rudolfo Slanskio ir trylikos kitų ČKP vadovų teismo procesas. Vienuolika iš jų buvo nuteisti mirti ir pakarti. Šią teismo parodiją nuo pradžios ligi pabaigos inscenizavo sovietiniai patarėjai iš politinės policijos. Viena jos ypatybių buvo atviras antisemitinis pobūdis. Iš keturiolikos kaltinamųjų vienuolika buvo žydai, o kaltinami jie buvo tuo, kad sudarė „teroristinę trockininkų-titininkų sionistinę grupę“. Šis teismo procesas sudarė progą tikrai žydų medžioklei Rytų Europos komunistų partijų aparatuose.

1952 m. gruodžio 4 d., rytojaus dieną po mirties nuosprendžio įvykdymo vienuolikai nuteistųjų Slanskio procese, Stalino iniciatyva Centro komiteto Prezidiumas nubalsavo už rezoliuciją „Dėl padėties Valstybės saugumo ministerijoje“, kuria partijos instancijoms buvo įsakoma „padaryti galą nekontroliuojamai Valstybės saugumo organų veiklai“. Saugumas buvo pasodintas į kaltinamųjų suolą; esą jis pasirodęs pernelyg „pakantus“, jam trūkę „budrumo“, jis leidęs „gydytojams sabotuotojams“ varyti pražūtingą veiklą. Papildomas žingsnis buvo žengtas: Stalinas ketino panaudoti „baltųjų chalatai“ bylą prieš Saugumą ir prieš Beriją. O šis, būdamas aparatininkų intrigų meistras, negalėjo nesuprasti, kas gi rezgama.

13 V. P. Naumov (leid.), *Nepravvednyj sud. Stenogramma sudebnogo processa nad členami levreiskogo Antifašistskogo Komiteta*, M., 1994.

Tai, kas atsitiko per kelias savaites, likusias iki Stalino mirties, daugiausia dar nežinoma. Prisidengiant „oficialia“ kampanija, raginančia „stiprinti bolševikinį budrumą“, „kovoti su bet koku nerūpestingumu“, prisidengiant mitingais ir susirinkimais, reikalaujančiais „pamokomai nubausti žudikus kosmopolitus“, tebevyko suimtų gydytojų tardymas ir kvotos. Nauji areštai kasdien darė sąmokslą vis platesnį.

1953 m. vasario 19 d. buvo suimtas užsienio reikalų ministro pavaduotojas Ivanas Maiskis, dešinioji Molotovo ranka, buvęs SSRS pasiuntinys Londone. Be perstojo kvočiamas, jis „prisipažino“, kad buvo Winstono Churchillio užverbuotas kaip britų šnipas. Tuo pačiu metu esą buvusi užverbuota Aleksandra Kolontaj, žymi figūra bolševizmo istorijoje, kartu su 1937 m. nubaustu mirtimi Šliapnikovu buvusi 1921 m. darbininkų opozicijos įkvėpėja ir iki pat Antrojo

pasaulinio karo pabaigos dirbusi SSRS ambasadoje Stokholme¹⁴.

Tačiau, nepaisant sensacingos sąmokslų tyrimo „pažangos“, aiškiai matyti, kad, ne taip kaip 1936-1938 m. įvykiuose, nė vienas iš aukštųjų režimo pareigūnų nuo sausio 13 d. iki Stalino mirties kovo 5 d. viešai nedalyvavo su šia byla susijusioje demaskavimo kampanijoje. Kaip teigė 1970 m. gautas Bulganino liudijimas, be Stalino, pagrindinio įkvėpėjo ir organizatoriaus, „viską žinojo“ tik keturi vadovai: Malenkovas, Suslovas, Riuminas ir Ignatjevas. Taigi visi kiti galėjo nujausti iškilusią jiems grėsmę. To paties Bulganino žodžiais tariant, gydytojų žydų procesas turėjo prasidėti kovui įpusėjus ir baigtis masiniais sovietinių žydų trėmimais į Birobidžaną¹⁵. Dabartiniu metu, kada mūsų žinios anaitytol ne be spragų, o priėjimas prie Prezidento archyvų, kur saugomos slapčiausios ir „opiausios“ bylos, vis dar labai ribotas, neįmanoma sužinoti, ar toks masinio žydų trėmimo planas buvo rengiamas 1953 m. pradžioje. Viena yra tikra: netikėta Stalino mirtis pagaliau nutraukė milijonų jo diktatūros aukų sąrašą.

¹⁴ J.-J. Marie, *op. cit.*, p. 159; P. et A. Sudoplatov, *op. cit.*, p. 424-426.

¹⁵ I. Rapoport, *Souvenirs du proces des Blouses blanches*, Paris, Alinéa, 1989, p. 140-141.

Stalino mirtis buvo įvykis, ženklinantis septynis dešimtmečius trukusio Sovietų Sąjungos egzistavimo viduryje lemiamą etapą, epochos pabaigą, o gal ir sistemos pabaigą. Kaip rašo François Furet, Didžiojo vado mirtis atskleidė „paradoksą sistemos, kurią buvo pretenduojama įtraukti į visuomenės vystymosi dėsnius, bet kurioje viskas taip priklausė nuo vienui vieno žmogaus, kad tam žmogui išnykus sistema neteko kažko, kas buvo jos esminis dalykas". Viena to „esminio dalyko" sudedamųjų dalių buvo didžiausias įvairiausiomis formomis pasireiškiančių valstybės represijų prieš visuomenę išplėtojimas.

Pagrindiniams Stalino bendradarbiams - Malenkovui, Molotovui, Vorosilovui, Mikojanui, Kaganovičiui, Chruščiovui, Bulganinui, Berijai - iškilo itin sudėtinga politinė problema: Stalino įpėdinystė, jie turėjo ir užtikrinti tolesnį sistemos funkcionavimą, pasiskirstyti pareigas, rasti pusiausvyrą tarp kurio nors vieno iš jų kad ir sušvelninto pranašumo ir kolegialaus pareigų vykdymo, atsižvelgiant į kiekvieno ambicijas ir jėgų santykį, ir kartu greitai įgyvendinti tam tikrus pokyčius, kurių būtinumo niekas neneigė.

Suderinti tuos tikslus buvo labai sunku. Tuo ir paaiškinamas nepaprastai sudėtingas ir vingiuotas politinis kursas laikotarpiu tarp Stalino mirties ir Berijos nušalinimo nuo valdžios (suimtas 1953 m. birželio 26 d.).

1953 m. kovo 5 d. (Stalino mirties dieną) ir 1953 m. liepos 2-7 d. (po Berijos nušalinimo) vyko Centro komiteto plenumai. Šiandien jau

prieinamos jų stenogramos¹ atskleidžia, kokios priežastys pastūmėjo sovietinius vadovus pradėti tą „ėjimą iš stalinizmo“, kurį Nikita Chruščiovas pavers „destalinizacija“ su kulminaciniais jos momentais: pirmiausia SSKP XX suvažiavimu 1956 m. vasarį, o vėliau - SSKP XXII suvažiavimu 1962 m. spalį.

Pirmoji priežastis buvo savigynos instinktas, siekimas išlikti gyvam. Paskutiniaisiais Stalino gyvenimo mėnesiais beveik visi vadovai pajuto, kokie jie patys neapsaugoti nuo diktatoriaus savivalės. Niekas negalėjo jaustis saugus: nei Vorošilovas, išvadintas „*Intelligence Service* agentu“, nei Molotovas su Mikojanu, diktatoriaus pašalinti iš postų Centro komiteto Prezidiume, nei Berija, kuriam grėsė intrigos Stalino manipuluojamų Saugumo tarnybų viduje. Lygiai tą patį galima pasakyti apie vidurines grandis: karo metais susiformavęs biurokratinis elitas baiminosi režimo teroro ir jį atmetė. Visagalė politinė policija buvo paskutinė kliūtis, trukdžiusi jo stabiliai karjerai. Reikėjo pradėti ardyti tai, ką Martinas Malia taikliai pavadino „mašinerija, kurią velionis diktatorius buvo sukonstravęs naudotis sau pačiam“ - tik tada bus tikras, kad niekas nepasinaudos tuo mechanizmu įtvirtinti savo pranašumui prieš politinius kolegas ir varžovus. „Stalino įpėdinius“ sutelkė prieš Beriją ne tiek skirtingas nuo jo požiūris į būsimas reformas, kiek baimė, kad jį valdžią ateis naujas diktatorius, nes Berija tuo metu atrodė esąs stipriausias - juk jis disponavo didžiu Saugumo ir Vidaus reikalų ministerijos aparatu. Visi buvo gerai įsidėmėję išeitą pamoką: nebegalima leisti, kad represiniai aparatai „būtų už Partijos kontrolės ribų“ - tiesiai sakant, taptų kurio nors vieno ginklu ir grasintų politinei oligarchijai.

Antroji permainų priežastis buvo esmingesnė. Ją sąlygojo visų pagrindinių vadovų (tiek Chruščiovo, tiek Malenkovo) suvokimas, kad ekonominės ir socialinės reformos yra būtinos. Grynai represinis ekonomikos valdymas, besiremiantis autoritariniu beveik visos žė-

¹ *Istočnik*, 1994, Nr. 1, p. 106-111; *Izvestija TsK*, 1991, Nr. 1, p. 139-214; 1991, Nr. 2, p. 141-208.

mės ūkio produkcijos nusavinimu, visuomeninių santykių baudžiamumu, Gulago hipertrofija, baigėsi rimta ekonomine krize ir socialinėmis kliūtimis, dėl kurių jokia darbo našumo pažanga buvo neįmanoma. Ekonominis modelis, kurio įkūnijimas ketvirtajame dešimtmetyje prieš visuomenės daugumos valią atvedė į aukščiau aprašytus represijų ciklus, atgyveno.

Pagaliau trečioji permainų priežastis buvo susijusi su pačia kovų dėl paveldėjimo dinamika. Toliau už visus savo kolegas destalinizacijos, nuosaikios ir dalinės politinėje plotmėje, bet radiklios kasdieniame žmonių gyvenime, keliu nuėjo Nikita Chruščiovas. Jam tai pavyko dėl daugelio priežasčių, kurių mes čia neanalizuosime. Iš jų paminėtina ir jo paties sutikimas pripažinti savo stalinistinę praeitį, ir nuoširdi atgaila, ir politinis lankstumas, ir savitas populizmas, ir ištikimybė tam tikrai socialistinio tikėjimo „šviesia ateitimi“ formai, ir noras grįžti prie to, ką jis laikė „socialistiniu teisėtumu“.

Kokie gi buvo pagrindiniai tos represijų mašinos ardymo etapai, kaip vyko tas judėjimas, kurio dėka Sovietų Sąjunga, buvusi baisiausių teisminių ir neteisminių represijų sistema, per keletą metų tapo autoritariniu ir policiniu režimu, kur prisiminimai apie terorą ištisos kartos gyvenimo tarpsniu bus vienas efektyviausių postalininės tvarkos garantų?

Nepraėjus nė dviem savaitėms po Stalino mirties, buvo iš pagrindų pertvarkytas Gulagas. Jis tapo pavaldus Teisingumo ministerijai. Ekonominės jo infrastruktūros buvo perduotos kompetentingoms civilinėms ministerijoms. Dar didesnę sensaciją nei tie administraciniai pokyčiai, aiškiai rodę labai ryškų visagalės Vidaus reikalų ministerijos vaidmens sumažinimą, sukėlė 1953 m. kovo 28 d. *Pravdoje* paskelbta didelė amnestija. Išvakarėse SSRS Aukščiausiosios tarybos Prezidiumo priimtu dekretu, pasirašytu jos pirmininko maršalo Vorošilovo, buvo amnestuojami:

1. Visi, nuteisti trumpesniai nei penkeri metai bausmės laikui.
2. Visi, nuteisti už pareigybinius nusikaltimus, už ekonominius nusikaltimus ir už piktnaudžiavimą valdžia.

3. Nėščios moterys ir neturinčių dešimties metų vaikų motinos, nepilnamečiai, vyresni kaip penkiasdešimt penkerių metų vyrai ir sulaukusios daugiau kaip penkiasdešimties metų moterys.

Be to, amnestijos dekretu buvo numatyta perpus sumažinti likusį bausmės laiką visiems kitiems kaliniams, išskyrus tuos, kurie buvo nuteisti už „kontrrevoliucinius“ nusikaltimus, stambaus masto vagystę, banditizmą ir tyčinį nužudymą.

Per kelias savaites iš Gulago buvo paleista maždaug 1 200 000 kalinių, t. y. beveik pusė lagerių ir kolonijų gyventojų. Dauguma jų buvo arba smulkūs nusižengėliai, nuteisti už smulkias vagystes, arba - dažniausiai - eiliniai piliečiai, įkliuvę dėl kurio nors iš begalinių represinių įstatymų, sankcionavusių beveik kiekvieną veiklos sritį, nuo „pasitraukimo iš darbo vietos“ iki „įstatymo dėl vidaus paso pažeidimo“. Ši dalinė amnestija, palikusi nuošaly politinius kalinius ir „specialius perkeltuosius asmenis“, savo dviprasmiškumu atspindėjo dar menkai apibrėžtus pokyčius ir vingiuotą 1953 m. pavasario kursą. Tai buvo intensyvios kovos dėl valdžios laikotarpis, kuriuo Lavrentijus Berija, Ministrų tarybos pirmininko pirmasis pavaduotojas ir vidaus reikalų ministras, atrodė virtęs „smarkiu reformatoriumi“.

Kokie sumetimai padiktavo tą didelę amnestiją? Anot Lavrentijaus Berijos biografės Amy Knight², 1953 m. kovo 27 d. amnestija, kurios iniciatorius buvo pats vidaus reikalų ministras, greta kitų politinių priemonių liudijo apie įsitraukusio į įpėdinystės kovas dėl valdžios po Stalino mirties ir įsukto į politines varžybas Lavrentijaus Berijos „posūkį į liberalizmą“. Norėdamas pateisinti tą amnestiją, Berija kovo 24 d. nusiuntė Centro komiteto Prezidiumui ilgą laišką ir jame aiškino, kad iš 2 526 402 Gulago kalinių tik 221 435 buvo „ypač pavojingi valstybiniai nusikaltėliai“, kurių dauguma buvo kalinami „speclageriuose“. Berija pripažino (įsidėmėtinas ir stulbinantis prisipažinimas!), kad dauguma kalinių nesudarė valstybei rimtos grės-

² A. Knight, *Beria*, Paris, Aubier, 1995.

mės. Didelės amnestijos reikėjo tam, kad būtų galima greit pertvarkyti pernelyg gremėzdišką ir menkai rentabilią kalinimo sistemą³.

Vis sunkėjančio milžiniško Gulago valdymo klausimas nuolat iškildavo nuo pat šeštojo dešimtmečio pradžios. Gulago krizė, kurią dauguma vadovų pripažino dar gerokai iki Stalino mirties, naujai nušviečia 1953 m. kovo 27 d. amnestiją. Paskelbti didelę ir vis dėlto dalinę amnestiją kandidatus į Stalino postą, žinančius apie milžiniškus perpildyto ir vis mažiau „rentabilus“ Gulago valdymo sunkumus, privertė ne tik politinės, bet ir ekonominės priežastys.

Kol Stalinas buvo gyvas, šioje srityje, kaip ir daugelyje kitų, buvo neįmanoma imtis kokių nors radikalių priemonių. Anot taiklaus istoriko Moshe Lewino posakio, paskutiniaisiais diktatoriaus gyvenimo metais viskas buvo „mumifikuota“.

Tačiau ir Stalinui mirus „dar ne viskas buvo galima“: amnestija negaliojo tiems žmonėms, kurie buvo tapę pagrindinėmis savavališkos sistemos aukomis: „politiniams“ kaliniams, nuteistiems už kontrrevoliucinę veiklą.

Toji žinia, kad 1953 m. kovo 27 d. amnestija netaikoma politiniams kaliniams, sukėlė nemažą kalinių riaušių ir sukilimų specialaus režimo Gulago - Rečlago ir Steplago lageriuose⁴.

Balandžio 4 d. *Pravda* pranešė, kad „žudikai baltais chalatais“ buvo provokacijos aukos ir kad jų prisipažinimai buvo išgauti „neteisėtais tardymo būdais“ (t. y. kankinant). Dar didesnį rezonansą tam įvykiui suteikė po kelių dienų priimta Centro komiteto rezoliucija „Dėl teisėtumo pažeidimų Valstybės saugumo organų veikloje“. Iš rezoliucijos aiškiai plaukė išvada, kad žudikų gydytojų byla nebuvo pavienis atvejis, kad Valstybės saugumas buvo įgavęs besaikę valdžią, kad jis įvykdė daugybę neteisėtų veiksmų. Partija atmetė šiuos metodus ir smerkė perdėtą politinės policijos valdžią. Paskatinti šios re-

³ A. Knight, *op. cit.*, p. 276.

⁴ M. Craveri, N. Formozov, *La résistance au Goulag, Communisme*, 1995, Nr. 42-44, p. 197-209.

zoliucijos sužadintos vilties, tūkstančiai žmonių užvertė prokuratūras prašymais juos reabilituoti. O speclagerių kaliniai, pasipiktinę ribota kovo 27 d. amnestija ir suvokdami, kad jų sargybiniai sutrikę, o represinė sistema išgyvena krizę, masiškai atsisakinėjo dirbti ir paklusti lagerių viršininkų įsakymams. 1953 m. gegužės 14 d. daugiau kaip 14 000 kalinių iš Norilsko lagerių sistemos skyrių surengė streiką ir įsteigė komitetus, kuriuos sudarė įvairių tautinių grupių išrinkti nariai. Pagrindinis vaidmuo tuose komitetuose atiteko ukrainiečiams ir Pabaltijo gyventojams. Svarbiausi kalinių reikalavimai buvo tokie: sutrumpinti darbo dieną iki devynių valandų; panaikinti kalinių žymėjimą prie drabužių prisiūtais numeriais; panaikinti apribojimus susirašinėti su šeima; pašalinti visus informatorius; išplėsti amnestiją, kad ja galėtų pasinaudoti ir politiniai kaliniai.

Oficialus 1953 m. liepos 10 d. pranešimas apie Berijos areštą už tai, kad jis - anglų šnipas ir „nuožmus liaudies priešas“, sustiprino kalinių nuomonę, kad Maskvoje vyksta svarbios permainos, ir jie ėmė nebesutikti su jokiais nuolaidomis, keldami savo reikalavimus. Lageriuose vis labiau buvo atsisakinėjama dirbti. Liepos 14 d. sustreikavo daugiau kaip 12 000 Vorkutos lagerių sistemos kalinių. Tuometinių permainų ženklas: ir Norilske, ir Vorkutoje buvo pradėtos derybos, o jėgos panaudojimas prieš kalinius keliskart atidėliojamas.

Neramumai specialaus režimo lageriuose pratrūkdavo nuo 1953 m. vasaros iki partijos XX suvažiavimo, įvykusio 1956 m. vasarį. Didžiausias ir ilgiausias sukilimas buvo 1954 m. gegužę trečiame Step-lago sistemos skyriuje, Kengire (netoli Karagandos, Kazachstane), jis truko keturiasdešimt dienų ir buvo numalšintas tik specialios Vidaus reikalų ministerijos kariuomenės, įsiveržusios į lagerį su tankais. Maždaug 400 kalinių buvo teisiami ir gavo naujas bausmes, o šeši išlikę gyvi pasipriešinimui vadovavusios komisijos nariai buvo sušaudyti.

Tačiau kai kurie 1953-1954 m. sukilusių kalinių iškelti reikalavimai buvo patenkinti, ir tai liudijo apie įvykusias po Stalino mirties politines permainas: kalinių darbo diena buvo sutrumpinta iki devynių valandų, jų butis kur kas pagerėjo.

1954-1955 m. vyriausybė ėmėsi priemonių, kurios riboja Vals-tybės saugumo, nušalinus Beriją smarkiai pertvarkyto, galią. Buvo panaikintos *troikos* - specialūs teismai, nagrinėję politinės policijos kompetencijoje esančias bylas. Politinė policija buvo reorganizuota: dabar tai buvo autonominis organas, pavadintas KGB (Komitet gosudarstvennoi bezopasnosti - Valstybės saugumo komitetas). Pašalinta apie 20% iki 1953 m. kovo šioje sistemoje dirbusių kadry. KGB vadovu paskirtas generolas Serovas: tas pats, kuris kontroliavo visus tautų trėmimus karo metais. Laikomas artimu Nikitai Chruščiovui žmogumi, generolas Serovas įkūnijo visus pereinamojo laikotarpio prieštaravimus, kada daug vakarykščių aukštų pareigūnų liko svarbiuose postuose. Vyriausybė savo dekretais paskelbė naujas dalines amnestijas. Pati svarbiausia sudarė sąlygas 1955 m. rugsėjį paleisti į laisvę 1945 m. nuteistus už „bendradarbiavimą su okupantais“ žmones ir karo belaisvius vokiečius, dar kalinamus Sovietų Sąjungoje. Pagaliau imtasi tam tikrų priemonių „speckolonistų“ labui: jiems suteikta didesnė judėjimo laisvė, t. y. jie galėjo prireikus nukeliauti toliau nuo gyvenamosios vietos nei pirma ir turėjo rečiau prisistatyti komendantūrai, kuriai buvo pavaldūs. Po aukščiausio lygio Vokietijos-SSRS derybų pirmiausia apribojimai buvo panaikinti ištremtiems vokiečiams; šie sudarė 40% visų speckolonistų (truputį daugiau kaip milijoną iš bendro 2 750 000 skaičiaus). Bet įstatymuose buvo patikslinta, kad juridinių, profesinių, statuso ir gyvenamosios vietos apribojimų atšaukimas nereiškia „nei konfiskuoto turto restitucijos, nei teisės grįžti į vietas, iš kur speckolonistai buvo išvežti“⁵.

Šie apribojimai buvo būdingi tam daliniam ir laipsniškam procesui, kuris vadinamas „destalinizacija“. Vykdoma stalinisto Nikitos Chruščiovo, kuris, kaip ir visi jo kartos vadovai, tiesiogiai dalyvavo represijose (išbadožinimas, valymai, trėmimai, mirties bausmės

5 V. N. Zemskov, *Massovoje osvoboždenije specposetencev i ssylnych, Sociotogičeskije Issledovanija*, 1991, Nr. 1, p. 5-26.

vykdymas), destalinizacija tegalėjo apsiriboti tam tikrų „asmenybės kulto laikų“ kraštutinumų (kaip tuomet buvo sakoma, „perlenkimų“) atskleidimu ir pasmerkimu. Slaptasis pranešimas, Chruščiovo perskaitytas partijos XX suvažiavimo delegatams 1956 m. vasario 24 d., smerkė tik stalinizmą, nė vienu žodžiu, nė viena kritine pastaba nekliudydamas partijos politikos, vykdytos nuo 1917 m. Lygiai tokiu pat atrankos būdu buvo prieita prie stalininių „nukrypimų“ chronologijos: stalinizmo nusikaltimus pradėta skaičiuoti nuo 1934 m., visiškai neminima kolektyvizacija ir 1932-1933 m. badas. Tą patį galima pasakyti ir apie paminėtų aukų atranką: Chruščiovas kalbėjo tik apie komunistus, kurie dažniausiai buvo besąlygiškai atsidavę Stalinui ar bent jau besąlygiškai jam paklusnūs, ir net neužsiminė apie eilinius piliečius. Apribodamas represijų lauką vien komunistais, asmeninės Stalino diktatūros aukomis, ir konkrečiais istorijos, prasidedančios tik po Sergejaus Kirovo nužudymo, epizodais, slaptasis pranešimas nutylėjo pagrindinį klausimą: partijos atsakomybę apskritai, o pradedant 1917 m. - partijos atsakomybę prieš visuomenę.

Po slaptojo pranešimo buvo žengti tam tikri konkretūs žingsniai, papildantys ligtolines ribotas priemones. 1956 m. kovą-balandį visi speckolonistai, priklausantys represuotoms tautoms, „nubaus-toms“ už tariamą bendradarbiavimą su nacistine Vokietija ir ištrem-toms 1943-1945 m., buvo „atleisti nuo administracinės Vidaus reikalų ministerijos organų priežiūros“, tačiau negalėjo pretenduoti nei į konfiskuoto turto grąžinimą, nei į grįžimą ten, iš kur buvo ištremti. Šios pusinės priemonės papiktino ištremtuosius. Daugelis jų atsisa-kė pasirašyti administracijos reikalaujamą raštišką įsipareigojimą, kad nereikalaus grąžinti jiems turtą ir leisti sugrįžti į tėviškę. Susi-dūrusi su tokiu elgesiu, kuris liudijo žymų politinio klimato ir mąstyse-nos pakitimą, sovietinė vyriausybė padarė naujų nuolaidų. 1957 m. sausio 9 d. ji atkūrė buvusias ištremtų tautų respublikas ir autonomi-nes sritis, kurios tuoj pat po karo buvo panaikintos. Nebuvo atkurta tik Krymo autonominė totorių respublika.

Ištisus tris dešimtmečius Krymo totoriai kovojo dėl teisės grįžti. Dešimtys tūkstančių karačijų, kalmukų, balkarų, čečėnų ir ingušų nuo 1957 m. leidosi iš tremties vietų atgal. Valdžia niekuo jiems nepadėjo. Tarp ištremtųjų, norinčių vėl įsikurti savo buvusiuose namuose, ir rusų kolonistų, 1945 m. atgabentų iš gretimų sričių ir užėmusių tas gyvenamąsias patalpas, būta daug susidūrimų. Neturėdami *propiskos*, t. y. nepriregistuoti vietinėje milicijoje (o tik toks priregistravimas suteikė juridinę teisę gyventi toje vietoje), sugrįžę namo tremtiniai buvo dar kartą priversti įsikurti greitosiomis suręstuose barakuose, lūšnose, palapinėse, rizikuodami, kad bus suimti už pasų režimo pažeidimą (baudžiamą dvejais metais kalėjimo). 1958 m. liepą čečėnų sostinėje Grozne įvyko kruvini susirėmimai tarp rusų ir čečėnų. Šiokia tokia ramybė grįžo tik tada, kai valdžia paskyrė lėšų buvusių tremtinių butų statybai⁶.

Oficialiai speckolonistų kategorija buvo panaikinta tik 1960 m. sausį. Paskutiniai tremtiniai, išvaduoti nuo parijų statuso, buvo Ukrainos ir Pabaltijo nacionalistai. Į gimtinę tesugrįžo mažiau nei pusė išvežtų ukrainiečių ir pabaltijiečių: kiti, išlikę gyvi, arba nenorėjo iš naujo skintis kelią pro valdžios tveriamas administracines kliūtis, arba buvo „įleidę šaknis“ tremties vietose.

Dauguma kalinių kontrrevoliucionierių buvo paleista į laisvę tik po partijos XX suvažiavimo. 1954-1955 m. buvo išlaisvinta mažiau nei 90 000. 1956-1957 m. Gulagą paliko apie 310 000 kontrrevoliucionierių. 1959 m. sausio 1 d. duomenimis, lageriuose buvo likę 11 000 politinių kalinių⁷. Norint pagreitinti procedūrą, į lagerius buvo pasiųsta daugiau nei du šimtai specialių revizijos komisijų ir paskelbta daug amnestijų. Tačiau paleidimas į laisvę dar nereiškė rehabilitacijos. Per dvejus metus (1956-1957) deramai reabilituota buvo mažiau nei 60 000 žmonių. Daugumai išsvajotos pažymos teko laukti metų metus, o kartais ir dešimtmečius. Bet 1956 metai

⁶ J.-J. Marie, *op. cit.*, p. 120 ir kt.

⁷ V. N. Zemskov, *Gulag*, min. str., p. 14.

kolektyvinėje atmintyje išliko kaip „sugrįžimo“ metai, kuriuos savo apsakyme *Viskas praeina* nuostabiai aprašė Vasilijus Grosmanas. Šis didysis sugrįžimas, kurį gaubė absoliuti valdžios ir spaudos tyla ir kuris priminė, kad milijonai žmonių jau niekada nebesugrįš, neišvengiamai turėjo sukelti smarkų sąmyšį visuomenėje ir padaryti jai skaudžią moralinę traumą. Kaip rašė Lidija Čukovskaja, visuomenėje vyko tragiška akistata, kai „dvi Rusijos žiūrėjo viena kitai į akis: toji, kuri sodino į kalėjimą, ir toji, kuri ten sėdėjo“. Susidūrus su tokia situacija, pirmutinis valdžios rūpestis buvo netenkinti nei individualių, nei kolektyvinių prašymų iškelti ieškinius pareigūnams, pažeidusiems socialistinį teisėtumą arba taikiusiems neteisėtus tardymo metodus asmenybės kulto laikais. Vienintelė galimybė apskusti buvusį teismo nuosprendį buvo kreiptis į partinės kontrolės komisiją. Politinė valdžia išsiuntinėjo prokuratūroms aplinkraščius, kuriuose buvo nustatyta, kam iš reabilituotinių žmonių turi būti teikiama pirmenybė: partijos nariams ir kariškiams, jokio valymo nebuvo.

Paleidus į laisvę politinius kalinius, postalininio Gulago kontingentas kone ištirpo. Bet šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintojo pradžioje kalinių skaičius stabilizavosi ir sudarė apie 900 000, t. y. buvo tvirtas 300 000 žmonių branduolys, susidedęs iš kalinių ir kriminalinių nusikaltėlių - recidyvistų, turinčių kalėti daug metų, ir 600 000 smulkių nusikaltėlių, kuriems pagal vis dar tebegaliojančius represinius įstatymus buvo skirtos bausmės, dažnai neproporcingos jų padarytam nusižengimui. Pirmaujantis Gulago vaidmuo kolonizuojant ir įsisavinant SSRS tolimosios Šiaurės ir Tolimųjų Rytų išteklius pamažu nyko. Didžiuliai stalinizmo laikų lagerių kompleksai suskilo į mažesnius vienetus. Pasikeitė ir Gulago geografija: dauguma lagerių vėl buvo įkurdinti europinėje SSRS dalyje. Įkalinimas po truputį atgavo reguliuojamąją funkciją, kuri jam priklauso kiekvienoje visuomenėje, tačiau postalininėje Sovietų Sąjungoje jis išlaikė specifiką, būdingą sistemai, kuri nėra teisinė valstybė. Iš tiesų, priklausomai nuo kampanijų, retkarčiais užsimojančių likviduoti

kokį nors staiga paskelbtą netoleruotinu visuomeninį reiškinį - alkoholizmą, chuliganizmą, „parazitizmą“, prie nusikaltėlių būdavo priskiriami „eiliniai“ piliečiai, taip pat saujelė žmonių (keli šimtai per metus), nuteistų daugiausia pagal 1960 m. priimto naujo Baudžiamojo kodekso 70-ąjį ir 190-ąjį straipsnius.

Be įvairių išlaisvinimo priemonių ir amnestijų, buvo iš esmės pakeista baudžiamųjų įstatymų leidyba. Viena pirmųjų stalininę įstatymų leidybą reformuojančių priemonių buvo 1956 m. balandžio 25 d. dekretas, kuriuo panaikintas antdarbininkiškas 1940 m. įstatymas, draudęs darbininkams palikti įmonę. Po šio pirmojo žingsnio, vedančio į darbo santykių dekriminalizaciją, buvo imtasi daug kitų priemonių. Visos tos dalinės priemonės buvo susistemintos, 1958 m. gruodžio 25 d. priėmus naujus „Baudžiamosios teisės pagrindus“, kuriuose jau nebebuvo svarbiausių ankstesniuose baudžiamosios teisės kodeksuose vartotų terminų: „liaudies priešas“ ir „kontrrevoliucinis nusikaltimas“. Be to, baudžiamosios atsakomybės amžius buvo pakeltas nuo keturiolikos iki šešiolikos metų, t. y. baudžiamas už įvykdytą nusikaltimą turėjo būti nebe keturiolikmetis paauglys, o šešiolikos metų amžiaus pilietis. Buvo uždrausta griebtis smurto ir kankinimų norint išgauti prisipažinimą; teisiamasis privalėjo dalyvauti teismo posėdyje, ginamas susipažinusio su byla advokato; išskyrus išimtinis atvejus, bylos nagrinėjimas turėjo būti viešas. Tačiau 1960 m. Baudžiamajame kodekse išliko tam tikri straipsniai, kuriais remiantis galima buvo bausti už bet kokį politinį ar ideologinį nukrypimą. 70-ajame straipsnyje buvo sakoma, kad kiekvienas asmuo, „skleidžiantis propagandą, siekiančią susilpninti sovietų valdžią... šmeižikiškais teiginiais, peikiančiais valstybę ir visuomenę“, už bausmę turės nuo šešių mėnesių iki septynerių metų išbūti lageryje, o paskui dvejus-penkerius metus gyventi nutremtyje. Pagal 190-ąjį straipsnį skiriama nuo vienerių iki trejų metų lagerio arba lygiavertė viešųjų darbų bausmė už bet kokį „nepranešimą“ apie antisovietinį nusižengimą. Septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje šiais abiem straipsniais buvo plačiai naudojamosi prieš po-

litinius ar ideologinius „nukrypimus“: kasmet už „antisovietiskumą“ būdavo nuteisiama po kelis šimtus žmonių, devyniasdešimčiai procentų iš jų pritaikius šiuos du straipsnius.

Tais politinio „atlydžio“ ir visuotinio gyvenimo lygio kilimo metais, kada apie represijas dar buvo gyvai prisimenama, aktyvių nesutikimo su režimu arba prieštaravimo jam apraiškų buvo nepaprastai mažai. Pirmoje septintojo dešimtmečio pusėje KGB raportuose minima: 1300 „disidentų“ - 1961 m., 2500 - 1962 m., 4500 - 1964 m. ir 1300 - 1965 m⁸. Septintajame-aštuntajame dešimtmetyje KGB tarnybų priežiūrą patyrė trys piliečių kategorijos: religinės mažumos (katalikai, baptistai, adventistai), nacionalinės mažumos, labiausiai nukentėjusios nuo stalinizmo represijų (pabaltijiečiai, Krymo totoriai, vokiečiai, Vakarų Ukrainos, kur pasipriešinimas sovietizacijai buvo itin stiprus, gyventojai), ir kūrybinė inteligentija, prisidedanti prie septintojo dešimtmečio pradžioje susiformavusio „disidentų“ judėjimo⁹.

Po paskutinės antiklerikalinės kampanijos 1957 m., dažniausiai apsiribojusios tam tikro skaičiaus karo metais atidarytų bažnyčių uždarymu, konfrontacija tarp valstybės ir Stačiatikių Bažnyčios perėjo į daugiau ar mažiau taikų sambūvį. Specialiųjų KGB tarnybų dėmesys labiau nukrypo į religines mažumas, įtariamą ne tiek dėl jų religinių įsitikinimų, kiek dėl paramos, kurią jos, kaip buvo įtariama, gaudavusios iš užsienio. Paskiri duomenys rodo, kad tas reiškinys nebuvo laikomas svarbiu: 1973-1975 m. suimta 116 baptistų; 1984 m. kalėjimuose ar lageriuose buvo 200 baptistų, nuteistų vidutiniškai vieneriems metams.

Vakarų Ukrainoje, kuri ilgai buvo vienas labiausiai besipriešinančių sovietizacijai kraštų, Ternopolyje, Zaporožėje, Ivano Frankovske, Lvove 1961-1973 m. buvo demaskuota dešimt „naciona-

⁸ N. Werth, G. Moullec, *op. cit.*, p. 501-503.

⁹ L. Alexejeva, *Soviet Dissent, Contemporary Movements for National, Religious and Human Rights*, Wesleyan UP, 1985. Išsamiausias disidentinių judėjimų apibendrinimas, iš kurio paimti šičia greitosiomis pateikiami duomenys.

listinių grupelių", UNO įpėdinių. Grupelių nariai buvo nuteisti nuo penkerių iki dešimties metų kalėjimo lageriuose. Lietuvoje, kuri taip pat labai nukentėjo penktajame dešimtmetyje, vietiniai šaltiniai mini ribotą suėmimų skaičių septintajame-aštuntajame dešimtmetyje. Į trijų katalikų dvasininkų nužudymą 1981 m. įtartinomis aplinkybėmis, prie kurių turbūt buvo prisidėjusios KGB tarnybos, buvo pažiūrėta kaip į nepakenčiamą provokaciją.

Išstremtų 1944 m. Krymo totorių, kurių autonominė respublika nebuvo atkurta, problema liko skaudžiu stalinizmo laikų paveldu iki pat SSRS suirimo. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje Krymo totoriai, įkurdinti daugiausia Vidurinėje Azijoje, pradėjo peticijų kampaniją, prašydami kolektyvinės reabilitacijos ir leidimo sugrįžti į Krymą. Tai buvo akivaizdus įrodymas, kad laikai išties pasikeitė. 1966 m. totorių delegacija įteikė partijos XXIII-ajam suvažiavimui peticiją su 130 000 parašų. 1967 m. rugsėjį Aukščiausiosios tarybos Prezidiumo dekretu kaltinimas „kolektyvine išdavyste“ buvo panaikintas. Dar po trijų mėnesių paskelbtas naujas dekretas, kuriuo totoriams leidžiama įsikurti pasirinktoje vietoje, su sąlyga, kad jie laikysis įstatymų dėl pasų, o tai reiškė, kad jie turės sudaryti atitinkamos formos darbo sutartį. Nuo 1967 iki 1978 m. įvykdyti įstatymų dėl pasų reikalavimus pavyko mažiau nei 15 000 žmonių, t. y. 2% visų išvežtų Krymo totorių. Krymo totoriams padėjo tai, kad totorių teisių stogo ginti generolas Piotras Grigorenka, 1969 m. suimtas Taškente ir uždarytas į psichiatrinę ligoninę. Aštuntajame dešimtmetyje šitaip nuo visuomenės kasmet būdavo izoliuojama po keliasdešimt žmonių.

Disidentų judėjimo pradžia istorikai dažniausiai laiko pirmąjį viešą politinį procesą postalininiais laikais 1966 m. vasarį, kai rašytojai Andrejus Siniavskis ir Jurijus Danielis buvo nuteisti septyneriems ir penkeriems metams, bausmę atliekant lageryje. 1965 m. gruodžio 5 d., netrukus po rašytojų suėmimo, Maskvoje, Puškino aikštėje, įvyko penkiasdešimties žmonių demonstracija, skirta paremti Siniavskiui ir Danieliui. Septintojo dešimtmečio viduryje disi-

dentais tapo keli šimtai inteligentų; vėliau, disidentiniam judėjimui pasiekus apogėjų, jų buvo nuo vieno iki dviejų tūkstančių. Disidentų veikla radikaliai skyrėsi nuo opozicinės. Užtuot neigę režimo teisėtumą, jie reikalavo griežtai laikytis sovietinių įstatymų, Konstitucijos ir SSRS pasirašytų tarptautinių sutarčių. Disidentų veiklos būdai atitiko tą naują principą: jie nepripažino darbo pogrindyje ir siekė viešumo, stengdamiesi plačiai pagarsinti savo akcijas per spaudos konferencijas, į kurias kviesdavo užsienio korespondentus.

Žinoma, jėgų santykis tarp kelių šimtų disidentų ir sovietinės valstybės buvo ne disidentų naudai. Tačiau lemiamu faktoriumi šioje konfrontacijoje nuo 1973 m. pabaigos tapo tarptautinė viešoji nuomonė: tais metais Vakaruose išėjo Aleksandro Solženicyno knyga *Gulago archipelagas*. Netrukus rašytojas buvo ištremtas iš SSRS. Per keletą metų menkutės mažumos veiklos dėka žmogaus teisių Sovietų Sąjungoje klausimas nuskambėjo tarptautiniu mastu ir tapo pagrindine 1973 m. Helsinkyje prasidėjusios Konferencijos už saugumą ir bendradarbiavimą Europoje tema. Baigiamasis Konferencijos aktas, kurį pasirašė ir SSRS, sustiprino disidentų pozicijas. Keliuose miestuose, kur jie buvo įsikūrę, t. y. Maskvoje, Leningrade, Kijeve, Vilniuje ir kt., disidentai įsteigė „Helsinkio sutarties laikymosi kontrolės komitetus“, kurie buvo įpareigoti perduoti informaciją apie bet koki žmogaus teisių pažeidimą. Šio informacinio darbo buvo imtasi anksčiau, sunkesnėmis sąlygomis: nuo 1968 m. kas du trys mėnesiai išeidavo nelegalus biuletenis *Kasdieninių įvykių kronika*, kuriame buvo rašoma apie įvairiausias pasikėsinimo į žmogaus laisvės formas. Tarptautinei viešajai nuomonei pradėjus domėtis žmogaus teisių Sovietų Sąjungoje klausimu, policijos mašina iš dalies buvo pažabota. Opozicionieriaus areštas nebepraeidavo nepastebėtas, nes žinia apie jo likimą greitai pasiekdavo užsienį. Reikšminga, kad policijos veikla dabar labai priklausė nuo „įtempimo mažinimo“ proceso aplinkybių: 1968-1972 ir 1979-1982 m. suėmimų buvo daugiau nei 1973-1976 m. Dabartinė dokumentacijos būklė neleidžia nustatyti žmonių, areštuotų politiniais moty-

vais 1960-1985 m., tikslaus skaičiaus. Disidentų šaltiniai mini kelis šimtus areštų didžiausių persekiojimų metais. 1970 m. *Kasdieninių įvykių kronika* rašė apie 106 nuosprendžius; 21 žmogus (iš 106 nuteistųjų) buvo „profilaktiškai“ uždarytas į psichiatrinę ligoninę. 1971 m. *Kronika* pateikė kitus duomenis: 85 nuteisti, iš jų 24 atsidūrę psichiatrinėse ligoninėse. 1979-1981, tarptautinės konfrontacijos metais, buvo suimta kokie penki šimtai žmonių.

Šalyje, kur valdžia niekada neleido laisvai reikštis nonkonformistinėms nuomonėms, nesutinkančioms su pačia tos valdžios prigimtimi, disidentų judėjimas, reiškęs radikalią opoziciją, kitą politinę koncepciją, gynusią ne kolektyvo, o asmens teises, negalėjo turėti tiesioginės įtakos visuomenei. Tikrąją permainą rodė kitkas: daugelis socialinės ir kultūrinės autonomijos sričių, susiformavusių septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje, o ypač devintojo dešimtmečio viduryje, kada dalis politinio elito įsisąmonino, kad būtinas toks pat radikalus pokytis, koks įvyko 1953 metais.

Ši studija nepretenduoja atskleisti ką nors negirdėta apie valstybinės prievartos sistemą SSRS ir apie sovietinio režimo represijų formas, naudotas pirmoje jo gyvavimo pusėje. Šią temą seniai išgvildeno istorikai, kurie, norėdami atsekti sovietinio teroro mastą ir svarbiausius jo etapus, nelaukė, kol bus atverti archyvai. Kita vertus, priėjimas prie dokumentų leidžia sudaryti pirmąją suvestinę, atspindinčią sovietinio teroro plėtojimąsi chronologine tvarka, skaičius, formas. Tie apmatai ir yra pirmasis etapas, nuo kurio prasideda sąrašas klausimų apie valstybės vykdytą smurtą, jo įsisišaknijimą bei reikšmę skirtingomis laiko aplinkybėmis.

Šis darbas yra didelio žygio, prieš dešimtį metų pradėto tiek Vakaruose, tiek Rusijoje, dalis. Atsivėrus, nors ir ne iki galo, archyvams, istorikai pirmiausia ėmėsi lyginti „anų laikų“ istoriografiją su dabar disponuojamais šaltiniais. Ir prieš keletą metų grupė istorikų, daugiausia rusų, paskelbė medžiagą, kuria ligi šiol remiasi visos naujausios studijos. Kai kurios sritys, tokios kaip konclageriai, konfrontacija tarp valdžios ir valstiečių, sprendimų priėmimas viršūnėse, susilaukė išskirtinio dėmesio. Istorikai, kaip V. N. Zemskovas ar N. Bugajus, sudarė, pvz., pirmąją kiekybinę viso stalininio periodo trėmimų suvestinę. V. P. Danilovas Rusijoje, A. Graziosi Italijoje kartu atkreipė dėmesį į susidūrimus tarp naujojo režimo ir valstiečių kaip į pagrindinį ir nenutrūkstamą reiškinį. Pasitelkęs Centro komiteto archyvus, O. Chlevniukas gerokai nušvietė „Kremliaus šulų“ funkcionavimą.

Remdamasis tais tyrimais pabandžiau atkurti, kaip nuo 1917 m. Sovietų Sąjungoje ciklas po ciklo rutuliojosi smurtas, kuriame įrašyta visa jos socialinė istorija, dar laukianti savo istorikų. Eidamas „pionierių“, ex *nihilo* atkūrusių šios tragiškos istorijos drobes, išmintu taku, atsirinkau šaltinius, kurie, mano nuomone, plačiausiai atspindi smurto ir represijų formas, priemones, aukų grupes, taip pat ir visokius neatitikimus bei prieštaravimus. Pvz., nors Leninas savo kalbose koneveikė opozicionierius menševikus, kuriuos esą reikėtų „visus sušaudyti“, tačiau iš tikrųjų jie dažniausiai būdavo įkalinami. 1922 m. pabaigoje, nors jau daugiau kaip prieš metus Centras buvo paskelbęs nepą, po kaimus dar siautėjo rekvizicijos būriai. 1930 m., viena vertus, apsibrėžiant „kalėjimų atlaisvinimo“ kampanijos ribomis kaliniai buvo išleidžiami į laisvę, kita vertus - aki-vaizdžiai nesiliovė masiniai areštai. Mano sumanymas buvo pateikti kuo daugiau skirtingų atvejų ir šitaip padaryti pradžią smurto bei represijų formų surašymui, kuris išplėstų masinio teroro mecha-nizmo, masto ir prasmės problematiką.

Man rodos, šios praktikos išsilaikymas iki pat Stalino mirties ir jos lemtinga įtaka SSRS visuomenės istorijai bus mums pateisinami motyvai, jeigu politinę istoriją, bent jau pirmąjį jos etapą, nukelsi-me į antrą planą. Stengdamasis atkurti istoriją, bandžiau sieti tai, ką žinojau seniai arba ne taip seniai, ir dokumentus, kurie kelia vis naujų ir naujų klausimų. Tai daugiausia pranešimai iš vietų - rajonų funkcionierių susirašinėjimas apie badą, Tulos ČK raportai apie dar-bininkų streikus, konclagerių administracijų ataskaitos apie kalinių būklę, suteikiantys žinių apie konkrečią tikrovę ir įtampą toje ne-žabotos prievartos visatoje.

Pirmiausia išskirkime tuos prievartos ir represijų ciklus ir leiski-me atsiskleisti šioje studijoje nagrinėjamai problematikai.

Pirmasis ciklas, apimantis laikotarpį nuo 1917 m. pabaigos iki 1922 m. pabaigos, prasideda su valdžios paėmimu, o tai Leninui neišvengiamai eina per pilietinį karą. Palaukus, kol visuomenėje ims stichiškai reikštis nepasitenkinimas, tariamai kurstomas ardo-

mųjų „senosios tvarkos“ jėgų, 1918 m. pavasarį surengiamas iš anksto apgalvotas puolimas prieš valstietiją. Šis puolimas, išėjęs už ginkluotos „baltųjų“ ir „raudonųjų“ kovos ribų, ilgus dešimtmečius bus teroro veiksmų modelis ir galutinai nulems politinės valdžios nepopuliarumą. Stebina atsisakymas leisti į bet kokias derybas, nesiskaitymas su jokiais kliūtimis, nors tiek daug priklauso nuo netvarios valdžios. Tą puikiai iliustruoja represijos prieš darbininkus, „natūralius bolševikų sąjungininkus“, Kronštato maišto numalšinimas. Šiuo atžvilgiu - tik viršūnėlė. Šitas ciklas nepasibaigia nei su baltųjų sutriuškinimu, nei su nepu, o iš inercijos išsilieja smurto banga ir išsenka tik su 1922 m. badu, kuris palaužė paskutinį valstiečių pasipriešinimą.

Kokią prasmę suteikti trumputei pauzei nuo 1923 iki 1927 m., kuri atskiria du prievartos ciklus? Kai kurie ženklai byloja, kad palengva išeinama iš pilietinio karo kultūros: smarkiai sumažėja politinės policijos skaičius, pastebima atvanga kare su valstietija ir juridinio reglamentavimo pradžia. Vis dėlto politinė policija ne tik neišnyksta, bet ir išsaugo kontrolės, priežiūros bei duomenų rinkimo funkcijas. Jau dėl trumpumo tą pauzę galima laikyti abejotina.

Pirmasis represijų ciklas vyksta tiesioginių ir plačių susidūrimų aplinkybėmis, o antrojo pradžia sutampa su sąmoningu grupės stalinistų puolimu prieš valstietiją vykstant politinei kovai viršūnėse. Šiaip ar taip, šis nežabotos prievartos prasiveržimas buvo suvokiamas kaip grįžimas atgal. Politinė valdžia vėl prisiminė prieš keletą metų išbandytą praktiką. Tie patys mechanizmai, sugriovę normalius socialinius santykius per pirmąjį ciklą, dabar ne tik sukėlė naują teroro bangą, bet ir sugrąžino smurtą dar ketvirčiui amžiaus. Šis antrasis valstietijai paskelbtas karas nulėmė teroro, kaip valstybės valdymo būdo, įteisavimo procesą. Pažadindamas senus kaimo žmonių sąmonėje glūdinčius „archajinės“ neapykantos klotus, iš dalies jis pasitarnavo įtampos kurstymui visuomenėje; jis įtvirtino masinių trėmimų sistemą; jis buvo ta aplinka, kurioje formavosi režimo kadrai. Pagaliau, įvedus plėšikiškas duokles, kurios sutrikdė vientisą

gamybos ciklą, „karinė-feodalinė valstiečių eksploatavimo sistema“, anot Bucharino formuluotės, atveda prie naujos vergovės formos ir atveria kelią žiauriausiam stalinizmo eksperimentui - 1933 metų badiui, kuriam stalinistinio periodo aukų suvestinėje pačiam vienam tenka didžiausias svoris. Po visiškos suirutės - nebėra kam sėti, kalėjimai prikimšti - šmėkšteli trumpas dvejų metų atokvėpis: pirmą kartą kaliniai masiškai išleidžiami į laisvę. Tačiau retos gyventojų nuraminimo priemonės veda į naujus nesusipratimus: ištremtų buožių vaikais atgauna pilietines teises, bet jiems neleidžiama grįžti į namus.

Kaip sudėlioti iš eilės atskiras teroro atkarpas nuo pat karo prieš valstiečius pradžios ketvirtajame dešimtmetyje ir per visą kitą dešimtmetį? Jas rikiuojant galima orientuotis pagal įvairius požymius, pvz., represijų intensyvumą ir užmojį. Per mažiau nei dvejus Didžiojo teroro metus (nuo 1936 m. pabaigos iki 1938 m. pabaigos) nepaprastieji tribunolai paskelbė daugiau kaip 85% viso stalininio laikotarpio mirties nuosprendžių. To meto aukų sociologija neaiški: nors nemažą dalį tuomet represuotų ar areštuotų asmenų sudarė partiniai kadrai, jie negali užgožti daugybės aukų iš įvairiausių visuomenės sluoksnių, likviduotų „per atsitiktinumą“, vykdamas kvotas. Ar šios aklos ir barbariškos represijos „visomis kryptimis“ krečiant teroro karštinei nerodo, kad nesugebėta apeiti vieną kitą kliūtį ar išspręsti vieną kitą konfliktą kitaip, o tik sunaikinimu?

Kitas orientyras norint daugiau sužinoti apie represijų atkarpas - aukų grupių tipologija. Augančio visuomenės nusikalstamumo fone per dešimtmetį galima konstatuoti daug charakteringų puolimų, iš kurių paskutinis, 1938 m. sustiprėjus antidarbininkiškų įstatymų leidybai, palietė „mažus miestų žmones“.

1940 m., naujai aneksuotų teritorijų sovietizacijos, paskui „Didžiojo Tėvynės karo“ fone, stoja naujas represijų laikotarpis, paženklintas tiek naujo tipo aukų apibrėžimais - tai „nacionalistai“ ir „priešiškos tautos“, - tiek masinių trėmimų sistemingumu. Šios naujosios bangos apraiškas jau buvo galima pastebėti 1936-1937 m., kai sugriežtinus pasienio politiką buvo ištremti korėjiečiai.

Su rytinių Lenkijos sričių aneksija 1939 m., paskui su Baltijos šalių aneksija prasideda tiek vadinamųjų „buržuazinių nacionalistų“ naikinimas, tiek specifinių mažumų, pvz., rytų Galicijos lenkų, trėmimas. Ši veikla plečiasi net pačiame karo įkarštyje, nepaisant šaliai gresiančio mirtino pavojaus. Vėliau siūbtelėję ištisų etninių grupių - vokiečių, čečėnų, totorių, kalmukų - trėmimai, be kita ko, rodo įgūdžius, įgytus tokio tipo operacijose ketvirtojo dešimtmečio pradžioje. Tokie veiksmai neprasideda ir nesibaigia su karu. Jie tęsiasi pasirinktinai per visą penktąjį dešimtmetį, kai vyksta ilgas naujų į imperiją inkorporuotų kraštų pajungimo ir sovietizavimo procesas. Beje, didelių nacionalinių kontingentų antplūdis į Gulagą tuo periodu iš esmės pakeitė lagerių gyventojų sudėtį, ir čia didžiausias svoris jau teko „nubaustųjų tautų“ atstovams bei nacionaliniams rezistentams.

Dar karui nepasibaigus, vėl sustiprinamas antisuomeniškų elementų persekiojimas. Gulago gyventojų skaičius nepaliaujamai auga. Šiuo pokario laikotarpiu Gulagas pasiekė savo apogėjų kalinių skaičiumi, bet tie metai žymi ir peraugusio, išvarpyto aibės prieštara- ravimo konclagerinio pasaulio krizę, vis labiau ir labiau abejotinas darosi jo ekonominis rentabilumas.

Be to, paskutiniai šio stalininio ciklo metai, dar labai mažai pažinti, liudija, kad šiuo periodu būta specifinių poslinkių: vėl iškilusi sąmokslų šmėkla suaktyvėjusio paslėpto antisemitizmo fone iškėlė į dienos šviesą menkai identifikuotas tarpusavyje besigrumiančias jėgas - pačios politinės policijos ar regioninių partinių organizacijų viduje gyvuojančius klanus. Tad istorikams peršasi prielaida apie laukusią dar vieną, paskutinę kampaniją, naują Didžiojo teroro bangą, kurios auka pirmiausia būtų buvusi sovietinių žydų populiacija.

Ši trumpa pirmųjų SSRS istorijos metų apžvalga pabrėžia kraštutinės prievartos, kaip politinio manipuliavimo visuomene formos, tęstinumą.

O gal vertėtų iš karto grįžti prie klasikinio klausimo: ar antrasis, „stalininis“ ciklas nebuvo pirmojo, „lenininio“ ciklo tęsinys, tam tik-

ras atkartojimas? Istorinė terpė vienu ir kitu atveju aiškiai nepalyginama. „Raudonasis teroras“ 1918 m. rudenį įsišaknija plačių susirėmimų fone ir šios konjunktūros radikalumas iš dalies paaiškina represijų kraštutinumą. O karas su valstietija, kuriuo pagrįstas ant-rasis prievartos ciklas, įsiveržia į taikų kraštą ir verčia galvoti apie ilgalaikį puolimą prieš didžiulę visuomenės daugumą. Nepaisant šio nepaneigiamo aplinkybių skirtumo, teroro panaudojimas svarbiausiu įrankiu lenininės politikos projektams įgyvendinti buvo paskelbtas prieš pat įsiliepsnojęs pilietiniam karui kaip veiksmų programa, nors ir laikina. Iš šio taško žiūrint, trumpas nepo atokvėpis ir kompleksiniai bolševikų vadų debatai dėl tolesnių vystymosi kelių neatmeta klausimo, kad padėtis galėjo normalizuotis ir represijos nebūtų vienintelis būdas spręsti visuomeninius ir ekonominius nesklandumus. Iš tikrųjų tuos keletą metų kaimas gyveno po senovei, o valdžios ir visuomenės santykius bendrais bruožais galima apibūdinti kaip abipusį ignoravimą.

Abu prievartos ciklus susiejęs karas su valstiečiais pasitarnavo pavyzdžiu, nes iš pažiūros atgaivino 1918-1922 m. taikytą ir išplėtotą praktiką - priverstinių rekvizicijų kampanijas, sėdamas socialinę nesantą tarp pačių valstiečių, skatindamas tiesioginius susidūrimus ir pirmųjų, archajinių formų žiaurumą. Ir smurtininkai, ir aukos buvo įsitikinę, kad išgyvena jau žinomą scenarijų.

Net jei Stalino epocha mus panardina į specifinę visatą, kur teroras - visuomenės valdymo bei manipuliavimo visuomene mechanizmo sudedamoji dalis, turime ieškoti jos ištakų, pasireiškiančių per įvairius represijų aspektus. Tuo požiūriu svarstyti trėmimų klausimą galima pasitelkus kad ir pirmąjį tokį atvejį - kazokų iškeldinimo kampaniją 1919-1922 m. Sumaniusi atsiimti kazokų teritorijas, vyriausybė suskato tremti visą tenykštę kazokiją. Šia operacija buvo pratęstas pirmasis išpuolis, nukreiptas prieš labiausiai pasiturinčius kazokus, bet po jo atėjo eilė „masiniam fiziniam kazokų sunaikinimui“, kurį galima paaiškinti pernelyg dideliu vietinių veikėjų uolumu. Daugeliu požymių šio įvykio eiga, tik visai

kitu mastu ir skirtingoje plotmėje, bus atkartota po dešimties metų: nusitaikoma į vieną socialinę grupę, aibė direktyvų vietose, paskui ji išgyvendinama pasitelkus trėmimus. Kiekvienas iš šių elementų turi stulbinančių panašumų su išbuožinimo praktika.

Kita vertus, jei pažiūrėsime plačiau į tuos reiškinius - kolektyvinį priešišką grupių išstūmimą, vėliau izoliavimą, vienu metu, pilietinio karo audroje, sukuriant ištisą koncentracijos stovyklų sistemą, norom nenorom gausime pripažinti didelius atotrūkius tarp šių dviejų represijų ciklų. Negalima, nei pagal tikslus, nei pagal realybę, pilietinio karo metų koncentracijos stovyklų bei trečiojo dešimtmečio trėmimų vertinti vienodai su ketvirtojo dešimtmečio koncentracijų pasauliu. Iš tikrųjų didžioji 1929 m. reforma vertė ne vien atsisakyti tradicinių kalnimo formų - ji padėjo pagrindus naujai sistemai, kuriai, be kita ko, būdinga dar ir priverstinis darbas. Gulago fenomenas bei jo raida mus grąžina prie pagrindinio klausimo: ar trėmimai buvo sumanyti iš anksto ir ar ketinta jais pasinaudojant per ilgą laiką sukurti sąlygas ekonominiams ir socialiniams pertvarkymams? Daugelis elementų byloja šios tezės naudai ir daro ją svarbių mokslinių ieškojimų objektu. Pirmiausia kaip vieną iš tokio keitinimo išraiškų galima aiškinti teroro, tokio, koks jis atsiskleidžia per kvotų politiką nuo išbuožinimo pradžios iki Didžiojo teroro metų, planavimą. Archyvai rodo, kad iš tiesų įvairiausi valdžios ešelonai, nuo viršūnių iki apačių, buvo apsėsti skaičių, ir tai skatino jų nepaliaujamą veiklą. Reguliarios šifruotos suvestinės liudija, kad vadovaujantys asmenys buvo puikiai įvaldę represijų procesą. Be to, istorikui jos leidžia atkurti visas pakopas pagal intensyvumą, neužmirštant, jog kai kurie skaičiai gali būti padidinti. Šiandien geriau pažįstama skirtingų represijų antplūdžių chronologija padeda perprasti, kokia tvarka būdavo vykdomos operacijos.

Vis dėlto, atkūrus bendrą represijų proceso vaizdą, kaip veikė įsakymų perdavimo grandinė, kaip tie įsakymai būdavo taikomi, pasekus operacijų eigą, įspūdis, kad būta sąmoningo, gerai iš anksto parengto, toli į ateitį numatyto sumanymo, daugeliu atžvilgių su-

silpnėja. Patyrinėję represijų planavimo klausimą, aptiksime nemažą nenumatytų atvejų, pertrūkių skirtingose operacijų fazėse. Vienas būdingiausių tokių pavyzdžių yra buožių trėmimas be paskirties vietos, kitaip sakant, trėmimas dėl trėmimo duodant laisvę improvizacijai ir visiškam chaosui. Ir kalinimo vietų „atlaisvinimo kampanijos“ rodo aiškios krypties nebuvimą. Dabar, palietę įsakyimų perdavimo ir vykdymo temą, tegalime konstatuoti tik tokių vietose atsiradusių reiškinių kaip lenktyniavimas, „pernelyg didelis uolumas“ ar „perlenkimai“ svarbą.

Grįžtant prie Gulago, kuo labiau giliniesi, tuo sunkiau suvokti, kokias tikslais ir kieno interesais buvo sukurta ta sistema. Priešingai kalboms apie Stalino tvarką, kur Gulagas, nors ir piešiamas kaip „tamsioji“ jos pusė, laikomas išbaigta sistema, šiandieną prieinami dokumentai atskleidžia dar daugiau konclagerių pasaulį raižiusių prieštaravimų: plūstančios vis naujos ir naujos nuteistųjų grupės, regis, daugiau prisidėjo prie gamybos sistemos dezorganizavimo negu prie jos efektyvumo; nors pagal tam tikrą įvaldytą sistemą nuteistieji, nelygu statusas, buvo skirstomi į kategorijas, ribos tarp atskirų kategorijų atrodo vos juntamos, beveik neapčiuopiamos. Pagaliau vis dar abejotinas tos žmonių eksploatavimo sistemos ekonominis rentabilumas. Nors čia konstatuota įvairių prieštaravimų, improvizacijų, sutapimų, daugelis hipotezių suformuluotos taip, lyg dėl periodiškai pratrūkstančių masinių represijų būtų kaltos galvos viršuje ir logika, slypinti pačiame prievartos bei teroro mechanizme.

Mėgindami įvardyti didįjį stalininį represijų ciklą išjudinusias varomąsias jėgas, istorikai į pirmą vietą iškėlė improvizaciją ir nesiskaitymą su priemonėmis „Didžiojo posūkio“ į modernizaciją politikoje. Šis staigus šuolis iškart virto tokiu plačiu puolimu, kad valdžia negalėjo turėti iliuzijų sukontroliuoti jį kitaip, negu dar labiau sugriežtindama terorą. Ją pagavo kraštutinės prievartos srautas, kurio mechanizmai, grandininės reakcijos ir besaikiškumas nūdienams tyrinėtojams ir istorikams amžinai išsprūsta iš rankų. Jau pačios rep-

resijos, vienintelis atsakas į konfliktą ar kliūtį, savo ruožtu skatina nekontroliuojamus veiksmus, maitinančius prievartos spiralę.

Šis svarbiausias fenomenas SSRS socialinėje ir politinėje istorijoje šiandien užduoda vis sudėtingesnius ir sudėtingesnius klausimus. Naujausi tyrimai, bent jau dalinai, sugriauna ilgą laiką sovietologijos sferoje vyravusias tezes. Nepuoselėdami ambicijų pateikti visa aprėpiantį ir galutinį šio protu nesuvokiamo fenomeno paaiškinimą, jie daugiau dėmesio skiria prievartos mechanizmų bei dinamikos analizei.

Perspektyvoje dar daug tamsių vietų, iš kurių svarbiausia - socialinis elgesys prievartos sąlygomis. Kad tyrinėjimuose neliktų spragų, reiktų atsakyti: kas tokie buvo vykdytojai? To tiesiogiai reiktų klausti visos visuomenės, kuri buvo auka, bet kartu buvo ir to, kas vyko, aktyvi dalyvė.

Antra dalis

**PASAULINĖ REVOLIUCIJA,
PILIETINIS KARAS IR TERORAS**

1. Kominternas prie darbo

Atėjęs į valdžią, Leninas svajojo išplėsti revoliucijos gaisrą Europoje, o paskui ir visame pasaulyje. Ši jo svajonė buvo atsakas į garsųjį 1848 m. Marxo *Komunistų partijos manifesto* lozungą „Visų šalių proletarai, vienykitės!“ Bet staiga ji tapo rūsčios tikrovės poreikių įsikūnijimu: bolševikų revoliucija galėjo išsilaikyti valdžioje ir toliau rutuliotis tik tada, jeigu ją parems, jos estafetę perims kitos revoliucijos labiausiai išsivysčiusiose šalyse - Leninas ypač turėjo galvoje Vokietiją, jos gerai organizuotą proletariatą ir puikią pramonę. Greitai ši konjunktūrinė reikmė peraugo į tikrą politinį projektą - pasaulinę revoliuciją.

To meto įvykiai tarytum rodė bolševikų vadą esant teisų. Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos imperijų subyrėjimas po jų karinio sutriuškinimo 1918 m. sukėlė Europoje politinį žemės drebėjimą, lydimą milžiniško revoliucijų sūkurio. Revoliucija, rodės, savaime prasiverš iš po Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos griuvėsių dar tada, kai bolševikai negalėjo imtis kitokios iniciatyvos, tik žodinės - agitacijos ir propagandos.

Revoliucija Europoje

Vokietija buvo pirmoji, kurios karo laivyną prieš pat kapituliaciją apėmė visuotinis bruzdėjimas. Reicho žlugimas ir atsiradusi socialdemokratų vadovaujama respublika negalėjo smarkiai nepaveikti tiek armijos, policijos, kai kurių atvirų ultranacionalistų būrių, tiek bolševikų diktatūra susižavėjusių revoliucionierių.

1918 m. gruodį Rosa Luxemburg ir Karlas Liebknechtas išspausdino „Spartako“ grupės programą. Po keleto dienų grupė atsiskyrė nuo nepriklausomų socialdemokratų partijos ir kartu su kai kuriomis kitomis organizacijomis įkūrė Vokietijos komunistų partiją. Vedami Karlo Liebknechto, kuris buvo daug didesnis ekstremistas ir Lenino pasekėjas negu Rosa Luxemburg¹ ir nepripažino Steigiamojo susirinkimo rinkimų idėjos, 1919 m. sausio pradžioje spartakiečiai bandė sukurstyti Berlyne sukilimą, bet socialdemokratų vyriausybės nurodymu jis buvo kariškių sutriuškintas. Abu lyderiai buvo suimti ir sausio 15 d. nužudyti. Panašiai atsitiko Bavarijoje, kur 1919 m. balandžio 13 d. VKP veikėjas Eugenius Levine ėmė vadovauti vienai Tarybų respublikai, nacionalizavo bankus ir pradėjo formuoti raudonąją armiją. Šią Miuncheno komuną balandžio 30 d. kariuomenė sutriuškino, o Levine gegužės 13 d. buvo suimtas, teisiamas karo lauko teismo, pasmerktas mirti ir birželio 5 d. sušaudytas.

Pats ryškiausias šios revoliucijų bangos pavyzdys - Vengrijos revoliucija. Nugalėta Vengrija labai sunkiai pakėlė Transilvanijos amputaciją, kurią jai užkrovė nugalėjusioji Antantė². Bolševikams pirmą kartą pasitaikė proga eksportuoti savo revoliuciją. 1918 m. pradžioje bolševikų partija priglobė jai prijaučiančius kitataučius ir surinko į Užsieniečių komunistų kuopelių federaciją. Taigi Maskvoje atsirado vengrų kuopa, sudaryta daugiausia iš buvusių karo belaisvių. 1918 m. spalį dvidešimt savo narių ji pasiuntė į Vengriją. Lapkričio 4 d. Budapešte buvo įkurta Vengrijos komunistų partija, jai vadovauti netrukus ėmė Bėlą Kunas. Karo belaisvis Kunas

¹ Paskutiniame savo straipsnyje, kuris išspausdintas laikraštyje *Die Rote Fahne* ("Raudonoji vėliava"), Liebknechtas leido lietus gerai pažįstamai revoliucinei lyrikai: „Vis arčiau diena, kai su trenksmu subyrės ekonomika ir, tarytum išgirdusi Paskutinio teismo trimitus, atsibūs dar snaudžianti proletarų armija, ir prisikels užmuštųjų kovotojų kūnai...“

² Arthuras Koestleris tai laiko viena pagrindinių priežasčių, dėl ko susikūrė Vengrijos komuna: „tiesioginė Vakarų politikos, kai didžiosios demokratijos atsuko nugarą savo sąjungininkams liberalams, pasekmė“. Plg. *La Corde raide*, Robert Laffont, „Bouquins“, 1994.

taip entuziastingai metėsi į bolševikų revoliuciją, kad 1918 m. balandį tapo Užsieniečių komunistų kuopelių federacijos pirmininku. Lapkritį su aštuoniasdešimčia bendražygių atvykęs į Vengriją, jis buvo išrinktas partijos vadovybėn. Manoma, kad nuo 1918 m. pabaigos iki 1919 m. pradžios į Vengriją buvo pasiųsta 200-300 „agitatorių“ ir emisarų. Naudodamiesi bolševikų finansine parama, vengrų komunistai išplėtė propagandą ir sustiprino savo įtaką.

1919 m. vasario 18 d. komunistų suburta bedarbių ir kareivių minia užpuolė socialdemokratų oficiozo *Nepszava* („Liaudies balsas“) redakciją. Komunistai tikėjosi ją užvaldyti arba sudaužyti spaustuvę. Įsikišo policija. Aštuoni žmonės žuvo, apie šimtą buvo sužeista. Tą pačią naktį Béla Kunas ir jo štabas buvo suimti. Centriname depe kalinius smarkiai sumušę policijos agentai, atsikerdami už savo kolegas, žuvusius per *Nepszavos* antpuolį. Vengrijos prezidentas Michelis Karolyi nusiuntė sekretorių pasiteirauti apie komunistų lyderio sveikatą. Šis vėliau pasinaudojo gana liberaliu režimu, nevaržančiu jo veiklos, ir netrukus apvertė situaciją aukštyn kojomis. Kovo 21 d., vis dar tebebūdamas kalėjime, Kunas pasiekė svarbų laimėjimą: susiliejo Vengrijos komunistų partija ir Vengrijos socialdemokratų partija. Tuo pačiu metu, atsistatydinus prezidentui Karolyi'ui, atsivėrė kelias paskelbti Tarybų respubliką, išlaisvinti įkalintus komunistus ir organizuoti Revoliucinę valstybės tarybą, pagal bolševikų modelį sudarytą iš liaudies komisarų. Ši respublika išsilaikė 133 dienas: nuo 1919 m. kovo 21 d. iki rugpjūčio 1 d.

Jau pirmame susirinkime komisarai nusprendė steigti revoliucinius tribunolus, kur teistų liaudies išsirinkti teisėjai. Nuo kovo 22 d. reguliariai buvo palaikomas telegrafo ryšys tarp Maskvos ir Budapešto (pasikeista 218 pranešimų). Leninas, kurį Béla Kunas sveikino kaip pasaulinio proletariato vadą, telegrafu patarė sušaudyti socialdemokratus ir „smulkiają buržuaziją“; savo telegramoje Vengrijos darbininkams 1919 m. gegužės 27 d. jis teisi-
no terorą: „Ši [proletariato] diktatūra neatsižada negailestingos,

greitos ir ryžtingos prievartos palaužti išnaudotojų, kapitalistų, stambiųjų žemvaldžių ir jų pakalikų pasipriešinimui. Kas to dar nesuprato, tas ne revoliucionierius". Netrukus prekybos ir ekonomikos reikalų komisarai Matyas Rákóczi ir Eugenias Varga, taip pat atsakingas už liaudies tribunolus, pradėjo žygį prieš komersantus, tarnautojus ir advokatus. Viena proklamacija ant sienos glaustai išreiškė to laiko dvasią: „Proletarų valstybėje tik tas, kas dirba, turi teisę į gyvenimą!“ Darbas tapo privalomas, įmonės, kuriose dirbo daugiau kaip po dvidešimt, paskui dešimt ir net mažiau kaip dešimt darbininkų, buvo eksproprijautos.

Kariuomenė bei policija buvo paleistos ir įsteigta nauja, savanorių kariuomenė, suformuota iš patikimų revoliucionierių. Netrukus buvo suorganizuotas „Vyriausiosios revoliucinės tarybos teroro būrys“, dar žinomas kaip „Lenino vyrukai“. Jie nužudė dešimt žmonių, tarp jų jauną mičmaną Ladislą Dobsą, buvusį pirmąjį valstybės sekretoriaus pavaduotoją, jo sūnų geležinkelių valdytoją, tris žandarmerijos karininkus. „Lenino vyrukams“ komandavo buvęs jūreivis Józsefas Czerny, kuris atsirinkdavo pačius radikaliausius komunistus, ypač iš buvusių karo belaisvių, rusų revoliucijos dalyvių. Czerny suartėjo su Szamuely'u, pačiu radikaliausiu komunistų lyderiu, Béla Kuno priešingybė; šis pasiūlė „Lenino vyrukus“ paleisti. Atsakydamas į tai, Czerny surinko savo žmones ir liepė jiems žygiuoti į Tarybų rūmus. Ten Béla Kuną užstojo liaudies komisaras karo reikalams socialdemokratas Józsefas Haubrichas. Galop buvo pradėtos derybos ir Czerny'o žmonėms pasiūlyta arba integruotis į Vidaus reikalų liaudies komisariatą, arba dėtis prie armijos. Taip dauguma ir padarė.

Dvidešimties „Lenino vyrukų“ priešaky Tiboras Szamuely patraukė į Šolnoką, pirmą Vengrijos raudonosios armijos užimtą miestą, ir ten liepė nužudyti keletą aukšto rango asmenų, apkaltinus juos kolaboravimu su rumunais, - į rumunus buvo žiūrima kaip į priešus tiek nacionaliniu požiūriu (Transilvanijos klausimas), tiek politiniu (Rumunijos režimas buvo priešiškas bolševizmui). Vie-

nas licėjaus studentas žydas, atėjęs prašyti pasigailėjimo savo tėvui, buvo pasmerktas mirti už tai, kad pavadino Szamuely'į žvėrimi. Veltui raudonosios armijos vadas mėgino prilaikyti terorizmu užsidedusį Szamuely'į, kuris rekvizuotu traukiniu važinėjo skersai išilgai Vengrijos ir korė kolektyvizacijai pasipriešinusius valstiečius. Apkaltintas dėl pusanatro šimto žmogžudysčių, jo padėjėjas Józsefas Kerekesas turėjo prisipažinti penkis asmenis sušaudęs ir dar trylika pakoręs savo rankomis. Tikslus nužudytųjų skaičius nebuvo nustatytas. Arthuras Koestleris laikosi nuomonės, kad jų būta iki penkių šimtų³. Beje, jis pažymi: „Neabejoju, kad komunizmas Vengrijoje, sekdamas rusiškuoju modeliu, būtų ilgainiui išsigimęs į totalitarinę ir policinę valstybę. Bet šis ne iš karto kilęs įsitikinimas nė kiek nesumenkina viltingo pirmųjų revoliucijos dienų įkarščio...“ Istorikai „Lenino vyrukams“ priskiria 80 iš 129 užregistruotų egzekucijų, bet tikriausiai jų aukų būtų galima priskaičiuoti keletą šimtų.

Stiprėjant pasipriešinimui viduje ir šlyjant reikalams kare su rumunų kariuomene, revoliucinė vyriausybė griebėsi antisemitizmo. Vienas plakatas kurstė prieš žydus, atsisakančius eiti į frontą: „Sunaikinkite juos, jei jie nenori atiduoti gyvybės už šventą proletariato diktatūros reikalą!“ Béla Kuno nurodymu buvo sugaudyta 5000 Lenkijos žydų, atvykusių čia ieškoti pragyvenimo šaltinio, jų turtas buvo konfiskuotas, o jie patys išvaryti. Komunistų partijos radikalai reikalavo, kad Szamuely imtų vadovavimą į savo rankas; taip pat jie reikalavo „raudonosios švento Baltramiejaus nakties“, lyg tai būtų buvęs vienintelis būdas pataisyti vis labiau prastėjančių Tarybų respublikos padėtį. Czerny vėl mėgino suburti savuosius „Lenino vyrukus“. Liepos viduryje *Nepszavoje* pasirodė kvietimas: „Prašome buvusius teroro būrio narius, visus tuos, kurie paleidus būrį buvo demobilizuoti, vėl prisistatyti Józsefui Czerny'ui...“ Kitą dieną buvo išspausdintas oficialus paneigimas: „Vi-

³ Arthur Koestler, *op. cit.*

siems pranešame, kad „Lenino vyrukų“ veikia jokių būdu negali būti atgaivinta: jie taip suteršė proletariato garbę, kad daugiau jų tarnyba Tarybų respublikoje nebeįmanoma“.

Paskutinės Budapešto komunos savaitės buvo chaotiškos. Prieš Bėlą Kuną mėginta surengti pučą, tikriausiai inspiruotą Szamuely'o. 1919 m. rugpjūčio 1 d., italų karinės misijos saugomas, jis pasitraukė iš Budapešto. 1920 m. vasarą Kunas pabėgo į SSRS ir vos atvykęs buvo paskirtas Raudonosios armijos politiniu komisaru Pietų fronte, ten pasižymėjo liepės įvykdyti mirties bausmę Vrangelio karininkams, pasidavusiems į nelaisvę, kai jiems buvo pažadėta gyvybė. Szamuely bandė pabėgti į Austriją, bet rugpjūčio 2 d. sulaukytas nusižudė⁴.

Kominternas ir pilietinis karas

Kai Béla Kunas ir jo draugai kūrė antrąją Sovietų respubliką, Leninas ėmėsi iniciatyvos steigti tarptautinę organizaciją, kuri išplatintų revoliuciją po visą pasaulį. Komunistų Internacionalas, dar vadinamas Kominternu arba III Internacionalu, buvo įkurtas Maskvoje 1919 m. kovo mėnesį ir iškart tapo Darbininkų socialistų Internacionalo (II Internacionalo, įkurto 1889 m.) varžovu. Vis dėlto Kominterno steigiamasis kongresas veikiau buvo panaudotas skubiems propagandos reikalams ir bandė prisivilioti spontaniškus judėjimus, nuo kurių krūpčiojo Europa, negu stengėsi sukurti tikrai pajėgią organizaciją. Tikrąją Kominterno įkūrimo data reikėtų laikyti II kongreso datą, 1920 m. vasarą, kai buvo priimta 21 sąlyga, kuriai turėjo paklusti socialistai, pageidavę prisijungti ir kartu įsiliesti į griežtai centralizuotą organizaciją - „pasaulinės revoliucijos štabą“, kur bolševikų partija jau turėjo užsitikrinusi persvarą savo prestižu, savo patyrimu ir savo valstybės galia (pirmiausia finansine, karine bei diplomatine).

⁴ Mildos Molnar, *De Béla Kun à Janos Kadar, Soixante-dix ans de communisme hongrois*, Presses de FNSP, 1987. Arpad Szepal, *Les 133 jours de Bela Kun*, Fayard, 1959.

Leninas Kominterną iš karto suvokė kaip tarptautinio perver-smo įrankį greta kitų, tokių kaip Raudonoji armija, diplomatija, šnipinėjimas ir t. t., o jo politinė doktrina buvo beveik pažodžiui nurašyta nuo bolševikiškosios: laikas pereiti nuo kritikos prie gin-klų. II kongrese priimtas manifestas išdidžiai skelbė: „komunistų Internacionalas - tai tarptautinė sukilimo ir proletariato diktatūros partija“. Atitinkamai trečioji iš dvidešimt vienos sąlygos nurodė: „Beveik visose Europos ir Amerikos šalyse klasių kova pereina į *pilietinio karo* tarpinį. Tokiomis sąlygomis komunistai negali pa-sitikėti buržuazine teise. Jie privalo visur, šalia legaliai veikian-čios organizacijos, steigti slaptus organus, gebėsiančius lemiamu momentu atlikti savo pareigą revoliucijai“. Eufemizmai „lemia-mas momentas“ ir „pareiga revoliucijai“ reiškė ginkluotą sukili-mą ir įsipareigojimą mestis į pilietinį karą. Tokia politika buvo skirta ne vien diktatūrų valdomoms šalims, tas pats galiojo ir demokra-tijos kraštams - konstitucinėms monarchijoms ir respublikoms.

Dvyliktoji sąlyga apibrėžė, kokių organizacinių priemonių rei-kia rengiantis pilietiniam karui: „Vykstant įnirtingam pilietiniam karui, komunistų partija galės atlikti savo vaidmenį tik tada, jei bus kuo labiau susitelkusi, jei joje bus įvesta geležinė, kone kari-nė drausmė, o centriniam jos organui bus suteikti platūs įgalioji-mai, paremti neginčijamu autoritetu, palaikomu vieningo bendra-žygių pasitikėjimo“. Tryliktoji sąlyga numatyta tam atvejui, jeigu atsirastų „nevieningų“ bendražygių: „Kad apsigintų nuo suintere-suotų ir smulkiaburžuazinių elementų, komunistų partijos [...] pri-valo periodiškai savo organizacijose atlikti valymus“.

III kongresas, susirinkęs Maskvoje 1921 m. birželį, dalyvau-jant daugeliui jau susikūrusių komunistų partijų, dar tiksliau nusta-tė kryptis. „Tezė dėl taktikos“ mokė: „Komunistų partija privalo patiems plačiausiems proletariato sluoksniams veiksmu ir žodžiu įteigti, kad bet koks ekonominis ar politinis konfliktas, palankiai susiklosčius aplinkybėms, gali virsti pilietiniu karu, kuriam kilus proletariato uždavinys būtų užimti politinę valdžią“. „Tezės apie

komunistų partijų struktūrą, metodus ir veiksmus" plačiai nušvietė klausimus dėl „atviro revoliucinio sukilimo" ir „kovinių organizacijų", kurias kiekviena komunistų partija turinti slapta steigti savo viduje; tezės tiksliai nurodė, kad šis parengiamasis darbas reikalingas tol, „kol negali būti kalbos apie reguliarios raudonosios armijos kūrimą".

Nuo teorijos iki praktikos tik vienas žingsnis, ir tas žingsnis buvo žengtas 1921 m. kovo mėnesį Vokietijoje, kur Kominternas planavo revoliucinio masto akciją. Jai vadovavo... Béla Kunas, tuo laiku išrinktas į Kominterno Prezidiumą. „Kovo akcija", tikras bandymas įžiebtį sukilimą Saksonijoje, surengta tuo metu, kai bolševikai triuškinio Kronštato komuną, nepavyko, nors buvo pasitelkta galingos priemonės, tokios kaip pasikėsinimas dinamitu susprogdinti greitąjį Halės-Leipcigo traukinį. Po šios nesėkmės Kominterno gretose įvyko pirmasis valymas. Vokietijos komunistų partijos pirmininkas ir vienas jos įkūrėjų Paulius Levis buvo pašalintas iš savo posto, kam kritiškai atsiliepė apie šią „avantiūrą". Iš pat pradžių priklausomos nuo bolševikinio modelio, komunistų partijos - kurios instituciniu požiūriu tebuvo nacionalinės Internacionalo sekcijos - vis labiau ir labiau pasidavė politinei ir organizacinei Kominterno subordinacijai (o vėliau ir visiškam nuolankumui): Kominternas sprendė konfliktus ir kaip paskutinė instancija nubrėždavo kiekvienos iš jų politinę liniją. Šį potraukį į sukilimus, kuriuo ypač pasižymėjo Grigorijus Zinovjevas, kritikavo pats Leninas. Tačiau jis, nors iš esmės ir pritardamas Pauliui Levi'ui, VKP vadovavimą atidavė jo priešininkams. Nuo to Kominterno aparato įtaka tik padidėjo.

1923 m. sausį, kad priverstų Vokietiją mokėti Versalio sutarties numatytas reparacijas, prancūzų ir belgų daliniai užėmė Rūrą. Viena konkreti šios akcijos pasekmė buvo ta, kad suartino nacionalistus ir komunistus ir sutelkė prieš „prancūzų imperializmą"; kita - kad, vyriausybei pritariant, sukėlė pasyvų gyventojų pasipriešinimą. Ir taip nestabili ekonominė situacija visiškai pašlijo; smuko pinigų vertė, rugpjūtį doleris kainavo 13 milijonų markių!

Paskui prasidėjo streikai, manifestacijos, maištai. Rugsėjo 13 d., ore tvyrant revoliucijai, Wilhelmo Cuno vyriausybė krito.

Kominterno vadovams Maskvoje pasirodė, jog pribrendo naujas Spalis. Įveikęs jų kivirčius, kas - Trockis, Zinovjevas ar Stalinas - imsis vadovauti naujai revoliucijai, Kominternas ėmė rimtai organizuoti ginkluotą sukilimą. Į Vokietiją buvo pasiųsti emisarai (Augustas Guralskis, Matyas Rákóczi), lydimi pilietinio karo specialistų (vienas iš jų - generolas Aleksandras Skoblevskis, arba Gorevas). Buvo numatyta remtis besikuriančiais darbininkų valdžios organais, sudarytais iš kairiųjų socialdemokratų ir komunistų, kad būtų galima kartu apsirūpinti ginklais. Skubiai pasiųstas į Saksoniją Rákóczi planavo susprogdinti geležinkelio tiltą, jungiantį tą Vokietijos provinciją su Čekoslovakija, kad išprovokuotų Čekoslovakijos intervenciją ir dar labiau padidintų sumaištį.

Akcija turėjo prasidėti per bolševikų pučo metines. Sujudimas pasiekė Maskvą, kuri, įsitikinusi pergale, prie savo vakarinės sienos sutelkė Raudonąją armiją, pasirengusią į pagalbą sukilimui. Spalio viduryje komunistų vadovai įėjo į Saksonijos ir Tiuringijos valdžios organus, turėdami instrukcijas sustiprinti proletarų milicijos būrius (jų buvo keletas šimtų), kuriuose buvo 25% darbininkų socialdemokratų ir 50% komunistų. Bet spalio 13 d. Gustavo Stresemanno vyriausybė paskelbė Saksonijoje nepaprastąją padėtį ir pasitelkusi reichsvero dalinius įvedė savo tiesioginę kontrolę. Nepaisant to, Maskva paragino darbininkus ginkluotis, ir sugrįžęs iš Maskvos Heinrichas Brandleris nusprendė skelbti visuotinį streiką darbininkų organizacijų konferencijos Chemnice proga, spalio 21 d. Šis manevras nepavyko, nes kairieji socialdemokratai atsisakė eiti paskui komunistus. Tada šie nutarė jau paleistą mašiną sustabdyti, tačiau dėl nepatikimo ryšio informacija nepasiekė Hamburgo komunistų. Spalio 23 d. rytą Hamburge įsiziėbė sukilimas: ginkluoti komunistų būriai (po du tris šimtus žmonių) atakavo policijos postus. Netikėtam įspūdžiui atslūgus, sukilėliai neįstengė pasiekti tikslo. Policija su reichsveru metėsi į kontrata-

ką, ir po trisdešimt vienos valandos kautynių visiškai izoliuotas Hamburgo komunistų sukilimas buvo užgniaužtas. Antrasis Spalis, kurio taip laukė Maskva, neįvyko. Tačiau Karinis aparatas, svarbi VKP struktūra, plačiai aprašyta vieno iš vadų, Jano Valtino, tikroji pavardė Richardas Krebsas⁵, nenustojo gyvuoti net ir ketvirtajame dešimtmetyje.

Po Vokietijos mėginta sukilimo scena paversti Estijos Respubliką. Tai jau buvo antroji komunistų agresija prieš šią mažą šalį. 1917 m. spalio 27 d. viena sovietinė taryba išties buvo paėmusi valdžią Talline, paleido asamblėją, panaikino komunistams nepalankius rinkimus. Tačiau pasirodžius vokiečių ekspediciniam korpusui, komunistai gavo trauktis. 1918 m. vasario 24 d., prieš pat užeinant vokiečiams, estai buvo paskelbė nepriklausomybę. Vokiečių okupacija truko iki 1918 m. lapkričio. Kritus kaizeriui, vokiečių daliniai irgi buvo priversti pasitraukti. Komunistai tuojau perėmė iniciatyvą: lapkričio 18 d. Petrograde buvo sudaryta vyriausybė ir į Estiją įsiveržė dvi Raudonosios armijos divizijos. Šio užpuolimo tikslas aiškiai išdėstytas laikraštyje *Severnaja Kommuna* („Šiaurės Komuna“): „Turime nutiesti tiltą, kuris jungtų Sovietų Rusiją ir proletarinę Vokietiją bei Austriją. [...] Mūsų pergalė sujungs Vakarų Europos ir Rusijos revoliucines pajėgas. Ji suteiks neįveikiamą jėgą visuotinei socialinei revoliucijai“⁶. 1919 m. sausio mėnesį už trisdešimties kilometrų nuo sostinės sovietų dalinius sustabdė estų kontrataka. Antrasis puolimas taip pat nepavyko. 1920 m. vasario 2 d. Tartu taikos sutartimi rusų komunistai pripažino Estijos nepriklausomybę. Užimtose vietovėse bolševikai žudė išsijuošę: atsitraukimo išvakarėse 1920 m. sausio 14 d. Tartu jie nužudė 250 žmonių ir dar daugiau kaip tūkstantį Rakverės rajone. Po Vezenbergio išvadavimo

⁵ Jan Valtin, *Sans patrie ni frontières*, Self, 1947. Taip pat žr. Eric Wollenberg, *Der Apparat. Stalins Fünfte Kolonne*, Bonn, 1946.

⁶ Cit. Henry de Chambron, *La République d'Éstonie*, éditions de la Revue parlementaire, 1936.

sausio 17 d. buvo atkasti trys grioviai (juose gulėjo 86 lavonai). 1919 m. gruodžio 26 d. Dorpate sušaudyti įkaitai buvo kankinami, jiems sulaužytos rankos ir kojos, kai kuriems išdurtos akys. Sausio 14 d., prieš pat pabėgdami, iš 200 žmonių, kuriuos laikė įkalinę, bolševikai tęspėjo nužudyti 20, tarp jų ir arkivyskupą Platoną. Kirviu sukapotos ar buožėmis sudaužytos aukos - vienas karininkas rastas su prikaltais prie kūno antpečiais! - buvo sunkiai beatpažįstamos.

Sumušti sovietai neatsisakė minties įgrūsti tą mažą valstybę į savo orbitą. Po slaptų pokalbių Maskvoje su Zinovjevu 1924 m. balandį Estijos komunistų partija nusprendė rengti ginkluotą sukilimą. Komunistai sukėlė ant kojų visas iki vienos savo kovos grandis, suskirstė jas į kuopas (rudenį buvo suburta apie tūkstantį žmonių) ir ėmėsi demoralizavimo darbo kariuomenėje. Buvo numatyta pradėti sukilimą, paskui jį paremti streiku. Estijos komunistų partija, turėjusi apie 3000 narių ir nukentėjusi nuo žiaurių represijų, 1924 m. gruodžio 1 d. pabandė užgrobti valdžią Taline, kad galėtų paskelbti naują sovietų respubliką, kurios visas vaidmuo - tuojau prašytis prijungiamai prie Sovietų Rusijos, tuo pateisinant pasiūstą į pagalbą Raudonąją armiją. Sumanymas žlugo tą pačią dieną. „Darbininkų masės [...] aktyviai nepalaikė sukilusių prieš kontrrevoliuciją. Visa Revelio darbininkų klasė liko abejinga stebėtoja“⁷. Operacijai vadovavusiam Janui Anveltui pavyko pasprukti į SSRS. Ilgus metus jis buvo Kominterno funkcionieriumi, paskui dingo per valymus⁸.

Po Estijos veiksmas persikėlė į Bulgariją. 1923 m. ši šalis patyrė didelių sukrėtimų. 1923 m. birželį buvo nužudytas komunistų ir agrarininkų partijų koalicijos vadovas Aleksandras Stamboliskas ir vietoj jo vyriausybės galva paskirtas Aleksandras Cankovas,

7 A. Neuberg, *L'insurrection armée*, edité par le Parti communiste (SFIC), 1931, réimpression Maspero, 1970.

8 Joseph Berger, *Le Naufrage d'une génération, Les lettres nouvelles*, Denoël, 1974.

kurį rėmė kariuomenė ir policija. Rugsėįj komunistai surengė sukilimą, kuris truko savaitę, kol buvo žiauriai nuslopintas. Nuo 1924 m. balandžio jie pakeitė taktiką ir griebėsi tiesioginių veiksmų bei žmogžudysčių. 1925 m. vasario 8 d. per Godečo miesto subprefektūros ataką žuvo keturi žmonės. Vasario 11 d. Sofijoje buvo nužudytas deputatas, laikraščio *Slovet* redaktorius ir Bulgarijos žurnalistų profesinės sąjungos pirmininkas Nikola Milevas. Kovo 24 d. Bulgarijos komunistų partijos manifestas iš anksto pasmerkė Cankovą neišvengiamam žlugimui, atskleisdamas ryšį tarp teroristų veiksmų ir komunistų politinių tikslų. Balandžio pradžioje vos nepavyko pasikėsinimas į karalių Aleksandrą I. Balandžio 15 d. buvo užmuštas vienas jo artimųjų, generolas Kosta Georgijevs. Netrukus atsitiko pats skaudžiausias tų politiniu smurtu Bulgarijoje pažymėtų metų įvykis. Balandžio 17 d. per iškilmingą generolo Georgijevo laidotuvių ceremoniją Sofijos Septynių šventųjų katedroje įvyko siaubingas sprogimas, nuo kurio įgriuvo kupolas. Buvo 140 žuvusių, iš jų 14 generolų, 16 aukštų karininkų, 3 deputatai. Victor Serge'o manymu, tai buvo komunistų partijos karinio padalinio darbas. Numanomi išpuolio autoriai, du šios organizacijos vadovai - Kosta Jankovas ir Ivanas Minkovas - su ginklais rankose užmušti areštuojant.

Išpuolis užtraukė žiaurias represijas: 3000 komunistų suimta, trys viešai pakarti. Kai kurie Kominterno aparato nariai atsakingu už šį išpuolį laikė Bulgarijos komunistų šefą Georgijų Dimitrovą, kuris slapta vadovavo partijai iš Vienos. 1948 m. gruodį Bulgarijos komunistų partijos V suvažiavimo delegatų akivaizdoje jis prisiėmė atsakomybę už tą įvykį sau ir karinei organizacijai. Pagal kitus šaltinius, katedros susprogdinimo užsakovas buvo Meiras Trilisseras, ČK užsienio padalinio vadas, vėliau GPU pirmininko pavaduotojas, 1927 m. už nuopelnus apdovanotas Raudonosios žvaigždės ordinu⁹. Ketvirtajame

⁹ Victor Serge, *Mémoires d'un révolutionnaire, 1901-1941*, Le Seuil, 1978. Arkadi Vaksberg, *Hôtel lux*, Fayard, 1993.

dešimtmetyje Trilisseras buvo vienas iš dešimties Kominterno sekretorių ir galutinai pajungė jį nuolatinei NKVD kontrolei.

Patyręs skaudžių nesėkmių Europoje, Stalino vairuojamas Kominternas atrado naują mūšio lauką, į kurį nukreipė savo pastangas, - Kiniją. Paskendusi anarchijoje, draskoma vidaus karų ir socialinių konfliktų, tačiau pagauta didžiulio nacionalinio pakilimo, ši milžiniška šalis atrodė pribrendusi „antiimperialistinei“ revoliucijai. Laiko žymė: 1925 m. rudenį Komunistinio Rytų darbuotojų universiteto (KUTV), įkurto 1921 m. balandį, kinų studentai buvo pervesti į Sun Yat Seno universitetą.

Kinijos komunistų partija, kaip reikiant Kominterno darbuotojų ir sovietinių tarnybų apmokyta, 1925-1926 m., kai dar jai vadovavo ne Mao Zedongas, buvo stumtelėta į glaudų aljansą su nacionalistine gomindano partija ir jos vadu jaunu generolu Chiang Kai Sheku. Tokia komunistų taktika buvo stengiamasi paversti gomindaną lyg ir Trojos arkliu revoliucijai. Kominterno emisarui Michailui Borodinui pavyko įsitaisyti gomindano patarėju. Kairiajam nacionalistinės partijos sparnui, kuris palaikė visiško kolaboravimo su Sovietų Sąjunga politiką, 1925 m. pasisėkė paimti į savo rankas partijos vairą. Tada komunistai suintensyvino savo propagandą, ėmė kurstyti socialinius bruzdėjimus, stiprinti savo įtaką, kol gomindano II suvažiavime gavo viršų. Bet greitai jiems iškilo kliūtis - Chiang Kai Shekas, sunerimęs dėl vis labiau plintančios komunistų įtakos, ėmė ne be pagrindo įtartai komunistus norint jį pašalinti. Užbėgdamas tam už akių, 1926 m. kovo 12 d. jis paskelbė karinę parengtį, liepė areštuoti komunistinius gomindano elementus ir net karinius sovietų patarėjus - po keleto dienų visi buvo paleisti, - nušalino savo partijos kairiojo sparno lyderį ir privertė pasirašyti aštuonių punktų susitarimą, kuriuo buvo apribotos komunistų prerogatyvos ir veikla jo partijoje. Nuo tada Chiangas tapo neginčijamu nacionalistų kariuomenės vadu. Matydamas naują jėgų santykį, Borodinas jį pripažino.

1926 m. liepos 7 d. Chiang Kai Shekas, kuris iš sovietų gaudavo nemažą paramą ginklais, metė nacionalistų pulkus užkariauti Kinijos šiaurės, kuri vis dar buvo militaristų valdžioje. Liepos 29 d. Kantone jis iš naujo paskelbė karinę parengtį. Kinijos agrarines provincijas Hunaną ir Hubėjų buvo apėmusi lyg ir žemdirbių revoliucija; net jos dinamika vertė abejoti komunistų ir nacionalistų sąjunga. Kariuomenei artėjant prie Šanchajaus, šioje jau tada didžiulėje industrinėje metropolijoje profesinės sąjungos paskelbė visuotinį streiką. Komunistai, tarp kurių buvo Zhou Enlai, šaukė sukilti, iš anksto būdami tikri, jog nacionalistų kariuomenė neišvengiamai įžygiuos į miestą... Nieko neišėjo. 1927 m. vasario 22-24 d. sukilimas žlugo, o streikininkai generolo Li Baozhango buvo žiauriai nuslopinti.

Kovo 21 d. vietos valdžios organus nušlavė naujas, dar masiškesnis visuotinis streikas ir naujas sukilimas. Viena nacionalistų kariuomenės divizija, įkalbinus jos generolą, įžengė į Šanchajų. Netrukus, nusprendęs perimti situaciją, prie jo prisidėjo Chiangas. Jam įgyvendinti savo tikslus buvo juo lengviau, nes Stalinas, kurio budrumas buvo užmigdytas „antiimperialistinės“ Chiango ir jo armijos politikos, kovo gale nurodė padėti ginklus ir laikytis bendro fronto su gomindanu. 1927 m. balandžio 12 d. Kantone Chiangas pakartojo savo Šanchajaus operaciją: komunistai buvo persekiojami ir išmušti.

Tad Stalinas gavo keisti savo politiką pačiu blogiausiu momentu: rugpjūtį, nenorėdamas kapituliuoti prieš savo kritikų iš opozicijos¹⁰, pasiuntė du „asmeninius“ emisarus: Visarioną Lominadzę ir Heinzą Neumanną; šie, nutrūkus aljansui su gomindanu, turėjo išjudinti naują sukilimą. Nors jų sustyguotas „rudeninės pjūties“ maištas nenusisekė, abu pasiuntiniai užsispyrė žūtbūt Kantone įžiebti sukilimą, „kad parūpintų savo šefui pergalės biuletinį“ prieš pat renkantis bolševikų partijos XV suvažiavimui, kuriame iš partijos buvo pašalinti opozicijos nariai. Šis manevras parodė, su kokia panieka

¹⁰ Margarete Buber-Neumann, *La Révolution mondiale*, Casterman, 1971; sk. 17, „Le soulèvement de Canton“.

bolševikai žiūrėjo į žmogaus gyvenimą, net jeigu tai būtų jų pačių bendražygiai. Apie tai liudija Kantonos komunos beprotystė, bet ji iš esmės beveik nesiskiria nuo Bulgarijos teroristų veiksmų prieš keletą metų.

Taigi keletas tūkstančių sukilėlių keturiasdešimt aštuonias valandas kovėsi prieš penkis šešis kartus gausenę kariuomenę. Ši kinų komuna buvo blogai pasirengusi: ne tik stigo ginklų, bet ir prisidėjo nepalankios politinės aplinkybės, mat Kantonos darbininkai tebuvo linkę stebėti, kuo viskas baigsis. 1927 m. gruodžio 10 d. gomindano kariuomenė užėmė pozicijas tose vietose, kur turėjo išsidėstyti Raudonoji gvardija. Kaip ir Hamburge, iniciatyva iš pradžių buvo sukilėlių rankose, tačiau labai greitai šis jų pranašumas išseko. Gruodžio 12-osios rytą „sovietų respublikos“ paskelbimas nesusilaukė jokio atgarsio. Vidurdienį nacionalistų pajėgos kontratakavo. Trečią dieną raudoną vėliavą virš policijos prefektūros nuplėšė nugalėjusi kariuomenė. Su sukilėliais buvo žvėriškai susidorota. Tūkstančiai užmuštų.

Kominternas turėjo pasimokyti iš tokios patirties, deja, paprasčiausi politikos klausimai jam buvo neįkandami. Ir šį sykį buvo pateisinta prievarta bet kada ir prieš bet ką, atsiskleidė, kokia gaji tarp komunistų kadrų pilietinio karo kultūra. *Ginkluotame sukilime* galima perskaityti šią pasibaisėtiną savikritišką citatą su aiškiai numanomomis išvadomis: „Per mažai buvo rūpinamasi nukenksminti kontrrevoliucionierius. Visą laiką, kol Kantoną sukilėliai laikė savo rankose, *užmušta vos šimtas asmenų*. Nė vieno sulaikytojo nebuvo galima užmušti nesilaikant kovos su reaktionieriais komisijos teismo taisyklių. Vykstant mūšiams, vykstant sukilimui, *šitokia procedūra per lėta*“¹¹. Pamoka buvo įsidėmėta.

Po šios katastrofos komunistai pasitraukė iš miestų ir vėl susiorganizavo nuošaliuose kaimų zonose, kol 1931 m. Hunano ir Kiang-si provincijose įkūrė Raudonosios armijos saugomą „laisvą

¹¹ Chao-luy, *La Commune de Canton*, Moscou, 1929.

zoną". Kinų komunistai, įteisindami politinę karinio aparato funkciją, jau labai seniai buvo įsitikinę, kad revoliucija - pirmiausia karinis reikalas, kol pagaliau Mao trumpai apibrėžė savo koncepciją garsiu posakiu: „Valdžia yra ant šautuvo vamzdžio galo". Atėitis parodė, kad tai buvo komunistinio suvokimo, kaip paimti ir išlaikyti valdžią, kvintesencija.

Vis dėlto nesėkmės Europoje trečiojo dešimtmečio pradžioje ir krachas Kinijoje nė kiek neatbaidė Kominterno nuo planų ir toliau eiti tuo pačiu keliu. Visos komunistų partijos, net ir legaliai veikiančios demokratinėse respublikose, pritarė minčiai turėti slaptą karinę struktūrą, pasirengusią pirma proga išeiti į viešumą. Modelis buvo paimtas iš Vokietijos komunistų partijos, kuri, prižiūrima sovietinių karinių kadry, sukūrė solidų „M(ilitar) Aparatą". Jo užduotis buvo likviduoti politinius priešininkus (ypač kraštutinius dešiniuosius) ir į partiją infiltruotos skundikus, taip pat ir šefuoti promilitaristines grupuotes, kad ir garsųjį *Rote Front* (Raudonąjį frontą), turintį tūkstančius narių. Politinė prievarta Veimaro respublikoje buvo iš tiesų visuotinė: komunistai, tegu ir kovojo su kraštutiniais dešiniaisiais bei gimstančiu nacizmu, nesvyruodami puldinėdavo socialistų¹², anot jų, „sociališkų" ir „socialfašistų", mitingus ir rengdavo antpuolius prieš, jų žodžiais tariant, reakcingos, taigi fašistinės, respublikos policiją. 1933 metai parodė, kas yra „tikrasis fašizmas", šiuo atveju nacional-socializmas, ir patvirtino, kad būtų buvę daug išmintingiau sudaryti sąjungą su socialistais ir ginti „buržuazinę" demokratiją. Bet komunistai jokių būdu nepripažino šios demokratijos.

Prancūzijoje, kur politinis klimatas buvo ramesnis, komunistų partija taip pat telkė ginkluotus būrius. Juos organizavo Albert'as Treintas, vienas partijos sekretorių, kare pelnęs kapitono laipsnį ir įgavęs tam tikro patyrimo. Pirmąkart jie pasirodė 1924 m. sausio

¹² Tuo klausimu žr. Jano Valtino prisiminimus, op. cit., D. Wapler, 1947; pakartotinis (pataisytas) leidimas, leid. Babel, 1996; ypač sk. 17.

11 d., per komunistų mitingą: kai grupė anarchistų neleido jam kalbėti, Treintas pasikvietė į pagalbą draugininkus. Kokie dešimt revolveriais ginkluotų vyrų tada atsistojo tribūnoje ir ėmė iš arti šaudyti tiesiai į triukšmadarius, du nušovė, daug sužeidė. Dėl įrodymų stokos nė vienas žudikas nebuvo patrauktas atsakomybėn. Kitas panašus atsitikimas įvyko praėjus truputį daugiau kaip metams. 1925 m. balandžio 23 d., kelios savaitės iki municipalinių rinkimų, PKP draugininkai sukėlė sumaištį prie Jaunųjų patriotų, kraštutinės dešinėsios organizacijos, rinkiminio susirinkimo Damremono gatvėje, XVIII Paryžiaus žiede, durų. Kai kurie buvo ginkluoti ir nesvyrudami paleido į darbą revolverius. Trys Jaunųjų patriotų nariai žuvo, vienas sužeistas mirė po dviejų dienų. Buvo apklaustas jų vadovas Jeanas Taittingeris, policija surengė daugybę kratų komunistų būstuose.

Nepaisydama tų keblumų, partija ir toliau ėjo šiuo keliu. 1926 m. ji įpareigojo Jacques'ą Duclos, vieną savo neseniai išrinktų deputatų - taigi saugomą parlamentaro neliečiamybės statuso - organizuoti antifašistinius Gynybos būrius (jie buvo sudaryti iš senų 1914-1918 m. karo frontininkų) ir antifašistinę Jaunąją gvardiją (surinkta iš komjaunuolių). Šios paramilitarinės grupuotės, sudarytos pagal vokiečių *Rote Front*, 1926 m. lapkričio 11 d. surengė uniformuotą paradą. Duclos varė antimilitaristinę propagandą ir leido žurnalą *Le Combattant muge* („Raudonasis kovotojas“), kuriame buvo mokoma pilietinio karo meno, aprašomi ir analizuojami gatvės mūšiai ir t. t.

1931 m. Komininternas daugeliu kalbų išleido Neubergo slapyvardžiu pasirašytą knygą *Ginkluotas sukilimas* - iš tikrųjų jos autoriai buvo atsakingi sovietiniai darbuotojai¹³. Joje aptarta skirtingų sukilimų nuo 1920 m. patirtis. 1934 m. pradžioje ši knyga Prancūzijoje buvo išleista iš naujo. Tik pasikeitus Liaudies fronto politikai

¹³ Talino sukilimą analizuoja generolas Iosifas Unšlichtas, Hamburgo - Hansas Kippenbergeris, Kantonio ir Šanchajaus sukilimus - generolas Vasilijus Bliucheris ir Ho Chi Minhas, kuris taip pat rašė apie valstiečių sukilimus, o du karo teorijos skyriai parašyti maršalo Tuchačevskio.

kursui 1934 m. vasarą ir rudenį rengimasis sukilimui nuėjo į antrąjį planą, nors iš esmės pagrindinis prievartos vaidmuo komunizmo praktikoje dėl to nė kiek nesumažėjo. Tas prievartos pateisinimas, kasdieninis klasinės neapykantos kurstymas, tas pilietinio karo ir teroro teorizavimas buvo pritaikytas 1936 m. Ispanijoje, kur Komininternas pasiuntė daug savo kadry, pasižymėjusių komunistinėse represinėse tarnybose.

Visas vietinių kadry atrankos, mokymo ir rengimo būsimam ginkluotam sukilimui darbas buvo dirbamas palaikant glaudų ryšį su slaptoomis sovietinėmis tarnybomis, tikriaus, su viena tokia tarnyba, GRU (Glavnoje razvedatelnoje upravlenije - Vyriausioji žvalgybos valdyba). Įkurta po Trockio sparnu kaip Raudonosios armijos IV biuras, GRU niekada visiškai neapleido šio „auklėjamojo“ darbo, net jeigu aplinkybės po truputį ir vertė atsisakyti daugelio savo pretenzijų. Kad ir kaip tai stebintų, bet dar aštuntojo dešimtmečio pradžioje kai kurie jauni patikimi Prancūzijos komunistų partijos kadrai buvo apmokomi (šaudymas, įprastinių ginklų surinkimas ir ardymas, savadarbių ginklų gamyba, ryšiai, sabotažo technika) Sovietų Sąjungoje prie „Specnazo“ - specialiųjų, slaptosioms tarnyboms pavaldžių sovietinės kariuomenės dalinių. Kita vertus, GRU turėjo savo žinioje karinių specialistų ir prireikus galėjo jų parūpinti broliškomis partijoms. Pvz., Manfredas Sternas iš Austrijos-Vengrijos per 1923 m. Hamburgo sukilimą buvo priskirtas prie Vokietijos komunistų partijos „Karinio aparato“, paskui darbavosi Kinijoje ir Mandžiūrijoje, kol pagaliau tapo „generolu Kleberiu“ Ispanijos internacionalinėse brigadose.

Tuose slaptuose kariniuose organuose, žinoma, susirinko ne „nekalti avinėliai“. Jų nariai dažnai užsiiminėdavo vos ne banditizmu, o kai kurie būriai išvirsdavo tikromis gaujomis. Vienas ryškiausių tokių pavyzdžių antroje trečiojo dešimtmečio pusėje buvo Kinijos komunistų partijos „Raudonoji gvardija“, arba „raudonieji eskadronai“. Vadovaujami Gu Shunzhango, buvusio gangsterio, priklausiusio pačiai galingiausiai Šanchajaus mafijos Žaliojo raiščio slaptajai bendrijai,

šie smogikai fanatikai stojo į abejotiną karą su nacionalistais mėlynmarškiniais, fašistų kopija - abu labu tokiu, teroras prieš terorą, pasalūniškas užpuolimas prieš pasalūnišką užpuolimą, pavienė žmogžudystė prieš pavienę žmogžudystę. Visa tai ypač uoliai rėmė SSRS konsulas Šanchajuje, kuris pats turėjo savo žinioje karybos specialistų, tokių kaip Gorbatiukas, taip pat ir talkininkų nešvariems darbams.

1928 m. Gu Shunzhango žmonės likvidavo porą policijos užverbuotų saviškių: He Jiaxingas ir He Jihua buvo suvarpyti kulkomis lovoje bemiegantys. Kad nustelbtų šūvių, parankiniai lauke susprogdino keletą petardų. Tokių pat energingų metodų truputį vėliau griebtasi pažaboti opozicionieriams pačioje partijoje. Kartais užtekdamo paprasto įskundimo. 1931 m. sausio 17 d. He Mengxiongas ir dvidešimt jo draugų iš „darbininkų frakcijos“, įniršę, kad jiems komanduoja Kominterno įgaliotinis Pavelas Mifas ir Maskvai pavaldūs vadovai, susirinko Šanchajaus „Rytų“ viešbuty. Vos prasidėjus debatams, policija ir centrinio gomindano tyrimų biuro „Diaocha tongzhi“ agentai su ginklais rankose įsiveržė į salę ir juos suėmė. Apie susirinkimą nacionalistai buvo informuoti „anonimiškai“.

Po to, kai 1931 m. balandį Gu Shunzhangas atsimetė ir iškart sugrįžo į Žaliojo raiščio glėbį bei „atsidavė“ gomindano malonei (jis buvo perėjęs pas mėlynmarškinius), estafetę Šanchajuje perėmė specialus penkių asmenų komitetas. Jį sudarė Kang Shengas, Guang Huianas, Pan Hannianas, Chen Yunas ir Ke Qingshi. 1934 m., kai beveik galutinai buvo suardytas Kinijos komunistų partijos miestietiškas aparatas, du paskutiniai ginkluotų komunistinių miesto būrių vadai, Ding Mocunas ir Li Shiquanas, irgi pateko į gomindano rankas. Jie taip pat nusilenkė šios partijos valiai, paskui perėjo į japonų tarnybą, ir ten jų laukė tragiška lemtis: pirmasis buvo nacionalistų 1947 m. sušaudytas už išdavystę, o antrąjį, laikydamas japonu, nunuodijo jo karininkas. Kang Shengas nuo 1949 m. iki mirties 1975 m. buvo slaptosios maois-

tų policijos šefas, taigi ir vienas pagrindinių Kinijos liaudies būdelių valdant komunistams¹⁴.

Taip pat atsitikdavo, kad vienos ar kitos komunistų partijos aparato nariai būdavo panaudojami sovietinių specialiųjų tarnybų operacijose. Toks, regis, buvo Kutepovo bylos atvejis. 1924 m. generolas Aleksandras Kutepovas buvo didžiojo kunigaikščio Nikolajaus pakviestas į Paryžių vadovauti Rusijos karinei sąjungai (ROVS).

1928 m. GPU nutarė tą sąjungą išardyti. Sausio 26 d. generolas dingo. Sklandė visokiasių gandų, kai kuriuos tam tikrais sumetimais paleido patys sovietai. Du nepriklausomi tyrimai leido suprasti, kas tokie buvo pagrobimo iniciatoriai. Vieną tyrimą atliko senas rusų socialistas Vladimiras Burcevas, išgarsėjęs tuo, kad demaskavo Evno Azevą, į Kovinės socialistų revoliucionierių organizacijos vadovybę infiltruotą Ochrankos agentą, kitas tyrimas - Jeano Delage'o, laikraščio *Echo de Paris* žurnalisto. Delage'as nustatė, kad generolas Kutepovas buvo nugabentas į Ulgatą ir nuvestas į sovietų laivą *Spartakas*, kuris vasario 19 d. išplaukė iš Havro. Niekas daugiau nematė generolo gyvo. 1965 m. rugsėjo 22 d. sovietų generolas Šimanovas Raudonosios armijos laikraštyje *Raudonoji žvaigždė* pripažino, kad buvo tokia operacija, ir atskleidė už ją atsakingo asmens pavardę: „Sergejus Puzickis [...], kuris ne tik dalyvavo sučiumpant banditą Savinkovą [...], bet ir meistriškai vadovavo Kutepovo ir daugelio kitų baltagvardiečių vadų suėmimo operacijoms“¹⁵. Šiandien apie tikrąsias nelaimingojo generolo Kutepovo pagrobimo aplinkybes žinoma daugiau. Toje emigrantų organizacijoje GPU turėjo savo infiltruotų žmonių: buvęs admirolo Kolčiako vyriausybės ministras Sergejus Nikolajevičius Tretjakovas 1929 m. ne kartą buvo slapta nuvykęs pas sovietus, teikdavo jiems žinias numeriu UJ/1 ir kodine Ivanovo pavarde. Iš detalios infor-

¹⁴ Roger Faligot, Rémi Kauffer, *Kang Sheng et les Services secrets chinois*, Robert Laffont, 1987.

¹⁵ Žr. *Le Contrat social*, Nr. 4, juillet-août, 1966, p. 253.

macijos, kurią jis perduodavo savo verbuotojui „Večinkinui“, Maskva žinojo viską arba beveik viską, kur ir kada carinis generolas važinėja. Viena policijos patruliu apsimesusi diversinė grupė vidury gatvės sustabdė jo automobilį „patikrinti“. Prancūzas Honelis, garažo Levalua Pere mieste savininkas, persirengęs kelių policijos agentu, liepė Kutepovui eiti paskui jį. Į operaciją buvo įtrauktas dar vienas prancūzas, Maurice'as Honelis, minėtojo Honelio brolis, turėjęs kontaktų su sovietinėmis tarnybomis; vėliau, 1936 m., jis buvo išrinktas komunistų deputatu. Kutepovas atsisakė paklusti ir, rodos, buvo nudurtas. Jo lavonas, ko gero, bus pakastas po Honelio garažu¹⁶.

Kutepovo įpėdinis, generolas Mileris, turėjo padėjėją generolą Nikolajų Skobliną, kuris iš tikrųjų buvo sovietų agentas. Su savo žmona dainininke Nadežda Plevickaja Skoblinas suorganizavo Paryžiuje generolo Milerio pagrobimą. 1937 m. rugsėjo 22 d. šis dingo, o rugsėjo 23 d. sovietų laivas *Marija Uljanova* išplaukė iš Havro. Generolas Skoblinas, keliantis vis didesnius ir didesnius įtarimus, taip pat dingo. Generolas Mileris, be abejo, plaukė *Marija Uljanova*, bet prancūzų valdžia jį perimti atsisakė. Pargabentas į Maskvą, jis buvo tardytas, paskui nušautas¹⁷.

¹⁶ Roger Faligot et Remi Kaufer, *Histoire mondiale du renseignement*, t. 1, 1870-1939, Robert Laffont, 1993.

¹⁷ *Un crime soviétique devant la cour d'assises de la Seine (5-14 décembre 1938). L'Enlèvement du général Miller par le général Skobtine. Le Procès de la Plevitzkaya. Plaidoirie de Mme Maurice Ribet.* Imp. du Palais, 1939. Marina Grey, *Le général meurt à minuit*, Plon, 1981. Marina Gorboff, *La Russie fantôme. L'émigration russe de 1920 à 1950, L'Âge d'homme*, 1995. Pavel et Anatoli Soudoplatov, *op. cit.*

Diktatūra, oponentų kriminalizavimas ir represijos Kominterno viduje

Kominternas, kuris, Maskvos kurstomas, rėmė ginkluotus būrius visų šalių komunistų partijose ir rengė sukilimus bei pilietinius karus vietos valdžioms nuversti, nepamiršo įvesti policinio režimo ir teroro, viešpatavusio SSRS, savo viduje. Kaip tik bolševikų partijos X-ajame suvažiavime 1921 m. kovo 8-16 d., kai valdžia akis į akį susidūrė su Kronštato maištu, pakloti diktatorinio režimo pamatai pačioje partijoje. Rengiantis suvažiavimui, buvo pasiūlytos ir svarstomos bent aštuonios skirtingos platformos. Tie debatai buvo tarytum paskutiniai demokratijos, kuriai Rusijoje taip ir neteko įsitvirtinti, pėdsakai. Vien tik partijos viduje dar šmėstelėdavo diskusijų laisvės surogatas, ir tai neilgam. Antrąją suvažiavimo dieną Leninas davė toną: „Mums nereikalinga opozicija, draugai: dabar tam ne laikas. Būkite čia arba ten [Kronštate], su šautuvu rankose, bet ne su opozicija. Nėra reikalo man prikaišioti - tai išplaukia iš susidariusių aplinkybių. Nuo šiol, draugai, jokios opozicijos. Ir, mano nuomone, suvažiavimas turėtų prieiti išvadą, jog metas sykį baigti su opozicija, užtraukti priešais ją uždangą, gana jau mums opozicijos“¹⁸. Tuos žodžius jis ypač taikė tiems, kurie nesudarė grupės ir viešai nepasiskelbdami buvo susibūrę pagal vadinamąją darbininkų opozicijos (Aleksandras Šliapnikovas, Aleksandra Kolontaj, Lutovinovas) ir demokratinio centralizmo (Timofejus Sapronovas, Gavrila Miasnikovas) platformą.

Suvažiavimas jauėjo į pabaigą, kai Leninas *in extremis* pateikė dvi rezoliucijas, kuriose išliejo pagiežą ant darbininkų opozicijos: pirmoji „Dėl partijos vienybės“, o antroji „Dėl sindikalistinio ir anarchistinio nukrypimo mūsų partijoje“. Pirmosios tekstas reikalavo nedelsiant paleisti visas atskirų platformų jungiamas grupes ir už neklusnumą pagrasinti tučtuojau pašalinti iš partijos. Vienas nepaskelbtas, iki 1923 m.

¹⁸ Lenine, *Oeuvres completes*, t. XVI, p. 227-228.

spalio laikytas paslapyje, šios rezoliucijos straipsnis suteikė Centro komitetui įgaliojimus taikyti šią sankciją. Taigi Felikso Dzeržinskio policijai atsivėrė naujas dar neištirtas laukas: visa partinė opozicijos grupė nuo šiol tapo stebėjimo, o prireikus ir sankcijų objektu - pašalinimas tikram partiečiui reiškė kone politinę mirtį.

Abi rezoliucijos, kurios turėjo uždrausti laisvą diskusiją - ir prieštaravo partijos įstatams - balsuojant buvo priimtos. Pirmajai Radekas surado vos ne simptomišką pateisinimą: „Manau, kad ji gali būti panaudota prieš mus, ir vis dėlto aš ją palaikau. [...] Net jei pavojaus akimirka Centro komitetas turėtų imtis pačių griežčiausių priemonių prieš geriausius mūsų draugus, jeigu jam tai atrodytų būtina. [...] Net jei Centro komitetas ir būtų neteisis! Tai mažiau pavojinga negu plūduriuoti kaip ligi šiol". Toks pasirinkimas, nors ir aplinkybių padiktuotas, bet atspindintis svarbiausias bolševikų tendencijas, nulėmė sovietų partijos, vadinasi, ir Kominterno sekcijų, ateitį.

X suvažiavimas taip pat ėmėsi reorganizuoti Kontrolės komisią, kurios funkcija buvo apibrėžta taip: „partijos vienybės ir autoriteto konsolidacijos priežiūra". Nuo tada kiekvienam partiečiui! ji užvedė asmeninę dosjė ir surinko jas į vieną krūvą. Prireikus jos pasitarnaudavo kaip pagrindas kaltinimo byloms, jose atsispindėjo požiūris į politinę policiją, dalyvavimas opozicijos grupėse ir t. t. Pasibaigus suvažiavimui, iškart prasidėjo darbininkų opozicijos šalininkų pjudymai ir persekiojimai. Vėliau Aleksandras Šliapnikovas aiškino, kad „kova vyko ne ideologinėje plotmėje, o tokiomis priemonėmis kaip pašalinimas (jei interesai vertė) iš posto, sistemingas kilnojimas iš vieno rajono į kitą ir net pašalinimas iš partijos".

Rugpjūtį prasidėjo daugelį mėnesių trukęs tikrinimas. Iš partijos buvo pašalinta apie ketvirtadalį komunistų. Nuo tada *čistka* (valymas) tapo partijos gyvenimo dalimi. Apie šią periodiškai taikytą procedūrą yra Aino Kuusineno liudijimas: „Čistkos" susirinkimas vykdavo šitokia tvarka: kaltinamasis pašaukiamas pavarde ir paprašomas lipti į tribūną. Valymo komisijos nariai ir kiti posėdžio dalyviai jam užduoda klausimus. Kai kam pavyksta lengvai išsiteisinti, kitiems

tenka ilgai kęsti šią varginančią procedūrą. Jei kuris turėdavo asmeninių priešų, šie galėdavo pasukti bylos eigą lemtinga linkme. Vis dėlto nuosprendį apie pašalinimą iš partijos galėjo paskelbti tik Kontrolės komisija. Jei kaltinamasis nepripažįstamas kalto padarius veiksmus, už kuriuos šalinama iš partijos, procedūra sustabdoma be balsavimo. Jeigu pripažįstamas, - kaltinamojo niekas neužtars. Paprastai pirmininkas paklausia: „Kto protiv?“ Niekam neišdrįsus paprieštarauti, nusprendžiama „vienbalsiai“¹⁹.

X suvažiavimo nutarimai labai greitai pradėjo veikti: 1922 m. vasarį, po to, kai prieštaraudamas Lenino nuomonei gynė spaudos laisvę, vieneriems metams iš partijos buvo pašalintas Gavrila Miasnikovas. Darbininkų opozicija, neturėdama jokios vilties būti išgirsta, suprantama, kreipėsi į Kominterną („22-jų deklaracija“). Stalinas, Dzeržinskis ir Zinovjevas tada paprašė pašalinti iš partijos Šliapnikovą, Kolontaj ir Medvedevą, bet XI suvažiavimas tai atmetė. Kuo toliau, tuo labiau priklausomas nuo sovietų valdžios, Kominternas greitai gavo įsivesti tokį pat vidaus režimą kaip ir bolševikų partija. Logiška ir nė kiek nestebina.

1923 m. Dzeržinskis pareikalavo oficialaus Politbiuro nutarimo, kuris įpareigotų partijos narius pranešti GPU apie bet kokią opozicijos veiklą. Jis tą pasiūlė prasidėjus naujai krizei bolševikų partijoje: spalio 8 d. Trockis kreipėsi į Centro komitetą laišku, po kurio netrukus, spalio 15 d., pasirodė „46-ių deklaracija“. Kilo debatai, kurie sukosi apie „naują Rusijos komunistų partijos kursą“ ir atsinaujindavo kiekvienoje Kominterno sekcijoje²⁰.

Tuo pačiu laiku, 1923 m. pabaigoje, gyvenimas šiose sekcijose buvo pajungtas „bolševizacijai“. Visos jos privalėjo reorganizuoti savo struktūrą įmonių pirminių partinių organizacijų pavyzdžiu ir

¹⁹ Aino Kuusinen, *Quand Dieu renverse son ange...*, Juliard, 1974.

²⁰ Leonard Shapiro, *Les Bolcheviks et l'opposition. Origines de l'absolutisme communiste; premier stade (1917-1922)*, Les Îles d'or, 1958. Pierre Broue, *Le Parti bolchevique*, éditions de Minuit, 1977.

kartu padidinti savo atskaitomybę maskvišiam centrui. Tos transformacijos buvo sutiktos tylomis, ir tai gerokai padidino Internacionalo *missi dominici* vaidmenį bei galią tuo metu, kai buvo svarstyta Sovietų Rusijos valdžios evoliucija.

Prancūzijoje vienas PKP lyderių, Borisas Suvarinas, nesutiko su naująja linija ir nepritarė žemiems metodams, kuriuos *Troika* (Kamenevas-Zinovjevas-Stalinas) naudojo prieš savo priešininką Levą Trockį. 1924 m. birželio 12 d. SSKP XIII suvažiavimo proga Borisas Suvarinas buvo iškviestas pasiaiškinti. Posėdis pavojo privalomos savikritikos seansu. Specialiai „Suvarino atvejui“ svarstyti sudaryta komisija nutarė laikinai jį pašalinti iš partijos. Apie nuotakas to meto pasaulinio komunizmo gretose aiškiai byloja PKP vadovybės reakcija: „Mūsų partijoje (PKP), iš kurios revoliucinė kova dar neiškratė viso seno socialdemokratinio raugo, per didelį vaidmenį turi asmenybės. [...] Tik tada, kai visos smulkiaburžuazinės individualistinės atgyvenos bus sutriuškintos, susiformuos bevardė geležinė prancūzų bolševikų kohorta. [...] Prancūzijos komunistų partija, jeigu nori būti verta Komunistų Internacionalo, kuriam priklauso, jeigu nori sekti šlovinguoju rusų Partijos nubrėžtu keliu, turi be pasigailėjimo traukti visus, kurie jos viduje nenori paklusti jos įstatymui!“ (*L'Humanité*, 1924 m. liepos 19 d.). Anoniminis redaktorius nežinojo, kad jis ką tik išklojo įstatymą, kuris dešimtmečius reguliuos PKP gyvenimą. Profesinių sąjungų veikėjas Pierre'as Monatte'as tokį komunistų partijos evoliucijos posūkį nusakė vienu žodžiu: „kapralizacija“.

Kominterno V-ajame kongrese 1924 m. vasarą Zinovjevas grąsino „sulaužyti kaulus“ opozicionieriams, tuo daug ką pasakydamas apie komunistiniame judėjime įsigalėjusius politinius papročius. Neišdegė - Stalinas „sulaužė kaulus“ jam pačiam, 1925 m. atstatydinęs iš Kominterno pirmininko pareigų. Zinovjevą pakeitė Bucharinas, bet ir šį netrukus ištiko tas pats galas. 1928 m. liepos 11 d., Kominterno kongreso (liepos 17 - rugpjūčio 1 d.) išvakarėse, Kamenevas slapčia susitiko su Bucharinu ir pokalbį užprotokolavo. „Policinio režimo“ auka Bucharinas jam aiškino, kad jo telefono klausomasi,

o jis pats yra sekamas GPU. Du kartus jis ne be pagrindo išsidavė bijąs: „Jis mus pasmaugs... Mes nenorime pasirodyti skaldytojai, nes tuomet jis mus pasmaugs“. „Jis“ - suprantama, Stalinas.

Pirmasis, kurį Stalinas bandė „pasmaugti“, buvo Levas Trockis. Stalino kova su trockizmu buvo ypač nuožmi. Viskas prasidėjo 1927 m. Bet nieko gero nežadančių perspėjimų būta jau anksčiau, vienoje bolševikų partijos konferencijoje 1926 m.: „Arba teisėtas opozicijos pašalinimas ir sutriuškinimas, arba klausimą teks spręsti gatvėse šautuvais, kaip 1918 metų liepą Maskvoje su kairiaisiais eserais“, - trimitavo Larinas *Pravdoje*. Kairioji opozicija (toks buvo jos oficialus pavadinimas), izoliuota ir vis silpnėjanti, buvo GPU provokacijų taikiny. Ši iš kažkur ištraukė, jog veikia slapta spaustuvė, vadovaujama buvusio Vrangelio karininko (o iš tikrųjų - vieno iš jos pačios agentų), kurioje neva spausdinami opozicijos dokumentai. Dešimtosioms Spalio revoliucijos metinėms opozicija buvo nutarusi surengti demonstraciją su savo lozungais. Sutrukdė brutaliai įsikišusi milicija, o Trockis ir Zinovjevas lapkričio 14 d. buvo pašalinti iš bolševikų partijos. Kitas Stalino kovos su trockizmu etapas prasidėjo 1928 m. sausį, kai labiausiai žinomi opozicijos veikėjai buvo ištremti į šalies pakraščius: Christianas Rakovskis, Rusijos eksambasadorius Prancūzijoje, ištremtas į Pavolgį, Astrachanę, paskui į Barnaulą, Sibirą; Victoras Serge'as 1933 m. išsiųstas į Orenburgą, Uralą, paskui į užsienį. Patsai Trockis prievarta išgabentas į Turkestaną, Alma Atą, už 4000 kilometrų nuo Maskvos. Po metų, 1929 m. sausį, jis buvo priverstas bėgti į Turkiją, tik taip išvengė kalėjimo, kur jau buvo sukišti jo šalininkai. Vis daugiau ir daugiau jų, kaip, beje, ir buvusios darbininkų opozicijos bei demokratinio centralizmo grupės aktyvistų, buvo suimta ir išsiųsta į specialius kalėjimus, vadinamuosius *politinius izoliatorius*.

Nuo tada komunistus užsieniečius, Kominterno aparato narius ar gyvenančius SSRS, pradėta suiminėti ir sodinti į kalėjimus, lygiai kaip

²¹ Boukharine en 1928, *Le Contrat social*, Nr. 1, janvier-février 1964.

ir rusų komunistų partijos veikėjus. Jiems buvo taikomos tos pačios taisyklės kaip ir rusams, mat visi komunistai užsieniečiai, ilgesniam laikui apsigyvenę SSRS, buvo verčiami dėtis prie bolševikų partijos, taigi ir paklusti jos disciplinai. Gera žinoma komunisto jugoslavo, jugoslavijos komunistų partijos Politinio biuro nario Ante Ciligos, kuris 1926 m. buvo pasiūstas į Maskvą kaip JKP atstovas Kominternui, atvejis. Ciliga palaikė šiuokius tokius kontaktus su opozicija, susibūrusią apie Trockį, paskui vis labiau ir labiau nutolo nuo Kominterno, kur neliko vietos tikriems idėjiniams debatams ir kur aukščiau sėdintys nesivaržydami naudojosi gąsdinimo metodais prieš kitamanius. Visa tai Ciliga pavadino tarptautinio komunistinio judėjimo „keliaklupsčiavimo sistema“. 1929 m. vasarį visuotiniame Maskvoje gyvenančių jugoslavų susirinkime buvo priimta rezoliucija, smerkianti JKP vadovybės politiką, o tai prilygo netiesioginiam Kominterno vadovybės pasmerkimui. Tuoju oficialiosios linijos priešininkai jugoslavai kartu su rusais suorganizavo nelegalią - pagal disciplinos kanonus - grupę. Netrukus viena komisija pradėjo prieš Ciligą tyrimą, ir šis metams buvo pašalintas iš partijos. Vis dėlto Ciliga, įsikūręs Leningrade, nemetė savo „nelegalios“ veiklos. 1930 m. gegužės 1 d. jis atvažiavo į Maskvą susitikti su kitais saviškiais iš rusų-jugoslavų grupės. Grupė buvo labai kritiškai nusistačiusi prieš tokią, kokia tuomet buvo vykdoma, industrializaciją ir skelbė apie naujos partijos kūrimą. Gegužės 21 d. Ciliga su savo draugais buvo suimtas, paskui pagal 59-ąjį straipsnį pasiūstas į Verchne Uralsko politinį izoliatorių. Trejus metus kalėdamas izoliatoriuje, Ciliga rašė skundus ir badavo, be paliovos reikalavo teisės išvykti iš Rusijos. Vienu tarpu atgavęs laisvę, jis bandė nusižudyti. GPU mėgino jį priversti atsakyti italų tautybės. Jis buvo ištremtas į Sibirą ir pagaliau 1935 m. gruodžio 3 d. išvarytas iš šalies. Tai buvo išimtinis atvejis²².

²² Žr. Ante Ciliga, *Dix ans au pays du mensonge déconcertant*, Champ libre, 1977. Philippe Bourrinet, *Ante Ciliga 1898-1992. Nazionalismo e comunismo in Jugoslavia*, Gênes, Graphos, 1996.

Ciligos dėka mes turime liudijimą apie politinius izoliatorius: „Draugai mums perduodavo kalėjime leidžiamų laikraščių. Kokia nuomonių įvairovė, kokia laisvė kiekviename straipsnyje! Kaip karštai ir kaip tiesiai keliami ne tik abstraktūs ir teoriniai, bet ir patys opiausi praktiniai klausimai! [...] Tačiau mūsų laisvė tuo neapsiribojo. Per pasivaikščiojimą, susirinkę iš daugelio kamerų, kaliniai buvo įpratę kiemo kampe rengti susirinkimus pagal visas taisykles, su pirmininku, sekretoriumi, paeiliui suteikdami žodį kalbėtojams”²³.

Gyvenimo sąlygos buvo tokios: „Maistas - tradicinis vargšo muziko valgis: duona ir košė, rytą ir vakarą, kiaurus metus, [...] Be to, pusryčiams gaudavome sriubos iš sugedusios žuvies, konservų ir pašvinkusios mėsos. Tą pačią sriubą, tik be mėsos ar žuvies, duodavo pietums. [...] Mums priklausė kasdieninis 700 gramų duonos daviny, kilogramas cukraus per mėnesį, be to, dar buvo skiriamas tabako, cigarečių, arbatos ir muilo daviny. Maistas buvo vienodas, bet ir šito nepakakdavo. Beje, turėjome įnirtingai kovoti, kad ir ta menka porcija nebūtų dar labiau sumažinta. O ką kalbėti, per kokią kovą pasiekėme keletą smulkių buities pagerinimų! Vis dėlto, palyginus su gyvenimu įprastuose kalėjimuose, kur buvo pūdomi šimtai tūkstančių suimtųjų, ir ypač su milijonais į Šiaurės lagerius sugrūstų būtybių, mūsų režimas tam tikra prasme buvo privilegijuotas”²⁴.

Žinoma, tos privilegijos buvo labai sąlygiškos. Gindami savo teises, ypač reikalaudami, kad būtų panaikinta bausmių atnaujinimo tvarka, Verchne Uralsko kaliniai tris kartus buvo surengę bado streikus: 1931 m. balandį ir vasarą, paskui 1933 m. gruodį. Nuo 1934 m. dauguma politinių kalėjimų buvo panaikinta (Verchne Uralske jie išsilaikė iki 1937 m.), o kalinimo sąlygos pasunkėjo: kalinius mirtinai sumušdavo, kitus sušaudydavo, dar kitus laikydavo vienutėse, kaip Vladimirą Smirnovą 1933 m. Suzdalėje.

²³ Ante Ciliga, *Au pays du grand mensonge*, Gallimard, 1938, p. 167.

²⁴ Ante Ciliga, *op. cit.*, p. 168.

Šitoks oponentų, tikrų ar tariamų, kriminalizavimas komunistų partijose netrukus pasiekė ir aukšto rango veikėjus. Ispanijos komunistų partijos vadovas José Bullejosas ir dar keletas draugų 1932 m. rudenį buvo iškviesti į Maskvą, ir ten jų politika susilaukė piktos kritikos. Atsisakę paklusti Kominterno diktatui, lapkričio 1 d. jie visi kartu buvo iš jo pašalinti ir nuo tos dienos uždaryti tarytum namų arešte „Liukso“ viešbutyje, kur buvo apsisotję kiti Kominterno nariai. Buvęs Kominterno įgaliotinis Ispanijoje prancūzas Jacques'as Duclos atėjęs pranešė jiems apie pašalinimą ir paaiškino, kad bet koks bandymas kelti riaušes bus nuslopintas „visu sovietinių įstatymų griežtumu“²⁵. Bullejosas ir jo draugai vargais negalais po dviejų mėnesių sunkių derybų atgavo pasus ir ištrūko iš SSRS.

Tais pačiais metais pasibaigė ir neįtikėtina su Prancūzijos komunistų partija susijusi byla. 1931 m. pradžioje Kominternas pasiuntė į PKP savo atstovą ir instruktorius, kad šią prigriebtų. Liepos mėnesį pats Kominterno vadas Dimitrijus Manuilskis paslapčia atvažiavo į Paryžių ir apstulbusiam Politiniam biurui pareiškė, kad jame yra „grupė“, kuri veikia kaip frakcija. Iš tiesų tai buvo spektaklis, sumanytas norint paaiškinti krizę, iš kurios PKP buvo beišeinanti, susilpninti jos autonomiją ir padaryti ją visiškai priklausomą nuo Maskvos ir jos žmonių. Tarp garsiosios „grupės“ vadų buvo paminėtas Pierre'as Celoras, vienas pagrindinių PKP vadovų nuo 1928 m. Jis buvo iškviestas į Maskvą lyg ir užimti jam patikėto PKP atstovo Kominterne posto. Tačiau vos atvykęs Celoras buvo sutiktas kaip „provokatorius“. Likusiam be jokios galios, be uždarbio, Celorui tik vienintelė maisto kortelė, išduota jo žmonai, kuri jį atlydėjo ir dirbo Kominterne, padėjo išgyventi rūsčią Rusijos žiemą. 1932 m. kovo 8 d. jis buvo iškviestas į susirinkimą. Čia NKVD atstovai dvylika valandų jį kvotė versdami „prisipažinti“, kad jis yra „į partiją infiltruotas policijos agentas“. Celoras nieko neprisipažino, ir po daugybės vargų ir persekiojimų pagaliau jam pavyko 1932 m. spalio 2 d. grįžti į Prancūziją, kur tuojuo pat buvo apskelbtas „išdaviku“.

²⁵ José Bullejos, *La Comintern en España*, Mexico, 1972, p. 206,

Tais pačiais 1932 m. daugelyje komunistų partijų bolševikų partijos pavyzdžiu buvo įkurti kadro skyriai, priklausantys centriniam Kominterno kadro skyriui. Jų darbas buvo sudaryti narių kartotekas, sugrupuoti biografines kartotekas bei smulkias visų vadovų autobiografijas. Per penkis tūkstančius vien tik PKP priklausančių tokių biografinių aplankų buvo prieš karą pervežta į Maskvą. Daugiau kaip septyniasdešimties klausimų biografinė anketa buvo sudaryta iš penkių didelių punktų: 1) kilmė ir socialinė padėtis; 2) partijoje užimama vieta; 3) išsilavinimas ir intelektualinis lygis; 4) dalyvavimas visuomeniniame gyvenime; 5) žinios apie teistumą ir patirtas represijas. Visa ši medžiaga, skirta surūšiuoti partiniams darbuotojams, buvo sukaupta Maskvoje, ją saugojo Kominterno kadro tarnybos viršinininkai - pirma Antonas Krajevskis, paskui Černomordikas, po jo Gevorakas Alichanovas. O pats Kominternas buvo priskirtas NKVD užsienio skyriui. 1935 m. vienas aukščiausių NKVD pareigūnų, Meiras Trilisseras, buvo paskirtas Kominterno vykdomojo komiteto sekretoriumi kadro kontrolei. Michailo Moskvino slapyvardžiu jis rinko informaciją ir įskundimus, taip pat sprendavo, kas pateko į nemalonę, o tai reiškė būti likviduotam artimiausiu metu²⁶. Šios kadro tarnybos privalėjo taip pat sudarinėti „komunizmo ir SSRS priešų juoduosius sąrašus“.

Labai anksti, jeigu ne nuo pat pradžių, Kominterno sekcijos tapo SSRS žvalgybos agentų saugykla. Kai kuriais atvejais partiniai darbuotojai, apsiėmę dirbti nelegalų ir slaptą darbą, nežinodavo, kad iš tikrųjų jie dirba vienai iš sovietinių tarnybų: Raudonosios armijos žvalgybai (GRU arba IV biuras), ČK-GPU užsienio padaliniiui (Inostrannyj otdel, INO), NKVD ir t. t. Šie atskiri aparatai sudarė neišpainiojamą raizginį ir žiauriai varžėsi tarp savęs, kartais net papirkinėdami gretimų tarnybų agentus. Savo prisiminimuose Elza Porecki pateikia daugybę tokios konkurencijos pavyzdžių.²⁷

²⁶ Guillaume Bourgeois, *Comment Staline dirigeait le PC, Le Nouvel Observateur*, 5-11 août 1993. Arkadi Vaksberg, *op. cit.*, p. 62-64. Annie Kriegel, Stéphane Courtois, Eugen Fried. *Le grand secret du PCF*, Le Seuil, 1997, sk. 13.

²⁷ Les Notres, Denoël, *Lettres nouvelles*, 1969, pakartot. leid. 1995.

Prancūzijos komunistų partijos juodieji sąrašai

Nuo 1932 m. PKP pradėjo rinkti žinias apie, partijos manymu, įtarinus ir keliančius pavojų jos veiklai asmenis. Šie sąrašai atsirado tuo pat metu, kai Kominterno emisarai perėmė partijos kadrų kontrolės aparatą. Naujasis kadrų skyrius, turįs atrinkti geriausius komunistus, gavo ir kitokią užduotį: surašyti tuos, kurie vienaip ar kitaip „nusilpo“. Nuo 1932 iki 1939 m. birželio PKP išspausdino dvylika „juodųjų sąrašų“ skirtingais ir kartu labai panašiais pavadinimais: *Juodasis provokatorių, išdavikų, iš Prancūzijos revoliucinių organizacijų išvytų skundikų sąrašas arba Juodasis provokatorių, vagių, sukčių, trockininkų, iš Prancūzijos darbininkų organizacijų išvytų išdavikų sąrašas...* Pateisinti šiems sąrašams, kuriuose jau tada buvo užregistruota daugiau kaip tūkstantis pavardžių, PKP griebdavosi paprasto politinio argumento: „Buržuazijos kova su darbininkų klase ir revoliucinėmis organizacijomis mūsų šalyje darosi vis aštresnė“.

Partiniai darbuotojai turėjo pateikti nurodomų asmenų ypatingas žymes („ūgis ir kūno sudėjimas, plaukai ir antakiai, kakta, akys, nosis, burna, smakras, veido forma, spalva, ypatingos žymės“ - *Sąrašas Nr. 10*, 1938 m. rugpjūtis), „visus duomenis, galinčius palengvinti paiešką“, taip pat ir nuolatinę gyvenamąją vietą. Kiekvienas partietis turėjo nors kiek pasijusti ypatingosios policijos pagalbininku, pabūti mažyčiu čekistu.

Kai kurie iš šių „įtartinų tipų“ gal ir buvo tikri nenaudėliai, bet kiti buvo partijos linija nepatenkinti asmenys, netgi ne partijos nariai. Ketvirtajame dešimtmetyje įtarimas pirmiausia krito komunistams, kurie nuėjo su Jacques'u Doriot ir jo Sen Deni rajonu, paskui trockininkams. Kai dėl prancūzų komunistų, tai jie nesivaržydami pasiskolino vyresniųjų sovietinių brolių argumentus: trockininkai tapo „pasiutusia ir principų neturinčia gauja sabotažininkų, diversantų bei žudikų, veikiančių pagal užsienio šnipinėjimo tarnybų nurodymus“ (*Juodasis sąrašas Nr. 10, 1 ir 8*).

Karas, PKP, kuri palaikė vokiečių ir sovietų suartėjimą, uždraudimas, paskui vokiečių okupacija davė progą „partijos policijai“ pasirašyti rankoves. Komunistai, atsisakę pripažinti Hitlerio-Stalino aljansą, buvo įskųsti, net ir Pasipriešinimo dalyviai, kaip Adrienas Langumier, priedangai dirbęs Liušero laikraščio Temps Nouveaux redaktoriumi (tačiau PKP niekada neišdavė Frédéricio Joliot-Curie dėl jo labai kompromituojančio straipsnio tame pačiame laikraštyje 1941 m. vasario 15 d.), arba René Nicodas, buvęs Uonakso komunistų deputatas, niekad niekuo neužgavęs nė vieno iš savo buvusių draugų. Ką jau kalbėti apie Jules'į Fourrier, kurį „partijos policija“ sykį nesėkmingai bandė likviduoti. Fourrier iš pradžių balsavo už neribotus Pétaino įgaliojimus, vėliau, nuo 1940 m. pabaigos, padėjo kurti Pasipriešinimo tinklą; jis buvo deportuotas į Buchenvaldą, paskui į Mauthauseną.

Be jų, dar buvo tie, kurie 1941 m. kūrė Prancūzijos darbininkų ir valstiečių partiją su buvusiu PKP sekretoriumi Marceliu Gittonu, komunistų nužudyto tų pačių metų rugsėjį. PKP vienašališkai juos paskelbė „Partijos ir Prancūzijos išdavikais“. Prie kai kurių kaltinamųjų išvadų pridėtas priedas: „Gavo pelnytą bausmę“. Kai kurie išdavystę įtarti komunistai buvo nužudyti, o vėliau, po karo, kaip Georges'as Déziré, „reabilituoti“.

Žydų medžioklės įkarštyje komunistų partija naudojos keistu būdu paženklininti savo „priešams“: „C... Renée, vadinama Tania, taip pat Thérèse, iš XIV raj., Besarabijos žydė“; „De B..., žydas užsienietis. Persimetėlis, juodina KP ir SSRS“. Imigracinės darbo jėgos organizacija (MOI, Main-d'oeuvre immigrée), kurioje buvo susibūrę komunistai užsieniečiai, taip pat rašydavo tokias charakteristikas: „R. Žydas (tai ne tikra jo pavardė). Dirba su priešiška žydų grupe“. Komunistai niekada neužmiršo savo neapykantos trockininkams: „D... Yvonne. Gar Biure aikštė, Nr. 1, Paryžius, VII raj. [...] Trockininkas, turėjęs ryšių su POUM. Juodina SSRS“. Labai galimas daiktas, kad per areštus tie sąrašai pakliuvo į Viši policijos ar gestapo rankas. Kas tuomet laukė šitaip paženklintų žmonių?

1945 m. komunistų partija išspausdino naują seriją juodųjų sąrašų, skirtų, autorių žodžiais, „išguiti iš tautos“ politiniams priešininkams; kai kurie iš jų vos išvengė mirties. PKP įteisintas juodasis sąrašas aiškiai pamėgdžioja sovietinių saugumo organų (ČK, CPU, NKVD) sudarinėjamus potencialių kaltinamųjų sąrašus. Tai universali komunistų praktika, prigijusi dar Rusijos pilietinio karo pradžioje. Lenkijoje prieš pat karo pabaigą tokiuose sąrašuose figūruoja keturiasdešimt aštuonios stebimų asmenų kategorijos.

Netrukus painiavai tarp tarnybų padarė galą lemiamas faktorius: Kominternas, lygiai kaip ir specialiosios tarnybos, buvo pavaldus SSKP aukščiausiajai vadovybei ir turėjo už savo veiklą atsiskaityti pačiam Stalinui. Martemjamas Riutinas, kuris atsidėjęs ir be skrupulų vykdė represijas prieš oponentus, 1932 m. pats susikirto su Stalinu. Jis parašė vieną programą, kurioje sakė: „Šiandien Stalinas Kominterne dedasi esąs neklystantis lyg popiežius. (...) Stalinas kietai laiko tiesiogiai ir netiesiogiai materialiai nuo jo priklausomus visus vadovaujančius Kominterno kadrus ne tik Maskvoje, bet ir vietose, tai ir yra pagrindinis argumentas, kodėl jis neįveikiamas teorijos srityje“²⁸. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje Kominternas, kuris finansiškai priklausė nuo Sovietų Sąjungos, jau buvo praradęs bet kokią galimybę būti nepriklausomas. Tačiau prie materialinės priklausomybės, kuri darė dvigubai didesnę politinę priklausomybę, prisidėjo dar policinė priklausomybė.

Dėl vis stiprėjančio policinių tarnybų spaudimo tarp Kominterno darbuotojų įsigalėjo baimė ir nepasitikėjimas. Skundinėjimas iškart suardė tarpusavio santykius, įsikerojo įtarumas. Įskundimai būdavo dvejopi: savanoriški ir tie, kurie išplėšiami fiziniais bei dvasiniais kankinimais. Kartais juos išgaudavo bauginami. Būdingas šios įsiviautėjusios paranojos, nesuvaldomo troškimo pasirodyti kuo bud-

²⁸ Cit. Arkadijus Vaksbergas, *op. cit.*, p. 32. 1927 m. lapkritį viename laiške rusų opozicijai Borisas Suvarinas mėgino atkreipti dėmesį į šį fenomeną ir jo pasekmes. Žr. Boris Souvarine, *A contre-courant. Écrits 1925-1939*, Denoël, 1984, p. 138-147.

resniu komunistu pavyzdys - prancūzų komunisto André Marty atvejis. 1937 m. birželio 23 d. „visiškai slaptame“ laiške, adresuotame Kominterno generaliniam sekretoriui Georgijui Dimitrovui, jis surašė ilgą raportą apie Internacionalo atstovą Prancūzijoje Eugeną Friedą ir reiškė nusistebėjimą, kad Friedas dar nėra Prancūzijos policijos areštuotas... tai jam atrodo mažų mažiausiai įtartina!²⁹

Apie Maskvos procesus

Teroro ir teismo procesų fenomenai negalėjo nesusilaukti skirtingų interpretacijų.

Štai ką ta tema rašė Borisas Suvarinas:

„Taigi tvirtinti, kad Maskvos procesai yra specifinis rusiškas fenomenas, būtų perdėta. Niekas neginčija nacionalinių ypatybių, tačiau panagrinėjus po jomis galima atrasti kai ką bendra visiems.

Pirmiausia svarbu atsisakyti prietaro, esą kas galioja rusui, negalioja prancūzui. Prisipažinimą išlupti prancūzai moka ne blogiau už rusus. O tokių, kuriems iš fanatiško solidarumo su bolševizmu tai atrodo natūralu, be abejonės, už SSRS ribų yra daugiau negu joje pačioje. [...]

Pirmaisiais rusų revoliucijos metais bet kokį sunkiai paaiškinamą dalyką buvo patogu suversti „slaviškai dvasiai“. Tačiau netrukus tai, kas buvo priskiriama vien tik rusams, pasireiškė Italijoje, vėliau Vokietijoje. Užtenka nuo grandinės paleisti žmoguje slypintį žvėrį, ir dėl tų pačių priežasčių dėsiai tie patys dalykai romanų, germanų ar slavų šalyse, nepaisant formų ir priemonių skirtumų.

Kita vertus, nejaugi Prancūzijoje ar kokioje kitoje šalyje nėra visokių žmonių, taip pat ir tokių, kuriems priimtinos pačios baisiausios Stalino machinacijos? Pavyzdžiui, į totalitarinės skrupulų nepripažįstančios diktatūros gniaužtus patekusi *L'Humanité* redakcija keliaklupsčiavimu ir niekšingumu nenusileistų *Pravdos* redakcijai. Akademikas Komarovas Maskvos Raudonojoje aikštėje eilinį kartą suteršė savo garbę reikalau-

²⁹ Annie Kriegel, Stéphane Courtois, *Eugen Fried. Le grand secret du PCF*, op. cit., p. 293.

damas galvų, bet atsisakymas tai daryti jam būtų reiškęs sąmoningą savižudybės aktą. O ką kalbėti apie tokį Romainą Rolland'ą, tokį Langeviną, tokį Malraux, kurie, neverčiami jokio bado nei kankinimų, žavisi vadinamuoju sovietiniu režimu ir pripažįsta jo „kultūrą“, jo „teisingumą“?”

(*Le Figaro littéraire*, 1937 m. liepos 1 d.)

Štai dar viena ištrauka ta pačia tema iš laiško „draugui L. P. Berijai“ (SSRS vidaus reikalų komisarui), kurį parašė bulgarė Stella Blagojeva, kažkokia neaiški Kominternu vykdomojo komiteto kadru skyriaus darbuotoja: „Komunistų Internacionalo vykdomasis komitetas turi žinių, kurias raštu pateikė visas būrys draugų iš broliškų partijų, ir mes laikome būtina tas žinias perduoti jums, kad galėtumėte jas patikrinti ir imtis neatidėliotinių priemonių. [...] Vieno iš Vengrijos komunistų partijos Centro komiteto sekretorių, Karakacho, kai kurie pokalbiai liudija apie nepakankamą jo atsidavimą Lenino ir Stalino partijai. [...] Taip pat minėtieji draugai kelia labai rimtą klausimą: kodėl 1932 m. Vengrijos tribunolas jį nuteisė tik trejus metus kalėti, kai viešpataujant proletariato diktatūrai Vengrijoje Karakachas vykdė revoliucinio tribunolo skirtas mirties bausmes. [...] Daugelis vokiečių, austrų, latvių, lenkų ir kitų draugų kalbų rodo, kad politinė emigracija yra ypatingai priaugusi piktžolių. Visa tai reikia ryžtingai išravėti“³⁰.

Arkadijus Vaksbergas sako, kad Kominternu archyvuose yra dešimtys (iš tikrųjų šimtai...) įskundimų. Toks reiškinys liudija visuotinį Kominternu bei Sovietų Sąjungos komunistų partijos funkcionierių moralės nuosmukį. Šis nuosmukis virto epidemija, kai prasidėjo didieji „senosios bolševikų gvardijos“ procesai, tos gvardijos, kuri prisidėjo prie valdžios, besiremiančios „absoliučiu melu“, įtvirtinimo.

³⁰ Cit. Arkadijus Vaksbergas, *op. cit.*, p. 46-47.

Didysis teroras užgriuvu Kominterną

Kirovo nužudymas 1934 m. gruodžio 1 d. Stalinui davė puikią progą nuo griežtų represijų pereiti prie tikro teroro tiek Kominterne, tiek rusų komunistų partijoje³¹. SSKP, o kartu ir Komintemo istorija įžengė į naują fazę. Iki tol visuomenei valdyti naudotas teroras atsigręžė prieš tuos, kurie savo rankose laikė visą valdžią ir su niekuo ja nesidalijo.

Pirmosiomis aukomis tapo jau kalėjimo paragavę rusų opozicijos nariai. 1935 m. pabaigoje, atbuvę bausmės laiką, išleisti į laisvę kaliniai vėl buvo uždaryti už grotų. Tūkstančiai trockininkų atsidūrė Vorkutoje. Maždaug 500 pateko į kasyklas, tūkstantis - į Uchtos-Pečioros lagerį; iš viso Pečioros rajone jų buvo keletas tūkstančių. 1936 m. spalio 27 d. tūkstantis jų³² pradėjo 132 dienų bado streiką. Jie reikalavo būti atskirti nuo kriminalinių kalinių ir teisės gyventi su savo šeimomis. Po keturių savaičių vienas kalinys numirė. Kitus ištiko toks pats likimas taip ir nesulaukus, kol administracija paskelbs, jog jų reikalavimai patenkinti. Ateinantį rudenį 1200 areštantų (maždaug pusė jų - trockininkai) buvo apgyvendinti netoli senos plytinės. Kovo gale pagal administracijos sudarytą sąrašą 25 kaliniai gavo po kilogramą duonos ir nurodymą pasirengti kelionei. Po keleto minučių nuaidėjo šautuvų salvė. Kaliniai, pamatę skubiai grįžtančius konvojininkus, suprato, kad pasitvirtino pati pesimistiškiausia hipotezė. Kitą dieną - naujas sąrašas, nauja salvė. Ir taip iki gegužės pabaigos. Lavonus sargybiniai apipildavo benzinu ir sudegindavo. NKVD per radiją viešai skelbdavo sušaudytųjų „už kontrrevoliucinę agitaciją, sabotažą, banditizmą, nenorą dirbti, bandymą pabėgti“ pavardes... Nebuvo aplenkotos ir moterys. Automatiškai mirties bausmė buvo taikoma ir sušaudyto opozicionieriaus žmonai, taip pat vyresniems kaip dvylikos metų vaikams. ^{31 32}

³¹ Alla Kirilina, *L'Assassinat de Kirov. Destin d'un stalinien, 1888-1934*, Le Seuil, 1995.

³² Femmes et enfants compris, selon Joseph Berger, *Le Naufrage d'une génération*, op. cit., p. 103-105.

Kolymos „sostinėje“ Magadane maždaug 200 trockininkų irgi griebėsi bado streiko, reikalaudami politinių kalinių statuso. Jie išleido atsisaukimą, kuriame demaskavo „budelius ir banditus“ bei „Stalino fašizmą, daug blogesnę negu Hitlerio“. 1937 m. spalio 11 d. jie buvo nuteisti mirti ir spalio 26-27 bei lapkričio 4 d. 74 buvo sušaudyti. Tokios egzekucijos tęsėsi 1937-1938 m.³³

Visose šalyse komunistai ortodoksai, kur tik tokių buvo, gavo nurodymą kovoti su partinės mažumos, susibūrusios aplink Levą Trockį, įtaka. Prasidėjus karui Ispanijoje, ši operaciją įgavo naują užmojį, t. y. pačiu melagingiausių būdu trockizmas buvo siejamas su nacizmu, kai pats Stalinas tiesė kelius suartėjimui su Hitleriu.

Greitai Stalino paleistas į darbą Didysis teroras pasiekė centrinį Kominterno aparatą. 1965 m. Branko Lazičius pirmą kartą bandė paliesti kominternininkų likvidavimo temą. Savo apžvalgą jis vaizdingai pavadino *Kominterno martirologija*³⁴. Po B. Lazičiaus buvo išspausdinti Boriso Suvarino „Martirologijos“ komentarai, kuriuos autorius užbaigė pastaba apie kuklius Kominterno bendradarbius, bevardes Didžiojo valymo aukas. Kalbant apie šį ypatingą sovietinio komunizmo istorijos skirsnį, verta prisiminti jo žodžius: „Daugybė dingo tose Kominterno skerdynėse, bet tai tebuvo *nežymi dalelė tų nesuskaičiuojamų milijonų išžudytų niekuo dėtų darbininkų ir valstiečių*, beprasmiškai paaukotų pabaisiškai tironijai, užsilipdžiusiai proletariato etiketę“.

Tiek centrinio, tiek ir nacionalinių sekcijų aparatų funkcionierius represijų mašina griebdavo lygiai taip pat kaip ir bet kurį pilietį. Prasidėjus Didžiajam valymui (1937-1938 m.), represinių organų aukomis tapdavo ne tik opozicionieriai, bet ir Kominterno bei jam priklausančių organizacijų - Komunistinio jaunimo internacionalo (KIM), Raudonųjų profsąjungų internacionalo (Profinterno), Raudonosios savitarpio pagalbos (MOPR), Tarptautinės leninizmo mokyklos, Komu-

³³ *Cahiers Léon Trotski*, Nr. 53, avril 1994.

³⁴ *Le Contrat social*, Nr. 6, novembre-décembre 1965.

nistinio vakarų nacionalinių mažumų universiteto (KUMNZ) ir t. t. - aparatų funkcionieriai. Vieno seno Lenino bendražygio duktė, Wanda Pampuch-Bronska, slapyvardžiu pranešė, kad 1936 m. KUMNZ buvo panaikintas, o jo personalas, taip pat beveik visi studentai areštuoti³⁵.

Istorikas Michailas Pantelejevas, tyrinėdamas skirtingų Kominterno tarnybų ir sekcijų fondus, iš bendro 492 asmenų personalo ligi šiol suskaičiavo 133 represijų aukas (t. y. 27%)³⁶. Tarp 1937 m. sausio 1 d. ir rugsėjo 16 d. Vykdomojo komiteto sekretoriato komisijos, kurią sudarė Michailas Moskvinas (Meiras Trilisseras), Vilhelmas Florinas ir Janas Anveltas, vėliau 1937 m. gegužę mėnesį įkurtos Specialiosios kontrolės komisijos, kurią sudarė Georgijus Dimitravas, M. Moskvinas ir Dimitrijus Manuilskis, sprendimu 256 Kominterno darbuotojai buvo atleisti. Paskui vieni anksčiau, kiti vėliau areštuoti: 1938 m. spalio 16 d. iš Dimitravo sekretoriato atleista Elena Walter suimta po dviejų dienų, o liepos 17 dieną iš Kominterno Vykdomojo komiteto atleistas Janas Borowskis (Ludwikas Komorowskis) suimtas kitų metų spalio 7 dieną. 1937 m. areštuoti 88 Kominterno tarnautojai, 1938 m. -19. Kiti, kaip Antonas Krajewskis (Władysławas Steinas), tuomet atsakingas už spaudos ir propagandos tarnybą, suimtas 1937 m. gegužės 26 d., buvo areštuoti „prie savo darbo stalo“. Daugelis suimti vos grįžę iš savo misijų užsienyje.

Nukentėjo visos tarnybos, nuo sekretoriato iki užsienio komunistų partijų atstovybių. Nuo 1937 iki 1938 m. areštuotas 41 žmogus iš Vykdomojo komiteto sekretoriato. Jo ryšių tarnyboje (iki 1936 m. vadinosi Tarptautinių ryšių skyrius) suimtų priskaičiuojama 34. Pats Moskvinas 1938 m. lapkričio 23 d. tapo represijų mašinos grobiu ir 1940 m. vasario 1 d. nuteistas sušaudyti. Janas Anveltas numirė kankinamas, o danas A. Munchas-Petersenas užgeso kalėjimo ligoni-

³⁵ Alfred Burmeister, *Dissolution and Aftermath of the Comintern. Experiences and Observations, 1937-1947*, New York, 1995, p. 4-8. Cit. Branko Lazičius.

³⁶ Mikhail Panteleiev, *La Terre stalinienne au Komintern en 1937-1938: Les chiffres et les causes, Communisme*, Nr. 40-41, 1995.

nėję, suėstas chroniškos tuberkuliozės. Penkiasdešimt funkcionierių, iš jų devynios moterys, sušaudyta. Šveicarė Lydia Dübi, atsakinga už slaptą Kominterno tinklą Paryžiuje, 1937 m. rugpjūčio pradžioje buvo iškviesta į Maskvą. Vos atvykusi ji su savo bendradarbiais Brichmanu ir Wolfu buvo areštuota. Apkaltinta dalyvavimu „antisovietinėje trockininkų organizacijoje“ ir šnipinėjimu Vokietijai, Prancūzijai, Japonijai ir ... Šveicarijai, lapkričio 3 d. SSRS Aukščiausiojo teismo karinės kolegijos ji buvo pasmerкта mirti ir po kelių dienų sušaudyta. Šveicarijos pilietybė jos nė kiek neapsaugojo, o jos šeimai buvo šiurkščiai pranešta apie nuosprendį ir nepateikta jokio paaiškinimo. Lenkė L. Jankovskaja buvo nuteista aštuoneriems metams laisvės atėmimo kaip „tėvynės išdaviko šeimos narė“ - jos vyras Stanislawas Skulskis (Mertensas) 1937 m. rugpjūtį buvo suimtas ir rugsėjo 21 d. sušaudytas. Šeimyninės atsakomybės principas, jau taikytas eiliniams piliečiams, galiojo ir aparato nariams.

Osipas Piatnickis (Taršis) iki 1934 m. buvo antrasis po Manuilskio asmuo Kominterne, atsakingas už visą organizaciją (ypač užsienio komunistų partijų finansavimą ir slaptus Kominterno ryšius visame pasaulyje), paskui SSKP Centro komiteto politinio ir administracinio skyriaus viršininkas. 1937 m. birželio 24 d. Centro komiteto plenumė jis kalbėjo prieš represijų griežtinimą ir nepaprastų įgaliojimų suteikimą NKVD šefui Ježovui. Įsiutęs Stalinas buvo priverstas nutraukti posėdį ir liepė kuo griežčiausiai prispausti Piatnickį, kad šis imtų atgailauti. Veltui. Kitą dieną, pradėjus nutrauktą posėdį, Ježovas apšaukė Piatnickį senu carinės policijos agentu, ir šis liepos 7 d. buvo areštuotas, Ježovas privertė Borisą Miulerį (Melnikovą) liudyti prieš Piatnickį. 1938 m. liepos 29 d., kitą dieną po Miulerio egzekucijos, Aukščiausiojo teismo karinė kolegija teisė Piatnickį, kuris atsisakė prisipažinti esąs kaltas šnipinėjimu Japonijos naudai, jis buvo pasmerktas mirti ir tą pačią naktį sušaudytas.

Daug kominternininkų buvo nuteista mirti apkaltinus juos priklausymu „Piatnickio, Knorino (Wilhelmo Hugo) ir Béla Kuno vadovaujamai antikominterninei organizacijai“. Kiti paprasčiausiai bu-

vo teisiama kaip trockininkai ir kontrrevoliucionieriai. Buvęs Vengrijos komunos vadas Béla Kunas, kuris 1937 m. pradžioje pasipriešino Manuilskiui, buvo šio apkaltintas (tikriausiai Stalinui pamokius), esą jo kritika taikoma tiesiogiai Stalinui. Kunas tikino savo gera valia ir pakartojo, kad Manuilskis bei Moskvinas atsakingi už blogą SSKP reprezentaciją, o tai, jo žodžiais tariant, yra viena iš Kominterno neefektyvumo priežasčių. Niekas iš ten dalyvavusių, nei Palmiro Togliatti, nei Otto Kuusinenas, nei Wilhelmas Pieckas ar Klementas Gottwaldas, nei Arvo Tuominenas nestojo Kuno ginti. Susirinkimo pabaigoje Georgijus Dimitrovas pasiūlė priimti rezoliuciją, kad „Kuno bylą“ išnagrinėtų speciali komisija. Be specialios komisijos Béla Kunui teliko teisė būti areštuotam išeinant iš susirinkimo salės. Mirties bausmė jam buvo įvykdyta Lubiankos rūsiuose, mirties data nežinoma³⁷.

Anot M. Pantelejevo, galutinis šių valymų tikslas buvo išgyvendinti bet kokią opoziciją Stalino režimui³⁸. Tie, kurie seniau simpatizavo opozicijai arba palaikė ryšius su Trockiui artimais partiečiais, buvo pirmi represijų sąrašuose. Tas pats pasakytina apie vokiečių komunistus, priklausiusius Heinzo Neumanno (jis pats buvo likviduotas 1937 m.) vadovaujamai frakcijai, arba apie buvusius Demokratinio centralizmo grupės narius. Anuomet, kaip liudija Jakovas Matusovas, GUGB-NKVD slaptojo politinio sektoriaus pirmojo skyriaus viršininko pavaduotojas, kiekvienam aukštam valstybės aparato pareigūnui slapta nuo jo buvo užvesta dosjė, ten būdavo sukaupiamos visos detalės, kurias atėjus laikui būtų galima panaudoti prieš. Tokios dosjė buvo užvestos Klimentui Vorosilovui, Andrejui Vyšinskiui, Lazariui Kaganovičiui, Michailui Kalininui, Nikitai Chruščiovui. Daugiau negu tikėtina, kad Kominterno vadai buvo lygiai taip pat akylai stebimi.

³⁷ François Fejtő, *Comment Staline liquida Béla Kun*, *France Observateur*, 9 avril 1959. F. Fejtő rėmėsi Arvo Tuomineno prisiminimais, išspausdintais Helsinkyje pavadinimu *Kremliaus varpai*.

³⁸ Mikhail Panteleiev, *art. cit.*, p. 48.

Beje, represijose aktyviai dalyvavo ir patys aukščiausi Kominterno pareigūnai ne rusai. Vienas simptomiškiausių atvejų - italo Palmira Togliatti'o, vieno iš Kominterno sekretorių, kuris po Stalino mirties buvo vaizduojamas kaip atviras ir prieš teroristinius metodus nusistatęs žmogus. Togliatti pareiškė kaltinimus Hermannui Shubertui, Tarptautinės raudonosios pagalbos funkcionieriui, ir neleido jam pasiaiškinti susirinkime. Greitai Shubertas buvo areštuotas ir sušaudytas. Sutuoktiniai Petermannai, vokiečių komunistai, po 1933 m. persikėlę gyventi į SSRS, viename susirinkime Togliatti'o buvo pavadinti „Hitlerio agentais“ vien dėl to, kad susirašinėjo su savo šeima Vokietijoje. Po kelių savaičių jie buvo suimti. Togliatti dalyvavo, kai su žemėm buvo maišomas Béla Kunas, ir pasirašė rezoliuciją, kuri šį pasiuntė į mirtį. Jis artimai susijęs ir su Lenkijos komunistų partijos likvidavimu 1938 m. Ta proga jis pritarė trečiajam Maskvos procesui ir savo kalbą užbaigė: „Mirtis karo kurstytojams, mirtis šnipams ir fašizmo agentams! Tegyvuoja Lenino ir Stalino partija, budrus Spalio revoliucijos iškovojoimų sargas! Tegyvuoja tasai, kuris tęsia Felikso Dzeržinskio pradėtą darbą - Nikolajus Ježovas!“³⁹

Teroras komunistų partijose

„Išvalęs“ centrinį Kominterno aparatą, Stalinas ėmėsi atskirų Kominterno sekcijų. Pirmoji tai patyrė vokiečių sekcija. Vokiečių bendruomenę Rusijoje, be Pavolgio kolonistų palikuonių, sudarė Vokietijos komunistų partijos nariai, atvykę ieškoti prieglobsčio anti-fašistai bei darbininkai iš Veimaro respublikos, panorėję dalyvauti „socializmo statyboje“. Nė viena iš šių ypatybių nė trupučio nesaugojo, kai 1933 m. prasidėjo areštai. Represijos palietė du trečdalius ištremtų į SSRS vokiečių antifašistų.

Kai dėl komunistų, tai jų likimas žinomas iš *Kaderlisten* - sąrašų, už kurių sudarymą buvo atsakingi VKP vadovai: Wilhelmas Piec-³⁹

³⁹ *La Correspondance internationale*, Nr. 15, 12 mars 1938.

kas, Wilhelmas Florinas ir Herbertas Wehneris. Jie tais sąrašais pasinaudojo, kad atsikratytų jau baustais ir/arba patyrusiais represijas komunistais. Pirmasis sąrašas pažymėtas 1936 m. rugsėjo 3 d., paskutinis - 1938 m. birželio 21 d. data. Kitas dokumentas, datuojamas šeštojo dešimtmečio pabaiga, sudarytas SED (komunistų partija bušimojoje VDR atsikūrė Suvienytosios socialistų partijos vardu) kontrolės komisijos, nurodo 1136 asmenis. Areštai kulminaciją pasiekė 1937 m. (suipta 619 žmonių) ir tęsėsi iki 1941 m. (21 asmuo). Pusės šių žmonių (666) likimas nežinomas. Manoma, kad jie mirė kalėjimuose. Kita vertus, tiksliai žinoma, kad 82 nubausti mirtimi, 197 mirė kalėjimuose arba lageriuose ir 132 išduoti naciams. Kokiems 150-čiai kitų, nuteistų ilgai kalėti, pasibaigus bausmės laikui pasisekė ištrūkti iš SSRS. Vienas ideologinių motyvų, prasimanėtų pateisinti bendrapartiečių areštams, buvo tas, esą jie nesugebėjo sutrukdyti Hitleriui, lyg didelė dalis atsakomybės už tai, kad naciai paėmė valdžią, nebūtų tekusi Maskvai ⁴⁰.

Tragiškiausias epizodas, kur atsiskleidė visas Stalino cinizmas, buvo vokiečių antifasistų išdavimas Hitleriui. Mat 1937 m. sovietai nusprendė išvaryti vokiečių išeivius. Vasario 16 d. dešimt jų buvo nuteisti. Kai kurių pavardės žinomos: Emilis Larischas, technikas, nuo 1921 m. gyvenęs SSRS; 1931 m. atvykęs inžinierius Arthuras Thilo; komunistas iš Hamburgo Wilhelmas Pfeifferis; universiteto dėstytojas, Marxo-Engelso instituto darbuotojas Kurtas Nixdorfas. Jie visi buvo areštuoti 1936 m. apkaltinus šnipinėjimu arba „fašistine veikla“, ir Vokietijos ambasadorius von Schulenburgas teiravosi apie juos sovietų užsienio reikalų ministro Maksimo Litvinovo. Pfeifferis, žinodamas, kad vos grįžęs į Vokietiją iškart bus suimtas kaip komunistas, mėgino prašyti, kad jį išsiųstų į Angliją. Po aštuoniolikos mėnesių, 1938 m. rugpjūčio 18 d., jis buvo atvežtas prie Lenkijos sienos, ir ten jo pėsakai dingo. Arthurui Thilo pavyko pasiduoti ⁴⁰

⁴⁰ In der Fängen des NKWD. Deutsche Opfer des stalinistischen Terrors in der UdSSR, Berlin, Dietz Verlag, 1991.

Britanijos ambasada Varšuvoje. Daugumai neteko tokia laimė. Rusijoje gyvenęs nuo 1908 m. litografas iš Leningrado Otto Waltheris 1937 m. kovo 4 d. pasiekė Berlyną. Jis nusižudė iššokęs pro namų, kuriuose buvo prisiglaudęs, langą.

1937 m. gegužės pabaigoje von Schulenburgas perdavė naujus areštuotų vokiečių, kurių grąžinimas būtų pageidautinas, sąrašus. Tarp 67 pavardžių galima rasti nemaža antifasistų, kartu ir Kurto Nixdorfo. 1937 m. rudenį derybos pasuko nauja linkme: sovietai, kaip ir reikalavo Vokietijos valdžia, sutiko paspartinti vokiečių išsiuntimą iš šalies (apie trisdešimt operacijų jau buvo įvykdyta). Nuo 1937 m. lapkričio iki gruodžio buvo išsiųsti 148 asmenys; per 1938 metus - 445. Atvežti prie Lenkijos ar Latvijos, retkarčiais prie Suomijos sienos, šie vokiečiai, tarp kurių buvo ir austrų Šucbundo narių (Schutzbündler), būdavo perduodami tiesiai vokiečių valdžios atstovams. Kartais, kaip komunistas Austrijos žydas Paulius Meiselis, išsiųstas 1938 m. gegužę, kaliniai būdavo per Lenkiją atvežami iki Austrijos sienos ir ten perduodami gestapui. Paulius Meiselis tikriausiai žuvo Aušvice.

Tokį puikų nacių Vokietijos ir sovietų Rusijos tarpusavio supratimą lydėjo 1939 m. paktai, „kuriuose atsiskleidė bendra tikroji totalitarinių sistemų prigimtis“ (Jorge Semprunas). Pasirašius tuos paktus, išsiunčiamųjų padėtis tapo dar dramatiškesnė. Kai Hitleris ir Stalinas sutriuškino Lenkiją, abi valstybės įgijo bendrą sieną, leidusią pervesti kalinius iš sovietinių kalėjimų tiesiai į vokiečių kalėjimus. Taigi, norėdami įsiteikti naujajam sąjungininkui, 1939-1941 m. sovietai gestapui įdavė 200-300 vokiečių komunistų. 1939 m. lapkričio 27 d. buvo pasirašytas abišalis susitarimas, po kurio nuo 1939 m. lapkričio iki 1941 m. gegužės iš SSRS buvo išsiųsta 350 žmonių, iš jų 85 austrai. Tarp austrų buvo Franzas Koritschoneris, vienas Austrijos komunistų partijos įkūrėjų, vėliau tapęs Raudonųjų profsąjungų internacionalo funkcionieriumi. Pirmiausia jis buvo išvežtas į tolimąją Šiaurę, paskui išduotas Liublino gestapui, perkeltas į Vieną, kankintas, ir 1941 m. birželio 7 d. Aušvice jam buvo įvykdyta mirties bausmė.

Sovietų valdžia nerašė jokių apyskaičių, kiek tarp šių ištremtųjų buvo žydų. Kompozitorius ir dirigentas Hansas Walteris Davidas, žydas ir VKP narys, buvo išduotas gestapui ir gyvenimą baigė 1942 m. Maidaneko konclagerio dujų kameroje. Tokių buvo ir daugiau, kad ir fizikas Alexandras Weissbergas, kuris išliko gyvas ir parašė atsiminimus. Nušalinto nuo vadovavimo VKP, paskui emigravusio į SSRS Heinzo Neumanno žmona Margaretė Buber-Neumann irgi paliudijo apie tą neįtikėtiną nacių ir sovietų draugystę. Po tremties Karagandoje ji su kitais nelaimės draugais 1940 m. vasarį buvo išduota gestapui. Tie „maiškai“ jai reiškė uždarymą į Ravensbriuko koncentracijos stovyklą⁴¹.

Ant Brest Litovsko tilto

„1939 m. gruodžio 31 d. mus pažadino 6 valandą ryto [...]. Apsirengę ir nusiskutę turėjome kelias valandas stovėti laukiamajame. Vengrų komunistas žydas, vardu Blochas, buvo pabėgęs į Vokietiją po Vengrijos komunos žlugimo 1919 m. Jis turėjo suklaidotus dokumentus ir toliau darbavosi Partijai. Vėliau su tais pačiais netikrais dokumentais emigravo į SSRS. Jis taip pat buvo areštuotas ir, nepaisant protestų, turėjo būti įduotas vokiečių gestapui. [...] Prieš pat vidurnaktį atvažiavo autobusai ir mus nugabeno į stotį. [...] Naktį iš 1939 m. gruodžio 31-osios į 1940 m. sausio I-ąją traukinys pajudėjo. Jis vežė „jiems“ septyniasdešimt palaužtų žmogystų. [...] Mūsų kelias per nuniokotą Lenkiją vedė į Brest Litovską. Ant tilto per Bugą mūsų laukė kito totalitarinio Europos režimo aparatas, vokiečių gestapas“.

Alexandre Weissberg, L'Accusé („Apkaltintasis“) Fasquelle, 19 A. Weissbergui pavyko ištrūkti iš nacių kalėjimo. Jis prisidėjo prie lenkų kovėsi kaitų su jais. Karo pabaigoje išvažiavo į Švediją, paskui į Angliją.⁴¹

⁴¹ Margaretė Buber-Neumann, Prisonière de Staline et d'Hitler. 1 Déportée en Sibérie; 2. Déportée à Ravensbrück, Le Seuil, 1986, 1988.

„Trys žmonės atsisakė eiti per tiltą: tai tas Vengrijos žydas Blochas, anas nacių nuteistas darbininkas komunistas ir vokiečių mokytojas, kurio pavardę užmiršau. Jie buvo vilkte nuvilkti į kitą pusę. Esiu ninkai tuojau pat išliejo ant žydo savo įtūžį. Mus susodino į traukinį ir nuvežė į Liubliną [...]. Liubline buvome perduoti gestapui. Kaip tik tada turėjome progos įsitikinti, kad NKVD perdavė gestapui ne tik mus, bet ir mus liečiančius dokumentus. Pavyzdžiui, mano byloje buvo parašyta, kad, be kita ko, aš esu Neumanno žmona ir kad tas Neumannas yra vienas nacių labiausiai nekenčiamų vokiečių...”

Margarete Buber-Neumann, „Dépositions au procès Kravchenko contre Les Lettres françaises, 14 audience, 23 février 1949. Compte rendu sténographique" (Parodymai byloje „Kravčenko prieš Les Lettres françaises", 14 posėdžio stenografinė ataskaita, 1949 m. vasario 23 d.), La Jeune Parque, 1949. 1937 m. suimta, paskui išvežta į Sibirą, naciams išduota Margaretė Buber-Neumann išbuvo uždaryta Ravensbriuko koncentracijos stovykloje iki išvadavimo 1945 m. balandį.

Tuo pat metu kaip vokiečių komunistus teroro mašina traiškė ir Palestinos komunistų partijos kadrus, tarp kurių buvo daug emigrantų iš Lenkijos. Josephas Bergeris (1904-1978), 1929-1931 m. PKP sekretorius, areštuotas 1935 m. vasario 27 d. ir paleistas tik 1956 m., po SSKP XX suvažiavimo. Tai, kad jis išgyveno, - išimtis. Daug kitų partiečių įvairiu laiku buvo nubausti mirtimi arba dingo lageriuose. Wolfas Averbuchas, kuris buvo tapęs vienos traktorių gamyklos Rostove prie Dono direktoriumi, 1936 m. areštuotas, paskui 1941 m. nubaustas mirtimi. Sistemingas PKP ar į SSRS atvykusių sionistų socialistų grupių narių naikinimas sietinas su sovietų politika santykiuose su žydų nacionaline mažuma ir įkurtu Birobidžanu, kurio vadovams buvo iškeltos bylos. Profesorius, Birobidžano vykdomojo komiteto pirmininkas Josifas Liberbergas buvo apšauktas „liaudies priešu". Po jo represuoti kiti tos autonominės srities įvairių institucijų vadovai. Samuelis Augurskis (1884-1947) apkaltintas priklausymu tariamam judėjų fašistiniam centrui. Visa rusų komunistų partijos žydų sekcija („Jevsekija") išardyta.

Tai buvo daroma norint sunaikinti žydų organizacijas. Kartu sovietų valdžia ieškojo ne SSRS gyvenančių žydų paramos⁴².

Vieni labiausiai nukentėjusių nuo teroro buvo lenkų komunistai. Represijų statistikoje lenkai užima antrą vietą, iš karto po rusų. Beje, dar taip nebuvo buvę: 1938 m. rugpjūčio 16 d. Lenkijos komunistų partija po vieno skubaus Kominternio vykdomojo komiteto balsavimo buvo oficialiai paleista. Stalinas niekada neturėjo akių ant LKP, kuri buvo linkusi į nukrypimus. Daugelis lenkų komunistų vadovų prieš 1917 m. priklausė Lenino aplinkai ir gyveno be pilietybės teisių SSRS. 1923 m. LKP užėmė Trockį palaikančią poziciją. Lenino mirties išvakarėse jos vadovybė priėmė opozicijai palankią rezoliuciją. Galų gale ji buvo kritikuojama už „liuksemburgizmą“. 1924 m. birželį — liepą vykusiame Kominternio V suvažiavime Stalinas nušalino istorinę LKP vadovybę: Adolfą Warskį, Maximilianą Waleckį ir Werą Kostrewą-Kochtchvą. Tai buvo pirmas Kominternio žingsnis paimant partiją savo kontrolėn. LKP buvo paskelbta trockizmo židiniu. Trumpa apžvalga negali aprėpti šią partiją užgriuvusio beatodairiško valymo; daugelis jos vadovų buvo žydų kilmės. 1933 m. buvo atskira byla dėl Karinės lenkų organizacijos - POW (žr. Andrzejaus Paczkowskio straipsnį). Nereikia pamiršti ir to fakto, kad Kominternas stengėsi lenkų sekcijai primesti veiklą, tiesiogiai skirtą silpninti Lenkijos valstybei, - tai tenkino SSRS ir Vokietijos interesus. Verta dėmesio hipotezė, kad LKP likvidavimas pirmiausia buvo reikalingas rengiantis pasirašyti SSRS-Vokietijos sutartis. Tą rodo ir Stalino elgesys: pasinaudodamas Kominternio aparatu, jis parsikviesdavo kurią nors savo auką ir žiūrėdavo, kad šiai būtų kuo sunkiau ištrūkti. Išgyveno tie, kurie, kaip Władystawas Gomułka, sėdėjo Lenkijos kalėjimuose.

⁴² Mario Kessler, *Der Stalinische Terror gegen jüdische Kommunisten, Kommunisten verfolgen Kommunisten. Stalinischer Terror und „Säuberungen“ in der kommunistischen Parteien Europas seit den dreißiger Jahren*, Berlin, Akademie Verlag, 1933, p. 87-102. Apie Birobidžano istoriją, žr. Henri Sloves, *L'État juif de l'Union soviétique*, Les Presses d'aujourd'hui, 1982.

1938 m. vasarį J. Swiecickio vadovaujamas dukart per savaitę išleidavęs Kominterno oficiozas *La Correspondance internationale* apkaltino visą LKP. 1937 m. birželį prasidėjus valymui, - generalinis sekretorius Julianas Lenskis buvo iškviestas į Maskvą ir nuo tada dingo, - likviduota dvylika Centro komiteto narių, daug žemesnio rango vadovų ir keli šimtai eilinių partiečių. Valymas pasiekė ir į Ispanijos internacionalines brigadas įstojusius lenkus: atsakingi Dombrowskio brigados politikai Kazimerzas Cichowskis ir Gustavas Reicheris buvo areštuoti vos sugrįžę į Maskvą. Tik 1942 m. Stalinui atėjo į galvą atkurti Lenkijos komunistų partiją pavadinus ją Lenkijos darbininkų partija (PPR), iš kurios būtų galima sudaryti branduolį būsimos nuo jo priklausomos vyriausybės, pabėgusios į Londoną legalios vyriausybės varžovės.

Jugoslavų komunistai irgi prisikentėjo nuo Stalino teroro. 1921 m. Jugoslavijos komunistų partija buvo uždrausta ir priversta glaustis užsienyje: nuo 1921 iki 1936 m. Vienoje, vėliau, 1936-1939 m., Paryžiuje. Tačiau nuo 1925 m. svarbiausias jos centras buvo Maskvoje. Pirmieji jugoslavų emigrantai buvo Komunistinio nacionalinių mažumų universiteto (KUNMZ), Komunistinio Sverdlovo universiteto ir Tarptautinės leninizmo mokyklos auklėtiniai. 1929 m. karaliui Aleksandrui įvedus savo diktatūrą, juos greitai papildė nauja emigracijos banga. Ketvirtajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje buvo nuo dviejų iki trijų šimtų jugoslavų komunistų⁴³. Daug jų buvo ir tarptautinėse Kominterno, ypač Komunistinio jaunimo internacionalo administracijose. Taigi JKP buvo aiškiai susieta su SSKP.

Jugoslaviai įgijo blogą reputaciją dėl įvairių frakcijų tarpusavio kivirčų: kiekviena norėjo vadovauti JKP. Tokiomis aplinkybėmis Kominternui vis dažniau tekdavo įsikišti. 1925 m. viduryje KUNMZ'e⁴³

⁴³ Ubavka Vujosevic und Vera Mujbegovic, *Die Jugoslavischen Kommunisten in den stalinistischen „Säuberungen“ 1929 bis 1949*, žr. Hermann Weber und Dietrich Staritz, *Kommunisten verfolgten Kommunisten*, op. cit., p. 157-173.

buvo surengta prijauciančių opozicijai ir nusiteikusių prieš rektorę Mariją J. Frukiną jugoslavų studentų „čistka“, arba patikrinimas ir valymas. Nemaža studentų buvo pašalinti arba gavo papeikimus, o keturi (Ante Ciliga, Dedičius, Dragičius ir Eberlingas) areštuoti ir išvežti į Sibirą. 1932 m. vyko naujas JKP valymas, pašalinta šešioliką jos narių.

Po Kirovo nužudymo buvo sustiprinta politinių emigrantų kontrolė, ir 1936 m. rudenį, dar prieš užgriūnant terorui, visi JKP nariai pertikrinti. Apie politinių emigrantų likimą yra daugiau žinių negu apie kitų eilinių partijos veikėjų. To meto duomenimis, areštuota arba dingo 8 JKP Centro komiteto sekretoriai, 15 kitų Centro komiteto narių, taip pat 21 rajoninių ar vietinių vadovybių sekretorius. Vienas iš JKP sekretorių, Sima Markovičius, kuris buvo priverstas ieškotis prieglobsčio SSRS, iki arešto, 1939 m. liepos, dirbo Mokslų akademijoje. Jis buvo nuteistas dešimčiai metų priverčiamųjų darbų be teisės susirašinėti ir kalėjime mirė. Kiti, kaip broliai Vujovičiai - Radomiras (JKP Centro komiteto narys) ir Gregoras (komjaunimo Centro komiteto narys) - sušaudyti vietoje. Jų brolis Voja, buvęs aukštas Komunistinio jaunimo internacionalo pareigūnas, kuris 1927 m. solidarizavosi su Trockiu, dingo. Per jį jo broliai ir buvo areštuoti. JKP Centro komiteto sekretorius 1932-1937 m. Milanas Gorkičius buvo apkaltintas „antissovietinės organizacijos įkūrimu Kominterno viduje ir vadovavimu teroristinei grupei, priklausančiai Knorino ir Piatnickio organizacijai“.

Septintojo dešimtmečio viduryje JKP reabilitavo apie šimtą represijų aukų, tačiau nebuvo imtasi jokio sistemingo tyrimo. Juk, pradėjus tokią bylą, netiesiogiai būtų iškilęs klausimas apie represuotus SSRS šalininkus Jugoslavijoje po 1948 m. atskilimo. Ir ypač būtų išryškėję, kad Tito (Josip Broz) iškilimas į partijos viršūnes 1938 m. buvo susijęs su nepaprastai kruvinu valymu. Tas faktas, jog Tito 1948 m. šiaušėsi prieš Staliną, joku būdu nepanaikina jo atsakomybės už ketvirtąjo dešimtmečio valymus.

„Trockininkų“ medžioklė

Išretinęs SSRS gyvenančių užsienio komunistų gretas, Stalinas griebėsi „disidentų“, gyvenančių užsienyje. Šitaip NKVD gavo progą parodyti savo galią visame pasaulyje.

Vienas ryškiausių - Ignazo Reisso, tikroji pavardė Nathanas Poretskis, atvejis. Reissas buvo iš tų jaunų 1914-1918 m. karo pagimdytų revoliucionierių žydų, kokių Centrinėje Europoje netrūko ir daugybė jų susibūrė Kominterne⁴⁴. Kaip profesionalus agitatorius jis veikė slapta - me tarptautiniame tinkle ir taip gerai dirbo savo darbą, kad 1928 m. buvo apdovanotas Raudonosios vėliavos ordinu. Po 1935 m. jį „pasi-skolino“ NKVD, kuri kontroliavo visus užsienio tinklus ir šnipinėjo Vokietijoje. Pirmas didysis Maskvos procesas Reissą sukrėtė, ir jis nusprendė atsimesti nuo Stalino. Žinodamas „namų“ papročius, jis rūpestingai pasiruošė ir 1937 m. liepos 17 d. viešai paskelbė savo laišką SSKP Centro komitetui, tame laiške paaiškino savo apsisprendimą ir apkaltino Staliną bei stalinizmą - „paties blogiausio, be jokių principų, oportunisto, kraujo ir melo mišinį, kuris grasina apnuodyti visą pasaulį ir sunaikinti darbininkų judėjimo likučius“. Kartu Reissas pareiškė prisidedąs prie Levo Trockio. Taip pats to nežinodamas jis pasirašė sau mirties nuosprendį. NKVD tučtuojau mobilizavo savo tinklą Prancūzijoje, surado Reissą Šveicarijoje ir paspendė jam spąstus. Rug-sėjo 4 d. vakare Lozanoje jis buvo suvarpytas kulkomis dviejų prancūzų komunistų, o tuo tarpu NKVD agentė bandė užnuodyto šokolado dėžute nuuodyti jo žmoną ir sūnų. Nepaisant Šveicarijoje ir Prancūzijoje skubiai pradėtų tyrimų, žudikai ir jų bendrininkai niekada nebuvo surasti ir nuteisti. Trockis iš karto apkaltino vieną PKP sekretorių, Jacques'ą Duclos, paprašęs savo sekretorių Janą Van Heijenoortą pasiųsti Prancūzijos vyriausybės vadovui šią telegramą: „Skubiai Pary-⁴⁴

⁴⁴ Apie Reisso bylą galima pasiskaityti jo žmonos Elizabethos Poretski prisiminimuose *Les Notres*, Denoël, 1969; ir Peter Huber, Daniel Kunzi, *L'Assassinat d'Ignaz Reiss, Communisme*, Nr. 26-27, 1990.

žiaus Tarybos Pirmininkui Chautemps'ui/ Dėl Ignazo Reisso nužudymo bylos, mano archyvo vagystės ir kitų panašių nusikaltimų/ drįstu primygtinai teigti, kad būtina bent kaip liudytoją apklausti Atstovų rūmų vicepirmininką, seną GPU agentą Jacques'ą Duclos"⁴⁵.

Nuo 1936 m. Jacques'as Duclos buvo išrinktas Atstovų rūmų vicepirmininku, ir telegrama neturėjo jokių pasekmių.

Reisso nužudymas, be abejo, neeilinis įvykis, bet tai tebuvo didelio trockininkų likvidavimo plano dalis. Nėra ko stebėtis, kad SSRS su trockininkais buvo susidorojama, kaip ir su daugeliu kitų. Bet stebina pagieža, su kokia specialiosios tarnybos ėmėsi fiziškai likviduoti užsienyje gyvenančių opozicionierių arba įvairiose šalyse įsikūrusių trockininkų grupes. Šis žygis rėmėsi kantriu infiltravimo darbu.

1937 m. liepą dingo trockininkų opozicijos tarptautinio sekretoriato vedėjas Rudolfas Klementas. Tų pačių metų rugpjūtį Senoje buvo išžvejotas kūnas be galvos ir be kojų, ir netrukus nustatyta, kad jis - Klemento. 1938 m. vasario 16 d. Paryžiuje po nesėkmingos operacijos mirė Trockio sūnus Levas Sedovas; labai įtartinos jo mirties aplinkybės vertė artimuosius manyti, kad tai sovietinių tarnybų organizuota žmogžudystė⁴⁶. Tačiau Pavelas Sudoplatovas savo prisiminimuose⁴⁷ rašo, kad taip nebuvo. Ką gi, Levas Sedovas buvo NKVD įdėmiai stebimas. Vienas jo artimųjų, Markas Zborowskis, buvo į trockininkų judėjimą infiltruotas agentas.

Louis Aragon, *Preludus sirpstant vyšnioms*

Aš giedu giesmę Gèpèu

kuri šių valandą ant kojų stojas Prancūzijoje ^{45 46}

⁴⁵ Jan Van Heijenoort, *De Prinkipo à Coyoacan. Sept ans auprès de L. Trotski*, Les Lettres nouvelles - Maurice Nadeau, 1978, p. 172.

⁴⁶ Šios hipotezės laikosi jo biografas Pierre'as Broué knygoje „Levas Sedovas, Trockio sūnus, Stalino auka“ (*Léon Sedov, fils de Trotski, victime de Staline*, Les Éditions ouvrières, 1993).

Pavel Soudoplatov, *Missions spéciales*, Seuil, 1994, p. 115-116.

Aš giedu giesmę Gèpèu
 kurios taip Prancūzijai reikia
 Aš giedu giesmę Gèpèu
 kuri visur ir niekur
 Aš prašau Gèpèu kad paruoštų ji pasaulio pabaigą
 Paprašykite Gèpèu kad paruoštų ji pasaulio pabaigą
 kad apgintų tuos kurie išduoti
 kad apgintų visus tuos kurie išduoti
 Jūs klupdomi ir žudomi paprašykite Gèpèu
 paprašykite Gèpèu
 Jums reikia Gèpèu
 Tegyvuoja Gèpèu dialektiškas heroizmo atspindys
 tai ne kokio nors ištiškusio į žemę
 ir tapusio kvailių akyse didvyriu aviatoriaus sumautas paveikslėlis
 Tegyvuoja Gèpèu tikras materializmo didybės paveikslas
 Tegyvuoja Gèpèu prieš dievą Čiapę ir prieš „Marselietę“
 Tegyvuoja Gèpèu prieš popiežių ir utėles
 Tegyvuoja Gèpèu prieš bankų resignaciją
 Tegyvuoja Gèpèu prieš Rytų pratybas
 Tegyvuoja Gèpèu prieš šeimą
 Tegyvuoja Gèpèu prieš niekšiškus įstatymus
 Tegyvuoja Gèpèu prieš socializmą žmogžudžių
 tokių kaip Caballero Boncouras MacDonaldas Zoergibelis
 Tegyvuoja Gèpèu prieš visus Proletariato priešus
 TEGYVUOJA GÈPÈU.

(1931)

(Cit. Jean Malaquais, *Le nommé Louis Aragon ou le patriote professionnel*,
Masses priedas, 1947 m. vasaris.)

Antra vertus, Sudoplatovas prisipažino, kad 1939 m. kovo mėnesį jam asmeniškai Berijos ir Stalino buvo pavesta nužudyti Trockį. Stalinas jam pareiškęs: „Reikia baigti su Trockiui šiomet, kol neprasidėjo karas, kuris neišvengiamas [...]“ ir pridūrė: „Jūs esate

tiesiogiai pavaldus draugui Berijai ir niekam kitam, tačiau jums tenka visa atsakomybė už šios užduoties įvykdymą"⁴⁸. Leistas į negailingą medžioklę per Paryžių, Briuselį ir Jungtines Amerikos Valstijas iki Mechiko, kur buvo apsistojęs IV Internacionalo vadas. Veikdami sutartinai su Meksikos komunistų partija, Sudoplatovo agentai gegužės 24 d. surengė pirmąjį pasikėsinimą. Trockis per stebuklą jo išvengė. Būdą atsikratyti Trockiu Sudoplatovas surado, kai pavyko netikra pavarde infiltruoti Ramoną Mercaderą. Pelnęs vienos Trockio šalininkės pasitikėjimą, Mercaderas pagaliau gavo progą susitikti su „Seniu“. Nieko neįtardamas Trockis sutiko jį priimti ir pasakyti savo nuomonę apie vieną straipsnį, ginantį jį kaip revoliucionierių. Mercaderas smogė jam ledo kirtikliu į galvą. Sunkiai sužeistas Trockis sukliko, jo žmona ir asmens sargybiniai šoko ant Mercadero, o tas, atlikęs savo juodą darbą, stovėjo kaip įbestas. Kitą dieną Trockis mirė.

Trockis gerai suvokė, jog Kominterne šeiminkauja NKVD, o iki jos GPU. Jis buvo atskleidęs, kad komunistų partijos Kominterno sekcijos susipynusios su NKVD tarnybomis. 1940 m. gegužės 27 d., trys dienos po pirmojo pasikėsinimo prieš jį, laiške Meksikos generaliniam prokurorui Trockis rašė: „GPU organizacijos tradicijos ir metodai gerai įsišakniję už Sovietų Sąjungos ribų. Kad galėtų veikti, GPU reikalinga legali arba pusiau legali priedanga bei palanki terpė verbuoti agentams; šią terpę ir apsaugą ji randa vadinamosiose „komunistų partijose“⁴⁹. Paskutiniame savo tekste vis dar to paties gegužės 24 d. pasikėsinimo tema jis detalai atkūrė operaciją, kurios auka vos netapo. Jam GPU (Trockis tebevartoja 1922 metų pavadinimą, dar iš tų laikų, kai jis buvo valdžioje) – „svarbiausias Stalino valdžios organas“, „totalitarinio viešpatavimo įrankis“ Sovietų Sąjungoje, iš kur „keliaklupsčiavimo ir cinizmo dvasia išplito po visą Kominterną ir kiaurai užnuodijo visą darbininkų judėjimą“. Trockis primygtinai pabrėžė vieną ypatybę, ^{48 49}

⁴⁸ *Ibid.*, p. 99-100.

⁴⁹ Léon Trotski, *Oeuvres complètes*, t. XXIV, Institut Léon Trotski, 1987, p. 79-82.

kuri nulėmė daugelį dalykų komunistų partijų gyvenime: „GPU ir Kominternas nėra tapačios organizacijos, bet jos neatskiriamai susijusios. Jos pavaldžios viena kitai, bet ne Kominternas nurodinėja GPU, o priešingai, GPU absoliučiai viešpatauja Kominterne“⁵⁰.

Ši daugeliu elementų paremta analizė kilo iš dvejosos Trockio patirties: kadaise vienas besikuriančios Sovietų valstybės vadovų, vėliau pasmerktasis, medžiojamas po visą žemę NKVD žudikų, kurių vardai šiandien tiksliai žinomi. Turimi galvoje 1936 m. gruodį Nikolajaus Ježovo įkurto „Specialių užduočių“ poskyrio vadovai: Sergejus Spiegelglassas (tai tas, kuriam nepavyko), Pavelas Sudoplatovas (mirė 1996 m.) ir Naumas Eitingonas (mirė 1981 m.), kurie daugelio bendrininkų talkinami pasiekė savo tikslą⁵¹.

Svarbiausios žinios apie Trockio nužudymą 1940 m. rugpjūčio 20 d. gautos iš nedelsiant vienas po kito atliktų tyrimų įvykio vietoje. Vėliau juos dar pakartojo Julianas Gorkinas⁵². Beje, dėl žmogžudystės užsakovų nekilo jokių abejonių, tiesiogiai už tai atsakingi asmenys buvo žinomi, tą informaciją neseniai patvirtino Sudoplatovas. Jaime Ramónas Mercaderas dėl Rio buvo Caridad Mercader, seniai dirbančios Organams komunistės ir N. Eitingono meilužės, sūnus. Mercaderas priėjo prie Trockio pasivadinęs Jacques'u Mornard'u. Toks asmuo iš tikrųjų egzistavo, 1967 m. jis mirė Belgijoje. Mornard'as buvo kovojęs Ispanijoje, ir ten, galimas daiktas, jo pasą „pasiskolino“ sovietų tarnybos. Mercaderas taip pat naudojosi Jacsono, kanadiečio, kuris buvo įstojęs į internacionalines brigadas ir žuvo fronte, pavarde ir pasu. Ramonas Mercaderas mirė 1978 m. Havanoje, kur Fidelis Castro jį buvo pakvietęs dirbti Vidaus reikalų ministerijos patarėju. Tasai, kuris už savo nusikaltimą buvo apdovanotas Lenino ordinu, kukliai palaidotas Maskvoje.

⁵⁰ Léon Trotski, *L'attentat du 24 mai et le Parti communiste mexicain, le Komintem et le CPU*, op. cit., t. XXIV, p. 310-361.

⁵¹ Apie operacijos „montažą“ žr. Pavel Soudoplatov, op. cit., sk. 4, p. 97-120.

⁵² Julian Gorkin et général Sanchez Salazar, *Ainsi fut assassiné Trotski*, Self, 1948.

Stalinui atsikračius paskutinio politinio priešininko, trockininkų persekiojimas anaip tol nesiliovė. Kaip komunistai elgėsi su nedidelės organizacijos sudarančiais trockininkais, gerai iliustruoja prancūzų pavyzdys. Negalima atmesti, kad Prancūzijos okupacijos metais kai kurie trockininkai komunistų buvo įskųsti prancūzų arba vokiečių policijai.

Trockininkai sistemingai būdavo kišami į kalėjimus arba Prancūzijos konclagerius Viši. Nontorne (Dordonės departamentas) Gerardas Blochas buvo išguitas iš komunistų kolektyvo, kuriam vadovavo Michelis Blochas, rašytojo Jeano Richardo Blocho sūnus. Netrukus jis atsidūrė Eiso kalėjime, kur kartą vieno pradinės katalikiškosios mokyklos mokytojo buvo perspėtas, jog kalėjimo komunistai nusprendė jį nužudyti, naktį pasmaugti⁵³.

Šita akla neapykanta galutinai paaiškina keturių trockininkų, tarp jų ir Pietro Tresso, Italijos komunistų partijos įkūrėjo, „dingimo“ FTP rezistentų būryje „Wodli“, Luaros aukštupio rajone, bylą. Penki trockininkai kartu su savo draugais komunistais, 1943 m. spalio 1 d. pabėgę iš Piuenvelės kalėjimo, „prisiglaudę“ šiame partizanų komunistų būryje. Vienas iš jų, Albert'as Demazière'as, atsitiktinai atsiskyrė nuo draugų. Jis vienintelis iš penketo liko gyvas⁵⁴. Tresso, Pierre Salini, Jeanas Reboulis, Abrahamas Sadekas spalio pabaigoje po itin išpūsto teismo farso susilaukė mirties nuosprendžio. „Ludytojai“ ir dar gyvi dalyviai pasakoja, jog tie trockininkai buvo apkaltinti ketinimu „užnuodyti stovyklos vandenį“. Toks viduramžiškas kaltinimas - užuomina apie žydišką Trockio (jo sūnus Sergejus irgi buvo apkaltintas turėjęs tokių pačių ketinimų SSRS) ir bent vieno iš rezistentų būrio kalinių (Abrahamo Sadeko) kilmę. Taigi komunisti-

⁵³ René Dazy, *Fusillez ces chiens enragés!.. Le génocide des trockistes*, Olivier Orban, 1981, p. 248.

⁵⁴ Neseniai išėjusioje knygoje (Pierre Broué, Roger Vachernon, *Meurtres au maquis*, Grasset, 1997) keliama drąsi hipotezė, pagal kurią atsitiktinis Demaziere'o „išsivadavimas“ daugiau ar mažiau galėjo būti susijęs su jo draugų žūtimi, beje, atleidžiant nuo kaltės dėl šių žmogžudysčių aukštus prancūzų komunistų veikėjus.

nis judėjimas pasirodė neapsaugotas nuo pačių barbariškiausių antisemitizmo atgyvenų. Prieš nužudomi keturi trockininkai buvo nufotografuoti - tikriausiai tam, kad PKP viršūnės galėtų nustatyti jų tapatybę - ir priversti parašyti savo biografijas.

Net koncentracijos stovyklose, naudodamiesi stovyklos hierarchijoje užimama padėtimi, komunistai ieškojo būdų fiziškai sunaikinti savo artimiausius priešininkus. Marcelis Beaufrère'as, darbininkų internacionalistų partijos bretonų regiono vadovas, 1943 m. spalį buvo suimtas ir 1944 m. sausį išvežtas į Buchenvaldą. Ten interbloko vadas (komunistas) įtarė jį esant trockininką. Po dešimties dienų vienas draugas jį perspėjo, kad 39-ojo, t. y. jo, bloko partinė kuopelė jį pasmerks mirti ir nori pasiųsti į „bandomųjų triušių“ bloką, kur jis būsias apkrėstas šiltine. Įsikišus vokiečių komunistams, Marcelis Beaufrère'as *in extremis* buvo išgelbėtas⁵⁵. Norint atsikratyti politiniais priešininkais - tokiomis pačiomis gestapininkų ar SS aukomis - užtekdamo pasinaudoti nacių konclagerių sistema ir paskirti juos į pačius sunkiausius darbus. Marcelis Hicas ir Roland'as Filiâtre, abu išvežti į Buchenvaldą, buvo pasiųsti į baisųjį Doros lagerį „su VKP kadry, kurie dirbo lagerio administracijoje, sutikimu“, - rašė Rodolphe'as Prageris⁵⁶. Marcelis Hicas neištvėrė. Roland'as Filiâtre dar 1948 m. išvengė pasikėsinimo jį nužudyti darbo vietoje. Kiti trockininkų „likvidavimai“ vyko prisidengus išlaisvinimu. Jaunas paryžietis darbininkas Mathieu Buchholzas iš grupės „Klasių kova“ dingo 1944 m. rugsėjo 11 d. Jo grupės laikraštis 1947 m. gegužę dėl to apkaltino „stalinistus“.

Į trockininkų judėjimą Graikijoje taip pat nebuvo žiūrima pro pirštus. Graikijos komunistų partijos sekretorius Pandelis Pouliopoulos, kurį sušaudė italai, net buvo su jais prieš pat karą susidėjęs. Karo metu trockininkai individualiai stojo į 1941 m. birželį komunistų įkurtą Nacionalinio išsivadavimo frontą (EAM). Apie dvide-^{55 56}

⁵⁵ René Dazy, *op. cit.*, p. 238-244.

⁵⁶ *Les trotskistes de Buchenwald, Critique communiste*, Nr. 25, novembre 1978.

šimt trockininkų vadų Nacionalinio išsivadavimo liaudies armijos (ELAS) generolo Ario Velouchiočio įsakymu buvo sušaudyti. Po išsivadavimo padaugėjo trockininkų grobimų. Dažnai jie būdavo kankinami, kad išduotų savo draugų adresus. 1946 m. raporte GKP Centro komitetui Vassilis Bartziotas mini 600 trockininkų, sušaudytų OPLA (Liaudies kovų gynimo organizacija); tikriausiai į tą skaičių pateko ir anarchistai bei socialistai disidentai⁵⁷. Lygiai taip pat buvo persekiojami ir žudomi Archeomarksistų organizacijos, susikūrusios atskirai nuo Graikijos KP, nariai⁵⁸.

Neatsiliko ir albanų komunistai. 1941 m. lapkritį susivienijus kairiosioms grupuotėms, tarp kurių buvo ir apie Anastasę Loulą susibūrę trockininkai, tarp trockininkų ir ortodoksų (Enveras Hoxha, Memetas Chehu), kuriems patarinėjo jugoslaviai, iškilo nesutarimų. Loula 1943 m. buvo sušaudytas. Kitam ypač populiariam trockininkų lyderiui Sadikui Premtajui pavyko išvažiuoti į Prancūziją. 1951 m. gegužę jį vėl mėginta nužudyti, pasikėsinimą rengė buvęs internacionalinių brigadų kovotojas, Albanijos atstovybės Paryžiuje parankinis Djemalas Chami.

Kinijoje trockininkų judėjimo embrionas susiformavo 1928 m., jam vadovavo Chenas Duxiu, KKP įkūrėjas ir buvęs sekretorius. 1935 m. judėjimui priklausė vos keletas šimtų narių. Vykstant karui su Japonija dalis jų stojo į APL VIII-ąją armiją. Mao Zedongo įsakymu jie buvo sušaudyti, o batalionai, kuriems jie vadovavo, likviduoti. Piliетinio karo pabaigoje trockininkai buvo sistemingai persekiojami ir žudomi. Daugelio jų likimas iki šiol nežinomas.

Indokinijoje iš pradžių situacija buvo kitokia. Grupės *Tranh Dau* („Kova“) trockininkai ir komunistai nuo 1933 m. veikė išvien. Ypač didelę įtaką trockininkai turėjo pusiasalio pietuose. 1937 m. Jacques'as Duclos atskira direktyva uždraudė Indokinijos komunistų partijai

⁵⁷ René Dazy, *op. cit.*, p. 266–274.

⁵⁸ Panagiotis Noutsos, „*Säuberungen*“ innerhalb der griechischer KP (1931 bis 1956), *Kommunisten verfolgen Kommunisten*, *op. cit.*, p. 487–494.

bendradarbiauti su „Kovos“ organizacija. Praėjus keletui mėnesių po japonų sutriuškinimo, komunistų vadovams ėmė kelti nerimą išaugusi kitos trockininkų šakos, Tarptautinės komunistų lygos, įtaka. 1945 m. atvykus anglų daliniams, Lyga pasmerkė pasiruošusį juos taikiai sutikti Vietminą (Demokratinis nepriklausomybės frontas, įkurtas Ho Chi Minho 1941 m.). Rugsėjo 14 d. Vietminas pradėjo plačią operaciją prieš trockininkų kadrus, kurie nebuvo nusistatę prieš Lygą. Dauguma sučiuptų buvo sušaudyti vietoje. Vėliau, stoję į mūšius su prancūzų ir anglų kariuomene ir priversti pasitraukti į Nendrių lygumą, jie buvo sumušti Vietmino kariaunos. Kitas operacijos momentas: Vietminas dar kartą atsigręžė prieš „Kovos“ organizaciją, jos nariai buvo įkalinti Ben-Suke ir, prieš atvykstant prancūzų daliniams, sušaudyti. Pagarsėjęs judėjimo lyderis Ta Tu Thau sušaudytas 1946 m. vasarį. Rodos, Ho Chi Minhas yra rašęs, kad trockininkai - „tai patys niekšiščiausi išdavikai ir šnipai“⁵⁹.

Čekoslovakijoje Zavisas Kalandros likimas savaime simbolizuoja jo draugų likimą. 1936 m. Kalandra buvo pašalintas iš ČKP už brošiūrą, kurioje smerkė Maskvos procesus. Kaip rezistencijos dalyvis jis buvo vokiečių išgabentas į Oranienburgą. 1949 m. lapkritį jį areštavo ir kankino, apkaltinę vadovavimu „sąmokslui prieš Respubliką“. Teismo procese, kuris prasidėjo 1950 m. birželį, Kalandra kritikavo pats save. Birželio 8 d. jis buvo nuteistas mirti. Laikraštyje *Combat* (1950 m. birželio 14 d.) André Bretonas kreipėsi į Paulį Eluard'ą, prašydamas užsistoti žmogų, kurį abu pažinojo dar prieš karą. Eluard'as jam atsakė: „Aš per daug turiu darbo su nekaltais, kurių nekaltumas šaukte šaukia, kad užsiimčiau kaltais, kurių kaltė akivaizdi“⁶⁰. Birželio 27 d. Zavisas Kalandra su trimis kitais savo draugais buvo sušaudytas.^{59 60}

⁵⁹ Lettre du 10 mai 1939, *Les Cahiers Léon Trotski*, Nr. 46, juillet 1991.

⁶⁰ Action, 19-25 juin.

Antifašistai ir revoliucionieriai užsieniečiai - teroro SSRS aukos

Nors Kominterno išretinimas, trockininkų ir kitų komunistų disidentų naikinimas - svarbūs komunistinio teroro bruožai, tai dar ne viskas. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje SSRS gyveno nemaža užsieniečių, nors ir ne komunistų, susiviliojusių sovietiniu miražu. Daugelis jų už šį savo susižavėjimą sovietų šalimi sumokėjo laisvę, o dažnas ir gyvybę.

Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje sovietai varė propagandos kampaniją dėl Karelijos, spekuliuodami šio pasienio regiono tarp SSRS ir Suomijos galimybėmis ir „socializmo statybos“ žavesiu. Buvo apie 12 000 žmonių, palikusių Suomiją, prie jų prisidėjo dar maždaug 5000 suomių iš JAV, daugiausia Suomiių (Amerikos) darbo žmonių asociacijos narių, patyrusių didelius sunkumus dėl 1929 m. krizės sukulto nedarbo. „Karelijos karštligė“ buvo juo smarkesnė, kad „Amtorgo“ (sovietinė prekybos agentūra) agentai jiems žadėjo darbą, gerą užmokestį, būstą ir nemokamą kelionę iš Niujorko į Leningradą. Jiems buvo siūloma pasiimti su savimi visa, ką turėjo.

„Veržimasis į utopiją“, pasak Aino Kuusinen, pavirto košmaru. Vos atvykus šių emigrantų mašinos, įrankiai, santaupos buvo konfiskuota. Iš jų atėmė pasus, ir jie susivokė esą kaliniai neišsivysčiusiame krašte, kur aplink vieni miškai, o gyvenimo sąlygos nepaprastai sunkios⁶¹. Kaip sakė Arvo Tuominenas, iki 1939 m. pabaigos vadovavęs Suomijos komunistų partijai ir ėjęs Kominterno vykdomojo komiteto Prezidiumo nario pareigas, kol buvo nuteistas mirti, o paskui mirties bausmė jam buvo pakeista dešimčia metų kalėjimo, koncentracijos stovyklose buvo kalinama ne mažiau kaip 20 000 suomių⁶².

Priverstas apsisiekti Kirovakane Aino Kuusinenas matė, kaip po Antrojo pasaulinio karo, apšukrios propagandos apgauti, į Armėni-

⁶¹ Aino Kuusinen, *Quand Dieu renverse son Ange...*, op.cit, 1974, p. 91-96.

⁶² *Les Cloches du Kremlin*, p. 216, cit. B. Lazitch, *Le Martyrologe du Komintern*, *Le Contrat social*, Nr. 6, novembre-décembre 1965.

jos sovietų respubliką atvyko užsienio armėnai čia įsikurti. Atsiliėpdami į Stalino kvietimą visiems užsienyje gyvenantiems išeiviams iš Rusijos grįžti į SSRS, šie armėnai, net ir tremtiniai iš Turkijos, būrėsi norėdami grįžti į Armėniją, kurią vaizduotėje matė kaip savo protėvių žemę. 1947 m. rugsėjį keletas tūkstančių jų suvažiavo į Marselį. Pusketvirto tūkstančio pakilo į „Rossijos“ deinį plaukti į SSRS. Laivui perkirtus simbolinę sovietinių Juodosios jūros teritorinių vandenų ribą, sovietinių pareigūnų laikysena pasidarė visai kitokia. Daug kas tada suprato, kad pateko į bjaurius spąstus. 1948 m. 200 armėnų atvyko iš JAV. Pradžioje su išskilmėmis sutikti, jie patyrė tą pačią dalią: iškart buvo konfiskuoti jų pasai. 1956 m. gegužę Prancūzijos užsienio reikalų ministrui Christianui Pineau lankantis SSRS, keli šimtai iš Prancūzijos atvažiavusių armėnų surengė demonstraciją. Tik šešiasdešimt šeimų tada galėjo palikti Sovietų Sąjungą, o kitus užgriuvo represijos⁶³. Vėliau beveik visi po truputį grįžo į Prancūziją.

Teroras nepasiekė tik tų, kurie savo noru atvyko į Sovietų Sąjungą, ir tų, kurie buvo priversti čia slėptis nuo diktatorinių režimų represijų. Pagal 1936 m. sovietinės konstitucijos 129 straipsnį „SSRS suteikia prieglobstį užsienio piliečiams, persekiojamiems už darbo žmonių interesų gynimą, dėl mokslinės veiklos arba nacionalinio išsivadavimo kovos“. Savo romane *Gyvenimas ir lemtis* Vasilijus Grosmanas pavaizduoja esesininko ir jo belaisvio seno bolševiko pokalbį. Ilgame savo monologe esesininkas ištaria žodžius, kurie puikiai nusako tūkstančių vyrų, moterų, vaikų, atvykusių ieškoti prieglobsčio Sovietų Sąjungoje, likimą: „Kas tokie laikomi mūsų konclageriuose taikos metu, kai nėra karo belaisvių? Juose laikomi Partijos priešai, liaudies priešai. Jums tai pažįstama, tai tokie patys, kokie laikomi ir jūsų lageriuose. O jeigu taikos metu jūsų lageriai atsidurtų SS žinioje, mes jūsų kalinių neišleistume. *Jūsų kaliniai yra mūsų kaliniai*“^{63 64}.

⁶³ Armand Maloumian, *Les Fils du Goulag*, Presses de la Cité, 1976.

⁶⁴ Vassili Crossman, *Vie et destin*, Julliard/ L'Âge d'Homme, 1983, p. 374.

Tegu ir atvykę patys sovietų kvietimu ar ieškodami saugumo, kurio būtų neturėję gimtoje šalyje dėl savo politinių pažiūrų, visi užsieniečiai buvo laikomi potencialiais šnipais. Bent jau toks motyvas dažniausiai figūruodavo nuosprendžiuose.

Viena ankstyviausių buvo italų antifašistų emigracija trečiojo dešimtmečio viduryje. Ne vienas ir ne du iš tų, kurie tikėjosi „socializmo šalyje“ rasti priebėgą savo svajonėms, žiauriai nusivylė arba savo kailiu patyrė terorą. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje SSRS gyveno kokie 600 italų komunistų arba jų šalininkų: apie 250 emigravusių politinių kadrų ir 350 trijose politinio lavinimo mokyklose besimokančių moksleivių. Daug šių moksleivių po mokyklos baigimo jau buvo palikę SSRS, o maždaug šimtas partijos narių 1936-1937 m. išvyko kovoti į Ispaniją, kai ant tų, kurie liko, užgriuvo Didžiojo teroro banga. Apie 200 italų buvo areštuota, dažniausiai už „šnipinėjimą“; apie 40 sušaudyta (dvidešimt penkių asmenybės nustatytos), kiti pasiųsti į Gulagą, kas į Kolymos aukso kasyklas, kas į Kazachstaną. Romolo Caccavale išspausdino jaudinančią knygą, kurioje vaizduoja keliasdešimties tokių žmonių kelius ir tragišką lemtį⁶⁵.

Vienas pavyzdys iš daugelio: Nazareno Scarioli - antifašistas, 1925 m. pabėgęs iš Italijos. Pirma jis pateko į Berlyną, iš ten į Maskvą. Priimtas į Raudonosios pagalbos italų sekciją, metus dirbo vienoje Pamaskvės žemės ūkio kolonijoje, paskui buvo perkeltas į Jaltą, į kitą koloniją, kurioje dirbo apie dvidešimt italų anarchistų, vadovaujamų Tito Scarselli. 1933 m. kolonija buvo panaikinta, Scarioli sugrįžo į Maskvą ir nusišandė į porceliano fabriką. Dalyvavo italų bendruomenės veikloje.

Atėjo Didžiojo valymo metai. Baimė ir teroras išardė italų bendruomenę: tėvynainiai kaip apsėsti įtarinėjo vienas kitą. Komunistų veikėjas Paolo Robotti italų klube pareiškė, jog kaip „liaudies prie-

⁶⁵ Romolo Caccavale, *Comunisti italiani in Unione Sovietica. Proscritti da Mussolini soppressi da Stalin*, Mursia, 1995, 360 p.

šai" areštuoti trisdešimt šeši vieno guolių fabriko darbininkai. Robotti privertė susirinkimo dalyvius pritarti jam gerai pažįstamų darbininkų areštui. Keliant rankas, Scarioli balsavo „prieš“. Kitą vakarą jį suėmė. Neišlaikęs kankinimų Lubiankoje, jis pasirašė savo prisipažinimą. Išvežtas į Kolymą, dirbo aukso kasykloje. Ta pati dalia teko daugybei kitų italų, daug jų mirė: skulptorius Arnaldo Silva, inžinierius Cerquetti, vienas iš komunistų vadovų Aldo Gorelli, kurio sesuo buvo išteklėjusi už būsimo komunistų deputato Siloto, buvęs IKP Romos sekcijos sekretorius Vincenzo Baccala, toskanietis Otelio Gaggi, kuris dirbo durininku Maskvoje, Maskvos darbininkas Luigi Calligaris, profesinių sąjungų veikėjas iš Venecijos Carlo Costa, Odesos darbininkas Edmundo Peluso, kuris lankydavosi pas Leniną Ciūriche. 1950 m. Scarioli, kuris tesvėrė vos 36 kilogramus, paleistas iš Kolymos, bet kaip sovietų vergas dar priverstas dirbti Sibire. Tik 1954 m. jis buvo amnestuotas, paskui reabilituotas. Dar šešerius metus laukė vizos, kad galėtų sugrįžti į Italiją ir gautų menkutę pensiją.

Tie pabėgėliai buvo ne vien komunistai, IKP nariai arba jiems simpatizuojantys. Buvo ir anarchistų, kurie prieglobsčiu nuo persekiojimų pasirinko Sovietų Sąjungą. Žinomiausias - Francesco Ghezzi, profesinių sąjungų veikėjas ir libertaras, kuris 1921 m. birželį atvažiavo į Rusiją kaip „Unione sindacale italiana“, priklausiusios Raudonųjų profesinių sąjungų internacionalui, atstovas. 1922 m. jis iškeliavo į Vokietiją ir ten buvo suimtas, mat italų vyriausybė paprašė jį išduoti, kaltindama terorizmu. Triukšmingos kampanijos dėka jis išvengė italų kalėjimų, bet gavo vėl sugrįžti į SSRS. 1924 m. Ghezzi, artimai susijęs su Pierre'u Pascaliu ir net pačiu Nikolajumi Lazarevičiumi, pirmasis susikirto su GPU. 1929 m. jis buvo suimtas, nuteistas trejiems metams ir uždarytas Suzdalės kalėjime, kur džiovininką sodinti tikras nusikaltimas. Draugai ir bendražygiai Prancūzijoje bei Šveicarijoje organizavo kampaniją, reikalaudami jį paleisti. Romainas Rolland'as (ankstyvuojų laikotarpiu) ir kiti pasirašė petiją. Sovietų valdžia, norėdama išvengti triukšmo, atsakė, kad Ghezzi esąs „fašistų ambasados agentas“. 1931 m. paleistas iš ka-

lėjimo, jis grįžo prie darbo gamykloje. 1937 m. pabaigoje vėl areštuotas. Bet šį kartą draugams užsienyje nepavyko gauti nė menkiausios žinios apie jo likimą. Manoma, kad jis 1941 m. rugpjūčio gale mirė Vorkutoje⁶⁶.

Ar Šuchbundo (Schutzbund) - Austrijos socialistų partijos Respublikos gynimo lygos - veikėjai galėjo įsivaizduoti, kokia lemtis laukia jų draugų, kai 1934 m. vasario 11 d. Lince nutarė priešintis bet kokiai Patriotų gvardijos (Heimwehren), kuri siekė socialistų partijos uždraudimo, atakai?

Dėl Linco haimvėrininkų agresijos socialdemokratai Vienoje surengė visuotinį streiką, paskui sukilimą. Keturias dienas truko įnirtingi mūšiai. Dollfusso vadovaujamai Patriotų gvardijai paėmus viršų, socialistų kovotojai, kuriems pavyko išvengti kalėjimo arba internavimo stovyklų, sulindo į pogrindį arba pabėgo į Čekoslovakiją, kai kurie vėliau išvyko tęsti savo kovos į Ispaniją. Daugelis, prisiklausę propagandos, sėkmingai juos nustačiusios prieš socialdemokratų vadovybę, nusprendė ieškoti prieglobsčio Sovietų Sąjungoje. 1934 m. balandžio 23 d. į Maskvą atvyko 300 žmonių, po jų traukė mažesnės grupės iki pat gruodžio. Vokiečių ambasada suskaičiavo 807 į SSRS emigravusius šuchbundlerius⁶⁷. Įskaitant šeimų narius, SSRS glaudėsi maždaug 1400 austrų.

Pirmąją žmonių siuntą Maskvoje priėmė aukšti Austrijos komunistų partijos pareigūnai, sostinės gatvėmis nusidriekė emigrantų virtinė. Juos pavedė Profesinių sąjungų Centro komitetui. Buvo surinkta 120 vaikų, kurių tėvai žuvo barikadose arba buvo nuteisti * 6

66 Charles Jacquier, *L'affaire Francesco Ghezzi; la vie et la mort d'un anarcho-syndicaliste italien en URSS*, *La Nouvelle Alternative*, Nr. 34, juin, 1994. Taip pat žr. Emilio Guarnaschelli, *Une petite pierre. L'exil, la déportation et la mort d'un ouvrier communiste italien en URSS 1933-1939*, Maspero, 1979. Étienne Manach, *Emilio*, Plon, 1990.

67 Hans Schafranek, *Zwischen NKWD und Gestapo. Die Auslieferung deutscher und österreichischer Antifaschisten aus der Sowjetunion an Nazideutschland 1937-1941*, Frankfurt am Main, ISP-Verlag, 1990.

mirti, pirma juos pasiuntė į Krymą, paskui įkurdino specialiai įsteigtuose Šeštuosiuose vaikų namuose Maskvoje⁶⁸.

Keletą savaičių pailsėję, austrų darbininkai buvo išskirstyti po Maskvos, Charkovo, Leningrado, Gorkio ar Rostovo gamyklas. Gan greitai jie nusivylė naujomis gyvenimo sąlygomis, ir austrų komunistų vadovybė gavo įsikišti. Valdžia spyrė austrus priimti sovietų pilietybę. Trys šimtai jų 1938 m. taip ir padarė. Kiti, ištisos grupės šucbundlerių, susisieki su Austrijos ambasada, vildamiesi būti repatrijuoti. 1936 m. septyniasdešimt septyniems šucbundleriams pavyko grįžti į Austriją. Vokietijos ambasados duomenimis, iki 1938 m. pavasario namo iškeliavo 400 austrų (po 1938 m. kovo mėnesio anšliuso austrai tapo vokiečių reichs valdiniais). Šimtas šešiasdešimt patraukė į Ispaniją kautis už Respubliką.

Daugeliui neteko laimėti palikti SSRS. Šiandien skaičiuojama, kad nuo 1934 m. pabaigos iki 1938 m. areštuoti 278 austrai⁶⁹. 1939 m. Karlo Stajneris Norilске buvo sutikęs vienietį Fritzą Koppensteinerį, kas toliau jam nutiko, nežino⁷⁰. Kai kurie buvo sušaudyti, kaip Gustlas Deutchas, buvęs Florisdorfo kareivinių viršininkas ir Karlo Marxo pulko vadas, kurio brošiūrą *Vasario kovos Florisdorfe* (Maskva, Prometheus-Verlag, 1934) sovietai buvo išleidę.

Nebuvo aplenkti ir Šeštieji vaikų namai. 1936 m. rudenį prasiėjo išsigelbėjusių tėvų areštai. Jų vaikai automatiškai perėjo NKVD žinion ir buvo perkelti į jam priklausiusius našlaičių namus. Wolfgango Leonhardo motina 1936 m. spalį buvo suimta ir dingi, tik 1937 m. vasarą jis gavo nuo jos atviruką iš Komijos respublikos. Ji buvo nuteista penkeriems metams lagerio už „kontrevoliucinę trockistinę veiklą“⁷¹.

⁶⁸ *Les Syndicats de l'Union soviétique*, éditions du Secours ouvrier international, 1935.

⁶⁹ Hans Schafranek, op. cit.

⁷⁰ Karlo Stajner, *7000 jours en Sibérie*, Gallimard, 1983.

⁷¹ Wolfgang Leonhard, *Un enfant perdu de la Révolution*, France Empire, 1983.

Tragiška Sladekų šeimos odisėja

1963 m. vasario 10 d. socialistų laikraštis *Arbeiter Zeitung* aprašė Sladekų šeimos istoriją. 1934 m. rugsėjo viduryje ponia Sladek su dviem vaikais atvažiavo į Charkovą pas savo vyrą Josefą Sladeką, buvusį Zemeringo geležinkelininką šucbundlerį, pabėgusį į SSRS. 1937 m., po Maskvos ir Leningrado, NKVD ėmėsi areštų Charkovo austrų bendruomenėje. 1938 m. vasario 15 d. atėjo Josefo Sladeko eilė. 1941 m., prieš vokiečiams užpuolant Sovietų Sąjungą, ponia Sladek pasiprašė išvykti iš SSRS ir kreipėsi į Vokietijos ambasadą. Liepos 26 d. NKVD ją ir šešiolikmetį sūnų Alfredą areštavo, o aštuonerių metų Viktoras buvo išsiųstas į NKVD našlaičių namus. NKVD funkcionieriai norėjo žūtbut išplėsti iš Alfredo „prisipažinimą“: mušė jį, pasakė, jog motina sušaudyta. Artėjant vokiečiams, evakuoti motina ir sūnus atsitiktinai susitiko Ivdelio lageryje Urale. Ponia Sladek buvo nuteista penkeriems metams lagerio už šnipinėjimą, Alfredas Sladekas – dešimčiai metų už šnipinėjimą ir antisovietinę agitaciją. Perkelti į Sarmos lagerį, jie sutiko Josefą Sladeką, kuris Charkove buvo nuteistas penkeriems metams kalėjimo. Tačiau juos vėl išskyrė. 1946 m. paleista, ponia Sladek buvo paskirta gyventi į Solikamską Urale, ten vėliau pas ją atvažiavo ir vyras. Jis sirgo tuberkulioze, buvo silpnos širdies ir negalėjo dirbti. Zemeringo geležinkelininkas 1948 m. gegužės 31 d. išėjo iš gyvenimo kaip elgeta. Alfredas 1951 m. buvo taip pat paleistas ir galėjo apsigyventi su motina. 1954 m. per didelius vargus abu išvažiavo į Austriją ir sugrįžo į Zemeringą. Paskutinį kartą jie matė Viktorą prieš septynerius metus. Paskutinės žinios apie jį juos pasiekė 1946 m.

Nuo 1917 iki 1924 m. Rusijoje apsigyvenusių jugoslavų skaičius nuo 2600 išaugo iki 3700. Dar prisidėjo pramonės darbininkai ir specialistai, su savo technika atvykę iš Amerikos ir Kanados dalyvauti „socializmo statyboje“. Jų kolonijos buvo išsibarsčiusios po visą teritoriją tarp Leninsko, Saratovo ir Magnitogorsko. Kai kurie (nuo 50 iki 100) statė Maskvos metro. Kaip ir visi kiti, emigrantai iš

Jugoslavijos patyrė represijas. Bozidas Maslaričius tvirtina, kad jiems teko „pati žiauriausia dalis": „Dauguma jų buvo suimti 1937-1938 m., ir apie jų likimą ničnieko nežinoma..."⁷² Tai subjektyvus vertinimas, besiremiantis tuo, kad šimtai emigrantų pradingo. Ligi šiol nėra galutinių duomenų apie SSRS dirbusius jugoslavus, ypač apie tuos, kurie statė Maskvos metro ir buvo žiauriai represuoti už tai, kad protestavo dėl nepakeliamų darbo sąlygų.

1939 m. rugsėjo pabaigoje buvo įgyvendintas nacių Vokietijos ir sovietų Rusijos 1939 m. rugpjūčio 23 d. pasirašytas slaptas susitarimas pasidalyti Lenkiją. Du grobuonys suderino savo veiksmus, kad užsitikrintų padėties ir gyventojų kontrolę - gestapas ir NKVD dirbo ranka rankon. Padalyta tapo ir 3,3 milijono viršijanti žydų bendruomenė: maždaug 2 milijonai atsidūrė vokiečių pusėje. Žydai buvo persekiojami (sudegintos sinagogos), terorizuojami, paskui suvaryti į getus. 1940 m. balandžio 30 d. buvo įkurtas Lodzės getas, spalį - Varšuvos getas. Lapkričio 15 d. išėjimas iš geto buvo uždarytas.

Daug Lenkijos žydų, artejant vokiečių armijai, pabėgo į rytus. 1939-1940 m. žiemą vokiečiai nelabai saugojo naują sieną. Bet tie, kurie pabandė ją pereiti, susidūrė su netikėta kliūtimi: „Pažadėtoje žemėje klajūnus vilkšuniais ir automatų papliūpomis pasitikdavo „klasikiniai" sovietų sargybiniai ilgais kailiniais, kepurėmis su snapeliu ir durtuvais ant šautuvų vamzdžių"⁷³. Nuo 1939 m. gruodžio iki 1940 m. kovo tie žydai išbuvo įsprausti pusantro kilometro pločio niekieno teritorijoje rytiniame Bugo krante, po plynu dangumi. Dauguma grįžo į vokiečių zoną.

Buvęs generolo Anderso vadovaujamos lenkų kariuomenės kareivis L. C. (registracijos numeris 15015) papasakojo apie neįtikimus dalykus, kurie ten dėjosi: „Šiame 600-700 m² žemės sklype jau keletas savaičių grūdosi 700-800 žmonių. 90% jų buvo žydai,

⁷² Boziclar Maslaritch, *Moskva-Madrid-Moskva*, Zagreb, 1952, p. 103, cit. B. Lazitch.

⁷³ Gustaw Herling, *Un monde à part*, Denoël, 1985.

pasprukę iš vokiečių kontrolės. [...] Mes buvome kiaurai šlapi toje rudens lietaus permerktoje žemėje ir sirgome, spausdamiesi vieni prie kitų, veltui laukdami, kol „humaniškieji“ sovietai malonės mums duoti gabalėlį duonos ar šilto viralo, jie net neprileisdavo gretimo kaimo gyventojų, kurie troško nors kuo mums padėti, kad išgyventume. Daug liko mūsų kapų toje žemėje. [...] Galiu patvirtinti, kad grįžusieji atgal į vokiečių pusę buvo savaip teisūs, nes NKVD nė kiek ne geresnė už vokiečių gestapą, skirtumas tik toks, kad gestapas atima žmogui gyvybę be ilgų kančių, o NKVD kankinimai daug baisesni už mirtį, ir tas, kuriam per stebuklą pavyksta ištrūkti iš jo nagų, lieka invalidas visam gyvenimui..."⁷⁴ Simboliška, kad Israelis Joshua Singeris savo herojui, tapusiam „liaudies priešu“ ir pabėgusiam iš SSRS, leidžia numirti niekieno žemėje⁷⁵.

1940 m. kovo mėnesį keletui šimtų tūkstančių pabėgėlių - kai kas tvirtina, kad šešiams šimtams tūkstančių - buvo išduoti sovietiniai pasai. Sovietų ir nacių susitarimuose buvo numatytas pasikeitimas pabėgėliais. Nepakėlę išsiskyrimo su šeimomis, vargo ir vis nuožmesnio NKVD teroro, kai kurie nusprendė grįžti į buvusios Lenkijos vokiškąją dalį. Jules'is Margoline'as, kuriam pačiam tuomet teko būti Lvoje, Vakarų Ukrainoje, pasakoja, kad 1940 m. pavasarį „žydai mieliau rinkosi vokiečių getus negu sovietų lygybę“⁷⁶. Tada jiems atrodė lengviau bandyti tiesiai pasiekti kokią nors neutralią šalį negu bėgti per Sovietų Sąjungą.

Su 1940 m. prasidėjo buvusių Lenkijos piliečių trėmimai (žr. Andrzejaus Paczkowskio straipsnį), jie tęsėsi iki birželio. Visų konfesijų lenkai buvo išvežti traukiniu į tolimąją Šiaurę arba į Kazachstaną. Jules'io Margoline'o traukinys dešimt dienų važiavo, kol pasiekė Murmanską. Atidus lagerio gyvenimo stebėtojas, jis rašė: „Nuo

⁷⁴ Sylvestre Mora et Pierre Zwierniak, *La Justice soviétique*, Rome, Magi-Spinetti, 1945, p. 161-162.

⁷⁵ Israël Joshua Singer, *Camarade Nachman*, Stock, 1985.

⁷⁶ Jules Margoline, *La Condition inhumaine*, Calmann-Lévy, 1949, p. 42-43.

visų kitų pasaulio kalinimo vietų sovietinius lagerius skiria ne vien didžiuliai, neįsivaizduojami plotai ar nežmoniškai sunkios gyvenimo sąlygos. Pagrindinis skirtumas - kad reikia be paliovos *meluoti*, norint išsaugoti savo gyvybę, visą laiką meluoti, metų metus nešioti kaukę ir niekada nesakyti, ką galvoji. „Laisvi“ piliečiai sovietinėje Rusijoje taip pat privalo meluoti. [...] Taigi veidmainystė ir melas tampa vienintele savaizgos priemone. Mitingai, susirinkimai, susitikimai, pokalbiai, sienlaikraščiai apvelti oficialia, nuvalkiota frazeologija, kurioje nėra nė žodžio teisybės. Vakarų žmogui sunku suprasti, ką reiškia būti beteisiam ir penkerius ar dešimt metų negalėti laisvai išsakyti, užgniaužti net mažiausią „neteisėtą“ mintį ir tylėti lyg kapui. Nuo tokio nepakeliamo spaudimo deformuojasi ir subyra visa žmogaus esybė“.

Kalinių Nr. 41 ir Nr. 42 mirtis

Darbininkų socialistų internacionalo biurų narys Viktoras Alteris (gimęs 1890 m.) buvo Varšuvos mero patarėjas ir vadovavo Žydų profesinių sąjungų federacijai. Henrykas Erlichas buvo Varšuvos miesto tarybos narys, jidiš kalba ėjusio dienraščio *Folkstajtung* redaktorius. Abu priklausė Bundui, Lenkijos žydų socialistų partijai. 1939 m. jie pabėgo į sovietų zoną. Alteris buvo areštuotas rugsėjo 26 d. Kovelyje, o Erlichas - spalio 4 d. Brest Litovske. Alteris buvo pervežtas į Lubianką ir 1941 m. liepos 20 d. nuteistas mirti už „antisovietinę veiklą“ (esą jis su Lenkijos policijos žinia vadovavęs vienai nelegaliai Bundo akcijai). Šis SSRS Aukščiausiojo teismo karinės kolegijos nuosprendis buvo pakeistas dešimčia metų lagerio. Rugpjūčio 2 d. Saratovo NKVD ginkluotųjų pajėgų karo tribunolas Erlichą taip pat nuteisė mirti. Rugpjūčio 27 d. bausmė jam irgi buvo pakeista dešimčia metų lagerio. 1941 m. rugsėjį, po Sikorskio-Maiskio susitarimų, Alteris ir Erlichas buvo paleisti. Berija juos išsikvietė ir pasiūlė prisidėti prie Žydų komiteto prieš nacius. Jie sutiko.

⁷⁷ Jules Margoline, *op. cit.*, p. 149-150.

Pasitraukę į Kuibyševą, gruodžio 4 d. abu vėl buvo areštuoti - apkaltinti ryšiais su naciais! Berija liepė juos įslaptinti. Nuo šiol jie buvo kaliniai Nr. 41 (Alteris) ir Nr. 42 (Erlichas), ir niekas negalėjo žinoti, kas jie tokie. 1941 m. gruodžio 23 d. jie buvo teisiami kaip sovietiniai piliečiai ir dar kartą pasmerkti mirti (58 straipsnis, 1 paragrafas) už tėvynės išdavimą. Veltui jie savaičių savaites dar siuntinėjo prašymus valdžiai, galbūt nežinojo, kad yra pasmerkti. 1945 m. gegužės 15 d. Henrykas Erlichas pasikorė ant savo vienutės grotų. Kol nebuvo atverti archyvai, manyta, jog jis sušaudytas.

Viktoras Alteris grasino nusižudysiąs. Tada Berija davė nurodymą sustiprinti jo priežiūrą. 1943 m. vasario 17 d. Viktorui Alteriui buvo įvykdyta mirties bausmė. 1941 m. gruodžio 23 d. nuosprendį asmeniškai patvirtino Stalinas. Jis buvo įvykdytas labai sureikšmintai kiek vėliau po Stalingrado pergalės. Prie šios žmogžudystės sovietų valdžia prisegė šmeižtą: atseit Alteris ir Erlichas skleidė propagandą, ragindami sudaryti taikos sutartį su nacių Vokietija.

Lukasz Hirsowicz, NKVD Documents shed new light on fate of Erlich ; and Alter, East European Jewish Affairs, Nr. 2, 1992 m. žiema.

1945-1946 m. žiemą JAV Žydų darbininkų komiteto sekretorius Jacques'as Patas atvyko į Lenkiją su misija tirti nacių nusikaltimus. Grįžęs leidinyje *Jewish Daily Forward* išspausdino seriją straipsnių apie pabėgusius į SSRS žydus. Jo manymu, 400 000 žydų pražuvo tremtyje, lageriuose ar darbo kolonijose. Karo pabaigoje 150 000 jų susigrąžino Lenkijos pilietybę, kad galėtų ištrukti iš SSRS. „Šimtas penkiasdešimt tūkstančių žydų, šiandien perkirtusių Sovietų-Lenkijos sieną, daugiau nediskutuoja apie Sovietų Sąjungą, socialistinę tėvynę, diktatūrą ir demokratiją. Jiems šios diskusijos jau pasibaigė, o pabėgimas iš Sovietų Sąjungos - paskutinis jų žodis“, - rašė Jacques'as Patas, šimtus jų apklausęs.⁷⁸

⁷⁸ *Jewish Daily Forward*, 1946 m. birželio 30 d., liepos 7 d.

Prievartinis sovietinių belaisvių sugrįžimas į SSRS

Jeigu tas, kas turi ryšių su užsieniečiais ar yra atvykęs į SSRS iš užsienio, režimui jau įtartinas, tai ketverius metus vokiečių nelaisvėje praleidęs rusų kareivis - tiesiog bausmės vertas išdavikas. 1942 m. dekreto Nr. 270 dėl Baudžiamojo kodekso pataisų 193 paragrafas skelbė, kad prieš sugautas belaisvis yra *ipso facto* išdavikas. Nesvarbu, kokiomis aplinkybėmis patekai į nelaisvę ir kokios ten buvo sąlygos. O rusams jos buvo siaubingos: slava, dar vieni nevisaverčiai žmonės, pagal nacių „veltanšaugą“ (*Weltanschauung* - pasaulėžiūra. - *Vert. past.*) turėjo išnykti nuo žemės paviršiaus - 3,3 iš 5,7 milijono karo belaisvių mirė nuo bado ir ligų.

Taigi Stalinas, turėdamas galvoje sąjungininkų pareikštą susirūpinimą, jog vermachte yra rusų kareivių, labai greitai nusprendė išreikauti, kad būtų repatrijuoti visi Vakarų zonoje atsidūrę rusai. Jam tai pavyko be jokio vargo. Nuo 1944 m. spalio iki 1945 m. sausio 332 000 belaisvių (tarp jų 1179 iš San Francisko) be jų sutikimo buvo išsiųsti į Sovietų Sąjungą. Britų ir amerikiečių diplomatai ne tik neparodė jokios užuojautos, bet dar ir su tam tikru cinizmu žiūrėjo į šį dalyką, nes jiems, kaip ir ponui Antony'ui Edenui, nebuvo nežinoma, kad tam „sutvarkyti“ reikia panaudoti jėgą.

Po Jaltos derybų (1945 m. vasario 5-12 d.) trys protagonistai (Sovietų Sąjunga, Didžioji Britanija ir JAV) sudarė slaptus susitarimus dėl svetur atsidūrusių tiek kareivių, tiek civilių. Churchillis ir Edenas leido Stalinui nuspręsti generolo Vlasovo vadovaujamos Rusijos išlaisvinimo armijos (ROA) gretose kovojusių belaisvių likimą, tarytum šie būtų galėję tikėtis bešališko teismo.

Stalinas puikiai žinojo, kad dalis šių sovietų kareivių pateko į nelaisvę pirmiausia dėl Raudonosios armijos suirutės, už kurią jis pats pirmas buvo atsakingas, bei dėl generolų ir jo paties negabumo. Teisybė ir tai, kad daug kareivių neturėjo jokio noro kautis už nekenčiamą režimą ir, prisiminus Lenino ištartą frazę, „balsavo kojomis“.

Po Jaltos susitarimų nebuvo nė savaitės, kad į Sovietų Sąjungą iš Britų salų laivai neplukdytų žmonių. Per du mėnesius, nuo 1945 m. gegužės iki liepos, „repatrijuota“ daugiau kaip 1,3 milijono vakarinėje okupuotos teritorijos dalyje atsidūrusių asmenų, kuriuos Maskva traktavo kaip sovietų piliečius (įskaitant ir 1940 m. aneksuotų Baltijos šalių gyventojus bei ukrainiečius). Rugsėjčio pabaigoje iš viso jau buvo perduota daugiau kaip 2 milijonai šių „rusų“. Kartais tai vykdavo šturpomis aplinkybėmis: nuolat pasitaikydavo pavienių ir kolektyvinių (ištišomis šeimomis) savižudybių, susiluošinimo. Veltui belaisviai bandė pasyviai priešintis, kad nebūtų perduoti sovietų valdžios organams, anglai ir amerikiečiai, tenkindami sovietų reikalavimus, nesivaržydavo pavartoti jėgą. Atvykę repatriantai būdavo atiduodami į politinės policijos kontrolę. „Almanzora“ atplaukė į Odesą balandžio 18 d., ir tą pačią dieną jau prasidėjo egzekucijos. Tas pats scenarijus pasikartojo, kai į Juodosios jūros uostą įplaukė „Empire Pride“.

Vakarai bijojo, kad Sovietų Sąjunga įkaitais nepasiliktų belaisvių anglų, amerikiečių ar prancūzų ir nesiimtų šantažo, grasindama atsimokėti tuo pačiu, – tą labai gerai atspindi jų laikysena sovietų diktato akivaizdoje. O sovietai spyrė, kad būtų „repatrijuoti“ visi rusai ir išeiviai iš Rusijos, net ir emigravę po 1917 metų revoliucijos. Vis dėlto ši visiškai sąmoninga Vakarų politika nedavė norimo rezultato ir nepalengvino jų pačių piliečių sugrįžimo. Priešingai, ji leido SSRS pasiųsti aibę funkcionierių ieškoti nepaklusniųjų ir veikti pamynus po kojomis Jungtinių Tautų įstatymus.

Karinės valdžios Vokietijoje biuletenis tvirtino, jog iki 1945 m. spalio 1 d. iš prancūzų zonos į sovietų pusę buvo persiųsta 101 000 „nuolatinių atskirtų asmenų“. Prancūzų valdžia sutiko, kad pačioje Prancūzijoje būtų įkurta 70 žmonių surinkimo stovyklų, dažniausiai besinaudojančių keista teritorijos neliečiamybe, – kad ir Boregaro stovykla Paryžiaus priemiestyje, – kurių prancūzai visiškai nekontroliavo ir leido sovietų agentams iš NKVD nebaudžiamai darbuotis Prancūzijoje, net pažeidžiant nacionalinį suverenitetą. Sovietai visas tas operacijas buvo rimtai apsvarstę ir, pasitelkę komunistinę propagandą, pradėjo jas

dar 1944 m. rugsėjį. Boregaro stovykla buvo teritorinės saugumo valdybos uždaryta tik 1947 m. lapkritį, po to, kai buvo pagrobti vaikai, kurių nepasidalijo išsiskyrę jų tėvai. Operacijai vadovavęs Rogeris Wybotas sako: „Po teisybei, sprendžiant iš to, ką man pavyko sužinoti, ši tranzito stovykla labiau primena pagrobtųjų stovyklą“⁷⁹. Protestai prieš tokią politiką buvo pavėluoti ir gana reti, kaip ir 1947 m. išspausdintasis socialistų žurnale *Masses*: „Nesunku suvokti, kai Čingischanas aklina uždaro sienas, kad vergai nepabėgtų. Bet kad jam suteikiama teisė parsivaryti juos iš svetimų teritorijų, tai jau viršija net ir mūsų sugedusią pokario moralę. [...] Kokia moraline ar politine teise galima priversti žmogų gyventi šalyje, kur jis bus pajungtas fizinei ir dvasinei vergovei? Kokios padėkos pasaulis tikisi iš Stalino už tylėjimą girdint šauksmus Rusijos piliečių, kurie verčiau ryžtasi mirti negu grįžti į savo šalį?“

Žurnalo redaktoriai pasakoja apie paskutinius išsiuntimus: „Padrąsinta nusikalstamo masiško abejingumo matant pamintą minimalios prieglaudos teisę, karinė anglų valdžia Italijoje neseniai padarė niekšybę, kokiai nėra žodžių: kovo 8 d. iš Ručonės stovyklos Nr. 7, žadėdami nugabenti į Škotiją, anglai pagrobė 175 rusus ir dar 10 iš stovyklos Nr. 6 (šios stovyklos žmonės gyveno šeimomis). Kai tie 185 žmonės jau buvo toli nuo stovyklų, iš jų atėmė viską, kas galėtų tikti savižudybei, ir pasakė, kad vyksta jie ne į Škotiją, o į Rusiją. Keletui vis dėlto pavyko pasidaryti galą. Tą pačią dieną dar buvo pagrobta 80 žmonių (visi kaukaziečiai) iš Pizos stovyklos. Visi tie nelaimingieji anglų kareivių saugomuose vagonuose buvo nugabenti į rusų zoną Austrijoje. Kai kurie mėgino pabėgti ir buvo sargybinių nušauti...“⁸⁰

Repatrijuoti belaisviai būdavo uždaromi į specialias, vadinamąsias „filtravimo ir patikrinimo“ stovyklas (pradėtas steigti 1941 m. pabaigoje), kurios beveik nesiskyrė nuo darbo lagerių ir po 1946 m. sausio įsiliejo į

⁷⁹ Georges Coudry, *Les Camps soviétiques en France. Les „Russes“ livrés à Staline en 1945*, Albin Michel, 1997.

⁸⁰ *Masses*, Ni. 9/10, juin-juillet 1947: „Nous réclamons le droit d'asile pour les Émigrés soviétiques“.

Gulagą. 1945 m. jas perėjo 214 000 belaisvių⁸¹. Tai buvo Gulago apogėjaus periodas: daugiausia tie belaisviai būdavo teisiami pagal 58-1 b straipsnį ir nuteisiami šešeriems metams lagerio. Taip pat ir buvę ROA (Rusų išlaisvinimo armija) nariai, dalyvavę mūšiuose su SS išvaduojant Prahą.

Priešo belaisviai

SSRS nebuvo ratifikavusi tarptautinių konvencijų dėl karo belaisvių (Ženeva, 1929 m.). Teoriškai konvencija gynė belaisvius, net jei jų šalis ir nebuvo jos pasirašiusi. SSRS visiškai nesuko galvos dėl tos nuostatos. Laimėjusi karą, ji laikė tris ar keturis milijonus belaisvių vokiečių. Tarp jų buvo ir Vakarų sąjungininkų paleisti į laisvę kareiviai, kurie, grįžę į sovietų zoną, buvo deportuoti į SSRS.

1947 m. kovo mėnesį Viačeslavas Molotovas pranešė, kad repatrijuota milijonas vokiečių (tiksliau, 1 003 974) ir dar 890 532 yra internuoti jo šalies stovyklose. Dėl šių skaičių buvo ginčijamasi. 1950 m. kovo mėnesį SSRS paskelbė, esą belaisvių repatrijavimas baigtas. Vis dėlto humanitarinės organizacijos pranešė, kad SSRS nelaisvėje gyvena mažiau nei 300 000 karo belaisvių, taip pat 100 000 civilių. 1950 m. gegužės 8 d. Liuksemburgo vyriausybė pareiškė protestą prieš repatrijavimo operacijų nutraukimą, nes 2000 jo gyventojų dar laikoma SSRS. Ar neskelbiant tikrų duomenų buvo stengiamasi nuslėpti liūdną šių belaisvių likimą? Turint galvoje mirtingumą lageriuose, galima manyti ir taip.

Specialiosios komisijos (Maschke's komisijos) apskaičiavimais, milijonas vokiečių kareivių belaisvių mirė sovietiniuose lageriuose. Taigi iš Raudonosios armijos prie Stalingrado paimtų 100 000 belaisvių išgyveno tik 6000.

Kartu su vokiečiais 1947 m. vasarį Rusijoje praleido apie 60 000 italų kareivių (dažnai pateikiamas ir kitas skaičius - 80 000 belaisvių). Italijos

⁸¹ Nicholas Bethell, *Le Dernier Secret. 1945: Comment les alliés livrèrent deux millions de Russes à Staline*, Le Seuil, 1975. Nikolai Tolstoy, *Les victimes de Yalta*, France-Empire, 1980.

vyriausybė informavo, kad ligi šiol iš tų belaisvių į Italiją grįžo tik 12 513. Beje, lygiai tą patį patyrė rusų fronte kariavę rumunų ir vengrų belaisviai. 1954 m. kovo mėnesį buvo paleista šimtas ispanų „Azul“ (Žydrosios divizijos. - *Vert. past.*) savanorių. Ši apžvalga nebūtų išsamī, nepaminėjus 900 000 japonų kareivių, paimtų į nelaisvę 1945 m. Mandžiūrijoje.

„Prievolininkai“

Apie Gulago kalinių tautinę įvairovę puikiai byloja lageriuose paplitęs posakis: „Jei Gulage nėra kokios šalies atstovo, tai tik todėl, kad tokios šalies nėra“. Prancūzija taip pat turėjo savo kalinių Gulage, kalinių, kurių apginti ir susigrąžinti diplomatai per daug nesistengė.

Trys Prancūzijos departamentai - Mozelio, Baso ir Reino aukštupio - susilaukė ypatingo triumfuojančių nacių dėmesio: Elzasas-Lotarėngija buvo aneksuotas, germanizuotas ir netgi nacifikuotas. 1942 m. naciai nusprendė kaip prievolininkus paimti į vokiečių kariuomenę 1920 m. ir 1924 m. gimusius Mozelio ir Elzaso jaunuolius. Daugelis jų neįautė jokio noro vilkėti vokišką uniformą ir stengėsi išvengti tos „privilegijos“. Iki karo pabaigos buvo mobilizuoti dvidešimt vienos amžiaus grupės elzasiečiai ir keturiolikos amžiaus grupių mozeličiai, iš viso 130 000 jaunų vyrų.

Dauguma iš pasiųstų į rusų frontą 22 000 „prievolininkų“ žuvo mūšiuose. Laisvosios Prancūzijos informuoti apie tokią ypatingą situaciją, Sovietai išplatino raginimus dezertyruoti, žadėdami juos grąžinti į kovojančios Prancūzijos gretas. Šiaip ar taip, 23 000 elzasiečių-lotarėngiečių buvo paimti į nelaisvę - tiek asmens bylų 1995 m. rusų valdžios organai perdavė prancūzams. Daug jų buvo uždaryta į MVD (buvęs NKVD) saugomą 188-ąjį Tambovo lagerį ir kentė baisias gyvenimo sąlygas: menkas maistas (600 gramų juodos duonos per dieną), priverstinis darbas miškuose, vargani būstai (medinės, pusiau į žemę įkastos pašiūrės), jokios medicinos priežiūros. Išsigelbėjusieji iš tos lėtos mirties stovyklos mano, jog 1944 ir 1945 m. ten mirė apie 10 000 jų draugų. Pierre'as Rigoulot (*La Tragédie des Malgré-nous. Tambov le camp*

des Français, Denoël, 1990) rašo, kad įvairiuose lageriuose ar kelyje į lagerius mirė 10 000. Po ilgų derybų 1500 belaisvių 1944 m. vasarą buvo paleisti ir repatrijuoti į Alžyrą. Nors Tambovo lageryje gyveno daugiausia elzasiečių-lotaringiečių, buvo ir kitų lagerių, išsimėčiusių lyg salos salyne, kur, užuot kovoję dėl savo šalies išvadavimo, kalėjo uždaryti prancūzai.

Pilietinis karas ir nacionalinio išsivadavimo karas

Nors po vokiečių-sovietų paktų 1939 m. rugsėjo mėnesį pasirašymo dauguma komunistų partijų iširo, nes jų nariams buvo nepriimtinas Stalino nusigręžimas nuo antifašistinės politikos, vokiečių ataka prieš SSRS 1941 m. birželio 22 d. bemat pažadino antifašistinį refleksą. Birželio 23 d. Kominternas per radiją ir radiotelegrafu visoms savo sekcijoms paskelbė, kad dar neatėjo laikas socialistinei revoliucijai, bet išmušė valanda stoti į kovą su fašizmu ir dėl nacionalinio išsivadavimo. Kartu iš visų okupuotų kraštų komunistų partijų buvo pareikalauta nedelsiant imtis ginklo. Taigi karas davė komunistams progą išmėginti naują veikimo formą - ginkluotą kovą ir hitlerinės karo mašinos laužymą partizanėmis sąlygomis. Tam aplink sustiprintas sukarintas struktūras buvo imta formuoti ginkluotus komunistų būrius, kurie, priklausomai nuo šalies geografinių sąlygų ir konjunktūros, greitai išaugo į stiprias partizanines grupuotes, ypač po 1942 m. Graikijoje ir Jugoslavijoje, o 1943 m. pabaigoje Albanijoje ir Šiaurės Italijoje. Retkarčiais, pasitaikius palankiai progai, komunistai, savo partizanų padedami, užimdavo valdžią, prireikęs net stodami į pilietinį karą.

Ryšiausias naujosios orientacijos pavyzdys - Jugoslavija. 1941 m. pavasarį Hitleris gavo ateiti į pagalbą savo sąjungininkui Mussolini'ui, nesusidorojusiam su mažyte, bet ryžtinga armija Graikijoje. Balandį vėlgi turėjo įsikišti Jugoslavijoje, kur palankią Vokietijai vyriausybę nuvertė probritaniškai nusiteikę sąmokslininkai. Ir vienoje, ir kitoje šalyje veikė negausios, bet prityrusios ko-

munistų partijos, kurios, diktatorinių Stojadinovičiaus ir Metaxo režimų uždraustos, daugelį metų buvo praleidusios pogrindyje.

Po paliaubų Jugoslaviją išsidalijo italai, bulgarai ir vokiečiai. Prie viso to dar prisidėjo vadinamoji nepriklausoma Kroatijos valstybė, kurioje šeimininkavo ustašiai, Ante Paveličiaus vadovaujami dešinieji ekstremistai, įvedę tikrą apartheido režimą serbams ir nevengę net masinių - taip pat žydų bei čigonų - žudynių. Jie pasišovė sunaikinti bet kokią opoziciją, o tai pastūmėjo daugelį kroatų į pasipriešinimo judėjimą.

Balandžio 18 d. Jugoslavijos armijai kapituliojus, pirmieji į partizanus išėjo karininkai rojalistai su pulkininku Draža Mihailovičiumi priešaky. Šis greitai buvo paskirtas vyriausiuoju Jugoslavijos pasipriešinimo vadu, vėliau egzilinės vyriausybės Londone gynybos ministru. Mihailovičius sukūrė Serbijoje iš esmės serbišką, vadinaujų četnikų, armiją. Tik po 1941 m. birželio 22 d. vokiečių įsiveržimo į SSRS jugoslavų komunistai pripažino, kad reikia stoti į nacionalinio išsivadavimo kovą, „išvaduoti šalį iš fašistinio jungo ir kol kas atidėti socialistinę revoliuciją“⁸². Bet kol Maskva stengėsi kuo ilgiau negąsdinti savo sąjungininkų anglų ir nekliudyti rojalistų vyriausybės, Tito pasijuto pakankamai stiprus žaisti savo žaidimą atsisakydamas paklusti teisėtai egzilinei vyriausybei. Neskirstydamas žmonių pagal etninį požymį, - pats jis buvo kroatas, - 1942 m. Bosnijoje Tito pradėjo kurti savas partizanų bazines. Du tarpusavyje besivaržantys judėjimai, kiekvienas su savomis užmačiomis, stojo vienas prieš kitą. Žinodamas komunistų pretenzijas, Mihailovičius paliko ramybėje vokiečius ir net sudarė sąjungą su italais. Situacija pavirto tikra painiava, išsivadavimo karas susimaišė su pilietiniu, politiniai nesutarimai su etnine neapykanta, dar piktesne okupacijos sąlygomis. Tada abi pusės išžudė daug žmonių, kiekviena norėjo sunaikinti tiesioginius priešininkus ir primesti gyventojams savo valdžią.

⁸² Vladimir Dedijer, *Tito*, Belgrade, 1953; cit. B. Lazitch.

Istorikų pateikiamais skaičiais, iš šešiolikos su viršum milijonų Jugoslavijos gyventojų žuvo šiek tiek daugiau nei milijonas. Egzekucijos, sušaudyti belaisviai, įvairiausios represijos - visam tam įsisiautėti buvo juo lengviau, kad Balkanų kultūra visais laikais buvo maitinama klanų nesutarimų. Vis dėlto galima atskirti, kur žudė četnikai ir kur žudė komunistai: četnikai, kurie ne visada pakludavo „centralizuotos organizacijos valdžiai“, - daug gaujų išslysdavo iš Mihailovičiaus kontrolės, - dažniau žudydavo žmones pagal etninius, o ne politinius kriterijus. Komunistai vadovaudavosi kariniais ar politiniais motyvais. Vienas iš Tito padėjėjų, Milovanas Djilas, daug vėliau paliudijo: „Mums būdavo skaudu girdėti valstiečius aiškinant, kodėl jie ėjo pas četnikus: sakydavosi bijoję, kad sudegins jų namus ar kaip kitaip su jais susidoros. Tas klausimas buvo iškeltas viename susirinkime dalyvaujant Tito ir pateiktas toks argumentas: valstiečiai persigalvos, kai leisime suprasti, kad jeigu jie eis pas grobikus [atkreipkite dėmesį į žodžių „četnikas“ (jugoslavų rezistentas rojalistas) ir „grobikas“ skirtumą], tai mes irgi deginsime jų namus. [...] Galop Tito, atmetęs abejones, nukirto: „Ką gi, kartkartėmis ir mes galime sudeginti kokį namą ar kaimą“. Vėliau Tito tuo klausimu išleido aiškius, nepaliekančius vietos dvejonėms, įsakus“⁸³.

Kai 1943 m. Italija kapituliavo ir Churchillis nusprendė sąjungininkų paramą verčiau suteikti Tito negu Mihailovičiui, o 1943 m. gruodį Tito įkūrė Antifašistinę nacionalinio išsivadavimo tarybą (AVNOJ), komunistai įgijo aiškią politinę persvarą prieš savo priešininkus. 1944 m. pabaigoje - 1945 m. pradžioje partizanai komunistai viešpatavo kone visoje Jugoslavijoje. Artėjant Vokietijos kapituliacijai, Paveličius ir jo kariauna, jo funkcionieriai su šeimomis - iš viso keliasdešimt tūkstančių žmonių - patraukė link Austrijos sienos. Bleiburge prie jų prisidėjo slovėnų baltagvardiečiai ir juodkalniečių četnikai. Ten visi pasidavė anglų karinėms pajėgoms, o šios juos perdavė Tito.

⁸³ Milovan Djilas, *Une guerre dans la guerre. Yougoslavie 1941-1945*, R. Laffont, 1980, p. 162.

Kareivių, visų policininkų laukė mirties keliai, nusidriekę šimtus kilometrų per visą Jugoslaviją. Belaisviai slovėnai buvo nuvaryti į Slovėniją, netoli Kočevjės, 23 000 jų buvo išžudyta. Nugalėtų četnikų laukė partizanų, kurie neėmė belaisvių, kerštas. Milovanas Djilas prisimena serbų kovotojų galą, neišdrįsdamas pateikti tikriausiai šiurpių šios paskutinės kampanijos detalių: „Dražos [Mihailovičiaus] kareiviai buvo išžudyti maždaug tuo pačiu metu kaip ir slovėnai. Četnikai, kurių nedidelės grupelės po sutriuškinimo nusigavo į Juodkalniją, papasakojo apie naujus baisumus. Niekam niekad apie tai nebesinorėjo kalbėti - net ir tiems, kurie dėjosi esą dideli revoliucionieriai - lyg apie klaikų košmarą”⁸⁵. Sučiuptas Draža Mihailovičius buvo teisiamas, pasmerktas mirti ir 1946 m. liepos 17 d. sušaudytas. Sąjungininkų misijų karininkų, kurie buvo pasiųsti į jo štabą ir kartu kovėsi prieš vokiečius, pasiūlymai „procesę” liudyti jo naudai buvo nedviprasmiškai atmesti⁸⁶. Po karo Stalinas Milovanui Djilui atskleidė savo filosofijos pagrindą: „Kas užima teritoriją, tas įveda ir savo santvarką”.

Užėjus karui, Graikijos komunistų padėtis buvo labai panaši kaip ir jų draugų jugoslavų. 1940 m. lapkričio 2 d., kelios dienos po italų invazijos į Graikiją, Graikijos komunistų partijos sekretorius Nikos Zachariadis, kuris 1936 m. rugsėjį buvo pasodintas į kalėjimą, išplatino atsisaukimą, raginusį priešintis: „Šiandien graikų nacija kariauja nacionalinio išsivadavimo karą prieš Mussolini'o fašizmą. [...] Visi į kovą, kiekvienas į savo postą”⁸⁷. Bet pagrindinio Centro komiteto gruodžio 7 d. manifestas pasmerkė tokį kursą, ir GKP grįžo prie oficialios Kominterno linijos - revoliucinio nesikišimo. 1941 m. birželio 22 d. kryptis akivaizdžiai pasikeitė: GKP vi-

⁸⁴ Paul Carde, *Vie et mort de la Yougoslavie*, Fayard, 1992.

⁸⁵ Milovan Djilas, op. cit., p. 443-444.

⁸⁶ Garsusis Dobricos Ćosić romanais *Blogio metas (Le Temps du mal, L'Âge d'Homme*, 1990, 2 t.) labai gerai parodo, kokia susipainiojusi buvo Jugoslavija.

⁸⁷ Christophe Chiclet, *Les Communistes grecs dans la guerre. Histoire du Parti communiste de Grèce de 1941 à 1949*, L'Harmattan, 1987.

siems savo nariams davė nurodymą organizuoti „kovą Sovietų Sąjungai apginti ir nuversti atėjūnų fašistų jungui“.

Pagrindyje įgyta patirtis Graikijos komunistams labai pravertė. 1941 m. liepos 16 d., kaip ir kitos komunistų partijos, jie įkūrė Darbininkų nacionalinio išsivadavimo frontą EEAM (*Ergatiko Ethniko Apélevthérico Métopo*), suvienijusį tris profesinių sąjungų organizacijas. Rugsėjo 27 d. atsirado EAM (*Ethniko Apélevthérico Métopo*). Šis Nacionalinio išsivadavimo frontas buvo politinis komunistų įnagis. 1942 m. vasario 10 d. ėmė veikti ELAS (*Ellinikos Laikos Apélevthérotikos Stratos*) - Nacionalinio išsivadavimo liaudies armija. Jos pirmosios stovyklos buvo suorganizuotos gegužės mėnesį iniciatyva Ario Velouchiočio (Thanassis Klaras), prityrusio komunisto, kuris laisvei atgauti pasirašė pareiškimą, jog atgailauja. Nuo to laiko ELAS žmonių skaičius be perstojo augo.

ELAS nebuvo vienintelė karinė pasipriešinimo organizacija. 1941 m. rugsėjį iš kariškių ir civilių respublikonų buvo įkurta Demokratinė nacionalinė graikų sąjunga EDES (*Ethnikos Démokratikos Ellinikos Syndesmos*) - dar viena partizanų grupuotė, kuriai vadovavo atsargos pulkininkas Napoleonas Zervas. Trečioji buvo pulkininko Psarro organizacija EKKA (*Ethniki Kai Koiniki Apélevthérosis*) - Nacionalinio ir socialinio išsivadavimo judėjimas, atsiradęs 1942 m. spalį. Organizacijos viena per kitą stengėsi prisivilioti kovotojus iš kitų stovyklų.

ELAS sėkmė ir jėga paakino komunistus šaltakraujiškai primesti savo hegemoniją visai ginkluotai rezistencijai. Ne kartą buvo užpultos EDES, taip pat ir EKKA partizanų stovyklos. Šios organizacijos gavo išsklaidyti savo pajėgas, o paskui vėl atsikurti. 1942 m. Vakarų Tesalijoje, Pindo kalnų papėdėje, majoras Kostopoulou (pabėgėlis iš EAM) ir pulkininkas Safaris įkūrė pasipriešinimo būrį pačioje EAM kontroliuojamoje zonoje. ELAS jį apsupo, o kovotojus, kurie negalėjo pabėgti ar atsisakė įstoti į jos gretas, išžudė. Paimtas į nelaisvę Safaris galop sutiko tapti ELAS štabo vadu.

Britų karininkai, atvykę dalyvauti graikų pasipriešinime, kėlė nerimą ELAS vadams; komunistai jau tada bijojo, kad anglai neres-

tauruotų monarchijos. Bet būta pažiūrų skirtumo tarp Velouchiočio vadovaujamos karinės atšakos ir pačios GKP, kuriai vadovavo Giorgos Siantos, linkęs laikytis Maskvos nubrėžtos antifašistinės koalicijos politikos. Anglai vienu tarpu atliko teigiamą vaidmenį, mat jų karinė misija 1943 m. pasiekė, kad trys pagrindinės Graikijos formuotės pasirašytų lyg ir tarpusavio susitarimą. ELAS pajėgas tuomet sudarė maždaug aštuoniolika tūkstančių žmonių, EDES - penki tūkstančiai ir EKKA - apie tūkstantį.

Po rugsėjo 8 d. italų kapituliacijos situacija iškart pasikeitė. Brolžudiškas karas kilo tada, kai vokiečiai pradėjo smarkų puolimą prieš EDES, dėl to ši buvo priversta atsitraukti ir atsidūrė tiesiai priešais pagrindinius ELAS batalionus, o šie ėmėsi ją sunaikinti. Sprendimą atsiakratyti EDES priėmė GKP vadovybė, kuri ketino šitaip pasinaudoti naujai susidariusia padėtimi ir sužlugdyti anglų politiką. Po keturias dienas trukusių mūšių Zervo partizanams pavyko ištrūkti iš apsupties.

Šis pilietinis karas vykstant nacionalinio išsivadavimo karui leido vokiečiams puikiai manevruoti, jų kariuomenė galėjo pulti tai vieną, tai kitą rezistencijos organizaciją⁸⁸. Sąjungininkai ėmėsi iniciatyvos sustabdyti pilietinį karą: 1944 m. vasarį mūšiai tarp ELAS ir EDES liovėsi, ir Plakoje buvo pasirašyta taika. Ji truko neilgai: po kelių savaičių ELAS užpuolė EKKA. Po penkias dienas trukusių kautynių EKKA sumušta, jos vadas pulkininkas Psarros pateko į nelaisvę. Karininkai buvo išžudyti, o pačiam pulkininkui nukirsta galva.

Komunistų veiksmai demoralizavo rezistenciją ir diskreditavo EAM. Ištisose srityse jis buvo taip nekenčiamas, kad kai kurie rezistentai įstojo į vokiečių organizuotus saugumo batalionus. Tas pilietinis karas liovėsi tik tada, kai ELAS sutiko bendradarbiauti su egziline Graikijos vyriausybe Kaire. 1944 m. šeši EAM-ELAS atstovai tapo Georges Papandreou pirmininkaujamos nacionalinės vienybės vyriausybės nariais. Rugsėjo 2 d., kai vokiečiai pradėjo trauktis iš Graikijos, ELAS, motyvuodama tuo, kad tebėra saugumo batalio-

⁸⁸ ELAS be pagrindo apkaltino EDES sudarius paliaubas su vokiečiais.

nai, metė savo būrius užkariauti Peloponeso, slystančio iš jos kontrolės. Nukariauti miestai ir miesteliai buvo „nubausti“. Meligaloje nužudyta 1400 vyrų, moterų, vaikų, taip pat pusšimtis saugumo batalionų karininkų ir puskarininkių.

Rodės, kad niekas negali sukliudyti EAM-ELAS hegemonijai. Tačiau spalio 12 d. išvaduoti Atėnai, Pirėjuje išsilaipinus britų kariuomenei, išsprūdo. GKP vadovybė tada nesiryžo panaudoti jėgą. Ar ji ketino leisti į žaidimą su koalicine vyriausybe? Vargu. Ji atsisakė paklusti vyriausybės reikalavimui demobilizuoti ELAS, o žemės ūkio ministras komunistas Ianis Zegvos pareikalavo paleisti vyriausybei pavaldžius karinius junginius. Gruodžio 4 d. ELAS patruliai įžengė į Atėnus ir stojo į mūšį su vyriausybėmis pajėgomis. Kitą dieną beveik visa sostinė atiteko ELAS, kuri čia sutelkė 20 000 žmonių. Bet britai, tikėdamiesi atvyksiant pastiprinimą, tebesipriešino. Gruodžio 18 d. ELAS taip pat užpuolė EDES Epire. Dar tebevykstant mūsų komunistai ėmėsi kruvino antirojalistinio valymo.

Tačiau komunistų puolimas buvo sužlugdytas. Varkizoje surengtoje konferencijoje jie buvo priversti pasirašyti ELAS nuginklavimo sutartį. Iš tikrųjų daug ginklų ir amunicijos buvo rūpestingai paslėpta. Vienas svarbiausių vadų, Aris Velouchiotis, atsisakė pripažinti Varkizos susitarimus ir su šimtaine vyrų išėjo į miškus, vėliau pasitraukė į Albaniją, laukdamas, kol vėl galės stoti į ginkluotą kovą. Paklaustas apie EAM-ELAS sutriuškinimo priežastis, Velouchiotis atsakė tiesiai: „Taip atsitiko todėl, kad mes per mažai žudėme. Toje kryžkelėje, vadinamoje Graikija, anglai turėjo savų interesų. Jei nebūtume paleidę nė vieno jų draugo gyvo, jie nebūtų turėję kur išsilaipinti. Tačiau kiti mane vadino žudiku – štai prie ko jie mus privedė. – Ir pridūrė: – Revoliucijos laimi tada, kai upės nusidažo krauju, bet jį verta lieti, jei atlygis – tobulesnė visuomenė“⁸⁹. ELAS įkūrėjas

⁸⁹ Cit. Evan Averoff-Tossizza, *Le Feu et la hache. Grèce 1946-1949*, Éditions de Breteuil, 1973. Regis, autorius labai gerai pažįsta šį buvusį studentą, vėliau tapusį Atėnų advokatu.

Alis Velouchiotis sutiko savo mirtį 1945 m. viename mūšyje Tesalijoje, kelios dienos po jo pašalinimo iš GKP. EAM-ELAS pralaimėjus pratrūko susitvenkusi neapykanta komunistams ir sąjungininkams. Promilitaristinės grupuotės nužudė nemaža komunistų partijos narių. Daug pateko į kalėjimus. Vadovai dažniausiai būdavo tremiami į salas.

GKP generalinis sekretorius Nikos Zachariadis gegužę grįžo iš Vokietijos, kur jis buvęs pasiūstas į Dachau. Jo pirmieji pareiškimai aiškiai skelbė tolesnę GKP politiką: „Arba grįšime prie panašaus, tik žiauresnio režimo, kokia buvo monarchinė-fašistinė diktatūra, arba EAM kova dėl nacionalinio išsivadavimo bus vainikuota ir Graikijoje įsigalės liaudies demokratija“. Iškamuotai Graikijai beveik neteko pasidžiaugti pilietine santarve. Spalio mėnesį partijos VII suvažiavimas nutarė siekti Zachariadžio užbrėžto tikslo. Pirmasis etapas buvo britų kariuomenės išvedimas. 1946 m. SSRS parodė savo susidomėjimą Graikija ir pateikė paklausimą JTO Saugumo tarybai apie pavojų, kurį kelia anglų kareiviai šioje šalyje. Vasario 12 d., kai beveik neliko abejonių dėl pralaimėjimo artėjančiuose visuotiniuose rinkimuose, GKP nusprendė, jugoslavų komunistų remiama, organizuoti sukilimą.

Gruodį įvyko GKP Centro komiteto susitikimas su jugoslavų ir bulgarų karininkais. Graikų komunistai neabejojo galėsią pasinaudoti Albanija, Jugoslavija ir Bulgarija kaip užnugario bazėmis. Trejus metus ten rasdavo prieglobstį jų kovotojai, ten buvo slaugomi jų sužeistieji, ten buvo jų kariniai sandėliai. Visas tas pasirengimas truko keletą mėnesių po Kominformo sukūrimo, ir paaškėjo, kad graikų komunistų sukilimas puikiai atitinka naująją Kremliaus politiką. 1946 m. kovo 30 d. GKP ryžosi pradėti trečiąjį pilietinį karą. Demokratinės armijos (AD), įkurtos 1946 m. spalio 28 d. ir vadinamos generolo Marko Vafiadžio, pirmosios atakos buvo panašios viena į kitą. Dažniausiai būdavo užpuolami žandarmerijos postai, jų įgula išmušama, o aukšti pareigūnai baudžiami mirtimi. GKP toliau atvirai veikė visus 1946 m.

Pirmaisiais 1947 m. mėnesiais generolas Markos suaktyvino savo veiklą: buvo dešimtys užpultų kaimų, šimtai mirtimi nubaustų valstiečių. Dėl prievartinio kareivių verbavimo AD gretos išsipūtė⁹⁰. Jei gu kaimas nereaguodavo, prieš jį būdavo imamas represijų. Vienas Makedonijos kaimas brangiai sumokėjo už savo tylėjimą: buvo sudeginti keturiasdešimt aštuoni jo namai, nužudyta dvylika vyrų, šešios moterys ir du kūdikiai. Nuo 1947 m. kovo buvo sistemingai žudomi savivaldybių pirmininkai, taip pat dvasininkai. Kovo mėnesį jau buvo priskaičiuojama 400 000 pabėgėlių. Teroro politika sukėlė atsakomąjį terorą: komunistų partijos nariai ir kairieji dešiniųjų ekstremistų būdavo žudomi būriais.

Apsilankęs Belgrade, Prahoje ir Maskvoje, 1947 m. birželį Zachariadis pareiškė apie netrukus būsiančią sudarytą „laisvą“ vyriausybę. Graikų komunistai atrodė tikį, kad jie galės žengti prieš ketvertą metų Tito pramintu keliu. Ta „vyriausybė“ buvo „oficialiai“ sudaryta gruodį. Jugoslaviai net pasiuntė į Graikiją beveik dešimt tūkstančių savanorių iš savo kariuomenės⁹¹. Gausus Jungtinių Tautų Specialiosios komisijos Balkanams tyrimų raportai atskleidžia visą šios pagalbos Demokratinei armijai reikšmę. 1948 m. pavasarį nutrūkė Tito ir Stalino santykiai turėjo tiesioginių pasekmių graikų komunistams. Nors parama buvo teikiama iki rudens, Tito ėmė trauktis, kol galiausiai uždarė sieną. Vasarą, kai vyriausybės pajėgos pradėjo didelį puolimą, Albanijos komunistų vadas Enveras Hoxha buvo priverstas uždaryti savąją. Graikų komunistai darėsi vis labiau ir labiau izoliuoti, dažniau ir dažniau kildavo vidinių kivirčų. Vis dėlto mūšiai nesiliovė iki 1949 m. rugpjūčio. Daugybė kovotojų pasitraukė į Bulgariją, iš ten pasklido po visą Rytų Europą, ypač daug patraukė į Rumuniją ir į SSRS. Tūkstančiai pabėgėlių, iš kurių 7500 buvo komunistai, užtvindė Uzbekistano sostinę Taškentą.

⁹⁰ Balandžio mėn. Demokratinė armija turėjo 16 000 kovotojų.

⁹¹ Irène Lagani, *Les Communistes des Balcons et la guerre civile grecque, Communisme*, Nr. 9, 1986.

Po pralaimėjimo GKP tremtyje patyrė keletą valymų, kol 1955 m. konfliktas tarp Zachariadžio šalininkų ir priešininkų baigėsi smarkiu susirėmimu. Kad sugrąžintų tvarką, turėjo įsikišti sovietų armija, buvo šimtai sužeistų⁹².

Šis pilietiniame kare nugalėtų graikų priėmimas Sovietų Sąjungoje juo labiau paradoksalus, kad Stalinas jau buvo išardęs senąją amžiais Rusijoje gyvenusių graikų bendruomenę, kuriai 1917 m. turbūt priklausė nuo 500 000 iki 700 000 žmonių, daugiausia Kaukaze ir Juodosios jūros pakrantėje. 1939 m. jų buvo likę ne daugiau kaip 410 000, o 1960 m. - tik 170 000. Nuo 1937 m. gruodžio 285 000 didžiuosiuose miestuose gyvenusių graikų buvo ištremti į Archangelską Komijos respublikoje ir Šiaurės rytų Sibirą. Kitiems pasisėkė grįžti į Graikiją. Kaip tik tada Sovietų Sąjungoje likviduotas buvęs Graikijos komunistų partijos sekretorius A. Haitas ir pedagogas J. Jordinis. 1944 m. 10 000 išlikusių kažkada klestėjusios Krymo bendruomenės graikų buvo apkaltinti provokiška laikysena per karą ir ištremti į Kirgiziją ir Uzbekistaną. 1949 m. birželio 30 d. per vieną naktį į Kazachstaną išvežta 30 000 Gruzijos graikų. 1950 m. balandį toks pats likimas ištiko visus Batumio graikus.

Komunistams kilusi pagunda pasinaudojus rezistencijos ir išsivadavimo kova vieniems užgrobti valdžią kitose Vakarų Europos šalyse greitai užgeso - ten stovėjo anglų-amerikiečių kariuomenė, ir 1944 m. pabaigoje Stalinas davė direktyvą komunistams paslėpti ginklus ir laukti geresnės progos. Tai kuo aiškiausiai išplaukė iš 1944 m. lapkričio 19 d. Stalino pokalbio Kremliuje su Prancūzijos komunistų partijos generaliniu sekretoriumi Maurice'u Thorezu, kuris, karą praleidęs Sovietų Sąjungoje, rengėsi grįžti į Prancūziją⁹³.

⁹² Nikos Marantzidis, *La deuxième mort de Nikos Zachariadis: l'itinéraire d'un chef communiste*, *Communisme*, Nr. 29-31, 1992.

⁹³ Philippe Buton, *L'entretien entre Maurice Thorez et Joseph Staline du 19 novembre 1944. Méthodologie et historiographie de la stratégie communiste à la Libération*, *Communisme*, Nr. 45-46, 1996.

Prieškario metais Kominterne įsikeroję žiaurūs papročiai ir teroras neišnyko iš tarptautinio komunizmo judėjimo ir po karo, bent iki Stalino mirties (1953). Rytų Europoje siautėjo tikrų ir tariamų disidentų represijos, ypač kai vykdavo koks išpūstas sufabrikuotas procesas (žr. Karelo Bartoseko skyrių). Šis teroras pasiekė viršūnę 1948 m., kilus Stalino ir Tito santykių krizei. Atsisakęs paklusti ir sugriovęs Stalino visagalybės mitą, Tito buvo vaizduojamas kaip naujas Trockis. Stalinas mėgino jį nužudyti, bet Tito buvo atsargus, be to, saugomas savo paties valstybės struktūrų. Nepasisėkus likviduoti Tito, viso pasaulio komunistų partijos ėmėsi besaikį nepagrįstų politinių žmogžudysčių ir išmetė iš savo gretų „titininkus“, pavertė juos atpirkimo ožiais. Vienu pirmųjų tokių ožių turėjo tapti Norvegijos komunistų partijos generalinis sekretorius Pederis Furubotnas, senas kominternininkas, kuris, daug laiko praleidęs Maskvoje, jau sykį buvo išnešęs kailį - 1938 m. sugrįžęs į Norvegiją. 1949 m. spalio 20 d. partijos susirinkime vienas sovietų žmogus, toksai Strandas Johansenas, apkaltino Furubotną titizmu. Furubotnas, turįs daug draugų savo partijoje, spalio 25 d. sušaukė Centro komitetą ir pranešė, kad jis ir visa jo komanda atsistatydinsią su sąlyga, jeigu labai greitai įvyks nauji Centro komiteto narių rinkimai, ir pasakė, kad jam mesti kaltinimai bus išnagrinėti tarptautinės komisijos. Furubotno priešininkai buvo užklupti netikėtai. Kitą dieną visi apstulbo, kai Johansenas su keletu parankinių įsiveržė į Centro komiteto posėdį su revolveriais rankose ir išvarė generalinio sekretoriaus šalininkus. Paskui susirinkę jie nubalsavo už Furubotno pašalinimą iš partijos. Šis, žinodamas sovietų metodus, apsiginklavęs su draugais užsidarė namuose. Po šio kino juostos verto „rodeo“ Norvegijos komunistų partija prarado didžiąją dalį savo „gyvosios jėgos“. Johansenas, sovietų agentų varinėjamas, išprotėjo⁹⁴.

⁹⁴ Torgrim Titlestad, *I Stalins Skygge. Kampen om NKP 1945-1949*, Bergen, Fakkbokforlaget, 1997.

Graikų vaikai ir sovietinis Minotauras

Per 1946-1948 m. pilietinį karą graikų komunistai visose savo kontroliuojamose zonose surašė abiejų lyčių vaikus nuo trejų iki keturiolikos metų. 1948 m. kovo mėnesį tuos vaikus suvežė į pasienio rajonus, o keletą tūkstančių išgabeno į Albaniją, Jugoslaviją ir Bulgariją. Kaimiečiai slėpdavo savo vaikus miškuose. Raudonasis Kryžius per didžiausias kliūtis suskaičiavo 28 296 nuo šeimų atskirtus graikų vaikus. 1948 m. vasarą, galutinai nutrūkus ryšiams tarp Tito ir Kominternu, Jugoslavijoje laikyti vaikai (1600), nepaisant Graikijos vyriausybės protestų, buvo perkelti į Čekoslovakiją, Vengriją, Rumuniją ir Lenkiją. 1948 m. lapkričio 17 d. JTO III Asamblėja priėmė rezoliuciją, pasmerkusią graikų vaikų pagrobimą. 1949 m. lapkritį JTO Generalinė Asamblėja pareikalavo vaikus sugrąžinti. Šie JTO nutarimai, kaip ir visi kiti, liko be atsako: komunistiniai režimai Graikijos kaimynystėje užsispyrę tvirtino, esą tiems vaikams pas juos geresnės gyvenimo sąlygos negu pačioje Graikijoje. Vienu žodžiu, jie norėjo įtikinti, kad tai, ką jie daro, yra humanistinis aktas.

Tačiau prievarta išvežti vaikai buvo laikomi tokiomis sąlygomis, kad daugelis išsekę mirė per epidemijas. Suvaryti į „vaikų miestelius“, jie privalėjo šalia bendrojo lavinimo išeiti politinio mokymo kursą. Nuo trylikos metų buvo verčiami dirbti sunkius darbus, pvz., plėsti dirvonus pelkėtame Hartchago rajone Vengrijoje. Komunistų vadai turėjo slaptą mintį išauklėti naują absoliučiai atsidavusių komunistų kartą. Jų laukė aiški nesėkmė: 1956 m. graikas Constantinides žuvo kaudamasis vengrų pusėje prieš rusus. Kitiems pasisekė pabėgti į Rytų Vokietiją.

Nuo 1950 iki 1952 m. tik 684 vaikai buvo sugrąžinti į Graikiją. 1963 m. repatrijuota maždaug 4000 vaikų (kai kurie iš jų gimę komunistinėse šalyse). Lenkijoje devintojo dešimtmečio pradžioje graikų bendruomenę sudarė keletas tūkstančių žmonių. Kai kurie priklausė „Solidarumo“ profsajungai ir po generolo Jaruzelskio valstybės perversmo pateko į kalėjimus. 1989 m., Lenkijai pasukus demokratijos keliu, keli tūkstančiai Lenkijos graikų sugrįžo į Graikiją. (*La Question grecque devant les Nations unies*, Specialiosios komisijos Balkanams ataskaita, 1950.)

Paskutinis šio periodo teroro aktas tarptautiniame komunizmo judėjime buvo 1957 m. Vengrų komunistas Imre Nagy, vienu tarpu vadovavęs 1956 m. Budapešto sukilimui (žr. Karelo Bartoseko skyrių), buvo prisiglaudęs Jugoslavijos ambasadoje ir nenorėjo iš ten išeiti, bijodamas dėl savo gyvybės. Sovietams jį sučiupti pavyko tik per gudrybes, aplinkinius kelius. Jį teisti buvo nuspręsta Vengrijoje. Bet, nenorėdama užsikrauti sau vienai atsakomybės už šią įteisintą žmogžudystę, Vengrijos komunistų partija pasinaudojo 1957 m. lapkritį Maskvoje vykusia Pirmąja pasauline komunistų partijų konferencija, kad už Nagy mirtį nubalsuotų visi joje dalyvaujantys komunistų partijų vadai, tarp jų prancūzas Maurice'as Thorezas ir italas Palmira Togliatti - išimtis buvo tik lenkas Gomulka. Nagy buvo nu-teistas mirti ir 1958 m. birželio 16 d. pakartas⁹⁵.

⁹⁵ Federigo Argentieri, *Quando il PCI condanna a morte Nagy*, Micromega, Nr. 4, 1992.

2. NKVD šešėlis Ispanijoje

1936 m. liepos 17 d., vadovaujama generolo Franco, prieš respublikos vyriausybę sukilo ispanų kariuomenės įgula Maroke. Kitą dieną maištas persimetė į žemyną. Liepos 19 d. daugelyje miestų (Madride, Barselonoje, Valensijoje, Bilbao) jam kelią pastojų visuotinis streikas ir liaudies masių mobilizacija. Prasidėjo pilietinis karas, brendęs jau keletą mėnesių. 1936 m. vasario 16 d. rinkimuose labai netvirtą pergalę laimėjo Liaudies frontas: dešinieji surinko 3 997 000 balsų (132 atstovai), centristai - 449 000, o Liaudies frontas - 4 700 000 (267 atstovai). 89 vietos teko socialistams, 84 - kairiesiems respublikonams, 37 - respublikonų sąjungai, 16 - Ispanijos komunistų partijai (IKP) ir vienui viena - susivienijusių darbininkų marksistų partijai (POUM), kuri atsirado susiliejus Joaquino Maurino vadovaujamam Darbininkų ir valstiečių blokui ir Andreu Nino kairiesiems komunistams. Nebuvo atstovaujama viena iš svarbiausių Ispanijos politinių jėgų: anarchistai iš Nacionalinės darbo konfederacijos (CNT) ir Iberijos anarchistų federacijos (1 577 0547 nariai, atitinkamai socialistų partijoje ir visuotinėje darbo sąjungoje - 1 444 474)¹, laikydamiesi savo doktrinos, nekėlė kandidatų, bet Liaudies frontas nebūtų galėjęs triumfuoti be jų ir jiems prijauniančių balsų paramos. Turėda-

¹ Kriminalinės policijos vyriausiosios valdybos statistikos, kurią 1934 m. rudenį Parlamentui pateikė buvęs vidaus reikalų ministras Miguelis Maura, duomenimis. Plg. Joaquin Maurin, *Le Communisme en Espagne*, New York, 1964. Apie jėgų santykius taip pat žr. Cerald Brenan, *Le Labyrinthe espagnol. Origines sociales et politiques de la querre civile*, Champ libre, 1984.

ma šešiolika išrinktų narių, IKP buvo atstovaujama gerokai ne pagal savo realias jėgas. Ji skelbėsi turinti 40 000 narių, o iš tikrųjų turėjo, ko gero, kiek daugiau nei dešimt tūkstančių, kurie darė įtaką daugiau kaip šimtui tūkstančių pasekėjų satelitinėse organizacijose.

Susiskaidžiusi ir nevienalytė kairė, galinga dešinė ir viskam pasiryžusi kraštutinė dešinė, neramumai mieste (streikai) ir kaime (užiminėjamos žemės), išskirtinė armijos padėtis, silpna vyriausybė, įvairūs sąmokslai, nuolat auganti politinė prievarta - visa tai kartu privedė prie pilietinio karo, kurio daug kas šaukėsi. Karas iškart įgijo ypatingą pobūdį: Europos mastu jis simbolizavo fašistinių ir demokratinių valstybių susipriešinimą. Įsikišus Sovietų Sąjungai, praraja tarp dešinės ir kairės dar labiau pagilėjo.

Komunistų generalinė linija

Kominternui padėtis Ispanijoje mažai terūpėjo, ir tik 1931 m., žlugus monarchijai, o ypač po 1934 m. Astūrijos darbininkų sukilimo, jis atkreipė į ją dėmesį. Sovietų valstybė beveik nerodė didesnio susidomėjimo Ispanija, nes abi šalys viena kitą pripažino tik 1936 m. rugpjūtį, jau prasidėjus pilietiniam karui, kai SSRS buvo ką tik pasirašiusi „nesikišimo“ paktą, kurį liepos mėnesį buvo priėmusios Anglija ir Prancūzija², viliantis neleisti pilietinio karo internacionalizacijos. Rugpjūčio 27 d. savo pareigas pradėjo eiti sovietų ambasadorius Marselis Izraelevičius Rozenbergas.

Norėdami sustiprinti savo įtaką, Ispanijos komunistai pasiūlė socialistų partijai susijungti su jais. Ši taktika turėjo reikšmės tik jaunimo organizacijoms, pirmiausia 1936 m. balandžio 1 d. įkūrus Socialistinio jaunimo sąjungą, vėliau, birželio 26 d. - Jungtinę Katalonijos socialistų partiją.

² Leonas Blumas jį pasirašė nenorom, spaudžiamas Anglijos ir radikalų, kurie bijojo įsivelti į karą su Vokietija. Blumas vos neatsistatydino, bet jį perkalbėjo Ispanijos ambasadorius socialistas Fernando Los Rios.

1936 m. rugsėjį pradėjusioje dirbti Largo Caballero vyriausybėje IKP turėjo tik du ministrus: švietimo - Jesų Hernándezą ir žemės ūkio - Vincente'ę Uribe'ę. Bet labai greitai sovietų įtaka Ispanijos vyriausybėje išaugo. Kadangi jam simpatizavo vyriausybės nariai (Alvarezas del Vayo, Juanas Negrinas), Rozenbergas pasidarė lyg koks vicepremjeras, dalyvaujantis Ministrų tarybos posėdimuose. Savo rankose jis laikė svarbų kozirį, nes SSRS buvo pasirengusi tiekti ginklus respublikonams.

Šis sovietų partijos-valstybės poelgis peržengiant savo įprasto lauko ribas turėjo ypatingą reikšmę. Nutaikiusi lemtingą momentą, beveik dvidešimt metų po to, kai bolševikai paėmė valdžią, ji išėjo į tarptautinę plotmę, ir tai vėliau leido jai dviem etapais vienas po kito (1939-1941, paskui 1944-1945 m.) išplėsti savo valdžią Vidurio ir Rytų Europoje. Audringų socialinių neramumų, panašių kaip tie, kurie kilo po pirmojo pasaulinio konflikto, ir pilietinio karo derinys Ispanijoje atvėrė rusams netikėtą veikimo sritį. 1936-1939 m. Ispanija sovietams - lyg kokia laboratorija, kur jie, turėdami šitokią patirtį, paleido į darbą visą savo politinę mašiną ir išbandė metodus, prie kurių grįš Antrojo pasaulinio karo pradžioje, vėliau juos plačiai pritaikys karo pabaigoje, jie turėjo daug tikslų, bet pats pirmutinis - padaryti taip, kad Ispanijos komunistų partija (visiškoje Kominternos ir NKVD priežiūroje) galėtų kontroliuoti valstybės valdžią ir respublika šoktų pagal Maskvos dūdelę. Vadinas, turi būti įvesti sovietiniai metodai, pirmučiausia - visur kur policinė sistema - ir likviduotos visos nekomunistinės jėgos.

Ercoli - italų komunistas Palmiro Togliatti, vienas iš Kominternos valdybos narių, 1936 m. nusakė esminius Ispanijos pilietinio karo, kurį apibūdino kaip „nacionalinį revoliucinį karą“, bruožus. Anot jo, liaudies, nacionalinė ir antifašistinė ispanų revoliucija iškėlė komunistams naujus uždavinius: „Ispanijos liaudis sprendžia buržuazinės demokratinės revoliucijos uždavinius naujovišku būdu“. Čia pat jis nurodė šitos ispanų revoliucijos priešus: respublikonų ir „netgi socialistų partijos vadai“ - „elementai, kurie, dangstydami anarchiz-

mo principais, silpnina Liaudies fronto susitelkimą ir vienybę priešlaikiniais prievartinės „kolektyvizacijos“ planais...” Jis iškėlė tikslą: tai komunistų hegemonija, įgyvendinama „per vieningą socialistų ir komunistų partijų frontą, sukūrus jungtinę darbininkiško jaunimo organizaciją, sukūrus Jungtinę Katalonijos proletariato partiją [PSUC], pačią komunistų partiją pavertus didele plačiųjų masių partija”³. Dolorès Ibaruri, ispanų komunistė, labiau žinoma kaip Pasionaria ir išgarsėjusi savo ugingais raginimais imtis ginklo, 1937 m. birželį pasiūlė naują tikslą: „*naujo tipo demokratinę ir parlamentinę respubliką*”⁴.

Iš karto po frankistų perversmo Stalinas elgėsi taip, lyg padėtis Ispanijoje jo visai nejaudintų. Apie tai prisiminė Jefas Lastas, 1936 m. vasarą lydėjęs į Maskvą André Cide'ą: „Mes labai supykome pamatę, kad tie įvykiai visiškai niekam nerūpi. Nė viename susirinkime apie tai nebuvo nė užsiminta, o kai paliesdavome tą temą asmeniniame pokalbyje, atrodydavo, kad pašnekovas skrupulingai stengiasi išsisukti ir nepasakyti savo nuomonės”^{3 4 5}. Vis dėlto po dviejų mėnesių, įvykiams pakrypus kita linkme, Stalinas suprato, kiek naudos jis galėtų išpešti iš dvilypės diplomatijos ir propagandos. Prisidėdama prie „nesikišimo“ politikos, SSRS galėtų dar geriau įsiterpti į didžiųjų valstybių sandorą ir šitaip skatinti didesnę Prancūzijos autonomiją nuo Anglijos. Kartu SSRS slapčia buvo įsipareigojusi tiekti ginklus Ispanijos Respublikai ir teikti jai karinę pagalbą. Ji manė išnaudoti tas galimybes, kurias siūlė Prancūzijos Liaudies fronto vadovybė, dėl materialinės pagalbos ispanų respublikonams pasirengusi bendradarbiauti su sovietų tarnybomis. Léono Blumo nurodymu finansų ministro pavaduotojas Gastonas Cusinas susitiko su sovietų pareigūnais ir emisarais - šie Paryžiuje buvo įkūrę savo būstines ir iš čia organizavo ginklų gabenimą į Ispaniją ir savanorių verbavimą. Kai sovietų valstybė tvirtino nedalyvaujanti žaidime, Kominternas mobilizavo iš es-

³ M. Ercoli, *Particularités de la révolution espagnole*, Bureau d'éditions, 1936.

⁴ Dolorès Ibaruri, *Pour la victoire. Articles et discours, 1936-1938*, ESI, 1938.

Jef Last, *Lettres d'Espagne*, Gallimard, 1939.

mės visas savo sekcijas padėti Ispanijos Respublikai ir kovą dėl jos padarė tikru antifašistinės propagandos ruporu, kuris ypač pravertė komunistiniam judėjimui.

Pačioje Ispanijoje komunistai laikėsi tokios taktikos: stengėsi užimti kuo daugiau ir daugiau pozicijų, kad respublikos valdžios politiką būtų galima „orientuoti“ pagal liniją į sovietų partijos-valsybės, kuriai rūpėjo kuo labiau išnaudoti karo situaciją. Vienas POUM vadovų, Julianas Gorkinas, savo esė *Ispanija, pirmasis mėginimas įkurti liaudies demokratiją (España, primer ensayo de democracia popular, Buenos Aires, 1961)*, be abejo, buvo pirmas, nustatęs ryšį tarp sovietų politikos Ispanijos Respublikoje ir liaudies demokratijų įsitvirtinimo. Gorkinas regi iš anksto nustatytą politinę liniją, o ispanų istorikas Antonio Elorza manė, kad komunistų politiką Ispanijoje veikiau bus nulėmusi „monolitinė, ne pliuralistinė, politinių santykių Liaudies fronte ir Partijos, kuri siekė paversti aljansą kovos platforma dėl savo hegemonijos, vaidmens samprata“. Vis dėlto Antonio Elorza tvirtina, kad nekintamas komunistų politikos siekis buvo primesti IKP hegemoniją visiems antifašistams, „ne tik kovojant su išorės priešų fašistu, bet ir su opozicija viduje“. Jis priduria: „Todėl šis planas yra tiesioginis komunistų atėjimo į valdžią strategijos vadinamosiose liaudies demokratijos šalyse precedentas“⁶.

Šis projektas vos neįsikūnijo 1937 m. rugsėjį. Maskva nuspėjo rinkimų eigą: vieningi sąrašai šiame „nacionaliniame plebiscite“ turėjo pasitarnauti IKP. Šis Stalino inspiruotas ir atidžiai sekamas planas turėjo nutiesti kelią „naujo tipo demokratinei respublikai“. Buvo numatyta eliminuoti komunistų politikai priešiškus ministrus. Bet plano netikėtai buvo atsisakyta, nes tam prieštaravo IKP sąjungininkai, be to, nerimą kėlė respublikonų padėties keitimasis po jų nepasisekusio bandymo pulti Teruelį 1937 m. gruodžio 15 d.⁶

⁶ Antonio Elorza, *Le Front populaire espagnol à travers les archives du Komintern, Une histoire en révolution? Du bon usage des archives, de Moscou et d'ailleurs*, Éditions universitaires de Dijon, 1996.

„Patarėjai“ ir agentai

Kai Stalinas nusprendė, kad Ispanijos dirva siūlo palankią progą SSRS įsikišti ir kad būtų galima iš to turėti naudos, Maskva pasiuntė į Ispaniją didelį kontingentą labai skirtingoms instancijoms atskaitingų kadrų. Pirmiausia karinių patarėjų, kurių ten nuolat būdavo nuo 700 iki 800, o iš viso pabuvojo 2044 (pagal vieną sovietų šaltinį), tarp jų - busimieji maršalai Konevas, Žukovas, generolas V. E. Gorevas, karo atašė Madride. Maskva taip pat mobilizavo savo kominternininkus, kitokius oficialius ir neoficialius „pasiuntinius“. Kai kurie buvo nuolatiniai gyventojai, kaip argentinietis Vittorio Codovilla, kuris nuo ketvirtojo dešimtmečio pradžios atliko svarbų vaidmenį IKP ir jai efektyviai vadovavo; vengras Erno Gero (pravardė „Pedro“), kuriam po karo buvo lemta tapti vienu svarbiausių komunistinės Vengrijos veikėjų; italas Vittorio Vidali (įtariama, kad jis dalyvavo 1929 m. nužudant Kubos komunistų lyderį, studentą Julio Antonio Mella), kuris tapo pirmuoju 1937 m. sausį komunistų suorganizuoto 5-ojo pulko politiniu komisaru; bulgaras Minevas-Stepanovas, nuo 1927 iki 1929 m. dirbęs Stalino sekretoriате; italas Palmira Togliatti, atvykęs 1937 m. liepą kaip Kominterno atstovas. Kiti, kaip prancūzų komunistas Jacques'as Dūdos, čia važinėdavo inspektuoti.

Kartu Maskva į Ispaniją pasiuntė didelį kontingentą savo tarnybų žmonių: A. Antonovą-Ovsejenko⁷, - 1917 m. jis vadovavo Žiemos rūmų šturmui Petrograde, - kuris išsilaipino Barselonoje 1936 m. spalio 1 d.; Aleksandrą Orlovą (tikroji pavardė L. Feldbinas), NKVD Ispanijoje viršininką; lenką Arturą Stachevskį, buvusį Raudonosios armijos karininką, būsimąjį prekybos atašė; generolą Janį Berzinį, Raudonosios armijos žvalgybos valdybos viršininką; Michailą Kolcovą, *Pravdos* redaktorių ir slaptą Stalino įgaliotinį, kuris įsitaisė laikiną

⁷ Jo sūnus istorikas Katalonijos televizijai yra pareiškęs: „Dauguma Ispanijoje užėmusių postus žmonių, kariškių, generolų, patarėjų, vedlių, buvo NKVD agentai“; plg. Lliberto Ferri ir Dolorės Genoves filmą Operacija „Nikolajus“, 1992.

būstą Gynybos ministerijoje. Taip pat į Barseloną atkako NKVD majoras Leonidas Eitingonas su savo pavaldiniu Pavelu Sudoplatovu. 1936 m. Eitingonas buvo atsakingas už teroristines operacijas, kol 1938 m. atvyko Sudoplatovas⁸. Vienu žodžiu, nusprendęs įsikišti į Ispanijos įvykius, Stalinas ten sutelkė visą štabą, galintį sutartinai veikti įvairiose srityse. Rodos, 1936 m. rugsėjo 14 d. naktį Maskvoje NKVD šefas Jagoda Lubiankoje sušaukė bendrą koordinacinį susirinkimą dėl komunistinės intervencijos į Ispaniją. Buvo nurodytas tikslas tiek kariauti su frankistais ir vokiečių bei italų agentais, tiek prižiūrėti, kontroliuoti ir padaryti nekenksmingus komunistų ir SSRS priešininkus pačioje respublikonų stovykloje. Kad nesusikompromituotų vyriausybė, sovietų intervencija turėjo būti kuo slaptesnė ir kuo labiau užmaskuota. Jei patikėsime generolu Krivickiu, kuris buvo NKVD užsienio tarnybų Vakarų Europoje šefas, maždaug iš trijų tūkstančių Ispanijoje buvusių sovietų žmonių tik kokie keturiasdešimt tikrai kariavo, kiti buvo kariiniai patarėjai, politikai arba žvalgybos agentai.

Pradžioje sovietai savo pastangas nukreipė į Kataloniją. 1936 m. rugsėjį jau komunistų infiltruotas Vyriausiasis Katalonijos generaliteto Viešosios tvarkos komisariatas slaptosiose Katalonijos tarnybose (SSI) dekretu įkūrė GRUPO DE INFORMACIÓN, kuriai vadovauti ėmėsi toks Mariano Gomezas Emperadoras; ši oficiali tarnyba, kurioje netrukus dirbo pusšimtis žmonių, iš tikrųjų buvo užsimaskavusi NKVD antena. Jungtinė Katalonijos socialistų partija - šį vardą jai parinko komunistai - lygiagrečiai įsteigė *Servicio Extranjero* (Užsienio tarnybą. - Vert. *past.*), kuri bazavosi Katalonijos aikštėje, „Kolumbo“ viešbučio 340-ajame kambaryje. Jai buvo pavesta kontroliuoti visus per Barseloną traukiančius užsienio komunistus, trokštančius kariauti Ispanijoje. Vadinas, tai buvo dar viena griežtai NKVD kontroliuojama tarnyba, skirta pridengti jo veiklai.⁸

⁸ Pavelo Sudoplatovo prisiminimuose yra reikšminga mintis: „Ispanija buvo lyg „vaidų darželis“, kur įgavo formą visos būsimos mūsų šnipinėjimo operacijos“ (*Missions spéciales*, Le Seuil, 1994, p. 59).

Vienas žmogus priklausė abiem šioms instancijoms ir buvo tiesiogiai pavaldus Orlovui ir Gero vietinis NKVD viršininkas: Alfredo Hertz. Hertz, vokiečių komunistas, kurio tikroji asmenybė dar gerai nenustatyta, buvo įsiskverbęs į Generaliteto vyriausybės žvalgybos ir apsaugos korpusą (*Cuerpo de Investigacion y Vigilancia*) ir kontroliavo pasų tarnybą, taigi ir kelius į Ispaniją ir iš Ispanijos, jam buvo suteikta teisė panaudoti puolamąją gvardiją, elitinius policijos būrius. Per savo tinklą, įkurtą Generaliteto Viešosios tvarkos komisiariate, Hertzas gaudavo informaciją iš kitų komunistų partijų - juoduosius kitų antifašistų sąrašus, skundus apie kritiškai nusiteikusius komunistus, jų biografijų duomenis, kuriuos jam parūpindavo bet kurios KP kadrų tarnybos, ir juos perduodavo į Valstybės departamentą (*Departamento de Estado*), vadovaujamą komunisto Victorio Sala'os. Hertzas sukūrė savo paties tarnybą, *Servicio Alfredo Hertz*, kuri, nors po legalia priedanga, buvo ta pati politinė policija, suformuota iš užsienio ir ispanų komunistų. Jai vadovaujant buvo sudarytas visų Katalonijoje, paskui Ispanijoje apsistojusių užsieniečių registras ir juodieji likviduotinių neparankių asmenų sąrašai. Pirmajame etape, nuo 1936 m. rugsėjo iki gruodžio, opozicionieriai nebuvo sistemingai persekiojami. Ir tik pamažėle NKVD ėmė planuoti tikras represijas prieš kitas politines respublikos jėgas. Pirmiausia prieš socialdemokratus, anarchosindikalistus, trockininkus, komunistus heterodoksus ar nukrypusius nuo politinės linijos. Daugelis šių „priešų“ iš tiesų kritiškai žiūrėjo į komunistus, buvo nusistatę prieš jų hegemoniją ir lygiavimąsi į SSRS. Žinoma, kaip visada tokiomis aplinkybėmis, neišvengta asmeninio keršto ir represijų⁹.

Dvigubi ar trigubi agentai naudojos pačiais banaliausiais ir pačiais įmantriausiais policiniais metodais. Pirmasis šių be galo gudrių policininkų uždavinys buvo respublikos administracijos mecha- ⁹

⁹ Patrik von Zur Mühlen, *Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im spanischen Bürgerkrieg, 1936 bis 1939*, Bonn, Verlag Neue Gesellschaft, 1983.

nizmo, armijos, policijos „kolonizavimas“. Vis didesnį svarbiausių postų užkariavimą, įsitvirtinimą jų branduoliuose galima paaiškinti tuo, kad SSRS duodavo respublikonams gyvybiškai reikalingų ginklų, reikalaudami mainais politinių magaryčių. Priešingai negu Hitleris ar Mussolini, kurie globojo nacionalistus, SSRS nepasitikėjo respublikonais, ir šie turėjo už ginklus iš anksto mokėti auksu iš Ispanijos banko atsargų. Tą auksą SSSR agentai sėkmingai palydėdavo į Sovietų Sąjungą; kiekviena ginklų siunta buvo proga šantažui, ir komunistai tuo naudojosi.

Julianas Gorkinas pateikia sukrečiantį šio karo ir politikos susipynimo pavyzdį. 1937 m. pradžioje Ispanijos vyriausybės vadovas Largo Caballero, palaikomas Manuelio Azana'os (Respublikos prezidento), įgaliojo ambasadorių Paryžiuje Luisą Araquistainą pradėti slaptas derybas su Italijos ambasadoriumi Londone Dino Grandi ir Hjalmaru Schachtu, Hitlerio finansininku, Leonui Blumui ir Anthony Edenui spaudžiant, nutraukti karą. Ispanų komunistai, užsienio reikalų ministro, komunistų draugo Alvarezo del Vayo perspėti, susitarę su pagrindiniais sovietinių tarnybų darbuotojais, nusprendė nušalinti Caballero ir neleisti jokių derybų dėl konflikto išsprendimo - esą italų bei vokiečių kareiviai ir taip atsitraukia"¹⁰.

„Pirma apšmeižia, paskui... kulka į pakaušį“

Taip rusų-belgų rašytojas Victoras Serge'as, 1936 m. balandį ištrūkęs iš SSRS, 1937 m. sutikęs POUM veikėją perspėjo, kaip pavojinga susidėti su komunistais. Šiaip ar taip, komunistams pasipainiodavo rimtų kliūčių: daugybė anarchosindikalistų iš CNT komunistų įtakos išvengė, o POUM jų politikai priešinosi. Silpna ir nereikšminga politiniame žaidime POUM buvo labai tinkama auka. Susidariusi politinė situacija komunistams atrodė itin palanki jų

¹⁰ Julian Gorkin, *Les Communistes contre la révolution espagnole*, Belfond, 1978, p. 18-19 bei 81-82.

kėslams. Be to, buvo manoma, kad POUM artima Trockiui: 1935 m. jos vadai Andreu Ninas ir Julianas Gorkinas ne kartą kreipėsi į katalonų valdžią su prašymu, kad iš Prancūzijos išvytam Trockiui būtų leista įsikurti Barselonoje. Turint galvoje tuomet SSRS vykusią trockininkų medžioklę, nieko nuostabaus, kad Kominterno sekretoriatas, susirinkęs 1936 m. vasario 21 d., taigi penkios dienos po ispanų Liaudies fronto pergalės rinkimuose, davė IKP instrukciją „energingai kovoti su šia kontrrevoliucine trockistine sekta“¹¹. Be to, 1936 m. vasarą POUM turėjo įžūlumo ginti pirmojo Maskvos proceso aukas.

1936 m. gruodžio 13 d. komunistams pavyko iš Katalonų generaliteto tarybos pašalinti Andreu Niną. Jie reikalavo apkaltinti jį SSRS šmeižimu ir ta dingstimi konfiskuoti jo turtą. Savo tikslui pasiekti komunistai griebėsi šantažo, atseit SSRS nebetieks daugiau ginklų. Gruodžio 16 d. *Pravda* pradėjo tarptautinę kampaniją prieš sovietinės politikos priešininkus: „Katalonijoje imta šalinti trockininkus ir anarchosindikalistus; tai bus daroma nedelsiant ir taip pat energingai, kaip buvo ir SSRS“.

Pagal komunistų mąstyseną, bet koks politinis nukrypimas tolygus išdavystei, kuri visur ir visada anksčiau ar vėliau turi susilaukti vienodo atpildo. POUM buvo šmeižiama ir pjudoma, jos junginiai fronte būdavo apkaltinami pozicijų palikimu, tuo tarpu komunistų junginiai nesuteikdavo jiems jokios paramos¹². Čia ypač pasižymėjo Prancūzijos komunistų partijos dienraštis *L'Humanité*, nuolat spausdindamas Michailo Kolcovo straipsnius, - šis buvo didelis Aragono-Triolet tandemio draugas. Pagrindinė šios kampanijos tema trumpai nusakoma kalte kalamu teiginiu: POUM yra Franco bendrininkė, dirbanti išdavikišką darbą fašistų naudai. Komunistai į POUM gretas infiltravo agentus rinkti žinioms ir juodiesiems sąrašams sudaryti, kad atėjus momentui būtų galima nustatyti areštuotų jos narių asmenybes. Vienas toks agentas žinomas: tai Leonas Narvičius, kuris

¹¹ Antonio Elorza, *art. cit.*

¹² Pirmiausia žr. 1937 m. vasario 24 d. *L'Humanité*.

užmezgė kontaktą su Ninu. Ninui pradingus, Narvičius buvo demaskuotas ir POUM saviginos būrio sušaudytas.

1937 m. gegužė ir POUM likvidavimas

Gegužės 3 d. komunistų pasiųsti Civilinės gvardijos būriai atakavo Barselonos telefono stotį, kurią kontroliavo CNT ir UGT darbuotojai. Operacijai vadovavo policijos viršininkas ir PSUC narys Rodriguezas Salasas. Jai rengiantis buvo sustiprinta propaganda ir persekiojimai (uždaryta POUM radijo stotis, sustabdytas jos laikraščio *La Batalla* leidimas). Gegužės 6 d. į Barseloną atvyko penki tūkstančiai komunistų šefuojamų policijos agentų. Tarp komunistų ir nekomunistų įvyko smarkūs susirėmimai, buvo beveik penki šimtai užmuštų ir daugiau kaip tūkstantis sužeistų.

Pasinaudoję sumaištimi, komunistinių tarnybų parankiniai gaudė kiekvieną progą likviduoti politinius varžovus. Tuzinas vyrų pagrobė ir nužudė anarchistų filosofą italą Camillo Berneri ir jo draugą Barneri, kulkų suvarpyti jų lavonai buvo rasti kitą dieną. Taip Camillo Berneri sumokėjo už savo politinę drąsą. Tai buvo tasai pats Berneri, kuris savo laikraštyje *Cuerra di classe* rašė: „Šiandien mes kaunamės prieš Burgosą, rytoj, gindami savo laisves, galbūt kausimės prieš Maskvą“. Tokia pat lemtis ištiko Jaunųjų Katalonijos liberatarų sekretorių Alfredo Martinezą, trockininką Hansą Freundą ir buvusį Trockio sekretorių Erwiną Wolfą.

Komunistas opozicionierius austras Kurtas Landau, prieš atkeliaudamas į Barseloną ir įstodamas į POUM, veikė Vokietijoje, Austrijoje, paskui Prancūzijoje. Rugsėjo 23 d. jis buvo areštuotas ir pradingo tomis pačiomis aplinkybėmis. Jo žmona Katia, pati buvusi kalinama, apie tokius „valymus“ kalbėjo: „Partijos namai, kaip antai Pedreroje, Paseo de Gracia alėjoje, jos kareivinės „Karlus Marxas“ ir „Vorošilovas“, buvo tikri žabangai ir plėšikų urvai. Pedreroje liudytojai paskutinį kartą matė abu „dingusius“ draugus iš Radio-POUM. Kaip tik į šias kareivines komunistai nusivedė jau-

nuosius anarchistus, kankino pačiais žvėriškiausiais būdais, luošino, o galop nužudė. Jų lavonai buvo rasti atsitiktinai". Ji cituoja anarchosindikalistų organą *Solidaredad obrera*: „Prieš mirtį jie buvo barbariškai kankinami, tai rodo sunkių sumušimų žymės ant kūnų, kraujosruvos pilvo srityje, pilvai, išpampę ir deformuoti. [...] Vienas, matyt, buvęs pakabintas už kojų, galva ir kaklas klaidingai pamėlę. Ant kito nelaimingojo galvos likusios aiškios šautuvo buožės žymės".

POUM kovotojai dingdavo visur - išnykdavo be pėdsako, kaip Guido Picelli. George Orwelą, savanoriu įstojęs į POUM koloną, išgyvenęs Švento Baltramiejaus nakties vertas dienas, turėjęs slėptis ir bėgti, Barselonoje tvyrojusią persekiojimo atmosferą aprašė savo veikalė *Skiriama Katalonijai*, skyrelyje „Neramus gegužis Barselonoje".

Komunistų policijos suplanuotos žmogžudystės vykdavo ne vien Barselonoje. Gegužės 6 d. Tortosoje Valensijos vyriausybės pajėgos suėmė dvidešimt CNT kovotojų, gauja žmogžudžių juos išvilko iš miesto rotušės karcerio ir užmušė. Kitą dieną penkiolika anarchistų buvo šaltakraujiškai nužudyti Taragonėje.

Ko komunistai neįstengė iki galo įgyvendinti tiesiogiai, tą pasiekė politinėje plotmėje. Vyriausybės vadovas Largo Caballero atsiskaitė paklusti komunistų įkalbinėjimams paleisti POUM. IKP generalinis sekretorius José Diazas gegužės mėnesį pareiškė: „POUM turi būti eliminuota iš šalies politinio gyvenimo". Po riausių Barselonoje Caballero gegužės 15 d. buvo priverstas atsistatydinti. Į jo vietą atėjo komunistams atsidavusio „nuosaikaus" socialisto Juano Negrino vyriausybė. Visos kliūtys komunistų kėslams buvo patrauktos iš kelio. Negrinas ne tik lygiavosi į komunistus, jis, regis, rašė *Times* žurnalistui Herbertui L. Matthews, kad POUM „buvo kontroliuojama elementų, labai alergiškų [...] viskam, o tai reiškia visiems vieningą ir neginčytiną vadovavimą kovai ir visiems bendrą discipliną", - bet ir pateisino prieš POUM vykdomą terorą¹³. Kaip viskas vėliau apsiverstė, matė Julianas Gorkinas: „Praėjus keletui dienų po Juano Negrino

¹³ Antonio Elorza, *art. cit.*, p. 266.

pirmininkaujamos vyriausybės sudarymo, Orlovas jau veikė taip, lyg Ispanija jam būtų satelitinė šalis, jis prisistatė į Vyriausiąją saugumo valdybą ir pareikalavo pulkininką Ortega, į kurį žiūrėjo kaip į savo pavaldinį, išrašyti orderius POUM vykdomojo komiteto narių areštui¹⁴.

1937 m. birželio 16 d. Negrinas uždraudė POUM, jos vykdomasis komitetas buvo areštuotas. Šis oficialus sprendimas leido komunistų agentams veikti prisidengus grynai šališku teisėtumu. Tą pačią dieną Andreu Ninas pirmą valandą po vidudienio buvo iškviestas į policiją. Niekas iš jo draugų daugiau jo nematė nei gyvo, nei mirusio.

Iš Madrido atvykę policininkai (patikimesni, nes ten visa policija buvo komunistų rankose) apsupo *La Batalla* redakciją ir įvairius POUM objektus. Du šimtai jos kovotojų, tarp jų ir Julianas Gorkinas, Jordi Arqueras, Juanas Andrade, Pedro Bonet, buvo įmesti už grotų. Norėdami a *posteriori* pateisinti POUM likvidavimą, komunistai išlaužė iš piršto išdavystę ir apkaltino ją šnipinėjimu frankistams. Birželio 22 d. buvo įkurtas specialus tribunolas ir paleista į darbą propagandos mašina: esą policija, darydama kratas, pačiu laiku radusi dokumentus, patvirtinančius tą teiginį apie šnipinėjimą. Maxas Riegeris, jiems tarnaujantis žurnalistas, - o gal tai kolektyvinis slapyvardis, - surinko tuos paistalus į knygą *Šnipinėjimas Ispanijoje*, kuri buvo išplatinta visomis kalbomis.

Orlovo vadovaujamiems ir Vidali'o globojamiems galvažudžiams Ričardo Burillo ir Gerö, kurie vadovavo Andreu Nino kankinimui, nepavyko nei išlupti iš jo „prisipažinimą“, kad galėtų patvirtinti jo partijai mestus kaltinimus, nei priversti jį pasirašyti nors menkiausią pareiškimą. Tada jiems neliko nieko kito, tik jį likviduoti, o jo dingimą panaudoti diskreditavimui - esą Ninas pabėgo pas frankistus. Žmogžudystės ir propaganda eina kartu. Atvėrus Maskvoje archyvus, pasitvirtino tai, ką Nino draugai spėjo nutikus dar 1937 metais. ^{14 15}

¹⁴ Julian Gorkin, op. cit., p. 96.

¹⁵ Plg. Lliberto Ferri ir Dolorès Genoves filmą Operacija „Nikolajus“ (Operation Nikolai).

Tik po akcijos prieš POUM birželio 16 ir 17 d. prasidėjo sisteminga žmonių medžioklė, kad išgaudytų visokius „išdavikus“, trockininkus ir t. t. Rengdami operacijas, čekistai naudojo policijos duomenimis. Šalia legalių kalėjimų jie organizavo nelegalius, vadinamuosius „ceka“, - taikliai pavartotas pirmasis sovietų politinės policijos pavadinimas „Čeka“ nauja reikšme. Tų vietų vardai žinomi: centrinis Barselonos ceka buvo Puerta del Anchel bulvaro 24-ajame name, jo filialas - „Kolumbo“ viešbutyje Katalonijos aikštėje; Madride - buvęs Atočos vienuolynas; Alkala de Henareso miestelyje Valensijoje - Šventosios Uršulės vienuolynas. Kalinimo, tardymo ir egzekucijų vietomis buvo paversta daugybė privačių rekvizuotų namų.

1938 m. pradžioje du šimtai antifašistų ir antistalinistų buvo įkalinti Šventosios Uršulės ceka, pramintame Ispanijos Respublikos Dachau, prilyginant pirmajai koncentracijos stovyklai, kurią naciai buvo įkūrę savo politiniams priešininkams. „Buvo tvarkomos nedidelės kapinaitės, kai stalinistai nusprendė čia įkurti „ceka“, - pasakoja viena auka. - „Čekistams“ atėjo į galvą velniška mintis: jie paliko kapines taip, kaip buvo, su atkastais kapais, juose gulinčiais žmonių griaučiais ir pūvančiais visiškai neseniai palaidotais numirėliais. Kaip tik juose per naktį naktis uždarydavo labiausiai užsispyrusius kalinius. Jie naudodavo ir kitokius, ypač brutalius kankinimus: dažnai kalinį pakabindavo už kojų žemyn galva ištisai diena. Kitus sugrūsdavo į siaurą spintą su keletu skylių veido aukštumu, kad vos galėtų pakvėpuoti... Buvo ir dar žiauresnis kankinimo būdas - stalčius. Liepdavo kaliniui atsitūpti ketvirtainiškoje dėžėje ir laikydavo taip keletą dienų. Kai kuriems yra tekę taip išbūti po aštuonias ar dešimt dienų negalint pajudėti...“ Tokiam darbui sovietų agentai naudojo degradavusius asmenis, maniusius, jog Pasionaria pritaria jų veiksams. Argi ne jinai viename mitinge Valensijoje pareiškė: „Verčiau nuteisti šimtą nekaltų negu paleisti vieną kaltą“¹⁶.

¹⁶ Cit. Julian Gorkin, *op. cit.*, p. 181.

Kankinama būdavo metodiškai¹⁷: muilino vandens pilna vonia, stiprūs vimdomieji. Kai kuri kankinimo technika buvo tipiška sovietinė: neleisti užmigti arba ypač uždaryti kalinį nepaprastai ankštoje spintoje, vadinamoje *celda armario* („kamera spinta“), kurioje kalnys negalėdavo nei atsistoti, nei atsisėsti, o juo labiau judinti galūnes, vos pakvėpuodamas plieskiant į akis elektros lempai. Viena me *Gulago archipelago* epizode, kur jis pasakoja apie savo atvykimą į Lubianką, Aleksandras Solženicynas daug vietos skyrė tokio tipo kameros aprašymui.

Lygiai toks pat kasdieninis reiškinys buvo sušaudymas vietoje: „Leitenantas Astorga Vayo, kuris priklauso *Servicio de Investigacion Militar* ir NKVD, rado gerą būdą apsaugoti nuo pabėgimų: kalinius išrikiuoja po penkis, ir jei vieno kalinio trūksta, sušaudo kitus keturis, dar grasina eilei priešais ir eilei už nugaros. Tokiu elgesiu piktnosini net kai kurie jo draugai, bet Vayo, užuot pašalintas iš pareigų, buvo paauskštintas ir tapo vienos pagrindinių Katalonijos koncentracijos stovyklų, Onels de Nagaja, Leridos provincijoje, komendantu“¹⁸.

Kiek žmonių buvo areštuota iš viso, dėl to nuomonės skiriasi. Katios Landau pateiktais skaičiais, oficialiuose ir slaptuose kalėjimuose buvo laikoma 15 000 kalinių, iš jų 1000 poumininkų¹⁹. Yves Levy, atlikęs tyrimą vietoje, kalba apie „dešimt tūkstančių įkalintų revoliucionierių, civilių bei kareivių“, POUM, CNT ir FAI narių. Kai kurie mirė dėl sunkių sąlygų, kaip Bobas Smilie, *Independent Labour Party* atstovas prie POUM, arba Manuelis Maurinas (brolis Joaquino Maurino, kuris pateko į frankistų nelaisvę, bet liko gyvas), miręs Barselonos *cárcel modelo* („pavyzdinis kalėjimas“!). Juliano Gorkino liudijimu, 1937 m. pabaigoje šešiasdešimt du kaliniai buvo nuteisti mirti Santa Klaros kalėjime.

¹⁷ *Los Antros del terror stalinista*, slaptai POUM išleista brošiūra, cit. Julian Corkin, op. cit.

¹⁸ Julian Gorkin, op. cit., p. 205.

¹⁹ Katia Landau, *Le Stalinisme bourreau de la révolution espagnole*, Spartacus, 1938, p. 8.

Sutriuškinus POUM, išblaškus arba suvysčius socialistus, liko anarchistai. Pirmaisiais mėnesiais po respublikonų ginkluoto atkričio į kariškių perversmą Aragone buvo paplitusios žemdirbių artelės, kuriose pasireiškė anarchistų įtaka. Kelios savaitės po 1937 m. gegužės Aragono miestus ir miestelius apsiautė Civilinė gvardija. Žemdirbių artelių suvažiavimas buvo nukeltas, o rugpjūčio 11 d. išėjo dekretas dėl joms vadovavusios Aragono tarybos paleidimo. Jos pirmininkas Joaquinas Ascaso, apkaltintas brangenybių vagyste, buvo suimtas, ir jo vietą užėmė generalinis administratorius, kairysis respublikonas José Ignacio Manteconas, iš tikrųjų komunistų „torpeda“²⁰. Buvo turima galvoje tiesioginė ataka prieš CNT, turėjusi iš pagrindų pakirsti jos įtaką.

Trys divizijos išblaškė arteles: komunisto Enrique Listerio vadovaujama 11-oji, jau pasižymėjusi represijomis Kastilijoje (anarchistų egzekucijos, smurtas prieš valstiečių arteles), 27-oji (priklausanti PSUC, vadinamoji *Karlo Marxo* divizija) ir 30-oji. Šimtai anarchistų buvo areštuoti ir pašalinti iš savivaldybių tarybų, o jų vietas užėmė komunistai, tada bendrai dirbamos žemės buvo atimtos iš kolektyvų ir išdalytos buvusiems savininkams. Operacija buvo teisinama užnugario valymu artėjant numatomam dideliame Saragosos puolimui. Nepaisant šimtų išžudytų žmonių, valstiečiai atkūrė savo arteles. Kastilijoje operacijoms prieš valstiečius vadovavo garsusis generolas El Campesino (Valentinas Gonzálesas). Pasak Césario M. Lorenzo²¹, žiaurumu jis pralenkė Listerį. Vėl buvo išžudyta šimtai valstiečių, sudeginti kaimai, bet CNT ginklu pasipriešino šiai agresijai ir taip padarė galą El Campesino žygiams.

²⁰ Burnett Bolloten, *La Révolution espagnole. La gauche et la lutte pour le pouvoir*, Ruedo Ibérico, 1977, p. 506.

²¹ *Les anarchistes espagnols et le pouvoir, 1869-1969*, Le Seuil, 1969. C. Lorenzo taip pat pažymi, kad anarchistus šimtais žudydavo fronte.

NKVD prie darbo

1937 m. Ispanijoje NKVD buvo sakytum koks pridėtinis Vidaus reikalų ministerijos biuras, jis vadinosi *Crupo de Información*. O komunistų agentai kontroliavo Kriminalinės policijos valdybą. Kaip tik 1937 m. pavasarį ir vasarą *Servicio Alfredo Hertz* turėjo daugiausia darbo. Patį Hertzą Julianas Gorkinas apibūdino kaip „vieną didžiausių tardymo ir žudymo meistrų“. Su juo „dirbo“ Hubertas von Ranke²², nuo 1930 m. tarnavęs pas Ernö Gerö, vienu tarpu internacionalinių brigadų Thaelmanno bataliono politinį komisarą, kol buvo paskirtas prižiūrėti vokiškai kalbančius užsieniečius. Tikriausiai dėl to jis areštavo Erwiną Wolfą, kuris paleistas greitai dingo.

Katia Landau, 1937 m. rugsėjo 11 d. areštuota dviejų *Grupo de Información* narių, pasakojo apie von Ranke's metodus: „Vienas niekingiausių GPU agentų, Moritzas Bressleris, *arba* von Ranke, visą kaltinimą supaprastino iki minimumo. Jis ir jo žmona, Seppel Kaplanz, liepė areštuoti vieną draugą, įtardami jį žinant, kur yra Kurtas Landau. „Jei nepasakysite jo adreso, - kalbėjo jie, - niekada neišeisite iš kalėjimo. Tai Liaudies fronto ir Stalino priešas. Kai tik sužinosime, kur jis gyvena, užmušime“²³.

1937 m. naktį iš balandžio 9-osios į 10-ąją iš savo kambario Barselonos viešbutyje dingo niekam nežinomas jaunuolis, kraštutinių kairuoliškų Norvegijos ir Vokietijos judėjimų dalyvis Marcas Reinas. Po keleto dienų draugai pastebėjo jo dingimą ir sukėlė viešą skandalą. Marcas Reinas buvo ištremto II Internacionalo vadovo Rafaelio Abramovičiaus sūnus. Garsi aukos pavardė, draugų ir šeimos ryžtingos pastangos sužinoti tiesą apie jo likimą sukėlė didelį sujudimą užsienyje ir pridarė keblumų Ispanijos respublikonams.

²² Pierre Broué, *op. cit.*, p. 178.

²³ Katia Landau, *op. cit.* Susidūręs su kovotojais, kurių nuoširdumu nebuvo galima netikėti, apimtas abejonių Hubertas von Ranke pabandė nutraukti ryšius su *Servicio Alfredo Hertz*. Pabėgęs į Prancūziją jis gyveno pogrindyje, slapstydamasis nuo savo buvusių kolegų, dalyvavo Pasipriešinimo judėjime.

Ispanijos vyriausybė buvo priversta pavesti vienam žvalgybos agentui užsiimti tyrimu, kuris visiškai logiškai baigėsi tuo, kad atsakomybė už šį dingimą buvo suversta *Servicio Alfredo Hertz*. NKVD policija ir vyriausybė taip susikibo, kad 1937 m. liepos 9 d. valstybės sekretorius prie Vidaus reikalų ministerijos liudytojų akivaizdoje surengė savo žvalgybos agento (SSI 29) ir dviejų bičiulių - Hertzo bei Gomezo Emperadoro - akistatą. Kitą dieną agentas SSI 29 net buvo Hertzo tarnybos suimtas. Vis dėlto slaptoji tarnyba, kurioje jis dirbo, dar buvo pakankamai galinga ir jį išlaisvino. SSI 29, tikroji pavardė Laurenčičius, 1937 m. buvo frankistų susektas ir areštutas, atiduotas karo tribunolui ir sušaudytas kaip... NKVD agentas!

Nors Reino byla taip ir liko iki galo neišpiniota, - dar ir šiandien nežinoma, koks buvo jo likimas, - vis dėlto ji nulėmė, kad 1937 m. liepą per daug krintančiai į akis Alfredo Hertzo bei Gomezo Emperadoro veiklai atėjo galas: jų tarnybos buvo paleistos, vėliau vėl atkurtos, o jų vadu tapo Victorio Sala. Rugpjūčio 15 d. gynybos ministras socialistas Indalecio Prieto įsteigė *Servicio de Investigacion Militar* (Karinės žvalgybos tarnybą, SIM), kuriai buvo pavesta sujungti visas politinės ir kovos su šnipinėjimu tarnybas. Labai greitai SIM turėjo 6000 agentų. Daug *Servicio Alfredo Hertz* „specialistų“ sutekėjo į SIM. 1939 m. Prieto paliudijo, jog SIM, iš principo skirta kovai su špionažu, buvo įkurta sovietų raginimu ir labai greitai, nepaisant atsargumo priemonių²⁴ (iš pradžių tarnybai vadovavo vienas ministro draugas), komunistai ją užvaldė ir ėmė naudoti savo tikslams. 1938 m. balandžio 5 d., sovietams ir saviems komunistams spaudžiant, Prieto buvo atleistas iš vyriausybės.

Julianas Gorkinas apie SIM veiklą rašė: „Ji areštuos pirmą pasitaikiusį, kad tik vykdytų NKVD politinių represijų planą. „Įtariama-“²⁴

²⁴ Indalecio Prieto, *Comment et pourquoi je suis sorti du ministère de la Défense*, Paris, 1939. Ramonas Rufatas savo knygoje *Respublikos šnipai (Espions de la République*, Alia, 1990) apie SIM pasakoja: „Jos misija, priešingai, negu buvo numatyta iš pradžių, neturėjo nieko bendro su darbu maištininkų zonoje. Iš tikrųjų jos sritis buvo saugumas ir kontržvalgyba respublikonų zonoje, užnugaryje“.

sis" įmetamas į kalėjimą, ir prasideda tyrimas [...]. SIM mėnesių mėnesius saugo asmenų bylas, neva žinioms papildyti. Ir jeigu teisėjas būna įsitikinęs kalinio nekaltumu, įsiterpia SIM, teismo pareigūnų bei advokatų siaubas"^{25 26 27}.

Buvęs mechanikas, šveicarų komunistas Rudolfas Frei, 1931-1932 m. ėjęs mokslus Tarptautinėje leninizmo mokykloje Maskvoje, buvo įpareigotas organizuoti savanorių pervežimą iš Balio į Ispaniją. 1937 m. pabaigoje jis pats savo noru išvyko į Ispaniją ir pateko į SIM kontrolės tarnybą, jam buvo pavesta „rūpintis“ šveicarais²⁶. Nuo 1938 m. pavasario daugelis komunistų kontroliuojamuose kalėjimuose laikomų antifašistų drauge su belaisviais „frankistais“ buvo nu-gabenti į frontą ir priversti statyti žemės įtvirtinimus ir dirbti kitus sunkius darbus labai sunkiomis sąlygomis, be maisto, be medicininės priežiūros, girdėdami nuolatinius komunistų grąsinimus sušaudyti.

Pabėgėlis, kuriam pavyko išsivaduoti, Karlas Brauningas, vienos vokiečių komunistų disidentų grupės narys, 1939 m. gruodį, praėjus daugiau kaip pusei metų nuo savo golgotos, draugams laiške rašė: „Tai, ką mes liepos mėnesį išgyvenome, siaubinga ir žiauru. Dostojevskio *Užrašų iš mirusiųjų namų* vaizdai tėra blankios kopijos to, ką mes matėme. [...] O dar nepaliaujamas, iki kliesdėsio, alkis. Liko tik pusė manęs, koks buvau anksčiau. Oda ir kaulai. Negana to, ligonis ir visiškai be jėgų. Tokioje stadijoje išnyksta riba tarp žmogaus ir gyvulio. Atsiduri ant pirmos barbariškumo pakopos. O! fašizmas galėtų daug pasimokyti iš tų banditų ir leisti sau prabangą vadintis kultūros nešėju. Be abejo, ant mūsų asmens bylų buvo pažymėta: „Sunaikinti fiziškai teisėtomis priemonėmis“. To jie visą laiką ir siekė"²⁷.

²⁵ Julian Gorkin, *op. cit.*, p. 170.

²⁶ Peter Huber, *Die Ermordung des Ignaz Reiss in der Schweiz (1937) und die Verhastung dissidenten Schweizer Spanienkämpfer durch den Geheimapparat der Komintern*, žr. *Kommunisten verfolgen Kommunisten*, Berlin, Akademie Verlag, 1993, p. 68-86.

²⁷ Lettre de Karl Bräuning, cit. Patrik von Zur Mühlen, *op. cit.*

„Maskvos procesas“ Barselonoje

Nepaisant restruktūrizacijų ir infiltravimo bei kamufliažo operacijų, NKVD susidūrė su tam tikromis kliūtimis. Patyrusi žvėriškas represijas POUM susilaukė paramos iš įvairių revoliucinių grupuočių, kurios Prancūzijoje sudarė Kartelį Ispanijos respublikonų įkalintiems revoliucionieriams ginti. Šitaip atvira visuomeninė organizacija pasipriešino tamsiems ir nusikalstamiems sovietų kėslams. Padėties iš-tirti į vietą buvo atvykusios trys delegacijos. Trečioji, vadovaujama Johno MacGoverno iš *Independent Labour Party* ir profesoriaus Féli-cieno Challaye, 1937 m. lapkritį galėjo apsilankyti Barselonos kalėjimuose, taip pat ir *cárcel modelo*, kuriame buvo laikomi penki šimtai antifašistų, ir surinkti jų parodymus apie patirtą smurtą. MacGover-nui ir Challaye pavyko pasiekti, kad apie tuziną kalinių būtų paleisti. Jie net bandė patekti į slaptą NKVD kalėjimą, įkurdintą Susirinkimo aikštėje, bet veltui. Nors ir turėjo teisingumo ministro Manuelio de Irujo paramą, nieko nepešė. MacGovernas tai apibūdino šitaip: „Kaukė nukrito. Mes praskleidėme šydą ir parodėme, kur slypi tikroji val-džia. Ministrai norėjo, tačiau negalėjo“²⁸.

1938 m. spalio 11-22 d. POUM vykdomojo komiteto nariai -Gor-kinas, Andrade, Gironella, Rovira, Arqueras, Rebullas, Bonet, Escude-ras - buvo perduoti specialiam tribunolui, kad pradėtų procesą, kaip ir Maskvoje. Čia irgi buvo stengiamasi sudaryti įspūdį, jog kaltinimai pa-grįsti, kaip jau kartą buvo Sovietų Sąjungoje, prisegus oponentams ben-drą etiketę - „trockininkai“. Bet šį kartą kaltinamieji atmetė visus pa-grindinius kaltinimus. André Gide'as, Georgesas Duhamelis, Roger Mar-tinas du Gard'as, François Mauriacas ir Paulis Rivet telegrafavo Juanui Negrinui, reikalaudami kaltinamiesiems suteikti visas juridines teises. Kadangi kaltinimas rėmėsi prievarta išplėštais prisipažinimais, tai pro-ceso metu susipainiojo patys kaltintojai. Nors nė vienam nebuvo pa- ²⁸

²⁸ *La Terreur communiste en Espagne, La Révolution prolétarienne*, Nr. 263, 25 janvier 1938.

skelbtas mirties nuosprendis, - o to reikalavo komunistų spauda²⁹, POUM kovotojai lapkričio 2 d. buvo nuteisti 15 metų kalėjimo (išskyrus Jordj Arquerą, nuteistą vienuolikai metų, ir Davidą Rey, kuris buvo išteisintas) už tai, kad „laikraštyje *La Batalla* melagingai tvirtino, esą respublikos vyriausybė yra Maskvos statytinė ir persekioja visus, kurie nepaklūsta Maskvos įsakymams“. Štai kur prisipažinimas!

1939 m. kovo mėnesį, kai respublika galutinai pralaimėjo, paskutinis SIM viršininkas bandė nuteistuosius įduoti Franco'ui, kad jis juos sušaudytų, - jie tikėjosi, jog šį nešvarų darbą, kurio nespėjo užbaigti patys NKVD agentai, padarys respublikos priešai. Laimė, išlikusiems gyviems POUM Centro komiteto nariams pavyko pasprukti.

Internacionalinėse brigadose

Respublikonų kova susilaukė tokio atgarsio pasaulyje, kad daugybė savanorių nusprendė tuojau pat viską metę vykti į Ispaniją ir milicijos būriuose arba širdžiai artimesnių organizacijų kolonose kautis su nacionalistais. Bet internacionalinės brigados buvo sukurtos Maskvos iniciatyva, tai buvo tikra komunistų armija³⁰, net jei jose buvo susibūrę ne vien komunistai. Be to, reikia skirti tikruosius kovotojus, tuos, kurie kovėsi fronte, ir aparato darbuotojus, kurie, nors formaliai priklausė brigadoms, mūsų lauke nebuvo. Mat brigadų istorija - tai ne vien herojiški jos narių mūšiai.

Brigados negirdėtai išaugo 1936 m. rudenį ir žiemą. Dešimtys tūkstančių savanorių plūdo iš viso pasaulio. Nebuvo nė kalbos, kad komu-

²⁹ Vasario 8 d. laikraštyje *L'Humanité* Marcelis Cachinas pateikė ataskaitą apie prasidėjusį N. Bucharino ir kitų drauge su juo apkaltintųjų teismo procesą: „Ir jeigu nusikaltimas įrodytas, jei kaltinamasis prisipažino, tuomet nereikia stebėtis teisėjų griežtumu. Mums lieka tik pasvajoti apie tokį kaip sovietinių teisingumo pareigūnų budrumą kovoje su sabotuotojais ir tėvynės išdavikais. Mūsų draugai ispanai supranta, ką norime pasakyti“.

³⁰ 1938 m. vasarį Jefas Lastas rašė: „Komunistų partijos pozicija internacionalinėse brigadose buvo pati stipriausia, ją palaikė beveik visi karininkai ir politiniai komisarai“. Plg. *Lettres d'Espagne*, op. cit., p. 39. Naujausi istorikų tyrimai tą patvirtina.

nistai juos priimtų be jokio patikrinimo. Pirmiausia jie norėjo apsisaugoti nuo dvigubų agentų, nuo frankistų, nacių ar kitokių šnipų infiltravimo. Bet greitai, Sovietų Sąjungoje prasidėjus Didžiajam terorui, komunistai ėmė tikrinti, ar tarp savanorių nėra „kitatikių“. Įvairių komunistų partijų kadrų tarnybos buvo įpareigos „kovoti su provokacijomis“, t. y. išaiškinti visus atskalūniškus, nepatenkintus, nedisciplinuotus elementus. Buvo net bandoma įvesti kontrolę savanorių surinkimo punktuose dar prieš išsiunčiant juos į Ispaniją: Ciūricho policija pas komunistą vokiečių Alfredą Adolpfą aptiko sąrašą, kuriame sovietų agentams Ispanijoje buvo išvardyti nepageidautini savanoriai. Viename Kominternio vykdomojo komiteto dokumente, pažymėtame 1937 m. rudens data, nurodyta, jog brigadoms reikia atsikratyti politiškai nepatikimų elementų, „prižiūrėti savanorių atranką, kad į jas neprasmuktų fašistų ir trockininkų šnipai ar žvalgybos tarnybų agentai“³¹. Neatsitiktinai Kominternio archyve Maskvoje yra kiekvieno brigadų nario dosjė, netgi su politinio pobūdžio pastabomis. Dešimtys tūkstančių aplankų...

Būtent prancūzas André Marty, PKP Politinio biuro narys ir Kominternio sekretorius, 1936 m. rugpjūtį atvažiavęs į Ispaniją kaip Kominternio įgaliotinis respublikonų vyriausybei, atliko Albasetės bazės, kurioje buvo organizuojamos internacionalinės brigados, oficialaus „patrono“ vaidmenį. Be brigadų, komunistai suformavo dar 5-ąjį pulką, jo vadu buvo paskirtas Enrique Listeris, kuris 1932 m. viešėjo SSRS ir ėjo mokslus Frunzės karo akademijoje. Savaime suprantama, Albasetėje taip pat neapsieita be SIM.

Likvidacijų mastas brigadose ir šiandien tebėra diskusijų tema. Vieni, nepaisydami nepaneigiamų liudijimų, pasitenkina neigdami Marty atsakomybę, kiti nori pateisinti egzekucijas. Vėliau El Campesino aiškina: „Be abejo, privalėjome atsikratyti pavojingų elementų. *Neginčijama*, kad vienas kitas buvo sušaudytas, bet tai buvo dezertyrai, žmogžudžiai, išdavikai!“³² Gustavo Reglerio, kuris buvo

³¹ Peter Huber, *art. cit.*

³² El Campesino, *Jusqu'à la mort. Mémoires*, Albin Michel, 1978.

12-osios brigados komisaro pavaduotojas, liudijimas patvirtina egzistavus tokius metodus. Vykstant mūšiui prie Eskorialio, du anarchistai pasitraukė iš kautynių. Regleris liepė juos areštuoti ir pasiūlė išsiųsti į sanatoriją. Apie tai informuotas Marty nusprendė juos pasiųsti į Alkala de Henaresą. Ir tik daug vėliau Regleris sužinojo, kad tai visai ne sanatorija, o buveinė, po kurios stogu įsikūręs specialus egzekucijoms skirtas rusų kariuomenės būrys³³. Maskvos archyvuose aptikta Marty ranka įrašyta pastaba, kur jis skundžiasi IKP Centro komitetui: „Aš taip pat apgailestauju, kad man į Albasetę grąžina šnipus ir fašistus, kurie buvo išsiųsti į Valensiją *likvidavimui*, jūs labai gerai žinote, kad internacionalinės brigados negali pačios to padaryti čia, Albasetėje“³⁴. Galima įsivaizduoti, kad nebuvo taip lengva galabyti „šnipus“ arba „fašistus“ vidury karinės bazės, o ir nežinia, ką turėjo galvoje Marty. Šiaip ar taip, jam labiau patikdavo, kad nešvarų darbą atliktų kiti; tas nė kiek nepalengvina jo moralinės atsakomybės.

Neseniai pastatytame filme³⁵ paminėta Ericho Frommelto, 12-osios brigados Thaelmanno bataliono nario, už dezertyravimą nuteisto mirti 23 val. 15 min., sušaudyto kitą dieną 16 vai. 45 min., egzekucija 1937 m. lapkritį. Oficialiai buvo skelbiama, kad Frommeltas žuvo Teruelio mūšyje. Toks slapukavimas verčia pasvarstyti tokių „dezertyrų“ klausimą. Interbrigadų narys prancūzas Roger Codou, turėjęs progos pavartyti brigadų kalėjimo asmenų bylas, rado daug „mirčių užspringus vandeniu“; jo nuomone, po tuo slėpėsi nesankcionuotos egzekucijos. Interbrigadų nariams buvo skirti du kalėjimai: vienas Barselonoje, Ortos kvartale (1937 m. čia kalėjo 265 žmonės), kitas Kasteljon de la Planoje. Sunku pasakyti, kiek brigadų narių buvo likviduoti. Julianas Gorkinas kaltina André Marty,

³³ Gustav Regler, *Le Claive et le Fourreau*, Plon, 1960.

³⁴ Arch. CRCEDHC 545.6.1034; įrašą cituoja R. Skutelskis, *André Marty et les Brigades internationales*, žr. *Cahiers d'histoire*, 2' trimestre 1997.

³⁵ Ute Bönnen ir Gerald Endres, *International Brigaden. Freiwillige in spanischen Bürgerkrieg*, GDR/Arte, 1996.

laiko jį „asmeniškai atsakingu“ maždaug už penkių šimtų „nedisciplinuočių ar tiesiog įtartų „opozicionizmu“ brigadų narių egzekucijas .

Iš Glazgo atkeliavęs Robertas Martinas patvirtina, kad Albasetėje dažnai vykdavo areštai. Pats suimtas, kameroje jis rado septyniasdešimt interbrigadų vyrų, kurie buvo dalyvavę kautynėse ir net kai kurie sužeisti. Nepaprastai sunkios kalėjimo sąlygos paskatino šiuos kalinius surengti bado streiką. Nors buvo paskelbta, jog jie išleidžiami į laisvę, visi mažomis grupelėmis buvo pervežti į Barseloną. Robertas Martinas su draugais buvo nugabenti į Falkono viešbutį, į buvusią POUM būstinę, paverstą kalėjimu, paskui į Kalje Korsigą, ten visi buvo nufotografuoti ir paimti jų pirštų atspaudai. Per stebuklą išsivadavęs Martinas pasiekė Prancūziją; kas nutiko jo draugams, nežinojo³⁷.

Socialdemokratas Maxas Reventlowas sako, kad po to, kai nacionalistai prasiveržė prie Viduržemio jūros ir respublikonai gavo trauktis, brigados su savimi pasiėmė mažiausiai 650 kalinių. Pasiekus Kataloniją, jie buvo uždaryti Ortoje ir Kasteljone - dviejuose kalėjimuose, kurių komendantas buvo kroatas Copičius. Jis liepė šešiolika vos atvykusių kalinių sušaudyti. Vienos komisijos nuomone, šiuose kalėjimuose buvo vykdomos mirties bausmės be jokio teismo: jei penkiasdešimt suimtųjų pabėga, penkiasdešimt kitų sušaudoma. Kankinimai čia buvo įprastas dalykas. Vokiečių leitenantą Hansą Rudolphą kankino šešias dienas: jam buvo sulaužytos rankos ir kojos, nulupti nagai. Mirties bausmė jam ir dar šešiams kaliniams buvo įvykdyta 1938 m. birželio 14 d., paleidžiant kulką į pakaušį. Vėliau patrauktas atsakomybėn dėl šnipinėjimo Copičius išnešė kailį tikrai įsikišus jo broliui pulkininkui Vladimirui Copičiui, Luigi'ui Longo'ui ir André Marty .

Nužudęs esesininką, komunistų deputatas vokiečių Hansas Beimle-
ris ištrūko iš Dachau ir nusigavęs į Ispaniją padėjo organizuoti

³⁶ Julian Gorkin, *op. cit.*, p. 82.

³⁷ La Révolution prolétarienne, 25 octobre 1937.

³⁸ Rolf Reventlow, *Spanien in diesem Jahrhundert*, Europa-Verlag, 1969.

Thaelmanno batalioną. 1938 m. gruodžio 1 d. jis buvo užmuštas Palasetėje. Gustavas Regleris tikino, kad Hansas Beimleris krito nuo frankistų kulkos. Kitaip sako Beimlerio draugė Antonia Stern, iš kurios buvo atimti visi dokumentai, o pati išvaryta iš Ispanijos: ji tvirtino, jog Beimleris, rodos, kritikavo pirmąjį Maskvos procesą ir dar susisiekė su buvusiais VKP vadovais Arkadijumi Maslowu ir Ruth Fischer, kurie buvo prisidėję prie opozicionierių grupės Paryžiuje. Remdamasis *Servicio Secreto Inteligente* - specialaus katalonų policijos padalinio, turėjusio informatorių tarp komunistų - raportu, Pierre'as Broué linkęs manyti, jog Hansas Beimleris buvo nužudytas³⁹.

Internacionalinės brigados į savo gretas pritraukė daug vyrų ir moterų, jie ėjo vardan idealo, pagauti solidarumo, kilniaširdiškumo polėkio, dėl kurio buvo pasiryžę pasiaukoti. Stalinas ir jo tarnybos dar kartą ciniškai pasinaudojo jų jausmais, o paskui paliko Ispaniją (ir brigadas) liūdnam likimui. Jis jau rengėsi savo suartėjimui su Hitleriu.

Tremtis ir mirtis „proletariato tėvynėje“

Po respublikonų pralaimėjimo 1939 m. kovo mėnesį Paryžiuje buvo įkurtas Togliatti'o vadovaujamas komitetas atrinkti ispanams, kuriuos galima leisti į „proletariato tėvynę“. Apie savo kelionę į SSRS yra papasakojęs El Campesino⁴⁰. 1939 m. gegužės 14 d. Havre su 350 žmonių, tarp kurių buvo IKP Politinio biuro ir Centro komiteto nariai, komunistų deputatai, 5-ojo pulko vadai ir apie trisdešimt brigadų vadų, pakilęs į „Sibiro“ denį El Campesino buvo vienas iš tų, kurie po NKVD sparnu sukūrė naują komitetą. Naujojo komiteto funkcija buvo kontroliuoti 3961 ispanų pabėgėlių, kurie netrukus buvo suskirstyti į aštuoniolika grupių ir išsiųsti į skirtingus miestus. Tremtyje

³⁹ Pierre Broué, *op. cit.*, p. 180 ir 185, ir Julian Gorkin, *op. cit.*, p. 175.

⁴⁰ General „El Campesino“, *La Vie et la mort en URSS (1939-1949)*, Les îles d'or, 1950.

dauguma partijos vadų šnipinėjo ir skundė savo tėvynainius, pvz., buvęs IKP Chaeno komiteto sekretorius, liepęs areštuoti pusę Char-kovo ispanų grupės, arba Cortina, kurio valia daug invalidų buvo iš-vežta į Sibirą. Išmestas už „trockizmą“ iš Frunzės karo akademijos, 1941 m. El Campesino pradėjo dirbti Maskvos metro. Vėliau jis buvo išvežtas į Uzbekistaną, paskui į Sibirą, o 1948 m. ištūko į Iraną.

1942 m. kovo 19 d. Tiflise iškritęs iš namo, kuriame gyveno, penkto aukšto, kaip tik tada, kai nei žmonos, nei dukros nebuvo šalia, savo mirtį atrado IKP generalinis sekretorius José Diazas. Prieš mirtį Diazas rašė knygą apie savo gyvenimo patirtį, regis, jam atsi-vėrė akys, neseniai jis buvo išsiuntęs laišką valdžiai, kuriame pro-testavo prieš blogą elgesį su vaikais Tifliso kolonijoje.

Pilietinio karo metu į SSRS buvo išsiųsta tūkstančiai ispanų vai-kų nuo penkerių iki dvylikos metų⁴¹. Respublikonams pralaimėjus, jų padėtis pasikeitė. 1939 m. ispanai mokytojai buvo apkaltinti „troc-kizmu“. El Campesino liudijimu, 60% jų buvo areštuoti ir uždaryti į Lubianką, kiti išsiųsti į gamyklą. Viena jauna mokytoja beveik dvi-dešimt mėnesių buvo kankinama, paskui sušaudyta. Nuo to laiko, kai kolonijai ėmė vadovauti sovietiniai auklėtojai, vaikų dalia tapo nepavydėtina. Ypač nedrausmingų. Kalugoje tokie buvo atiduoti ab-soliučiai Juano Modesto - generolo, mokyklą išėjusio 5-ajame pul-ke - ir Listerio valdžiai⁴².

1941 m., kaip liudija Jėsus Hernándezas, 50% vaikų sirgo tu-berkulioze, 750 (taigi 15%) mirė iki išsikraustant 1941 m. Jaunuoliai atsidūrė Urale ir Centriniam Sibire, Kokande. Jie būrėsi į vagių gaujas, merginos užsiiminėjo prostitucija. Kai kurie nusižudė. Anot Jėsus Hernándezo, iš 5000 vaikų 2000 mirė⁴³. 1947 m., minint de-šimtąsias atvykimo į SSRS metines, Maskvos Stanislavskio teatre

⁴¹ Davidas W. Pike nurodo, kad SSRS atsidūrė maždaug 6000 ispanų, tarp jų 2000 vaikų, lydimų 102 mokytojų. Plg. *Les republicains espagnols incarcérés en URSS clans les années quarante, Matériaux pour l'histoire de notre temps*, Nr. 4-5, 1985.

⁴² Pasak El Campesino, girtas Listeris išprievartavo penkis mergaites.

⁴³ Jėsus Hernández, *La Grande Trahison*, Fasquelle, 1953.

susirinko 2000 jaunų ispanų. 1956 m. rugsėjį 534 išvyko į Ispaniją. Galiausiai iš jų visų sugrįžo tik 1500.

Kitų ispanų laukė „gyvenimas ir mirtis SSRS“. Turima galvoje jūreiviai ir aviatoriai nekomunistai, savo noru atvažiavę mokytis. El Campesino'ui pavyko sužinoti apie 218 jaunų aviatorių, 1938 m. atvykusių į Kirovabadą šešių septynių mėnesių mokomajai praktikai, likimą. 1939 m. pabaigoje pulkininkas Martinezas Cartonas, IKP Politinio biuro narys ir NKVD agentas, jiems liepė pasirinkti: arba likti SSRS, arba išvažiuoti į užsienį. Tie, kurie panoro išvykti iš SSRS, buvo pasiūsti į gamyklą. 1939 m. rugsėjo 1 d. visi buvo areštuoti, jiems iškeltos bylos. Kai kurie buvo kankinami, kiti nužudyti Lubiankoje, dauguma nuteisti dešimčiai arba penkiolikai metų lagerio. Iš grupės, pasiūstos į Pečioralijevą, nė vienas neišliko gyvas. Iš tų 218 aviatorių išgyveno tik pustuzinis.

1947 m. keletui pabėgėlių pasisėkė ištrūkti iš Sovietų Sąjungos. Pasilikusiems buvo pasiūlyta pasirašyti, jog lieka gyventi SSRS. 1948 m. balandį José Esteras (Mauthauzeno koncentracijos stovyklos politinis kalnys Nr. 64553) ir José Domenechas (Noengamo politinis kalnys Nr. 40202) Ispanų politinių tremtinių ir kalinių federacijos (*Federacion Española de Deportados e Internados Políticos*) vardu surengė Paryžiuje spaudos konferenciją, norėdami paskelbti surinktas žinias apie Karagandos lagerį Nr. 99 Kazachstane, į šiaurės vakarus nuo Balchašo ežero. Jie pasakė 59 tremtinių, iš kurių 24 buvo lėktuvų pilotai ir 33 jūreiviai, pavardes. 1948 m. kovo 1 dienos manifeste abudu buvę lagerininkai savo žygį šitaip apibūdino: „Tai svarbiausia mūsų pareiga, imperatyvas visiems, kurie patyrė badą, šaltį ir sielvartą gestapo ar SS inkvizitorių priespaudoje, tai pilietinė pareiga mūsų visų, kam žodžiai Laisvė ir Teisė turi tą pačią reikšmę, kuri aiškiai apibrėžta kodeksuose, iš solidarumo protestuoti ir reikauti laisvės žmonėms, virš kurių kybo tikros mirties grėsmė“.

Po Antrojo pasaulinio karo komunistai ir jų specialiosios tarnybos toliau dirbo oponentų likvidavimo darbą. Buvęs Leridos POUM

vadovas Joanas Farré Gasso dalyvavo Prancūzijos Pasipriešinimo judėjime, jis buvo Viši režimo areštuotas ir uždarytas į Muasako kalėjimą. Išėjęs į laisvę, norėjo pareiti pas žmoną į nedidelį prancūzų Katalonijos miestelį. Kelyje į Montobaną jį sulaukė partizanai komunistai - iš ispanų būrio - ir sušaudė vietoje⁴⁴. Ši žmogžudystė pratęsė Ispanijos pilietinį karą arba tai, kas jame buvo liūdniausia: žmogžudystės, arba „likvidavimus“, kurių aukomis tapo tūkstančiai pačių ryžtingiausių ir drąsiausių antifasistų. Ispanų atvejis rodo, kad komunistai, siekdami politinių tikslų, be jokio skirtumo naudojo tiek policines, tiek nusikalstamas priemones. Ir jeigu tikra teisybė, kad tarpukario Ispanija buvo pritvinkusi politinio ir socialinio smurto ir kad pilietinis karas atvėrė šiam smurtui kelią, tokia pat tikra teisybė, kad prie to, užsimaskavę kova prieš fašizmą, vadovaudamiesi SSRS interesais prisidėjo sovietai su savo visagale partija-valstybe, kuri pati yra gimusi iš karo ir prievartos.

Žinoma, svarbiausias Stalino ir jo patikėtinių tikslas buvo paimti savo kontrolėn respublikos likimą. Tam pasiekti „kairiosios“ opozicijos - socialistų, anarchosindikalistų, poumininkų, trockininkų - likvidavimas buvo ne mažiau svarbus negu karinė pergalė prieš Franco.

⁴⁴ Julian Gorkin, op. cit., p. 192; René Dazy, op. cit., p. 247-249. 1944, *Les Dossiers noirs d'une certaine résistance... Trajectoire du fascisme rouge*, Perpignan, Édition du CES, 1984. Knygoje kalbama apie komunistų likviduotą į Prancūziją pabėgusių ispanų antifasistų Nacionalinę ispanų sąjungą.

3.

Komunizmas ir terorizmas

Trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje tarptautinis komunistinis judėjimas apsiribojo daugiausia kurstydamas ginkluotus sukilimus, kurie visi žlugo. Galop tokios veiklos buvo atsisakyta ir, pasinaudojus penktojo dešimtmečio nacionalinio išsivadavimo karais prieš nacizmą ir japonų militarizmą bei šeštojo-septintojo dešimtmečio kolonijų išsilaisvinimo karais, imta kurti tikras karines formuotes - partizanų būrius, kurie pamažu virto reguliarios kariuomenės juginiais, tikromis raudonosiomis armijomis. Jugoslavijoje, Kinijoje, Šiaurės Korėjoje, vėliau Vietname bei Kambodžoje tokia veikimo forma komunistų partijoms padėjo užgrobti valdžią. Tačiau partizanų nesėkmės Lotynų Amerikoje, kur jiems atkakliai pasipriešino JAV specialistų apmokytos karinės formuotės, paskatino komunistus grįžti prie vadinamųjų „teroro“ veiksmų, kuriuos ligi tol jie mažai tepraktikavo, išimtį sudaro nebent Sofijos katedros susprogdinimas 1924 m. Tiesa, skirtumas tarp gryo terorizmo ir nuolatinio rengimosi ginkluotam sukilimui - sąlyginis, dažniausiai čia veikia tie patys žmonės, net jei užduotys ir skirtingos. Šios dvi veikimo formos nėra tokios jau nesuderinamos. Dauguma nacionalinio išsivadavimo judėjimų paprastai derindavo terorizmą su partizanine kova - pavyzdžiu gali būti Alžyro nacionalinio išsivadavimo frontas (ANIF) ar Alžyro nacionalinio išsivadavimo armija (ANIA).

Alžyro atvejis įdomus tuo, kad prancūziškojo Alžyro šalininkai nacionalistų sukilime matė tiesiogiai nagus prikišus Maskvą, jiems tą patvirtina ir tas tikras faktas, kad mušiuose dėl Alžyro (1956-

1957) Alžyro komunistų partija sostinės ANIF vadui Yacefui Saadi davė geriausius savo sprogdinimo specialistus.

Ar tai reiškė, jog nacionalinis judėjimas buvo artimas komunistui? Šiuo atveju visiškai atvirkščiai, Alžyro komunistų partija buvo priremta prie sienos. Užsienyje ANIF visai atvirai buvo palai komas Sovietų Sąjungos. Vis dėlto Maskva bijojo veltis į tiesioginį konfliktą su Prancūzija, ir keletas jos specialiųjų tarnybų labai ribotų operacijų buvo atidėta. Ginklų ANIF tiekė Nassero Egiptas, Tito Jugoslavija ir Čekoslovakija, kaip Rytų bloko „įgaliotinė“ (Prahos rūpesčiu tam tikras skaičius ANIF kadro buvo apmokytas pagrindinės veiklos technikos gudrybių). Sovietai nutarė likti nuošaly. Gal jie nujautė, jog busimasis Alžyras bus politiškai jiems artimas, bet taip pat budriai saugos savo nepriklausomybę? Faktas tas, kad specialiosioms Maskvos tarnyboms nepavyko suvystyti didžiausios naujojo režimo šventenybės - sukarinto saugumo, kaip buvo padaryta su Kubos DGI.

Kitas pavyzdys, bylojantis apie sovietų apdairumą susidūrus su neaiškiais nacionaliniais judėjimais, - airiai. IRA (*Irish Republican Army* - Airijos respublikonų armija), kuri buvo įkurta Dubline pralaimėjus 1916 m. Velykų sukilimui, „respublikonizmas“ taip ir liko gana specifinis Airijos mąstymo būdas. Neteikdama reikšmės socialiniam klausimui, ji visą savo veiklą nukreipė į nacionalinę problemą (nuo 1921 m. stengėsi suvienyti salą atplėšus nuo Britų karūnos šešias šiaurės grafystes). Tačiau prosovietišškai nusiteikę veikėjai, 1933 m. įsteigę *Communist Party of Ireland*, vis labiau ir labiau tolo nuo savo grynai nacionalinių rūpesčių ir į pirmą vietą iškėlė vien „klasių kovą“.

IRA norėjo gauti ginklų, kad galėtų kautis su anglais. Tarpukariu ji bandė jų prasimanyti iš SSRS. Maskvai ne kartą teko mandagiai išsisukinėti nuo jų prašinėjimų - neatrodė protinga, apginkluojant tuos pernelyg nepriklausomus žmones, rizikuoti atviru konfliktu su Didžiąja Britanija. Nieko nepakeitė ir tai, kad keli šimtai šios slaptos organizacijos narių kovėsi internacionalinėse brigadose Is-

panijoje. 1939-1940 m., kai IRA ėmėsi naujos sprogdinimų kampanijos pačioje Anglijoje, į jos slapčiausią junginį, sudarytą iš mažytės grupelės protestantų, taigi ne tokių įtartinų, nacionalistų, per Betty Sinclair prasiskverbė komunistų aparatas. Visoje Europoje buvo diversantų grupuočių, tokių kaip Ernsto Wollweberio tinklas, pasinešusių užpildinėti vokiečių, taip pat britų bei prancūzų laivus. Šį sykį Maskva ketino pasinaudoti IRA. Pogrindinė organizacija, vykdanči diversijas Jos Didenybės karo laivuose, būtų buvusi gera priedanga sovietų operacijoms prieš anglus. Vis dėlto tas reikalas neišdegė. Nuo to laiko Maskva prarado pasitikėjimą airiais, pasirengusiais sudaryti sąjungą su bet kuo, kad tik gautų ginklų, tačiau kategoriškai atsisakančiais mokėti už tai politinę kainą ir paklusti to kito planams. Pačioje aštuntojo dešimtmečio pradžioje, po Šiaurės Airijos katalikų maišto, IRA vėl griebėsi prieš britus ginklų (dažniausiai sprogmenų, pagal savo specializaciją). Priešingai negu teigia gajė legenda, tie ginklai ir sprogmenys nei tiesiogiai, nei netiesiogiai nesusiję su Sovietų Sąjunga. Iš tiesų daug daugiau stambių IRA rėmėjų gyveno ir tebegyvena anapus Atlanto, airių amerikiečių bendruomenėje, o ne Rytuose.

Taigi ne visur pasireiškia „Maskvos ranka“. Vis dėlto ji uoliai rėmė kai kurias terorizmo formas Vidurio rytų Azijoje. Sovietai labai anksti viešai pripažino Yassero Arafato Palestinos išsivadavimo organizaciją (OLP) ir svarbiausią jos struktūrą *El Fatah*, nusprendę, kad šios palestiniečių organizacijos atstovauja panašiam nacionalinio išsivadavimo judėjimui kaip ir Alžyro FLN. Bet kartu KGB nenuleido akių nuo kitos palestiniečių nacionalizmo apraiškos - daktaro Georges'o Habache'o Palestinos išsivadavimo liaudies fronto (FPLP). Šis gana gerai organizuotas, save radikaliu marksistiniu laikantis judėjimas be jokių skrupulų organizuodavo teroristinius, išpuolius, įžūlius lėktuvų užgrobimus ir prisiimdavo atsakomybę už juos. Tokia veikla, prasidėjusi 1968 m. liepą *Boeing EL Al* užgrobimu, paskui gruodį Atėnų oro uosto užpuolimu, kulminaciją pasiekė 1970 m., prieš pat Jordanijos karaliaus Husseino kariuomenei su-

mušant palestiniečius. Laikiname Zarkos aerodrome FPLP teroristai užgrobę susprogdino tris lėktuvus: TWA kompanijos (JAV) *Boeing*, Swissair *DC-8* ir Didžiosios Britanijos kompanijos BOAC *Viscount VC-10*. Jų keleivius paėmė įkaitais.

Vienas organizacijos veikėjų, Nayefas Hawatmehas, sunerimęs dėl tokių ūmių terorizmo virąų, 1970-1971 m. nusprendė atsiskirti ir įkūrė FDPLP (Demokratinį Palestinos išvadavimo liaudies frontą). Jo organizacija, vis labiau besilygiuojanti į komunistų ortodoksų pozicijas, dėl „masinio darbo“ ir „proletarinio internacionalizmo“ viešai atsisakė terorizmo, kurio dar vienu tarpu nevengė. Taigi FDPLP lyg ir turėjo atrodyti iš palestiniečių tinkamiausias sąjungininkas komunistams. Paradoksas, bet KGB kaip tik tuo metu dar labiau ėmė remti FPLP. Ir, kaip visada būna, daktarą Habache'ą greitai pranoko jo dešinioji ranka ir „operacijų vadovas“, buvęs dantistas chirurgas su JAV Beiruto universiteto diplomu, Waddi Haddadas.

Daktaras Haddadas - žmogus su galva. Anot buvusio Prancūzijos slaptųjų tarnybų (DGSE) šefo Pierre'o Mariono, Haddadas - tikrasis šiuolaikinio terorizmo išradėjas: „Tai jis sukūrė struktūras, tai jis išugdė svarbiausius vadus, tai jis išstobulino teroristų telkimo ir parengimo metodus, tai jis iki smulkmenų išlavino taktiką ir techniką“¹. 1973 m. pabaigoje - 1974 m. pradžioje jis atsiskyrė nuo FPLP ir įkūrė savo struktūrą, FPLP-Cose (FPLP užsienio operacijų vadovybė), ištiesai atsidėjusią tarptautiniam terorizmui. O Habache'o organizacija mėgino griebtis kitokios veiklos - partizaninių operacijų prieš Izraelio armiją ir masinio darbo palestiniečių pabėgėlių stovyklose.

Vis dėlto KGB nusprendė Haddadą paremti, ir apie tai be jokio pagražinimo liudija 1974 m. balandžio 23 d. pranešimas Nr. 1071-1/05. KGB jį adresavo asmeniškai Leonidui Brežnevui:

„Nuo 1968 m. Valstybės saugumo komitetas palaiko naudingus slaptus kontaktus su Waddi Haddadu, FPLP Politinio biuro nariu, FPLP užsienio operacijų vadu.

¹ Pierre Marion, *Mission impossible*, Calmann-Lévy, 1991.

Šį mėnesį susitikęs su KGB tinklo Libane vadu, Waddi Haddadas konfidencialiai atskleidė FPLP rengiamų ardomųjų ir teroristinių veiksmų programą, kurios svarbiausius punktus pateikiame žemiau".

Toliau eina sąrašas taikinių, planuojamų teroristinių ir ardomųjų aktų Izraelio teritorijoje, išpuolių prieš deimantų kasyklų trestus, Izraelio diplomatų užpuolimų, naftotiekių diversijų ir tanklaivių Saudo Arabijoje, Persijos įlankoje ir net Honkonge skandinimų sąrašas.

Ir KGB patikslina:

„W. Haddadas prašo mus padėti jo organizacijai įsigyti specialios tam tikro tipo įrangos, reikalingos diversinėms operacijoms. Bendradarbiaudamas su mumis ir prašydamas mūsų pagalbos, W. Haddadas gerai žino, kad mes iš principo esame prieš terorą, ir neužduoda mums klausimų, šiuo atžvilgiu susijusių su FPLP veikla. Tokie ryšiai su W. Haddadu mums leidžia tam tikru laipsniu kontroliuoti FPLP užsienio operacijų tarnybos veiksmus, kreipti ją Sovietų Sąjungai naudinga linkme, pasinaudojant šios organizacijos pajėgomis realizuoti mūsų interesus, savo operacijose laikytis reikiamo slaptumo".

Gražus dvigubo kalbėjimo pavyzdys. Prašyte prašosi išvada: velniop principus, kai gali įkirsti priešui ir pats neįkliūti. Tas dokumentas buvo perduotas Suslovui, Podgornui, Kosyginui ir Gromy-kai ir apie balandžio 26 d. turėjo būti aprobuotas².

Geriausias Waddi Haddado mokinyš - jaunas venesuelietis Iljčius Ramirez-Sanchezas, labiau žinomas Carlosu slapyvardžiu. Abiem vyrams teko dirbti su vienos azijiečių teroristinės grupės, Japonų raudonosios armijos, kurios kelias gana pamokomas, likučiais. Įkurta septintojo dešimtmečio pabaigoje, suradikalėjus japonų studentų judėjimui per patį maoistinės bangos pakilimą, ji greitai suėjo į kontaktą su Šiaurės Korėjos agentais (korėjiečių bendruomenė japonų salyne gana didelė). Šie apmokė jos kadrus ir aprūpino juos įran-

² Visas tekstas, kurio išraukas žurnale *Boston Globe* paskelbė Paulis Quinnas, prancūzų kalba buvo išspausdintas laikraštyje *Les Nouvelles de Moscou* („Maskvos naujienos“) 1992 m. birželio 23 d. (Nr. 25).

ga, bet neįstengė užkirsti kelio kruvinai vendetai tarp „atskalūnų“ ir „ortodoksų“ pačioje septintojo dešimtmečio pradžioje. Rezultatas: skilimas. Dalis japonų kadrų su ginklais ir manta perėjo į Šiaurės Korėjos tarnybą. Pabėgę į Pchenjaną, šiandien jie dedasi esą verslininkai ir tarpininkai su Vakarais. Kiti nutarė dar labiau išplėsti savo veiklą pasaulyje, jie prisijungė prie Waddi Haddado. Štai iš kur buvo atsiradę trys Japonų raudonosios armijos nariai, kurie 1972 m. gegužę FPLP vardu surengė skerdynes Lod Tel Avivo oro uoste. Tuomet žuvo 28 žmonės.

Tegu FPLP-Cose ir dirbo ranka rankon su nacių šveicarų bankininku François Cenoud, kaip knygoje *L'Extrémiste* („Ekstremistas“), pagrįstoje šio prisipažinimais, atskleidė Pierre'as Péanas, KGB tai nė kiek netrikdė³. KGB nematė jokių priežasčių, kurios kliudytų Carlosui, iš pradžių atvirai veikusiam FPLP-Cose, dabar dirbti jai, KGB.

Carlosas: ryšiai su penkiolikos arabų ir Rytų valstybių slaptosiomis tarnybomis

Iljičius Ramirezas-Sanchezas, Venesuelos advokato, didelio Lenino gerbėjo (trims savo sūnams jis davė iš eilės Vladimiro, Iljičiaus ir Uljanovo vardus), sūnus, teisėjui Bruguiere'ui prisipažino, kad pirmiausia 1969 m. jis sutiko vieną FPLP narį, Rifaatą Aboulą Aouną. Tai buvo Maskvoje, kur būsimasis Carlosas gerokai nuobodžiavo, studijuodamas universitete marksizmą-leninizmą, fiziką ir chemiją. Nusivylęs lotynų amerikiečių komunistų partijų neveiklumu, Carlosas jautėsi pasirengęs smarkiai kraštutinei avantiūrai. Kaip FPLP-Cose, su kuriuo susipažino svečiuodamasis Jordanijoje. Po apmokymo periodo 1971 m. pradžioje jis jau pasirengęs operacijoms; pasikliaudamas pasiturinčių šeimų vaikams būdingu apsukrumu, nar-dyte nardo po Vakarų šalis ir vykdo akiplėšiškus kruvinus išpuolius.

1975 m. birželį Paryžiuje Carlosas nužudo du Teritorinės priežiūros valdybos policininkus, o trečią sunkiai sužeidžia. Gruodį jis ves vieną

³ Pierre Péan, *L'Extrémiste*, Fayard, 1996.

diversantų grupę šturmuoti OPEP (Naftą eksportuojančių šalių organizacija) būstinės Vienoje. Rezultatas: trys negyvi ir lėktuvo bilietas į Alžyrą. Su savo komandos draugais vokiečiais iš radikalaus kairuoliško judėjimo, Johannesas Weinrichas vadovaujamų revoliucinių kuopelių, jis leidžiasi į Libiją, paskui į Jemeną, Iraką, taip pat Jugoslaviją. O ypač į VDR, kur MfS (Ministerium für Staatssicherheit, t. y. Valstybės saugumo ministerija, arba, ne taip oficialiai, - Stasi) tarnybos skiria nuolatinį dėmesį šiam ekstremistui, pasinešusiam į pačias žūliausias akcijas.

„Separat“ - toks bus jo organizacijos, įeinančios į Stasi sudėtį, kodinis pavadinimas. 1980 m. Stasi šefui generolui Erichui Mielke'į adresuojamas ypatingai slaptas aplankas visai nekaltu pavadinimu: „MfS darbo su Carloso grupe ir jos kontrolės priemonių planas“. Kaip teigia Bernard'as Violet, gerai dokumentais pagrįstos Carloso biografijos autorius⁴, „Weinrichas ir Kopp [vienas - Carloso pavaduotojas, kita - draugė] - ne šiaip sau Stasi agentai. Jie neatlieka jokių užduočių jos vardu, jie negauna atlyginimo už žvalgybos darbą VDR naudai, anaiptol, jie tik užtikrina ryšį tarp specialiųjų Rytų Vokietijos tarnybų ir kitų grupės narių“. Išvardijus „prievaizdus“ - rytų vokiečių pulkininkus Harry Dahlą, Hörstą Franzą, Günterį Jäckelį ir Helmutą Voigtą, reikia pridurti, kad „Carlosas nieko nenučiuokia, kokius ryšius šiedu jo draugai palaiko su tomis pačiomis tarnybomis“.

Tai netrukdo Carlosui labai norint užmegzti glaudžius kontaktus su rumunais ar lįsti į akis Vengrijos valstybės saugumui tikintis Budapeštą padaryti savo užnugario baze. Ypač padaugėja jo grupės, perkrikštytos į Arabų išlaisvinimo ginkluotos kovos organizaciją, kruvinų išpuolių. Pulkininkas Voigtas iš Stasi taip pat priskiria „Separat“ grupei didelę dalį atsakomybės už 1983 m. rugpjūčio 25 d. išpuolį prieš Prancūzų namus Vakarų Berlyne (du negyvi), kurį, anot jo, įvykdė kita su Rytų bloku susijusi Beirute besibazuojanti teroristinė grupė ASALA (Slaptoji Armėnijos išlaisvinimo armija).

Gali pasirodyti keista, kad MfS taip atlaidžiai žiūrėjo į savo globalinio operacijas, iš kurių jai nebuvo jokios naudos. Toks sprendimas

⁴ Bernard Violet, *Carlos*, Le Seuil, 1996.

buvo priimtas Stasi piramidės viršūnėje. Sakoma, nors tokia psichologizuojanti interpretacija niekuo nėra pagrįsta, kad prieš karą buvęs VKP kovos grupių vadas Erichas Mielke, pats kaltintas dviejų policininkų Berlyne nužudymu, tiek „Baaderio gaujos“ nariuose, tiek venesueliečio teroristo asmenyje atpažinęs save. Be abejo, „objektyvesnio“ tarptautinio terorizmo grupių ir MfS tarpusavio traukos paaiškinimo reikia ieškoti kitur. Neteko girdėti, kad Mielke ar rytų vokiečių vadovai būtų labai jau užsidegę revoliucine romantika. Jei Carloso grupė palaikė ryšius viena po kitos su penkiolikos socialistinių šalių ir arabų pasaulio slaptosiomis tarnybomis, tai tikriausiai neatsitiktinai.

Komunistinės šalys atlaidžiai žiūrėjo ne vien į Carlosą, bet ir į kitus Vidurinių Rytų ekstremistus. Prieš Yasserą Arafatą ir OLP smarkiai priešškai nusistatęs Abou Nidalis su savo *Fatah* - Revoliucine taryba, iš pradžių tarnavęs Irakui, paskui Sirijai, irgi juo naudojosi, bet ne tiek - jie buvo laikomi mažiau kontroliuojamais. Šiaip ar taip, jų šefas susirgęs sugebėjo slaptai pasidaryti operaciją geležinės uždangos prieglobstyje.

Kitą kartą Rytų šalys tiesiogiai įsivėlė į šiuolaikinį tarptautinį terorizmą manipuliuodamos vokiečių *Rote Armee Fraktion* (RAF, spaudoje vadinama „Baaderio gauja“). Ši nedidelė iš studentiško maištینگumo gimusi organizacija, turėjusi apie penkiasdešimt aktyvių narių ir tūkstantį prijauciančių, aštuntajame dešimtmetyje metėsi į demonstratyvų terorizmą, pirmiausia nukreiptą prieš amerikiečių interesus. Po 1977 m. ir vakarų vokiečių „patronų patrono“ Hanso Martino Schleyerio nužudymo, paskui mirus kalėjime jos vadams Ulrike'i Meinhofui ir Andreasui Baaderiui, atsidavusi *Stasi* ir tam tikra prasme tapusi slaptu jos įrankiu, ši organizacija rado prieglobstį anapus Berlyno sienos. Griuvus sienai ir susivienijus Vokietijoms, šie išnešusieji kailį teroristai buvo areštuoti rytų pusėje, kur ir gyveno.

Manipuliuoti partizanų būriais ir teroristų grupėmis ne visada taip lengva. Tai reikalauja miklumo ir labai jautrios politinės uoslės. Galbūt kaip tik dėl to 1969-1970 m. KGB per vieną savo labiausiai

pasižymėjusių subjektų, Olegą Maksimovičių Nečiporenką, šiaurės korėjiečių padedama nutarė beveik iš nieko sukurti savo judėjimą *Movimiento de Acción Revolucionaria* (MAR), kurį 1971 m. išardė Meksikos policija⁵. Žinoma, toks ryžtingas žingsnis žengtas norint kuo mažiau reikalų turėti su išpuikusiomis, nedisciplinuotomis, linkusiomis į riziką kastristinėmis ar promaoistinėmis grupuotėmis. Kai kurios jų buvo išslydusios iš savo auklėtojų globos. Ispanų FRAP (Revoliucinis antifašistinis ir patriotinis frontas) aštuntojo dešimtmečio pradžioje vienu tarpu flirtavo su kinais, pasikui su albanais, vildamasis, pasirodo, tuščiai, įsigyti ginklų, vėliau išsisklaidė ir vėl atgijo kaip CRAPO (Spalio 1-osios antifašistinio pasipriešinimo grupės). O Abimaëlio Guzmano perujiečių *Sendero luminoso* („Šviečiantis kelias“), nors ir skelbė gryną ir tvirtą maizmą, būtent „ilgalaikį liaudies karą“, puoselėjo didelę neapykantą Deng Siaopingui ir naujesiems Pekino vadovams. 1983 m. gruodį jis net bandė išlieti savo pagiežą ant Kinijos ambasados Limoje!

Kadangi rizika naujaisiais laikais didelė, komunistinės šalys retai imdavosi tiesioginių teroristinių išpuolių, pasikliaudamos savo specialiosiomis tarnybomis. Taip buvo 1987 m., kai du šiaurės korėjiečių agentai, senas prityręs kadras Kim Seung-ilas ir jauna moteris Kim Hyuon-hee, trejus metus praleidusi Keumsungo karo akademijoje, tarpiniame Abu Dhabi oro uoste viename *Korean Air* (Pietų Korėjos aviakompanija) lėktuve, skridusiam į Bankoką, padėjo tranzistorių su bomba. Bombai sproguos, žuvo 115 žmonių. Susektas Kim Seung-ilas nusižudė, o Kim Hyuon-hee areštuota viską prisipažino, netgi parašė knygą, nors dar anksti vertinti, kas joje teisybė, o kas akių dūmimas⁶. Bet iš tikrųjų Šiaurės Korėja - vienintelė komunistinė šalis, 1997 m. sistemingai praktikavusi valstybinį terorizmą.

⁵ John Barron, KGB, Bruxelles, 1975, Éditions Elsevier Séquoia, Roberto Conquesto įžanga.

⁶ Kim Hyuon-hee, *Dans la fosse aux tigres*, Presses de la Cité, 1994.

Trečia dalis

Andrzej Paczkowski
ir Karel Bartosek

SOVIETŲ REPRESIJOS PRIEŠ LENKUS

Tikriausiai lenkai priskirtini prie tų tautų, kurios labiausiai nukentėjo nuo sovietų represijų, nors sovietų teroro aparato organizatorius buvo lenkas Feliksas Dzeržinskis, o daug jo tautiečių ėjo tarnybą „organuose“ - tiek VČK, tiek OGPU, tiek NKVD. Šitą „privilegiją“ - „nacijos-priešo“ statusą - lenkai pelnė dėl daugelio priežasčių. Aišku, tokia buvo sovietų represijų aparato funkcija, bet savo padarė ir tradicinis priešiškusumas tarp abiejų tautų. Jo šaknys tolimoje praeityje, o čia dar prisidėjo sovietų vadovų, ypač Stalino, nepasitikėjimas Lenkija ir lenkais. Tarp 1772 ir 1795 m. Lenkija išgyveno tris padalijimus, ir kiekvieną kartą carų imperija atsirėždavo po liūto dalį. Neapsikęsdami rusų priespauda, lenkai du kartus, 1830 ir 1863 m., buvo sukilę, bet žiauriai numalšinti. Nuo to laiko diduomenė ir katalikų dvasininkija tapo patriotizmo ir pasipriešinimo tiek rusų, tiek prūsų okupacijai židiniais. 1914 m. karas ir trijų imperijų - Vokietijos, Rusijos ir Austrijos-Vengrijos, daugiau kaip šimtmetį engusių Lenkiją, griuvimas beveik vienu metu suteikė jai istorinę progą atgimti kaip nepriklausomai nacijai. Savanorių armija su Jozefu Pilsudskiu priešaky buvo šios visai jaunos nepriklausomybės garantas ir varomoji jėga, tačiau ji iškart susidūrė su revoliucine Maskvos valia, nes Varšuva šiai buvo užraktas, kurį būtina atrakinti norint perkelti revoliuciją į Vokietiją.

1920 m. vasarą Leninas meta Raudonąją armiją prieš Varšuvą.

Akibrokštas beveik pavyksta, bet staiga pakilusi lenkų tauta jį suž-

lugdo ir 1921 m. sovietai priversti pasirašyti Rygoje Lenkijai palankią taikos sutartį. Stalinas, kurio nedisciplinuotumas gerokai prisidėjo prie Raudonosios armijos nesėkmės, niekad nepamirš šios nuoskaudos ir tų, kurie jį ta proga kritikavo: Raudonosios armijos vado Trockio ir maršalo Tuchačevskio, tuomet vadovavusio kariuomenės daliniams. Tad juo lengviau suprantama sovietų vadovų, o ypač Stalino, pagieža Lenkijai, lenkams ir viskam, kas prisidėjo prie jų nepriklausomybės atkūrimo: lenkų diduomenei, armijai ir Bažnyčiai.

Lenkai, ar tai būtų sovietų piliečiai, ar ne, perėjo visas stalininio teroro fazes: „šnipų“ medžioklę, „išbuožinimą“, kovą su religija ir tautinėmis mažumomis, Didįjį valymą, pasienio rajonų ir Raudonosios armijos užnugario „valymus“, „sutramdymus“, skirtus padėti lenkų komunistams užimti valdžią, taip pat visas teroro formas - priverčiamųjų darbų lagerius, karo belaisvių egzekucijas, „socialiai pavojingų“ asmenų masinius trėmimus...

POW byla ir NKVD „lenkiška operacija“ (1933-1938)

1924 m., kai lenkų repatrijavimas pagal 1921 m. Rygos sutartįėjo į pabaigą, Sovietų Sąjungoje gyveno nuo 1 100 000 iki 1 200 000 lenkų, daugiausia (nuo 900 000 iki 950 000) Ukrainoje ir Baltarusijoje. Kalbama apie 80% valstiečių, ten įsikūrusių per XVII—XVIII a. lenkų kolonizaciją. Keletas lenkų bendruomenių dar gyveno didžiuosiuose miestuose, tokiuose kaip Minskas ar Kijevas. Pačioje Rusijoje, ypač Maskvoje ir Leningrade, Užkaukazėje ir Sibire gyveno 200 000 lenkų. Tarp jų - keletas tūkstančių ištremtų komunistų ir dar maždaug tiek pat lenkų, kurie raudonųjų pusėje dalyvavo revoliucijoje bei pilietiniame kare ir negrįžo į Lenkiją. Likusią dalį sudarė daugiausia amžiaus pradžios ekonominiai emigrantai.

Nepaisant Rygos taikos sutarties ir diplomatinių santykių atkūrimo, įtampa tarp abiejų šalių neatslūgo. Turint galvoje sunkius prisiminimus iš 1920 m. lenkų-sovietų karo, taip pat įsigalėjusią teoriją apie „proletariato tvirtovę“ imperialistų apsupty, nieko nuostabaus, kad dau-

gelis lenkų tapo „šnipų medžioklės" aukomis. 1924-1929 m. keli šimtai jų buvo sušaudyta, nors tik vienas kitas iš tikrųjų užsiiminėjo šnipinėjimu. Pradėjus vają prieš religiją, keli šimtai katalikų dvasininkų buvo persekiojami, kelios dešimtys sušaudyta arba dingo. Palyginus su auka, kokią sudėjo rusų Stačiatikių Bažnyčia, šios represijos atrodo ne tokios jau baisios, šiaip ar taip, tai nereiškė Bažnyčios, kuri buvo šimtų tūkstančių lenkų valstiečių dvasinis ir kultūrinis pamatas, sunaikinimo.

Šie valstiečiai priskiriami prie kolektyvizacijos aukų. Pagal to meto oficialią klasifikaciją, 20% jų buvo pažymėti kaip „buožės" ir truputį daugiau - kaip „pusiau buožės". Ukrainoje lenkų pasipriešinimas buvo labai stiprus, ir jį palaužti buvo galima tik jėga. Kol kas apytikriais duomenimis, gyventojų skaičius lenkų gyvenamose teritorijose vien 1933 m. sumažėjo apytikriai 25%. Baltarusijoje lenkų ūkių kolektyvizacija buvo ne tokia žiauri.

Išskyrus represijas prieš „lenkų šnipus", kitų masinių represijų logika aiški, mat taip buvo suprantama „klasių kova" (antireliginis vajas, kolektyvizacija). Tačiau greta kolektyvizacijos atsirado dar kitokių represijų. 1933 m. nuo rugpjūčio 15 iki rugsėjo 15 d. valdžia areštavo apie dvidešimt lenkų komunistų, daugiausia emigrantų, tarp jų vieną Lenkijos komunistų partijos Politinio biuro narį. Po šių suėmimų prasidėjo kiti. Visus juos siejo tai, kad suimtieji tariamai priklausė „šnipinėjimo ir sabotažo organizacijai POW".

POW (Lenkų karinė organizacija), įkurta 1915 m. Jozefo Pilsudskio kaip slapta, veikianti prieš Austriją-Vengriją ir Vokietiją, 1918—1920 m. vykdė žvalgybos užduotis pilietinio karo apimtose teritorijose, daugiausia Ukrainoje. Galutinai savo veiklą ji nutraukė 1921 m. Daugumą jos narių sudarė kairieji, daugelis priklausė Lenkijos socialistų partijai (PPS). Kai kurie buvo pasitraukę iš PPS ir įstoję į komunistų partiją. 1933 m. POW jau nebeegzistavo. To nepaisant, daug lenkų, sufabrikavus kaltinimus, kad jie priklauso POW, buvo nuteisti mirti ir sušaudyti (tarp jų ir žinomas poetas avangardistas Witoldas Wandurskis), kiti mirė kalėjime. Tie, kurie išgyveno, liko kalėjimuose, vėliau buvo sušaudyti Didžiojo valymo metais.

Bėgant metams, „POW byla“ sukėlė daug vidinių kovų pačioje Lenkijos KP: kaltinimas, jog esi „POW provokatorius“, skambėjo taip pat niūriai, kaip ir kaltinimas „trockizmu“. Negana to, OGPU (o vėliau GUGB NKVD) tuo laikotarpiu sudarė išsamius lenkų, dirbančių sovietų administracijoje, Kominterne arba Saugumo aparate, sąrašus. Jie dar buvo papildyti Ukrainoje ir Baltarusijoje gyvenančių lenkų sąrašais. Ten buvo dvi autonominės lenkų apygardos: pirmoji, pavadinta Juliano Marchlewski'o (vieno iš LKP kūrėjų, mirusio 1925 m.) vardu, įsteigta 1925 m. Ukrainoje, kitai, įsteigta 1932 m. Baltarusijoje, suteiktas Felikso Dzeržinskio vardas. Abi apygardos turėjo savo vietinius valdžios organus, spaudą, teatrus, mokyklas ir lenkiškas leidklas, tad sudarė lyg ir „Sovietų Lenkiją“ SSRS viduje.

1935 m. rugsėjį Kijeve, Minske ir Maskvoje kilo nauja areštų banga, oficialiai turėjusi galutinai sunaikinti tariamą „POW tinklą“. Kartu prasidėjo lenkų autonomijų likvidavimas. Tačiau tik 1936–1937 m. sandūroje, sutartinai su Didžiuoju valymu, imta areštuoti lenkų kilmės NKVD darbuotojus. Palietusi Saugumo hierarchijos viršūnę, procedūra ėjo vis žemyn ir platyn. RKP(b) Centro komiteto 1937 m. birželio plenumo N. Ježovas tvirtino, kad „sovietų žvalgybos ir kontržvalgybos tarnybų organus yra infiltravusi“ POW, ir pareiškė, kad NKVD „susekė ir likvidavo patį svarbiausią lenkų šnipinėjimo tinklą“. Jau buvo įkalinta šimtai lenkų, tarp jų didelė dalis LKP vadovų, o jiems primesti kaltinimai rėmėsi tardant smurtu išplėštais prisipažinimais.

1937 m. liepą NKVD ėmėsi visuotinių represijų prieš nacionalines mažumas, iš pradžių prieš vokiečius, paskui prieš lenkus. Rugpjūčio 11 d. Ježovas pasirašė potvarkį Nr. 00485, numatantį „visiškai likviduoti [...] lenkų šnipų tinklo SSRS gyvąjį rezervą“.

NKVD ir Liaudies komisarų taryba 1938 m. lapkričio 15 d. sprendimu nutraukė „lenkų operaciją“, bet ji buvo pratęsta, kai prasidėjo NKVD agentų, kurie patys dalyvaudavo operacijose, valymai. Represijos palietė tiek partijos vadovybę (46 Centro komiteto nariai ir 24 pavaduotojai sušaudyti), tiek „paprastus piliečius“ - dar-

bininkus, o ypač valstiečius. Pagal vieną 1938 m. liepos 10 d. NKVD raportą, suimta 134 519 lenkų kilmės asmenų, maždaug 53% jų buvo iš Ukrainos ir Baltarusijos. Manoma, kad 40-50% jų buvo sušaudyta (vadinasi, nuo 50 000 iki 67 000)¹. Likę gyvi buvo įkalinti lageriuose arba išvežti į Kazachstaną.

Lenkai sudaro daugiau kaip 10% visų Didžiojo valymo aukų ir maždaug 40% visų operacijos prieš tautines mažumas aukų. Čia pateikiami mažiausi skaičiai, nes tūkstančiai Ukrainos ir Baltarusijos lenkų išvežta ne pagal „lenkų operacijos“ planą. Ištuštėjo ne vien „Liukso“ viešbučio kambariai, kur buvo apsigyvenę lenkų komunistai, ir jų darbo kabinetai, bet ypač lenkų kaimai (arba kolchozai).

SSRS NKVD potvarkis Nr. 00485

Įsakau:

1. Nuo 1937 m. rugpjūčio 20 d. pradėti plačią operaciją prieš vietines POW organizacijas, ypač diversijų bei špionažo kadrus, siekiant likviduoti maištų pramonėje, transporte, kolchozuose ir sovchozuose organizatorius. Ši operacija turi būti užbaigta per tris mėnesius, t. y. iki 1937 m. lapkričio 20 d.

2. Areštuoti: a) pačius aktyviausius POW narius (pagal pridedamą sąrašą), išaiškintus tyrimais ir dar iki šiol nenustatytus; b) visus pasilikusius SSRS lenkų armijos karo belaisvius; c) pabėgėlius iš Lenkijos, nepriklausomai nuo to, kada atvyko į SSRS; d) politinius imigrantus ir su Lenkija apsikeistus politinius kalinius; e) buvusius PPS ir kitų antisovietinių politinių partijų narius; f) aktyviausius vietinius lenkų apygardų antisovietinius ir nacionalistinius elementus.

3. Arešto operaciją organizuoti dviem etapais: a) pirma, areštuoti asmenis, atliekančius tarnybą NKVD, Raudonojoje armijoje, dirbančius ginklų gamybos įmonėse, visų kitų įmonių ginklų gamybos padaliniuo-

¹ Cit. N. Pietrow, *L'opération polonaise du NKVD*, Karta, Nr. 11, 1993, p. 27.

se, geležinkelio, sausumos, jūrų ar oro transporte, visų pramonės įmonių energetikos sektoriuose, naftos perdirbimo ir dujų gamyklose; b) antra, areštuoti visus dirbančius šalies saugumui nesvarbiose pramonės įmonėse, sovchozuose, kolchozuose ir administracijose.

4. Užduotį pradėti vykdyti vienu metu. Atliekant apklausą naudoti spaudimą, kad būtų galima visiškai demaskuoti diversinių grupių organizatorius bei vadovus ir atskleisti jų tinklą; nedelsiant areštuoti visus šnipus, kenkėjus ir diversines grupes, išaiškintas areštuotų asmenų parodymais. Kiekvienam tyrimui sudaryti specialią operatyvinių agentų grupę.

5. Visus areštuotus asmenis kvotos metu suskirstyti į dvi kategorijas: a) pirmoji kategorija - lenkų šnipų, žvalgybos, diversijų, sabotažo bei maištininkų tinklas, jai priklausantys asmenys turi būti sušaudyti; b) antroji kategorija - ne tokie aktyvūs kaip pirmosios kategorijos asmenys, jiems skirtina bausmė nuo penkerių iki dešimties metų kalėjimo arba lagerio. [...]

SSRS Vidaus reikalų liaudies komisaras,
Valstybės saugumo generalinis komisaras
N. Iežovas, Maskva, 1937 m. rugpjūčio 11 d.

Katynė, kalėjimai ir trėmimai (1939-1941)

Viename slaptime 1939 m. rugpjūčio 23 d. SSRS-Vokietijos pakto protokole buvo numatyta lenkų teritoriją padalyti į „interesų sferas“. Rugsėjo 14 d. duotas įsakymas „pereiti į puolimą prieš Lenkiją“, ir po trijų dienų Raudonoji armija įsiveržė į Lenkijos Respubliką, turėdama užduotį išlaisvinti vadinamąsias „Vakarų Baltarusijos“ bei „Vakarų Ukrainos“ žemes iš „fašistinės Lenkijos okupacijos“ ir šias teritorijas inkorporuoti į SSRS. Aneksija, lydimą gąsdinimų ir represijų, vyko sparčiai. 1939 m. lapkričio 29 d. SSRS Aukščiausiosios tarybos Prezidiumas visiems nuolatiniais inkorporuotų teritorijų gyventojams suteikė sovietų pilietybę. Vilnius ir aplinkiniai rajonai buvo perduoti Lietuvos Respublikai, kuri gyveno

paskutinius nepriklausomybės mėnesius. Buvo aišku, kad sovietų represinė sistema šiuose regionuose netruks išsiplėsti, nes visai pagrįstai buvo bijomasi susiformuojant pasipriešinimo organizacijų. Keletas Lenkijos armijos būrių išties buvo išvengę nelaisvės ir rudenį įstoję į partizanų organizaciją. Tad NKVD į tas sritis pasiuntė gausią kariuomenę ir pradėjo diegti savo struktūras. Čia buvo sutelkta daug Vidaus reikalų ministerijos ginkluotų pajėgų (taip pat pasienio apsaugos kariuomenės dalinių). Be to, naujai valdžiai reikėjo išspręsti karo belaisvių problemą ir sutramdyti priešišškai nusiteikusius civilius gyventojus.

Pirmiausia kėlė susirūpinimą kariškiai. Sovietai buvo paėmę į nelaisvę nuo 240 000 iki 250 000 lenkų kariškių, tarp jų apie 10 000 karininkų. Antrą savo agresijos dieną SSRS priėmė pirmuosius sprendimus: rugsėjo 19 d. Lavrentijus Berija NKVD sudėtyje įsteigė (po tvarkis Nr. 0308) Karo belaisvių valdybą (Glavnoje upravlenije po delam vojenнопленных, GUVVP), taip pat specialių lagerių tinklą. Spalio pradžioje pamažu imta eilinius kareivius leisti į laisvę, tačiau 25 000 kareivių buvo pasiūsta tiesti kelių, o 12 000 perduota Sunkiosios pramonės komisariato žinion priverčiamiesiems darbams. Dar nežinia kiek jų nedidelėmis grupelėmis buvo išbarstyta po begalinius Gulago lagerius. Kartu buvo nuspręsta Starobelske ir Kozelske įkurti dvi „stovyklas karininkams“, taip pat specialią stovyklą Ostaškove policininkams, kalėjimų prižiūrėtojams bei pasienio sargybiniams. Netrukus Berija įkūrė specialią operatyvinę grupę, kuriai buvo pavesta organizuoti teisminius tardymus pačiuose lageriuose. Iki 1940 m. vasario pabaigos buvo įkalinti 6192 policininkai (ir jiems prilyginti), taip pat 8376 karininkai.

Kelis mėnesius Maskva svarstė, ką su jais veikti. Dalį, pradedant Ostaškovo lagerio kaliniais, buvo ketinama nuteisti, kaip tada buvo įprasta, pagal Baudžiamojo kodekso 58-13 straipsnį, kuris buvo taikomas asmenims, „kovojuosiems prieš tarptautinį darbininkų judėjimą“. Pakako trupučio interpretacijos, kad būtų galima pagal jį nuteisti bet kurį lenkų policininką ar kalėjimo prižiūrėtoją... Nu-

matytos bausmės siekė nuo penkerių iki aštuonerių metų lagerio. Nuteistųjų laukė Sibiras (pirmiausia Kamčiatka).

Galutinis sprendimas buvo priimtas 1940 m. vasario antroje pusėje, galbūt dėl netikėtai pakrypusių reikalų kare su Suomija. Kaip galima spręsti iš šiandien visiems prieinamų dokumentų, jis buvo gana netikėtas. Kovo 5 d. Berijos pasiūlymu Politbiuras nutarė visiems Starobelsko, Kozelsko, Ostaškovo kaliniams ir dar maždaug 11 000 Vakarų Ukrainos ir Baltarusijos kalėjimuose uždarytų lenkų „skirti griežčiausią bausmę“. (Žr. N. Wertho teksto pirmosios dalies ketvirtą įrėmintą pasakojimą.)

Nuosprendį priėmė „troika“ - specialus tribunolas, kurį sudarė Ivanas L. Baštakovas, B. Z. Kobulovas ir Vsevolodas N. Merkulovas. Už Berijos pasiūlymą savo parašus padėjo Stalinas, Vorosilovas, Molotovas ir Mikojanas. Posėdžio sekretorius pažymėjo, kad tam neprieštaruja ir tą dieną nedalyvavę Kalininas bei Kaganovičius.

Išlikusio gyvo Katynės žudynių liudytojo Stanislawo Swaniewicziaus pasakojimas

„Palubėje pastebėjau plyšį, pro kurį galėjau matyti, kas vyksta lauke [...]. Priešais buvo žole apaugusi aikštė [...]. Aikštę supo tankus NKVD kariuomenės kordonas su durtuvais ant šautuvų.

Tai buvo kažkas nauja, dar nepatirta. Net fronte, kai mus paėmė į nelaisvę, konvojaus šautuvai buvo be durtuvų [...]. Į aikštę atvažiuo paprastas autobusas. Gana nedidelis palyginti su tais, kokie įprasti Vakarų miestuose. Langai užbaltinti kalkėmis. Jame galėjo tilpti kokie trisdešimt žmonių, lipama iš galo.

Spėliojome, kodėl uždažyti jo langai. Autobusas privažiavo prie gretimo vagono atbulas, kad kaliniai galėtų į jį įlipti tiesiai iš vagono. Autobuso duris iš abiejų pusių saugojo NKVD kareiviai su durtuvais ant šautuvų. Kas pusvalandis autobusas sugrįždavo paimti naujos grupės. Vadinasi, vieta, į kurią pervežami kaliniai, netoliese [...].

Vidury aikštės, rankas susikišęs į plataus apsiausto kišenės, stovėjo NKVD pulkininkas, aukštaūgis vyras, tas pats, kuris mane atvežtą išlaipino [...]. Buvo aišku, kad jis kontroliuoja visą operaciją. Bet kas tai per operacija? Turiu prisipažinti, kad ligi tol tokią skaidrią pavasario dieną man net nešovė mintis apie egzekucijas[...].

(À l'ombre de Katyn („Katynės šešėlyje“),
Institut littéraire, 1976.)

„Techniniai“ pasirengimai truko mėnesį. Per kitas šešias savaites (nuo balandžio 3 iki gegužės 13 d.) iš lagerių buvo vežami kaliniai mažomis grupelėmis. Iš Kozelsko į Katynę atvežti 4404 žmonės, jie buvo nušauti kulka į pakaušį ir užkasti bendrame griovyje.

Starobelsko kaliniai (3896 žmonės) buvo nužudyti Charkovo NKVD patalpose ir užkasti Piatišatkų miesto pakrašty. Ostaškovo kaliniai (6287 žmonės) nužudyti Kalinino (šiandien Tverė) UNKVD patalpose ir užkasti Mednoje vietovėje. Iš viso likviduota 14 587 žmonės. 1940 m. birželio 9 d. NKVD liaudies komisaro pirmasis pavaduotojas Vasilijus V. Černyševs raportavo, kad lageriai pasirengę primti naujus kalinius.

11 000 Berijos paminėtų belaisvių sudarė tik nedidelę dalį lenkų kalinių. Kiti priklausė kitoms kategorijoms. Pačią gausiausią sudarė *bežency*, žmonės, pabėgę iš vokiečių okupuotos Lenkijos teritorijos. 145 000 „bežencų“ keliavo per kalėjimus ir sulaikymo įstaigas, vieni nuteisti ir išvežti į lagerius, kiti paleisti. Kita kategorija, *perebežčikai*, tai lenkai, sulaikyti bandant pabėgti į Lietuvą, Vengriją ar Rumuniją. Po kelių savičių kai kurie jų paleisti, bet apie 10 000 OSO (*Osoboje soveščianije*, Ypatingasis pasitarimas) nuosprendžiu gavo nuo trejų iki aštuonerių metų. Jie atsidūrė Gulage, ypač daug Dallage, taip pat Kolymoje. Galop dalis jų 1940 m. kovo 5 d. potvarkiu sušaudyti. Trečiąją kategoriją sudarė „socialiai pavojingi elementai“ (*socialnoопасnye*) - asmenys, priklausę rezistencijos organizacijoms, karininkai, kurie nebuvo mobilizuoti 1939 m., valstybinių įstaigų administracijų ir vietos valdžios organų tarnautojai, įvairiausi *pomeščiki*. Diduma 1940 m. kovo 5 d. po-

tvarčiu sušaudytų - 7305 iš 11 000 - kaip tik ir priklausė šiai kategorijai. Kur lavonai užkasti, nežinoma, žinoma tik tiek, kad 3405 žmonės sušaudyti Ukrainoje ir 3880 Baltarusijoje.

Visose į SSRS inkorporuotose teritorijose (įskaitant Lietuvą, kuri buvo prijungta 1940 m. vasarą) „kalinimo įstaigų gyventojų“ skaičius dar galutinai nenustatytas, bet 1941 m. birželio 10 d. Vakarų Ukrainos ir Baltarusijos kalėjimuose buvo 39 600 kalinių (iš jų maždaug 12 300 jau „nuteistų“). Palyginti su 1940 m. kovo mėnesiu, jų skaičius padvigubėjęs. Kriminalinių/politinių kalinių santykis ligi šiol nežinomas.

Vokietijai užpuolus SSRS, beveik visus juos ištiko žiauri lemtis. Vien Vakarų Ukrainos kalėjimuose nužudyta apie 6000 žmonių, nors nelabai įtikėtina, kad visi jie prieš tai būtų buvę nuteisti mirti. NKVD raportuose apie šitas kalinių likvidavimo operacijas kalbama kaip apie „pirmajai kategorijai priklausančių asmenų skaičiaus sumažinimą“². Keli šimtai žmonių, kurie bandė pabėgti pervežant, užmušti. Kartą ešelono komendantas „savo atsakomybe“ liepė sušaudyti 714 kalinių (500 iš jų nebuvo stoję prieš teismą). Kai kuriuos nudėjo savo ranka.

SSRS aneksuotose teritorijose žmonės buvo masiškai tremiami. Buvo keturios didelės trėmimo operacijos, bet reikia pabrėžti, kad vežti šeimomis ar nedidelėmis grupėmis pradėta 1939 m. lapkritį, ir nežinia, kiek tada išvežta žmonių. Tą patį galima pasakyti apie 1940 m. antroje pusėje ištremtuosius į Besarabiją bei rytinius Baltarusijos ar Ukrainos rajonus. Istorikams dar nepavyko nustatyti tikslių skaičių. Dar neseniai buvo remiamasi lenkų rezistentų ar 1941 m. lenkų ambasados duomenimis. Atvėrus NKVD archyvus, dauguma tyrinėtojų mano, kad tie duomenys patikimi, bet nurodytieji skaičiai minimalūs, jie turėtų būti didesni.

Pirmoji trėmimų banga siūbtelėjo 1940 m. vasario 10 d., Liaudies komisarų tarybai 1939 m. gruodžio 5 d. priėmus atitinkamą nutarimą. Pasirengimas, ypač „dirvos ištyrimas“ ir sąrašų sutikrinimas,

² Žr. K. Popinski, A. Kokurin, A. Gurjanov, *Routes de la mort. L'évacuation des prisons soviétiques des „confins“ de l'Est de la II République en juin et juillet 1941*, Varsovie, 1995, p. 96-99 ir kt.

užėmė du mėnesius. Trėmimų organizatoriams teko įveikti daug techninių kliūčių, viena iš jų – labai maža sovietiniams traukiniams pritaikytų geležinkelių. Visą operaciją koordinuoti pavesta Berijos pavaduotojui Merkulovui. Jis pats atvyko į vietą, o tai sovietų įpročiu rodo ypatingą operacijos svarbą. 1940 m. vasario trėmimas ypač palietė valstiečius, miestelių gyventojus, lenkų kolonistus, įsikūrusius šiose srityse vykdant „polonizacijos“ politiką, ir eigulius. NKVD duomenimis, išvežta maždaug 140 000 žmonių, 82% jų sudarė lenkai. Operacijos aukomis tapo taip pat ukrainiečiai ir baltarusiai eiguliai. Ešelonai riedėjo į Rusijos šiaurę – Komijos respubliką ir Vakarų Sibirą.

Tuo pat metu, kai Kremlius pasmerkė mirti karo belaisvius, Liaudies komisarų taryba 1940 m. kovo 2 d. priėmė nutarimą dėl naujų trėmimų. Šį kartą jie buvo skirti belaisvių šeimų nariams, kaip „socialiai pavojingiems elementams“. NKVD duomenimis, išvežta apie 60 000 žmonių, beveik visi į Kazachstaną, pasmerkti šalčiui ir badui; apie tai šiandien gerai žinome iš turimų liudijimų.

Ištrauka iš *Kazachų tripticho*: prisiminimai apie tremtį (Varšuva, 1992)

Lucyna Dziurzynska-Suchon: „Prisimenu vieną dramatiškiausių mūsų gyvenimo momentų. Keletą dienų nebuvo nieko valgę, grynai nieko. Buvo žiema. Mūsų žeminė visa užversta sniegu. Tik kažkieno iš lauko pusės išraustu tuneliu buvo galima išeiti. [...] Mama galėjo eiti dirbti. Kaip ir mes, ji buvo alkana. Gulėjome ant gulto, prisispaudę vienas prie kito, kad būtų šilčiau. Akyse tavaravo. Nebeturėjome jėgų atsistoti. Pačioje žeminėje buvo labai šalta. [...] Miegojome, miegojome visą laiką. Mano brolis protarpiais pabUSDavo ir šaukdavo: „Noriu valgyti“, daugiau nieko nepajėgė išarti, arba: „Mama, aš mirštu“. Mama verkė. Ji ėjo prašyti pagalbos į gretimas žemines, pas draugus. Tuščiai. Ėmėme melstis: „Tėve mūsų...“ Ir, rodos, įvyko stebuklas. Iš gretimų žeminės atėjo bičiulė su sauja kviečių [...]“.

Trečioji operacija, surengta remiantis tuo pačiu Liaudies komisarų tarybos nutarimu, prasidėjo 1940 m. naktį iš birželio 28-osios į 29-ąją ir apėmė visus tuos, kurie iki 1939 m. rugsėjo negyveno aneksuotoje teritorijose ir pamiršo, kad egzistuoja okupantų nustatyta sovietų-vokiečių siena: vienoje ar kitoje pusėje sugauti bėgliai turėjo teisę grįžti į namus; šitaip 60 000 žmonių, iš kurių 15 000 buvo žydai, grįžo į vokiečių reicho valdas. Iš tada ištremtų 80 000 žmonių 84% buvo žydai; ištrūkę iš *Einsatzgruppen* 1941 m. vasarą surengtų žudynių, jie buvo pasiųsti į Gulagą.

Ketvirtoji, paskutinė operacija prasidėjo 1941 m. gegužės 21 d. SSRS komunistų partijos Centro komiteto ir Liaudies komisarų tarybos gegužės 14 d. nutarimu, jos tikslas buvo „išvalyti“ iš pasienio rajono ir Baltijos respublikų „nepageidaujamus elementus“. Tremiamieji priklausė vadinamajai *žylposelencų* kategorijai, t. y. jie buvo nutremti dvidešimčiai metų (daugiausia į Kazachstaną). Ši trėmimų banga, neskaitant Latvijos, Estijos ir Lietuvos gyventojų, apėmė 86 000 asmenų.

Taigi, remdamiesi NKVD duomenimis, galime suskaičiuoti nuo 330 000 iki 340 000 išvežtų žmonių. Susumavus visus duomenis, represijų aukų skaičius išaugs iki 400 000 ar 500 000. Buvo tokių, kurie antrą kartą atsidūrė SSRS gilumoje, pvz., daugiau kaip 100 000 jaunuolių, kurie buvo priversti dirbti sovietų industrijoje (pirmiausia Donecko, Uralo ir Vakarų Sibiro anglies baseine), arba 150 000 jaunuolių, paimtų į Raudonosios armijos „darbo batalionus“ (*strojbataliony*).

Per dvejus metus sovietų aneksuotoje Lenkijoje milijonas žmonių, arba kas dešimtas pilietis, nukentėjo nuo vienkokių ar kitokių represijų: patyrė egzekucijas, kalėjimus, lagerius, trėmimus, pusiau priverstinį darbą. Ne mažiau kaip 30 000 žmonių sušaudyta, prie jų dar reikėtų pridėti 90 000 iš 100 000, mirusių lageriuose arba pervežant geležinkeliu, - manoma, kad tokių buvo 8-10% visų išvežtųjų.

NKVD prieš Armia Krajowa

1944 m. naktį iš sausio 4-osios į 5-ąją pirmieji Raudonosios armijos tankai perkirto 1921 m. nustatytą Lenkijos-SSRS sieną. Iš tikrųjų šios sienos nebepripažino nei Maskva, nei didžiosios Vakarų valstybės, o atskleidus Katynės nusikaltimą, SSRS nutraukė bet kokius diplomatinius santykius su teisėta egziline lenkų vyriausybe Londone - ta dingstimi, kad ši kreipėsi į Raudonąją Kryžių, prašydama tarptautinės komisijos tyrimo. Tai atsitiktinai sutapo su panašiu vokiečių valdžios demaršu. Lenkų rezistentai buvo numatę artėjant frontui gyventojus mobilizuoti į AK (Nacionalinę armiją), stoti į mūšį su vokiečiais, o atžygiavusią Raudonąją armiją pasitikti kaip teisėtą valdžią. Operacija gavo kodinį pavadinimą „Burza“ („Audra“). Pirmieji mūšiai įsiliepsnojo 1944 m. kovo pabaigoje Volynėje, kur AK divizija kovėsi petys į petį su sovietų daliniais. Gegužės 27 d. kai kurios AK dalys buvo Raudonosios armijos priverstos sudėti ginklus. Todėl didumai divizijos teko, vis kaunantis su vokiečiais, pasitraukti į Lenkiją.

Tai buvo ne vienintelis atvejis, kai sovietai griebėsi tokio triuko - iš pradžių bendradarbiaujama vietos lygmeniu, paskui lenkai jėga nuginkluojami. Tai geriausiai matyti iš Vilniaus krašto įvykių. Pasibaigus mūšiams, po kelių dienų prisistatė NKVD vidaus kariuomenės pajėgos ir - sutinkamai su generalinio štabo įsakymu Nr. 220145 - surengė AK kareivių nuginklavimo operaciją. Pagal liepos 20 d. Stalino gautą raportą, daugiau kaip 6000 jos kovotojų buvo suimta, tūkstančiui pavyko ištrūkti iš apsupties. Visas šios partizanų kariuomenės štabas buvo areštuotas. Karininkai uždaryti į NKVD lagerius, o kareiviams leista pasirinkti arba lagerį, arba stoti į sovietų globoje suformuotą generolo Zygmunto Berlingo lenkų armiją. Tą patį patyrė AK junginiai, dalyvavę Lvovo išvadavime. Visa tai vyko teritorijose, kurias Maskva laikė priklausančiomis SSRS.

Tų pačių 1944 m. rugpjūčio 1 d. AK vadai pradėjo sukilimą Varšuvoje, kurią paimti Raudonoji armija (Baltarusijos frontas) pla-

navo rugpjūčio 8 d. Stalinas pradėtą puolimą sustabdė jau persikėlus per Vyslą pietinėje Varšuvos dalyje ir leido vokiečiams sutriuškinti sukilėlius, kurie priešinosi iki spalio 2 d.

Į vakarus nuo Curzono linijos, kur AK buvo sutelkusi nuo 30 000 iki 40 000 kareivių ir išvadavusi daug nedidelių vietovių, NKVD, SMERŠ („Smert špionam“, karinė kontržvalgyba) ir filtravimo daliniai, vykdydami aukščiausios vadovybės 1944 m. rugpjūčio 1 d. įsakymą Nr. 220169, pasielgė vėl kaip visada. Pagal spalio mėnesį surašytą raportą apie šios direktyvos vykdymą, areštuota, nuginkluota ir įkalinta apie 25 000 AK kareivių, tarp jų 300 karininkų.

NKVD daliniai ir operatyviniai SMERŠ būriai turėjo savo atskirus kalėjimus ir lagerius, kuriuose laikė tiek lenkų partizanus, tiek „folkdoičius“ (*Volkdeutsches*)³ ir vokiečius belaisvius. Atsisakę stoti į Berlingo armiją karininkai ir kareiviai, kaip ir jų draugai iš Vilniaus bei Lvovo, buvo pasiųsti pražūtin į Gulagą. Tikslus sovietų įkalintų operacijos „Buiza“ dalyvių skaičius po šiai dienai nenustatytas. Nuomonės svyruoja tarp 25 000 ir 30 000. Iš naujo SSRS aneksuotų teritorijų gyventojus 1944 m. rudenį irgi užgriuvo masiniai areštai, sumintieji daugiausia būdavo siunčiami į Gulagą arba priverčiamuosius darbus, daugiausia į Donecko anglies baseiną. Teisybė, šį kartą daugumą išvežtųjų sudarė ukrainiečiai, bet manoma, kad nuo vienkinių ar kitokių represijų nukentėjo mažiausiai keliasdešimt tūkstančių lenkų.

Išblaškius didžiąją dalį AK junginių, NKVD ir SMERŠ veikla anaip tol nenutrūko. 1944 m. spalio 15 d. Berija pasirašė įsakymą Nr. 0012266/44, kuriuo buvo nutarta suformuoti ir laikyti Lenkijoje specialią diviziją (64-oji, vadinamoji „laisvųjų šaulių“, divizija). Pasienio rajonuose Baltarusijos ir Ukrainos NKVD daliniai dalyvavo lenkų pusės vykdomose pasienio operacijose. 1944 m. pabaigoje suformavus šią diviziją, buvo areštuota 17 000 žmonių, 4000

³ Kalbama apie Lenkijos piliečius, kurie pareiškė esą vokiečių kilmės ir todėl priklausą vokiečių nacijai.

iš jų ištremti į tolimus sovietų lagerius. Nuo 1945 m. kovo 1 d. generaliniam NKVD patarėjui prie lenkų Viešojo saugumo ministerijos generolui Ivanui Serovui pavaldūs sovietų daliniai išbuvo Lenkijoje iki 1947 m. pavasario. Ligi 1945 m. rugpjūčio-rugsėjo tose zonose, kur buvo nepriklausomybę gynusių partizanų, jie atliko pagrindinį „valytojų“ vaidmenį. Nuo 1945 m. sausio iki 1946 m. rugpjūčio suimta 3400 kovotojų iš įvairių rezistencijos būrių - diduma atsidūrė lageriuose, kiti perduoti lenkų valdžios organams; iš viso buvo sulaikyta 47 000 žmonių. Raudonajai armijai įžengus į 1939 m. Vokietijos aneksuotą Lenkijos teritoriją, buvo areštuojami ne vien „folkdoičai“, bet ir lenkai, vokiečiams spaudžiant įsirašę į vadinamąjį III nacionalinį sąrašą (*Eingdeutsche*)⁴. Mažiausiai 25 000-30 000 civilių Pomeranijos ir Kalnų Silezijos gyventojų ištremta į SSRS, taip pat 15 000 šachtininkų, kurie buvo pasiūsti į Donbaso lagerius ir Vakarų Sibiro anglies baseiną.

Tačiau NKVD neapsiribojo masinėmis represijomis, žmonių medžiokle ir „baudžiamosiomis ekspedicijomis“. 1944 m. vasaros pabaigoje SMERŠ įsteigė vietines operatyvines grupes; jos reguliariai veikė Lenkijoje, daugiausia verbavo informatorius. Pati žinomiausia operacija, kuriai tiesiogiai vadovavo NKVD generolas Ivanas Serovas, buvo ta, kai suimta šešiolika Lenkijos pagrindinės vadovybės narių - AK vadas, pagrindinės vyriausybės vicepremjeras, trys jo pavaduotojai ir vokiečių okupacijos metais įsteigta Nacionalinio susivienijimo taryba (lyg ir pagrindinis parlamentas). 1945 m. vasario 22 d. ši taryba protestavo prieš Jaltos susitarimus, tvirtindama esanti pasirengusi tiesiogiai derėtis su sovietais. Tada generolas Serovas pakvietė tuos pagrindininkus pasirodyti. Vos prisistatę į sutartą vietą (Pružkove, Varšuvos apylinkėse), jie buvo suimti ir 1945 m. kovo 28 d. nuvežti tiesiai į Maskvą, į Lubianką. Birželio 19 d., po keletą savaičių trukusios kvotos, Profsąjungų rūmų Kolonų salėje, kur vyko didieji *

⁴ Taip vadinami lenkai iš Trečiojo reicho aneksuotų teritorijų, kurie buvo priversti užsirašyti kaip „artimi vokiečių kultūrai“ ir tarnavo vermachte.

prieškario procesai, prasidėjo viešas teismas. O Maskvoje tada vyko pasitarimas tarp prosovietinės lenkų valdžios ir Lenkijos demokratinių jėgų atstovų dėl Lenkiją liečiančių Jaltos susitarimų išlygų; tie atstovai irgi buvo pareiškę esą pasirenkę tiesiogiai derėtis su sovietais. Teismo nuosprendis buvo paskelbtas tą pačią dieną, kai trys didžiosios valstybės (JAV, SSRS ir Didžioji Britanija) patvirtino skirtingų Lenkijos partijų susitarimą dėl koalicinės vyriausybės formavimo; toje vyriausybėje komunistai su satelitinėmis organizacijomis turėjo triuškinančią daugumą. Paskelbtos baudmės - iki dešimties metų kalėjimo - atrodė pusėtinės, bet trys iš nuteistųjų niekada nebesugrįžo į Lenkiją. AK vadas generolas Leopoldas Okulickis 1946 m. gruodį mirė kalėjime.

Bibliografija

Čia išvardyta tik svarbiausi, naujausi ir išsamiausi darbai, taip pat naudotų dokumentų, pagrįstų nesenais atvertais sovietų archyvais, publikacijos. Prisiminimai, kurių nestinga, čia neminimi.

- *Armée nationale. L'Épilogue dramatique*, réd. K. Komorowski, Varsovie, 1994.

- S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebakowski, *Les Déportations soviétiques massives au temps de la Seconde Guerre mondiale*, Wroclaw, 1994 (ypač sk. „Déportations de la population polonaise“, p. 26-82).

- Jan T. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Bielorussia*, Princeton, 1988.

- Mikolaj Iwanow, *Première nation punie. Les Polonais en URSS, 1921-1939*, Varsovie, 1991.

- „La Main de Iejov“, Karta, revue historique indépendante, Nr. 11 (spécial), 1993.

- *Katyn. Documents sur un crime; t.I, Les Prisonniers d'une guerre non déclarée, août 1939 - mars 1940*, réd. W. Materski, Varsovie, 1995.

- NKVD i polskoje podpolje 1944-1945 (Po „osobym papkam“ J. V. Stalina, red. A. F. Noskova, Moscou, 1994.

- Le NKVD, *la Pologne et les Polonais. Reconnaissance dans les archives*, réd. W. Materski, A. Paczkowski, Varsovie, 1996.
- K. Popinski, A. Kokurin, A. Gurjanow, *Routes de la mort. L'évacuation des prisons soviétiques des „confins“ de l'Est de la IIe République en juin et juillet 1941*, Varsovie, 1995.
- *Le Procès des seize. Documents du NKVD*, réd. A. Chmielarz, A. K. Kunert, Varsovie, 1995.
- Izabela Sariusz-Skapska, *Les Témoins polonais du Goulag. Littérature des camps soviétiques 1939-1989*, Krakôw, 1995.
- J. Siedlecki, *Le Sort des Polonais en URSS dans les années 1939-1986*, Londres, 1987.
- *La Tragédie du Parti communiste polonais*, réd. Jarema Maciszewski, Varsovie, 1989.
- P. Zaron, *Les Camps de prisonniers polonais en URSS dans les années 1939-1941*, Varsovie, 1994.

LENKIJA 1944-1989: REPRESIJŲ SISTEMA

Politinės represijos ir jų formos Lenkijoje vystėsi kartu su politine sistema. „Pasakyk, kokia yra represijų sistema, ir aš pasakysiu, kokią komunizmo stadiją ji atitinka“, - būtų galima pasakyti parafrazuojant liaudies patarlę.

Aprašant ir analizuojant represinę sistemą, susiduriama su dviem didžiausiomis kliūtimis: 1) paliečiama labai slapta sritis, todėl daug bylų vis dar neprieinamos; 2) žvelgdamas į praeitį vien represijų atžvilgiu, rizikuoji iškreiptai suvokti komunistinę sistemą, nes net pačių žiauriausių represijų laikais ši turėjo ir kitų veiklos pusių. Vis dėlto, bandant perprasti režimą ir jo ideologines šaknis, reikia įsisąmoninti patį svarbiausią dalyką: represijų aparatas yra sistemos šerdis. Per keturiasdešimt penkerius komunistų partijos valdžios monopolio Lenkijoje metus galima išskirti penkias represijų fazes. Visų bendras pagrindas - politinė policija, kuria disponuoja keletas sprendimus priimančių asmenų partijos viršūnėje.

Valstybės užkariavimas arba masinis teroras (1944-1947)

Komunistinės Lenkijos valstybės vidaus pamatai buvo pakloti joje stovėjusios Raudonosios armijos dėka. Tarptautinius santykius nulėmė Stalino protektoratas. Sovietų saugumo aparato vaidmuo neapsiribojo vien kova su naujosios valdžios priešininkais. NKVD/KGB organizacija su kai kuriomis (gana svarbiomis) modifikacijomis pasitarnavo kaip modelis Kuibyševio NKVD karininkų mokyklą išėjusiems lenkų komunistams. Be to, buvo organizuotas keleto šimtų patarėjų, *sovetnik*, korpusas (generalinio patarėjo poste - generalas Serovas), tikras dubleris lenkų tarnyboms. Per sovietinių ekspertų tinklą Lubiankos vadai galėjo prieiti prie visų jiems reikalingų duomenų, dėl to Maskvai visai nereikėjo turėti Lenkijoje atskirą informacijos sistemą. Lenkų saugumo aparatas ne tik turėjo bendrų politinių bei ideologinių interesų su sovietiniu aparatu, jis buvo so-

viėtų aparato sudedamoji dalis. Tai dar aiškiau matyti iš lenkų karinės kontržvalgybos sistemos.

Komunistai Lenkijoje užėmė nežymią vietą ir nebūtų turėję jokių šansų patekti į valdžią demokratiniu keliu. Jų autoritetas dar labiau smuko, kai lenkų gyventojų daugumai, kuri buvo tradiciškai nepatiki, jei ne priešiška, Sovietų Sąjungai, o ypač Rusijai, apkarto Raudonosios armijos atneštas „išvadavimas“. Pirmaisiais pokario metais šios rezistencijos kertiniai stulpai buvo partizanų būriai, politinis pagrindis ir legalios partijos, nors iš tikrųjų tokia buvo tik viena Lenkijos valstiečių partija (PSL). Pirmą užduotį, kurią sau užsibrėžė naujoji valdžia, buvo palaužti lenkų pasipriešinimą ir įsidėti valstybę į savo kišenę. Labai reikšminga, kad pirmasis viešai pasirodęs Nacionalinio išsivadavimo komiteto (įkurto 1944 m. liepos 21 d.) atstovas buvo viešojo saugumo ministras Stanislawas Radkiewiczzius. Reikėjo metus palaukti, kol saugumo aparatas (nuo 1945 m. Viešojo saugumo ministerija, MBP) pakankamai nusistovės, kad galėtų iš esmės imtis įtvirtinti valdžią, kurią užkariavo Raudonoji armija ir NKVD. Antroje 1945 m. pusmetyje MBP jau turėjo sukūrusi operatyvinę struktūrą, ir joje dirbo daugiau kaip 20 000 funkcionierių (neskaitant milicijos), be to, ministerija savo žinioje laikė karinę formuotę - Vidaus saugumo korpusą (KBW) su maždaug 30 000 karių. Karas su partizanais, iki 1947 m. labai intensyvus ir užgesęs tik šeštojo dešimtmečio pradžioje, buvo kruvinas ir brutalus. Ne visi lenkų istorikai sutinka vartoti terminą „pilietinis karas“, motyvuodami, kad Lenkijoje stovėjo sovietų karinės pajėgos (kariuomenė ir NKVD daliniai).

Saugumo aparatas panaudojo visą arsenalą metodų, pradedant infiltravimais bei provokacijomis ir baigiant ištisų teritorijų baudžiamosiomis operacijomis. Jo pusėje buvo absoliutus techninis pranašumas - komunikacijos priemonės, ginklai, galimybė sukelti ant kojų KBW - ir tuo jis be gailės naudojosi. Vienas pavyzdys: III skyriaus, kurio užduotis buvo kovoti su antikomunistine rezistencija, duome-

nimis, 1947 m. susidūrimuose žuvo 1486 partizanai, o komunistai prarado vos 136 žmones⁵. Dideles baudžiamąsias ekspedicijas rengdavo ne tik Vidaus saugumo korpusas (KBW), bet ir reguliariosios armijos daliniai, kuriems buvo skirtas specialus vaidmuo. Nuo 1945 iki 1948 m. mūšiuose žuvusių valdžios priešininkų skaičius siekia apytikriai 8700. Visoms šioms operacijoms vadovavo Valstybės saugumo komisija, pirmininkaujama saugumo ir gynybos ministrų. Prireikus būdavo rengiami masiniai trėmimai. Būtent taip buvo susidorota su ukrainiečių rezistencija Pietryčių Lenkijoje: nuo 1947 m. balandžio iki liepos, įgyvendinus operaciją „Wisla“, visi Lenkijos ukrainiečiai (apie 140 000 žmonių) buvo išvežti ir išbarstyti buvusiose vokiečių žemėse šalies vakaruose ir šiaurėje.

Saugumo metraščiuose netrūksta kruopščiai suplanuotų operacijų: masinė apgaulė 1946 m. birželio referendume, „pasirengimas“ 1947 m. sausio mėnesio rinkimams, kitaip sakant, milžiniška išankstinė propagandos kampanija, tūkstančiai suimtųjų, ypač kaime, vėlgi sistemingas sukčiavimas pasitelkus platų kolaborantų tinklą (1946 m. sausio 1 d. jų buvo apie 17 500). Vis dėlto saugumo veiklai būdingiausia brutali jėga, net jei patikimų bei tikslų duomenų apie įkalintų žmonių skaičių kol kas ir nėra. 1947 m. III skyrius areštavo 32 800 žmonių (didelė jų dalis buvo paprasčiausi nusikaltėliai); IV skyrius, kuriam buvo pavesta rūpintis saugumu pramonėje, areštavo apie 4500 žmonių, o kelios savaitės prieš rinkimus įvairūs MBP, milicijos, KBW ir armijos padaliniai suėmė apie 50 000-60 000 Valstiečių partijos (PSL) narių. Žinoma daug žmogžudysčių, kai kurios tiesiogiai vietinių komunistų partijos komitetų užsakytos.

Tardant būdavo naudojamosi pačias žiauriausiais būdais - žmonės spardomi ir kankinami, sąlygos kalėjimuose nežmoniškos.

⁵ Centriniai MSV archyvai, žym. 17/IX/36, t. II.

Kazimierz Moczarski, kalinys iki gyvos galvos

(1944 m. rugpjūčio 31 d. nutarimo str. 2)

„Štumas, centrinis kalėjimas

1955 m. vasario 23 d.

Aukščiausiojo tribunolo baudžiamųjų bylų skyrius

Ref.. III K 161/52

Per savo advokatus įteikdamas prašymą atnaujinti procesą ir išimties tvarka peržiūrėti bylą [...], pareiškiu:

Mano apklausoje, kurią vedė buvusios Viešojo saugumo ministerijos karininkas, tarp 1949 m. sausio 9 d. ir 1951 m. birželio 6 d. prieš mane buvo panaudota 49 tipų pažeminimai ir kankinimai, iš kurių galiu nurodyti šiuos:

1. Smūgiai gumine lazda į ypatingai jautrias vietas (panosę, smakrę, seilių liaukas, išsikišusias kūno vietas, tokias kaip mentės).
2. Kirčiai „lipnios gumos“ rimbui į išorines basų kojų vietas, ypač nykščius - o tai labai skausminga.
3. Smūgiai gumine lazda į kulnus (po 10 smūgių į kiekvieną kulną, kelis kartus per dieną).
4. Plaukų rovimas smilkiniuose, pakaušyje („žąsies pešimas“), ant smakro, ant krūtinės, tarpkojyje ir lyties organų srityje.
5. Lūpų ir akių deginimas cigaretėmis.
6. Abiejų rankų pirštų deginimas.
7. Laikymas be miego: septynias ar devynias dienas kalinys stovi stačias tamsioje kameroje, vos užsnūdęs gauna smūgį į veidą [...]. Šis metodas, karininkų instruktorių vadinamas „pliažu“ ar „Zakopane“, sukelia būseną, artimą išprotėjimui, - kaliniui sutrinka psichika, prasideda garsinės ir spalvinės haliucinacijos, panašios į tas, kurias sukelia peitolis arba meskalinas.

Be to, turiu pabrėžti, kad per šešerius metus ir tris mėnesius man buvo neleidžiami pasivaikščiojimai. Dvejus metus ir dešimt mėne-

šių išbuvaus nesimaudęs vonioje; maždaug ketverius su puse metų buvau laikomas griežtai izoliuotas, be jokios galimybės susisiekti su išoriniu pasauliu (jokių naujienų iš šeimos, jokių laiškų, knygų, laikraščių ir t. t.).

Čia paminėtais būdais mane kankino ir kamavo, be kitų, papulkininkis Dusza Jozefas, majoras Kaskiewiczus Jerzy ir kapitonas Chimczakas Eugeniuszas, *terorizuodami mane ir norėdami išplėsti tikrovės neatitinkančius, bet nurodytai tardymo linijai ir iš anksto suformuluotam kaltinimui reikalingus parodymus.*

Jiems įsakinėjo pulkininkas Rozanskis, pulkininkas Feiginas, o viceministras, generolas Romkowskis 1948 m. lapkričio 30 d., dalyvaujant pulkininkui Rozanskiui, man pareiškė, kad manęs laukia „pragariškas tardymas“. Toks jis iš tikrųjų ir buvo

(Cahiers historiques, Nr. 53, Paris, 1980)

1945 m: suimtas rezistentas antinacistas Kazimierz Moczarskis 225 dienas buvo laikomas vienoje kameroje su SS generolu Jürgenu Stroopu, kuris 1943 m. vadovavo Varšuvos geto likvidavimui. Paleistas į laisvę, Moczarskis parašė knygą apie tą susidūrimą. (Žr. Entretiens avec le bourreau („Pašnekesiai su budeliu“), Gallimard, 1979.)

Dažnai valdžia, nesitenkindama nuosprendžiu, surengdavo „viešus“ procesus, kuriuose kruopščiai atrinkta „publika“ tyčiodavosi iš pasmerktųjų ir tariamai demonstruodavo „liaudies neapykantą“ jiems. Kartais net proceso data būdavo paskiriama pagal valdžios reikmes, propagandai sustiprinti. Vienas tokių buvo pačios didžiausios iš po-grindžio grupių (grupės „WiN“, Laisvė ir Nepriklausomybė) procesas. Kaltinamieji laukė savo teismo nuo 1945 m. lapkričio ir sulaukė 1947 m. sausį, savaitė iki rinkimų. Dar vienas dalykas: antivokiškos rezistencijos kovotojai būdavo teisiami kaip kolaborantai. Pagal komunistų logiką - „kas ne su manimi, tas prieš mane“. Todėl pagrindinė organizuoto pasipriešinimo vokiečiams jėga - Nacionalinė armija (Armia Krajowa - AK), kuri neprišidėjo prie rusų, buvo apšau-

kiama Hitlerio sąjungininke. Šiai nesąmonei pasklisti melagingai liudydami padėjo ir belaisviai gestapo funkcionieriai - tai lyg ir pateisindavo nuosprendžius. Vienas skandalingiausių nusikaltimų teisingumui buvo Witoldo Pileckio (žr. įrėmintą tekstą) teismas 1948 m. Pagrindinis kaltinimo punktas-„šnipinėjimas užsienio valstybei“, šiuo atveju lenkų armijai Vakaruose.

Witoldas Pileckis

1901 m. gimęs Witoldas Pileckis 1920 m. dalyvauja Vilniaus de-fenzyvoje prieš bolševikus. Kaip žemės savininkas ir atsargos karininkas, jis organizuoja kavalerijos būrius, kurie 1939 m. integruojami į armiją. Po Lenkijos pralaimėjimo W. Pileckis įkuria vieną pirmųjų pogrindinių pasipriešinimo organizacijų: Slaptąją lenkų armiją (priesaika 1939 m. lapkričio 10 d.). 1940 m. savo iniciatyva ir su AK vyresnybės žinia per vieną masinį areštą jis leidžiasi paimamas ir išgabenamas į Aušvicą (registracijos numeris 4859) ir ten organizuoja pasipriešinimo tinklą. 1943 m. pabėga, tęsia pogrindinę veiklą, t. y. dirba tinkle „Niepodlegtość“ (Nepriklausomybė), ir dalyvauja Varšuvos sukilime. Miestui kapituljavus, tampa Murnau oflago [Offizierlager] kaliniu. Po išlaisvinimo priimamas į generolo Anderso armijos 2-ąjį korpusą. 1945 m. grįžęs į Lenkiją įsitraukia į pogrindinį judėjimą. Organizuoja nedidelį, bet efektyvų tinklą, kuris renka informaciją apie šalies „bolševizaciją“ ir perduoda žinias generolui Andersui. 1947 m. gegužės 5 d. areštuojamas, kankinamas, paskui iš trečio karto 1948 m. kovo 15 d. nuteisiamas mirti. Gegužės 25 d. Witoldui Pileckiui įvykdoma mirties bausmė, paleidus kulką į pakaušį. 1990 m. jis reabilituotas.

Partijos vadovybė pati sprendė, kokias bausmes skirti svarbiausiose bylose. Ji prižiūrėjo ir paskyrimus į pagrindinius saugumo aparato postus.

Iki 1947 m. rudens buvo pakirstas bet koks organizuotas ir koordinuotas pasipriešinimas. Daugeliui PSL vadovų pabėgus ir arešta-

vus ketvirtąjį WiN vadą, pasipriešinimo struktūros šalies mastu išnyko. Politinė situacija ėmė stabilizuotis: karo metais nukraujavusi ir išsekusi visuomenė prarado bet kokią viltį sulaukti paramos iš Vakarų valstybių. Teko prisitaikyti prie tikrovės, tegu primestos ir gėdingos. Komunistų perversmas Čekoslovakijoje 1948 m. vasarį sutvirtino Maskvos viešpatavimą Rytų ir Centrinėje Europoje. Komunistų partija ir pagrindinė jos sąjungininkė socialistų partija ketino susijungti. Visuomenės dėmesys nukrypo į ekonominės padėties gerinimą, į atstatymo darbus, pažangos siekimą, taip pat į buvusių vokiečių teritorijų kolonizavimą. Visi tie faktoriai leido komunistų partijai pereiti prie tolesnio etapo - Lenkijos sovietizavimo ir visuomenės pajungimo savo valiai. Logiška, kad MBP tada sumanė apkarpyti savo personalą, ir jos agentų bei slapųjų bendradarbių skaičius (tuo metu jų buvo 45 000) pradėjo mažėti.

Visuomenė kaip užkariavimo objektas, arba visuotinis teroras (1948-1956)

Po „Prahos operacijos“ ir Tito išgijimo iš tarptautinio komunistinio judėjimo visos Rytų bloko šalys patyrė vienodus pokyčius, socialistų partijos ištirpo komunistų partijose ir buvo sukurta vienpartinė sistema (*de jure* arba *de facto*), pereita prie visiško ekonomikos valdymo centralizavimo, stalininių penkmečių planų pavyzdžiu imta spartinti industrializaciją, pradėta žemės ūkio kolektyvizacija, suaktyvėjo kova su Bažnyčia ir t. t. Masinis teroras apėmė visas sritis ir pasidarė įprastas dalykas.

1945-1947 m. tūkstančiai žmonių, kurie neužsiiminėjo jokia, nei legalia, nei pagrindine, opozicine veikla, tapdavo „baudžiamųjų ekspedicijų“ arba „prevencinių operacijų“ aukomis, tačiau represijų mašina iš principo buvo atsukta prieš konkrečius ir tikrai aktyvius PPR (Lenkijos darbininkų partija) priešininkus. Po 1948 m. pagrindinis saugumo aparato tikslas buvo įbauginti ir paminti po padu visą visuomenę, įskaitant ir tas grupes bei sferas, kurios su didesniu ar mažesniu uolumu palaikė režimą. Kai teroras apima vi-

sas sritis, kiekvienas gali tapti saugumo „aktyvaus susidomėjimo objektu“, o gal net auka. Represijos iš esmės galėjo vienodai paliesti ir bet kurį komunistų partijos ar valstybės vadovą. Nors kai kurie aukšti MBP pareigūnai jau 1947 m. šaukė, kad reikia „sustiprinti revoliucinį budrumą“, tik 1948 m., prisiminus Stalino tezę apie „klasių kovos paaštrėjimą“, šis lozungas tapo saugumo veiklos ašimi.

Išeities tašku tapo konfliktas su Tito. Šis konfliktas Centrinėje ir Rytų Europoje atliko panašų vaidmenį kaip kova su trockizmu Sovietų Sąjungoje. Lenkijoje šis klausimas iškilo su „dešiniojo nacionalistinio nukrypimo kritika“, 1948 m. rugpjūčio pabaigoje - rugsėjo pradžioje skirta asmeniškai PPR generaliniam sekretoriui Władysławui Gomułkai. Pirmieji areštai spalio viduryje dar nelietė artimiausios Gomułkos aplinkos, bet tas, kas žinojo apie ketvirtojo dešimtmečio Maskvos procesus, puikiai suvokė, kad areštai grandis po grandies pasiekia pačią aparato viršūnę.

Visuotinėje represinėje sistemoje „priemonės“, taikytos patiems komunistams, sudaro tik nežymią visos represinės politikos dalį, bet jų negalima nepaisyti. Lenkijoje tokių aukų buvo visai nedaug. Ieškodamas „šnipinėjimo ir diversijų tinklo“, saugumas nukreipė savo dėmesį į armijos kadrus, o ypač į tuos karininkus, kurių karjera kariuomenėje prasidėjo prieš karą. Bendrų MBP ir karinės žvalgybos (Generalinė informacijos valdyba, GZI) veiksmų rezultatas - areštuota šimtai karininkų, surengta daug teismo procesų, dvidešimt asmenų nuteista mirti ir sušaudyta. Gomułkos, kuris buvo areštuotas su keliais šimtais įvairaus lygio partinių kadrų, dingimas iš viešumos buvo aiškus signalas: visam partijos aparatui, taip pat ir saugumui, kurio keletas aukštų funkcionierių atsidūrė kalėjime, atėjo laikas parodyti visišką nuolankumą Maskvai. Kadangi Gomułkos procesas (taip pat ir kitų) neįvyko⁶, Len-

⁶ Tuo klausimu iškelta daug hipotezių, taip pat ir tokios: Gomułkos įpėdinis po 1948 m. Bolesławas Bierutą bus, ko gero, neatsargiai paprieštaravęs Maskvos direktyvoms, arba, *a contrario*, Stalinas atsisakė sutikti su kai kuriais Varšuvos pasiūlymais. Nė viena nėra pagrįsta dokumentais.

kijos sovietizacija nebuvo paženklinta triukšmingo didelio spektaklio, panašaus į Rajko procesą Budapešte ar Slanskio Prahoje.

Tik mažytė dalis saugumo aparato, kuris, nuo 1949 m. energingai plečiamas, 1952 m. turėjo apie 34 000 darbuotojų, buvo įpaimta į „provokacijos darbininkų judėjimo viduje“ bylą. Turimas omenyje X skyrius, kuriame dirbo apie šimtą žmonių. Prie Politinio biuro buvo sudaryta Saugumo komisija, jos galva tapo Boleslawas Bierutas (1892-1956). Jai atiteko tiek patys svarbiausi tyrimai, tiek MBP ir GZI organizacinės problemos, be to, ji leisdavo bendro pobūdžio direktyvas.

Visur esanti „Bezpieka“ (liaudiškas saugumo pavadinimas) tapo vienu epochos bruožų visose visuomenės gyvenimo srityse. Jos informatorių tinklas (74 000 asmenų) nebeatitiko poreikių, tad 1949 m. vasarą buvo nuspręsta įmonėse steigti pirmines saugumo aparato organizacijas, vadinamąsias apsaugos tarnybas (*Referat Ochrony, RO*). Po kelerių metų RO veikė šešiuose šimtuose įmonių. Pačioje MBP ekonominės apsaugos tarnybai, kuri buvo suskirstyta į keletą padalinių, teikta ypatingas dėmesys. 1951-1953 m. dauguma žmonių (nuo penkių iki šešių tūkstančių per metus) areštuoti būtent per šią tarnybą, kuri savo žinioje turėjo plačiausią informatorių tinklą (26 000 asmenų). Bet kokia avarija, bet koks gaisras įmonėje iškart būdavo laikomas sabotažu ar net diversija. Kartais už grotų atsidurdavo po kelias dešimtis vienos įmonės darbuotojų. Vykdamas „Valsybinių institucijų apsaugos“ politiką, ši tarnyba kartu su kitomis pareiškėdavo savo nuomonę apie kandidatus į politechnikos studentus. 1952 m. 1 500 jaunuolių nebuvo leista studijuoti.

„Žemės ūkio kooperatyvų organizavimo (t. y. kolektyvizacijos) apsauga“ ir dekretų dėl grūdų ir mėsos kvotų vykdymo kontrolė - atskiras atvejis. Čia aktyviausiai reikšėsi ne saugumo aparatas, o milicija ir 1945 m. įkurta Nepaprastoji komisija kovai su piktnaudžiavimu ir sabotažu. Vien šis pavadinimas, primenantis ČK, sėjo siaubą. Būdavo, kad tūkstančiai valstiečių bet kurioje iš penkiolikos apygardų atsiduria už grotų dėl to, kad neįvykdė normų. Saugu-

mas ir milicija suiminėdavo pagal iš anksto apgalvotą planą: labiausiai pasiturintys valstiečiai (buožės), net ir įvykdę kvotas, pakliūdavo pirmutiniai. Juos savaičių savaitėmis laikydavo be teismo, paskui nuteisdavo, jų grūdus ir gyvulius, taip pat ir visą kitą nuosavybę konfiskuodavo. Nepaprastoji komisija neišleisdavo iš akių ir miestų gyventojų. Dauguma baudžiamųjų bylų buvo susijusios su spekuliacija arba juodąja rinka, o 1952-1954 m. ir su chuliganizmu. Komisijos sprendimai ilgainiui darėsi vis labiau ir labiau represyviniai: per 1945-1948 m. darbo stovykloms ji pasmerkė 10 900, per 1949-1952 m. - 46 700 žmonių. Iki 1954 m. į darbo stovyklas buvo pasiųsta apie 84 200. Tie nuosprendžiai neturėjo nieko bendro su „politiniais nusižengimais“ tikrąja šio žodžio prasme, tokius Lenkijoje nagrinėjo tribunolai, bet šios priemonės prieš kaimo gyventojus ir „spekulantus“ savo pobūdžiu atitiko tą pačią represinę sistemą, kur pirmenybė teikiama lazdai.

Kai dėl saugumo aparato, tai pagrindinis jo tikslas - ir okupacijos metais, ir po karo - buvo persekioti pogrindininkus, buvusius PSL narius, kareivius, grįžusius iš Vakarų, prieškario valstybės tarnautojus, politinius veikėjus ir karininkus. 1949 m. atsirado stadartiniai keletų kategorijų „įtariamų asmenų registrai“. 1953 m. sausio 1 d. saugumo kartotekoje buvo 5 200 000 asmenų aprašai - trečdalis suaugusių šalių gyventojų. Nors nelegalių organizacijų nebeliko, politiniai teismo procesai nesiliovė. Kalinių skaičius išaugo dėl įvairių „prevencinių operacijų“. 1950 m. spalį, vykdant akciją K, per vieną naktį buvo suimta 5000 žmonių. Po 1948-1949 m. areštų buvo šioks toks atokvėpis, paskui kalėjimai vėl pradėjo pilnėti: 1952 m. suimta 21 000 žmonių. Oficialiais duomenimis, antrąjį 1952 m. pusmetį Lenkijoje buvo 49 500 politinių kalinių. Net specialiai atidarytas vienas kalėjimas „politiškai prasikaltusiems“ šachtininkams (1953 m. - 2500 kalinių).

Likvidavus opoziciją, Katalikų Bažnyčia liko vienintelė nepriklausoma institucija. Nuo 1948 m. vis labiau ir labiau sekama, ji tapo nepalaujamų išpuolių objektu. 1950 m. pradėta uždarinėti į kalėjimus vyskopus. 1953 m. rugsėjį surengtas vyskupo Kacmare-

ko (jis buvo nuteistas dvylikai metų kalėjimo) teismas ir įkalintas Lenkijos primas kardinolas Wyszyński). Įkalinta daugiau kaip šimtas kunigų. Ypač buvo medžiojami Jehovos liudytojai, į juos buvo žiūrima kaip į „Amerikos šnipus“: 1951 m. daugiau kaip 2000 jų buvo pasodinta už grotų.

Tai buvo laikai, kai į kalėjimą patekti galėjo bet kas: Politinio biuro nariai, aukšti prieskario tarnautojai (iki pat ekspremjero), generolai, AK vadai, vyskupai, partizanai, iš pradžių kovoję prieš vokiečius, paskui atsukę ginklus prieš komunistus, atsisakę rašyti į kolchozus valstiečiai, šachtos, kurioje kilo gaisras, angliakasiai, net paaugliai - už tai, kad iškūlė skelbimų lentos stiklą ar šukiais aprašinėjo sienas. Šitaip buvo stengiamasi pašalinti iš viešo gyvenimo visus galimus priešininkus ir uždrausti bet kokią veikimo laisvę. Vienas svarbiausių visuotinio teroro sistemos tikslų buvo pasėti visuomenėje nuolatinę baimę, sudaryti palankią dirvą skundimams ir ją suskaidyti.

Ištrauka iš Didžiojo Mokymo. Lenkijos Liaudies Respublikos politinių kalinių prisiminimai, 1945-1956, Varšuva, 1990

Staszekas: „Tuberkuliozė, be abejo, buvo sunkiausia liga Lenkijoje po karo [...]. Tai vyko Vronkuose (kalėjime) dar prieš 1950-uosius. Vienoje kameroje sėdėjom septynios. Ji buvo mažytė, vos astuonių kvadratinų metrų, kiekvienam ankšta [...]. Vieną dieną atvyko aštuntas nelaimingas. Mes iš karto supratome, kad kažkas negerai. Jis neturėjo nei dubenėlio, nei antklodės ir buvo panašus į sunkiai sergantį žmogų. Netrukus paaiškėjo, kad tą žmogų kankina įsisenėjusi tuberkuliozė, jo kūnas buvo nusėtas džiovavočių. Pamačiau siaubo perkreiptus savo draugų veidus, o ir pats nekaip pasijutau [...]. Laikėmės atokiau nuo jo. Bet nesunku įsivaizduoti absurdišką situaciją, kai aštuonių kvadratinų metrų plotelyje septyni žmonės stengiasi pabėgti nuo aštunto. Padėtis pasidarė dar labiau apgailėtina, kai jam pirmą kartą atnešė valgyti. Tas žmogus neturėjo dubenėlio, ir niekas nejautė jokio noro jį jam paskolinti. Žiūrėjau į kitus, tie irgi dirščiojo vienas į kitą, vengdami kolegų ir to žmogaus žvilgsnių.

Negalėdamas daugiau to pakęsti, daviau jam savo dubenėlį. Liečiau valgyti pirmam, o aš paskui. Tada jis atsuko į mane savo negyvą ir bejausmį veidą (jis atrodė viskam abejingas), ir aš išgirdau jo išpažintį: „Drauge, bet juk aš mirštu ... tai tik kelių dienų klausimas“. - „Valgykit į mano sveikatą“, - atsakiau jam, jausdamas kitų pasibaisėjusius žvilgsnius. Dabar jie ėmė vengti ir lignonio, ir manęs. Kai jis baigė valgyti, praskalavau dubenėlį šlakeliu grafine buvusio vandens ir pavalgiau pats“.

Šita sistema pradėjo keistis nuo 1953 m. pabaigos: nustota plėsti informatorių tinklą, pagerėjo kalėjimo sąlygos, dalis kalinių paleisti „dėl sveikatos“, procesai darėsi retesni, nuosprendžiai švelnesni. Kalėjimuose liautasi mušti ir kankinti kalinius. Blogą reputaciją įgiję karininkai buvo išleisti į atsargą, X skyrius panaikintas, tarnybų personalas sumažintas. „Bomba“ sprogo 1954 m. rugsėjo 28 d., kai „Laisvosios Europos“ radijas pradėjo transliuoti seriją pasakojimų Jozefo Swiatlo, X skyriaus direktoriaus pavaduotojo, kuris 1953 m. „pasirinko laisvę“. Per keletą savaičių MBP buvo reorganizuota, vietoj jos atsirado Vidaus reikalų ministerija (MSW) ir atskiras Viešojo saugumo komitetas (KBP). MBP ministras ir trys iš penkių viceministrų gavo atsistatydinti, gruodį buvo paleistas Gomulka, o tyrimų padalinio vadas Jozefas Rozanskis įkalintas. Specialioji komisija kovai su piktnaudžiavimu panaikinta. 1955 m. sausį Centro komitetas atsiskaidė „klaidų ir trūkumų“, suversdamas visą atsakomybę saugumo aparatui, kuris, anot jo, „atsistojo aukščiau Partijos“. Keletas budelių iš MBP buvo areštuota, o saugumo darbuotojų skaičius mažėjo toliau.

Tačiau tie pasikeitimai buvo tik dėl akių. 1955 m. tebebuvo apie 30 000 politinių kalinių, o antroje metų pusėje vyko eksministro Włodzimierzo Lechowicziaus⁷, to paties, kurį 1948 m. buvo areštavusi Swiatlo specialioji grupė, procesas. Politinio biuro narys iki

⁷ Prieš karą Włodzimierz Lechowiczius buvo civilis karinės kontržvalgybos darbuotojas ir GRU bendradarbis. Vokiečių okupacijos metais dirbo vyriausybėje Londone, tebeprisiklausydamas KP kontržvalgybos tinklui. Jo viršininkas buvo Marianas Spychalskis.

1949 m., Marianas Spychalskis, areštuotas 1950 m., be teismo išbuvo kalėjime iki 1956 m. balandžio. Kalbant apie įvairias represijas, tikrasis „atlydys“ prasidėjo tik po SSKP XX-ojo suvažiavimo 1956 m. vasario mėnesį ir Bieruto mirties. Buvo paskelbta amnestija, bet liko dar 1500 politinių kalinių. Kai kurie nuteistieji buvo reabilituoti, generalinis prokuroras ir teisingumo ministras pakeisti. Frakcijų kova valdžioje privedė prie to, kad saugumo aparatas pasijuto „išmuštas iš vėžių“. Kai kurie slapti bendradarbiai atsimetė. Apie strategijos pasikeitimą nebuvo nė kalbos: aparatas ir toliau sekė tų pačių kategorijų žmones; kalėjimai tik pusiau buvo atlaisvinti; tebevyko keletas tūkstančių tyrimų; net sumažintas informatorių tinklas tebeturėjo 34 000 bendradarbių... Visuotinio teroro sistema veikė, tik nebe tokiu užmoju. Ji savo tikslą pasiekė: tūkstančiai aktyviausių režimo priešininkų buvo sunaikinti, o visuomenė, gerai pamokyta, nuo šiol žinojo, ko galima laukti iš „liaudies demokratijos gynėjų“.

Realus socializmas arba atrankinė represijų sistema (1956-1981)

„Geležinio“ socializmo kataklizmas Lenkijoje truko palyginti neilgai, o su „atšilimu“ saugumo tarnybų strategija irgi atitinkamai pasikeitė. Jos perėjo prie santūresnės, bet vis dar griežtos gyventojų kontrolės ir ėmė labiau sekti legalius ir nelegalius opozicijos židinius - Katalikų Bažnyčią ir inteligentiją.

Politikai tikėjosi, kad aparatas galės bet kuriuo momentu išvairuoti gatvių demonstracijas - tokia buvo nauja jo paskirtis po antrojo didelio Rytų bloko darbininkų maišto, įvykusio 1956 m. birželį Poznanėje. Kai užklupo streikas, saugumo aparatas, milicija, net KBW nebuvo nei ideologiškai, nei techniškai pasirengę. Streiką lydėjo dešimčių tūkstančių žmonių demonstracija bei valdiškų pastatų šturmas. Galima sakyti, kad Poznanės maištas tam tikra prasme buvo paskutinis 1945-1947 m. „pilietinio karo“ skirsnis. Kai kurie demonst-

rantai net šaudė. Tokiems dalykams reikėjo užkirsti kelią. Partijos reakcija buvo žiauri: ministras pirmininkas pareiškė, kad „prieš liaudies valdžią pakilusi ranka bus nukirsta“. Armija pasitelkė tankus. Maždaug 70 žmonių žuvo, šimtai buvo suimta, dešimtys demonstrantų stojo prieš tribunolą. Vis dėlto jau buvo prasidėjęs „atšilimas“ (1956 m. spalio), ir nuosprendžiai buvo nuosaikūs.

Netrukus po Centro komiteto VIII plenumo (1956 m. spalio 19-21 d.) KBP buvo paleistas, o saugumo tarnyba prijungta prie MSW. Darbuotojų skaičius sumažėjo 40% (9000 dar liko), kartu atleista 60% informatorių. Saugumo tarnybos įmonėse buvo panaikintos, pusė pradėtų tirti bylų nutraukta. Paskutiniai sovietiniai patarėjai grįžo į Maskvą, juos pakeitė oficiali KGB misija. Imta pertvarkyti saugumo vadovybę, po truputį atleidžiant didžiąją dalį kadro, kurių dauguma buvo žydų kilmės, ir atlaisvinant kelią „jaunimui“. Represijų aparato etatų skaičius radikaliai sumažintas. Bet partijos vadovybė ir ypač sugrįžęs į valdžią Gomulka nesutiko, kad eiliniai darbuotojai stotų prieš teismą, įvyko tik keletas nedidelių procesų. Rūpėjo nedemobilizuoti aparato, kuris dar galėjo praversti.

Jau 1957 m. vasarį pirmajame MSW visuotiniame susirinkime ministras Wicha, vis tvirtindamas, kad tezė apie klasių kovos suaktyvėjimą buvo klaidinga, pats sau prieštaraudamas teigė, kad ta pati klasių kova paaštrėjo⁸. Nuo tada iki pat sistemos galo saugumo ir kiti aparatai - partijos, propagandos, armijos - buvo veikiami šio prieštaravimo.

Toliau represijų aparatas dvidešimt metų dirbo tylų, ramų ir sistemingą darbą, retkarčiais pertraukiamą streikų ar maištų. Tai buvo kontrolės sistemos stiprinimo darbas, pasitelkiant tiek „žmogiškąjį faktorių“ - informatorių tinklą, tiek pasiklausymo bei pašto siuntų tikrinimo techniką, kuri buvo nuolat tobulinama. Aštuntajame dešimtmetyje SB (Saugumo tarnyba) skyrė ypatingą dėmesį ekonomikai, bet jai, priešingai negu ankstesnėms tarnyboms, labiau rū-

⁸ Centriniai MSW archyvai, žym. 17/IX/268, t. VII.

pėjo technologijos, gamybos rentabilumas ir t. t. Dėl avarijų nebeareštuodavo darbininkų, o partinė organizacija kukliai pasiūlydavo pašalinti „blogai besitvarkantį“ direktorių. MSW turėjo neįkainojamą spaudimo įrankį, nors Stalino laikais iš jo nebūtų buvę jokios naudos, - leidimą išduoti užsienio pasą (vis dar vienkartiniam naudojimui). Dabar ji galėjo rinkti informaciją apie tai, kas vyksta valdiškose įstaigose, įmonėse, universitetuose, nes daugelis, kad gautų šį pasą, buvo linkę bendradarbiauti. Pamažu, bet sistemingai augo SB darbuotojų skaičius, ypač - pagal generalinę komunistų partijos liniją - opiausiose srityse. Kovai su Bažnyčia MSW buvo priversta 1962 m. birželį steigti naują specialų skyrių ir net keliais šimtais padidinti savo etatinių darbuotojų skaičių.

1967 m. ryšium su Šešių dienų karu tarp Izraelio ir arabų šalių į dienotvarkę buvo įtraukta kova su „sionizmu“. Šis lozungas turėjo trejopą funkciją - politinę, socialinę ir tarptautinę: valdžia galėjo teisinti savo veiksmus sustiprėjusiu nacionalizmu. Viena grupė PZPR kadry sumanė pasinaudodama antisemitizmu nušalinti „senąją gvardiją“ ir atverti platesnę perspektyvą savo karjerai; pagaliau antisemitinė kampanija tiko diskredituoti studentų judėjimui 1968 m. kovo mėnesį. Buvo sudaryta speciali tarnyba iš keliasdešimties darbuotojų. Tada MSW aparatas perdavė atitinkamą informaciją vietinėms partinėms instancijoms, kad šios galėtų prigriebti nurodytus asmenis. Tiek Lenkijoje, tiek SSRS Saugumo tarnyba buvo pagrindinis partijos ir valstybės „antisemitizmo be žydu“ inspiratorius.

SB tiek buvo įsiskverbusi į daugelį socialinių sferų, kad ir taip reti bandymai suburti nelegalias grupes neilgai tverdavo. Jų nariai, dažnai labai jauni, daugiausia būdavo politiniai kaliniai, kurių vienu metu nebūdavo daugiau kaip kelios dešimtys. Intelektualai buvo neišleidžiami iš akių. Prireikus valdžios įsakymu saugumas visada galėjo susekti „Laisvosios Europos“ radijo ar emigrantų spaudos bendradarbių. Pavienių areštų ypač pasitaikydavo septintojo dešimtmečio pradžioje. Daugiausia triukšmo sukėlė labai populiarus vyresniosios

kartos rašytojo Melchioro Wankowicziaus areštas. SB skyrė ypatingą dėmesį visiems komunistinio lagerio eretikams. Kartais būdavo pasodinamas koks maoistas ar trockininkas, visuomenė likdavo tam abejinga, išimtis - Jaceko Kuronio ir Karolio Modzelewskio byla. 1970 m. buvo areštuoti 48 nelegalios grupės „Ruch“ nariai. Vado-vai buvo nuteisti nuo septynerių iki aštuonerių metų kalėjimo - pa-lyginti švelniam laikotarpiui griežtos bausmės.

Saugumo aparatas labai subruzdavo metais po Gomulkos grįži-mo į valdžią, kai jaunimas išėjo į gatves protestuodamas prieš sa-vaitraščio *Po Prostu* uždarymą. Šis laikraštis daug kuo prisidėjo prie 1956 m. permainų. Dešimtys žmonių buvo sumušta, apie dešimtį nuteista. Dar didesnę užmojų streikai ir demonstracijos įgavo 1968 m. kovo mėnesį. Demonstracijos buvo išvaikytos jėga, 2700 žmonių areštuota, 1000 stojo prieš vienokius ar kitokius tribunolus. Dešimtys gavo po kelerius metus kalėjimo. Šimtai buvo keletui mėnesių paim-ti į armiją „apmokymams“. Pirmoje septintojo dešimtmečio pusėje buvo daug atvejų, kai milicija užpuлдavo tikinčiuosius, susirinkusius ginti nelegaliai pastatytų koplytėlių ar kryžių. Nors bausmės buvo palyginti švelnios, šimtai žmonių būdavo sumušami, daugeliui pa-skirtos piniginės baudos.

Kiek kitaip su darbininkų manifestacijomis. Dramatišką po-būdį jos įgavo 1970 m. visuose Baltijos pajūrio miestuose. Nors veikė specialūs milicijos daliniai, valdžia pasikvietė kariuomenę, ir ši, kaip prieš keturiolika metų Poznanėje, paleido į darbą gin-klus. Oficialiais duomenimis, žuvo apie keturiasdešimt žmonių. Tūkstančius sumušė milicija, daugelį komisariatuose. Darbinin-kams tekdavo pereiti „sveikatos špalerius“, t. y. tarp dviem eilėm išsirikiavusių policininkų, daužančių juos guminėmis lazdomis. Vis dėlto būdinga, kad po gruodžio įvykių valdžia neiškėlė jokios by-los. Suimtieji, Gomulkai išvykus, buvo paleisti, o streiko lyderiai įmonėse viešai apsvarstyti.

Kai 1976 m. birželį keliuose miestuose kilo trumpi streikai, val-džia pasitelkė specialiuosius milicijos būrius. Šie neėmė šaudyti, bet

vis tiek neišvengta keleto aukų. Apie tūkstantį buvo suimta, iš jų keli šimtai gavo pinigines baudas, keliasdešimt pasodinta į kalėjimą.

Teismo procesai, kuriuose užsimezgė kontaktai tarp apkaltintų darbininkų šeimų, jaunimo ir intelektualų iš opozicijos, davė pradžią inteligentijos kovai dėl žmogaus teisių ir - pirmą kartą po PSL uždraudimo 1947 m. - organizuotų opozicijos grupių (KOR, ROPCIO) įteisinimo. Šį kartą, viskam taip pakrypus, valdžia buvo priversta keisti taktiką. Dėl daugelio priežasčių, pirmiausia bijodama tarptautinio atgarsio, turėdama galvoje vis didėjančią režimo finansinę priklausomybę nuo Vakarų, valdžia pasirinko persekiojimo taktiką: atnaujintas keturiasdešimt aštuonių valandų areštas (leistas Baudžiamojo kodekso), atleidimas iš darbo, psichologinis spaudimas, neišdavimas užsienio paso, kopijavimo įrangos konfiskavimas ir t. t. SB greitai išskleidė platų agentų tinklą. 1979 m., bijant, kad įmonėse gali išplisti opozicijos įtaka, atgaivintas specialus „ekonomikos apsaugos“ skyrius.

Visa tai mažai kuo padėjo, kai 1980 m. nusirito nauja streikų banga. Partijos vadovybėje vyravo „kietos“ linijos šalininkai, bet niekas nesiėmė sprendimo palaužti streikus jėga. Be to, kaip buvo konstatuota viename Politinio biuro susirinkime, reikiamų pajėgų buvo per maža ir jos per menkai pasirengusios stoti prieš šimtus tūkstančių streikininkų, įsitvirtinusių šimtuose gamyklų. Šį kartą - priešingai negu 1956, 1970 ir 1976 m. - streikininkai veikė pagal Jaceko Kuronio lozungą: „Nedeginkit [partijos] komitetų, organizuokit savus“.

Su Lecho Walęsos įkvėpta profesinė sąjunga „Solidarność“ („Solidarumas“) valdžia laikėsi ankstesnių metų taktikos. Visokiais būdais stengėsi šią organizaciją susilpninti, suskaldyti iš vidaus, kad ją prarytų komunistų (PZPR) kontroliuojamos struktūros, tokios kaip Nacionalinės vienybės frontas. Nuo 1980 m. spalio MSW ir Generalinis štabas ėmė ruošti karo padėčiai. MSW pradėjo sistemingai skverbtis į „Solidarumą“ (vasarą vien tik Varšuvoje buvo 2400 informatorių) ir, norėdama ištirti profesinės sąjungos reakciją, ėmėsi

kryptingų konfrontacijų, pvz., laikydavo jos narius keturiasdešimt aštuonias valandas areštuotus arba pasiūsdavo miliciją išlaisvinti užimtų valdiškų pastatų. 1981 m. buvo sudaryti areštuotinių profesinės sąjungos narių sąrašai (ir parengti kalėjimai jiems priimti), bet PZPR vadovybė mieliau nusprendė tęsti savąjį persekiojimo ir provokacijų taktiką, kaip buvo 1981 m. kovo mėnesį Bydgoščiujė, kur milicija apdaužė profsąjungininkus. Lenkijos saugumo aparatas, kuris laikėsi gana pasyviai, gavo pastiprinimą. Po 1980 m. streikų vieną iš savo operatyvinių grupių Varšuvoje įkurdino *Stasi*, VDR politinė policija⁹. Vertas dėmesio įvykis, nors saugumo tarnybų bendradarbiavimas kovoje prieš demokratinę opoziciją, koordinuojant KGB, vyko jau keletas metų.

Tokia padėtis truko iki 1981 m. gruodžio pradžios, iki to momento, kai, norėdamas „patikrinti“ „Solidarumo“ sugebėjimą mobilizuotis, antiteroristinis milicijos būrys nutraukė Varšuvos gaisrininkų mokyklos moksleivių streiką. Po dešimties dienų, naktį iš gruodžio 12-osios į 13-ąją, visoje Lenkijoje buvo įvesta nepaprastoji padėtis.

Karo padėtis, mėginimas pereiti prie visuotinių represijų

Tai buvo didelė, nepaprastai tiksliai parengta policinė ir karinė operacija. Į darbą įtraukta 70 000 kareivių, 30 000 milicijos darbuotojų, 1750 tankų, 1900 šarvuotų transporterių, 9000 sunkvežimių ir kitų automobilių, keletas eskadrilių sraigtasparnių ir transporto lėktuvų. Šios pajėgos buvo sutelktos didžiuosiuose miestuose ir pramonės centruose. Jos turėjo užduotį palaužti streikus, terorizuodamos gyventojus paralyžiuoti kasdieninį gyvenimą ir sukliudyti bet kokį „Solidarumo“ atkirtį. Buvo atjungti telefonai (dėl to mirė daug žmonių, negalėjusių prisišaukti greitosios pagalbos), uždarytos sie-

⁹ KGB, kaip jau minėta, Lenkijoje savo punktą turėjo nuo 1956 m. Po 1986 m. *Stasi* įsitaisė Bulgarijoje, Čekoslovakijoje ir Vengrijoje, bet ten savo žmonių laikė mažiau negu Lenkijoje.

nos, taip pat ir degalinės. Norint iš bet kurios vietovės išvažiuoti, reikėjo leidimų, įvesta komendanto valanda ir pašto siuntų cenzūra. Po dešimties dienų streikai liovėsi, demonstracijos buvo išvaidytos, ir tai rodė, jog planas suveikė. Suskaičiuota 14 negyvų, keli šimtai sužeistų, maždaug 4000 streikininkų areštuota, o pirmieji per Kalėdas vykę teismai skyrė bausmes nuo trejų iki penkerių metų kalėjimo (didžiausia bausmė - dešimt metų). Teisė kariniai tribunolai, įgalioti dėl visų „nepaprastosios padėties pažeidimų“. Sovietų, Rytų Vokietijos, Čekoslovakijos armijos, kuriose buvo paskelbta karinė parengtis, galėjo nebese imti intervencijos, numatytos tam atvejui, jei streikai ir demonstracijos būtų peraugę į sukilimą ir būtų paaiškėję, kad lenkų karinės pajėgos su juo nesusidoroja.

Kitos represijos buvo opozicijos ir „Solidarumo“ veikėjų įkalinimas, prasidėjęs gruodžio 12-ąją prieš vidurnaktį. Per keletą dienų, remiantis administracijos potvarkiu, 5000 žmonių buvo uždaryta į 48 „izoliavimo centrus“, įrengtus didžiųjų miestų pakraščiuose. Tai buvo daroma norint paralyžiuoti profesinę sąjungą, taip pat paleisti vadovus, kad būtų galima įtaisyti į ją SB pagalbininkus. Tokia internavimo sistema, trukusi dvylika mėnesių, iš pažiūros „švelnesnė“ įkalinimo forma, be to, lengvai taikoma, nes čia negalėjo įsikišti prokuroras ar teismas. Internuotiems, įkalintiems ar nuteistiems asmenims SB iš esmės nenaudojo „draudimo priemonių“, verčiau pasiklioję „įtikinėjimo techniką“, kurios sėkmę laidavo jėga. Kartu SB suintensyvino bendradarbių verbavimą ir skatino opozicionierius emigruoti, imdamasi šantažo prieš jų šeimas.

Už generolo Jaruzelskio, atėjusio į valdžią spalio 18 d., stovėjo partijos radikalai, kurių buvo itin gausu tarp partinių kadro įmonėse, tarp išėjusių į pensiją MSW darbuotojų, partijos aparate ir armijoje. Jie steigdavo pistoletais ginkluotus savigynos būrius (nors niekas jų nepuolė). Jie reikalaudavo teismų internuotiesiems, griežtų nuosprendžių, mirties bausmių. Vienu žodžiu, vietoj tų pernelyg švelnių, jų manymu, represijų reikėjo įvesti visuotinį terorą. Be agresyvios propagandinės kampanijos prieš „Solidarumą“, partijos vado-

vybė nesiryžo griebtis priemonių, kurių taip šaukėsi visi tie radikalai. Užuoť palaužus visuomenės pasipriešinimą stalininiais metodais, buvo nuspręsta „mažinti įtampą“. Vis dėlto „Solidarumo“ manifestacijos kiekvieną gegužės 1-ąją ir 3-iąją (1971 m. konstitucijos metinės ir buvusi nacionalinė šventė) ir rugpjūčio 31-ąją (1980 m. Gdansko susitarimų sukaktis) būdavo brutaliai išvaikomos. Tūkstančiai žmonių buvo tardomi, šimtai perduoti tribunolams. Neišvengta ir aukų (šeši žmonės). Retkarčiais po viešų procesų uždraustojo „Solidarumo“ vadovai būdavo nuteisiami iki penkerių metų kalėjimo. Po „izoliavimo centrų“ uždarymo 1982 m. gruodį ir po formalaus nepaprastosios padėties atšaukimo 1983 m. liepos 22 d. kalėjimuose dar liko šimtai, o gal ir tūkstantis politinių kalinių, nuteistų už pagrindinę profsąjunginę veiklą, slaptą knygų bei periodikos spausdinimą ir platinimą, kartais net už rinkliavas įkalintiems draugams paremti. Valdžia taip pat griebdavosi atleidimų iš darbo. To aukomis tapo tūkstančiai 1981 m. gruodžio mėnesio streikininkų, žurnalistai turėdavo pereiti „patikrinimo“ procedūras, koks tūkstantis jų atleista iš darbo.

Išskyrus pirmąsias savaites po gruodžio 13-osios, Lenkija daugiau nepatyrė tokio teroro kaip 1949-1956 m. Saugumo aparatas naudojo visą gamą metodų, slaptųjų tarnybų kalba įvardytų kaip „dezinformavimas ir skaldymas“, jau išmėgintų aštuntajame dešimtmetyje, kai Vidaus reikalų ministerija įkūrė autonomišką grupę D su vietiniais skyriais. Iki 1981 m. naujasis padalinys savo dėmesį buvo sutelkęs į Bažnyčią ir jai artimą aplinką. Įvedus nepaprastąją padėtį, į grupės D veiklos sferą pateko „Solidarumas“: buvo kėsiamasi į jam priklausančią turtą (padeginėjami butai, daužomi automobiliai), „nežinomi asmenys“ užpildinėdavo profesinės sąjungos narius, siunčiami grasinimai mirtimi, platinamos suklastotos proklamacijos ir suklastoti pagrindiniai laikraščiai. Būta žmonių pagrobimų atvejų. Aukos, prigirdytos raminamųjų ar kvaišinamųjų, būdavo paliekamos ant kelio. Keletas žmonių mirė nuo sumušimų, vienas licėjaus moksleivis, Grzegorz Przemyskas, mirė sumuštas policijos poste 1983 m.

Labiausiai išgarsėjusi tokia akcija, įvykdyta MSW IV-ojo skyriaus D sekcijos darbuotojų, buvo tėvo Jerzio Popieluszko nužudymas 1984 m. spalio 19 d. Pagal oficialią versiją, žudikai veikė patys, savavališkai, be vyresnybės žinios. Šita versija kelia daug abejonių, nes saugumo aparato veikla buvo griežtai kontroliuojama ir kiekvienai svarbiai akcijai reikėjo ministerijos sutikimo. Šiuo ypatingu atveju MSW pati išdavė atsakingus asmenis ir jie iš karto buvo nuteisti, bet buvo dar keletas atvejų, kai nužudyti kunigai arba su „Solidarumu“ susiję asmenys, o kaltininkai liko nežinomi. Sprendžiant iš gyventojų reakcijos, D pobūdžio veikla nepasiekė savo tikslo - paskleisti baimę pasirinktuose sluoksniuose. Atrodo, kad efektas buvo kaip tik atvirkščias, opozicionierių ryžtas dar labiau sustiprėjo.

Po smarkių susidūrimų pirmosiomis nepaprastosios padėties dienomis ir po įsimintinų 1982-1983 m. represijų atėjo kitas laikotarpis, kai represijos atlėgo. Pogrindininkai suvokė, jog jie rizikuoja daugiausia keletu metų kalėjimo, kuris reguliariai būdavo atlaisvinamas skelbiant amnestijas. Šioje raidos stadijoje sistema jau per daug nutolusi nuo savo stalininės prigimties.

Nuo paliaubų prie kapituliacijos, arba valdžios pakrikimas (1986-1989)

Tokia buvo situacija baigiantis 1986 m. vasarai, kai *perestroikos*, viešumo ir lenkų ekonomikos stagnacijos veikiamą generolo Jaruzelskio komanda mėgino tarp opozicionierių susirasti grupių, su kuriomis galėtų susitarti. Tokie ketinimai pirmiausia vertė smarkiai sumažinti represijų lygį. 1986 m. rugsėjo 11 d. Vidaus reikalų ministerija paskelbė apie visų politinių kalinių - 225 asmenų - paleidimą į laisvę. Norint palaikyti nors kiek griežtumo, buvo nuspręsta, kad už bet kokią dalyvavimą uždraustose organizacijose arba pogrindinės spaudos leidimą bus baudžiama piniginėmis bandomis arba administraciniu areštu, bet ne kalėjimu. Taigi represijos grįžo į 1976-1980 m. lygį. Skyrėsi tik viena: šį kartą valdžia susidūrė ne

su keletu šimtų, o su dešimtimis tūkstančių kovotojų. Pirmaisiais 1988 m. mėnesiais, nuvilnijus keletui streikų bangų, represijos vėl šoktelėjo, bet rugpjūčio 26 d. valdžia oficialiu pranešimu paskelbė derybų su „Solidarumu“ pradžia.

Nors ir nuvilti, saugumo aparato žmonės laikėsi drausmingai. Beje, kai kurie gal ir bandė sutrukdyti būsimam susitarimui. Apie tai liudija faktas, kad 1989 m. sausį buvo nužudyti du kunigai, ėję savo ganytojišką tarnystę vietinėse „Solidarumo“ struktūrose. Po šiai dienai niekas nežino, ar tai buvo komandos D išpuolis, ar kriminalinis aktas.

Po 1989 m. birželio 4 d. rinkimų ir Tadeuszo Mazowieckio vyriausybės sudarymo „jėgos ministerijų“ (Vidaus reikalų ir Gynybos) kontrolė liko buvusių jų šefų rankose. 1990 m. balandžio 6 d. SB buvo paleista ir vietoj jos įkurtas Vyriausybės apsaugos biuras (UOP).

Komunistinė sistema Lenkijoje niekada nebuvo suderinama su legalumu, nes ji negerbė nei tarptautinės teisės, nei savo pačios konstitucijos. Nusikalstama nuo gimimo (1944-1956), ši sistema visada buvo pasirengusi griebtis jėgos (iki pat karinės) plačiu mastu.

Bibliografija

Šis tekstas remiasi daugiausia mano paties tyrinėjimais archyvuose. Kaip Konstitucinės atsakomybės komisijos ekspertas galėjau prieiti prie daugelio 1980-1982 m. bylų (vis dar slaptų). Daugiausia literatūros yra iš 1944-1948 m. laikotarpio. Iš vėlesnių laikų turime tik bendro pobūdžio darbų ir rinktinių dokumentų, susijusių su visuomeniniais konfliktais. Ši bibliografija neatspindi gausybės liudijimų ir prisiminimų.

- *L'Appareil de Sécurité dans les années 1944-1956. Tactique, stratégie, méthodes* (éd. A. Paczkowski): I, *Les années 1945-1947*, Varsovie, 1994; II, *Les années 1948-1949*, idem, 1996.

- K. Bedynski, *L'Histoire du régime des prisons en Pologne populaire, 1944-1956*, Varsovie, 1988.

- A. Dudek, T. Marszałkowski, *Luttes de rue en Pologne populaire, 1956-1989*, Cracovie, 1992.
- J. Eisler, *Mars 1968*, Varsovie, 1991.
- A. Golimont, *Les Généraux de la Sécurité*, Varsovie, 1992.
- *Le Golgotha de Wrocław, 1945-1956* (réd. K. Szważyk), Wrocław, 1995.
- *La Commission spéciale pour la lutte contre les abus et le sabotage économique, 1945-1954, choix de documents* (réd. D. Jarosz, T. Wolsza), Varsovie, 1995.
- P. Machcewicz, *L'An polonais 1956*, Varsovie, 1993.
- S. Marat, J. Snopkiewicz, *Les Hommes de la Sécurité. Documentation sur une période hors la loi*, Varsovie, 1990.
- P. Michel, G. Mink, *Mort d'un prêtre. L'affaire Popieluszko*, Paris, 1985.
- E. Nalepa, *Pacification d'une ville révoltée. L'armée polonaise en juin 1956 à Poznań*, Varsovie, 1992.
- *Les Camps de travail en Haute-Silésie* (réd. A. Topol), Katowice, 1994.
- *Défense de la Sécurité de l'État et de l'ordre public en Pologne, 1944-1988* (éd. T. Walichnowski), Varsovie, 1989.
- J. Poksiński, *TUN. Tatar-Utnik-Nowicki*, Varsovie, 1992.
- *Les Polonais face à la violence, 1944-1956* (réd. Barbara Otwinowska, J. Zaryn), Varsovie, 1996.
- Danuta Suchowska, *La Grande Éducation. Mémoires de prisonniers politiques du PRL (1945-1956)*, Varsovie, 1990.
- Maria Turlejska, *Ces Générations couvertes de deuil... Les Condamnés à mort et leurs juges, 1944-1954*, Londres, 1989.

„IMPORTUOTAS" TERORAS?

Centrinės Europos erdvėje siaubas mintyse turėtų sietis su karu. Aukščiausią išraišką jis pasiekė pirmoje XX amžiaus pusėje. Antrasis pasaulinis karas, beje, prasidėjęs šioje teritorijoje, toli pranoko generolo Ludendorffo sampratą apie „totalinį karą". „Mirties demokratizacija" (Miguelis Abensouras) šį kartą palietė dešimtis milijonų žmonių, išnaikinimas susiliejo su karo idėja. Nacių žiaurumai užgriuvo civilius gyventojus, ypač kai prasidėjo žydų žudynės. Skaičiai iškalbingai byloja: Lenkijoje kareivių žuvo 320 000, o civilių - 5,5 milijono; Vengrijoje atitinkamai 140 000 ir 300 000; Čekoslovakijoje nuo 80 iki 90% visų žuvusių buvo civiliai...

Vis dėlto didysis karo siaubas nesibaigė sulig Vokietijos pralaimėjimu. Įvairių kraštų gyventojams pirmiausia teko patirti „tautinius valymus", kurie šiame regione įgavo ypatingą pobūdį įžengus Raudonajai armijai, komunistinio režimo „kumščiu". Šios armijos politiniai komisariai ir specialiosios tarnybos - SMERŠ ir NKVD - kibo į valymus iš pagrindų. Ypač tose valstybėse, kurių kariuomenės pulkai buvo pasiūsti į frontą prieš Sovietų Sąjungą - Vengrijoje, Rumunijoje, Slovakijoje: ten šimtai tūkstančių žmonių buvo ištremta, šį sykį į sovietų Gulagą (vis dar nustatinėjamas tikslus jų skaičius).

Kaip rodo naujausi vengrų ir rusų tyrimai, pasirodę atsivėrus archyvams, - tyrinėtojai atsargiai vertina tikslus skaičius, - ištremta šimtai tūkstančių žmonių, tiek kareivių, tiek civilių, nuo trylika-

mečių vaikų iki aštuoniasdešimtmečių senių: iš Užkarpatės Ukrainos, kuri priklausė Čekoslovakijai, o po 1938 m. Miuncheno sutarčių buvo okupuota vengrų ir galop 1944 m. aneksuota Sovietų Sąjungos, - apie 40 000; iš Vengrijos, turėjusios apie devynis milijonus gyventojų, tada galėjo būti ištremta daugiau kaip 600 000, o sovietų statistika minim tik 526 604. Šis skaičius rodo, kiek atvyko į lagerius kalinių, ir neatspindi mirusių persiuntimo lageriuose Rumunijoje (Brasso - Brašovo, Temesvaro - Timišoaros, Maramosszigeto - Maramurešo lageriai), Moldavijoje (Foscani) ir Besarabijoje (Balty) ar Galicijoje (Šamboro). Juos perėjo maždaug 75% tremiamųjų. Tarp jų buvo ir žydų, kurie buvo įstoję į Vengrijos armijos darbo batalionus. Du trečdaliai šitų kalinių buvo sugrūsti į darbo stovyklas, o trečdalis (civilių) - į internavimo stovyklas, kuriose mirtingumas, ypač per epidemijas, buvo dvigubai didesnis. Dabartiniais skaičiavimais, apie 200 000 iš Vengrijos išvežtų žmonių, tarp jų ir asmenys, priklausantys vokiečių, po 1920 m. atvykusių rusų, prancūzų bei Vengrijoje įsikūrusių lenkų nacionalinėms mažumoms, niekada nebesugrįžo atgal¹.

Tik dalis valymų buvo „liaudies“ ar „ypatingųjų“ tribunolų įforminti; karui baigiantis ir pirmaisiais pokario metais vyravo neteisminis persekiojimas panaudojant smurtą (egzekucijos, žmogžudystės, kankinimai, įkaitų ėmimas), kerojės dėl įstatymų stokos ar nepaisymo, negerbiant tarptautinių konvencijų dėl karo belaisvių bei civilių gyventojų. Šioje srityje pasižymėjo Bulgarija, kuri tuo metu turėjo septynis milijonus gyventojų. Kitą dieną po 1944 m. rugsėjo devintosios, datos, kai Patriotinis frontas paėmė valdžią ir į šalį įžengė Raudonoji armija, ėmė veikti liaudies milicija ir Valstybės saugumas, abu kontroliuojami komunistų. Spalio 6 d. atskiru dekretu įsteigti „liaudies tribunolai“. 1945 m. kovo mėnesį jie jau buvo paskelbę 10 897 nuosprendžius 131 procese ir pasmerkę mirti 2138 žmones. Tarp pastarųjų - regentai, taip pat ir ka-

¹ Žr. Tamas Stark, *Hungarian prisoners in the Soviet Union (1941-1955); 1945: Consequences and Sequels of the Second World War*, bulletin du Comité international d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale, Paris, IHTP, Nr. 27-28, 1995, p. 203-213.

raliaus Boriso III brolis, dauguma parlamentų ir vyriausybių po 1941 m. narių, aukščiausieji karininkai, policininkai, teisėjai, pramonininkai, žurnalistai. Tačiau, specialistų teigimu, daugiausia gyvybių, nuo 30 000 iki 40 000, nusinešė „stichiškas valymas“, ypač buvo naikinama vietos diduomenė, merai, mokytojai, popai, komersantai. Liudytojų, kurie nepabijoję kalbėti, dėka nuo 1989 m. pradedama atrasti ligi tol nežinomus bendrus griovius su nužudytųjų palaikais. Tačiau Bulgarija nebuvo siuntusi savo kariuomenės prieš Sovietų Sąjungą ir buvo išgelbėjusi nuo genocido didžiąją dalį savo žydų. Norint įsivaizduoti šią šalį užgriuvusias komunistų represijas, verta prisiminti 1923-1944 m. periodo aukas valdant senajam režimui, kuris Europoje dažnai būdavo apibūdinamas kaip diktatorinis. Po vieno naujojo Parlamento tyrimo 1945 m. suskaičiuotos 5632 to laikotarpio aukos: nužudytų, nuteistų mirti, mirusiųjų kalėjime ar tuoj po kalėjimo². Nuo 1941 iki 1944, anti-fašistinės rezistencijos ir represijų prieš ją metais, nuteista mirti ir nubausta mirtimi 357 žmonės, ir ne vien rezistentai.

Valymas su Raudonosios armijos apsauga tam tikruose visuomenės sluoksniuose žadino didesnę ar mažesnę baimę, mat jis paliesdavo ne vien tuos, kurie uoliai palaikė nacius ar vietinius fašistus, - jų persekiojimą dar būtų galima pateisinti, - bet ir daug kitų, šiaip prisitaikiusių ar niekuo nekaltų žmonių.

Viename bulgarų dokumentiniame filme, sukurtame dešimtojo dešimtmečio pradžioje, jau žlugus komunistiniam režimui, moteris pasakoja epizodą iš 1944 m. rudens: „Pirmąkart areštavus mano tėvą, rytojaus dieną apie vidurdienį į mūsų namus atėjo policininkas ir įteikė motinai šaukimą 5 valandą prisistatyti į dešimtąjį policijos postą. Motina apsirengė, ji buvo labai graži moteris, labai švelnus žmogus, ir išėjo. Mes, trejetas vaikų, jos laukėme laukėme. Ji grįžo naktį pusę antros, balta kaip drobė, susiglamžiusi, suplėšytais drabužiais. Vos įžengusi į vidų, priėjo prie krosnies, atidarė dureles, pradėjo nusi-

² Frédy Foscolo, *Épurations: passé et présent*, La Nouvelle Alternative, dossier „Poids et enjeux des épurations“, Paris, Nr. 21, 1991, p. 8-9.

renginėti ir nusirengusi viską sudegino. Paskui išsimaudė vonioje ir tik tada mus apkabino. Sugulėme. Kitą dieną ji pirmą kartą pabandė nusižudyti, vėliau mėgino dar tris kartus, paskui du kartus nuodijosi. Jinai iki šiol gyva, aš ja rūpinuosi ... ji psichinė ligonė. Ką jai padarė, mums niekada nepavyko sužinoti"³.

Tuo laikotarpiu, po „Raudonosios armijos išvaduotojos“ saule, kuri, anot vėlesnės komunistinės propagandos, turėjo šviesti amžinai, siautėjo skundikai ir buvo pilna prisiplakėlių. Šį istorijos tarpsnį lydi tam tikra asmens tapatybės krizė, apėmusi tiek „prisitaikėlius“, pasyvius budelių bendrininkus, tiek dažnai labiausiai nukentėjusias aukas, žydus. Rosensweigai nuo šiol norės vadintis Rosanskiais, o Breitenfeldai Baresais...

Teroro pasėta baimė ir nerimas Centrinėje ir Pietryčių Europoje čia dar neišnyksta. Karą pratęsusį ginkluota kova prieš naująją valdžią ypač nesiliauja Lenkijoje, taip pat, atsikrausčius iš Ukrainos išvytiems „Banderos pulkams“, 1947 m. apima Slovakiją. Ginkluoti būriai, suformuoti iš buvusių fašistinės Geležinės gvardijos narių, pasivadinę „Juodaisiais apsiaustais“, siautėja Rumunijos Karpatuose. Centrinė Europa dar tebėra ir karingojo antisemitizmo arena: paskutiniai Europos istorijoje mėginimai sukelti pogromus vyko 1946 m. čia - Lenkijoje, Vengrijoje ir Slovakijoje. Nauja žydų tragedija vos pasibaigus karo skerdynėms - tai taip pat drama tų tautų, kuriose pasireiškė „neoantisemitizmas“, kaip pasakė didysis vengrų mąstytojas Istvanas Bibo. Ir prievarta jau matuojama nauju mastu.

Agresyvus antivokiškas nacionalizmas, suprantama, iš dalies paaiškinamas nesena praeitimi ir nacių Vokietijos represijomis, tapo dideliu balastu kai kurių šalių evoliucijai ir gerokai kliudė prigyti demokratiškai elgsenai. Kai buvo iškeldinami milijonai žmonių, priklausančių vokiečių nacionalinei mažumai - kai kurių šaknys šiame regione siekė XIII amžių, - prievarta buvo tapusi kasdienybe: 6,3 milijono vokiečių turėjo palikti savo namų židinį Lenkijos susigrąžintose teritorijose;

³ Tzvetan Todorov, *Au nom du peuple*, L'Aube, 1992, p. 52-53.

2,3 milijono išvaryta iš Čekoslovakijos, 200 000 iš Vengrijos, daugiau kaip 100 000 iš Jugoslavijos... Globaliniai skaičiai neleidžia užmiršti milijonų individualių dramų: kai vyrai kareiviai daugiausia kankinosi karo belaisvių stovyklose, moterys, vaikai ir seniai turėjo palikti savo namus, butus, krautuves, dirbtuves ar fermas. Dar iki „oficialaus“ iškeldinimo, kuriam 1945 m. vasarą davė sutikimą sąjungininkai, kai kuriose vietovėse pasitaikė „stichiškų iškeldinimų“. Per tą vokiečių medžioklę įsišėlę čekų nacionalistai išžudė kelis tūkstančius civilių.

Taigi teroro pradų Centrinėje Europoje buvo dar prieš įsitvirtinant komunistiniams režimams, prievartos persmelkti dažnai būdavo dar neseniai patirti įvykiai tose šalyse, socialinė ir dvasinė tikrovė. Dėl to jų gyventojai pasijuto juo labiau negalį pasipriešinti naujai žiaurumų bangai, kuri netruko užgriūti.

Naujosios prievartos įrankiais ypač tapo komunistų partijos. Jų vadovai ir jų aparatai buvo ištikimi bolševikinės doktrinos, „praturtintos“ Josifo Stalino vadovaujamos Sovietų Sąjungos patyrimo, auklėtiniai. Žinome iš ankstesnių skyrių, kad bet kokios jų veiklos tikslas vienas: visais būdais užtikrinti komunistų valdžios monopolį, arba „vadovaujantį Partijos vaidmenį“. Kalbama ne apie kokias nors valdžios dalybas, valdžių atskyrimą, politinį pliuralizmą ar parlamentinę demokratiją, net jei parlamentinis režimas ir būdavo formaliai išsaugotas. Sovietų Sąjunga, apgaubta pergalės prieš nacių Vokietiją ir jos sąjungininkus aureolės, anais laikais buvo vaizduojama kaip pagrindinė revoliucinė jėga, visapusiškas jos kelrodis. Vietos komunistų jėgos, žinoma, turėjo derinti savo veiklą su pasaulinio komunizmo centru - Maskva ir jo vadu Stalinu, o ypač paklusti.

Nuo išsilaisvinimo sąjūdžio komunistai valdžios monopolį praktiškai buvo užsitikrinę dviejose šalyse: Jugoslavijoje, kur jiems vadovavo Josipas Broz Tito, ir Albanijoje, kur KP valdžią buvo užsigrobęs Enveras Hoxha. Abiejose šalyse komunistai dominavo pasipriešinimo kovoje prieš įsiveržusius nacių ar italų ir, nepaisydami jokio išorinio, net ir Sovietų Sąjungos, spaudimo, tik trumpą laiką sutiko dalytis valdžia su kitomis politinėmis jėgomis.

Reta istorijoje atvejų, kad įkurdinant naują valdžią būtų išlieta šitiek kraujo kaip Jugoslavijoje (iš penkiolikos su puse milijono gyventojų - apie milijoną aukų); pilietiniai, etniniai, ideologiniai ir religiniai karai nusinešė daugiau aukų negu - veiksmingas ir sąjungininkų įvertintas - karas su okupantais arba okupantų represijos, kurių pagrindinės aukos kai kuriuose rajonuose buvo civiliai, dažniausiai moterys, vaikai ir seniai. Šis iš tiesų broližiškas karas, turįs genocido elementų, karas, kuriame kartais brolis kaudavosi prieš broį, galop baigėsi tokiu „valymu“, kad išsivadavimo dieną šalyje nedaug teliko politinių varžovų komunistams ir jų vadui Tito, kuris, beje, skubėjo kuo greičiau juos pašalinti. Panašiai susiklostė reikalai ir kaimyninėje Albanijoje, beje, su jugoslavų komunistų talka.

Kitose Centrinės ir Pietryčių Europos šalyse - išskyrus Čekoslovakiją - komunistų partijos, turinčios vos po keletą tūkstančių narių, prieš karą užėmė ne itin reikšmingą vietą. Pvz., bulgarų komunistų partija, turėjusi nemažą įtaką 1919-1923 m., vėliau nuėjo į pogrindį, tačiau labai aktyviai reiškėsi pasipriešinimo kovoje. Užsitikrinusios Raudonosios armijos paramą ir pasinaudojusios to meto konjunktūra, komunistų partijos tapo svarbia politine jėga. Beveik visur, įėjusios į naujas vyriausybes, jos kontroliuodavo represines (Vidaus reikalų ir Teisingumo) arba joms artimas (Gynybos) ministerijas. Nuo 1944-1945 m. vidaus reikalų ministrų portfelius komunistai gavo Čekoslovakijoje, Bulgarijoje, Rumunijoje, teisingumo - Bulgarijoje, Rumunijoje, gynybos - Čekoslovakijoje. Čekoslovakijos ir Bulgarijos gynybos ministrai, generolai Ludvikas Svoboda ir Damianas Velčevs, abu slapta buvo komunistai. Jie turėjo savų žmonių slaptosios policijos vadovybėse, Valsybės saugume, - kuris Bulgarijoje vadinosi *Daržavna Sigurnost*, o Vengrijoje - *Aliam Vedelmi Osztaly*, AVO (vėliau AVH), ir armijos žvalgybos tarnybose. Rumunijoje Specialiajai tarnybai, garsojo *Securitate* pirmtakei, vadovavo buvęs armijos karininkas Emilis Bodnars, Cristinos Boico teigimu, sovietų agentas nuo ketvirtojo

dešimtmečio⁴. Komunistai visur pirmiausia įsteigdavo teroro aparatą. Dėl absoliučios AVO kontrolės VKP generalinis sekretorius Matyas Rákóczi taip pareiškė: „Tai vienintelė institucija, kurios, turėdami galvoje mūsų jėgų santykį, visą valdymą pasilieka sau, kategoriškai atsisakydami ja dalytis su kitomis koalicijos partijomis“⁵.

Politinės bylos sąjungininkams nekomunistams

Atsitiktinės kai kurių tuometinių komunistų vadovų kalbos apie galimus „nacionalinius kelius į socializmą“ be sovietinio tipo „proletariato diktatūros“ visoms Centrinės ir Pietryčių Europos komunistų partijoms tiko kaip širma tikriesiems planams pridengti. Tų planų esmė buvo įvesti jau išbandytą po 1917 metų Rusijoje bolševikų doktriną ir praktiką. Represijos rėmėsi „išbandyta“ ir „įtvirtinta“ logika. Kaip bolševikai pašalino eserus ir kitus savo sąjungininkus 1917 m. spalį, taip 1946 m. stropūs jų mokiniai likvidavo savo koalicijos partnerius. Beje, komentatoriai kalba apie šių šalių „sovietizacijos procesą“ ir Maskvos parengtą strateginį planą... Tai Stalinas nurodė atsisakyti Marshallo plano 1947 m. vasarą ir inspiravo Komunistų partijų informacijos biuro (Kominformo) įkūrimą 1947 m. rugsėjį, kad galėtų dar geriau kontroliuoti valdžioje esančias partijas.

Žinoma, mums rūpimų šalių raidoje būta ir skirtumų. Tačiau visur komunistų partijos siekė ilgam sunaikinti priešininkus ir realius ar potencialius politinius, ideologinius, dvasinius konkurentus. Doktrina reikalavo, kad jie būtų pašalinti visiems laikams, ir tam tinka visos priemonės, nuo mirties nuosprendžio, egzekucijos ar ilgalaikio įkalinimo iki priverstinės tremties į Vakarus – ši procedūra ne tokia žiauri, bet ji susilpnindavo antikomunistinio pasipriešinimo jėgas ir tebėra nepakankamai šių šalių istorijų tyrinėtojų įvertinta. Nejaugi „teisė į tėvynę, į namų židinį“ nepriklauso prie pagrindinių žmogaus teisių?

⁴ *Les hommes qui ont porté Ceausescu au pouvoir, Sources-Travaux historiques*, Paris, Nr. 20, 1990.

⁵ François Fejtő, *Histoire des démocraties populaires*, Paris, Le Seuil, 1979, t. I, p. 99.

1944-1945 m. dešimtys tūkstančių vengrų, slovakų, lenkų ir kitų vietos gyventojų paliko savo šalį bijodami Raudonosios armijos.

Dar nepaleidus į darbą kitokių represijų, pirmiausia imtasi politinių procesų prieš kitų partijų vadovus, partijų, kurios neįėjo į nacių okupantų ar vietinių fašistų „kolaborantų“ kategoriją, o priešingai, priklausė rezistencijai, buvo perėjusios kalėjimus ir vietos fašistinių režimų arba nacių lagerius. Tie procesai, tiesiogiai kontroliuojami Raudonosios armijos, prasidėjo šalyse, buvusiose Vokietijos sąjungininkėse (Vengrijoje, Rumunijoje ir Bulgarijoje). 1944 m. įkurtose ir iki 1947 m. veikusiose bendrose sąjungininkų komisijose vyravo sovietų kariškiai ir primesdavo joms savo požiūrį. Vengrijoje smulkiųjų savininkų partija, 1945 m. rinkimuose susižėrusi 57% balsų, tapo ne tik politinių intrigu, bet ir stambių policinių operacijų objektu. 1947 m. Vidaus reikalų ministerija, komunisto, buvusio interbrigadų nario Ispanijoje, vėliau, karo pabaigoje, savos šalies rezistencijos vadovo Laszlo Rajko kontroliuojama, paskelbė atskleidusi „sąmokslą prieš valstybę“ ir apkaltino „Vengrų bendruomenės“ grupę, kuri buvo susikūrusi karo metais po grindyje ir kovojo prieš okupantus vokiečius. Policija suėmė vieną smulkiųjų savininkų partijos ministrą ir keletą deputatų, tariamųjų sąmokslininkų vadas György Donathas buvo pasmerktas mirti ir sušaudytas, kiti jo draugai nuteisti ilgus metus kalėti.

1947 m. vasarį šios galingosios partijos generalinis sekretorius Béla Kovacsas buvo sovietų valdžios organų areštuotas už „sąmokslą prieš Raudonosios armijos saugumą“. Jis buvo laikomas Sovietų Sąjungoje iki 1956 m. Aukų skaičius sparčiai didėjo, mat komunistų policijai visada atrodydavo, kad tiek Vengrijoje, tiek visur kitur bet koks sąmokslas turi daug „atšakų“.

Praėjus dvejiems metams po karo, pirmutinė Vengrijos partija buvo likusi „be galvos ir be kojų“⁶. Paskui Béla Kovacsą jos iški-

⁶ Miklos Molnar, *De Béla Kuri a Janos Kadar. Soixante-dix ans de communisme hongrois*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Institut universitaire des hautes études internationales, 1987, p. 164.

liausi atstovai buvo arba ištremti, arba įkalinti: Tarybos pirmininkas Ferencas Nagy, jo pirmtakas Zoltanas Tildy, Nacionalinės asamblėjos pirmininkas Béla Varga, Budapešto meras Jozsefas Kövago. Su jais - dešimtys deputatų ir šios partijos veikėjų. Tarp 1947 m. pabaigos ir 1949 m. pradžios buvo paleista nepriklausomybės partija ir demokratinė liaudies partija. Į „Dešros taktika“, vėliau, kalbant apie smulkiųjų savininkų partiją, išlaupsinta Vengrijos komunistų partijos generalinio sekretoriaus Matyaso Rákóczi, sugrįžusio iš Maskvos su Raudonąja armija, rekomenduoja, kad priešininkai būtų šalinami vienas po kito, griežinėliais. Ir garantuoja, kad tie dešros griežinėliai niekada nesukels virškinimo sutrikimų...

1948 m. vasarį, areštavus tuometinį pramonės viceministrą Justusą Kelemeną, Vengrijoje prasidėjo socialdemokratų persekiojimas. Regis, tai persimetė - aplenkus Lenkiją - iš Bulgarijos, kur 1946 m. birželį penkerius metus kalėti buvo nuteistas socialdemokratų lyderis Krastiu Pastuchovas. Iki 1946 m. vasaros penkiolika Kostos Lulčevo vadovaujamos nepriklausomos socialdemokratijos Centro komiteto narių jau buvo pasodinti. Pats Lulčevas, kaip ir kiti vadovai, suimtas 1948 m. ir lapkritį nuteistas penkiolika metų kalėti. 1948 m. jis pasiekė Rumuniją, kur gegužės mėnesį buvo įkalinti Konstantinas Titelis Petrescu ir Antonas Dimitriu, vienas nepriklausomos socialdemokratų partijos pirmininkas, kitas jos generalinis sekretorius. Ši represija skaudžiai palietė visus priverstinio socialdemokratų partijų susijungimo su dominuojančiomis komunistų partijomis priešininkus. Po išsivadavimo paaiškėjo, kad įpirštas aljansas yra grynai taktinis manevras. Niekada komunistiniuose režimuose nebuvo vietos darbininkiško judėjimo pliuralizmui. Atskiras epizodas - socialdemokratų persekiojimas sovietų okupuotoje Vokietijos zonoje, tapusioje Vokietijos Demokratine Respublika. Tarp 1945 ir 1950 m. čia sovietiniai ir rytų vokiečių tribunolai nuteisė 5000 socialdemokratų, iš kurių 400 mirė kalinimo vietose. Paskutinis didelis to laikotarpio socialdemokratų procesas vyko Prahoje 1954 m. pabaigoje.

Sigeto kalėjimas

Pačiame Rumunijos šiaurės rytų pakrašty yra Sigeto gyvenvietė. 1896 m. čia buvo sumūrytas masyvus kalėjimas, kuris 1948 m. tapo griežto režimo politiniu kalėjimu.

1950 m. gegužę keletas furgonų atgabeno į Sigetą daugiau kaip du šimtus aukšto rango asmenų, tarp jų kelis po 1945 m. buvusių vyriausybės ministrus. Dauguma buvo pagyvenę, kaip nacionalinės valstiečių partijos lyderis Juliu Maniu, septyniasdešimt trejų metų, arba vyriausias Bratianu šeimos atstovas (šiuolaikinės Rumunijos įkūrėjas), aštuoniasdešimt dvejų. Kalėjimas prisipildė politikų, generolų, žurnalistų, kunigų, graikų katalikų vyskupų... Per penkerius metus penkiasdešimt du iš šių kalinių čia ir mirė.

Bulgarijoje prieš 1946 m. spalio 27 d. rinkimus buvo nužudyti dvidešimt keturi agrarininkų partijos nariai. Jų vadovas Nikola Petkovas areštuotas 1947 m. birželio 5 d. Nacionalinės asamblėjos posėdžio vidury kartu su kitais dvidešimt keturiais deputatais. Jis buvo respublikonas frankofilas, po brolio, Agrarininkų sąjungos deputato, nužudymo (1924) septynerius metus praleidęs tremtyje Prancūzijoje. 1940 m. Petkovas keletą mėnesių išbuvo Gonda Voda lageryje, paskui namų arešte, per tą laiką pasirengė Patriotinio fronto įkūrimui, tarp to fronto rezistentų buvo ir komunistų. Karo pabaigoje jis tapo Tarybos vicepirmininku, bet atsistatydino, protestuodamas prieš komunistų mažumos vykdomų valymų terorą ir smurtą. Tapęs Jungtinės opozicijos vadu, šis buvęs komunistų sąjungininkas 1947 m. buvo apkaltintas „ginkluotu sąmokslu prieš vyriausybę“. Rugpjūčio 5 d. prasidėjo Petkovo teismas, 16 d. paskelbtas mirties nuosprendis, o rugsėjo 23 d. jį pakorė. Tarp Petkovo areštą ir teismo bylą rengusių komunistų ir Valstybės saugumo veikėjų figūruoja toks Traičio Rostovas, kuris buvo pakartas po dvejų metų.

Kitose dviejose buvusių Vokietijos satelitų šalyse politinių bylų taikiniu pirmiausia tapo galingų agrarininkų partijų vadovai, par-

tijų, kurios keletą kartų buvo prisidėjusios prie aljanso su Vokietija ardymo, o tai baigėsi Raudonosios armijos įžengimu. Rumunijoje po didelio proceso, pagrįsto policijos provokacijomis, Juliu Maniu ir Ionas Mihalache 1947 m. spalį buvo nuteisti iki gyvos galvos, kartu su jais septyniolika kitų nacionalinės valstiečių partijos veikėjų. Šis procesas atvėrė kelią masiniam politikos žmonių nekomunistų persekiojimui. Juliu Maniu 1952 m. mirė kalėjime. Jau prieš 1946 m. lapkričio 18 d. rinkimus keletas politikų, tarp jų ir liberalas Vintila Bratianu, buvo karinio tribunolo nuteisti pagal sufabrikuotą kaltinimą, neva jie priklausę „teroristinei organizacijai“.

Paskutinis Nikolos Petkovo žodis

Po prokuroro kaltinamosios kalbos, reikalavusios Nikolos Petkovo mirties, šis turėjo teisę į paskutinį žodį. Jis išsitraukė iš kišenės popierių ir ramiai balsu perskaitė:

„Ponai teisėjai [...], būdamas grynios sąžinės ir visiškai suvokdamas savo atsakomybę tiek prieš bulgarų teisingumą, tiek prieš visuomenę ir politinę organizaciją, kuriai priklausau ir dėl kurios visada esu pasirengęs atiduoti gyvybę, laikau pareiga pareikšti:

Aš niekada nedalyvavau ir neturėjau ketinimų dalyvauti nelegalioje veikloje, nukreiptoje prieš 1944 metų rugsėjo 9 dienos liaudies valdžią, kurios aš esu - su Agrarininkų sąjunga - vienas iš kūrėjų.

Priklausau Bulgarijos agrarininkų sąjungai nuo 1923 metų. Pagrindiniai jos ideologijos principai - taika, tvarka, teisėtumas ir liaudies valdžia, o vieninteliai jos ginklai - balsavimo biuletenis, gyvas žodis ir spauda. Bulgarijos agrarininkų sąjunga niekada nesigriebė jokių slaptų organizacijų ar konspiracinių veiksmų, ji niekada nėra dalyvavusi jokiam valstybės perversme, tačiau ne kartą yra tapusi jų auka“.

Ir N. Petkovas prisimena 1923 m. birželio 9 d. bei 1934 m. gegužės 19 d. - „fašizmo Bulgarijoje pradžią“, paskui savo atsistatydinimą iš vyriausybės.

„Jeigu būčiau, kaip ponai prokurorai tvirtina, ištroškęs valdžios ir karjeristas, ir šiandien tebebūčiau Bulgarijos Tarybos vicepirmininkas. Nuo to laiko, kai perėjau į opoziciją, iki arešto nenustojau darbavęsis vardan Agrarininkų sąjungos ir darbininkiškosios Komunistų partijos tarpusavio supratimo, kuris man atrodo istorinė būtinybė. Niekada netarNAVau jokiai reakcijai nei šalies viduje, nei užsienyje.

Ponai teisėjai, jau lygiai dveji metai, kai nuo 1945-ųjų birželio 25 dienos prieš mane varoma žiauriausia ir negailestingiausia kampanija, su kokia tik yra tekę susidurti kokiam nors Bulgarijos politikui. Niekas iš mano asmeninio ar visuomeninio gyvenimo neliko nepaliesta. Tris kartus buvau simboliškai palaidotas Sofijoje ir apie dešimt kartų provincijoje. Pats esu skaitęs savo nekrologą prie Sofijos kapinių vartų. Iškenčiau tai nesiskųsdamas. Taip pat drąsiai iškėsiu viską, kas manęs laukia, nes tokia yra neišvengiama Bulgarijos politinė realybė.

Esu kuklus visuomeninio gyvenimo darbininkas ir neturiu teisės skųstis, nes du žmonės, šiandien visų pripažinti dideliais Valstybės veikėjais, Dimitrijus Petkovas ir Petko Petkovas, kaip išdavikai buvo nužudyti Sofijos gatvėse. (Nikola Petkovas daro užuominą apie savo tėvą Dimitrijų, 1907 m. kovo 11 d. nudėtą dviem šūviais į nugarą, tuometinį Tarybos pirmininką, ir savo brolių Petko, deputatą, 1924 m. birželio 14 d. gavusį revolverio kulką į krūtinę.)

Ponai teisėjai, esu įsitikinęs, kad atmesite politiką, kuriai ne vieta teismo salėje, ir remsitės vien nenuginčijamais faktais. Esu tikras, kad vadovaudamiesi vien savo, kaip teisėjų, sąžine - bent jau aš to tikiuosi - priimsite išteisinantį nuosprendį".

1947 m. rugpjūčio 16 d., išklausęs nuosprendį, kuris „bulgarų liaudies vardu" jį pasmerkė myriop - pakarti, Nikola Petkovas garsiai sušuko:

„Ne! Ne bulgarų liaudies vardu! Esu siunčiamas į mirtį jūsų užsienio šeimininkų, tų, sėdinčių Kremliuje ar kur kitur. Bulgarų liaudis, sutrypta kruvinos tironijos, kurią jūs norite pavaizduoti kaip justiciją, niekada nepatikės jūsų niekšystėmis!"

Kalbant apie politines bylas, iškeltas buvusiems sąjungininkams, gyvas pavyzdys yra Čekoslovakija. Ji priklausė prie šalių nugalėtojų, ir jos atkūrimas 1945 m. privertė užmiršti slovakų valstybės aljansą su Vokietija. Beje, tą aljansą 1944 m. rugpjūčio pabaigoje nušlavė slovakų tautos sukilimas prieš nacių okupaciją. 1945 m. lapkritį, sutinkamai su sąjungininkų susitarimais, Raudonoji armija turėjo pasitraukti, lygiai kaip turėjo pasitraukti amerikiečiai, išvadavę Vakarų Bohemiją. 1946 m. gegužės mėnesio rinkimus laimėjo komunistų partija. Tačiau komunistai gavo mažumą Slovakijoje, kur demokratų partija surinko 62% balsų. Politikai, kurie po išsivadavimo dalijosi valdžia su komunistais, buvo įrodę savo atsidavimą laisvei ir demokratijai, nes dauguma jų dalyvavo užsienio ir vidaus pasipriešinime, įskaitant ir Slovakiją.

Čekoslovakų ir sovietų archyvų atvėrimas leido dar aščiau pažinti bolševikų partnerių-konkurentų niekšišumą. 1929 m. gruodį jų vadas deputatas Klementas Gottwaldas, atsakydamas į kaltinimus, esą ČKP klauso Maskvos nurodymų, kartą Parlamente taip kalbėjo: „Mes esame čekoslovakų proletariato partija ir mūsų vyriausioji revoliucinė būstinė ištis yra Maskva. Ir mes važiuojame į Maskvą mokytis, žinote ko? Mes važiuojame pas rusų bolševikus mokytis, kaip nusukti jums sprandus. O jūs žinote, kad rusų bolševikai yra šios srities meistrai“⁷.

Šis ryžtingasis „sprandų sukėjas“, kaip ir komunistas Maurice'as Thorezas iš savamokslio darbininko tapęs bolševizuotos komunistų partijos vadu, po 1946 m. gegužės mėnesio rinkimų užkopė į Tarybos pirmininko postą. Tada jis tapo represijų dirigentu, iš pradžių užkulisčiuose, paskui rampos šviesoje.

Slovakų demokratų partija pirmoji patyrė politines intrigas - į jas abejingai reagavo čekai nekomunistai, kartais persisunkę antislovakišku nacionalizmu - ir Valstybės saugumo provokacijas. 1947 m. rugsėjį komunistų kontroliuojama policija, visiškai išlaužusi iš pirš-

⁷ Klement Gottwald, *Vybrané spisy* (Rinktiniai raštai), t. I, Praha, SNPL, 1954, p. 139.

to, pareiškė, jog atskleidė „antivalstybinį sąmokslą Slovakijoje“. Po šios krizės demokratų partija slovākų vyriausybėje neteko daugumos, du iš trijų jos generalinių sekretorių buvo areštuoti.

Dar didesnį pagreitį represijos įgavo po „Prahos operacijos“ 1948 m. vasarį ir plačiai atkėlė vartus ČKP valdžios monopoliui. Daugumos ministrų nekomunistų atsistatydinimas sukėlė krizę, jos pradžioje ar kiek vėliau kalėjime su kitais atsidūrė slovākas demokratų partijos pirmininkas ir Gottwaldo vyriausybės - iki tol, kol tas 1947 m. rudenį buvo priverstas atsistatydinti - vicepremjeras Janas Ursiny ir Prokopas Drtina, jo teisingumo ministras, abudu būvę rezistentai okupacijos metais.

Pirmieji dideli procesai, sukurpti kaip pakliuvo, slovākų demokratinės partijos vadovus užgriuvo 1948 m. balandį ir gegužę: dvidešimt penki iš jų buvo nuteisti, vienas trisdešimčiai metų kalėjimo. Atrodė, kad nuo to laiko svarbiausi teisminių ir policinių represijų tikslai tapo užbrėžti: buvo stengiamasi suduoti smūgį „priešams“ armijoje ir saugumo tarnybose, taip pat politiniams vadovams liberaldemokratams arba demokratams socialistams, kurie iki 1948 m. vasario buvo sąjungininkai, dažnai labai nuoširdžiai palaikę bendradarbiavimą su komunistais.

Štai du tipiški to laikotarpio politiniai kaliniai.

Generolas Heliodoras Piką, didelis patriotas ir demokratas, turėjęs nemažą įtaką pasipriešinimui užsienyje. Būdamas bendradarbiavimo su komunistais šalininkas, jis tapo karinės čekoslovakų delegacijos į SSRS vadu 1941 m. pavasarį, taigi prieš birželio 22-ąją ir prieš vokiečiams užpuolant SSRS. Jo žygiai ir iniciatyvos dėl draugiško bendradarbiavimo su Maskva buvo žinomi nuo ketvirtojo dešimtmečio. Jo konfliktas su „sovietiniais organais“ toks: jis dėjo pastangas, kad iš sovietinių lagerių ir kalėjimų būtų paleista daugiau kaip dešimt tūkstančių Čekoslovakijos piliečių, įkalintų 1938-1939 m. „už neteisėtą SSRS sienos perėjimą“, ketindamas įtraukti juos į Sovietų Sąjungoje formuojamą čekoslovakų armiją. Generolo Pikos patriotizmas ir nuopelnai „demokratinei ir nacionalinei re-

voliucijai" buvo neginčijami, net ir po 1945 m., kai jis dirbo čekoslovakų armijos štabo viršininko pirmuoju pavaduotoju.

Nuo 1945 m. pabaigos jo veiklą atidžiai sekė karinės žvalgybos tarnybos, vadovaujamos artimai su sovietų specialiosiomis tarnybomis susijusio komunisto Bedricho Reicino. 1948 m. vasario pabaigoje generolas Piką buvo atleistas iš armijos. Gegužės pradžioje jis buvo areštuotas ir apkaltintas, esą karo metais britų tarnybų užsakymu žlugdęs čekoslovakų armijos Sovietų Sąjungoje operacijas, padaręs žalos SSRS ir Respublikos interesams... 1949 m. vasario 28 d. Valstybės tribunolas, įsteigtas 1948 m. vidury specialiai politinėms represijoms, Piką nuteisė mirti. 1949 m. birželio 21 d., 6 valandą ryto Pilzeno kalėjimo kieme jis buvo pakartas. B. Reicinas savo artimiesiems aiškiai atskleidė generolo likvidavimo motyvus: to reikalavo „sovietų organai“, nes Piką „per daug žinojo apie sovietų žvalgybos tarnybas“. Tuo, be abejo, galima paaiškinti ir paties Reicino likimą: jis buvo pakartas po trejų metų.

Pavyzdiniu galima laikyti ir Josefo Podsedniko atvejį. 1948 m. Podsednikas buvo Brno, Moravijos metropolio ir antrojo Čekoslovakijos miesto, meras. Į šį postą jis pateko po demokratiškų 1946 m. rinkimų kaip nacionalsocialistų partijos kandidatas. Ta partija buvo įkurta amžiaus pradžioje ir neturėjo nieko bendro su Hitlerio „nacionalsocializmu“. Kaip pirmojo 1918 m. susikūrusios Respublikos prezidento Tomašo Masaryko demokratinių ir humanistinių idealų pasekėjas, atstovaujantis gana plačiam čekų socializmo sluoksniui, jis nuoširdžiai palaikė bendradarbiavimą su komunistais. Po 1948 m. vasario Brno meras ketino emigruoti, paskui to atsisakė ir rūpinosi tame krašte persekiojamais buvusiais savo partijos nariais (iki 1947 m. gruodžio 31 d. jų buvo daugiau kaip 60 000). 1948 m. rugsėjo 3 d. jis buvo suimtas už nelegalią veiklą, kurios tikslas atseit smurtu, išvien su „užsienio reakcija" ir t.t., nuversti režimą. 1949 m. kovo mėnesį Valstybės tribunolas jį nuteisė aštuoniolika metų kalėti. Su juo buvo nuteista dar 19 jo partijos narių (iš viso septyniasdešimt ketveriems metams kalėjimo). Visi bylos liudytojai buvo politiniai kaliniai, lau-

kę savo teismo. Netrukus ryšium su „J. Podsedniko byla" buvo nuteista dar kelios grupės Pietų Moravijos regiono nacionalsocialistų, iš viso 32 nariai, į krūvą sudėjus, kalėti šešiasdešimt dvejus metus.

J. Podsedniko procesas buvo viešas. „Tame pirmame dideliame politiniame Valstybės tribunolo procese dalyvavo kelios dešimtys atsakingų ČKP pareigūnų su Otto Slingu [vienas iš vėliau nuteistų mirti Slanskio byloje] priešakyje, šis skelbiant nuosprendį smagiai juokėsi", - vėliau pasakojo Josefas Podsednikas, išėjęs iš kalėjimo tik 1963 m., atbuvęs daugiau kaip penkiolika metų bausmės.

Sąjungininkų demokratų ir socialistų eliminavimo proceso Čekoslovakijoje viršūnė buvo Milados Horakovos teismo procesas, vykęs Prahoje 1950 m. gegužės 31 d. - birželio 8 d. Buvo teisiama trylika žmonių, nacionalsocialistų, socialdemokratų, liaudies partijos ir vienos „trockininkų" partijų lyderių. Keturi, su jais ir Milada Horakova, nuteisti myriop, keturi - laisvės atėmimu iki gyvos galvos, penki gavo nuo penkiolikos iki dvidešimt aštuonerių metų (iš viso šimtas dešimt metų) kalėjimo. 1968 m., prasidėjus „Prahos pavasariui", išspausdintas Aukščiausiojo teismo raportas nurodo, kad buvo surengta 300 kitų su Milados Horakovos byla susijusių politinių procesų - nuteista daugiau kaip 7000 vien buvusių nacionalsocialistų partijos narių. Svarbiausi teismai vyko 1950 m. gegužės-liepos mėnesiais keliuose provincijos miestuose, pabrėžiant tariamo sąmokslų „nacionalinį užmojį": 35-iose bylose nuteisti 639 asmenys, iš jų 10 myriop, 48 - laisvės atėmimu iki gyvos galvos, o kiti iš viso 7850-čiai metų kalėjimo.

Keisti intelektualų komunistų žaidimai

1951 m. pabaigoje dar mažai buvo kalbama apie psichologines dramas. Švento Silvestro vakarą su Claire'a apie vidurnaktį iš vienos „šeimyninės" šventės atėjome į kitos mano „šeimos" vakarėlį, pas Pierre'ą Courtade'ą [žurnalistas ir rašytojas komunistas]. Visi buvo įsilinkminę. Visi buvo nusilešę. „Tik tavęs ir laukėme!" - išgirdau įjėgus.

Man paaiškino žaidimą. Jeanas Duvignaud [meno sociologas] tada pasakė, kad kiekviena epocha yra sukūrusi savo literatūros žanrą: graikai tragediją, Renesansas sonetą, klasicizmas eiliuotas penkių veiksmų dramas su trimis vienumais ir t. t. „Socializmo“ amžius irgi sukūrė savo žanrą - Maskvos procesą. Taigi linksmuoliai įkaušę ir sumanė pažaisti teismą. Telaukė tik kaltinamojo. Tai yra manęs. Roger Vailland'as [rašytojas komunistas] buvo prokuroras, Courtade'as paskirtas gynėju. Man nebeliko nieko kito, tik užimti vietą ant kaltinamųjų suolo. Aš bergždžiai gyniausi, paskui įsitraukiau į žaidimą. Kaltinamoji išvada buvo negailestinga: buvau kaltinamas dešimties Kodekso straipsnių pažeidimu: ideologinės kovos sabotazu, bičiulivimusi su kultūriniu priešu, dalyvavimu šnipų kosmopolitų sąmoksle, filosofine išdavyste ir t. t. Kadangi man knietėjo per apklausą diskutuoti, prokuroras, advokatas, liudytojai susierzino. Mano advokato gynība buvo baisi - man teliko teisė į lengvinančias aplinkybes, t. y. kuo greičiau išsivaduoti nuo gyvenimo naštos. Alkoholiui veikiant, pokštavimas virto košmaru, parodija, patyčiomis. Skaitant nuosprendį (mirties, žinoma), dvi moteris ištiko nervų priepuolis. Visi rėkė, verkė, ieškojo vaistinėlėje amoniako, vilgė rankšluosčius šaltu vandeniu. Prokuroras, advokatas, kaltinamasis palinko ties tomis besikamuojančiomis moterimis. Be abejo, aš vienintelis buvau negirtas. Bet aš buvau ne vienintelis, jautęs gėdą.

Šiandien nė kiek neabejoju: mes buvome išprotėję. Gal būna tik vienas proto blyksnis, kai kvailiojimas palengvina kaltės jausmą. Bet pirmiausia pamišėlis dažnai būna ne tas, nuo kurio beprotystė nuima atsakomybės našta, o tas, kuris *pasirinko* kvailiojimą, kad ištrūktų iš smaigiančios virvės, tačiau nenori jos perkirsti. Mūsų beprotystė buvo tik istorinės beprotystės išdava. Mes įprasminome ir įkūnijome didesnę beprotystę.

(Claude Roy, *Nous*, Paris, Gallimard, coll. „Folio“, 1980, p. 389-390.)

Milados Horakovos procesas epochinės reikšmės daugeliu atžvilgių: tai pirmasis procesas „didelis spektaklis“ (posakis, pasiskolintas iš represijų specialisto, čekų istoriko Karelo Kaplano); tai pirmasis procesas, tiesiogiai surežisuotas „sovietinių patarėjų“, specialiųjų tarnybų šulų, atvykusių talkinti represijoms paleidus mechanizmą, kuris iškart tapo „klasikiniu“: spektaklio scenarijus tiksliai sustyguotas, „prisipažinimai“ atmintinai iškalti, visam spektakliui pajungta didžiulė propagandos mašina ir t. t.

Šis procesas ženklina svarbų politinių, ir ne vien komunistinių, represijų Europoje etapą; buvo pakarta moteris, nepaprastai drąsi moteris, pasipriešinimo dalyvė nuo 1939 m. kovo mėnesio čekų žemių okupavimo, moteris, beveik penkerius metus kalinta nacių, moteris demokratė, kuri niekada neketino kovoti prieš komunistų diktatūrą ginklu...

Kodėl Vakarų viešoji nuomonė taip menkai tereagavo į šį komunistų nusikaltimą? Kodėl fiziko Alberto Einšteino protesto neparėmė didelė parašų kampanija? Kodėl pasipriešinimo dalyviai Prancūzijoje ar kur kitur nedemaskavo nusikaltimo visu balsu? Kodėl jie neišreiškė solidarumo su viena iš saviškių, kad išgelbėtų ją nuo kartuvių?

Pilietinės visuomenės griovimas

Semantinis chaosas, kuriame mums lemta gyventi, verčia mus, kad būtume gerai suprasti, patikslinti sąvokos „pilietinė visuomenė“ reikšmę, nepretenduojant į galutinę nuomonę. Ši visuomenė vystosi vystantis kapitalizmui ir formuojantis šiuolaikinei valstybei. Būdama valstybinės valdžios atsvara, ji yra nuo tos valdžios nepriklausoma. Pirmiausia ji remiasi poreikių sistema, kur svarbiausia - privati ekonominė veikla. Pilietinės visuomenės individas pilnas poreikių, ji remiasi jo, kaip sąmoningo ir veiklaus subjekto, žmogiškosios laisvės įkūnytojo, vertybėmis. Šis individas yra egoistinis, nepriklausomas padaras (buržua) ir sykiu pilietis, kuriam rūpi visuomenės reikalai („bendruomeninis“ žmogus). Filosofas ir politologas Lubomiras So-

choras pilietinę visuomenę apibrėžia kaip „visuomeninių virššeimyninių ir sykiu nevalstybinių institucijų visumą, kuri suburia visuomenės narius koordinuotai veiklai, tačiau turint savo nuomonę ir asmeninius interesus. Žinoma, su sąlyga, kad tos institucijos ir organizacijos būtų autonomiškos, o ne išvirtusios paravalstybiniais institutais, paprastais valstybinės valdžios „pavaros diržais“⁸. Prie pilietinės visuomenės institutų, atliekančių valstybės socialinės kontrolės funkcijas, priskiriame korporacijas ir asociacijas, Bažnyčias, profesines sąjungas, municipalitetus ir vietinės savivaldos organus (*self-government*), politines partijas, viešąją nuomonę.

Visai logiška, kad pagal nurodytą komunistinių represijų strategiją, siekiant įtvirtinti absoliučią valdžią, pirma reikėjo pašalinti politinius konkurentus ir visus, kurie turėjo arba galėjo turėti „realią valdžią“-tarp visų kitų ir armijos bei saugumo kadrus,-tada pulti pilietinės visuomenės institutus. Tas, kas norėjo užsitikrinti valdžios ir tiesos monopolį, privalėjo pakirsti jėgas, kurios turėjo ar galėjo turėti politinės bei moralinės galios: profesinių sąjungų ar politinius vadovus bei eilinius veikėjus, dvasininkus, žurnalistus, rašytojus ir t.t. Aukomis dažnai būdavo pasirenkami asmenys, užimę svarbiausius postus pilietinės visuomenės institutuose - partijose, Bažnyčioje, profesinėse sąjungose, religiniuose ordinuose, asociacijose, spaudos organuose, vietinėse savivaldose.

Turbūt reikėtų paminėti „tarptautinį“ aukų pasirinkimo pobūdį. Valdžia, visiškai priklausoma nuo Sovietų Sąjungos, įsakė nukirsti visus, ligi tol be galo turtingus, pilietinės visuomenės saitus su užsieniu. Socialdemokratai, katalikai, trockininkai, protestantai ir t. t. buvo persekiojami ne vien už savo veiklą šalies viduje, bet ir kaip atstovai tam tikrų judėjimų, tradiciškai puoselėjančių tvirtus ir vaisingus ryšius su užsieniu. Pasaulinės SSRS strategijos interesai ir tikslai reikalavo tuos ryšius išardyti.

⁸ L. Sochor, Peut-on parler de la „société civile“ dans les pays du bloc soviétique? Communisme, Paris, Nr. 8, 1985, p. 84.

Naujosiose „liaudies demokratijose“ pilietinė visuomenė buvo silpnoka. Prieš karą jai suklestėti trukdė autoritariniai arba pusiau autoritariniai režimai, taip pat ekonominio ir socialinio gyvenimo atsilikimas. Paskui labai pakenkė karas, vietiniai fašistiniai režimai ir okupantų politika. Po išsivadavimo sovietų valdžios elgesys ir stichiški valymai dar labiau apribojo jų plėtotę.

Beje, Raudonosios armijos veikla jos okupuotoje Rytų Vokietijos zonoje gerokai paaiškina sąlyginę teisminių ir policinių represijų „švelnumą“, o ir tai, kad Vokietijos Demokratinėje Respublikoje kūrimosi laikotarpiu (nuo 1949 m.) nebuvo politinių parodomųjų procesų, kurie kitur lydėjo komunistinių režimų įsitvirtinimą. Griebtis tokio smurto priemonių nebebuvo būtina, naujosios valdžios tikslai jau buvo pasiekti ligtolinėmis represijomis. Kaip rodo naujausi tyrimai, atlikti po Berlyno sienos griuvimo 1989 m., okupacinė sovietų valdžia tarp 1945 ir 1950 m. savo zonoje buvo įkalinusi 122 000 žmonių, iš jų 43 000 mirė įkalinimo vietose, 756 buvo nuteisti mirties. SED vadovybė pati savo iniciatyva vykdė represijas, kurių aukomis tapo nuo 40 000 iki 60 000 žmonių⁹.

Kalbant apie prievartą ir represijas prieš taikius gyventojus po 1948 m. vasario mėnesio, Čekoslovakija čia sudaro išimtį. Ši šalis vienintelė iš Centrinės ir Pietryčių Europos valstybių tarpukariu buvo pasiekusi tikrą parlamentinę demokratiją - panašios patirties, tik mažiau, turėjo Rumunija. Be to, Čekoslovakija priklausė prie dešimties labiausiai industrializuotų pasaulio šalių. Po išsivadavimo jos pilietinė visuomenė buvo labiausiai išsivysčiusi Centrinėje ir Pietryčių Europoje, geriausiai susiklosčiusi ir po 1945 m. ji buvo atsigavusi. Jau 1946 m. beveik pustrčio milijono piliečių, maždaug pusė suaugusių gyventojų iš čekų žemių (Bohemija, Moravija ir Silezija), priklausė keturioms politi-

⁹ „Ich habe den Tod verdient“. *Schauprozesse und politische Verfolgung in Mittel- und Osteuropa, 1945-1956*, žr. Wolfgang Maderthaner, Hans Schafranek, Berthold Unfried (leid.), *Archiv 1991. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeitbewegung*, 7-ieji metai, Viena, 1991.

nėms partijoms. Du milijonai čekų ir slovakų buvo suvienytų profesinių sąjungų nariai. Šimtai tūkstančių žmonių buvo įstoję į daugybę draugijų. Politizuota sporto draugija „Sokol“, nuo XIX amžiaus pabaigos kovojanti dėl nacijos garbės, 1948 m. pati viena turėjo daugiau kaip 700 000 narių. Pirmieji „sakalai“ buvo areštuoti 1948 m., per vasaros sąskrydį (s/ef). Pirmosios politinės bylos jiems iškeltos 1948 m. rugsėjį. Po dvejų metų ši draugija buvo beveik sunaikinta: viena dalis, kaimiškoji, pertvarkyta į paravalstybinę organizaciją, tačiau jos galia paralyžuota areštavus keletą tūkstančių darbuotojų. „Sokol“, kaip ir kitos pilietinės visuomenės organizacijos - skautai, protestantų, katalikų ir kt. bendruomenės, - pasitelkus teismus, valymus, buvo kone visiškai sunaikintos, jų patalpos būdavo užiminėjamos, turtas konfiskuojamas. Čia pasižymėjo slaptosios policijos agentai, prisidengę „veiksmo komitetais“, šiam tikslui įkurtais 1948 m. vasarį.

Nacių kalėjimai ir komunistų kalėjimai

Vengras ir pasipriešinimo dalyvis I. Nyeste po karo vadovavo vienai jaunimo organizacijai ir atsisakė stoti į komunistų partiją. Po teismo proceso jis atliko savo bausmę Rešo darbo stovykloje iki 1956 m. Kaip pats paliudijo, kaliniai ten skaldė akmenis po dvylika valandų per dieną žiemą ir po šešiolika valandų - vasarą. Bet blogiausia jam buvo badas:

„Slaptoji komunistų ir slaptoji nacių policija - aš esu vienas iš laimingų išrinktųjų, galėjęs išbandyti ir viena, ir kita - skiriasi ne žiaurumo ir nuožmumo laipsniu. Kankinimų kambarys nacių kalėjime toks pat kaip ir komunistų kalėjime. Skirtumas slypi kitur. Jeigu naciai jus suima kaip politinį disidentą, tai jie nori viską žinoti apie jūsų veiklą, jūsų draugus, jūsų planus ir t. t. Komunistai dėl to nesivargina. Jau areštuodami jus jie žino, ką jūs prisipažinsit ir po tuo pasirašysit. Tikrai ne jūs. Aš absoliučiai neįsivaizdavau, kad tapsiu „amerikiečių šnipu“!“

(Interviu laidai „Kita Europa“ („The Other Europe“), 1988 m. sausis. Cit.

Jacques Rupnik, *L'Autre Europe, Crise et fin du communisme*, Paris, Odile Jacob, 1990, p. 147.)

Užsimojus naikinti pilietinės visuomenės institutus arba pajungti juos savo kontrolei, didelis veiklos baras komunistinei valdžiai atsivėrė Bažnyčioje. Per daugelį savo istorijos amžių Bažnyčia giliai įsišaknijusi visuomenėje. Paaiškėjo, kad taikyti bolševikinį modelį vienos šalyse sunkiau negu kitose, kur vyravo Stačiatikių Bažnyčia, bizantiškoji caro-popo tradicija, pasižyminti Bažnyčios bendradarbiavimu su valstybės valdžia - nors tai jokių būdu nereiškia, kad stačiatikiai Rusijoje ir Sovietų Sąjungoje patyrė lengvesnes represijas. Tačiau Katalikų Bažnyčia, jos tarptautinė organizacija, vadovaujama iš Vatikano, susidarančiam „socialistiniam lageriui“ atrodė nepakenčiamas reiškinys. Tad logiška, kad susikirto du dideli religiniai internacionalai, vieno sostinė Maskva, kito - Roma. Maskvos strategija buvo aiškiai nubrėžta: sutraukti Katalikų ar Graikų katalikų Bažnyčių ryšius su Vatikanu, o tapusias „nacionalinėmis“ Bažnyčias priversti paklusti valdžiai. Tokią gavo instrukciją ČKP generalinis sekretorius Rudolfas Slanskis per pasitarimą su aukštais sovietų pareigūnais Kominformo biuro susirinkime 1948 m. birželį.

Siekdami savo tikslo - stengdamiesi apriboti Bažnyčios įtaką visuomenės gyvenime, pajungti ją smulkmeniškai valstybės kontrolei ir paversti savo politikos įrankiu, komunistai derino represijas, bandymus papirkti ir ... savo agentų infiltravimą į jos hierarchiją. Atsivėrus archyvams, pvz., Čekoslovakijoje, išaiškėjo, kad daug dvasininkų, taip pat ir vyskupų, bendradarbiavo su slaptąja policija. Gal kai kurie taip norėjo, tarkim, „išvengti blogiausio“?

Pirmoji antireliginė represija, neskaitant stichinių valymų aukomis tapusių dvasininkų, kaip minėtieji bulgarų popai, ko gero, ištiko Albaniją. Primas Gasparas Thaci, Škoderio arkivyskupas, pakliuvęs į slaptosios policijos nagus, mirė namų arešte. Dureso arkivyskupas Vincentas Prendushi, nuteistas trisdešimčiai metų sunkių darbų, mirė 1949 m. vasarį, greičiausiai nuo kankinimų. 1948 m. vasarį penki dvasininkai, tarp jų vyskupas Volai ir Ghini, apaštališkosios delegacijos regentas, buvo nuteisti myriop ir sušaudyti. Nubausta mirtimi arba mirė nelaisvėje daugiau kaip šimtas kunigų ir vienuolių, vyrų ir

moterų, klebonų ir seminaristų. Ryšium su šiuo persekiojimu mirties bausmė įvykdyta bent vienam musulmonui, juristui Mustafa'i Pipa'i - jis advokatavo pranciškonams. Užbėgdami į priekį atkreipkime dėmesį, kad 1967 m. Enveras Hoxha paskelbė, jog Albanija tapo pirmąja pasaulyje ateistine valstybe. O laikraštis *Nendori* išdidžiai pareiškė, jog visos mečetės ir bažnyčios - iš viso 2169, tarp jų 327 katalikų šventyklos - sugriautos arba uždarytos.

Vengrijoje įtampa tarp Katalikų Bažnyčios ir valdžios sustiprėjo 1948 m. vasarą, „nacionalizavus“ konfesines mokyklas, kurių buvo gana gausu¹⁰. Penki klebonai buvo nuteisti liepos mėnesį, rudensį kiti. Nesutramdomas Vengrijos primas kardinolas Jozsefas Mindszenty 1948 m. gruodžio 26 d., antrąją Kalėdų dieną, buvo areštuotas ir 1949 m. vasario 5 d. nuteistas kalėti iki gyvos galvos. Esą „bendrininkų“ padedamas jis rezgęs „sąmokslą prieš Respubliką“, šnipinėjęs ir t. t. - visa tai, suprantama, „imperialistinių valstybių“, pirmiausia JAV, naudai. Dar po metų valdžia užėmė didžiąją dalį vyrų bei moterų vienuolynų ir daugumą iš dvylikos tūkstančių vienuolių išvarė. 1951 m. birželį vyskupystės dekanas ir artimas Mindszenty'o bendradarbis Kaločos arkivyskupas monsinjoras Groszas patyrė tą patį likimą kaip ir jo primas. Bažnyčios bei vienuolių ordinų persekiojimas Vengrijoje palietė ne vien katalikus. Nukentėjo ir gerokai mažesnių Kalvinistų bei Liuteronų Bažnyčių vyskupai bei pastoriai, tarp jų garsusis kalvinistų vyskupas Laszlo Ravaszas.

Čekoslovakijoje, kaip ir Vengrijoje, valdžia mėgino Katalikų Bažnyčios viduje surasti atskalūnų, linkusių bendradarbiauti. Bet, sumanymui pasisėkus tik iš dalies, perėjo prie aukštesnės represijų pakopos. 1949 m. birželį namų arešte, paskui kalėjime atsidūrė Prahos arkivyskupas Josefas Beranas, nuo 1942 m. nacių kalintas Terezinos ir Dachau konclageriuose. 1949 m. rugsėjį areštuota keliasdešimt vikarų, protestavusių prieš Bažnyčių įstatymą. 1950 m. kovo 31 d.

¹⁰ Jos sudarė 65% visų pradinių, 50% vidurinių mokyklų berniukams ir 78% bendrojo lavinimo mokyklų bei licėjų mergaitėms.

Prahoje prasidėjo aukštų Bažnyčios ordinų dignitorių teismas. Jie buvo apkaltinti šnipinėjimu Vatikano ir užsienio valstybių naudai, taip pat ginklų slėpimo bei valstybės perversmo organizavimu. Redemptorius, Teologijos instituto rektorius Mastilakas buvo nuteistas kalėti iki gyvos galvos, kitiems atseikėta iš viso šimtas trisdešimt dveji metai. 1950 m. naktį iš balandžio 13-osios į 14-ąją įvyko Vidaus reikalų ministerijos parengta karinė operacija - įsiveržta į vienuolynus. Didžioji dalis vienuolių buvo iškraustyti ir įkalinti. Policija uždėjo namų areštą vyskupsams, kad negalėtų susisiekti su išoriniu pasauliu.

1950 m. pavasarį režimas įsakė likviduoti Rytų Slovakijoje Graikų katalikų (unitų) Bažnyčią, kuri nuo tolei turėjo prisijungti prie Stačiatikių Bažnyčios - tas pats buvo padaryta 1946 m. sovietinėje Ukrainoje. Nepaklusę dvasininkai buvo arba įkalinti, arba išvaryti iš savo parapijų. Sovietų rutėnų (Užkarpatės ukrainiečiai graikų katalikai) arkidekanas Jozsefas Csati sufabrikavus bylą išvežtas į Sibirą, Vorkutos lagerį, ir ten išbuvo nuo 1950 iki 1956 m.

Represijas prieš Bažnyčias planavo ir kontroliavo ČKP vadovybė. 1950 m. rugsėjo mėnesį ji priėmė politinį sprendimą dėl serijos procesų prieš katalikus. Jie prasidėjo 1950 m. lapkričio 27 d. Prahoje. Sunkias bausmes gavo devyni vyskupų pagalbininkai, kurių vyresnysis buvo Olomouco, centrinėje Moravijoje, generalinis vikaras Stanislavas Zela. O 1951 m. sausio 15 d., šį sykį slovākų sostinėje Bratislavoje, pasibaigė trijų vyskupų teismas, vienas iš jų priklausė Graikų katalikų Bažnyčiai. Visi abiejų šių „Vatikano agentų Čekoslovakijoje bylų“ (anuomet įprastas žodžių rinkinys) kaltinamieji buvo nuteisti kalėti nuo dešimties metų iki gyvos galvos. Ši teismo procesų virtinė pasibaigė 1951 m. vasarį kitomis bylomis, vėl prieš vyskopus ir jų pagalbininkus. Bet sulig tuo represijos nesiliovė. Litomericės, centrinėje Bohemijoje, vyskupas Stepanas Trochta, 1942 m. gegužės mėnesį vokiečių suimtas kaip pasipriešinimo dalyvis ir iki karo pabaigos kalintas Terezinos, Mauthauseno ir Dachau koncentracijos stovyklose, buvo nuteistas dvidešimt penkerius metus kalėti ... 1954 m. liepą.

Represijų planuotojai ir jų vykdytojai ne be reikalo nusprendė ne tik pakirsti hierarchijos viršūnę, bet ir smogti krikščionių intelektualams. Rezistente, Karlo universiteto meno istorijos profesorė Ružena Vackova, labai politinių kalinių vertinama moteris, nuteista 1952 m. birželį, iš kalėjimo išėjo tik 1967 m.! Dviejuose teismo procesuose 1952 m. buvo skaudžiai apgenėtas katalikiškosios inteligentijos elitas. Antrasis procesas vyko Brno, Moravijos sostinėje, ir tikriausiai tai buvo pats didžiausias politinis procesas prieš „plunksnos žmones“ XX amžiaus Europos istorijoje.

Vieno kataliko „prisipažinimas“ ir nesatis

Žymus katalikų intelektualas, kuris nelabai vertino savo Bažnyčios hierarchiją, čekas Bedrichas Fučíkas 1951 m. pavasarį buvo areštuotas ir po „didelio spektaklio“ Brno 1952 m. nuteistas penkiolika metų kalėti. 1960 m. amnestuotas išėjo į laisvę. Tardant jis buvo kankinamas fiziškai. Vieną dieną, septynias valandas į kankintojų klausimus atsakinėjęs: „nieko“, „nežinau“, „joks“, jis palūžo ir ėmė „kalbėti“. „Maldauju, palikit mane ramybėje, - tarė jis savo kvotėjams, - šiandien aš negaliu, šiandien mano motinos mirties diena“. Prieš teismą jį visą savaitę mokė atsakymų į parengtus klausimus, jis turėjo pakartoti tuos atsakymus priešais tribunolą. Jis svėrė keturiasdešimt aštuonis kilogramus (iki arešto šešiasdešimt vieną), jo sveikatos būklė buvo labai sunki.

Štai keletas ištraukų iš Karelo Bartoseko pokalbių su juo, įrašytų Prahoje tarp 1978 ir 1982 m.:

Ar jūs, stovėdamas priešais tribunolą, suvokėte, kad vaidinate komediją, spektaklį?

- Taip. Aš tą žinojau daug anksčiau.

- Bet kodėl vaidinate tą komediją? Jūs, katalikas inteligentas, sutikote savo kvotėjams suvaidinti komunistinį stalininį tribunolą...

- Tai pats sunkiausias dalykas, kurį parsinešiau iš kalėjimo. Tas badas, šaltis, urvas... siaubingi galvos skausmai iš tų laikų, kai aš netekau regėjimo, visa tai užsimiršta... net jei ir dilgsi kur nors smegenų

kertelėje. Bet ko aš niekada nepamiršiu, kas užvis baisiausia ir kas mane visada slėgs - kad tavyje gyvena du žmonės. Aš numeris pirmas, tas, kuris visada buvau, ir aš numeris antras, kuris sako pirmajam: „Tu esi nusikaltėlis, tu padarei tą ir tą“. O pirmasis ginasi. Ir juodu kalbasi, tuodu mano viduje yra visiškas asmenybės susidvejinimas, jie be perstojo vienas kitą žemina: „Ne, tu nesakai teisybės! Tai netiesa!“ O kitas jam atsako: „Taip, tai tiesa! Aš pasirašiau, aš ...“

- Ne jūs vienas toks su savo „prisipažinimu“. Tokių, kurie „prisipažino“, yra daug. Jūs esate žmonės, individualybės, unikalūs, nepakartojami savo kūnu ir dvasia, ir vis dėlto elgėtės vienodai arba labai panašiai: jūs pasidavėte dideliame spektakliui, jūs sutikote vaidinti komediją, jūs išmokote paskirstytus vaidmenis. Aš jau esu užrašęs komunistų „prisipažinimą“ priežastis - asmenybės skilimas, lūžis. Jūs esate žmogus su kitokia pasaulio vizija. Kodėl visa tai atsitiko jums? Kodėl bendradarbiavote su šita budelių valdžia?

- Jie taip galvą pripumpuodavo savo propagandos, kad aš neįstengiau gintis nei psichiškai, nei fiziškai. Aš pasidaviau. Jau kalbėjau jums apie momentą, kai kapituliavau savo viduje. [Mano pašnekovas vis labiau ir labiau jaudinasi, beveik rėkia.] Nuo tada manęs nebeliko... žiūriu į šią savo nesatį kaip į patį baisiausią pasityčiojimą, patį didžiausią žmogaus nuosmukį, kaip į asmenybės sunaikinimą. Kai pats save sunaikini“.

Pagal panašų scenarijų represijos prieš Bažnyčią vyko Balkanų šalyse. Rumunijoje Graikų katalikų Bažnyčios - antrosios po Stačiatikių Bažnyčios pagal tikinčiųjų skaičių - likvidavimas sustiprėjo 1948 m. rudenį. Patylomis čia dalyvavo ir Stačiatikių Bažnyčia, nes jos hierarchija ėjo išvien su režimu, beje, tai nesutrukdė uždaryti daugelį jų cerkvių ir įkalinti kai kuriuos popus. Spalį visi vyskupai unitai buvo areštuoti. Graikų katalikų Bažnyčia oficialiai buvo uždrausta 1948 m. gruodžio 1 d. Tuomet ji turėjo 1 573 000 tikinčiųjų (iš 15 milijonų gyventojų), 2498 kulto pastatus, 1733 šventikus. Valdžia konfiskavo jos turtą, uždarė katedras ir bažnyčias, sudegino kai kurias bibliotekas; 1400 dvasininkų (iš jų maždaug 600 1948 m. lap-

kritį) ir apie 5000 tikinčiųjų buvo įkalinta, maždaug 200 vėliau nužudyta kalėjimuose.

Nuo 1948 m. gegužės, kai buvo areštuoti 92 dvasininkai, atėjo eilė Romos katalikų Bažnyčiai, turėjusiai 1 250 000 tikinčiųjų. Valdžia uždarė katalikiškas mokyklas ir konfiskavo karitatyvines bei medicinos institucijas. 1949 m. birželį buvo areštuota keletas Romos Bažnyčios vyskupų; kitą mėnesį buvo uždrausti vienuolių ordinaai. Represijos prieš šią Bažnyčią pasiekė kulminaciją 1951 m. rugsėjį, kai vyko didelis procesas Bukarešto karo tribunole; keletas vyskupų ir pasauliečių buvo nuteisti kaip „šnipai“.

Vienas slapta išventintas graikų katalikų vyskupas, penkiolika metų praleidęs kalėjime ir dirbęs ten kaip juodadarbis, liudija:

„Ilgius metus dėl švento Petro mes iškentėme kankinimus, smūgius, badą, šaltį, viso turto konfiskavimą, taip pat ir patyčias. Bučiamoje savo antrankius, grandines ir geležinius kameros grotų virbus lyg kokias šventenybes. Garbinome savo kalinio apdarą lyg kunigo drabužį. Mes būtume pasirinkę savo kryžių, net jei mainais už atsimetimą nuo Romos primygtinai mums būtų siūlę laisvę, pinigų ir lengvą gyvenimą. Mūsų vyskupai, kunigai ir tikintieji buvo nuteisti daugiau kaip penkiolika tūkstančių metų kalėti ir daugiau kaip tūkstantį atbuvo. Šeši vyskupai kentėjo už grotų dėl ištikimybės Romai. Ir, nepaisant visų kruvinų aukų, mūsų Bažnyčia šandien turi tiek pat vyskupų kaip tais laikais, kai Stalinas ir stačiatikių patriarchas Justinianas triumfuodami ją paskelbė mirusia“¹¹.

„Mažasis žmogus“ ir konclagerių sistema

Diktatūrų istorija daugialypė, taip pat ir komunistinių diktatūrų. Jų atsiradimas Centrinėje ir Pietryčių Europoje kartais susilaukdavo masiško palaikymo. Tokį fenomeną reikia sieti su viltimis, pabudu-

¹¹ František Mikloško, *Nebudele ich moct rozvratit* (Jūs neįstengsite jų sugniuždyti), Bratislava, Archa, 1991, p. 272-273.

siomis sutriuškinus nacių diktatūrą, be to, ir su neginčijamu komunistų vadų mokėjimu įdiegti kitiems iliuzijas ir fanatizmą, kurio aukomis kaip visur ir visada pirmiausia tampa jaunimas. Pvz., Kairiųjų blokas, sukurtas Vengrijoje išrinktos komunistų mažumos iniciatyva, 1946 m. kovo mėnesį gebėjo suorganizuoti Budapešte demonstraciją „monstrą“, kur suplūdo kokie keturi šimtai tūkstančių žmonių...

Pradžioje komunistinis režimas suteikė geresnį gyvenimą šimtams tūkstančių iš vargingų sluoksnių kilusių žmonių. Čekoslovakijoje, industrializuotoje šalyje, kur „darbininkų“ kategorija sudarė nei daugiau, nei mažiau kaip 60% gyventojų Čekijoje ir 50% Slovakijoje, 200 000-250 000 darbininkų užėmė atsilaisvinusias po valymų vietas arba nuėjo „pastiprinti“ organų. Stulbinanti dauguma jų buvo ČKP nariai. Tuojau po karo Centrinės ir Pietryčių Europos šalyse buvo įgyvendintos žemės ūkio reformos, milijonams smulkių valstiečių ir žemės ūkio darbininkų išdalytos stambių žemvaldžių (taip pat ir Katalikų Bažnyčios) žemės, smulkiems komersantams ir amatininkams atiteko konfiskuotas išvytų vokiečių turtas.

Mažytė vienų laimė, pagrįsta kitų nelaime, dažnai pasirodydavo esanti trumpalaikė. Mat bolševikų doktrina skelbė, kad privati nuosavybė turinti būti panaikinta, o jos savininkai išgyvendinti visiems laikams. Be to, šaltojo karo metais prisidėjo teorija apie „klasių kovos paaštrėjimą“ ir „perėjimą į puolimą klasių kovoje“. Nuo 1945 m. naujieji režimai ėmėsi stambių žmonių nacionalizavimo (suvalstybinimo), dažnai tokią veiklą įteisindami kaip būtina reikalingą „vokiečių, išdavikų ir kolaborantų“ eksproprijavimą. Galiausiai, komunistams užsitikrinus valdžios monopolį, atėjo smulkių savininkų, komersantų ir amatininkų eilė. Mažų dirbtuvėlių ir kuklių krautuvėlių savininkai, niekada nieko neišnaudoję, tik save ir savo šeimos narius, turėjo dėl ko būti nepatenkinti. Lygiai kaip ir smulkūs žemdirbiai, kurių žemė, spaudžiant sovietų vadovybei, nuo 1949-1950 m. buvo priverstinai kolektyvizuota. Lygiai kaip ir darbininkai, ypač pramonės centrų gyventojai, kuriuos užgriuvo visokios sankcijos, ir dėl to smuko jų pragyvenimo lygis ir pradingo visi buvę socialiniai iškovojimai.

Nepasitenkinimas plito, socialinė įtampa aštrėjo. Savo nepasitenkinimą darbininkai reiškė ne vien kalbomis, rezoliucijomis, bet ir ryžtingesnėmis kovos formomis - streikais ir gatvių demonstracijomis. 1948 m. vasarą, keletas mėnesių po „Pergalingojo vasario“, jie pradėjo streiką penkiolikoje Čekijos ir Moravijos miestų bei trijuose Slovakijos miestuose, kai kur su demonstracijomis. Tai pasikartojo paskutiniaisiais 1951 m. mėnesiais: darbininkai paskelbė streikus visuose industriniuose rajonuose, gamyklose rengė protesto susirinkimus ir demonstracijas (į Brno gatves išėjo nuo dešimties iki trisdešimties tūkstančių žmonių). Vėliau, 1953 m. birželio pradžioje, dešimtyse stambių gamyklų įvyko streikai ir buvo sustabdomas darbas protestuojant prieš pinigų reformą, visa tai lydėjo demonstracijos, kurios Pilzene virto gatvių mūšiais. 1953 m. buvo areštuoti 472 streikininkai ir demonstrantai, o ČKP pareikalavo nedelsiant sudaryti riaušinių sąrašus, juos pačius „izoliuoti ir uždaryti į darbo stovyklas“.

Kartais sumaištaudavo valstiečiai. Vienas rumunų valstiečių maišto, vykusio 1950 m. liepos mėnesį, dalyvis pasakoja, kaip jie susirinko priešais komunistų partijos būstinę, tuščiomis rankomis, ir kaip vienas komunistų aktyvistas ėmė šaudyti iš revoverio. „Tada mes jėga įsiveržėme į partijos būstinę, - pasakoja jis, - numėtėme ant žemės ir sutrypėme Stalino ir Gheorghiu Dejo portretus. [...] Atėjo pastiprinimas. Iš pradžių miestelio žandarai. [...] Laimė, kad viena jauna mergina, Maria Stoian, nupjovė telefono stoties laidus ir ėmė skambinti varpais. Pasipylė į ją bolševikų šūviai. [...] O paskui, rytmetį, kokią dešimtą valandą, atvažiavo *Securitate* su kulkosvaidžiais ir kitokiais sunkiaisiais ginklais. Moterys ir seniai puolė ant kelių. „Nešaudykite į mus ir mūsų vaikus. Juk ir jūs turite vaikų, turite senus tėvus. Mes mirštame badu ir susirinkome norėdami, kad mus išklautų ir neatimtų iš mūsų javų“. Majoras Stanescu Martinas davė įsakymą šaudyti“. Šio įvykio pasakotojas buvo suimtas, kankintas ir išsiųstas sunkiesiems darbams, jį paleido tik 1953 m.¹²

¹² Catherine Durandin, *Histoire des Roumains*, Paris, Fayard, 1995, p. 72-73.

Režimai, pamynę pagrindines piliečių laisves ir teises, bet kokį nepasitenkinimo pasireiškimą sutikdavo kaip „politinį“ ir „antivalstybinį“. O valdžia sąmoningai persekiojo žmones, norėdama (murdyti visuomenę į tai, ką Karelas Kaplanas vadina „baimės psichologija“ ir ką jie suvokė kaip režimo „stabilizavimo faktorių“.

1949-1954 m. milijonai žmonių nukentėjo nuo represijų. Turima galvoje ne tik įkalinti asmenys, bet ir jų šeimų nariai. Represijos pasireiškėdavo įvairiomis formomis, ir mes negalime pamiršti tų, kurie buvo „iškeldinti“ iš Budapešto, Sofijos, Prahos, Bukarešto ir kitų miestų į provinciją. 1951 m. vasarą tai ištiko keturiolika tūkstančių Budapešto žydų, išgyvenusių žudynes ir priklausiusių pačiai gausiausiai Centrinėje Europoje žydų nacionalinei mažumai. Dar prisiminkime emigrantų šeimas, iš savo fakultetų išmestus studentus, šimtus tūkstančių žmonių, kurie buvo „politiškai nepatikimų“ ar „priešiškai nusiteikusių asmenų“ sąrašuose, saugumo tarnybų sudarytuose ir patvirtintuose 1949 m.

Beribė buvo kančių jūra, o ją maitinusios upės vis neslūgo. Sudorojus politinių partijų ir pilietinės visuomenės veikėjus, atėjo „mažų žmogaus“ eilė. „Tvarkos pažeidėjai“ gamyklose, kurie buvo traktuojami kaip „rimti sabotuotojai“, savo kailiu patyrė „klasinį teisingumą“. Lygiai kaip ir tie kaimo gyventojai, kurie buvo pelnę pagarbą dėl dešimtmečiais sukaupytų žinių ir išminties ir pasipriešinę priverstinei kolektyvizacijai pagal „geriausios pasaulio žemdirbystės“ modelį. Milijonai žmonių tada suprato, kad pažadai, kuriais susivilioję daugelis jų pritarė komunistų politikai, tebuvo taktinė apgaulė. Kai kurie išdrįso pareikšti nepasitenkinimą.

Gilesnių studijų apie socialinių represijų mastą, apie „mažųjų žmonių“ persekiojimus dar stokojama. Turime patikimų statistinių duomenų apie Čekiją ir Slovakiją, kur archyvai ne tik buvo atverti, bet ir pasklaidyti. Daugumoje kitų šalių gauname pasitenkinti žurnalistiniais tyrimais ir liudytojų pasakojimais, laimė, po 1989 m. labai gausiais.

Čekoslovakijoje jau 1950 m. 39,1% įkalintųjų už „antivalstybinius“ nusikaltimus sudarė darbininkai. Antrą vietą užėmė smulkūs

tarnautojai, dažnai administracijos valymų aukos; jų buvo 28%. 1951-1952 m. maždaug pusė Valstybės saugumo suimtų asmenų buvo darbininkai. Valstiečiai, kuriems teko trečia vieta, mynė ant kulnų antroje vietoje esantiems tarnautojams.

Ataskaitoje apie 1950 m. „prokuratūros ir tribunolų veiklą“, be kita ko, rašoma, kad nuteistųjų už „lengvus“ nusikaltimus prieš Respubliką“ (maištų kurstymas, melagingų žinių skleidimas, nedidelio masto sabotazas ir t. t.) - tokius čekų krašte teisė apygardų tribunolai - 41,2% sudarė darbininkai ir 17,7% - valstiečiai. Slovakijoje atitinkamai 33,9% ir 32,6%. Darbininkų ir valstiečių skaičius „stambiose bylose“, kurias sprendė Valstybės tribunolas, ne toks žymus. Vis dėlto socialinė darbininkų kategorija, įskaitant ir žemės ūkio darbininkus, viena pačių reikšmingiausių, o šiems liaudies sluoksniams, jei dar pridėsime valstiečius, teko 28,8% nuteistųjų, 18,5% nuteistų mirti ir 17,6% nuteistų kalėti iki gyvos galvos.

Tas pats ir kitose šalyse, nors retkarčiais pirmą vietą tarp represijų aukų užimdavo valstiečiai. Kalinamų „mažųjų žmonių“ antplūdis greičiausiai susijęs su lagerių paplitimu, ištisos konclagerių sistemos įvedimu. Ši sistema - ko gero, pats ryškiausias komunistinių režimų barbariškumo fenomenas. Kalėjimai nebesutalpino kalinų, tad valdžia vėlgi pasinaudojo Sovietų Sąjungos patyrimu ir sukūrė lagerių archipelagą.

Bolševizmas ir nacizmas akivaizdžiai praturtino XX amžiaus represijų istoriją, taikos metu sukurdami koncentracijos stovyklų sistemą. Kaip rašė Annette Wieviorka vieno straipsnio apie lagerius įžangoje žurnale *Vingtième Siècle* („Dvidešimtas amžius“) 1997 m., kol nebuvo Gulago ir Lagerio (pirm gimystės teisė priklauso Gulagui), stovyklos buvo istorijoje žinomos kaip „viena iš represijų ir laisvės atėmimo formų karo metu“. Per Antrąjį pasaulinį karą kontinentinėje Europoje susikūrė konclagerių sistema, ir Europos žemėlapyje nuo Uralo iki Pirėnų papėdės išsidėstė Stovykla, Lageris arba Gulagas. Bet jų istorija nepasibaigė su Vokietijos ir jos sąjungininkų pralaimėjimu.

Beje, kaip tik fašistiniai ir autoritariniai režimai, Vokietijos sąjungininkai, įvedė konclagerius, kurie įėjo į jų šalies raidą. Bulgarijoje konservatorių vyriausybė buvo įsteigusi kalinių stovyklą nedidelėje Šventosios Anastazijos saloje, Juodojoje jūroje, Burgaso zonoje, paskui Gonda Voda ir Belo Pole stovyklas, kuriose buvo laikomi politiniai priešininkai. Slovakijoje atėję į valdžią populistai 1941-1944 m. prie statybų, kurioms trūko darbo rankų, įkūrė penkiolika „pataisos darbų įstaigų“ ir siūsdavo į jas „asocialius elementus“, daugiausia čigonus. Rumunijoje maršalo Antonescu diktatūra tarp Dnestro ir Bugo steigė politinių kalinių stovyklas, tokias kaip Tirgu Žiu ir kitas, rasinėms represijoms.

Tad karo pabaigoje buvo įrengtų stovyklų, kurios galėjo būti naudojamos kaip persiuntimo stovyklos - tarpiniai punktai naujų deportuojamųjų masei (tą jau minėjome kalbėdami apie vengrus) arba kaip stovyklos įkalinti asmenims, įtariamais nacistinio palikimu. Taip atsitiko su Buchenvaldu ar Sachsenhausenu, garsiomis nacių koncentracijos stovyklomis sovietų okupacijos zonoje Rytų Vokietijoje.

Tačiau po 1945 m. atsirado naujų stovyklų, kuriose komunistai uždarė savo politinius priešininkus. Pirmumo teisė, rodos, atitenka Bulgarijai, kur 1945 m. atskiru dekretu buvo leista policijai steigti darbinio auklėjimo centrus (bulgariškai TVO). Šimtai žmonių, tarp jų dešimtys anarchistų, buvo pasiūsti į Kutsiano lagerį, netoli nuo didelio Perniko šachtų centro, kuris jau tais laikais buvo vadinamas „Mirties prisilytėjimu“, į Bobov Dolą ar Bogdanov Dolą, „Vaiduoklių stovyklą“ kaliniams. Šiuos lagerius atsekė ir apie juos paskelbė, smulkiai pagrįsdami dokumentais, prancūzų anarchistai 1949 m. kovo mėnesį ir pavadino juos „bolševikinėmis koncentracijos stovyklomis“.¹³

Kaip sakė rašytojas Aleksandras Solženicynas, „Gulago archipelagas“ Centrinėje ir Pietryčių Europoje įsikūrė 1949-1950 m. Deja,

¹³ *Les Bulgares parlent au monde*, išleido Pagalbos Bulgarijos antifašistams komisija (Commission d'aide aux antifascistes de Bulgarie), Paris, mars 1949, 42 p.

šiandien norėdami apžvelgti komunistinių lagerių istoriją, negalime remtis tokia gausybe studijų ir liudytojų pasakojimų, kokia sukaupta apie nacių konclagerius. Tačiau turime to imtis ir iš noro daugiau sužinoti apie komunistinių režimų prigimtį, ir iš pagarbos smurto ir savivalės aukų šioje Europos dalyje atminimui.

Labiau pasigilinus į sovietinio Gulago klausimą atrodo, jog lagerių *kaip sistemos* funkcija iš pradžių buvo ekonominė. Savaime aišku, ši sistema buvo skirta izoliuoti ir nubausti tam tikriems asmenims. Bet, patyrinėję komunistinių lagerių žemėlapi, iš karto įsitikinsime, kad jie išdėstyti ten, kur režimui buvo reikalinga gausi, drausminga ir pigi darbo jėga. Šie mūsų laikų vergai nestatė piramidžių, bet kasė kanalus, statė užtvankas, gamyklas arba statinius naujųjų faraonų garbei, taip pat šachtose kasė anglį, antracitą ir uraną. Ar „kalinių konvejeris“, be kurio neišsivertė statybos ir kasyklos, turėjo įtakos aukų pasirinkimui, represijų apimčiai bei ritmui?

Vengrijoje ir Lenkijoje lageriai buvo steigiami šalia anglies baseinų. Rumunijoje didelė dalis lagerių įkurta palei Dunojaus-Juodosios jūros kanalo trasą ir Dunojaus deltoje. Pirmutinė ir didžiausia lagerių grupė gavo svarbiausios šio nedidelio archipelago vietovės Poarta Alba vardą, jo vietovardžiai Černavoda, Medžidija, Valea Neagra ar Basarabi, lygiai kaip ir kitos Dunojaus deltoje išsidėsčiusios lagerių grupės vietovardžiai (Periprava, Chilija Veche, Stonești, Tataru), giliai įstrigę žmonių atmintyje. Kasamas Dunojaus-Juodosios jūros kanalas anuomet buvo vadinamas „Mirties kanalu“. Tai buvo baisi prievartinio darbo vieta, kurioje pradingdavo kolektyvizacijai pasipriešinę valstiečiai arba „įtariamai asmenys“. Bulgarijoje Kutiano stovyklos kaliniai dirbo rūdyne po atviru dangumi, Buchovo lagerininkai - urano kasykloje, Belene lagerio kaliniai statė sutvirtinimus Dunojaus užtvankoms. Čekoslovakijoje lagerininkai ypač buvo telkiami apie urano kasyklas Jachymovo rajone Vakarų Bohemijoje, vėliau Ostravos anglies baseine Šiaurės Moravijoje.

Kodėl šios kalinimo vietos buvo vadinamos „darbo stovyklomis“? Negi komunistų vadai galėjo nežinoti, kad virš nacių konc-

lagerių vartų kabodavo užrašas *Arbeit macht frei* (Darbas padaro laisvą)? Gyvenimo sąlygos šiose kalinimo vietose, ypač 1949-1953 m. laikotarpiu, buvo nepaprastai sunkios, o kasdienis lažas kartais kalinį visiškai išsekindavo.

Jau pradeda aiškėti tikslus kalėjimų ir lagerių skaičius. Kebliau nustatyti, kiek juose pabuvojo žmonių. Odile'o Danieliaus sudarytame žemėlapyje pažymėta 19 Albanijos lagerių ir kalėjimų. Bulgarijoje po 1990 m. sudarytas „Bulgarų Gulago“ žemėlapis nurodo 86 vietas, o po 1989 m. buvusių politinių kalinių draugija suskaičiavo 187 000 žmonių, čia kalėjusių tarp 1944 ir 1962 m. Šis skaičius aprėpia ne vien nuteistuosius, bet ir asmenis, išsiųstus į lagerius be jokio teismo arba ištisas savaites laikytus policijos komisariatuose, ypač valstiečius, kuriuos tai turėjo priversti stoti į žemės ūkio kooperatyvus. Kitais duomenimis, 1944-1953 m. lageriuose pabuvojo apie 12 000 žmonių, 1956-1962 m. - maždaug 5000.

Vengrijoje 1948-1953 m. persekiojimus patyrė keli šimtai tūkstančių žmonių, ir, skirtingais skaičiavimais, nuo 700 000 iki 860 000 jų buvo nuteista. Daugeliu atvejų buvo kalbama apie „nusižengimus prieš valstybinę nuosavybę“. Kaip ir kitose šalyse, dar reikia priskaičiuoti politinės policijos atliktus administracinius suėmimus. Vokietijos Demokratinėje Respublikoje, kai dar nebuvo pastatyta mūro siena, atskyrusi ją nuo Vakarų, „naujų“ politinių kalinių, be jau minėtųjų ankstesniame skyriuje, rodos, nebuvo labai gausu.

Įvairiais duomenimis, Rumunijoje per visą komunistinį laikotarpį įkalintų žmonių skaičius svyruoja tarp trijų šimtų tūkstančių ir milijono. Į antrąjį skaičių tikriausiai įtraukta ne tik politiniai, bet ir kriminaliniai kaliniai (reikia pasakyti, kad tokiais atvejais, kaip, pvz., „parazitizmas“, kai kada juos atskirti sunku). Kalbant apie lagerius, anglų istorikas Dennisas Deletantas mano, jog šeštojo dešimtmečio pradžioje rumunų lageriuose buvo uždaryta 180 000 žmonių. Šiandien nustatyta, kad Čekoslovakijoje 1948-1954 m. politinių kalinių skaičius siekė 200 000. 12,6 milijono gyventojų populiacijai

buvo skirta 422 lageriai ir kalėjimai. Šis skaičius apima ne vien teistus ir nuteistus asmenis, bet ir įkalintus be teismo, uždarytus lageriuose savavališku vietinių valdžios organų sprendimu.

Visų šių šalių baudžiamoji sistema turėjo bendrų bruožų, ir tai logiška, nes įkvėpimo jos sėmėsi iš to paties šaltinio, Sovietų Sąjungos, kurios emisarai, beje, visur rūpinosi jų steigimu. Tačiau mums atrodo, jog kai kurios šalys praturtino komunistinių kalėjimų istoriją ir raidą savitais bruožais: tai Čekoslovakija, Rumunija ir Bulgarija.

Čekoslovakija jam suteikė savo biurokratinio išbaigtumo. Beje, kai kurių analitikų manymu, šios šalies komunistų elgsenoje juntama Austrijos-Vengrijos imperijos biurokratizmas. Iš tiesų, jos valdžia pasižymėjo originalia įstatymų leidyba. 1948 m. spalio 25 d. priimtas įstatymas Nr. 247 skelbė apie TNP (*tabory nuceně prace*: priverstinio darbo stovyklos) steigimą; šios stovyklos skirtos „auklėti“ asmenims nuo aštuoniolikos iki šešiasdešimties metų, jose laikoma nuo trijų mėnesių iki dvejų metų - terminas gali būti sutrumpintas ... arba prailgintas. Įstatymas buvo skirtas nusižengusiems ir asmenims, „vengiantiems darbo“, taip pat ir tiems, „kurių gyvenimo būdas reikalingas pataisos priemonių“. Administracinio kodekso įstatymas Nr. 88, priimtas 1950 m. liepos 12 d., leido pasiųsti į TNP tuos, kurie negerbia, pvz., „žemdirbystės ar miškininkystės apsaugos“ taisyklių, arba tuos, kurie „nusistatę prieš liaudies demokratinės respublikos santvarką ir jos kūrimą“. Šios įstatyminės priemonės turėjo, kaip buvo nurodyta Nacionalinei asamblėjai pateiktame pranešime, leisti naudoti „efektyvias represijas prieš klasinį priešą“¹⁴. Pagal šiuos įstatymus, „priešo“ nutėmimą į lagerį sprendė trijų asmenų komisija, įkurta iš pat pradžių prie Nacionalinio srities komiteto, vėliau, nuo 1950 m., prie Nacionalinio apygardos komiteto, tikriausiai, šio komiteto Baudžiamosios komisijos, pirmininkauja-¹⁴

¹⁴ Labai detali šių režimo stovyklų ir procedūrų įstatymų analizė pateikta Paulio Bartono ir Alberto Weilo knygoje *Salariat et contrainte en Tchécoslovaquie*, Paris, Librairie Marcel Rivière & Cie, 1956.

mos to rajono saugumo vadovo. Visose vietovėse komunistų valdžia siuntė į TNP daugiausia „mažus žmones“, pirmiausia, kaip patvirtina po 1989 m. atlikti tyrimai, darbininkus.

Dar 1950 m. komunistinė biurokratija sugalvojo kitą, netiesioginį represijų įrankį pasitelkdama armiją - PTP (*pomocny technicky prapor*: techninės pagalbos batalionas). Paimtieji į šiuos batalionus dažnai būdavo gerokai vyresni negu šaukiamojo amžiaus ir turėdavo dirbti sunkius darbus šachtose. Kartais jų gyvenimo sąlygos būdavo labai panašios kaip ir sunkiųjų darbų stovyklose.

Taip pat kaip Čekoslovakija, represijų Centrinėje ir Pietryčių Europoje istoriją praturtino originaliais bruožais ir Rumunija. Ji, ko gero, buvo pirmoji šalis, įdiegusi Europos žemyne „perauklėjimo“ „smegenų plovimu“ metodus, - kokius naudojo ir Azijos komunistai. Rumunija netgi juos ištobulino anksčiau, negu juos masiškai ima taikyti Azijoje. Priversti kalinius kankinti vienas kitą - toks buvo šio šėtoniško sumanymo tikslas. Šis išradimas radosi palyginti moderniam, ketvirtajame dešimtmetyje pastatytame Pitešti kalėjime, už šimto dešimties kilometrų nuo Bukarešto. Eksperimentas pradėtas 1949 m. gruodžio pradžioje ir truko apie trejus metus. Jo priežastys daugialypės - politinės, ideologinės, žmogiškos ir asmeninės. Komunisto, vieno iš Rumunijos politinės policijos šefų, Alexandru Nikolski'o ir seniau fašistavusio kalinio Eugeno Turcanu susitarimu, pastarasis kalėjime tapo judėjimo, pavadinto Kalinių su komunistiniais įsitikinimais organizacija (ODCC), vadu. Jos tikslas buvo politinių kalinių perauklėjimas derinant komunistinės doktrinos tekstų studijavimą ir fizinius bei dvasinius kankinimus. Perauklėjimo branduolį sudarė penkiolika atrinktų kalinių, kurie iš pradžių turėjo užmegzti kontaktus ir įgauti kitų pasitikėjimą. Kaip rašė filosofas Virgilas Ierunca¹⁵, perauklėjimą sudarė keturi etapai.

¹⁵ Pitesti, laboratoire concentrationnaire (1949-1952), įžanga François Furet, Paris, Michalon, 1996, 152 p.

Pitešti pragaras

Securitate, Rumunijos politinė policija, per tardymus naudojo „klasikinius“ kankinimo metodus: mušimą, smūgius per padus, pakabinimą už kojų žemyn galva. Pitešti kankinimai žiaurumu toli pranoko šiuos metodus: „Buvo praktikuojama visa gama - įmanomų ir neįmanomų - kankinimų, pvz., įvairias kūno vietas degindavo cigaretėmis, nuo to kalinių sėdmenų audiniai apmirdavo, mėsos krisdavo kaip raupsuotiesiems, kitus versdavo praryti visą katiliuką išmatų, o kai šie apsisemdamo, vėmalus grūsdavo atgal į gerklę.

Turcanu ypač duodavo valią savo iškrypėliškai vaizduotei prieš tikinčius studentus, kurie nesutikdavo atsisąjūdėti Dievo. Kai kurie būdavo „krikštijami“ tokiu būdu: galvą panardindavo į pilną šlapimo ir ekskrementų rėkūtę. O kiti kaliniai progiesmiu kalbėdavo krikšto maldas. Kad kankinamasis neprigertų, retkarčiais jo galvą ištraukdavo ir leisdavo trumpam atsikvėpti, paskui vėl murdydavo į pliurzę. Vienas toks „krikštijamasis“ po šitokio sistemingo kankinimo du mėnesius kiekvieną rytą, dideliame perauklėtojų džiaugsmui, automatiškai pats kišdavo galvą į kubilėlį.

Seminaristus Turcanu versdavo laikyti „juodąsias mišias“, ypač Didžiąją savaitę, Velykų naktį. Vieni būdavo giedotojai, kiti - kunigai. Turcanu liturgijos tekstai, žinoma, buvo pornografiški, šėtoniškai parafrazavus originalą. Švenčiausioji Mergelė būdavo vadinama „didžiąja kekše“, o Jėzus „smirdžiumi, kuris numirė ant kryžiaus“. Kunigą vaidinantis seminaristas turėdavo išsirengti nuogas, jį apkarstydavo išmatomis išterliotais skudurais, ant kaklo pakabindavo iš muilo ir duonos minkštimo nulipdytą ir DDT apibarstytą penį. 1950 m. Velykų naktį perauklėjami studentai turėjo prieiti prie tokio kunigo, bučiuoti muliažą ir sakyti: „Kristus prisikėlė“.

(V. Ierunca, op. cit., p. 59-61.)

Pirmasis etapas vadinosi „išorinis demaskavimas": kalinys turėdavo įrodyti savo lojalumą prisipažindamas tai, ką buvo slėpęs nuo tyrimo, ypač ryšius su draugais laisvėje. Antrasis etapas - „vidinis demaskavimas": reikėjo išduoti tuos, kurie padėjo kalėjime. Trečiasis etapas - „viešas moralinis demaskavimas": kaliniui liepdavo tyčiotis iš visko, kas jam šventa, - iš tėvų, žmonos, sužadėtinės, jei buvo tikintis, iš Dievo, iš draugų. Tada ateidavo eilė ketvirtajam etapui: kandidatui į ODCC būdavo pavedama „perauklėti" savo geriausią draugą kankinant jį pačiam, taigi jis pats tapdavo budeliu. „Kankinimas laidavo sėkmę, jo žiaurumą kiekvienas patirdavo per visus etapus, vienas po kito. [...] Kankinimo niekas neišvengdavo. Daugių daugiausia jį buvo galima sutrumpinti, su sąlyga, jei prisipažinsi padaręs siaubingiausių dalykų. Kai kurie studentai būdavo kankinami po du mėnesius, kiti, „sukalbamesni", tik po savaitę"¹⁶.

1952 m. Rumunijos valdžia nusprendė paskleisti Pitešti patyrimą, ypač Dunojaus-Juodosios jūros kanalo darbo stovyklose. Nepavyko. Vakarų radijo stotys atskleidė paslaptį, ir 1952 m. rugpjūtį komunistų vadovybė turėjo nutraukti tokį perauklėjimą. 1954 m. įvyko teismas, Eugenius Turcanu bei šeši jo bendrininkai buvo nuteisti myriop, bet nė vienas tikrasis kaltininkas iš policinio aparato niekad nebuvo nubaustas.

Pagaliau trečioji iš šalių, kurios, mūsų manymu, suteikė savitų bruožų Europos komunistinių represijų istorijai, buvo Bulgarija ir jos Lovečo lageris, jis įkurtas 1959 m., praėjus septyneriems metams po Stalino mirties ir trejiems po Chruščiovo kalbos SSKP XX-ajame suvažiavime, pasmerkusios Stalino nusikaltimus, tuo laiku, kai daug politiniams kaliniams skirtų lagerių, taip pat ir Sovietų Sąjungoje, buvo uždaryti. Lovečo lageris nebuvo labai didelis, galėjo sutalpinti tik kokį tūkstantį kalinių, bet baisus tomis žudynėmis, kuriomis mėgavosi jo budeliai. Ten žmogų kankindavo ir pribaidydavo pačiu primityviausiu būdu: lazda.

¹⁶ Pitești, *op. cit.*, p. 55.

Valdžia įsteigė Lovečo lagerį po to, kai buvo uždarytas giliai bulgarų atmintyje įsirežęs Belene lageris, kur mirusių ar nužudytų kalinių lavonais šerdavo kiaules.

Oficialiai Lovečo lageris buvo skirtas nusikaltėliams recidyvistams ir užkietėjusiems piktadariams. Bet, kaip rodo liudytojų pasakojimai po 1990 m., pasmerktieji dažniausiai ten būdavo siunčiami be teismo: „Jūsų kelnės vakarietiško kirpimo, plaukai ilgi, jūs klausotės amerikietiškos muzikos, kalbate mums priešiško pasaulio kalbomis, todėl galite užmegzti kontaktus su koku nors užsienio turistu... taigi į cypę!" Vadinasi, daugelis šio lagerio, šio pataisos darbų centro, kalinių buvo jauni.

Knygos, kurioje surinkti kalinių, jų šeimų, taip pat represinio aparato darbuotojų pasakojimai, įžangoje Cvetanas Todorovas gyvenimą Lovečo lageryje trumpai nupasakoja taip:

„Per rytinį patikrinimą policijos šefas (Valstybės saugumo atstovas lageryje) išsirenka aukas; savo įpročiu išsitraukia iš kišenės veidrodėlį ir pakiša: „Še, pasižiūrėk į save paskutinį kartą!" Tada pasmerktieji gauna po maišą, kuriame vakare bus pargabentas į stovyklą kiekvieno lavonas: jie turėdavo nešti jį patys, kaip Kristus, eidamas į Golgotą, savo kryžių. Jie iškeliauja į statybas, šiuo atveju akmenų karjerą. Vyresnieji brigadininkai juos ten užmuš ir, įkišę į maišus, užriš galiuku geležinės vielos. Vakare draugai juos, suguldytus į rankomis stumiamą vežimėlį, parveš į stovyklą, lavonus sukraus už išviečių - kol susirinks dvidešimt, kad sunkvežimiui nereikėtų važinėti tuščiomis. Su tais, kurie neįvykdė dienos normos, bus atskira kalba per vakarinį patikrinimą: policijos vyresnysis lazdos galu nubrėž žemėje ratą. Tas, kurį pakvies į vidų, bus suknežintas lazda"¹⁷.

Tikslus šio lagerio aukų skaičius dar nėra nustatytas. Bet jeigu tokių tebūtų ir keli šimtai, Lovečas, kuris bulgarų valdžios buvo uždarytas 1962 m., po režimo sušvelnėjimo 1961 m., yra svarbus komunistinių šalių žiaurumo simbolis. Norėtųsi sakyti „Balkanų žiau-

¹⁷ T. Todorov, *op. cit.*, p. 38.

rumo", turint omeny knygą apie terorą Balkanuose po Pirmojo pasaulinio karo, kurią parašė Henri Barbusse'as, rašytojas, beje, prisimintinas dėl savo prostalinietiškos pozicijos.

Baigdami apžvelgti komunistų represijas prieš nekomunistus, turime pabrėžti, kad šio tikro masinio teroro jokių būdu negalima pateisinti nei tuo, esą buvę „tokie laikai“, nei šaltuoju karu, kuris įsiviešpatavo pasaulyje 1947 m. ir kitais metais pasiekė didžiausią įtampą, nei „karštuoju“ karu, 1950-1953 m. vykusiu Korėjoje. Komunistų valdžios priešininkai kalbamose šalyse beveik niekada nešaukė imtis prievartos ar ginklų. (Išimtis Lenkija, taip pat kelios ginkluotos grupės Bulgarijoje ir Rumunijoje.) Jų priešinimasis, dažnai spontaniškas ir neorganizuotas, reikšdavosi demokratinėmis formomis. Politikai, kurie nebuvo emigravę, iš pradžių kartais manydavo, kad represijos - laikinas dalykas. Ginkluoto pasipriešinimo retai tepasitaikydavo, o tai, kas pasitaikydavo, dažniau būdavo „sąskaitų suvedinėjimas“ su slaptosiomis tarnybomis arba akli smūgiai, panašesni į kriminalinio pobūdžio aktus negu iš anksto apgalvotą politinę kovą.

Opozicinė veikla nebuvo tokia smarki ir plati, kad būtų galima pateisinti nuožmias represijas. Priešingai, mes aiškiai žinome, kad „klasių kova“ būdavo kartkarčiais „organizuojama“ prasiskverbus į opozicijos tinklus slaptosios policijos agentams provokatoriams. Ir kad Didysis Manipulatorius kai kada atmokėdavo šioms tarnyboms, leisdamas agentus provokatorius nubauti mirtimi.

Šiandien, kalbant apie komunizmo istoriją, dar pasigirsta balsų, girdi, reikia „atsižvelgti į to laiko aplinkybes“, pažiūrėti „socialiniu aspektu“ ir t. t. Ar čia kartais neprasikiša ideologinis požiūris į istoriją ir ar tai nėra dar vienos rūšies „revizionizmas“, nepaisantis nustatytų faktų ir neleidžiantis išsiaiškinti tikrą teisybę? Ar tiems, kurie tokie jautrūs pasidarė, nederėtų susimąstyti apie represijų sociologiją, apie visus tuos žiaurios „mažųjų žmonių“ persekiojimus?

Komunistų vadovų teismo procesai

Komunistų persekiojimą reikėtų priskirti prie pačių svarbiausių XX amžiaus pirmosios pusės represijų istorijos epizodų Centrinėje ir Pietryčių Europoje. Tarptautinis komunistinis judėjimas ir jo nacionaliniai sektoriai, beje, nuolat šaukdavo apie „buržuazinį teisingumą ir buržuazinę policiją“, o ypač apie fašistų ir nacių represijas. Iš tiesų tūkstančiai atsidavusių komunistų Antrojo pasaulinio karo metais tapo fašistuojančių režimų ir nacių okupantų aukomis.

Tačiau komunistų persekiojimas jokių būdu nesiliovė kuriantis vienai po kitos „liaudies demokratijoms“, kai į „buržuazinės valstybės“ vietą stojo „proletariato diktatūra“.

1945 m. Vengrijoje politinė policija uždarė į kalėjimą Palą Demény, Jozsefą Skolniką ir keletą jų draugų. Jie buvo laikomi komunistais ir kaip komunistai vadovavo pagrindinėms pasipriešinimo grupėms, į kurias dažnai stodavo jaunimas ir darbininkai. Pramonės centruose šios grupės turėjo daugiau narių negu nuo Maskvos priklausoma komunistų partija. Ji tokius užsigrūdinusius komunistus kaip Demény laikė konkurentais ir žiūrėjo į juos kaip į užsikrėtusius „trockizmu“ arba kaip į „nukrypėlius“. Po išsivadavimo rezistentui Palui Demény teko dalytis likimu su tais, prieš kuriuos kovojo, jis išbuvo kalėjime iki 1957 m. Dar tragiškesnė Stefano Foriso, Rumunijos KP generalinio sekretoriaus nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio, lemtis: apšauktas policijos agentu, 1944 m. uždarytas namų arešte, 1946 m. jis buvo užmuštas geležinio strypo smūgiu į galvą. Visur jo ieškojusi senutė motina buvo rasta prigėrusi vienoje Transilvanijos upėje su parištais po kaklu dideliais akmenimis. Politinę Foriso žmogžudystę, taip pat ir jos vykdytojus 1968 m. iškėlė aikštėn Ceaușescu.

Demény, Foriso ir kitų atvejai pabrėžia nepaneigiamą faktą: represiniam aparatui vieni komunistai, tie, kurie buvo susibūrę į Maskvai ištikimą partiją, buvo „geri“, o kiti, nesutikę stoti į tos partijos gretas, - „blogi“. Tačiau šis principas ne visada

vienodai galiojo visoms šalims, nes 1948 m. komunistų persekiojimo dialektika pasidarė rafinuotesnė.

Tų metų birželio pabaigoje Komunistų partijų informacijos biuras (Kominformas), įkurtas 1947 m. ir jungiąs visas valdžioje esančias komunistų partijas (išskyrus Albaniją) bei dvi galingiausias Vakarų Europos - Prancūzijos ir Italijos - komunistų partijas, pasmerkė Tito Jugoslaviją ir ragino nuversti jos vadą. Dar po kelių mėnesių išryškėjo absoliučiai naujas fenomenas komunistinio judėjimo istorijoje: „nukrypimas“, opozicija valdytojams iš Maskvos, siekimas autonomijos ir nepriklausomybės nuo „visagalio centro“, nuolatos būdingas mažoms partijos grupelėms, nuo šiol įgavo „valstybinę“ formą. Mažytė Balkanų valstybė, kurioje komunistų partijos valdžios monopolis jau buvo spėjęs pasireikšti, taip pat ir parodyti savo žiaurumą, metė iššūkį komunistinės imperijos centrui. Kuo toliau, tuo labiau įtempta situacija žadėjo komunistų persekiojimams ligi tol neįsivaizduotas perspektyvas: vienos komunistų valdomos valstybės komunistai galėjo būti represuoti kaip kitos komunistinės valstybės „sąjungininkai“ arba „agentai“.

Šita istorinė komunistų persekiojimo naujovė turėjo dvi puses, viena iš jų - jugoslaviškoji, ilgai buvo paslėpta ir visiškai nežinoma liaudies demokratijų istorijai. Po skilimo, kuris žurnalistų žodyne figūruoja kaip „Tito-Stalino konfliktas“, Jugoslavija patyrė tokius ekonominius nepateklius, kad kai kurie liudytojai susidariusią padėtį laiko „blogesne“ negu karo metais. Visi tiltai su išoriniu pasauliu diena po dienos buvo sugriauti, prie sienų sutelkti sovietų tankai, ir šaliai iškilo rimta grėsmė. 1948-1949 m. šalyje, taip neseniai nusiaubtoje pilietinio konflikto, naujo karo perspektyva, turint galvoje galimą sovietų invaziją, nebuvo tuščia šneka.

Belgrado valdžia, reaguodama į „jugoslavų išdavystės“ pasmerkimą ir realius grasinimus, „izoliavo“ Maskvos šalininkus, praminčius *infrombировcais* („kominformininkais“), ir visus, kurie palaikė 1948 m. birželio mėnesio Kominformo rezoliuciją. Tas izoliavimas nebuvo vien paprastas įkalinimas, neleidžiantis jokių kontaktų su

išoriniu pasauliu. Tito šalininkų valdžia, persiėmusi bolševikų doktrina, griebėsi metodų, kurie faktiškai atitiko jos politinę kultūrą, t. y. lagerių. Jugoslavija turėjo daug salų, tad - galbūt nusižiūrėjus į Solovkų salyne įkurtą pirmąjį bolševikų lagerį - viena iš jų, Goli Otok (Plikoji sala), tapo pagrindiniu lageriu. Ir ne bet koku lageriu, nes čia buvo taikomi perauklėjimo metodai, panašūs kaip rumunų Pitešti lageryje, ir galbūt juos reikėtų vadinti „balkaniškaisiais“. Čia ir „nagarbės špaleris“, dar vadinamas „karštu triušiu“: naujokas turėdavo pereiti tarp dviem eilėm išsiriкиавusių kalinių - panorėjusių išsipirkti arba pagerinti savo būvį, - ir šie jį muša, plūsta, apmėto akmenimis. Čia ir „kritikos bei savikritikos“ ritualas, žinoma, susijęs su „prisipažinimų“ ritualu.

Kankinimai buvo kalinių duona kasdieninė. Iš daugybės jų galima paminėti „rėčkutę“ (kalinio galva laikoma virš pilno ekskrementų kubiliuko), taip pat ir „bunkerį“ (lyg tranšėjoje įtaisyta vienutė). Bet, ko gero, labiausiai prižiūrėtojų-perauklėtojų šioje uolėtoje Adrijos jūros saloje mėgstamas metodas, kuris priminė vokiečių lagerių kankynes, buvo betikslis akmenų trupinimas. Vėliau, galutinai paniekinant kalinio darbą, jo pagaminta skalda būdavo suberiama į jūrą...

1948-1949 m. staiga prasidėjęs komunistų persekiojimas Jugoslavijoje turbūt priklauso prie pačių masiškiausių, kokie iki tol žinomi Europoje, - po Sovietų Sąjungos trečiajame-penktajame dešimtmetyje, Vokietijos ketvirtajame dešimtmetyje ir represijų prieš komunistus nacių okupuotuose kraštuose. Tai akivaizdus „masinis“ persekiojimas, turint galvoje šalies gyventojų skaičių ir jų skaičių, priklausančių komunistų partijai. Pagal ilgai slėptus oficialius šaltinius, represuotas 16 731 žmogus, iš jų 5037 po teismo proceso pagal visas taisykles. Trys ketvirtadaliai buvo pasiųsti į Goli Otok ir Grgurą. Savarankiški Vladimiro Dedijero tyrimai rodo, jog vien Goli Otok lagerį perėjo 31 000 ar 32 000 žmonių. Neseni tyrinėjimai kol kas negali tiksliai pasakyti, kiek kalinių mirė, kiek buvo egzekucijų ir išsekimo, bado ir epidemijų aukų, be to, dar savižudžių - kai kurie komunistai šitaip sureagavo į iškilusią žiaurią dilemą.

Antroji komunistų persekiojimo pusė geriau pažįstama - tai represijos prieš „titininkų agentus“ kitose liaudies demokratijos šalyse. Dažniausiai jos pasireiškėdavo parodomųjų procesų spektakliais, kurių tikslas - paveikti ne tik tos, bet ir kitų šalių, jėga suvarytų į „taikos ir socializmo lagerį“, viešąją nuomonę. Tokie procesai turėjo pateisinti Maskvos devizą, kad pagrindinio priešo reikia ieškoti pačiose komunistų partijose, todėl negalima niekuo pasitikėti ir nuolatos reikia būti budriems.

1948 m. pradžioje Rumunijos komunistų partija iškėlė bylą Lucrejiu Patrascanu, 1944-1948 m. teisingumo ministru, intelektualui ir žinomam marksizmo teoretikui, vienam iš partijos įkūrėjų 1921 m., kai jam tebuvo dvidešimt vieneri. Pagal kai kuriuos pagrindinius kaltinimus Patrascanu byla buvo kampanijos prieš Tito preliudija. Atleistas ir įkalintas 1948 m. vasarį, Patrascanu buvo nuteistas mirti tik 1954 m. balandį, o mirties bausmė jam buvo įvykdyta balandžio 16 d., praėjus šešeriems metams nuo suėmimo ir metams nuo Stalino mirties. Tokios vėlyvos egzekucijos paslaptis nėra iki galo išaiškinta. Pagal vieną hipotezių, RKP generalinis sekretorius Gheorghiu Dejas bijojo, kad Patrascanu gali būti reabilituotas ir tapti jo konkurentu. Tokia prielaida iš dalies atsako į klausimą, mat abu vadovai nesutarė jau nuo karo.

1949 m. tokio pobūdžio bylos pirmiausia buvo keliamos kaimyninių Jugoslavijos šalių komunistų vadovams. Pirmasis teismo procesas įvyko Albanijoje, kurios vadovybė palaikė nepaprastai glaudžius ryšius su Jugoslavijos komunistais. Pasirinktoji auka, Koci Xoxe (Koči Dzodze), vienas iš ginkluoto komunistinio pasipriešinimo vadų, po karo vidaus reikalų ministras ir partijos generalinis sekretorius, iš tiesų buvo Titui atsidavęs žmogus. Po politinės kampanijos partijos viduje 1948 m. rudenį, pasmerkusios „trockistinę projugoslavišką frakciją, vadovaujamą Xoxe ir Kristo“, jugoslavų komunistų sąjungininkai 1949 m. kovo mėnesį buvo areštuoti. Koci Xoxe buvo teisiamas Tiranoje su kitais keturiais partijos vadovais: Pandi Kristo, Vasco Koleci, Nuri Hutą ir Vango Mitrojorgji. Birželio

10 d. jis buvo nuteistas mirti, ir rytojaus dieną nuosprendis įvykdytas. Keturi jo draugai gavo sunkias bausmes. Kiti projugoslaviškai nusiteikę komunistai netrukus tapo Albanijos komunistų partijos „valymo“ aukomis.

Antras žymesnis „antititinis“ procesas įvyko 1949 m. rugsėjį Budapešte, kaltinamasis - garsusis Laszlo Rajkas, buvęs Ispanijos internacionalinių brigadų kovotojas, vienas iš Vengrijos pasipriešinimo judėjimo vadų, vėliau, per represijas prieš demokratų nekomunistus, labai griežtas vidaus reikalų ministras, galop užsienio reikalų ministras. 1949 m. gegužę areštuotas Rajkas buvo ne tik kankinamas, bet dar ir buvusių savo partijos draugų šantažuojamas - atseit jis privalęs „padėti Partijai“, už tai būsiąs nuteistas mirti, bet bausmė nebus įvykdyta - tol, kol sutiko su pasiūlytu prisipažinimu, kurį jis perskaitė priešais tribunolą ir kuriame sunkiai kaltino Titą ir jugoslavus kaip „liaudies demokratijos priešus“. Rugsėjo 24 d. vengrų tribunolas paskelbė neapskundžiamą nuosprendį: Laszlo Rajkas, Tiboras Szönyi ir Andrasas Szalai nuteisti myriop, o jugoslavas Lazaras Brankovas ir socialdemokratas Palas Justusas - laisvės atėmimu iki gyvos galvos. Mirties bausmė Rajkui įvykdyta spalio 16 d. Papildomame procese karinis tribunolas pasiuntė į mirtį keturis aukšto rango karininkus.

Po Rajko teismo Vengrijoje pasipylė represijos. Buvo areštuoti, pasmerkti myriop arba įkalinti 94 žmonės. Penkiolikai pasmerktųjų įvykdyta mirties bausmė, vienuolika mirė kalėjime, penkiasdešimt kaltinamųjų gavo daugiau kaip po dešimt metų kalėjimo. Jei pridėsime artimųjų ir - o kodėl gi ne? - į tardymą įpainiotų teisėjų bei karininkų savižudybes, bus apie šešiasdešimt šios bylos aukų.

Norint atsakyti, kodėl aukomis buvo pasirinkti vieni ar kiti žmonės ir jų „vadas“ Laszlo Rajkas, reikia nepamiršti ir vadovaujančios komandos tarpusavio rietenų, taip pat partijos generalinio sekretoriaus Matyaso Rákóczi bei slaptosios policijos šefų uolumo. Vis dėlto šie arba dar kiti faktoriai neturėtų užgožti esminio dalyko - nuo pat pirmosios represijų bangos pačiame intrigu prieš kai kuriuos

komunistus verpete sukosi nurodinėtojai iš Maskvos, tarp kurių figūravo saugumo ir žvalgybos tarnybų, atsakingų už Centrinę ir Rytų Europą, aukšti pareigūnai. Jie iš kailio nėrėsi, kad tik atrastų platų „tarptautinį antisovietinį sąmokslą“. Rajko teismas čia turėjo atlikti lemiamą vaidmenį, pagrindiniu liudytoju pasirinkus Noelą Fieldą, amerikietį, kuris slapčia buvo susidėjęs su komunistais ir, kaip aiškiai parodė neseniai atverti archyvai, talkino sovietinėms tarnyboms.¹⁸

Mėginimas „internacionalizuoti“, šiuo atveju „titininkų“, sąmokslą dar kartą atsiskleidė per Traičio Kostovo procesą Sofijoje. Nusipelnęs Kominterno veikėjas, senojo režimo buvęs nuteistas mirti Bulgarijos pasipriešinimo armijos vadas, po karo Tarybos vicepirmininkas Kostovas buvo laikomas lyg ir Georgijaus Dimitrovo įpėdiniu. Buvusio Kominterno generalinio sekretoriaus ir nuo 1946 m. Bulgarijos komunistų partijos Sofijoje vadovo sveikata 1949 m. gerokai pašlijo. (Nors nuo kovo mėnesio buvo gydomas SSRS, liepos 2 d. jis mirė.)

Nuo 1948 m. pabaigos BRP vadovybėje „maskviškiai“ (partijos vadovai, praleidę karą Maskvoje, tokio pat raugo kaip Rákóczi Vengrijoje ar Gottwaldas Čekoslovakijoje) kritikavo Rostovą už „klaidas ir trūkumus“, o ypač „už neteisingą požiūrį į Sovietų Sąjungos ekonomiką“. Nors Rostovas „išpažino savo klaidas“, sutikus Dimitrovui, kuris laiške, išsiųstame gegužės 10 d. iš vienos sovietų sanatorijos, jį griežtai smerkė, 1949 m. birželį jis su kai kuriais savo bendradarbiais buvo areštuotas.

Traičio Rostovo ir kitų devynių kaltinamųjų teismo procesas prasidėjo Sofijoje 1949 m. gruodžio 7 d. Gruodžio 14 d. paskelbtas nuosprendis: Rostovas pasmerktas mirti kaip buvęs bulgarų policijos, „išdaviko Tito“ ir „Vakarų imperialistų“ „agentas“. Keturi kiti partijos vadovai - Ivanas Stefanovas, Nikola Pavlovas, Nikola Ne-

¹⁸ Vengrijos prašymu, kurį palaikė sovietiniai patarėjai, Noelas Fieldas buvo areštuotas Prahoje. Iš tikrųjų šio amerikiečio teismas taip ir neįvyko, ir 1954 m. jis buvo paleistas kartu su žmona Herta (ji irgi suimta Čekoslovakijoje ir 1949 m. rugpjūčio 28 d. išduota Budapeštui) ir broliu Hermanu (suimtas 1949 m. rugpjūtį bendradarbiaujant čekoslovakų ir lenkų saugumo tarnyboms).

čėvas ir Ivanas Tutevas - nuteisti kalėti iki gyvos galvos, trys penkiolikai metų, vienas dvylikai ir vienas aštuoneriems. Po dviejų dienų, atmetus malonės prašymą, Traičo Kostovas buvo pakartas.

Šis Sofijos procesas užima išskirtinę vietą komunistų vadovų teismų istorijoje komunistinio režimo metais: vos pradėjęs duoti parodymus tribunolui, Kostovas grįžo prie savo ankstesnių, per tardymą atmestų parodymų ir pareiškė esąs nekaltas. Jis tuoj pat buvo nutrauktas, bet vis dėlto paskutiniame žodyje spėjo dar kartą prabilti ir pareikšti esąs Sovietų Sąjungos draugas; suprantama, kalbos baigti jam neleido. Tokie „nenumatyti atvejai“ privertė režisierius apgalvoti viešus procesus ateityje.

Bulgarijoje „Kostovo byla“ svarbiausios aukos pakorimu nepasibaigė. 1950 m. rugpjūtį buvo teisiami dvylika „Kostovo bendrininkų“, atrinkti iš vadovaujančių ekonomikos darbuotojų. Dar viena byla, iškelta dviem „pogrindinės Kostovo gaujos nariams“, vyko 1951 m. balandį, paskui dar trečioji - dviem BKP Centro komiteto nariams. Pagaliau ryšium su šia byla įvyko dar keletas teismų uždaromis durimis, buvo teisiami armijos ir saugumo karininkai.

Čekoslovakijoje 1949 m. birželį komunistų vadovai buvo perspėti, esą pačioje ČKP veikia užsimaskavę stambūs „konspiratoriai“. Jiems - o ypač „čekoslovakų Rajkui“ - susekti Prahoje buvo sudaryta speciali grupė, kuriai priklausė atsakingi Centro komiteto aparato, politinės policijos ir ČKP Kontrolės komisijos darbuotojai. Pirmieji, iš pradžių trečiaieiliai, komunistų veikėjai buvo areštuoti 1949 m. Bet per šią pirmąją komunistų teismų bangą režimas tesugebėjo surengti vieną „antititinį“ procesą, kuris įvyko 1950 m. rugpjūčio 30- rugsėjo 2 d. Slovakijos sostinėje Bratislavoje ir kuriame buvo teisiami 16 asmenų, tarp jų 10 jugoslavų. Jų priešakyje - Stefanas Kevičius, Jugoslavijos vicekonsulas Bratislavoje. Du slovakai buvo nuteisti mirti, vienam iš jų, Rudolfui Lančaničiui, mirties bausmė įvykdyta.

Kaip tik 1949 m. pabaigoje, prityrusių žmonių iš Maskvos centrinės saugumo būstinės pastiprinta ir vadovaujama, policinė mašina įsivažiavo ir lipo čekoslovakų Rajkui ant kulnų. „Sovietinių pa-

tarėjų" šefai neslėpė savo misijos tikslo. Vienas jų, Lichačiovas, suirzęs dėl slovakų saugumo darbuotojo nepakankamo uolumo, ėmė šaukti: „Stalinas mane čia atsiuntė daryti teismo, ir aš negaliu gaišti laiko. Atvykau čia, į Čekoslovakiją, ne ginčytis, o galvų kapoti (*svo-ločit golovy*). Geriau aš nusuksiu pusantro šimto sprandų, negu leisiu, kad sprandą nusuktų man“¹⁹.

Iki smulkmenų istoriškai atkurti šias represijas buvo įmanoma todėl, kad 1968 m. istorikams pavyko įsigauti į slapčiausias partijos ir policijos archyvų kerteles, o po 1989 m. lapkričio dar pagilinti savo studijas.

Sutuoktiniai Pavilkai buvo pirmieji, areštuoti 1949 m. gegužę ryšium su Vengrijoje rengiamu L. Rajko teismu. Gejzos Pavilko teismas vyko 1950 m. birželį. 1949 m. birželį vengras Matyas Rákóczi perdavė ČKP šefui Klementui Gottwaldui į Praha sąrašą maždaug šešiasdešimties aukštų Čekoslovakijos pareigūnų, kurių vardai iškilo tardant Rajko. Rajko procesas ir sovietų bei vengrų saugumo tarnybų spaudimas vertė Prahą vis labiau ir labiau domėtis per karą išvažiavusiais į Vakarus komunistais, ypač buvusiais interbrigadų nariais. Rudenį ČKP įkūrė specialų Valstybės saugumo skyrių „išaiškinti priešams Partijos viduje“ ir nesigėdijo pasikviesti į pagalbą išsigelbėjusius gestapininkus, komunistinio judėjimo „specialistus“. Su užsienio prekybos viceministro Evzeno Lobio areštu 1949 m. lapkritį represijos prieš komunistus iškopė į naują lygmenį - dabar jos pasiekė „aukštuosius kadrus“; tai pasitvirtino 1950 m., kai buvo pajudinti sričių partijos vadovai.

1951 m. sausį ir vasarį smarki areštų banga paplovė svarbų valdžios piramidės sluoksnį. Tarp penkiasdešimties suimtų aukštų partijos ir valstybės atstovų buvo „prancūziškai kalbantys komunistai“ ir kiti, kurie, kaip Karelas Švabas, savo darbe turėjo vienokių ar kitokių kontaktų su kitomis partijomis.

¹⁹ AUV KSC, Barnabitų komisija, T. Balazo laiškas, žr. Karel Kaplan, *Zprava o zavrazdeni generalniho tajemnika* (Raportas apie generalinio sekretoriaus nužudymą), Praha, Mlada Fronta, 1992, p. 68.

„Sąmokslų galvos“ etiketė būdavo prikabinama tai vienam, tai kitam, ir prireikė dvejų metų, kol buvo atrastas čekoslovakų Rajkas. Tik 1951 m. vasarą, Klementui Gottwaldui davus skubų sutikimą, Stalinas nusprendė, kad šita galva būsias Rudolfas Slanskis, patsai ČKP generalinis sekretorius, kurio „dešinioji ranka“ buvo kita galinga Kominterno aparato figūra, Bedrichas Geminderis. Jo pavardė beveik visur figūruoja šalia Rudolfo Slanskio, tiek susirašinėjime tarp Stalino ir Gottwaldo, tiek komunistų, įkalintų Slanskio arešto išvakarėse, apklausos protokoluose. Sovietiniai scenarijaus autoriai „atsargai“ turėjo numatę Geminderį. Valstybės saugumas sulaukė šiuos du „sąmokslų“ vadovus 1951 m. lapkričio 24 d. Per keletą mėnesių už grotų šalia jų atsidūrė dar du veikėjai: 1952 m. sausio 12 d. - užsienio prekybos viceministras Rudolfas Margolius ir 1952 m. gegužės 23 d. - Josefas Frankas, Rudolfo Slanskio pavaduotojas.

Sovietiniai patarėjai ir vietiniai jų parankiniai, rengdami didžiulį parodomąjį procesą, kankino išsijuoosę. Jiems sekėsi, ir 1952 m. lapkričio 20 d. Prahoje prasidėjo „sąmokslų prieš valstybę vadovų su Rudolfu Slanskiu priešaky procesas“. Šį sykį teisme atsidūrė patys komunistų vadovai. Lapkričio 27 d. tribunolas paskelbė nuosprendį: vienuolikai kaltinamųjų - griežčiausia bausmė, trims - kalėjimas iki gyvos galvos. Gruodžio 3 d. rytą, nuo 3 val. iki 5 val. 45 min., Prahos Pankraco kalėjimo budelis pakorė vienuolika pasmerktųjų.

Slanskio procesas - simbolinis represijų atspindys

Po bolševikų vadovų procesų Maskvoje, vykusių ketvirtajame dešimtmetyje, Slanskio teismas buvo pats ryškiausias ir labiausiai komentuojamas komunizmo istorijoje. Tarp nuteistųjų atsidūrė iškilios Kominterno aparato asmenybės, kurių dėka „šaltojo karo“ metais Praha buvo tapusi „komunizmo Ženeva“. Tais laikais per Čekoslovakijos sostinę buvo palaikomi ryšiai, ypač su prancūzų ir italų komunistų partijomis.

Rudolfas Slanskis, ČKP generalinis sekretorius nuo 1945 m., buvo Maskvos statytinis, pirmininkas „Penkių grupės“, organo, kurio speciali

užduotis buvo nuolat prižiūrėti represijas ir kuris buvo aprobavęs dešimtis mirties bausmių.

Bedřichas Geminderis ir Josefas Frankas buvo generalinio sekretoriaus pavaduotojai. Geminderis anksčiau buvo dirbęs Kominterno aparate viršūnėje ir grįžęs iš Maskvos į Prahą vadovauti ČKP tarptautiniam sektoriui. Frankas, nuo 1939 iki 1945 m. buvęs nacių koncentracijos stovyklų kaliny, kontroliavo ekonomikos reikalus ir finansinę paramą Vakarų komunistų partijoms. Rudolfas Margolius, kaip užsienio prekybos viceministras, buvo įpareigotas rūpintis ryšiais su šių partijų kontroliuojamomis komercinėmis bendrovėmis. Finansų viceministras Otto Fischlas taip pat žinojo apie kai kurias finansines ČKP manipuliacijas. Ludvikas Frejka karo metais dalyvavo čekoslovakų pasipriešinimo judėjime Londone, o 1948 m., kai Klementas Gottwaldas tapo respublikos prezidentu, ėmė vadovauti jo kanceliarijos ekonomikos departamentui. Iš tiesiogiai ar netiesiogiai, per Kominterno aparatą, su sovietų specialiosiomis tarnybomis susijusių nuteistų asmenų, be Slanskio ir Geminderio, galima paminėti armijos žvalgybos tarnybų šefą, paskui po 1948 m. vasario gynybos viceministrą Bedřichą Reiciną; nacių koncentracijos stovyklų kalinį, vėliau atsakingą už centrinio ČKP aparato kadrus, nacionalinio saugumo viceministrą Karelą Svabą; žurnalistą André Simone'ą, prieš karą dirbusį daugiausia Vokietijoje ir Prancūzijoje; ir pagaliau Artūrą Londoną, sovietinių tarnybų bendradarbį Ispanijos pilietiniame kare, rezistentą Prancūzijoje ir kalinį, po 1945 m. Šveicarijoje ir Prancūzijoje dirbusį komunistų žvalgybos tarnyboms, o nuo 1949 m. pradžios užsienio reikalų viceministrą.

Tarp nuteistųjų figūravo dar du aukšti šios ministerijos pareigūnai: ministras nuo 1948 m. pavasario, slovakas Vladimiras Clementis, prieš karą buvęs advokatas komunistas, pabėgęs į Prancūziją, kur vienu metu pakritikavo vokiečių-sovietų paktą ir dėl to buvo pašalintas iš partijos, 1945 m. tas sprendimas buvo panaikintas; paskui viceministras Vavro Hajdu, irgi slovakas. Trečias to proceso kaltinamasis - slovakas Evzenas Lobias, karą praleidęs Londone, arešto metu buvo užsienio prekybos viceministras.

Otto Slingas taip pat dalyvavo čekoslovakų pasipriešinimo judėjime Londone, prieš tai buvo kovęsis internacionalinėse brigadose Ispanijoje. Po karo tapo srities ČKP sekretoriumi Moravijos sostinėje Brno.

Proceso metu buvo pabrėžta trijų nuteistųjų iki gyvos galvos - Vavro Hajdu, Artūro Londono ir Evzeno Löblo - žydiška kilmė. Tokių iš vienuolikos nuteistų mirti buvo aštuoni; išimtis - Clementis, Frankas ir Svabas.

Slanskio procesas buvo simbolinis represijų liaudies demokratijos šalyse atspindys, ir ne tik Čekoslovakijoje. Nors ir koks baisus, vis dėlto jis negalėjo pridengti fakto, kad svarbiausios šių represijų aukos buvo nekomunistai. Per visą 1948-1954 m. laikotarpį komunistai Čekoslovakijoje sudaro apie 0,1% nuteistųjų, 5% nuteistų myriop, 1% mirusių - tų, kuriems buvo įvykdyta mirties bausmė, nusizudžiusių dėl persekiojimo, mirusių kalėjimuose ar lageriuose dėl tiesioginių su kalinimu susijusių priežasčių (žuvę per nelaimingus atsitikimus šachtose, sargybinų nužudyti „mėginant pabėgti“ arba „kilus riaušėms“).

Slanskio procesas buvo kruopščiai parengtas nuolatinių sovietinių patarėjų, kurie veikė sutartinai su aukštomis Stalino valdžios Maskvoje sferomis. Su juo 1949 m. kilo liaudies demokratijos šalyse antra didžiųjų politinių procesų prieš komunistų vadovus banga.

Didysis Slanskio proceso spektaklis Čekoslovakijoje 1953 ir 1954 m. buvo palydėtas „iš Slanskio bylos išplaukiančių“ teismų, nepaisant Stalino ir Gottwaldo mirties (1953 m. kovo mėnesį). Kulminaciją jie pasiekė 1954 m. Pirmas didelis procesas tais metais vyko Prahoje sausio 26-28 d.: iki gyvos galvos kalėti buvo nuteista ČKP įkūrėja ir jos valdybos narė nuo 1929 iki 1950 m. Marie Svermova. Kiti šeši kaltinamieji, aukšti partijos aparato pareigūnai, gavo iš viso šimtą tryliką metų kalėjimo. Antras procesas vyko po mėnesio, vasario 23-25 d. Septyni Čekoslovakijos komunistų „Didžiosios trockistinės tarybos“ nariai buvo nuteisti iš viso šimtui trejiems metams kalėjimo. Trečias procesas surengtas Bratislavoje balandžio 21-24 d. buvusiems Slovakijos komunistų partijos vadovams, jie buvo teisiami kaip „grupė slovakų buržuazinių nacionalistų“. Laisvės atėmimu iki

gyvos galvos tada buvo nuteistas vienas iš pasipriešinimo judėjimo vadovų, Gustavas Husakas. Keturi, apkaltinti kartu su juo, gavo bendrai šešiasdešimt trejus metus kalėjimo. 1954 m. buvo surežisuoti dar šeši „didieji procesai“ aukštiems armijos dignitoriams, atsakingiems ekonomikos sferos darbuotojams (nuteista vienuolika žmonių iš viso 204 metams laisvės atėmimo), „nelegaliai socialdemokratų partijos vadovybei“. Galiausiai keletas žmonių buvo teisiami pavieniui. Kaip tuomet jau buvo tapę tradicija, prieš kiekvieną „svarbų“ procesą politinis ČKP sekretoriatas patvirtindavo kaltinamąjį aktą ir skirtinas bausmes, be to, ČKP vadovybė apsvarstydavo proceso eigos protokolą.

1953 ir 1954 m. procesai jau nebebuvo parodomieji. Paskutinis 1948-1954 m. laikotarpio politinis procesas, vykęs 1954 m. lapkričio 5 d., buvo Eduardo Utratos, ekonomikos sferos darbuotojo, teismas.

Paskutinis šios represijų bangos komunistas, kuriam buvo įvykdyta mirties bausmė, buvo senas interbrigadų narys, Prancūzijos pasipriešinimo judėjimo kovotojas, kalinys Osvaldas Zavodskis, po 1948 m. Valstybės saugumo vadovas. 1953 m. gruodį tribunolas jam skyrė griežčiausią bausmę, vyresnybė jo malonės prašymą atmetė. 1954 m. kovo 19 d. jo kūnas suposi Prahos kartuvėse.

Kodėl buvo prieita iki represijų prieš komunistus, sėdinčius pačiuose aukščiausiuose postuose? Kodėl aukomis buvo pasirinktas vienas ar kitas asmuo, ar čia būta kokios nors apčiuopiamos logikos? Atverti archyvai ir nauji tyrinėjimai daug kur patvirtino iki 1989 m. padarytas išvadas: bylos sufabrikautos iš anksto, „prisipažinimai“ išgauti prievarta, režisūra Maskvos, ideologinė ir politinė psichozė, iš pradžių antititinė, paskui antisisionistinė bei antiamerikinė, atsispindi net juridiniuose aktuose. Daugelis faktų, kuriuos tik dabar sužinojome, patikslina bei papildo mūsų žinias. Tačiau šis archyvų atvėrimas mums leidžia susidaryti nuomonę ir apie kai kurias hipotezes - ypač dėl antrosios represijų prieš komunistus bangos, kuri skyrėsi nuo pirmosios, kilusios staiga prireikus užgniaužti jugoslavų nukrypimą.

Gausiai dokumentuotos studijos į dienos šviesą iškėlė akivaizdžią tiesą: lemiamas veiksnys buvo Maskvos įtaka ir kišimasis.

Komunistų teismai buvo glaudžiai susiję su tarptautine ano meto padėtimi, o Tito maištas paskatino Stalino valdžią visiškai pažaboti komunistinį judėjimą ir paspartinti naujų sovietinės imperijos teritorijų „satelizaciją“. Šios represijos dar buvo susijusios su kiekvienos šalies politinėmis, socialinėmis ir ekonominėmis problemomis. Nuteistą komunistą vadovą būdavo galima paversti atpirkimo ožiu, jo klaidomis paaiškinti visus nepriteklus, o jo bausmė turėjo tapti „liaudies pasipiktinimo iškrova“. Visuotinis teroras sėjo ir skiepijo baimę tarp vadovaujančių sluoksnių, buvo reikalingas norint pasiekti absoliutaus paklusnumo ir visiško atsidavimo „Partijos nurodymams“ ir sovietų vyresnybės apibrėžtoms „taikos stovyklos“ reikmėms.

Neginčijamą reikšmę pasirenkant aukas turėjo ir nesutarimai vadovaujančiuose sluoksniuose. Negalima nepaisyti, kad bet kuriame svetimo pono liokajų pulke netrūksta tarpusavio neapykantos ir pavydo. Vadinas, tas ponas, Didysis Maskvos Manipulatorius, galėjo pasirinkti įdomių savo žaidimo su prigąsdintais liokajais variantų. O jis nuo seno ligi smulkmenų žinojo, kas ko neapkenčia ar kam pavydi.

Iš dviejų represijų bangų prieš komunistų vadovus galima spręsti ir apie aukų tipą. Represijos užgriuvo buvusius Ispanijos pilietinio karo savanorius, užsienio pasipriešinimo judėjimų dalyvius, buvusius Jugoslavijos partizanus, tuos, kurie buvo emigravę į Prancūziją ar Angliją. Vengrijoje, Bulgarijoje ir Slovakijoje pirmais taikiniais tapdavo komunistai, dalyvavę vidaus rezistencijoje.

Tačiau mes turime eiti toliau ir pasvarstyti: kodėl svarbiausias iš visų Rudolfo Slanskio procesas tebuvo didelis spektaklis *pasauliui*? Kokie paslėpti stalininės valdžios interesai pasaulyje čia suveikė? Kam tokia reklama, tokie žiaurūs nuosprendžiai, šita pabrėžtinė prievarta tokiu metu, kai, rodės, SSRS visiškai kontroliuoja liaudies demokratijos šalis? Kontrolės formos - laiškai „ukazai“, susirinkimai „konsultacijos“ ir net tūkstančių sovietinių patarėjų veikla vietose - šiandien mums gerai žinomos.

Ieškant šiose represijose vidinės logikos, mums atrodo tikslinga suformuluoti pirmąją hipotezę: sovietinis blokas rengėsi karui, jis ren-

gėsi kariauti Europoje. Pagrindinis priešas buvo „Amerikos imperializmas“, ir sovietų vadai tikėjo - arba norėjo, kad kiti patikėtų - jog jis rengiasi agresijai prieš jų „stovyklą“. Slanskio procesas, jo eiga, paskleistas jo atgarsis, jo įnirtinga antiamerikietiška „ideologija“ antititizmas niekur nedingo, tik dabar jis buvo siejamas su antiamerikanizmu, kuris dominavo - pirmiausia buvo reiškiny, liudijantis apie sovietų valdžios rengimąsi karui. „Lavonų pedagogika“ buvo taikoma ne vien komunistų gretoms, bet ir priešininkui. Stalinas jau buvo tą panaudojęs Sovietų Sąjungoje, per didžiuosius valymus ketvirtajame dešimtmetyje, prieš karą. Ar jis buvo įsitikinęs, kad to gali dar prireikti?

Tie, kurie galėjo susipažinti su turtingais archyviniais šaltiniais, neabejoja, kad 1950-1951 m., vykstant karui Korėjoje, sovietinis blokas intensyviai rengėsi neišvengiamam karui Europoje ir galbūt, pasitaikius progai, kėsinosi užimti Vakarų Europą. Politinių ir karinių „socializmo stovyklos“ atstovų susirinkime 1951 m. Stalinas minėjo, jog 1953 m. galima laukti karo. Visa ekonomika buvo kiek įmanoma militarizuota.

Čekoslovakija turėjo labai stiprią ginklų pramonę, kurios tradicijos siekė Austrijos-Vengijos monarchijos laikus, o ketvirtajame dešimtmetyje ji buvo viena iš pirmaujančių ginklų eksportuotojų pasaulyje. Nuo 1949 m. ji turėjo tapti ginklų tiekėja sovietinei stovyklai. Tokį sprendimą lydėjo forsuotas ekonomikos ir visuomeninio gyvenimo militarizavimas, įnirtinga propaganda apie karo neišvengiamumą, taip pat neregėtas karinio biudžeto didinimas - per penkerius metus armijai numatytos išlaidos išaugo septyneriopai! Dar galima pridurti nežabotą pilietinės visuomenės griovimą ir sistemingą urano kasyklų plėšimą, kur viską nurodinėjo „sovietų ekspertai“.

Karo istorikas Jindrichas Madry, išstudijavęs po 1989 m. atvertus archyvus, savo neseniai paskelbtoje studijoje²⁰ daro tokią išvadą: „Iki 1953 m. gegužės Čekoslovakijoje buvo maksimaliai suintensyvinas

²⁰ „Ginklavimo ir persiginklavimo laikotarpis“, *Soudobé dejiny* (šių laikų istorijos žurnalas), Praha, Nr. 4-5, 1994.

ginklavimasis artėjant nuspėjamam „neišvengiamam karui“. Gynbos ministerijos biudžetas 1953 m. turėjo būti dešimt kartų didesnis negu 1948 m. Sovietams reikalaujant, Čekoslovakijos ekonomika turėjo vystytis kaip „karo ekonomika“. 1953 m. sausio 1 d. karui parengtų buvo 292 788 žmonės, dvigubai daugiau negu 1949 m., o balandį Respublikos prezidentas nusprendė prailginti karinę tarnybą iki trejų metų. Laukiant karo, buvo sukaupti finansiniai ir materialiniai rezervai, kaip tik tam pasitarnavo 1953 m. birželio „pinigų reforma“, kuri nuskurdino daugybę indėlininkų. Sprendžiant iš kai kurių rodiklių, padėtis pasikeitė 1953 m. birželį, kai neišvengiamas karas naujiems Maskvos šeiminkams, regis, nustojo būti labiausiai liaupsinama strategija.

Jei šioje perspektyvoje pažvelgsime į represijas prieš komunistų vadovus, galbūt aiškiau suprasime aukų pasirinkimo logiką. „Didysis brolis“ gerai pažinojo savo ištikimus draugus, jis turėjo savo supratimą apie priešininkus Vakaruose. Atrodo, jo „lavonų pedagogika“ pasiekė makiavelizmo viršūnę. Ką reikėtų daryti norint priešininkus įtikinti jūsų jėga ir jūsų ryžtu (o progai pasitaikius paskleisti iliuziją apie jūsų silpnumą), kad juos apimtų visiška sumaištis? Ką reikėtų daryti, kad jūsų ištikimi šalininkai, kuriems atskleistos judėjimo paslaptys, patikėtų, jog padėtis rimta ir gresiančio konflikto akivaizdoje reikalinga geležinė disciplina, reikalinga šventa auka?

Aukok ištikimiausius iš ištikimiausių, pasirink tokius, kad būtum tikras, jog tavo sprendimas pasklis kuo plačiau, išgarsės visame pasaulyje, visur, taip pat ir Sovietų Sąjungoje. Panaudok patį vulgariausią melą, kurio visi elementai tau žinomi. Ar didelis spektaklis būtų toks pats efektyvus, jei „imperializmo agentu“ apskelbtas būtų koks nors menkai žinomas Maskvos ar kokiame kitame aparate dirbantis Antoninas Zapotockis ar koks nors Antoninas Novotnis? Kas šiandien patikėtų, kad Thorezas ar Togliatti, Chruščiovas ar Gottwaldas 1952 m. nors akimirką pamanė, jog Rudolfas Slanskis, Bedřichas Geminderis ir kiti iš jų rato buvo „amerikiečių agentai“? Taip, įšventintieji turėjo pavargti, kad iššifruotų ir perprastų tą melagingą žinią, ir čia slypėjo vienas šios makiaveliškos operacijos tikslų.

Norint išgauti trokštamą atgarsį to, ką Annie Kriegel pavadino „pragariška pedagogika“, reikėjo pasirinkti žinomus žmones, anti-fašistinio judėjimo Ispanijoje, Prancūzijoje, SSRS ar Anglijoje dalyvius, žinomus nacių lagerių kalinius. Svarbiausi aparatininkai labai gerai žinojo didžiosios nuteistų komunistų nuopelnus ir nepajudinamą jų lojalumą Maskvai. Beje, tarp paaukotų komunistų netrūko tokių, kuriems tenka didelė atsakomybė už ankstesnius nekomunistų persekiojimus ir žudymus, daugelis jų glaudžiai bendradarbiavo su „sovietiniais organais“.

Teismai vykdavo dar 1953 ir 1954 m., tol, kol Sovietų Sąjunga pasirinko naują strategiją - „taikų sambūvį“.

Antroji hipotezė, kurią reikėtų išdėstyti, liečia antisemitizmą, įžvelgiamą komunistams taikytose represijose. Nagrinėjant bylų medžiagą, reguliariai susiduriama su vienu šio fenomeno aspektu - „kova prieš sionizmą“ ir „sionistus“ (iš tikrųjų tai paprasčiausias antisemitizmas); čia akivaizdžiai pasireiškia sovietų politikos pasikeitimas Izraelio ir arabų pasaulio klausimu. Naujoji Izraelio valstybė, prie kurios atsiradimo, be kita ko, ypač prisidėjo Čekoslovakija, aprūpindama ginklais Haganah'ą, tapo „didžiuoju priešu“. Nuo šiol sovietai į savo planus įtraukė arabų „nacionalinio išsivadavimo kovą“.

Nicolas Werthas (žr. pirmąją dalį) aiškiai atskleidė, kad Sovietų Sąjungoje vykdant represijas nuo 1947 m. gruodžio ir rengiantis „galutiniam didžiajam valymui“ šeštojo dešimtmečio pradžioje pasireiškė antisemitizmas. Centrinėje Europoje antisemitizmas jau labai aiškiai išryškėjo Rajko procese. Teisėjas pabrėžė žydiškas keturių kaltinamųjų pavardes ir užsiminė be jokio pagrindo, kad vienas Rajko senelis buvo žydas. Šis antisemitizmas pasiekė viršūnę Slansko procese, kai buvo akcentuota vienuolikos kaltinamųjų „žydiška kilmė“ ir jų saitai su „tarptautiniu sionizmu“.

Norint pajusti šio užkulisinio antisemitizmo laipsnį, užtenka paklausti vieno jau minėto maskviškių patarėjų vado. Draugas Ličačiovas, paprašęs duomenų apie kai kurių slovakų vadovų ardomąją veiklą, pareiškęs (tai papasakojo su juo kalbėjęs slovakas

policininkas): „Kas man rūpi, iš kur juos ištrauksite. Man nusispjauti teisybę. Esu pasirengęs patikėti, o visa kita palikite man. Kam sukuti galvą dėl žydiško mėšlo?"²¹

Iš čia išplaukia kitas šio antisemitinio komponento aspektas, mūsų žiniomis, niekada neminėtas. Regis, Stalino ir tokių kaip jis valdžia norėjo suvesti sąskaitas su žydais Kominterne ir galutinai juos išstumti. Tie žydai komunistai neišpažino žydų tikėjimo. Jų identitetas atrodė susijęs su tauta, su kuria jie save tapatina, arba dar su jų priklausymu tarptautinei komunistinei bendruomenei. Deja, stokdami liudijimų ir dokumentinių šaltinių, nežinome, kokią įtaką šiam identitetui turėjo išgyventas genocidas. Tačiau žinome, kad daug jų artimųjų buvo žuvę nacių mirtininkų stovyklose.

Šie žydai komunistai, kurių atstovų labai daug buvo Kominterno aparate, ir toliau po karo užėmė svarbiausius postus daugelyje komunistų partijų ir Centrinės Europos valstybių aparatuose. Vengrų komunizmo apžvalgoje Miklosas Molnaras rašo: „Pačioje hierarchijos viršūnėje visi vadovai beveik be išimties žydų kilmės, netgi - kiek mažesniu santykiu - Centro komiteto aparate, politinėje policijoje, spaudoje, leidyboje, teatre, kine... Didelė ir neginčijama pirmumo teisė darbininkų kadrams negali paslėpti fakto, kad lemiamą įtaką visur priklauso draugams, kilusiems iš smulkiosios žydų buržuazijos"²². 1953 m. sausį Vengrijos valstybės saugumo šefas ir buvęs Rajko draugas Gaboras Peteris atsidūrė kalėjime kaip „sionistas konspiratorius". Rákóczi, pats būdamas žydas komunistas, savo oficialioje kalboje, prisegęs „Peterio ir jo gaujos" etiketę (t. y. Peteris ir keletas saugumo karininkų), padarė jį atpirkimo ožiu.

Rumunijoje Kominterno narės žydės Anos Pauker likimas buvo nulemtas 1952 m. Kartu su partijos vadovu Gheorghiu Deju ir Vasile'iu Luca ji priklausė valdančiajai „troikai". Pagal kitų šaltinių nepatvirtintą vieno liudytojo pasakojimą, viename susitikime su Deju

²¹ K. Kaplan, *op. cit.*

²² M. Molnar, *De Béla Kun à Janos Kadar, op. cit.*, p. 187.

1951 m. Stalinas nustebeš, kad Rumunijoje dar nesuimti titizmo ir sionizmo agentai, ir jį paprašęs „geležinės rankos“. Taigi finansų ministras Vasile Luca 1952 m. gegužę kartu su vidaus reikalų ministru Teohari Georgescu buvo atleistas, paskui nuteistas mirti, vėliau mirties bausmė jam pakeista kalėjimu iki gyvos galvos, kalėjime jis ir mirė. Užsienio reikalų ministrė Ana Pauker 1953 m. liepą buvo atstatydinta, vasarį suimta. 1954 m. išėjusi iš kalėjimo, ji grįžo į šeimyninį gyvenimą. Kartu su ja antisemitizmu atsiduodančios represijos palietė ir žemesnius kadrus.

Tuomet Maskvoje prasidėję įvykiai - esminis saugumo tarnybų reorganizavimas, jų šefo Abakumovo suėmimas 1951 m. liepą - mums leidžia išdėstyti trečią hipotezę: apie sovietų saugumo aparato klanų tarpusavio kovą, kuri, ko gero, galutinai nulėmė aukų, bendradarbiavusių su tomis tarnybomis, pasirinkimą ir bausmių sunkumą. Savo paskutiniame apžvalginiame darbe Karelas Kaplanas konstatuoja: „Lieka klausimas, ar kartais sovietų saugumo tarnybų bendradarbių likvidavimas, taip pat jų pakeitimas kitais (Bacilekas, Keppertas ir kt.) nėra susijęs su konfliktais ir permainomis pačiame saugumo centre Maskvoje“²³.

Šios hipotezės pagrįstumas gali būti patvirtintas tik po labai ilgų studijų svarbiausiuose Maskvos archyvuose. Be abejo, Stalino valdymo pabaigoje būta nesutarimų tarp galimų jo įpėdinių, susijusių su skirtingais saugumo tarnybų vadovais ir grupėmis: Chruščiovo, Malenkovo, Berijos. Šiek tiek žinoma apie rungtyniavimą tarp armijos ir NKVD „specialiųjų tarnybų“, kurios kaip tik konkuravo liaudies demokratijos šalyse, kur armija pirmoji įkėlė koją²⁴.

Praho archyvuose išlikusios sovietinių saugumo tarnybų ne-ryžtingumo žymės. 1950 m. pavasarį Maskva ėmėsi keisti patarėjus, atvykusius į Prahą 1949 m. spalio pradžioje ir „nepasiekusius

²³ K. Kaplan, *op. cit.*, p. 256.

²⁴ Žr. Mikhaïl Agourski, *La bataille au sein de la Sécurité d'État, Le Monde*, 2-3 octobre 1983.

lauktų rezultatų". 1951 m. liepos 23 d. Kremliuje vykusiame susirinkime, į kurį pakviestam Gottwaldui atstovavo nacionalinės gynybos ministras Aleksejus Čepička, Stalinas kritikavo savo patarėjus už aplaidumą darbe. Be to, laiške Gottwaldui, Čepičkos parvežtame iš Maskvos, kuriame pirmiausia buvo svarstoma, ką daryti su Slanskiu ir Geminderiu, Stalinas pareiškė: „O dėl draugo Bojarskio [pagrindinio sovietinio patarėjo], kurį jūs vertinate teigiamai ir pageidaujate palikti jį Čekoslovakijos Respublikos Nacionalinio saugumo ministerijos patarėju, tai mūsų nuomonė visiškai kitokia. Bojarskio darbas Čekoslovakijos Respublikoje aiškiai parodė, kad jis nepakankamai kvalifikuotas deramai atlikti atsakingas patarėjo pareigas. Kaip tik todėl mes nusprendėme jį atšaukti iš Čekoslovakijos. Jeigu jums tikrai reikalingas patarėjas valstybės saugumo klausimais (jums spręsti), pasistengtume surasti darbuotoją solidesnį ir labiau prityrusį“²⁵.

Be abejo, tokiomis sąlygomis dirbant, saugumo vadų psichika buvo nepaprastai trapi: čekoslovakų tardymo grupės darbuotojų vyresnysis užrašų knygutėje pasižymėjo: „Iš saugumo tarnybų neišeinama pirma laiko kitaip, tik kojomis į priekį“. Valstybės saugumo šefas Jindrichas Vesely sykį 1950 m. pabandė nusižudyti (nusišauti). Tada nepavykus, jis vėl pamėgino 1964 m., šį sykį sėkmingai. Prieš antrąjį bandymą jis paliko ilgą ir, regis, visai nuoširdų savo savižudybės paaiškinimą, kurį galima rasti ČKP Centro komiteto archyvuose. Jis gerai žinojo, kad Stalinas reguliariai likviduoja saugumo tarnybų vadovus, ir šitaip norėjo išvengti savo likvidavimo.

Galiausiai, stengdamiesi suvokti, kokia logika vadovaujantis būdavo pasirenkamos aukos iš komunistų vadovų tarpo, gausime išdėstyti ketvirtąją hipotezę: seriją politinių procesų kitose šalyse turėjo vainikuoti didelis procesas pačioje Maskvos imperijos metropolijoje ir nubausti tariamus milžiniško „tarptautinio sąmoksl“ rezgėjus pačiame centre, Maskvoje. Nauji elementai, analizuoti

²⁵ K. Kaplan, op. cit., p. 141.

skyriuje „Paskutinis sąmokslas“, duoda daug rimtų argumentų pagrįsti tokiai represijų prieš komunistus Centrinėje ir Pietryčių Europoje interpretacijai.

Nuo „postteroro“ iki postkomunizmo

Prieš aptariant laikotarpį nuo 1955-1956 m., kuriuos vengrų istorikas Miklosas Molnaras pavadino „postteroro“ metais, iki 1989-1990 m., kai daugumoje Centrinės ir Pietryčių Europos valstybių komunistiniai režimai iširo, reikėtų pažymėti keletą dalykų. Galbūt tai padės mums suprasti represijų, kilusių po 1955-1956 m., raidą ir logiką.

Pirmiausia reikia pažymėti, kad represijos, kurias Europoje atnešė komunistiniai režimai ir kurias neperdedant galima vertinti kaip masinį terorą, reiškėsi - toks ir buvo jų tikslas - pamindamos ir sunaikindamos pagrindines žmogaus teises ir laisves. Šios buvo tiksliai apibrėžtos ir išdėstytos tarptautiniuose teisiniuose aktuose, ypač Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje, už kurią 1948 m. gruodį nubalsavo Jungtinių Tautų Generalinė Asamblėja, nors susilaikė SSRS ir penkios „liaudies demokratijos“ šalys. Šios represijos absoliučiai prieštaravo tam, kas buvo parašyta galiojuosiose kalbamų šalių konstitucijose. Faktiškai pagrindines jų gaires ir mastą nustatydavo komunistų partijos vadovybė ir visas jos aparatas, veikę kaip nekonstituciniai organai. Sakykim, Čekoslovakijoje „vadovaujantis Partijos vaidmuo“ tik 1960 m. įtvirtintas konstitucijoje, kuri buvo paskelbta antrąja socialistine konstitucija po Sovietų Sąjungos konstitucijos. Represijos pažeisdavo ir galiojusius įstatymus - joks įstatymų kodeksas neleido sunkių kankinimų per tardymą ar suėmimą, joks įstatymas nesuteikė visos valdžios politinei policijai, tai būtų fabrikavimo mašinos. Čia derėtų pabrėžti, kad komentaruose, lydėjusiuose pirmuosius komunistų bylų peržiūrėjimus, policija smerkiama už tai, kam „atsistojo aukščiau partijos“, bet ne „aukščiau įstatymo“. Tikslas aiškus - sumažinti arba

panaikinti politinių vadovų atsakomybę dėl policinės sistemos funkcionavimo pasekmių.

Kokie gi buvo specifiniai komunistinės diktatūros bruožai? Tai nebuvo vienos valstybės, užimančios šeštadalį žemės rutulio, o keleto valstybių reiškinys, taigi tarptautinis. Komunistinės diktatūros lyg susisiekiantys indai jungėsi viena su kita ir su centru, Maskva. Dabar iš atvertų archyvų žinome, kad represijas būsimose „liaudies demokratijos“ šalyse nuo 1944 m. skatino ir joms vadovavo labai galingas tarptautinis komunistinis aparatas, susiformavęs Kominterne, paskui integruotas į centrinį sovietų aparatą. 1943 m. birželio 12 d., kaip tik po Kominterno paleidimo, paskelbto birželio 9 d., buvo įkurtas SSKP(b) Centro komiteto tarptautinių naujienų departamentas su vadovu Aleksandru Ščerbakovu ir jo pavaduotojais Georgijum Dimitrovu bei Dimitrijumi Manuilskiu. Šis departamentas toliau vadovavo komunistų partijoms. Iš tikrųjų nuo pat pradžių jo galva buvo Dimitrovas, oficialiai sovietų Politbiuro sprendimu paskirtas vadovu 1943 m. gruodžio pabaigoje. Šis departamentas perdavinėjo direktyvas per SSRS įkurtus užsienio komunistų partijų biurus (savo biurų neturėjo Albanija ir Jugoslavija), radijo ryšiu arba per kurjerius, o vėliau rengdami „konsultacijas“ Maskvoje. Antai Władysławas Gomułka 1945 m. gegužės 10 d. turėjo pokalbį su Dimitrovu. Šis jam priekaištavo, kad Lenkijoje netaikomos griežtos baudžiamosios priemonės, ir pridūrė: „Negalima taupyti koncentracijos stovyklų sąskaita“. Ar tai nebuvo užuomina į lagerių sistemą politiniams priešinkams pasibaigus karui?“²⁶

Greitai paaiškėjo, kad skleisti bolševikinę patirtį valstybėms, neįeinančioms į Sovietų Sąjungą, rizikinga. Kad ir kaip Maskva stengėsi sovietinio bloko režimus suvienodinti, nacionaliniai jausmai

²⁶ Apie šio sovietinio bloko departamento veiklą žr. rusų istoriko Leonido J. Gibianskio darbus, pvz., *Cholodnaja vojna* („Šaltasis karas“), Nauji tyrinėjimai, nauji dokumentai, Maskva, Otvet, 1995. Šis istorikas susipažinęs ne tik su rusų, bet ir su lenkų, jugoslavų, čekų archyvais.

tvirtai laikėsi ir nesileido nuslopunami. Po 1948-1949 m. Jugoslavijos, tarp 1953 ir 1956 m. Vengrijos, po 1956 m. Lenkijos įvykių komunistinių režimų polinkį įvairėti dar labiau sustiprino SSRS ir Kinijos santykių krizė septintojo dešimtmečio pradžioje ir tos krizės atgarsis Europos šalyse satelitėse, ypač Albanijoje ir Rumunijoje.

Pagaliau reikia pažymėti, kad buvusieji valdžioje komunistai sugebėjo stoti į akistatą su savo engėjiška praeitimi. Čia glūdi vienas didžiausių skirtumų tarp komunizmo ir nacizmo, kuris niekada neturėjo Chruščiovo, Nagy, Dubčeko ar Gorbačiovo. Šeštajame dešimtmetyje aukų „reabilitavimas“ visur tapo svarbiausiu koziriu rungiantis dėl įpėdinystės valdžios viršūnėje, kai atsilaisvino vieta dėl didžiojo vado mirties - Stalino ir Gottwaldo 1953 m., Bieruto Lenkijoje 1956 m. - arba dėl generalinio sekretoriaus atstatydinimo, kaip atsitiko Rákóczi Vengrijoje 1956 m. „Reabilituoti“ - reiškė ne tik pripažinti akivaizdžius nusikaltimus, bet ir surasti kaltininkus. Reabilitacijos neprarado reikšmės viršūnių kovose per visą septintąjį dešimtmetį, ypač Čekoslovakijoje. Tačiau šis fenomenas palietė ir didžiąją dalį tų, kurie laikėsi įsikibę utopijos (ypač tarp inteligentijos), kuriems komunistinis idealas buvo moralinė dimensija ir kurie, atskleidus režimo nusikaltimus, pasijuto išduoti. Nuo 1953 m. iki septintojo dešimtmečio į represijų istoriją reikėtų įtraukti amnestijas, net jei jos dažnai būdavo tik dalinės, kadangi už jų glūdėjo be galo svarbūs politiniai aktai.

Taigi 1955-1956 m. žmonių traukimo mašina buvo kaip buvusi, tačiau ji girgždėjo. Atsakingi politinės policijos darbuotojai, nuožmiausi 1949-1953 m. represijų vykdytojai, buvo nušalinti, kai kurie suimti ir nuteisti, teisybė, jų bausmės nesunkios. Politiniai vadovai gavo atsistatydinti, kai kurių vietą užėmė buvę kaliniai, kaip Gomulka Lenkijoje ar Kadaras Vengrijoje. Apskritai atrodė, jog represijos pasidarė „švelnesnės“...

Komunistinių režimų kūrimosi periodas buvo palikęs daug atvirų žaizdų. O masinis teroras kaip represijų metodas šeštajame ir septintajame dešimtmetyje nebuvo visiškai išnykęs. Regis, pasakysime teisybę, jei prie šios kategorijos pridėsime ir sovietų armijos

karinę intervenciją. Tankas gatvėje turėjo žmones gąsdinti ir simbolizavo grėsmę.

Pirmą kartą sovietinis tankas išvažiavo į gatves VDR 1953 m. birželio 17 d. traiškyti spontaniškų darbininkų demonstracijų Rytų Berlyne ir kituose didžiuosiuose miestuose. Jas išprovokavo vyriausybės priemonės, apsunkinusios darbo sąlygas. Naujausių tyrimų duomenimis, tada neramumuose ir per paskesnes represijas žuvo mažiausiai 51 žmogus: 2 sutraiskė tankai, 7 nuteisė mirti sovietiniai tribunolai, 3 - VDR tribunolai, 23 mirė nuo žaizdų, žuvo ir 6 saugumo tarnybų darbuotojai. Iki birželio 30 d. oficialiai buvo areštuotas 61 71 žmogus ir dar maždaug 7000 po šios datos²⁷.

Po SSKP XX-ojo suvažiavimo sovietų vadovai dar du kartus griebsi atviros karinės intervencijos: 1956 m. Vengrijoje ir 1968 m. Čekoslovakijoje. Ir vienu, ir kitu atveju tankai turėjo sutraikyti antitotalitarinį liaudies sukilimą, į kurį įsitraukė platūs gyventojų sluoksniai.

Vengrijoje nuolat dislokuoti sovietų armijos daliniai buvo panaudoti du kartus: spalio 24 d. apie 2 valandą ryto Budapešte - jie ėmė trauktis spalio 30 d., - paskui naktį iš lapkričio 3-iosios į 4-ąją. Įnirtingi mūšiai vyko iki lapkričio 6 d. vakaro, tačiau keletas rezistentų punktų, ypač darbininkų priemiesčiuose, išsilaikė iki lapkričio 14 d., tuo pačiu laiku viena sukilėlių grupė buvo sumušta Mečeko kalnuose. Tačiau gruodį vėl kilo ginkluoti susirėmimai, prasidėję nuo gatvių demonstracijų. Gruodžio 8 d. Salgotarjane nuo sovietų ir vengrų kareivių kulų krito dar 131 žmogus.

Smurtinė mirtis arba jos grėsmė - pagrindinis teroro elementas - keletą savaičių buvo madjarų kasdienybė. Apie 3000 žmonių žuvo mūšiuose, iš jų du trečdaliai Budapešte, apie 15 000 sužeista. Atvėrus archyvus, vengrų istorikai sužinojo ir žuvusių agresorių skaičių: nuo spalio 23 iki gruodžio 12 d. užregistruota maždaug 350 žuvusiųjų iš politinės policijos (AVH), sovietų ir vengrų kariuomenių bei Vidaus reikalų ministerijos junginių. 37-iems AVH, policijos ar armijos žmonėms

²⁷ Dieter Staritz, *Geschichte der DDR*, Frankfurt am Main, Suhrkampf, 1996.

buvo įvykdyta egzekucija vietoje: vieni sušaudyti, kiti nulinčiuoti. Tai gi, kaip sako istorikai, „revoliucijos garbė buvo sutepta“²⁸.

Represijos po Vengrijos revoliucijos sutriuškinimo - ir čia iki 1957 m. pradžios labai pasižymėjo sovietų karinė policija - palietė daugiau kaip šimtą tūkstančių žmonių. Keliasdešimt tūkstančių uždaryta į oficialiai nuo gruodžio 12 d. atkurtus lagerius. 35 000 žmonių buvo iškeltos baudžiamosios bylos, apie 25 000-26 000 pateko į kalėjimą. Keli tūkstančiai vengrų ištremti į SSRS. 229-iems sukilėliams įvykdyta mirties bausmė. Pagaliau 200 000 žmonių, norėdami išvengti susidorojimo, emigravo.

Šiose represijose greitai buvo prisimintas jau išbandytas mechanizmas - Nepaprastoji komisija, įsteigta prie liaudies tribunolų ir Specialiųjų karinio tribunolo rūmų. Tad Imre Nagy teisė Budapešto liaudies tribunolas. Šis senas komunistas, per karą emigravęs į Maskvą, 1948 m. nušalintas nuo valdžios, 1953 m. tapęs ministru pirmininku, 1955 m. vėl nušalintas, prisiėmė sukilėlių vyriausybės pirmininko įsipareigojimus. Nagy ir jo bendražygių teismo procesas pasibaigė 1958 m. birželį. Dviejų trūko: pasipriešinimo judėjimo dalyvis, žurnalistas komunistas, sėdėjęs kalėjime jau 1951 ir 1954 m., Nagy vyriausybės ministras Geza Losonczy 1957 m. gruodžio 21 d. mirė kalėjime, tikriausiai ne be kvotėjų pagalbos; kitas, Jozsefas Szilagyi, komunistas dar prieš karą, karo metais rezistentas, buvęs nelaisvėje, 1956 m. Nagy kabineto vadovas, balandžio 22 d. buvo nuteistas mirti, o 24 d. bausmė jam įvykdyta. Išlikę dokumentai rodo, jog J. Szilagyi per visą tardymą laikėsi kaip ryžtingas kaltintojas, be kita ko, jis kartojo tardytojams, kad Horthy fašistinio režimo kalėjimai palyginti buvo sanatorijos.

Imre Nagy procesas prasidėjo 1958 m. birželio 9 d., nuosprendis paskelbtas birželio 15 d. Trims nuteistiesiems mirties bausmė įvykdyta birželio 16 d. Be Imre Nagy, griežčiausią bausmę gavo

²⁸ Daugiausia remiamės Budapešto 1956 m. Vengrijos revoliucijos istorijos instituto tyrinėtojų Csaba Bekešo, Janoso M. Rainerio ir Palo Germuskos straipsniu, išspausdintu *Soudobe dejiny* („Šiuolaikinė istorija“)/ Nr. 4, Praha, 1997.

generolas Palas Maleteris, karo metais pasipriešinimo dalyvis, komunistas nuo 1945 m., 1956 m. sukilėlių vyriausybės gynybos ministras, areštuotas sovietų valdžios, taip pat Miklosas Gimesas, žurnalistas komunistas, po revoliucijos sutriuškinimo įsteigęs pagrindinį laikraštį. Kiti penki kaltinamieji buvo nuteisti laisvės atėmimu nuo penkerių metų iki gyvos galvos.

Imre Nagy procesas, vienas paskutinių didžiųjų politinių procesų liaudies demokratijos šalyse, parodė, kad komunistų valdžia, atkurta sovietų karinio įsibrovimo jėga, negali apsieiti be šios griežčiausios represijų formos. Tačiau ji jau negalėjo surežisuoti didelio spektaklio. Nagy teismas vyko uždaromis durimis, centrinio kalėjimo pastate, kur buvo ir Budapešto politinės policijos būstinė, specialioje salėje. 1958 m. Nagy ir jo bendraminčiai, atsisakę pripažinti teisėta sovietų intervenciją bei valdžią užgrobusią Janoso Kadaro vadovaujamą komandą, tapę liaudies maišto simboliais, neturėjo likti gyvi.

Nauji tyrimai pabrėžia šių represijų žiaurumą ir nesvyruodami tai apibūdina žodžiu „teroras“. Vis dėlto jie konstatuoja nusistovėjusią to laikotarpio pusiausvyrą ir skirtumą nuo 1947-1953 metų.

1959 m., dar vykstant sukilėlių teismo procesams, paskelbta pirmoji, nors ir dalinė, amnestija. 1960 m. panaikintos nepaprastosios priemonės, uždarytos kalinių stovyklos ir t. t. 1962 m. pradėtas politinės policijos agentų, susikompromitavusių Rákóczi laikais sufabrikuose bylose, valymas. Be to, Rajkas ir 190 kitų, nuteistų myriop, buvo visiškai reabilituoti. 1963 m. paskelbta visuotinė amnestija, bet jos nepajuto kai kurie sukilėliai, nuteisti kaip „žmogžudžiai“. Nuožmios represijos pasibaigė. Tačiau Imre Nagy ir jo „bendrininkai“ buvo reabilituoti tik 1989 m., o dar 1988 m. policija Budapešte daužė demonstrantus, norėjusius paminėti jo egzekucijos metines...

Tokią įvykių raidą sąlygojo du išoriniai veiksniai: viena, tai drąsesnė Stalino viešpatavimo SSRS kritika ir jo šalininkų pašalinimas iš sovietinės vadovybės; antra, nauja tarptautinė konjunktūra, susidariusi skinantis kelių taikaus Rytų ir Vakarų sambūvio idėjai. Du veiksniai, kurie surado savo atspindį ne tik Vengrijoje...

Vargas dėl karstų

Vienuolikos Slanskio procese 1952 m. gruodį nuteistųjų kūnai po egzekucijos buvo sudeginti, o pelenai išbarstyti ant apledėjusių kelių ir laukų Prahos apylinkėse. Po šešerių metų Vengriją valdžiusiems komunistams tokia išeitis - pelenai - atrodė nepriimtina.

Po egzekucijos Imre Nagy ir jo draugai iš pradžių buvo palaidoti Kozmos gatvės kalėjimo, kuriame vyko teismas, teritorijoje po storu betono sluoksniu. Bet tie įbetonuoti lavonai, palaidoti jų šeimoms nežinomoje vietoje, kėlė baimę. 1961 m. vasarą jie buvo ekshumuoti ir naktį kuo slapčiausiai pergabenti į komunalines Budapešto kapines, šalia kitų dviejų šio proceso pasmerktųjų - Gezos Losonczy ir Jozsefo Szilagyi. Karstai buvo perkelti per kapinių tvorą, ir trys numirėliai fiktyviomis pavardėmis palaidoti be kapinių prižiūrėtojų žinios. Trisdešimt metų visos artimųjų pastangos sužinoti jų palaidojimo vietą buvo bergždžios. Pasiakliaudami nepatikimomis žiniomis, jie puošė keletą kapų komunalinių kapinių 301-ame sklypelyje. Policija apstumdėdavė atėjusius lankytojus ir ne kartą užleido arklius, kad tie kanopomis sutryptų kapus.

Pagaliau 1989 m. kovo mėnesį kūnai buvo ekshumuoti. Apžiūrėjus Gezos Losonczy palaikus, atrasta keletas šonkaulių lūžių, kai kurie iš jų atsiradę trys šeši mėnesiai iki mirties, kiti prieš pat mirtį.

Tuometinė vyriausybė pavedė jauniems tardytojams identifikuoti palaidojimo vietas. Tarp tų, kurie atsisakė šiems tardytojams padėti, buvo Sandoras Rajnai, atsakingas už Slanskio proceso tyrimą, 1988-1989 m. Vengrijos ambasadorius Maskvoje.

(Pagal civilinės būklės advokato, 1988 m. pareikalavusio peržiūrėti Imre Nagy bylą, Alajoso Dornbacho pasakojimą, išspausdintą žurnale *Communisme*, Nr. 26-27, Paris, L'Âge d'Homme, 1990.)

Praėjus dvylikai metų po Vengrijos įvykių, sovietų tankai, skirti masiniam terorui, įsiveržė į Čekoslovakiją. 1968 metų karinę intervenciją reikėtų skirti nuo 1956 metų intervencijos, net jei ir abi turėjo tą patį tikslą - sutriuškinti maištą prieš „sovietinio tipo socializmą“.

Skyrėsi jų laikas, tarptautinė konjunktūra ir specifinė pasaulinės komunistinės sistemos konjunktūra. Žinoma, pagrindinė sukilimą malšinusi jėga buvo sovietiniai daliniai, bet akcijoje dalyvavo dar keturios Varšuvos pakto šalys: Bulgarija, Vengrija, Lenkija ir Vokietijos Demokratinė Respublika. Turime pabrėžti dar vieną esminį skirtumą: Čekoslovakijoje nebuvo sovietų kariuomenės įgulų kaip 1956 m. Vengrijoje, kurią, nugalėtą kare, buvo galima traktuoti kaip okupuotą ir kur sovietų kariuomenės divizijos stėjo į gatvėse įsiliepsnojusius mūšius. Sovietų štabas turėjo numatyti, jog gali kilti ginkluotas čekoslovakų pasipriešinimas invazijai, taigi lokalinis karas Europoje.

Tad suprantama, kad buvo pasitelkta daugybė įspūdingų priemonių. 1968 m. naktį iš rugpjūčio 20-osios į 21-ąją prasidėjo operacija kodiniu pavadinimu „Dunojus“, kuriai rengtasi nuo balandžio 8 d., kai sovietų gynybos ministras maršalas Grečko pasirašė direktyvą GOU/1/87654. Buvo sukelti ant kojų daugiausia VDR, Lenkijoje ir Vengrijoje dislokuoti sovietų kariuomenės daliniai. Pirmiausia tankai, tie nepakeičiami tankai, kurie visur, taip pat ir Tianmenio aikštėje Pekine 1989 m., simbolizavo susidorojimą. Pirmąją koloną sudarė 165 000 žmonių ir 4600 tankų. Po penkių dienų Čekoslovakija buvo okupuota 27 divizijų su 6300 tankų, 800 lėktuvų, 2000 patrankų ir 400 000 kareivių.

Kad aiškiau įsivaizduotume operacijos mastą, reikia paminėti, jog 1940 m. Prancūziją atakavo maždaug 2500 tankų, daug lengvesnių negu 1968 m.; hitlerinė Vokietija 1941 m. birželį SSRS pulti buvo sutelkusi 3580 tankų. O juk Čekoslovakija teturėjo maždaug 14,3 milijono gyventojų, nė pusės tiek, kiek 1940 m. Prancūzija.

Lokalinis karas neįvyko, pasipriešinimas invazijai buvo taikus, neginkluotas. Tačiau atėjūnai vis vien nužudė 90 žmonių, daugiausia Prahoje. Daugiau kaip 300 čekų ir slovakų buvo sunkiai sužeisti, daugiau kaip 500 - lengvai. Okupantų kariuomenės nuostoliai - kiek žuvo dėl eismo nelaimių, dėl neatsargaus elgesio su ginklais, mirtimi nubaustų dezertyrų - iki šiol nežinomi, tik žinoma, kad čekai užmušė vieną bulgarų kareivį. Sovietų valdžia areštavo ir įkalinė

no keletą vadovų, bet po keleto dienų turėjo juos paleisti ir derėtis. Politinis intervencijos scenarijus nuėjo šuniui ant uodegos: okupantams nepavyko įvesti kolaboracinės „darbininkų ir valstiečių valdžios“, kaip buvo numatyta.

Šią karinę intervenciją lydėjusios represijos su 1968 metais ne-sibaigė. Prie aukų neabejotinai reikia priskirti „gyvuosius deglus“ - žmones, kurie viešai susidegino, protestuodami prieš okupaciją. Kaip tada, taip ir dabar jie vadinami aukomis-simboliais. Pirmasis, pasirinkęs tokį likimą, buvo Janas Palachas, dvidešimtmetis studentas, kuris susidegino 1969 m. sausio 16 d. 14 vai. 30 min. Prahos centre. Jo mirtis po trijų dienų sukėlė dideles demonstracijas. Vasarį jo pavyzdžiu pasekė kitas studentas, Janas Zajicas. Trečias „gyvasis deglas“ - keturiasdešimtmetis komunistas Evzenas Plocekas - suliepsnojo balandžio pradžioje Jihlavy aikštėje Moravijoje.

Netrukus represijos Čekoslovakijoje įgavo vieną savitą bruožą: jas vykdė „normalizuotos“ vidaus reikalų, armijos ir policijos pajėgos. Sovietų valdžios spaudimas, įtvirtintas okupacinės kariuomenės įvedimu, aišku, buvo didžiulis. Vandens ant jų malūno užpylė vienas nenumatytas reiškiny - spontaniškos pusės milijono žmonių demonstracijos 1969 m. naktį iš kovo 28-osios į 29-ąją. Čekai ir slovakai šešiasdešimt devyniuose miestuose išėjo į gatves atšvęsti savo nacionalinės ledo ritulio komandos pergalės pasaulio čempionate prieš Sovietų Sąjungą. Tada buvo užpulta 21 iš 36 sovietų įgulų. Maršalai ėmė grasinti. Aleksandras Dubčekas, ČKP generalinis sekretorius iki balandžio 17 d., buvo švelniai įspėtas, jog rizikuoja susilaukti Imre Nagy likimo...

„Normalizuotų“ Čekoslovakijos pajėgų represijų potencialas - specialūs armijos ir policijos junginiai, kaip ir įmonėse organizuota liaudies milicija - buvo išmėgintas per pirmąsias okupacijos metines. Tai buvo sąmoningai padaryta. Išprovokuota nemaža susidūrimų su demonstrantais, kurių dauguma buvo jaunimas. Atakų būta energingų, ypač Prahoje, kur jau rugpjūčio 20 d. užmušti du jaunuoliai. Visus didžiuosius miestus sudrebino specialiųjų armijos dalinių

tankai ir šarvuočiai. Šis epizodas šiandien specialistų apibūdinamas kaip „pati svarbiausia čekoslovakų armijos kovinė operacija po karo“. Dar trys demonstrantai krito rugpjūčio 21 d., dešimtys buvo sunaikiai sužeista. Tūkstančiai žmonių areštuota ir sumušta. O dar prieš 1969 m. pabaigą 1526 demonstrantai buvo nuteisti remiantis Federalinės asamblėjos prezidiumo dekretu, turinčiu įstatymo galią ir pasirašytu rugpjūčio 22 d. šio organo pirmininko Aleksandro Dubčeko...²⁹

Be to, 1969 m. buvo įkalinta keletas 1968 m. maišto dalyvių, paskui dar grupė jaunuolių iš Revoliucinio jaunimo judėjimo (HRM), entuziastingai padėjusių rengti pirmųjų metų demonstracijas, - policijai pasisėkė į šį judėjimą infiltruoti savo informatorių. Tačiau, nepaisant smarkaus „ultrų“ spaudimo, „normalizatorių“ valdžia nebesiėmė politinių procesų prieš 1968 m. komunistų vadovus. Tyrinėtojai dažnai mini, jog prisimindama praeitį naujoji komanda nesirijo pradėti tokio proceso iš baimės, kad jis neatsigręžtų prieš ją pačią. Naujajam ČKP generaliniam sekretoriui Gustavui Husakui, kurį sovietų vyresnybė pasirinko į Dubčeką vietą, ta giesmelė buvo žinoma: 1954 m. viename dideliame procese prieš „slovakų buržuazinius nacionalistus“ nuteistas kalėti iki gyvos galvos, beveik devynerius metus jis buvo praleidęs už grotų. Vis dėlto Maskvos apčiuotos masinės represijos buvo vykdomos klastingai ir žiauriai, pagal kruopščiai apgalvotą planą, kurio tikslas - įvairyti baimės: šimtai tūkstančių žmonių nebegalėjo dalyvauti visuomeniniame gyvenime, dirbti pagal profesiją, jų vaikai, kuriems buvo kliudoma siekti vidurinio ar aukštojo išsilavinimo, buvo padaryti įkaitais. Pačioje normalizacijos pradžioje režimas smogė 1968 m. atgijusioms pilietinės visuomenės įstaigoms: apie septyniasdešimt organizacijų ir draugijų buvo uždrausta arba likviduota sujungus su kitomis, oficialiomis organizacijomis, sugrįžo griežta cenzūra ir t. t. Pagaliau dešimtys

²⁹ Dėl pirmųjų Čekoslovakijos 1968 m. okupacijos metų žr. *Srpen'69* (1969 m. rugpjūtis), Oldricho Tumoso vadovaujama dokumentų leidykla, Praha, USD-Maxdorf, 1996, 344 p.

tūkstančių čekų ir slovakų prisidėjo prie tų, kurie po 1948 m. vasario pasitraukė iš šalies. Per keturiasdešimt komunistinio režimo metų maždaug 400 000 žmonių, dažniausiai aukštos kvalifikacijos diplomuotų specialistų, pasirinko tremties kelią. Po 1969 m. tribuno-lai reguliariai juos teisdavo už akių.

Vis dėlto politinis procesas po „Prahos pavasario“ sutriuškini-mo nevisiškai išnyko iš represijų akiračio. Po šešiolikos HRM narių teismo 1971 m. kovo mėnesį, kai jo lyderis Petras Uhlas buvo nu-teistas ketverius metus kalėti, devyni teismai įvyko 1972 m. vasa-rą. Buvo teisiami kai kurie „antraeiliai“ 1968 m. aktyvistai, perse-kioti už savo veiklą po okupacijos. Iš 46 kaltinamųjų, kurių du trečdalius sudarė buvę komunistai, 32 nuteisti devyniasdešimt še-šeriams metams kalėjimo, dar 16 - po keleto mėnesių arešto dvi-dešimt vieneriems metams lygtinai. Didžiausia bausmė buvo pus-šeštų metų - visai „švelni“ palyginti su režimo įsitvirtinimo periodo žiaurumais. Keletas tos represijų bangos aukų - Petras Uhlas, Ja-roslavas Sabata, Rudolfas Battekas - atlikę bausmę vėl buvo įkalinti ir aštuntajame-devintajame dešimtmetyje devynerius savo gyveni-mo metus praleido kalėjime. Taigi Čekoslovakijai kadaise priklausė liūdni politinio persekiojimo Europoje rekordai.

Didieji 1956 ir 1968 m. sukilimai ir jų sutriuškinimas skatina paliesti kitą represijų logikos aspektą; turima galvoje susisiekančių indų sistema. Sukrėtimai vienoje šalyje faktiškai atsiliepdavo kito-se, ypač kai imdavo žvanginti ginklais centras. 1956 m. prasidėjus vengrų sukilimui, sunerimusi poststalininė ČKP vadovybė buvo pa-sirengusi siųsti į Vengriją Čekoslovakijos armijos dalinius. Kartu ji sustiprino represijas, grąžino į kalėjimus kai kuriuos paleistus politi-nius kalinius ir persekiojo vengrų sukilimui simpatizuojančius če-kus ir slovakus. Tada buvo iškelti kaltinimai 1163 žmonėms, daž-niausiai už žodinį solidarumo išreiškimą. Diduma jų, 53,5%, buvo darbininkai, bausmės siekė iki metų kalėjimo, retkarčiais daugiau. Albanijoje tais laikais represijos buvo dar atviresnės. 1956 m. lap-

kričio 25 d. Hoxhos režimas paskelbė nuteisęs ir nubaudęs mirtimi tris vadovus „titininkus“: AKP Centro komiteto narę Liri Gegą, kuri tuomet buvo nėščia, generolą Dale Ndreu ir Petro Buli. Rumunijoje Gheorghiu Dejas, su SSRS pradėjęs žaisti „kiniška korta“, padarė gailestingumo gestą persekiojamiems nacionalistams, o surengė didelį procesą prieš užsienio prekybos darbuotojus, daugiausia žydus komunistus.

Dar 1968 m. komunistiniai režimai, įskaitant ir SSRS, bijodami, kad neplistų „Prahos pavasario“ idėjų užkratas, ir prieš karinę intervenciją į Čekoslovakiją, ir po jos sustiprino persekiojimus. Apie tai liudija Alfredo Foscolo likimas ir leidžia mums iš arčiau susipažinti su to meto atmosfera. Motinos bulgarės ir tėvo prancūzo sūnus, iki 1949 m. mokėsis Bulgarijoje, šis jaunas prancūzas savo ilgąsias atostogas reguliariai praleisdavo Bulgarijoje. 1960 m., studijuodamas teisę ir Rytų kalbas Paryžiuje, jis pagelbsti savo draugams bulgarams - penkiais šimtais egzempliorių padaugina rotatoriumi vieną atsišaukimą ir įveža į Sofiją. Tame atsišaukime jaunimas reikalavo laisvų rinkimų, spaudos ir keliavimo laisvės, darbininkų savivaldos, Varšuvos pakto panaikinimo, represijų aukų rehabilitavimo. Tais pačiais metais Alfredui gimsta mergaitė, kurios mama - bulgarė Raina Aracheva. Taigi Fredis ir Raina paduoda prašymą dėl leidimo tuoktis. Leidimo jiems neskubama suteikti. Paskui atėjo 1968-ieji.

Savo pasakojime Alfredas Foscolo apie tai rašo:

„1968 metų pradžia, aš atlieku karinę tarnybą. Liepą Bulgarijos ambasada man praneša, kad leidimas tuoktis bus duotas su sąlyga, jei atvyksiu į Sofiją. Gavęs keturiolika dienų atostogų, išskubu tenai. Bet, atvykus į vietą, manęs vėl laukia neigiamas atsakymas. Tai buvo 1968 metais, rugpjūtį. Dvidešimt pirmą dieną sovietai įžengia į Prahą. Dvidešimt aštuntą aš nieko nepešęs sėdu į Rytų ekspresą ir važiuoju į Paryžių. Bet sugrįžti man bus lemta tik po keleto metų - pasieny mane sulaikė *Daržavna Sigurnost* agentai. Įkištas į Valstybės saugumo areštinę, penkiolika dienų buvau dingęs be žinios visiems, išskyrus kapitoną Nedkovą, kuris mane aiškiai ap-

šviečia: arba aš jiems padėdau ir prisipažįstu esąs imperialistų agentas, arba niekas daugiau nebeišgirs apie mane nė garso. Sutinku tikėdamasis, kad teisme galėsiu pasakyti teisybę.

Teismas prasideda 1969 m. sausio 6 d. Du mano bičiuliai, taip pat ir Raina, šalia manęs, kaltinamųjų narve. Prokurorui, kuris reikalauja man mirties bausmės, mano advokatas atsako, kad aš jos visiškai nusipelnęs, ir prašo malonės. Iš tiesų tai, kas vyksta, tėra teisminis propagandinis farsas. Aš nuteisiamas už šnipinėjimą dvidešimt septyneriems metams kalėjimo, iš jų penkiolika griežto režimo. Mano bičiuliai gauna vienas dešimt, kitas dvylika metų, Raina, kuri nieko nežinojo apie atsisaukimą, - metus. Vienas draugas, politinis bulgarų emigrantas Paryžiuje, už akių nuteistas mirties bausme.

Mėnesį praleidęs Centrinio Sofijos kalėjimo mirtininkų barake (7-asis skyrius), aš perkeliamas į Stara Zagora kalėjimą, kur buvo laikoma didžioji dalis politinių kalinių; tuomet šalyje jų buvo du tys šimtai. Ten daug sužinojau apie Bulgarijos kalėjimų istoriją per pirmuosius dvidešimt penkerius komunizmo metus ir suvokiau, kad mano negandos - niekis prieš tai, ką išgyveno tūkstančiai bulgarų. Man teko būti ir 1969 m. spalio 8 d. maišto, per kurį žuvo keletas kalinių, liudytoju. Kalėdami mudu su Raina dar kartą padavėme prašymą leisti susituokti, ir jis vėl buvo atmestas.

Visai nelauktai 1971 m. balandžio 30 d. aš paleidžiamas ir išsiunčiamas į Prancūziją. Kadangi mūsų areštas 1968 m. ir parodomasis teismo procesas sutapo su čekoslovakų byla ir buvo skirti išaiškinti į Rytų išsilaisvinimo judėjimą įsipainiojusioms imperialistinėms jėgoms, toliau mane laikyti bulgarų kalėjimuose, bręstant Helsinkio procesui, buvo nepageidautina. Abiem mano draugams bulgarams neteko pasidžiaugti tokia malone.

Grįžęs į Paryžių kūriau įvairius scenarijus, kad Raina su dukrele galėtų atvažiuoti pas mane. Galiausiai, 1973 m. gruodžio 31 d., netikra pavarde ir pasirūpinęs netikrus pasus, atvykau į Sofiją. Suklastotų dokumentų ir nepaprastos laimės dėka 1974 m. naktį iš

sausio pirmosios į antrąją visi trys kirtome Bulgarijos-Turkijos sieną. Kitą dieną jau buvome Paryžiuje"³⁰.

Galop laikotarpiu nuo 1955-1956 iki 1989 m. represijos pasidarė ritmingos, kaip visuose diktatoriniuose režimuose: veikia policinis aparatas ir jis smogia, vos tik iškyla kokia opozicija, kuri dažniausiai pasireiškia stichiškais socialiniais bruzdėjimais - streikais ir gatvės demonstracijomis, o kartais būna apgalvota, apsvarstyta, suformulavusi savo reikalavimus ir ieškanti sau organizacinės struktūros. Kad užbėgtų už akių ir užgniaužtų opozicinę veiklą tuose visuomenės sluoksniuose, kur pradeda reikštis nepasitenkinimas, - o jį skatina aštuntojo dešimtmečio antrosios pusės tarptautinė konjunktūra bei Helsinkio susitarimai, - šis aparatas remiasi vis platesniu ir platesniu informatorių tinklu. Sistemos padėčiai svarbu tokia visuomenės kontrolė ir reikia ją išplėsti. Antai Čekoslovakijoje politinė policija tarp 1954 ir 1958 m. turėjo apie 132 000 oficialiai užverbuotų „slaptų bendradarbių". Devintojo dešimtmečio pabaigoje jų skaičius viršijo 200 000.

Bet kartu „postteroro" represijose labiau negu ligi tol atsispindėjo nacionalinė specifika, jėgų santykiai atitinkamose valdžios struktūrose, tikslus jų apskaičiavimas, reikalingas režimo patvarumui, politinių ir ekonominių projektų sėkmės ir nesėkmės. Rugsėjo 13 d. SED vadovybės iniciatyva, su sovietinių vadovų palaiminimu buvo pastatyta Berlyno siena - pirmiausia paniškos baimės dėl režimo ateities išraiška.

Rumunijos komunistinė vadovybė aiškiai parodė savo nepriklausomumą ir savo charakterį, atsisakydama dalyvauti karinėje intervencijoje į Čekoslovakiją. Tačiau po kurio laiko, dar ir devintajame dešimtmetyje paaiškėjo, kad Rumunijos „nacionalinis komunizmas" kartu su albanų komunizmu patys represyviausi iš visų tos

³⁰ Raina et Alfred Foscolo, *Prisonniers à Sofia, La Nouvelle Alternative*, Nr. 47, septembre 1997, Paris.

sistemos šalių. Represijos buvo neatskiriamas komunistinės sistemos bruožas, net jei pati sovietų metropolija tiesiogiai į jas ir nesikišo.

Nicolae Ceaușescu, Konduktoriaus - jis vertė garbinti save kaip Vadą, kaip Dučę, kaip Fiurerį - Rumunijai aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje teko akis į akį susidurti su sunkia ekonomine ir socialine krize, sukėlusią didelę nepasitenkinimo bangą. Jei šis judėjimas bus įrašytas į kovų už demokratines laisves, kokių pasireiškėdavo ir kitose šalyse, istoriją, tai pirmiausia jis neatsiejamas nuo darbininkų kovos. Didysis 35 000 Žiu slėnio šachtininkų streikas 1977 m. rugpjūtį, demonstracijos ir streikai 1980 m. vasarą, kai buvo užimtos gamyklos Bukarešte, Galatyje, Tirgovistėje ir anglies baseinuose, Motru slėnio maištas 1981 m. rudenį ir kiti atvejai, kai atvirai buvo demonstruojamas nepasitenkinimas, išprovokavo Ceaușescu valdžios represijas. Buvo masiškai naudojamos visos represinės priemonės: suėmimai, priverstiniai iškeldinimai, namų areštas, sumušimai, atleidimas iš darbo, uždarymas į psichiatrinę ligoninę, teismai, nužudymai. Tai padėjo tam kartui, bet ne ilgam. 1987 m. streikai ir demonstracijos vėl įsiplieskė, kulminaciją jie pasiekė 1988 m., kai įvyko liaudies sukilimas Brašove, antrame Rumunijos mieste, turinčiame 300 000 gyventojų. Susirėmimai su tvarkos palaikymo pajėgomis buvo labai smarkūs ir kruvini, buvo žuvusių, šimtai areštuotų.

Rumunijoje kai kurių politinių kalinių golgota, rodės, niekad nesibaigs. Kad ir tėvo Calciu, Gheorghiu Calciu Dumitreascos. Gimęs 1927 m., jis, medicinos studentas, buvo suimtas ir įkalintas Pitešti, kalėjime, apie kurį jau esame kalbėję. Jo nelaisvė truko iki 1964 m. Išėjęs iš kalėjimo, nusprendė tapti kunigu. Suartėjęs, be kita ko, su Laisvosios Rumunijos darbininkų profesinės sąjungos (SLOMR) įkūrėjais, 1979 m. gegužės 10 d. jis buvo teisiamas uždromis durimis ir gavo dešimt metų kalėjimo už „informacijos, keliančios pavojų valstybės saugumui, paskleidimą“. Kalėjime penkis kartus jis skelbė bado streiką. Kitas pavyzdys - Ionas Puiu, buvęs nacionalinės valstiečių partijos veikėjas. 1947 m. nuteistas dvidešimčiai metų, jis išėjo iš kalėjimo 1964 m. O 1987 m. vėl buvo įkalintas už dalyvavimą opozicijoje.

Represijų sustiprėjimas arba atvanga visada buvo susiję su tarptautine politine padėtimi, Rytų ir Vakarų santykiais, sovietinės politikos permainomis. Nuo Brežnevo iki Gorbačiovo pasaulis pasikeitė, o su juo ir represijų ideologija. Septintajame dešimtmetyje ir vėliau nebebuvo arba beveik nebebuvo persekiojama už „titizmo“ ar „sionizmo“ palaikymą. Daugumoje šalių politinei policijai daug labiau rūpėjo „ideologinės diversijos“ ir „nelegalūs ryšiai su užsieniu“, ypač su Vakarais.

Apie kai kuriuos 1987 metų Rumunijos politinius kalinius

Francise Barabasas, keturiasdešimtmetis Transilvanijos vengras, vienos tekstilės gamyklos mechanikas, nuteistas šešeriems metams. Jis su broliu ir būsima žmona platino atsišaukimus vengrų kalba: „Šalin šiaučių! Šalin žmogžudį!“ (Pirmoji Ceaușescu profesija buvo batsiuvys.)

Ionas Buganas, elektrikas, gimęs 1936 m. Nuteistas dešimčiai metų, mat 1983 m. kovo mėnesį surengė demonstraciją Bukarešto centro gatvėse su savo automobiliu, iškėlęs plakatą: „Mums jūsų nereikia, budeliai!“

Ionas Guseila, inžinierius, 1985 m. pabaigoje nuteistas ketveriems metams už platinimą atsišaukimo, kuriame buvo reikalaujama pakeisti valstybės vadovą.

Gheorghiu Nastasescu, penkiasdešimt šešerių metų statybininkas, nuteistas devyneriems metams už agitaciją prieš režimą. Jis jau buvo sėdėjęs ketverius metus kalėjime už „antisocialistinę propagandą“. 1983 m. Bukarešte mėtė atsišaukimus nuo pastolių, ragindamas žmones neslėpti savo nepasitenkinimo.

Victoras Totu, Gheorghiu Pavelas, Florinas Vlascianu, darbininkai, visi 1955 metų gimimo, nuteisti septyneriems ar aštuoneriems metams. 1983 m. rugpjūčio 22 d. vakare, nacionalinės šventės išvakarėse, jie rašinėjo „Šalin Ceaușescu“, lygindami jo režimą su nacių režimu.

Dimitru Iuga, keturiasdešimtmetis, 1983 m. nuteistas dešimčiai metų. Keletą kartų jis bandė suburti jaunimą į demonstracijas prieš Ceaușescu. Jie buvo nutarę veikti taikiai. Septyni jaunuoliai buvo nuteisti

penkiolikai metų ir išėjo į laisvę - išskyrus lugą - 1984 m., paskelbus amnestiją.

Nicolae Litoiu, dvidešimt sepynerių, 1981 m. nuteistas penkiolikai metų už „sąmokslą prieš valstybės saugumą“. 1981 m. jis sviedė petardą į Ploješti partijos komiteto standą. Taip pat Ploješti jis mėtė atsišaukimus nuo „Omnia“ parduotuvės stogo. Jo svainis Gheorghiu Manu, kadangi žinojo apie šio sumanymus, nuteistas aštuoneriems metams.

Attila Kunas, gydytojas, 1987 m. sausį pasodintas trejiems metams už tai, kad atsisakė išduoti mirties liudijimą vienam nuo kankinimų mirusiam politiniam kaliniui.

I. Borbely, penkiasdešimtmetis filosofijos profesorius, nuteistas 1982 m. ryšium su vienos „samizdato“ publikacijos vengrų kalba leidimu.

[La Nouvelle Alternative, Nr. 7, septembre 1987, Paris.)

Daugelyje šalių represijos įgavo naujų, „švelnesnių“ formų: kar-tais kalėjimas būdavo pakeičiamas tremtimi - ypač VDR ir Čekoslovakijoje - arba dar, pagal sovietų pavyzdį, „psichiatrinio gydymu“. Be to, vis daugiau žinių ir komentarų apie komunistinių režimų prievartą pasigirdavo Vakaruose, tai iš karto susilaukdavo atgarsio, o kai kurioms aukoms teko iki tol reta privilegija pasipasakoti daugiataražiams leidiniams. Tas faktas, kad piktadarystė gali iškilti viešumon ir būti paskelbta, diktatūros vykdytojus skatino susimąstyti, net ir Rumunijoje.

Vis dėlto engiamųjų kančios lieka kančiomis, nors ir palengvėjusios. Lageriai išnyko, veikė tik Albanijoje ir Bulgarijoje, kur, ypač devintajame dešimtmetyje, juose dar buvo kalinami turkų kilmės bulgarai. Politinės bylos išliko ir toliau atsiliepė mums rūpimų šalių, išskyrus Vengriją, raidai. Kaip ir iki 1956 m., tai buvo būdas atgrasinti tiems, kurie norėjo atgaivinti pilietinę visuomenę, kadaise likviduotas partijas arba nepriklausomas profesines sąjungas, kurie slapčia padėjo išgyventi Bažnyčiai. Kiek tik buvo teismų, visi lietuvi vien komunistų vadovus. Galima paminėti Paulių Merkerį iš VDR, 1955 m. nuteistą aštuoneriems metams kalėjimo ir 1956 m. paleis-

tą į laisvę; Rudolfą Baraką, Čekoslovakijos vidaus reikalų ministrą, 1962 m. balandį nuteistą šešeriems metams; žymų jugoslavų komunizmo disidentą Milovaną Djilasą, kuris kalėjime sėdėjo nuo 1956 iki 1961 m., o paskui dar kartą nuo 1962 iki 1966 m. Beje, kai Albanija atsimetė nuo SSRS ir ėmė lygiuotis į Kiniją, „prosovietininkai“ Politinio biuro narė Liri Belishova ir AKP Kontrolės komisijos pirmininkas KoçoTashko buvo labai griežtai nubausti. Kontradmirolui Temo Sejko ir dar keletui karininkų 1961 m. gegužę įvykdyta mirties bausmė. 1975 m., kai keliai su Kinija išsiskyrė, Enveras Hoxha likvidavo gynybos ministrą Beqirą Baliuku ir kariuomenės štabo vadą Petritą Dume.

Susidarytų ilgiausias to periodo svarbiausių politinių bylų sąrašas, tad pasitenkinsime keletu pavyzdžių.

Žinome, kad mirties nuosprendžiai buvo reti - išskyrus tikras šnipinėjimo bylas - ir dažniausiai nevykdomi. Taip atsitiko bulgarui Dimitarui Penčevui, kartu su bičiuliu 1961 m. nuteistam griežčiausia bausme už tai, kad su grupe jaunuolių norėjo atgaivinti Nikolos Petkovo agrarininkų partiją. Po apeliacijos mirties bausmė jam buvo pakeista dvidešimčia metų laisvės atėmimo, paskui 1964 m. rudenį po visuotinės amnestijos jis atgavo laisvę. Tapusiam darbininku Penčevui kalėjimai tuo dar nepasibaigė. Nuo 1967 iki 1974 m. jam teko vėl sėdėti, šį sykį už „nelegalų sienos perėjimą“, tada vienas jo draugas buvo užmuštas. 1985 m., įtariamas terorizmu, jis dviem mėnesiams atsidūrė Belene salos lageryje, galop buvo nutremtas į nedidelį šachtininkų miestelį Bobov Dolą...

„Postteroro“ laikotarpiu mirusių nuo represijų skaičius gerokai mažesnis negu iki 1956 m. Be jau minėtų žuvusiųjų 1956 m. Vengrijoje ir 1968-1969 m. Čekoslovakijoje, jų dar galime suskaičiuoti keletą šimtų. Daugelis, maždaug du šimtai, buvo nušauti, kai mėgino pereiti VDR sieną ir perkopti garsiąją Berlyno sieną. Vienas paskutinių tuo laikotarpiu mirusių politinių kalinių buvo čekas Pavelas Wonka, miręs kalėjime dėl blogos medicinos priežiūros 1988 m. balandžio 26 d...

Pamažėle aukos suskaičiuojamos, bet tai nėra lengva. Nes į mirusių sąrašą reikia įtraukti ir slaptosios policijos įvykdytas žmogžudystes, ir tokias, kurios pateiktos kaip, pvz., „autoavarija“. Taip pasielgta su dviem rumunų inžinieriais, streiko 1977 m. Žiu slėnyje vadovais, praėjus kelioms savaitėms po streiko nuslopinimo.

Ateityje tyrinėtojai, be abejo, bandys, kaip ir laikotarpiui iki 1956 m., sudaryti aukų tipologiją, apibrėžti kalinio tipą. Dabar žinome, kad ne visos šio periodo aukos sėdėjo kalėjime. Buvo užmuštų per karines intervencijas arba beviltiškai bandant pereiti sieną. Taip pat žinome, kad būtų klaidinga kuo ryškiau nušviesti dramaturgo Vac-lavo Havelo, vengrų filosofo Istvano Bibo, rumunų rašytojo Pauliaus Goma arba kitų inteligentų likimus ir palikti šešėlyje „mažus žmones“. Apriboti represijų analizę vien kultūrine dimensija reikštų visiškai ją susiaurinti. Be to, kiek Babelių ar kiek Mandelštamų buvo nubausti mirties bausme, nužudyti 1956-1989 m.? Tiesa, 1978 m. rugsėjį Londone vieno slapto agento „bulgarišku skėčiu“ buvo nužudytas bulgarų rašytojas Georgij Markovas. Aišku, tarp jaunų aukų buvo talentų, galėjusių išsiskleisti. Tačiau visose šalyse, ir rumunų pavyzdys sustiprina tą įsitikinimą, ko gero, daugumą įkalintųjų ir nužudytųjų sudarė „mažieji žmonės“. Ir istorija neturėtų užmiršti šių aukų vardų.

Žinome, kad komunistinės diktatūros bijojo kūrybingų žmonių, jų laisvo žodžio. 1977 m. pradžioje Čekoslovakijos komunistų vadovus apėmė panika išvydus 260 parašų po Chartijos-77 opoziciniu manifestu. Bet šie policiniais režimais tikriausiai dar labiau išsigando, kai dešimtytis tūkstančių žmonių išėjo į gatves.

Į devintojo dešimtmečio pabaigą represijos jau nebuvo skirtos terorizuoti masėms. Ir engiamieji įstengė nugalėti paskutinę baimę, paskutinį nerimą ir pradėti visuotinį puolimą prieš valdžią.

Kompleksiškas praeities tvarkymas

Ar galima užmiršti - arba priversti užmiršti - kančias, kurias atnešė sistema bei jos agentai auliniiais batais, kada tos kančios tęsėsi dešimtis metų? Ar gali būti kilniaširdis ir atlaidus nugalėtiesiems, kai kalbama apie budelį, kankintoją? Ką, norint įvesti demokratiją ir sukurti teisinę valstybę, daryti su valdžios netekusiais ponais ir pulku jų adjutantų, su viską apėmusiu ir nusistovėjusiu partijos valdomos valstybės aparatu?

Atsakymų į šiuos klausimus jaunose Centrinės ir Pietryčių Europos demokratijose, žlugus komunistiniams režimams, netrūko. Į dienotvarkę iškilo senojo komunistinio aparato valymas, net jei šis žodis ir galėjo prikelti skausmingus prisiminimus. Nieko nuostabaus, kad naujieji vadovai, o jų kėdes kai kuriose šalyse užsėdo ir buvę komunistai, nesutarė dėl šių valymų apimties ir metodų. Buvo šaukiama, jog reikia imtis radikalių priemonių, komunistų partiją, kaip „nusikalstamą organizaciją“, uždrausti, gyvus didžiuosius jos veikėjus teisti. Kita vertus, norėta išvengti valymų, kurie būtų priminę senus komunistų metodus. Pripažinti buvusio režimo nusikaltimus ir niekšystes, neleisti aktyviems jo agentams pasilikti valdžios struktūrose Lenkijos ministrui pirmininkui Tadeuszui Mazowieckiui arba Čekijos ir Slovakijos Federacinės Respublikos prezidentui Václavui Havelui nereiškė grįžimo prie autoritarinių valdymo metodų. Mat šie demokratai antikomunistai nenorėjo valdyti verčiami baimės ir sėdami baimę. Vengrų rašytojas ir senas autoritarizmo priešininkas György Dalosas 1990 m. rašė: „Valymai, net jei tai ir pagražintum pavadindamas „Didžiuoju pavasario apsiukuopimu“, gali priversti nesaugiai pasijusti kvalifikuotus senosios sistemos darbuotojus, kurie, šiaip ar taip, mums kol kas reikalingi. [...] Būtų negerai, jeigu iš baimės kiltų naujas „lojalumas“, turintis labai nedaug ką bendra su pačia demokratijos idėja“³¹.

³¹ *Liberté sans paroles, Le Monde-Liber*, Nr. 6, décembre 1990.

Jau pirmosiomis atgautos laisvės dienomis komunizmo auka, labai konkrečiai identifikuota, gyva ar mirusi, tylinti ar ne, atsidūrė klausinėjimų, kas dėl to kaltas, ugnyje. Auka labai plačia prasme, pradedant nekaltai nužudytais ar įkalintais žmonėmis bei „eksproprijuotu“ smulkiu batsiuviu ir baigiant būtybėmis, kasdien kentusiomis pažeminimą dėl to, kad buvo priverstos vergauti valdžios melui. Postkomunistinei visuomenei teko susidurti su tuo, anot Vadavo Havelo, „siaubingu paveldu“ ir sunkiomis nusikaltimo ir bausmės problemomis. Auka, pagrindinis kančių liudytojas, šaukte šaukėsi naujo politinio požiūrio, kuris įrėmintų, panaudotų arba nuramintų gyvą skriaudos jausmą. Buvo tokių, kurie kurstė ugnį, siekdami iš to naudos, ir tokių, kurie nenorėjo, kad visuomenės gyvenimas suliepsnotų aklu kerštu, tokių, kurie stebėjo, ir tokių, kurie, suvokdami žmogaus trapumą, ieškojo tikrųjų blogio priežasčių ir siūlė imtis demokratiškų priemonių. Visuose komunistiniuose režimuose egzistavo „tylioji dauguma“, ir kaip tik dažnai bailiai bei prisitaikėliai iš anų laikų, „pusiau kolaborantai“, staiga ėmė garsiausiai reikalauti žiauraus keršto.

Nenuostabu, kad po šitiek amputuotos atminties metų netolimos praeities interpretacijos sužadino tokias aistras, tokį norą susirasti naują įteisinimą, naują tapatybę. Suprantama, kad tokioje sumaištyje kiekvienas savo poziciją stengėsi išsakyti per dabar jau laisvą nuo cenzūros spaudą. „Žurnalistinis“ temos traktavimas, sensacijų vaikymasis, be to, istorijos regėjimas tik juodomis ir baltomis spalvomis daug kuo prisidėjo, kad istorijos raida buvo suvesta vien į budelio ir aukos santykius, kur visa tauta ir kiekvienas jos narys tapo kovotojais prieš svetimų primestą režimą. Tokių rašinių autoriai nesukdavo galvos dėl leksikos subtilybių. Pvz., labai dažnai buvo vartojamas žodis „genocidas“: išeitų, kad komunistų atneštą genocidą patyrė rumunų, čekų ir kitos tautos; kita vertus, išeitų, kad komunistinio režimo laikais čekai mėgino vykdyti slovakų tautos genocidą... Rumunijoje tokie pat gudruoliai sugalvojo sąvoką „raudonasis holokaustas“, o Bulgarijoje, užėjus kalbai apie gulagus, dažnai galėjai išgirsti posakį „tie nesuskaičiuojami aušvicai be krematoriumų“.

Tokie netolimos praeities vertinimai jau tapo nešališkų studijų objektu. Tai liudija, kokį gilų pėdsaką postkomunistinių visuomenių gyvenime paliko Antrasis pasaulinis karas. Ryškiausias to pavyzdys - buvusi Jugoslavija, kur ką tik pasibaigęs karas - lyg ir broližiškų kovų prieš komunistams įsitvirtinant valdžioje tęsinys, ir ar tik viena iš konflikto priežasčių nebus manipuliavimas atmintimi. Karo metų šešėliai dar neišsisklaidę, ypač buvusių nacistinės Vokietijos sąjungininkų šalyse. Jei maršalas Pétainas būtų buvęs rumunas ar slovakas, kai kas iš jo galėtų padaryti komunizmo auką. Kaip tik taip atsitiko su Rumunijos diktatoriumi Antonescu arba Slovakijos prezidentu monsinejoru Jozsefu Tiso, kurie po karo buvo teisiami ir nubausti mirtimi kaip bendraatsakoviai už jų valdžios metais įvykdytus žvėriškusumus.

Komunistinių režimų istorija pasirodė esanti nepaprastai politizuota - tai ir natūralu, kai atsiranda naujos partijos bei judėjimai ir visi trokšta kabintis į praeitį, susirasti savo protėvius, tradicijas. Lenkas Andrzejus Paczkowskis, vienas šio veikalo autorių, ieškodamas dabartinės Lenkijos tradicijos, nesvyruodamas kalba apie „pilietinį karą“, kuris, pagalvojus apie Jugoslaviją, laimė, buvo tik žodinis. Pavieniai asmenys ir atskiros grupės ieško tapatybės, o vienas jos komponentų - atmintis. Pragmatinis požiūris į praeitį, noras ją manipuliuoti išlieka, senieji mitai ir legendos atgimsta, kuriasi nauji. Mitas apie aukų skaičių šiuo atžvilgiu nusipelno specialaus dėmesio. Anot prancūzų istoriko Robert'o Franko, šitoks skaičius reprezentuoja „pagrindinį simbolį“, „apkarstytą mokslo (matematikos) blizgučiais“, tai leidžia kalbėti apie „suskaičiuotą mirtį“, tai leidžia mirtį masiškai pragmatizuoti ir sakralizuoti. Kai dėl komunizmo aukų, tai būtent taip ir įvyko visų tų šalių istorijoje. Todėl tyrinėtojas privalo būti labai įžvalgas, kovojant su nacionalinėmis arba grupinėmis mitologijomis reikia apdairumo.

Iki kraštutinumo politizuotas istorijos interpretavimas padeda gilesnei šalies politinės raidos analizei, mano vengras György Litvanas, 1956 m. vengrų revoliucijos istorijos instituto direktorius, - santykis su netolima praeitimi mums daugiau pasako apie vieno-

kios ar kitokios srovės sąsajas su demokratija negu postringavimai apie ekonomines ir kitas kasdienines problemas.

Sugrįžta atmintis, kartu ir „oficialioji“ atmintis: įstatymų leidėjai ir vykdytojai atsirenka tradicijas, skirtas konstitucijos preambulei, asmenybes, pavaizduotas ant naujų banknotų, šventinas nacionalines šventes, sprendžia apie apdovanojimą ordinais, minėtinas datas, naujus vardus gatvėms, aikštėms ir kitoms viešosioms vietoms ir, savaime suprantama, apibrėžia mokymo programas. Komunistinio laikotarpio aukos didvyrės, žinoma, negali būti užmirštos. Tačiau visuomenei taip pat siūloma komunistinio laikotarpio istoriją „iškelti į skliaustus“ (nelaimės, nusikaltimo skliaustus - epitetų netrūksta). XX amžiuje tai ne naujiena, konstatuoja italų istorikė Maria Ferretti, Rusijos praeities specialistė³², primindama Benedetto Croce, kuris siūlė iškelti į skliaustus italų fašizmą. Tačiau viskas liudija, kad siūlymas suskliausti praeitį tėra apgaulė - keletas dešimtmečių negali būti „užmiršti“, nustumti į šalį, ištrinti; jie paliko pėdsaką stulbinančiai daugumai šių šalių gyventojų. Nešališki tyrimai siūlo tokią elgseną aiškinti tuo, kad individai, grupės ar tautos neturi „istorinės savi kritikos“ (arba ji labai nusilpusi), kratosi bet kurios minties apie „kolektyvinę atsakomybę“ už režimo - dažnai tylomis - palaikymą, visas kaltes jiems išdildo „tautos kankinės jausmas“ (Alexandra Laignel-Lavastine Rumunijoje studijuoja „kolektyvinės kankinystės sindromą“, lydimą „nekaltumo komplekso“, suverčiant visą kaltę kitam).

Apie praeities tvarkymą postkomunistinėse šalyse galima būtų parašyti visą knygą. Žvilgtelėję į 1997 metus, vėl pastebėsime skirtumus tarp šalių, šį kartą tai pirmiausia priklauso nuo politinės konjunktūros kiekvienoje valstybėje, nuo to, kiek išlikę ir kiek atsiskyta „buvusių struktūrų“. Ypač Rumunijoje senojo komunistinio aparato žmonės kontroliavo valdžią iki 1996 m. parlamento ir pre-

³² Maria Ferretti, *La Memoria mutilata. La Russia ricorda* („Suluošinta atmintis. Rusija prisimena“), Milan, Corbaccio, 1993.

zidento rinkimų. Panaši padėtis ilgą laiką buvo ir Bulgarijoje. Bet netgi šiose šalyse buvo paskelbta nemaža dokumentacijos apie represijas. Reikia pabrėžti dar vieną aspektą: šiandien į kiekvieno kalbamų šalių piliečio rankas patenka daug dokumentų šia tema. Liudijimų apie kančias pateikiama daugybė, dažnai audiovizualinėmis priemonėmis. Vis dėlto kol kas tikros istoriografijos, paremtos rimta archyvine medžiaga, stinga, išskyrus galbūt Čekijos Respubliką ir Lenkiją, dar gal Vengriją.

Be to, reikia priminti, kad niekur komunistų partija nebuvo uždrausta. Buvusios valdančiosios partijos daugiausia pasikeitė pavadinimus, išskyrus Čekijos Respubliką, kur ši partija savo viduje suorganizavo „referendumą“ ir buvo nuspręsta išsaugoti senąjį pavadinimą. Beveik visur pašalinti labiausiai susikompromitavę vadovai ir atnaujinta vadovybė.

Atsakingų už represijas dar gyvų asmenų procesų įvyko nedaug. Pats žinomiausias, pseudoprocetas įvyko Rumunijoje ir pasibaigė Nicolae Ceaușescu ir jo žmonos egzekucija 1989 m. gruodžio 25 d., diktatoriaus lavonas buvo parodytas per televiziją. 1991 m. balandį prieš teismą stėjo buvęs Bulgarijos komunistų partijos generalinis sekretorius Todoras Živkovas, bet iš jo nebuvo atimta laisvė. Jis nepadarė, kad būtų pritaikytas vienas iš Bulgarijos nomenklatūros deizų: „Mes valdžią paėmėm per kraują ir be kraujo jos neatiduosim“. Albanijoje keletas komunistų vadovų buvo nuteisti už... „piktnaudžiavimą visuomeniniu turtu ir piliečių lygybės principo pažeidimą“, už tai Envero Hoxhos našlė gavo vienuolika metų kalėjimo. Čekoslovakijos komunistų partijos valdybos narys ir Prahos skyriaus sekretorius Miroslavas Stepanas 1991 m. buvo nuteistas dvejus metus kalėti kaip atsakingas už smurtą prieš 1989 m. lapkričio 17-osios demonstraciją. Pagaliau keletą teismo procesų mėginta surengti VDR vadovams, pats paskutinis - paskutiniam jos prezidentui Egonui Krenzui 1997 m. rugpjūtį: nuteistas šešeriems su puse metų griežto režimo kalėjimo, jis buvo paleistas į laisvę iki apeliacinio teismo. Kai kurių tyrimų procedūros tebevyksta, pvz., Lenkijoje dėl generolo Jaruzelskio atsa-

komybės už karo padėties įvedimą 1981 m. arba dėl Čekoslovakijos vadovų, „pasikvietusių“ okupantus 1968 m. rugpjūtį.

Be to, postkomunistinių šalių teisingumo organai bandė iškelti keletą bylų tiesiogiai į nusikaltimus įsitraukusiems saugumo aparato funkcionieriams. Ko gero, vienas įdomiausių procesų surengtas Lenkijoje - Adamui Humeriui ir dar vienuolikai kaltinamųjų, UB (*Urząd Bezpieczeństwa*, Saugumo biuras) karininkams, už nusikalstamą susidorojimą su režimo opozicija penktojo dešimtmečio pabaigoje - šeštojo pradžioje. Adamas Humeris anais laikais buvo pulkininkas, iki 1954 m. Visuomenės saugumo ministerijos tardymo departamento direktoriaus pavaduotojas. Šie nusikaltimai iš tikrųjų buvo apibūdinami kaip nusikaltimai prieš žmoniją, vieninteliai, kuriems pagal įstatymą negalioja senatis. Procesas užtruko pustrėčių metų, ir 1996 m. kovo 8 d. buvęs pulkininkas nuteistas devynerius metus kalėti. Vengrijoje 1956 m. gruodžio 8 d. skerdynių Salgotarjane, pramoniniame mieste į šiaurės rytus nuo Budapešto, kaltininkai 1995 m. sausį buvo nuteisti už nusikaltimus prieš žmoniją. Bet 1997 m. sausį paskelbtas Aukščiausiojo teismo sprendimas, kad nuo 1956 m. lapkričio 4 d. dėl neteisėto sovietinių karinių pajėgų įsibrovimo tarp abiejų šalių buvo karo padėtis ir kad tuos nusikaltimus reikia kvalifikuoti kaip nusikalstamus veiksmus prieš civilius gyventojus, o ne kaip nusikaltimus prieš žmoniją.

Kaip Čekijos Respublika tvarkosi su komunizmo nusikaltimais

Kalbant apie tai, kaip buvusio sovietinio bloko šalys tvarkosi su komunistine praeitimi, reikėtų išskirti Čekijos Respubliką. Tai vienintelė šalis - anksčiau įėjusi į Čekijos ir Slovakijos Federacinę Respubliką - priėmusi įstatymus dėl valdžios po 1948 m. vasario 25 d. konfiskuoto turto grąžinimo ir masinės nuteistųjų rehabilitacijos. 1994 m. rajoniniai ir apygardų tribunolai reabilitavo maždaug 220 000 žmonių. Čekijos Respublika yra vienintelė, priėmusi iliustracijos įstatymą, sukėlusį daug

ginčių tiek viduje, tiek užsienyje, kuriuo apribojama teisė užimti valdiškus postus. Šis įstatymas reikalauja pasinaudojant politinės policijos bendradarbių registrais patikrinti, išsiaiškinti asmens praeitį. Ir ji yra vienintelė, įsteigusi specialų organą - Komunizmo nusikaltimų tyrimo ir dokumentacijos biurą, kurio paskirtis - iškelti viešumon buvusio režimo represijas. Jis yra Čekijos Respublikos policijos Tyrimų biuro sudamoji dalis ir turi visus įgaliojimus tirti, kelti į dienos šviesą, taip pat rinkti dokumentaciją apie visus nusikaltimus, pradedant 1948 ir baigiant 1989 m. Tai užduočiai atsidėję maždaug 90 žmonių. Kaip legalus organas Biuras dalyvauja teismo procedūrose, jis stengiasi ištirti kiekvieną nusižengimą, surinkti įrodymus ir perduoti bylas teismui su prašymu kelti bylą. 1997 m. po šios organizacijos tyrimų buvo patraukti atsakomybėn 98 žmonės, Respublikos prokuroras pateikė kaltinamuosius aktus dvidešimt penkiems asmenims, iš kurių penki stojo prieš tribunolus ir vienas - buvęs Valstybės saugumo tardymo pareigūnas - nuteistas penkeriems metams griežto režimo kalėjimo. Nuo 1999 m. gruodžio 29 d. ištirtiems nusikaltimams įsigalioja senaties terminas.

Dabartinis Biuro direktorius Vaclavas Benda, pagal išsilavinimą matematikas, septintojo ir devintojo dešimtmečio opozicijos dalyvis, ketverius metus praleidęs kalėjime, šiandien senatorius krikščionis demokratas, viename neseniai duotame interviu išdėstė savo poziciją dėl komunistų nusikaltimų - nusikaltimų prieš žmoniją: „Mūsų įstatymuose parašyta, jog nusikaltimams prieš žmoniją negalioja senaties terminas, tačiau dar lieka išsiaiškinti, kokiems komunizmo nusikaltimams tai reikia taikyti. Negalime automatiškai visų komunizmo nusikaltimų apibrėžti kaip nusikaltimų prieš žmoniją. Be to, šį tarptautinį įsipareigojimą [dėl senaties termino] Čekoslovakija prisiėmė dar 1974 m. ir juristų požiūriai skiriasi tuo klausimu, ar galima nusikaltimus, įvykdytus iki šios datos, vertinti kaip tuos, kuriems negalioja senatis“³³.

Pavelas Rychetsky, federalinės vyriausybės vicepremjeras 1991-1992 m., atsakingas už įstatymų kodeksą, dabar senatorius, išrinktas

³³ *La Nouvelle Alternative*, Nr. 46, Paris, juin 1997.

pagal socialdemokratų sąrašą, ir Čekijos senato Įstatymų leidybos komisijos pirmininkas, 1997 m. mums pareiškė: „Čekijos Respublikoje kiekvienas jaučia, jog teismai reikalingi, bet ne tam, kad būtų baudžiami seniai, o tam, kad viskas, kas įvyko, būtų paskelbta, - tai lyg katarsis. Didžioji dalis to darbo jau atlikta, ir nieko baisesnio, negu jau žinome, nesužinosime. Genocidas, kaip nusikaltimas prieš žmoniją, iš tiesų neturi senaties. Tačiau joks komunistų nusikaltimas Čekoslovakijoje negali būti kvalifikuojamas kaip toks. Sovietų Sąjungoje, be abejonės, buvo nusikaltimų, kuriuos galima laikyti genocidu, etninių arba kitų aiškiai apibrėžtų gyventojų grupių - kazokų, čečėnų ir t.t. naikiniu. Bet šios piktadarystės negali būti baudžiamos, nes padarymo metu jos nebuvo įvardytos jokio galiojančio įstatymo“.

Šie pavyzdžiai - jų galima būtų suminėti ir daugiau - mus verčia konstatuoti, kad daugybė nusikaltimų po senaties priedanga lieka nenubausti trūkstant liudytojų arba įrodymų. Justicija po apsivalymo tampa nepriklausoma nuo vykdomosios valdžios ir žiūri, kad būtų gerbiami, kaip sakoma, „civilizuotų šalių“ principai, pvz., senaties principas ar principas, pagal kurį įstatymas negali veikti atgaline data - galima patraukti atsakomybėn tik už veiksmus, už kuriuos buvo galima bausti pagal to laiko, kai jie padaryti, įstatymus. Kai kurios šalys, kad galėtų iškelti ieškinį už tam tikrus nusikaltimus, padarė pakeitimų savo įstatymų kodeksuose. Lenkijoje 1991 m. balandžio 4 d. įstatymas įvedė pataisą į vieną 1984 m. balandžio mėnesio įstatymą dėl Hitlerinių nusikaltimų tyrimo pagrindinės komisijos ir Nacionalinės atminties instituto. Naujasis įstatymas pastato komunizmą į vieną gretą su okupantais ir fašizmu ir įveda naują sąvoką - „stalininiai nusikaltimai“, kurią apibrėžia taip: „Stalininiai nusikaltimai įstatymine tvarka apima žalą atskiriems asmenims ar žmonių grupėms, padarytą komunistinės valdžios pareigūnų arba jiems inspiravus bei toleruojant laikotarpiu iki 1956 m. gruodžio 31 d.“³⁴

³⁴ *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej polskiej*, Nr. 45, Varšuvė, 29 mai 1991.

Šiems nusikaltimams nėra senaties. 1995 m. Baudžiamojo kodekso straipsniuose apie senatį atsirado pakeitimų, sunkiausi nusikaltimai prieš pilietines žmogaus laisves, padaryti iki 1989 m. gruodžio 31 d., gali būti baudžiami trisdešimt metų, pradedant 1990 m. sausio 1 d. Čekijos Respublikoje 1993 m. priimtu įstatymu dėl „komunistinio režimo neteisėtumo ir pasipriešinimo jam“ senaties terminas nusikaltimams, kurie padaryti tarp 1948 ir 1989 m. ir kuriuos galima kvalifikuoti kaip „politinius“, nukeliamas iki 1999 m. pabaigos.

Kaip matome, praeitį tvarkyti sudėtinga. Norėčiau leisti sau užbaigti asmeniškiau. Mano nuomone, kaltininkams baudmės taikomos ne laiku, ne taip, kaip derėtų. Nepaisant kai kurių žmonių, tokių kaip aš, žygių, Čekoslovakijoje nepavyko pasiekti, kad būtų įvesta toks dalykas kaip, pvz., apkaltinimas „nacijos garbės suteršimu“, už kurį grėstų „nacionalinis pasmerkimas“, - tokią procedūrą sugalvojo prancūzai po karo. O vokiečių sumanymas atverti *Stasi*, VDR politinės policijos, archyvus kiekvienam piliečiui, kuris tik jaučiasi paliestas, man atrodo teisingas. Tai padidina atsakomybę, ir kiekvienas kviečiamas išsitiirti savo paties „bylą“ - tavo vyras buvo skundikas, dabar tu žinai, susitvarkyk savo gyvenimą...

Nepaisant visko, žaizda lieka atvira.

Rinktinė bibliografija

(Nekartojame išnašose ar įrėmintuose tekstuose paminėtų leidinių.)

- Karel Kaplan, *Dans les archives du Comité central - Trente ans de secrets du bloc soviétique*, Paris, Albin Michel, 1978.

- Georges Mink, *Vie et mort du bloc soviétique*, Firenze, Casterman-Giunti, 1997.

- Karel Bartosek, *Les Aveux des archives Prague-Paris-Prague, 1948-1968*, Paris, Le Seuil, 1996.

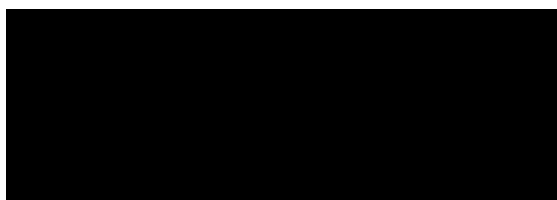
- Antoine Marès (vyr. red.), *Histoire et pouvoir en Europe médiane*, Paris, L'Harmattan, 1996.

- Vladimir Tismaneanu, *Fantoma lui Gheorghiu-Dej*, Bucarest, Editura Univers, 1995.

- Antonia Bernard,, *Petite histoire de la Slovénie*, Otto Urban, *Petite histoire des pays tchèques*, Liptak Lubomir, *Petite histoire de la Slovaquie*, Paris, éd. de l'Institut d'études slaves, 1996.

- Vincent Savarius, *Volontaires pour la potence*, Paris, dossiers des Lettres nouvelles, Julliard, 1963.

- *La Nouvelle Alternative*, revue trimestrielle, dossiers „Les régimes postcommunistes et la mémoire du temps présent" (Nr. 32, 1993); „La justice du postcommunisme" (Nr. 35, 1994); „Mémoire des guerres et des résistances en Tchécoslovaquie, en Europe centrale et en France" (Nr. 37 ir 38, 1995).

Jean-Louis Margolin

Pierre Rigoulot

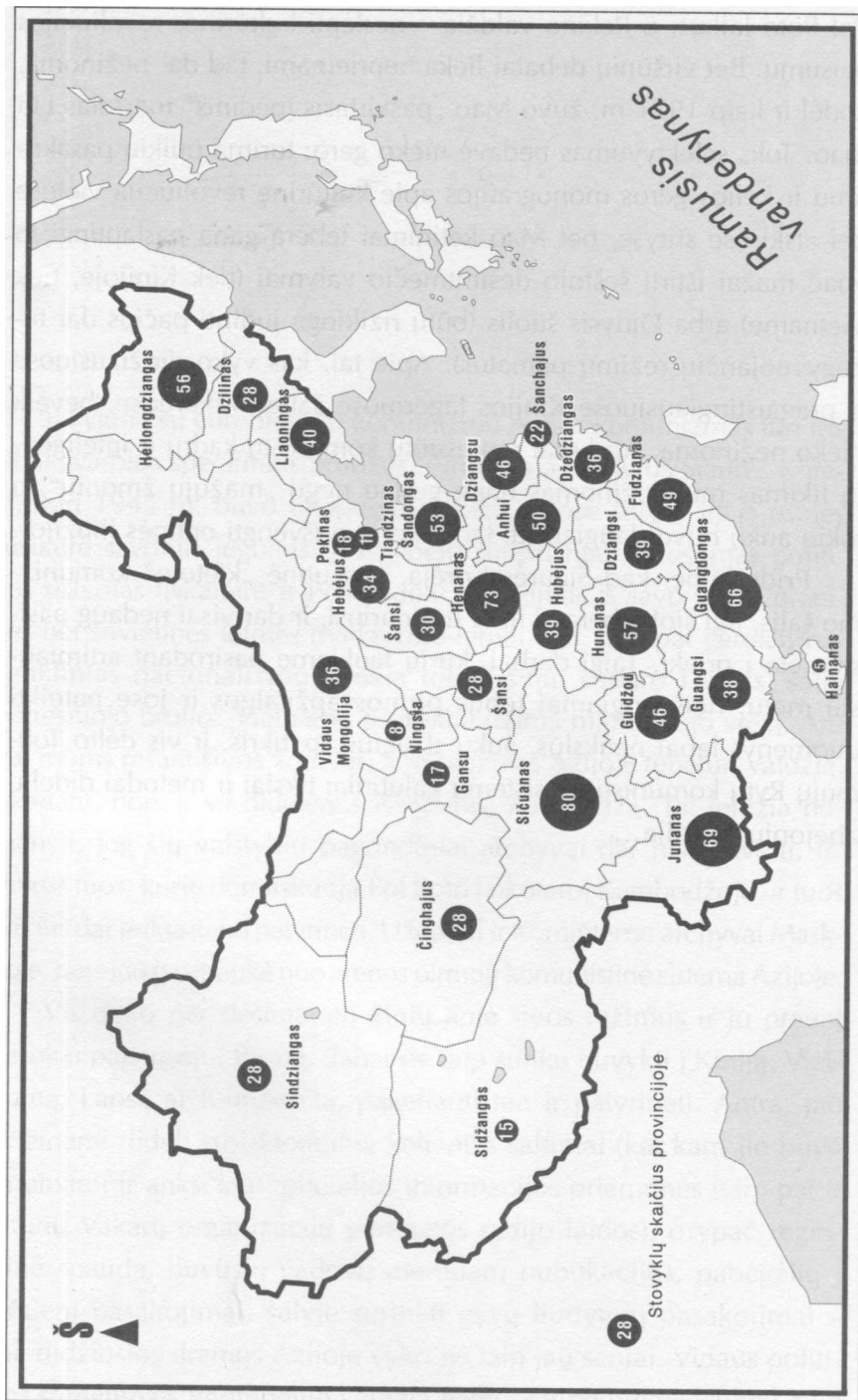
1997 m. spalio 9 d. mirusiam
Jeanui Pasqualini, kuris atskleidė
pasauliui Kinijos konclagerių
sistemos baisumus

Palyginti su europietišku komunizmu Azijos komunizmas turi tris labai svarbius specifinius bruožus. Pirmiausia, išskyrus Šiaurės Korėją, kuri 1945 m. buvo okupuota sovietų, kitose šalyse jis iš esmės susikūrė savomis jėgomis, jos gebėjo suręsti nepriklausomas politines sistemas (įskaitant ir Pchenjaną), išaugintas iš savo pačių praeities bei sovietinės kilmės marksizmo-leninizmo, taip pat gerokai paženklintas nacionalizmo. Šiokią tokią išimtį sudaro Laosas: šalia „vyresniojo brolio“ Vietnamo jis aiškiai užima mažesniojo vietą. Antra, mums rašant šiuos žodžius, komunizmas Azijoje tebeturi valdžią, įskaitant, nors ir su didelėmis išlygomis, Kambodžą. Tai leidžia numanyti, jog šių valstybių pagrindiniai archyvai dar nėra atverti, išskyrus tuos, kurie demaskuoja Pol Poto laikotarpį Kambodžoje, ir tuos pačius dar reikia gerai patyrinėti. Uždaryti ir Kominterno archyvai Maskvoje, nors jau pasitraukė nuo arenos pirmoji komunistinė sistema Azijoje.

Vis dėlto per dešimtmetį žinių apie šiuos režimus ir jų praeitį gerokai pagausėjo. Pirmą, dabar ne taip sunku nuvykti į Kiniją, Vietnamą, Laosą ar Kambodžą, pakeliauti ten ir patyrinėti. Antra, jau prieinami didelį susidomėjimą keliantys šaltiniai (kai kam jie buvo prieinami ir anksčiau): oficialios informacijos priemonės (taip pat ir įvairių Vakarų organizacijų parengtos radijo laidos), o ypač regioninė spauda, buvusių vadovų memuarų publikacijos, pabėgėlių į užsienį pasakojimai, šalyje surinkti gyvų liudytojų pasakojimai – juk didžiosios dramos Azijoje vyko ne taip jau seniai. Vidaus politikos sumetimais Pnompenio valdžia netgi skatino blogai kalbėti apie

Pol Poto laikus, o Pekino valdžia - neslėpti kultūrinės revoliucijos baisumų. Bet viršūnių debatai lieka neprieinami, tad dar nežinoma, kodėl ir kaip 1971 m. žuvo Mao „paskirtasis įpėdinis“ maršalas Lin Biao. Toks selektyvumas nedavė nieko gero: turima puikių pasakojimų ir kelios geros monografijos apie kultūrinę revoliuciją vietose bei atskirose srityse, bet Mao ketinimai tebėra gana paslaptingi, o ypač mažai ištirti šeštojo dešimtmečio valymai (tiek Kinijoje, tiek Vietname) arba Didysis šuolis (būtų rizikinga judinti pačius dar tebegyvuojančių režimų pamatus). Apie tai, kas vyko didžiausiuose ir pragaištingiausiuose Kinijos lageriuose šalies vakaruose, beveik nieko nežinoma. Apskritai represuotų komunistų kadrų ir inteligentų likimas mums žinomas daug geriau negu „mažųjų žmonių“, o tokių aukų buvo daugiausia, tad nelengva išvengti optinės iliuzijos.

Pridurkime, kad Šiaurės Korėja, paskutinė „kietojo“ komunizmo šalis, ligi šiol tebėra aklinau užsidariusi, ir dar visai nedaug pasistūmėta į priekį. Taigi darbai, kurių laukiame pasirodant artimiausiu metu, neišvengiamai tebus pirmos apžvalgos ir jose pateikti duomenys labai netikslūs, aukų skaičius apytikris. Ir vis dėlto Toliųjų Rytų komunistinių sistemų galutiniai tikslai ir metodai didelių abejonių nekelia...

Darbo stovyklos Kinijos Liaudies Respublikoje

Sunaikinus ginkluotus priešus, dar lieka neginkluoti priešai; šie būtinai stos prieš mus į mirtiną kovą; niekad negalima jų nepakankamai įvertinti. Jei dabar neiškelsime ir nesuvoksime tokios problemos, padarysime didžiausių klaidų.

Mao Zedongas¹

Ar represijos Kinijoje buvo sekimas „vyresniojo brolio“, stalinės Sovietų Sąjungos, pėdomis - Stalino portretą Pekine^{2*} garbino vietoje dar buvo galima pamatyti prasidėjus devintajam dešimtmečiui? Ne, jei turėsime galvoje, kad Kinijos komunistų partijoje beveik nebuvo kruvinių masinių valymų, ar prisiminsime santykinį

¹ Pranešimas antrojoje Centro komiteto plenarinėje sesijoje baigiantis Kinijos komunistų partijos VII-ajam suvažiavimui 1949 m. kovo 5 d., *Rinktiniai raštai* (t. IV), Pekinas, Knygų užsienio kalbomis leidykla (fragmentas paimtas iš „Raudonosios knygelės“, sk. „Klasis ir klasių kova“). Kultūrinės revoliucijos metu suimtųjų tardymas dažnai prasidėdavo šios citatos skaitymu.

² Mes vartojame KLR įvestą ir beveik visuotinai priimtą kinų rašto *pinyin* transkripciją (taigi Mao Tse-tung čia bus vadina²⁵⁰ mas Mao Zedongu). Išimtyje sudaro tiksliai asmenvardžiai iki 1949 m. ir miestai Pekinas (Beijing), Nankinas (Nanjing) bei Kantonas (Guangzhou), kurie per daug gerai žinomi šiomis formomis.

* Lietuviškame vertime kiniškus asmenvardžius pateikiame *pinyin* transkripcija, pridėję lietuviškų linksnių galūnes, o vietovardžius - pagal Vilniaus universiteto Orientalistikos centro parengtą, Lietuvių kalbos komisijos 1996 m. patvirtintą kinų kalbos skiemenų tarptautinės rašybos lietuviškųjų atitikmenų lentelę. - Vert. past.

politinės policijos santūrumą, nepaisant jos boso Kang Shengo (buvusio partizanų būryje Janane penktajame dešimtmetyje ir išsilaikiusio savo pareigose iki mirties 1973 m.)³ įtakos užkulisiuose. Bet, žinoma, taip, jei prisiminsime, kiek dėl režimo kaltės be laiko mirė žmonių, jau nekalbant apie pilietinio karo aukas. Nors ir nėra jokios, net ir nelabai patikimos, apskaitos, tiesioginių aukų būta nuo šešių iki dešimties milijonų, įskaitant ir šimtus tūkstančių tibetiečių. Be to, dešimtys milijonų „kontrrevoliucionierių“ ilgą savo gyvenimo tarpsnį praleido patisos stovyklose, kokie dvidešimt milijonų ten jų ir pražuvo. Dar kartą taip, jei turėsime galvoje nuo dvidešimties iki keturiasdešimt trijų milijonų „neplanuotų mirčių“, liūdnai pagarsėjusio „Didžiojo šuolio“ aukų, mirusių iš bado, kuris kilo tik dėl klaidingų vieno žmogaus, Mao Zedongo, projektų ir dėl nusikalstamo jo užsispyrimo: jis nepripažino savo klaidos ir neleido imtis žygių katastrofai sušvelninti. Pagaliau taip, jei atkreipsime dėmesį į tibetiečių netektį, beveik genocidą: ko gero, kas dešimtas ar kas penktas „pasaulio stogo“ gyventojas mirė dėl kinų okupacijos padarinių. Neapsimestinė Deng Xiaopingo pastaba, kad žudynės Tianmenio aikštėje 1989 m. birželį (koks tūkstantis žuvusių) iš tiesų menkniekis palyginti su tuo, ką Kinija išgyveno labai netolimoje praeityje, iš tikrųjų yra prisipažinimo forma. Ir nelabai galima daryti išvadą, kad tos negandos buvo liūdnos žiauraus pilietinio karo pasekmės (lyg jis seniai nebūtų pasibaigęs, o 1950 m. režimas jau buvo patikimai įsitvirtinęs) ar tiesiog niūrios istorijos tęsinys: neskaitant japonų okupacijos (kuri, beje, neatnešė visuotinio bado), reikia grįžti į trečiąjį XIX a. ketvirtį, norint surasti bent kiek panašią pragaištį ir badą. Nors tos negandos nebuvo plataus masto ir nepasižymėjo maoistinių žvėriškumų sistemingumu ir planingumu, vis dėlto tai buvo nepaprastai dramatiškas Kinijos istorijos momentas.

Panagrinėti Kinijos komunizmą yra dvigubai svarbu. 1949 m. Pekino režimas valdė maždaug du trečdalius po raudona vėliava

³ Žr. Roger Faligot et Rémi Kauffer, *Kang Sheng et les services secrets chinois (1927-1987)*, Paris, Robert Laffont, 1987.

pasiuvusios žmonijos. Dabar, nebelikus SSRS (1991) ir dekomunizavus Rytų Europą, jis valdo ir visus devynis dešimtadalius. Maždaug galima numanyti, kad išbarstytų „realaus socializmo“ likučių dalia priklauso nuo to, kaip pakryps Kinijos komunizmo reikalai. Beje, Kinija atlieka marksizmo-leninizmo „antrosios Romos“ vaidmenį, atvirai po kinų-sovietų skilimo 1960 m., o faktiškai nuo Janano „laisvosios zonos“ kūrimosi periodo (1935-1947), po Didžiojo žygio*: čia rasdavo prieglobstį pabėgę komunistai korėjiečiai, japonai, kartais vietnamiečiai. Kim Il Sungo režimas atsirado anksčiau, negu įsigalėjo Kinijos komunistų partija, ir už savo egzistavimą turi dėkoti sovietų okupacijai, o jo išlikimą per Korėjos karą nulėmė milijono ginkluotų kinų „savanorių“ intervencija (1950 m. lapkritį). Šiaurės Korėjos represijos daug ką paveldėjo iš stalininio „modelio“, tačiau Pchenjano šeiminkas iš maoizmo (kuris po Janano visiškai susiliejo su kinų komunizmu) perėmė „masinę liniją“ (smulkmeniškas nuolatinis visų gyventojų sekimas ir mobilizavimas) ir logišką to tęsinį - didžiausias dėmesys skiriamas „permanentiniam auklėjimui“, kaip pagrindinei visuomenės kontrolės priemonei. Kimas parafrazuoja Mao, tikindamas: „Masinę liniją sudaro aktyvus darbo masių interesų gynimas, jų auklėjimas ir perauklėjimas stengiantis suburti jas apie Partiją, pasikliaujant jų jėga ir jas mobilizuojant revoliuciniams uždaviniams įgyvendinti“⁴.

Dar akivaizdesnė Kinijos įtaka Azijos komunistiniams režimams, susikūrusiems po 1949 m. Iš Pekine išleistų vietnamiečio Hoang Van

* Didysis žygis - 10 000 km kelias, kurį Mao Zedongo vadovaujama komunistinė kariuomenė, nuolat puldinėjama gomindano būrių, 1934-1935 m. nužygiavo iš savo pirmųjų bazių Dziangsi provincijoje į Šansi provinciją ir ten įkūrė naują bazę. Iš šimtatūkstaninės kariuomenės po metų liko tik apie 8000 komunistų. Po šio žygio Mao Zedongas galutinai įtvirtino savo kontrolę partijoje. - *Vert. past.*

⁴ Kim Il Sung, *Oeuvres*, t. 30, p. 498, cit. iš Oh Il-whan, *La Propagande et le contrôle de pensée: les facteurs de résistance du système communiste nord-coréen*, thèse de doctorat en sociologie politique (politinės sociologijos disertacija, nepublikuota), université Paris-X, 1994, p. 209.

⁵ Hoang Van Hoan, *Une goutte d'eau dans le grand océan - Souvenirs révolutionnaires*, Paris, 1989.

Hoano memuarų⁵ aiškiai matyti, kad nuo 1950 m. iki Ženevos susitarimų (1954) daugybė kinų patarėjų šefavo Vietmino kariuomenę bei administraciją, o tarp 1965 ir 1970 m. apie trisdešimt tūkstančių Pekino kareivių, pirmiausia iš inžinerijos dalinių, atėjo į talką Pietų Vietnamo besikovusiems Šiaurės Vietnamo daliniams. Generolas Vo Nguyen Giapas, Dien Bien Phu nugalėtojas, 1964 m. netiesiogiai pripažino kinų indėlį: „Nuo 1950 metų, po kinų pergalės, Kinijos liaudies išlaisvinimo armija mūsų armijai ir mūsų liaudžiai suteikė neįkainojamų pamokų. Mus užgrūdino karinė Mao Zedongo mintis. Tai buvo svarbus faktorius, nulėmęs mūsų armijos brandą ir prisidėjęs prie tolesnių mūsų pergalų“⁶. Savo ruožtu Vietnamo komunistų partija (VKP, tada darbo partija) 1951 m. savo įstatuose įrašė: „Darbo partija pripažįsta Marso, Engelso, Lenino, Stalino teoriją ir Mao Zedongo idėjas, pritaikytas Vietnamo revoliucijos tikrovei, kaip teorinį savo idėjų pagrindą ir kaip kompasą, kuris rodo kryptį visiems mūsų veiksams“⁷. Masinė linija ir perauklėjimas tapo politinės Vietnamo sistemos šerdimi. Janane išrastas „čengfengas“ (*cheng feng* - „darbo stiliaus reforma“), vietnamietiška transkripcija *chinh huân*, buvo žiaurių šeštojo dešimtmečio vidurio valymų vairas⁸. Raudonųjų khmerų Kambodža (1975-1979) irgi sulaukė didžiulės pagalbos iš Pekino ir, vėl iškėlusi iš esmės tą patį voliuntaristinį Didžiojo šuolio mitą, pamėgino pasiekti tai, kas nepavyko pačiam Mao. Kaip ir Mao režimas, visi tie režimai turėjo ryškią karinę pradžią (ne tokią juntamą Šiaurės Korėjoje, nors Kimas ir gyrėsi savo tariamais partizaniškais žygdarbiais kariaujant su japonais), kuri virto nuolatiniu visuomenės militarizavimu (ne taip juntamu Kinijoje - jos nedalija „fronto linija“). Krinta į akis, kad svarbiausia vieta, kurią sovietinėje sistemoje užima politinė policija, čia labiau atitenka armijai - jai kartais tiesiogiai pavedamos represinės užduotys.

⁶ Dienraštis *Nhân Dân*, 1964 m. gegužės 7 d., citata paimta iš *Révolutionnaires d'Indochine, Cahiers Léon Trotsky*, Nr. 40, décembre 1989, p. 119-120.

⁷ *Ibid.*, p. 119.

⁸ Georges Boudarel, *L'idéocratie importée au Vietnam avec le maoïsme*, iš *La Bureaucratie au Vietnam - Vietnam-Asie-Débat*, Nr. 1, Paris, L'Harmattan, 1983, p. 31-106.

Prievartos tradicija?

Gyvas būdamas visagalis Mao Zedongas dažnai buvo vadina-
mas „raudonuoju imperatoriumi“. Tai, kas dabar žinoma apie jo įno-
ringą ir žiaurų egocentrišką charakterį, apie jo grėsmingą kerštingu-
mą, apie jo ištvirkavimą iki pat paskutinių dienų⁹, daro jį pernelyg
panašų į despotus, viešpatavusius Kinų imperijoje. Ir vis dėlto prie-
varta, šiuolaikinėje viešpatijoje išaugusi į sistemą, gana toli pralen-
kia nacionalinę tradiciją, kurios niekaip nepavadintum liberalia.

Ne todėl, kad Kinija nebūtų daug kartų degusi kraujo troškimu.
Kaip ir kitur pasaulyje, Kinijoje viskas buvo pagrįsta religija, kuri
neatskirama nuo *Weitanschauung*, globalinės pasaulio vizijos. Tai,
kas skiria dvi didžiąsias Kinijos tradicijas, konfucianizmą ir daoiz-
mą, yra ne tiek teoriniai nesutapimai, žodiniai prieštaravimai, kiek
tai, kad Konfucijus pabrėžė visuomenę ir racionalų pradą, o Laozi,
Dao pradininkas, rėmėsi individu ir intuityviu, jusliniu, iracionaliu pra-
du. Taigi kiekvienas arba beveik kiekvienas kinas skirtingu santykiu
turi savyje abi šias kiniškos pasaulėjautos puses. Būna, kad krizės
ištiktiems, nelaimingiems, išmuštiems iš vėžių žmonėms antroji pu-
sė nusveria, ir tada jie pakyla šturmuoti pirmosios pusės bastiono -
mokytojų piramidės, t. y. Valstybės. Yra buvę daug apokaliptinių ir
mesijškų sektų sukurstytų sukilimų: Geltonųjų turbanų 184 m., Fa-
qingo maitrėjininkų maištas 515 m., manichėjų sukilimas Fang La
1120 m.¹⁰, Baltojo lotoso 1351 m., Aštuonių trigramų 1813 m. suki-
limai ir t. t.¹¹ Šie judėjimai savo turiniu gana panašūs. Jie sinkreti-
zuoja taoizmą ir liaudišką budizmą, bet dažnai labiausiai iškelia
Maitrėją, ateities Budą, kurio šviesus, atpirkėjiškas neišvengiamas
atėjimas turi įvykti per visuotinę „senojo pasaulio“ katastrofą. Ti-

⁹ Li Zhi Sui (Mao asmeninis gydytojas), *La vie privée du Président Mao*, Paris, Plon, 1994.

¹⁰ Paskatintas senovinės, ankstesnės už islamą, Irano religijos.

¹¹ Čia ir toliau rėmiausi Richard Shek, *Sectarian Eschatology and Violence*, iš Jonathan N. Lipman et Stevan Harrell, *Violence in China - Essays in Culture and Counterculture*, State University of New York Press, 1990, p. 87-109.

kinieji, rinktinis elitas, turi padėti pildyti pranašystei ir laukia išsi-gelbėjimo. Bet kokie ryšiai turi būti sutraukti, taip pat ir šeimyni-niai, kaip parašyta 515 m. Wei dinastijos kronikoje, „tėvai, vaikai ir broliai nebepažinojo vienas kito“¹².

Kinijoje visa moralė paremta šeimyninių priedermių gerbimu: jei šios atmetamos, tada viskas galima. Naujoji šeima, kokia tam-pa sekta, individą visiškai pajungia sau. Visos kitos žmonijos laukia pragaras aname pasaulyje, o šiame - smurtinė mirtis. Kartais (kaip 402 m.) valdžios atstovai būdavo sukapojami į gabalus, o jų žmo-nos ir vaikai privaldavo juos suryti, kitaip patys bus sukapoti. Atro-do, kad 1120 m. masinėse žudynėse nugalabyta milijonai žmonių¹³. Visos vertybės apverčiamos atvirkščiai: sulig vienu 1130 m. skelbtu šūkiu, „žudyti žmones - tai vykdyti *dharmą* (budistų įstatymus)“¹⁴. Nužudymas - užuojautos aktas, nes taip išlaisvinama siela; vagys-tė priartina lygybę; savižudybė - pavydėtina laimė; kuo baisesnė mirtis, tuo didesnis laukia atlygis. Pagal vieną XIX amžiaus tekstą, „tas, kuris mirs lėtai sukapotas į gabalus, įžengs į dangų skaisčiai raudona mantija“¹⁵. Sunku atsispirti pagundai lyginti kai kuriais at-žvilgiais tuos žiaurius tūkstantmečius su kokiais nors mūsų amžiaus Azijos revoliuciniais judėjimais. To nepakanka paaiškinti daugybei jų bruožų, bet tai padeda suprasti, kodėl jie kartais paimdavo viršų ir kodėl jų nešama prievarta vienu laiku galėjo daugeliui pasirodyti normalus, beveik banalus dalykas.

Vis dėlto būta galingų stabdžių, ir tai paaiškina, kodėl iš esmės tvarka tik retkarčiais būdavo sudrumsčiama: viduramžiais ir net švie-timo amžiuje Kiniją aplankę europiečiai būdavo priblokšti ir pakerėti Didžiosios Ramybės, tokios simboliškos senajai imperijai. Konfucia-nizmas, oficialus mokymas, kuris buvo dėstomas net gūdžiausiuose ^{12 * 14}

¹² *Ibid.*, p. 101.

¹³ *Ibid.*, p. 104.

¹⁴ *Ibid.*, p. 105.

¹⁵ *Ibid.*, p. 106.

kaimuose, Maloningumą skelbė esmingiausia valdovo dorybe ir ragino kurti valstybės modelį šeimos pavyzdžiu. Tai, ką galima be jokio anachronizmo apibrėžti kaip *humanistinius principus*, nepripažįsta žudymo ir žmogaus gyvenimą laiko didele vertybe. Ir taip nuo senų laikų. Apsiribodami kanoniniais mąstytojais maždaug per dvidešimt vieną imperijos amžių, pirmiausia prisiminsime kinų filosofą Mo Ti (479-381 m. prieš Kristų), kuris taip pasmerkia karinę agresiją: „Jei paprasta žmogžudystė vertinama kaip nusikaltimas, o daugybės žmonių išžudymas, kaip būna užpuolus kitą šalį, sveikinamas kaip geras veiksmas, ar galima tai vadinti gero skyrimu nuo blogo?“¹⁶ Garsiajame Sun Tzu „Karo mene“ (maždaug 500 m. prieš Kristų) sakoma: „Karas panašus į ugnį; tuos, kurie nenori padėti ginklų, ginklai pražudo“¹⁷. Dera kautis saikingai, liejant kuo mažiau kraujo: „Niekad neregėta, kad kokia šalis būtų turėjusi naudos iš užsitęsusio karo... pelnyti šimtą pergalių iš šimto kautynių dar nėra išmanymo viršūnė... Kas moka nugalėti, tas triumfuoja, priešui dar tik pradėjus grasinti“¹⁸. Tausoti jėgas labai svarbu, nereikia skubėti ir sunaikinti priešininko: „Verčiau paimti priešą armiją į nelaisvę negu ją sunaikinti... Neskatinkite žudyti“¹⁹. Čia reikia matyti ne tiek moralinę nuostatą, kiek apgalvotą taktiką: žudynės ir žiaurumai duoda priešui neapykantos ir nevilties energijos, ir jis ją pasinaudojęs gali pasukti situaciją savo naudai. Be to, laimėtoji „geriausia politika - paimti valstybę nepalietą, ją sunaikinti būtų užvis blogiausia“²⁰.

Toks samprotavimas tipiškas didžiajai kinų tradicijai (ypač tą iliustruoja konfucianizmas): etiniai principai plaukia ne iš transcendentinės vizijos, o iš pragmatizmo, susieto su harmonija ir visuomenės funkcionavimo efektyvumu. Be abejo, tai tik suteikia jiems

¹⁶ Cit. iš Sun Tzu, *L'Art de la guerre*, („Karo menas“), Paris, Flammarion, 1972, p. 45 (Samuelio Griffitho įžanga).

¹⁷ *Ibid.*, p. 103.

¹⁸ *Ibid.*, p. 108.

¹⁹ *Idem.*

²⁰ *Ibid.* ir p. 105.

dar daugiau jėgos. Kitoks, teisės žinovų „pragmatizmas“, Konfucijaus ir Sun Tzu amžininkas, tvirtinęs, kad, priešingai, valstybė turi stiprinti savo neribotą valdžią terorizuodama visuomenę, įrodė visišką nesugebėjimą priversti ją funkcionuoti vos praėjus šlovės valandai. Pavyzdys - trumpai gyvavusi Qin (Činų) dinastija III a. prieš Kristų. Nors tie patys dalykai viešpataujant skirtingiems valdovams gali labai skirtis, toks despotiškumas ėmęs silpnėti, ypač Šiaurės Songų dinastijos laikais (960-1127): dažniausia bausmė prasižengusiems valdininkams tampa tremtis į tolimą valstybės pakraštį, ir jie galėjo tikėtis grįžti sulaukę malonės. 654 m. atėjus Tangams, buvo išleistas humaniškesnis Baudžiamasis kodeksas, teikiantis daugiau reikšmės tiek savo kaltės suvokimui, tiek atgailai, panaikinęs automatinę šeimyninę atsakomybę maišto byloje; procedūra iki mirties bausmės pasidarė sudėtingesnė ir ilgesnė, kartu pačios baisiausios bausmės buvo panaikintos; įvesta apeliacijų sistema²¹.

Apskritai kinų valstybės prievarta būdavo ribojama ir kontroliuojama. Kinų istoriografiją pašiurpino „pirmojo imperatoriaus“ Qin Shi (221-210 m. prieš Kristų) gyvi palaidoti 460 mokslo žmonių ir valdininkų. Šis, visas verdantis cinizmu, aiškiai buvęs pavyzdžiu Mao, liepė sudeginti ir visą klasikinę literatūrą (vien užsiminimas apie ją galėjo užtraukti mirties bausmę), pasmerkti myriop arba ištrėmti apie 20 000 kaimiečių, o dešimtis, jei ne šimtus tūkstančių gyvybių paaukoti pirmos Didžiosios sienos statybai. Su Hanų dinastija (206 m. prieš Kristų - 220 m. po Kristaus) vėl įsigali konfucianizmas, ir imperija daugiau nebematys nei tokios tironijos, nei labai dažnų masinių žudynių. Tvarka griežta, justicija rūsti, bet, neskaitant paskirų atvejų (deja, dažnokų), tokių kaip didelis sukilimas ar svetimos kariuomenės įsiveržimas, žmogaus gyvenimas čia geriau užtikrintas negu daugelyje kitų senovinių, taip pat ir viduramžių ar naujųjų amžių Europos valstybių.

²¹ Danielle et Vadime Elisseeff, *La Civilisation de la Chine classique*, Paris, Arthaud, 1981, p. 296.

Tiesa, XII amžiuje, valdant taikingajai Songų dinastijai, buvo maždaug trys šimtai kaltinimo punkty, pagal kuriuos grėsė mirties bausmė, bet kiekvienas nuosprendis turėjo būti iš esmės patikrintas ir patvirtintas imperatoriaus parašu. Karai paprastai atsieidavo šimtus tūkstančių gyvybių, mirčių skaičius dešimteriopai padidėdavo dėl epidemijų, bado, krizių (reikia tik įsivaizduoti katastrofiškus potvynius Geltonosios upės žemupyje), dėl konfliktų, sukeltų transporto suirutės. Antai Taipingų sukilimas ir jo numalšinimas (1851–1868) nusinešė *nuo dvidešimties iki šimto milijonų gyvybių*. Šiaip ar taip, Kinijos gyventojų skaičius nuo 410 milijonų 1850 m. sumažėjo iki 350 milijonų 1873 m.²² Bet tik maža dalis šių aukų gali būti laikomos tikrai tyčinėmis (neabejotinai koks milijonas Taipingų laikais)²³. Tai buvo be galo neramus laikotarpis, paženklintas didžiulių sukilimų, Vakarų imperialistinių valstybių agresijų ir augančios nuskurdintų gyventojų nevilties. Tokioje atmosferoje, deja, gyveno dvi, trys ar keturios kartos, kol atėjo revoliucionieriai komunistai. Žmonės buvo apsipratę su tam tikra prievarta ir vertybių sistemos pakrikimu, ko nėra buvę per ilgą Kinijos istoriją.

Ir vis dėlto pirmosios XX amžiaus pusės Kinijoje beveik nebuvo ženklų, pranašaujančių šitokius triumfuojančio maoizmo protrūkius. 1911 metų revoliucija nebuvo labai dramatiška, per kitus šešiolika metų, kol gomindano režimas suteikė šio tokio stabilumo, kinai patyrė žudynių. Pvz., tokiam revoliucionierių židinyje kaip Nan-kinas nuo 1913 m. liepos iki 1914 m. liepos diktatorius Yuan Shikai liepė nužudyti kelis tūkstančius žmonių²⁴. 1925 m. birželį Kantono užsienio koncesijų policija užmušė 52 darbininkų demonstracijos dalyvius. 1926 m. gegužę Pekine per taikią antijaponišką mani-

²² John K. Fairbank, *La Grande Révolution chinoise 1800-1989*, Paris, Flammarion (versta iš anglų k.), p. 126.

²³ Remiamasi duomenimis iš jen Yu-wen, *The Taiping Revolutionary Movement*, New Haven, Yale University Press, 1973.

²⁴ Marie-Claire Bergère, Lucien Bianco, Jurgen Dômes (vad), *La Chine au XXe siècle* (vol. I, *D'une révolution à l'autre 1895-1949*), Paris, Fayard, 1989, p. 125.

festaciją žuvo 47 studentai. O 1927 m. balandžio ir gegužės mėnesiais Šanchajuje, paskui kituose didžiuosiuose rytų miestuose tūkstančius komunistų išžudė savotiška koalicija, vienijusi naujo režimo vadą Chiang Kai-sheką ir slaptas vietinių padugnių gaujas. Knygoje *La Condition humaine* („Humaniška sąlyga“) André Malraux, vaizduodamas sceną garvežio katilinėje, primena kai kurių egzekucijų žiaurumus. Pirmieji pilietinio karo tarp komunistų ir nacionalistų epizodai lyg ir nepasižymėjo smarkiomis masinėmis žudynėmis, ne labiau kaip Didysis žygis (1934-1935), o japonai 1937-1945 m. didžiulėje okupuotos Kinijos teritorijoje pridarė begalę žvėriškų nusikaltimų.

Daug pragaistingesnis negu dauguma šių veiksmų buvo 1900, 1920-1921 ir 1928-1930 m. badas, kas kartą apimantis nuo sausros kenčiančią Kinijos šiaurę ir/ar šiaurės vakarus. Per antrąjį badą mirė pusė milijono žmonių, per trečiąjį - nuo dviejų iki trijų milijonų²⁵. Bet nors antrąjį badą apsunkino dėl pilietinių karų sutrikęs transportas, negalima sakyti buvus kokį nors „bado sąmokslą“ ir kalbėti apie masines žudynes. Kas kita - Henano atvejis, kai 1942-1943 m. badu išmirė kokie du trys milijonai žmonių (daugiau kaip vienas iš dvidešimties), atskleista ir kanibalizmo faktų. Tada, kai derlius buvo katastrofiškai mažas, centrinė Čongino* * valdžia nemažino nė vieno mokesčio, ir daugybė valstiečių greitai pasijuto likę nuogi basi. Frontas nieko nepakeitė: valstiečiai buvo priversti be užmokesčio dirbti, pvz., kasti 500 kilometrų prieštankinį griovį, iš kurio, kaip paaiškėjo, nebuvo jokios naudos²⁶. Čia galima įžiūrėti kai kurias būsimo Didžiojo šuolio klaidas, net jei karas Henane ir galėjo iš dalies kai ką pateisinti. Šiaip ar taip, valstiečiai buvo įtūžę.

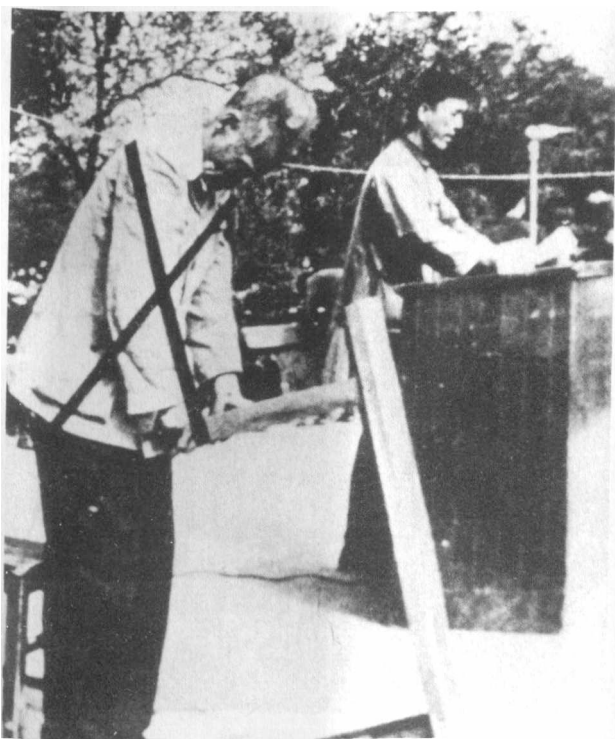
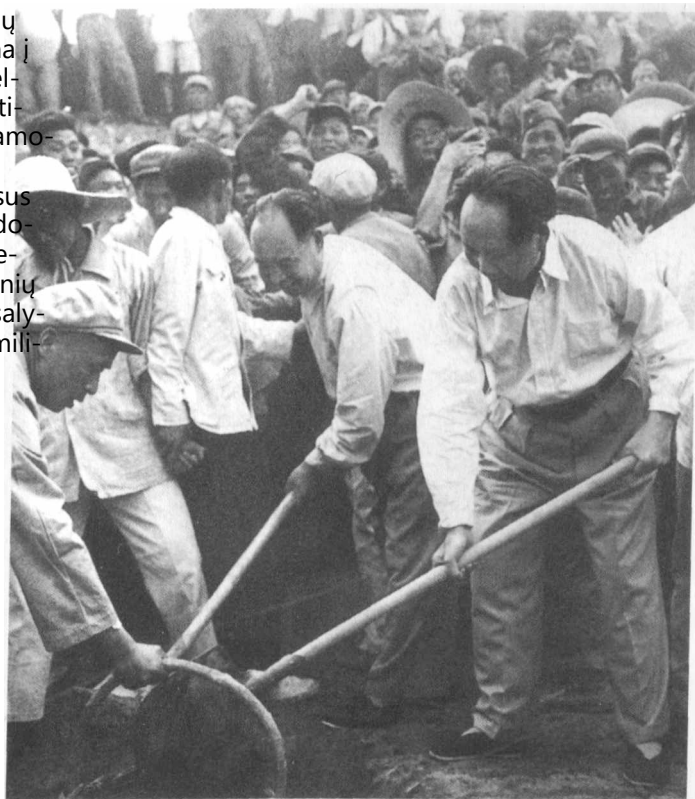
²⁵ Roderick Mac Farquhar et John K. Fairbank (vad.), *The Cambridge History of China*, vol. 14, *The People's Republic, Part 1* (1949-1965), Cambridge, Cambridge University Press, 1987, p. 371.

²⁶ John K. Fairbank et Albert Feuerwerker (vad.), *The Cambridge History of China*, vol. 13, *Republican China 1912-1949, Part 2*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, p. 605-606.

*1937-1946 m. jis buvo laikinoji Kinijos sostinė. - Vert. past.

Mao Zedongas ir kinų komunistai 1949 m. ateina į valdžią. 1958 m. jie paskelbia "Didžiojo šuolio" politiką, skirtą spartesniam pramonės išsivystymui. Šios operacijos padarinys-baisus badas. Kol komunistų vadovai (čia - Mao ir Peng Chenas) pozuoja propagandinių nuotraukų fotografams, šalyje išmirė apie trisdešimt milijonų kinų

© Eastfoto

1966 m. paskelbęs "Didžiąją proletariato kultūrinę revoliuciją", Mao perima reikalus į savo rankas, įsiplieskia užmaskuotas pilietinis karas, chunveibinai siaubia, tyčiojasi, linčiuoja ir žudo. Čia matome istoriką Chien Po Tsaną, kuriam agitatorius

Gauja fanatikų sprendžia, kas yra "liaudies priešai". Su jais susidorojama, iš jų tyčiojamasi, jiems dažnai įvykdomos egzekucijos. Čia matome turtingą valstietį, sumuštą už tai, kad "išnaudojo valstiečius"

© Fotoarchyvas

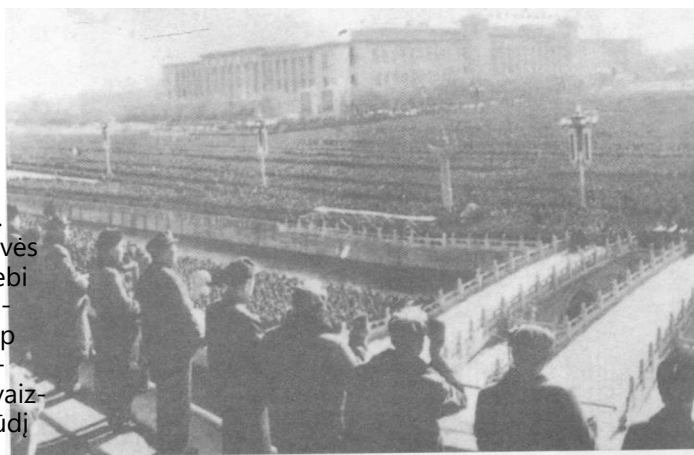
Pekinas, 1973 m. Lenino ir Stalino, "didžiojo kinų liaudies draugo", kaip vadino pats Mao, portretai rodo, kad SSRS įkūrėjai - nepaisant kinų ir sovietų konflikto - tebėra pagrindiniai kinų komunistinio režimo mokytojai

© Fotoarchyvas

Valdžia išeina į sceną. Iš uždrausto miesto tvirtovės aukštybių KKP vadovai stebi Tianmenio aikštėje susirinkusias liaudies mases. Tarp valdžios ir sukarintos liaudies esantis atstumas akivaizdžiai parodo režimo pobūdį

© Keystone

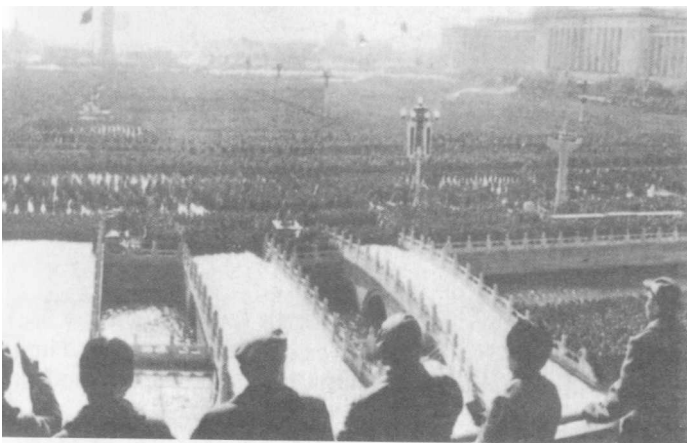
Chunveibinų agitacijos ir propagandos scena Tianmenio aikštėje. Daugeliui jų ateis eilė patiems patirti represijas, - tada, kai Mao manys jau pasiekęs savo tikslus. Dar vėliau, po Mao mirties, kai kurie iš jų liudys apie tai, kas buvo ta "Kultūrinė revoliucija", ir pasuks "penktosios modernizacijos" - kovos už demokratiją - keliu

© Eastfoto

1989 m. pavasarį Pekino studentai - jau kita karta - to pačioje Tianmenio aikštėje. Vėliau, reikalaujantis, nustumiantis visus tuos, reikalavimas - demokratijos, kurią simbolizuoja statula, pastatyta priešais milžinišką Mao portretą

© Catherine Henriette / AFP

Po poros savičių vyriausybė nusprendžia panaudoti jėgą prieš studentų judėjimą, palaikomą gyventojų. Birželio ketvirtosios naktį tankai sugriaua studentų stovyklą. Žūsta tūkstantis studentų
© Koichi Imaeda/Magnum photos

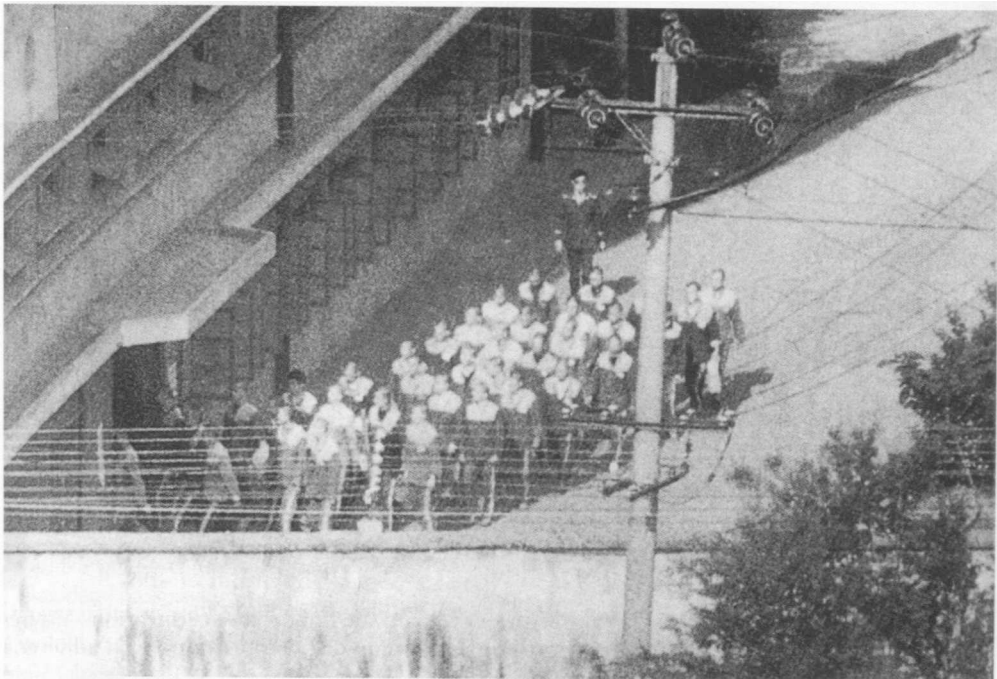

Kinų disidentai nekapituliuoja. Juos simbolizuoja senas chunveibinas Wei Jingshengas. Pirmą kartą nuteistas kalėti penkiolika metų už "kontrrevoliucinius nusikaltimus", 1995 m. gruodį jis pakartotinai nuteisiamas keturiolikai metų laisvės atėmimo

Kinija taip pat turi savąjį Gulagą - laogai, ištisą kalėjimų-gamyklų sistemą, kur naudojama kalinių darbo jėga. Ten gaminama produkcija dažnai skiriama eksportui. Harry Wu, be teismo įkalintam devyniolikai metų už tai, kad kritikavo sovietų intervenciją į Vengriją, pavyko sukaupti svarbią dokumentaciją; čia matome dvi slapta padarytas fotografijas

© D. R.

1968 m. pavasarį Šiaurės Vietnamas pradeda plataus masto puolimą prieš Pietų Vietnamą. Vietminio armija užima Hue miestą. Kai Pietų Vietnamo ginkluotosios pajėgos vėl atgauna miestą, čia jos randa didžiuliuose grioviuose suverstas lavonų krūvas

© Gamma

Scena komunistinio perauklėjimo stovykloje Vietname. "Perauklėjimo" tikslas labai savotiškas: kalinys verčiamas pritarti sistemai, kuri nuodija jo gyvenimą, ir priimti savo engėjų ideologiją

C. Henri Bureau / Sygma

Komunistams, siekiantiems primesti savo politinę ir socialinę sistemą, "kontrrevoliucionieriaus" egzekucija yra gera proga taikyti teroro pedagogiką

© Coll. Doan Van Toai

1975 m. komunistinio režimo pergalė ir jo įsitvirtinimas Pietų Vietname išprovokuoja masinį vietnamiečių, pajutusių jiems gresiantį pavojų, bėgimą iš šalies. Boat bandydami laimę sprunka plaustais, dažnai verčiau rizikuodami paskęsti jūroje, būti užpulti piratų, nei kęsti naująją diktatūrą

© K. Gangler / Sygma

1975 m. Kambodža. Raudonieji khmerai pergalingai įžengia į Phnompenį. Netrukus šie jaunučiai kovotojai, penkiolikmečiai šešiolikmečiai paaugliai, tampa Pol Poto, "brolio Nr. 1", nusprendusio nepalikti sostinėje nė vieno jos gyventojo, politikos įrankiu

© A. Borrel / Sipa Press

Žlugus Pol Poto režimui, naujoji provietnamietiška vyriausybė įkūrė "genocido muziejų", kuriame eksponuojami tūkstančiai neidentifikuotų raudonųjų khmerų aukų kaukolių

© Spengler / Sygma

Tuol Slengo kalėjimas, įkurtas buvusiame mokyklos pastate, buvo viena iš pačių baisiausių kankinimo ir egzekucijų vietų. Kiekvienas kalinys - vaikas, moteris, vyras, senukas - būdavo nufotografuojamas, paskui žiauriai nužudomas

© Photo Réza / Sygma

"Paprastai aš fotografuodavau kalinius iškart, kai jiems žiogeliu prisegdavau numerį, kai kada tiems, kurie ateidavo iki pusės išrengti, numerį įsmeigdavau tiesiai į odą" (Fotografas)

© Photo Archive Group / Tuol Sleng,
Genocido muziejus

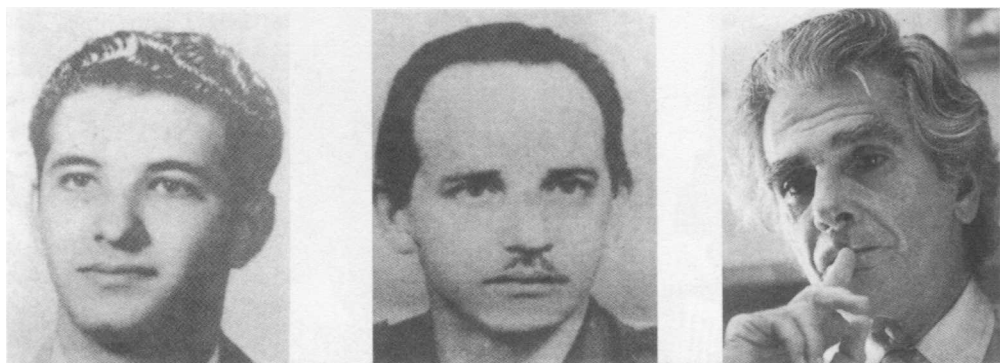
1986 m. Pol Potas, patys artimiausi jo draugai ir šeima dar mielai leisdavosi fotografuojami. Bet 1997 m. liepą Pol Poto leitenantai turėjo jį jėga atitepti į pseudotribunolą, norėdami pavaizduoti politinių užuominų kupiną procesą

© Fotoarchyvas

Ištvirtinę už minų laukų raudonieji khmerai ir toliau tebeviešpatauja Kambodžos b nuose. Tai šalis, turinti daugiausia luosių, ypač tarp paauglių ir vaikų

© Ch. Loviny / Gamma

Batistas režimo žlugimas, prie kurio prisidėjo ir Castro, kubiečiams suteikė daug vilčių. Tačiau labai greitai, Castro ir jo vyrams užsigrobus valdžią, kyla opozicija. Iš kairės į dešinę: Luis Boitelas, per 1972 m. bado streiką miręs kalinys; Humberto Šori Marinas, sušaudytas mėginimą organizuoti ginkluotą kovą prieš savo buvusį kompanioną Castro; poetas Jorge Irujo, nuteistas dvidešimt metų kalėti, neseniai paleistas į laisvę

© D. R. © D. R. © Luc Adrian

Generolas Ochoa, buvęs Kubos ekspedicinio korpuso Amerikoje vyriausiasis komendantas. Fidelis Castro apkaltina Ochoa, kad mokslu prieš jį. Prisidengus narkotikų gabenimo dingstimi (sąjūdos liosios tarnybos seniai tokius dalykus fabrikuoja), Castro įsakymu jam paskirta ir įvykdyta mirties bausmė

© Photos F. Carrie / Gamma

Castro užčiaupia piliečiams burną pasinaudodamas Revoliucijos gynimo komitetais liuojančiais kaimus ir miestus. Šiems namų sekimo ir įskundinėjimo organams talkininkais tampa ties teisėjais, kurių posėdžiai dažniausiai vyksta Revoliucijos gynimo komitetų patalpose (1974 m. liepa)

© L'illustration / Sygma

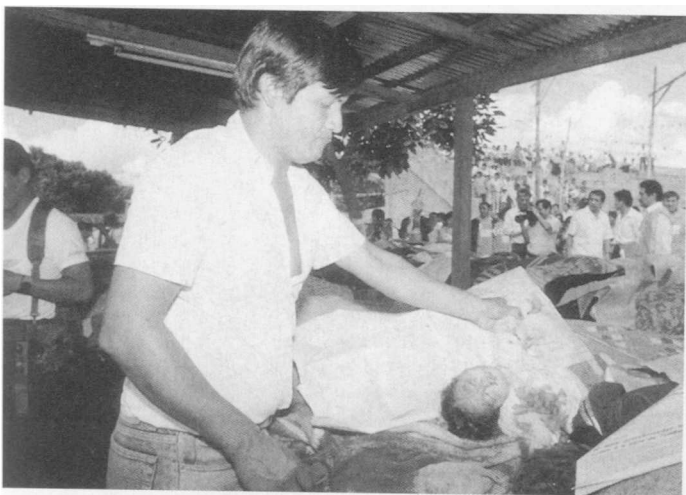
Dar anksčiau nei Vietname *boat* Kuboje buvo *balseros*. Dešimtys tūkstančių mėgino palikti salą išplaukdami iš antrinių žaliavų pasidirbtais plaukais. Tūkstančiai pabėgėlių žuvo jūroje

© Viviane Riviere / Sipa Press

Fidelis Castro su Edenu Pastora, vadinamuoju "komendantu Zero", pačiu autoritetingiausiu sandinistų partizanų guérilla vadu, kovojančiu prieš diktatorių Somozą. Vėliau Pastora tapo vienu pikčiausių Managvos sandinistų valdžios, kuri siekė importuoti į savo šalį sovietinę sistemą, priešininkų. Jis ėmėsi naujo partizaninio karo guérilla, kuris truko iki 1986 m. (dešinėje)

© D. R. © J. Hoegland / Gamma

Peru Šviečiantis kelias, teroristinė organizacija, kuri vadovaujasi maoizmu, nesivaržy išduodo nepasiduodančius jų valiai valstiečius. Šitaip Mazamari kaime buvo nužudyti šimt du žmonės. Čia matome vienos iš šių aukų galvą

© Monica San Martin / Gamma

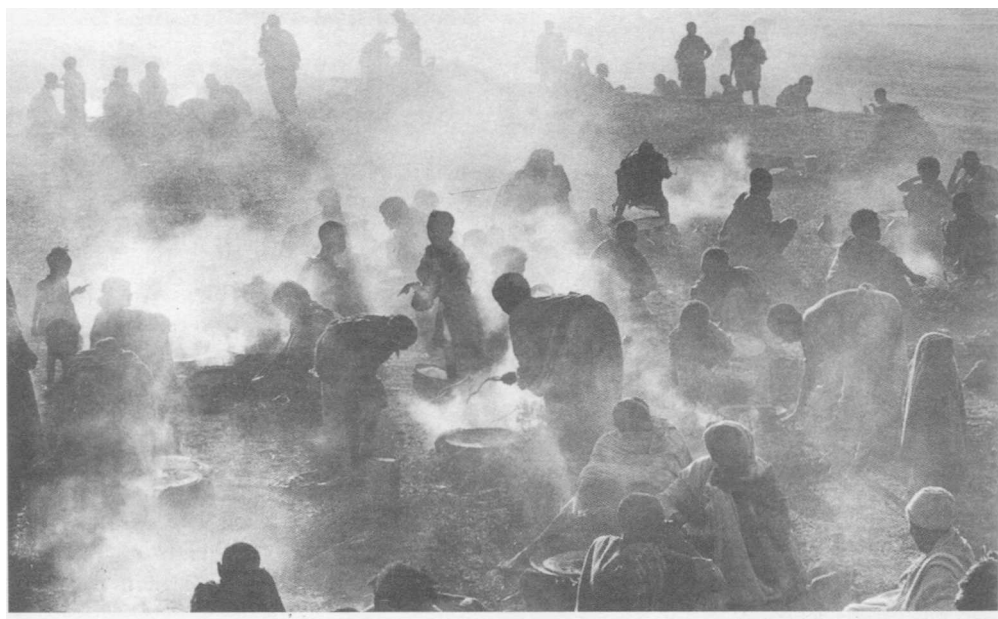

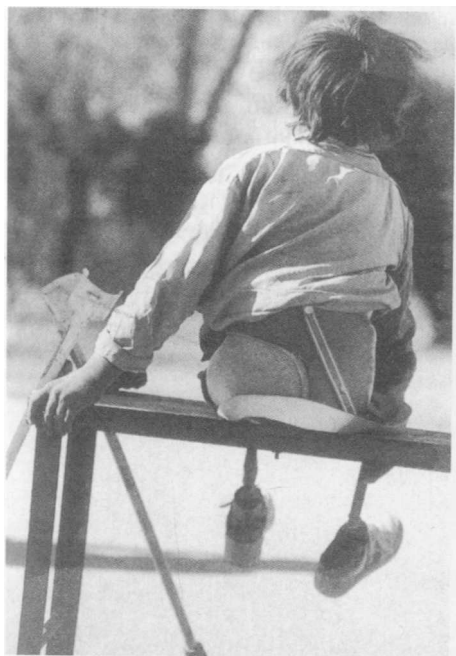
Etiopija, 1979 m. rugsėjo 14 d. Sovietų Sąjungos užsienio reikalų ministras Aleksejus Kosyginas atvyksta į Adis Ababą Mengistu Haile Mariamo valdžios paimimo penktųjų metų proga. Etiopijos darbininkų partija nori būti "Didžiosios Spalio revoliucijos" paveldėtoja

© Lefort / Gamma

Šio amžiaus devintojo dešimtmečio viduryje Etiopiją nusiaubia sausra, ir kyla badas. Mas organizuoti gyventojų išskeldinimą, Mengistu pasinaudoja "maisto ginklu". Taip etio "erdvės reorganizavimo politikos" įkaitais

© C. Steele-Perkins / Magnum photos

Angolos liaudies išlaisvinimo judėjimas, 1974 m. palaikytas sovietų, 1975 m. gauna pastiprinimą iš Kubos "savanorių". Dešimtys tūkstančių kubiečių kovos su marksistiniais judėjimais, Angolos judėjimais konkurentais, ir tik 1989 m. sausį sugrįš į savo šalį

© Aventurier / Gamma

1979 m. gruodžio 27 d. sovietinė kariuomenė, atsiliepdama į nesugebančių kontroliuoti padėties šalyje vietos komunistų kvietimą, įžengia į Afganistaną. Sovietai, susidūrę su masiniu pasipriešinimo judėjimu, griebiasi "išdegintos žemės" taktikos, griauja miestus ir kaimus. Pirmosios minų, skirtų kovai su pėstininkais, aukos-vaikai. Per dešimtį metų Raudonoji armija išžudo nuo vieno iki pusantro milijono žmonių, kurių 90 % - civiliai

© L. Van der Stockt / Gamma

© P. de St. Exupéry / Gamma

Martwa Droga, Mirties kelias. 1949 m. Stalinas įsakė nutiesti geležinkelio magistralę į Poliarinį ratą, nuo Sakhelardo iki Igarkos. "Pirmyn į komunizmą!" - skelbia lozungas (viršuje). Diktatoriui mirus, magistralės tiesimas sustoja. "Istorijos garvežys", traukęs Tiesios kio šarvuotį, o vėliau ir tremtinių ešelonus, pagaliau "užplaukė ant seklumos" absurdo giriose (apačioje)

© Photos: Tomasz Kizny / Vu

Dauguma piktadarybių ir pačios kruviniausios vyko nesigarsinanti ir paliko mažą pėdsaką: turima galvoje vargšai (arba nuskurdėliai), kariaujantys prieš kitus vargšus Kinijos kaimų okeane, toli nuo pagrindinių sūkurių. Tarp šių smulkių žmogžudžių buvo begalė plėšikų, kurie, kartais susimetę į grėsmingas gaujas, plėšė, reketaavo, grobė žmones reikalaudami išpirkos, pasipriešinusius užmušdavo; jei išpirka vėluodavo, užmušdavo įkaitus. Tokį pagavus, valstiečiai noriai dalyvaudavo egzekucijoje... Bet dažnai kareiviai būdavo didesnė rykštė negu banditai, su kuriais jie esą kovodavo: 1932 m. iš Fudziano provincijos gautoje peticijoje valdžia buvo prašoma atitraukti vadinamąsias tvarkos palaikymo pajėgas, „kad galėtume kariauti tik su banditais“²⁷. Toje pačioje provincijoje 1931 m. didumą iš 2500 vieno dalinio kareivių, peržengusių ribą ir virtusių plėšikais bei prievartautojais, išžudė sukilę valstiečiai. Kalbama, kad 1926 m. Huanano vakarinėje dalyje, prisidengę slaptąja Raudonųjų iečių bendrija, valstiečiai nusikratė penkiasdešimčia tūkstančių vieno kare nugalėto pono „plėšikų kareivių“. Kai 1944 m. tame pačiame krašte japonai perėjo į puolimą, valstiečiai, prisiminę kruviną praėjusių metų lažą, puolė persekioti išblaškytus kareivius - kai kurie buvo gyvi palaidoti. Maždaug 50 000 kareivių gavo galą²⁸. Ir vis dėlto kareiviai tebuvo varguoliai, tokie pat valstiečiai kaip ir jų budeliai, prigašdinti nelaimėliai, naujokų ėmimo aukos, šauktiniai, kurie, anot amerikiečių generolo Wedemeyerio, užgriuvo kaimiečius kaip badas ar potvynis ir dar labiau padidino aukų skaičių.

Buvo daug kitų maištų, paprastai ne tokių smarkių, nukreiptų prieš administracijos lupikavimą: prieš žemės, opijaus, alkoholio, kiaulių skerdimo mokesčius, prievoles, pernelyg dideles palūkanas, neteisingus teismo nuosprendžius... Bet sunkiausius smūgius valstiečiai patausodavo kitiems valstiečiams: žiaurūs karai tarp gyvenviečių, klanų ir slaptųjų bendrijų siaubė kaimus ir, pasitelkus nužudytų protė-

²⁷ *Ibid.*, p. 292.

²⁸ *Ibid.*, p. 291 ir 293.

vių kultą, kurstė neblėstančią neapykantą. Antai 1928 m. rugsėjį Mažieji Kardai vienoje Dziangsi srityje nužudė du šimtus Didžiųjų Kardu ir sudegino šešis kaimus. Nuo XIX amžiaus pabaigos Guangdongo rytų pusę padalijo smarkiai priešiški Raudonosios Vėliavos ir Juodosios Vėliavos kaimai. Tame pačiame regione, Puningo srityje, Lin klanas persekiojo ir užmušinėjo visus, kurie, savo nelaimei, turėjo giminės vardą Ho, neišskiriant nė raupsuotųjų, kurie dažnai būdavo sudeginami gyvi, ir daugelio krikščionių. Šios kovos niekada nebuvo nei politinės, nei socialinės: smulkūs vietos kilmingieji taip sutvirtindavo savo autoritetą. Priešininku dažnai tapdavo imigrantas arba taisai, kuris gyveno kitame upės krante...²⁹

Revoliucija neatskiriama nuo teroro (1927-1946)

Ir vis dėlto kai 1928 m. sausį į vieną Raudonosios Vėliavos kaimą atėjo pulkas kareivių, mojuojančių skaisčiai raudona vėliava, jo gyventojai su entuziazmu susibūrė į vieną pirmųjų Kinijos „sovietų“ - Hai Lu Fengo, kuriam vadovavo P'eng P'ai. Komunistams teko griebtis dviprasmybės, bet jie sugebėjo savo kalbomis atitinkamai nuspalvinti vietinę nesantaiką ir galiausiai, manipuliuodami savo tiesų paprastumu, įgyvendinti savo kėslus; čia jie atpalaidavo žiauriausius savo pasekėjų neofitų instinktus. Taigi 1927-1928 m. iš anksto, dar prieš keturiasdešimt ar penkiasdešimt metų, kelis mėnesius buvo galima matyti pačias baisiausias būsimos kultūrinės revoliucijos ir raudonųjų khmerų režimo apraiškas. Nuo 1922 m. komunistų partijos kurstomos valstiečių profesinės sąjungos varė intensyvią agitaciją, kol galų gale buvo pasiekta visiška poliarizacija tarp „vargingųjų valstiečių“ ir „žemvaldžių“, kurie buvo be perstojo ujami, kada nei tradiciniai konfliktai, nei netgi socialinė tikrovė nedavė pagrindo tokiam skirstymui. Bet skolų anuliavimas ir nuomos mokesčio panaikinimas užtikrino sovietui plačią paramą. P'eng

²⁹ *Ibid.*, p. 294-297 ir 312-314.

P'ai tuo pasinaudojo „demokratiniam terorui“, įvesti: visus kvietė dalyvauti viešuose „kontrrevoliucionierių“ teismuose, kur teisiamieji veik be išimties būdavo nuteisiami mirti. Žmonės dalyvaudavo egzekucijose ir šaukdavo raudongvardiečiams „užmušk, užmušk“, o tie pamažu pjaustydavo auką gabalais, kuriuos kartais kepdavo ir valgydavo arba versdavo valgyti kankinamojo šeimą šio dar gyvo akyse. Susirinkusieji būdavo kviečiami į puotą, kur visi bendrai vaišindavosi buvusio žemvaldžio širdimi ir kepenimis, ir į mitingą, kur oratorius kalbėdavo stovėdamas prieš eilę miestų su pamautomis ką tik nukirstomis galvomis. Toks kanibalizmo ir keršto kvaitulys, kuris vėliau pasireiškė Pol Poto Kambodžoje ir kuris tikriausiai turėtų atitikti labai seną Rytų Azijoje paplitusį archetipą, kritiniais istorijos momentais dažnai apims Kiniją. Šitaip užsienio invazijų eroje, 613 m., imperatorius Yangas (Souei dinastija) atsiteisė su vienu maištininku, persekiodamas net tolimiausius jo giminaičius: „Tie, kuriems teko sunkiausios bausmės, buvo ketvirčiuojami, ant karčių pasmeigiamos jų galvos arba sukapojami gabalais, perveriami strėlėmis. Imperatorius įsakydavo aukštiems valdininkams gabalėlis po gabalėlio suryti aukų kūnus“³⁰. Didysis rašytojas Lu Xunas, vienu tarpu didelis komunizmo gerbėjas, kol tas neėmė pūsti į vieną dūdą su nacionalizmu ir antiokcidentalizmu, rašė: „Kinai yra kanibalai“... Ne tokie populiarūs kaip šios kruvinos orgijos buvo 1927 m. raudongvardiečių antpuoliai prieš šventyklas ir daoistus vienuolius. Norėdami apsaugoti savo dievų statulas, tikintieji jas nudažydavo raudonai, o P'eng P'ai spėjo pajusti pirmuosius dievinimo ženklus. Per keturis „sovieto“ gyvavimo mėnesius iš krašto pabėgo 50 000 žmonių, tarp jų daug vargšų³¹.

P'eng P'ai (sušaudytas 1931 m.) buvo tikrasis kaimiškojo kariuomenės komunizmo pradininkas. Tą derinį tučtuojau nusitvėrė ligi tol nuošaliai laikęsis komunistų kadras Mao Zedongas (pats kilęs iš vals-

³⁰ Juridinis traktatas *Souei-chou*, cit. iš Elisseeff, op. cit., p. 264.

³¹ Fairbank et Feuerwerker, op. cit., p. 307-322.

tiečių) ir teorizavo garsiajame savo *Pranešime apie valstiečių judėjimą Hunane* (1927). Ši darbininkiško ir miestietiško komunizmo, tuomet visiškai sutrikusio po Chiang Kai-sheko gomindano represijų, alternatyva greitai iškilo, ir 1928 m. Dzingano kalnuose, Hunano ir Dziangsi provincijų paribys, buvo įkurta pirma „raudonoji bazė“. Kaip tik Dziangsi rytuose 1931 m. lapkričio 7 d. (per rusų Spalio revoliucijos metines), sustiprėjus ir išsiplėtus pagrindinei bazei, atsirado proga paskelbti Sovietų Kinijos Respubliką, kurioje Mao užėmė Liaudies komisarų tarybos pirmininko vietą. Iki 1949 m. triumfo kinų komunizmui teks patirti nemažą metamorfozių ir baisių negandų, bet svarbiausia gairė nurodyta: revoliucinę dinamiką kreipti į valstybės statybą, o šią iš prigimties karingą valstybę orientuoti kurti armiją, galinčią *in fine* įveikti „marionetinę“ priešą valstybės - šiuo atveju Chiang Kai-sheko pirmininkaujamos centrinės Nankino vyriausybės - kariuomenę. Tad nieko nuostabaus, kad revoliucinio vyksmo kertinis akmuo - karinis ir represinis pradas. Iš čia toli iki pirminio rusų bolševizmo, o iki marksizmo dar toliau - KKP kūrėjai, o ypač jos „mąstanti galva“ Li Dazhao, 1918-1919 m. komunizmą suvokė tik *per bolševizmą*, susiaurintą vien iki strategijos, kaip pa-
imti valdžią ir stiprinti nacionalinę revoliucinę valstybę³². Visur, kur KKP triumfuoja, ateina kareivinių socializmas (taip pat ir ypatingųjų tribunolų, ir egzekucijos būrių). Viskas pagal P'eng P'ai modelį.

Kinų komunizmo represijų praktika originali vienu sunkiai suvokiamu faktu: *ankstesnis* už 1936-1938 metų stalininį „Didįjį terorą“ buvo kinų „sovietų“ teroras, kai kuriais vertinimais, atsakingas už 186 000 aukų, kritusių *ne mūsų lauke* 1927-1931 m. vien Dziangsi provincijoje³³. Dauguma aukų buvo tie, kurie priešinosi beveik iškart pradėtai įgyvendinti radikaliam žemės ūkio reformai, nepake-
liamiems mokesčiams ir jaunuolių mobilizacijai teisinantis karinėmis reikmėmis. Gyventojai buvo taip nualinti, kad ten, kur komu-

³² Plg. Roland Lew, 1949: *Mao prend le pouvoir*, Bruxelles, Complexe, 1980.

³³ Jean-Luc Domenach, *Chine: l'archipel oublié*, Paris, Fayard, 1992, p. 47.

nizmas buvo ypač radikalus (Mao 1931 m. buvo kritikuojamas dėl to, kad pernelyg didelis jo polinkis į terorizmą atgraso gyventojus ir tuo pasinaudoję priešininkai laikinai susilpnina jo įtaką) ir kur vietinės kilmės kadrai buvo nustumti į šalį (pvz., apie „sovietų“ sostinę Ruidziną), Nankino pajėgos puldamos nesutiko stipresnio pasipriešinimo. Šis buvo daug gyvesnis, o kartais ir pergalingas vėlesnėse, labiau autonomiškose „bazėse“, kurių kadrai geriau pasimokė iš skaudžios teroro politikos³⁴. Analogiškų įtampų, kurias komunistų partija vis dėlto išmoko reguliuoti labiau selektyviomis, ne tokiomis kruvinomis represijomis, būta Šiaurės Šansi bazėje; jos centras Janane. Valstiečius baisiai spaudė mokesčiai: 1941 m. jie turėjo atiduoti 35% derliaus, keturis kartus daugiau negu gomindano užimtoje zonose. Kaimiečiai netgi ėmė atvirai linkėti Mao mirties... Partija spaudžia, bet numeta balastą: pradėta plačiai - bet to neprisipažįstant - auginti ir eksportuoti opijų, iki 1945 m. jis duos nuo 26 iki 40% oficialių bazės pajamų³⁵.

Kaip dažnai pasitaiko komunistiniuose režimuose, daugiau pėdsakų paliko tie susidorojimai, kurių aukos buvo partiečiai: jie geriau mokėjo apie save papasakoti, o daugelis priklausė neretai tebegyvuojančioms slaptoms organizacijoms. Kai kurios sąskaitos suvestos praėjus dešimtmečiams... Pirmiausia imta persekioti veik be išimties tuos kadrus, kurių ryšiai su vietos gyventojais buvo glaudžiausi, jų priešininkai, labiau priklausomi nuo centrinio aparato, kritikavo tokį „vietininkiškumą“, kuris dažnai skatino tam tikrą nuosaikumą ir netgi tai, kad partietis ima ginčyti įsakymus. Tačiau po šiuo konfliktu slypi kitas: vietos komunistai dažniausiai buvo kilę iš pasiturinčių valstiečių sluoksnių ir ypač iš dvarininkų šeimų (iš kurių buvo didžiama valdininkijos), jie į komunizmą atėjo laikydamiesi radi-

³⁴ Gregor Benton, *Under Arms and Umbrellas: Perspectives on Chinese Communism in Defeat*, iš Tony Saich et Hans Van de Ven, *New Perspectives on the Chinese Communist Revolution*, Armonk, M. E. Sharpe, 1995, p. 131-133.

³⁵ Chen Yung-fa, *The Blooming Poppy under the Red Sun: The Yan'an Way and the Opium Trade*, iš Saich et Hans Van de Ven, op. cit., p. 263-298.

kalaus nacionalizmo pagrindų. „Centro“ partiečiai, „reguliariosios“ armijos kareiviai daugiausia buvo surinkti iš padugnių, deklasuotų asmenų: banditų, valkatų, elgetų, buvusių kareivių, prostitučių. Mao jau 1926 m. numatė, jog revoliucijoje jiems teks svarbus vaidmuo: „Šie žmonės gali kautis labai drąsiai; nukreipti tinkama linkme, jie gali tapti revoliucine jėga“³⁶. Ar syki, gerokai vėliau, savęs jis neprilygino vienam iš jų, kai 1965 m. amerikiečių žurnalistui Edgarui Snow prisistatė kaip „senas vienuolis, keliaujantis su savo skylėtu skėčiu po žvaigždėtu dangumi“³⁷? Likusieji gyventojai, neskaitant ryžtingos opozicionierių mažumos (irgi dažnai priklausančios elitui), net ir „neturtingieji bei vidutiniai valstiečiai“, laikomi komunistų partijos klasiniu pagrindu kaime, dažniausiai dvelkia pasyvumu, anot komunistų vadovų, „šaltumu“... Kadrais tapę deklasuotieji, už visą savo socialinę egzistenciją skolingi partijai, daugiau ar mažiau miglotai ištroškę revanšo ir palaikomi Centro³⁸, spontaniškai linkę į pačius radikaliausius sprendimus ir progai pasitaikius imasi eliminuoti vietinius kadrus. Toks prieštaravimas padeda suvokti dažnai gana kruviną žemės ūkio reformos įkarštį po 1946 m.³⁹

Pirmas žinomas didelis valymas, vykęs 1930-1931 m., nusiaubė Dongu bazę Dziangsi šiaurėje. Aukščiau minėtus prieštaravimus čia vietoje sukomplikavo viena labai aktyvi politinė-policinė organizacija, susijusi su dešiniuoju gomindano sparnu, AB („anti-bolševikinis“) korpusas, mokėjęs pasėti tarp KP narių įtarumą dėl

³⁶ 'Cit. iš Yves Chevrier, *Mao et la révolution chinoise*, Florence, Casterman/Giunti, 1993, p. 65.

³⁷ François Godement, *La tourmente du vent communiste (1955-1965)*, iš Marie-Claire Bergère, Lucien Bianco, Jürgen Dömes (vad.), *La Chine au XXe siècle* (vol. 2, *De 1949 à aujourd'hui*, Paris, Fayard, 1990, p. 58.

³⁸ Ši neapibrėžta sąvoka parodo, kieno rankose partijos valdžia. Centras tik iš dalies atitinka oficialias instancijas, kurių ribos ir gebėjimas daryti sprendimus nepastovūs, o kai kurie jų nariai gali būti labai nežymūs, ir atvirkščiai, neužimantis jokių pareigų pensininkas Deng Xiaopingas sugebėjo dešimtį metų išlikti tikruoju „pirmu numeriu“.

³⁹ Plg. Benton, cit. skyrių, ir Lucien Bianco, *Peasant Responses to CCP Mobilisation Policies, 1937-1945*, iš Saich et Van de Ven, op. cit., p. 175-187.

išdavystės. Jame susispietė labai daug žmonių iš slaptųjų bendrijų. 1927 m. prisijungęs Trijų taškų bendrijos vadas suteikė lemiamą pastiprinimą. Pirmiausia represuojama daugelis vietos kadro, paskui valymas atsigręžia prieš Raudonąją armiją - likviduojama apie 2000 jos narių. Ištrūkė į laisvę kalinti kadrai bando sukurstyti maištą prieš Mao, „Partijos imperatorių“. Jie pakviečiami deryboms, suimami ir nužudomi. II-oji armija, kurios vienas dalinys buvo įtrauktas į maištą, visa nuginkluojama, karininkams įvykdoma mirties bausmė. Daugiau kaip metus nesiliauja civilinių ir karinių kadro retinimas, aukos skaičiuojamos tūkstančiais. Iš devyniolikos aukščiausių vietos kadro, tarp kurių buvo bazės įkūrėjų, dvylika nubausti mirtimi kaip „kontrrevoliucionieriai“, penki gomindanininkų užmušti, vienas mirė nuo ligos, o paskutinis pasitraukė iš krašto ir nuo revoliucijos⁴⁰.

Bazės įkūrėjo, legendinio partizano Liu Zhidano eliminavimas maždaug tuo laiku, kai Mao atvyko į Jananą, regis, atitinka tą pačią schemą. Tai liudija, jog centrinis aparatas irgi neturėjo jokių skrupulų, tik buvo racionalesnis savo makiavelizmu. Atsakingas už tai, rodos, buvo „bolševikas“ Wang Mingas, „Maskvos žmogus“, anaip tol ne paskutinis vadovybėje, geidęs uždėti savo leteną ant Liu kariuomenės. Šis, nieko blogo neįtardamas, leidžiasi areštuojamas. Kankinamas jis „neprisipažįsta“ savo išdavystės. Tada svarbiausi jo šalininkai palaidojami gyvi. Wang Mingo priešininkas Zhou Enlai jį išlaisvina, bet kai Liu užsispiria ir neatsisako savo vadovavimo autonomiškumo, jis paskelbiamas „užkietėjusiu dešiniuoju“. Jis pasiunčiamas į frontą ir ten nužudomas, galbūt kulka į nugarą...⁴¹

Pats žymiausias iki 1949 m. valymas buvo 1942 m. birželį. Jis užgriuvo pačius iškiliausius Janano komunistus inteligentus. Iš pradžių Mao, kuris vėliau, po penkiolikos metų, tai pakartos visos šalies

⁴⁰ Plg. Stephen C. Averill, *The Origins of the Futian Incident*, iš Saich et Van de Ven, *op. cit.*, p. 79-115.

⁴¹ Plg. David E. Apter, *Discourse as Power: Yan'an and the Chinese Révolution*, iš Saich et Van de Ven, *op. cit.*, p. 218-219.

mastu, netikėtai duoda labai didelę kritikos laisvę. Paskui, po dviejų mėnesių, staiga visi partiečiai gausiuose mitinguose „šaukiami“ „kovoti“ su Ding Lingu, stojusiu prieš paskelbtos vyrų ir moterų lygybės formalizmą, ir su Wang Shiwei, išdrįsusi reikalauti menininko kūrybos laisvės ir teisės reikšti nepasitenkinimą valdžia. Dingas ištyžta, sutinka duoti apgailėtiną autokritikos seansą ir užsipuola Wangą. Šis nepasiduoda. Tuomet išmetamas iš komunistų partijos, uždaromas į kalėjimą, o 1947 m. laikinos Janano evakuacijos metu jo laukia egzekucija. Dogma, kad intelektas turi paklusti politikai, partijos pirmininko 1942 m. vasarį išdėstyta veikale *Pašnekesiai apie meną ir literatūrą*, nuo šiol prilygsta įstatymui. Čengfengo seansų pagausėja, kol pasiekama visiško paklusnumo. O 1943 m. liepos pradžioje valymas staiga sustiprėja, išsiplečia, pasidaro grėsmingas. Šios „Gelbėjimo kampanijos“, turėjusios apsaugoti partiečius nuo jų pačių trūkumų, nuo slap-tų abejonių, pilkasis kardinolas yra Politinio biuro narys Kang Shengas, 1942 m. birželį Mao pastatytas vadovauti naujam Generaliniam studijų komitetui, kurio pareiga -teisingos linijos priežiūra. Šis sovietų NKVD išmokytas „juodasis šešėlis“ su juodu odiniu apsiaustu, raitas ant juodo žirgo, lydimas baisingo juodo šuns, pirmąją komunistinės Kinijos „masinę kampaniją“ suorganizavo kaip reikiant: visuotinė kritika ir savi-kritika, areštai pasirinktinai, išgauti suimtųjų prisipažinimai veda prie kitų areštų, vieši pažeminimai, sumušimai, neklįstančiu paskelbto, vie-nintelio, kuriuo galima remtis, Mao mokymo išaukštinimas. Mitinge Kang Shengas parodo į susirinkusius ir pareiškia: „Jūs visi esate gomin-dano agentai... Jūsų dar laukia ilgas perauklėjimo procesas“⁴². Pasi-pila areštai, kankinimai, mirtys (vien tik Centre apie šešiasdešimt ne-gyvų, daugelis nusižudė), net partijos vadovybei darosi neramu, o Mao tvirtina, kad „šnipų tiek, kiek kailyje plaukelių“⁴³. Nuo rugpjū-čio 15 d. „neteisėti metodai“ uždraudžiami, o spalio 9 d. Mao, per-

⁴² Vladimirov (Kominterno atstovas Janane), iš Boudarel, cit. skyrius, p. 56.

⁴³ Frederick C. Teiwes (ir Warren Sun), *From a Leninist to a Charismatic Party: The CCP's Changing Leadership, 1937-1945*, iš Saich et Van de Ven, op. cit., p. 372.

mainęs balsą, kaip jam įprasta, pareiškia: „Mes nieko neturime žudyti, dauguma net neturėjo būti areštuoti“⁴⁴. Tuomet kampanija galutinai nutraukiama. Gruodį per tikrą savikritikos seansą Kang Shengas gavo pripažinti, kad iš suimtųjų tik 10% buvo kalti ir kad mirusieji turi būti reabilituoti. Jo karjera liks įšaldyta iki 1966 m. plykstelėjusios kultūrinės revoliucijos, o Mao 1944 m. balandį priešais susirinkusius aukštus kadrus gaus atsiprašyti, pagerbdamas nekaltas aukas, ir prieš pasigirstant aplodismentams tris kartus nusilenkti. Jo spontaniškas ekstremizmas dar kartą susidūrė su smarkiu pasipriešinimu. Bet 1943 metų teroras paliko neišdildomus prisiminimus. Kaip pasakytų tie, kurie jį patyrė: kiek anksčiau Mao buvo populiarus, tiek dabar pasidarė baisus.

Represijos pamažu darosi rafinuotos. Net jei karą (su japonais, su gomindanu) reitsykiais lydi tūkstančių žmonių skerdynės (3600 lavonų per tris 1940 m. mėnesius nedidelėje Hebėjaus vietovėje - tai buvo vadinama kontrolės perėmimu⁴⁵), nužudymai darosi individualūs. Pirmiausia žudomi perbėgėliai, o tai atitinka tradicinę slaptųjų bendrijų praktiką. Anot vieno buvusio partizanų būrio vado: „Mes užmušėme daug išdavikų, liaudis neturi kito pasirinkimo, tik eiti toliau revoliucijos keliu“⁴⁷. Plėtojama kalėjimų sistema ir egzekucijos jau nebe tokios dažnos kaip anksčiau. 1932 m. prie Dziangsi „sovietų“ suklestėjo perauklėjimo darbų įstaigos, likimo ironija numatytos gomindano įstatymu. 1939 m. nuteistieji ilgą laiką kalėti priskiriami Darbo ir gamybos centrams, nors šen bei ten pasirodo pusiau išimtiniai tribunolai. Interesas trigubas: neatgrasinti gyventojų pernelyg baisiomis bausmėmis, apsirūpinti darbo jėga, jau žinomu perauklėjimu įgyti naujų pasekėjų. Šitaip net

⁴⁴ *Ibid.*, p. 373.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 370-375; Apter, minėtas skyrius; Roger Faligot et Rémi Kauffer, *Kang Sheng « les services secrets chinois (1927-1987) »*, Paris, Robert Laffont, 1987, p. 186-206.

⁴⁶ Domenach, *op. cit.*, p. 48.

⁴⁷ Ve Fei, 1983 m. interviu, iš Benton, minėtas skyrius, p. 138.

japonų karo belaisvius buvo galima įtraukti į Liaudies išlaisvinimo armiją (LIA), Kinijos raudonosios armijos įpėdinę, ir panaudoti juos prieš Chiang Kai-sheką!⁴⁸

Maoistų metodai Janane vieno sovietų stalinisto akimis

Partijos disciplina remiasi kvailai griežtomis kritikos ir savikritikos formomis. Pirminės organizacijos galva nusprendžia, kuris asmuo turi būti kritikuojamas ir kodėl. Paprastai „ugnis nukreipiama“ į vieną komunistą. Dalyvauja visi. Nė vienas negali išsisukti. „Kaltinamasis“ turi tik vieną teisę: „gailėtis“ dėl savo klaidų, jei jis jaučiasi nekaltas arba „mušasi į krūtinę“ nepakankamai karštai, puolimas atnaujinamas. Tai tikra psichologinė dresūra. [...] Slogi tragiška tikrovė. Šis žiaurus psichologinės prievartos metodas, kurį Mao vadina „moraliniu apvalymu“, Janano partinėje organizacijoje sukūrė troškią atmosferą, nemaža komunistų nusižudė arba pasidarė psichopatai... Čengfengo metodas remiasi principu: „Kiekvienas privalo viską žinoti apie kito slapta mintis“. Tokia bjauri ir gėdinga direktyva vyrauja kiekviename susirinkime. Intymesni ar asmeniškai dalykai begėdiškai išstatomi viešai apžiūrai. Prisidengus kritika ir savikritika kontroliuojamos kiekvieno mintys, siekiai bei veiksmai⁴⁹.

Žemės ūkio reforma ir valymai miestuose (1946-1957)

Šalis, kurioje 1949 m. komunistai užgrobė valdžią, nebuvo vien malonumų ir santarvės žemė. Smurtas, o kartais ir masinės žudynės čia buvo įprastas dalykas, to griebdavosi tiek valdžia, tiek jos priešininkai, tiek kaimynai, suvedinėdami sąskaitas su kaimynais. Veiksmai, apie kuriuos čia kalbėsime, savo pobūdžiu buvo pasi-
priešinimas prievartai, atsakas į labai realų smurtą (vienas P'eng

⁴⁸ Domenach, *op. cit.*, p. 44-52.

⁴⁹ Vladimirov, kn. Boudarel, minėtas skyrius, p. 55-56.

P'ai nužudytas vietinis teisėjas buvo nuteisęs mirti apie šimtą valstiečių profesinės sąjungos narių), taip į juos ir žiūrėjo daugelis kaimiečių. Štai kodėl išliko puikus šio laikotarpio vaizdas tiek oficialioje postmaoistinėje istoriografijoje (iki Antidešiniojo judėjimo 1957 m. išvakarių Vairininkas iš esmės vairavęs teisinga kryptimi), tiek gausybės liudytojų atmintyje, liudytojų, kartais tiesiog pasipelnusių (ar bent manusių pasipelnyti) iš pernelyg pasiturinčių savo tėvynainių nelaimių. Taigi valymai ne per daug palietė komunistus (taip pat ir jų intelektualus). Ir vis dėlto tai buvo kruviniausią iš Kinijos komunistų partijos surengtų represijų bangų. Ji nusirito per visą šalį. Savo užmoju, nuoseklumu, trukme (pasitaikė trumpų atokvėpio momentų, bet maždaug kas metai surengiama vis nauja „masinė kampanija“), savo planingumu ir centralizuotumu ji parengė kinų prievartos sistemą kokybiniam šuoliui – „apvalymas“ Janane 1943 m. buvo generalinė repeticija, bet apsiribojanti tik nuošalia milžiniškos šalies sritimi. Kai kuriems socialiniams sluoksniams žudynės virto genocidu, o šito Kinija ligi tol nebuvo patyrusi, bent jau nacionaliniu mastu (net ir mongolai XIII amžiuje nusiaubė tik imperijos šiaurę). Kai kurie košmarai vyko įnirtingo trejų metų pilietinio karo aplinkybėmis: pvz., užėmus Sivandzės miestą Mandžiūrijoje, išžudyta penki šimtai jo gyventojų, nemaža jų buvo katalikai. Be to, 1948 m. įgiję lemiamą persvarą, komunistai liovėsi propagandos tikslais masiškai paleidinėti priešo belaisvius. Dabar šimtai tūkstančių belaisvių, netelpančių perpildytuose kalėjimuose, tapo pirmaisiais naujų perauklėjimo darbų stovyklų (*laodong gaizao*, arba sutrumpintai *laogai*) įniamiais. Jos rūpinosi perauklėjimu ir karo reikmėmis⁵⁰. Tačiau *net ir vykstant karui* baisiausi dalykai dėjosi užnugaryje, toli nuo karo atmosferos.

⁵⁰ Domenach, op. cit., p. 52-55.

Kaimai: parengiamasis darbas ir socialinė inžinerija

Skirtingai nuo 1917 m. rusų revoliucijos, 1949 m. kinų revoliucija plito iš kaimų į miestus. Tad logiška, kad pirma vyko žemės ūkio reformos judėjimas, o tik paskui miestų valymai. Kaip jau matėme, komunistai čia turėjo ilgametę patirtį. Bet, norėdami sudaryti ir paskui kaip nors išlaikyti „vieningą frontą“ su centrine gomindano vyresnybe prieš japonus, nuo 1937 m. jie dangstė šį pagrindinį savo programos punktą. Ir tik po Japonijos pralaimėjimo, 1946 m. kilus pilietiniam karui, kuriam buvo lemta atvesti juos į valdžią, jie atgaivino šį judėjimą. Per visus kaimus LIA „išlaisvintose zonose“ buvo paleista į darbą tūkstančiai profesionalių agitatorių komandų, geriausia iš kito rajono, kad neimtų draugautis su vietos gyventojais, klanais ar slaptosiomis bendrijomis. Liaudies išlaisvinimo armijai žygiuojant į priekį, judėjimas pamažu išsiplėtė iki pietinių ir vakarinių pakraščių (nepalietęs tuo metu Tibeto).

Nereikia apsigauti - būtų klaida tikroje agrarinėje revoliucijoje, vienas po kito apvertusioje aukštyne kojomis šimtus tūkstančių kinų kaimų, matyti vien aukščiau sėdinčiųjų manipuliacijas ir naiviai įsivaizduoti, kad komunistų partija būtų pasitenkinusi tiktai vykdydama „masių valią“⁵¹. Masės turėjo dėl ko jaustis nelaimingos ir trokšti permainų. Viena ryškiausių sutrikusios pusiausvyros priežasčių buvo valstiečių nelygybė: pvz., Ilgojo Vingio (Šansi provincija) kaime, iš kur Williamas Hintonas stebėjo revoliuciją⁵², 7% valstiečių priklausė 31 % dirbamų žemių, 33% kinkomųjų gyvulių. 1945 m. valstybinis tyrimas pripažino, jog 3% kaimo turčių valdo maždaug 26% žemių⁵³. Turtinė nelygybė buvo dvigubai išaugusi dėl didelių palū-

⁵¹ Taip, pvz., teigia Jackas Beldenas (nors jo pateikiami duomenys sako ką kita) viename pačių pirmųjų liudijimų apie Kinijos revoliuciją, *China Shakes the World*, Harmondsworth, Pélcan, 1973 (I leid., 1949).

⁵² William Hinton, *Fanshen*, Paris, Plon, 1971 (versta iš anglų k.)

⁵³ Alain Roux, *La Chine populaire, tome I (1949-1966)*, Paris, Éditions Sociales, 1983, p. 81.

kanų (nuo 3 iki 5% per mėnesį, iki 100% per metus⁵⁴), kurios buvo tarsi kaimo turčių monopolis.

Kaimo turčiai ar tiesiog ne tokie skurdžiai? Pietų pakrantėje esama valdų po kelis šimtus hektarų, tačiau dauguma gerokai kuklesnių „žemvaldžių“ pasitenkina dviem trim hektarais. Ilgajame Vinyje (1200 gyventojų) pats turtingiausias teturi dešimt hektarų. Be to, ribos tarp valstiečių grupių labai neaiškios, nes dauguma kaimiečių priklauso tarpiniams sluoksniams tarp vargšų bežemių ir žemvaldžių, galima sakyti, gyvenančių ne iš savo darbo. Palyginti su milžiniškais kontrastais Rytų Europos kaimuose 1945 m., o Lotynų Amerikoje dar ir šiandien, galima manyti, kad Kinijos kaimo bendruomenėje vyravo sąlyginė lygybė. Ir, kaip sakėme, konfliktai tarp turtingųjų ir vargšų toli gražu nebuvo viena pagrindinių neramumų priežasčių. Mat 1927 m. Hai Lu Fengo komunistai - o pirmausia pats Mao - dėdamiesi visuomenės inžinieriais, gana dirbtinai, veikiau savavališkai apibrėždami ir išvesdami ribas (reikėjo paisyti aparato nustatytą kvotų: nuo 10 iki 20% „privilegiuotųjų“; skaičius priklausė nuo centrinės politikos įnorių ir vingių), mėgino suskirstyti kaimiečius sluoksniais į priešingus polius ir paskelbti, kad toje poliarizacijoje slypi vos ne vienintelė valstiečio nelaimių priežastis. Tada kelią į laimę labai lengva surasti...

Taigi agitatoriai ėmėsi skirstyti valstiečius į keturias grupes: varginguosius, nepasiturinčius, vidutiniokus ir turtuolius - nepatekusieji į šią klasifikaciją daugiau ar mažiau argumentuotai buvo paskelbti „žemvaldžiais“ ir žmonėmis, kurie susiklosčius aplinkybėms bus sudoroti. Kartais, trūkstant aiškių kriterijų ir vargingiesiems įsijautus, dažnai viršijant partijos instrukcijas (jos buvo nepastovios...), prie žemvaldžių priskirdavo turtingus valstiečius. Nežymių kaimo turčių atstovų likimas buvo aiškiai pažymėtas žaidimo pradžioje, bet kelias tam įgyvendinti pasirinktas vingiuotas, nors politiškai tikrai pats efektyviausias: buvo nutarta įtraukti „plačiąsias mases“, bent

⁵⁴ *Ibid.*, p. 82.

jau „įpainioti“, kad nuo tol jos imtų bijoti komunistų pralaimėjimo. Ir jeigu galima, tai sudaryti joms iliuziją, jog jų valia laisva, o naujoji valdžia tik palaiko, vėliau patvirtina jų sprendimus. Iliuzija, be jokių abejonių, nes visur maždaug tuo pačiu metu vyko tas pats procesas ir visur gauti tie patys rezultatai, nors skirtumai tarp konkrečių sąlygų, nelygu kaimas ar rajonas, milžiniški. Šiandien žinoma, kiek komunistams atsiėjo „valstiečių revoliucijos“ dekoracijos. Jie buvo visada pasirengę griebtis teroro, kad kuo greičiau išplėstų senus įsitikinimus – per karą nemaža jaunuolių mieliau buvo linkę bėgti į japonų užimtas zonas negu stoti į LIA. Valstiečių masė, visada apatiška ir dažnai tokia nuolanki žemių savininkams, kad slapčia toliau mokėdavo tradicinius nuompinigių netgi tada, kai naujoji valdžia jas apkarpė (reformos prologas), nė iš tolo nepersiėmė komunistų partijos socialinės bazės idealais. Pagal politinę poziciją agitatoriai tarpusavyje juos skirstydavo į aktyvistus, eilinius, atsilikėlius ir žemvaldžių ramsčius. Paskui jie visokiais būdais klijuodavo šias kategorijas pripažintoms socialinėms grupėms, kol jiems išėjo kažkas panašaus į Frankensteinio sociologiją, irgi paveiktą aibės asmeninių kivirčių ir viešai neišpažįstamų troškimų (pvz., atsikratyti nusibodusio vyro)⁵⁵. Klasifikacija galėjo būti kada tik nori peržiūrėta: norėdama greičiau užbaigti žemių perdalijimą, Ilgojo Vingio kaimo vyresnybė staiga vietoj 95 (iš 240) vargingųjų valstiečių šeimų padarė 28!⁵⁶ Kai dėl komunistų kadry, tai civiliai dažniausiai būdavo priskiriami „darbininkams“, kariškiai „vargingiesiems“ ir „nepasiturintiems valstiečiams“, kai dauguma jų buvo kilę iš privilegijuotų sluoksnių...⁵⁷

Svarbiausias žemės ūkio reformos elementas buvo „apmaudo mitingas“: priešais susirinkusį kaimą pastatomas žemvaldys arba žemvaldžiai, dažnai, duodant toną, vadinami „išdavikais“ (gana sistemini-

⁵⁵ Bianco, minėtas skyrius.

⁵⁶ Hinton, *op. cit.*, p. 649-651.

⁵⁷ Lynn T. White III, *Policies of Chaos: The Organizational Causes of Violence in China's Cultural Revolution*, Princeton, Princeton University Press, 1989, p. 82.

gai jie tapatinami su tikraisiais japonų okupantų kolaborantais, labai greitai „užmirštant“ - išskyrus pačią pradžią, 1946 m. - taip pat „palsydusius“ neturtingus valstiečius. Gal iš baimės prieš tuos, kurie dar vakar buvo galingi, gal iš tam tikro neteisybės suvokimo, dažnai reikalai ilgai neišsijudina, ir partiniai turi padaryti pradžią, imdami stumdyti ir žeminti kaltinamuosius. Tada, paprastai prisitaikeliams prisišliejus prie norinčių išlieti pagiežą, pasipila kaltinimai ir atmosfera ima kaisti. Turint galvoje valstiečių prievartos tradicijas, nesunku suprasti, kad galop žemvaldys pasmerkiamas mirti (jo turtai, žinoma, konfiskuojami) ir neretai nuosprendis įvykdomas čia pat, daugiau ar mažiau aktyviai dalyvaujant valstiečiams. Bet komunistų kadrai dažniausiai siekia, nors ne visada sėkmingai, nugabenti pasmerktą į srities centro teismą, kad patvirtintų nuosprendį. Šis marionečių teatras, kur kiekvienas tiksliai ir su pavėluotu, bet tikru įsitikinimu atlieka savo vaidmenį, padarė pradžią „kovos mitingams“ ir kitokiems savikritikos seansams, kuriuos patyrė arba be atvangos vertė patirti kitus visi kinei, bent jau iki vyriausiojo tvarkdario mirties 1976 m. Tai išsyk rodo didelį kinų tradicinį polinkį į ritualizmą ir konformizmą, o ciniška valdžia gali tuo pasinaudoti ir piktnaudžiauti kada panorėjusi.

Nėra jokių tikslų duomenų, leidžiančių nustatyti aukų skaičių, bet kadangi iš kaimo buvo „reikalinga“ bent viena⁵⁸, tai, regis, mažų mažiausiai jų turėjo būti milijonas, o daugumos tyrinėtojų manymu, maždaug tarp dviejų ir penkių milijonų⁵⁹. Dar nuo keturių iki šešių milijonų kinų „buožių“ iškeliavo papildyti naujutėlių *laogai* ir, be abejo, dvigubai tiek jų skirtingam laikui pateko vietos valdžios „kontrolėn“; jų laukė nuolatinė priežiūra, sunkiausios užduotys, vykstant „masinei kampanijai“ - persekiojimams⁶⁰. Ilgajame Vingyje užmuštų buvo penkiolika, ir tai skatintų manyti, jog aukų būta kur

⁵⁸ A. Doak Barnett et Ezra Vogel, *Cadres, Bureaucracy and Political Power in Communist China*, New York, Columbia University Press, 1967, p. 228.

⁵⁹ Domenach, op. cit., p. 71; Claude Aubert, *Économie et société rurales*, kn. Bergère ir kt. (1990), op. cit., p. 150.

⁶⁰ Domenach, op. cit., p. 70-72.

kas daugiau. Bet reformos procesas čia prasidėjo anksti, na, o po 1948 m. kai kurių kraštutinių buvo atsisakyta. Ilgasis Vingis patyrė skaudų smūgį: buvo išžudyta vietos katalikų draugijos pirmininko šeima (o bažnyčia uždaryta), sumušti vargingi valstiečiai, kurie solidarizavosi su turtingaisiais, konfiskuotas jų turtas, prasidėjo „feodalinių šaknų“ ieškojimas per tris kartas (beveik niekam nepavyko išvengti pražūtingo „perkvalifikavimo“), kankinimai iki mirties reikalaujant atskleisti, kur paslėptas mitinis lobis, tardymai, sistemingai lydimi kankinimų įkaitinta geležimi, po egzekucijos šeimų persekiojimas, palaidojimo vietų kasinėjimai ir išgriovimas; vienas komunistų kadrų, buvęs banditas, katalikas atsimetėlis, privertė keturiolikos metų mergaitę ištekti už savo sūnaus ir kiekvienam vis primindavo: „Mano žodis įstatymas, ir tas, kurį aš pasmerkiu mirti, privalo mirti“⁶¹. Kitame Kinijos pakrašty, Junane, He Liyi tėvas priskiriamas prie „žemvaldžių“ vien todėl, kad senosios valdžios laikais buvo policininkas. Jis nedelsiant nuteisiamas priverstiniais darbais; 1951 m., vietos žemės ūkio reformai pasiekus viršūnę, kaip „klasinis priešas“ jis vežiojamas parodai iš kaimo į kaimą, pasmerkiamas mirti ir nužudomas, nepateikus kaltinimo nė dėl vieno konkretaus veiksmo. Jo vyresnysis sūnus, kariškis, nors ir pradėjęs judėjimą dėl gomindano kareivių prijungimo prie LIA ir už tai buvęs oficialiai pasveikintas, dabar priskiriamas prie „reakcionierių“ ir uždaromas „kontrolei“⁶². Visam tam, nepamirškime, regis, vis dėlto pritaria dauguma kaimiečių, kurie paskui gali išsidalyti nusavintas žemes. Kai kas dėl vienokių ar kitokių priežasčių (dažniausiai giminaičiai) jaučiasi paliestas tų dažnai savavališkų egzekucijų. Kai kieno keršto troškimas bus patenkintas aplinkiniais keliais kultūrinės revoliucijos metu, taip pat ir ultraradikalizmu prieš naująjį es-

⁶¹ Hinton, *op. cit.*, p. 285. Pažymėtina, kad Hintonas širdyje labai palankus kinų komunistui. Bet jis yra nuostabus liudytojas ir pats žemdirbys (Jungtinėse Amerikos Valstijose).

⁶² He Liyi (su Claire Anne Chik), *Mr China's Son - A Villager's Life*, Boulder, Westview, 1993, p. 52-54.

*tablishment*⁶³. Ne visada susidorojimas su atpirkimo ožiais baigdavosi tokiu vieningu valstiečių, užsiglaudusių už partijos „svieto lygintojos“ nugaros, palaikymu, kokio tikėdavosi KP vadovybė.

Faktiškai tikrieji šio plataus judėjimo tikslai pirmiausia buvo politiniai, tada ekonominiai ir tik paskui jau socialiniai. Nors buvo išdalyta 40% žemių, kadangi nedaug kaimuose susidarė privilegijuotųjų, o dar svarbiau – buvo nepaprastas gyventojų tankumas, daugumoje kaimų išėjo taip, kad vargingieji valstiečiai ne ką telaimėjo: po žemės ūkio reformos jų valdos vidutiniškai tesiekė 0,8 hektaro⁶⁴. Kitos regiono šalys (Japonija, Taivanas, Pietų Korėja) tuo pačiu laiku sėkmingai įgyvendino irgi radikalias žemės ūkio reformas, o jų kaimuose nelygybės, ko gero, iš pradžių buvo dar daugiau. Mūsų žiniomis, ten nebuvo nė vienas žmogus, o eksproprijuotiesiems buvo skirta daugiau ar mažiau patenkinama kompensacija. Šiurpi kiniško agrarinės reformos varianto prievarta pirmiausia buvo reikalinga ne pačiai reformai, bet komunistų aparatui, norinčiam pasiglemžti visą valdžią: atsirinkti saulelę aktyvistų – būsimų kadrų ar eilinių komunistų; įvelti į „kraujo paktą“ egzekucijomis susitepusių kaimiečių masę; užsispyrėliams ir abejingiesiems pademonstruoti, kad komunistų partijai parankus kraštutinis teroras. Pagaliau tokiu būdu galima geriausiai sužinoti, kas dedasi kaimė, kokie jo vidaus saitai, o tai svarbiausia norint per trumpą laiką sukaupti pramoninio kapitalo kolektyvizacijos keliu.

Miestai: „dešros taktika“ ir eksproprijacijos

Nors manoma, kad viskas atėjo iš bazės, tačiau po kinų kairiuomenės įsikišimo į Korėjos konfliktą (1950 m. lapkritis) stojus radikalizacijos periodui, Mao Zedongas pats nusprendė viešai sank-

⁶³ Richard Masden, *The politics of revenge in rural China during the Cultural Revolution*, kn. Lipman et Harrell, op. cit., p. 186.

⁶⁴ Werner Meissner, *La voie orthodoxe (1949-1955)*, kn. Bergère ir kt. (1990), op. cit., p. 19.

cionuoti vykstančias žudynes: „Suprantama, mes turime žudyti visus tuos reakcingus elementus, kurie nusipelnė būti nužudyti“⁶⁵. Bet to meto naujovė nėra žemės ūkio reforma, kuri, bent jau Šiaurės Kinijoje,ėjo į pabaigą (ir priešingai, vėliau „išlaisvintoje“ Pietų Kinijoje, o juo labiau neklusniose provincijose, tokiose kaip Guangdongas, 1952 m. pradžioje tam judėjimui dar nebuvo matyti pabaigos)⁶⁶. Veikiau tai nuožmių valymų persimetimas į miestus per seriją kryptingų, tarpusavyje susijusių, kartu ar vienas paskui kitą prasidėjusių „masinių judėjimų“, kurie pamažu visiškai pažabojo įvairias grupes (inteligentus, buržuaziją, net ir pačius smulkausius amatininkus, kitų partijų narius, pernelyg nepriklausomus komunistų kadrus), galinčias sukliudyti KKP totalitarinės kontrolės planui. Ne taip jau toli, tik keleto metų skirtumas, nuo europietišųjų liaudies demokratijų steigimosi laikotarpio „dešros taktikos“: tai periodas, kai sovietų įtaka ekonomikoje, taip pat ir politiniame represiniame aparate akivaizdžiausia. Šiek tiek savo iniciatyva (bet opozicionieriai, klasiniai priešininkai ir plėšikai, tiek vieni, tiek kiti „liaudies valdžios priešai“, dažnai sudaro bendrus grėsmingus junginius) imamasi griežtų priemonių prieš nusikalstamumą ir veltėdžiavimą (prostituciją, lošimo namus, opijaus rūkyklas ir t. t.). Pačios komunistų partijos teigimu, nuo 1949 iki 1952 m. likviduota du milijonai „banditų“ ir, ko gero, kita tiek pasodinta⁶⁷.

Kontrolės sistema, šiaip taip sukurpta *prieš pat* pergalę, netrukus disponavo nemažomis pajėgomis: 1950 m. pabaigoje 5,5 milijono milicininkų, 1953 m. 3,8 milijono propagandininkų (arba aktyvistų), 75 000 informatorių jiems koordinuoti (ir prižiūrėti jų uolumui...). Tobulinant gomindano prisimintą tradicinę savitarpio kontrolės sistemą (*baojia*), miesto gyventojai suskirstomi grupėmis (po 15-20 šeimų), kurias šefuoja gyventojų komitetai, savo ruožtu pavaldūs gatvės ar

⁶⁵ *Commentaires sur le travail de répression et de liquidation des contre-révolutionnaires*, cit. iš *The Cambridge History of China*, vol. 14, p. 89.

⁶⁶ Roux, *op. cit.*, p. 164.

⁶⁷ Domenach, *op. cit.*, p. 67 ir 80.

kvartalo komitetams⁶⁸. Niekas negali pro juos prasmukti - bet koks naktinis vizitas, vienos dienos ar ilgesnė „pašalinio asmens“ viešnagė turi būti užregistruota miesto gyventojų komitete. Ypač žiūrima, kad kiekvienas turėtų tvarkingą *hukou*, pažymėjimą, jog esi įrašytas miesto gyventojų registre, pirmiausia dėl to, kad būtų išvengta „stichiškos“ kaimiečių migracijos. Tad mažiausias funkcionierius tampa lyg ir policijos pagalbininku. Policija, jos branduolys (kaip ir teismo arba kalėjimų personalo), pradžioje sudarytas iš senojo režimo pareigūnų (kai tik bus nebereikalingi, jie taps „natūraliais“ būsimų vają taikiniaus), greitai auga: 1949 m. gegužės mėnesį, paėmus Šanchajų, buvo 103 policijos postai, metams pasibaigus - 146⁶⁹. Saugumo (politinės policijos) kariuomenė išaugo iki 1,2 milijono žmonių⁷⁰. Visur, net pačiame mažiausiame miesteliūkštyje, jie atidarinėja improvizuotus kalėjimus, jau esantys kalėjimai prigrūsti kaip niekad, sąlygos juose tiesiog nepakeliamos: šimto kvadratinų metrų kameroje sugrūsta iki 300 kalinių, o centriniame Šanchajaus kalėjime laikoma 18 000. Bado racionas, sekinantis darbas, nežmoniška disciplina, nuolatinis fizinis smurtas (pvz., galva einant būtinai turi būti nuleista, pakėlęs gausi smūgį šautuvo buože). Mirštamumas, iki 1952 m. tikrai kur kas didesnis negu 5% per metus (vidutiniškas *loagai* stovyklose 1949-1978 m.), gali pasiekti 50% per šešis mėnesius vienoje Guangsi brigadoje, kur kai kuriose Šansi kasyklose per dieną mirdavo po 300 žmonių. Sadistiškiausi kančios čia kasdienybė, dažniausias iš jų - kai kalinys pakabinamas už riešų ar už nykščių. Vienas kinų šventikas numirė po 102 valandų nepertraukiamo tardymo. Bet koks galvijas gali siautėti kaip įsigėdęs: pasakojama, esą vienas stovyklos komendantas per metus nužudęs ar liepęs gyvus palaidoti 1320 kalinių. Tais laikais gana dažnai pasitaikydavo maištų (nespėta morališkai sugniuždyti kali-

⁶⁸Meissner, minėtas skyrius, p. 25.

⁶⁹White, *op. cit.*, p. 93.

⁷⁰Domenach, *op. cit.*, p. 86.

nių, tarp jų buvo daug kariškių), kurie baigdavosi tikromis skerdynėmis. Iš 20 000 Jančango naftos gavybos aikštelių katorgininkų keli tūkstančiai buvo nubausti mirtimi. 1949 m. lapkritį vienoje miško kirtavietėje tūkstantis iš penkių tūkstančių riaušininkų palaidoti gyvi⁷¹.

„Atsikratymo kontrrevoliuciniais elementais“ kampanija prasidėjo 1950 m. liepą, o 1951 m. vienas po kito paleistos į darbą dvi kampanijos: „Trijų Anti“ (prieš valstybės ir partijos kadrų korupciją, lėšų švaistymą ir biurokratizmą) bei „Penkių Anti“ (prieš kyšius, sukčiavimą, vengimą mokėti mokesčius, prieš tarnybinius nusižengimus ir valstybės paslapčių paskelbimą; šitai taikoma buržuazijai). Taip pat „mąstymo reformos“ kampanija, nukreipta prieš suvakarėjusius inteligentus: nuo šiol jie privalės reguliariai lankyti „perauklėjimo“ kursus ir rodyti „pažangą“ savo darbo kolektyvuose (*danwei*). Laiko sąsaja tarp visų tų judėjimų rodo, kad iš esmės nė vienas miesto elito narys negalėjo jaustis saugus. Pati sąvoka „kontrrevoliucionierius“ tokia neaiški, tokia plati, kad pakanka menkiausio nukrypimo nuo KP linijos dabar ar praeityje, ir būsi pasmerktas. Tai reiškė beveik neribotą represinės valdžios įgaliojimų perdavimą vietiniams ar įmonių partijos sekretoriams. Centro padrąsinti ir jo „geležinio kumščio“, tai yra saugumo, remiami, jie netruks tuo pasinaudoti ir net papiktnaudžiauti. Čia tinka Alaino Rouxo terminas „raudonasis teroras“, ypač kalbant apie baisiuosius 1951 metus⁷².

Turimi skaičiai kalba patys už save: Šanchajuje per vieną naktį areštuota 3000 žmonių (o per keturis mėnesius 38 000), Pekine per vieną dieną paskelbta 200 mirties nuosprendžių, kurie tuoj pat buvo viešai įvykdyti, tame pačiame mieste per devynis mėnesius įvyko 30 000 kaltinimo mitingų, Kantone per dešimt mėnesių areštuota 89 000 žmonių, iš jų 23 000 paskelbtas mirties nuoprendis

⁷¹ *Ibid.*, p. 94-101.

⁷² Roux, *op. cit.*, p. 170.

⁷³ Domenach, *op. cit.*, p. 77-78.

Patikrinta 450 000 privačių įmonių (iš jų beveik 100 000 vien tik Šanchajuje), geras trečdalis jų šeiminingų ir daug įmonių personalo apkaltinta nusižengimais (dažniausiai vengimu mokėti mokesčius), ir jiems paskirtos daugiau ar mažiau griežtos sankcijos (apie 300 000 nuteista laisvės atėmimu)⁷⁴. Ypač akylai buvo stebimi Kinijoje gyvenantys užsieniečiai: nuo 1950 m. areštuota 13 800 „šnipų“, ypač dvasininkų, iš jų vienas vyskupas italas nuteistas kalėti iki gyvos galvos. Rezultatas: 1950 m. buvo 5500 katalikų misionierių, 1955 m. liko dešimt - taigi kinų tikintiesiems teks savo kailiu patirti visą represijų sunkumą: po 1955 m. jų areštuota mažiausiai 20 000, o šimtai tūkstančių visų konfesijų krikščionių bus įkalinta per du kitus dešimtmečius⁷⁵. Buvusieji gomindano politiniai ir kariniai kadrai, kurie 1949 m., stengiantis pristabdyti jų plūdimą į Taivaną ir Honkongą, buvo triukšmingai amnestuoti, nepraėjus nė dvejiems metams išnaikinami: spauda visai rimtai pareiškia, kad „nepaprasta masių kantrybė, parodyta reakcionieriams, turi ribas“. Prie represijų prisideda ir Baudžiamasis kodeksas: „kontrrevoliucionierius“ suskirstant į „aktyviusius“ ir „istorinius“, taip pat pastaruosius persekiojant, įvedamas retroaktyvumo principas. Be to, kaltinamąjį, nepadariusį nieko, už ką baudžiama įstatymu, leidžiama teisti pagal „analogiją“ (remiantis artimiausio nusižengimo traktavimu). Bausmės nepaprastai griežtos: aštuoneri metai kalėjimo - tai praktiškai minimumas už „eilinius“ nusikaltimus, norma - apie dvidešimt metų.

Labai sunku viską susumuoti, bet pats Mao 1957 m. paminėjo, kad tuo laikotarpiu likviduota 800 000 kontrrevoliucionierių. Matyt, miestuose įvykdyta mažiausiai milijonas mirties nuosprendžių, tai sudarytų trečdalį labiausiai tikėtinų kaimo „likvidacijų“ skaičiaus: kadangi tuo metu vienam miestiečiui teko penki kaimiečiai, galima manyti, kad baisiausios represijos siautėjo mieste. Vaizdas dar

⁷⁴ *Ibid.*, p. 79.

⁷⁵ *Quinze ans de persécution contre les catholiques en Chine communiste*, dvimėnėsinis žurnalas *Est et Ouest*, 1966 m. rugsėjo 16-30, p. 4-9; Domenach, op. cit., p. 504.

niūresnis prisiminus apie pustrečio milijono „perauklėjimo stovyklų“ kalinių, atstovaujančių 4,1% miesto gyventojų (atitinkamai 1,2% įkalintų kaimiečių)⁷⁶, taip pat labai dažnas persekiojamų ir nerimo apimtų žmonių savižudybes, kurių, Chow Ching-weno manymu, iš viso buvo iki 700 000⁷⁷. Kai kuriomis dienomis Kantone būdavo priskaičiuojama iki penkiasdešimties nusižudžiusių kontrrevoliucionierių. Miestietiški valymai faktiškai pasižymėjo tomis pačiomis ypatybėmis kaip ir žemės ūkio reforma ir skyrėsi nuo beveik išimtinai policinių ir slaptų valymų, vykusių SSRS. Kinijoje daugelį netinkamų policijos veiksmų reguliuoja partijos vietos komitetas ir stengiamasi kuo daugiau gyventojų įtraukti į represijas, suprantama, nesuteikiant jiems daugiau realios sprendimų galios negu kaimuose.

Darbininkai, šefuojami gatvės komitetų, eina šturmuoti „kapitalistinių tigrų irštvų“, priverčia juos atversti savo sąskaitų knygas, išklausti kritiką ir pateikti savikritiką, sutikti, kad nuo šiol valstybė kontroliuos jų verslą. Tie, kurie iki galo „atgailauja“, bus pakviesti dalyvauti tyrimo grupėse ir skųsti savo kolegas, jei kuris nors kiek susvyruoja, ratas prasideda iš naujo... Maždaug tas pat su inteligentais: darbovietėse privalu dalyvauti „paklusnumo ir atgimimo“ susirinkimuose, sąžiningai išpažinti savo klystkelius, rodyti, kad nuo šiol nuoširdžiai nutraukei ryšius su „liberalizmu“, „vakarietiškumu“, kad supratai „Amerikos kultūrinio imperializmo“ žalą, kad nugalėjai savo viduje „senąjį žmogų“ su jo abejonėmis ir autonomiška galvosena. Tai gali užimti iki dviejų mėnesių per metus, tuo laiku bet kokia veikla draudžiama. Čia kaltintojai dar turi laiko, ir nėra jokio būdo iš jų ištrūkti, nebent per savižudybę, – tokį sprendimą, sutinkamai su tradicija, pasirenka tie, kurie nori išvengti gėdingo išsižadėjimo, negarbingos prievolės skųsti kolegas, arba paprasčiausiai tie, kurie vieną dieną pasijunta palūžę. Tuos pačius reiškinius, tik platesnio masto ir su fizine prievarta, vėl atpažinsime kultūrinė-

⁷⁶ Domenach, *op. cit.*, p. 80-81.

⁷⁷ Paimta iš *The Cambridge...*, vol. 14, p. 88.

je revoliucijoje. Miestų gyventojai su visa savo veikla patenka į absoliučią partijos kontrolę. Įmonių vadovai, 1951 m. priversti atskleisti savo sąskaitas, prislėgti mokesčių, nuo 1953 m. gruodžio priverstinai turėję atverti savo kapitalą valstybei, o 1954 m. rašyti į viešąsias aprūpinimo draugijas (tuomet buvo įvestas visuotinis normavimas), 1955 m. spalį vėl gavę susitaikyti su generaliniu patikrinimu, nespėjo atsikvėpti, kai 1956 m. sausį jiems „pasiūloma“ kolektyvizacija, mainais pažadant kuklią rentą iki gyvos galvos, o kartais technikos direktoriaus vietą buvusioje bendrovėje (kultūrinė revoliucija išsigins tų pažadų). Vienas užsispyrėlis iš Šanchajaus, savo darbininkų dėl įvairių motyvų paduotas į teismą, per porą mėnesių buvo sužlugdytas, paskui išsiųstas į darbo stovyklą. Visiškai apiplėšti individualių įmonių savininkai dažnai žudosi. Su didelių bendrovių šeiminkais elgiamasi kur kas geriau: gali prireikti ne tik jų kompetencijos, bet neretai ir jų ryšių su įtakingomis ir turtinomis užjūrio kinų organizacijomis, dėl kurių paramos tuomet vyko žiaurios varžybos su Taivanu⁷⁸.

Žmonių traukimo mašina nesustojo. Tiesa, 1950-1951 metų kampanijos 1952 ar 1953 metais buvo paskelbtos užbaigtomis. Visas rezultatas – kad paprasčiausiai sumažėjo malimui grūdų. Tačiau represijos neatlyžo ir 1955 m. buvo paskelbta nauja, „nusikratymo pasislėpusiais kontrrevoliucionieriais“ kampanija (*sufan*), ypač prieš inteligentus, dabar net ir senus partijos pakeleivius, išdrįsusius parodyti nors truputį nepriklausomumo. Antai puikus rašytojas marksistas Hu Fengas, didžiai gerbiamo Lu Xuno mokinys, 1954 m. liepą Centro komitetui pasiskundė dėl „penkių durklų“ (ypač dėl kūrybos pajungimo „generalinei linijai“), kuriuos rašytojams į galvą smeigia partijos suvaržymai. Gruodžio mėnesį prieš jį sukurta didžiulė kampanija: visi žinomi intelektualai privalejo vienas per kitą jį smerkti, vėliau ant jo buvo užsiundytos „masės“. Visiškai izoliuotas Hu 1955 m. sausį pateikė savikritiką, bet ši buvo atmesta. Liepą su 130 „bendrininkų“ areštuotas, jis

⁷⁸ White, *op. cit.*, p. 104-124.

dešimtį metų trūnys lageryje. 1966 m. areštuotas antrą kartą, klajos po kalėjimus, kol 1980 m. bus visiškai reabilituotas⁷⁹. Pirmą kartą masiškai paliesti ir partijos nariai: *Liaudies dienraštis* skelbia, kad jų gretose esą 10% „pasislėpusių išdavikų“, ir, regis, į tą skaičių buvo orientuotasi nustatant interpeliacijų kvotas.

Vienas šaltinis mini, kad *sufano* metu areštuota 81 000 žmonių (atrodytų ne taip jau daug), kitas - kad buvo 770 000 mirusių. Kinija pilna paslapčių... Kai dėl garsiųjų „Šimto žiedų“ (1957 m. gegužė-birželis), masinių represijų plotmėje jie yra šių viena po kitos einančių kampanijų ciklo dalis. „Nuodingų ūglių“ sutraiškymas - tai kartu ir vilčių bei polėkių, pabudusių per keletą trumpų Mao paskelbto, paskui atšaukto liberalizavimo savaikių, sugniuždymas. Jis turėjo dvigubą tikslą: kaip ir per visą apvalymo kampaniją (kartkartėmis tai buvo daroma net kalėjime⁸¹), iš pradžių paskatinti spontanišką žodį, kitokią nuomonę, kad paskui būtų lengviau sutriuškinti tuos, kurie atskleidė savo „blogas mintis“; antra - leidus tokią aštrią kritiką, jos akivaizdoje atkurti partijos aparato vienybę subūrus jį apie radikalią savo pirmininko poziciją, kai SSKP XX-asis suvažiavimas akcentavo toje pačioje Kinijoje tendenciją legalizuoti represinius veiksmus (tribunolai turį geriau kontroliuoti saugumo veiklą ir bausmių vykdymą⁸²). Tai sustiprino ir Mao kultą. Reikšminga, kad inteligentai komunistai, nudegę nagus po Janano įvykių, visi apdairiai laikėsi atokiau. Bet šimtai tūkstančių naivuolių, dažnai 1949 metų „pakeleivių“ ir ypač priklausančių pakalikiškoms „demokratinėms partijoms“, dėl kurių KP nutarė, jog neverta jų naikinti, pakliuvo į savo pačių spąstus, kai staiga įvyko posūkis į „antidešinįjį“ kursą. Egzekucijų tada buvo nedaug, bet nuo 400 000 iki 700 000 kadrų (mažiausiai 10% kinų inteligentų, įskaitant technikus ir inžinierius), kuriems prikabinotos žė-

⁷⁹ Jacques Andrieu, *Le mouvement des idées*, iš Bergère ir kt. (1990), op. cit., p. 268-269.

⁸⁰ Domenach, op. cit., p. 118.

⁸¹ Jean Pasqualini (ir Rudolph Chelminski), *Prisonnier de Mao: sept ans dans un camp de travail en Chine*, Paris, Gallimard, 1975, versta iš Delahaye (angl. leid., 1973).

⁸² Plg. Domenach, op. cit., p. 121-126.

minančios etiketės „dešinysis“, gerus dvidešimt metų turės atgailauti lageryje arba kokiame tolimame Dievo apleistame kaime, jeigu tiek laiko išgyvens, ištvers 1959-1961 metų badą, neviltį ar pasišovusių atnaujinti jų persekiojimą chunveibinų („raudonųjų sargybinių“) viesulą po dešimties metų – pirmųjų rehabilitacijų teks palaukti iki 1978 m. Negana to, milijonai kadry (vien tik Henane 100 000⁸³) ir studentų buvo laikinai arba iš principo visam laikui „įkurdinta kaime“: sankcija numatyta juos pasiųsti į atšiaurius kaimus, bet tikrasis jos tikslas – pasirengti Didžiajam šuoliui, kurio židinis turėjo būti ten.

„Kovos“ prieš dešinumą periodu žmogus iki teismo izoliavimo patirdavo socialinę izoliaciją. Niekas daugiau nenorės jo pažinti, net šlakelio karšto vandens nepaduos. Jis turi eiti į savo darbą, bet tik tam, kad klotų išpažintį po išpažinties ir kęstų „kritikos ir auklėjimo“ mitingus. Kadangi gyvenamoji vieta neatskirama nuo darbovietės, kaimynai, kolegos, o dar labiau jų vaikai⁸⁴, neduos ramybės: patyčios, įžeidinėjimai, draudimas vaikščioti kairiąja puse, „jeigu jau esi dešinysis“, vaikų skaičiuotė, kurios pabaiga: „liaudis su dešiniu juo mirtinai kovos“⁸⁵. Aišku, su viskuo turi susitaikyti neprieštaraudamas, kad dar labiau neapsunkintum padėties⁸⁶. Nesunku suvokti, jog tuo metu buvo daug savižudybių. Per nesuskaičiuojamas kvotas ir kritikos seansus, taip pat per valymus, kurie – biurokratijos stebuklas – privalėjo paliesti ne mažiau kaip 5%⁸⁷ kiekvieno

⁸³ Jean-Luc Domenach, *Aux origines du Grand Bond en avant: le cas d'une province chinoise, 1956-1958*, Paris, Éditions de l'EHESS et Presses de la FNSP, 1982, p. 151.

⁸⁴ Po dešimties metų iš jų išaugs chunveibinai – šita pati pirmoji porevoliucinė karta buvo kaip reikiant išauklėta...

⁸⁵ Veiksmažodis „kovoti“ čia reiškia ką nors kolektyviai smerkti, versti gailėtis, o jeigu ne, reikalauti tokiam teismo. Tai ne paprastas „mūšis“, nes auka negali gintis net žodžiu. Iš anksto susitariama, ar pakaks keiksmų, gal trenkti vieną kitą smūgi, o galbūt prieš iki to, kad auka bus negyvai užtvatyta (įprastas dalykas žemės ūkio reformos ir kultūrinės revoliucijos laikais, retkarčiais ir tarp šių laikotarpių).

⁸⁶ He, op. cit., p. 3-8.

⁸⁷ Tas skaičius taip dažnai minimas „kampanijų“ metu, kad, rodos, turi magišką reikšmę. Bet jis dažniausiai rodo minimumą, apie mažesnę nėra ko nė kalbėti. Jį vėl sutiksime Pol Poto kalboje: „atspirtis“ čia bus itin svarbi...

darbo kolektyvo narių (universitetuose, kurie pasižymėjo per „Šimtą žiedų“, 7%); svarbiausių kultūros įstaigų vadovybėje įsitaisto partijos funkcionieriai - pirmosios amžiaus pusės įvairiaspalvis Kinijos intelektualinis ir meninis suklestėjimas buvo numarintas, pražudytas. Vėliau raudongvardiečiai mėgins išdildyti net prisiminimą apie jį⁸⁸.

Štai tada subrendusi maoistinė visuomenė iš tikrųjų įgavo formą. Net kultūrinės revoliucijos smūgiai ją destabilizuos tik trumpam. Teks palaukti pirmų didžiųjų Deng Xiaopingo reformų, kol bus galima užversti puslapį. Tam pamatu galėtų būti Vairininko priesakas: „Neužmirškite klasių kovos!“ Viskas paremta grynai visuotiniu etikečių klijavimu, pradėtu dar kaimuose su agrarine reforma, mieste su „masiniais“ 1951 m. judėjimais, bet užbaigtu tik apie 1955 m. Tame procese tam tikrą vaidmenį atlieka darbo kolektyvas, bet reikšminga, kad visuomet paskutinį žodį taria policija... Ir vėl kalbama apie iš piršto išlaužtą visuomenės suskirstymą, taip pat ir apie šėtoniškus padarinius dešimtims milijonų žmonių. 1948 m. vienas komunistų kadrų iš Ilgojo Vingio teigė, kad „būdas užsidirbti duoną lemia mąstymo būdą“⁸⁹. Ir atvirkščiai, jei laikysimės maoistų logikos. Socialinės grupės (apibrėžtos gana savavališkai) ir politinės grupuotės sumaišomos, kad paskui būtų galima viską suskirstyti į vienus tokius, kitus tokius: į „raudonąsias kategorijas“ (darbininkai, vargingieji ir nepasiturintys valstiečiai, partiniai kadrai, LIA kareiviai ir „revoliucijos kankiniai“) ir „juodąsias kategorijas“ (žemvaldžiai, turtingieji valstiečiai, kontrrevoliucionieriai, „nepatiki elementai“ ir dešinieji). Tarp šių grupių esama „neutrialių kategorijų“ (pvz., inteligentai, kapitalistai ir kt.), bet jos laikui bėgant suplakamos su „juodaisiais“, kartu su deklasuotais elementais, veltėdžiais, „kapitalistinį kelią pasirinkusiais partiniais darbuotojais“ ir šnipais. Taigi kultūrinės revoliucijos metu inteligentai oficialiai taps „devinta dvojiančia (juodąja) kategorija“. Etiketė, kad ir ką darytum, prilips tau

⁸⁸ Mac Farquhar et Fairbank, *op. cit.*, p. 257.

⁸⁹ Hinton, *op. cit.*, p. 484.

tiesiai prie odos: dešinysis, nors oficialiai ir „reabilituotas“, visada bus pirmos masinės kampanijos taikiny ir niekada neturės teisės sugrįžti į miestą⁹⁰. Pragariška sistemos logika tokia, kad su priešais reikia kovoti, kartais ir žudyti, o jų „atsargas“ reikia papildyti plečiant inkriminuojamas charakteristikas arba kam nors paslydus: pvz., komunistinis kadrų gali tapti dešiniuoju.

Nesunku suprasti, kad kalbama ne tiek apie socialines klases marksistiniu požiūriu, kiek apie panašias į indų kastas (reikia pabrėžti, tradicinėje Kinijoje nieko panašaus nebuvo). Viena, į ką iš tiesų reikia atkreipti dėmesį, nepaisant milžiniškų vėlesnių sukrėtimų, tai socialinė situacija *prieš* 1949 m. Kita vertus, kas taikoma šeimoms galvai, automatiškai pereina vaikams (ir atvirkščiai, žmonai lieka „mergautinė etiketė“). Šitoks paveldimumas siaubingai sukausto visuomenę, kuri save vadina revoliucine, ir varo į neviltį „nelaimingai gimusius“. „Juodieji“ ir jų vaikai faktiškai patiria sistemingą diskriminavimą, kad ir stojant į universitetus ar savo veikloje (1957 m. liepos mėnesio direktyva), taip pat ir politiniame gyvenime. Jiems bus labai sunku gauti leidimą santuokai su „raudonuojū“, o ir visuomenė linkusi nuo jų atsiriboti – niekas nenori užsitraukti valdžios nemalonės bendraudamas su tokiais „abejotinais“ žmonėmis. Kaip tik su kultūrine revoliucija etikečių klįjavimas pasieks aukščiausią laipsnį ir duos visiškai netikusių vaisių net pačiam režimui.

Didžiausias istorijoje badas (1959-1961)

Vakaruose ilgai sklandė mitas: žinoma, Kinija ne demokratijos įsikūnijimas, bet „Mao bent jau sugebėjo duoti puodelį ryžių kiekvienam kinui“. Deja, nieko nėra klaidingesnio. Pirma, kaip tuojau pamatysime, nuo Mao valdymo pradžios iki pabaigos maisto išteklių vienam gyventojui kiekis, nors nedaug kada istorijoje buvo pareikalauta iš valstietijos tiek jėgų, tikriausiai ne kažin kiek padidėjo. O

⁹⁰ patyrė He Liyi, *op. cit.*

antra, ir ypač, Mao ir jo sukurta sistema tiesiogiai atsakingi už visais laikais (tikėkimės, ir ateityje...) visose šalyse absoliučiai pragaištingiausią badą.

Sutikime, kad Mao neturėjo tikslo masiškai išmarinti savo tėvynainius. Bet mažiausia, ką galima pasakyti, - kad milijonai iš bado mirusių žmonių jam beveik nerūpėjo. Jo pagrindinis rūpestis tais tamsiais metais, regis, buvo kiek galima neigti tikrovę, dėl kurios jis žinojo galįs būti apkaltintas. Katastrofai ištikus nelengva sušaisyti, *kur* kaltas pats planas, o *kur* nuolat buksuojantis jo įgyvendinimas. Bet koku atveju tai tiesiog parodo, kad KP vadovybė, o ypač jos galva, neišmano ekonomikos, nepažįsta šalies, pasikliauja vien savimi ir laikosi voliuntaristinio utopizmo. 1955-1956 m. kolektyvizacija daugumos valstiečių buvo sutikta veikiau palankiai: susibūrė savas kaimas, o ir teisė pasitraukti iš kooperatyvo nebuvo tuščias žodis - 1956-1957 m. Guangdonge tuo pasinaudojo 70 000 šeimų, o daug kolektyvų buvo paleisti⁹¹. Ši tariama sėkmė ir geras 1957 metų derlius pastūmėjo Mao 1958 m. rugpjūtį nepatikliesiems įpiršti ir prievarta primesti tiek Didžiojo šuolio tikslus (1957 m. gruodį paskelbtus, 1958 m. gegužę sukonkretintus), tiek numatomą priemonę jiems pasiekti - liaudies komuną.

Sumanyta iškart ir per labai trumpą laiką („treji metai nepriteklių ir tūkstantis metų laimės“, - tikina madingas lozungas) apversti aukštyn kojomis valstiečių gyvenimo būdą, prievarta sugrupavus juos į milžiniškus junginius, po tūkstančius ir net dešimtis tūkstančių šeimų, kur viskas, pradedant valgiu, bendra; pasitelkus farao-niškus drėkinimo įrenginius ir naujus žemdirbystės metodus, nepaprastai padidinti žemės ūkio produkcijos apimtį; galiausiai panaikinti skirtumą tarp darbo žemės ūkyje ir pramonėje, visur įkuriant pramoninius objektus, ypač nedideles aukštakrosnes (ne taip toli nuo chruščioviškojo „agromiesto“). Tiek naujosios kaimo įmonės,

⁹¹ Justin Yifu Lin, *Collectivization and China's Agricultural Crisis in 1959-1961*, Journal of Political Economy, 1990, vol. 98, Nr. 6, p. 1228-1250.

tiesk žemės ūkio produkcijos perteklius, kurį komunos perleis valstybei ir jos kontroliuojamai sunkiajai pramonei, turėjo užtikrinti, kad kiekviena bendruomenė pati patenkintų savo poreikius ir padidėtų pramonės augimo tempai: sutinkamai su šia gražia svajone, kuri, kaip sakoma, padaro komunizmą ranka pasiekiamą, kapitalo kaupimas ir spartus gyvenimo lygio kilimas gali eiti koja į koją. Tereikia įgyvendinti viršūnėse užbrėžtus tikslus...

Keletą mėnesių atrodė, kad viskas klostosi kuo puikiau. Dieną naktį, vėlyje plazdant raudonoms vėliavoms, dirbama, gaminama „daugiau, greičiau, geriau ir ekonomiškiau“, vietos vadovai skelbia rekordą po rekordo, ir planų kartelė keliama vis aukščiau ir aukščiau - iki 375 milijonų tonų grūdų 1958 m., t. y. dvigubai daugiau negu pernai (195 milijonai tonų, visai nemenkas kiekis); o gruodį bus paskelbta, kad rezultatas pasiektas, tiesa, pirmą išvartus į laukus Centrinio statistikos biuro personalą, žinoma, sudarytą iš „dešiniųjų“, nes šis pareiškė abejojimą... Didžioji Britanija, kurią Didžiojo šuolio dėka Kinija turėjo pralenkti per penkiolika metų, dabar turės būti pasivyta per dvejus. Kadangi, užtikrina pirmininkas, „situacija puiki“, tai keliamos produkcijos normos, didinamos privalomos pyliavos, duodamas nurodymas atlaisvinti laukus dirbtuvėms. Į pavyzdines pretenduojanti Henano provincija kilniaširdiškai perleidžia 200 000 savo darbininkų toms, kurios negali pasigirti tokiais gerais rezultatais⁹². „Socialistinis lenktyniavimas“ skverbiasi vis gilyn: visiškai panaikinami privatūs sklypeliai ir laisvi turgūs, atimama teisė išeiti iš kolektyvo, visi metaliniai reikmenys surenkami ir perlydomi į plieną, kartais surenkamos net medinės durys aukštakrosnėms kūrenti. Kaip kompensacija visos bendros maisto atsargos suvalgomos per atmintinus banketus. „Mėsos valgymas buvo laikomas revoliuciniu aktu“, - prisimenama Šansi provincijoje⁹³: jokių rūpesčių, derlius turėjo būti

⁹² Domenach (1982), *op. cit.*, p. 152.

⁹³ William Hinton, *Shenfan*, New York, Random House, 1984.

pasakiškas... „Valiai paklūsta viskas“, - skelbė antraštės Henano spaudoje, provincijos hidraulikos specialistų suvažiavime 1957 m. spalį⁹⁴.

Bet greitai vadovai, kurie kartais dar išeidavo iš Užgintojo miesto (tik ne Mao), gavo pažvelgti tiesai į akis: pasiklovę apsimestiniu optimizmu, neišvengiama sėkme ir Didžiojo žygio mitinių vadovų, įpratusių ekonomiką ir darbo jėgą tvarkyti kaip kariuomenę žygyje, neribota galia, jie pakliuvo į savo pačių spąstus. Darbuotojui mažesnė rizika klastoti savo statistiką, nors ir tektų visiškai išsunkti pavaldinius, kad tik atiduotų kas priklauso, negu prisipažinti neįvykdžius šventų švenčiausios užduoties: Mao laikais „nuslysti į kairę“ (kadangi voliuntarizmas, dogmatizmas ir prievarta priskiriami kairei) visada ne taip pavojinga kaip būti dešiniąja vidutinybe. 1958—1959 m. kuo labiau meluojama, tuo greičiau iškylama: kiekvienas išsisukinėja, visi „termometrai“ sudaužyti, o potencialūs kritikai kalėjime arba drėkinimo įrenginių statybose.

Tragedijos priežastys taip pat ir techninės. Kai kurie agronomijos metodai, tiesiog paimti iš sovietų akademiko Lysenko, besiremiantys voliuntaristiniu genetikos neigimu, Kinijoje, lygiai kaip ir Vyresniojo brolio šalyje, gyna dogma. Primesti valstiečiams, jie duoda pragaištingų rezultatų: tuomet, kai Mao teigia, kad „draugijoje [javams] lengviau augti, kartu augdami jie geriau jaučiasi“⁹⁵, kūrybingas klasinio solidarumo taikymas gamtai - be proto sutankinti pasėliai (tankumas penkis ar dešimt kartų didesnis už normalų) nustelbia jaunus augalus, gilus arimas išdžiovina žemę arba iškelia į paviršių druską, kviečiai ir kukurūzai viename lauke nėra labai gera kompanija, o tradicinių rugių pakeitimas kviečiais šaltose Tibeto aukštumų žemėse tiesiog katastrofa. Kitos „klaidos“ - liaudies iniciatyva: išnaikinus grūdus lesančius žvirblius, priviso parazitų; nemaža bet kaip

⁹⁴ Domenach (1982), *op. cit.*, p. 149.

⁹⁵ *Mao, discours secret*, kn. Roderick Mac Farquhar, Timothy Cheek et Eugene Wu (leid.), *The Secret Speeches of Chairman Mao*.

įtaisytų ir prastai sujungtų hidraulikos įrenginių pasirodė esą niekam tikę ir net pavojingi (pagreitėjusi erozija, rizika, jog sugrius vos pakilus vandens lygiui), o jų statyba kainavo daug žmonių gyvybių (10 000 iš 60 000 darbininkų vienoje Henano statyboje); užgaida statyti ant kortos ateitį dėl didelio javų derliaus (kaip ir su plienu pramonėje - *big is beautifull*) sužlugdo „mažas“ pagalbinės žemės ūkio šakas, įskaitant ir gyvulininkystę, dažnai būtinas mitybos pusiausvyrai; Fudziane labai pelningos arbatos plantacijos paverstos ryžių laukais.

Pagaliau ekonomikos plotmėje tai ir lėšų asignavimas, kuris paaiškėjo esąs pragaištingas: kapitalo kaupimo procentas pasiekė beprecedentinį lygį (43,4% 1959 m.⁹⁶), bet tai sukišama dideliems drėkinimo įrenginiams, kurie dažnai neužbaigiami arba pastatomi kaip pakliuvo, o ypač masiškai plėsti urbanistinių centrų pramonei (Kinija „žingsniuoja dviem kojomis“, skelbia garsus maoistų lozungas, bet visas kraujas iš žemdirbystės „kojos“ turi sutekėti į pramoninę). Netikęs kapitalo asignavimas nulėmė tokius pat netikusius darbo jėgos asignavimus: 1958 m. valstybinės įmonės įdarbino nei daugiau, nei mažiau kaip 21 milijoną naujų darbininkų, vadinasi, šis sektorius per metus išaugo 85%! Rezultatas: nuo 1957 iki 1960 m. gyventojų nežemdirbių padaugėjo nuo 15 iki 20% - ir visus juos turės išmaitinti valstybė⁹⁷. O darbingi kaimiečiai buvo panaudojami viskam (prie didžiųjų darbų, plieno mikroliejyklose, kurių visa produkcija dažniausiai vienas šlamštas, griauti buvusius kaimus ir statyti naujas gyvenvietes ir t. t.), tik ne žemei dirbti. Po „nuostabaus“ 1958 m. derliaus net buvo sugalvota, jog galima būtų 13% sumažinti pasėlių plotą⁹⁸. Šių „ekonominių svaičiojimų ir politinės melagystės“⁹⁹ samplaiškos rezultatas - 1960 m. derlius, kurio valstiečiai net nebeturėjo jėgų nuimti. Henano provincija - pirmoji pasiskelbusi „100% hidrofikuo-

⁹⁶ Mac Farquhar et Fairbank, *op. cit.*, p. 380.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 369.

⁹⁸ Idem.

⁹⁹ Domenach (1982), *op. cit.*, p. 157.

ta" (visi įmanomi drėkinimo įrenginių ir užtvankų statybos darbai iš principo atlikti) - bus viena ir labiausiai nukentėjusių nuo bado (kaip spėjama, nuo dviejų iki astuonių milijonų mirusiųjų¹⁰⁰). Prievolės valstybei be galo didelės: 1957 m. pristatyta 48 milijonai tonų grūdų (17% visų atsargų), 1959 m. 67 milijonai tonų (28%) ir dar 51 milijonas 1960 m. Melagiai arba, deja, veikiau jų pavaldiniai įkliuvo į spąstus: Fengjango (Anhui) apskritis, kuri garsėjo kaip pavyzdinė, 1959 m. apsiskelbė prikūlusi 199 000 tonų grūdų, graži pažanga palyginti su 178 000 pernykščių tonų, o iš tikrųjų tais metais buvo prikulta 54 000 tonų, 1958 m. - 89 000 tonų grūdų. Bet valstybė ėmė ir pareikalavo sau visiškai realios dalies nuo iš piršto išlaužto derliaus - 29 000 tonų! Taigi kitais metais visiems (beveik) teks pereiti prie skystos ryžių sriubos režimo ir *Liaudies dienraštis* 1959 m. pabaigoje paskleis siurrealistišką šūkį: „Pertekliaus metais gyvenkime saikingai“. Valstybinė spauda puolė liaupsinti siestos privalumus, o medicinos profesoriai tvirtinti, esą dėl savo ypatingos fiziologijos kinai pertekę riebalų ir proteinų¹⁰¹.

Gal dar buvo galima išlyginti viralazdę, ir 1958 m. gruodį imasi tokių žygių. Bet pradėjusi augti įtampa santykiuose su SSRS ir ypač autoritetingojo maršalo Peng Dehuai ataka KP Politiniame biure prieš paties Mao puoselėjamus planus paskatino *grynai politiniais taktiniais sumetimais* neigti bet kokius sunkumus, kad nereikėtų pripažinti kokios nors savo kaltės. Per daug protingą gynybos ministrą pakeičia Lin Biao, kuris pasirodys esąs Vairininko padlaižys. Pengas bus nustumtas į šalį, bet nesuimtas. 1967 m. jis bus pašalintas iš partijos, nuteistas kalėti iki gyvos galvos ir 1974 m. mirs kalėjime - Mao mokėjo ilgai nešioti širdyje neapykantą. Mėgindamas sutvirtinti savo pranašumą, 1959 m. rugpjūtį jis liepė rengtis naujam ir gilesniam Didžiojo šuolio etapui. Dabar liaudies komunos turėjo

¹⁰⁰ Dauguma prieš tai pateiktų duomenų paimta iš Jasper Becker, *Hungry Ghosts: China's Secret Famine*, London, John Murray, 1996. Mūsų žiniomis, tai vienintelis veikalas, skirtas po Didžiojo šuolio kilusiam badiui.

¹⁰¹ *Ibid.*, p. 133.

būti išplėstos ir miestuose (galų gale tai nebus padaryta). Kinija sulauks, ko turėjo sulaukti - savo didžiojo bado, bet Mao išliks. Nes, kaip vėliau teigs Lin Biao, istoriją kuria genijai...

Badas apims visą šalį: krepšinio aikštelės Pekine bus paverstos daržais, o sostinės balkonus užplūs du milijonai vištų¹⁰². Nė viena provincija nebus nuo to apsaugota, nepaisant šalies didumo, kultūros ir gamtos sąlygų įvairumo. Jau to pakaktų įrodyti, koks bergždžias oficialus mėginimas suversti kaltę „didžiausioms amžiaus gamtinėms katastrofoms“. Iš tikrųjų 1954 ir 1980 m. orai pridarė daug daugiau žalos. 1960 m. tik aštuonios Kinijos meteorologinės stotys iš šimto dvidešimties užsiminė apie sunkią sausrą, mažiau kaip trečdalis minėjo sausrą¹⁰³. Taigi 1960 m. derlius - 143 milijonai tonų grūdų - 26% mažesnis už 1957 m. derlių (1958 m. derlius vos vos jį viršija) - nusmuko iki 1950 m. lygio, o kinų buvo šimtu milijonų daugiau¹⁰⁴. Miestai, turintys privilegijų skirstant atsargas ir artimesni valdžios organams, ne taip skaudžiai nukentėjo (šiaip ar taip, 1961 m., pačiu niūriausiu laiku, jų gyventojai vidutiniškai gavo po 181 kilogramą grūdų, o kaimiečiams teko tik po 153 kilogramus; kaimiečių norma sumažėjo 25%, miestiečių tik 8%). Mao, sutinkamai su Kinijos valdovų tradicija, bet priešingai savo pataikūnų audžiamai legendai, parodė, kaip mažai jam terūpi, ar tie netašyti ir primityvūs padarai valstiečiai išgyvens. Kita vertus, rajonai ir net vietovės labai skiriasi: logiška, kad pačios trapiiausios Šiaurės ir Šiaurės vakarų provincijos, vienintelės, kurias šiame amžiuje buvo palietęs badas, atsidūrė tarp labiausiai nukentėjusių. Atvirkščiai, Heilongdziango provincija pačiame šiauriniame pakraštyje, dar daug kur neapgyvendintas kraštas ir todėl nelabai nukentėjęs, virto uostu išbadėjusiems: čia gyventojų skaičius nuo 14 milijonų šoktelėjo iki 20 milijonų. Kaip gerai žinoma iš Europos pra-

¹⁰² Roux, *op. cit.*, p. 295-296.

¹⁰³ Becker, *op. cit.*, p. 283.

¹⁰⁴ Mac Farquhar ir Fairbank, *op. cit.*, p. 370 ir 383.

eities, badmečiu regionuose, auginančiuose techninės kultūros (cukranendres, aliejinius augalus, runkelius, o ypač medvilnę), kur alkani gyventojai nebeturi už ką nusipirkti maisto, sumažėja įprastinės produkcijos gamyba (kartais dviem trečdaliais), tad badas juos paliečia ypač skaudžiai: laisvoje rinkoje (arba juodojoje rinkoje) ryžių kaina pašoka penkiolika ir net trisdešimt kartų. Nelaimė dar labiau pasunkėja dėl maoistų dogmatizmo: kadangi liaudies komunos *turi* pačios apsirūpinti, maisto gabenimas iš vienos provincijos į kitą drastiškai apribotas. Be to, kenčiama dėl anglies stygiaus (alkani angliakasiai išeina ieškoti maisto arba augina daržoves), nuo bado visus apima apatija ir apsilaidimas. Tokioje industrializuotoje provincijoje kaip Liaoningas pastebimi išsyk du reiškiniai: 1960 metais žemės ūkio produkcija smunka iki pusės 1958 metų kiekio; šeštajame dešimtmetyje kasmet čia būdavo įvežama vidutiniškai 1,66 milijono tonų maisto produktų, o po 1958 metų jų sumažėja iki 1,5 milijono tonų *visos šalies mastu*.

Kad šitas badas buvo politikos padarinys, rodo mirštamumas, kuris didžiausias provincijose, vadovaujamose radikalių maoistų, net jeigu kitais laikais jos būdavo grūdų eksportuotojos: tai Sičuanas, Henanas, Anhui. Pastaroji provincija, esanti Kinijos centrinės dalies šiaurėje, nukenčia labiausiai: mirštamumas 1960 m. čia pašoka iki 6,8% (šiaip būdavo 1,5%), o gimstamumas krinta iki 1,1% (prieš tai apie 3%). Taigi per metus gyventojų čia sumažėjo dviem milijonais (iš viso 6%)¹⁰⁵. Henano aktyvistai, kaip ir Mao, įsitikinę, jog visi sunkumai kyla iš to, kad valstiečiai slepia grūdus: anot Siniango provincijos (dešimt milijonų gyventojų) prefektūros sekretoriaus (čia buvo įkurta pirmoji šalyje liaudies komuna), „ne maisto trūksta. Grūdų yra pakankamai, bet 90% gyventojų turi ideologinių problemų“¹⁰⁶. 1959 m. rudenį per karinio stiliaus ofenzyvą, kurios autoriai prisiminė partizaninio karo prieš japonus metodus,

¹⁰⁵ *Ibid.*, p. 376–377.

¹⁰⁶ Becker, *op. cit.*, p. 113.

kliuvo visiems kaimiečiams („klasiniai rangai“ tuomsyk užmiršti). Bent dešimt tūkstančių valstiečių buvo uždaryti į kalėjimus, daugeliui jų tada buvo lemta mirti badu. Duotas įsakymas sudaužyti visus privatiems asmenims priklausančius virtuvės reikmenis (tuos, kurie nebuvo perlydyti į niekam nereikalingą plieną), kad anie niekaip negalėtų maitintis patys ir vagiliauti iš kooperatyvo. Uždrausta visai kurti ugnį - laukiant atšiaurios žiemos! Represijų protrūkiai pasibaisėtini: tūkstančiai suimtųjų sistemingai kankinami, vaikai užmušinėjami, virinami, paskui naudojami kaip trąša - o viena nacionalinė kampanija ragina „mokytis iš Henano“. Anhui provincijoje, kur skelbiamas pasiryžimas „laikytis iškėlus raudoną vėliavą, net jei mirs 99% gyventojų“¹⁰⁷, komunistų kadrai prisiminė senas geras laidojimo gyvų ir kankinimo įkaitinta geležimi tradicijas. Laidotuvės uždraustos: bijoma, kad jų gausumas nesuaudrintų gyvųjų ir kad jos nevirstų protesto demonstracijomis. Draudžiama priglausti daugybę pamestų vaikų: „Kuo daugiau jų priglaus, tuo daugiau pames“¹⁰⁸. Kai kurie kaimiečiai iš nevilties bando traukti į miestus, bet ten juos pasitinka šūviai. Feniango rajone suskaičiuota daugiau kaip 800 mirusių, o 12,5% jo kaimų gyventojų, vadinasi, 28 000 žmonių, įvairiais būdais nubauti. Įsisiautėjo tikras karas prieš valstiečius. Kaip pasakė Jeanas Lucas Domenachas: „kuo daugiau utopijos politikoje, tuo nuožmesnis policinis teroras visuomenėje“¹⁰⁹. Kai kuriuose kaimuose badu išmiršta daugiau kaip 50% žmonių. Kartais išgyventi tegali vien valdžia piktnaudžiaujantys komunistų kadrai. Kaip ir tame pačiame Henane, gausu kanibalizmo atvejų (oficialiai pripažinti 63), ypač dažni „mainai“, kai apsikeičiama vaikais, kad būtų galima juos suvalgyti¹¹⁰.

Tada, kai Gagarinas pakilo į kosmosą, šalis, turinti daugiau kaip trisdešimt tūkstančių kilometrų geležinkelių, telefoną, radiją, atro-

¹⁰⁷ *Ibid.*, p. 146.

¹⁰⁸ *Ibid.*, p. 139.

¹⁰⁹ Domenach (1982), *op. cit.*, p. 155.

¹¹⁰ Becker, *op. cit.*, p. 112-149.

do nuniokota kaip per didžiąsias maisto krizes Europa senojo režimo laikais, tik tiek, kad XVIII amžiuje tą patyrė gyventojai *visame pasaulyje*: galybė išbadėjusių žmonių, bandančių misti tyrę iš žolės, medžių žievės, miestuose iš tuopų lapų, klaidžiojo keliais ieškodami sau duonos kąsnio, tykojo apiplėšti gurguoles, retkarčiais iš nevilties puldavo maištauti (Siniango ir Lan Kao rajonai Henano provincijoje)¹¹¹ - niekas jiems neatsiųs valgyti, o kai kuriuos vietos „atsakingi“ kadrai sušaudys. Sumažėja atsparumas ligoms ir infekcijoms, vis daugiau žmonių miršta. Išsekusios moterys beveik nebegali pastoti arba gimdyti vaikų. Ne mažiau miršta iš bado ir *laogai* kalinių, net jei jų padėtis nebūtinai prastesnė negu kaimynystėje gyvenančių valstiečių, kurie kartais ateina prie lagerio vartų kauklyti nors trupučio maisto: trys ketvirčiai kalinių iš Jeano Pasqualini 1960 m. rugpjūčio mėnesio darbo brigados po metų buvo mirę arba merdėjo¹¹², o dar gyvi buvo priversti kapstyti arklių bei karvių mėšle ir ieškoti nesuvirškintų kukurūzų grūdų bei kirmėlių¹¹³. Jie taip pat naudojami kaip bandomieji triušiai eksperimentams su maisto pakaitalais, pvz., miltų ir 30% popieriaus masės mišinys duonai kepti arba mišinys iš pelkių maurų ir ryžių košės. Pirmasis visam lageriui įvaro siaubingą vidurių užkietėjimą, nuo kurio daug miršta, nuo antrojo irgi daug kas suserga, o patys silpniausi numiršta. Galop pasirenkama maltos kukurūzų burbulės, ir jos pasklis po visą šalį¹¹⁴.

Bendras mirštamumas nuo 1,1% 1957 pakyla iki 1,5% 1959 ir 1961 m., ir iki 2,9% 1960 m. Gimstamumas nuo 3,3% 1957 m. nukrinta iki 1,8% 1961 m. Neatsižvelgiant į gimstamumo sumažėjimą (galbūt 33 milijonai vaikų, bet kai kurie paprasčiausiai neišsivystę)¹¹⁵, bado aukų nuo 1959 iki 1961 m. gali būti skaičiuojama tarp 20 (beveik oficialus Kinijoje 1988 m. paskelbtas skaičius) ir 43 mili-

¹¹¹ Roux, *op. cit.*, p. 296-297.

¹¹² Pasqualini, *op. cit.*, p. 262.

¹¹³ *Ibid.*, p. 252.

¹¹⁴ *Ibid.*, p. 227-228.

¹¹⁵ Lin, minėtas straipsnis.

jonų¹¹⁶. Tai buvo, ko gero, pats didžiausias badas (bent jau absoliučiais skaičiais) visoje Kinijos istorijoje (antrą vietą užimtų 1877-1878 m. badas šalies šiaurėje, pareikalavęs nuo 9 iki 13 milijonų aukų), neabejotinai ir žmonijos istorijoje. 1932-1934 m. badas SSRS, kilęs maždaug tokiais pačiomis politinėmis ir ekonominėmis sąlygomis, nuvaręs į kapus maždaug penkis milijonus žmonių, savo proporcijomis kiek mažesnis negu Didžiojo šuolio badas Kinijoje¹¹⁷. Normaliais laikais mirštamumas kaimuose 30-60% viršydavo mirštamumą mieste. 1960 m. jis dvigubai išaugo (nuo 1,4 iki 2,9%). Valstiečiai kiek atitolino badą, suvalgydami savo gamybinį kapitalą, t. y. gyvulius: nuo 1957 iki 1961 m. išskersta 48% kiaulių, išpjauta 30% kinkomųjų gyvulių¹¹⁸. Nemaistinių kultūrų (tokių kaip medvilnė, svarbiausios šalies pramonės žaliava) plotas nuo 1959 iki 1962 m. sumažėjo daugiau kaip trečdaliu, taigi jų produkcijos nuosmukis atsilies gamybiniam sektoriui. Nors 1959 m. pabaigoje, norint paskatinti produkciją, vėl leidžiami valstiečių turgūs, juose viskas - juk menki ištekliai - taip brangu, kad mažai kas gali nuo bado apsiginti: 1961 m. kiaulienos kainos čia 14 kartų didesnės negu valstybinėse parduotuvėse. Šiaurės vakaruose, kur netrūksta ganyklų, bet amžinai jaučiamas grūdų stygius, gyvulininkystės produktų kainos padidėja daug mažiau negu grūdų produktų: Gansu provincijoje iš bado žmonės miršta dar 1962 m., grūdų produktų norma čia sudaro pusę „pusbadžio normos“.

¹¹⁶ Becker, *op. cit.*, p. 270-273.

¹¹⁷ Mac Farquhar et Fairbank, *op. cit.*, p. 370-372.

¹¹⁸ *Ibid.*, p. 372-382, iš čia paimti šie ir dauguma kitų Didžiojo šuolio duomenų.

Prisiminimai apie Didįjį šuolį Anhui provincijoje, arba kaip Wei Jingshengas nutraukė ryšius su maoizmu

Atvažiavęs čia¹¹⁹, dažnai girdėdavau valstiečius šnekant apie Didįjį šuolį, lyg tai būtų buvusi apokalipsė, nuo kurios jie džiaugiasi išsigelbėję. Suintriguotas tokių kalbų, aš dažnai juos smulkiai klausinėdavau ir ilgainiui įsitikinau pats, kad „trejus metus trukusios gamtinės katastrofos“ nebuvo tokios jau gamtinės, veikiau tai buvo klaidingos politikos rezultatas. Valstiečiai pasakojo, pvz., jog 1959-1960 m. per „komunistinį vėją“¹²⁰ buvo toks badas, kad ryžiams subrendus jie net neturėjo jėgų nuimti derliaus – vadinasi, metų būta gerų. Daugelis mirė badu žiūrėdami į laukuose vėjo barstomus ryžių grūdus. Kai kuriuose kaimuose neatsirado nė vieno žmogaus, pajėgiančio eiti doroti derliaus. Sykj, kai su giminaičiu keliauau į vieną kaimą už keleto li nuo mūsų, kur buvome pakviesti į svečius,ėjome pro tuščią kaimą, kurio visi namai buvo nuplėštais stogais, likusios tik molio sienos.

Įsitikinęs, kad tai kaimas, apleistas nuo Didžiojo šuolio, kaimų reformos laikų, nusistebėjau: „Kodėl nesugriauna tų sienų ir jų vietos nepaverčia laukais?“ Giminaitis atsakė: „Todėl, kad tie namai priklauso žmonėms ir negalima be jų leidimo griauti“. Žiūrėdamas į tas lūšnas, nenorėjau patikėti, kad jos galėtų būti gyvenamos. „Žinoma, kad negyvenamos! Čia visi išmirė „komunistinio vėjo“ laikais! Ir niekas niekada nesugrįžo. Tada išdalijo žemes gretimoms artelėms. Tikrai pamanė, kad kas nors dar gali sugrįžti, ir neišdalijo namų sklypų. Bet aš tikrai bijau, kad čia niekas niekada nebepareis“.

Ėjome visai šalia kaimo. Skaistūs saulės spinduliai apšvietė jaspio žalumo piktžolės tarp molio sienų, pabrėždami kontrastą su aplinkui prižiūrimais ryžių laukais ir suteikdami peizažui dar daugiau liūde-

¹¹⁹ 1968 m. valdžios persekiojamas aštuoniolikmetis chunveibinas Wei, kaip ir milijonai kitų, slepiasi savo šeimoje, viename Anhui provincijos, ypatingai nuniokotos Didžiojo šuolio, kaime.

¹²⁰ Vienas oficialių Didžiojo šuolio pavadinimų.

sio. Prieš mūsų akis pro piktžolės staiga išnirio scena, apie kurią sykį man pasakojo vaišėse [sic]: šeimos susikeičia vaikais, kad galėtų juos suvalgyti. Aiškiai mačiau sielvarto iškamuotus tėvus, kramtančius mėsą vaikų, kuriuos jie išmainė į savuosius. Vaikėzai, gainiojantys drugelius laukuose šalia kaimo, man pasirodė persikūniję tėvų suvalgyti vaikai. Man jų pagailo. Bet dar labiau pagailo jų tėvų. Kas juos vertė ryti - per kitų tėvų skausmą ir ašaras - žmogieną, kurios net košmare jiems nebūtų atėję į galvą ragauti? Tada aš supratau, kas buvo tas bodelis, „kokį žmonija per keletą amžių, o Kinija per kelis tūkstantmečius pagimdė tik vieną“¹²¹: Mao Zedongas. Mao Zedongas ir jo pasekėjai, kurių sistema ir nusikalstama politika privertė iš bado pamišusius tėvus atiduoti savo kūno kūną kitų alkiui numalšinti, kad gautų kitų tėvų kūno kūną numalšinti savajam. Mao Zedongas, kuris, kad nusiplautų kaltę nužudęs demokratiją¹²², sugalvojo tą „didįjį šuolį“ ir privertė tūkstančių tūkstančius iš bado apkvaišusių valstiečių užkapoti kaupučius buvusius draugus, savo vaikystės draugų krauju ir kūnu gelbėti savo pačių gyvybes. Ne, ne jie buvo budeliai, budeliai buvo Mao Zedongas ir jo sėbrai. Pagaliau aš supratau, iš kur Peng Dehuai sėmėsi jėgų užsiplūti Mao Zedongo vadovaujamos partijos Centro komitetą. Pagaliau aš supratau, kodėl valstiečiai taip nekenė „komunizmo“ ir kodėl jie neprisidėjo, kai buvo puolama Liu Shaoqi „trijų laisvių ir vienos garantijos“ politika. Priežastis paprasta ir aiški: jie neketino ateityje daugiau duoti kitiems žiaumoti savo kūno kūną ar galabyti savo bičiulius, kad galėtų pamišimo akimirką, pabudus savisaugos instinktui, juos suvalgyti. Šito pakako bet kokiai ideologijai nusverti¹²³.

¹²¹ Garsus posakis, Lin Biao skirtas Mao Zedongui, 1966 m. rugsėjo 18 d. kalba.

¹²² Užuomina į Šimto žiedų „spąstus“.

¹²³ Wei Jingsheng, *Mon évolution intellectuelle entre seize et vingt-neuf ans*, iš *La Cinquième Modernisation et autres écrits du „Printemps de Pékin“*, tekstai išversti ir pateikti Huang San ir Angel Pino, Paris, Christian Bourgois-Bibliothèque asiatique, 1997, P- 244-246. Apie Wei žr. toliau.

Gal iš slogaus nesąmoningumo, o gal veikiau iš absoliutaus abejingumo keliems milijonams „kiaušinių“, kuriuos reikia sudaužyti norint pasiekti komunizmą, valstybė į krizę reaguoja - jei galima taip sakyti - tokiomis aplinkybėmis grynai nusikalstamu būdu. Antai 1959 m. vien grūdų eksportas, pirmiausia į SSRS, palyginti su 1958 m. nuo 2,7 milijono tonų išaugo iki 4,2 milijono tonų ir tik 1960 m. sugrįžo į 1958 m. lygį; 1961 m. importuojama 5,8 milijono tonų grūdų (1960 m. buvo 66 000 tonų), bet šito per mažą¹²⁴. O Jungtinių Amerikos Valstijų pagalbos atsisakoma politiniais sumetimais. Pasaulis, kuris būtų galėjęs susitelkti, turi nieko nežinoti apie socializmo nesklandumus Kinijoje. Galiausiai pagalba jos laukiantiems kaimų gyventojams sudaro mažiau kaip 450 milijonų juanių per metus, išeitų po 0,8 juanio vienam žmogui - o ryžių kilogramas laisvoje rinkoje kainuoja nuo 2 iki 4 juanių... Kinų komunizmas, kaip giriamasi, sugebėjo „kalnus nuversti“ ir pažaboti gamtą. Bet tik tam, kad būtų leista numirti badu to idealo kūrėjams.

Tarp 1959 m. rugpjūčio - Didžiojo šuolio naujo etapo - ir 1961 m. viskas vyksta taip, lyg partija apkvaišusi žiūrėtų į katastrofą ir neįstengtų reaguoti. Kritikuoti Didįjį šuolį, į kurį Mao metė visas jėgas, buvo per daug rizikinga. Bet situacija taip pašlijo, kad Liu Shaoqi, antrasis režimo asmuo, galėjo priversti partijos pirmininką gintis ir beveik sugrąžinti „švelnios“ kolektyvizacijos laikus, kai dar nebuvo liaudies komunų: privatūs sklypai, valstiečių turgūs, laisvos amatininkų dirbtuvės, valstiečių ūkinės veiklos valdymo suprastinimas iki darbo brigados (buvusio kaimo ekvivalentas). Tai leidžia greitai išbristi iš bado¹²⁵. Bet ne iš skurdo: atrodo, tarytum žemės ūkio gamyba, nuo 1952 iki 1958 m. gana sparčiai augusi, būtų pritrūkusi kvapo dviem dešimtmečiams. Pasitikėjimas negalėjo sugrįžti - nes „pilvai dar gurgė“ - ten, kur pakilo milžiniška

¹²⁴ Mac Farquhar et Fairbank, *op. cit.*, p. 381.

¹²⁵ Becker, *op. cit.*, p. 235-254.

1959-1961 m. rykštė. Tiesa, bendroji žemės ūkio produkcija nuo 1952 iki 1978 m. padvigubėjo, bet ir gyventojų skaičius nuo 574 milijonų išaugo iki 959 milijonų, o galvojant apie svarbiausią priežastį, kodėl vienam gyventojui tenkanti produkcija menkai tepadidėjo, reikia prisiminti šeštojo dešimtmečio metelius. Daugumai gamybos sričių teks palaukti bent 1965-ųjų (Henane 1968-1969 m.¹²⁶), kol bus pasiektas 1957 m. lygis (bruto produkcija). Žemės ūkio produktyvumas dar labiau nukentėjo; Didysis šuolis savo begėdišku chemikalų eikvojimu jį nusmukdė maždaug ketvirtadaliu. Reikėjo sulaukti 1983 metų, kad būtų pasiektas bendras 1952 m. efektyvumo lygis¹²⁷. Visi kultūrinės revoliucijos amžininkai liudija apie baisų tuometinio kaimo skurdą, gyvenimą pusbadžiu, negalėjo būti nė kalbos apie kokią nors ištaigą (paprasciausias butelis aliejaus šeimai buvo tikras lobis¹²⁸); be to, Didžiojo šuolio traumuoti kaimiečiai pasidarė nepaprastai abejingi režimo propagandai. Nenuostabu, kad, praėjus lygiai dvidešimčiai metų nuo liaudies komunų, Kinijos grąžinimą į rinkos ekonomiką labiausiai palaikė smulkūs valstiečiai, su entuziazmu atsiliepę į liberalias Deng Xiaopingo reformas.

Tačiau 1959-1961 m. tragedija, režimo „didžioji paslaptis“, prie kurios paneigimo prisidėjo daug lankytojų iš užsienio, niekada nebuvo pripažinta tokia, kokia buvo. Liu nuėjo gana toli, kai 1962 m. sausį vienoje konferencijoje siaurame kadrų rate pripažino: badas 70% buvo žmogiškų klaidų padarinys¹²⁹. Eiti toliau tiesiogiai neapkaltinus Mao buvo neįmanoma. Net ir po Mao mirties ir po 1981 m. „galutinio nuosprendžio“, kurį KKP paskelbė savo buvusiam vadui, Didysis šuolis ir toliau išvengia bet kokio pasmerkimo, bent jau viešo.

¹²⁶ Domenach, *op. cit.*, p. 154.

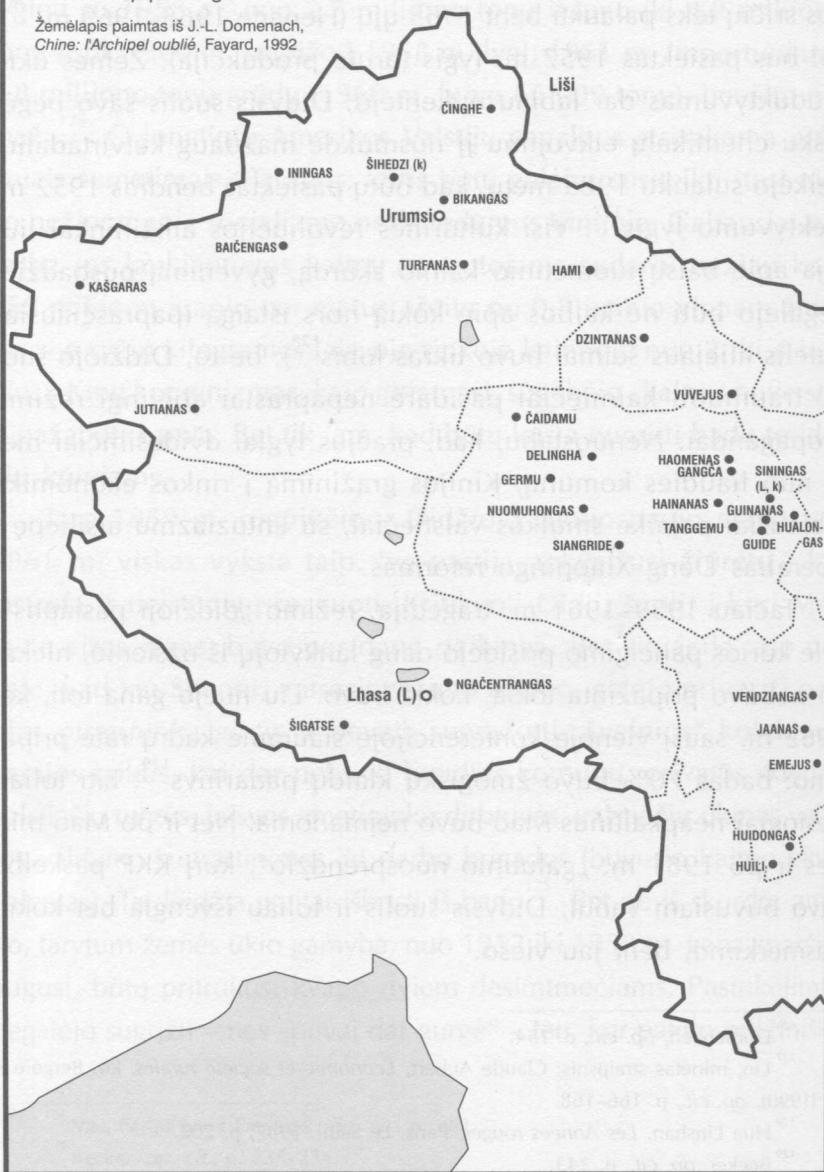
¹²⁷ Lin, minėtas straipsnis; Claude Aubert, *Économie et société rurales*, kn. Bergère ir kt. (1990), *op. cit.*, p. 166-168.

¹²⁸ Hua Linshan, *Les Années rouges*, Paris, Le Seuil, 1987, p. 202.

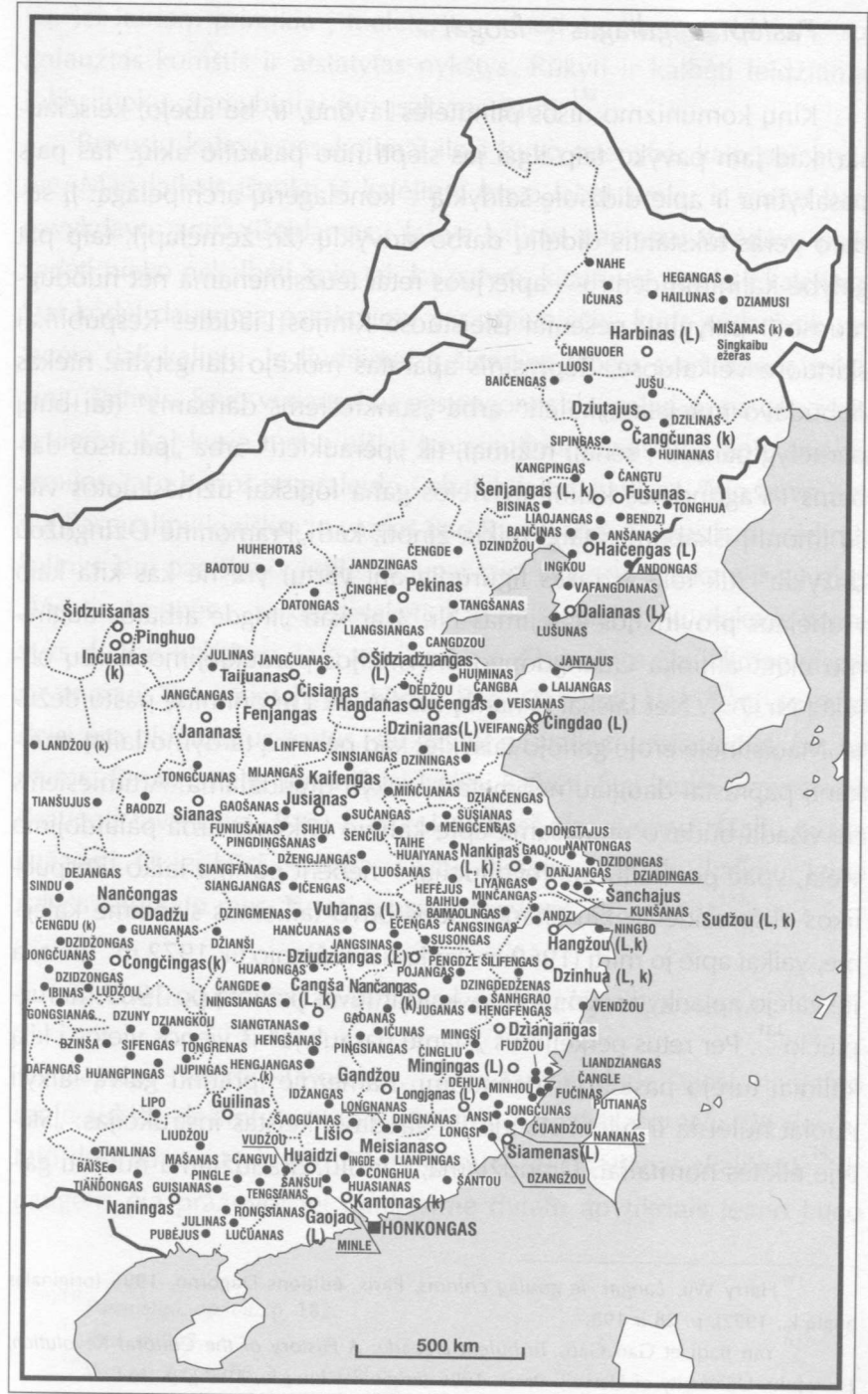
¹²⁹ Becker, *op. cit.*, p. 243.

- Liši
○ Kalėjimas-gamykla
- BIKANGAS
Laogai stovykla
- (K) Taip pat kardojo kalinimo įstaiga
- (L) Taip pat laogai

Žemėlapis paimtas iš J.-L. Domenach,
Chine: l'Archipel oublié, Fayard, 1992

Svarbiausi laogai

Paslėptas „gulagas“ - laogai

Kinų komunizmo nišos pilnutėlės lavonų, ir, be abejo, keisčiau-sia, kad jam pavyko taip ilgai jas slėpti nuo pasaulio akių. Tas pats pasakytina ir apie didžiulę šaldyklą - konclagerių archipelagą. Jį sudaro geras tūkstantis didelių darbo stovyklų (žr. žemėlapi), taip pat galybė kalinimo centrų - apie juos retai teužsimenama net nuodugniuose ir palyginti neseniai išleistuose Kinijos Liaudies Respublikai skirtuose veikaluose. Represinis aparatas mokėjo dangstyti: niekas nebūdavo nuteistas „kalėti“ arba „sunkiesiems darbams“ (tai būtų pernelyg panašu į senąjį režimą), tik „perauklėti“ arba „pataisos darbams“. Pagrindinės kalinimo vietos gana logiškai užmaskuotos viešų įmonių iškabomis: taigi reikia žinoti, kad „Pramoninė Dzingdžou dažykla“ (tik toks užrašas figūruoja ant vartų) yra ne kas kita kaip Hubėjaus provincijos kalėjimas Nr. 3 ar kad „Ingde arbatos auginimo ūkis“ atitinka Guangdongo provincijos perauklėjimo darbų objektą Nr. 7¹³⁰. Net laišakai iš namų rašomi tik į anoniminę pašto dėžutę. Maoistinėje eroje galiojo taisyklė, kad per visą tardymo laiką (trunkantį paprastai daugiau nei metus) lankyti draudžiama. Artimiesiems ne visada būdavo pranešama apie kalinio laikymo arba palaidojimo vietą, ypač per kultūrinę revoliuciją, - nebent po ilgo laiko. Respublikos eksprezidento Liu Shaoqi, kuris buvo laikomas slaptame kalėjime, vaikai apie jo mirtį (1969 m. lapkritis) sužinojo tik 1972 m. Tik tada jie galėjo aplankyti savo motiną, kaip ir tėvas įkalintą po 1967 m. rugpjūčio¹³¹. Per retus perkėlimus „šiam pasaulyje“ iš vienos vietos į kitą kaliniai turėjo pasidaryti nematomi. Kameroje įpratinti galvą laikyti nuolat nuleistą ir tylėti, stotyje jie gaudavo keistas instrukcijas: „Stotyje elkitės normaliai. Draudžiama, kartoju, draudžiama nuleisti gal-

¹³⁰ Harry Wu, *Laogai: le goulag chinois*, Paris, éditions Dagorno, 1996 (originalas anglų k., 1992), p. 28 ir 198.

¹³¹ Yan Jiaqi et Gao Gao, *Turbulent Decade: A History of the Cultural Revolution*. Honolulu, University of Hawai'i Press, 1996 (originalas kinų k., 1986), p. 164.

vą. Jei kuriam prireikia į tualetą, turi duoti ženklą sargybiniui - su-
gniauztas kumštis ir atstatytas nykštys. Rūkyti ir kalbėti leidžiama.
Jokių juokų. Sargybiniai turi įsakymą šauti"¹³².

Buvusių kalinių pasakojimai ilgai buvo retenybė: kaip pamatysi-
me, Mao laikais ištrūkti iš kalėjimo buvo labai sunku ir mažai kam
pavykdavo; antra, išeidamas į laisvę kalinys paprastai turėdavo pasi-
žadėti nieko nekalbėti apie tai, ką patyrė, kitaip vėl pateks į kalėjimą.
Štai kodėl dauguma pasakojimų yra užsieniečių, kurie sudarė tik ne-
žymią dalį kalinių. Jų liudijimai ir šiandien tebėra svarbiausias mūsų
žinių šaltinis. Savo vyriausybės pastangomis daugeliui jų pavyko išeiti
gyviems. Kai kurie turėjo aiškų įpareigojimą papasakoti apie šmėklų
armijos, tarp kurios jie praleido šiek tiek laiko, kančias. Taip buvo Je-
nui Pasqualini (kiniškas jo vardas Bao Ruo-wang). Vienas kartu sėdintis
kalinys jam paaiškino, kodėl draugai taip saugo jo sveikatą ir gyvybę:
„Visi tie žmonės... reikia pasakyti, kad nė vienas iš jų niekada nepa-
vyks išeiti iš kalėjimo, taip pat ir man pačiam. Mes čia įklimpę visam
gyvenimui. Tu vienintelis esi kitoks, Bao. Gali būti, kad vieną dieną tu
išeisi pro didžiuosius vartus. Tai galėtų pasitaikyti užsieniečiui, bet ne
mums. Tu vienintelis, jeigu išeisi, galėsi kalbėti. Štai kodėl mes norime
išsaugoti tave gyvą, Bao, [...] kol tu būsi čia, gyvensi. Galiu tau tą
pažadėti. O jei būsi perkeltas į kitus lagerius, rasi kitų kalinių, kurie
galvos taip kaip mes. Tu esi brangus kroviny, drauguži!“¹³³

Tankiausiai iš visų laikų apgyventa kalėjimų sistema

Laogai - tai reiškia niekur... Į šią tamsią skylę šviesi maoizmo
saulė sukišo dešimtis milijonų žmonių (pagal Harry Wu, iki devin-
tojo dešimtmečio vidurio 50 milijonų - tai tik vienas skaičius)¹³⁴. Ir
daugelis čia pražuvo: jei patikėsime dviem apytikriais Jeano Luco

¹³² Pasqualini, *op. cit.*, p. 182.

¹³³ *Ibid.*, p. 262.

¹³⁴ Wu, *op. cit.*, p. 38.

Domenacho vertinimais (per metus vidutiniškai įkalinama apie 10 milijonų žmonių, priklausomai nuo momento 1 -2% visų Kinijos gyventojų, o metinis mirštamumas 5%), turėtų būti apie 20 milijonų kalėjime mirusių kinų, iš jų maždaug 4 milijonai per Didžiojo šuolio badą 1959-1962 m. (nors „normalus“ - jau minimalus - davinyss kai kur sugrįžo tik 1964 m.¹³⁵ Neįkainojami Jeano Pasqualini prisiminimai ir neseniai išėjusios studijos (Wu ir Domenacho) jau leidžia susidaryti bendrą vaizdą apie mažiausiai pažintą iš trijų didžiųjų šio amžiaus konclagerinių pasaulių.

Pasaulį, kuris pralenkė kitus savo užmoju, savo trukme (bent jau iki 1978 m., pirmos didžiosios išlaisvinimų bangos¹³⁶) ir įvairove. Kalinių įvairovė: 80% „politinių“ 1955 m. (bet tada daugelis kriminalinių nusikaltimų galėjo būti perkvalifikuoti į politinius - tai leidžia taikyti sunkesnes sankcijas), kito dešimtmečio pradžioje jie sudarė gerą pusę, o apie 1971 m. kriminalinių kalinių jau buvo maždaug du trečdaliai¹³⁷. Tai ženklas, kad liaudies sluoksniai atšalo nuo režimo ir į nestabilią politinę atmosferą sugrįžo nusikalstamumas. Kalinimo formų įvairovė¹³⁸: „kardomojo“ sulaikymo centrai, kalėjimai (tarp jų keletas specialių įstaigų nuverstiems komunistų vadovams), tie patys *laogai* ir tokios „sušvelnintos“ deportacijos formos kaip *laojiao* ir *jiuye*. *Kardomojo kalinimo centrai* yra tarsi pataisos archipelago prieangis. Tokių miestuose įsikūrusių prieangių buvo apie 2500, juose sulaikytieji būdavo tardomi. Tardymas trukdavo labai įvairiai (kartais galėdavo užsitęsti ir dešimtmetį!). Čia dažnai būdavo atliekamos ir trumpesnės negu dvejų metų bausmės. *Kalėjimu*, kuriuose laikoma vos 13% kalinių, bent tūkstantis, ir jie paprastai priklauso tiesiog nuo centrinės valdžios. Jų vaidmuo toks pat kaip ir mūsų griežtojo režimo kalėjimo skyrių, juose būna sustiprin-

¹³⁵ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 242; Pasqualini, *op. cit.*, p. 318.

¹³⁶ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 489.

¹³⁷ *Ibid.*, p. 512.

¹³⁸ Ta tema plg. Wu, *op. cit.*, p. 23-39; Domenach (1992), *op. cit.*, p. 139-226.

ta priežiūra ir laikomi patys didžiausi nusikaltėliai (pirmiausia nu-teistieji myriop, kai bausmė dvejiems metams atidedama - kinų teisės keistenybė, kurią daugeliu atvejų reikėtų suprasti kaip malonę, kai nuosprendžio vykdymas atidedamas siekiant nusikaltėlio „nuoširdaus pasitaisymo“) ir „neliečiamieji“ kaliniai (aukšti kadrai, užsieniečiai, dvasininkai, disidentai, šnipai ir t. t.). Gyvenimo sąlygos, nors gerokai nevienodos, nebūtinai labai blogos (kalėjimas Nr. 1 Pekine, kur valgoma iki soties, kur miegama ant tatamio, o ne ant medinių žiogrių - „svajonė“ tų, kurie patenka į šį archipelagą¹³⁹, yra pavyzdinė įstaiga, į kurią vedami parodyti užsienio svečiai). Bet itin griežta drausmė, privalomas sunkus gamybinis darbas, intensyvus ideologijos brukimas dažnai skatina kalinius prašyti perkeliameis „į gryną orą“, kokią nors darbo stovyklą, apie kurias čia sklinda pagražintos kalbos.

Taigi masė kalinių gyvena didžiulėse darbo stovyklose, išsimėčiusiose po visą šalį. Daugiausia jų sutelkta pusdykumių zonose Mandžiūrijos šiaurėje, kinų Mongolijoje, Tibete, Sindziange, o ypač Činghajuje, tikroje „pataisos kalėjimų provincijoje“¹⁴⁰, tarsi kinų Kolymoje, kur vasarą svilina saulė, o žiemą spigina šaltis... Čia lageryje Nr. 2 laikoma daugiau kaip 50 000 kalinių, tai galbūt didžiausias toks lageris Kinijoje¹⁴¹. Nuošaliuose Vakarų ir Šiaurės rytų rajonuose esantys lageriai garsėja griežta tvarka, bet apskritai patys nežmoniški darbo tempai yra urbanizuotų zonų kalėjimų gamyklose bei dideliuose valstybiniuose pataisos ūkiuose. Iš principo būdami priklausomi nuo provincijų ar municipalinių administracijų (Šanchajus turi savo tinklą, nusidriekusį per kitas provincijas), visi kaliniai kilę iš vienos geografinės vietovės (tarp Rytų Kinijos kalinių nesutiksimi tibetiečių); skirtingai nuo SSRS, lageriai integruoti į vietinių ar regioninių ekonomikų strategiją ir tik atsitiktiniais atvejais kaliniai bū-

¹³⁹ Pasqualini, *op. cit.*, p. 104.

¹⁴⁰ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 541.

¹⁴¹ Wu, *op. cit.*, p. 30.

davo įtraukiami į valstybinio masto projektus, tokius kaip „draugystės geležinkelis“ link sovietinės Kirgizijos, kurio užbaigimo darbai dėl sovietų ir kinų santykių atšalimo trisdešimčiai metų buvo sustabdyti...

Lagerių gyventojus reikia skirstyti į tris gana nevienodo statuso grupes. Mao laikais pačią svarbiausią ir ypač pastoviausią grupę sudarė tie, kurie buvo suvaryti į tikruosius *laogai*, atseit „perauklėjimui darbu“¹⁴². Šie vidutinį arba ilgą laiką kalėti nuteisti kaliniai organizuoti kaip kariuomenėje (į eskadronus, batalionus, kuopas ir t. t.), jie yra netekę pilietinių teisių, negauna jokio užmokesčio ir tik retai leidžiami lankyti. Tuose pačiuose lageriuose rečiau negu specialioje įstaigoje galima rasti tokių, kuriems paskirta „darbo terapija“, arba *laojiao*. Ši savotiška administracinio kalinimo forma buvo įsteigta 1957 m. rugpjūtį, antidešino kampanijos įkarštyje. Tai panašu į pusiau legalų saugumo praktikuojamą kalinimą. Aukos nėra nuteistos (vadinasi, nėra nustatytas jų kalinimo laikas), nėra praradusios savo pilietinių teisių (tačiau lageriuose nėra balsavimo dėžės...) ir gauna nedidelį užmokestį (bet didžioji jo dalis atskaitoma už maistą ir pastogę). Jos čia atsidūrė už palyginti lengvus nusižengimus ir neišbūna *laojiao* ilgiau kaip keletą metų. Bet leidžiama kuo aiškiausiai suprasti, jog daug kas priklauso nuo jų elgesio... *Laojiao* drausmė, kalinimo ir darbo sąlygos faktiškai labai artimos *laogai*, ir viena, ir antra tvarko saugumas.

Truputį daugiau „privilegijų“ turi „prikomandiruotieji“ *jiuye*, retkarčiais vadinami „laisvaisiais darbuotojais“. Laisvė nėra beribė, nes jie neturi teisės palikti darbo vietos, dažniausiai lagerio, nebent gauna vieną ar du leidimus per metus. Su jais geriau elgiamasi, jiems kiek daugiau mokama negu *laojiao*, jie gali atsivežti savo šeimą arba tuoktis, bet gyvena pusiau kalėjimo sąlygomis. Faktiškai tai tam tikros lagerių „sumažinto slėgio kameros“, kur suvaromi „paleistieji“, dažnai visam likusiam gyvenimui. Manoma, kad iki septintojo

¹⁴² Wu linkęs vadinti „pataisymu“.

dešimtmečio į *jiuye* buvo pervesta 95% išstrukusiųjų iš *laogai* (o 50% dar devintojo dešimtmečio pradžioje), taip pat 20-30% buvusių *laojiao* kalinių¹⁴³. Atskirti nuo savo gyvenamosios aplinkos, praradę darbą ir teisę apsigyventi mieste, dažniausiai išsituokę (žmona būdavo nuolat valdžios raginama išsiskirti su „nusikaltėliu“), paženklinėti visam gyvenimui, nes sykią prasikalto, liūdniausia, kad dažnai jie nebeturi kur daugiau eiti ir susitaiko su likimu... Nustoję bet kokios vilties, jie žadina net *laogai* kalinių gailestį: „Laisvieji darbuotojai, kuriuos mes sutikdavome, atrodė liūdna komanda. Sakytum eiliniai kaliniai. Jie būdavo tingūs, nerangūs ir purvini. Matyt, nusprendė, kad dėl nieko neverta stengtis, ir tam tikra prasme buvo teisūs. Jie būdavo nuolat alkani, ujami sargybinių ir prižiūrėtojų, o naktį uždaromi kaip ir visi kiti. Vienintelis skirtumas tarp jų ir mūsų padėties buvo tas, kad jie turėjo privilegiją matytis su savo šeima. Visa kita nieko nereiškė. Aišku, jiems taip pat būdavo mokama už darbą, bet visas užmokestis išeidavo maistui ir drabužiams, nes iš valdžios jie jau nebegaudavo nieko dovanai. Į viską absoliučiai šiems laisviesiems darbuotojams buvo nusispjauti“¹⁴⁴. Mao laikais bet koks nuosprendis faktiškai dažniausiai reiškė kalėjimą iki gyvos galvos.

Beieškant „naujojo žmogaus“

Neribotas kalinimas iš esmės prieštarauja pačiam visuotinai išgarsintam pataisos sistemos projektui – kalinio perauklėjimui, jo pavertimui „nauju žmogumi“. Šiaip sistema trimituoja, sako Jeanas Lucas Domenachas, girdi, „kalėjimas ne bausmė, o tik proga nusi-kalteliui reabilituotis“¹⁴⁵. Vienas saugumo vidaus dokumentas nusi-sako procesą, privalomą sulaikytajam: „Negali atsiduoti įstatymui, jei nesi pirma pripažinęs savo nusikaltimų. Pirmiausia privalu pri-

¹⁴³ *Ibid.*, p. 142-143.

¹⁴⁴ Pasqualini, *op. cit.*, p. 282.

¹⁴⁵ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 162.

pažinti savo nusikaltimus, o atsidavimas įstatymui yra persiauklėjimo pradžia. Pripažinimas ir paklusimas yra dvi pirmosios pamokos, kurias kaliniui reikia išmokti ir turėti galvoje per visą persiauklėjimo procesą". Sykį nutraukęs ryšius su savo praeitimi, kalinys gali pradėti persiimti „teisingomis idėjomis": „Norint nukreipti politinį kalinio mąstymą teisinga linkme, privalu laikytis keturių svarbiausių mokymo principų: marksizmo-leninizmo, tikėjimo maoizmu, socializmu, Komunistų partija ir liaudies demokratijos diktatūra"¹⁴⁶. Todėl pataisos įstaigos pirmiausia yra „blogų", nepastovių ir truputį lėto mąstymo mokinių, kokiais laikomi kaliniai, mokymo vieta. Vienoje darbo stovykloje Pasqualini pasitiko transparantas su užrašu: „Sveiki atvykę, naujieji mūsų draugai studentai!"¹⁴⁷. Mokslas yra viskas, per visą tardymo laikotarpį jam skiriama ne mažiau kaip dvi valandos per dieną, po pietų, kameroje. Bet jei kai kurie kaliniai nedaro pakankamos „pažangos" ar vyksta politinės kampanijos, mokslas gali trukti visą dieną, savaitę, kartais net ištisą mėnesį. Daugeliu atvejų nuo penkiolikos dienų iki trijų mėnesių trunkantis „nepertraukiamų studijų" laikotarpis yra praktikavimasis prieš įžengiant į kalėjimo pasaulį¹⁴⁸. Seansai vyksta pagal kuo griežčiausią ritualą, tada griežtai draudžiama vaikščioti, atsikelti (net norint pakeisti sėdėjimo pozą reikia prašyti leidimo), šnekėtis... ir miegoti - amžina pagunda, ypač jei prieš tai visą dieną sunkiai dirbai. Katalikiškai išauklėtas Pasqualini nustebo marksizmo-leninizmo pratybose atradęs meditaciją, išpažintį ir atgailą - skirtumą sudaro privalomas tų aktų kolektyviškumas ir viešumas. To tikslas nėra atkurti ryšį tarp žmogaus ir Dievo, o sulieti individą su partijai visiškai atsidavusia mase. Įvairumo dėlei seansai, kurių svarbiausias punktas kokio nors kalinio išpažintis (būtinai labai nuodugni), kaitaliojami su *Liaudies dienraščio* skaitymu ir komentarais (kultūrinės revoliucijos metais tai

¹⁴⁶ Wu, *op. cit.*, p. 49 ir 55.

¹⁴⁷ Pasqualini, *op. cit.*, p. 208.

¹⁴⁸ Wu, *op. cit.*, p. 50.

bus pirmininko Mao raštai - jo *Citatų* tomas nuolatos turės būti atneštas) arba su „diskusijomis“ kokio nors pripažinto pamokomu įvykio tema.

Tačiau visais atvejais tikslas vienas: priversti išsižadėti asmenybės. Pagrindinį vaidmenį čia atlieka kameros vyresnysis, pats kalinys, gana dažnai buvęs komunistų partijos narys: „Jis nenuilstamai stengdavosi įtraukti mus į grupines diskusijas arba moralizuojančias istorijas. Visos kitos temos, į kurias mūsų protai būtų galėję pasinerti - šeima, maistas, sportas, laisvalaikis arba, žinoma, seksas - buvo absoliučiai draudžiamos. „Valdžios akivaizdoje privalome kartu mokytis ir prižiūrėti vieni kitus“ - toks buvo devizas, ir jį kalėjime užrašytą galėjai matyti visur“¹⁴⁹. Apsivalyti, prisipažinti padarius bloga raginama todėl, kad ir pats ragintojas buvo blogas: „Tegu ir kokiai kategorijai priklausytume, visi mes esame nusikaltę, nes turėjome labai blogų minčių“, - teigia kameros vyresnysis¹⁵⁰.

Ir vis todėl, kad esi užsikrėtęs kapitalistinėmis, imperialistinėmis, reakcionieriškomis idėjomis: visuomenėje, kurioje viskas politizuota, visi nusižengimai galų gale yra politiniai.

Išeitis paprasta: pakeisti mąstyseną, ir kadangi Kinijoje apeigos neatsiejamos nuo esmės, priimti tokią formą, kuri padarys iš jūsų dar vieną revoliucionierių šoferio kombinezonu, netgi Lei Fengo tipo herojų. Lei Fengo, to paprasto kareivio, mažyčio besmegenio sraigtelio, kokie tinka Didžiajam reikalui, to, kuris, turėjęs laimės žūti suknežintas savo poste, septintojo dešimtmečio pradžioje maršalo Lin Biao buvo keliamas kaip sektinas pavyzdys: „Kalinys labai greitai išmoksta kalbėti nieko neįpareigojančiais lozungais. Iš to, žinoma, kyla pavojus, kad galiausiai imsi galvoti vien tik lozungais. Daugumai taip ir atsitinka“¹⁵¹.

¹⁴⁹ Pasqualini, *op. cit.*, p. 51-52.

¹⁵⁰ *Ibid.*, p. 33.

¹⁵¹ *Ibid.*, p. 53.

Šlapimas ir dialektika

Šaltą vėjuotą vakarą studijų laiku išėjau iš kameros nusišlapinti. Veidą nusvilino ledinis šiaurės vakarų vėjas, ir neturėjau jokio noro bėgti du šimtus metrų iki išviečių. Paėjėjau iki sandėlio ir paleidau čiurkšlę pasieny. Maniau, niekas manęs tamsoje nepamatys.

Apsirikau. Vos spėjau baigti, tuoj gavau stiprų spyrį iš užpakalio. Atsisukęs pamačiau tik siluetą, bet balsas buvo prižiūrėtojo.

- Ar nežinote higienos reikalavimų? - paklausė jis. - Kas jūs?

Pasakiau savo pavardę, ir tai, kas vyko toliau, man buvo pamoka, kurios niekada neužmiršiu. [...]

- Sutinku, kad esu kaltas, prižiūrėjau, bet aš pažeidžiau tik kalėjimo taisykles, o jūs, jūs sulaužėte įstatymą. Valdžios atstovai neturi teisės mušti kalinių. Fizinis smurtas draudžiamas.

Stojo trumpa tylą, siluetas pasvarstė, o aš laukiau blogiausio.

- Tai, ką jūs pasakėte, tiesa, Bao, - tarė jis ramiai lygiu balsu. - Sutinku, kad padariau klaidą, ir aš iškelsiu tą klausimą per artimiausią mūsų (prižiūrėtojų) savikritikos seansą, o jūs malonėkite grįžti į kamerą ir parašyti man smulkia išpažintį.

Mane nustebino tokia jo reakcija. Bet ir sujaudino: mat prieš mane stovėjo prižiūrėtojas, kuris pripažino savo klaidą kalinio akivaizdoje! [...]

- Taip, prižiūrėjau. Žinoma, padarysiu.

[...] Atsisėdau į savo vietą ir ėmiau rašyti išpažintį. Po keleto dienų, per savaitinį sąmoningumo patikrinimą, garsiai ją perskaičiau, kad girdėtų visa kamera.

- Paviršutiniškai žiūrint, mano nusižengimas gali pasirodyti nesunkus, - pridūriau baigęs skaityti, - bet geriau panagrinėjus mano veiksnius rodo, kad aš negerbiu valdžios įsakymų ir priešinuosi perauklėjimui. Taip šlapindamasis aš veidmainiškai leidau sau pademonstruoti savo pyktį. Tai buvo žemas poelgis. Tarytum spjaučiau valdžiai į veidą manydamas, jog į mane niekas nežiūri. Aš tegaliu paprašyti valdžios kuo griežčiau mane nubausti.

Išpažintis buvo perduota prižiūrėtojai Yangui, ir aš ėmiau laukti. Jau ruošiausi, kaupdamas drąsą, dar kartą pasisvečiuoti vienutėje. Po dviejų vakarų į kamerą įėjo Yangas, nešinas savo nuosprendžiu.

- Prieš keletą dienų, - tarė jis, - vienas iš jūsų pamanė esąs aukščiau įstatymo ir padarė sunkų nusižengimą. [...] Šį sykį mes taip ir paliksime, bet nesitikėkite, kad jūs visada galėsite išvengti nemalonumų vien parašydami atsiprašymo raštą¹⁵².

Vadinamasis „smegenų plovimas“ atrodo ne visai taip, kaip rašo kai kurie vakariečiai: čia nepaisoma jokių subtilybių, o veikiau šiurkščiai grūdama barbariška ideologija, ir kuo ji primityvesnė, tuo parankesnė. Svarbiausia - iš kalinio atimama menkiausia galimybė pasireikšti savarankiškai. Priemonių tam esama daug ir įvairių. Pačios originaliausios yra sistemingas marinimas badu (žr. tekstą žemiau), kuris susilpnina tiek atsparumą, tiek vidinį gyvenimą, ir nuolatinis kimšimas ortodoksiškų tiesų, kada nepaliekama nei laisvo laiko (studijos, darbas, lažas visiškai užpildo ilgas dienas), nei jokios intymios erdvės (perpildytos kameros, kiaurą naktį deganti šviesa; labai nedaug leidžiamų asmeninių daiktų) ir, aišku, nė mažiausios laisvės išsakyti savo originalų požiūrį: visos kalbos (beje, privalomos) diskusijoje rūpestingai užsirašomos ir saugomos kiekvieno asmens byloje. Pasqualini'ui brangiai kainavo 1959 m. jo parodytas nepakankamas entuziazmas dėl kinų įsiveržimo į Tibetą. Kitas savitumas: didžiausia ideologinio darbo dalis patikima kitiems kaliniams, tai rodo aukštą tokios sistemos efektyvumo lygį. Visi šniukštinėja, knaisioja vienas kitą iš panagių, vertina savo draugų darbo rezultatus (taigi ir maisto davinio dydį), sprendžia apie išleidžiamųjų į laisvę „persiauklėjimo“ laipsnį. O ypač, kad pasirodytų patys darą pažangą, kritikuoja kameros draugus, reikalaudami iš jų išsamios savikritikos¹⁵³.

¹⁵² Pasqualini, op. cit., p. 267-269.

¹⁵³ Ibid., p. 55-59, 117-120, 263.

Maistas kaip ginklas

O paskui dar buvo maistas - vienintelis svarbus dalykas, pats didžiausias džiaugsmas ir pats galingiausias motyvas visoje kalėjimų sistemoje. Aš turėjau nelaimės atvykti į Rūko virš žolės alėją¹⁵⁴, kai tik prieš mėnesį buvo įvestas maisto normavimas, kaip oficiali tardymo technikos dalis. Beviltiškai prėska ir skysta kukurūzų kruopų tyrė, kieti maži *wo'tou*¹⁵⁵, džiovėsiai ir daržovės griežinėlis tapo svarbiausiu mūsų gyvenimo dalyku ir didžiausio susidomėjimo objektu. Kadangi maisto normavimas laikėsi, o mes liesėjome, tai išmokome valgyti kiekvieną gabalėlį be galo atsidėję, stengdamiesi vatuloti burnoje kuo ilgiau. Sklandė visokiųjų gandų ir šnekų, kaip sočiai ir skaniai maitina darbo stovyklose. Kaip vėliau sužinojau, tos šnekos dažnai būdavo gryna apgaulė, tardytojų prasimanymas, kad priviliotų kalinius ir tie prisipažintų. Iškentęs metus tokio režimo, aš būčiau įmanęs sutikti praktiškai su viskuo, kad tik gaučiau daugiau valgyti.

Maisto stygius buvo kuo puikliausiai apgalvotas: mums duodavo tiek, kad pakaktų gyvybei palaikyti, bet kad niekada nepamirštume savo alkio. Per penkiolika mėnesių šiame tardymo centre ryžių valgiau tik vieną kartą, o mėsos nė karto. Praėjus šešiams mėnesiams nuo arešto, mano pilvas buvo visiškai prikepęs prie strėnų, sąnariai imdavo tirpti nuo paprasčiausio prisilietimo prie valdiškos lovos. Mano sėdmenų oda nukaro kaip kokios senės krūtys. Žvilgsnis apsiblausė, ir aš nebeįstengdavau susikaupti. Galiausiai pasiekiau avitaminozės rekordą, kai galėjau pirštais, be jokių žnyplių, nusilaužyti kojų nagus. Ėmė slinkti plaukai. [...]

„Anksčiau gyvenimas nebuvo toks blogas kaip dabar, - pasakė man Loo. - Kas dvi savaitės gaudavome po dubenį ryžių, tikros baltos duonos kiekvieno mėnesio gale ir truputį mėsos per didžiąsias šventes,

¹⁵⁴ Didelio Pekino kalnimo centro poietinis pavadinimas.

¹⁵⁵ Kiniškas duonos pakaitalas, šiaurėje valgomas dažniau negu ryžiai.

¹⁵⁶ KLR nacionalinė šventė.

tokias kaip Naujieji metai, Gegužės pirmoji ir Spalio pirmoji¹⁵⁶. Buvo ne bėda".

Viskas pasikeitė nuo tada, kai sykį Šimto žiedų¹⁵⁷ laikais kalėjimo inspektuoti atėjo liaudies delegacija. Jie buvo pasibaisėję, matydami valgančius kalinius, kada patys badauja. Buvo nuspręsta, jog neleisti-na, kad šie kontrrevoliucionieriai - visuomenės atmatos ir liaudies priešai - gyventų geriau negu daugelis valstiečių. Nuo 1957 m. lapkričio nebuvo daugiau jokių ryžių, jokios mėsos, jokių valgių iš kvietinių miltų per šventes.

Mintys apie valgį mus taip apsėdavo, kad būdavome lyg pakvaišę. Buvome pasiryžę viskam. Tardymams tai buvo puiki atmosfera. Visi kaip vienas puolėme prašyti pasiunčiami į darbo stovyklas. Nė vienas neiškeliavo iš Rūko virš žolės alėjos be raštiško savo paties prašymo. Buvo net oficiali formuluotė: „Prašau darbu stovyklose leisti man parodyti, kaip gailiuosi dėl savo padarytų klaidų".

Vėliau, nors ir kokias nepakeliamas sąlygas mums tekdavo kęsti stovyklose, kiekvienas prižiūrėtojas nemeluodamas galėjo pasakyti, jog čia esame tik todėl, kad patys to prašėme¹⁵⁸.

Kitos spaudimo priemonės kaliniui buvo labiau klasikinės. „Mor-ka" - tai pažadas, kad bus atleista, jei prisipažinsi visus „nusikaltimus", jei pavyzdingai elgsiesi, jei uoliai prisidėsi prie savo draugų „pataisymo", taip pat jei išduosi savo „bendrininkus" arba nepaklusnius savo kalėjimo draugus (turimas omeny svarbiausias nuoširdaus persiauklėjimo išbandymas: „kitų įskundimas yra puikus atgailos būdas"¹⁵⁹). Tardymo kabinete šviečia užrašas: „Atlaidumas prisipažįstantiems; griežtumas užsispyrusiems; atpirkimas turintiems nuopelnų, apdovanojimas labai nusipelnusiems"¹⁶⁰. Daug gavusių

¹⁵⁷ Tikriausiai čia turimas galvoje judėjimas prieš dešiniuosius.

¹⁵⁸ Pasqualim, *op. cit.*, p. 47-49.

¹⁵⁹ *Ibid.*, p. 77.

¹⁶⁰ *Ibid.*, p. 38.

sunkias bausmes, tikėdamiesi keleriais metais sutrumpinti savo kalėjimo laiką, pasidaro uolūs propagandininkai. Tiktai - Pasqualini duoda daug tokių pavyzdžių - jie iš to beveik nieko nelaimi: arba „geras elgesys“ visiškai nekliudo sunkiai bausmei, arba, kadangi bausmės daugiausia paskelbiamos tik žodžiu (dažnai kaltinamasis nedalyvauja savo paties teismo procese), po „sumažinimo“ kalinimo laikas iš tikrųjų lieka koks buvęs. Vienas senas kalinys atskleidė, kur čia šuo pakastas: „Komunistai nesijaučia privalą tesėti priešams duotus pažadus. Kad pasiektų savo tikslus, jie nesvyruodami naudojami visomis kombinacijomis ir gudrybėmis, kokios tik gali jiems pasitarnauti, kartu ir pažadais bei grasinimais. [...] Ir įsidėmėk dar vieną detalę: komunistai nejaučia nė mažiausios pagarbos išverstarankoviams“¹⁶¹.

Deja, lazda turi didesnę poveikį. Toli gražu ne išimtinis dalykas yra bausmės padidinimas: tas, kuris nepasiduoda ir neprisipažįsta, kuris atsisako įskundinėti („slėpti parodymus nuo valdžios yra bausmę užtraukiantis nusižengimas“¹⁶²), tas, kuris sako eretiškas kalbas, tas, kuris, pateikdamas apeliaciją dėl nuosprendžio, parodo nesutinkantį su „masių valia“, užsitraukia naujas sunkias bausmes, tad penkeri metai kalėjimo gali pavirsti kalėjimu iki gyvos galvos... O be to, ir kaliniai gali kenkti vieni kitiems. Kadangi kameros vyresniojo „karjera“ priklauso nuo jo ganomųjų, tai jis labiausiai griebia pačius didžiausius užsispyrėlius, o prisitaikėliai jį palaikys. Kitas laiptelis - „išbandymas“, arba „kova“: nieko spontaniško - auką pasirenka vadovybė, vieta (kamera arba kiemas), laikas ir intensyvumas būna nustatyta iš anksto, - bet atmosfera labai primena (bent jau tais atvejais, kai auka nužudoma) žemės ūkio reformos laikų valstiečių pogromus: „Mūsų auka yra maždaug keturiasdešimtmetis kalinys, kaltinamas melaginga išpažintimi. Tai įnirtingas kontrrevoliucionierius, - rėkavo sargybinis į kartoninį ruporą. [...] Kiekvieną

¹⁶¹ *Ibid*, p. 315-316.

¹⁶² *Ibid*, p. 156.

kartą, kai jis pakeldavo galvą, norėdamas ką nors pasakyti, - mums nerūpėjo, tiesa tai būtų ar melas, - mes prapliupdavome šaukti: „Melagis! Žmonijos gėda!“ Arba net: „Niekšas!“ [...] Išbandymas tęsėsi dar tris valandas, ir su kiekviena minute mums darėsi vis šalčiau ir vis labiau norėjosi valgyti, todėl tapdavome dar piktesni. Tikriausiai būtume galėję jį suplėšyti į skutus, kad tik gautume ko norėję. Vėliau, turėdamas laiko viską apmąstyti, suvokiau, kad tai, žinoma, buvo ir mūsų pačių išmėginimas rengiantis mintyse karštai pritarti valdžios pozicijai, nesvarbu, ką būtų padaręs mūsų puolas žmogus“¹⁶³.

Suprantama, tokiomis sąlygomis dauguma kalinių po kurio laiko iš pažiūros atrodo visiškai paklusnūs. Bet tai toli gražu nėra kinų skiriamasis bruožas: laikomi net ne tokiomis nežmoniškomis sąlygomis, daug Vietmino prancūzų karo belaisvių, susidūrę su tokia pat perauklėjimo politika, elgėsi lygiai taip pat¹⁶⁴. Kad perauklėjimas būtų efektyvus, reikia derinti dvi galingas psichologinio spaudimo priemones: radikalią infantilizaciją, kai partija ir administracija tampa tėvu ir motina, o kalinys, kuris yra absoliučiai priklausomas, mokomas iš naujo kalbėti, vaikščioti (nuleista galva, bėgte, orientuojantis pagal prižiūrėtojo balsą), kontroliuoti apetitą ir higieną, ir t. t.; susiliejimą su grupe, kai už kiekvieną judesį, kiekvieną žodį reikia atsiskaityti naujai šeimai, o kontaktai su tikrąja šeima beveik neįmanomi, kai žmonos verčiamos išsiskirti su kaliniais, vaikai raginami išsižadėti tėvo.

Vis dėlto iki kokie laipsnio galima perauklėti žmogų? Kalbėti lozungais, reaguoti kaip automatas, t. y. išnykti tą pačią akimirką, patirti „psichinę savižudybę“¹⁶⁵ ir šitaip išvengti nemalonumų, išgyventi. Manyti, jog lengviau išsaugoti savąjį aš padalijant asmenybę, būtų per daug optimistiška. Bet tas, kuris liaujasi nekęsti Di-

¹⁶³ *Ibid.*, p. 86.

¹⁶⁴ Albert Stihlé, *Le Prêtre et le commissaire*, Paris, Grasset, 1971.

¹⁶⁵ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 170.

džiojo brolio, galvoja daugiau apie naudą negu apie įsitikinimus. Pasqualini tikrai gali pasakyti, jog 1961 m. jis „buvo taip sėkmingai perauklėtas, kad nuoširdžiai tikėjo viskuo, ką jam sakė prižiūrėtojai“, ir čia pat priduria: „Aš taip pat labai gerai žinojau: didžiausias mano interesas - žiūrėti, kad mano elgesys būtų kuo arčiau įstatymo raidės“¹⁶⁶. Visiškai priešinga buvo ultramaoistinė vieno kameros vyresniojo pozicija: norėdamas parodyti savo užsidegimą darbui ir ištikimybę režimui, turėtų prašyti dirbti net tada, kai temperatūra žemesnė nei minus 15° Celsijaus, turėtų keltis anksčiau nustatytos valandos. Pagaliau prižiūrėtojas nutraukė tą nuobodybę, nusprendęs, jog tai „visiškai priešinga tikrajam mokymui“¹⁶⁷, ir kaliniai, rodos, lengviau atsikvėpė. Kaip ir daugelis kinų, jie šiek tiek tuo tikėjo, bet pirmiausia rūpinosi, kad neprisišauktų nemalonumų.

Kaltas, per prievartą kaltas

Įsidėmėkite, kad neteisingo apkaltinimo arba kokio nors išteisinimo niekada negali būti. Kinijoje esi areštuotas ne todėl, kad kaltas, bet esi kaltas todėl, kad areštuotas. Faktiškai visus areštus vykdo policija, „liaudies valdžios“, vadovaujamos komunistų partijos su Mao Zedongu priešaky, organas. Ginčytis, ar areštas pagrįstas, ar ne, - tai reiškia priešintis pirmininko Mao revoliucinei linijai ir dar labiau atskleisti savo tikrąją kontrrevoliucinę prigimtį. Tuomet pats mažiausias kalėjimo prižiūrėtojas, kuriam paprieštarausi dėl menkniekio, gali supykti ir padaryti galą ginčui: „Ką, tu drįsti prieštarauti liaudies valdžiai!“ Pripažinti savo nusikaltimus, visiškai paklusti - vienintelis galimas kelias. Kameroje prie to dar pridurs: „Tu esi kontrrevoliucionierius. Mes visi tokie esame. Kitaip nebūtume ščia“¹⁶⁸. Pagal nesveiką šios mąstymo sistemos, veikiančios užda-

¹⁶⁶ Pasqualini, *op. cit.*, p. 232.

¹⁶⁷ *Ibid.*, p. 243.

¹⁶⁸ *Ibid.*, p. 33.

ro rato principu, logiką kaltinamasis turi pats parūpinti motyvų savo areštui („Pasakykit, kodėl esate čia“, - dažnai toks būna pirmas tardytojo užduotas klausimas) ir surašyti savo paties kaltinamąjį aktą, netgi numatyti sau „pelnytą“ bausmę. Arba išpažintis po išpažinties (kai iškyla rimta problema, reikia pradėti nuo nulio), galinčios pareikalausti mėnesių darbo ir aprėpti šimtus puslapių bei dešimtmečius tavo gyvenimo, arba ilgais laiko tarpais išdėstyti tardymai, galintys trukti iki trijų tūkstančių valandų¹⁶⁹: „Partija turi laiko“, - galima išgirsti sakant. Tardytojų mėgstamos priemonės - neleisti miegoti (dažniau tardo naktį), grasinti labai griežtomis bausmėmis ir net mirtimi arba siaubą keliančiu apsilankymu vadinamajame „muziejuje“ - kankinimų kambaryje, kai šiame vyksta darbas

Tiesioginio fizinio smurto, bent jau nuo šeštojo dešimtmečio vidurio iki kultūrinės revoliucijos, retai pasitaikydavo; visa, kas bent kiek panašu į kankinimą, smūgiai ir net įžeidinėjimai formaliai buvo draudžiama. Ir kaliniai tą žino: viena „dėmė“, ir jie turi vienintelę galimybę priversti drebėti savo viršininkus. Tad lieka netiesioginis kelias, dėl kurio nereikia duoti ataskaitos: „išbandymas“ (kada *kity kalinių suduoti smūgiai* yra toleruojami) arba uždarymas į klaidias vienutes, kurios yra nešildomos, retai vėdinamos, o kartais tokios ankštos, kad net negali išsitiesti, be to, paprastai esi laikomas surakintas (dažnai rankos už nugaros...), tad higiena ar valgymas pasidaro beveik neįmanomi. Prilygintas gyvuliui, alkanas kalinys dažniausiai, jeigu sankcija užsitęsia ilgiau nei aštuonias dienas, neišlaiko ir miršta. Labiausiai praktikuojama „pusiau kankinimo“ forma, - kai kaliniui riešai stipriai užveržiami antrankiais ir taip paliekama - skausmas nepakeliamas, rankos sutinsta, neretai visam gyvenimui lieka randai: „Mao kalėjimuose labai dažnai būdavo kankinama kalinio riešus suveržiant specialiais antrankiais. Taip pat būdavo, kad grandines apvynioja kaliniui apie kulkšnis. Kartais net prirakin-

¹⁶⁹ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 168.

¹⁷⁰ Pasqualim, *op. cit.*, p. 43–44.

davo antrankius prie lango grotų, kad kalinsys negalėtų nei valgyti, nei gerti, nei atlikti gamtinių reikalų. Tai buvo daroma norint pamažu sunaikinti dvasią. [...] Kadangi liaudies valdžia skelbė, jog panaikinti visų formų kankinimai, oficialiai tai buvo vadinama „bausme“ arba „įtikinėjimu“¹⁷¹.

Priešintis Mao

Man grįžus į ligoninę, tą pačią dieną prižiūrėtoja atnešė plunksna-kotį ir buteliuką rašalo:

- Imkitės rašyti savo prisipažinimus! Tardytojas laukia.

Paėmiau tardytojo man duotą popieriaus ritinėlį ir pamačiau, kad vietoj baltų lapų, kokius buvau gavusi 1966 m. parašyti autobiografijai, pirmajame lape, raudonai įrėmintą, po antrašte „Aukščiausioji direktyva“ buvo Mao citata: „Jie teturi teisę klausyti ir vykdyti įsakymus. Jie neturi teisės nei kalbėti, nei veikti, kai ne jų eilė“. Lapo pradžioje pažymėta: „Nusikaltėlio parašas“.

Matant įžeidžiantį žodį „nusikaltėlis“, man sukilo pyktis, ir aš nusprendžiau nepasirašyti apačioje. Bet kiek pasvarsčiusi supratau, kaip galėčiau pasinaudoti situacija ir atgręžti ją prieš maoistus.

Po Mao citata nubrėžiau kitą rėmą, kurį taip pat pavadinau „Aukščiausioji direktyva“, ir parašiau kitą Mao citatą. Jos nebuvo *Raudonojoje knygelėje*, bet ji buvo jo brošiūroje *Kaip surasti teisingą išeitį iš liaudyje slypinčių prieštaravimų*. Ten buvo sakoma: „Suprantama, kur tik susidūrę su kontrrevoliucija, turime ją sunaikinti; padarę klaidą, aišku, turime ją ištaisyti“. [...]

Atidaviau popierių prižiūrėtojai ir tą pačią popietę buvau iškviesta apklausai.

Išskyrus kariškį, kambaryje buvo tie patys žmonės, jų veidai paniurę - to aš ir tikėjau, nes buvau nusprendusi priešintis jų teisei, pagal kurią iš anksto buvau laikoma kalta, kai tokia nebuvo. Nelaukdama

¹⁷¹ *Ibid.*, p. 409.

paliepimo, iš karto nusilenkiau priešais Mao portretą. Tardytojo parinkta citata, kurią aš garsiai perskaičiau, skambėjo taip: „Prieš imperialistų skalikus ir tuos, kurie atstovauja žemvaldžių bei gomindano reakcionierių klikos interesams, turime imtis diktatūros, kad galėtume juos sunaikinti. Jie teturi teisę klausyti ir vykdyti įsakymus. Jie neturi teisės nei kalbėti, nei veikti, kai ne jų eilė“.

Popierius, kurį buvau perdavusi, gulėjo priešais tardytoją. Kai atsėdau, jis trenkė kumščiu į stalą žiūrėdamas į mane ir užriko:

- Ką čia pridirbote? Gal manote, kad mes su jumis juokus krečiame?
- Jūs nerimtai į viską žiūrite, - tarė senasis darbininkas.
- Jei nepakeisite savo požiūrio, - pertarė jį jaunas darbininkas, - niekada neišeisite iš šios vietos.

Man dar nespėjus pasiaiškinti, tardytojas sviedė mano pasakojimą ant žemės, kad net lapai išsibarstė, ir atsistojo.

- Grįžkite į savo kamerą ir parašykite iš naujo!

Atėjęs prižiūrėtojas mane išvedė¹⁷².

Tardymo tikslas išgauti prisipažinimą (kuris faktiškai turi įrodyimo galią) ir kompromituojančių žinių apie kitus - tai paliudyty, jog esi „nuoširdus“, ir kartu suteiktų tardymui prasmę žiūrint policinio aparato akimis: yra tokia taisyklė, kad norint areštuoti trijų įskundimų pakanka, ir grandinė tęsiasi toliau... Be keleto ką tik minėtų išimčių, policijos metodai suimtajam palaužti gana klasikiniai: durti pirštu į jo prieštaravimus, teigti, jog jau viskas apie jį žinoma, sugretinti jo išpažintį su kitų prisipažinimais ir parodymais. Šių, išgautų per prievartą arba laisva valia (miestų gatvėse visur stovi „skundų dėžutės“), netrūksta, tad labai sunku nuslėpti svarbesnį savo praeities fragmentą. Laiškų, kur jis buvo skundžiamas, skaitymas sugriovė Pasqualini pasipriešinimą: „...Tai buvo baisus praregėjimas. Tarp šių šimtų lapų buvo skundų formuliarai, užpildyti kolegų,

¹⁷² Nien Cheng, *Vie et mort à Shanghai*, Paris, Albin Mihel, 1987 (originalas anglų k., 1986), p. 312-314.

draugų ir įvairiausių žmonių, kuriuos buvau sutikęs tik sykį ar du [...] - kiek žmonių, kuriais pasitikėjau be jokios pašalinės minties, mane išdavė!"¹⁷³. Nien Cheng, 1973 m. paleista taip ir neprisipažinusi (didžiausia išimtis, šįsyk susijusi su nepaprasta kalinės ištverme, taip pat ir su tuo, kad per kultūrinę revoliuciją nukentėjo teisminis-policiinis aparatas), paskui buvo metų metus apsupta giminaičių, draugų, mokinių, tarnaičių, kurie visi turėjo pateikti apie ją ataskaitas saugumui ir kai kurie tą prisipažino. Jie manė, jog neturi kito pasirinkimo¹⁷⁴.

Tardymo proceso pabaigoje susidaro „tikras romanas“ apie kaltumą, „teisėjo ir kalinamojo bendras kūrinys“, „semantinio tikrų faktų griovimo“ pavyzdys¹⁷⁵. „Nusikaltimas“ turi sietis su realiu gyvenimu (jei kaltintojas ir kaltinamasis nors truputį tuo tiki, juo geriau, tai ypač padeda įpainioti „bendrininkus“), bet visiškai kitaip, paranojiškai, interpretuotas, sakytum nekintama radikalios ir piktos politinės opozicijos išraiška: antai užuomina laiške į užsienį apie grūdų normos sumažinimą Šanchajuje Didžiojo šuolio metais paverčiamą šnipinėjimo įrodymu - net jeigu tie skaičiai paskelbti oficialioje spaudoje ir žinomi visai miesto užsieniečių bendruomenei¹⁷⁶.

Atsižadėti savęs

Nereikia ilgai laukti, kad kalinys prarastų pasitikėjimą savimi. Bėgant metams, Mao policija ištobulino tardymo metodus ir pasiekė tokį rafinuotumą, kad vargu ar kas nors, kinas ar ne, prieš juos atsilaikytų, jų tikslas - priversti jus ne tik išsigalvoti nebūtus nusikaltimus, bet ir įtikėti, jog jūsų kasdienis gyvenimas supuvęs, nusikalstamas ir vertas bausmės, nes neatitinka jų pačių, t. y. policijos, gyvenimo sampratos. Jų sėkmės laidas yra kalinio neviltis, suvokimas, kad jis visiškai, visiems laikams be jokios vilties priklauso nuo kalėjimo sargų malonės. Kalinys

¹⁷³ Pasqualini, *op. cit.*, p. 77.

¹⁷⁴ Nien, *op. cit.* d. 3.

¹⁷⁵ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 170 ir 185.

¹⁷⁶ Nien, *op. cit.*, p. 438.

negauna jokios gynybos, nes jo areštas yra absoliutus ir neginčytinas jo kaltės įrodymas. (Per kalėjime praleistus metus pažinojau vieną žmogų, kuris faktiškai buvo suimtas per klaidą - jo pavardė buvo tokia pat kaip ir paieškomo asmens. Po kelių mėnesių jis prisipažino visus to kito padarytus nusikaltimus. Kai nesusipratimas išaiškėjo, kalėjimo vyresnybė gavo pavargti, kol įkalbino jį grįžti namo. Jis jautėsi per daug dėl to kaltas.) Kalinys neturi teisės į jokią bylos nagrinėjimą, tik į gerai suderintą ceremoniją, kuri trunka gal kokį pusvalandį. Jis neturi teisės pasitarti su advokatu ar pateikti apeliaciją, kaip šis terminas suvokiamas Vakaruose¹⁷⁷.

Paskelbus nuosprendį, kalinys palydimas į darbo stovyklą (valstybinį ūkį, šachtą, gamyklą). Net jei mokymas, nors ne toks intensyvus, tęsiasi, jei prasikaltusiajam, kad neapkerpėtų, dar surengiamas vienas kitas „išbandymas“, dabar svarbiausia dirbti: žodžių junginyje „perauklėjimas darbu“ bent vienas žodis nereiškia nieko hipotetiško. Pirmiausia įsidėmėtina, jog alinantis darbas - juo labiau kad valgis dukart per dieną daugiau negu silpnas, toks pat kaip ir kardomojo kalinimo centre - gali trukti iki dvylikos valandų. „Moraka“ nuo šiol - tai „persiauklėjančio darbininko“ maisto daviny, įpareigojantis viršyti jau gerokai didesnę už „civilijų“ normą. Taigi individualūs rezultatai įeina ir į bendrą kameros arba kambario sąskaitą: taip, didžiausiam viršininkų džiaugsmui, visi įsitraukė į kolektyvinį lenktyniavimą (šeštojo dešimtmečio gale pavadintą „Sputniko startu“...) - dirbama buvo po šešiolika, aštuoniolika valandų be perstojo. Be poilsio dienų, išskyrus didžiąsias šventes, kai reikia iškęsti nepabaigiamus politinius pamokslus. Labai stinga drabužių: dažnai metų metus dyži tai, kuo vilkėjai suimamas. Žieminius drabužius duoda tik Šiaurės Mandžiūrijos stovyklose, tame Kinijos Sibire, o taisyklės nenumato daugiau dovanų kaip vieną apatinį drabužį... per metus¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Pasqualini *op. cit.*, p. 41.

¹⁷⁸ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 211.

Vidutinė maisto norma - nuo dvylikos iki penkiolikos kilogramų grūdų per mėnesį (bet kalinys, laikomas „tinginiu“, gali tegauti devynis kilogramus) - mažiau negu prancūzų Restauracijos laikų katorgoje ar net sovietų lageriuose, maždaug tiek pat, kiek vietnamiečių stovyklose 1975-1977 m.¹⁷⁹ Vitaminų ir proteinų stoka baisi: beveik jokios mėsos, nei cukraus, nei aliejaus, kąsnelis daržovių ar vaisių, todėl dažnai pasitaikydavo maisto vagysčių - pretekstas griežtoms bausmėms, - ir kiekvienas ieško „papildomo maisto“ ūkiuose (gyvūnėlių, pvz., žiurkių, kurias valgo džiovintas, arba valgomų augalų). Medicinos priežiūra minimali (išskyrus neabejotinus užkrečiamųjų ligų atvejus), o per daug nusilpę, per seni, visai beviltiški išgabenami į tikras merdėjančių stovyklas, kur bado davinsy jiems greitai padeda išnykti iš šios žemės¹⁸⁰. Vienintelis tikrai teigiamas dalykas palyginti su kardomojo kalinimo centrais - tai lankstesnė drausmė ir labiau užsigrūdinę, ne tokie baikštūs, greitesni sulaužyti taisykles, vos tik sargybinis nusigręžia, kaliniai, koduota kalba ir ženklai: pakenčiamesnė žmogiška aplinka, kur gali tikėtis nors trupinėlio solidarumo.

Pamažu, kaliniui keliaujant per „*laogai* sistemą“, tai, kas sudaro didelę dalį jos savitumo, būtent perauklėjimo akcentas, sušvelnėja. Bet čia individo trajektorija pritampa prie šalies trajektorijos: po *laogai* „tobulinimo“ fazės (maždaug 1954-1965), kai milijonai kalinių buvo paversti mažais uoliais studentėliais, kurie patys laikosi drausmės, beveik nereikia nė raginti, ir kartais tampa gerais ir ištikimais komunistais kalėjime, viskas ėmė apšępti, smukti, banalėti. Sykiu tai sutapo su vis gausesniu dažnai labai jaunų kriminalinių kalinių antplūdžiu ir visuotine režimo kadry demoralizacija, kurią atnešė kultūrinė revoliucija. Pamažu aparatas atleido vadžias, tarp kalinių vis dažniau ir dažniau susidarydavo gaujos. Paklusnumas ir pagarba hierarchijai nustojo būti automatiška: viršininkams reikėjo

¹⁷⁹ *Ibid.*, p. 213.

¹⁸⁰ Pasqualini, op. cit., p. 188-191.

juos pelnyti arba nuolaidomis, arba dar kartą panaudojant prievartą - ir tai nebuvo prievarta vienintele prasme. Pirmutine auka tapo mąsty-senos reforma, tas auklėjimas savanoriškai vergystei. Bet ar šis prieštaravimas nebuvo įrašytas pačiame projekte? Viena vertus, kvie-timas pakilti aukščiau savęs, tobulėti, apsivalyti, prisidėti prie švie-sion ateitin žygiuojančių proletariato masių. Kita vertus - niūri realy-bė visą gyvenimą praleisti nelaisvėje, kad ir kokios būtų tavo pastangos, o jei pasitaikytų toks atvejis ir iš *tikrųjų* išeitum į laisvę, - atskirtumas, nes negalėtum nusiplauti pirmapradės nuodėmės. Trum-pai tariant, už kalbų apie nuolatinį tobulinimąsi kyšo absoliutus fataliz-mo - trumpo suklydimo, o dažniausiai pačios prigimties - valdomos visuomenės sustabarėjimas. Tai tas pats nepakeliamas, nežmoniškas prieštaravimas, dėl kurio kultūrinė revoliucija subliūško visuomenėje ir kuris, neišsprendžiamas, tempė ją į pralaimėjimą.

Egzekucija laogai

Vidury, sukaustytas grandinėmis, stovėjo kirpėjas. Stipriai apie juos-menį suveržta ir apie kaklą apvyniota virvė neleido jam pakelti galvos. Rankos surištos už nugaros. Sargybiniai jį stūmė link pakylos krašto, tiesiai į mus. Jis stovėjo tylus, lyg supančiotas atgailautojas. Tik garai srovelėmis kilo prie jo kojų. Yenas turėjo parengtą kalbą.

- Turiu jums pasakyti baisų dalyką. Nesijaučiu laimingas tą daryda-mas ir tikrai tuo nesididžiuoju. Tai mano pareiga, o jums turėtų būti pamo-ka. Šis supuvęs kiaušinis, kuris stovi čia, priešais jus, buvo pasodintas į kalėjimą dėl bylos, susijusios su dorove: jis turėjo homoseksualinių santy-kių su vienu berniuku. Už šį nusikaltimą jis buvo nuteistas tik septyneriems metams. Vėliau, dirbdamas popieriaus gamykloje, jis nuolat blogai elgda-vosi ir keletą kartų apsivogė. Bausmė jam buvo padvigubinta. Dabar mes nustatėme, kad, būdamas čia, jis suvedžiojo vieną jauną devyniolikmetį kalinį - protiškai atsilikusį kalinį. Jei taip atsitiktų visuomenėje, jis būtų rūščiai nubaustas. Atlikdamas savo veiksmus čia, jis ne tik nusižengė mo-ralei, bet ir sutepė kalėjimo reputaciją bei didžiąją Perauklėjimo darbu

politiką. Kaip tik todėl, gavęs žinią apie pakartotinius nusikaltimus, Aukščiausiojo liaudies tribunolo atstovas tuojau perskaitys nuosprendį.

Žmogus mėlyna uniforma išėjo į priekį ir perskaitė niūriąjį dokumentą, nusižengimų išvardijimą, kuris baigėsi Liaudies tribunolo sprendimu: mirtis, nuosprendis įvykdomas tuojau pat.

Viskas atsitiko taip staigiai, kad aš nespėjau nei krūptelėti, nei išsi-gąsti. Dar nebaigė žmogus mėlyna uniforma perskaityti paskutinio žodžio, o kirpėjas jau buvo negyvas. Už jo stovintis sargybinis išsitraukė didžiulį pistoletą ir šovė į pakaušį. Kraujas ir smegenys kliūstelėjo ir aptaškė mus pirmose eilėse. Aš nusukau akis nuo krūpčiojančio ant žemės pasibjaurėtino silueto ir apsisėmiau. Vėl pasirodė Yenas ir ėmė kalbėti.

- Tegu tai bus jums perspėjimas. Esu įgaliotas pasakyti, kad nuo šiol nebus stovykloje jokio pasigailėjimo. Nuo šiandien visi nusižengimai moralei bus baudžiami ta pačia tvarka. O dabar į kameras ir aptarkite tai, kas čia įvyko¹⁸¹.

Kultūrinė revoliucija: anarchistinis totalitarizmas (1966-1976)

Šalia kone astronominių ir labai menkai žinomų agrarinės reformos arba Didžiojo šuolio baisių „Didžiosios proletariato kultūrinės revoliucijos“¹⁸² aukos, daugumos autorių nuomone, maždaug nuo keturių šimtų tūkstančių iki vieno milijono (Jeano Luco Domenacho tvirtinimu, nuo vieno iki trijų milijonų), galėtų atrodyti ne tokios jau gausios. Kultūrinė revoliucija labiau nei kuris nors kitas šiuolaikinės Kinijos istorijos epizodas sukrėtė pasaulį ir išliko žmonių atmintyje pirmiausia dėl jos viešų kalbų ir kai kurių aktų kraštutinio radikalumo, dar ir dėl to, kad ji vyko miestuose, koncentravosi intelektualiniuose bei politiniuose sluoksniuose, ir visa tai vyko televizijos eroje, o televizija sugebėjo pateikti įstambiausius gerai surežisuotus ir pilnus jaudinančio atsидavimo politi-

¹⁸¹ Pasqualini, *op. cit.*, p. 197-198.

¹⁸² Plg., pvz., Fairbank, *op. cit.*, p. 449, ir Turston, *art. cit.*, p. 149.

nių ceremonijų vaizdus. Pagaliau, skirtingai nuo ankstesnių judėjimų, dar nė nespėjus jai pasibaigti, jau buvo pradėta ją oficialiai smerkti, netgi pačioje Kinijoje: čia laikoma geru tonu atskleisti chunveibinų represijas prieš senuosius komunistų vadovus ir pareigūnus - o netrukus, ne tokiu dideliu mastu, ir masinės žudynės, kurias tolesnėje grįžimo prie „tvarkos“ stadijoje vykdė LIA - Liaudies išlaisvinimo armija.

Pirmasis kultūrinės revoliucijos paradoksas slypi čia: kai atrodė, kad pasiučiausias ekstremizmas dar niekada nebuvo taip arti pergalės, kai vėl puolama atnaujinti revoliucinį procesą, kuris atrodė turįs tvirtą institucinę struktūrą ir nušlavė nė metų neturinčius centrinius valdžios organus, vis dėlto revoliucija, nepritapusi miesto zonose ir dominuojanti vien tarp mokyklinio jaunimo, liko dalinis judėjimas. Priešingai, kaimai nespėjo atsigauti po Didžiojo šuolio, konfliktai su SSRS pasiekė savo apogėjų, o jau „Kultūrinės revoliucijos grupė“¹⁸³ (KRG) nusprendė pati nesikišti nei į mokslinius tyrimus, tuo metu sutelktus branduolinio ginklavimosi srityje, nei į valstietijos, nei į armijos reikalus. KRG, o gal ir Mao, dvasia tai reiškė žengti atgal, kad geriau įsibėgėtų ir iššoktum į aukštį: joks visuomenės ir valstybės sektorius negalėjo ilgai išvengti tokio revoliucinio proceso. Bet kaimo masės laikėsi tvirtai įsikibusios „mažų laisvių“, kurias joms buvo suteikęs Liu Shaoqi (žr. aukščiau), ir bent jau privataus žemės sklypo. Ir nebuvo nė kalbos nei apie galimybę gintis, nei apie ekonomiką: dar visai nesena Didžiojo šuolio patirtis mokė į ekonomiką žiūrėti atsargiai. Išankstinė sąlyga buvo

¹⁸³ Susikūrusi komunistų partijos Politinio biuro išplėstinio posėdžio metu, 1966 m. gegužės 16 d., ir priklausanti tik nuo savo nuolatinio komiteto, t. y. nuo paties Mao, ji nušalina Peng Zheną nuo vadovavimo kultūrinei revoliucijai (anksčiau ji buvo įpareigota jį tam parengti) ir Centro komiteto sekretoriatą, kuriam vadovavo Liu Shaoqi ir Deng Xiaopingas. Vyravo ekstremistai maoceduninkai, tokie kaip Jiang Qing („Ponia Mao“), Chen Boda arba Zhang Chunqiao ir Kang Shengas, jo asmeninis patarėjas. Glaudžiai bendradarbiaudama su Mao, ši grupė, kaip pagrindinė sprendimų instancija, faktiškai iki 1968 m. pakeis Centro komitetą ir Politinį biurą.

paimti valdžią intelektualų ir menininkų „superstruktūroje“ bei užkariauti valstybinę valdžią. Tačiau pastarasis tikslas iki galo niekada nebuvo pasiektas. Šių išlygų ne visuomet buvo laikomasi, bet, šiaip ar taip, apie didelius susirėmimus ar žudynes kaimuose, kuriuose tebegyveno dauguma kinų, negirdėti kalbant: 64% incidentų, priskiriamų kaimui, vyko didelių miestų pakraščiuose¹⁸⁴. Vis dėlto finalinėje „perėmimo į rankas“ stadijoje pranešama apie daugybę egzekucijų, įvykdytų pavieniams valstiečiams, palinkusiems į blogąją pusę, ar raudongvardiečiams, iš miesto pabėgusiems į kaimą. Pagaliau, visiškai skirtingai nei per šeštojo dešimtmečio valymus, tikslas - išnaikinti tam tikrą gyventojų sluoksnį - nebuvo aiškiai suformuluotas. Netgi intelektualai, dėl to ypač kentėję iš pradžių, dabar jau nebefigūravo tarp labiausiai persekiojamų žmonių. Maža to, patys persekiojami dažnai būdavo kilę iš intelektualų sluoksnio. Apskritai paėmus, pačius tragiškiausius epizodus lėmė „dėmės“, spontaniškas smurto panaudojimas pagal įsakymus vietoje, neturint bendro veiksmų plano. Netgi tuo atveju, kai Centras įsako imtis karinių operacijų, kurios neišvengiamai baigiasi žudynėmis, tos žudynės daugiausia yra *reakcija*, pastangos suvaldyti nekontroliuojamą situaciją: šia prasme padėtis panašesnė į 1989 m. birželio susidorojimą, o kultūrinė revoliucija galbūt tebuvo tarsi pirmas kiniškojo komunizmo žingsnis į aklavietę išeikvojus revoliucinę energiją.

Antrasis paradoksas, priešingai, paaiškina, kodėl šiame pasakojime vertėtų suteikti kultūrinei revoliucijai deramą vietą. Chunveibinų judėjimas buvo „represyvinis maištas“ (o jo sutriuškinimas - didžiulė represija). Pamatėme, jog nuo pat trečiojo dešimtmečio pabaigos teroro dimensija ir kiniškasis komunizmas buvo neatsiejami. 1966-1967 m. pačios radikaliausios grupės, tos, kurios labiausiai

¹⁸⁴ Harry Harding, *The Chinese State in crisis*, kn. Roderick Mac Farquhar et John K. Fairbank (sud.), *The Cambridge History of China*, t. 15, d. 2: *Révolutions within the Chinese Révolution, 1966-1982*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, p. 209.

¹⁸⁵ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 259.

atakavo valstybines institucijas, visuomet yra įkėlusios koją į valstybės valdymą ir savo žinioje turi tuos, kurių nurodymus vykdo, mažų mažiausiai prezidentą Mao, visus informacijos šaltinius, kuriais nuolat remiamasi prieš darant menkiausią taktinį sprendimą. Tos grupės, pagal senas kinų tradicijas, integruodamos valdžios logiką pačiame pasipriešinime valdžiai¹⁸⁶, niekada neatsisako represijų savo kainai pakelti; kritikuodamos tariamą viešpataujančių sluoksnių nuolaidumą klasiniam priešui, jos kaipmat pristato į reikiamą vietą savąsias energingų „tardytojų“ brigadas, savąją pavyzdinės tvarkos sergėtoją - policiją, savuosius „teismus“ ir kalėjimus. „Per visą kultūrinę revoliuciją regima „apačių kova su viršūnėmis“, bet su „apačiomis“ manevruoja, jas šokina, mobilizuoja, terorizuoja valdžia ir elitas, kurie nedrįsta pasisakyti savo vardo“; šis savo valdžios primetimas kitam nepalaujamai jį gniuždant kritika ir smūgiais yra tipiška „galutinė formulė maoizmo, [kuris] po ilgų pastangų apkaltinti baigėsi tuo, kad neišskiriama sąvokų pora „pasipriešinimas valdžiai - imperijai“ virto nenutrūkstamu vienos alternatyvos, iškeliančios politiką aukščiau valstybės ir visuomenės, principu“¹⁸⁵. Be abejo, kalbama apie neįgyvendinamą alternatyvą, nes ji pagrįsta gudrybėmis, taigi ir apgaudinėjimu tų, kurie įprasmino savąjį pasipriešinimą valdžiai: iš šio „pakeisti viską tam, kad niekas nesikeistų“, pagal *Gepardo* formulę, išplauks suabejojimas tiek pasipriešinimu valdžiai, tiek imperija. Šis suabejojimas, apimantis mažumą, bet nuoseklus, atves prie 1979 m. Demokratijos barjero ir prie drąsiausios jos mąstytojo Wei Jingshengo. Jingshengas jau minėtame autobiografiniame pasakojime nušviečia teisėtų nepasitenkinimų sukulto judėjimo prieštaraivimus, virtusius mirtiniais: „Šis pykčio protrūkis įgijo tirono kulto formą ir buvo nukreiptas į aukojimosi tironijai ir kovos

už ją kelią. [Visa tai] baigėsi šia paradoksalia, absurdiška situacija, kai liaudis atsitiesia priešais savo valdžią tik tam, kad geriau ją apgintų. Liaudis sukilo prieš ją pavergusią hierarchinę sistemą, mosuodama šios sistemos įkūrėjų palaikymo vėliava. Mėtydama paniekinančius žvilgsnius į demokratiją, ji pareikalavo demokratiinių teisių, o pati savo kovoje dėl jų leidosi vedama despoto idėjos¹⁸⁸.

Manome, kad privalome šiame straipsnyje išsamiai nušviesti priešrevoliucinius epizodus, nes pati kultūrinė revoliucija, davusi pradžią gausiai, o neretai ir vertingai, ir, be abejo, kur kas labiau išgarsintai negu ankstesnė literatūrai, konkrečiai - per dalyvių ir aukų liudijimus - yra tikrai geriau žinomas etapas negu tas, kuris ėjo prieš ją. Čia aiškiai labiau kalbama apie kitokią revoliuciją (mėgdžiojamą, prievartaujamą, klaidinamą, pseudorevoliuciją, vadinkit kaip norit - vis tiek revoliucija) nei dar apie vieną „masinę kampaniją“. Represijos, baisybės ir nusikaltimai toli gražu neišsemia viso šio reiškio, beje, apgaulingo, nuolatos besikeičiančio priklausomai nuo vietos ir laiko. Mus domins vien tik kultūrinės revoliucijos represyviniai aspektai. Juos galima suskirstyti į tris didžiules, aiškiai skirtingas kategorijas, įskaitant ir įvykių laiką: jėgos panaudojimą prieš intelektualus ir partinius kadrus (iš esmės 1966-1967), chunveibinų siautėjimą (1967-1968), pagaliau - brutalų karinės jėgos panaudojimą (1968). Komunistų partijos IX-asis suvažiavimas (1969) atveria trūkstamų institucinių struktūrų, tam tikrų „įgūdžių“, ypač nuo 1966 m., sudarymo fazę. Buvo steigiamos institucijos ir ypač vyko grumtynės dėl valdžios, siekiant ją perimti iš susilpnėjusio nuo ligos Mao Zedongo. Daug sukrėtimų: 1971 m. rugsėjį pašalinamas oficialiai paskirtas Mao valdžios perėmėjas Lin Biao; 1973 m. į vicepremjero postą grįžta Deng Xiaopingas ir masiškai grąžinami į savo postus kovos su „revizionizmu“ metu nušalinti aukšti pareigūnai; 1974 m. puolami valdžios aparato „kairieji“; 1976 m. „Šanchajaus ketvertas“ vadovaujamas pirmininko žmonos Jiang Qing, pamėgina paimti

¹⁸⁸ Wei, op. cit., p. 227.

valdžią; šis Ketvertas pasinaudoja patogių momentu po nuosaikaus ministro pirmininko Zhou Enlai mirties sausio mėnesį ir Mao Zedongo mirties rugsėjo mėnesį; spalį Ketvertą jau vadino „gauja“ ir Hua Guofengas, šalies šeimininkas dvejiems metams paskelbia kultūrinės revoliucijos pabaigą. Mes mažai teužsiminsime apie „pilkuosius metus“ (tą terminą sugalvojo J. L. Domenachas), sekusius po chunveibinių sutriuškinimo: susidorojimai čia, be abejo, žiaurūs, bet jie bendrais bruožais atspindi šeštojo dešimtmečio raidos ypatybes.

Revoliucijos dalyviai

Kultūrinė revoliucija atspindi žmogaus ir kartos susidūrimą. Žmogus - tai, be abejo, pats Mao. Didžiojo šuolio katastrofa jį paliečia sėdintį *pačiame centriniame aparate*; nuo 1962 m. jis privalėjo atsisakyti realaus vadovavimo šaliai ir perduoti jį Respublikos prezidentui Liu Shaoqi. Atsidūręs žemesnėse, bet prestižinėse partijos pirmininko pareigose, jis užsisklendžia šiame „žodžio magistrat“ ir neabejoja dėl konkurencijos. Tačiau, būdamas senas strategas ir bijodamas, kad dar gyvas būdamas gali tapti paminėliu ir būti galutinai išstumtas, jis ieško efektyvių estafetės perėmėjų, kad galėtų primesti kitiems savo pasirinktus pagrindinius principus. Partija, kurią tvirtai savo rankose laiko Liu ir jo pavaduotojas generalinis sekretorius Deng Xiaopingas, turės būti apjuosta iš išorės; o dėl vyriausybės, kuri, kaip ir visose komunistinėse šalyse, pavaldi komunistų partijai ir kuriai iš tikrųjų vadovauja tas nuosaikaus proto, jei dar ne nuosaikesnės širdies, išmintingas oportunistas Zhou Enlai, tai ji turėtų būti daugiau neutralus elementas, ypač ateityje, frakcijų susidūrimo metu. Mao gerai suvokia, kad dėl 1957 m. valymų jis prarado daugumos intelektualų ir kadryų, o dėl 1959-1961 m. bado - ir kaimo masių paramą. Bet tokioje šalyje kaip komunistinė Kinija pasyvi, patyrusi atominio ginklo siaubą ir įbauginta dauguma yra mažiau svarbi nei aktyvi, užimanti strategines pozicijas mažuma. Taigi nuo 1959 m. LIA

vadovauja Lin Biao, Vairininko vasalas; jis palengva LIA paverčia alternatyvios valdžios centru, kuris nuo 1962 m. labai pasireiškia socialistinio auklėjimo judėjime - savotiškame paklusniame anti-dešiniųjų valyme, akcentuojant visas militaristines vertybes: puritonizmą, discipliną ir atsidavimą; LIA nuo 1964 m. pateikia ne mažiau kaip trečdalį naujų politinių kadro ir susijungia su maža intelektualų ir nevykėlių menininkų grupe, kurios struktūros būriasi apie Jiang Qing ir jos skelbiamą visų atitinkamai neužsigažavusių partijos linijai menų ar literatūros visiškos destrukcijos programą. Studentams įvedamas privalomas karinis parengimas, o nuo 1964 m. LIA organizuoja arba atkuria ginkluotą miliciją gamyklose, gyvenamuosiuose kvartaluose ir kaimo apygardose. Armija nėra ir niekada nebus kandidatė į valdžią: partijos kontrolė yra pernelyg efektyvi, ir vidutinybė Lin Biao, apie kurio polinkį į heroinę patyliukais kuždamasi, neturi nei savo idėjų, nei savo politinės platformos¹⁸⁹. Bet kaip niekad armija Mao reiškia „apdraustą gyvenimą“ arba, tariant jo paties žodžiais, jo Didžiąją sieną¹⁹⁰. Kitas strateginis atramos taškas, kuriuo Mao pasikliauja, tai jau mūsų minėtoji karta, arba, dar tiksliau tariant, jos frakcija vidurinėse, aukštosiose mokyklose bei profesinio rengimo institutuose, įskaitant ir karo akademijas, kurioms vienintelėms LIA leido formuoti, apmokyti chunveibinų (raudonųjų sargybinių) būrius¹⁹¹; moksleivija, studentija turi didžiulį privalumą, nes yra susitelkusi miestuose, ypač stambiausiuose centruose, t. y. ten, kur bus sekama kova dėl valdžios; pavyzdžiui, Šanchajuje ketvirtadalis miesto gyventojų yra mokyklose¹⁹². Tie, kurių amžius nuo keturiolikos iki dvidešimt dve-

¹⁸⁹ Plg. Frederick C. Teiwes et Warren Sun, *The Tragedy of Lin Biao: Riding the Tiger during the Cultural Révolution, 1966-1971*, Honolulu, University of Hawaii Press, 1966

¹⁹⁰ Hua Linshan, *Les Années rouges*, Paris, Le Seuil, 1987, p. 251.

¹⁹¹ Plg. nuostabius Ni Yuksiano, Šanchajaus jureivystės akademijos moksleivio, atsiminimus, kuriuos surinko Anne F. Thurston, *A Chinese Odyssey: The Life and Times of a Chinese Dissident*, New York, Charles Scribner's Sons, 1991.

¹⁹² White, op. cit., p. 203.

iki dvidešimt dvejų, 1966 m. Mao Zedongui bus dar daugiau žandantys įrankiai, nes jie palaiko ir doktrininį fanatizmą, ir didelę apgaulę. Fanatizmas: pirmoji po 1949 m. revoliucijos suformuota karta yra perdėm jauna ir miestietiška, kad ką nors nutuoktų apie Didžiojo šuolio baisumus¹⁹³: Liu ir jo bendraminčiai galės karčiai apgailestauti, kad oficialiai nebuvo kritikavę fanatizmo. Režimo rūpestingai prižiūrima - žodžiais - jaunoji karta, anot Mao, šis „švarus lapas“, kuriame bus rašoma išaukštinta komunizmo statybos epopėja; karta, kurią senasis tironas įtikino, jog jai priklauso pasaulis, „Kinijos ateitis priklauso jums“¹⁹⁴, anksti sužinojo, kad kaip tik taip sakoma raudongvardiečių dainoje: „Partija mūsų motina ir mūsų tėvas“¹⁹⁵. O iškilus tėvystės konfliktui, pasirinkimas turi būti aiškus: atsisakyti savo biologinių tėvų. Pažiūrėkime, kaip Pasqualini aprašo „pikto, pretenzingo, mažo, gyvenimo nemačiusio kokių dešimties vienuolikos metų snarglio“ apsilankymą pas savo tėvą *laogai* 1962 m.: „Aš nenorėjau čia ateiti, - išdidžiai išpoškino jis, - bet mane priverė mama. Tu esi kontrrevoliucionierius ir šeimos gėda. Tu labai pakenkei vyriausybei. Tu tikrai nusipelnei būti kalėjime. Aš tik noriu tau pasakyti, kad tau būtų geriau persiauklėti“. Net sargybinius šokiravo jo tirada. Kalinys pilnomis ašarų akimis (tas buvo draudžiama) grįžta į savo kamerą šnabždėdamas: „Jei aš būčiau žinojęs, kad taip atsitiks, būčiau jį pasmaugęs vos gimusį“. Tienas¹⁹⁶ nieko nesakydamas¹⁹⁷ stebėjo tą įvykį. 1966 m. šis berniūktis turės penkiolika metų, kaip tik tinkamas amžius stoti į chunveibinų gretas. Visuomet žiauriausi, su didžiausiu įtūžiu žeminantys savo aukas, buvo patys jauniausi.

¹⁹³ Priešingai, kai chunveibinai patirties pasikeitimo kelionėse ar 1968 m. privalomos kaimų apgyvendinimų kampanijos metu nors kiek suprato, kaip baisiai nuskurdę kaimai, tai paspartino - truputį pavėluotų - atsainesnį jų požiūrį į tuometinį režimą, - pastebėta Wei Jingshengo.

¹⁹⁴ Mao Zedong, *Petit Livre rouge des citations*, Paris, Le Seuil, 1967, p. 172.

¹⁹⁵ Cit. iš Zhai Zhenhua, *Red Flower of China*, New York, Soho, 1992, p. 81.

¹⁹⁶ Sargybinius.

¹⁹⁷ Pasqualini, op. cit., p. 311.

Bet kartu šie jaunuoliai, išdresuoti elgtis kaip maži raudonieji robotai, dažnai pasijunta apvilti. Apvilti heroizmo, - jų tėvų karta jiems be perstojo kala į galvą apie savosios kartos revoliucinius ir karinius žygius, o jie tik mėgdžios Didįjį žygį, pirmas raudonąsias bazes ar antijaponiškosios *quérilla* susirėmimus: parafrazuojant Marxą, istorija pasikartos, tik farso forma. Apvilti pagrindinės klasikinės literatūros ir Beverčių diskusijų su 1957 metų hiperatsargiais, po apvalymo išlikusiais gyvais mokytojais, diskusijų, kuriose jie panaudos savo skurdžias žinias - daugiausia Mao, žiupsnelį Lenino kūrinių tam, kad nepripažintų to paties Revoliucijos vardan, nuobodaus amžinai to paties kartojimo, kurį jiems buvo palikusi Revoliucijos mokymo sistema. Pagaliau daugelis kilusių iš „juodųjų“ sluoksnių, priverstų dalyvauti lenktyne su kliūtėmis, kurias sudarydavo atranka ir kvotos klasinės kilmės principu, galėjo jaustis apvilti dėl to, kad neturėjo jokio realaus šanso kada nors gauti savo kvalifikaciją ir ambicijas atitinkantį darbą; elitinės mokslo įstaigos, kur „juodieji“ dažnai sudaro daugumą, bus ir pačios revoliucingiausios; o 1966 m. spalio 1 d.¹⁹⁸ kultūrinės revoliucijos dekretu paskelbtas oficialus „blogos kilmės“ žmonių priėmimas į chunveibinus privers kultūrinę revoliuciją žengti esminį žingsnį į priekį¹⁹⁹.

Lapkričio 16 d. leidimas įkurti chunveibinų grupes gamyklose, o gruodžio 15 d. - kaimuose paskatins judėjimo išsiplėtimą. Ta proga taip pat buvo anuliuoti visi politiniai nuosprendžiai, priskirti nuo pat kultūrinės revoliucijos pradžios (1966 m. gegužės) darbininkams; laikui bėgant reabilituotieji dažnai sieks, kad būtų panaikintos „dešiniarankių“ etiketės ir slapta kartoteka, kur saugoma kiekvieno „klaidos“ ir nuomonė. Tuomet studentų ir licėjų moksleivių gretas masiškai papildė dvi pramonės darbininkų kategorijos: „atsilikę elementai“ ir kiti diskriminuotieji politiniu pagrindu (bet viskas yra politika...), ne-

¹⁹⁸ Tačiau tiems, kurie yra pabuvę kalėjime, ir toliau uždrausta politinė veikla (William Hinton, *Shenfan*, New York, Random House, 1984, p. 529).

¹⁹⁹ Harding, minėtas straipsnis, p. 150.

svarbu koks būtų jų amžius; sezoniniai, padieniai samdomieji, be darbo garantijos bei profsąjungos globos (taigi ir be socialinio aprūpinimo), dažniausiai jauni, sudarantys naujų didžiulių gamyklų proletariato daugumą, kurie reikalauja nuolatinių kontraktų²⁰⁰ ir darbo užmokesčio padidinimo. Dar pridėsime gerą saują jaunų kadrų oportunistų, kurie išvydo nė nesvajotą greitos karjeros progą, kadaise dėl neaiškios priežasties nubaustų atsakingų pareigūnų ir degančių noru atsikęsti²⁰¹, taip pat visuomet linkstančių ten, kur vėjas pučia (ir pirma proga išduodančių), taigi turėsime keistą, neįprastą koaliciją nepatenkintųjų, kurie, pilni neapykantos ir trokšdami pasisekimo visuomenėje, puolė šturmuoti viską - mokyklas, gamyklas, kontorą... Tačiau jų mažuma, jie sudarytų kokius 20% miesto gyventojų ir dar mažesnę visos šalies žmonių procentą, tad jiems gali pasisekti tik tada, kai valstybę paralyžiuos Centro atakos, LIA bus suvaržyta savo pačios instrukcijų; ir galiausiai pats Mao čia atsuka, čia užsuka revoliucijos čiaupus, rizikuoja, kartais gerai nesusigaudydamas, ką daryti, nes jėgos ir lokaliųjų situacijų santykis taip greitai keičiasi, ir Mao vis suka galvą, kaip sutaikyti „maištininkus“ ir imperiją. Tada, kai „maištininkai“ - tai pavadinimas, kuris juos suvienys - „paima valdžią“ (arba, dar konkrečiau, priverčia ją pasitraukti: o tam pakanka tik perleisti antspaudus), jų vidiniai prieštaravimai ir egoistinės ambicijos kaipmat gauna viršų ir duoda pradžią negailestingiems, dažnai ginkluotiems susirėmimams tarp frakcijų, nesugebančių priimti kitokio sprendimo, tik *prieš*²⁰².

²⁰⁰ white, op. cit., p. 245-247.

²⁰¹ Tai sukėlė įdomių padėties permainų: nuosaikūs henanietis Pan Fushengas, Didžiojo šuolio išvakarėse ultramaoisto Wu Zhipu išvartas, vėl buvo sugrąžintas į savo pareigas 1966 m. ultrakairiojo Chen Bodą klane, o Wu buvo areštuotas ir tikriausiai nužudytas 1967 m. Kantono raudongvardiečių. Plg. Domenach (1982), op. cit., p. 163.

²⁰² Palyginkime šiuo atžvilgiu jaudinantį buvusio raudongvardiečio, vėliau tapusio universiteto dėstytoju jungtinėse Amerikos Valstijose, pasakojimą: Wang Shaoguang, *Faillite of Charisma: The Cultural Révolution in Wuhan, Hong Kong*, Oxford University Press, 1995, p. 95-111 ir 161-209.

Chunveibinų šlovės valanda

Šių studentų ir licėjų moksleivių, kurie iš esmės ir sudaro „revoliucinius maištininkus“, 1966 m. vykdytos persekiojimo operacijos yra savotiškas visos kultūrinės revoliucijos simbolis. Apskritai imant, nuo jų žuvo ne tiek jau daug ir jos niekuomet nebuvo novatoriškos: pasižyminčios šiokių tokiu sadizmu ir dar jaunatviška egzaltacija, jos gerokai primena šeštojo dešimtmečio persekiojimus, kurių aukos buvo intelektualai. Ar 1966 metų persekiojimai buvo spontaniškesni? Būtų absurdiška manyti, jog Mao ir jo grupė vadovavo kiekvienam chunveibinų būriui, bet čia pasireiškė Vairininko žmonos Jiang Qing slaptas pavydas, ir jos keršto auka tapo Wang Guangmei, Respublikos prezidento Liu Shaoqi žmona²⁰³; pastarojo nevertė atgailauti, kai Mao įsitikino pakankamai jį izoliavęs, paskui jis buvo įmestas į kalėjimą (ten ir mirė nukankintas), ir atvirkščiai, Zhou Enlai, nors ir griežtai kritikuojamas, išvengė pažeminimo. Sensacingas judėjimo aspektas buvo, be abejo, ir chunveibinų primestų sąskaitų suvedinėjimas viršūnėse, ir galutinis viršūnių bendrų interesų išsiskyrimas, jau retsykais pasireiškęs ir prieš Didįjį žygį, ir komunistų kadrų valymai (60% buvo išvaryti iš savo postų, daugeliui buvo lemta ten atgal sugrįžti po kelerių metų, netgi prieš Mao mirtį 1976 m. rugsėjį: pats ryškiausias to reiškinių pavyzdys būtų Deng Xiaopingas). Netgi ir čia žiaurumą reikia traktuoti reliatyviai: skirtingai nuo SSRS ketvirtojo dešimtmečio stalinizmo represijų, dauguma aukštų pareigūnų ir kadrinių darbuotojų išliks gyvi, nemirs nuo kankinimų. Vienas tik mažai žinomas anglies pramonės ministras buvo chunveibinų mirtinai sumuštas, ir neįvyko jokie teisminio nuosprendžio labai aukštu lygiu. Liu mirė išprotėjęs 1969 m.; Peng Dehuai'ui 1967 m. liepos susirėmime buvo sulaužyti du šonkauliai, 1974 m. jis mirė nuo vėžio; užsienio

²⁰³ Alain Roux, *La Chine populaire, tome 2 1966-1984*. Paris, Éditions sociales, 1984. p. 45-46.

reikalų ministras Chen Yi, labai puolamas, 1969 m. buvo „išstremtas į kaimą“, bet, mirus Lin Biao, rado būdą vėl sugrįžti į sceną, o netrukus mirė nuo ligos. Pats dramatiškiausias ir ankstyviausias - saugumo ministro Luo Ruiqingo atvejis: 1965 m. lapkritį išstremtas, kad užleistų veiklos lauką Kang Shengui, 1966 m. pasodintas į kalėjimą, sužeistas į koją, kai mėgino pabėgti pro kalėjimo langą; galiausiai 1969 m. koja jam amputuota. Operacija buvo specialiai vilkinama, stengiantis išgauti jo prisipažinimą, - jis vis tiek pragyveno Mao. Jų kalinimo sąlygos, kad ir kokios sunkios ir žeminančios, buvo nepalyginti geresnės nei milijonų tų kalinių, prie kurių išsiuntimo į *laogai* jie patys buvo prisidėję; jie nors gaudavo minimalią medicinos pagalbą²⁰⁴.

Chunveibinų represijų scenarijus yra liūdnai vienodas visuose Kinijos miestuose ir universitetuose. Viskas prasidėjo 1966 m. birželio 1 d., kai per radiją buvo perskaitytas Nie Yuanzi, Beidos (prestižiškiausias Pekino universitetas) filosofijos asistentės, *dazibao* (skelbimas stambiomis raidėmis), kuris šaukė į kovą prakeikdamas priešininką: „Padarykime galą visoms revizionistų kontrolėms ir pragaištingiems sąmokslams, ryžtingai, radikaliai, totališkai, galutinai! Sunaikinkime visus išgamas, visus Chruščiovo tipo revizionistus!“²⁰⁵. Tuomet susiorganizuoja milijonai moksleivių bei studentų ir nesunkiai suranda „išgamas ir demonus“ tarp savo dėstytojų, mokytojų, universiteto darbuotojų, o vėliau ir tarp bandančių šiuos apginti merijos ar rajonų pareigūnų, kuriuos visus reikia išvaryti; pasitelkę vaizduotę juos dar vadindavo „blogio genijais“, kai nusibosdavo „galvijų šmėklos“ ar „šliužų išperos“. 1967 m. liepos 18 d. Kultūrinės revoliucijos grupės ekstremistas Qi Benyu kalba apie Pengą: „Ši nuodinga gyvatė aptingusi, bet dar neišdėvėsi. Popierinis tigras Peng Dehuai žudo nė nemirkitelėjęs. Jis karvedys. Nesileiskite suklaidinami jo stoto, tai apmirusio driežo povyza. Jis tiktai apsimeta negyvas. Tai jo instinktas. Net vabzdžiai ir

²⁰⁴ Plg. Yan et Gao, *op. cit.*, p. 152-166 ir 197-228.

²⁰⁵ *Ibid.*, p. 228.

gyvūnai turi savisaugos instinktą, o ką kalbėti apie šį mėšėdį. Partrenkite jį ant žemės ir sutrypkite!"²⁰⁶. Į šiuos vaizdingus žodžius reikia žiūrėti gana rimtai, nes jų tikslas – atmesti bet kokią pasigailėjimą, žmoniškumą. Nuo seno žinoma, kad svaidymasis tokiais žodžiais paprastai žada „kovą“, o neretai ir mirtį: raginimai „sunaikinti visus išgamas“, davę pradžių judėjimui Pekino universitete, nebuvo tušti. „Klasinis priešas“, komiškai apkarstytas plakatais, skrybėlėmis, o kartais ir juokingomis laukinių žvėrių galvomis (ypač moterys), nenatūralios groteskiškos (ir nerangios) laikysenos, juodu rašalu ištepliotu veidu, priverstas loti kaip šuo, keturiomis, turėjo prarasti žmogišką orumą. Vienas mokytojas – Ma („arklys“) buvo priverstas šlemšti žolę. Kaip sakė senas dėstytojas, kurio kolegą mirtinai sumušė studentas: „Aš beveik galiu suprasti, kaip visa tai atsitinka. Tada savininkai buvo priešai. Iš tikrųjų jie jau nebebuvo žmonės, jūs galėjote panaudoti jėgą prieš juos. Tai normalu“²⁰⁷. 1967 m. rugpjūtį Pekino spauda pradeda propagandinę kampaniją: antimaoistai yra „gatvėmis lakstančios žiurkės, užmuškite jas, užmuškite jas“²⁰⁸. Pats nužmoginimas nėra naujas dalykas, jis pasireiškė 1949 m. agrarinės reformos metu, kai žemės savininką įkinkė į arklą ir genamą botagu vertė arti žemę. „Tu mus laikei gyvulio vietoj, dabar pats gali būti mūsų gyvulys!“²⁰⁹ – šaukė valstiečiai. Daug milijonų tokių „gyvulių“ buvo sunaikinti. Kai kurie net gyvi suvalgyti: mažiausiai 137 – Guangsi, daugiausia koledžų vadovai; ir visa tai vykdavo dalyvaujant vietiniams komunistų partijos kadrams. Kai kuriems chunveibinams žmogienos būdavo paduodama į stalą valgykloje; toks pat atvejis užfiksuotas ir kai kuriose valdybose. Harry Wu prisime-

²⁰⁶ *Ibid.*, p. 210.

²⁰⁷ Cit. iš Anne F. Thurston, *Urban violence during the Cultural Revolution: who is to blame?*, iš Jonathan N. Lipman, Steven Harell, *Violence in China - Essays in Culture and Counterculture*, State University of New York Press, 1990.

²⁰⁸ Cit. iš Mari-Claire Bergère, *La République populaire de Chine de 1949 à nos jours*, Paris, Armand Colin, 1987, p. 133.

²⁰⁹ Jack Belden, *China Shakes the World*, Harmondsworth, Pélican, 1976 (pirmas leid. 1949), p. 228.

na vieną 1970 m. *laogai* atvejį, kai mirtininko smegenis surijo saugumo agentas, mat tas kalinys buvo išdrįsęs (pats baisiausias nusikaltimas) parašyti: „Nuverskite prezidentą Mao“²¹⁰.

Neaišku, kas gi dabar verčia šitaip elgtis tuos chunveibinus, kurių pagrindinis ginklas dar ilgai bus storas uniforminis diržas: susidaro įspūdis, kad jie be paliovos blaškosi tarp realaus noro pakeisti visuomenę ir itin karštos vasaros hepeningo, pereidami prie konformistinio atsargumo – o kas norės turėti nemalonumų? Likti pasyviu tolygu kaip būti laikomam revizionistu; taigi jie verčiau bus tokie, kokie yra, tik ne revizionistai... Prieštaravimai klesti nuo pat pradžių: nuolatos kartojamas naujas šūkis: „Tie, kurie maištauja, visuomet teisūs“, kurį rugpjūčio 18 d. iškėlė Mao (ir kuris, regis, galėtų reziumuoti „tūkstantį sudedamųjų marksizmo dalių“). Kita vertus, sau ir kitiems primetamas tikras pirmininko ir jo kūrinių kultas (garsioji *Raudonoji knygelė*); ypač tai būdinga Centrui, kuris vienas turi teisę nuspręsti, kas turi „teisę į maištą“ (negali būti nė kalbos, kad galėtų maištauti priešai, kurie yra tiksliai tam, kad maištą patirtų) ir *kada* šia licencija galima pasinaudoti: situacija sukelia žiaurią konkurenciją tarp chunveibinų organizacijų, kad tik gautų tą brangų „kairiųjų“ garantinį štabą. Siekiama „paleisti ugnį į generalinius štabus“, bet armijos generalinis štabas, kurį kontroliuoja Lin Biao, proteguoja chunveibinus, o transporto generalinis štabas 1966 m. konvojams leidžia nemokamai važinėti po visą Kiniją naudojantis absoliučia pirmenybe... Juos pateisinantys „pasikeitimas patirtimi“ neretai virsta svaiginančiomis turistinėmis kojos iš savo gimtojo miesto neiškėlusio jaunimo išvykomis, kuriose vilioja ne keturių žvaigždučių atrakcijos, o kolektyvinis, jaudulio ašaras (privalomas merginoms) išspaudžiantis susitikimas su Mao bei religinio uolumo demonstracijos ir tokia proga mirtina minios spūstis²¹¹.

²¹⁰ Becker, op. cit., p. 218; Wu, op. cit., p. 46.

²¹¹ Ling, op. cit., p. 174–183, ir Zhai, op. cit., p. 84–90: „Mėginau verkti, bet negalėjau pasakoti ji (p. 88). Tiesa, Mao nesirodo labai iš arti. – Aš truputį nusivyliau, jis atrodė daug senesnis, nei aš įsivaizdavau, ir daugiau kaip pusė jo plaukų buvo žili. Veide ryšku senatvės žymės ir jis nešvytėjo, kaip turėtų būti. judesiai lėti. Tai buvo susenęs žmogus“ (p. 87).

„Mes nenorime malonės, mes norime karo“, - pasakė Mao rugpjūčio 18 d., ir Raudonieji sargybiniai Song Binbin („Song malonioji“) skubiai virsta Song Yaovvu („Song nori karo“)²¹². Naujasis saugumo ministras Xie Fuzhi, artimas Jiang Qing, rugpjūčio pabaigoje oficialiai pareiškia policijos pareigūnų auditorijai: „Mes negalime taikstyti su įprasta praktika; mes negalime laikytis Baudžiamojo kodekso. Jei jūs areštuosite žmones, kurie mušė kitus, jūs apsiriksite... Ar privalo būti nubausti chunveibinai, kurie žudo? Mano nuomonė tokia, kad kas jau žuvo, - žuvo, čia jau nieko nepadarysi, čia ne mūsų problema... Aš nepateisinu to fakto, kai masės žudo, bet jeigu masės taip baisiai neapkenčia blogų žmonių, kad neįmanoma jų sustabdyti, tuomet neprieštaraukime... Liaudies policija turi palaikyti chunveibinų pusę, prisidėti prie jų, jiems simpatizuoti ir teikti informaciją, ypač apie Penkių Kategorijų (juoduosius) elementus“²¹³. Taigi iš pradžių bus mūsų be didelės rizikos: palyginti su partijos aparatu, kurį erzina Mao įžulumas ir kuris nedrįsta pasmerkti vykstančio judėjimo, intelektualai ir visa, kas juos supa (knygos, paveikslai, porcelianas, bibliotekos, muziejai, kultūros įstaigos), yra tik lengvas grobis, dėl kurio visi valdžios klanai gali sutarti.

Antiintelektualizmas yra iš tikrųjų sunki komunistų partijos tradicija, tas buvo pabrėžta, ir Mao ypač gerai ją įkūnijo. Argi chunveibinai nevaikšto kartodami jo citatą: „Kapitalistų klasė yra oda; intelektualai yra ant tos odos želiantys plaukai“²¹⁴. Kariškai negali ištarti žodžio „intelektualas“ nepridurdami „pašvinkęs“; Jeanas Pasqualini, kuris išėjęs iš kiaulidės nusivalė kojas, tą patyrė pats, gavęs sargybinio smūgį: „Jūsų smegenys bjauresnės negu visas tas mėšlas, jos dar labiau dvokia. Tuojau pat nustokite valyti! Tai buržuazinis įprotis. Verčiau išsivalykite savo smegenis!“²¹⁵. Kultūrinės revoliucijos pradžioje

²¹² Thurston, *art. cit.*, p. 149.

²¹³ Yan et Gao, *op. cit.*, p. 76.

²¹⁴ Nien, *op. cit.*, p. 101.

²¹⁵ Pasqualini, *op. cit.*, p. 194.

moksleiviai ir studentai būdavo apdovanojami maža Mao brošiūrėle apie švietimą, kurioje jis pasmerkia mokytojus, atseit jie „neturi nė kruopelės sveiko proto“ ir „kuo daugiau išmoksta, tuo labiau sukvailėja“. Jis siūlo taip pat sutrumpinti studijų laiką ir panaikinti konkursą per stojamuosius egzaminus: universitetas turi rengti raudonuosius, o ne „ekspertus“, ir turėtų būti atviras pirmiausia „raudomiesiems“ iš prigimimo²¹⁶.

Dažnai ir po dviejų trijų savikritikos atvejų intelektualai nerodo noro priešintis. O senieji rašytojai valandų valandas iki apalpimo „sukasi vilkeliu“ priešais jaunimą, kuris juos įžeidinėja; jie traukia gatvėmis su asilo kepuraitėmis ant galvų, dažnai žiauriai mušami. Kai kurie nuo to miršta, dar daugiau jų nusižudo, kaip didysis rašytojas Lao She - rugpjūtį ar Fu Lei, Balzaco ir Mallarmé kūrinių vertėjas, - rugsėjį. Teng To nužudomas, Wu Hanas, Chao Shu-li ir Liu Chingas mirs nelaisvėje, o Pa Kinas praleidžia metų metus sekamojo rezidencijoje²¹⁷. Ding Lingui konfiskuoja ir sunaikina dešimties metų senumo rankraščius²¹⁸. Pratrūkusių budelių sadizmas ir fanatizmas nepakeliami. Antai Siamento (Fudziano) universitete: „Kai kurie [dėstytojai], nepakeldami išpuolių ir kritikos, susirgo ir numirė tiesiog mūsų akyse. Aš nejaučiau jokio gailesčio nei jiems, nei tai grupei žmonių, kurie nusižudė iššokę pro langą, nei tiems, kurie išvirė įpuolę į vieną iš mūsų garsiųjų karštų šaltinių“²¹⁹. Maždaug dešimtadalis dėstytojų buvo „nugalėti“ (savo kolegų pradinėse mokyklose), kur kas labiau nuolat kenčiančių baimę.

Rugpjūčio 18 d. Lin Biao paskelbė kampaniją prieš „Keturias Atgyvenas“ (senas idėjas, senąją kultūrą, senus papročius, senus įpročius). Ištisi miestai laukia chunveibinų, panašiai kaip laukiama taifūno: šventyklos užbarikaduotos (vis tiek labai daug jų sunaikin-

²¹⁶ Zhai, op. cit., p. 62.

²¹⁷ Douwe Fokkema, *Creativity and Politics*, iš Mac Farquhar et Fairbank, op. cit., p. 600.

²¹⁸ Yan et Gao, op. cit., p. 79.

²¹⁹ Vieno chunveibino liudijimas, iš Roux, op. cit., p. 37.

ta, dažniausiai viešų inkvizicinių gaisrų, arba apgadinta), lobiai paslėpti, freskos užtinkuotos stengiantis jas išsaugoti, knygos pervežtos į kitą vietą. Deginami Pekino operos ir baleto teatro kostiumai ir dekoracijos ponios Mao „revoliucinių operų“ (praktiškai vienintelės leidžiamos meninės išraiškos formos) naudai. Net ir Didžioji siena griauinama: iš jos imamos plytos kiaulidžių statybai.

Zhou įsako armijai apmūryti ir dalinai apsaugoti Pekino imperatoriaus rūmus²²⁰. Labai pakenkta įvairiems kultams: išsisklaido vienuoliai iš garsaus budistų komplekso Utajaus kalnuose, deginami senieji rankraščiai, apgriauta šešiasdešimt šventyklų; Sindziango činghourams deginamas Koranas, uždraudžiama švęsti kinų Naujuosius metus... Ksenofobija, neapykanta užsieniečiams, sena kinų tradicija, prieina iki kraštutinumų: kai kuriose kapinėse²²¹ nuiniokojamos „imperialistinės“ kapavietės, beveik uždraudžiama bet koks krikščionybės praktikavimas, ant Bundo, Šanchajuje, kalnuose iškapoti angliški ir prancūziški užrašai. Vieno anglo našlė, Nien Cheng, per kratą pamaniusi, kad bus geriau, jei pasiūlys chunveibinui išgerti kavos, išgirdo jį atsikertant: „Kodėl jūs geriate užsienietišką gėrimą? Kodėl jūs prasimanote valgyti užsienietišką maistą? Kodėl pas jus tiek užsienietiškų knygų? Kodėl jūs pati tokia užsienietiška?“²²². Chunveibinai, šie tragiškai rimti vaikėzai, mano, kad pravartu uždrausti tokius „revoliucinę energiją atitraukiančius“ dalykus kaip katinai, paukščiai ir gėlės (taigi nuo tol *kontrrevoliucinga* jas sodinti savo sode), net ministras pirmininkas priverstas įsikišti, kad *raudona* šviesa kelių eismo ženkluose nepradėtų reikšti „Pirmyn! (Judėkite!)“. Dideliuose miestuose – daugiausia Šanchajuje – kariškiai kerpa beveik plikai ilgus ar briliantinu suteptus plaukus, karmo aptemptas kelnes, nusiukinėja aukštus kulniukus, pradūrinėja smailias batų nosis, verčia

²²⁰ Yan et Gao, *op. cit.*, p. 70.

²²¹ Ling, *op. cit.*, p. 49; Yan et Gao, *op. cit.*, p. 71.

²²² Nien, *op. cit.*, p. 110.

krautuvelės pasivadinti „tinkamais“ vardais: atsiradę šimtai *Raudonųjų Rytų*, reklamuojančių tik Vairininko kūrinius ir portretus, dezorientuoja senuosius šanchajiečius²²³. Pažeidus eismo taisykles gresia pavojus kaip to paženklinimą gauti Mao atvaizdą, kurį suplėšyti būtų šventvagystė. Chunveibinai stabdo praeivius tam, kad tie padeklamuotų pasirinktinai kokią nors Mao citatą²²⁴. Daugelis nebedrįsta išeiti iš namų.

Vis dėlto ištisiems milijonams „juodųjų“ šeimų sunkiausia buvo iškęsti chunveibinų kratas. Suplakdami „įkalčių“ ieškojimą su tariamais nusikaltimais, aukso ir sidabro surinkimą iš vietinių pareigūnų - su rinkliavos organizavimu ar... jais pačiais, grynas vandalizmas, jie laužo, siaubia, dažnai konfiskuoja visą namą ar jo dalį. Darant kratą neapsieinama be pažeminimo, įžeidinėjimų, smūgių. Kai kas ginasi, ir nuo to tik blogiau; paprasčiausia paniekos išraiška veide, neatsargiai išsprūdęs žodelis, atsisakymas parodyti, kur padėti „lobiai“, - ir pasipila smūgių kruša, pernelyg dažnai pasibaigianti žmogžudyste, mažų mažiausiai gyvenamo būsto visišku nusiaubimu²²⁵. Pasitaiko, nors retai, ir chunveibinų mirčių. Dažniausiai „vizituojama“ po keletą kartų, tikrina įvairios organizacijos: tie, kurie apsilanko paskutiniai, norėdami parodyti savo uolumą, dažnai atima elementariausią pagrindinių maisto produktų minimumą, kurį ankstesni „vizituotojai“ kilniai buvo palikę sužlugdytiems „kapitalistams“. Tokiomis aplinkybėmis, be abejo, didžiausi nuostoliai buvo „savižudybės“, bet neverta per daug tikslinti jų sąrašą: savižudybėmis būdavo dangstoma daug nužudymų...

Vis dėlto dalinius duomenis turime: „raudonasis teroras“ Pekine nusinešė 1700 gyvybių, 33 600 gyvenamųjų būstų atlikta krata,

²²³ Ibid., p. 86.

²²⁴ Kai kas pasirinko: „Draugas Normanas Betiunas yra Kanados komunistų partijos narys“. Humoras?

²²⁵ Plg., pvz., Zhai, *op. cit.*, p. 92-100.

84 000 „juodųjų“ išvaryta iš miesto²²⁶; konfiskuota 150 000 gyvenamųjų būstų Šanchajuje, atimtos 32 tonos aukso. Dideliame pramonės mieste Uhane (Hubėje) per 21 000 kartų 32 mirtinai sumušti, 62 savižudybės²²⁷. Kartais įvyksta netikėtos kruvinos skerdynės, pvz., Dasingo apskrityje, į pietus nuo sostinės, ten per penkias dienas nužudyti 325 „juodieji“ ir jų šeimų nariai, vyriausiam iš jų buvo 80 metų, jauniausiam – 38 dienos. Vienas gydytojas patiria egzekuciją kaip „raudonojo žudikas“, kam savo pacientui „maištininkui“ įleidęs penicilino ir sukėlęs mirtiną alergiją²²⁸. Kartais masinės ir mirtinos būdavo „paieškos“ administracijoje; jas kai kada atlikdavo chunveibiniais persirengę policininkai: per Saugumo ministerijos valymą apie 1200 egzekucijų; ištardyti, o dažnai ir įkalinti 22 000 asmenų; Liu Shaoqi bylos sudarymo metu pašalinta (daugiausia areštuota) 60% Centro komiteto (beveik niekada nesusaukto) narių, trys ketvirtadaliai partijos rajoninių sekretorių; visais kultūrinės revoliucijos etapais įkalinta nuo trijų iki keturių milijonų pareigūnų (maždaug iš aštuoniolikos milijonų) ir 400 000 kariškių, – nors LIA chunveibinai uždrausti²²⁹. Tarp intelektualų persekiojimus bus patyrę 142 000 dėstytojų, 53 000 techninių ir mokslinių darbuotojų, 500 medicinos dėstytojų, 2600 rašytojų ir menininkų, daugelis jų nužudyti arba pastūmėti į savižudybę²³⁰. Šanchajuje, kur šios kategorijos žmonių ypač apstu, 1978 m. paskelbtais oficialiais duomenimis, dešimt tūkstančių žmonių žuvo nuo smurto ir represijų kultūrinės revoliucijos metais²³¹.

Mus stulbina, kad šie jaunuoliai, kai kada palaikomi kitų visuomenės sluoksnių, 1966 m. pabaigoje ir 1967 m. pradžioje taip

²²⁶ Ibid., p. 100.

²²⁷ Wang, *op. cit.*, p. 72.

²²⁸ Yan et Gao, *op. cit.*, p. 77.

²²⁹ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 273–274 ir 284–285.

²³⁰ Yan et Gao, *op. cit.*, p. 212; skaičiai paimti iš „Ketverto gaujos“ teismo proceso (1981).

²³¹ Nien, *op. cit.*, p. 602.

lengvai gali pulti Pekino stadionuose „kritikuojamus“ aukštus pareigūnus, žiūrėti, kaip jie mirtinai nukankinami, pvz., Tiandzino partijos veikėjas ar Šanchajaus meras, kuris, pririštas prie tramvajaus avarinio krano kablo ir mušamas tų, kurie iš jo reikalauja savikritikos, atkakliai sako: „Verčiau mirti“²³². Yra tik vienas paaiškinimas: lemiamas elementas - Mao, Centras - jei ne visas Valstybės aparatas - yra „revoliucionierių“ pusėje, o tokia priemonė kaip 1966 m. liepos 26 d. paskelbtas visų vidurinių ir aukštųjų mokymo įstaigų uždarymas šesiems mėnesiams (ir taip buvo padaryta) yra geras paskatinimas mobilizuotis penkiasdešimčiai milijonų moksleivių. Visiškai dyki, garantuoti, kad nebus baudžiami, net jei ir žudytų (tas būtų pavadinta „nelaimingu atsitikimu“), be perstojo skatinami oficialių žiniasklaidos priemonių, - kas gi galėtų prieš juos atsilaikyti?

Jų pirmasis pogromas

[...] Būrelis mūsiškių grįžome iš paplūdimio, kur buvome nuėję išsimaudyti. Prie mokyklos centrinio įėjimo išgirdome šauksmus, riksmus. Keletas klasės draugų bėgo į mūsų pusę, šaukdami be kvapo:

- Kova prasidėjo! Kova prasidėjo!

Aš įsmukau pro vartus. Sporto aikštėje ir dar toliau, iki pat visai naujo triaukščio mokyklos pastato, pamačiau išrikiuotus mokytojus, apie keturiasdešimt ar penkiasdešimt; jų galvos ir veidai buvo taip aptaškyti juodu rašalu, kad jie tikrai atrodė „juodoji banda“. Ant kaklų jiems kabojo plakatai su tokiais užrašais kaip „akademiniškas reakcionierių autoritetas Untelis“, „klasinis priešas Untelis“, „kapitalistinio kelio gynėjas Untelis“, „Untelis - korumpuotos gaujos vadeiva“ - visi apibūdinimai paimti iš laikraščių. Kiekvienas plakatas pažymėtas raudonu kryžiumi, todėl mokytojai atrodė kaip nuteisti myriop ir laukian-

²³² Roux, op. cit., p. 50.

tys egzekucijos kaliniai. Visiems ant galvų styrojo asilo kepurės su ištepliotais panašiais epitetais, o ant nugarų maskatavo purvinos šluotos, šepečiai ir batai.

Po kaklais jiems užkabino akmenų prikrautus kibirus. Atpažinau direktorių: jo kibiras buvo toks sunkus, kad geležinė viela giliai įsi rėžusi į odą; jis svirduliavo. Visi basomis kojomis ėjo ratu apie aikštę, mušdami gongus arba puodus, visą laiką šaukdami:

- Aš esu gangsteris Untelis!

Galiausiai jie visi puolė ant kelių, liaupsindami ir maldaudami Mao Zedongą „atleisti už jų nusikaltimus“. Aš buvau priblokštas šios scenos, pajutau, kad išbalau. Keletas merginų vos neapalpo.

Tada pasipylė smūgiai ir kankinimai. Dar niekados nebuvo matęs taip kankinant: juos vertė valgyti pamazgas ir vabalus, kratė elektra, klupdė ant stiklo šukių, pakabino išskėstomis rankomis ir kojomis ir suko vilkelio.

Pirmieji, čiupę į rankas lazdas ir pradėję kankinti, buvo mokyklos „asai“: partinių kadrių ir armijos karininkų vaikai. Visi jie buvo iš penkių raudonųjų klasių - priklausė kategorijai, kurią taip pat sudarė darbininkų bei kankinių revoliucionierių vaikai. [...] Brutalus ir žiaurus, jie buvo įpratę naudotis savo tėvų įtaka ir kivirčytis su kitais moksleiviais. Taip prastai mokėsi, kad jiems nuolat grėsė išvaymas iš mokyklos, greičiausiai todėl jie taip ir širdo ant savo mokytojų.

Kiti mokiniai, įnirtingai drąsinami provokatorių, irgi staugė: „Muškite juos!“ ir puolė mokytojus, tvatydami juos kumščiais ir spardydami kojomis. Tučiuojau ir ne tokie drąsūs buvo priversti juos palaikyti šauksmais ir grūmojančiais kumščiais.

Nieko čia keisto. Paprastai jauni mokinukai būna ramūs ir gerai išauklėti, bet vos tik pirmas pradeda, kiti kaipmat paseka jo pavyzdžiu. [...]

Bet tą dieną pats sunkiausias man smūgis - tai mano mylimo mokytojo, kuriam daugiausia jaučiau meilės ir pagarbos, Chen Ku-teho mirtis. [...]

Mokytojas, perkopęs per šeštą dešimtį, sirgo hipertenzija; pusę dviliktos jį ištempė į lauką ir paliko daugiau nei dviem valandoms kaisti

vasaros saulėje, paskui privertė kartu su kitais marširuoti nešant plakatą ir mušant gongą. Tada jį užtempė į antrą mokyklos aukštą, paskui vėl – į apačią, kraujais plūstantį, nuolat kumščiuojamą ir mušamą šluotkočiu. Antrame aukšte kai kurie agresoriai įsmuko į klasę pasiimti bambukinių karčių (žemei matuoti) ir jomis toliau daužė jį. Aš juos stabdžiau maldaudamas:

- Nereikia taip daryti. Šito jau per daug!

Kelis sykius jis nualpo, bet jį kaskart atgaivindavo, šliūkstelėdami ant veido kibirą šalto vandens. Jis buvo leisgyvis, kojos stiklų supjaustytos ir spyglių sudraskytos. Bet jo protas tebebuvo gyvas.

- Kodėl jūs manęs nenužudote? - rėkė jis. - Užmuškite mane!

Visa tai truko šešias valandas, kol jis pradėjo nevaldomai tuštintis. Kankintojai pabandė jam į tiesiąją žarną įkišti mietą. Tada jis susmuko paskutinį sykį. Jie dar kartą jį apšlakstė šaltu vandeniu, bet jau buvo per vėlu. Akimoju žudikai tarsi suglumo – be abejo, tai buvo pirmas kartas, kai jie mirtinai užkankino žmogų, lygiai kaip ir mes daugelis pirmąsyk regėjome šitokią sceną. Žmonės ėmė skirstytis, vienas po kito. [...] Žudikai nuvilko savo aukos kūną iš sporto aikštės iki medinio namelio, kur mokytojai žaisdavo pingponą. Čia paguldė jį ant gimnastikos čiužinio, iškvietė mokyklos gydytoją ir jam pasakė:

- Kruopščiai patikrink, ar iš tikrųjų jis mirė nuo hipertonijos!

Gydytojas jį apžiūrėjo ir konstatavo mirtį nuo kankinimų. Tuomet keletas jų čiupo gydytoją ir pašėlo daužyti sakydami:

- Kodėl tu kvėpuoji tom pačiom šnervėm kaip ir jis? Gal tu nori, kad ir tau viskas baigtųsi taip kaip jam?

Galų gale gydytojas mirties liudijime parašė: „Mirė nuo ūmaus hipertonijos priepuolio“²³³.

²³³ Ken Ling, Miriam London et Ta-ling Lee, *La Vengeance du ciel: un jeune Chinois dans la Révolution culturelle*, Paris, Robert Laffont, 1981 (originalas anglų k., 1972), p. 20-23. Veiksmas vyksta elitiniame Siameno licėjuje.

Revoliucionieriai ir jų mokytojas

Auksinė legenda: chunveibinai ilgą laiką²³⁴ buvo laikomi 60-ųjų pabaigos revoliucingai nusiteikusio europiečių jaunimo pusbroliais, tik truputį fanatiškesniais už savo bendraamžius. Juodoji legenda: „Ketvertui“ žlugus Kinijoje į chunveibinus, buvo žiūrima kone kaip į fašistinius politinių avantiūristų gaujos pagalbininkus. Tikrovė buvo visai kitokia: „maištininkai“ save laikė gerais maoistiniais komunistais, - daugusia tokie jie ir buvo, - kuriems visiškai svetimi bet kokie demokratiniai ar laisvės idealai. Na, bent jau demokratinis centralizmas - ir visa tai padarė galą nepilnų dvejų metų patirčiai, - visi kartu jie sudarė savotišką keistą „antrą komunistų partiją“ tada, kai pirmosios partijos divizijos ją visiškai suparalyžiudavo. Pasiryžę mirti už Mao, tiek ideologiškai, tiek žmogiškai, susiję su Lin Biao ir ypač su Jiang Qing kultūrinės revoliucijos reikalų grupe, jie tesudarė alternatyvą maoistinio Centro taikiniu tapusioms municipalinėms bei rajoninėms valdyboms ir papildomą jėgą suvedinėti Pirmininko rūmų sąskaitoms Pekine. Ši didžiulė dešimties milijonų jaunų žmonių energija buvo grynai destruktvyvi, kartkartėmis, tiesa, neilgai, kai jiems pavyksta paimti valdžią, jie visiškai nieko su ja nedaro ir nė vienu apčiuopiamu punktu nepakeičia vietinio totalitarizmo pagrindinių principų. Chunveibinai dažnai bandydavo pamėgdžioti 1871 m. Paryžiaus komunos principus, bet kokius tik jie organizuotų rinkimus, niekuomet nieko laisvo ir atviro juose nebuvo: viskas būdavo nuspręsta mažųjų save proklamuojančių aparatų. Keisdavosi tik nepaliaujamų prievartos smūgių organizacijoms ir admi-

²³⁴ Sąvoka „ilgą laiką“, be abejo, netaikoma Simonui Leys, kurio novatoriškus darbus skaityti dar ir šiandien įdomu ir naudinga, tiek dėl jų chronologinio tikslumo, tiek dėl kultūrinės revoliucijos ideologijos iššifravimo: *Les Habits neufs du président Mao: Chronique de la „Révolution culturelle“*, Paris, Champ libre, 1971; ir *Ombres chinoises*, Paris, 10/18-Bibliothèque asiatique, 1974.

²³⁵ Per kelis mėnesius penkis kartus vien tik Uhano pagrindinio darbininkų rajono valdyboje (Wang, op. cit., p. 89).

nistracinėms struktūroms, kurias joms pavykdavo kontroliuoti, formos. Be viso šito, buvo dar daugybė individualių „išlaisvinimų“ ir kai kurių socialinių reikalavimų gamyклоje triumfo²³⁶; bet pats sunkiausias dalykas – nuosmukis bus 1968 metais...

Tūkstančiai saitų jungė chunveibinus su komunistų valdžios aparatu. Liu Shaoqi grupė ir jai pavaldžios provincijų valdybos, įkūrusios pirmuosius „juodus urvus“ „išvartiesiems“ mokytojams ir davusios impulsą iniciatyvinėms chunveibinų grupėms 1966 m. birželį-liepą, į pagrindines mokymosi įstaigas išsiunčia darbo brigadas. Nors rugpjūčio pradžioje oficialiai ir atitrauktos nuo Mao jėgos panaudojimo Centro komiteto viduje, jos ir toliau, kartais ilgai, tebedaro įtaką vietinėms organizacijoms²³⁷: šiaip ar taip, jos galutinai stimuliuo grįžimą prie jėgos panaudojimo prieš mokytojus bei mokymo sistemos darbuotojus ir atvėrė kelią politiniam judėjimui prieš „Keturias Atgyvenas“. Tam judėjimui, kurį palaiko vietiniai valdžios pareigūnai, iš tikrųjų vadovauja policija, ji pateikia kratų sąrašą, renka ir įkalčius, ir konfiskuojamus daiktus: Nien Cheng nustebs ir apsidžiaugs, kai 1978 m. atgaus daug porceliano dirbinių, kuriuos iš jos buvo barbariškai atėmę prieš dvylika metų. Aukos, kurioms atlyginama už skriaudą, dažnai esti iš nuolat pralaimėjusiųjų per ankstesnes kampanijas ir dar keletas vidutinio rango pareigūnų, paaukotų tam, kad būtų išgelbėti tie, kurie iš tikrųjų turi valdžią savo rankose.

Judėjimo išsiplėtimas gamyklose ir jo išsiveržimas iš Mao kontrolės, Mao, kuris jaučia, kad jo tikslas – pašalinti iš aparato priešininkus – sprūsta jam iš rankų, žinoma, priveda prie smarkių susirėmimų tarp maištininkų ir municipalitetų arba provincijos valdybų. Bet, viena vertus, šios valdybos moka apsistatyti galingomis masinėmis organizacijomis, vadinamomis „konservatoriškomis“, kurios iš esmės labai sunkiai atskiria maištininkus nuo maoistų. Kita vertus, tie maištininkai, būdami labiau nepriklausomi vietose, savo išsi-

²³⁶ Ling, *op. cit.*, p. 267-269.

²³⁷ Plg. daugiausia Ling, *op. cit.*

gelbėjimu laiko prisijungimą prie šio „super Centro komiteto“, koku tapo Kultūrinės revoliucijos grupė, kur Kang Shengas atlieka diskretišką, bet pagrindinį vaidmenį: specializuotos brigados (iš pradžių daugiausia tai būdavo sostinės studentai) susisiečia su Pekinu, šis siunčia patarimus ir „juoduosius sąrašus“ (juose du trečdaliai Centro komiteto narių), laukia apklausų ir įrodymų rezultatų, dalija savo sąjungininkams brangiąsias „geras etiketes“, ilgalaikę LIA“ magiškąją apsaugą. Šiaip ar taip, maištininkai, kaip ir konservatoriai, įeina į valstybinės mašinos mechanizmą; bet tai nėra tas pat. Kitaip negalėtume pabrėžti, koksai viešpatauja visuotinis sutarimas tarp visų grupių, visų frakcijų, kai kalbama apie represijas, o čia ir slypi didžiulis skirtumas nuo Vakarų revoliucinių tradicijų. Jei ir kritikuojama *laogai* (kalėjimas, beje, labai mažai revoliucijos paliestas), tai vien norint pasiskųsti dėl pastarojo (kalėjimo) „susitaikymo su padėtimi“: Nien Cheng sunkiai išgyveno naujųjų nežmoniškų, brutalių maoistinių sargybinių atėjimą. Hua Linshanas, nors ir ultrakairysis maištininkas, atvirai kovojantis su LIA, užima gamyklos-kalėjimo mechanikos cechą ginklams gaminti; tačiau „per visą mūsų buvimo laiką [kaliniai] ir toliau tebesėdėjo savo vienutėse, o mes praktiškai neturėjome jokie kontakto su jais“²³⁹. Chunveibinai, kurie kaip pagrindinę kovos priemonę praktikuoja kidnepingą (žmonių grobimas reikalaujant išpirkos. - *Vert. past.*), turi kalėjimą kiekvienoje mokykloje, kiekvienoje administracinėje įstaigoje, kiekvienoje gamykloje; šiuose „tvartuose“, „urvuose“, arba, švelniau tariant, šiose „mokymo klasėse“, prievartaujama, tardoma be atvangos, išradingai ir labai sumaniai kankinama. Antai Lingas prisimena „psichologinio mokymo grupę“ savo licėjuje: „Mes vengdavome minėti kankinimus, bet juos laikėme savotišku menu [...]. Mes prieidavome net iki tos minties, kad gal mūsų tyrimai nepakankamai moksliški. Buvo juk daug metodų, kurių išbandyti mes nepajėgėme“²⁴⁰.

²³⁸ Harding, minėtas skyrius, p. 168.

²³⁹ Hua, *op. cit.*, p. 311.

²⁴⁰ Ling, *op. cit.*, p. 32-33.

Hangdžou „radikaliąją“ miliciją daugiausia sudarė anksčiau persekioti „juodieji“ - maždaug tūkstantis žmonių jos trijuose žvalgybos centruose; ji nuteisė dvidešimt tris žmones, apšmeižusius savo vadovą Weng Senhe; jos nariai darbininkai gaudavo po tris dienas atostogų už vieną darbo dieną milicijoje bei nemokamą maitinimą²⁴¹. Stebinantis dalykas, jog visuose buvusių chunveibinų liudijimuose represijų praktika užima tokią vietą, kad patys išvardyti faktai, tegu ir kokie gausūs - apie partrenktus ant žemės, žeminamus, išstatytus gėdai, kartais nužudytus priešininkus, - nesusilaukė jokio pasipriešinimo. Dar svarbu, kad kultūrinės revoliucijos laikotarpis pasižymėjo buvusių kalinių pakartotiniu įkalimu, anksčiau nukautų „dešiniarankių“ etikečių prilipdymu iš naujo, sistemingais užsieniečių arba užjūrio kinų areštais ar netgi naujais pažeminimais, tokiais kaip versti dukrą užbaigti savo mirusio tėvo bausmę²⁴²; civilinės įstaigos labai kentėjo, bet *laogai* administracija bent jau turėjo atrištas rankas. Taigi kyla klausimas - maištininkų ar kalėjimo prižiūrėtojų karta?²⁴³

Ideologiniu požiūriu netgi tokioms radikalioms ir atsakingoms už teorinį parengimą maištininkų grupėms kaip Hunano *Shengwu-lian*²⁴⁴ nepavyksta nutolti nuo maoistinių informacijos šaltinių. Kaip žinia, pirmininko mintys tokios miglotos²⁴⁵, jo žodžiai tokie prieštaringi, kad galima juos apsukti vienaip ar kitaip, taip kaip nori: tiek konservatoriai, tiek maištininkai turėjo prisirinkę citatų, kartais tų

²⁴¹ Keith Forster, *Spontaneous and Institutional Rébellion in the Cultural Révolution: The Extraordinary Case of Weng Senhe*, ir. *Australian journal of Chinese Affairs*, Nr. 27, 1992, p. 38-75.

²⁴² Domenach (1992), *op. cit.*, p. 278-286.

²⁴³ Studentai sakydavo: „Kai mes savo rankose turėsime Valstybės saugumo biuro kontrolę, tuomet galėsime areštuoti, ką tik panorėsime“. Ling, *op. cit.*, p. 252.

²⁴⁴ Plg. jų pagrindinius tekstus: Hector Mandarès et al., *Revo cul dans la Chine pop* (pažodžiui: Nauja užpakalio kaina liaudies Kinijoje. - Vert. past.): *anthologie de la presse des Cardes rouges (mai 1966 - janvier 1968)*, Paris, Bibliothèque asiatique, 1974, p. 353-427.

²⁴⁵ Ir jis nieko nedaro, kad jas patikslintų, nes tai jį verstų rizikuoti per daug užsiangažuoti klanui: per visą kultūrinę revoliuciją jis nepasakė nė vienos oficialios kalbos.

pačių, tik skirtingai interpretuojamų. Keistoje kultūrinės revoliucijos Kinijoje valkata galėjo pateisinti vagystę, pacituodamas vieną Mao frazę apie savitarpio pagalbą²⁴⁶, o prisiduriančiam „iš šalies“ darbininkui, kuris vagia plytas, nekylo jokių abejonių, nes „darbininkų klasė privalo vadovauti visur kur“²⁴⁷. Vis dėlto yra kietas, tvirtas branduolys: prievartos pašventinimas²⁴⁸, klasinių prieštaravimų ir jų politinių pasekmių radikalumas. Viskas leidžiama, jei laikaisi teisingos linijos. Maištininkai netgi nesugebėjo atitolti nuo oficialios propagandos, jų tekstai pamėgdžioja jos sapaliojimus, jie begėdiškai meluoja ne tik masėms, bet ir savo organizacijos draugams²⁴⁹.

Tačiau galbūt pats tragiškiausias yra bendras sutarimas dėl šeštojo dešimtmečio „kastifikacijos“ (žr. aukščiau), kurią dar labiau sustiprino kultūrinė revoliucija. Galėjo su tuo būti kitaip, sakoma, kad, norėdama įžiebtį ugnį, ji atvėrė savo organizacijos duris „juodiesiems“, ir šie metėsi į ją. Visai natūraliai jie įsiliejo į maištininkų gretas (45% intelektualų vaikų – Kantono licėjų maištininkai, partinių kadrų ir darbininkų palikuonys sudarė 82% pietinio didžiojo metropolio konservatorių). Besiremiantys nekadriniais darbininkais maištininkai jau savaime buvo politinių kadrų priešininkai, o konservatoriai nuteikė ugnį į „juoduosius“. Bet kadangi į jų lauką įėjo ir sociopolitinių kategorijų cenzūra, tai, norėdami užtrinti savo įgimtą negarbės dėmę, maištininkai griebiasi kelti savąjį prestižą prieš konservatorius ir griebiasi represijų, puola ir „juoduosius“, meldami dangų, kad tik nepataikytų ant savo pačių tėvų... Dar liūdniau, jie patys susitaiko su *klasinio palikimo* sąvoka, jiems patiems skirta, pradžioje išprovokuota Pekino chunveibinų, tarp kurių vyravo kariškių ir partinių darbuotojų vaikai, tačiau niekuomet aiškiai nepaneigta.

²⁴⁶ Ling, *op. cit.*, p. 119.

²⁴⁷ Nien, *op. cit.*, p. 503.

²⁴⁸ „Mes turėjome vieną bendrą dalyką: įsitikinimą, kad „prievarta išsprendžia visas problemas“. Ling, *op. cit.*, p. 200.

²⁴⁹ Plg., pvz., Hua, *op. cit.*, p. 328.

Kastifikacija akivaizdžiai atspindėjo kad ir šiame garsiaame
žygio marše:

*Jei tėvas - drąsus, sūnus - didvyris,
Jei tėvas - reaktionierius, sūnus - skylė subinėj,
Jei tu - revoliucionierius, pirmyn ir eik su mumis,
Jei tu toks nesi, pasirodyk
[...]
Pasirodykite!
Iššaudysim jus iš jūsų netikusio posto!
Žudyk! Žudyk! Žudyk!²⁵⁰*

Galintieji pasigirti „gera kilme“ aiškina: „Mes jau užgimėme raudoni!“²⁵¹ Raudona spalva mums duota iš motinų įsčių. O tau aš aiškiai sakau: tu užgimei juodas! Ką tu čia gali padaryti?“²⁵². Kategorijų rasizmas yra žudantis. Zhai Zhenhua su uniforminiu diržu rankoje garsiai burnoja, versdamas „juodąją“ klasės pusę studijuoti Mao: „Kad juos paliktų ramybėje, jie pirmiausia turėjo išmokti gėdytis savo kilmės, taip pat ir savo tėvų, išmokti jų neapkęsti“²⁵³. Be abejo, negali būti nė kalbos, kad jie prisijungtų prie chunveibinų. Šie Pekino stotyje patruliuoja, gaudo ir siunčia į namus bet kurį blogos kilmės chunveibiną. Pakantumo daugiau provincijoje, neretai „juodieji“ čia užima atsakingas pareigas, bet vis tiek visuomet ke- liami tie, kurių gera kilmė: „Porcinetės“²⁵⁴ „klasinė kilmė“ buvo pui- ki, ir tai buvo didžiausias privalumas: kilusi iš mūrininkų šeimos, ji dažnai girdavosi, kad jau trys jos šeimos kartos niekada neturėju- sios stogo virš galvos“²⁵⁵. Ginčiuose nuolatinis ir iš esmės lemiamas

²⁵⁰ Zhai, op. cit., p. 81.

²⁵¹ Pabraukta tekste.

²⁵² *Idem.*

²⁵³ *Ibid.*, p. 105.

²⁵⁴ Licėjaus moksleivės pravardė,

²⁵⁵ Ling, op. cit., p. 42.

argumentas - kilmė. Hua Linshanas, labai karingas maištininkas, išmetamas iš labiau konservatoriškos pakraipos chunveibinų traukinio: „Ką aš ir šiandien labai gyvai jaučiu - kad jiems mane pakęsti šalia buvo įžeidimas, gėda. [...] Tada man susidarė įspūdis, kad aš - šlykštus padaras“²⁵⁶. Demonstracijose penketas raudonųjų visuomet stovi priekyje²⁵⁷. *Apartheidas* įsigali visoje visuomenėje: 1973 m. gyvenamojo rajono susirinkime Nien Cheng netyčia atsisėdė prie proletariato. „Tarsi jie būtų gavę elektros šoką; arčiausia manęs buvę darbininkai tuojau pat atitraukė savo kėdes toliau nuo manosios, ir sausakimšoje patalpoje aš likau izoliuota“. Tuomet ji prieina prie moterų grupės, „vien iš kapitalistų ir intelektualų, kurių kultūrinė revoliucija nelietė“²⁵⁸. Moteris patikslina, kad ne policija ir ne partija primetė tokią segregaciją.

Nuo frakcijų kovos sprogo iki maištininkų sutriuškinimo

Antroji judėjimo fazė prasideda tada, kai 1967 m. sausio pradžioje iškyla valdžios klausimas. Maoistų centras žino, kad prasilenkė su senojo *liuistinio** vadovavimo, kurį tampo už virvučių Pekine, sugrįžimu, bet dar gali pasikliauti galingais ramsčiais daugumoje provincijų. Norėdami šiam maoistų centrui įduoti durklą, maištininkai turi ten užkariauti valdžią; armija - pagrindinis koziris - nesikiš: taigi naujosios pirmininko Mao kariuomenės grupuotėms atsivers laisva veiklos dirva. Sausį Šanchajus duoda ženklą, ir visur po truputį be skandalo nuverčiamos merijos ir partijos komitetai. Dabar jau kalbama ne apie kritiką, o apie valdymą. Ir katastrofa prasideda: tarpusavio įtampa tarp maištininkų grupių, tarp studentų ir darbininkų²⁵⁹ beveik tuojau paskatina sunkius susirėmimus visuose

²⁵⁶ 'Hua, *op. cit.*, p. 106.

²⁵⁷ *Ibid.*, p. 108.

²⁵⁸ Nien, *op. cit.*, p. 494.

* Liu Shaoqi grupės. - *Vert. past.*

²⁵⁹ „Esminis skirtumas išryškėjo tarp studentų ir darbininkų: studentai norėjo valdžios darbininkai - pinigų“. Ling, *op. cit.*, p. 252.

miestuose, netrukus - su šaunamaisiais ginklais, o dažniausiai - uniforminiais diržais ar net durklais. Maoistų vadovus, dabar jau esančius arti pergalės, tas baugina: smunka pramonės produkcija (Uhano mieste sausį ji sumažėjo 40%)²⁶⁰, nebelieka administracijos, o pabėgusios grupuotės užima valdžios pozicijas. Kinijai nežmoniškai trūksta kompetentingų kadry: taigi tenka susigrąžinti daugumą išvartųjų. Reikia vėl paleisti į darbą gamyklas, o mokslo įstaigos irgi negali ilgą laiką būti uždarytos. Todėl sausiu baigiantis tenka rinktis: arba kurti naują valdžios struktūrą, Revoliucinius komitetus, remiantis principu „trys viename“, t. y. maištininkų, senųjų kadry ir LIA aljansas, arba - pamažu stumti chunveibinus... pro duris (arba, tikriaus, į mokyklą), panaudojant, jei prireiks, ir kitą, pusę metų budėjusią Mao ginkluotą ranką - armiją.

Taigi maištininkams Tarpėjos ola arti Kapitolijaus... Kultūrinė revoliucija kupina netikėtumų. Prasidėjus balandžiui grįžimas prie tvarkos pranoksta lūkesčius, dėl to sunerimsta Mao: konservatoriai, o po jų ir sausio mėnesį nuverstieji nuo valdžios pakelia aukštyn galvas ir kartais sudaro pavojingą bendrą frontą su LIA įgulomis, pvz., Uhane, kur maištininkai pakrinka. O tai - naujas smūgis kairiesiems, ypač ryškus liepą, kai per dvi dienas Uhano kariškiai areštavo Kultūrinės revoliucijos grupės emisarus. Bet, kaip ir kiekvieną kartą, maoistų chunveibinai, tą pajutę, įsisiautėja visu žiaurumu; kova tarp frakcijų priveda prie anarchijos - o kultūrinės revoliucijos niekaip nepavyksta sutramdyti. Tad rugsėjį LIA leidžiama panaudoti ginklus (iki šiol ji tik bejėgiškai stebėjo, kaip siaubiami jos arsenalai) ir antrą kartą paleisti maištininkus. 1968 metų situacija dalinai atkartoja 1967 metus: kovo mėnesį vėl sunerimsta Mao ir paragina šiek tiek labiau nei prieš metus sukti į kairę; pražūtingi susirėmimai vis stiprėja, ir liepą maištininkai pašalinami, šį kartą - radikaliam.

Taigi daug kas priklauso nuo Mao, atsidūrusio prieš šią žiaurią dilemą, iš kurios jis negali išsivaduoti: chaosas iš kairės ar tvarka iš

²⁶⁰ Wang, *op. cit.*, p. 118.

dešinės. Paskutinė žaidimo vedėjo direktyva suspenduoja visus veikėjus; tikimasi, kad ji bus palanki. Keista situacija: mirtini priešai yra visi to paties gyvojo dievo sektos partizanai. Kai galinga Milijono herojų konservatorių federacija Uhane sužino apie to dievo nepritartumą 1967 m. liepą, ji pareiškia: „Ar mes esame įtikinti, ar ne, nesvarbu, mes turime taikytis ir vykdyti Centro nutarimus be išlygų“ - ir netrukus pati save paleidžia²⁶¹. Be abejo, kanoniškų paaiškinimų nėra, patentuotieji interpretatoriai - partijos komitetai - patys dabar yra labiau diskredituoti nei gerbiami; nenorima manyti, kad Centras pats būtų toks neryžtingas, tad dėl jo ketinimų čia dažnai nesutariama. Beje, amžinas stumdymasis priveda prie to, kad netrukus kiekvienas turi kam nors kruvinai atsikeršyti, trumpalaikiai nugalėtojai niekada nepasižymi dvasios kilnumu.

Prie šių išorinių priežasčių, lėmusių žiaurumą labiau maištaujančiose organizacijose, prisideda du vidiniai faktoriai. Demokratiškai nekontroliuojami mažų grupuočių ir individualių ambicijų interesai nuolat stumia į naują skilimą viduje, o ciniški „politikos verslininkai“ bando išsikeisti į pinigus savo aurą, integruodamiesi į naują valdžią konkrečiai išsaugant savo santykius su LIA regioniniais generaliniais štabais: daugelis galiausiai prisijungs prie Ketveto ir virs provincijos tironais. Frakcinės kovos pamažu praranda savo politinį pobūdį ir pasireiškia susidūrimu tarp tų, kurie yra valdžioje, ir tų, kurie norėtų būti jų vietoje²⁶². Pagaliau, kaip jau matėme *laogai*, tas, kas kaltina, komunistinėje Kinijoje visada teisus, nes jis apsigina ne liečiamomis citatomis ir lozungais, o beveik sistemingai blogina savo padėtį tas, kas ginasi. Vienintelis efektyvus atkirtis - kontrkaltinimas: nesvarbu, ar jis bus motyvuotas, ar ne, svarbu, kad būtų išreikštas politiškai teisingais terminais, taigi debato logika sąlygoja nuolatinę atakų ir atakuojamųjų skaičiaus išplėtimą²⁶³. Pagaliau,

²⁶¹ *Ibid.*, p. 158.

²⁶² Hinton (1984), *op. cit.*, p. 521.

²⁶³ Wang, *op. cit.*, p. 66.

kadangi viskas yra politika, pats menkiausias incidentas gali būti savaiپ aiškinamas kaip blogiausių kriminalinių ketinimų įrodymas. Pašalinimo arbitražas fiziškai peržengia bet kokias ribas...

„Pilietinio karo“ terminas, paslėptas ar atviras, daugeliu atvejų būtų tinkamesnis šiems įvykiams apibūdinti nei „žudynės“, nors vienas automatiškai veda prie kito. Vis labiau ir labiau įsitraukiama į karą visų prieš visus. Uhane nuo 1966 m. gruodžio pabaigos maištininkai įmetė į kalėjimą 3100 konservatorių arba vadovaujančių kadru²⁶⁴. Pirmasis mirties atvejis susirėmimuose tarp maištininkų ir Milijono herojų įvyksta 1967 m. gegužės 27 d.: tada pradeda ginkluotis ir užiminėti strateginius taškus. Darbininkų maištininkų pagrindinė būstinė paimama birželio 17 d.: 25 nužudyti, o birželio 30 d. - jau 158 nužudyti savo stovykloje. Liepos pabaigoje, konservatoriams visiškai pralaimėjus, represijos tampa siaubingos: 600 nužudytų, 66 000 persekiojamų, dažnai sužeistų, savo gretose. Dariant posūkį į kairę, 1968 m. kovo mėnesį medžioklė vėl atsinaujina: stadione uždaroma dešimtys tūkstančių žmonių; milicija, į kurią vis dažniau prasiskverbia reketininkai ir gatvės gaujos, sėja siaubą; iš gretimų provincijų suplaukia ginklai. Gegužės mėnesį susirėmimai tarp maištininkų frakcijų sukuria pilietinio karo atmosferą: gegužės 27 d. iš kariuomenės pavogta 80 000 ginklų (vienos dienos rekordas Kinijoje...), taigi susikuria tikras paralelinis ginklų turgus, į kurį vykstama iš visos šalies; gamyklos paverčiamos frakcijų tankų ir sprogmenų fabrikais. Birželio viduryje dingusiomis kulkomis jau nužudyti 57 žmonės. Siaubiami bankai ir parduotuvės; iš miestų pradeda bėgti gyventojai. Vis dėlto Pekino *deus ex machina* pavyks vien savo nepritarimu sužlugdyti maištininkus: LIA be jokių sunkumų įsikiša liepos 22 d., o rugsėjį frakcijos priverstos susilikviduoti²⁶⁵. Ten, kur, kaip mažai pramonės turinčiame mieste Fudziane,

²⁶⁴ *Ibid.*, p. 94.

²⁶⁵ Wang, op. cit., p. 143-208.

konservatoriai ilgai neatsiskiria nuo maištininkų, vyrauja siauri vietiniai interesai arba miesto supriešinimas su kaimu. Kai chunveibinai iš Siameno išsilaipina provincijos sostinėje, juos pasitinka šauksmai: „Fudžou priklauso Fudžou gyventojams [...]; Fudžou gyventojai, neužmirškite savo protėvių! Mes amžini Siameno žmonių priešai!“²⁶⁶ Šanchajuje opozicija įmantriau paaiškina tam tikrus susirėmimus²⁶⁷ tarp Dziangsu rajono pietinės ir šiaurinės dalies gyventojų. Netgi menkučiu Ilgosios kreivės (plg. aukščiau) lygmeniu kova tarp revoliucinių frakcijų blogai užtušuoja atsikartojusį seną kivirčą tarp Lu klando, valdančio kaimo šiaurę, ir Sheno klando, valdančio pietus; tai palankus momentas suvesti senas sąskaitas, kurios siekia japonų okupaciją ar kruviną agrarinės reformos pradžią 1946 m.²⁶⁸ Guangsi, grynai kaimiškoje vietovėje, išvaryti iš Guilino konservatoriai palengva apjuosia miestą valstietiškąja milicija, kuri galiausiai pasiekia pergalę²⁶⁹. 1967 m. liepą—rugpjūtį²⁷⁰ mūšiuose tarp Raudonosios vėliavos ir Rytinio vėjo frakcijų žūva 900 Kantono žmonių. Kartais mūšiuose panaudojamos patrankos.

Šio laikotarpio žiaurumą gerai parodo keturiolikmečio chunveibino liudijimas: „Mes buvome jauni. Fanatikai. Tikėjome, kad pirmininkas Mao didis, kad jo teisybė, kad jis pats - teisybė. Aš tikėjau viskuo, ką sakydavo Mao. Ir maniau, kad Kultūrinė revoliucija pagrįsta. Mes manėme esą revoliucionieriai ir kaip revoliucionieriai, einantys pasakui pirmininką Mao, galį išspręsti bet kokią problemą, visas visuomenės problemas“²⁷¹. Žiaurumai įgauna masinį pobūdį, „tradiciškesni“ negu ankstesniais metais. Štai, pvz., scena, kokioje galima buvo dalyvauti Gansu, prie Landžou: „Ten buvo apie penkiasdešimt mašinų... Prie kiekvieno sunkvežimio radiatoriaus pririšta žmogiška būty-

²⁶⁶ Ling, *op. cit.*, p. 85.

²⁶⁷ White, *op. cit.*, p. 325.

²⁶⁸ Hinton (1984), *op. cit.*, p. 519 ir 527-528.

²⁶⁹ Plg. daugiausia buvusio chunveibino Hua Linshano liudijimą, *op. cit.*

²⁷⁰ Bergère, *op. cit.*, p. 133.

²⁷¹ Thurston, *art. cit.*, p. 158-159.

bė. O prie kai kurių sunkvežimių - ir po dvi, pririštas virvėmis. Visos pritvirtintos viela ir virvėmis įstrižai. Minia apsupdavo vieną žmogų ir smaigstydamo į jo kūną ilgus plonus žeberklus ir storus durklus tol, kol šis virsdavo suknežinta kruvina mase"²⁷².

1968 m. antroje pusėje armija paima valdžią į savo rankas, paleidžiami chunveibinai, rudenį - milijonai (5,4 mln. iki 1970 m.²⁷³) „išsilavinusių jaunuolių" pasiunčiami į atkampiausius kaimus, iš kur jie ne greit sugrįš (daugelis ten liks dešimtį ir daugiau metų); prieš Mao mirtį²⁷⁴ nuo 12 iki 20 milijonų bus apgyvendinti kaime jėga, tarp jų vienas milijonas iš Šanchajaus - 18% miesto gyventojų²⁷⁵. Trys milijonai atleistų vadovaujančių kadrų įkurdinti, dažnai daugeliui metų, šiuose pusiau karceriškuose reabilitacijos centruose, kokie buvo Gegužės 7-osios mokyklos²⁷⁶. 1968-ieji, be abejo, ir pačių didžiausių žudynių metai, kai partijos darbininkų ir kareivių būriai įsibrovė į stovyklas, o ypač kai buvo užimami kai kurie pietų miestai. Taip sunkiųjų artilerija ir napalmu nusiaubiami Udžou, Guangsi. Rugpjūčio 19 d. 30 000 kareivių ir ginkluota valstiečių milicija po tikro pozicijų karo atsikariauja Guiliną (kaimų abejingumas kultūrinei revoliucijai atrodo kartais virtęs atviru priešišku, kuriuo, žinoma, manipuliuoja ir kurį laimina karinis-politinis aparatas). Šešias dienas vyksta masinės maištininkų egzekucijos. Pasibaigus mūšiams, teroras visą mėnesį plinta aplinkiniuose kaimuose, tik šį sykį prieš „juoduosius" ir buvusius gomindanininkus, amžinus atpirkimo ožius. Teroras tokio masto, kad kai kurios apygardos galės pasiskelbti „netekusios visų narių iš penkių „juodųjų" elementų"²⁷⁷. Būsimasis komunistų partijos pirmininkas Hua Guofengas, atsakingas už savo provincijos saugumą, tuo metu gauna savąjį „Hunano mėsininko"

²⁷² Roux, *op. cit.*, p. 54-55.

²⁷³ Harding, minėtas skyrius, p. 188.

²⁷⁴ Thurston duomenimis - 12 mln., Fairbanko - 14 mln., Bergère - 20 mln., *op. cit.*

²⁷⁵ White, *op. cit.*, p. 294.

²⁷⁶ Harding, minėtas skyrius, p. 212.

²⁷⁷ Hua, *op. cit.*, p. 345-346.

titulą. Labiausiai nukentėjo šalies pietūs: viename tik Guangsi galima skaičiuoti 100 000 aukų, Guangdong - 40 000, Junane - 30 000²⁷⁸. Chunveibinai buvo žiaurūs. Bet tikrosios žudynės turi būti įrašytos į jų budelių - kariškių ir milicininkų, vykdžiusių partijos įsakymus, sąskaitą.

Guilinas: kariuomenė prieš chunveibinus

Vos tik išaušo diena, milicininkai pradėjo kratas namuose ir areštus. Kariškiai per garsiakalbius skelbė savo direktyvas. Jie buvo sudarę dešimties nusikaltimų sąrašą, kaip antai: pabėgimas iš kalėjimo, banko užėmimas, karinių organų užpuolimas, įsiskverbimas į jėgą į visuomenės saugumo patalpas, traukinių nusiaubimas, dalyvavimas ginkluotame susirėmime ir t. t. Už bet kurį iš šių nusikaltimų galėjai būti areštuotas ir teisiamas „pagal proletariato diktatūrą“. Aš greitai sumečiau, kad savo sąskaitos aktyve turiu šešis iš šių pagrindinių kaltinimų. Bet kuris gi iš jų nebuvo atliktas „revoliucijos dėlei“? Nė vienas veiksmas man pačiam nedavė jokios naudos, jei būčiau nenorėjęs „daryti revoliucijos“, nebūčiau įsitraukęs nė į vieną iš šių kriminalinių aktų. Šiandien mane norėjo priversti prisiimti už juos visą atsakomybę. Man tai atrodė neteisinga, ir kartu mane pagavo siaubas. [...]

Vėliau sužinojau, kad milicininkai buvo nužudę kai kuriuos iš mūsų „kovos didvyrių“. Paskui jie išplėšė deguonį ir kraują tiekiančius vamzdelius tiems, kuriems buvo prijungta lašelinė, pasmerkdami mirčiai naujas aukas. Tiems, kurie dar galėjo paeiti, nebedavė vaistų ir juos išgabeno į laikinus kalėjimus.

Kelionėje vienas sužeistasis pabėgo, ir milicininkai apsupo kvartalą. Jie pradėjo iš naujo kratyti visus gyventojus. Tie, kurių pavardės nebuvo įrašytos rajono registracijos knygoje, buvo areštuojami, ir štai kas man atsitiko. [...]

²⁷⁸ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 278.

Savo [Guilino septintosios mokyklos] aukšte sutikau draugą iš mechanikos mokyklos. Jis man pasakė, kad vieną jo mokyklos „kovos didvyrį“ nužudė milicininkai. Tas studentas, įsitvirtinęs ant kalvos, tris paras priešinosi milicininkų išpuoliams. Maištininkų būstinė, išgirdama jo drąsą, pavadino jį „vienišu drąsiu didvyriu“. Milicininkai, kurie buvo užėmę mokyklą ir areštavę daugybę žmonių, paprašė jį išeiti iš rikiuotės. Tuomet jį įkišo į lininį maišą ir pakabino ant medžio, kad iš tikrųjų būtų panašus į „tulžies pūslę“²⁷⁹. Paskui priešais susirinkusius mokinius šautuvų buožėmis tol jį mušė, kol užmušė.

Kalėjime galėjau prisiklausyti siaubingų istorijų be skaičiaus, bet nebenorėjau jų girdėti. Per tas dvi dienas visame mieste vyko egzekucijos, ir visi kalbėjo tik apie jas. Staiga į skerdynes pradėjome žiūrėti beveik kaip į normalų reiškinį. Tie, kurie griebdavosi tokių žudynių, apie jas nekalbėjo, o tie, kurie apie jas pasakodavo, pasidarė šalti ir nejautrūs. Aš pats šių pasakojimų klausiausi taip, lyg jie neturėtų nieko bendro su tikrove.

Užvis baisiausia kalėjime būdavo tuomet, kai koks nors kalinys, sutikęs bendradarbiauti su atsakingais pareigūnais, ateidavo norėdamas atpažinti kai kuriuos iš mūsiškių: „Pakelkite visi savo šuniškus snukius!“ Tada keletas kaukėtų asmenų įeidavo į salę ir ilgai žiūrėdavo į mus. Jei jie surasdavo kokį nors pažįstamą veidą, milicininkai įremdavo šautuvą į nelaimingąjį ir įsakydavo jam išeiti. Labai dažnai šie maištininkai būdavo tuoju pat nužudomi²⁸⁰.

1968 m. pagaliau vėl ima reikštis valstybė su savo pompastika ir savo dariniais. Ji perima legalios prievartos monopolį ir nesikuklindama juo pasinaudoja. Dar pagausėjus viešoms egzekucijoms čia grįžtama iš esmės prie policinių, per kultūrinę revoliuciją naudotų formų. Šanchajuje buvęs darbininkas Wang Hongwenas, Jiang Qing statytinis, o netrukus partijos vicepirmininkas, paskelbia, kad

²⁷⁹ Pats terminas „tulžies pūslė“ Kinijoje primena „vienišką drąsų didvyrį“.

²⁸⁰ Hua, op. cit., p. 338 ir 341-342.

„pasiekta pergalė prieš anarchiją“; balandžio 27 d. daug maištininkų vadų nuteisti mirti ir didžiulės minios akivaizdoje nužudomi²⁸¹. Liepą kitas Ketverto narys, Zhang Chunqiao, paskelbia: „Jei kokie nors asmenys yra apkaltinti neteisingai, nieko baisaus. Tačiau būtų dramatiška leisti tikriems priešams išsisukti“²⁸². Iš tikrųjų įžengiama į tamsią šmėklišką erą, tačiau realią savo masiškais areštais ir visuomenės tylėjimu, vienintelė tik Lin Biao mirtis 1971 m. prislopins tą baisiausią teroro siautėjimą, kokį tik Kinija buvo patyrusi nuo šeštojo šio amžiaus dešimtmečio, prislopins, bet nesustabdys.

Pirmoji byla yra vadinamosios Vidaus Mongolijos liaudies partijos byla. Partijos, kuri faktiškai paleista ir 1947 m. įjungta į komunistų partiją ir kuri slapta atkuriamą pogrindyje. 1968 m. nuo vasario iki gegužės persekiojimus patiria 346 000 žmonių, trys ketvirtadaliai iš jų mongolai (šovinizmas, priešiškus mažumoms, niekada nenyksta); egzekucijos, kankinimai, savižudybės nusineša 16 000 gyvybių, atsiranda 87 000 invalidų²⁸³. Junane, kitoje provincijoje, kurioje gausu etninių mažumų²⁸⁴, dėl tokių kaltinimų įvykdoma 14 000 egzekucijų. Bet ypač paslaptingas yra Gegužės 16-osios pulko „sąmokslas“. Ši ultrakairioji Pekino chunveibinų organizacija, greičiausiai nedidelė ir trumpai gyvavusi (tokių kaip ji buvo tūkstančiai), 1967 m. liepą paliko keletą Zhou Enlai'ui priešiškų užrašų. Dėl dar neiškesnių priežasčių maoistinis Centras nusprendžia iš viso to padaryti didžiulį „juodųjų banditų“, kontrrevoliucionierių tinklą, ir 1970-1971 m. pradedama kampanija, kuri pasibaigė - be išvadų ir teismo - tik 1976 m.; visoje šalyje padaugėja „kovos“ mitingų, išpažinčių, kankinimų. Buvo persekiojami 600 iš 2000 Užsienio reikalų ministerijos tarnautojų. Asmeninė Mao sargyba, dalinys iš 8341 žmogaus, pasižymėjo Pekino universitete, kur buvo rasti 178 „priešai“, dešimt mirė nuo persekiojimų. Šansi gamyk-

²⁸¹ White, *op. cit.*, p. 260.

²⁸² Ibid., p. 277.

²⁸³ Yan et Gao, *op. cit.*, p. 266-267.

²⁸⁴ Faligot et Kauffer, *op. cit.*, p. 407; Harding, minėtas skyrius, p. 214.

loje 1968 m. pabaigoje surandami 547 „šnipai“, 1200 jų bendrininkų. Operos artistė Yan Fengying, kurią tardė trylika vadovų, 1968 m. balandį nusižudė; skrodžiant jos kūne ieškoma paslėpto radijo siųstuvo. Trys garsiausi pingpongo čempionai taip pat nusižudė²⁸⁵.

Tačiau net ir juodžiausioje naktyje šviečia ne tokia tragiška ateitis. Visi liudytojai tą patvirtina: 1969-ųjų ir vėlesnių metų Kinija pavargo nuo prievartos, lozungų, politinių kampanijų. Akivaizdus kultūrinės revoliucijos pralaimėjimas padaro galą miesto gyventojų, ypač jaunimo (kuris kuo daugiau dėjo vilčių, tuo labiau jautėsi dabar išduotas), atskyrimui nuo valstybės valdymo. Jie dažnai atsisako išvykti į kaimą, todėl susidaro naujas kažkokių klajojančių miestiečių sluoksnis, gyvenantis pusiau nelegaliai. Visur klesti cinizmas, nusikalstamumas, užsisklendimas savyje. 1971 m. brutalus ir nepaaiškinamas paties Mao paskirto įpėdinio Lin Biao pašalinimas daugeliui atveria akis: iš tikrųjų - tas Vairininkas nėra neklystantis²⁸⁶. Kinai pavargę ir įbauginti - tam yra pagrindo: net po 1966 ir 1976 m. amnestijų²⁸⁷ kalėjimuose laikoma ne mažiau kaip du milijonai žmonių. Kinai ir toliau vaizduoja ištikimybę vadui. Bet gilumoje jau bunda pilietinė visuomenė, kuri pratrūks 1976 ir 1979 m. Šis pabudimas išsiskleis į vaisingesnį negu šioji kultūrinė revoliucija judėjimą, kuris pasiims šūkį, 1966 m. rugpjūtį Mao pasiskolintą iš vieno „gero“ studento: „Tai iš paklusnumo aš maištauju“²⁸⁸.

Teatralizuotas 1969 metų teroras: „kovos“ mitingas

Mosuodama mažomis raudonomis knygelėmis, auditorija skandavo šūkius. Paeiliui, „Tegyvuoja mūsų Didysis Vadas, prezidentas Mao“, tada „Geros sveikatos mūsų antram aukščiausiam vadui Linui, amžinai

²⁸⁵ Yan et Gao, *op. cit.*, p. 252-265.

²⁸⁶ Hua, *op. cit.*, p. 365.

²⁸⁷ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 279.

²⁸⁸ Cit. iš Mandares ir kt., p. 50.

geros sveikatos!" Visa tai ne tik atspindėjo Lin Biao užimamą aukštą padėtį po partijos IX-ojo suvažiavimo, bet ir rodė tą faktą, kad ne kas kitas, o Lin Biao pasekėjai norėjo išlaikyti asmens kultą; jie ir buvo suorganizavę šį mitingą. Ar jiems buvo aiški instrukcija dėl mano atvejo?

Pasirodė dvi kojos, ir priešais stovintis žmogus prašneko, jis mane pristatė auditorijai, trumpai apibūdindamas mano šeimos kilmę ir mano asmeninį gyvenimą. Jau anksčiau buvau pastebėjusi, kad, revoliucionieriams pasakojant mano gyvenimo istoriją, aš kiekvieną kartą darydavausi turtingesnė, o mano gyvenimo būdas - vis labiau degradavęs ir vis prabangesnis. Dabar farsas priėjo iki fantastikos. Kadangi buvau prisizadėjusi neatsakinėti ir tylėti, jaučiausi labiau atsipalaidavusi nei per pirmą kovos mitingą 1966 m. Tačiau oratoriui pasakius, kad aš buvau imperializmo agentė, siūbtelėjo auditorija ir žmonės apspito mane ratu, norėdami išgiežti savo susitvenkusį pyktį.

Tie užgauliojimai buvo tokie nepakeliami, kad aš į juos instinktyviai sureaguodavau kilstelėdama galvą. Tada moterys taip brutaliai užplėšė aukštyn antrankiais sukaustytas mano rankas, kad aš iš to skausmo susilenkiau dvilinka. Tokioje padėtyje jos mane išlaikė tol, kol oratorius baigė kalbėti. Ir tik tada, kai auditorija vėl pradėjo šaukti lozungus, jos leido mano rankoms nusvirti žemyn. Vėliau sužinojau, kad aš buvau priversta stovėti „reaktyvinio variklio poza“, kurią tokiems atvejams buvo sugalvoję revoliucionieriai. [...]

Palengva mitingo dalyviai priėjo kone iki isterijos. Jų šauksmai nustelbdavo oratoriaus kalbą. Kažkas mane labai smarkiai pastūmė iš užpakalio. Aš suklupau, virsdama užkliudžiau mikrofoną. Jis nukrito. Viena moteris pasilenkė jo pakelti, bet susipainiojo tarp jo laidų ir pargriuvo, nusitempdama ir mane. O kadangi mano rankos buvo surištos už nugaros, aš sudribau nepatogia poza, veidu žemyn; per tą sąmyšį keli žmonės suvirto ant mūsų. Visi juokėsi, ir prireikė kelių minučių, kol man pavyko atsikelti.

Visai nusigalavusi tenorėjau tik vieno - kad greičiau baigtųsi šis mitingas, bet iškilmingos kalbos pylėsi viena po kitos be perstojo, tarsi visi šie tribūnoje esantys personažai norėtų įnešti savo indėlį. Jie liovėsi

atakavę mane ir dabar puolė į savotiškas oratorių varžybas, kiekvienas nėrėsi iš kailio, kad kuo garsiau, pačiais absurdiškiausiais, kokius tik galėjo pasiūlyti turtinga kinų kalba, žodžiais išliaupsintų Lin Biao.

Staiga už manęs prisivėrė durys ir vyriškas balsas sušuko, kad kažkas išvyko. Reakcija į tuos žodžius buvo žaibiška. Oratorius užsičiaupė pusiau sakinio. Tada aš įsitikinau, kad kažkoks svarbus asmuo visko klausėsi iš gretimo kambario ir kad po jo išvykimo nebeliko prasmės tęsti jam surežisuotą spektaklį. Vieni jau išeidinėjo, kiti rinkosi savo krepšius ir švarkus. Oratorius paskubom išpoškino lozungus, skirtus išmokti atmintinai, tačiau jo beveik niekas nesiklausė. Pasigirdo tik vienas kitas balsas, ir salė ištuštėjo. Ir daugiau jau niekas, rodės, nebepyksta ant manęs. Žinoma, man nesišypsojo, bet į mane žiūrėjo abejingai. Buvo tik viena iš nesuskaičiuojamų aukų, kuriomis jie pagyvindavo kovos mitingus. Jie buvo atlikę tai, ko iš jų laukė, ir dabar viskas buvo baigta. Kažkieno ranka net mane prilaikė, kad nenugriūčiau, kai mane kažkas stumtelėjo. Išeidami visi plepėjo apie šį bei tą, tarsi pažiūrėję filmą kino teatre.

Dengo era: teroro išsisluoksniavimas (nuo 1976 metų)

Kai 1976 m. rugsėjį Mao pagaliau išleidžia paskutinį kvapą, tikrovėje jau kur kas anksčiau jis buvo miręs politine prasme. Tą rodo santūrus, spontaniškas žmonių reagavimas į jo mirties paskelbimą, taip pat ir jo nesugebėjimas užtikrinti savo paveldėjimo: Ketvertas, kuriam ideologiškai jis buvo artimas, atsidūrė kalėjime nepraėjus nė mėnesiui nuo savo krikštėvio mirties. Turėjęs užtikrinti politikos tęstinumą Hua Guofengas priverstas atsisakyti pagrindinių galių nuo 1978 m. gruodžio niekados neskęstančio Deng Xiaopingo, maoistų paniekos objekto, naudai. Tačiau didysis posūkis galbūt įvyko 1976 m. balandžio 5, kai Pekino žmonės mini kinų mirusiųjų dieną, o dabar visai nelauktai paminėjo sausį mirusio mi-

²⁸⁹ Nien, *op. cit.*, p. 345-348.

nistro pirmininko Zhou netektį. Valdžios pareigūnai įsirsta, ir ne tuščiai, dėl tokios neįtikėtinai mobilizacijos: ji netelpa į jokią frakcijų logiką, išsprūsta iš partijos kontrolės ir, žinoma, yra nesuderinama su kai kurių poemų eilutėmis apie primirštas atakas prieš senąjį Vairininką, padėtomis kartu su gėlių vainikais. Taigi minia sutramdoma (žinoma, ne labiau kaip 1989 m. Tianmenio aikštėje; šį kartą nešaudoma), priskaičiuojama aštuoni mirusieji, du šimtai sužeistųjų, tūkstančiai įkalintų visoje šalyje (provincijose pasigirsta replikų apie Pekino gedulą), mažiausiai penki šimtai egzekucijų, iš jų šimtas - areštuotiems demonstrantams, ir tardymai, kurie iki spalio apima dešimtis tūkstančių žmonių²⁹⁰. *Business as usual?* Ne: prasidėjo postmaoizmas, kuriam būdinga pasitraukimas nuo politikos ir Centro nepajėgumas pačiam vienam tvarkyti mobilizacijas. „1966 m. Tianmenio aikštėje - ramūs žmonės su ašaromis akyse žiūri į tą, kuris iš jų buvo išplėšęs laisvę, o 1976 m. toje pačioje aikštėje jie įsidrąsinę stoja prieš tą patį žmogų“²⁹¹.

Demokratijos branda (1978 m. žiema - 1979 m. pavasaris) simbolizuos šią naują kryptį, visiškai aiškiai parodant jos ribas. Čia viena buvusių chunveibinų plejada Dengui sutikus skelbia stulbinantį požiūrį į tą, kas buvo išauklėtas maoizmo dvasia. Pats ryškiausias iš tų mąstytojų, Wei Jingshengas, savo *dazibao* (skelbime stambiomis raidėmis), pavadintame „Penktoji modernizacija: demokratija“²⁹² tvirtina, kad liaudis yra išnaudojama valdančios „feodalinio socializmo“ klasės; kad demokratija yra nepalaujama vystymosi sąlyga, vadinasi, „keturių ekonominių ir techninių modernizacijų“, kurias pasiūlė Dengas, vystymosi sąlyga; kad marksizmas - totalitarizmo šaltinis - turi būti atmetas demokratinio socializmo srovių naudai. Nuo 1979 m. kovo užtikrintas savo valdžia Dengas liepia areštuoti Wei ir

²⁹⁰ Sebastian Hellinan, *The suppression of the April 5th Movement and the Persecution of „Counterrevolutionaries“ in 1976, Issues and Studies*, vol. 30, Nr. 1, 1994 m. sausis, p. 37-64.

²⁹¹ Wei, op. cit., p. 226.

²⁹² Apie tai visas tekstas (su priedais) jau cituotų Wei raštų rinkinyje.

kai kuriuos kitus; Wei bus nuteistas penkiolika metų kalėti už informacijos perdavimą užsieniečiui (tai - „kontrrevoliucinis nusikaltimas“). 1993 m. Wei buvo paleistas į laisvę, nors niekada „neišpažino nuodėmės“; jis taip atvirai reiškia savo nuomonę, kad po aštuonių mėnesių vėl suimamas ir 1995 m. nuteisiamas keturiolika metų kalėti už tai, kad sukūrė „veiksmų planą siekiant nuversti vyriausybę“²⁹³. Valdžiai visada sunku priimti kritiką...

Vis dėlto Dengo valdžios laikais galima kritikuoti ir išlikti: palyginus su Mao era - progresas, tada pakakdavo vieno stipresnio žodžio ar vieno *graffiti*, kad būtum sušaudytas. Žinoma, pomaoistinės reformos pirmenybę teikė ekonomikai, bet ir politikavimas nebuvo užmirštas. Viskas, pradedant ekonominėmis reformomis, krypta į visuomenės emancipaciją ir valdžios savivalės apribojimą: taigi nuo devintojo dešimtmečio, panaikinus vargingųjų ir nepasiturinčių valstiečių asociacijas, KP komiteto pavaldumui paliekama tik dešimtdalis valstietijos, kuri dabar masiškai grįžta prie šeimos ūkio²⁹⁴; miestuose augantis individualių ir privačių įmonių sektorius išvaduoja didelę dalį darbo jėgos nuo bet kokios tiesioginės politinės kontrolės. Formalizuojamos, labiau reguliuojamos nei suvaržomos valstybinės struktūros, bet viso to rezultatas - kad žmogus vėl turi būdą apsiginti. Po 1978 m. dažnai skelbiama amnestijos (apie šimtą tūkstančių) ir reabilitacijos (dažniausiai po mirties), ypač menininkų ir literatų sluoksniuose. Ding Lingui, 1957-1958 m. apvalymo aukai, pavyksta 1979 m. išvengti nutrėmimo į kaimą ir išsivaduoti nuo ilgų persekiojimų, siekiančių Yan'an laikus. Tai - „randų literatūros“ ir dar gana nedrąsaus grįžimo prie kūrybos laisvės pradžia. Du trečdaliai kultūrinės revoliucijos ištremtų į kaimus sugrąžinami į miestą. Naujoji konstitucija vėl suteikia teismų ir gynybos juridinių teisių minimumą. 1979 m. pirmas KLR istorijoje Baudžiamasis kodeksas (Mao, norėdamas turėti laisvas rankas, stabdė jo viešą pa-

²⁹³ Angel Pino, Postface, Wei knygoje, *op cit.*, p. 261-347.

²⁹⁴ Jürgen Domes, La société politique, žr. Bergère, Bianco ir Domes, *op. cit.*, p. 251.

skelbimą) numato mirties bausmę tik už „žiaurų įstatymo pažeidimą“, atkuria apeliacijos teisę (bausmė negali būti sunkinama), atiboja juridinę administraciją nuo partijos komitetų.

1982 metai pasižymi dar masiškesne reabilitacijų banga: vien tik Sičiuane - 242 000; Cuangdonge 78% tų, kurie turėjo kontrrevoliucionieriaus etiketes, nuplauta negarbė ir jie gauna mažą kompensaciją už kiekvienus kalėjime praleistus metus. Tarp naujai nu-teistųjų politiniai tesudaro vos 0,5%. 1983 m. Saugumo ministerijos kompetencija ryžtingai mažinama, ji privalo perduoti Teisingumo ministerijai *laogai* administravimą. Teismai pradeda anuliuoti kai kuriuos areštus, tirti skundus prieš policiją, persekioti - dabar viešai pasmerktus - sargybinius kankintojus, tikrinti stovyklas. Iš esmės teismuose nebepaisoma klasinės kilmės. 1984 m. lengviau paleidžiama iš kalėjimo į laivę pasibaigus bausmės laikui, o kalėjime ideologinį mokymą pakeičia profesinis parengimas. Įvedamos bausmės sumažinimo, sąlyginio paleidimo į laisvę sąvokos; nuo šiol leidžiama palaikyti ryšius su šeima²⁹⁵. Nuo 1989 m. kalėjimuose esančiųjų skaičius sumažėja iki 5 milijonų (daugiau jis nebesikeis): tai mažiau nei 1976 m., 0,5% bendro gyventojų skaičiaus, ne daugiau nei Jungtinėse Amerikos Valstijose, mažiau nei paskutiniaisiais metais SSRS²⁹⁶. Nepaisant didelių pastangų, nacionalinio šalies vidaus produkto, pagaminto *laogai*, augimas toks pat - tai sudaro tris kartus mažiau nei šeštojo dešimtmečio pabaigoje²⁹⁷.

Visuomenė ir toliau keliai po „antrojo Tianmenio“ šoko. Nuo 1990 m. piliečiai gali paduoti administraciją į teismą. Nuo 1996 m. administracinis įkalinimas griežtai reglamentuojamas ir sumažinamas iki vieno mėnesio; didžiausia *laojiao* (kin. bausmė. - *Vert. past.*) jau treji metai. Sustiprėja advokato vaidmuo ir autonomija: nuo 1990 iki 1996 m. advokatų skaičius išaugo daugiau nei dvigubai. Nuo

²⁹⁵ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 335-345.

²⁹⁶ *Ibid.*, p. 491.

²⁹⁷ *Ibid.*, p. 415.

1995 m. teisėjai, teismo pareigūnai priimami į darbą konkurso keliu (seniau patekdavo buvę kariškiai arba policininkai).

Reikia dar daug ko, kad Kinija taptų teisine valstybe. Vis dar nepriimta nekaltumo prezumpcija, iš kodeksų neišbrauktas pats kontrrevoliucinis nusikaltimas, net jeigu tas terminas vartojamas ir atsargiai. 1994 m. gruodį terminas *laogai* buvo pakeistas įprastesnių žodžių - „kalėjimas“, bet *Legalus laikraštis* rašo: „Mūsų įkalinimo įstaigų administracijos užduotys, pobūdis ir pareigos liks nepakitę“²⁹⁹. Dauguma teismo procesų vyksta nedalyvaujant publiškai, nuosprendžiai dažnai per skuboti (tardymas beveik visada trunka ne ilgiau kaip tris mėnesius, o kartais tik savaitę) ir nemotyvuoti. Pareigūnų korupcija masiška, o 1993-1995 m. už šį nusikaltimą nuteista tik 3% pareigūnų³⁰⁰. Apskritai paėmus, KP nariai (sudarytys 4% šalies gyventojų) devintajame dešimtmetyje sudarė 30% visų kaltinamųjų, o dabar jie tesudaro tik 3% nubaustųjų³⁰¹. Visa tai rodo glaudžius įtakos ir solidarumo saitus, kurie ir toliau tebesieja juridinį ir politinį aparatus. Dešimtojo dešimtmečio viduryje dalies Pekino municipaliteto areštas už lėšų iššvaistymą buvo tikras šokas, bet tai tik pavienis faktas. Komunistinė *nomenklatūra*, vis labiau įsitraukianti į biznį, praktiškai lieka nepajudinama.

Pagaliau žiauriausia - mirties bausmė ir toliau Kinijoje plačiai tebetaikoma. Jų skelbiama šimtai, minimi „rimti“ kontrabandos, nelegalaus meno kūrinių eksporto arba „valstybės paslapčių atskleidimo“ atvejai (jų apibrėžimas pasibaisėtinaai platus). 1982 m. numatyta pirmininko malonė ir toliau praktiškai netaikoma. Kinijai, kasmet įvykdančiai po keletą tūkstančių egzekucijų, tenka daugiau nei pusė visoje planetoje vykdomų egzekucijų; ir šis skaičius

²⁹⁸ Jean-Pierre Cabestan, *Chine: un État de lois sans État de droit*, *Revue Tiers Monde*, t. 37, Nr. 147, 1996 m. liepa-rugsėjis, p. 649-668.

²⁹⁹ Wu, *op. cit.*, p. 186.

³⁰⁰ Cabestan, *art. cit.*, p. 662-663.

³⁰¹ Andrew Scobell, *The Death Penalty in Post-Mao China*, *The China Quarterly*, Nr. 123, 1990 m. rugsėjis, p. 503-520.

gerokai išaugo, palyginus su aštuntojo dešimtmečio pabaiga ir netgi su paskutiniais Kinų imperijos amžiais³⁰². Tikrai žiauri tikrovė, kai kampanijų ar krizių metu labai lengvai nuo prievartos pereinama prie fizinio susidorojimo. 1983 m. padidėjęs nusikalstamumas išprovokavo milijoną areštų ir greičiausiai dešimt tūkstančių egzekucijų (daugelis jų buvo viešos ir „pedagoginės“ - o tai iš principo draudžia Baudžiamasis kodeksas); tai išaugo į „masinę kampaniją“ šeštojo dešimtmečio įpročiu. Kaip ir tada, buvo pamėginta keistai suversti į vieną katilą visus tuos, kurie trukdė: daug intelektualų, kunigų, užsieniečių nuolat kentė baimę dėl skleidžiamos ir nukreiptos prieš dvasinį užterštumą kampanijos³⁰³. Kalbant apie vieną mėnesį trukusį Tianmenio aikštės užėmimą 1989 m. pavasarį, Dengas ir jo aplinka represijų žiaurumu pranoko 1976 m. maoistinę vadovybę: per tūkstantį mirčių, apie dešimt tūkstančių sužeistųjų Pekine, šimtai, dažnai nusiųptų, užmaskuotų, egzekucijų provincijoje; apie dešimt tūkstančių areštų Pekine, trisdešimt tūkstančių - visoje Kinijoje. Tūkstančiais skaičiuojami nuteistieji kalėti, o neatgailavę judėjimo vadovai gavo iki trylikos metų kalėjimo. Vėl nepaprastai sustiprėjo šeimų persekiojimai ir spaudimas, praktika, kuri buvo laikoma jau išgyvendinta, kaip ir vertimas stovėti nuleista galva priešais publiką, žvėriškumas ir teismo nuosprendis, besivadovaujantis atgailos ir įskundimo mastais. Nors politiniai kaliniai sudarė tik mažumą, 1991 m. jų dar priskaičiuojama maždaug šimtas tūkstančių, čia įeina tūkstantis naujų disidentų³⁰⁴. Be abejo, amžiaus pabaigos komunistinė Kinija labiau klestinti ir ne tokia žiauri kaip maoistinė Kinija; prireikė daug laiko, kol ji atsikratė utopijos ir apvalančio pilietinio karo pagundos. Tačiau niekada aiškiai nepasmerkusi savo įkūrėjo, ji visuomet pasirengusi, iškilus rimtam atvejui, panaudoti kuriuos nors iš savo pražūtingųjų metodų.

³⁰² Idem.

³⁰³ Domenach (1992), *op. cit.*, p. 352-355.

³⁰⁴ *Ibid.*, p. 365-378.

Tibetas: genocidas Pamyro viršukalnėse?

Dengo eros nukrypimai niekur kitur nebuvo tokie katastrofiški kaip Tibete: čia labiau nei kur kitur jautėsi Didžiojo ir Mažojo Vairininko politikos tęstinumas. Tebebūdama unitarinė valstybė, Kinija suteikia tam tikrų teisių nacionalinėms mažumoms, o pačioms svarbiausioms - ir savotišką administracinę autonomiją. Bet tibetiečių, kurių priskaičiuojama kokie keturi šeši milijonai, tas netenkina, ir *de facto* jie jaučia nostalgiją tos epochos, kada praktiškai jie buvo šeimininkai savo žemėje ir kada jiems istoriškai priklausanti teritorija dar nebuvo padalyta į autonominį Tibeto rajoną (kuris niekada neužėmė daugiau kaip pusę jiems priklausančios teritorijos) ir keltą kiniškų provincijų: Činghajaus, kuri sudaryta šeštajame dešimtmetyje tibetiečių Amdo nenaudai, ir Sičuan, Gansu, Junano provincijų, kuriose tibetiečių mažumos naudojasi tik labai suvaržytomis menkutėmis teisėmis; matyt, šiose provincijose buvo žiūrima į tibetiečių mažumas dar atsainiau nei autonominiame rajone; visa ši situacija iš esmės ir privedė Amdo Goloke (Šiaurės Tibetas) kovotojus klajoklius prie ilgo priešinimosi valdžiai³⁰⁵.

Nė kiek neabejotina, kad nuo to laiko, kai 1950-1951 m. atėjo Liaudies išlaisvinimo armija, tibetiečiai išgyveno tikrą tragediją, Bet argi tai nėra daugeliu atvejų ir visos Liaudies Kinijos gyventojų tragedija? Su visais neišvengiamais vietos konfliktais, kuriuos dar labiau apsunkino kinų panieka šiems aukštikalnių „atsilikusiems laukiniams“. Opozicijos nuomone, nuo 1959 iki 1962-1963 m. Tibete, kur, kaip ir kituose nuošalesniuose rajonuose, bado židiniai išliko stipresni ir ilgesniam laikui nei kur nors kitur, bado bus išmirę 70 000 žmonių³⁰⁶. Tai sudarytų 1-3% visų gyventojų, ir jie patyrė daug skaudesnius nuostolius negu visa šalis. Iš tikrųjų neseniai išleistoje Beckerio studijoje minimi gerokai didesni skaičiai ir net iki 50% mirties atvejų

³⁰⁵ Becker, *op. cit.*, p. 171.

³⁰⁶ Vania Kewley, *Tibet: Behind the Ice Curtain*, London, Grafton Books, 1990, p. 251.

priskaičiuojama Dalai Lamos gimtojoje apylinkėje Činghajuje. Nuo 1965 iki 1970 m., kaip ir visur, šiek tiek pavėluotai, šeimyninės liaudies komunos buvo prievarta pergrupuotos į karinę organizaciją. Užsimojus žūtbūt čia išauginti tokius pat „didžiulius“ javų derlius kaip ir pačioje Kinijoje, buvo griebtasi absurdiškų, galiausiai lėmusių badą, priemonių, tokių kaip blogai suplanuoti šlaitų terasavimo ir irigacijos darbai, plėšinių įsisavinimas, būtinas nederlingam ir skurdžiam dirvožemiui, sistemingas paprastų, sausrai ir šalčiui atsparių miežių keitimas lepesniais kviečiais arba jakų ganyklų sumažinimas: nemaža jakų krito, o patys tibetiečiai žiemą liko ir be pieno produktų (pagrindinis jų mitybos produktas yra sviestas), ir be naujų odų, reikalingų palapinėms uždengti; kai kurie mirė nuo šalčio. Be to, dar atrodo, kad, kaip ir visur kitur, būtiniausių prekių tiekimas čia buvo nepaprastai retas dalykas. Iš tikrųjų ypatingi jau buvo kad ir tie sunkumai, kuriuos 1953 m. ir vėliau lėmė 10 000 kolonistų perkėlimas į Rytų Tibetą (Sičuaną), kur jiems buvo atiduota dalis kolektyvizuotų žemių; į autonominį rajoną atkelta, daugiausia iš Hanojaus, apie 300 000 kinų, kurių 200 000 buvo kariškiai, - ir visus juos reikėjo išmaitinti; pagaliau nukėlimas į 1965 metus kaimo liberalizavimo priemonių; joms impulsą buvo davęs 1962 m. Liu Shaoqi ir jas Tibete simbolizuoja šūkis: „Vienas žemės sklypelis - vienas jakas“³⁰⁸.

Kultūrinė revoliucija neaplenkė ir Tibeto. Nuo 1966 m. liepos chunveibinai (tarp jų buvo ir tibetiečių³⁰⁹, ir tai paneigia Dalai Lamos partizanų sukurtą mitą apie jų vieningumą) Tibete daro kratas privačiose sodybose, Budos atvaizdus altoriuose pakeičia Mao Zedongo portretais, vienuoliai verčiami iškęsti tokius pakartotinius „kovos seansus“, po kurių retai kas lieka gyvas; ypač chunveibinai puola šventyklas, neaplenkia net pačių garsiausių: kad galėtų apsaugoti

³⁰⁷ Becker, *op. cit.*, p. 166.

³⁰⁸ *Ibid.*, p. 171.

³⁰⁹ Pierre-Antoine Donnet, *Tibet mort ou vif*, Paris, Gallimard, 1990, p. 126.

pačią Lhasos Potalą (senovinę „gyvojo dievo“ rezidenciją), Zhou Enlai priverstas kreiptis pagalbos į armiją. Begalę kartų niokojamas Jokhangas vienuolynas Lhasoje. Vienas vienuolis liudija: „Buvo keletas šimtų koplyčių. Išliko tiktai dvi. Visos kitos - išgrobstytos ir išniekintos. Visos statulos, šventi raštai ir ritualiniai reikmenys nusiaubti arba išnešioti... Nuo chunveibinų nenukentėjo viena tik Ca-kyamuni statula, [...] mat ji simbolizavo Kinijos ir Tibeto ryšius. Visą savaitę vien tik griovė... Jokhangas virto kinų kareivių baraku... Kita jo dalis [...] paversta gyvulių skerdykla“³¹⁰. Visus šiuos labai tipiškus tam laikotarpiui prievartos aktus čia buvo daug sunkiau išgyventi nei kur nors kitur, turint galvoje religijos reikšmę tibetiečių visuomenėje. O be to, dar ir armija, regis, čia bus turėjusi mažiau ryšių su vietos gyventojais, bus daug labiau nei kur kitur talkininkavusi chunveibinams, bent jau tada, kai šiems būdavo priešinamasi. Ir vis dėlto tame pačiame Tibete 1968 m., revoliucijos pabaigoje, vyko pačios masiškiausios žudynės, sausio mėnesio maoistinių grupuočių susirėmimuose, nusinešusiuose šimtus gyvybių Lhasoje, ar vasarą, ypač tuo metu, kai armija suformuoja jos vadovaujamą Revoliucinį komitetą. Na, kalbant apie visą kultūrinę revoliuciją, galbūt daugiau išžudyta kinų nei tibetiečių³¹¹.

Bet patys sunkiausi metai Tibetui buvo tie, kurių pradžia sutapo su kinų kariuomenės įvedimu ir kurie kulminaciją pasiekė 1959 m. - su priverstine kolektyvizacija (praėjus trims mėnesiams nuo kolektyvizacijos įvedimo visoje šalyje) ir su prasidėjusiu sukilimu, žiauriu jo numalšinimu ir žvėriškomis represijomis bei Dalai Lamos (Tibeto dvasinio ir laikino suvereno) pabėgimu į Indiją; su juo pasitraukė šimtai tūkstančių žmonių, dauguma ir taip šalyje negausaus išsilavinusio elito. Šeštajame dešimtmetyje jau ir Kinijoje nebuvo nieko, į ką būtų galima žiūrėti pro rausvus akinius, o šiose aukštikalnėse valdžia griebiasi baisiausios prievartos. Jos tikslas - primesti nepaprastai sava-

³¹⁰ *Ibid.*, p. 126-127.

³¹¹ *Ibid.*, p. 128-129.

rankiškiems gyventojams ir komunizmą, ir kinų dominavimą. Priminime, kad tibetiečiai - arba pusiau klajokliai (apie 40%), arba vienu ar kitoku būdu tarnaujantys vienuolynuose. Čia padėtis lieka įtempta ir įvedus kolektyvizaciją, dešimtmečio viduryje. Nepalengvėja ir pasibaigus partizaniniam karui *guérilleros Khampa*, kai armija, pažeisdama bet kokias proporcijas, duoda atsaką į jų veiksmus. Ir net 1956 m., tibetiečiams švenčiant Naujuosius metus, buvo Batange subombarduotas didysis Chode Gaden Phendelingo vienuolynas, žuvo mažiausiai du tūkstančiai vienuolių ir keliaujančių maldininkų³¹².

Monotoniška žiaurumų virtinė kelia liūdesį, o dažnai jie ir nepatikrinami. Bet liudytojų parodymai ir Dalai Lamos ne be pagrindo padarytas pareiškimas įvertinant tą laikotarpį sutampa: „[Tibetiečiai] buvo ne tik iššaudyti, bet ir mirtinai sumušami, nukryžiuojami, deginami gyvi, skandinami, žalojami, marinami badu, smauginami, kariami, plikinami karštu vandeniu, laidojami gyvi, ketvirčiuojami kankinant arba jiems nukirsdinamos galvos“³¹³. Pats tragiškiausias momentas, be abejo, buvo 1959 m. didysis Khampo sukilimas (Rytų Tibete). Šis sukilimas pasiekė net Lhasą. Nejmanoma apsaityti, kokia buvo reakcija į liaudies komunas ir Didįjį šuolį, į spontanišką mobilizavimąsi prieš kelerius metus trunkančią prievartą, į CIA (Amerikos slaptosios žvalgybos tarnybos. - *Vert. past.*) vykdomą masinį Khampo karių, iš anksto parengtų partizaniniam karui jų Guamo ir Kolorado bazėse³¹⁴, perfiltravimą. Civiliai gyventojai, kurie, rodės, visuomet palankiai žiūrėjo į sukilėlius ir juos įsileido į savo tarpą, kartu su jais kentėjo nuo kinų armijos masinių bombardavimų; sužeistieji, negavę medicinos pagalbos, būdavo laidojami gyvi arba paliekami kaip gyva mėsa valkataujantiems šunims, - tai irgi labai prisidės prie savižudybių skaičiaus tarp aukų. Pats Lhasos miestas, 20 000 tibetiečių, dažniausiai apsiginklavusių muškietomis ir kar-

³¹² Kewley, *op. cit.*, p. 269-270.

³¹³ Donnet, *op. cit.*, p. 70.

³¹⁴ Kewley, *op. cit.* p. 165.

dais, tvirtovė, buvo iš jų perimtas kovo 22 d. Kokia kaina? Nuo 2000 iki 10 000 gyvybių ir pačios Potalos Ramochė šventyklos, neatlaidios žiaurių atakų, sugriovimu. Tibetiečių vadas ir apie šimtą tūkstančių jo tėvynainių pasitraukė į Indiją³¹⁵.

Dar buvo mažų mažiausiai vienas didžiulis maištas Lhasoje 1969 m., numalšintas krauju. Ir paskui vėl įsižiebęs Khampo partizaninis karas, kuris truko iki 1972 m. Ciklas „maištas-prievarta-nauji maištai“ vėl tęsiasi, bent jau Lhasoje, iki 1987 m. spalio tokiu mastu, kad 1989 m. kovo mėnesį buvo paskelbta karo padėtis; tibetiečių sostinė tris dienas atvirai priešinosi, siekdama nepriklausomybės, paskui riaušės davė pradžią antikiniškiems pogromams. Generolo Zhang Shaosongo liudijimu³¹⁶, per aštuoniolika mėnesių smurto aukomis tapo daugiau nei 600 žmonių. Nepaisant nuoskaudų, kurių negalima pateisinti ir kurias ypač patyrė suimti vienuoliai, vis dėlto kinų metodai jau pasikeitė: nebėra masinių žudynių. Bet mažai rasite tibetiečių šeimų, kurios neturėtų papasakoti bent jau vienos jas ištikusios tragedijos³¹⁷.

Pati didžiausia šiulaikinio Tibeto tragedija buvo šimtų tūkstančių internavimas - šeštajame ir septintajame dešimtmetyje, ko gero, buvo internuotas kas dešimtas tibetietis. Atrodo, kad labai sumažintas (kartais minima 2%)³¹⁸ skaičius tų, kurie liko gyvi 166 darbo stovyklose; dauguma grįžo į Tibetą ir gretimas provincijas: 1984 m. Dalai Lamos tarnybos pateikė duomenis, kad įkalinimo vietose mirė 173 000 žmonių. Ištisos vienuolių bendruomenės buvo išsiųstos į anglies kasyklas. Kalinimo sąlygos - šaltis, badas, nepakeliamas karštis - buvo siaubingos; pasitaikė ir egzekucijų (kaliniams, kurie atsisakydavo išduoti nepriklausomo Tibeto idėją), ir kalinių kanibalizmo atvejų siaučiant badui Didžiojo šuolio metais³¹⁹. Viskas vyko taip, lyg tibetiečiai, kurių ketvirtadalis suaugusių vyrų yra lamos, būtų

³¹⁵ Donnet, *op. cit.*, p. 66-69.

³¹⁶ *Ibid.*, p. 202.

³¹⁷ *Ibid.*, p. 137.

³¹⁸ Kewley, *op. cit.*, p. 255.

³¹⁹ *Ibid.*, p. 122-124, 291 ir 314-318.

įtariamieji, kas šeštas suaugęs buvo priskiriamas dešiniams, kai Kinijoje - kas dvidešimas. Sičuane, tibetiečių prerijų rajone, kur Mao Zedongas galėjo prasimaitinti Didžiojo žygio laikotarpiu, šeštajame dešimtmetyje kiekvienai du iš trijų vyrų buvo areštuoti, o išleisti į laisvę - 1964 arba 1977 m. Panchen Lama, antras pagal garbingumą tibetiečių budizmo dvasininkas, išdrįsta 1962 m. raporte papriekaištauti Mao dėl bado ir represijų, dėl numarintų savo tėvynainių. Vietoj atsakymo jis įmetamas į kalėjimą, vėliau jam paskiriama saugoma (kontroliuojama) būstinė iki 1977 m.; dvasininką smerkiantis „nuosprendis“ anuliuojamas tik 1988 m.³²⁰

Netgi jei nebūtų nė vieno įtikinančio argumento, leidžiančio teigti, kad kinai buvo suplanavę fizinį tibetiečių genocidą, nenuginčijama tiesa yra ta, kad kinai išbandė jų kultūrinį genocidą. Kaip jau minėta, jų pasirinktos aukos buvo šventyklos: kultūrinės revoliucijos išvakarėse veikė tik 13 iš 6259 tibetiečių budizmo kulto vietų. Kitos geriausiu atveju buvo paverstos kareivinėmis, angarais arba kalėjimais; jos, nors baisiai apiplėštos, šiaip taip galėjo išlikti, o kai kurios šiandieną ir vėl veikia. Bet dauguma buvo šluote nušluotos nuo žemės paviršiaus, o jų lobiai - šimtmečių senumo rankraščiai, freskos, *thankos* (tapybos darbai), statulos ir t. t. - suniokoti arba išvogti, ypač jeigu jų sudėtyje buvo brangiųjų metalų. Į Pekino liejyklą iki 1973 m. buvo pristatyta 600 tonų tibetiečių skulptūrų. 1983 m. viena Lhasos misija kinų sostinėje rado 32 tonas tibetiečių relikvijų, kurias sudarė 13 537 statulos ir statulėlės³²¹. Pamėginus išrauti su šaknimis budizmą, tibetiečių naujagimiams buvo prievarta primetami kiniški vardai, o iki 1979 m. jų vaikus buvo privaloma leisti į mandarinų (kinų imperijos aukšto valdininko pavadinimas. - *Vert. past.*) mokyklas; pavėluotas - ir ne vietoje - antimandžiūrinės 1911 m. revoliucijos prisiminimas: chunveibinai bendra tvarka nukirpo kasas abiejų

³²⁰ Becker, *op. cit.*, p. 173-176.

³²¹ Donnet, *op. cit.*, p. 133-134.

lyčių tibetiečiams; šitaip jie mėgino primesti tuometinę hanų madą (*Han* - keleto kinų dinastijų pavadinimas. - *Vert. past.*).

Be abejo, prievartos aukų Tibete pagal proporcijas buvo daugiau nei Kinijoje. Tačiau sunku besąlygiškai patikėti tais skaičiais, kuriuos 1984 m. pateikia tremtyje buvusi tibetiečių vyriausybė: 1 200 000 aukų, maždaug kas ketvirtas tibetietis. Ypač kelia abejonių paskelbtas žuvusiųjų kovose skaičius - 432 000. Bet visiškai rimtai galima kalbėti apie *genocido žudynes*: pagal nužudytųjų skaičių, pagal civilių įkalinimą, pagal nepalaujamus žiaurumus. Oficialiais duomenimis, autonominio rajono gyventojų skaičius nuo 2,8 milijono 1953 m. sumažėjo iki 2,5 milijono 1964 m.; atsižvelgiant į ištremtųjų ir gimusiųjų skaičių (jis taip pat nėra patikimas), išeitų iki 800 000 „papildomų mirčių“; panašus nuostolių procentas Kambodžoje dėl raudonųjų khmerų siautėjimo³²². Pats faktas, kad tokiomis sąlygomis tibetiečių moterys taip dažnai bijo aborto ar privalomos sterilizacijos, kai jos nors trumpam atsiduria ligoninėje, tik dar labiau patvirtina visišką nesaugumą, kaip ir griežtą negimdymo praktiką (pastaruoju metu plačiai taikomą, daugiausia tarp hanų, kai anksčiau ilgą laiką tautinės mažumos nuo privalomos sterilizacijos buvo atleistos). Sakoma, kad Kambodžos komunistų partijos generalinis sekretorius Hu Yaobangas 1980 m. per vizitą Lhasoje pravirko iš gėdos, pamatęs visą tą skurdą, diskriminaciją ir segregaciją tarp hanų ir tibetiečių, ir prašneko apie „tikrą kolonializmą“³²³. Tibetiečiams, ilgą laiką pasislėpusiems savo sniego ir dievų šalyje, tikra nelaimė gyventi puikiame strateginiame regione, pačiame Azijos centre. Argi jie gali už tai atleisti, už savo fizinį (laimė, negalutinį) ir dvasinį išnykimą?

³²² Becker, *op. cit.*, p. 181.

³²³ Donnet, *op. cit.*, p. 154-155.

2.

Šiaurės Korėja, Vietnamas, Laosas: drakono sėkla

Pierre Rigoulot

NUSIKALTIMAI, TERORAS IR PASLAPTIS ŠIAURĖS KORĖJOJE

Korėjos Liaudies Demokratinė Respublika (KLDR) buvo įkurta 1948 m. rugsėjo 9 d. toje šalies dalyje, kuri nusitęsia į šiaurę nuo 38-osios geografinės lygiagretės. Pagal sutartį, pasirašytą 1945 m. rugpjūtį su amerikiečiais, SSRS buvo pavesta „laikinei“ administruoti šią zoną, o JAV turėjo tvarkyti Pietų Korėją, tos pačios 38-osios geografinės lygiagretės pietinėje dalyje.

Labai greitai Šiaurės Korėja virto pačia uždariausia pasaulyje komunistine valstybe. Sovietiniai valdžios pareigūnai netrukus uždraudė įvažiuoti į Šiaurę bet kokiam tarptautinės bendrijos atstovui.

Vėliau, per pirmuosius dvejus KLDR gyvavimo metus, šis šalis uždarumas dar labiau įtvirtinamas.

Pagaliau karas, kurį Šiaurė paskelbė 1950 m. birželio 25 d. ir kuris formaliai vis dar nėra baigtas, kadangi su Jungtinių Tautų kariuomene buvo pasirašytos tik vienos paliaubos 1953 m. liepos 27 d. ir dar labiau sustiprėjo melas, propaganda, dezinformacija, išsiplėtė valstybinės paslapties sfera.

Tačiau dėl to kaltas ne vien tik karas: tokia jau šiaurės korėjiečių komunistinio režimo, užsisklendusio savyje, vidinė prigimtis, siekianti pačias komunistinio pasaulio šaknis (iš tikrųjų, Kinijos ir Sovietų Sąjun-

gos konflikto metu šis režimas ilgai laviruos, galutinai neprisijungdamas nei prie vienos, nei prie kitos stovyklos), be to, režimas baiminosi, panašiai kaip Albanijos ar Kambodžos komunistai, kad išorinio pasaulio įtaka nesugadintų „ideologinės liaudies ir partijos vienybės“. Visa tai paaiškina, kodėl Šiaurės Korėjos valstybė kuo puikiausiai atitinka tą vardą, kuriuo ji kartais pavadinama - „asketų karalystė“. Teorizuojant toks užsisklendimas savyje buvo netgi gretinamas su vadinamąja „Djoutché“ ideologija, t. y. savęs paties valdymo, nepriklausomumo nuo kitų ir netgi pasiklovimo savimi ideologija, kurią oficialiai įtvirtino Korėjos darbo partijos statute jos suvažiavimas, vykęs 1970 m. lapkritį.

Tokiomis sąlygomis mažiau nei kur nors kitur įmanoma tikėtis išsamios ir detalios informacijos apie vykdytas Šiaurės Korėjoje represijas, juo labiau kad nei šalies viduje, nei išorėje negalėjo susiformuoti aktyvi opozicija, kuri, kaip SSRS bei Rytų Europos šalyse, būtų galėjusi rinkti ir skleisti informaciją. Telioka pasitenkinti oficialiais atgarsiais, interpretuoti arba iššifruoti disidentų (kurių skaičius paskutiniaisiais metais išaugo, bet, žinoma, ilgą laiką jų buvo nedaug), kaimyninių šalių liudijimus ir pirmiausia Pietų Korėjos žvalgybos tarnybų surinktus duomenis. Be abejo, jais naudotis reikia atsargiai.

Prieškomunistinis valstybės periodas

Korėjiečių komunizmą sukūrė ne Kim Il Sungas, priešingai šventųjų gyvenimo aprašymams, kuriuos per prievartą kala šiaurės korėjiečiams nuo pat mažens. Jis atsirado kur kas anksčiau, nes nuo 1919 m. jau gyvuoja dvi bolševizmu besiremiančios grupės. Maskvai iškart neparėmus vienos ar kitos frakcijos, tarp jų įsiplieskė žiauri kova. Taigi pirmosios korėjietiško komunizmo aukos yra komunistai. Antijaponiški partizanai iš „prorusiškos korėjiečių komunistų partijos“, pramintos „Irkutsko grupė“, su ginklu rankose stojo prieš kitos grupės, įsikūrusios 1921 m. birželį, „Korėjos komunistų partijos“, partizanus. Tai kainavo keletą šimtų gyvybių ir privertė Kominterną įsikišti ir bandyti suvienyti Korėjos komunistinį judėjimą.

Korėjos komunistai dažnai būdavo priešakiniuose postuose kovoje prieš japonus (primename, kad 1910 m. Japonija buvo paverstusi Korėją savo kolonija), ir žiaurios kolonijinės represijos lėmė daugybę aukų komunistų gretose. Tačiau sunku nepriskirti ir korėjiečių komunistams dalies atsakomybės už jų pačių netektis: užsienyje parengti atsakingi kadrai nesiorientavo šalies gyvenime ir jo nepažinojo; galbūt ir herojiškas buvo jų noras rengti demonstracijas simboliškais dienomis, pvz., gegužės pirmąją, bet to pasekmės katastrofiškos.

Kiti komunistai kris vėliau, frakcijų kovose, kai Japonijai pralaimėjus Korėja bus padalyta į dvi zonas. Kim Il Sungas, paprastas anti-japoniško partizanų karo Mandžiūrijos pasienyje pulko vadas, sovietų paskiriamas į postą kitų, jau seniai šalyje kovojusių, komunistų nenaudai. 1945 m. rugsėjį Pchenjane nužudyti kai kurie komunistų, pasipriešinusių Kim Il Sungui, atsakingi pareigūnai, pvz., Hyon Chun Hyokas. O gal kelios dešimtys? Keli šimtai? Šito dar nežinome.

Nacionalistai, kurie Pchenjane tą 1945-1946 m. žiemą dar turėjo teisę gyventi mieste, buvo taip pat persekiojami ir areštuojami. Jie kartu su savo vadovu Cho Man Siku pasmerkė Maskvoje 1945 m. gruodį vykusios didžiųjų valstybių užsienio reikalų ministrų konferencijos nutarimą paskirti Korėjai globą mažiausiai penkeriems metams. 1946 m. sausio 5 d. Cho buvo suimtas ir daugiau nei po ketverių metų - 1950 m. spalį, per Pchenjano evakuaciją prieš Jungtinių Tautų kariuomenės įvedimą - jam buvo įvykdyta mirties bausmė. Suprantama, daugelį jam artimų politinių bendražygių ištiko toks pat likimas...

Gyventojai irgi patyrė represijas. Šioje šiaurinėje šalies dalyje sovietai kala detales pagal savąjį įvaizdį: atvėrusi kelią kolektyvizacijai agrarinė reforma, vienintelė partija, visuomeninių organizacijų ideologizavimas ir t. t. Persekiojamas kiekvienas politinis priešininkas, kiekvienas žemvaldys, kiekvienas, pasipriešinęs žemės reformai, kiekvienas, įtariamas bendradarbiavimu su japonais. Vis dėlto sunku dėl „valymo“ aukų kaltinti vien komunistus, ko ge-

ro, ne mažiau žiauriai su jomis susidorodavo ir nacionalistų vadai. Beje, pirmuoju režimo laikotarpiu būdinga ne tiek kraujo liejimas, kiek šimtų tūkstančių gyventojų bėgimas į Pietų zoną; bėgo žmonės tų socialinių sluoksnių, kuriuos mes nurodėme, ir visi, kurie bijojo dėl savo gyvybės ar turto. Šiaurė labai greitai uždaroma oficialioms tarptautinėms organizacijoms ar žmonėms iš Pietų zonos, o pereiti iš Šiaurės į Pietus iki 1948 m. gerokai lengviau.

Ginkluotos kovos aukos

Šis bėgimas, įmanomas per trejus pirmuosius metus, kol komunistų valdžia dar neįsitvirtinusi kaip valstybė, anaip tol nereiškia, kad komunistų vadovai būtų atsisakę visuotinės pusiasalio gyventojų „komunizacijos“. Iš tikrųjų jie manė, kad artimiausioje ateityje bus įmanomas jiems naudingas Korėjos suvienijimas. Neseniai atverti Maskvos archyvai rodo, kad Kim Il Sungas nekantravo nuversti tuos, kuriuos jis jau vadina „amerikiečių marionetėmis“: tos marionetės turi gerokai silpnesnę armiją negu Šiaurė (JAV bijo, kad ir ta pati nesimestų į Šiaurės avantiūrą), jų autoritarinę valdžios koncepciją paneigia streikai ir netgi pasikėsinimai bei partizaniniai karai (*guérillas*), kuriuos apriboja komunistai įvairiuose šalies rajonuose; bent taip mano Kim Il Sungas, ir jis taip sako - Pietų gyventojai pasitikėjo juo ir jo armija¹. Kim Il Sungas primygtinai perša savo mintį Stalinui, ir šis 1949-1950 m. žiemos pabaigoje galutinai duoda savo pritarimą. 1950 m. birželio 25 d. įvyksta iš anksto numatyta invazija: Šiaurės Korėjos kariuomenė netikėtai užgrobia Pietus. Tai siaubingo karo pradžia, karo, kuris nusineš daugiau nei pusę milijono korėjiečių gyvybių, apie 400 000 kinų gyvybių, dar daugiau bus sužeistų kinų, atėjusių į pagalbą šiaurės korėjiečiams, kai šiems grėsė visiškas pralaimėjimas Jungtinių Tautų kariuo-

¹ Žr. sovietų ambasadoriaus Pchenjane Ščikovo laišką Vyšinskiui, datuotą 1950 m. sausio 19 d. Archyvai išversti Woodrow Wilson Center, biuletenis Nr. 5 ir 6. Tarptautinis baltojo karo istorijos projektas, Vašingtonas, 1995 ir 1996.

menei, vadovaujamai generolo MacArthuro; žuvo mažiausiai 200 000 Šiaurės Korėjos kareivių, 50 000 - Pietų Korėjos kareivių, per 50 000 amerikiečių, milijonai liko be pastogės. Prancūzų ginkluotųjų pajėgų batalionas prie Jungtinių Tautų suskaičiuos apie 300 savo žuvusių ir 800 sužeistų karių.

Nedaug yra karų, kurių priežastis būtų taip akivaizdžiai susijusi su komunistų noru išplėsti - „liaudies labui“ - savo įtakos zoną... Tuo laikotarpiu daug kairiosios pakraipos prancūzų intelektualų, pvz., Jeanas Paulis Sartre'as, rėmė komunistų poziciją, esą Pietų Korėja - taikios šalies agresorius. Šiandieną mums prieinamų archyvų studijos nepalieka jokių abejonių, kad šio karo ir kitos kančios - tos, kurias iškentė kaliniai (6000 amerikiečių ir beveik tiek pat kitų šalių kareivių, daugiausia Pietų Korėjos, mirė įkalinti) arba kurias patyrė Seule pasilikęs ir areštuotas, vėliau šiaurės korėjiečių kariuomenės deportuotas prancūzų ir anglų diplomatinio korpuso personalas, arba Pietų Korėjoje dirbusių ir taip pat deportuotų misisionierių nepakeliamos kančios, - visos jos įrašytos į komunizmo sąskaitą².

Kaip žinoma, po trejų metų karo, 1953 m. liepą, buvo pasirašytos paliaubos, kuriomis nustatoma demilitarizuota zona tarp abiejų Korėjų maždaug per tą pačią liniją, t. y. 38-ąją lygiagrečę. Paliaubos, bet ne taika. Šiaurės Korėja ir toliau užpildinėš Pietus, ir atakos nusineš daugybę aukų. Iš Šiaurės suduotų smūgių tiek civiliams, tiek kariškiams galime priminti 1968 m. išpuolį, kada trisdešimt vieno vyro būrys užpuolė Pietų Korėjos prezidentūrą (užpuolikų liko tik vienas gyvas); 1983 m. spalio 9 d. pasikėsinimą Birmoje, Rangūne, nukreiptą prieš Seulo vyriausybės narius, šis pasikėsinimas kainavo šešiolika gyvybių, iš kurių keturios - Pietų Korėjos ministrai; arba skrendančio *Korea Air Line* lėktuvo su šimtu penkiolika žmonių susprogdinimą 1987 m. lapkričio 29 d.

² Žr. Charles Martel et Georges Perruche, *Prisonniers français en Corée*, iš *Les Cahiers d'histoire sociale*, Nr. 3, 1994 m. spalio.

Šiaurės Korėja nėra įtariama, tas būtų per švelnu: ji yra kalta. Viena suimta teroriste paaiškinusi, girdi, šia operacija Pchenjanas turėjo įrodyti, kad Pietūs nesugeba užtikrinti po kelių mėnesių vykšančių Seule Olimpinių žaidynių saugumo, ir sumenkinti Pietų prestižą³...

Pridursime, - kadangi čia kalbama apie karą apskritai prieš visą kapitalistinį pasaulį, - kad septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje Šiaurės Korėja priėmė teroristines grupuotes, konkrečiai, garšėjusią pasikėsinimais Izraelyje japonų raudonąją armiją, palestiniečių *fedayin* grupes, filipiniečių partizanus (*guérilleros*) ir t. t.

Šiaurės Korėjos „partijos-valstybės“ komunistų aukos

Prisimename, kad Chruščiovo raportas iš pradžių buvo Stalino nusikaltimų prieš komunistus atskleidimas. Šiaurės Korėjoje valymo aukų darbo partijos viduje sąrašas taip pat bus ilgas. Apskaičiuota, kad iš dvidešimt dviejų pirmosios Šiaurės Korėjos vyriausybės narių septyniolika buvo nužudyti, nukankinti arba nukentėję nuo valymo⁴.

Vos tik pasirašius Pan Mun Jono paliaubas sužinoma, kad šiaurės korėjiečių partijos viduje vyksta valymas, apimantis tam tikrą skaičių aukšto rango pareigūnų. 1953 m. rugpjūčio 3 d. „didysis teismas“ yra proga išnaikinti „vidaus“ komunistus, teisiamus už šnipinėjimą amerikiečių naudai ir mėginimą nuversti valstybinę santvarką. Vengrų rašytojas ir žurnalistas Tiboras Meray dalyvavo šiame procese, jis susipažino su vienu iš kalinamųjų, Sol Jang Siku, poetu ir Šekspyro vertėju į korėjiečių kalbą, šiaurės korėjiečių delegacijos vertėju 1951 m. liepą-rugpjūtį Kesonge vykusiose derybose.^{3 4}

³ Kim Hyun Hee, *Dans la fosse aux tigres, Paris, Presses de la Cité, 1994*, ir pokalbis su autoriumi (1997 m. vasaris).

⁴ *Asia Watch Human rights in the Démocratie People's Republie of Korea*, Washington, 1988.

Numeris 14

Didžiulis numeris buvo prisiūtas kaliniui ant švarko nugaros. Pagrindinis kaltinamasis buvo numeris 1, ir taip jie buvo sunumeruoti iš eilės pagal svarbą iki numerio 14.

Keturioliktas numeris buvo Sol Jang Sikas.

Aš vos galėjau jį atpažinti. Kadaisė gražus, įkvėptas jo veidas buvo apniukęs, rodė nuovargį ir pasidavimą likimui. Jo tamsiose ir siaurokose įkypose akyse nebeliko ankstesnio švytėjimo, jo judesiai buvo kaip roboto. Kaip sužinojau vėliau, praėjus keletui metų, kaltinamieji keletą savaičių prieš teismą būdavo labai gausiai maitinami, kad geriau atrodytų po išbandymų ir kankinimų. Jeigu teismas vykdavo viešai, pareigūnai stengdavosi padaryti įspūdį auditorijai ir ypač Vakarų spaudos atstovams, parodyti, kad kaliniai geros sveikatos, jie sočiai maitinami ir puikios fizinės bei dvasinės formos. Čia, Korėjoje, Vakarų korespondentų nebuvo, tik sovietinės ir kitų komunistinių laikraščių spaudos atstovai; tikslas buvo akivaizdus - įrodyti kaltumą, pažeminti šiuos žmones, kurie kadaisė buvo daugiau ar mažiau reikšmingi, o šiandien - kaltinamieji.

Be to, tas procesas labai jau priminė įvairius politinius vengrų, čekoslovakų ar bulgarų teismus. Aš buvau taip priblokštas matydamas tokioje situacijoje Solą, o vertimas buvo toks glaustas, kad vos galiu prisiminti tikslų kaltinimų turinį (aš tik norėjau, kad Solas manęs nepastebėtų, manau, kad jis to ir negalėjo, nes patalpa buvo sausakimšai prisigrūdusi). Kiek atsimenu, buvo kalbama apie sąmokslą prieš korėjiečių liaudies demokratiją kėsinantis nužudyti Kim Il Sungą, mylimą tautos lyderį. Kaltinamieji norėję grįžti prie senos feodalinės tvarkos... Taip pat norėję atiduoti Šiaurės Korėją į Syngmano Rhee rankas ir dar šnipinėję amerikiečių imperialistams bei agentams, kurie jiems užmokėję⁵...

⁵ Tibor Meray, *Wilfred Burchett en Corée, Les Cahiers d'histoire sociale*, Nr. 7, 1996 m. ruduo-žiema, p. 87.

Tarp kaltinamųjų buvo nemaža aukštų pareigūnų, kaip Li Sung Yopas, vienas komunistų partijos Centro komiteto sekretorių, Paik Hyung Bokas iš Vidaus reikalų ministerijos ir Cho Il Myungas, kultūros ir propagandos ministro pavaduotojas. Solas šioje grupėje tebuvo smulki žuvelė. Dauguma jų atvykę iš Pietų Korėjos.

Pats Pak Hon Yongas, užsienio reikalų ministras, komunistas, ilgą laiką kovojęs pagrindyje, 1955 m. gruodžio 15 d. buvo nuteistas mirti, po trijų dienų jam įvykdyta mirties bausmė kaip „slaptam amerikiečių agentui“. Po jo susidorota su kitais. 1956 m. pašalintas Mu Chongas, vadinamosios Jenano grupės atstovas, buvęs VIII-osios kinų pėstininkų armijos generolas, šiaurės korėjiečių artilerijos vadas, vėliau - jungtinės kinų-šiaurės korėjiečių kariuomenės generalinio štabo vadas kare su Pietų Korėja ir Jungtinių Tautų kariuomene. Kitas valymas, 1958 m. kovo mėnesį, sukrėtė vadovaujancius pareigūnus, susijusius su sovietais, tokius kaip Ho Kai, naujus vadinamosios Jenano frakcijos kadrus, susijusius su kinais, kaip Kim Du Bongas, taip pat ir kitus pareigūnus, palankiai žiūrinčius į Chruščiovo reformas. Valymų bangos plūstelėjo 1960-1967 m. (Kim Kvang Hyupas, partijos sekretoriato sekretorius, išsiunčiamas į stovyklą), 1969 m. (pati žinomiausia auka - Hu Hak-bongas, atsakingas už slaptas operacijas prieš Pietų Korėją, bet taip pat reikia paminėti Pchenjano užsienio kalbų revoliucinio instituto aštuoniasdešimties studentų dingimą), 1972 m. (Pak Kum Chulas, buvęs vicepremjeras ir Politinio biuro narys, atsiduria stovykloje), 1977 m. (Li Yong Mu, buvęs Politinio biuro narys, taip pat išsiunčiamas į stovyklą kartu su kai kuriais studentais, įveltų į šį procesą atsakingų pareigūnų sūnumis), 1978-1980 m. ir t.t.

Tiesą sakant, šie valymai turi savo struktūrą, jie nėra atsitiktiniai ir konjunktūriniai. Ir visai neseniai, regis, būta vieno valymo - 1997 m. rugsėjį. Viešai atlikta egzekucija vienam iš partijos Centro komiteto sekretorių, atsakingam už žemės ūkį, So Hvan Hi, kartu su kitais septyniolika pareigūnų; jie virto atpirkimo ožiais už maisto produktų tiekimo sunkumus šalyje. Disidentų teigimu, kiekvieną kartą, kai atsiranda įtampa dėl gyventojams iškilusių materialinių

sunkumų, suverčiama kaltė komunistų pareigūnams, vėliau jie sumunami, išsiunčiami į stovyklą arba patiria egzekuciją.

Egzekucijos

Visas jų sąrašas nėra žinomas, tačiau galima įsidėmėti vieną Šiaurės Korėjos Baudžiamojo kodekso pastraipą, nurodančią ne mažiau kaip 47 nusikaltimus, už kuriuos gresia mirties bausmė ir kuriuos galima suskirstyti taip:

- nusikaltimai prieš valstybės suverenitetą;
- nusikaltimai prieš valstybės administraciją, nusikaltimai prieš valstybės nuosavybę;
- nusikaltimai prieš asmenis;
- nusikaltimai prieš piliečių turtą;
- kariniai nusikaltimai.

Kang Koo Chinas, geriausias septintojo ir aštuntojo dešimtmečio įstatymų sistemos Šiaurės Korėjoje specialistas, pabandė nustatyti vien tik partijos viduje atliktus valymus labai žiaurių 1958-1960 m. represijų laikotarpiu. Jo duomenimis, iš partijos buvo išvaryti, nuteisti ir pasmerkti mirti maždaug 9000 žmonių. Išplėtę šias argumentuotas išvadas žinomam masinių valymų skaičiui (jų buvo apie dešimtį), gautume rimtą skaičių - 90 000 egzekucijų. Tai tik rodo užmojį: Pchenjano archyvai prabilo vėliau.

Taip pat buvo galima gauti keletą disidentų atsiliepimų apie „civilių“ gyventojų, kaltinamų „prostitucija“, „išdavyste“, nužudymu, prievartavimu, nedisciplinuotumu, viešas egzekucijas. Minia skatinama palaikyti tą požiūrį ir nuosprendį, ir paprastai ji šūkauja, įžeidinėja ir net svaido akmenimis. Kartais tai virsta tikru linčo teismu, kai aidint minios padaršinimams ir lozungams teisiama užmušamas. Čia labai svarbu priklausymas vienam ar kitam klasiniam sluoksniui. Du liudytojai tvirtino Asia Watcho tardytojams, kad už prievartavimą baudžiami mirti tik tie piliečiai, kurie priklauso „pačioms žemiausioms kategorijoms“.

Apie Šiaurės Korėjos juridinės sistemos pobūdį galima susidaryti vaizdą iš partijos nurodymus vykdančių teisėjų (nuo pat karjeros pradžios reikalaujama, kad jų elgesys griežtai derintųsi su legalia marksizmo-leninizmo doktrina), iš teismų, pateikiančių tik dalį įkalinimo ar egzekucijų nuosprendžių (tam iš tikrųjų yra įmanomos greitesnės procedūros), iš partijos nurodymus vykdančių advokatų.

Kalėjimai ir stovyklos

Ponia Li Sun Ok buvo darbo partijos narė ir atsakinga už aukštų pareigūnų aprūpinimo produktais centrą. Kartu su kitais draugais ji tapo vieno iš reguliarių valymų auka. Ją ilgai kankino vandeniu ir elektra, mušė, neleido miegoti, ir galiausiai neištvėrusi ji prisipažino viską, ko iš jos norėjo: kad buvo pasisavinusi valstybės turtą. Nuteista trylika metų kalėti. Nes iš tikrųjų tai kalėjimas, nors oficialiai šis terminas ir nevartojamas. Šeši tūkstančiai žmonių, tarp jų du tūkstančiai moterų, dirbo šiame įkalinimo komplekse kaip gyvuliai nuo pusės šešių ryto iki vidurnakčio, gamino šlepetes, dėklus revolveriams, krepšius, diržus, detonatorius sprogmenims, dirbtines gėles. Nėščios kalinės brutaliai priverčiamos daryti abortą. Kiekvienas kalėjime gimęs vaikas uždusinamas arba pasmaugiamas⁶.

Jau minėti liudijimai rodo sunkias kalėjimo gyvenimo sąlygas. Viso to, kas dėjosi šiaurės korėjiečių kalėjimuose septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje, aprašymą mums paliko Ali Lameda, Venesuelos poetas komunistas, pritariantis režimui, atvykęs dirbti į Pchenjaną kaip oficialios propagandos tekstų vertėjas. Pareiškęs keletą abejonių dėl vadinamosios propagandos efektyvumo, 1967 m. Lameda buvo areštuotas. Nors jis pats kalėjime ir nebuvo kankinamas, tvirtino girdėjęs kankinamų kalinių rėkimą. Būdamas kalėjime jis neteko dvidešimties kilogramų svorio, kūną išbėrė votys ir žaizdos.

⁶ Pokalbis su autoriumi Seule 1997 m. vasarį.

Amnesty International išleistoje brošiūroje Lameda prisimena parodiją nuosprendžio, kuriuo jis buvo nuteistas dvidešimčiai metų priverstinių darbų už tai, kad „mėgino sabotuoti, šnipinėti ir įvesti į Šiaurės Korėją užsienio agentus“, rašo apie savo kalinimo sąlygas⁷, vėliau, po šešerių metų, pakartotinai įsikišus Venesuelos valdžiai, išlaisvinimą.

Kiti liudijimai byloja apie badą, naudojamą kaip ginklą kalinių pasipriešinimui palaužti. Ne tik trūko maisto, bet dar viskas buvo daroma taip, kad tos pačios dalijamos porcijos būtų sugadintos. Kaliniai dažnai sirgdavo: juos kamavo viduriavimas, odos ligos, plaučių uždegimas, hepatitas ir skorbutas.

Kalėjimai ir stovyklos įeina į didžiulę represijų organizavimo institucijų sistemą. Čia išskiriama:

- „Saugumo postai“ - savotiški tranzito kalėjimai, kuriuose laukiama nuosprendžio už lengvus politinius ir nepolitinius pažeidimus bei nusikaltimus.

- „Pataisos darbų centrai“, kur laikoma nuo šimto iki dviejų šimtų žmonių, pripažintų asocialiais ir veltėdžiais. Tokių centrų yra beveik visuose miestuose. Juose praleidžiama nuo trijų mėnesių iki vienerių metų, dažnai be nuosprendžio ir be apibrėžto kaltinimo.

- Priverstinių darbų stovyklos. Tokių šalyje daugiau kaip dvylika, ir kiekvienoje nuo 500 iki 2500 asmenų. Čia kalinami tie, kurie yra padarę bendrų teisės pažeidimų, kaltinami prievartavimu, mėginimu nužudyti, vagyste, taip pat ir politinių kalinių vaikai, žmonės, areštuoti mėginant pabėgti iš šalies, ir kt.

- „Deportacijos zonos“, kur laikomi nepatikimi elementai (pabėgusiųjų į Pietus šeimos nariai, buvusių žemvaldžių šeimos ir kt.). Jie paskirstomi gyventi į nuošalias vietas. Tokių asmenų susidaro keliasdešimt tūkstančių.⁷

⁷ Kitas užsienietis, prancūzas (acques Sédillot, taip pat buvo areštuotas. Jis irgi buvo atvykęs dirbti Pchenjano publikacijų užsienio kalbomis departamente. Nuteistas 20 metų, bet kaip „prancūzų imperializmo agentas“ paleistas į laisvę 1975 m. tokios apgailėtinos fizinės būklės, kad po kelių mėnesių mirė, taip ir nepajėgęs grįžti į Prancūziją.

- „Specialios diktatūros zonos“ - tikros koncentracijos stovyklos, kuriose galima sutikti politinių kalinių. Tokių zonų yra apie dešimt; jose - nuo 150 000 iki 200 000 žmonių. Pažymėsime, kad toks skaičius sudaro vos 1% visų gyventojų, kur kas mažiau, jei lygintume su šeštojo dešimtmečio pradžios sovietiniu Gulagu. Šį „pasiekimą“, matyt, reikėtų suprasti ne kaip tam tikrą atlaidumą žmonių nuodėmėms, bet kaip ypatingą žmonių kontrolės ir sekimo lygio pasireiškimą.

Šios specialios diktatūros zonos ypač susitelkusios šiaurinėje šalies dalyje, kalnuotuose ir dažnai sunkiai prieinamuose rajonuose. Pati didžiausia iš visų - Jodoko zona, joje telpa 50 000 žmonių.

Į ją įeina Jongpjango ir Pjonjono stovyklos, labai izoliuotos, kuriose laikoma maždaug du trečdaliai zonos kalinių, ir Kou-oupo, Ibsoko bei Daesuko stovyklos, kur laikoma, bet atskirai, buvusių Japonijos gyventojų šeimos ir viengungiai. Kitos specialios diktatūros zonos yra Kaečone, Hvasonge, Hoirjounge, Čongdzine.

Šios šeštojo dešimtmečio pabaigoje įkurtos stovyklos skirtos „politiniams nusikaltėliams“ ir prieš Kim II Sungą nusistačiusiems partijos nariams. Kalinių jose ypač padaugėjo 1980 m., po svarbaus dinastinio komunizmo institucionalizacijos priešininkų „valymo“, kai šie pralaimėjo darbo partijos VI-ajame suvažiavime. Kai kurios iš šių stovyklų, kaip penkioliktoji stovykla Jodoko zonoje, padalytos į „revoliucinio auklėjimo kvartalą“, kuriame laikomi kaliniai gali tikėtis vieną dieną vėl išvysti išorinį pasaulį, ir į „sustiprinto saugumo kvartalą“, iš kur niekas niekad neišeis. Revoliucinio auklėjimo kvartale apgyvendinami politinio elito kaliniai arba repatriantai iš Japonijos, kurie turi asmeninių ryšių su Šiaurės Korėjai palankiais japonų asociacijų vadovais.

Stovyklas perėjusių negausių disidentų pasakojimai varo siaurą: aukšta spygliuota viela, vokiškos veislės aviganiai, ginkluoti prižiūrėtojai, aplinkui užminuoti laukai. O dar menkas maistas, visiškas izoliavimas nuo išorinio pasaulio, sunkus darbas (šachtos, karjerai, irigacinių kanalų kasimas, miško kirtimas maždaug po dvy-

lika valandų per parą, prie kurių dar prisideda dvi valandos „politinio švietimo“). Bet, ko gero, baisiausia kančia badas, ir kaliniai daro viską, kad tik galėtų pasigauti ir suvalgyti varlę, žiurkę, kirminą.

Šį vaizdą, kaip klasikinio siaubo išraišką, turėtų papildyti kasdien didėjantis fizinis kalinių išsekimas, jų panaudojimas „specialiems“ darbams, pvz., slaptų arba pavojingų tunelių kasimas branduolinėse vietovėse ir netgi kalinių kaip gyvų taikinių panaudojimas prižiūrėtojų šaudymo pratybose. Kankinimai, seksualinė prievarta - dar keli iš labiausiai šokiruojančių šiaurės korėjiečių kalinių gyvenimo reiškinių.

Čia dar reikėtų pridurti santvarkos įtvirtintą atsakomybę už šeimą: nemaža šeimų atsiduria stovykloje vien dėl to, kad nuteistas kuris nors jos narys. Tačiau per didįjį Kim Il Sungo valymą 1958 m. baudmė dažnai apimdavo tris kartas, o dabar ši sistema, regis, linkusi švelnėti. Nors iš paskutinių liudijimų matyti, kad šiai koncepcijai teisė yra svetimas dalykas. Jaunas perbėgėlis Kang Chul Hvvanas pakliuvo į stovyklą devynmetis. 1977 m. jis buvo internuotas kartu su savo tėvu, vienu iš savo brolių ir dviem seneliais, nes 1977 m. senelis, buvęs Kioto korėjiečių asociacijos atsakingas narys, areštuotas už tai, kad Japonijoje padarė keletą pastabų, per daug giriančių gyvenimą kapitalistinėse šalyse. Iki penkiolikos metų Kang Chul Hvvanas išbuvo vaikams skirtoje stovykloje: rytais - mokykla, kurioje ypatinai liaupsinamas nacionalinio genijaus Kim Il Sungo gyvenimas, po pietų - darbas (ravėjimas, akmenų rinkimas ir t. t.)^{8 9}.

Ar dar reikėtų pasiremti prancūzų diplomatų įmestų į Šiaurės Korėjos kalėjimą 1950 m. liepą, karo pradžioje, liudijimais? Arba amerikiečių iš žvalgybinio laivo *Pueblo*, areštuoto 1968 m. korėjiečių parkrantėse? Abiem atvejais aplinkybės skirtingos, bet pasakojimas tiek pirmuoju, tiek antruoju atveju parodo tokį pat tardymų žvėriškumą, abejingumą žmogaus gyvybei, nuolat blogas kalinimo sąlygas⁹.

⁸ Pokalbis su autoriumi, Seulas, 1997 m. vasaris.

⁹ Pirmuoju - *Cahiers d'histoire sociale*, Nr. 3, op. cit.; antruoju - *Human Rights in the Democratic People's Republic of Korea*, op. cit.

1992 m. du disidentai suteikė dar kitos informacijos apie gyvenimą vienoje iš pačių didžiausių Šiaurės Korėjos stovyklų - Jodoko. Jie patvirtino, jog čia kalinimo sąlygos buvo tokios sunkios, kad, nepaisant elektros vielų, stebėjimo postų - kas kilometras įrengtų miradorų (sargybos postų. - *Vert. past.*) ir garantijos, kad nepasisėkus pabėgti laukia viešas teismas ir egzekucija kitų kalinių akivaizdoje - penkiolika kalinių kasmet mėgindavo pabėgti. Jie papildė komunizmo aukų sąrašą; pasak šių dviejų liudytojų, pabėgti iš ten dar niekam nebuvo pavykę.

Verčiau įsidėmėkime ypatingą parodymą, kurį neseniai davė buvęs Hoirjoungo zonos stovyklos prižiūrėtojas. Šis žmogus prieš atvykdamas į Seulą 1994 m. buvo pabėgęs į Kiniją ir labai praturtino mūsų žinias apie korėjiečių konclagerinį pasaulį¹⁰. Pasak šio liudytojo, An Myung Chulo, „blogi subjektai“ yra tam, kad būtų nubausti: „Dezertyrai, maištų kurstytojai, žudikai, nėsčios moterys (bet kokie lytiniai santykiai formaliai kaliniams uždrausti), asmenys, kaltinti gyvulių kritimu ir gamybinių įrengimų gadinimu. Karceryje jiems tarp sulenktų kojų ir sėdmenų pririša sunkų pagalį - ir taip palieka juos klūpoti. Palengva bloga kraujo cirkuliacija padaro savo - jei vėliau juos ir paleistų, jie jau nepaeitų, o po kelių mėnesių ir mirtų“.

Šioje stovykloje viešos egzekucijos jau išgyvendintos. Jas praktikuodavo anksčiau, bet nužudymas tapo tokiu įprastu dalyku, kad galų gale ėmė kelti ne tiek siaubą, kiek maištą. Egzekucijos vietą turėjo saugoti gerai apsiginklavęs prižiūrėtojas, o nuo 1984 m. mirties bausmė vykdoma slapčia.

¹⁰ Išsamios šio liudijimo ištraukos buvo publikuotos Korėjietišų studijų draugijos biuletenyje *Coreana*, Nr. 1, 1995 m. kovas.

Kastuvo smūgiais

Kaip vykdomos egzekucijos? Pasirinkti paliekama saugumo agentų diskretiškumui; kai nenori susitepti rankų, jie šaudo, o jei nori stebėti agoniją, lėtai žudo. Taigi aš sužinojau, kad galima užmušti lazdos smūgiais, akmenimis arba kastuvu. Yra atsitikę, kad kalinius žudė tarsi žaidime, rengdami šaudymo konkursą, nusitaikydami jiems į akį. Yra buvę ir taip, kad kalinius jėga privertė muštis tarpusavyje ir vienas kitą sudraskyti. [...] Savo akimis ne kartą esu matęs paliktus žiauriai numirti žmones: moterys retai miršta ramiai. Mačiau peiliu išpjautas krūtis, į lytinius organus įkištą kastuvo kotą, iškapotas smegenis [...]. Stovykloje mirtis - įprastas dalykas. O „politiniai nusikaltėliai“ kovoja dėl būvio kaip įmanydami, kad tik išgyventų. Kad gautų daugiau kukurūzų ir kiaulinių taukų, jie padarys bet ką. Vis dėlto, nors ir įnirtingai kovoja - dėl būvio, kasdien stovykloje penki ar keturi asmenys miršta iš bado, per nelaimingą atsitikimą arba... egzekuciją.

Beveik neįsivaizduojama, kaip galima pabėgti iš stovyklos. Prižiūrėtojas, kuris sulaiko bėglį, gali tikėtis įstoti į partiją, o vėliau - ir lankyti universitetą. Kai kurie tyčia verčia kalinius lipti ant spygliuotos vielos. Tada šauna ir dedasi juos areštavę.

Be prižiūrėtojų, yra dar šunys, kurie saugo politinius kalinius. Šie baisūs, puikiai išdresuoti gyvuliai tarnauja kaip žudymo mašinos. 1988 m. liepą tryliktojoje stovykloje šunys užpuolė du kalinius. Iš jų teliko tik kaulai. Ir 1991 m. šie šunys surijo du penkiolikmečius berniukus.

Anas tvirtina girdėjęs prižiūrėtojų vyresniojo ir dviejų kitų tryliktosios stovyklos apsaugos personalo narių pokalbį apie praktikuojamus metodus, kurie buvo naudojami tik nacistinėse mirties stovyklose. „Drauge, - sako vienas jų, birgados viršininko pavaduotojas, - vakar mačiau dūmus rūkstant iš Trečiojo skyriaus kamino¹¹. Ar tiesa, kad

¹¹ Vienas iš „Nacionalinio saugumo agentūros“ padalinių, atsakingas už valstybinės sienos rajonus. Ši stovykla iš tikrųjų yra šalia sienos su Kinija.

kūnai presuojami norint iš jų išspausti taukus?" Prižiūrėtojų vadas atsakė, kad jis vieną kartą buvo nuėjęs į Trečiojo skyriaus tunelį prie kalvos. „Aš užuodžiau kraujo kvapą ir pamačiau ant sienų prilipusius plaukus... Tą naktį negalėjau užmigti. Dūmai, kuriuos tu matei, eina iš nusikaltėlių kaulų krematoriumo. Bet apie tai nekalbėk, kitaip pasigailėsi. Kas žino, kada gali gauti juodą pupelę (kulką) į kaktą?"

Kiti prižiūrėtojai jam papasakojo ir apie tokią stovyklos praktiką, kai kaliniams leidžiama mirti iš bado norint iširti jų pasipriešinimo galimybes:

„Prieš eidami žudyti, egzekutoriai išgeria alkoholio. Dabar jie tikri ekspertai ir išsimiklina suduoti iš už nugaros kaliniams į galvą. Tada nelaimingieji praranda atmintį; iš šių pusiau lavonų padaro gyvus taikinius šaudymo pratyboms. Kai Trečiajam skyriui pritrūks ta subjektų, juodas sunkvežimis, pramintas „varnu“, kaliniams sėjantis siaubą, jų vėl atveža. „Varnas“ atvažiuoja į stovyklą kartą per mėnesį ir išveža keturis ar penkis asmenis kažkur“.

Areštuojama visuomet patylomis, be legalių procedūrų, taigi net giminės ar kaimynai nieko nežino. O kai susivokia žmogų pradinę, vengia klausinėti, bijodami patys susilaukti nemalonumų.

Po tokių baisių nublanksta istorijos apie 1967 m. Sibire veikusią šiaurės korėjiečių medkirčių stovyklą, nors ir ten sunkios darbo sąlygos, maisto stygius, ginkluoti sargybiniai, karceriai tiems, kurie nesilaiko šiaurės korėjiečių nustatytos drausmės, ir t. t.

SSRS subyrėjus, keleto pabėgusių medkirčių liudijimo dėka ir Sergejaus Kovaliovo, atsakingo Žmogaus teisių komisijos darbuotojo dirbusio šalia Boriso Jelcino, pastangomis šių specialių imigrantų darbininkų sąlygos pagerėjo ir juos kontroliuoja ne vien tik šiaurės korėjiečių valdžios pareigūnai.

Truputį stabtelėkime. Kaip ir kalbant apie valymus partijos viduje, čia stengiamasi nustatyti aukų skaičių 22-ojoje stovykloje, kur Yra dešimt tūkstančių kalinių ir, vieno liudytojo teigimu, penki žmonės miršta kas dieną. Turint galvoje, kad Šiaurės Korėjos koncentra-

cijos stovyklose yra apie 200 000¹² kalinių, išėitų, kad ten miršta šimtas žmonių per dieną ir 36 500 - per metus. Šį skaičių padauginus iš 45 metų (laikotarpis nuo 1953 iki 1998 m.), gaunama maždaug 1,5 milijono mirusiųjų, už kuriuos tiesiogiai atsakingas korėjietiškas komunizmas.

Gyventojų kontrolė

Po stovyklų stogu - siaubų siaubas, o už jų sienų - jokios laisvės. Šiaurės Korėja - tai asmeninio pasirinkimo, asmeninės laisvės paneigimo vieta. „Visa visuomenė turi būti vieninga politinė jėga, kuri alsuoja ir žengia pirmyn vadovaudamasi viena idėja ir viena valia - vedama aukščiausiojo lyderio“, - tvirtino vienas laikraščio vedamasis straipsnis, 1986 m. sausio 3 d. cituotas per radiją. O dažnai girdimas Šiaurės Korėjoje šūkis liepia: „Galvokite, kalbėkite ir veikite taip kaip Kim Il Sungas ir Kim Jong Ilas...“

Visuotiniai, nuo viršaus iki apačios, valstybė, partija, visuomeninės organizacijos ar policija kontroliuoja piliečius remdamosi „dešimčia partijos principų vienybei pasiekti“. Ir būtent šie principai, o ne konstitucija, dar ir šiandien valdo šiaurės korėjiečių kasdieninį gyvenimą. Tam, kad suvoktume viso to esmę, tereikia pacituoti trečią punktą: „Mums absoliučiai imponuoja mūsų Lyderio autoritetas“.

1945 m. atsirado Socialinio saugumo biuras (taip vadinamas biuras, atsakingas už gyventojų kontrolę socialiniu požiūriu), 1975 m. Cenzūros nacionalinis komitetas (cenzūra, žinoma, buvo jau seniai), o 1977 m. - „Socialistinio gyvenimo juridinis komitetas“¹³.

Politinė policija 1973 m. sudarė Nacionalinio politinio saugumo ministeriją, vėliau pavadintą Nacionalinio saugumo agentūra, kuri suskirstyta į įvairius biurus (Antrojo biuro žinioje užsieniečiai, Trečiojo - valstybės sienų apsauga, Septintojo - stovyklos ir t. t.).

¹² Šis skaičius apytikslis: svyruoja nuo 150 000 iki 400 000 kalinių.

¹³ Jean-Pierre Brulé, *La Corée du Nord de Kim Il Sung*, Paris, éd. Barré-Dayez, 1982

Kartą per savaitę kiekvienas biuras „šaukiamas“ į švietimo pasikartą ir taip pat kartą per savaitę - į kritikos ir savikritikos posėdį, Šiaurės Korėjoje vadinamą „gyvenimo balansu“. Čia kiekvienas turi prisipažinti padaręs bent vieną politinę klaidą ir privalo pareikšti mažiausiai du priekaištus savo aplinkos žmonėms.

Šiaurės korėjiečių vadovaujantys kadrai, žinoma, privilegijuoti materialiniu ir maisto produktų atžvilgiu, tačiau jiems taikoma kontrolė yra griežtesnė: jiems gyventi skiriami specialūs kvartalai, klausomasi jų telefoninių ir kitokių pokalbių, prisidengus remonto arba „patikrinimo dėl dujų nutekėjimo“ pretekstu, tikrinamos jų turimos audio- ir videokasetės. O visiems kitiems korėjiečiams, pritaikius blokavimo sistemą, leidžiama naudotis tik valstybinėmis radijo ar televizijos stotimis; pervažiuojant į vienos vietos į kitą, reikalaujama turėti vietinės valdžios ir darbovietės sutikimą; apsigyvenimas Pchenjane, Šiaurės Korėjos socializmo sostinėje ir vitrinoje, yra, kaip ir daugelyje komunistinių valstybių, griežtai kontroliuojamas.

Mėginimas įvykdyti intelektualinį genocidą ?

Represijos, teroras nėra tik pasikėsinimas ar kūno sužalojimas, bet ir pakenkimas dvasiai. Įkalinimas gali būti ir dvasinis, ir čia nėra jokios degradacijos. Mes, atskleisdami šią panoramą, kalbame apie šalies uždaramą kaip metodologinę sąlygą: juk šioje valstybėje neįmanoma gauti tokios konkrečios ir patikimos, kaip norėtume, informacijos. Bet užsidarymas nuo išorinio pasaulio, dar padvigubintas nuolatinės prievartos, kokios niekur kitur nėra, ideologinė agresija neginčijamai yra Šiaurės Korėjos komunizmo nusikaltimų dalis. Kaip žinia, perbėgėliai, kuriems pavyksta pereiti vielių užtvaras, liudija taip pat apie žmogaus sugebėjimą priešintis. Todėl totalitarizmo koncepcijos priešrinkai ir sako, kad priešiniuisi visuomet yra „laisvos vietos“ ir kad „visuma“, kurią taiko pasiglemžti *Big Brother* („didysis brolis“. - *Vert. past.*), niekad nėra pasiekiamas.

Šiaurės Korėjoje varoma dvejopa propaganda. Viena - klasikinė marksistinė-lenininė: socialistinė ir revoliucinė valstybė perša patį geriausią, koks tik įmanomas, gyvenimą laimingiems piliečiams. Tačiau reikia būti budriems, nes priešai imperialistai nesnaudžia (juo labiau kad tiek daug užsienio „draugų“ kapituliuo). Kita propaganda - nacionalinio ir archajinio tipo: būdama toli nuo dialektinio materializmo, Šiaurės Korėjos valdžia naudoja mitologiją, siekdama įtikinti Kimų dinastijos pavaldinius, kad dangus ir žemė eina išvien su jų šeimininkais. Todėl oficiali Šiaurės Korėjos agentūra tikino, kad 1996 m. lapkričio 24 d. (tai tik keletas iš tūkstančio pavyzdžių), kai Kim Jong Ilas inspektavo Pan Mun Jnė¹⁴ šiaurės korėjiečių armijos grupuotes, karinę zoną staiga apgaubęs tirtas rūkas. Numeris Pirmas, pats būdamas nematomas, galėjęs laisvai vaikščioti pirmyn atgal kur panorėjęs ir tiksliai nustatyti „priešų pozicijas“. Per stebuklą rūkas pakilęs ir išsisklaidęs kaip tik tuomet, kai jis su grupe kareivių pozavo fotografui. Dar vieną panašų reiškinį buvę galima stebėti vienoje Geltonosios jūros saloje. Atėjęs į priešakinį stebėjimo postą, tas pats Numeris Pirmas pradėjęs studijuoti operacinį žemėlapi. Staiga nustoję lyti, nurimęs vėjas, debesis išsivaikščioję ir nušvitusi saulė... Šis įvykis irgi komentuojamas oficialios agentūros telegramose kaip „serija paslaptinių reiškinių, įvykusių visoje Korėjoje artėjant Didžiojo Lyderio mirties metinėms [...]. Kumchono kantone staiga nušvito dangus [...] ir trys didžiuliai raudoni debesis nuslinko Pchenjano link... Liepos 4 d. apie 20 val. 10 min. staiga liovėsi nuo pat ankstauro ryto pliaupęs lietus ir dviguba vaivorykštė sušvito virš prezidento statulos [...], paskui danguje sutvisko skaisčiai žėrinti žvaigždė, kaip tik virš statulos“ ir t. t.¹⁵

¹⁴ Šis kaimas, kur vyko paliaubų derybos, yra vienintelis punktas, kur Šiaurės Korėjos armija tiesiogiai kontaktuoja su JAV ir Pietų Korėjos kariuomene.

¹⁵ Tekstai spausdinami *La Lettre de Corée* („Korėjos laiške“), Nr. 4, 1997 m. birželis - rugpjūtis.

Griežta hierarchija

Šioje valstybėje, kuri vadovaujasi socializmu, gyventojai ne tik atribojami nuo aplinkinio pasaulio ir kontroliuojami, bet dar suskirstomi į grupes pagal socialinius, geografinius (šeima iš Pietų ar iš Šiaurės?), politinės veiklos ir lojalumo santvarkai kriterijus. „Moksliskas“ dalijimas į grupes buvo įdiegtas šeštajame dešimtmetyje. Ne be biurokratijos pagalbos šitaip buvo sukurta ne mažiau kaip penkiasdešimt viena žmonių kategorija, kurios pakankamai apibrėžia piliečių politinę, socialinę ir materialinę ateitį. Ko gero, ši sistema praktiškai buvo per daug sudėtinga, nes devintajame dešimtmetyje ji buvo supaprastinta ir nuo penkiasdešimt vienos pereita prie trijų socialinių kategorijų. Žinoma, grupavimas ir toliau išliko, nes slaptos tarnybos ypač sekė tam tikras „kategorijas“, kurių atstovų yra ir vienoje, ir kitoje klasėje, pvz., buvusių užsienyje žmonių kategorija, nesvarbu, ar jie buvo nuolatiniai gyventojai, ar atvažiavę į svečius.

Taigi išskiriamos - „pagrindinė“ klasė (visuomenės branduolys), „svyruojanti“ klasė ir „priešiška“ klasė, kurią sudaro maždaug ketvirtadalis Šiaurės Korėjos gyventojų. Šiais suskirstymais komunistinė Šiaurės Korėjos sistema pateisina savotišką apartheidą: pvz., „geros kilmės“ jaunuolis, iš buvusių antijaponiškų partizanų šeimos, niekuomet negalės vesti „blogos kilmės“ merginos, pvz., kilusios iš Pietų šeimos. Buvęs Šiaurės Korėjos diplomatas Koh Young Hwanas, devintajame dešimtmetyje dirbęs Šiaurės Korėjos ambasados Zaire pirmuoju sekretoriumi, patvirtina: „Šiaurės Korėjos sistema yra griežtesne nei kastų sistema“¹⁶.

Jei tokią diskriminaciją kilmės pagrindu galima būtų pateisinti marksistinės-lenininės teorijos požiūriu, tai biologinę diskriminaciją tuo pačiu požiūriu pateisinti sunkiau. Tačiau faktai kalba patys už save: šiaurės korėjiečių luošiai yra griežto ostrakizmo aukos. Negali būti nė kalbos, kad jie gyventų sostinėje Pchenjane. Iki pat

¹⁶ *Le Figaro Magazine*, 1997 m. kovo 8 d.

paskutinio dešimtmečio jie būdavo išskirstomi po Pchenjano priemiesčius, kad sveikieji šeimos nariai galėtų juos aplankyti. Šiandieną jie išgabenti į tolimus užkampius kalnuose ar į Geltonosios jūros salas. Gerai žinomos dvi jų tremties vietos: Boujunas ir Euijas šalies šiaurėje, netoli Kinijos sienos. Šią luošių diskriminaciją neseniai iš Pchenjano perėmė ir jų pašalinimo iš visuomenės politiką pritaikė kiti dideli miestai: Nampas, Kesongas, Čongdzinas...

Kaip ir luošiai, sistemingai suiminėjami ir išsiunčiami į stovyklas vienuoliai, taip pat liliputai; ten jie ne tik atskiriami nuo pasaulio, bet ir jiems uždrausta turėti vaikų. „Liliputų veislė turi išnykti“, – įsakė Kim Jong Ilas¹⁷.

Bėgimas iš šalies

Nors pasieniečiai ir seka, kai kuriems šiaurės korėjiečiams pavyko pabėgti; per pokarinį laikotarpį maždaug septyni šimtai asmenų pasitraukė į Pietus, dar spėjama, kad keli tūkstančiai perėjo Kinijos sieną. Nežinodami, kas vyksta užsienyje, griežtai kontroliuojami, šiaurės korėjiečiai labai retai teisdrįsta slapta pereiti šalies sieną. Manoma, kad 1997 m. į Pietus perėjo per šimtą žmonių, tai gerokai viršija devintojo, o ypač ankstesniųjų dešimtmečių perbėgėlių bendrą vidurkį. Nuo 1993 m. kasmet pabėgančių iš šalies skaičius išaugo penkis kartus (jis turi tendenciją vis didėti). Apskritai slapta pereiti valstybės sieną dažniausiai mėgina tie žmonės, kurių neliečia sankcijos arba kurie turi progos važinėti į užsienį. Todėl tarp perbėgėlių nemaža aukšto rango valdininkų ir diplomatų. 1997 m. vasarį partijos ideologas Hwang Jang Yopas, prieš išvykdamas į Seulą, pasiprašė prieglobsčio Pietų Korėjos ambasadoje Pekine. Ambasadorius Egipte, 1997 m. rugpjūčio pabaigoje pasitraukęs į JAV, ne be reikalo baiminosi dėl savo politinės ateities: prieš metus jo paties sūnus buvo „dingęs“. Koh Young Hwanas, jau minėtasis Šiaurės Korėjos ambasados Zaire diplomatas,

¹⁷ *Ibid.*

bijojo arešto: vienoje televizijos retransliuojamoje laidoje apie sutuoktinių Ceaujescu teismą jis neatsargiai prasitarė, girdi, „kad tik taip neatsitiktų ir jo šalyje“, o tai buvo palaikyta akivaizdžiu įrodymu, kad jis nepakankamai pasitiki vadovybe. Kai jis sužinojo, kad praėjus trims dienoms po laidos į ambasadą atvyko valstybės saugumo agentai, pabėgo iš šalies. Jo nuomone, už bet kokią, nors ir neįgyvendintą, ketinimą pabėgti iš šalies laukė areštas ir stovykla. Dar blogiau: kaip jis įsitikino Amane, Jordanijoje, diplomato už tokį ketinimą laukė „neutralizavimas“: jis sugipsuotas nuo galvos iki kojų ir skubiai sugrąžintas į Pchenjaną. Oro uoste surežisuojama autoavarija ar kas nors panašaus!

Paprastų žmonių, kurie mėgina, bet jiems nepavyksta pabėgti, irgi laukia ne geresnė dalia. Kaip pranešė prancūzų spauda¹⁸, su bėgliais susidorojama iš karto juos sugavus, ir todėl jie nepatiria baisiausių kankinimų: „Liudytojų parodymai, surinkti [Jalou] upės rajonuose, sutampa. Sugavę bėglius policininkai tautos išdavikams, išdrįsusiems palikti motiną Tėvynę, praduria geležine viela skruostus arba nosį. Vos tik sugrąžinti į vietą, jie laukia egzekucijos, o jų šeimos išsiunčiamos į darbo stovyklas“.

Veikla užsienyje

Nepatenkinta, kad jėga negali sustabdyti mėginimų pabėgti iš šalies, Šiaurės Korėjos vadovybė siunčia savo agentus į užsienį, kad ten suduotų smūgius santvarkos priešams. Pvz., 1966 m. rugsėjį Vladivostoke nužudytas Pietų Korėjos kultūros atašė. Japonija taip pat įtarinėja korėjiečius pagrobus apie dvidešimt japonių moterų, kurios vėliau prievarta įtraukiamos į šnipų ar teroristų profesinio parengimo darbą. Dar vienas juridinis ginčas yra iškilęs tarp Japonijos ir Šiaurės Korėjos dėl šimto japonių, kurios 1959 m. atvyko su savo vyrais korėjiečiais gyventi į Šiaurės Korėją. Nepaisant Šiaurės Korėjos tuometinės vyriausybės pažadų, nė viena iš jų negalėjo grįžti į savo tėvynę,

¹⁸ Mare Epstein, L'Express, 1997 m. rugpjūčio 14 d.

nebent laikinai. Iš šykščių liudijimų žinoma, kad tam tikras šių moterų skaičius buvo įkalintas stovyklose ir kad jų mirtingumo procentas labai didelis. Iš keturiolikos japonių, įkalintų Jodoko stovykloje septintojo dešimtmečio pabaigoje, po penkiolikos metų buvo likusios gyvos tiktai dvi. Šiaurės Korėjos vyriausybė naudojasi šiomis moterimis, žadėdama leisti išvykti mainais už japonų pagalbą maisto produktais. Žinoma, agentūros telegramos nenurodo, kiek konkrečiai kilogramų ryžių kainuoja, Šiaurės Korėjos vadovų akimis, vienos japonės moters išlaisvinimas. Beje, *Amnesty International* ir Tarptautinė žmogaus teisių asociacija, kaip ir kitos asociacijos, buvo sunerimusios dėl šio atvejo. Panašiais tikslais praktikuojamas ir Pietų Korėjos žvejų pagrobimas.

1955-1995 metų laikotarpiu tokių incidentų netrūko. Pietų Korėjos vyriausybė per keturis šimtus žvejų tebelaiiko dingusiais. 1969 m. nuvarytas ir Pietų Korėjos vyriausybei negrąžintas lėktuvas su įgula ir keleiviais, 1979 m. balandį Norvegijoje pagrobtas Pietų Korėjos diplomatas, 1995 m. liepą Kinijoje pagrobtas ir į Šiaurės Korėją parvežtas kunigas Ahn Sung Unas, - šie pavyzdžiai duoda dar daugiau medžiagos apie žiaurų šiaurės korėjiečių susidorojimą su savo aukomis - pietų korėjiečiais - užsienio teritorijoje.

Badas ir skurdas

Neseniai iškilo aikštėn kitas rimtas motyvas Šiaurės Korėjos santvarkos nenaudai: jos gyventojų mitybos padėtis. Jau nuo seno ji - ne per geriausia, bet paskutiniaisiais metais taip pablogėjo, kad Šiaurės Korėjos valstybės pareigūnai, nepaisant viso pasitenkinimo savimi, neseniai buvo priversti šauktis tarptautinės pagalbos. 1996 m. javų derlius tebuvo 3,7 milijono tonų - trimis milijonais mažesnis nei dešimtojo dešimtmečio pradžioje; 1997 m. derlius, be abejo, ne ką geresnis. Šiaurės Korėja šaukiasi pagalbos, kreipiasi į Jungtinių Tautų Pasaulinę maisto programą, taip pat ir į JAV ar Europos Bendriją, motyvuodama įvairiomis gamtos katastrofomis (1994 ir 1995 m. potvyniais, 1997 m. sausra ir netikėtu potvyniu). Iš tikrųjų šio maisto produktų stygiaus priežastys

susijusios su struktūriniais, būdingais visam socialistiniam, planingam ir centralizuotam žemės ūkiui, sunkumais. Čia atsiliepė, taip pat ir po-
tvynius paskatino didžiulės klaidos: ištisų miško plotų iškirtimas, sku-
botas terasų, skirtų ryžių kultūroms auginti, įrengimas, kurį partijos vir-
šūnių įsakymu vykdė nevisiškai kompetentingos tarnybos. Be to, žlugus
sovietiniam komunizmui ir Kinijai pasukus nauja vaga, sumažėjo šių
abiejų šalių pagalba Šiaurės Korėjai. Nuo šiolei Rusija ir Kinija siekia
plėtoti prekybą pagal tarptautinės rinkos įstatymus. Šiaurės Korėjos vy-
riausybę, kuri per didžiausius sunkumus įsigyja žemės ūkio mašinų,
trąšų ir mazuto, sunkiai slegia ir tvirtos valiutos stoka.

Kokie gi realūs sunkumai maisto produktų srityje? Mes to nežino-
me, tačiau humanitarinės organizacijos pateikia katastrofiškus duo-
menis: *World Vision* nurodo esant du milijonus aukų, Vokietijos Raudo-
nasis Kryžius kalba apie dešimt tūkstančių mirštančių per mėnesį
vaikų¹⁹. Viena aišku, kad sunkumai rimti: Jungtinių Tautų ekspertų ra-
portai patvirtina gandus, kuriuos skleidžia Kinijos pasienyje gyvenan-
tys kinai. Aišku, kad keroja skurdas, o kai kuriose vietovėse ir badas.
Bet ten apsilankiusių geros valios žmonių, kurie išdrįsta kalbėti apie
„milijonus mirštančiųjų“, jei jiems nebus suteikta pagalba, atsiliepimų
panaudojimas ar užsienyje platinamos ligotų vaikų nuotraukos ir vide-
oįrašai, televizijos laidų patarimai, pvz., kaip paruošti žoles, kad jos
būtų tinkamos valgymui, rodo labai organizuotas priemones, kurių vy-
riausybė imasi siekdama dar labiau pabloginti ir taip jau ne per geriau-
sią vaizdą. Šiandien jau nebepakanka paliepti ministrui pirmininkui
Herriot (kaip Stalino laikais) sakyti, kad Ukrainoje viskas gerai, kai iš
tiesų ji išgyvena baisų badą, bet priešingai, jis verčiamas sakyti, kad
Šiaurės Korėja kenčia baisaus karo sunkumus ir kad bet koks pagalbos
nutraukimas galėtų turėti pavojingų nenumatytų padarinių pusiasalio
stabilumui ir taikai Tolimuosiuose Rytuose. Tačiau milžiniška Šiaurės
Korėjos armija maitinama gerai ir čia gaminamos vis tobulesnės ir
tobulesnės raketos.

¹⁹ Laikraštis *Le Monde*, 1997 m. spalio 10 d.

Praktiškai mes neturime jokių konkrečių duomenų apie nepakankamos mitybos aukas, nebent pačių šiaurės korėjiečių liudijimus apie vaikų su nepakankamos mitybos požymiais procentą: pvz., Maisto programos mitybos specialistai galėjo ištirti per 4200 šiaurės korėjiečių vaikų, bet juos parinko pati Šiaurės Korėjos vyriausybė: 17% iš jų sirgo dėl nepakankamos mitybos²⁰, ir tai leidžia tvirtinti apie visos šalies skurdą ir, labai galimas dalykas, lokalius ar rajoninius bado židinius. Šį skurdą ir bādą, labai glaudžiai susijusius su politiniu šiaurės korėjiečių pasirinkimu, riboja ir švelnina „imperialistinio pasaulio“, kuris tiekia milijonus tonų grūdų, pastangos. *Pasikliaudami vien tik komunistinės santvarkos pasiekimais, Šiaurės Korėjos gyventojai patirtų tikrą bādą su visais jo padariniais.* Dar pažymėtina, kad skurdo padariniai aukoms yra ir tiesioginiai, ir netiesioginiai, kurie konkrečiai pasireiškia padidėjusiu neatsparumu įvairiausioms ligoms.

Bet turint galvoje Šiaurės Korėjos vyriausybės pastangas kuo labiau „juodinti“ padėtį, taip pat prisiminus sovietus, 1921 m. liepą įkūrusius „Pagalbos išbadėjusiems vaikams komitetą“, kuris kreipėsi į visus buržuazinio pasaulio geros valios žmones prašydamas pagalbos, galima drąsiai kalbėti apie keletą šimtų tūkstančių aukų, kurias tiesiogiai ir netiesiogiai lėmė maisto stoka.

Galutinė sąskaita

Komunistinį blogį Šiaurės Korėjoje išreikšti skaičiais daug sunkiau nei kur nors kitur. Taip yra dėl nepakankamų statistinių duomenų, dėl negalėjimo atlikti tyrimus vietoje, neprieinamų archyvų, taip pat ir dėl šalies uždaro. Kaip apskaičiuoti nepalaujamą kvailos propagandos srautą? Kaip skaičiais nusakyti teisių nebuvimą (žodžio, gyvenamosios vietos pasirinkimo, vienijimosi į draugijas ir kt.

²⁰ Pokalbis su Catherine Bertini, La Croix, 1997 m. spalio 8 d. Tačiau Pasaulio banko tyrimai, atlikti 1990 m. pradžioje, nurodė 43% Indijos vaikų, sergančių dėl prastos mitybos.

laisvės)? Kaip įvertinti sugadintą gyvenimą vaiko, išsiųsto į stovyklą už tai, kad senelis buvo teistas, ar įkalintos moters, priverstos daryti abortą nežmoniškomis sąlygomis? Į kokią skiltį statistinių analizų lentelėse įtraukti prastą gyvenimą, nuolat graužiamą minčių, kaip prasimaitinti, apšildyti būstą, įsigyti patogius ir padarius drabužius ir t. t.? Lyginant su visu tuo, ko verta Pietų Korėjos visuomenės „amerikanizacija“, kurią kritikuoja mūsų ultraliberalai, drįstantys lyginti ne per tobuliausią Pietų demokratiją ir Šiaurėje organizuotą košmarą?

Dar pridursime, kad Šiaurės Korėjos komunizmas - tai komunizmo karikatūra, kaip ir raudonųjų khmerų komunizmas. Archestalininė išimtis. Tas aišku, bet šis komunizmo muziejus, ši azijinė Ponia Tussaud, dar gyva...

Darant šias išlygas, prie 100 000 valymų darbo partijos viduje aukų dar galima pridėti 1,5 milijono mirusiųjų koncentracijos stovyklose ir 1,3 milijono žuvusiųjų kare, kurio komunistai norėjo, jį rengė ir paskelbė - nebaigtame kare, kurio aukų sąskaita nuolatos auga, turint galvoje tikslas, bet mirtinas operacijas (šiaurės korėjiečių būrių atakos prieš Pietus, terorizmo aktai ir t. t.). Į šį balansą dar reikėtų įtraukti tiesiogines, o ypač netiesiogines prastos mitybos aukas. Būtent šioje srityje šiandieną trūksta duomenų ir čia, diena iš dienos padėčiai blogėjant, artimiausiu laiku duomenys gali tapti dar dramatiškesni. Netgi jei pasitenkintume skaičiais, pagal kuriuos nuo 1953 m. dėl neatsparumo ligoms arba tiesiog dėl maisto stygiaus mirė 500 000 žmonių (dabartiniu metu jau sklinda kalbos, žinoma, nepatvirtintos faktais, apie kanibalizmą), jau susidarytų per tris milijonus aukų - šalyje, turinčioje 23 milijonus gyventojų ir penkiasdešimties metų komunistinio režimo stažą.

Jean-Louis Margolin

VIETNAMAS: KARINIO KOMUNIZMO AKLAVIETĖS

Kalėjimus mes paversime mokyklomis!

*Lê Duanas, Vietnamo komunistų partijos
generalinis sekretorius²¹*

Daugeliui Vakarų pasaulio žmonių, kurie, susidūrę su kitų - prancūzų kolonializmo, amerikiečių imperializmo - klaidomis, objektyviai atsiduria toje pačioje kaip ir Vietnamo komunistų partija stovykloje, pripažinti vietnamietiškojo komunizmo klaidas dar ir šiandieną yra tikras išbandymas. Todėl nuo čia tik vienas žingsnis iki įsivaizdavimo, kad vietnamietiškas komunizmas - liaudies troškimų išraiška ir kad jis siekė sukurti brolybę bei lygybę pagrįstą visuomenę. O visa kita padarė šio komunizmo įkūrėjo ir vadovo (iki 1969 m.) Ho Chi Minho maloni išvaizda, nepaprasta jo kovotojų dėl bendro reikalo ištvermė, išoriškai taikios ir demokratinės jo propagandos lankstumas. Kiek sunku buvo pritarti Kim Il Sungo gelžbetoniniam režimui, tiek, regis, lengva buvo simpatizuoti šypsančiam Hanojaus raudonųjų mandarinų griežtumui, o ne pūvančiai Nguyen Van Thieu (1965—1975) Saigono santvarkai. Norėta tikėti, kad VKP nebuvo tik dar viena nauja stalininio tipo partija: pirmiausia, būdami nacionalistai, vietnamiečiai ypač sumaniai pasinaudojo savo komunistine etikete tam, kad gautų paramą iš Kinijos ir Sovietų Sąjungos.

Nė kiek neabejojame vietnamiečių komunistų patriotizmo nuoširdumu: pusę amžiaus trukusioje kovoje su prancūzais, japonais, amerikiečiais bei kinais jie neturėjo sau lygių - apkaltinimas „išdavyste“ ar „kolaboravimu“ dažnai atlikdavo tokį patį vaidmenį kaip „kontrrevoliucija“ Kinijoje. Bet niekur kitur komunizmas nebuvo taip gerai suderinamas su nacionalizmu ar net ksenofobija kaip čia, Azijo-

²¹ Cit. iš Doan Van Toai, *Le Goulag vietnamien*, Paris, Robert Laffont, 1979, p. 28. Lê Duanas aplankė tremties vietą Con-sono saloje, „išvaduojoje“ iš Pietų Vietnamo, 1975 m.

je. Taigi po miela nacionalinės vienybės kauke iš tikrųjų slypi stalinietiškas maoizmas, labai vergiškas savo prototipais, kuriuos lengva įžiūrėti, kai tik nukrinta nuo veido šydas.

Jaunos Indokinijos komunistų partijos²² pradžia buvo gana nesėkminga. Vos tik įsikūrusi 1930 m., ji turėjo atsilaikyti labai įspūdingame teisme, kur išryškėjo tragiškos kai kurių Saigono aktyvistų padarytų žiaurių klaidų pasekmės: šie, veikiami slaptųjų tarnybų ir nacionalistinio terorizmo tradicijų, užsiangažavę jų veiklai nuo 1928 m., patys nuteisė ir kankino vieną iš savo draugų, vėliau sudegino jo kūną; ir vien už tai, kad kaltinamasis buvo „sugundęs“ vieną bendražygę²³. 1931 m. IKP kvailokai puola kurti „sovietus“ Nge Tinho kaimuose (pagal Džiangsi modelį, bet nepamirškime, kad Vietnamas nėra toks didelis kaip Kinija), griebiasi tuojau pat likviduoti šimtus žemvaldžių; dalis gyventojų pabėga, ir visa tai tik palengvina labai greitą kolonijinės armijos sugrįžimą. Kai IKP, prisidengusi „Vieningo fronto“ už Vietnamo arba *Vietmino* nepriklausomybę pavadinimu, 1945 m. pavasarį pagaliau išdrįsta pradėti plačią ginkluotą kovą, pirmiausia ji puola susidoroti su „išdavikais“ ir „reakcionieriais“ (iš kurių tarpo dauguma valdininkų), o ne su okupantais japonais, žinoma, stipriau apsiginklavusiais; vienas iš partijos vadovų pasiūlo žudynių kampaniją, kad būtų „pagreitintas revoliucijos progresas“²⁴. Taikiniu pasirenka ir žemvaldžius bei kaimų mandarinus; vietose įsteigiami „liaudies teismai“, kurių paskirtis – juos teisti ir konfiskuoti jų turtą²⁵. Bet teroras

²² Nors daugumą IKP sudaro vietnamiečiai ir jie visiškai ją kontroliuoja, ji nori vadovauti revoliucijai visoje prancūziškoje Indokinijos dalyje, įskaitant ir Kambodžą. Formaliai pati save paleidusi 1945 m., IKP tebeveikė iki 1957 m., kada ji išsisklaidė į tris labai glaudžiai tarpusavyje susijusias partijas, kurios oficialiai jau nebeturi komunistų partijos statuso (žr. skyrių apie Kambodžą).

²³ Ngo Van, *Vietnam 1920-1945: révolution et contre-révolution sous la domination coloniale*, Paris, L'Insomniaque, p. 128-129.

²⁴ David G. Marr, *Vietnam 1945: The Quest for Power*, Berkeley, University of California Press, 1995, p. 234-237.

²⁵ *Ibid.*, p. 415-416.

laukia ir silpnos, tuomet teturinčios apie penkis tūkstančius narių, IKP politinių priešininkų, - juk reikia kuo greičiau atlaisvinti sau kelią ir likti vienai vadovauti nacionaliniam judėjimui. Pradedama žiauriai persekioti Dai Viet - japonų palaikomą nacionalistinę partiją: Vietmino Son Tay vietinis skyrius paprašo iš Hanojaus duoti elektrinę generatorių ir specialistą kankinti „išdavikams“²⁶.

Rugpjūčio revoliucija po japonų kapituliacijos į valdžią kaptuoja Ho Chi Minhą, IKP padaro naujos valstybės pagrindiniu elementu. Jis pasinaudoja tuo keletu likusių savaičių, iki atvyks sąjungininkų armijos (prancūzai ir anglai - į Pietus, kinai - į Šiaurę), kad dar įnirtingiau likviduotų konkurentus. Ypač neužmiršta saikingųjų konstitucionalistų (įskaitant ir jų embleminę figūrą - Bui Quang Chieu) ir politinės religinės *Hoa Hao* sektos (su jos įkūrėju Huynh Phu So, kuris pats provokuoja žudynes) bei dešiniojos pakraipos didžiojo intelektualo ir politiko Pham Quynho. Tačiau nuožmiausiai naikinami nors ir nelabai gausūs, bet gana aktyvūs Saigono rajone trockininkai: jų vadovas Ta Thu Tau areštuojamas ir rugsėjį nužudomas Čiuangajuje, kuris ypač nukentėjo nuo valymų²⁷; Saigono komunistų galva Tran Van Giau, buvęs Maskvos statytinis, vėliau kratysis tam tikros atsakomybės už šias žudynes, bet patsai taps jų įkaitu. Rugsėjo 2 d. jis pareiškia: „Kai kurie partijos išdavikai papildė savo gretas, kad pasitarnautų priešui, [...] reikia nubausti gaujas, kurios Vietnamo Demokratinėje Respublikoje, kurstydamos neramumus, duoda priešui progą mus užkariauti“²⁸. Rugpjūčio 29 d. Hanojaus Vietmino laikraščio straipsnis ragina kiekviename kvartale ar kaime įsteigti „išdavikų naikinimo komitetus“²⁹. Dešimtys, o gal ir šimtai trockininkų persekiojami ir nužudomi; iš kitų, spalio mėnesį gynusių Saigoną nuo pran-

²⁶ *Ibid.*, p. 409-413.

²⁷ *Ibid.*, p. 434-435.

²⁸ Ngo, p. 341.

²⁹ Marr, op. cit., p. 518.

cūzų ir anglų kariuomenės, atimama karinė amunicija ir maistas: dauguma jų žus³⁰. Nuo rugpjūčio 25 d. Saigone pradedamas organizuoti Valstybės saugumas pagal sovietinį modelį, ir šiek tiek aptuštėję kalėjimai iš naujo prisipildo; Vietminui padeda žygiuojantis gatvėmis Puolimo ir naikinimo komitetas, daugiausia sudarytas iš padugnių; jis vadovauja rugsėjo 25 d. antiprancūziškam pogromui, kuris palieka dešimtis sužalotų lavonų³¹. Vietnamietės, prancūzų sugyventinės, sistemingai puolamos, dauguma jų buvo nužudytos; už tai buvo kaltinamas „netikras vietminas“. Vien per rugpjūtį ir rugsėjį vietminiškų aukų skaičiuojama tūkstančiai, sugrūdama į kalėjimus dešimtys tūkstančių; Vietmino iniciatyva dažnai kyla vietose, bet aišku, kad visa tai stimuliuoja centrinis aparatas (vėliau IKP viešai apgailestaus, kad nesunaikino dar daugiau „priešų“³²). Šiaurėje, vienintelėje šalies dalyje, kurią kontroliavo IKP iki įsižiebiančios Indokinijos karui 1946 m. lapkritį, buvo jau tada įsteigtos įkalinimo stovyklos ir politinė policija. Vietnamui iš tikrųjų vadovavo viena vientelė partija - IKP: Quoc Dan Dango Vietnamo radikaliųjų nacionalistų partija (VNQDD, Vietnamo liaudies partija, įkurta 1927 m.), stojusi prieš Vietminą į žūtibūtinę kovą, pasižymėjusią abipusėmis žudynėmis, liepos mėnesį buvo fiziškai išnaujinama, nors ją, kaip ir IKP, vienodai sunkiai engė kolonijinė valdžia, ypač kai 1930 m. ji suorganizavo maištą Jenbajuje.

Vėliau komunistų represinės jėgos bus vėl ilgai panaudojamos antiprancūziškame ginkluotame pasipriešinimo judėjime. Čia, remdamosi daugeliu liudijimų, dėmesį sutelksime į Prancūzų ekspedicinio korpuso belaisvių stovyklas³³. Daug jų čia kentėjo ir mirė: iš 20 000 gyvi liko tik 9000, kai pagal 1954 m. liepos mėnesio Ženevos susitarimus jie buvo paleisti³⁴ į laisvę. Baisios ligos Indokinijos kalnuose iš-

³⁰ Ngo, *op. cit.*, p. 352 ir 358-361.

³¹ *Ibid.*, p. 338, 341 ir 350.

³² Marr, *op. cit.*, p. 517 ir 519-520.

³³ Žr., pvz., Albert Stihlé, *Le Prêtre et le Commissaire*, Paris, Grasset, 1971.

skynė daug kalinių, ir taip kenčiančių nuo prasto aprūpinimo vaistais ir higienos reikmenimis, o dažnai ir sąmoningai laikomų pusbadžių. Silpnieji buvo mušami, o kartais ir kankinami, bet prancūzų kariškiai buvo naudingi: traktuojami kaip „karo nusikaltėliai“, jie privalėjo atgailauti, o vėliau - įstoti į savo prižiūrėtojų gretas. Taip buvo siekiama propagandos tikslais juos nuteikti prieš saviškius. Šitoks kiniškas „perauklėjimas“ (nuo 1950 m. užplūsta Mao siunčiami patarėjai), brukamas per propagandos valandėles, kuriose „mokiniai“ privalo aktyviai dalyvauti, „reakcingųjų“ kalinių atskyrimo nuo „pažangiųjų“ posėdžiai, pažadai (įskaitant ir pažadą išleisti į laisvę) susilaukė įspūdingo pasisekimo; dažnai ji lemdavo fizinis ir psichologinis kalinių išsekimas. Visa tai - dar ir todėl, kad VDR prancūzai buvo labiau vertinami negu vietiniai kaliniai, ypač vėliau.

Tada, kai pergalė, rodos, buvo ranka pasiekama, 1953 m. gruodį išlaisvintose zonose paskelbiama agrarinė reforma. Dar nepasibaigus 1954 metams ji plačiai įgyvendinama visoje pagal Ženevos susitarimus VDR suteiktoje teritorijoje, nusidriekiančioje nuo 17-osios lygiagretės į šiaurę; reforma pasibaigė tik 1956 m. jos tempai, beje, kaip ir tikslai, yra tokie kaip ir kinų 1946-1952 m. (žr. žemiau) agrarinės reformos: partijos (oficialiai vėl pasirodžiusios 1951 m.) ryšių su vargingąja ir vidutine valstietija stiprinimas, ekonominės raidos parengimas išplečiant valstybinę kontrolę bei slopinant pasipriešinimą komunizmui. Ir vis dėlto čia labiau nei Kinijoje tradicinis kaimų elitas dėl savo neapsakomai įjautrintos nacionalinės sąmonės gana ma-

³⁴ *L'Histoire*, Nr. 149, 1991 m. gegužė. Kitais, prancūzų armijos pateiktais duomenimis, 1954 m. spalį iš bendro 36 900 kalinių skaičiaus (į jį įtraukiant ir Prancūzijos sąjungininkus vietnamiečius) buvo paleista į laisvę apie 15 500 žmonių (nesvarbu, ar prasidedant susirėmė mams, ar po jų), - bendras nuostolių procentas (šiek tiek mažiau nei 60%) praktiškai sutampa abiejuose statistiniuose skaičiavimuose. P/g. (Pulkininkas) Colonel Robert Bonnafois, *Les Prisonniers français des camps Viêt-minh*, Thèse d'Université, Centre d'histoire militaire et d'études de défense nationale, Université Paul-Valéry (Montpellier), 1985, p. 217. Palyginimui pasakysime, remdamiesi 1966 m. kovą rašytu generolo Beauforto, prancūzų misijos prie Ženevos susitarimų taikymo kontrolės tarptautinėje komisijoje vado, laišku, kad žuvo apie 9000 (iš 93 000) pačių Vietnamo karo kalinių. P/g. Bonnafois, op. cit.

siškai palaikė Vietminą. Bet sąmoningai diegiami daugiausia mirtini metodai tokie pat kaip ir didžiojo Šiaurės kaimyno: kiekviename kaime aktyvistai „kursto“, bet dažnai nesėkmingai, - varginguosius ir vidutinius valstiečius, kartais - net su teatralizuotais vaidinimais, paskui, neretai savo nuožiūra, pasirenkamos keršto aukos ar aukoms taikomas „apmaudo“ teismas (paprastai laikomasi tokios kvotos: nuo 4 iki 5% gyventojų - amžninieji 5% maoizmo aukų³⁵), o dar vėliau laukia mirtis arba geriausiu atveju įkalinimas ir turto konfiskavimas; nešlovė atsiliepia visai šeimai, kaip ir Kinijoje. Neatsižvelgimas į politinius „nuopelnus“ rodo iš karto ir negailestingą dogmatizmą, ir norą, kad karinė kontrolė, kuriai vadovauja VKP, visą laiką totaliai „šukuotų“ visuomenę. Štai pavyzdys. Viena savininkė ir turtinga prekybininkė, dviejų kovotojų už Vietminą (ankstesniojo periodo) motina, pati turinti teisę vadintis „revoliucijos geradare“, du kartus tapo apmaudo teismų objektu, bet valstiečiai abu kartus liko abejingi. Tuomet į vietą pasiunčiama „gerai išsipraktikavusi Kinijoje grupė ir viską pasuka kita linkme. [...] Ponia Long apkaltinama, kad dar iki 1945 m. nužudžiusi tris (žemės) dalininkus, permiegojusi su prancūzu, laižiusi padus prancūzams ir šnipinėjusi jų naudai. Išsekinta kalėjimo, galų gale ji viską prisipažįsta, ko iš jos nori, ir nuteisiama mirti, jos sūnus, tuomet buvęs Kinijoje, grąžinamas į šalį, jam atimami visi kariniai laipsniai ir apdovanojimai ir jis nuteisiamas dvidešimt metų kalėti“³⁶. Kaip ir Pekine, čia esi kaltas vien todėl, kad esi kaltinamas, partija negali klysti. Taigi geriausia priiimti tą vaidmenį, kurio iš tavęs tikimasi: „Galų gale geriau buvo nužudyti tėvą motiną ir tą prisipažinti nei nieko nepadarius tylėti“³⁷.

Įsisiautėja žiaurumas. Nuolatos kalama į galvą neapykanta priešui (nesvarbu - klasiniam ar užsienio). Pasak Le Duc Tho, vėliau su Henry'u Kissingeriu gavusio Nobelio taikos premiją, „jei nori priversti valstiečius paimti ginklą į rankas, iš pradžių turi juos uždegti neapy-

³⁵ Georges Boudarel, *Cent fleurs écloses dans la nuit du Vietnam: communisme et dissidence 1954-1956*, Paris, Jacques Bertoin, 1991, p. 177.

³⁶ *Ibid.*, p. 174-175.

³⁷ *Ibid.*, p. 176.

kanta priešui”³⁸. 1956 m. sausį oficialiame KP laikraštyje *Nhan Dan* rašoma: „Žemvaldžių klasė apsiramins tik tada, kai ji bus likviduota”³⁹. Kaip ir šiauriniame pasienyje, kartojama garsioji frazė: „Verčiau dešimt nekaltų mirčių nei vienas likęs gyvas priešas”⁴⁰. Kankinimai taip paplitę, kad 1954 m. pabaigoje Ho Chi Minhas sunerimsta: „Kai kurie pareigūnai [tokie ir tokie] daro klaidą imdamiesi kankinimų. Tai laukinis metodas, kurį naudoja imperialistai, kapitalistai ir feodalai, kad pažabotų mases ir revoliuciją [...]. Šiuo laikotarpiu bet kokie kankinimai griežtai draudžiami”⁴¹.

Originalu, palyginus su akivaizdžiu kiniškuoju modeliu: prie šio visuomenės „perauklėjimo“, kuriam ir skirta agrarinė reforma, dar pridedamas partijos perauklėjimas (Kinijoje šiek tiek vėlesnis); be abejo, tai paaiškinama tuo, kad dauguma partijos narių buvo išeiviai iš privilegijuotų sluoksnių. Čia taip pat bus „5%“ elementų, įsiskverbusių iš Vietnamo radikaliųjų nacionalistų partijos, kuri asimiliuojasi su kinų gomindanu; tolimas Dziangsi valymų prisiminimas (žr. aukščiau), kur leidžiamasi į šmėkliškų „kontrrevoliucinių antibolševikinių elementų“ medžioklę. Paranoja peržengia bet kokias ribas: išžudomi arba įmetami į stovyklas Indokinijos karo didvyriai. Teroras toks žiaurus, kad dar ir šiandien oficialiose vietnamiečių komunistų kalbose pateikiamas kaip siaubo viršūnė (1956 m. pradžioje *činhuanas* - valymas, susidorojimas - pasiekia kulminaciją). Pasakojama, kaip vienas Komunistų partijos sekretorius krito nuo egzekutoriaus kulų, šaukdamas: „Tegyvuoja Indokinijos komunistų partija!” Neįstengdamas suvokti, kas jam atsitiko, jis mirė įsitikinęs, kad jį nužudė „fašistai”⁴². Netektys sunkiai suskaičiuojamos, bet katastrofiškos: tikriausiai 50 000 egzekucijų kaimuose (neskaitant susirėmimų), o tai sudaro apie 0,3-0,4% visų gy-

³⁸ *Ibid.*, p. 171.

³⁹ *Ibid.*, p. 191.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 170.

⁴¹ *Ibid.*, p. 177-178.

⁴² *Ibid.*, p. 190.

ventojų (menkai tesiskiria nuo Kinijos agrarinės reformos aukų vidurkio⁴³); nuo 50 000 iki 100 000 žmonių įkalinta; valymus patyrė 86% kaimų partinių grupių, 95% antiprancūziško pasipriešinimo dalyvių. Kaip sako vienas atsakingas už valymą darbuotojas, 1956 m. liepą pripažinęs „klaidas“: visuomenės perauklėjimo valdyba tendencingai vertinusi partijos organizacinį darbą. Ji maniusi, kad ką tik išlaisvintose zonose kaimų partinės organizacijos visos buvo priešų arba įsiskverbusių priešiškų elementų rankose ir apygardų bei provincijų valdymo organai patys buvo labai veikiami buožių bei kontrevoliucinių elementų klasės⁴⁴. Čia turime savotišką raudonųjų khmerų baudžiamos „naujosios liaudies“ visuotinio pasmerkimo įvaidį (žr. žemiau).

1951 m.⁴⁵ armija bus pirmoji, pradėjusi savo gretose daugiau ideologinį nei represinį *činhuaną*. 1952-1956 m. visuomenės perauklėjimas tampa beveik nepalaujamu reiškiniu. Įtampa tokia didelė, kad kai kuriuose „seminaruose“ iš žmonių reikia atiminėti skustuvus, peilius ir palikti degti nakčiai šviesą, kad užkirstum kelią jų savižudybei⁴⁶. Vis dėlto armija padarys galą valymams. Persekiojimai taip skaudžiai palietė jų pačių pareigūnus, kad jie dažnai dezertyuoja arba pereina į Pietų Vietnamą⁴⁷; armija bijo susilpnėti, nes juk jos misija - suvienyti šalį. Palyginus su Kinija, kariuomenės buvimas čia dažnai palaiko tam tikrą realizmą, o lengvai pereinama siena dar labiau padeda nepatenkintiems pasitraukti iš šalies: visa tai savotiškai sušvelnina despotišką žiaurumą. Tai rodo ir Šiaurės katalikų likimas (1,5 milijono žmonių, 10% visų šalies gyventojų): kai tik prasidėjo jų persekiojimas, būdami labai organizuoti, jie gudriai pasinaudoja masiniu pasitraukimu iš šalies, kurį globoja paskutiniai prancūzų armijos pulkai; bent 600 000 žmonių šitaip galėjo pasitraukti į Pietus.

⁴³ Ngo, op. cit., p. 375.

⁴⁴ Cit. iš Boudard, op. cit., p. 200; kita informacija ten pat, p. 199-202.

⁴⁵ Georges Boudarel, *L'idéocratie importée au Vietnam avec le maoïsme*, žr. *La Bureaucratie au Vietnam - Vietnam-Asie-Débat*, Nr. 1, Paris, L'Harmattan, 1983, p. 63.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 61.

⁴⁷ Boudarel (1991), op. cit., p. 183-184.

Pasireiškia ir Sovietų Sąjungos komunistų partijos XX-ojo suvažiavimo (vasarį) pasekmės, o Vietnamas nuo 1956 m. balandžio patirs kuklius „Šimtą žiedų“. Rugsėjį pasirodo žurnalas *Nhan Van* („Humanizmas“), simbolizuojantis intelektualų laisvės siekimą. Rašytojai išdrįsta pasišaipyti iš oficialaus cenzoriaus To Huu, šio eilėraščio autoriaus, prozos:

Tegyvuoja Ho Chi Minhas,

Proletariato švyturys!

Tegyvuoja Stalinas,

Amžinas didysis medis!

Savo prieglobstyje saugąs taiką!

Žudykite, žudykite dar daugiau, tegu ranka nė kiek nesustoja,

Tam, kad ryžių plantacijos ir žemė duotų gausų ryžių derlių,

Tam, kad greitai suplautų mokesčiai.

Tam, kad Partija gyvuotų, ženkime drauge, vienu širdies ritmu,

Garbinkime prezidentą Mao,

Padarykime amžiną Stalino kultą⁴⁸.

Tuo jie pakenkia patys sau: nuo 1956 m. gruodžio uždraudžiami literatūros kritikos žurnalai, palaikant Ho Chi Minhui⁴⁹ pradeda kampanija prieš Hu Fengą ir kūrybos laisvę, panaši į tą, kuri buvo Kinijoje (žr. aukščiau). Hanojaus intelektualai, partijos nariai arba jai prijuočiantys, dažnai buvę partizanai, 1958 m. pradžioje - 476 „ideologinio fronto sabotuotojai“ priverčiami viešai kritikuoti savo veiksmus ir išsiunčiami arba į Vietnamo darbo stovyklas, arba į tokius pat kaip kinų⁵⁰ *laojiao* kalėjimus. Taigi, panašiai kaip Kinijos Liaudies Respublikoje, chruščioviška pagunda greitai atmetama tota-

⁴⁸ Cit. iš Ngo, *op. cit.*, p. 404.

⁴⁹ Georges Boudarel, 1954: *les dilemmes de l'indépendance*, iš Georges Boudarel et Nguyen Van Ky, *Hanoi 1936-1996: Du drapeau rouge au billet vert*, Paris, Autrement 1997, p. 141.

⁵⁰ Ngo, *op. cit.*, p. 404.

litarizmo naudai. Palyginus su Šiaurės kaimynų klaidomis, Pietų karas, kuris vėl įsiplieskia 1957 m. ir yra nukreiptas prieš JAV remiamą Ngo Dinh Diemo režimą, jo žiaurias antikomunistines represijas, kartu totalitarizmą ir palaikys, ir apribos. 1959 m. gegužę Vietnamo komunistų partija nusprendžia slapta karą palaikyti ir jį iš pagrindų remti ginklais ir vyrais; visa tai buvo daroma didžiulėmis šiaurės vietnamiečių pastangomis. Tai netrukė 1959 m. vasarį padaryti savotišką „didįjį šuolį“ žemės ūkyje po to, kai 1958 m.⁵¹ pasirodė visa serija entuziastingų paties Ho Chi Minho straipsnių. Grandiozinių drėkinimo įrenginių statyba sutampa su didele sausra; tai sukelia gamybos nuosmukį, o rajonuose labiau į šiaurę - rimtą badą, kurio aukų tikslus skaičius niekada nebuvo nustatytas⁵². Karas nė kiek nesutrukė 1963-1965 m., vėliau - 1967 m. valymams, kurie palietė šimtus „prosovietinių“ partinių kadru, įskaitant ir buvusį asmeninį „dėdulės Ho“ sekretorių; kai kurie be nuosprendžio iškalėjo stovyklose po dešimtį metų⁵³.

Po „amerikiečių karo“, kuris baigėsi tik Paryžiaus sutarčių dėka (1973 m. sausį) ir reiškė JAV kariuomenės išvedimą, o dar tiksliau - Pietų Vietnamo santvarkos žlugimą (1975 m. balandžio 30 d.), neplaukia „kraujo klanai“, ko daugelis bijojo ir kas pribloškė kaimyninę Kambodžą. Tačiau su pakliuvusiais į komunistų rankas vietnamiečiais kaliniais, kartu ir „savais išdavikais“, buvo elgiamasi žiauriai; perkelianč⁵⁴ dažnai jie būdavo likviduojami; ir aišku, kad tai buvo panašiau į pilietinį karą nei į „išsilaisvinimo kovą“; šiurpino abiejų pusių žiaurumas, plėšimai, civiliai „užsispyrėliai“ buvo verčiami palaikyti ar vieną, ar kitą stovyklą. Tačiau labai sunku viską išvardyti ir pasakyti, kas ką pralenkė teroristiniais metodais. Komunistai įvykdė bent jau vienas

⁵¹ Boudarel (1991), *op. cit.*, p. 150.

⁵² Gérard Tongas, *J'ai vécu dans l'enfer communiste au Nord Vietnam*, Paris, Nouvelles Éditions Debrasse, 1960, p. 231-232.

⁵³ Daniel Hémerly, pokalbis, Paris, 1997 m. spalį; Georges Boudarel, *1965-1975: guerre ou paix?*, zr. Boudarel et Nguyen, *op. cit.*, p. 154.

⁵⁴ Doan, *op. cit.*, p. 206-207.

didžiules žudynes: per kelias savaites, kai „Vietkongas“⁵⁵ kontroliavo buvusią imperatoriškąją sostinę Hue, Teto puolimo metu (1968 m. vasarį) jie nužudė mažiausiai tris tūkstančius žmonių (daug daugiau nei amerikiečių armija per pačias liūdniausias represijas), tarp jų buvo vietnamiečių dvasininkų, prancūzų vienuolių, vokiečių medikų; žudė visus, didelius ar mažus, valdininkus, kokie tik pasitakė; kai kurie buvo palaidoti gyvi, kiti - iškviesti į „mokymosi sesijas“ ir niekad nebesugrįžo Sunku suvokti šias piktadarystes, kurių kaltininkai niekad nepripažino ir kurios taip primena raudonųjų khmerų politiką. Komunistai, jei jie būtų okupavę Saigoną 1968 m., ar nebūtų ten elgęsi lygiai taip pat?

Šiaip ar taip, jie to nedarė 1975 m. Keletą savaitių per milijoną buvusių Saigono režimo valdininkų ir kariškių netgi tikėjo, kad taip išgirtoji „prezidento Ho žmogiškumo politika“ nėra tuščias žodis; taigi jie nepabijojo užsiregistruoti esant naujai valdžiai. Paskui, birželio pradžioje, jie buvo sušaukti persiauklėjimui, paprasti kareiviai - „trims dienoms“, jų karininkai ir aukšti valdininkai - mėnesiui. O iš tikrųjų trys dienos virto trejais metais, mėnuo - septyneriais ar aštuoneriais metais; paskutiniai išlikę gyvi „perauklėtieji“ grįžo tik 1986 m. Pham Van Dongas, tuometinis premjeras, pripažino 1980 m., kad 200 000 Pietų gyventojų buvo išsiųsti perauklėjimui; patikimais duomenimis, jų buvo nuo 500 000 iki vieno milijono (iš šalies, turinčios maždaug 20 milijonų gyventojų), tarp jų daug studentų, intelektualų, vienuolių (ypač budistų, kartais - katalikų), politinių veikėjų (neiškiriant ir komunistų), beveik visi jie pritarė Pietų Vietnamo nacionaliniam išlaisvinimo frontui; šis frontas tuomet pasirodė kaip paprasčiausia širma iš Šiaurės atėjusių komunistų vykdomoms konfiskacijoms pridengti, Šiaurės komunistai kaipmat užmiršta visus savo pažadus gerbti Pietus kaip juridinį

⁵⁵ „Vietkongas“, arba „vietnamiečių komunistai“, - žodis, vartojamas Vietnamo pietuose.

⁵⁶ Stanley Karnow, *Vietnam: A History*, Harmondsworth, Penguin Books, 1984, p. 530-531

⁵⁴ Doan, *op. cit.*, p. 178-179.

⁵⁸ Hô Chi Minh-Ville, pokalbis su buvusiu atsakingu darbuotoju, 1996.

asmenį. Kaip ir 1954-1956 m., bendražygiai ir vakarykščiai draugai šiandien tapo „perauklėjamaisiais“. Prie specializuotose struktūrose ir metų metams uždarytų kalinamųjų reikėtų pridėti tam tikrą, bet svarbų skaičių „lengvų“ perauklėjamųjų, kurie buvo uždaryti keletui savaitių savo darbo ar mokslo vietose. Įsidėmėkime, kad sunkiausiai pietiečiams režimo momentais kairieji priešininkai paskelbėdavo blogiausiu atveju apie 200 000 žmonių pasodinimą už grotų⁵⁹.

Kalinimo sąlygos buvo nevienodos. Daugelis stovyklų, esančių netoli miestų, neaptvertos spygliuota viela, o tvarka čia ne tiek sunki, kiek suvaržanti žmogaus valią. „Sunkiais atvejais“ numatyta išsiųsti į garsųjį Šiaurės rajoną, kenksmingą ir izoliuotą; kai kurios iš šių stovyklų buvo įrengtos dar galbūt prancūzų kalinių. Čia kaliniai visiškai izoliuoti, medicinos pagalba - minimali, o išlikti gyvam įmanoma tik gaunant maisto siuntinius iš šeimų, kurios šitaip nuskursta. Kalėjimuose laikoma pusbadžiu (per dieną - 200 g rusvų, su akmenukų priemaisom, ryžių). Kalėjimai ypač naudojami kaip „profilaktika“ tiems, kurie paversti sistemingų tyrimų objektu. Doan Van Toai mums paliko jaudinantį šio pasaulio aprašymą, kuris daugeliu bruožų primena kinų įkalinimo centrus, ko gero, čia dar blogiau - kaliniai ankštai sugrūsti, sanitarinės sąlygos nežmoniškos, nuobaudos, kartais mirtinos, labai žiaūros (negyvai užplakama rykštėmis), „švietimo“ tempai taip pat. Sukišama po septyniasdešimt ar aštuoniasdešimt kalinių į vieną kamerą, skirtą dvidešimčiai žmonių, pasivaikščioti uždrausta, nes kieme skubotai statomi nauji kalėjimo pastatai; kameros, kurios statytos dar kolonializmo laikais, palyginus su šiomis naujomis yra tikrai patogus prieglobstis. Dėl tropikų klimato sąlygų ir prasto vėdinimo neįmanoma kvėpuoti (kiaurą dieną visi prilipę prie vienintelio mažo langelio), dvokas nepakeliamas, nuolat kamuoja odos ligos. Vandens, ir to išduodama griežtai pagal normą. Bet turbūt sunkiausia ištverti atskyrimą, kartais trunkantį metų metus, nuo šeimos, be jokio kontakto su ja. Kankinimai slepiami, bet praktikuojami, kaip ir egzekucijos. Belangėse kalėjimo

⁵⁹ Plg., pvz., Vietnamo bendruomenę, *Les Prisonniers politiques*, Paris, Sudestasia, 1974.

kameroje maisto duodama tiek mažai, kad po poros savaičių jau tyko mirtis⁶⁰.

Prie šio keistoko „išlaisvinimo“ vaizdo reikėtų pridurti baisias kančias tūkstančių *boat people*, kurie bėga nuo represijų bei skurdo ir dažnai nuskęsta arba nužudomi piratų, įtampa šiek tiek sumažėja tik 1986 m., kai naujasis komunistų partijos generalinis sekretorius Nguyen Van Linhas duoda nurodymą paleisti daugumą politinių kalinių, 1988 m. uždaryti paskutines garsiajame rajone užsilikusias mirtininkų stovyklas. Pagaliau išleistas pirmas Baudžiamasis kodeksas. Tačiau kalinių paleidimas į laisvę nežymus ir prieštaringas; paskutiniu dešimtmečiu yra trapi pusiausvyra tarp konservatorių ir reformatorių. Represijų šišas apvylė daugelio lūkesčius, netgi jei dabar areštai jau planuojami ir darosi nebe tokie masiški. Daugelis intelektualų ir vienuolių persekiojami ir įkalinami; kaimo nepasitenkinimas šiaurėje vėl išsilieja maištais. Geriausias šansas įtampai sumažinti, be abejo, buvo leisti verstis privačia ekonomika. Todėl Vietname, kaip ir Kinijoje, vis daugiau gyventojų gali išvengti valstybės ir partijos kontrolės. Bet kartu partija darosi vis panašesnė į korumpuotą aferistų mafiją, ir nauja priepaundos forma, dar banalesnė, stumia į dar didesnę skurdą nei Kinijoje.

Vietnamo kalinių patriotų testamentas (*ištraukos*)

Mes,

- darbininkai, valstiečiai ir proletarai,
 - vienuoliai, menininkai, rašytojai ir intelektualai patriotai, dabartiniu metu kalinami įvairiuose Vietnamo kalėjimuose,
- norime pirmiausia pareikšti didžiausią dėkingumą:
- visiems progresyviems pasaulio judėjimams,
 - visiems darbininkų ir intelektualų kovos judėjimams
 - ir visiems žmonėms, kurie šiuo pastaruoju dešimtmečiu palaikė

⁶⁰ Doan, *op. cit.*

kovą dėl žmogaus teisių laikymosi Vietname, demokratijos ir engiamų, išnaudojamų vietnamiečių laisvės. [...]

Senosios santvarkos, susilaukusios karštų tarptautinės opinijos pasmerkimų ir griežto protesto, įvestą kalinimo tvarką pakeičia kita, gudriau sumanyta kankinimų ir žiaurumų sistema. Kaliniui visiškai uždrausta palaikyti bet kokį ryšį su savo šeima, netgi susirašinėti. Tad kalinio šeima, nieko nežinanti apie jo likimą, kankinasi ir yra priversta neprasitarti apie šias žeminančias diskriminacines priemones iš baimės, kad kalinys, laikomas kaip užstatas, bet kada gali būti nužudytas, o šeima taip nieko ir nesužinos. [...]

Reikia parodyti, kokios absoliučiai neįmanomos yra kalinimo sąlygos. Senosios santvarkos metais oficialiame Saigono Chi Hoa kalėjime buvo laikoma arti 8000 žmonių, ir tas faktas buvo griežtai pasmerktas. O šiandien tame pačiame kalėjime sugrūsta apie 40 000 žmonių. Dažnai kaliniai miršta iš bado, dėl gryno oro stygiaus, nuo kankinimų arba nusižudo. (...)

Vietname yra dvejopi kalėjimai: oficialūs kalėjimai ir koncentracijos stovyklos. Šios pasislėpusios džiunglėse, kalinys jose pasmerktas priverstiniam darbams iki gyvos galvos, jis niekadęs nėra teistas, joks advokatas negali imtis jo gynybos. (...)

Jei tiesa, kad dabartinė žmonija su baime traukiasi atgal nuo komunizmo, ypač nuo vadinamųjų „nenugalimų“ Vietnamo komunistų, „įveikusią visagalį Amerikos imperializmą“, tuomet mes, Vietnamo kaliniai, prašome Tarptautinį Raudonąjį Kryžių, pasaulio humanitarines organizacijas, geros valios žmones kuo skubiau kiekvienam iš mūsų atsiųsti po vieną tabletetę kalio cianido, kad greičiau baigtųsi mūsų kančios ir mūsų žeminimas. Mes norime mirti iš karto! Padėkite mums įgyvendinti šį aktą: padėkite mums numirti! Mes būsimės jums už tai labai dėkingi.

Testamentas parašytas Vietname, laikotarpiu tarp 1975 m. rugpjūčio ir 1977 m. spalio⁶¹.

⁶¹ Cit. iš Doan, op. cit., p. 331-334. Šis kreipimasis, išmoktas atmintinai, perėjo per visus Hô Chi Minh-Ville kalėjimus ir buvo „pasirašytas“ keturiasdešimt aštuonių drąsuolių.

LAOSAS: BĖGANTYS IŠ ŠALIES GYVENTOJAI

Visi girdėjo kalbant apie Vietnamo *boat people* dramą. Bet iš Laoso, 1975 m. tapusio komunistiniu rutuliojantis Pietų Vietnamo įvykiams, išbėgo proporcijos atžvilgiu dar daugiau žmonių. Juk pakakdavo tik perplaukti Mekongą, kad atsidurtum Tailande, o dauguma laosiečių gyvena šios upės slėnyje arba netoli jos; taigi upės ilgumas, gana nuosaikios valdžios represinės priemonės leido lengviau išvykti iš šalies. Iš jos pabėgo maždaug 300 000 žmonių (10% visų šalies gyventojų), kurių 30% sudarė svarbi H'mongo kalnų tautinė mažuma (apie 100 000 žmonių), be abejo, 90% - iš intelektualų, specialistų ir valdininkų sluoksnių. Taigi apskritai daug, ir ne be reikalo kyla klausimas - kodėl. Komunistinėje Azijoje tikrai iš Šiaurės Korėjos, ko gero, dėl korėjietiško konflikto proporcingai pasitraukė daugiau.

Nuo 1945 m. Laoso likimas visą laiką buvo glaudžiai susijęs su Vietnamo likimu ir nuo jo priklausė. Prancūzai, vėliau amerikiečiai Laose palaikė, suprantama, karinę jėgą, monarchinę valdžią, kurioje vyravo dešinėsios pakraipos jėgos. Vietnamo komunistai ten sustiprino mažąjį Pathet Lao, kurį valdė keletas vietinių komunistų (dažnai asmeniniais ryšiais susijusių su Vietnamu); Pathet Lao visuomet priklausė nuo jų kariniu požiūriu. Labai retai gyvenami šalies rytai buvo tiesiogiai įtraukti į amerikietiškojo laikotarpio vietnamietišką konfliktą: pro rytus ėjo gyvybiškai svarbūs Ho Chi Minh keliai; amerikiečių aviacija bombardavo be atvangos, ir Amerikos slaptosioms tarnyboms pavyko didelę dalį H'mongo gyventojų įtraukti į galingą antikomunistinį ginkluotą judėjimą. Nelabai aštriame ir nereguliuojamame konflikte ypatingų žiaurumų nepastebėta. 1975 m. komunistai kontroliavo tris ketvirtadalius šalies rytinės teritorijos, bet tik vieną trečdalį jos gyventojų; likusieji, kuriuos sudarė apie 600 000 vidaus pabėgėlių (kas penktas laosietis), įsikūrė prie Mekongo, vakaruose.

Naujai persigrupavus Indokinijos karinėms jėgoms valdžia buvo paimta taikiai: tarytum azijietiškas „Prahos smūgio“ atkartojimas.

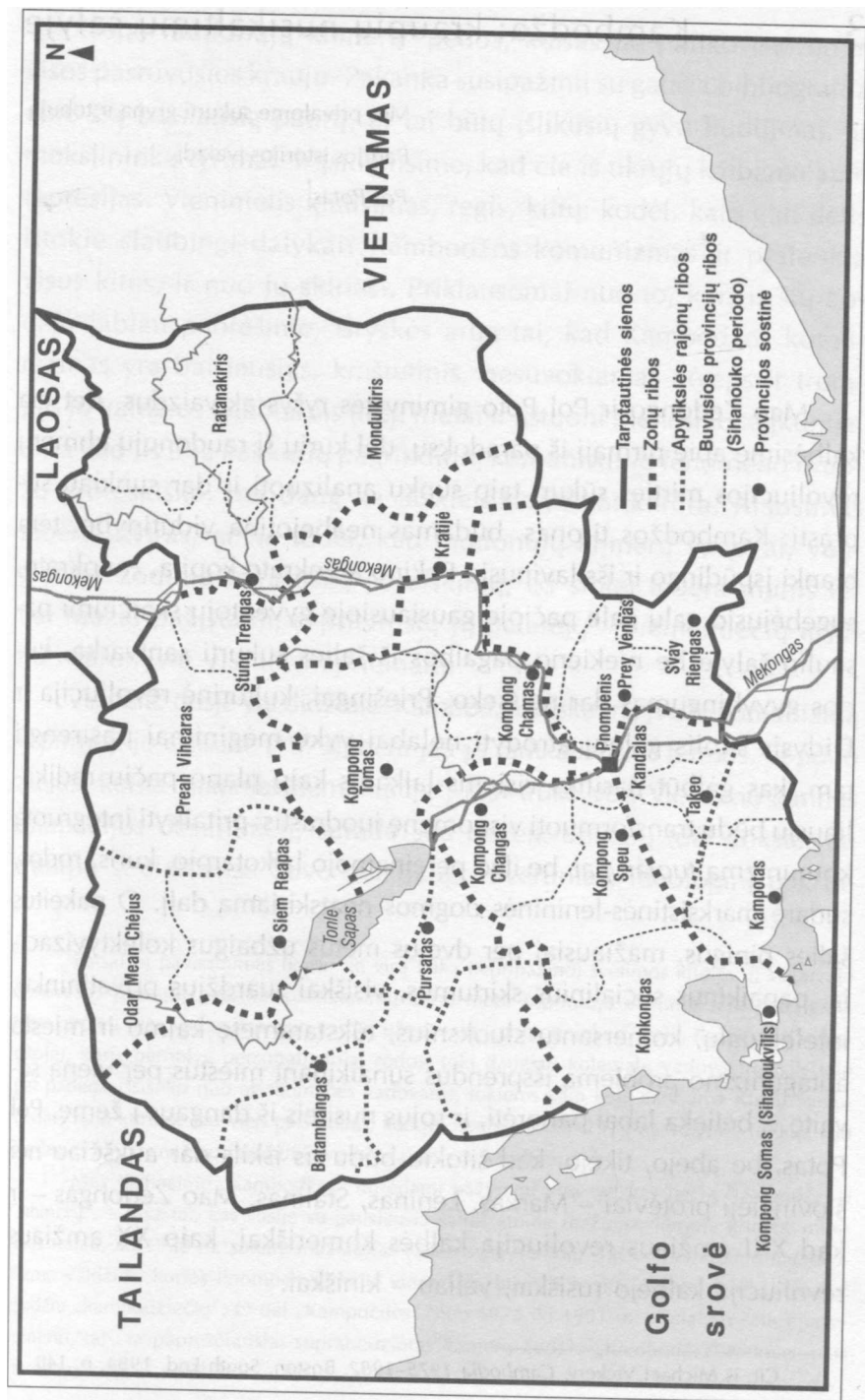
mas. Buvęs premjeras, palankus neutraliteto politikai, Suvanna Phuma tampa naujos santvarkos, kuriai atstovavo nuverstajam karaliui artimas princas Suphanuvongas, specialiuoju patarėju. Vis dėlto naujoji liaudies demokratinė respublika pasuko vietnamiečių pavyzdžiu: beveik visi senosios santvarkos valdininkai (maždaug 30 000) buvo išsiųsti į „seminarą“ - perauklėjimo stovyklą, dažnai į kenksmingas, izoliuotas ir artimas Vietnamui šiaurės ir rytų provincijas; jie ten išbuvo vidutiniškai penkerius metus. Labiausiai užkietėję „nusikaltėliai“ (armijos ir policijos karininkai), kurių skaičius siekė maždaug 3000, buvo internuoti Nam Ngumo salų griežto režimo stovyklose. Sena karališkoji šeima 1977 m. buvo areštuota, ir paskutinis princas - sosto pavidėtojas - mirė kalėjime. Visa tai leidžia suprasti, kodėl daugelis traukėsi iš šalies, o tai virsdavo tikra tragedija: atsitikdavo taip, kad į bėglius būdavo šaudoma.

Palyginus su vietnamietiškuoju modeliu pažymėtina, kad keli tūkstančiai, daugiausia H'mongo, kovotojų atkakliai tęsė antikomunistinį partizaninį karą. Tie kovotojai kėlė tokį nerimą valdžiai, kad 1977 m. ji liepė juos bombarduoti iš lėktuvų. Liudininkai primygtinai kalba apie valdžios panaudotus cheminius ir bakteriologinius „geltonuosius lietus“, bet tas faktas niekados nepasitvirtino. Tikras dalykas tas, kad šis partizaninis karas, sekęs po H'mongo karinės mobilizacijos, davė pradžią masiniam traukimuisi iš šalies. Nuo 1975 m. ilgos H'mongo civilių gyventojų voros patraukė Tailandą link; įvyko bent jau vienas rimtas susidūrimas su komunistų armija, o apskritai bėgliai patyrė iki 45 000 aukų (nužudytų ar mirusių nuo išsekimo); tų skaičių neįmanoma patikrinti. 1991 m. 55 000 laosiečių, kurių 45 000 buvo kalniečiai (daugiausia H'mongo), Tailandą stovyklose laukė, kur jiems bus paskirta apsigyventi (kai kurie rado prieglobstį prancūzų Gvianoje...).

Keletas valymų (tiesa, be kraujo liejimo) taip pat papurtė valstybės ir partijos vadovybę: 1979 m., kai buvo nutraukti santykiai su Kinija; 1990 m., kai kam susigundžius panašia kaip Rytų Europoje įvykių raida. 1988 m. išvedus 50 000 Vietnamo kareivių, spartus

ekonomikos liberalizavimas, sienos su Tailandu atidarymas sumažino įtampą. Nebeliko politinių kalinių, o komunistinė propaganda pritrilo. Bet tik keletas tūkstančių bėglių sugrįžo atgal į savąją „tūkstančio dramblių“ šalį. Šios nepaprastai skurdžios ir atsilikusios šalies ryšių stiprinimas su kvalifikuota ir pasiturinčia išeivija yra pagrindinis būsimo stabilumo garantas⁶².

⁶² Aukščiau pateikta informacija daugiausia paimta iš Martin Stuart-Fox (leid.), *Contemporary Laos Studies in the Politics and the Society of the Lao People's Démocratie Republic*, Saint Lucia, University of Queensland Press, 1982; Martin Stuart-Fox et Mary Koogman, *Historical Dictionary of Laos*, Metuchen & London, Scarecrow Press, 1992, ir iš pašnekesio su Christianu Culasu, kuriam esu nuoširdžiai dėkingas.

3.

Kambodža: kraupių nusikaltimų šalyje

Mes privalome sukurti gryną ir tobulą
Partijos istorijos įvaizdį.

*Pol Potas*¹

Mao Zedongo ir Pol Poto giminystės ryšys akivaizdus. Bet čia kalbėsime apie pirmąjį iš paradoksų, dėl kurių šį raudonųjų khmerų revoliucijos mirties sukūrį taip sunku analizuoti ir dar sunkiau suprasti: Kambodžos tironas, būdamas neabejotina vidutinybė, tėra blanki įspūdingo ir išsilavinusio Pekino autokrato kopija. Autokrato, sugebėjusio galų gale pačioje gausiausioje gyventojų skaičiumi pasaulio šalyje be niekieno pagalbos iš šalies sukurti santvarką, kurios gyvybingumas dar neišseko. Priešingai, kultūrinė revoliucija ir Didysis šuolis galėtų atrodyti nelabai vykę mėginimai pasirengti tam, kas galbūt pasiliks visiems laikams kaip plano pačiu radikaliausiu būdu transformuoti visuomenę juodraštis: pritaikyti integruotą komunizmą *tuojau pat*, be ilgo pereinamojo laikotarpio, kuris, rodos, sudarė marksistinės-lenininės dogmos neatskiriamą dalį. O pakeitus šalies pinigus, mažiausiai per dvejus metus užbaigus kolektyvizaciją, panaikinus socialinius skirtumus, visiškai suardžius privatinių, intelektualų, komersantų sluoksnius, tūkstantmetę kaimo ir miesto antagonizmo problemą išsprendus sunaikinant miestus per vieną savaitę... belieka labai panorėti, ir rojus nusileis iš dangaus į žemę. Pol Potas, be abejo, tikėjo, kad šitokiu būdu jis iškils dar aukščiau nei šlovingieji protėviai - Marxas, Leninas, Stalinas, Mao Zedongas - ir kad XXI amžiaus revoliucija kalbės khmeriškai, kaip XX amžiaus revoliucija kalbėjo rusiškai, vėliau - kiniškai.

¹ Cit. iš Michael Vickery, *Cambodia 1975-1982*, Boston, South End, 1984, p. 148

Deja, raudonųjų khmerų² pėdos, kurias jie paliko istorijoje, visos pasrūvusios krauju. Pakanka susipažinti su gausia bibliografija apie šią baisiausią patirtį, ar tai būtų išlikusių gyvų liudijimai, ar mokslininkų tyrimai, ir įsitikinsime, kad čia iš tikrųjų kalbama apie represijas. Vienintelis klausimas, regis, kiltų: kodėl, kaip gali dėtis šitokie siaubingi dalykai? Kambodžos komunizmas³ ir pralengia visus kitus, ir nuo jų skiriasi. Priklausomai nuo to, kurį iš šių žodžių labiau pabrėšime, išryškės arba tai, kad Kambodžos komunizmas yra baisiausias, kraštutinis, nesuvokiamas atvejis ir trumpos jo valdžios laikotarpis (treji metai ir aštuoni mėnesiai) tą įkūnija, arba kad jis tėra kai kurių pagrindinių komunistinio fenomeno bruožų groteskiška, bet daug ką atskleidžianti karikatūra. Klausimas tebėra atviras, ar ne todėl, kad raudonųjų khmerų vadovai, vengiantys žodinių ir raštinę pareiškimų, iki šiolei tebėra mums labai mažai pažįstami, o prityrusių jų patarėjų - vietnamiečių ir kinų - archyvai vis dar neprieinami.

Vis dėlto dosjė yra didžiulė: Kambodža paskutinė įvedė komunizmą ir pirmoji jo atsisakė (1979), bent jau jo radikaliausios formos. O po jo atėjusi keista „liaudies demokratija“, kuri truko visą Vietnamo karinės okupacijos dešimtmetį, surado sau beveik unikalų (dėl ankstesnių traumų socializmas buvo per daug nuvertintas) ideologinį pagrį-

² Patsai jų pavadinimas (kurio jie visą laiką nepripažino) svetimos kilmės: jį sugalvojo Sihanukas pirmųjų *guérilla* (partizaninių karų) metu septintojo dešimtmečio pabaigoje. Mes vėčiau juos vadinsime šiuo vardu, užuot sakę „polpotininkai“ (beje, dažnesnį Kambodžoje), kuris pernelyg personalizuoja, rodos, tokį daugiau kolegialų vadovavimą; jis taip pat padeda išsisukti nuo atsakomybės vadovams, tokiems kaip leng Sary arba Khieu Samp-hanas, apie kuriuos jau vien pats faktas, kad jie išvengė 1975-1979 m. valymų, liudija, kad jie buvo mažų mažiausiai ratifikavę baisiausius nusikaltimus.

³ Mes vadinsime „Kambodžos“ norėdami pažymėti visa tai, kas liečia Kambodžą, o „khmerų“, - visa tai, kas susiję su gausiausia šalies etnine mažuma, kurioje grupės, minimos toliau, iki 1970 m. sudarė mažiausiai 15% visų gyventojų. Tačiau dėl etninio nacionalizmo valdžios, kurios Pnompenyje keitė viena kitą, buvo linkusios pakeisti žodį „khmerų“ žodžiu „kambodžiečių“. O dėl „Kampučijos“, nuo 1975 iki 1991 m. oficialaus šalies pavadinimo, tai čia paprasčiausiai suprancūzintas khmerų žodžio „Kambodžia“ tarimas; pats terminas kilęs iš sanskrito.

dą, pasmerkdamą „genocidinę Pol Poto - leng Sary kliką“⁴. Aukos (dalinai pasitraukusios į užsienį) buvo raginamos kalbėti (ir jos nesivaržydamos tą darė, kai jų buvo prašoma), o mokslininkai skatina mi dirbti (nuo 1992 m.). Pluralistinės politinės santvarkos⁵ atkūrimas, kurį protegavo Jungtinės Tautos, ir JAV kongreso nutarimas skirti lėšas Jeilio universiteto programai „Kambodžos genocido tyrimas“ padidino galimybes išsiaiškinti šią problemą. Ir priešingai, kambodžiečių noras susitaikyti, paskutinius raudonuosius khmerus įtraukęs į politinį žaidimą, sukelia šalies elitui pavojingą amneziją (atminties praradimą): čia reikia prisiminti primygtinius reikalavimus uždaryti Genocido muziejų (buvusiame kalėjime) ir ekshumuotų, suverstų į krūvą palaikų užkasimą į bendrą duobę.

Taigi maždaug žinoma visa tai, ką patyrė kambodžiečiai 1975-1979 m. laikotarpiu, netgi jei dar lieka išsiaiškinti statistiką, vietos specifiką ir įvertinti painią Kampučijos komunistų partijos sprendimų priėmimo tvarką ir chronologiją. Šiaip ar taip, apie tai jau yra pakankamai žinių, kad pateisintume išankstinius François Ponchaud pavojaus signalus⁶, kurie, kaip ir ankstesni Simono Leys pagalbos šauksmai, taip trikdė kairiųjų intelektualų konformizmą, kad šie nepanoro jų išgirsti⁷. Palengva pripažinti autentiškais, iš dalies - Vietnamo komunistų dėka, „pasibaisėjimą keliantys pasakojimai“ apie raudonųjų khmerų sėjamą siaubą nemaža prisidėjo prie komunizmo ir Rytų marksizmo krizės. Žydais, kurie mobilizavo visas jėgas, kad pasaulis sužinotų, kas buvo *Shoah* (Holokaustas. - *Vert. past.*), pasekė kai kurie kambodžiečiai, kurie nieko nepaisydami bėgo ir liudijo, kad galėtų pasakyti pasauliui tiesą. Toks buvo jų tikslas ir stimu-

⁴ Įdomus faktas, tai buvo tie komunistai, kurie daugumos Vakarų komentatorių aki-vaizdoje išdrįso komunistinei santvarkai pritaikyti „genocido“ terminą.

⁵ Kuria verčia gerokai suabejoti 1997 m. valstybinis perversmas, organizuotas antrojo ministro pirmininko Hun Seno prieš 1993 m. laimėjusį rinkimus princą Ranariddhą.

⁶ *Cambodge, année zéro*, Paris, Julliard, 1977.

⁷ O buvo ir prieštaringų parodymų, raminančių ir melagingų: pvz., žr. Jérôme et Jocelyne Steinbach, *Cambodge, l'autre sourire*, Paris, Éditions sociales, 1976.

las, - visų jų tvirtybė davė savo vaisių. Visa žmonija turi perimti iš jų fakelą, kurį, pvz., nešė Pin Yathay, ištisą mėnesį klaidžiojęs džiunglėse, vienas, išbadėjęs, kad galėtų „paliudyti apie Kambodžos genocidą, aprašyti visa tai, ką mes patyrėme, papasakoti, kaip šalta buvo planuojama keletu milijonų vyrų, senių, moterų ir vaikų mirtis... Kaip buvo nusiaubtas visas kraštas, grįžęs vėl į priešistorinius laikus, ir kankinami gyventojai... Aš norėjau gyventi tam, kad maldačiau pasaulį padėti išlikusiems gyviems išvengti totalinio išnaikinimo“^{8 9}.

Siaubo spiralė

Blaiviai mąstantys kambodžiečiai, nepaisant savo įtaraus nacionalizmo, pripažįsta, kad jų šalis iš esmės buvo savo pačios auka: mažos grupelės idealistų, tapusių žudikais, ir tradiciškai tragiškai bejėgio elito auka. Bet toks „kokteilis“ ne taip jau retai pasitaiko Azijoje ar kur nors kitur ir tik retai kada prieinama iki revoliucijos. Taip kaip čia, kur geografinės padėties (ilga siena su Vietnamu ir Laosu) ir istorinės konjunktūros (Vietnamo karas, įsibėgėjęs 1964 m.) susidūrimas turėjo lemiamą reikšmę.

Pilietinis karas (1970-1975)⁹

Khmerų karalystei, nuo 1863 m. prancūzų protektoratui, beveik pavyko išvengti karo Indokinijoje (1946-1954). Kai prasidėjo su Vietnamu susijusio partizaninio judėjimo formavimas, 1953 m. karalius Sihanukas sugebėjo stoti į taikų, gerų santykių su Paryžiumi lengvi-

⁸ Pin Yathay, *L'Utopie meurtrière: un rescapé du génocide cambodgien témoigne*, Bruxelles, Complexe, 1989, p. 321.

⁹ Apie Demokratinės Kampučijos (oficialus raudonųjų khmerų valstybės pavadinimas) pogromus geriausi neseniai parašyti darbai yra: David P. Chandler, *The Tragedy of Cambodian History: Politics, War and Révolution since 1945*, New Haven, Yale University Press, 1991; ir Marie-Alexandrine Martin, *Le Mal cambodgien: histoire d'une société traditionnelle face à ses leaders politiques*, 1946-1987, Paris, Hachette, 1989.

namą „žygį dėl nepriklausomybės“, kuris, apvainikuotas sėkme, aplenkė kairiųjų pažiūrų priešininką. Bet, prasidėjus susirėmimams tarp Vietnamo komunistų ir JAV, subtilus politinis žaidimas, kuriuo princas pamėgino išsaugoti Kambodžos neutralitetą, sukėlė kuo toliau, tuo didesnę užsienio nepasitikėjimą juo ir nesupratimą savo šalies viduje.

1970 m. kovą jo vyriausybė ir Asamblėja, palaimintos Amerikos slaptųjų tarnybų (bet, regis, jos pačios to neorganizavo), nuverčia princą nuo sosto. Tas nepastūmėjo visos šalies į karą, išskyrus baisius pogromus prieš vietnamiečių mažumas (apie 450 000 žmonių, kurių du trečdaliai turėjo pasitraukti į Pietų Vietnamą), komunistinio Vietnamo atstovybių deginimus ir pagaliau ultimatumą (visai beprasmi) „užsienio armijai“ išeiti iš šalies. Hanojus, kuris staiga apsižiūrėjo nebeturįs kito sąjungininko Kambodžoje, tik raudonuosius khmerus, nusprendė juos palaikyti (ginklais, patarėjais, kariniu parengimu Vietnamė). Hanojus laukė, kada galės raudonųjų khmerų, tiksliau, Sihanuko, pažeminto ir pasiruošusio sąjungai su vakarykščiu pikčiausiu savo priešu, vardu okupuoti didžiąją šalies dalį. Vietiniai komunistai, patarti Pekino ir Hanojaus, pasiskubino jam po kojomis patiesti raudoną kilimą, bet neužleido nė menkiausios vietos šalies vidaus pasipriešinimo kontrolėje. Komunistai, formaliai - „rojalistai“, sukilo prieš gana formalią Khmerų respubliką¹⁰. Ši, turinti mažesnę karinę pajėgumą nei Šiaurės Vietnamas ir nesugebanti pasinaudoti dideliu Sihanuko nepopuliarumu viduriniuose miestiečių ir intelektualų sluoksniuose, gavo labai greitai prašyti amerikiečių pagalbos (bombardavimu, kariniais patarėjais) ir susitaikyti su beprasme Pietų Vietnamo sausumos pajėgų intervencija.

Po Chenla II operacijos katastrofiško žlugimo, kai 1972 m. pradžioje žuvo geriausi respublikos armijos daliniai, karas virto nesibai giančia agonija, nuolatos siaurėjo ratas apie pagrindines, maistu avialinių aprūpinamas, miestų zonas, kuo toliau, tuo sunkiau galinčias palaikyti ryšį su kitomis zonomis, vien tik avialinijomis. Bet arier-

¹⁰ Kuriai vadovavo generolas (o netrukus ir maršalas) Lon Nolas.

gardo mūšiai vis vien buvo destruktivūs, nešantys mirtį, o ypač destabilizuojantys gyventojus, kurie, skirtingai nuo vietnamiečių, nieko panašaus niekadoms nebuvo patyrę. Amerikiečių bombonešiai numetė mūšio zonos 540 000 tonų sprogmenų, pusę jų - šeši mėnesiai po Kongreso uždraudimo juos panaudoti (1973 m. rugpjūtį). Bombardavimai sulėtino raudonųjų khmerų skverbimąsi, bet paliko jiems kaimuose daugybę rekrutų, apimtų neapykantos JAV; respublikos padėtį dar labiau destabilizavo masiniai bėglių antplūdžiai į miestus (be abejonės, trečdalis iš aštuonių milijonų Kambodžos gyventojų¹¹), vėliau tai padėjo raudoniesiems khmerams pagrįsti miestų gyventojų evakuaciją ir leido nugalėtojams paskleisti didelį melą, svarų jų propagandos argumentą: „Mes nugalėjome pačią stipriausią pasaulio valstybę, taigi mes pergalingai sutriuškinsime bet kokį vietnamiečių pasipriešinimą“ ir t. t.¹²

1975 m. balandžio 17 d. Pnompenio ir paskutinių respublikos miestų užkariavimas nebuvo staigmena, net ir pralaimėjusiems beveik palengvėjo: buvo manoma, kad nieko negali būti blogiau už šį žiaurų ir nereikalingą karą. Ir vis dėlto... Raudonieji khmerai nelaukė savo pergalės, kad parodytų stulbinantį išradingumą pačioms kraštutiniausioms priemonėms ir žiaurumams. Kuo toliau šalis buvo „laisvinama“, tuo daugiau joje atsirado „perauklėjimo centrų“, vis mažiau ir mažiau tesiskiriančių nuo „įkalinimo centrų“, iš principo skirtų labiausiai užkietėjusiems „kriminaliniams nusikaltėliams“. Be abejonės, iš pradžių jie buvo įkurti pagal šeštojo dešimtmečio Vietmino kalinių stovyklų modelį ir daugiausia skirti Lon Nolo armijos kariškiams. Nė į galvą neatejo čia taikyti Ženevos konvencijas - juk respublikos piliečiai buvo laikomi ne kariškiais, o išdavikais. Tačiau Vietname nebuvo iš anksto planuojamos kalinamųjų, nei prancūzų, nei vietinių

¹¹ Plg. David P. Chandler, *Pol Pot: frère numéro un*, Paris, Plon, 1993 (orig. - anglų k., 1992), p. 142, 162-163 ir 166-167; ir Ben Kieman, *The Pol Pot Regime: Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer rouge, 1975-1979*, New Haven, Yale University Press, 1996, p. 20-25.

¹² Plg. pvz., Haing Ngor, *Une odyssée cambodgienne* (parašyta Rogerio Warnerio), Paris, Fixot-Filipacchi, 1988 (orig. anglų k., 1987), p. 105-106.

gyventojų, žudynės. O Kambodžoje, priešingai, įsigali griežtesnis režimas ir, regis, nuo pat pradžios buvo nuspręsta, kad pati normaliausia bet kokio kalinio dalia yra mirtis. Paimkime Henri Locardo¹³ tirtą pavyzdį. Didelė stovykla, tūkstančio su viršum kalinių, įsteigta 1971 ar 1972 m. Joje uždaryti ne tik kareiviai - priešai, bet ir jų šeimos (tikros ir tariamos), įskaitant vaikus, ir dar budistų vienuoliai, „įtartini“ keliautojai ir t.t. Nežmoniškas elgesys, badas ir ligos greitai pribaigia didžiąją dalį kalinių ir visus vaikus. Dažnos egzekucijos - iki trisdešimties per vieną vakarą¹⁴.

Kiti šaltiniai mus informuoja apie dešimtis tūkstančių išžudytų žmonių per buvusios karališkosios sostinės Oudongo paėmimą 1974 m.¹⁵ O nuo 1973 m. prasidėjo masinės civilių gyventojų deportacijos: apie 14 000 buvo perkelta iš Takeo provincijos į Vietnamo pasienio zonas, bet daugelis pabėgo Pnompenio linkui. Nepavykus mėginimui užimti Kompong Chamą, tūkstančiai šio miesto gyventojų buvo priversti sekti paskui besitraukiančius khmerus¹⁶. Iš Kratijsės, pirmo svarbesnio užkariauto miestelio, buvo išvaryti visi gyventojai. 1973 m. buvo lemiamas momentas išsivaduojant iš Šiaurės Vietnamo globos: pasipiktinęs Kambodžos komunistų partijos atsisakymu dalyvauti derybose amerikiečių išvykimo klausimu (Paryžiaus sutartis, 1973 m. sausis), jis labai sumažino savo pagalbą Kambodžai. Negana to, Vietnamo spaudimas taip sumažėjo, kad Pol Poto¹⁷ komanda įsidrąsino pradėti fiziškai

¹³ Henri Locard, *Tramkâk District in the Grip of the Khmer rouge*, pranešimas kolokviume *Cambodia: Power, Myth and Memory*, Université Monash, 1996 m. gruodis, p. 26-33.

¹⁴ Dėl juos apsidusios paslaptingumo manijos raudonieji khmerai egzekucijas vykdė visada vakarais.

¹⁵ Chandler (1993), *op. cit.*, past. 28, p. 308; Kieman, *op. cit.*, p. 108.

¹⁶ *Ibid.*, p. 167.

¹⁷ Dar grįšime prie „brolio numeris pirmas“; kiti svarbiausi vadovai tuo metu yra Hou Younas, Hu Nimas, Khieu Samphanas („legali“ komunistų partijos Pnompenyje vitrina iki 1967 m visi buvę ministrai) ir pasitraukę į partizaninį karą nuo 1963 m. - Nuon Chea, Sao Phimas, Son Senas, Vorn Vėtas, leng Sary ir Saloth Saro (kitaip vadinamo Pol Potu) žmonos seserys leng Thirith ir Khieu Ponnary. Vos prieš keletą metų jie visi priklausė tai, pačiai, kartai, gimusiai trečiojo dešimtmečio pabaigoje.

naikinti išlikusius gyvus ir grįžusius į Kambodžą „Vietmino khmerus“, buvusius antiprancūziškus rezistentus (apie vieną tūkstantį), išvykusius į Hanojų po Ženevos (1955 m.) sutarčių pasirašymo¹⁸. Savo patirtimi, ryšiais su Vietnamo komunistų partija jie sudarė alternatyvą esamiems vadovams, daugiausia atėjusiems į komunizmą po Indokinijos karo ar grįžimo iš Prancūzijos, kur tada jie mokėsi ir savo kaip kovotojų gyvenimą dažnai pradėdavo prancūzų komunistų partijoje¹⁹. Dabar perrašdami istoriją, raudonieji khmerai primeta Kambodžos komunistų partijos, įkurtos 1960 m., o ne tos, kuri buvo įkurta 1951 m. remiantis Indokinijos komunistų partija, dogmas, perimtas Ho Chi Minho ir orientuotas į Vietnamą. Tikslas - 1951 metų partijos įkūrėjų istorinio legitimumo panaikinimas ir savo partijos paskelbimas lygia Vietnamo komunistų partijai. Pirmieji rimti nesutarimai tarp Vietnamo armijos ir raudonųjų khmerų, regis, buvo pastebėti jau 1973 m.²⁰

Gyventojų deportacijos ir suskaidymas (1975-1979)

Tuo pat po pergalės sekęs visiškas Pnompenio ištuštinimas²¹ sukrėtė tiek jo gyventojus, tiek pasaulinę opiniją, visi pirmą kartą suvokė, kad Kambodžoje vyksta nepaprasti įvykiai, netgi jei Pnompenio gyventojai dar mėgino patikėti savo naujųjų šeiminių pasiūlymams: atseit reikia apsaugoti gyventojus nuo amerikiečių bombardavimų, aprūpinti juos maisto produktais. Miestų evakavimas, kuris galbūt istorijoje liks kaip režimo „parašas“, buvo nepaprastas

¹⁸ Kieman, *op. cit.*, p. 108.

¹⁹ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 63-64.

²⁰ Serge Thion, *Chronology of Khmer Communism, 1940-1982*, kn. David P. Chandler & Ben Kieman, *Révolution and its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays*, New Haven, Yale University Southeast Asia Studies, 1983, p. 301-302.

²¹ Pasirodo, ši priemonė buvo numatyta 1975 m. sausį, tuo pat metu, kada atsisakyta vietos pinigų, nors banknotai buvo ką tik išspausdinti. Vienintelis tam paprieštaravęs vado-vas, autoritetingasis Hou Younas, buvęs Sihanouko ministras, vienas Kambodžos komunistų Partijos įkūrėjų, „dingo“; praėjus porai mėnesių vyko tam tikras valymas, kuris jau skelbė Pradžią kitiems valymams.

rodos, nekainavęs daug žmonių gyvybių: daugiau kalbama apie gana gerai besijaučiančius ir gerai besimaitinančius gyventojus, kurie su savimi galėjo išsinešti kažkiek atsargų (o ir išsikeisti maisto už tam tinkamus daiktus, pradedant auksu, papuošalais ir... doleriais)²². Tuomet jie dar nepatyrė sistemingų žiaurumų, nors „pavyzdžio dėlei“ nužudytų „užsispyrėlių“ arba gavusių mirties bausmę pralaimėjusių kareivių jau netrūko. Paprastai nebūdavo atimamas deportuojamų gyventojų turtas ir jų namai net nebūdavo apieškomi. Tiesioginės ar netiesioginės evakuacijos aukos - išvaryti iš ligoninių sužeistieji ar operuotieji, seniai arba pavieniai ligoniai; taip pat ir daug savižudybių, kartais - ištisomis šeimomis... - ko gero, aukų bus apie dešimtį tūkstančių²³ iš dviejų ar trijų milijonų sostinės gyventojų ir keletas šimtų tūkstančių iš kitų miestų (nuo 46 iki 54% visų gyventojų buvo išvaryti ant kelių²⁴). Tai - neišgydoma žaizda išlikusiųjų atmintyje. Jie buvo priversti palikti namus ir turtą mažiausiai per 24 valandas, dar apraminti šventvagišku melu²⁵, esą čia - „tik trims dienoms“, siaubo apimti žiūrėjo į tą žmonių srautą, kuriame buvo labai lengva prarasti, neretai visiems laikams, savo artimuosius. Juos varė nepalenkiami kareiviai (*yothea*), kurie niekad nesišypsodavo: iš tikrųjų rajono parinkimas priklausė nuo išvykimo vietos - ir vargas toms šeimoms, kurios tada būdavo išskirtos. Jie turėjo iškęsti žeminančias mirties ir nevilties scenas ir iš raudonųjų khmerų nesulaukė nė menkiausios pagalbos (maisto, slaugymo) per visą tremtį, kai kuriems trunkančią jau ištisas savaites.

Ši pirmoji deportacija sutapo su pirmuoju buvusių miesto zonos gyventojų rūšiavimu prie kelių sankryžų. Jis buvo elementa-

²² Raudonieji khmerai netrukus panaikino khmerų pinigus. Tad gyventojai keisdami pinigus pripažino dolerio monopolį - tokių nelegalių keitimų retai, bet dar pasitaikydavo

²³ Kieman, *op. cit.*, p. 48.

²⁴ Marek Sliwinski, *Le Genocide khmer rouge: une analyse démographique*, Paris.

L'Harmattan, p. 30.

²⁵ Tas leidžia suprasti, jog kai kurie išvyko nieko nepasiėmę su savimi, ypač to, ką būtų galima išsikeisti juodojoje rinkoje, kuri vienintelė vėlesniais mėnesiais ir metais galėjo padėti išlikti gyvam.

rus ir, apskritai paėmus, deklaratyvus: gana nepaaiškinamas, bent jau tuo, kad nežinia kas laukė artimiausiame policijos poste²⁶, nes raudonieji khmerai buvo įsakę sunaikinti visus asmens dokumentus; tas leido daugybei buvusių valdininkų ar kariškių pakeisti savo asmenybę ir, jeigu bus dar lemta, išlikti gyviems²⁷. Prisidengus tuo pretekstu, kad norima eiti tarnauti naujai santvarkai sostinėje arba garbingai sutikti Sihanuką, įvardytą valstybės vadovą iki 1976 m., iš tikrųjų buvo siekiama atrinkti kuo daugiau vidutinio ir aukščiausio lygio valdininkų ir pirmiausia armijos kariškių. Daugelis jų buvo tuojau pat nužudyti arba netrukus žuvo kalėjime.

Silpnas raudonųjų khmerų aparatas dar nepajėgė suvaldyti miesto gyventojų srautų; 1975 m. šis aparatas išaugo iki 120 000 narių ir prijauniančiųjų (dauguma atvejų - naujų), iš kurių pusė - kariai. Dažnai evakuojamiesiems leisdavo įsikurti ten, kur jie norėjo (arba galėjo), tik su sąlyga, kad jie gautų kaimo galvos sutikimą. Kambodža - nei labai didelė, nei labai tankiai gyvenama šalis, ir beveik visi miestiečiai turėjo artimų giminių kaime: daugelis galėjo prisiglausti prie jų ir turėti daugiau šansų išlikti gyvi, bent jau iki kitos deportacijos (žr. žemiau). Apskritai viskas klostėsi ne per blogiausiai: pasitaikydavo, kad kaimiečiai net papjaudavo karvę evakuojamųjų garbei²⁸ ir dažnai padėdavo jiems įsikurti. Sprendžiant iš liudijimų galima pasakyti, kad iki santvarkos sužlugimo būta, bent jau gana dažnai, tiek savitarpio pagalbos arba mainų, tiek ir priešiško - ypač iš pradžių; nedaug fizinių išsityčiojimų naujokų „krikštynose“ ir spontaniškų nužudymų²⁹. Santykiai, rodos, buvo itin draugiški su Loeu khmerais (nuošalių rajonų etninė

²⁶ Reikia manyti, kad dogmatiškas priešiškus visam tam, kas parašyta nerevoliucijai, arba perdirbtos į popierių cigaretėms), nustelbė visus kitus požyrius.

²⁷ Plg. Pin Yathay, *op. cit.*, p. 60-64; Haing Ngor, *op. cit.*, p. 102-103.

²⁸ Channo, Phnom Penh Post (toliau - PPP), 1995 m. balandžio 7 d., p. 5.

²⁹ Plg., pvz., Pin Yathay, *op. cit.*, p. 57, 94 ir 209-211.

mažuma³⁰). Tas faktas, kad pas juos raudonieji khmerai įsteigė savo pirmąsias bazes ir į juos ypač palankiai žiūrėjo valdžia, bent jau iki 1977 m., leidžia daryti išvadą, jog kitur dažnai auganti įtampa tarp naujųjų atvykėlių ir vietinių valstiečių kilo dėl didelių nepriteklių, kur vienam papildoma burna reiškė badą kitam. Tokia padėtis niekadose neskatina altruizmo³¹ ...

Miestiečių antplūdis paralyžiavo kaimo gyvenimą, sutrikdė pušiausvyrą tarp išteklių ir suvartojimo: derlingose 5-ojo rajono (šiaurės vakaruose) ryžių plantacijose prie vietinių 170 000 gyventojų prisidėjo 210 000 atvykėlių³². Negana to, KKP padarė viską, kad sukiršintų *Pracheachon Chah* - senuosius, arba pagrindinius, gyventojus, kartais dar vadinamus „70“, nes jie buvo kontroliuojami raudonųjų khmerų nuo pat karo pradžios, - ir *Pracheachon Thmei* - naujuosius gyventojus, arba „75“, arba dar „balandžio 17“. KKP kursė „proletarų patriotų“ „klasinę neapykantą“ „imperialistų kapitalistų liokajams“. Ji nustatė išskirtinę teisę arba, dar tiksliau, vieni tik senieji, maža gyventojų dalis, turėjo kai kurias teises, iš pradžių - teisę dirbti privatų žemės sklypą, vėliau - teisę pavalgyti privalomoje valgykloje anksčiau ir geriau už kitus; ir papildomai kartais - teisę dalyvauti vienintelio kandidato „rinkimuose“. Tai kompleksiškas *apartheidas*: žmonės, priklausę skirtingoms kategorijoms, ne tik neturėjo teisės tuoktis, bet ir kalbėtis bei gyventi vienuose namuose; kiekviena gyventojų grupė buvo užregistruota skirtingame kaimo kvartale³³.

Kiekvienoje iš dviejų didelių gyventojų grupių vidiniai prieštaravimai vis didėjo. Senieji darė viską, kad „varginguosius valstiečius“ su priešintų su „žemvaldžiais“, „turtiniais valstiečiais“ ir buvusiais komersantais (netrukus kolektyvizacija tapo visuotinė). Naujieji, ne

³⁰ Usha Welaratna, *Beyond the Killing Fields: Voices of Nine Cambodian Survivors in America*, Stanford, Stanford University Press, 1993, p. 78.

³¹ Senujų / Naujųjų raportų pagrindinis aptarimas, ir. Kieman, *op. cit.*, p. 210-215

³² Kieman, *op. cit.*, p. 219.

³³ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 92.

valdininkai, visiški bemoksliai, buvo atskirti nuo buvusių valstybės tarnautojų ir intelektualų. Šių dviejų pastarųjų kategorijų likimas apskritai buvo nelaimingas: palengva ir kaskart giliau brendant į hierarchiją, jos abi buvo „valomos“, neretai tol, kol visiškai išnykdavo, o nuo 1978 m. prie jų dažnai būdavo priskiriamos ir moterys su vaikais.

Tačiau KKP vadovams nepakako beveik visiško Kambodžos gyventojų suvalstietinimo: nepraėjo nė keli mėnesiai nuo naujųjų įsikūrimo, ir labai didelė dalis jų turėjo vėl leisti į naujas deportacijos vietas, tik šį kartą neturėdami nė menkiausio balso; 1975 m. vien tik rugsėjį keletas šimtų tūkstančių žmonių pasitraukė iš Rytų ir Pietvakarių zonų į Šiaurės vakarus³⁴. Neretai trys ar keturios deportacijos seka viena paskui kitą, neskaitant „darbo brigadų“, į kurias įtraukiamas, kartais keliems be pertraukos mėnesiams, jaunimas ir neturintys mažamečių vaikų suaugusieji, kurie išvyksta dirbti toli nuo jiems priskirto gyventi kaimo. Tuo valdžia siekė keturių tikslų: sutrukdyti bet kokiam ilgai trunkančiam, politiškai pavojingam ryšiui tarp naujųjų ir senųjų, ir netgi tarp pačių naujųjų³⁵; „proletarizuoti“ pastaruosius, trukdant išsinešti skurdžią mantą³⁶ ir neleidžiant nuimti jų pačių pasėto derliaus; visiškai kontroliuoti gyventojų srautus, leidžiant pradėti menkai apgyvendintose, šalies periferijoje esančiose kalnų ir džiunglių vietovėse kapitalinius žemės darbus; pagaliau, be abejo, išnaikinti kuo daugiau „nereikalingų burnų“. Todėl naujos evakuacijos (kartais pėsčiomis, geriausiu atveju - vežimu arba sausakimšais ir lėtaeigiais traukiniais, kurių gali tekti laukti visą savaitę) tapo tikru išbandymu žmonėms, kuriuos nuo dabar pradėjo labai prastai maitinti ir kurių vaistų atsargos išseko.

³⁴ Kieman, *op. cit.*, p. 97.

³⁵ Pin Yathay mini sužlugusius pabėgimo arba maišto planus dėl staigaus gyventojų sujudimo.

³⁶ Kartais viskas baigdavosi tuo, kad iš asmeninių daiktų leisdavo pasiimti tik stiklainį ir šaukštą; žr. Charles H. Twining, *The Economy*, kn. Karl D. Jackson (sud.) *Cambodia 1975-1978: Rendezvous with Death*, Princeton, Princeton University Press, 1989, p. 121.

„Savanoriška“ migracija buvo ypač retas atvejis. Naujiesiems dažnai būdavo siūloma „grįžti į jų gimtąjį kaimą“ arba vykti į lengvesnį kooperatyvą, kur ne tokios kenksmingos sąlygos, geresnis maitinimas. Savanoriai (o dažnai ir didelis jų skaičius) visada likdavo apgauti ir atsidurdavo dar niūresnėje aplinkoje, kur dar labiau gresia mirtis. Pin Yathay, pats būdamas auka, šitaip iššifravo visą esmę: „Iš tikrųjų tai buvo psichologinė apklausa norint nustatyti individualius polinkius. [...] Šitaip miestietis parodydavo, kad dar nėra tų nereikalingų polinkių atsikratęs. Ir patvirtindavo esąs reikalingas dar griežtesnio ideologinio gydymo kokiame nors kaime, kur gyvenimo sąlygos sunkios ir atšiaurios. Pasiskelbę savanoriais, mes patys atsisakydavome savęs. Tokio-mis veiksmingomis priemonėmis raudonieji khmerai išaiškindavo pačius nepastoviausius, mažiausiai patenkintus savo likimu žmones“³⁷.

Didžiųjų valymų ir žudynių metas (1976-1979)

Viskas vyksta taip, kad rūšiuojanti ir naikinti visuomenei pri-mesta beprotybė pamažėle pasiekia ir valdžios viršūnę. Matėme, kad „provietnamietiška“ nusiteikę asmenys ir Hou Younas buvo iš anksto pašalinti; 1975 m. gruodį buvo prisiminti „karališkosios vy-riausybės“ diplomatai, kurie ne visi buvo komunistai, ir visi, išskyrus du, kankinami, vėliau jiems įvykdyta mirties bausmė³⁸. Bet Kambo-džos komunistų partijoje, kuri, regis, niekada nežinojo, kas yra regu-liari veikla, nuolat kildavo įtarinėjimų išdavystė dėl gana plačios skirtin-gų zonų autonomijos (todėl armija susivienijo tik po balandžio 17 d.), vėliau - dėl akivaizdaus ekonomikos žlugimo, dar vėliau, pradedant 1978 m., - dėl lengvai laimėtų vietnamiečių kontratakų pasienyje.

1976 m. rugsėjį areštavus Keo Meas, kuris KKP hierarchijoje buvo „Nr. 6“, partija pasijuto tarsi nuolatos sparčiau graužiama iš vidaus. Niekada nebuvo jokių teismų ar netgi aiškių kaltinimų, o visi

³⁷ Pin Yathay, *op cit.*, p. 120.

³⁸ Julio Jeldres, Sihanouko patarėjo, liudijimu, žr. *PPP*, 1996 m. rugsėjo 20 d.

įkalintieji būdavo nužudomi siaubingose kančiose; vien jų „išpažintys“ mums parodo, kokius kaltinimus jiems buvo galima primesti, tačiau kuo jų veikla skyrėsi nuo Pol Poto linijos, taip ir liko neaišku; be abejo, tuo buvo siekiama „sutraiškyti“ visus, kurių ryškumas, nors menkiausias mąstymo savarankiškumas arba bendrumas su Vietnamo komunistų partija (o gal dar ir su kiniškąja „Ketverto gauja“, kaip, pvz., Hu Nimo) vieną dieną galėjo tapti grėsme Pol Poto pirmenybei³⁹. Paranoja primena baisiausių stalinizmo protrūkių karikatūrą. Taigi KP kadru mokymosi sesijoje, kaip tik prieš patį valymą, „Centras“ savo reikavimuose primena „žiaurią ir negailestingą, mirtiną kovą su klasiniu priešu [...], ypač mūsų gretose“⁴⁰. Partijos mėnesiniame žurnale *Tung Padevat* („Revoliucinės vėliavos“) 1978 m. liepą rašoma: „Mūsų gretose visur yra priešų: centre, generaliniame štabe, zonose, pagrindiniuose kaimuose“⁴¹. Ir šiuo periodu penki iš trylikos aukščiausių pareigūnų bei dauguma rajoninių sekretorių⁴². 1975 m. spalį patiria egzekucijas. Du iš septynių naujosios 1978 m. vyriausybės narių sušikviduoti dar prieš 1979 m. sausį. Valymas visur ir visada: pakanka trijų skundų, kad esi „Amerikos slaptųjų tarnybų agentas“, ir būsi areštuotas – tuo paaiškinamas kvotėjų užsispyrimas per kvotas verčiant savo „stambias žuvis“ rašyti išpažintį po išpažinties (Hu Nimas turėjo parašyti septynias iš eilės), nesvarbu, kokios priemonės naudojamos tam tikslui pasiekti⁴³... Tariamieji sąmokslai be perstojo plečiasi, „tinklai“ susiraizgo. Įnirtinga neapykanta Vietnamui praranda bet kokią realybės jausmą: vienas gydytojas kaltina save buvus „Vietname veikiančių Amerikos slaptųjų tarnybų bendradarbiu – 1956 m. jį užverbavęs Hanojuje vienas turistu apsimetęs amerikiečių agentas“⁴⁴. Žmonių lik-

³⁹ Chandler (1993), op. cit., p. 205-209.

⁴⁰ Kieman, op. cit., p. 33. ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴

⁴¹ Chandler (1991), op. cit., p. 298.

⁴² Juos galima palyginti su mūsų (Prancūzijos. - *Vert. past.*) departamentais: kiekviena zona jų turi po penkis.

⁴³ Chandler (1993), op. cit., p. 207.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 209; Chandler (1991), op. cit., p. 295.

vidavimas įsisuka į kooperatyvus, ir nenuostabu, dabar manoma, kad vienoje tik apygardoje iš 70 000 gyventojų su Amerikos slapto-siomis tarnybomis bus bendradarbiavę 40 000 išdavikų⁴⁵.

Vis dėlto Rytų zonoje, o ne kur nors kitur, padėtis paėmus valdžią ėmė panėšėti į genocidą. Priešiškas Vietnamas buvo arti, o karinis bei politinis vadas Sao Phimas įgijęs tvirtą vietinę valdžią, - unikalus reiškinys: vietinių kadrų maištas prieš Centrą peraugo į trumpą pilietinį karą 1978 m. gegužę-birželį. Balandį 409 Rytų kadrai uždaryti Tuol Slengo centriniame kalėjime; birželį, pamatęs, kad pralaimėjo, Sao Phimas nusižudė; jo žmona ir vaikai nužudyti jo laidojimo apeigų metu; zonos armijos likučiai pamėgino sukilti, pas-kui perėjo į Vietnamą ir ten sudarė Vieningąjį nacionalinio išsigelbė-jimo frontą, kuris lydės Hanojaus armiją į Pnompenį. Nors Centras šventė pergalę, jis pasmerkė mirčiai šiuos „vietnamiečius khmerų kūnuose“, t. y. Rytų zonos gyventojus. 1978 m. gegužės- gruodžio mėnesiais nuo 100 000 iki 250 000 žmonių (iš 1,7 milijono gyvento-jų) buvo išžudyti - pradedant jaunimu ir kariškiais, kurių, pvz., vi-sos 120 šeimų (700 žmonių) buvo iš Sao Phimo gimtojo kaimo; kita-me kaime iš penkiolikos šeimų dvylika dingo, liko gyvi tik septyni žmonės⁴⁶. Išlikusieji gyvi liepos mėnesį buvo vežami sunkvežimiais, traukiniais, laivais į kitas zonas ir ten palengva sunaikinti (tūkstan-čiai nužudyti dar kelionėje): tam juos keistai apvilkdavo *mėlynais* drabužiais (Kinijoje tokius užsako specialiems kroviniams lai-vams), o valdant Pol Potui uniforma turėjo būti juodos spalvos. Ir pamažu, be didelio triukšmo, paprastai nematant kitiems kaimie-čiams, „mėlynieji“ pradingo; Šiaurės rytų kooperatyve, atėjus viet-namiečių armijai, tik šimtas iš trijų tūkstančių „mėlynųjų“ dar buvo gyvi⁴⁷. Režimo žlugimo išvakarėse šie žiaurumai rodo trigubą po-sūkį: moterys, vaikai, seniai išžudomi lygiai taip pat kaip ir suaugę

⁴⁵ Kieman, *op. cit.*, p. 41 8.

⁴⁶ Kieman, *Wild Chickens, Farm Chickens and Cormorants: Kampuchea's Eastern Zone under Pol Pot*, kn. Chandler et Kieman, *op. cit.*, p. 191-197.

⁴⁷ Chandler (1991), p. 296-297; Kieman, *op. cit.*, p. 392-411.

vyrų; senieji žudomi kaip ir naujieji; galų gale apsikrovę darbu raudonieji khmerai verčia gyventojus, įskaitant ir „75-uosius“, jiems padėti susidoroti su jų užduotimi. „Revoliucija“ tikrai kraustėsi iš proto ir dabar grasino praryti kambodžiečius visus iki vieno.

Kad raudonųjų khmerų valdžia didelę dalį kambodžiečių įstūmė į neviltį, rodo bėgimas iš šalies: neskaitant atvykusiųjų (negausių) 1975 m. balandį, Tailande priskaičiuojama 23 000 pabėgėlių nuo 1976 m. lapkričio⁴⁸. 1977 m. spalį apie 60 000 kambodžiečių atsiduria Vietname⁴⁹. Tačiau sugauto pabėgėlio laukianti mirties bausmė, įsivaizduojamas dienų dienas, jei ne savaites, trunkantis klaidžiojimas po nesvetingas džiungles, o dar ir visiškas išsekimas atbaidė nuo pabėgimo daugelį tų, kurie jį buvo planavę⁵⁰. Tik saujelė bėglių (keturi iš dvylikos Pin Yathay grupėje, kuri kruopščiai ruošėsi tam iš anksto) pasiekė savo tikslą.

Po dvidešimt mėnesių nesiliovusių pasienyje pavienių konfliktų, iš pradžių slepiamų, vėliau, nuo 1978 m. sausio, atvirų, 1979 m. sausį vietnamiečių atvykimą dauguma kambodžiečių pajuto kaip „išlaisvinimą“ (toks oficialus pavadinimas išliko iki šiolei); simboliška, kad Samlauto vietovės kaimiečiai (1967 m. sukilimo „didvyriai“), kaip ir daugelis kitų, nugalabijo nespėjusius pasprukti raudonųjų khmerų pareigūnus⁵¹. Šie žvėriškai siautėjo iki paskutinio momento: daugumoje kalėjimų⁵², pvz., Tuol Slenge, nebeliko ką išlaisvinti. Tegul daugelis vėliau nusivils, tegul, tarkim, Hanojaus ketinimai iš pradžių nebuvo žmogiški, tačiau niekas negali paneig-

⁴⁸ Kiernan, *op. cit.*, p. 144.

⁴⁹ Daugelio liudijimais (ypač Chandlerio, 1993, p. 276), kai kurie buvo grąžinami į Kambodžą - kartais išmainyti į gyvulius, o greičiausiai - pasiūsti į mirtį, net *jei ir buvo jau prasidėję mūšiai*.

⁵⁰ Žr., pvz., Pin Yathay, *op. cit.*, p. 347-402.

⁵¹ Y. Phandara, *Retour à Phnom Penh: le Cambodge du génocide à la colonisation*, Paris, A. M. Métailié, 1982, p. 228.

⁵² Henri Locard, *Le Goulag khmer rouge*, Note de l'université Lyon-2, 1995, p. 17, iš *Communisme*, Nr. 47-48, 1996, p. 127-161.

ti tuomet nenuginčijamo fakto: raudonųjų khmerų veiksmams, ypač 1978 m., pakrypus kita vaga, galybę žmonių nuo mirties išgelbėjo vietnamiečių šarvuotųjų divizijos. Pamažėle šalis vėl galėjo atsiesti gyvenimui, žmonės palengva vėl ėmė laisvai nevaržomi kurti, dirbti savo laukus, tikėti, mokytis, mylėti...

Martirologo variantai

Siaubui patvirtinti skaičiai nereikalingi. Viso to, ką jau pasakėme, ką dar būsime priversti pasakyti, be abejo, pakanka Kambodžos komunistų partijos režimui apibūdinti. Belieka nusakyti skaičiais, t. y. suprasti: netgi, tarkim, jei *jokia* gyventojų kategorija nebuvo sunaikinta, tai į ką buvo labiausiai taikytasi? Kur ir kada visa tai vyko? Kokią vietą užima Kambodžos tragedija tarp visų šio amžiaus tragedijų ir jos pačios istorijoje? Panaudojami įvairūs metodai (demografijos, kiekybinių mikrostudijų, pasakojimų, liudijimų), kurių nė vienas, paimtas skyrium, nėra pakankamas, leidžia artėti prie teisybės.

Du milijonai mirčių?

Prieš imantis neišvengiamos užduoties įvertinti situaciją reikia susitarti, kad „furšetė“* yra plati sąvoka, gerokai per plati - tai, kas jau gali būti laikoma reikšminga kalbant apie visą įvykį: kuo sunkiau suprasti žudynes, tuo kebliau jas išreikšti skaičiais. Pernelyg daug žmonių būtų suinteresuoti supainioti skirtingomis kryptimis vedančius takelius. Raudonieji khmerai tai padarytų, kad nuneigtų savo atsakomybę; vietnamiečiai bei jų sąjungininkai kambodžiečiai - kad pasiteisintų. Pol Potas per savo paskutinį kaip KKP vadovo pokalbį su

*„Furšetė“ artiler. terminas - vienas iš šaudymo būdų. Čia - dviejų skaičių paklaidos vidurkis. Kitos šio žodžio reikšmės: 1) šakutė; 2) gurmanas, gastronomas; 3) žiedavimas (paukščių); 4) mėgėjas pavalgyti; 5) durtuvas; 6) vaisės su mėsa. - *Vert. past.*

žurnalistu (1979 m. lapkritį) tikino: „tik tai keli tūkstančiai kambodžiečių galėjo mirti dėl mūsų politikos, pagrįstos masiniu liaudies dalyvavimu, taikymo klaidų“⁵³. Khieu Samphanas oficialioje, 1987 m. išleistoje brošiūroje patikslino: 3000 aukų „per apsirikimą“, 11 000 – „Vietnamo agentų“ egzekucijos, 30 000 žmonių nužudė „įsiskverbę Vietnamo agentai“ (*sic*). Tačiau dokumentas patikslina, kad okupantai vietnamiečiai 1979-1980 m. bus nužudę „maždaug 1 500 000“ žmonių; šį skaičių, be abejo, fantastiškai perdėtą, galima laikyti nesąmoningu mirtingumo, prasidėjusio 1975 m. laikotarpiu, pripažinimu ir beveik visą įrašyti į raudonųjų khmerų aktyvą⁵⁴. „Lavonų skaičiaus sumažinimas“ dar akivaizdesnis, kai kalbama apie mirčių *iki* balandžio 17 įvertinimą pilietinio karo metu: 1975 m. birželį Pol Potas paminėjo, be abejo, perdėtą skaičių – 600 000; 1978 m. tas pats skaičius jau buvo „daugiau nei 1,4 milijono“⁵⁵. Raudonųjų khmerų aukų buvęs prezidentas Lon Nolas mini 2 500 000, o buvęs Kampučijos liaudies revoliucinės partijos generalinis sekretorius, esantis valdžioje nuo 1979 m., Pen Sovanas sudarė tą skaičių pagal KLR ir Vietnamo propagandą: 3 100 000.

Dvi pirmosios kiekybinės studijos, laikomos rimtomis, nors ir pripažįstant galimas jų paklaidas, be abejo, yra Beno Kiernano studija, kurioje priskaičiuojama iki 1 500 000 mirusiųjų⁵⁶, ir Michaelio Vickery'o studija, kur autorius pateikia perpus mažesnį skaičių (bet remdamasis iš šalies išvykstančių gyventojų, be abejo, smarkiai besikeičiančiais duomenimis). Stephenas Hederis perima Kiernano duomenis ir juos dalija pusiau – senųjų ir naujųjų skaičius (su tuo

⁵³ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 265.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 322.

⁵⁵ Locard (1995), min. užrašai, p. 8-9.

⁵⁶ Jis ypač remiasi mikrostudijų ekstrapoliacija kalbant apie įvairius gyventojų sektorius: 25% netekčių pabėgėlių šeimose; 35, 41 ir 53% netekčių trijuose kaimuose Demokratinėje Kampučijoje; 42% netekčių viename Pnompenio kvartale (iš kurių tik ketvirtadalis mirė nuo bado ar ligos); 36% – iš vienos grupės Rytų zonoje, turinčioje 350 gyventojų, kurie beveik visi nužudyti.

sunku sutikti), per pusę padalija ir bado bei nužudymų duomenis⁵⁷. Davidas Chandleris, pripažintas specialistas, net neatlikęs analitinio įvertinimo mini nuo 800 000 iki vieno milijono žmonių kaip mažiausią skaičių⁵⁸. Amerikos slaptųjų tarnybų tyrimai, kuriuose remiamasi apytiksliais duomenimis, nurodo bendrą demografinį deficitą (įskaitant sunkumais paaiškinamą gimimų skaičiaus sumažėjimą) iki 3 800 000 žmonių 1970-1979 m. laikotarpiu (taigi 1970-1975 m. karo netektys taip pat įtrauktos) iš maždaug bendro 5 200 000 gyventojų 1979 m. skaičiaus⁵⁹. Remiantis dirbamų ryžių plantacijų palyginimu 1970 m. ir 1983 m., būtų iki 1 200 000 aukų⁶⁰. Marekas Sliwinski neseniai pasirodžiusioje novatoriškoje demografinio pobūdžio studijoje (kurioje pasitaiko spragų, nes nuo septintojo dešimtmečio pabaigos iki 1993 m. nebuvo gyventojų surašymo) kalba apie daugiau nei du milijonus mirčių, o tai sudaro 26% visų gyventojų (natūralus mirtingumas, paprastai siekiantis 7%, neįtrauktas). Sliwinski vienintelis mėgina patikslinti labai išaugusį 1975-1979 m. mirtingumą pagal lytį ir amžių: 33,9% vyrų ir 15,7% moterų; tokį skirtumą galima paaiškinti nužudymais; mirtingumas buvo siaubingas tarp įvairiausio amžiaus žmonių, o ypač jaunimo (34% nuo 20 iki 30 metų amžiaus vyrų, 40% - nuo 34 metų amžiaus vyrų), o vyresnių kaip šešiasdešimt metų abiejų lyčių žmonių mirtingumas - 54%. Kaip ir senosios santvarkos bado ir epidemijų metais, gimstamumas mažėja: 1970 m. - 3%, 1978 m. - 1,1 %⁶¹. Tikra tiesa, kad nė viena šalis iki 1945 m. nebuvo šitaip nukentėjusi. 1990 m. dar nebuvo pasiektas 1970 metų gyventojų bendras skaičius. Gyventojų proporcijos gerokai sutrikusios: vienam vyrui teko 1,3 moters; nuo 1989 m.

⁵⁷ Kieman, *op. cit.*, p. 456-460.

⁵⁸ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 261.

⁵⁹ Craig Etcheson, *The Rise and Demise of Democratic Kampuchea*, Boulder, Westview, 1984, p. 148.

⁶⁰ Leo Mong Hai, Khmerų instituto už demokratiją prezidento, asmeninis pokalbis (1996 m. gruodis).

⁶¹ Sliwinski, *op. cit.*, p. 49-67.

tarp suaugusiųjų 10% našlių vyrų teko 38% našlių moterų⁶². 64% suaugusiųjų buvo moterys, 35% šeimos galvų - motinos. Tokia pat padėtis ir tarp 150 000 kambodžiečių, pabėgusių į JAV⁶³.

Šitiek prarastų gyvybių - beveik tikrai kas septinta, o gal net kas ketvirta ar kas penkta - jau leidžia nesutikti su dažnai skleidžiama nuomone⁶⁴, girdi, nors ir koks nepriimtinas būtų raudonųjų khmerų žiaurumas, dažniausiai jis buvęs kaip skausmo ir pykčio apakintos minios reakcija į „pirmąją nuodėmę“ - amerikiečių vykdomus bombardavimus. Iškart pabrėšime, kad kitos ne mažiau bombarduotos tautos (britai, vokiečiai, vietnamiečiai...) vis dėlto nepuolė šitaip klaidingai žudyti (kartais netgi atvirkščiai). Kad ir kaip baisiai viską būtų nusiaubęs karas, kad ir kokie dramatiškai būtų jo padariniai, iš tikrųjų jie nepalyginami su visu tuo, ką Kambodžos komunistų partija darė *taikos metu*, netgi nekalbant apie paskutinius metus ir pasienio konfliktą su Vietnamu. Pats Pol Potas, kuris neturėjo jokio intereso sumažinti aukų skaičių, mini (nepagrįsdamas šių skaičių) jų buvus iki 600 000. Šį skaičių, kad ir kaip atrodytų keista, perėmė daugelis specialistų; Chandleris daug negalvodamas kalba apie „pusę milijono“ aukų; žuvusių nuo amerikiečių bombardavimų jis mini, remdamasis įvairiomis studijomis, buvus nuo 30 000 iki 250 000⁶⁵.

Sliwinski priskaičiuoja vidutiniškai 240 000 aukų, prie kurių galbūt reikėtų pridėti iki 70 000 civilių vietnamiečių, daugiausia 1970 m. pogromų aukų; jis pamini iki 40 000 žuvusiųjų per bombardavimus (kurių ketvirtis - kariai) ir sako, kad labiausiai bombarduojamos provincijos buvo tos, kurios 1970 m. teturėjo šiek tiek daugiau nei vieną milijoną gyventojų - ir daugelis jų greitai pabėgę

⁶² *Ibid.*, p. 52.

⁶³ Welaratna, *op. cit.*, p. XIX ir 2.

⁶⁴ Apeliuojame j, beje, labai išsamų darbą: William Shawcross, *Sideshow: Nixon, Kissinger and the Destruction of Cambodia*, London, Deutsch, 1979 (vert. į prancūzų k.: *Une tragédie sans importance*, Paris, Balland, 1979); plg. taip pat Kieman, *op. cit.*, p. 20 ir 24.

⁶⁵ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 13 ir 163.

į miestus; ir priešingai, karo laikotarpio „žmogžudystės“, daugiausia raudonųjų khmerų darbas, sudarytų apie 75 000⁶⁶. Žinoma, karas tikrai susilpnino visuomenės pasipriešinimą, sunaikino ar demoralizavo dalį elito ir neįtikėtinais padidino raudonųjų khmerų galią strateginiu tašku pasirenkant tiek Hanojų, tiek ir paiką Sihanuko tuštybę: 1970 m. perversmo autoriai ir krikščioniai iš tiesų turi dėl ko sau priekaištauti. Bet tai nėra kiek nesumažina Kambodžos komunistų partijos (po 1975 m.) atsakomybės; beje, kaip jau sakytą, jėgos panaudojimas tuomet toli gražu nebuvo spontaniškas.

Reikia aptarti ir šių masinių žmogžudysčių *formas*. Keletas rimtų statistinių studijų, nepaisant jų prieštaravimų, mums tai atskleidžia. Priverstinis miestiečių suagrarinimas (deportacijos, išsekimas nuo darbo...) nusinešė daugiausia 40 000 aukų, galbūt gerokai mažiau. O dėl egzekucijų, tai čia duomenys labiausiai nepatikimi. Vidutinis skaičius būtų apie 500 000. Tačiau Henri Locardas savo išvadosė vien tik kalėjimų aukų mini bent 400 000 ar 600 000⁶⁷, o kur dar ne mažiau egzekucijų „vietoje“. Sliwinski kalba apie milijoną žmogžudysčių. Be abejo, ligos ir badas išskynė daugiausia, ko gero, bent 700 000 žmonių⁶⁸; Sliwinski kalba apie 900 000 mirtininkų, turėdamas galvoje ir tiesiogines suvalstietinimo pasekmes⁶⁹.

Aukos ir įtariamieji

Jeigu taip keblu remiantis atskirų vietų tyrinėjimais suvesti bendrus duomenis, tai todėl, kad baisenybės buvo pasiskirsčiusios labai jau nevienodai. Akivaizdu, kad „70-ieji“ kentėjo mažiau nei „75-ieji“ ir konkrečiai - nuo bado, netgi jei ir susidarytų optinė iliuzija dėl to, kad beveik visus publikuotus liudijimus pateikė naujieji. Labai daug aukų tarp buvusių miestiečių: sunkiai surastume nenu-

⁶⁶ Sliwinski, *op. cit.*, p. 42-48.

⁶⁷ Locard (1995), *op. cit.*, p. 10.

⁶⁸ Etcheson, *op. cit.*, p. 148.

⁶⁹ Pagal Sliwinskį, *op. cit.*, p. 82.

kentėjusią šeimą. Taigi kalbama beveik apie pusę visų gyventojų. Antai iš dviejų šimtų šeimų, apgyvendintų viename Šiaurės zonos kaime, iki 1979 m. sausio teišgyveno apie penkiasdešimt žmonių, ir vienintelė šeima buvo praradusi tik senelius⁷⁰. Bet kai kuriose mažesnėse žmonių kategorijose aukų buvo gerokai daugiau. Jau minėta buvusių Lon Nolo administracijos valdininkų ir pirmiausia kariškių medžioklė; vėliau valymai sukrėtė hierarchiją žemyn einančia seka⁷¹. Vieni, regis, tik nepakeičiamieji geležinkelių tarnautojai, dalinai išliko savo vietose, - bet tokiame stoties viršininkui, pasirodo, protingiau bus deklaruoti žemesnę padėtį⁷². Vienuoliai, tradiciškai suvaržyti šiame budistų krašte, sudarė konkurencinę jėgą, su kuria taikstyti negalima; tie, kurie neatsisakė savo religinio statuso, sistemingai naikinami. Antai iš 28 vienuolių grupės, evakuotos į Kandalo provincijos kaimą 1979 m., tik vienas išliks gyvas⁷³. Visoje valstybėje žuvo nuo 60 000 iki 100 000 vienuolių⁷⁴. Dingo be žinios beveik visi spaudos fotoreporteriai⁷⁵ ⁷⁶. Kiek įvairesnis „intelektualų“ likimas⁷⁶. Kartais jie persekiojami vien už tai, kad yra „intelektualai“. Bet dažniausiai, rodos, pakanka jiems atsisakyti vykdyti bet kokią kontrolę ar nesiskirti su simboliniais savo atributais (knygomis ir netgi akiniais), ir jie atleidžiami iš pareigų.

Su senaisiais buvo elgiamasi geriau, ypač maitinimo požiūriu. Laikantis tam tikrų apribojimų jie gaudavo vaisių, cukraus, truputį mėsos; valdant Pol Potui jų racionas buvo dar geresnis ir - beveik negirdėta prabanga - dažnai jie turėdavo teisę į „kietus“ ryžius vie-

⁷⁰ Munthit, *PPP*, 1995 m. balandis, p. 6.

⁷¹ Plg., pvz., Kenneth M. Quinn, *The Pattern and Scope of Violence*, kn. Karl D. Jackson (leid.), *Cambodia 1975-1978: Rendezvous with Death*, Princeton, Princeton University Press, 1989, p. 190.

⁷² Asmeninis pokalbis, 1996 m. gruodis.

⁷³ *PPP*, 1995 m. balandis, p. 7.

⁷⁴ David Hawk, *The Photographie Record*, kn. Jackson, *op. cit.*, p. 212.

⁷⁵ *PPP*, 1995 m. balandžio 7 d., p. 6.

⁷⁶ Pakakdavo būti vidurinėje mokykloje, o kartais - tik mokėti taisyklingai rašyti ir skaityti, kad priklaustytumei intelektualams.

toj universalios skystos ryžių sriubos, kuri tokiai gausybei jų bendrapiliečių buvo bado sinonimas. Raudonieji khmerai, nepaisant savo pretenzijų į kuklų gyvenimą, buvo pirmieji, kurie tuo pasinaudojo. „70-ieji“ kartais turėjo teisę į tikrus dispanserius ir į tikrus, Kinijoje gaminamus, vaistus. Tačiau naudos iš to buvo maža: kaimiečiai, žinoma, nedeportuotieji, dažnai būdavo verčiami eiti sunkų lažą toli nuo namų; darbo valandos sekinančios. Silpna darbininkų klasė, gyvenanti karinės stovyklos, kuri užėmė visą Pnompenį, atmosferoje, taip pat buvo priversta laikytis griežtos drausmės. Maža to, palengva vargingieji valstiečiai, kurie buvo laikomi labiau atsida-
vusiais, pakeitė iki 1975 m. buvusius darbininkus⁷⁷.

1978 m. kai kurie požymiai leidžia numatyti progresyvų barjero tarp naujųjų ir senųjų panaikinimą; pirmiesiems netgi pavykdavo kartais iškopti iki atsakingų pareigų vietos valdžioje. Teigiama interpretacija: tie, kuriems pavykdavo išlikti gyviems, galėjo būti traktuojami kaip sugebantys prisitaikyti prie naujos santvarkos reikalavimų. Liūdnesnės interpretacijos: galėjo būti manoma apie nacionalinės vienybės sustiprinimą konflikte su Vietnamu, panašiai kaip elgėsi Stalinas 1941 m. susidūrus su Vokietija; dėl gausių valymų būtų reikėję užpildyti aibę tuščių vietų, atsiradusių valstybės aparate. Šiaip ar taip, paskutiniaisiais režimo metais apskritai pasunkėjusi represijų situacija verčia galvoti apie apačių niveliavimąsi; be abejo, nuo tada prasideda didumos „70-ųjų“ pastūmėjimas į tylią opoziciją prieš raudonuosius khmerus.

Dvidešimties etninių mažumų grupelių, kurios 1970 m. sudarė mažiausiai 15% visų šalies gyventojų, likimas nebuvo vienodas. Pirmiausia pasireiškė skirtumas tarp *miesto* mažumų (kinų, vietnamiečių) ir *kaimo* mažumų (Chamo musulmonai ežerų ir upių pakrantėse, Loeu khmerai - bendras terminas įvairioms kalnuose ir džunglėse išsimėčiusioms grupėms pavadinti). Pirmieji neatrodė engiami vien dėl to, kad jie miestiečiai, bent jau iki 1977 m. Kaip

⁷⁷ Charles H. Twining, *The Economy*, kn. Jackson, *op. cit.*, p. 134.

žinia, apie 150 000 vietnamiečių buvo išsiųsti į savo šalį savanoriškai⁷⁸ 1975 m. gegužę-rugsėjį; per tai, be abejo, bendruomenė sumažėjo kokia dešimtimi tūkstančių narių, daugiausia iš khmerų su tuoktinių tarpo. Tačiau nuo tol knietėjo išvengti raudonųjų khmerų globos tiek, kad gana daug khmerų užsinorėjo „virsti“ vietnamiečiais, - tas tada neatrodė per daug pavojingas dalykas. Beje, deportacijos vietose nepasitaiko miesto mažumų ir kitų buvusių miestiečių diskriminacijos; bendras išbandymas netgi duoda pradžią naujam susicementavimui: „Kambodžiečiai iš miestų, kinai ir vietnamiečiai buvo surinkti kaip pakliuvo, juos begėdiškai apšaukus „naująja liaudimi“. Mes visi buvome broliai. Užmiršome nacionalinius prieštara-vimus ir senas nuoskaudas [...]. Labiausiai nusivylę tikriausiai buvo kambodžiečiai. Jie šlykštėjosi savo tėvynainių nedorais darbais ir sa-vais budeliais - raudonaisiais khmerais. [...] Mes negalėjome susi-taikyti su mintimi, kad mūsų kankintojai turi mūsų tautybę“⁷⁹.

Kaipgi tuomet suprasti tai, kad didelis šių mažumų procentas ne-išgyveno esant raudonųjų khmerų režimui? Manoma, kad išmirė maž-daug 400 000, t. y. 50%, kinų⁸⁰, o vietnamiečių, išlikusių po 1975 m., išmirė dar gerokai daugiau; Sliwinskis nurodo 37,5% mirusių vietna-miečių ir 38,4% kinų⁸¹. Atsakymą rasime palyginę šiuos skaičius su kitų aukų grupių skaičiais: Sliwinskio teigimu, 82,6% respublikos armijos karininkų, 51,5% su aukštojo mokslo diplomais ir ypač 41,9% Pnompenio gyventojų dingo⁸². Panašus skaičius ir dingusiųjų iš ma-žumų: jos buvo persekiojamos kaip „ultramiestietiškos“ (1962 m. Pnompenyje buvo 18% kinų, 14% vietnamiečių⁸³) ir antra, kaip „ul-tramerkantiliškos“ - daugelis nesugebėjo laiku nuslėpti savo buvu-

⁷⁸ Du kartus mažiau nei 1970 m., Lon Nolo laikais.

⁷⁹ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 169.

⁸⁰ Kieman, *op. cit.*, p. 295, minint išsamią Stepheno Hederio bylą.

⁸¹ Marek Sliwinski, *op. cit.*, p. 77.

⁸² *Ibid.*, p. 76.

⁸³ François Ponchaud, *Social Change in the Vortex of Révolution*, kn. Jackson, *op. cit.*,

sios socialinės padėties. Jų turtingumas, - dažniausiai jie būdavo turtingesni už khmerus, - kartu buvo ir pliusas (juodosios rinkos dėka tai, ką buvo galima išsinešti su savimi, padėjo išlikti gyvam⁸⁴), ir grėsmė, nes virsdavo geru „taikiniu“ naujiesiems šeiminkams. Bet šie, būdami nuoseklūs komunistai, pirmenybę teikė klasių kovai (arba jos įsivaizdavimui), o ne rasių ar tautų kovai.

Tatai dar nereikia, kad raudonieji khmerai nebūtų pasinaudoję ir piktnaudžiavę nacionalizmu ir ksenofobija. 1978 m. Pol Potas tvirtino, kad Kambodža kūrė socializmą be jokio modelio, ir jo oficiali kalba, pasakyta Pekine Mao Zedongo garbei (1977), nebuvo transliuojama Phompenyje. Neapykanta Vietnamui, „vaigiui“, XVIII a. iš Kampučijos pavogusiam Kromą (ir prijungusiam prie Kochinchinos), palengva tampa pagrindine propagandos tema - ir praktiškai vienintele iki šiol išlikusia priežastimi, kurią patvirtino raudonieji khmerai. Nuo 1976 m. vidurio Kambodžoje pasilikę vietnamiečiai sugaunami į spąstus: jiems uždraudžiama išvykti iš šalies. Pasitaiko vietinio masto žudynių. Jos įsivyrąja (tarp sumažėjusių gyventojų, neužmirškime) po 1977 m. balandžio 1 d. Centro direktyvos, kuria nurodyta suimti ir atiduoti centrinio saugumo tarnybų žinion visus vietnamiečius, o kad neprašautų pro šalį, - ir jų draugus bei vietnamietiskai kalbančius khmerus. Kratijs provincijoje, kur jau buvo prasidėję karo veiksmai, turėjimas nors vieno vietnamiečio tarp savo protėvių reiškė pasmerkimą, nes valdžios pareigūnai (*Yvon*) vietnamiečius laikė „istoriniais priešais“⁸⁵. Tokioje atmosferoje 1978 m. apšaukti visus Rytų zonos gyventojus „vietnamiečiais khmerų kūnuose“ reiškė jiems tą patį kaip ir mirtį.

Sliwinskio nuomone, iš etninių ar religinių grupių nuo žudymų labiausiai buvo nukentėjusi kambodžiečių katalikų saujelė: 48,6%

⁸⁴ Bet Pin Yathay kalba apie kinus, mirusius iš bado dėl to, kad pagailėjo išmainyti savo suldyto aukso plokštelių į keletą dėžučių ryžių... (*Op. cit.*, p. 231.)

⁸⁵ Kieman, *op. cit.*, p. 297-298.

pradingusiųjų⁸⁶ dėl miesto gyventojų statuso, prie kurio dar prisidėjo etniškumas, dažnai vietnamietiškas, ir bendrumas su „kolonialiniu imperializmu“. Viskas tam, kad įtikytų... Pnompenio katedra buvo vienintelis nuo žemės paviršiaus visiškai nušluotas pastatas. Etninės mažumos buvo priverstos neigti savo pačių asmenybę. Pagal dekretą „Kampučijoje yra viena nacija ir viena kalba - khmerų. Nuo šiolei skirtingos nacionalinės mažumos Kampučijoje nebeegzistuoja“⁸⁷. Vis dėlto „kalniečiai“ (Loeu khmerai), mažytės miškų medžiotojų grupelės, iš pradžių veikiau buvo pamalonintos nei nukriaustos: pas juos Kambodžos komunistų partija įkūrė savo pirmąsias bazes ir ten sukomplektavo didelę dalį savo pirmosios kariuomenės. Bet baigiantis 1976 m. kalnuotų vietovių kaimai buvo sugriauti dėl manijos didinti ryžių produkciją, jų gyventojai buvo priversti įsikurti slėnių pakraščiuose, o tai iš pagrindų pakeitė jų gyvenimo būdą ir jiems buvo tikra tragedija⁸⁸. 1977 m. vasarį Pol Poto sargybiniai jarai buvo areštuoti, vėliau - likviduoti.

Chamams, nuo senų senovės pagrindinei etninei mažumai, kurių 1970 m. buvo 250 000, žemdirbių ir ypač žvejų, teko išskirtinė dalia, turint galvoje jų musulmonišką religiją. Dėl puikių karių reputacijos „išlaisvinimo karo“ pradžioje raudonieji khmerai jiems gerinosi; paprastai jie priklausydavo seniesiems, nors susilaukdavo priekaištų dėl per dažnos komercinės veiklos (didelę dalį kambodžiečių jie aprūpindavo žuvimi). Bet nuo 1974 m. Pol Potas slapta įsakė išskaidyti jų kompaktiškus kaimus - pamažu tai ir buvo įgyvendinta. 1976 m. visi chamų kilmės valdžios pareigūnai išvaryti iš savo postų. Nuo 1975 m. raudonųjų khmerų nurodymu chamai „privalo pasikeisti pavardę, pasivadinti panašiomis į khmeriškas pavardėmis. Naikinamas chamų mentalitetas. Tie, kurie nepaklus šiai

⁸⁶ Sliwinski, *op. cit.*, p. 76.

⁸⁷ Cit. Elizabeth Becker, *Les Larmes du Cambodge - l'histoire d'un auto-génocide*, Paris, Presses de la Cité, 1986, p. 242.

⁸⁸ Plg. Nisetho, evakuoto į Pnongo kaimą, liudijimą, iš Welaratna, *op. cit.*, p. 180.

tvarkai, patirs liūdnas paskemes"⁸⁹: Šiaurės vakarų zonoje galėjai būti nužudytas vien dėl to, kad kalbi chamų kalba. Moterims uždrausta nešioti sarongą (tam tikrą sijoną) ir ilgus plaukus.

Bet sunkiausias dramas sukėlė mėginimas išrauti iš šaknų islamą. Nuo 1973 m. „išlaisvintose“ zonose griauamos mečetės, draudžiama melstis. Nuo 1975 m. gegužės šios priemonės įsigalėjo. Koranai renkami ir deginami, mečetės paverčiamos kito tikėjimo maldos namais arba visiškai sugriauamos. Birželį trylika garsių musulmonų autoritetų patyrė egzekucijas, vieni už tai, kad, užuot ėję į politinį mitingą, meldėsi, kiti - kad reikalavo teisės į religinę santuoką. Dažnai juos versdavo pasirinkti vieną iš trijų: auginti gyvulius, valgyti kiaulieną ar mirti, - ironija, nes daugelis kambodžiečių metų metus jos nematė ant savo stalo. Chamus du kart per mėnesį versdavo valgyti kiaulieną (kai kurie po to prisiversdavo išvemtį viską, ką buvo suvalgę). Ypatingai terorizuojami buvę vienuoliai išmirė: iš vieno tūkstančio *haju*⁹⁰ teliko gyvų apie trisdešimt. Skirtingai nuo kitų kambodžiečių, chamai dažnai sukildavo, o tai išprovokuodavo žudynes⁹¹. 1978 m. antroje pusėje, kai chamai jau sutiko valgyti kiaulieną⁹², raudonieji khmerai pradėjo sistemingai naikinti gausias chamų bendruomenes, įskaitant moteris ir vaikus. Benas Kiernanas mini apie 50% mirusių chamų, Sliwinski - 40,6%⁹³.

Variacijos erdvėje ir laike

Mirčių skaičius ne visur buvo vienodas. Sliwinskio nuomone, 1979 m. išgyveno 58,1% Phnompenio gyventojų (taigi būtų maždaug

⁸⁹ Becker, op. cit., p. 249.

⁹⁰ Po to, kai grįžo iš maldininkų kelionės į Meką.

⁹¹ Išskyrus priešingą pastabą, ši informacija apie chamus paimta iš nuodugnios Kiernano studijos, op. cit., p. 252-288.

⁹² Kiernan, op. cit., p. 428-431.

⁹³ Sliwinski, op. cit., p. 76.

1 milijonas mirusiųjų, pusė visų gyventojų); išgyveno 71,2% - Kompong Chamo (kitos tirštai gyvenamos provincijos) gyventojų, už tai Odar Mean Chhey (beveik ištuštėjusioje Šiaurėje) išgyveno 90,5% - mirtingumas dėl režimo veiksmų sudarė vos 2,6%⁹⁴. Akivaizdu, kad labiausiai nukentėjo tos zonos, kurios buvo užkariautos vėliausiai, kur gyventojų tankumas pats didžiausias ir kurios arčiausia sostinės (provincijos miestelių evakuacija buvo ne tokia dramatiška). Bet tikimybė išlikti gyvam Demokratinės Kampučijos laikais ypač priklausė nuo to, kurioje zonoje esi (savo noru ar deportuotas). Būti išsiųstam į miškų ar į kalnuotą pramoninės kultūros, kaip džiuatas, zoną (čia praktiškai jau nebebuvo vežami iš rajonų maisto produktai) prilygo mirties nuosprendžiui⁹⁵: nesvarbu, kokia buvo paskyrimo vieta, visur režimas vienodai negailestingai primetė *grosso modoms* pačias gamybos normas, paprastai neteikiant nė menkiausios pagalbos. Kai reikėdavo imtis plėšinių įsisavinimo ar pasistatyti skurdžią lūšną, paskui - vargti darbe badmiriaujant ir dar prisidėdavo dizenterija ar maliarija, alinančios išsekusį organizmą, mirtis siaubte siaubdavo: Pin Yathay nurodo, kad 1975 m. pabaigoje vienoje miesto stovykloje per keturis mėnesius išmirė trečdalis žmonių⁹⁶; Don Ey kaime, kur buvo plėšiama velėna, kilo badas, neliko gimimų, o mirimų skaičius tikriausiai sudarė 80%⁹⁷. Ir priešingai - pakliuvę į išvystyto žemės ūkio rajoną gaudavo šansą išlikti gyvi, ypač jei atgabentų naujųjų nebūdavo per daug ir užtekėdavo patalpų. Kita vertus, ten būdavo dažnesnė kontrolė ir lengviau galėjai pakliūti į valymus. Galbūt geresnis variantas galėjo būti perkėlimas į nuošalesnes zonas, kuriose viršinėms pakantesnėms svetimėms Loeu khmerų gyventojams, mes tą matėme; bet ten, be abejo, pagrindinis pavojus buvo ligos.

⁹⁴ *Ibid.*, p. 57.

⁹⁵ Plg. Michael Vickery, *Democratise Kampuchea: Themes and Variations*, iš Chandler et Kieman, op. cit., p. 99-135.

⁹⁶ Pin Yathay, op. cit., p. 206.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 251-266.

Mažesniuose kaimuose vietinių kadrų elgesys dar daugiau lėmė, nes nuo jų taip pat priklausė - platesne prasme - santykiai su senaisiais. Raudonųjų khmerų biurokratinio aparato bejėgiškumas ir silpnumas iš tiesų leido plačią autonomiją vietinėms valdyboms, o tai vedė tiek į gera, tiek į blogą⁹⁸. Čia buvo žvėriškų sadistų (nere-tai jaunos moterys⁹⁹), avantiūristų ir nesugebančių, bet norinčių iš-siskirti iš kitų, - jie perlenkdavo represijų lazda ir reikalaujavo dar-bo normų viršijimo. Priešingai, dviejų tipų pareigūnai padėdavo žmonėms išgyventi: pirmiausia - žmoniškesni, kaip tas kaimo se-niūnas, kuris 1975 m. neversdavo pabėgėlių dirbti daugiau kaip ke-turias valandas per dieną¹⁰⁰, ir visi tie, kuriuos išlikusieji buvo sutikę koku nors kritiniu savo gyvenimo momentu, kurie sergančiam ar nusilpusiam leisdavo pailsėti, vyrui - aplankyti savo žmoną, kurie sąmoningai užmerkdamo akis prieš pastangas pasieškoti maisto, iš principo draudžiamas, bet gyvybiškai svarbias. Buvo ir santvarkos labiausiai vertinamų ir paperkamų, kurie už laikrodį „Omega“ ar auksinį talerį (senovinė kinų moneta, prilygstanti 36 g aukso. - *Vert. past.*) galėjo pakeisti gyvenamąją vietą arba darbo brigadą, net leisti tam tikrą laiką gyventi visiškai nuošalyje, be griežtos priskirtų parei-gūnų kontrolės¹⁰¹. Tačiau režimo centralizacijos stiprinimas vis la-biau ir labiau mažino pakantumo apraiškas ir pragariška režimo lo-gika valymų eigoje užgriebė ir žmoniškesnius pareigūnus, prikišo jiems silpnumą ar korupciją ir pakeitė juos jaunesniais, tikriau - pati-kimais ir itin žiauriais kietaširdžiais, naujais atsakingais darbuotojais.

Galų gale mirtingumas kitėjo ir su laiku. Neilga trukmė, o ypač raudonųjų khmerų santvarkos geografinis polimorfizmas neleido

⁹⁸ Juo labiau, nes, skirtingai nuo kitų šalių komunistinių vadovų, Kambodžos vadovai, pasirodo, labai retai keisdavo savo vietą, galbūt dėl kraštutinio paranojiškumo. Joks liūdi-jimas, net grynai plepalai, apie tai neužsimena.

⁹⁹ Plg., pvz., Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 105, 150-151 ir 172-173.

¹⁰⁰ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 85.

¹⁰¹ Plg., pvz., Pin Yathay, p. 280, 332, 344.

apibrėžti, tiksliai nusakyti laiko periodų ribų. Negana to, baimė ir badas buvo nuolatiniai ir daugmaž visuotiniai reiškiniai; tik jų intensyvumas skyrėsi, o išlikimo šansai labai priklausė nuo šito intensyvumo. Vis dėlto liudijimai pateikia pakankamai duomenų martirologo chronologijai. Patys pirmieji režimo mėnesiai pasižymėjo masinėmis tam tikrų socialinių sluoksnių žudynėmis, kurias pailengvino „75-ųjų“ naivus požiūris į savo naujuosius šeimininkus. Kol kas, bent jau iki rudens, alkis dar per daug nekamavo; į visuomenines valgyklas dar tada nebuvo draudžiama atsinešti maisto iš namų¹⁰². Nuo gegužės pabaigos iki spalio Centras pakartotinai įsakė nutraukti žudynes: tai rodė, kad dar išliko nuosaikesnių vadovų įtaka, arba išreiškė norą primesti Centro viršenybę pernelyg savarankiškiems zonų štabams. Paskui žudymų dar pasitaikydavo, bet rečiau: bankininko Komphoto, pabėgusio iš Šiaurės zonos, teigimu, „žmonės žudomi pavieniui, didelių žudynių negirdėti. Iš pradžių nužudyta apie dešimt „naujųjų“, tų, kuriuos įtarė buvus kareiviais ar panašiai. Per dvejus pirmuosius metus galbūt kas dešimtas naujasis buvo nužudytas, pavieniui, su savo vaikais. Aš negaliu pasakyti, kiek iš viso“¹⁰³.

Pasirodo, 1976-ieji buvo baisaus bado metai. Kapitalinių darbų karštingė, varginanti pačius veikliausius ir apsunkinanti žemės ūkį, buvo pačiame įkarštyje. Tačiau 1976 m. derlius nebuvo per daug blogas ir pirmoje metų pusėje vienu tarpu pasiekė ankstesnį savo lygį (pagrindinė javapjūtė yra gruodžio-sausio mėnesiais); bet, žinoma, toli gražu iki septintojo dešimtmečio vidutinių rodiklių¹⁰⁴. Kai kurių liudytojų nuomone, 1977 m. žmonės patyrė siaubo viršūnę: ne tik niokojantį badą, bet ir atsinaujinusius valymus¹⁰⁵. Jie įgavo kitokį nei 1975 m. pobūdį (dažnai kildavo dėl kaskart žiauresnių

¹⁰² Iš tikrųjų vaizdas buvo daug niūresnis, labai greitai jis pasikeitė tiems, kurie buvo deportuoti į plėšinių zonas.

¹⁰³ Becker, *op. cit.*, p. 276.

¹⁰⁴ Twinmg, *min. skyrius*, p. 143.

¹⁰⁵ PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 5; Sliwinski (op. cit., p. 65) patvirtina savo įspūdžius.

vidinių režimo konfliktų), dar specifiškesnį etniniu požiūriu. Kaip jau matėme, valymai palietė naujas kategorijas - turtingus ar net vidutinius valstiečius, „prastuomenę“ ir vyko sistemingiau, ne taip kaip anksčiau su mokytojais¹⁰⁶. Jie paliko naujo žiaurumo įspaudus: nors 1975 m. instrukcijose jau buvo numatyta respublikos kariškų žmonių ir vaikų egzekucijos, tačiau tik 1977 m. pradėta areštuoti ir žudyti anksčiau (netgi labai seniai) egzekucijomis nubaustų vyrų žmonas; jau nebe išimtinis dalykas, kai likviduojamos ištisos šeimos, jei ne ištisi kaimai, pvz., 1977 m. balandžio 17 d., šlovingų „išlaisvinimo“ metinių proga, likviduotas buvusio prezidento Lon Nolo kaimas (su 350 žmonių)¹⁰⁷. Dar kontroversiškesni 1978 metai. Sliwinskio nuomone, badas pastebimai mažėjo, be abejo, dėl geresnio derliaus, o ypač dėl lankstesnio valdymo. Twiningas, labiau besiremiantis liudytojų tvirtinimais, sako, kad sausros ir karo sutapimas, priešingai, bus sukėlęs baisius nepriteklus¹⁰⁸. Viena yra tikra, kad vis labiau ir labiau plintančios (iš karto senųjų, o ypač Rytų zonoje) žudynės tuomet pasiekė savo viršūnę.

Kasdieninė mirtis Pol Poto laikais

„Demokratinėje Kampučijoje nebuvo kalėjimų, teismų, universitetų, mokyklų, pinigų, pašto, knygų, sporto, pramogų... 24 valandų diena nepaliko laiko praeičiai. Kasdieninis gyvenimas buvo suskirstytas šitaip: 12 valandų - fiziniam darbui, 2 - valgymui, 3 - poilsiui ir švietimui, 7 - miegui. Mes buvome didžiulėje koncentracijos stovykloje. Nebebuvo ir teisybės. Tai *Angkar*¹⁰⁹ nustatydavo kiekvieną

¹⁰⁶ Šis „klasių kovos“ išsiplėtimas kaime ir užbaigta tuometinė visiška kolektyvizacija (uždraudžiama valgyti namuose ir prisidurti maisto) priveda prie to, kad nuo tada galima taip pat pradėti skaičiuoti didelės dalies senųjų ištūmimą iš postų.

¹⁰⁷ Quinn, min. skyrius, p. 201-202.

¹⁰⁸ Sliwinski, *op. cit.*, p. 64-65; Twining, min. skyrius, p. 143-145.

¹⁰⁹ Sutrumpinimas iš *Angkar padevat* (Revoliucinė organizacija), KKP, beveik visą laiką esančios pogrindyje, priedanga.

mūsų gyvenimo poelgi. [...] Raudonieji khmerai dažnai naudodavo paraboles savo veiksams ir prieštaringsiems įsakymams pateisinti. Jie žmogų lygindavo su jaučiu: „Štai matote jautį, kuris tempia tą plūgą. Jis ėda ten, kur jam liepiama ėsti. Jeigu jį išleidi pasiganyti lauke, jis ėda. Jeigu jį nuvedi į kitą lauką, kur nepakanka žolės, jis vis tiek gromuliuoja. Jis negali pereiti iš vienos vietos į kitą. Jis prižiūrimas. O kai jam liepiama traukti plūgą, jis jį traukia. Jis niekada negalvoja apie savo žmoną, vaikus..."¹¹⁰

Visiems ištikusiems gyviems Demokratinė Kampučija paliko šį keistumo, vertybių ir gairių praradimo įspūdį. Iš tikrųjų buvo pereita į kitą veidrodžio pusę, ir jeigu norėjai turėti šansą ten išlikti gyvas, turėjai kuo skubiausiai priimti naują žaidimo taisyklę, kurios pirmasis punktas buvo radikali panieka žmogaus gyvybei. „Prarasti nėra netektis. Savęs išsaugojimas neduoda jokios naudos" - visi liudijimai kartoja šią baisią formuluotę¹¹¹. Iš tikrųjų 1973 m. kai kurie kambodžiečiai buvo patekę į pragarą: tada „išlaisvintose" Pietvakarių zonos teritorijose buvo panaikintas budizmo kultas, vaikai atplėšti nuo tėvų, priversta nešioti uniformą, gamybiniuose kooperatyvuose žmonės suskirstyti į brigadas. Kiekviename žingsnyje laukė pražūtis. Apie tai dabar ir reikia papasakoti.

Džiugi ateitis, vergovė, badas

Pirmiausia reikėjo susitaikyti su naujomis sąlygomis, pereinamosiomis, bent jau „75-iesiems" - laikomiems kažkur per vidurį tarp darbinio gyvulio ir belaisvio¹¹² (visa tai išplaukė iš Angkoro*

¹¹⁰ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 305.

¹¹¹ Plg., pvz., Chandler (1993), *op. cit.*, p. 195; Ly Heng et Françoise Demeure, *Cambodge: le sourire bâillonné*, Xonrupt-Longemer, Anako, 1994, p. 100.

¹¹² Haing Ngor (*op. cit.*, p. 158) viename raudonųjų khmerų dispenseryje išgirdo, kaip seselė klausia kitą: „Ar tu davei pavalgyti karo vergams?"

* Angkoras - Kambodžos archeologinės vietovės pavadinimas; IX-XV a. buvusi Khmerų karalių būstinė. - *Vert. past.*

tradicijos...). Senujų kaimai lengviau priimdavo į savo tarpą tą, kuris būdavo pažiūrėti tvirtu sudėjimo ir neaplipęs papildomom burdom¹¹³. Palengva iš jo atimamas turtas: pradedant nuo pačios evakuacijos tai darė raudonųjų khmerų kareiviai, kaime jį apiplėšinėja pareigūnai ir senieji – per juodąją rinką. Didžiausių nepriteklių metu dubenėlis ryžių (250 g) galėjo siekti absurdišką 100 dolerių kainą¹¹⁴. Turėjai susitaikyti, kad praradai teisę į bet kokį mokymąsi, į bet kokį persikėlimą iš vienos vietos į kitą, į bet kokią įstatymų leidžiamą prekybą, į bet kokią žmonišką mediciną, religiją, raštą; dabar buvai priverstas laikytis griežtų rengimosi (juoda, ilgomis rankovėmis, užsagstyta iki kaklo apranga) ar elgesio normų (nerodyti švelnumo, nesiginčyti ir nesikeikti, nesiskusti ir neverkti). Turėjai akiai paklusti bet kokiai instrukcijai (apsimesti, kad klausaisi) nesibaigiančiuose susirinkimuose, skanduoti arba staugti pagal komandą, kritikuoti kitus ir save... Demokratinės Kampučijos 1976 m. konstitucijoje nurodoma, kad pirmoji piliečių teisė yra dirbti: niekados naujieji nieko kito ir nežinojo. Suprantama, kodėl pirmosiomis santvarkos dienomis buvo tikra savižudybių epidemija: režimo pradžia ypač sudavė smūgį tiems, kurie buvo atskirti nuo savo artimųjų, pagyvenusiems žmonėms, pasijutusiems našta savo šeimai, arba patiems neturtingiausiems.

„75-iesiems“ buvo dar sunkiau pritapti prie šio režimo dėl nepavydėtinų „priėmimo“ (į jį) sąlygų (jei apskritai išdrįsime vartoti šį terminą). Diduma jų buvo išsiųsti į kenksmingus sveikatai rajonus, ypač 1975 m. rudenį. Jie nieko daugiau negalėjo tikėtis, kaip tik šiurkščių darbo įrankių ir amžino alkio, jokios techninės pagalbos, praktinio parengimo, tik sunkiausių nuobaudų, jei su visu tuo nesusidorodavo, nesvarbu dėl kokios priežasties: net akivaizdus jų invalidumas neapsaugos nuo bausmės už tinginiavimą ir nesugebėjimą dirbti, t. y. nuo mirties. Išskyrus ypatingai tvirtų šeimų apgyvendi-

¹¹³ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 59.

¹¹⁴ *Ibid.*, p. 263.

nimą vienoje vietoje, įkurdinimas niekad nebūdavo galutinis: nuolatiniai gamybinių brigadų kilnojimai iš vienos vietos į kitą ir ypač naujos deportacijos rodė totališką valdžios despotizmą. Todėl patys sveikiau-sieji susigundo pabėgti ten, kur dar valdžia išlaikiusi nors kiek proto, įžvalgumo, gal net žmoniškumo. Pabėgimas dažnai prilygsta tikrai sa-vižudybei: be kompas ir daugiausia be žemėlapių¹¹⁵, dažnai per liū-čių sezoną, kada sunkiau susekti ir lengviau likti nepastebėtam, o maisto nepakanka, organizmas išsekęs. Nesunku nuspėti, kad dauguma bėg-lių miršta dar nespėję pakliūti į atsitiktinio raudonųjų khmerų patrulio rankas. Vis dėlto mėginimų pabėgti būta apščiai, juos skatindavo men-ka priežiūra - mažai kareivių ir pareigūnų¹¹⁶.

Prie naujo būvio buvo sunku prisitaikyti, o įsigalėjusi sistema naujiems atvykėliams visai neleido atgauti jėgų. Jų vadai atrodė įsiti-kinę, kad „džiugi ateitis“ čia pat, ranka pasiekiamo, žinoma, ji ateis, kai bus įvykdytas ketverių metų planas (1977-1980), kurį 1976 m. rugpjūtį pristatė Pol Potas. Jis užsimojo masiškai plėtoti žemės ūkio produktų, vienintelio šalies resurso, gamybą ir eksportą ir šitaip reali-zuoti primityvų kapitalo kaupimą. Tuomet būtų industrializuotas žė-mės ūkis, išvystyta įvairi lengvoji pramonė ir kiek vėliau - galinga sunkioji pramonė¹¹⁷. Keista, ši modernistinė mistika rėmėsi paseisti-ne (paseizmas - perdėtas gėrėjimasis praeitimi. - *Vert. past.*) fan-tasmagorija: Angkoro fantasmagorija. „Kadangi mūsų šalis sugebė-jo pastatyti Angkorą, viskas jai įmanoma“, - tikino Pol Potas savo ilgiausioje kalboje 1977 m. rugsėjo 27 d., kurioje jis oficialiai pa-skelbė, kad *Angkar* iš tikrųjų buvo Kampučijos komunistų partija¹¹⁸. Kitas raudonųjų khmerų voliuntarizmo pateisinimas - tai „šlovin-goji balandžio 17-oji“, kuri atseit įrodė Kambodžos vargingųjų vals-tiečių pranašumą prieš pirmąją imperialistinę valstybę.

¹¹⁵ Pin Yathay už aukso kainą įsigijo gabalą žemėlapių.

¹¹⁶ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 150.

¹¹⁷ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 191-193 ir 197-198; plano dalis, skirta sunkiajai pramonei, pati ilgiausia iš visų.

¹¹⁸ Chandler, *op. cit.*, p. 223.

Šiomis aplinkybėmis lengvabūdiška - prašyti gyventojus stengtis, kad būtų gaunama „trys tonos (*paddy*) iš hektaro“¹¹⁹; apie 1970 m. niekada nebūdavo iš hektaro daugiau kaip viena tona grūdų. Lengvabūdiška - numatyti tris kartus padidinti ryžių plantacijų plotą turtingame Šiaurės vakarų rajone. Konkrečiai tai reiškė ir įdirbti naujas žemes, įdiegti plačią irigacinę sistemą¹²⁰; buvo manoma labai greitai pereiti nuo vienos tonos prie dviejų, paskui prie trijų tonų derliaus per metus. Visos kitos žemės ūkio kultūros nuėjo į antrą planą, o pastangų buvo reikalaujama iš šios „darbo armijos“, kurią sudarė naujieji, ne menkesnių¹²¹. Beje, darbo jėga pradėjo išsekti

dėl dažnų mirčių: neretai patys stipriausi vyrai, iš kurių būdavo daugiausia reikalaujama, mirdavo pirmiausia¹²². Įsivyravusi darbo dienos trukmė - 11 valandų, bet pasitaikius progai tarp kaimų rengiamos varžybos (didžiausiam jų pareigūnų šlovinimui), verčiama keltis 4 valandą ryto ir darbo aikštelėse išbūti iki 22 arba 23 valandos¹²³. Poilsio diena (kartais ir visiškai panaikinta) paprastai būdavo duodama tik kas dešimt dienų¹²⁴; bet jas ištiesai užimdavo nesibaigiantys politiniai mitingai. Darbo tempas normaliu oru nebūtinai turėdavo viršyti įprastą Kambodžos valstiečio darbo ritmą. Didelis skirtumas toks, kad beveik neduodama atokvėpio, petraukėlių darbo metu neužtekdavo, ypač nuolatos badmiriaujant¹²⁵.

Žadėta šviesi ateitis, bet dabartis buvo klaiki. 1976 m. lapkritį amerikiečių ambasada Bankoke, remdamasi pabėgėlių pasakojimais, konstatavo žemės ūkio atsilikimą 50% palyginus su praėjusiu

¹¹⁹ Atsitiktinai būtent tokį kiekį nustato tuometinis viceministras Hua Cuofengas nacionalinėje konferencijoje, sekant 1975 m. Dazhai pavyzdžiu.

¹²⁰ Opu palyginti netirštai gyvenamoje Kambodžoje, kur ypač svarbu lietūs ir dažni kasmetiniai potvyniai.

¹²¹ Chandler, *op. cit.*, 193-194, ir Kari D. Jackson, *The Ideology of Total Revolution*. kn. Jackson (red.), *op. cit.*, p. 60.

¹²² Pin Yathay, *op. cit.*, p. 147.

¹²³ *Ibid.*, p. 99 ir 139.

¹²⁴ Sekant Prancūzų revoliucijos *décadi*, bandoma pakeisti sekmadienius dekada?

¹²⁵ Twining, *min. skyrius*, p. 130.

siais 1975 m.¹²⁶ Tuo metu keliavusieji po šalį aprašo apytuščius kaimus, užleistus nedirbamus laukus; tai masinių perkėlimų į statybas ir plėšinių zonas padarinys. Tiesiog sukrečiantis Laurence Picq pasakojimas (žr. tekstą žemiau).

Kaimų sugriovimas

Abipus kelio, kiek akys užmato, driekiasi dirvonuojantys ryžių laukai. Veltui dairausi darbininkų. Nieko, tik nuvažiavus geroką dešimtį kilometrų išvydau dirbant būrelį jaunų merginų.

Kurgi tie šimtai kilnojamųjų jaunimo brigadų, apie kurias kasdien kalba radijas?

Tarpais praeidavo vyrų ir moterų grupelė, nieko nesakančiais veidais, per petį persimetę medžiaginį ryšulėlį. Iš jų aprangos, kadaise buvusių ryškiaspalvių skudurų, aptemptų kelnų ar sudraskusių sijonų, galėjai spėti, kad tai „naujieji“, išvaryti iš miestų buvę jų gyventojai.

Sužinojau, kad šį pusmetį vėl buvo organizuotas gyventojų perkėlimas, norint nusiimti „išdavikų gaujas“ absurdiškos politikos pakrikimą.

Iš pradžių šie miestiečiai būdavo siunčiami į skurdžius Pietvakarių rajonus, kur, susidūrę akis į akį su visišku skurdu, jie turėjo išsiugdyti „naują pasaulio koncepciją“. Taigi per šį laiką derlingi rajonai buvo palikti be darbo jėgos. Visoje šalyje mirštama badu, o tik vienas penktadalis dirbamų žemių apsėjama.

Kurgi pasidėjo šiose žemėse plūšėjusi senoji darbo jėga? Daug klausimų liko be atsakymo.

O taip išliaupsintos už savo atsidavimą darbui kilnojamosios brigados sunkiai laikėsi. Valgi joms atnešdavo į laukus: keletą apynių virintame vandenyje, truputį ryžių, perpus mažiau, negu mes matėme Pnompenyje. Su tokiu valgiu, kad ir kaip stengtumeis, daug nenudirbsi. [...]

Aš išpūčiau akis. Vaizdas buvo siaubingas: neapsakomas skurdas, nesurasi žodžio tokiai suirutei pavadinti, apverktini nuostoliai...

¹²⁶ Kiernan, *op. cit.*, p. 235.

Mašinos riedant dideliu greičiu, kažkoks senis, plačiai mojuodamas rankomis, rodydamas ženklus sustoti, išbėgo priešais. Pakelėje gulėjo jauna moteris, be abejo, serganti. Vairuotojas, staigiai suktelėjęs į šoną, nuvažiavo toliau, o senis, rankas iškėlęs į dangų, taip ir liko stovėti vidury kelio¹²⁷.

Pats KKP ekonominis planas savaime diktavo nepakeliamą įtampą. Ją dar labiau didino atsakingų už plano vykdymą pareigūnų neišmanymas. Plano kertinis akmuo buvo drėkinimo sistema, ir jai buvo skiriama viskas, paaukojant dabartį ateičiai. Deja, koncepcijos ir/arba daugelio pradėtų darbų nemokšiškumas daugiausia padarė šią auką beprasmę. Yra keli iki mūsų dienų išlikę gerai suplanuoti ir tebenaudojami molai bei užtvankos, bet nežinome, kiek buvo tokių, kuriuos nusinešė pirmieji potvyniai (kartu paskandino kelis šimtus statybininkų ar kaimiečių), pasuko vandens tėkmę priešinga kryptimi, po kelių mėnesių prasmego dumble... Kartais darbuose dalyvavę hidraulikos inžinieriai tik tylomis galėjo išlieti pyktį, nes kritika būtų reiškusi priešišumą *Angkar*, o šito pasekmės gerai žinomos. „Tam, kad statytumėte užtvankas, jums nereikia nieko daugiau, tik politinio švietimo“, - buvo tvirtai įtikinėjami vergai¹²⁸. Tokiems neraštingiems valstiečiams, kokie dažnai būdavo šie viršininkai, ta Sangrūda žemkasių, darbo valandų ir žemės atrodė vienintelis technikos progresas.

Po šiuo technikos ir technikų nesupratimu slėpėsi elementariausios kaimiškos sveikos nuovokos atmetimas: vargšai skurdžiai nuo darbo sudiržusiomis rankomis galbūt vadovavo statyboms ir kaimams, bet jiems patiems vadovavo miestiečiai intelektualai, ištroškę formalaus racionalumo bei unifikavimo ir įsitikinę savo visužinyse. Kitaip jie nebūtų įsakę panaikinti didumos mažų sutvirtini-

¹²⁷ Laurence Picq, *Au-delà du ciel: cinq ans chez les Khmers rouges*, Paris, Bernard Barrault, 1984, p. 133-135.

¹²⁸ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 166-167.

mų ryžių plantacijose ir privertę būtinai tarp jų išlaikyti vieno hektaro sklypus¹²⁹. Žemės ūkio darbų kalendorius buvo sudaromas centralizuotai visam rajonui, neatsižvelgiant į vietos ekologines sąlygas¹³⁰. Dekretu paskelbus, kad ryžių gamyba - vienintelis sėkmės kriterijus, kai kurie viršininkai pamanė, kad gerai padarys iškirsdami kultivuojamose zonose visus medžius, kartu ir vaismedžius. Taip jie atėmė žvirbliams vagišiams prieglobstį ir visiškai išnaikino išba-dėjusiems gyventojams vieną iš prasimaitinimo šaltinių¹³¹. Šitaip koreguojama buvo pati gamta, o darbo jėga - skirstoma ir specializuojama iki absurdo: kiekviena skirtingo amžiaus kategorija „mobilizuojama“ atskirai¹³² (nuo septynerių iki keturiolikos metų, pas-kui nuo keturiolikos iki vestuvių, seni žmonės ir t. t.), ir brigadų, skirtų tik vienai konkrečiai užduočiai, skaičius vis didėjo. Ir dar ne-prieinami viršininkai, apsigaubę savo visagališka aureole, niekuo-met nederbantys kartu su savo valdiniais, šaltai įsakinėjantys, nepa-kenčiantys nė menkiausio ginčo.

Badas, ilgus metus varginęs milijonus kambodžiečių, taip pat są-moningai buvo panaudojamas žmonėms pavergti. Juk išsekę, neįsten-giantys prasimaitinti žmonės ne taip susimanys pabėgti. Visą laiką persekiojami minties apie maistą, jie prarado bet kokią savarankiškumą, norą prieštarauti ir netgi lytinį potraukį. *Stop-and-go*, amžina sva-jonė socialiai pavalgyti, leido greičiau apsiprasti su priverstiniais persi-kėlimais arba perejimu prie kolektyvinių valgyklų (užteko keletą kartų būti pamaitintiems pusėtinais pietumis, ir visi pradėdavo mylėti *Angkar*), arba, dar geriau, palaužti tarpusavio solidarumą, įskaitant ir san-tykių nutraukimą tarp tėvų ir vaikų. Nebuvo baisu bučiuoti jus maiti-nančią ranką, tegu ir kokia kruvina jinai būtų¹³³.

¹²⁹ *Ibid.*, p. 199.

¹³⁰ Twining, min. skyrius, p. 122.

¹³¹ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 291.

¹³² Nuolatos pabrėžiamas panašumas tarp darbininkų ir armijos, tarp gamybos ir kari-nės kampanijos.

¹³³ Picų, *op. cit.*; Pin Yathay, *op. cit.*, p. 163-164, 186 ir 199.

Liūdna ironija: režimas, norėjęs viską paaukoti ryžių mistikai (panašiai kaip SSRS buvo plieno mistika ar Kuboje - cukraus), padarė šį produktą, ryžius, vis labiau ir labiau mitinį. Nuo trečiojo dešimtmečio Kambodža nuolat eksportuodavo po keletą šimtų tūkstančių tonų ryžių per metus, dar išmaitindama kukliai, bet pakankamai, savo gyventojų masę. Dabar, kai buvo įvestos kolektyvinės valgyklos, 1976 m. pradžioje didelė dalis Kambodžos nematė nieko daugiau, tik skystą ryžių sriubą (kurioje buvo maždaug keturi arbatiniai šaukšteliai ryžių vienam žmogui). O derlius, matėme, svyruodavo tarp skurdaus ir katastrofiško. Neįtikėtinomis proporcijomis mažėjo kasdienis maisto daviny. Manoma, kad iki 1975 m. vienas suaugęs Batambango rajono žmogus suvartodavo apytikriai 400 gramų ryžių per dieną - minimalų kiekį normaliai veiklai palaikyti¹³⁴. Beje, visi liudijimai sutampa: raudonųjų khmerų laikais, kai tekdavo vienas dubenėlis ryžių (250 g) žmogui, tai būdavo tikra šventė. Nors maisto racionai labai keitėsi, neretai pasitaikydavo, kad penki, šeši ir net aštuoni žmonės turėdavo pasitenkinti vienu dubenėliu¹³⁵.

Todėl gyvybiškai svarbi buvo juodoji rinka, kur buvo galima įsigyti ryžių. Juos daugiausia čia pristatydavo pareigūnai, kurie nuslėpdavo neužregistruotų mirusiųjų duomenis ir individualiai gaunamą, paprastai uždraustą maistą. *Angkar* viską darė liaudies labui, - taigi jos racionų turi užtekti... - juodoji rinka kartais toleruojama oficialiai¹³⁶ arba neoficialiai, išskyrus, žinoma, tuos atvejus, kai susiduriama su „vagyste“. Išbadėjusiems žmonėms nebuvo jokio skirtumo tarp kolektyvinio turto (*paddy* prieš pat derliaus nuėmimą arba po jo) ir kuklios privatininkų sodybos (vištidės, vėliau senujų naminiai gyvuliai). Maistui buvo naudojami krabai, varlės, sraigės, driebžai, gyvatės, kurių knibždėte knibžda ryžių laukuose, raudonosios skruzdėlės

¹³⁴ PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 5.

¹³⁵ Plg. daugiausia Twining, min. skyrių, p. 149-150; Kiernan, *op. cit.*, p. 20; Pin Yathay, *op. cit.*, p. 1 38.

¹³⁶ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 228; Haing Ngor, *op. cit.*, p. 257-258.

ar stambūs vorai, kuriuos surydavo gyvus, daigai, miško grybai ir šaknys, kurie blogai atpažinti ar nepakankamai išvirti¹³⁷ daug žmonių nuvarė į kapus. Buvo prieita iki neįsivaizduojamų net skurdžioje šalyje kraštutinumų: atimti ėdalą iš kiaulių lovio¹³⁸ arba pasidaryti puotą iš lauko žiurkių¹³⁹. Viena iš pagrindinių nuobaudų buvo skiriama už individualų maisto susiradimą; ji galėjo svyruoti nuo įspėjimo iki egzekucijų - pamokyti kitiems, kai pernelyg masiškai būdavo siaubiamas derlius¹⁴⁰.

Kasdieninis, organizmus sekinantis badmiriavimas paskatino visų ligų (ypač dizenterijos) paūmėjimą. Imdavo kamuoti ir alkio skausmai, užvis baisiausia būdavo, kai žmogus visas ištindavo, - gerai pažįstama iš istorijoje pasitaikiusių atvejų aprašymo, - būklę palengvina didelis kiekis druskos, ištirpintos kasdieniniame virale. Tokios palyginti ramios mirties (iš pradžių silpnumas, vėliau nesąmoninga būseną) galiausiai kai kas laukdavo, ypač nusenę žmonės¹⁴¹.

Mažiausiai, ką galima pasakyti, tai kad ši tragiška liga - kartais prikaustytieji prie ligos patalo sudarydavo didumą bendruomenės¹⁴² - visiškai nejaudino raudonųjų khmerų atsakingų darbuotojų. Atseit prikaustytasis prie ligos patalo pats kaltas, nes per jį „*Angkar* prarado darbo jėgą¹⁴³. Ligonis, visuomet įtariamasis simuliavimu, paprastai galėdavo nedirbti tik su ta sąlyga, jei jam reikėdavo vykti į gydymo punktą ar ligoninę, kur maisto daviniai buvo sumažinti, o epidemijų rizika labai didelė. Henri Locardas, be abejo, turi pagrindo rašyti, kad „ligoninės buvo daugiau žmonių šalinimo, o ne gydymo vieta“¹⁴⁴:

¹³⁷ Valgi ruošti namie buvo draudžiama įstatymo; tai dažnai mėginama nuslėpti prasi-metus virinamam vandeniui - raudonųjų khmerų rekomenduota profilaktinė priemonė.

¹³⁸ Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 139-140.

¹³⁹ PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 7.

¹⁴⁰ Haing Ngoras (*op. cit.*, p. 215) aprašo ketverių metų vaiko, pririšto prie baslio, dienų dienas trunkančią agoniją nieko negalinčių padėti tėvų akivaizdoje.

¹⁴¹ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 135-136; Pin Yathay, *op. cit.*, p. 267.

¹⁴² Plg., pvz., Haing Ngor, *op. cit.*, p. 145.

¹⁴³ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 174.

¹⁴⁴ Locard (1995), min. straipsnis, p. 6.

Pin Yathay per kelias savaites neteko keturių savo šeimos narių, kurie mirė ligoninėje. Penkiolika tymais sergančių jaunuolių buvo visiškai netausojami: turėjo dirbti, negavo jokio slaugymo, priversti miegoti tiesiog ant žemės, nors išbėrimų vietoje nuo užsikrėtimo atsirado žaizdos. Viso to rezultatas: vienintelis liko gyvas.

Nuo gairių išnykimo iki sugyvuėjimo

Alkis žmogų paverčia gyvuliu, tas žinoma. Žmogus užsisklendžia savyje, pasidaro visiškai nesvarbu, kaip kiti tave vertins, svarbiausia - kad tik išliktum gyvas. O kaipgi kitaip paaiškinti pavienius kanibalizmo atvejus? Vis dėlto čia jų buvo mažiau nei Didžiojo šuolio metais Kinijoje ir, rodos, buvo apsiribojama lavonų suvartojimu. Pin Yathay primena du konkrečius pavyzdžius: kaip viena buvusi pradinių klasių mokytoja surijo dalį savo sesers kūno ir kaip ligoninės palatoje pasidalijo ir suvalgė mirusio jaunuolio lavoną. Abiem atvejais „žmogėdroms“ (pagal khmerų tradiciją ypatingai demoniškomis dvasioms) bausmė yra mirtis, - užmušama kaimo akivaizdoje, mokytoja baudžiama matant jos mažai dukrelei¹⁴⁵. Kanibalizmas iš keršto pasireiškė čia taip pat kaip ir Kinijoje: Ly Hengas¹⁴⁶ prisimena vieną raudonųjų khmerų kareivį dezertyrą, kuris prieš savo egzekuciją verčiamas valgyti savo paties ausis. Dažniau kalbama apie žmogaus kepenų vartojimą, nors jos ir nebuvo raudonųjų khmerų firminis patiekalas: 1970-1975 m. respublikos kareiviai jų duodavo paragauti savo priešams; tokių atvejų pasitaiko visoje Pietryčių Azijoje¹⁴⁷. Haing Ngoras¹⁴⁸ aprašo, kaip viename kalėjime nužudytai nėščiai moteriai išpjaunama gimda, kepenys ir krūtys; gimda išmetama (kitos jau džiūsta, pakabintos ant kalėjimo stogo krašto), o kiti organai išsinešami galvojant: „Šiam

¹⁴⁵ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 217 ir 227.

¹⁴⁶ Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 172-173.

¹⁴⁷ Ponchaud, *min.*, straipsnis, p. 160.

¹⁴⁸ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 174 ir 193-194.

vakarui užtektinai bus mėsos". Ken Khunas prisimena vieno kooperatyvo, gaminančio vaistus akims iš žmogaus tulžies pūslės, viršininką¹⁴⁹ (tuos vaistus laisvai dalijantį savo pavaldiniams), nuolat giriantį žmogaus kepenų skanumą¹⁵⁰. Argi šioje žmogėdrystėje nelypi daug bendresnis reiškinys: vertybių, moralinių ir kultūrinių, o pirmiausia atjautos - pagrindinės budizmo gairės - praradimas? Raudonųjų khmerų santvarkos paradoksas: ji tvirtino norėjusi sukurti lygybės, teisingumo, brolybės, kolektyvo, kur galvojama apie kitus, visuomenę, o kaip ir kitos komunistinės valstybės išprovokavo negirdėtą egoizmą, kur kiekvienas griebia sau, didžiausią nelygybę *valdžioje*, teismuose. Nes tam, kad išgyventum tokioje santvarkoje, reikėjo svarbiausia ir pirmiausia mokėti meluoti, sukti, vogti ir likti nejautriam.

Pavyzdys, jeigu taip galima sakyti, ėjo iš viršaus. Pol Potas, pasislėpęs (partizanų) brūzgynuose 1963 m., nė piršto nepajudino, kad užmegztų kontaktus su šeima net po 1975 m. balandžio 17-osios. Jo du broliai ir brolienė buvo deportuoti su kitais, vienas iš jų greitai mirė, kiti du, likę gyvi, iš oficialaus portreto atpažinę diktatorių, pagalvojo (ir teisingai), kad geriau bus niekada nepripažinti savo ryšių su juo¹⁵¹. Režimas darė viską, kad tik sutrauktų ir atšaldytų šeimyninius saitų, kai įtardavo, kad jie gali skatinti spontanišką pasipriešinimą totalitariniam kiekvieno individo priklausomybės *Angkar* projektu i. Darbo vietos dažnai turėdavo savo pačių „patalpas“ (paprastas medžiagines pertvaras arba hamakus), netgi visai netoli nuo kaimo. Būdavo labai sunku gauti leidimą iš jų išeiti: taigi vyrai dažnai ištisas savaites ar dar ilgiau likdavo atskirti nuo žmonių, vaikai - nuo senų tėvų; paaugliams dažnai neleisdavo apsilankyti namuose po pusę metų ir gauti žinių iš ten¹⁵²,

¹⁴⁹ Čia turimas omeny specifinis meno poveikis Loeu khmerams (Ponchaud, min. skyrius, p. 160).

¹⁵⁰ Kên Khun, *De la dictature des Khmers rouges à l'occupation vietnamienne-Cambodge, 1975-1979*, L'Harmattan, 1994, p. 94.

¹⁵¹ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 174-175.

¹⁵² Paštas, nereikia nė sakyti, visiškai liovėsi veikęs.

kad kartais grįžę nerastų visų namiškių išžudytų¹⁵³. Ir čia pavyzdys iš viršaus: pačių vyriausybės vadovų šeimos dažnai gyvendavo atskirai¹⁵⁴.

Buvo peikiama ta motina, kuri pernelyg aukojasi savo vaikui, net mažam. Jiems buvo atimtos teisės: vyrų - žmonoms, tėvų - savo įpėdiniams; sudavus antausį savo žmonai, vaikams įskundus tėvus, kad šie juos mušę, pasipriešinus savikritikai, nusikeikus ar susiginčijus¹⁵⁵ grėsė mirties bausmė. Tai daroma ne iš humanizmo, čia reikia įžiūrėti valdžios norą pasisavinti legalios jėgos monopolį, negali būti nė kalbos apie valdžios santykių panaikinimą. Didžiausia panieka rodoma šeimos jausmams: šeimos nariai būdavo išskirti, dažnai visiems laikams, vien dėl to, kad nepavyko pakliūti į tą patį sunkvežimį, arba dėl to, kad du vienas paskui kitą su konvojumi važiuojantys vežimai gavo įsakymą nepasukti tuo pačiu deportacijos keliu. Pareigūnams buvo visiškai nesvarbu, kad seniai ar vaikai tuomet būdavo atskiriami vieni nuo kitų. „Nesijaudinkite, *Angkar* pasirūpins [jais]. Jūs nepasitikite *Angkar?*“ - toks būdavo tipiškas atsakymas tiems, kurie maldaudavo neatskirti jų nuo artimųjų¹⁵⁶.

Pakeitus mirusiųjų deginimą laidojimu žemėje (išskyrus tuos atvejus, kai maldaudavo leisti sudeginti, ir tas priklausė nuo pareigūno žmoniškumo), buvo papildomai pasikėsinta į šeimos vienybę: khmerui palikti artimą šaltyje, purve, be laidojimo apeigų (tokiu atveju nieko nenumatyta) reiškė parodyti elementariausią nepagarbą jam, sukompromituoti jo reinkarnaciją, pasmerkti jį viaduoklio egzistencijai. O dažnai kilnojantis iš vienos vietos į kitą buvo labai svarbu turėti su savimi žiupsnelį artimojo pelenų. Iš tikrųjų tai buvo sistemingas puolimas prieš turtingą tradicinę Kambodžos kultūrą, nesvarbu kokia ji būtų - budistinė ar priešbudisti-

¹⁵³ Asmeninis pokalbis, Kambodža, 1996 m. gruodis.

¹⁵⁴ Picq, *op. cit.*

¹⁵⁵ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 168.

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 90 ir 122.

nė (Loeu khmerų „primityvios“ apeigos geriausiai išsaugojo išlikusius Angkoro imperijos ritualus), liaudies (meilės dainos, pokštai) ar mokslo (dvaro šokiai, šventyklų tapyba, skulptūros...). 1976 m. planas, be abejo, mėgdžiodamas kinų kultūrinę revoliuciją, nepripažino kitų meninės išraiškos formų, tik revoliucines dainas ir poemas¹⁵⁷.

Bet už viso to, už mirusiųjų statuso sumenkinimo, slypėjo žmogiškumo paneigimas. „Aš nesu žmogiška būtybė, aš esu gyvulys“, - savo išpažintyje pareiškė buvęs vadovas ir ministras Hu Nimas¹⁵⁸. Argi žmogus tiek tevertas kiek gyvulys? Galėjai netekti gyvybės praganęs vieną jautį arba būti mirtinai nukankintas, kad jam sušereit¹⁵⁹. Žmonės įkinkomi į arklą ir negailestingai mušami už tai, kad nesugebėjo būti tokie kaip gyvuliai, kuriuos jie atstoja¹⁶⁰. Žmogaus gyvybė tokia pigi... „Tu turi individualistinių polinkių. [...] Tu privalai [...] išsivaduoti nuo savo jausmų“, - moko raudonųjų khmerų kareivis Piną Yathay, kuris norėjo laikyti prie savęs sužeistą sūnų. Po kelių dienų, norėdamas jį pamatyti jau mirusį, Pin Yathay privalo pasiaiškinti, kad sirgdamas jis „eikvoja savo jėgas *Angkar* ne-naudai“, tik tada gauna, žinoma, sunkiai, leidimą išvysti sūnaus kūną. Vėliau jis neturi teisės aplankyti ligoninėje savo žmonos - atseit „tuo rūpinasi *Angkar*“. Atėjęs į pagalbą sunkiai sergančiai kaimynei su dviem mažais vaikais, jis gavo tokią raudonojo khmero pastabą: „Ne jūsų pareiga jai padėti, priešingai, tai įrodo, kad jūs dar jaučiate gailestį, draugiškumą. Reikia atsikratyti šių jausmų ir išmesti iš galvos individualistinius polinkius. O dabar grįžkite namo“¹⁶¹.

¹⁵⁷ Chandler (1993), op. cit., p. 202; Henri Locard, *Les Chants révolutionnaires khmers rouges et la tradition culturelle cambodgienne, ou la révolution triomphante*, pranešimas khmerologijos kolokviame, Phnom Penh, 1996 m. rugpjūtis.

¹⁵⁸ Françoise Corréze et Alain Forest, *Le Cambodge à deux voix*, Paris,

¹⁵⁹ Heng et Demeure, op. cit., p. 132.

¹⁶⁰ Haing Ngor, op. cit., p. 131-132.

¹⁶¹ Pin Yathay, op. cit., p. 222-223, 226 ir 310; visuose liudijimuose panašių epizodų begalė.

Toks sistemingas žmoniškumo neigimas, diegiamas šalies šeiminkų, atsigręžė kita puse: nespėdavo sargai ir skundikai nusisukti, kai jų aukos be menkiausio skrupulo puldavo meluoti, simuliuoti, o ypač vogti. Tai buvo gyvenimo ar mirties klausimas, turint galvoje *Angkar* tiekiamą maisto normą: visi vagia, pradedant vaikais ir baigiant seniais, tai gali būti mažmožis - nusiskinti keli vaisiai, - bet juk viskas priklauso valstybei. Pragariški spąstai, į kuriuos visuomenė priverčia jus pakliūti, nes kito pasirinkimo nėra - tik mirti, vogti ir apgaudinėti: šitoks „auklėjimas“ lig pat šiolei paliko, ypač jaunimui, gyvas cinizmo ir egoizmo žymes, kurios kenkia Kambodžos raidai.

Brutalismo triumfas

Kitas neišsprendžiamas santvarkos prieštaravimas: absoliutaus gyvenimo ir minčių aiškumo, permatomumo reikalavimas prieštarauja ypatingam valdančiosios grupės elgesio slaptumui ir dviveidiškumui. Unikalus komunistinių santvarkų vidinis reiškinys: Kambodžos komunistų partija oficialiai paskelbiama tik 1977 m. rugsėjo 27 d., praėjus trisdešimčiai mėnesių nuo balandžio 17-osios. Pati Pol Poto asmenybė yra itin gerai saugoma paslaptis. Pirmą kartą jis pasirodo 1976 m. kovą „per rinkimus“ - to reikalavo socialinė „kaučiukmedžių plantacijų darbininko“ padėtis. Jis ten niekada nėra dirbęs, lygiai kaip ir „savo tėvų fermoje“, - šitaip rašoma skelbiamoje biografijoje per jo vizitą Šiaurės Korėjoje 1977 m. spalį. Tai Vakarų slaptosios tarnybos, pasirėmusios įvairių žinybų duomenimis, padarė vieną asmenį iš Pol Poto ir iš Saloth Saro, komunistų kovotojo, pabėgusio iš Pnompenio 1963 m. ir kai kurių KKP pareigūnų paskelbto „žuvusiu partizaniniame kare“. Noras likti šešėlyje tam, kad geriau patirtų aukščiausią galią, buvo toks didelis, kad Pol Potas neturės nei biografijos, nei biusto, netgi nei oficialaus portreto; jo nuotraukos pasirodys tik labai retomis progomis, nėra ir jo raštų rinkinių. Taigi nieko, kas primintų asmenybės kultą, - ir dauguma kambodžiečių tik po 1979 m. sausio sužinos, kas buvo jų ministras pir-

mininkas¹⁶². Pol Potas sutapatino save su *Angkar*, ir atvirkščiai: viskas vyko taip, tarsi šios anoniminės organizacijos aukščiausias Anonimas būtų kiekviename kaime, nematomas, už kiekvieno net menkiausių autoritetą turinčio žmogaus. Nežinojimas - baimės šaltinis: niekas niekad negali jaustis saugus.

Nepermatomumas / permatomumas: sistemos vergai nė kiek nebeprisiklauso patys sau. Jų dabarčiai visapusiškai vadovaujama pasitelkus taip sumaniai išdėstytą dienotvarkę, kad nebelieka laiko atokvėpiui, amžinai persekiojančiai minčiai apie valgi, dažniems kritikos-savikritikos susirinkimams, kuriuose mažiausias nenuoseklumas gali pridaryti keblumų. Jų praeitis - kuo skrupulingiausiai išnagrinėta¹⁶³, o jei iškils nors kokia abejonė dėl jų pareiškimų tikrumo, tuojau pat prasidės areštai, paskui kankinimai, kurių tikslas - priversti prisipažinti tai, ką jie bandė nusišlėpti. Esi priklausomas nuo įskundimo, nuo atsitiktinio susitikimo su buvusiu kolega, kaimynu, studijų draugu... O tavo ateitis kybo tik ant plauko, nuolankiai paklusni kiekvienam valdžioje esančio Molocho įgeidžiui. Niekas neturi praslysti pro valdžios žvilgsnį, kuri „turi ananaso dydžio akį“, anot populiaraus posakio. Kadangi visur įžiūrima politinė reikšmė, menkiausias nustatytų taisyklių pažeidimas gali būti palaikytas opozicijos aktu, kartu ir „kontrevoliuciniu nusikaltimu“. Reikėjo vengti bet kokio, net nesąmoningo, išsišokimo; pagal paranojišką raudonųjų khmerų logiką (esą apsupti tiek klastingų, kiek ir užsimaskavusių priešų) negalėjo būti nelaimingo atsitikimo, atsitiktinumo, neapsižiūrėjimo - nieko, tiktai „išdavystės“. Pakakdavo sudaužyti stiklinę, nesuvaldyti buivolo ir išarti nelygią vagą, ir jūs galėjote atsidurti prieš teismą, kuriuo pavirto kooperatyvas, įskaitant jūsų tėvus ir draugus, ir kaltintojų netrūko. Niekada nebuvo galima kalbėti apie mirusiuosius, teisingai nubaustus išdavikus ar bailius, savo pasitrauki-

¹⁶² PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 7; Chandler, *op. cit.*, p. 185-186, 227, 245 ir 265.

¹⁶³ Kartais pareikalaujama, kad sykį per mėnesį būtų parašyta visa autobiografija; pasi-taikius menkiausiam nesutapimui tarp dviejų variantų, - mirtis (VVelaratna, *op. cit.*, p. 1 25).

mu atėmusius darbo jėgą iš *Angkar*. Pats žodis „mirtis“ virto tabu, reikėjo sakyti *bat kluon* (kūnas, kuris dinga).

Vis dėlto silpna vieta čia buvo - tai jokio teisminio aparato (niekuomet nėra buvę teismo) neturėjimas, policijos nebuvimas - už vidaus saugumą čia buvo atsakinga armija, kuri niekuomet nebuvo rengiama šiai užduočiai. Represinio aparato šiurkštumas tiesiog provokavo spekuliuoti, vogti, gana laisvai kalbėtis privačioje aplinkoje. Visa tai paaiškina, kad vaikai ir paaugliai buvo paversti policijos talkininkais. Vieni, jau pritapę raudonųjų khmerų aparate, vadina mi *chlopais*, daugiausia buvo šnipai; pasislėpę, sakykim, panamėje, tykodavo nuklausyti šnekų arba aptikti draudžiamas laikyti privatiems asmenims maisto atsargas. Kiti, dažniausiai jaunesni, turėdavo ypatingą užduotį sekti savo tėvų, brolių ir seserų politines pažiūras ir už „klaidatikybę“ juos įskųsti „jų pačių labui“. Apskritai Kambodžoje visa tai, kas nebuvo aiškiai leista, buvo uždrausta (arba galėjo būti tuo laikoma). Kadangi kalėjimas buvo prieangis į mirtį, tai už nusikaltamus nerecidyvinių nepilnamečių poelgius, palydėtus pakankamai žeminančios spontaniškos savikritikos, būdavo arba atleidžiama, arba nubaudžiama pakeičiant vieną užduotį kita (pvz., pasiunčiant į kaulidę - kaip Kinijoje) ar apkuliant, paprastai po kolektyvinio susirinkimo. Pretekstų atsirasdavo vis daugiau ir daugiau. Kaip šeimos nariams mėnesių mėnesius atsispirti pagundai pasimatyti, kai jų darbo brigados dažnai būna vos per porą kilometrų viena nuo kitos? Kaip išvengti nepilnamečiams apsirikimo darbe, kai stinga patirties, kai dėl nuovargio susilpnėjęs atidumas, įrankiai nusi-dėvėję? Kaip atsispirti pagundai pasiieškoti maisto arba tokiai „vagystei“ kaip nusiskinti vieną bananą?

Kiekvienas iš šių „nusikaltimų“ galėjo baigtis įkalinimu arba mirtimi¹⁶⁴. Juos darydavo visi, bet bausmė būdavo taikoma labiau pamatuotai. Jauniems - ypač dažnai, suaugusieji, rodos, daugiau

¹⁶⁴ Seng Kimseang (*PPP*, 1995 m. balandžio 7 d., p. 7) prisimena, kad paauglį, pavogusį ryžių, mušė iki nualpimo, paskui - kaip jis „dingo“ *Angkar* glėbyje.

būdavo negailestingai primušami; kai kada jie nuo to mirdavo; viskas reliatyvu. Budeliais galėjo būti raudonųjų khmerų kariškiai. Bet labiausiai įprasta buvo gauti mušti nuo savo darbo draugų, „75-ųjų“, kurie dažnai tarpusavyje rungtyniaudavo uolumu: kuo labiau jautė pavojų sau pačiam, tuo uoliau kūrė savo darbo draugus. Ir visuomet reikėjo rodyti visišką nuolankumą: skundai arba, dar blogiau, protestai reikštų nepritarimą bausmei, taigi ir santvarškai. Čia ne tik bausmės, bet ir terorizavimas: buvo įprasta inscenuoti egzekucijas¹⁶⁵.

Nužudymas kaip valdžios metodas

„Tokiai šaliai, kokią mes statome, pakanka vieno milijono gerų revoliucionierių. Nieko kito mums nereikia. Mums geriau užmušti dešimt draugų nei palikti gyvą vieną priešą“, - tokios būdavo raudonųjų khmerų kalbos kooperatyvų susirinkimuose¹⁶⁶. Šitokią genocido logiką jie ir įgyvendino. Pol Poto laikais smurtinė mirtis buvo kasdienis dalykas: tada dažniau mirdavo nuo smurto nei nuo ligos ar senatvės. Tuomet vadinamoji „griežčiausia“ bausmė būdavo taikoma taip dažnai ir dėl tokių menkų priežasčių, kad pasidarė įprasta. Keistas nukrypimas: į kalėjimą, kur, žinoma, mirtis būdavo tik atidėliojama, žmonės pakliūdavo tais atvejais, kurie buvo laikomi sunkiausiais, t. y. stengiantis priversti išduoti sąmokslą ir bendrininkus. Nors represyvinės sistemos tikrovė buvo kuo skrupulingiausiai maskuojama, - slėpimas ją darė dar siaubingesnę, - kai kurie deportuotieji suvokė jos bendrus bruožus: „Gal ten buvo dvi paralelinės represinės sistemos. Viena sistema - kalėjimų, įeinančių į biurokratijos sampratą, - ji veikė tam, kad pateisintų savo pačios egzistavimą; ir kita sistema, ne tokia aiški, kuri kooperatyvo vadovams davė teisę atkeršyti už save. Galų gale kaliniams rezultatas buvo

¹⁶⁵ Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 185.

¹⁶⁶ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 237.

tas pats¹⁶⁷. Henri Locardas patvirtina šią hipotezę¹⁶⁸. Derėtų čia pridurti trečią sunaikinimo būdą, įsigalėjusį paskutiniaisiais santvarkos metais: „karinį valymą“ (šiek tiek primenantį 1793-1795 m. Vandėjos karą), kai Centro pasiūsta jungtinė armija masiškai čia pat vietoje išžudo vietinius pareigūnus, „įtartinų“ kaimų, ištisų zonų, tokių kaip Rytai, gyventojus. Niekada, nė vienu atveju, nepateikiamas aiškus kaltinimas - už ką, neleidžiama gintis, apie aukų likimą nepranešama jų artimiesiems ar bendradarbiams: „*Angkar* žudo, bet niekada neaiškina“, - toks buvo vienas iš naujų paplitusių posakių¹⁶⁹.

Sunku konkrečiai išvardyti nusikaltimų, baudžiamų mirtimi, sąrašą. Ne todėl, kad jų trūksta, priešingai, *neįmanoma* rasti nukrypimo nuo elgesio normų, kuris negalėtų užtraukti mirties bausmės: raudonųjų khmerų pareigūnui pravartu ir netgi patartina skaityti pačią paranojiškiausią iškrypėlišką lektūrą kaip politinio brandumo įrodymą. Taigi pasitenkinsime pakartodami svarbiausius pasmerkimo myriop motyvus, pradėdami nuo dažniausių. Žinoma, pirmiausia tai būtų maisto produktų „vagystė“, turint galvoje ryžių svarbą mitybai ir režimo nustatytas jų normas, - mirties bausmė buvo masiškai taikoma už varpų rinkimą, vagiliavimą palėpėse arba virtuvėje; vagiškai dažnai būdavo užmušami kirtiklio koto smūgiais nusikaltimo vietoje lauke ir čia pat paliekami kaip nesektinas pavyzdys kitiems¹⁷⁰. Labiau pasisekdavo gavus tik mušti už vaisių ar daržovių vogimą. Tačiau kūdikį žindančiai motinai nusiskynus keletą bananų grėsė mirtis¹⁷¹. Vaismedžių soduose vagiliaujančius paauglius „teisdavo“ jų draugai (šie niekada neturėjo teisės atsakyti to daryti), pasmerkdamo ir tučtuojau paleisdavo kulką į galvą: „Mes drebėdavome. Mums sakydavo, kad tai „pamoka

¹⁶⁷ Haing Ngor, *op. min.*, p. 178.

¹⁶⁸ Locard (1995), *min. pastaba*.

¹⁶⁹ Chandler (1991), *op. cit.*, p. 260.

¹⁷⁰ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 189.

¹⁷¹ Kên Khun, *op. cit.*, p. 96; šiuo atveju moteris buvo prieš tai išprievartaujama ją nužudžiusių milicininkų; po kiek laiko pareigūnas bus „valomas“.

ir gyvuliai staiga dinga arba prie jų pristatyta gera apsauga; nuvaryti stambų galviją buvo labai jau keblu dėl ankšto žmonių susigrūdimo gyvenamose vietose. Visa šeima galėjo būti nužudyta už tai, kad bendrai pasidalijo veršį¹⁷³.

Slapta, netgi trumpam, apsilankyti šeimoje buvo taip pat labai pavojinga ir prilygo dezertyravimui. Tačiau atrodo, kad čia ypatingai rizikuodavo gyvybe apsilankę pakartotinai, jei tik nepadarė rimčiausios klaidos - neatėjo į darbą. Buvo smerkiama per didelė meilė savo artimiesiems; bet vaidai su jais arba kuo nors kitu irgi galėjo kainuoti gyvybę (paprastai čia taip pat ne už pirmąjį kartą). Tokio kraštutinio puritoniškumo atmosferoje vyrui buvo patartina laikytis atokiau, per tris metrus nuo savo pašnekovės, jei ji nebuvo iš artimų giminių, - už nesantuokinius seksualinius santykius sistemingai baudžiama mirtimi: bėda šitaip „ikliūti“ jauniems meilužiams, taip pat daugeliui patvirkusių atsakingų darbuotojų¹⁷⁴. Kitas mirtinas nusikaltimas buvo alkoholinio gėrimo vartojimas¹⁷⁵ (daugiausia - iš fermentuotų palmės sulčių); bet tai ypač lietė atsakingus pareigūnus ir senuosius; naujieji ir taip jau užtekčiai rizikavo gyvybe ieškodami maisto. O dėl religinių apeigų, į kurias buvo žiūrima labai nepalankiai, tai dėl jų jūs nebūtinai būsite nuteisti, jei apie jas niekas nesužinos ir jos bus visiškai privačios (tai įmanoma budizme, bet labai sunku islame); už transo apeigas, priešingai, galėjo būti baudžiama mirtimi¹⁷⁶. Žinoma, bet koks nepaklusnumas buvo lemtingas. Tie nedaugelis išdrįsusių surizikuoti, ypač pirmu tarpu, kurie pasinaudojo jiems suteikta tariamąja kritikos laisve mitinguose ir prašneko apie maisto ir drabužių stoką, labai greitai „dingo“, tas pat ištiko ir jų drąsiuosius deportuotus mokytojus, 1975 m. lapkričio protesto prieš bado racioną demonstracijos, ir tos pačios numal-

¹⁷² PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 6.

¹⁷³ *Ibid.*, p. 7.

¹⁷⁴ Pin Yathay, op. cit, p. 314-315; Heng et Demeure, op. cit., p. 107.

¹⁷⁵ Priešingai, tabakas vartojamas visų, net ir pačių jauniausių raudonųjų khmerų kareivių; narkotikai, nors ir mažiau paplitę, nėra per daug draudžiami.

¹⁷⁶ Ponchaud, min. skyrius, p. 169; PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 7.

šintos, organizatorius¹⁷⁷. Pesimistinės kalbos, linkėjimai, kad žlugtų santvarka (arba nugalėtų vietnamiečiai - kaip daugelis Kambodžoje patyliukais galvojo 1978 m.), vien tik prisipažinimas, kad nori valgyti, - žadėjo jums tai, kas blogiausia. *Chlopams* buvo pavesta užregistruoti, kai kada - kurstyti tokius inkriminuojančius žodžius.

Neįvykdyti užduoties, nesvarbu kodėl, irgi buvo labai rizikinga. Niekas nėra apsaugotas nuo klaidų ar nelaimių, galinčių turėti lemtinigus rezultatus, bet dėl šių rezultatų buvo išžudyta daugybė invalidų, luošų, psichinių ligonių; neįgalūs, objektyvūs sabotuotojai, jie buvo dar mažiau reikalingi nei naujieji. Savaime suprantama, sužeistiems ir patyrusiems amputaciją respublikos armijos kariams visiems skirta išnykti. Ypatingas pavojus grėsė tiems, kurie nesugebėjo suprasti arba pritaikyti instrukcijų ir draudimų: kvailys, nusiskynęs manijoko daigą arba murmėjimu išreiškęs savo nepasitenkinimą, dažniausiai būdavo nužudomas¹⁷⁸. Khmerų komunistai pritaikė eugeniką *de facto*.

Demokratinės Kampučijos smurto mastas buvo pasibaisėtinas. Bet daugumai kambodžiečių siaubą kėlė ne tiek pats mirties reginys, kiek nepaliaujamą žmonių dingimą gaubianti paslaptis ir nežinia. Pati mirtis beveik visada būdavo diskretiška, užslėpta. Šis nubaudimo mirtimi diskretiškumas buvo gretinamas su KKP vadovaujančių darbuotojų ir aktyvistų mandagumu: „Net pačiais sunkiausiais momentais jų žodžiai likdavo nuoširdūs, labai švelnūs, jie prieidavo iki žmogžudystės nepraradę mandagumo. Jie administravo mirtį švelniais žodžiais. [...] Kad nuskausmintų mūsų nepasitikėjimą, jie sugebėjo mums pažadėti viską, ką norėjome išgirsti. Aš žinojau, kad jų švelnūs žodžiai skamba prieš nusikaltimus ar po jų. Raudonieji khmerai būdavo mandagūs visomis aplinkybėmis, netgi prieš užmušdami mus kaip galvijus“¹⁷⁹. Kaip pažymėjo Yathay, tas paaiškinama pirmiausia taktika - palaikyti netikėtumą, vengti atsikalbinėjimo arba maišto. Antra, kultūrine reikšme:

¹⁷⁷ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 161-163 ir 190-191.

¹⁷⁸ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 184; Welaratna, *op. cit.*, p. 53.

¹⁷⁹ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 163 ir 387.

susivaldymą budizmas laiko didele vertybe; tas, kuris duoda valią emocijoms, netenka pagarbos. Trečiasis motyvas politinis: kaip ir gerais kinų komunizmo laikais (prieš kultūrinę revoliuciją), norima įrodyti nepakeičiamą partijos, niekada nepasiduodančios momento aistroms ar asmeniniams impulsams, veiklos racionalumą ir universalų sugebėjimą vadovauti visokiomis aplinkybėmis. Šio egzekucijų diskretiškumo pakaktų įrodyti, kad jos plačiu mastu buvo koordinuojamos pradedant nuo Centro: išdrįstama pademonstruoti primityvų ir spontanišką smurtą, kaip, pvz., vykstant pogromams. Kokį nors vakarą ar naktį kareiviai ateina jūsų išsivesti „tardymui“, „mokymui“ arba seniai įprastai „tarnybai į mišką“. Dažniausiai jie jums suriša rankas už nugaros, ir - baigta. Kartais paskui surandamas miške lavonas, nepalaidotas, bet ne visada atpažįstamas, galbūt tam, kad dar daugiau įvartytų baimės. Šiandieną Kambodžos kaimuose žinoma daugybė užkastų lavonų griovių - per tūkstantį kiekvienoje ištirtoje provincijoje, o jų ištirta dvidešimt¹⁸⁰. Raudonieji khmerai žmonėms grasindavo, kad jie bus panaudoti vietoj „trąšų mūsų ryžių planacijose“¹⁸¹. „Be paliovos žudė vyrus ir moteris tam, kad iš jų darytų trąšas. Juos užkasdavo bendruose grioviuose beveik visuose laukuose, ypač manijoko. Dažnai, raunant manijoko šakniagumbius, išsiraudavo žmogaus kaukolė, pro kurios akiduobes kyšodavo maistinio augalo šaknys“¹⁸². Kartais susidarydavo įspūdis, tarsi šalies valdovai manė, kad žemės ūkiui nieko geriau nesugalvosi kaip žmonių lavonai¹⁸³; kita vertus, matyt, čia moralinio nuosmukio viršūnė, kai paneigiama „klasinio priešo“ teisė būti žmogumi.

Stipriausias santvarkos žvėriškumo pasireiškimas - egzekucijos. Taupant šovinius, taip pat, be abejo, tenkinant mirties bausmės vykdytojų sadizmą¹⁸⁴, sušaudoma nedažnai: Sliwinskio duo-

¹⁸⁰ Laikraštis *Le Monde*, 1997 m. birželio 18 d., p. 16.

¹⁸¹ Pin Vathay, *op. cit.*, p. 301.

¹⁸² Kên Khun, *op. cit.*, p. 123 (medicinos studento liudijimas).

¹⁸³ Locard (1995), *op. cit.*, p. 12-13.

¹⁸⁴ Plg., pvz., Haing Ngor, *op. cit.*, p. 179-180.

menimis¹⁸⁵, sušaudoma 29% visų aukų. 53% aukų sutraiškytos kaukolės (geležiniu strypu, kirtiklio kotu, kartais kauptuku), 6% - pakartų ir uždusintų (polietileniniu maišu), 5% - pasmaugtų ir užmuštų. Visų liudytojų tvirtinimu, tik 2% nužudymų buvo vieši. Tarp jų nemaža „pavyzdinių“ egzekucijų, įvykdytų netekusiems savo teisių vadovaujantiems kadrų ypatingai barbarišku būdu, kur, regis, svarbu deginimas (ugnis - apvalo): žmogus iki krūtinės užkasamas žarijų pilname griovyje¹⁸⁶; sudeginamas galvą apipylus nafta¹⁸⁷.

Kalėjimų archipelagas

Demokratinė Kampuoja iš principo nežinojo, kas yra kalėjimas. 1978 m. rugpjūtį Pol Potas sakė: „Mes neturime kalėjimų, mes net nevartojame žodžio „kalėjimas“. Kenksmingiems elementams skiriamos naudingos užduotys“¹⁸⁸. Raudonieji khmerai tuo didžiavosi, pabrėždami dvigubą bet kokių ryšių nutraukimą - su politine praeitimi ir religine tradicija; įkalinimą, šią anksčiau buvusią bausmę, jie sumaišė su budistine karma, pagal kurią už visas nuodėmes jums bus atmokėta būsimoje egzistencijoje. Dabar baudžiama tuo-
jau pat¹⁸⁹... Vis dėlto „perauklėjimo centrai“ (*munty operum*) buvo, kartais juos vadindavo „apygardos policijos centrais“. Beje, nuo kolonijinių laikų išlikę lageriai, ištuštinti, kaip ir likę be gyventojų miestai, nebuvo vėl apgyvendinti, išskyrus keletą provincijos miestelių, kuriuose geros trys dešimtys kalinių buvo sugrūsti į keletui skirtas

¹⁸⁵ Sliwinski, *op. cit.*, p. 78; suapvalinti šie duomenys, matyt, apytikriai parodo aukų skaičių.

¹⁸⁶ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 268.

¹⁸⁷ Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 109. Visa tai keistai primena XIX amžiaus pirmosios pusės Vietnamo okupacijos metais khmerams taikytą garsųjį, galbūt mitinį, kankinimą, kuomet iki kaklo užkastiems žemėje khmerams uždegdavo galvas, ant kurių uždėdavo virdulį arbatai.

¹⁸⁸ Tocard (1995), *min. str.*, p. 18.

¹⁸⁹ Plg. Pin Yathay, *op. cit.*, p. 306.

kameras. Neretai tuos lagerius atstojo seni, tapę neberekalingi, mokykliniai pastatai, kartais - šventyklos¹⁹⁰.

Jiems tikrai toli iki klasikinių, netgi griežto režimo kalėjimų. Ne-padaryta nieko, kad palengvėtų kalinių gyvenimas ar bent jau jie galėtų išlikti gyvi: badmečio davins (kartais vienas dubenėlis ryžių 40 žmonių)¹⁹¹; jokios medicinos pagalbos, kameros sausakimšos, kaliniai prirakinti grandinėmis: moterys ir kai kurie lengvai nusižengusieji - viena koja, vyrai - abiem kojom, kartais užlaužtomis už nugaros rankomis prie bendro geležinio strypo (*khnoh*), nėra tualetų nei kur nusi-prausti. Suprantama, tokiomis sąlygomis naujas kalinys gali išgyventi iki trijų mėnesių, ir nedaug kas išlikdavo gyvas¹⁹². Vienas iš ten išsigelbėjęs palankiai prisimena savo kalėjimą Vakarų zonoje: „Ten išžudė apytikriai tik pusę kalinių, o gal dar mažiau“¹⁹³. Be abejo, jam „pasise-kė“, jis buvo pasodintas į kalėjimą 1975 m. pabaigoje, kai dar buvo tikimasi išeiti į laisvę, visai taip pat kaip ir prieš balandžio 17-ąją: iki 1976 m. iš kalėjimų išėjo nuo 20 iki 30% kalinių. Mat dar kartais visai rimtai buvo žiūrima į perauklėjimo funkciją (daugiausia virstančią sunkiu varginančiu darbu), kinų ir vietnamiečių kalėjimų modelio šerdį: buvusios santvarkos valdininkai, o gal ir kareiviai, turėjo vilčių iš ten išeiti, su sąlyga, jei gerai elgsis, sunkiai dirbs; ir deportacijų pradžioje¹⁹⁴ tikrai taip buvo. Vėliau senoji terminija išliko (šitaip įkalinimas dažnai virsdavo šaukimu į „mokslo sesiją“ - terminas „khmeras“ virto kiniškojo *xuexi* kalke), bet ji prarado bet kokią prasmę. Apie jokią pedagogiką negalėjo būti nė kalbos (išskyrus galbūt Bung Tra Boko stovyklą, skirtą grįžusiems iš užsienio kambodžiečiams, daugiausia

¹⁹⁰ Dėl kalėjimų mes remiamės dviem fundamentaliomis Henri Locardo studijomis: *Le Goulag khmer rouge*, Liono-2 universiteto užrašai (kalbų fakultetas), 1995; ir *Tramkāk District in the Grip of the Khmer rouge*, pranešimas kolokviуме *Cambodia: Power, Myth and Memory*, Monašo universitetas, 1996 m. gruodis.

¹⁹¹ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 231.

¹⁹² Šiame vietinės reikšmės kalėjime trys iš aštuoniasdešimties. Žr. Pin Yathay, *op. cit.*, p. 231.

¹⁹³ Kiernan, *op. cit.*, p. 345, past. 169.

¹⁹⁴ PPP, 1995 m. balandžio 7 d., p. 5.

studentams; ją aprašė Y Phandara); tą rodo, pvz., vietinės vadovybės nurodymas uždaryti vaikus, nesvarbu, kokio amžiaus jie būtų, kartu su motinomis, „kad iš karto būtų atsikratyta visais“¹⁹⁵. Tai šūkio „Reikia piktžolę išrauti iš šaknų“ konkretizavimas¹⁹⁶. Pats šūkis - „klasinio paveldo“, tokio brangaus ekstremistiniams maoistams, radikali versija. Vaikų, paliktų savo pačių valiai, neįkalintų, bet neturinčių nieko, kas jais rūpintųsi, dalia buvo ypač sunki; dar baisesnis likimas laukė labai jaunų „nusikaltėlių“, kurie buvo uždaryti į kalėjimą dar nepilnamečiai.

Vaikai apygardos kalėjime

Labiausiai mus jaudino dvidešimties mažų vaikų likimas, ypač tų, kurių tėvai buvo deportuoti po 1975 m. balandžio 17-osios. Šie vaikai apsivogė, nes buvo per daug alkani. Juos areštavo ne tam, kad nubautų, bet tam, kad žvėriškai nužudytų:

- kalėjimo sargai juos mušdavo arba spardydavo kojomis tol, kol užmušdavo;
- iš vaikų padarydavo gyvus žaislus - surištus už kojų pakabindavo palubėje, įsupdavo ir švytuojančius mėgindavo sustabdyti kojų spyriais;
- prie kalėjimo buvo kūdra; budeliai į ją sumesdavo mažuosius kalinius, kojomis nuspirdavo į vandenį, ir kai nelaimingiesiems prasi-dėdavo konvulsijos, leisdavo iškilti jų galvoms, o patys vėl pamurdydavo juos po vandeniu.

Mes, kiti kaliniai ir aš pats, slapčiomis apverkdavome vargšų vaikų, pasitraukusių iš šio pasaulio tokiu žiauriu būdu, likimą. Aštuoni kalėjimo sargai buvo budeliai. Bunas, vadeiva, ir Lanas (iš jų teatsimenu tik šiuos du vardus) buvo labiausiai sužvėrėję, bet visi prisidėjo prie šio niekingo darbo, visi rungtyniavo žiaurumu, kad priverstų kentėti savo tėvynainius¹⁹⁷.

¹⁹⁵ Locard (1996), *op. cit.*, p. 6.

¹⁹⁶ Locard (1995), *op. cit.*, p. 11.

¹⁹⁷ Buvusio valdininko liudijimas, žr. Kên Khun, *op. cit.*, p. 131.

Kalinius suskirstydavo į dvi skirtingas grupes: tuos, kurie pasmerkti žūti lėtai, ir tuos, kuriems bus vykdoma mirties bausmė. Tas priklausė nuo priežasties, dėl kurios jie buvo įkalinti: dėl draudimų nesilaikymo ar negrynos socialinės kilmės, dėl akivaizdaus nepritarimo santvarkai ar dalyvavimo „sąmokslė“. Paskutiniais trim atvejais paprastai būdavo tardoma, ar kad priverstų pripažinti buvusį amatą „rizikingu“, ar kad tie prisipažintų ir išduotų bendrininkus. Pasireiškus nors menkiausiam pasipriešinimui, daug dažniau nei kurioje nors kitoje komunistinėje santvarkoje imamasi kankinimų: čia raudonųjų khmerų tardytojai pademonstravo daug liguistos ir sadistiškos fantazijos¹⁹⁸; vienas mėgstamiausių kankinimo būdų, rodos, bus beveik visiškas uždusinimas užmovus ant galvos plastmasinį maišelį. Daugelis jau ir taip nusilpusių kalinių, pirmiausia moterų, baisiausių žiaurumų aukos, neišlaikydavo šitokių seansų. Dėl tariamo kankinimų efektyvumo vardan teisybės budeliai pasiteisindavo: tardymo ataskaitoje pažymima, kad kalinamasis „buvo apklausinėjamas švelniai, nemušamas. Taigi mes negalime tikrai žinoti, ar jis sakė teisybę, ar ne“¹⁹⁹. Pačiais sunkiausiais atvejais arba kada „prisipažinimai“ atrodė ypač pasitarnausiantys būsimam apkaltinimui, kalinamasis būdavo išsiunčiamas į kalėjimų archipelago aukštesniąją pakopą: taip buvo galima pereiti iš vietinio apygardos kalėjimo į zonos kalėjimą ir pagaliau atsidurti Tuol Slengo centriniame kalėjime. Nesvarbu, koks būtų pasiektas lygis, išvada linkusi būti vis tokia pati: vos tik nustačius, kad kalinys, spaudžiamas savo tardytojų (tam prireikdavo kartais savaičių, jei ne mėnesių), nebeturi informacijos pateikti, jis gali būti „išmestas“; mirties bausmė dažniausiai vykdoma šaltuoju ginklu, dar prisideda vietinių savitumų, pvz., Trankake geležiniu strypu sutraiškomas kaklas. Kad užtrenktų agonijos garsus, per garsiakalbius leisdavo triukšmingą revoliucinę muziką.

¹⁹⁸ Plg., pvz., Haing Ngor, *op. cit.*, p. 170-174, 188-194, 240-244; Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 144-149.

¹⁹⁹ Locard (1996), *op. cit.*, p. 8.

Įkalinimo priežastys analogiškos toms, kurios užtraukdavo kalnę arba nužudymą kooperatyve, tik skirtingomis proporcijomis. Daug paprastų vagių atsiduria kalėjime, bet kad ten pakliūtų, jie turi veikti plačiu mastu arba su bendrininkais. Gana dažnai apkaltinama nesan-tuokiniais seksualiniais santykiais, o dar dažniau - „antivyrniausybi-niais“ pareiškimais: tai skundas dėl nelygių maisto normų, dėl nusmu-kusio pragyvenimo lygio ar dėl nuolankumo Kinijai; prisipažinimas, kad pavargote nuo žemės darbo, kuris jums primena nuolatinį karinį puolimą, pasišaipymai iš Revoliucijos himno, skleidimas gandų apie kovojančius su komunistais partizanus (*guérillas*), rėmimasis budistų pranašystėmis apie pasaulį, apimtą chaoso, kuriame karaliauja ateiz-mas, bet tokiame pasaulyje ateityje lemta išnykti. Viena moteris (bet iš „70-ųjų“) valgykloje sulaužė šaukštą iš įtūžio, kad jau keturi jos vaikai mirė badu, o ji negavo leidimo pasilikti prie paskutinio mirštančio li-goninėje. Šalia šių „politinių žinių apie teistumą“ nurodoma nemaža „socialinių žinių apie teistumą“: tų, kurie nuslėpė savo buvusią profe-siją ar smarkiai kompromituojančius biografijos epizodus, tokius kaip ilgesnis buvimas Vakaruose. Ir pagaliau paskutinis gyvenimo kalėji-me specifiškumas - skaičiuoti nemenką buvusiųjų (nors atstovaujan-čių nedidelei mažumai) ir netgi raudonųjų khmerų valdininkų ar kareivių masę: 10% jų (46 bylos iš 477) sėdi Tramkako kalėjime. Jie irgi neteko kantrybės arba „dezertyravo“, daugiausia tam, kad aplankyti savuosius. O vidutinio ar aukštesnio rango atsakingi darbuotojai dažniausiai siunčiami Centro žinion į Tuol Slengo kalėjimą.

Išgyventi siaubą

Už nusikaltimą, kad kalbu angliškai, raudonieji khmerai mane areš-tavo ir, užmetę ant kaklo virvę, šlubuojantį ir svirduliuojantį nutempė į Kach Roteho kalėjimą prie Batambango. Tai buvo tik pradžia. Kaip ir visi kiti kaliniai, aš buvau surakintas geležiniais pančiais, kurie net įsirežė į odą. Dar ir dabar ant kulnų man išlikę jų žymės. Mane kankino mėnesių mėnesius. Vienintelis atokvėpis būdavo tada, kai nualpdavau.

Kiekvieną naktį įsiverždavo prižiūrėtojai ir pavardėmis iššaukdavo vieną, du ar tris kalinius. Juos išsivesdavo, ir daugiau mes jų nebematydavome - raudonųjų khmerų įsakymu jie būdavo nužudomi. Kiek žinau, aš buvau vienas iš labai retai pasitaikančių kalinių, kurie išgyveno Kach Rotehe, tikroje mirties ir kankinimų stovykloje. Aš išlikau gyvas tik todėl, kad sugebėjau pasakoti Ezopo pasakėčias ir klasikinės khmerų pasakas apie gyvūnus paaugliams ir vaikams, kurie buvo mūsų sargai²⁰⁰.

Apsilankymas šiame buvusiam licėjuje, kuris KKP organizacijoje žymimas kodu S-21, leidžia pajusti visą klaikumą. Tai tik vienas iš įkalinimo centrų, kokių yra šimtai, ir nors jo aukų apie 20 000, nepasakysi, kad jame mirtingumas buvo pats didžiausias; bet įkalinimo sąlygos, žinoma, siaubingos, čia buvo kitokios nei kur nors kitur. Maždaug tik 2% nužudytųjų, galbūt 5% kalinamųjų, perėjo Tuol Slengo kalėjimą, kuris visai nereiškia tokio centralizmo kaip Aušvicas nacių koncentracijos stovyklų sistemoje. Čia nėra specifinių kankinimo būdų, nebent elektros srovės panaudojimas. Į šį „Centro komiteto kalėjimą“ pirmiausia siunčiami nemalonę užsitraukę pareigūnai ir savo teisių netekę partiniai vadovai, ir gyvi iš šios „juodos skylės“ neišeina: tik šešiams ar septyniems kaliniams pavyko išvengti mirties. Apie šį dalyką mes turime informaciją: nuo 1975 iki 1978 m. vidurio pakliuvusiųjų į kalėjimą sąrašą (14 000 pavardžių) ir keletą tūkstančių itin vertingų smulkių išpažinčių bei tardymo ataskaitų, kai kurios iš jų - apie didžiuosius režimo veikėjus²⁰¹.

Maždaug keturi penktadaliai kalinamųjų patys buvo iš raudonųjų khmerų, jie, darbininkai bei techniniai darbuotojai, daugiausia kinų kilmės, čia buvo atsiųsti 1978 m. kartu su keletu užsieniečių (dažniausiai jūreivių), turėjusių nelaimę pakliūti į režimo nagus²⁰². Čia nuolat būdavo nuo tūkstančio iki pusantro tūkstančio kalinių,

²⁰⁰ Kassie Neou, Kambodžos žmogaus teisių instituto direktorius, *PPP*, 1996 m. rugsėjo 20 d., p. 8 (iš anglų k. vertė). L. Margolinas.

²⁰¹ Chandler (1991), *op. cit.*, p. 285-302.

²⁰² Quinn, *min. skyrius*, p. 198; Kieman, *op. cit.*, p. 432-433.

bet jų *kaita* buvo didelė, tą rodo į kalėjimą pakliuvusiųjų skaičius (apytiksliai prilygstantis aukų skaičiui per metus), kuris tolydžio auga: 1975 m. buvo vos 200, o 1976 m. jau 2250, 1977 m. - 6330, 1978 m. pirmame pusmetyje - 5765 aukos. Tardytojams iškyla žiauri dilema: „Mes manome, kad kankinimas yra absoliučiai būtinas“, - sakoma vieno tardytojo užrašuose. Kita vertus, tas per anksti pražudo internuotuosius, jie nespėja „prisipažinti“, o tai „Partijai yra pralaimėjimas“. Tiesiog nepadoru: medicinos pagalbos minimumas ten, kur visiems pažadėta mirtis²⁰³. Su kai kuriais kalinamaisiais lengviau: kalinių (dažniausiai tų, kuriems jau buvo įvykdyta mirties bausmė) žmonomis ir vaikais atsikratydavo greitai, pagal nurodytą datą. Antai 1977 m. liepos 1 d. buvo nužudyta 114 moterų (devyniasdešimties iš jų vyrai irgi buvo nužudyti), rytojaus dieną atėjo eilė kalinių sūnums (31) ir dukroms (43); penkiolika vaikų buvo jau iš anksto nuo tėvų atplėšti vaikų centre. Per dieną įvykdytų mirties bausmių rekordas buvo pasiektas netrukus po to, kai buvo paskelbta veikiant KKP: 1977 m. spalio 15 d. - 418 egzekucijų²⁰⁴. Manoma, kad daugiau kaip 1200 vaikų buvo nužudyta S-21 vaikų įkalinimo centre²⁰⁵.

Beprotystės priežastys

Kaip ir galvojant apie kitus šio amžiaus nusikaltimus, niekšybės kraštutinis kelia pagundą laikyti jos *ultima ratio* vieno žmogaus pamišimą arba apkvaišintų žmonių apkerėjimą. Nenorima sumažinti Pol Poto atsakomybės, bet nei Kambodžos nacionalinė istorija, nei tarptautinis komunizmas, nei tam tikrų šalių (pirmiausia Kinijos) įtaka irgi nepaneigiama; visa, ką raudonųjų khmerų diktatūra galėjo padaryti blogiausio, jungia šias tris dimensijas ir įsitvirtina konkrečiame laiko ir geografiniame kontekste.

²⁰³ Chandler (1991), *op. cit.*, p. 374, past. 27; Quinn, min. skyrius, p. 210.

²⁰⁴ Kiernan, *op. cit.*, p. 353-354.

²⁰⁵ Quinn, min. skyrius, p. 198.

Khmerų išskirtinumas?

„Khmerų revoliucija neturi precedento. To, ką mes mėginome padaryti, niekada istorijoje dar nebuvo“²⁰⁶. Patys raudonieji khmerai, vos tik ištrūkę iš vietnamiečių globos, nuolat pabrėždavo savo patirties unikalumą. Oficialiose kalbose jie beveik niekuomet nesiremia užsieniu, nebent iš neigiamos pusės, ir praktiškai necituoja marksizmo-leninizmo tėvų ar net Mao Zedongo. Jų nacionalizmas atsiduoda tuo suplėkusiui nacionalizmu, kurį išplėtojo pirmtakai, Sihanukas arba Lon Nolas: kraštutinio dolorizmo (tendencija išaukštinti moralinę skausmo, ypač fizinio, vertę. - *Vert. past.*) ir begalinio pretenzingumo mišinys; šalis auka, visą laiką engiama žiaurių, klastingų kaimynų (pirmiausia Vietnamo), atkakliai siekiančių jos pražūties, tarsi nuo to priklausytų jų pačių išlikimas; pasakiška gausybės šalis, turinti stebuklingą praeitį, dievų palaiminta šalis, kurios pašaukimas būtų atsidurti planetos avangarde, jei tik ne...²⁰⁷ Triumfo sureikšminimas - beribis: „Mes darome unikalią revoliuciją. Ar jūs žinote nors vieną šalį, kuri išdrįstų, kaip mes, panaikinti rinkas ir pinigus? Mes gerokai pralenkiame kinus, kurie mumis žavisi. Jie mėgina sekti mumis, bet jiems dar toli iki to. Mes būsim geru pavyzdžiu visam pasauliui“, - tokia yra vieno intelektualinio darbuotojo, viešinio užsienyje, kalba²⁰⁸. Netgi netekęs valdžios, Pol Potas ir toliau manė, kad 1975 m. balandžio 17-oji buvo pats didžiausias istorijoje revoliucinis įvykis, „išskyrus 1871 m. Paryžiaus komuną“²⁰⁹.

Tačiau realybė - liūdnai prožiška, ilgą laiką užsidariusi savyje šalis, besinaudojanti prancūzų protektorato teikiama malonia įdo-

²⁰⁶ Jeng Sary, 1997, cit. iš Chandler (1991), *op. cit.*, p. 240.

²⁰⁷ Šiuo khmerų „nelaimingos sąmonės“ klausimu žr. Jean-Claude Pomonti, *Angoisses khmeres*, Le Monde, 1995 m. kovo 10 d.

²⁰⁸ Y Phandara, *op. cit.*, p. 88.

²⁰⁹ Čia jaučiama Kinijos kultūrinės revoliucijos įtaka: 1967 m. sausio „Šanchajaus komuna“ nori pamėgdžioti paryžietišką revoliuciją.

mių tradicijų teisine apsauga, kur įvairūs klanai beveik nesibai-giančiose kovose dėl valdžios niekada neatsisakė šaukimo į užsienio kariuomenes savo naudai; šalis, kur niekas, rodos, niekada nėra sau kėlęs klausimo apie ekonominę šalies plėtrą: įmonių mažai, vidurinės klasės mažai, specialistų mažai, pragyvenimas iš žemės ūkio nepakeliamai sunkus. Vienu žodžiu, Pietryčių Azijos „ligotas žmogus“, visiškai paliegėlis²¹⁰. Tačiau didžiausias nerealias su-daro palankias sąlygas kraštutiniams sprendimams; truputį parano-jiško nepasitikėjimo kitais ir savo sugebėjimų megalomaniško per-vertinimo derinys skatina voliuntarimą ir izoliavimąsi, ekonomikos silpnumas ir daugumos gyventojų skurdas stiprina simpatijas tiems, kurie prisistato kaip įmanomo progreso dalytojai. Taigi Kambodža buvo „silpnas sraigtelis“ tiek ekonomiškai, tiek politiškai, o tarptau-tinė aplinka, konkrečiai – karas su Vietnamu padarė visa kita. Rau-donųjų khmerų žvėriškumą reikėtų kildinti iš to paties prieštaravi-mo tarp besaikių ambicijų ir egzistavimo sunkumų.

Knygos autoriai taip pat mano, kad palankias sąlygas pražūtin-gai raudonųjų khmerų veiklai galėjo sudaryti ir kai kurie kambodžie-čių nacijos bruožai. Antai budizmas turi dviprasmišką vaidmenį: jo abejingumas socialiniams kontrastams ir atlygio už dabartinio gyve-nimo nuopelnus ir prasižengimus nukėlimas į būsimąją egzistenciją atitinka nepasiekiamą revoliucinės vizijos tikslą. Budistiškasis antiin-dividualizmas gerai derinasi su raudonųjų khmerų savojo „aš“ pa-naikinimu. Ribotos gyvenimo vertės sąvoka reinkarnacijų sukūriuose ir iš to išplaukiantis fatalizmas, pasidavimas likimui, sušvelnino tikinčiųjų pasipriešinimą represijoms²¹¹.

Haing Ngorui išeinant iš kalėjimo viena sena moteris pagaliau išdrįso garsiai pasakyti tai, ką visi galvojo tylomis:

²¹⁰ Šiandieną su dalinai panašia situacija susiduria dvi kitos šalys: Laosas ir Birma. Bet pirmoji tik nuo 1945 m. sudaro vieningą politinį darinį, o antroji, labai suklestėjusi britų kolonializmo laikais, nėra tokia bejėgė prieš kaimynus.

²¹¹ Ponchaud, min. skyrius, p. 170-175.

„- Samnangai, galbūt jūs padarėte kažką blogo savo ankstesniame gyvenime. Galbūt už tai dabar ir esate nubaustas.

- Taip. Turbut. Aš tikiu, kad mano *kama*²¹² nėra labai gera“²¹³.

Budizmas, žinoma, labai užgniaužtas, nebuvo pasipriešinimo raudoniesiems khmerams atspara, kokia chamams buvo islamas.

Dabartis dažnai verčia peržiūrėti praeitį. Ne tam, kad pakeistume nustatytus faktus „à la šiaurės korėjiečiai“, bet tam, kad pakeistume tų faktų hierarchiją ir interpretavimą. Taikiai Sihanuko Kambodžai, ilgalaikiai neutraliai salelei indokiniškųjų karų atmosferoje, ilgainiui pavyksta akcentuoti „khmeriškąją šypsena“ - bešypsiančias *apsaras* Angkoro reljefuose, geraširdžių monarchų, smulkių pasiturinčių valstiečių, be didelio vargo gaunančių nelukštentus ryžius plantacijose, cukrų iš palmedžio ar gaudančių žuvį ežere, šypsenas. Paskutinių trijų dešimtmečių šėlas nukreipia dėmesį į tamsesnius dalykus. Taip. Angkoras - neginčijamas spindesys²¹⁴, bet jo kilometriniai bareljefai vaizduoja daugiausia karo scenas²¹⁵. Milžiniški pastatai, dar gigantiškesni vandens rezervuarai (*baray*) pareikalaus deportacijų ir masių pavergimo.

Rašytinių šaltinių apie angkoriškąjį periodą (VIII—XIV a.) išlikę labai mažai, bet visos Pietryčių Azijos pusiasalio (Tailando, Laoso, Birmos...) indų budizmo monarchijos buvo sukurtos pagal Angkoro modelį. Pilna prievartos jų istorija panaši į Kambodžos istoriją; visur pamestas sugyventines atiduodavo sutrypti drambliams, savąjį viešpatavimą pradėdavo savo šeimos išžudymu, užkariautus gyventojus masiškai tremdavo į dykumų zonas. Šiose visuomenėse giliai įleidęs šaknis absoliutizmas, ir bet koks prieštaravimas laikomas

²¹² Karma, tariama khmeriškai.

²¹³ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 1 76.

²¹⁴ Bet jo architektūra labai archajiška, savo technika artimesnė Egipto faraonų statiniams nei šiuolaikinėms gotikinėms katedroms.

²¹⁵ To nepasakysi apie dideles Javos šventyklas (daugiausia Borobudure), kurios daug maž yra šiuolaikiškos.

šventvagyste. Apsišvietęs despotas tuo nepiktnaudžiauja: labai silpnos administracinės struktūros greitai privestų prie bet kokių ryšių su liaudimi praradimo. Liaudis buvo ypatingai paklusni: skirtingai nuo kinų pasaulio, antimonarchiniai maištai – retas dalykas, ieškant išsigelbėjimo dažniau bėgama į kitas valstybes (visuomet artimiausias) ar pačius atokiausius rajonus²¹⁶.

Sihanouko karalystė (nuo 1941 m., bet prancūzų protektoratas trunka iki 1953 m.) gali palikti beveik idilišką prisiminimą palyginti su tuo, kas užgriuvo po jo nuvertimo 1970 m. kovo mėnesį. Tačiau princas neatsisako įsigalėjusio jėgos panaudojimo, ypač prieš kairiąją opoziciją. Nuo 1959-1960 m., sunerimęs dėl didėjančio komunistinės kairės, kritikuojančios valdžios korupciją, populiarumo, jis liepia arba leidžia nužudyti laikraščio *Pracheachun* („Liaudis“) vyriausiąjį redaktorių, vėliau įsako primušti gatvėje du kartus per savaitę išeinančio frankofoninio (vieno iš didžiausių tiražą turinčių šalyje) žurnalo *L'Observateur* direktorių, būsimąjį raudonųjų khmerų vadovą; 1960 m. rugpjūtį pasodinama į kalėjimą aštuoniolika žmonių ir uždraudžiami pagrindiniai kairiųjų laikraščiai. 1962 m., dar paslaptingesnėmis aplinkybėmis, tik šiuokart – greičiausiai slaptosios policijos – nužudomas pagrindyje esančios KKP generalinis sekretorius Tou Samouthas ir atveriamas kelias į šį postą Saloth Sarui. 1967 m. Samlauto maištas ir kultūrinės revoliucijos įtaka kai kuriose kinų mokyklose sukelia kaip niekad žiaurias represijas, nusinešusias daug gyvybių: paskutiniai atvirai veikiantys komunistai ir koks šimtas jiems simpatizuojančių intelektualų papildo pirmuosius raudonųjų khmerų partizanų būrius²¹⁷. Vis dėlto ar suprantama Henri Locardo mintis, kai jis rašo: „Pol Poto smurtas kilo iš sihanukistų represijų brutalumo“?²¹⁸ Chronologijos atžvilgiu – taip: princas au-

²¹⁶ Daugelis etnologų pabrėžia, kad ryšys su žeme ir protėviais čia silpnesnis nei kinų pasaulyje, įskaitant ir Vietnamą.

²¹⁷ Chandler (1993), op. cit., p. 101, 105-106 ir 135; Raoul Marc Jennar, *Cambodge: une presse sous pression*, Paris, Reporters Sans Frontières, 1997, p. 23.

²¹⁸ Locard (1995), min. past., p. 15.

tokratas, o vėliau, po 1970-ųjų, aiškiaregis maršalas visiškai sunaikino tuos, kurie kritikavo jo režimo bejėgiškumą; susidarius tokiai padėčiai, jie leido išlikti tik KKP, kaip realiai opozicijai. Genealogijos atžvilgiu - ne: raudonųjų khmerų veiklos ideologiniai pagrindai ir galutiniai tikslai nėra reakcija į buvusias represijas, bet labai tiksliai pratęsia „didžiąją tradiciją“, kuri plaukė iš leninizmo ir kurią vėliau rūpestingai perleido per savo rėtį Stalinas, Mao Zedongas ir Ho Chi Minhas. Po nepriklausomybės pasiekimo pražūtinga Kambodžos evoliucija, vėliau jos įsivėlimas į karą *padėjo* KKP ekstremistams paimti valdžią į savo rankas ir *įteisino* negirdėtą jų žiaurumą; bet nė viena išorinė aplinkybė nepaaiškina jų pačių radikalizmo.

1975: radikalus lūžis

Kambodžos revoliucijai lengviau skelbti tai, ko ji atsisako, negu pasakyti tai, ką ji siūlo. Iš tikrųjų ji netveria noru atsirevanšuoti ir tą laiko savo socialinio pagrindo esmę; prie to vėliau prisidėjo radikalusis kolektyvizmas. Kaimiečių revanšas miestiečiams: senieji labai greitai atsiima savo turtą iš naujųjų, ar žaidžiant juodąją rinką, ar paprasčiausiai vagiant jų mantą²¹⁹. Pačiame kaime - tai nuskurdusių valstiečių revanšas vietiniams „kapitalistams“ (tiems, kurie kuo nors prekiauja arba samdo šiek tiek darbo jėgos). Bet tai ir pavienių asmenų revanšas, griauantis buvusių profesinę šeimų hierarchiją ir t.t. Liudijimai patvirtina, kad prie kaimo nepritapusieji, pvz., alkoholikai, netikėtai paskiriami į vietos atsakingus postus: „Šie *Angkar* reabilituoti žmonės, gavę įgaliojimus vadovaujantčiai misijai, galėjo žudyti savo tautiečius be jokių skrupulų, be jokio sąžinės graužimo“²²⁰. Čia Haing Ngoras mato politinį palaiminimą to, ką jis laiko pačiu bjauriausiu khmerų sieloje: *kum* - keršto už

²¹⁹ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 163.

²²⁰ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 95-96. Tuo pačiu socialiniu sluoksniu pasinaudojo Kinijos komunistų partija valdžios laikotarpiu (žr. aukščiau).

mirtį, prieš kurį laikas bejėgis. Tarp tų, dėl kurių jis labiausiai skundėsi, regime jo tetą, likusią gimtajame kaime, kuri anksčiau turėjo prašytis pagalbos savo giminių mieste; ir felčerį, kuris, nors ir priklausė naujiesiems, pastebėjęs, kad Ngoras - ligoninės gydytojas, siekė, jog šį nužudytų mirti, tuomet jis pats būtų paskirtas darbo brigados vadovu; tuomet iš pagrindų apsiverstų ta hierarchinė tvarka, kurią jis turėjo pakęsti²²¹. Taip sprogsa visos kambodžietiškos visuomenės įtampos formos, kai kurias iš jų galime apibūdinti „socialinėmis“ *stricto sensu*.

Vertybių perkainojimas: darbai, į kuriuos būdavo žiūrima su pamišimu, tokie kaip virėjo (ir net virtuvės valytojo) ar žvejo, dabar turėjo didžiausią paklausą, nes jie leisdavo lengvai susikombinuoti maisto. Priešingai, diplomai nieko nebereiškė, tebuvo „popiergalis“, tepasisaugo tie, kurie dar mėgina jais girtis. Pažeminimas tapo didžiausia dorybe; sugrįžęs į šalį vadovaujantis personalas, kad ir kaip būtų keista, „dažniausiai ieško tokio darbo kaip tualetų valymas [...]“; pasibjaurėjimo įveikimas buvo ideologinio pasikeitimo įrodymas²²². *Angkar* pretendavo į savo rankas paimti ir monopolizuoti šeimų meilės ryšius: į *Angkar* viešai būdavo kreipiamasi bendriniu kreipiniu „tėvai motinos“ (tai, kas sutapatina partiją-valstybę ir visus suaugusius gyventojus, - tipiškas azijinio komunizmo fenomenas); o porevoliucinis 1975 m. periodas buvo nusakomas terminu *samay pouk-mè* (tėvų ir motinų era); karininkai vadinami „seneliais“²²³. Viešpatavo didžiausia miesto baimė ir neapykanta jam: Pnompenis, kosmopolitiškas miestas, linkęs į vartotojiškumą ir malonumus, raudoniesiems khmerams buvo „didžioji Mekongo prostitutė“²²⁴. Vienas iš sostinės evakuacijos pateisinimų buvo tas, kad „Amerikos slaptųjų tarnybų ir Lon Nolo režimo slaptas karinis politinis planas“ numatė „po išlaisvinimo korumpuoti mūsų kovotojus ir atbukinti jų kovinę dviasį merginomis, alkoholiu ir pinigais“²²⁵.

²²¹ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 112, 126 ir 237-238.

²²² Laurence Picq, *op. cit.*, p. 22.

²²³ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 22; Ponchaud, *min. skyrius*, p. 164.

²²⁴ Chandler (1991), *op. cit.*, p. 247.

²²⁵ Jeng Sary, iš *Newsweek*, 1975 m. rugsėjo 4 d.

Kambodžos revoliucionieriai labiau nei patys kinai kuo rimčiausiai žiūrėjo į garsųjį Mao posakį: „Tai ant švaraus popieriaus lapo parašomos gražiausios poemų vietos“²²⁶. Derėjo atsikratyti bet kokio turto, viršijančio tai, ką paprastai turi vargingas valstietis: sugrįžę į šalį kambodžiečiai privalėjo atsisakyti beveik viso savo багаžo, įskaitant ir knygas. Šiai „imperialistinei rašliavai“ - tiek prancūzų, tiek anglų, tiek ir khmeriškai („feodalinės kultūros reliktas“²²⁷) - lemta būti sunaikintai. Haing Ngoras nugirdo dešimtmečius raudonųjų khmerų kareivius sakant: „Šalin kapitalistines knygas! Užsieninės knygos yra senosios santvarkos, išdavusios šalį, įrankiai. Kodėl tu turi knygų, ar tu iš CŽV? *Angkos* laikais daugiau nebebus užsienietiškų knygų“²²⁸. Derėjo taip pat sudeginti diplomus bei asmens dokumentus ir net fotografijų albumus“²²⁹: revoliucija - tai vėl pradėjimas nuo nulio. Gana logiška, kad tai būtų be praeties, kurios čia rado palankiausias sąlygas. „Vien tik naujagimis yra be dėmių“, - tikino lozungas²³⁰. Švietimas sumažinamas iki minimumo: arba jokios mokyklos, arba - gana dažnai - keletas skaitymo, rašymo ir ypač revoliucinių dainų pamokų nuo penkerių iki devynerių metų amžiaus vaikams, kartais ne daugiau kaip po valandą per dieną; juk patys mokytojai dažnai būdavo vos įveikę neraštingumą. Svarbu tik praktika: būdami toli nuo nereikalingos knyginės kultūros, „mūsų kaimo zonų vaikai visada turėjo labai naudingų žinių, jie gali atskirti ramią karvę nuo aikštingos. Moka vesti buivolą į abi puses. Jie - kaimenių šeimnininkai. Praktiškai jie virto gamtos šeimnininkais. Pažįsta ryžių rūšis kaip savo kišenes. [...] Jie iš tikrųjų supranta ir išmano [...], šitokios žinios labai pritaikytos nacijs tikrovei“²³¹.

²²⁶ Raudonoji vėliava (Pekinas), 1958 m. birželio 1 d.

²²⁷ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 60.

²²⁸ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 103.

²²⁹ Picq, *op. cit.*, p. 21; Y Phandara, *op. cit.*, p. 91.

²³⁰ Locard, *PPP*, 1994 m. gegužės 20 d., p. 16.

²³¹ Pnompenio radijas, 1977 m. balandžio 18 d.; cit. iš Jackson, *op. cit.*, p. 74.

Valdžioje - Pol Potas arba vaikai... Visi liudijimai patvirtina, kad dauguma raudonųjų khmerų kareivių labai jauni. Jie pradeda tarnauti nuo dvylikos metų, kartais dar anksčiau; tarp Sihanuko prižiūrėtojų buvo paauglių, kurie linksmindavosi kankindami katinus²³². Ly Hengas pasakoja apie paskutinę šaukimo į armiją kampaniją, plačiai įtraukiančią naujuosius, prieš pat ateinant vietnamiečiams: ji buvo skirta tiek berniukams, tiek ir mergaitėms - nuo trylikos iki aštuoniolikos metų amžiaus; nemažai pašauktų tarnauti armijoje savanorių, kilnojamiosios jaunimo brigados nenorėjo vietoj karinės tarnybos dirbti statybose²³³. Užverbuotas jaunimas prarasdavo bet kokią kontaktą su savo šeima ir kaimu. Gyvendami stovyklose, reliatyviai atskirti nuo gyventojų, kurie jų bijojo ir vengė, gerbė dėl jų galios, jie manė esą visagaliai, valymai jiems grėsė kur kas mažiau nei atsakingiems pareigūnams. Daugelis perbėgėlių į kitą stovyklą motyvavo savo poelgiu tuo, kad, be revoliucinių paistalų, „neturi ką veikti ir ten galės žudyti žmones“²³⁴. Dar neturintys penkiolikos metų paprastai būdavo patys baisiausi: „Juos paimdavo į armiją labai jaunos ir mokė tik disciplinos. Tikrai paklusti įsakymams, o jokio pateisinimo nereikėjo [...]. Jie netikėjo nei religija, nei tradicija, vien tik raudonųjų khmerų įsakymais. Tai todėl jie žudė savo pačių žmones, net ir kūdikius, taip lengvai, kaip traiškomi uodai“²³⁵.

Iki 1978 m. kareiviais išimtinai buvo „70-iejai“. „75-ųjų“ vaikai, aštuonmečiai ir devynmečiai, dažnai panaudojami kaip šnipai; tačiau ryšys su santvarka buvo toks silpnas, kad tarp jų ir šnipinėjamųjų, kuriems jie diskretiškai pasisakydavo apie savo užduotį²³⁶, dažnai nusistovėdavo nebyli bendrininkavimo forma. Šiek tiek už juos vyresni, pasibaigus masiniams vietinių kadrų valymams, kar-

²³² Norodom Sihanouk, *Prisonnier des Khmers rouges*, Paris, Hachette, 1986.

²³³ Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 189-190.

²³⁴ Chandler (1991), *op. cit.*, p. 243.

²³⁵ Dith Pran (filmo *La Déchirure* „modelis“), cit. iš Sydney Schanberg, *The Deth and Life of Dith Pran*, *New York Times Magazine*, 1980 m. sausio 20 d.

²³⁶ Heng et Demeure, *op. cit.*, p. 112.

tais tampa „vaikais milicininkais“, naujųjų kooperatyvų vadovų pagalbininkais, kuriems pavesta susekti, areštuoti ir primušti tuos, kurie prasikalto patys apsirūpindami maistu²³⁷. Laurence Picq patirtis Centre rodo, kad laikui bėgant „vaikų diktatūrą“ buvo pažadėta išplėsti civilinėje aplinkoje. Laurence aprašo paspartintą kaimo vaikų kontingento „apmokymą“:

„Jiems paaiškino, kad pirmoji vadovaujančių kadru karta išdavė ir kad antroji ne ką buvo geresnė. Taigi jie ir bus pašaukti labai greitai anuos pakeisti [...]“.

Iš šios naujos kartos atsirado vaikai gydytojai. Tai buvo šešios nuo devynerių iki trylikos metų amžiaus mergaitės. Jos vos mokėjo skaityti, bet Partija joms buvo patikėjusi kiekvienai po švirkštų dėžutę. Jos buvo įpareigosotos leisti vaistus.

- Mūsų vaikai gydytojai, - buvo girdėti kalbant, - kilę iš valstiečių. Jie paruošti aptarnauti savo klasę. Jie nepaprastai protingi. Užtenka jiems pasakyti, kad raudonoje dėžutėje - vitaminai, ir jie tai prisimins! Parodykite jiems, kaip sterilizuojami švirkštai, ir jie mokės tai padaryti!

Be abejo, šitie vaikai buvo dori, bet pasikėlę į puikybę, kad moka daryti injekcijas! Labai greitai vaikai gydytojai pasirodė baisiausi pasipūtėliai ir akiplėšos²³⁸.

Ryšiai su visuomene nutrūko dar ir dėl religijos panaikinimo ir begalinio moralizavimo visose kasdienio gyvenimo srityse (plg. aukščiau). Nebelieka jokios vietos, kaip jau buvo sakyta, visiems „nukrypėliams nuo normos“, įskaitant chroniškus ligonius, pamišėlius, invalidus. Bet pati sistema galų gale ima prieštarauti oficialiam galingos ir gausios nacijos projektui: varžomas seksualumas, vedybos, dar labiau žudantis yra nuolatinis gyvenimas pusbadžiu, dėl kurio susilpnėja lytinis potraukis²³⁹, smarkiai sumažėja gimimų skai-

²³⁷ Kên Khun, *op. cit.*, p. 97-98.

²³⁸ Picq, *op. cit.*

²³⁹ „Raudonieji khmerai mus gudriai iškastravo“, iš Pin Yathay, *op. cit.*, p. 316.

čius - nuo trisdešimties gimimų vienam tūkstančiui gyventojų 1970 m. iki vienuolikos gimimų vienam tūkstančiui 1978 m.²⁴⁰

Neturi likti nieko, kas galėtų sąmoningai ar nesąmoningai prieštarauti KKP valiai. Menkiausias jos nuosprendis grindžiamas neklystamumo dogma. Areštuotasis patiria baisią prievartą: kaip ir Kinijoje, tai „įrodymas“, kad esi kaltas; vėliau, išgavus prisipažinimus, *Angkar* nuspręs, ar išteisinti, ar ne. Antai vienam 1972 m. įkalintajam po dvejus metus trukusio tardymo galų gale panaikintas kaltinimas kaip respublikonų kariškiui; tuomet po propagandinio mitingo, kuriame buvo liaupsinamas *Angkar* geraširdiškumas, jis buvo paleistas iš kalėjimo, „nors ir buvęs Lon Nolo karininkas“, *Angkar* norėjo atsižvelgti į jo nuoširdumą ir sąžiningumą²⁴¹. Ir nepamirškime, kad dar buvo laikai prieš masinį bėgimą iš šalies po balandžio 17-osios represijų... Savivalė - totališka: partija neprivalo aiškintis nei dėl savo politinio pasirinkimo, nei dėl kadryų atrankos kriterijų, nei dėl savo tiek linijos, tiek ir personalo pakeitimų: vargas tam, kas laiku nesuprato, kad vietnamiečiai buvo priešai ar kad koks nors istorinio judėjimo lyderis iš tikrųjų buvo ČŽV agentas. Pol Potas ir jo bendrininkai teigia, kad dėl vis akivaizdesnių ir akivaizdesnių santvarkos nesėkmių (ekonominių, o netrukus ir karinių) kalta buvusių išnaudotojų klasės ir jų sąjungininkų išdavystė ir sabotžas. Iš čia ir išplaukia teroristinių priemonių įkarštis²⁴².

Šioje skurdžioje tiek ūkio pasiekimais, tiek ir reprezentacija sistemoje, nesugebančioje išsiveržti už savo karinio pobūdžio ribų, neapykanta virto tikru kultu, kuris pasireiškėdavo liguistu, įkyriai persekiojančiu *kraujo šauksmu*.

Pirmas nacionalinio himno *Balandžio 17-osios nenuginčijama pergalė* posmas šiuo atžvilgiu daug ką pasako:

²⁴⁰ Sliwinski, *op. cit.*, p. 67.

²⁴¹ Locard (1996), *op. cit.*, p. 28.

²⁴² Plg., pvz., Chandler (1993), *op. cit.*, p. 214.

*Ryškiai raudonas kraujas, kuriame skendi Tėvynės
Kampučijos kaimai ir miestai,
Šauniųjų mūsų darbininkų ir valstiečių kraujas,
Kraujas, kuris peraugo į baisų pyktį, į negailestingą kovą,
Balandžio 17-ąją, po Revoliucijos vėliava,
Kraujas, išlaisvintas iš vergijos,
Tegyvuoja, tegyvuoja balandžio 17-osios pergalė!
Dar reikšmingesnė nei Angkoro epocha, grandiozinė pergalė!"²⁴³*

Ir Pol Poto komentarai:

„Kaip jūs žinote, mūsų nacionalinį himną sukūrė ne poetas. Jo esmė - mūsų visos liaudies, visų, kurie krito praėjusiais amžiais, kraujas. Šis kraujo šauksmas ir įėjo į nacionalinį himną" ²⁴⁴.

Net lopšinė baigiasi tokia fraze: „Tau niekad nevalia užmiršti klasinio keršto" ²⁴⁵.

Naujas pasaulis

- Demokratinėje Kampučijoje, šlovingoje *Angkos* santvarkoje, mes privalome galvoti apie ateitį. Praeitis - palaidota, „naujieji" turi užmiršti konjaką, brangius drabužius ir madingas šukuosenas. [...] Mums nereikalinga kapitalistų technologija, visiškai! Naujojoje sistemoje nebereikės siųsti vaikų į mokyklą. Kaimas - mūsų mokykla! Žemė - mūsų popierius, plūgas - mūsų parkeris: mes rašysime ardami! Mokslo baigimo pažymėjimai ir egzaminai nebeduoda naudos: mokėkite dirbti žemę ir kasti kanalus - šit kur naujieji diplomai! O gydytojų, jų mums irgi nebereikia! Jei kam nors prireiks išimti žarnas, aš pats tuo pasirūpinsiu!

Jis padarė gestą, tarsi kam nors peiliu perdurtų pilvą, - dėl viso pikto, jei kas nors iš mūsų būtų nesupratę jo užuominos.

²⁴³ Locard (1996), mm. pranešimas, p. 17.

²⁴⁴ 1977 m. rugsėjo 27 d. kalba, žr. Jackson, min. skyrius, p. 73.

²⁴⁵ Pin Yatliay, *op. cit.*, p. 181.

- Matote, tai lengva, nereikia eiti į jokią mokyklą, kad to išmoktum! Mums nebereikia ir kapitalistinių profesijų, tokių kaip inžinierių ar mokytojų! Mums nereikalingi mokyklos vadovai, kurie mums sakytų, ką reikia daryti; jie visi korumpuoti. Mums reikalingi tik norintys sunkiai dirbti laukuose žmonės. Tačiau, draugai... yra tokių, kurie atsisako darbo ir pasiaukojimo... Yra kurstytojų, kurie neturi gero revoliucinio mentaliteto... Šitieji, draugai, yra mūsų priešai! Tokių yra netgi čia, šį vakarą!

Auditorija pasijunta nepatogiai, sujuda. Raudonasis khmeras rėžia toliau, šnairuodamas į kiekvieną priešais esantį veidą.

- Šitie žmonės įsikibę laikosi seno, kapitalistiniu mąstymu pagrįsto gyvenimo būdo! juos reikia atpažinti: tarp mūsų aš matau tokių, kurie dar nešioja akinius! Ir kodėl gi, kyla klausimas? Kad negalėtų matyti manęs, kai aš jiems skelsiu antausį?

Ir, staigiai pakėlęs ranką, jis eina prie mūsų:

- A! Jie traukiasi atgal, vadinasi, gali mane matyti, taigi akiniai jiems nebereikalingi! Jie nešioja akinius tam, kad sektų kapitalistine mada, jie tiki, kad taip jie atrodo gražesni! Mums to nereikia: gražūs nori būti tik tinginiai ir parazitai, kurie siurbia liaudies energiją!

Prakalbos ir šokiai truko valandų valandas. Pagaliau visi pareigūnai sustoja eile staugdami vienu balsu: „Kraujas - keršyk - kraujas!" Sulig žodžiu „kraujas" jie kumščiais tvodavo į krūtinę; sulig šauksmu „keršyk" iškeldavo ranką sugniaužtu kumščiu. „KRAUJAS - KERŠYK - KRAUJAS! KRAUJAS - KERŠYK - KRAUJAS!"

Iškreiptais žvėriškais veidais jie staugė šūkius, ritmingai daužydami į krūtinę, ir šią baisingą demonstraciją užbaigė skandavimu: „Ilgiausių metų Kambodžos revoliucijai!"²⁴⁶

²⁴⁶ Vieno raudonųjų khmerų pareigūno iš Tonle Bati iškilminga kalba 1975 m. vasarą, žr. Haing Ngor, op. cit., p. 110-111.

Įsisiautėjęs marksizmas-leninizmas

Nepaprastai pražūtinga raudonųjų khmerų patirtis, kaip *Shoah*, verčia pabrėžti jos unikalumą. Dauguma komunistinių režimų ir jų gynėjų spiriasi: nieko panašaus - girdi, polpotiškoji tironija bus arba ultrakairiųjų nukrypimas, arba greičiausiai „raudonasis fašizmas“, paprasčiausiai prisidengęs komunizmu. Ir vis dėlto ilgainiui darosi aišku, kad KKP priklausė „didžiajai šeimai“; Kambodžos atvejo ypatybės svarbios, bet Albanijos atvejis nėra toks pat kaip Lenkijos. Apskritai paėmus, Kambodžos komunizmas yra artimesnis kiniškajam nei sovietiniam komunizmui.

Keletą kartų pabrėžėme, kas galėjo daryti įtaką raudoniesiems khmerams. Žymu „prancūziškojo kelio“ pėdsakai: beveik visi raudonųjų khmerų vadovai buvo studijavę Prancūzijoje ir dauguma ten įstoję į Prancūzijos komunistų partiją, tarp jų ir busimasis Pol Potas²⁴⁷. Tam tikras jų istorines pažiūras suformavo ši mokykla: Suong Sikoeunas, antrasis po leng Sary, patvirtina: „Mane labai veikė Prancūzų revoliucija ir ypač Robespierre'as. Nuo čia tereikėjo žengti vieną žingsnį, kad taptum komunistu. Robespierre'as - mano herojus. Robespierre'as ir Pol Potas: abu vyrai tokie pat ryžtingi ir nepa-perkami“²⁴⁸. Be šio nesuderinamo pavyzdžio, vis dėlto sunku būtų rasti KKP kalbose ar praktikoje ką nors svarbaus, kas akivaizdžiai kiltų iš Prancūzijos ar prancūzų komunizmo. Raudonųjų khmerų vadovai labiau buvo praktikai nei teoretikai: kuo jie iš tikrųjų labai domėjosi, tai „realaus socializmo“ patirtimi.

Vienu tarpu šis susidomėjimas krypo į Šiaurės Vietnamą. Tai Šiaurės Vietnamas davė kur kas stipresnį nei Prancūzijos KP impulsą Kambodžos komunizmui, vėliau jį orientavo iki 1973 m. Iš

²⁴⁷ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 63 ir 72-73.

²⁴⁸ Interviu, duotas po leng Sary partizanų „susivienijimo“, žr. *PPP*, 1996 m. lapkričio 15 d., p. 6. Apie susižavėjimą jakobinizmu kaip komunizmo vektoriumi žr. François Furet, *Le Passé d'une illusion: Essai sur l'idée communiste au XX siècle*, Paris, Robert Laffont, 1995.

pradžių KKP tebuvo viena iš sekcijų Indokinijos komunistų partijoje, kurioje Vietnamas turėjo visišką hegemoniją ir kuri vien tik Ho Chi Minh draugų valia 1951 m. buvo išskaidyta į tris nacionalines šakas (bet neišnyko). Iki pat karo pradžios KKP atrodo neturinti jokios autonomijos santykiuose su VKP, ar programos, strategijos (teisėtumas ar Kambodžos komunistų armijos veiksmai pirmiausia yra priemonės daryti spaudimą Sihanukui Vietnamo kare²⁴⁹), ar taktikos (ginklavimasis, vadovaujantys kadrai, kariuomenės materialinis aprūpinimas) požiūriu. Netgi po valstybės perversmo vietnamiečiai vadovavo revoliucinei „išlaisvintų zonų“ administracijai ir naujesiems Kambodžos rekrutams. Tik po Paryžiaus sutarčių 1973 m. sausį ėmė vertis praraja: Hanojaus strategija stūmė KKP prie derybų stalo, bet tai būtų teikę šlovės Sihanoukui ir būtų galėję atsiskleisti raudonųjų khmerų organizaciniai trūkumai. Taigi šitaip jie pirmą kartą atsisakė būti manevrine mase: nuo šiolei tam jie turėjo priemonių.

Kokią specifinę žymę įspaudė vietnamietiškas komunizmas Kambodžos komunistų partijai? Atsakyti nelengva: daug VKP metodų perimta iš Kinijos. Žiūrint į Pnompenį, kaip atskirti tai, kas atėję tiesiogiai iš Pekino ir kas iš Hanojaus? Kai kuriais bruožais raudonieji khmerai labai primena Vietnamą. Pirmiausia tai *paslaptinumas* ir *dviveidiškumas*: 1945 m. pasirodęs Ho Chi Minhas neatskleidė savo, Kominternu vadovaujančio kadro Nguyen Ai Quoc, sodrios praeities; tik atsivėrus sovietiniams archyvams pradeda atsiskleisti jo karjeros visos pusės²⁵⁰. 1945 m. lapkritį IKP paskelbia savo paleidimą Vietnamo naudai; 1951 m. ji vėl atsikūrė, pasivadinsi Vietnamo darbininkų partija, o komunistinę etiketę

²⁴⁹ Netgi Samlauto sukilimas 1967 m., kuris oficialiai kildinamas iš ginkluoto pasipriešinimo judėjimo, stojo prieš Lon Nolo norą sumažinti Kambodžos ryžių tiekimą Šiaurės Vietnamo armijai.

²⁵⁰ Sophia Quinn-Judge, *Hô Chi Minti: New Perspectives from the Comintern Files*, kn. Philippe Le Failler et Jean-Marie Mancini (red.), *Viêt-Nam: Sources et approches*, Aix-en-Provence, Provanso universiteto publikacijos, 1996, p. 171-186.

susigrąžino tik 1976 m.; Pietų Vietname revoliucinė liaudies partija tebuvo Nacionalinio išlaisvinimo fronto sudedamoji dalis. Tačiau iš tikrųjų visoms šioms organizacijoms vadovavo tos pačios komunistų veteranų grupės geležinė ranka. Pol Poto gyvenimo metamorfzės (įskaitant jo „atsitraukimą“ po 1979 m. pralaimėjimo, vėliau jo „mirties“ paskelbimą), balansavimas tarp *Angkar* ir KKP, vadovybės miglotumas - fenomenalūs, niekur kitur komunistiniame pasaulyje nesutinkami reiškiniai.

Kitas bendras, iš tikrųjų papildantis pirmąjį, bruožas būtų tas, kad nepaprastai plačiai panaudojamas *vieningas frontas*. 1945 m. buvęs imperatorius Bao Dai vienu metu buvo Ho Chi Minho patarejas, jis pats sugebėjo pritraukti amerikiečių paramą ir nukopijavo savąją Nepriklausomybės deklaraciją nuo Jungtinių Valstijų deklaracijos; 1970 m. raudonieji khmerai įėjo į Nacionalinės vienybės karališkąją vyriausybę, o ją nuvertus jie mėgino imtis tokios pat taktikos. Nei Vietminas, nei *Angkar* niekuomet nesirėmė marksizmu-leninizmu ir taip beatodairiškai spekulioavo nacionalizmu, kad šis galiausiai tapo lyg autonomiška ir centrine dimensija. Pagaliau šiuose *kariniuose komunizmuose*, kurie, rodos, gali klestėti tik ginkluoto konflikto fone²⁵¹, matyti smarkus militaristinis nukrypimas nuo kurso²⁵², kuriame armija yra santvarkos stuburas ir net teisė egzistuoti, kartu ji yra ir civilių mobilizavimo, ypač ekonomikoje, modelis.

O Šiaurės Korėja? Tipiškas korėjietiškas skrendančio arklio (*Chollima*) įvaizdis, dažnai naudojamas ekonominio progreso iliustravimui²⁵³. Pchenjanas buvo viena iš dviejų užsienio sostinių, kur lankėsi Pol Potas kaip vyriausybės vadovas ir kur gana daug šiaurės korėjiečių specialistų padėjo atkurti Kambodžos pramonę²⁵⁴. Iš

²⁵¹ Tą paliudija Vietnamo nesėkmės po 1975 m.

²⁵² Įžiūrimas Kinijoje vien tik maršalo Lin Biao trumpo viešpatavimo metais (1967-1971).

²⁵³ Chandler (1991), *op. cit.*, p. 276.

²⁵⁴ Twining, *min. skyrius*, p. 132.

„kimilsungizmo“ Pol Potas įsidėmėjo galbūt nepaliaujamus valymus, policinę kontrolę ir paplitusį šnipinėjimą bei vieną viešą kalbą, kurioje klasių kova, rodos, nueina į antrą planą - dialektikos „visa tauta/saujelė išdavikų“ naudai, iš tikrųjų ši dialektika reiškia, jog visos visuomenės laukia represijos ir jokia socialinė grupė nėra pašaukta virsti partija-valstybe tam, kad vadovautų represijoms. Čia esame gana toli nuo maoizmo, tas tiesa, bet labai arti stalinizmo.

Po 1973 m. KKP siekė pakeisti „vyresnįjį brolį“. Mao Zedongo Kinija imponavo tiek emocionalumu (išryškėjusiu radikalizmu), tiek savalaikiškumu (sugebėjimu daryti spaudimą pasienio Vietnamui). 1977 m. rugsėjį, per pirmąjį oficialų vizitą užsienyje, Kambodžos diktatorius susilaukė triumfiško sutikimo Kinijos sostinėje, ir tuomet draugystė tarp abiejų šalių buvo paskelbta „nesugriaunama“, Kambodžą gretinant su vienišąja Albanija²⁵⁵. Nuo 1975 m. gegužės Pnompenyje pasirodo pirmieji kinų specialistai, veikiai jų skaičius išaugo iki keturių tūkstančių (Beno Kiernano duomenimis - iki 15 tūkst.), o Kinija žadėjo iš karto įvairios pagalbos už vieną milijardą dolerių²⁵⁶.

Šalies reorganizavimui remiantis kolektyvizacijos kampanija Kinijos patirtis atrodė pavyzdinė. Liaudies komuna, įvairiai veiklai atvira, tiesa, autokratinė, struktūra bei darbo mobilizavimas, kaip ir gyventojų administravimas, tikrai buvo Kambodžos kooperatyvų prototipai. Iki smulkmenų perimtos kai kurios 1958 m. Kinijos naujovės: privalomos valgyklos, vaikų „subūrimas draugėn“, pačių įprasčiausių daiktų sukolektyvinimas, didelių hidraulinių statybų, sudarančių svariausią dalį darbų, sukoncentravimas (iš esmės prieštaraujantis pačiam planui) vienoje arba dviejose beveik išskirtinėse gamybos šakose, visiškai nerealūs tikslai ir jų išraiška skaičiais, primygtinis gamybos tempų, mobilizuotos darbo jėgos spaudimas. Mao buvo pasakęs: „Turint grūdų ir plieno viskas įmanoma“; raudonieji khmerai atsakydavo: „jei mes turime ryžių, vadinasi, mes turime vis-

²⁵⁵ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 225-226.

²⁵⁶ Ibid., p. 176; Ben Kiernan, *op. cit.*, p. 379.

ką"²⁵⁷. Pažymėsime, kad plieno nebus Kambodžos versijoje: dar tiek neatitrūkta nuo tikrovės, kad būtų išgalvoti nesami Kambodžoje akmenys anglies ar geležies rūdos telkiniai. Priešingai, niekas neturėjo teisės pasakyti Pol Potui, kuo baigėsi kinų Didysis šuolis²⁵⁸, arba dar geriau - tai jam nerūpėjo. Pati Didžiojo šuolio sąvoka nuo lat figūravo oficialiose raudonųjų khmerų kalbose. Net nacionalinis himnas baigiasi tokiomis eilutėmis: „Statykime mūsų tėvynę tam, kad ji atliktų Didelį Šuolį į priekį! Didžiulį, šlovingą, stebuklingą Šuolį į priekį!“²⁵⁹

Demokratinės Kampučijos ištikimybė kinų Didžiajam šuoliui pranoko visas viltis: Kampučijos, kaip ir Kinijos, didžiausias pasiekimas buvo pragaištingas ir baisus badas.

Kultūrinė revoliucija, priešingai, susilaukė nedaug tiesioginių atgarsių. Kaip ir kitos komunistinės valdžios, Pnompenio valdžia buvo konstatavusi, kokia avantiūra mobilizuoti prieš tokį ar kitokį partijos klaną „mases“, netgi jei jos tramdomos ir griežtai bamos. Kita vertus, čia turimas galvoje miesto judėjimas, kuris išsirutuliojo mokslo įstaigose, vadinasi, yra neperkeliamas į Kambodžos dirvą. Kaip žinia, Kambodžoje pasireiškia, kaip 1966-ųjų Kinijoje, antiintelektualizmas. Kultūros neigimą simbolizavo Jiang Qing „revoliucinės operos“ (regis, nukopijuotos Pol Poto metais²⁶⁰); ištisų milijonų chunveibinų suvalstietinimas galbūt paskatino Kambodžos miestų gyventojų ištremimą.

Atrodo, raudonuosius khmerus labiau įkvėpė teorija ar netgi maoistiški lozungai nei Kinijos LR konkretūs veiksmai. Kinų kaimai, revoliucijos židiniai, be abejo, buvo tremties vieta milijonams miesto intelektualų, ypač tuojau pat po kultūrinės revoliucijos; santvarka ir toliau griežtomis priemonėmis siekia apriboti

²⁵⁷ Pnompenio radijas, 1975 m. liepos 25 d.; žr. Jackson, *Ideolony...*, min. skyrius, p. 60.

²⁵⁸ Sihanoukas tvirtina, kad Zhou Enlai 1975 m. labai aiškiai įspėjęs Kambodžos vyriausybę, jog tai nėra sektinas pavyzdys.

²⁵⁹ Locard (1996), min. pranešimas, p. 17.

²⁶⁰ Plg. Pin Yathay, *op. cit.*, p. 321.

kaimų tuštėjimą. Bet didieji miestai ir toliau veikia kaip variklis ir iki 1949 m., ir po jų, o nuolatiniai darbininkai naudojami ypatingu santvarkos palankumu. Niekados Kinijos komunistų partija nebuvo numačiusi vien tik visiškai iškeldinti iš miestų gyventojus, deportuoti ištisų regionų žmones, panaikinti pinigus ar visą mokyklų sistemą ir išvaryti visus intelektualus. Tiesa, Mao niekados nepraleisdavo progos jiems parodyti savo panieką, bet nematė ir išeities, kaip apsieiti be jų. O chunveibinai dažnai būdavo baigę elito universitetus. 1976 m. į Kambodžą grįžusius intelektualus, kurie tuo norėjo įrodyti savo atsidavimą santvarkai, Khieu Samphanas sutiko maoistine retorika: „Mes jums aiškiai sakome, mums jūsų nereikia, mums reikia žmonių, kurie moka dirbti žemę, štai šitaip. [...] Tas, kuris politizuotas, kuris gerai supranta santvarką, gali daryti bet ką, technika seka iš paskos [...]; mums nereikia inžinierių tam, kad augintume ryžius, kiaules ar sodintume kukurūzus“²⁶¹. Tačiau Kinijoje niekada toks neigimas netapo leistina politika... Maža to, pastebima tam tikra dinamika: kiekvienas posūkis į utopinį ekstremizmą, kiekviena represijų banga „vidurio imperijoje“ labai greitai virsdavo grįžimu prie „normalesnių“ metodų ir principų, ir iniciatyva išplaukdavo iš paties komunistų partijos vidaus. Tai suteikė santvarkai patvarumo, o Kampučijos komunistų partija susinaikino.

Pagaliau, kalbant apie represijų formas, susiduriama su tais pačiais prieštaravimais. Sistema neginčijamai inspiruota kinų (arba kinų ir vietnamiečių): be galo be krašto posėdžiai, kuriuose privaloma kritika ir savikritika, visa tai kažkokios miglotos auklėjimo ar perauklėjimo perspektyvos vardan; biografijų ir „išpažinčių“, rašomų tuojau, kai tik „organai“ jus sučiumpa, persijojimas; „socialinė byla“ (gimimo data, profesija), pereinanti į „politinę bylą“, kuri pati nurodo „duomenis apie teistumą“, ir vis labiau ir labiau pabrėžiamas visumos paveldimumas/šeimyniškumas. Pagaliau, kaip visur

²⁶¹ Marie-Alexandrine Martin, *Le Mal cambodgien - histoire d'une société traditionnelle face à ses leaders politiques, 1949-1987*, Paris, Hachette, 1989, p. 193.

Azijoje, reikalavimas uolius bendrininkavimo ir politinės priklausomybės veda į dichotomijos partija-valstybė/visuomenė visiško panaikinimo perspektyvą.

Vis dėlto Kambodžos ypatybės svarbios, palyginti su prototipu jos paaštrėja. Pagrindinis skirtumas tas, kad bent jau iki septintojo dešimtmečio²⁶² kinų ir vietnamiečių komunistai į perauklėjamą žiūrėjo visai rimtai: dėta daug pastangų kalinamiesiems įtikinti, kad partijos požiūris į juos teisingas, ir tai daugiausia nulėmė tą faktą, kad kankinimas ar smurtas buvo praktiškai išgyvendinti. O Kambodžoje jie buvo sistemingai taikomi. Žinoma, nors ir koks abejotinas būtų „geras elgesys“, čia taip pat jis turėjo suteikti išlaisvinimo, reabilitacijos ar bent jau lengvesnių įkalinimo sąlygų perspektyvą. Iš Kambodžos kalėjimų beveik niekas neišeidavo į laisvę ir numirdavo ten neįtikėtinais greičiais. Kinijoje ar Vietname masinės represijos užeidavo bangomis, duodavo atokvėpio; tiesa, ir čia būdavo nusitaikoma pasirinktinai į tam tikras grupes, bet kiekvieną kartą jos sudarydavo tik mažą dalį gyventojų. O Kambodžoje visi yra „75-ieji“, t. y. mažų mažiausiai įtariamai, ir neduodama jokio atokvėpio. Pagaliau jei kalbėsime apie „mokėjimą pažaboti“, tai kituose azijiniuose komunizmuose susidaro įspūdis, ypač iš pradžių, kad tai daroma organizuotai, efektyviai, palyginti logiškai ir su tam tikra nuovoka (nors ir iškrypusią). O Kambodžoje atvirai kles ti brutalumas ir savivalė, represijos kyla iš vietinės iniciatyvos, net jei jų principai ir eina iš aukščiau. Niekur kitur komunistinėje Azijoje neišvysime čia pat vietoje vykdomų egzekucijų ir žudynių, nebent Kinijoje ir Vietname agrarinės reformos metais (bet jų aukomis tapo tik žemvaldžiai ir į juos panašūs) ir kultūrinės revoliucijos įkarštyje (bet operatyviau tiek erdvėje, tiek ir laike). Vienu žodžiu, Mekongo krantų maoistai griebėsi primityvaus (arba, jei norite, išsigimusio) stalinizmo stiliaus.

²⁶² O vėliau baudžiamųjų gyventojų skaičius labai sumažėjo, ypač tai pasakytina apie politinius kalinius (Kinijoje anksčiau nei Vietname).

Pavyzdingas tironas

Stalino ar Mao pėdsakas buvo toks ryškus, kad jų mirtis sukėlė sparčias esmines permainas, daugiausia represijų srityje. Ar teisinga kalbėti apie polpotizmą? Juk buvęs Saloth Saras eina skersai išilgai per visą Kambodžos komunizmo istoriją: sunku tą komunizmą įsivaizduoti be jo. Taigi jo asmenybėje glūdi tam tikri bruožai, vedantys į kruvinus nukrypimus nuo kurso. Pirmiausia kyla klausimas, ką jam daryti su savo praeitimi, kuri taip menkai atitinka revoliucinę legendą, kad Saras padaro viską šiai praeičiai paneigti? Turėti seserį bei pusseserę šokėjas ir karaliaus Monivongo sugyventines, brolių Teisingumo rūmų valdininką iki 1975 m., o pačiam didelę dalį vaikystės praleisti pačioje archajiškos monarchijos širdyje: ar ne dėl to pasinešama „įrodyti savo nekaltumą“ dar kartą griauinant senąjį pasaulį? Pol Potas, regis, vis labiau ir labiau grimzta į realybės paneigimą, galbūt dėl savo paties istorijos nuolatinio neigimo. Aparato žmogus, anksti apimtas garbės troškimo, patogiausiai besijaučiantis mažame ratelyje nei priešais minią, nuo 1963-ųjų jis gyveno atsiskyręs nuo viso kito pasaulio: džunglių stovyklose, slaptose rezidencijose (dar ir šiandien nežinomose) ištuštėjusiame Pnompenyje. Atrodo, čia jį apniko stipri paranoja: netgi būdamas visagalis visus, ateinančius klausyti jo kalbų, apieškodavo; jis dažnai keisdavo rezidencijas, įtarinėdavo savo virėjus norint jį nunuodyti ir liepė įvykdyti egzekucijas elektrikams, neva „nusikaltusiems“ tuo, kad išjungė elektros srovę²⁶³.

Kaip kitaip, jei ne velnio apsėdimu, aiškinti panašų į kliesdesius jo dialogą su švedų televizijos žurnalistu 1978 m. rugpjūtį:

„ - Jūsų Ekscelencija, ar malonėtumėte mums pasakyti, koks yra pats svarbiausias Demokratinės Kampučijos pasiekimas šių trejų su puse metų laikotarpiu?

²⁶³ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 216-217.

- Pats svarbiausias pasiekimas [...] yra faktas, kad atsilaukėme prieš visus sąmokslus bei kišimąsi į mūsų reikalus, prieš sabotажą, bandymą padaryti valstybės perversmą ir visokio plauko priešų agresijos aktus"²⁶⁴.

Nesąmoningai, bet kaip akivaizdžiai pripažįstamas režimo žlugimas!

Jautrus ir kuklus mokytojas, įsimylėjęs prancūzų poeziją ir mylimas savo mokinių, pagavus ir entuziastingas revoliucijos propaguotojas, - taip jį visi apibūdindavo, - nuo šeštojo iki devintojo dešimtmečio turėjo du veidus: būdamas valdžioje, jis liepė areštuoti kai ką iš savo pačių seniausių revoliucijos bendražygių, kurie manė esą jo draugai, neatsakė į jų maldaujančius laiškus, leido juos „stipriai“ kankinti ir nužudyti²⁶⁵. Jo „atgaila“ po pralaimėjimo, parodyta 1981 m. viename seminare vadovaujantiems kadrams, buvo veidmaniškumo pavyzdys:

„Jis pasakė žinojęs, kad daugybė šalies gyventojų jo nekentė ir laikė atsakingu už žudynes. Pasakė žinojęs, kad daugybė žmonių buvo pasmerkti myriop. Tai sakydamas jis beveik susigraudino ir pravirko. Pasakė turėjęs prisiimti atsakomybę už visa tai, nes generalinė linija buvo nukrypusi per daug į kairę, ir nesekė pakankamai iš arti visko, kas dėjosi. Jis pasakė atsidūręs panašioje padėtyje kaip namų šeimininkas, kuris nežino, ką daro jo vaikai, ir pernelyg pasitikėjęs žmonėmis. [...] Jie jam dūmę akis, girdi, viskas gerai, tik vienas ar kitas žmogus esąs išdavikas. Galų gale tikrieji išdavikai ir buvę jie patys. Pagrindinė problema buvusi ta, kad vadovaujančius kadrus mokė vietnamiečiai“²⁶⁶.

Ką gi, reikia patikėti kitu labai senu Pol Poto bendražygiu, jo buvusiu svainiu leng Sary, kuris, būdamas jo šalininkas, kaltina jį didybės manija: „Pol Potas save laiko lyg koku neprilygstamu ge-

²⁶⁴ Locard (1995), min. užrašai, p. 19.

²⁶⁵ Chandler (1993), *op. cit.*, p. 210-211.

²⁶⁶ Vieno dalyvio pasakojimas; žr. Chandler (1993), *op. cit.*, p. 266-267.

nijumi visose srityse - karo ir ekonomikos, higienos, dainų rašymo²⁶⁷, muzikos ir baleto, kulinarijos, madų [sic], visur, įskaitant ir meną meluoti. Pol Potas mano esąs aukščiau visų planetos būtybių. Tai - dievas žemėje”²⁶⁸. Labai artima kai kuriems Stalino portretams. Sutapimas?

Realybės svoris

Raudonųjų khmerų žiaurumą, pranokusį nelaimingą nacionalinės istorijos sąmonę ir komunistinių valdžių įtaką, skatino laiko ir erdvės fonas, kuriame buvo kuriama jų santvarka. Būdama beveik atsitiktinis karo, toli peržengusio Kambodžos ribas, produktas, vos tik pasiekus pergalę ši santvarka pasibaisėjusi suvokė esanti silpna ir izoliuota savo pačios šalyje. Vietnamo nepalankumas ir dusinantis Kinijos glėbys padarė visa kita.

Balandžio 17-oji atėjo per daug vėlai, į per daug seną pasaulį. Pirmoji, o galbūt ir pati didžiausia raudonųjų khmerų silpna vieta - kad jie buvo istorinė anomalija ir ne tiek utopija, kiek *anachronizmas*. Kalbama apie „vėlyvąjį komunizmą“, panašiai kaip kalbama apie vėlyvąją antiką, kai pasaulis jau svyra link kitų dalykų. Kai Pol Potas ateina į valdžią, Stalinas miręs (1953), Ho Chi Minhas miręs (1969), o Mao ne per geriausiai jaučiasi (jis mirs 1976-ųjų rugsėjį). Lieka Kim Il Sungas, bet Šiaurės Korėja - maža ir tolima. Didysis kinų modelis sutrupa naujojo diktatoriaus akyse: „Ketverto gauja“ mėgina vėl mestis į kultūrinę revoliuciją 1975 m., bet nieko neišsina; po paskutinių operacijų pakanka Vairininko mirties, kad ją nušluotų kaip kortų namelį; raudonieji khmerai mėgina nusigriebti paskutinių likusių kategoriškų maoistų, bet šie pasibaigus 1977 m. įsitraukia į ariergardo mūšį prieš Deng Xiaopingo ir neįveikiamų jo partizanų reformatorių sugrįžimą; po metų - oficiali maoizmo pa-

²⁶⁷ Sihanukas pretenduoja, esą sukūręs *Angkar* himną.

²⁶⁸ PPP, 1996 m. rugsėjo 20 d., p. 7.

baiga, o tuo tarpu Kambodžoje žudomi žmonės. Baigėsi Didysis šuolis, tegyvuoją revizionizmas! Visa likusi Azija, žiūrint iš Pnompenio, dar labiau sugniuždyta: po akimirkos stimulo, kurį suteikė revoliucinių jėgų pergalė Indokinijoje, vėl įsižiebia ir pradeda blėsti Tailando, Malaizijos ir Birmos maoistiniai partizaniniai karai - *guérillas*; nuo šiolei šalia Japonijos yra „mažieji drakonai“, galbūt kontingento smogiamosios grupės flangas, kuriuo visi žavisi ir kuriam pavydi (Singapūras, Taivanas, Pietų Korėja, Honkongas); klesti tiek jų ekonomika, tiek antikomunistinė politika, bet kuo toliau, tuo labiau jie piktnaudžiauja Vakarų globa. Pagaliau ką jie gali išmanyti apie Vakarų inteligentiją, kur galutinai žlugęs marksizmas azijiečius gali tik išvesti iš kelio. Ar tik nebus istorija bekeičianti kryptį?

Šiam lėtam susvyravimui keičiant kryptį gali būti du paaikškinimai: pritarimas ir santūrumas, dogmų peržiūrėjimas, rizika prarasti savo identitetą bei teisę egzistuoti; arba sugriežtinimas to, kas yra veiklos radikalizavimas, bėgimas į priekį link „teorizuoto“ šiaurės korėjiečio Juche hipervoliuntarizmo. Eurokomunizmas, kuris tada išgyveno savo spindėjimo fazę, ar Raudonosios brigados (Aldo Moro nužudytas 1978 m.): dvi istorinės aklavietės, dabar tai žinome, bet viena kruvina, kita ne. Viskas vyksta taip, tarsi buvę šeštojo dešimtmečio Prancūzijos studentai būtų supratę, kad, vos tik įgyvendinus visą jų utopiją, tuoj pat, nesvarbu, kokia būtų kaina, jie negalės neįklimpti į kompromisus su realiai egzistuojančia dabartimi. Jokio atokvėpio neturinčius žmones reikėjo arba priversti „viską pradėti nuo nulio“, arba nušluoti ir taip viską užbaigti. Kinų Didysis šuolis nedavė vaisių, kultūrinė revoliucija pralaimėjo? Todėl, kad buvo apsiribota pusinėmis priemonėmis, kad nebuvo nušluoti visi kontrrevoliucijos ramsčiai: kenksmingos įtakos ir nekontroliuojami miestai, besididžiuojantys savo žiniomis ir pretenduojantys patys galvoti intelektualai, pinigai ir elementarūs rinkos santykiai, kapitalizmo restauracijos pranašai ir „partijos viduje infiltravęsi išdavikai“. Šis siekimas labai greitai turėti skirtingą visuomenę, naują žmogų tegalėjo, nepaisant kambodžiečių nuolankumo, o gal ir dėl to

nuolankumo, galiausiai atsitrenkti į neįmanomą įveikti tikrovę. Nenorėdamas to atsisakyti, režimas vis labiau ir labiau klimpo į kraujo klaną, kuris jam atrodė būtinas tam, kad išsilaikytų valdžioje. Kambodžos KP manėsi esanti šlovinga Lenino ir Mao pasekėja: argi istorija jos, kaip pirmtakės, neįtraukė į sąrašą tų grupių, kurios marksiizmą-leninizmą suprato kaip licenciją bet kokiai prievartai: Peru *Šviečiantis kelias*, Eelam tamoul *Tigris* (Šri Lanka), Kurdistanio darbininkų partija ir t. t.?

Raudonųjų khmerų tragedija galbūt ir yra jų silpnumas. Žinoma, jis kuo rūpestingiausiai buvo slepiamas po triumfuojančiu plepumu. Bet iš esmės balandžio 17-oji turėjo dvi svarbiausias priežastis: ženklią Šiaurės Vietnamo karinę paramą ir Lon Nolo santvarkos bejėgiškumą (kurį dar labiau apsunkino amerikiečių politikos nenuoseklumas). Leninas, Mao ir, plačiau paėmus, Ho Chi Minhas praktiškai bus pasiekę pergalę tik savo pačių pastangomis, o ir jų priešininkai ne visi buvo vidutinybės. Jų partijos ir Ho Chi Minho bei Mao ginkluotosios pajėgos buvo formuojamos kantriai, lėtai ir jau buvo jėga dar iki atėjimo į valdžią. Kambodžoje taip nebuvo. Iki pat įpusėjus karui raudonieji khmerai liko visiškai priklausomi nuo Hanojaus ginkluotųjų pajėgų. Net 1975 m. minima 60 000 raudonųjų khmerų kovotojų (mažiau nei 1% šalies gyventojų), nugalėjusių 200 000 demoralizuotų respublikonų kareivių.

Armija silpna, partija silpna... Nėra jokio tikrai patikimo šaltinio, bet buvo minimi skaičiai nuo 4000 narių 1970 m. iki 14 000 - 1975 m.²⁶⁹: nuo didelės grupės iki mažos partijos. Šie skaičiai perša prielaidą, kad prityrusių kadrų iki santvarkos pabaigos buvo labai nedaug, tad juos sukrėtę valymai juo dramatiškesni. To pasekmės matyti iš deportuotųjų pasakojimų: vienam kompetentingam pareigūnui tenka daugybė pretenzingų ir žiaurių neišmanėlių. „Buvo aukšti pareigūnai nieko neišmanė. Jie taikė ir aiškino revoliucinius

²⁶⁹ Timothy Carney, *The Organisation of Power*, žr. Jackson, *op. cit.*, p. 95.

principus kaip pakliuvo. Šis jų nekompetentingumas didino raudonųjų khmerų beprotybę²⁷⁰. Iš tikrųjų viskas vyksta taip, lyg santvarkos silpnumas, nors ir nepripažintas, ir iš jo išplaukiantis nesaugumo jausmas galėtų būti kompensuojama tik išaugusia prievarta; o prievarta žadina neapykantą, ir nuo to dar baisiau, ir t. t. Iš čia ta nesaugumo, netikrumo, visuotinio nepasitikėjimo rytdiena atmosfera, taip traumuojanti žmones. Ji atspindi izoliaciją, kurią jaučia viršūnės: jiems visur vaidenasi „pasislėpę išdavikai“. Taigi „visuomet gali padaryti klaidą, kai ką nors areštuoji, bet niekada nevalia apsiriki, kai jį paleidi“, - tvirtina raudonųjų khmerų posakis²⁷¹: savotiškas padrąšinimas akloms represijoms. Pin Yathay gerai išnagrinėja veikiantį užburtą ratą: „Iš tikrųjų raudonieji khmerai, sušvelnindami represinį aparatą, bijojo susilaukti naujo pykčio protrūkio. Priešingai, įkyriai persekiojami minties apie galimą maištą, jie nusprendė mus priversti sumokėti už tą ramumą, už kurį jie mums priekaištavo. Tai buvo amžinos baimės karalystė. Mes bijojome jų persekiojimų. Jie bijojo liaudies sukilimo. Be to, jie bijojo savo kovos draugų, politinių bei ideologinių manevrų...“²⁷² Ar ši liaudies sukilimų baimė buvo pagrįsta? Apie tokius judėjimus daug žinių neišliko²⁷³, jie visi buvo lengvai užgniaužti, greitai ir... žiauriai. Bet pirma proga, kai, tarkim, vietos kadrus destabilizuodavo valymai, naujųjų vergų pyktis staigiai prasiverždavo, rizikuodamas sukelti dar didesnę siaubą.

Būta maištų iš nevilties ir kitokių, kuriuos paskatindavo kvaili gandai. Iš kuklesnio pasipriešinimo faktų galima paminėti tokius pokštus, kuriuos netikėtai naktį iškūsdavo kokiam nors raudonųjų khmerų kareiviui, kai jį užkeldavo ir palikdavo tupėti aukštai ant sienos statybų aptvare²⁷⁴. Apskritai iš liudijimų susidaro įspūdis, kad buvo įsivyravęs laisvas tonas tarp jų ir kartu dirbančių naujųjų, abi

²⁷⁰ Pin Yathay, *op. cit.*, p. 308.

²⁷¹ Locard (1995), *min. užrašai*, p. 19.

²⁷² Pin Yathay, *op. cit.*, p. 288.

²⁷³ Geriausią sąrašą žr. Kiernan, *op. cit.*

²⁷⁴ Haing Ngor, *op. cit.*, p. 227.

pusės lengvai susitardavo dėl smulkaus vagiliavimo ar nelegalių poilsio pertraukėlių ir mažai tebūta įskundimų: sekimas ir įskundinėjimas, kaip atrodo, nebuvo labai efektyvūs. Tas patvirtina visišką prarają tarp vadovaujančio personalo ir „75-ųjų“. Išėitis, kurią manėsi suradę pirmieji, - karinės atmosferos palaikymas, vėliau - griebimasis paties karo, kitur pasiteisinęs metodus. Kai kurie posakiai išties taiklūs: „Viena ranka laiko kauptuką, kita - muša priešą“²⁷⁵ arba „Be vandens neišauginsi ryžių, be ryžių - nepakariausi“²⁷⁶. Raudonieji khmerai nė patys nesitikėjo, kad tie žodžiai taip pasitvirtins: ryžių čia visada trūko, o karą - jie pralaimėjo.

Genocidas?

Reikia ryžtis apibrėžti raudonųjų khmerų nusikaltimus. Tai mokslinis tikslas: surasti Kambodžai vietą tarp kitų šio amžiaus baisenybių ir įrašyti ją į deramą komunizmo istorijos puslapį. Tai ir teisinė būtinybė: nemaža Kambodžos komunistų partijos atsakingų pareigūnų tebėra gyvi ir darbingo amžiaus. Ar reikia susitaikyti su tuo, kad jie nebeatsako už savo veiksmus? Jei ne, pagal kokius pagrindinius kaltinimo punktus juos teisti?²⁷⁷

Kad Pol Potas ir jo bendrininkai susitėpę karo nusikaltimais - tai akivaizdu: su respublikos armijos belaisviais buvo sistemingai žiauriai elgiamasi ir dažnai jie patirdavo egzekucijas; tie, kurie 1975 m. balandį pasidavė į nelaisvę, buvo negailestingai persekiojami. Ne lengvesnis klausimas - nusikaltimas prieš žmoniją: ištisos socialinės grupės, traktuojamos kaip nevertos egzistuoti, patyrė represijas ir buvo masiškai naikinamos; už menkiausią, tikrą ar tariamą, politinių pažiūrų skirtumą buvo privaloma teisti mirties bausme. Na, o didžiausi keblumai glūdi pateikiant kaltinimą genocidu. Žiūrint į šį kal-

²⁷⁵ Locard (1995), min. užrašai, p. 19.

²⁷⁶ Kiernan, op. cit., p. 247.

²⁷⁷ Iš to išplaukiančioje diskusijoje dalinai remiuosi Craigu Etchesonu, *Genocide: By the Laws, not by Emotion, PPP*, 1995 m. rugpjūčio 11 d., p. 20.

tinimą paraidžiui, grės pavojus įsivelti į šiek tiek absurdišką diskusiją: genocidas taikomas tik nacionalinėms, etninėms, rasinėms ir religinėms grupėms, o khmerai *globaliai* negalėjo būti traktuojami kaip masinio naikinimo taikiny, nes visas dėmesys nukrypo į etnines mažumas ir, progai pasitaikius, į budistų dvasininkiją. Taigi net ir skaičiuojant visus khmerus jie tesudarytų mažesnę dalį aukų; negana to, kaip jau matėme, rizikinga teigti, kad raudonieji khmerai specialiai engė mažumas, išskyrus vietnamiečius po 1977 m., bet iki šio laikotarpio jų išliko visai nedaug; patys chamai buvo ypač persekiojami, nes jų išpažįstamas islamo tikėjimas sudarė pasipriešinimo ramstį. Keletas autorių bandė išspręsti šią problemą įvesdami sąvoką *politicidas*²⁷⁸ - genocidas politiniu pagrindu (galima būtų vartoti ir terminą *sociocidas*: genocidas socialiniu pagrindu). Tai prilygtų atsitraukimui šiek tiek atgal, kad galėtum geriau išsokti į viršų: ar tas pat kaip ir genocidas? Jeigu yra taip, kaip manosi suprantą šie autoriai, tai kam tuomet maišyti pėdas, jei neišlieka tam specialiai skirtas terminas? Prisiminsime, kad išankstinėse Jungtinių Tautų diskusijose, skirtose Genocido konvencijai priimti, vienintelė SSRS dėl per daug akivaizdžių priežasčių nesutiko įtraukti į nusikaltimų sąrašą *politinės* grupės. Bet ypač terminas *rasinis* (į kurį, pabrėžkime, neįeina nei etniškumas, nei nacija) turėtų padėti rasti išeitį: rasė, pažinimo progreso išardyta fantasmagorija, egzistuoja tik to, kas siekia ją apibrėžti, akyse; tikrovėje yra lygiai tiek pat žydų rasės, kiek ir buržuazijos rasės. Taigi raudonieji khmerai, beje, kaip ir kinų komunistai, tam tikras socialines grupes apskritai laiko iš prigimties nusikaltėliais; maža to, šis „nusikaltimas“ įgytų (socialinių) požymių paveldimumo forma pereina sutuoktiniams ir palikuonims: tai primena Lysenką. Taigi turime teisę kalbėti apie šių socialinių grupių *surasinimą*: už jų fizinį sunaikinimą, kuris Kambodžoje nuėjo labai toli ir labai jau išmanant reikalą, galima apkaltinti genocidu. Čia V Phandara pasiremia vieno raudonojo khmero darbininko žodžiais,

²⁷⁸ Barbara Harff and Ted Robert Gurr, *Towards an Empirical Definition of Génocides and Politicides*, *International Studies Quarterly*, Nr. 32, 1988.

pasakytais apie „balandžio 17-uosius“: „Taip vadinami miestiečiai, palaikę išdaviko Lon Nolo santvarką. Tarp jų daug išdavikų. Komunistų partija parodė budrumo nemažą jų dalį išnaikindama. Tie, kurie dar gyvena, dirba kaime. Jie jau nebeturi jėgų stoti prieš mus“²⁷⁹.

Milijonams šiandieninių kambodžiečių „Pol Poto eros“ lūžis paliko neišgydomą, išdegintą žaizdą. 1979 m. 42% vaikų tapo našlaičiais, trigubai daugiau tų, kurie neteko tėvo, o ne motinos; 7% - prarado abu tėvus. 1992 m. paauglių padėtis pati dramatiškiausia: 64% buvo našlaičiai²⁸⁰. Rimčiausi socialiniai skauduliai, kuriuos dar ir šiandien jaučia Kambodžos visuomenė - išskirtiniu Rytų Azijos lygmeniu - plaukia iš šių priežasčių: masinis ir dažnai labai žiaurus nusikaltamumas (visur šaunamieji ginklai), paplitusi korupcija, nepagarba ir solidarumo stoka, bendro intereso ir jokios prasmės nebuvimas visais lygmenimis. Šimtai tūkstančių pabėgusiųjų į užsienį (vien tik į JAV - 150 tūkst.) ir toliau kenčia dėl viso to, ką išgyveno: sapnuose grįžtantys košmarai, tarp kilusiųjų iš Indokinijos - pats didžiausias nervinių depresijų procentas; nepakeliamai sunki moterų vienatvė - atvykusių į užsienį moterų skaičius gerokai viršija nužudytų jų kartos vyrų skaičių²⁸¹. Ir vis dėlto Kambodžos visuomenės energija neišseko: kai 1985 m. buvo galutinai atsisakyta kaimo kolektyvizacijos, padidėjo gamyba, beveik tuoj pat neliko maisto produktų stygiaus²⁸².

Svarstant atsakomybę už raudonųjų khmerų diktatūrą, šią pačių juodžiausių komunizmo klystkelių laboratoriją, kambodžiečiai, kurių didžiausias noras grįžti prie normalaus gyvenimo mums suprantamas, neturi vieni sielvartauti dėl to, kaip atsikratyti sunkios ir šurpios praeities naštos. Visi žmonės, kurie taip dažnai ir taip ilgai nuolaidžiavo budeliams, privalo kaltę už šią tragediją prisiimti ir sau.

²⁷⁹ Y Phandara, *op. cit.*, p. 72-73.

²⁸⁰ Sliwinskio skaičiavimais, *op. cit.*, p. 128.

²⁸¹ Welaratna, *op. cit.*, p. 254-258.

²⁸² Sliwinski, *op. cit.*, p. 153.

Komunistiniai režimai Azijoje dar turi valdžią; beje, praktiškai tik čia jie ir belikę. Bet ar egzistuoja *azijinis komunizmas* tokia prasme, kaip jis buvo suvokiamas ir egzistavo Rytų Europoje? Atsakymas neaiškus. Europoje, pvz., Jugoslavijoje, iš esmės ir Albanijoje (ir dar...), komunistinės santvarkos bent jau turėjo vieną bendrą bruožą - tą patį tėvą. Jos visos praktiškai žlugo kartu (netgi Jugoslavijoje ir Albanijoje), kai tas jų tėvas iš tikrųjų pasijuto nekaip; ir jas stebėjo iš arti būdamas kape. Azijoje tokie santykiai žiūrimi tik tarp Vietnamo ir Laoso, kurių likimai dar atrodo organiškai susiję. Kitur labiausiai sukrečia valdžios užgrobimo ir įtvirtinimo proceso ypatingumas, netgi jei Šiaurės Korėja Stalino laikais buvo savotiška liaudies demokratijos forma, netgi jei Vietnamui lemiamas posūkis į pergalę buvo Liaudies išlaisvinimo armijos priartėjimas prie Tonkino sienų. Azijoje nėra, niekados ir nebuvo tikro komunistinio „bloko“, nebent Pekino troškimuose; nes tam, kad jis būtų, stigo glaudaus ekonominio bendradarbiavimo, plačios vadovaujančio personalo kaitos, specialistų rengimo institucijų, o ypač - tiesioginių ryšių tarp sukarintų policinių aparatų. Tai padaryti buvo mėginama, bet nepakankamai, ir tam pritrūko laiko (išskyrus dar vieną kartą - tarp Laoso ir jo „vyresniojo brolio“ Vietnamo): tarp Kinijos ir Šiaurės Korėjos korėjietiškojo konflikto metu ir šiek tiek po jo; tarp Kinijos ir Vietnamo šeštajame dešimtmetyje; tarp Kinijos ir Pol Poto Kambodžos; tarp Vietnamo ir devintojo dešimtmečio Kambodžos. Visą laiką Azijoje susiduria me tik su *nacionalinėmis* komunistinėmis santvarkomis, iš esmės tu-

rinčiomis savo pačių gynybos sistemą (išskyrus Laosą...), net jei ir kinų (o kartais ir sovietų) pagalba ne kartą buvo lemiama; beje, čia, baigiantis septintajam dešimtmečiui, išvydome „šimtaprocentinius komunistinius“ karus - tarp Vietnamo ir Kambodžos, vėliau tarp Vietnamo ir Kinijos. Auklėjimo, propagandos, istorijos rašymo būdo atžvilgiu vargiai šioje planetoje rastume labiau nacionalistines ir netgi siaurai šovinistines kaip Azijos komunistines santvarkas, kurios visos susikūrė kovoje su imperIALIZMU. Jos turi bent jau tokį bendrą bruožą; blogiausia, kad šis nacionalizmas dažnai nukreipiamas prieš kaimyninę komunistinę santvarką.

Kita vertus, kiekvieną kartą, kai paliečiame politikos detales (ir konkrečiai - čia gvildenamos represijų politikos detales), mus nesiuriauja stulbinę panašumai, ir nemaža jų aptarėme ankstesniuose šios knygos skyriuose. Prieš primenant pagrindinius vertėtų iškelti klausimą dėl nagrinėjamų santvarkų lyginamosios *chronologijos* Europoje, kiekvienos iš jų didieji istorijos etapai yra glaudžiai susiję su kitų valstybių tokiais pat etapais, išskyrus Albanijos ir mažesniu mastu - Rumunijos bei Jugoslavijos atvejį. O Azijoje pirmiausia jos visos kuriasi ne tuo pačiu laiku - tarp 1945 ir 1975 m.; tas pasakytina ir apie vykdomas agrarines reformas bei kolektyvizaciją, įskaitant ir Vietnamą, Šiaurės ir Pietų. Tačiau visuomet išlaikoma šių dviejų etapų - agrarinės reformos ir kolektyvizacijos - nuosekli seka atėjus į valdžią (ilgiausias laiko tarpas buvo Kinijoje - visam procesui prireikė septynerių metų). Politiniu aspektu komunistų partija valdžios užkariavimo laikotarpiu niekuomet neveikia visiškai atvirai: vaidinamas „vieningas frontas“ ir jis pasiekus pergalę dar šiek tiek išlaikomas (Kinijoje - aštuonerius metus), netgi jei paprasčiausiai rūpėtų neatskleisti partijos veikimo, pvz., kaip Kambodžoje iki 1977-ųjų. Tačiau jei *prieš tai* daugelis yra klaidinami pliuralistinės demokratijos pažadais (ir tas prisideda prie komunizmo sėkmės, ypač Vietname), kaukė nukrinta labai greitai *po to*: antai iki 1975 m. balandžio 30 d. Pietų Vietnamo stovykloje kaliniai buvo daugmaž pakenčiamai maitinami ir rengiami, neverčiami dirbti, o vos tik Pietų Vietnamas buvo

„išlaisvintas“, tuojau pat ten sumažinamas maisto davinys, sugriežtinama drausmė, verčiama dirbti iki išsekimo; stovyklos vadovybė šias priemones pateisina taip: „iki šiolei jums buvo taikomas karo belaisvių režimas [...]. Dabar visa šalis išlaisvinta, mes - nugalėtojai, o jūs - nugalėtieji. Turėtumėte jaustis laimingi vien dėl to, kad dar esate gyvi! Po 1917-ųjų revoliucijos Rusijoje visi nugalėtieji buvo išnaikinti“¹. Kai įsigali partijos diktatūra, socialiniai sluoksniai, pamaloninti vieningu frontu (daugiausia intelektualai bei „nacionaliniai“ kapitalistai), gauna kaip botagu į veidą, patiria persekiojimą ir represijas.

Subtilesniu lygmeniu chronologiniai panašumai yra nepastovūs. Šiaurės Korėja po šeštojo dešimtmečio turi savo pačios tempus, ir šis stalinizmo muziejus, regis, ilgą laiką lieka labai izoliuotas. Kinijos kultūrinė revoliucija pasekėjų taip ir nesusilaukė. Kai Jiang Qing žlunga, Pol Potas triumfuoja ir svajoja apie jau keturiolika metų užleistą Didįjį šuolį. Bet visur, kur tik komunistų partija jau yra valdžioje, stalininį laikotarpį paženkлина valymai ir saugumo plėtojimas. XX-ojo suvažiavimo atgarsis kaip bomba visur sukelia mėginimus liberalizuoti politiką, kuri beveik tuojau pat atmetama santvarkų sugriežtinimo naudai, o ekonominiu aspektu - voliuntaristinio ir utopinio niežulio, koks yra Didysis šuolis Kinijoje, jo vietnamietiškojo surogato, korėjietiškojo *Chollima*, naudai. Visur, išskyrus Korėją, devintasis ir dešimtas dešimtmečiai pasižymi tam tikru ekonomikos liberalizavimu: Laose ir Pietų Vietname jis labai ištikimai laikosi po teisybei taip niekada ir neužbaigtos kolektyvizacijos priemonių. Daug greičiau, nei būdavo dažnai sakoma, ekonominis reformizmas priveda prie represijų politikos normalizavimo ir sušvelnėjimo, nors pats procesas banguotas, prieštaringas ir neužbaigtas. Išskyrus Pchenjaną, visur kitur masinis teroras, kaip ir sąmonės standartizavimas, tėra tik prisiminimas, o politiniai kaliniai teišliko tik banalioje pietų amerikiečių (t. y. Kubos. - *Vert. past.*) diktatūroje: Laose, *Amnesty International* duomenimis, bu-

¹Doan, op. cit., p. 302.

vo nuo 6000 iki 7000 politinių kalinių 1985 m., o iki 33 kalinių 1991 m. kovo mėnesį; tie skaičiai proporcingai sumažėjo ir Vietname bei Korėjoje. Nepaisant nieko, mūsų epocha kartais atneša ir gerų naujienų, ir tai savaime rodo, kad peržiūrėti masines žudynes Azijos komunistinėse santvarkose yra ne mažiau įmanoma kaip ir Europos komunistinėse šalyse. Grįžtant prie šios knygos pagrindinės problematikos, *teroras* turėjo savo laiką, dažnai per daug laiko (maždaug iki 1980 m.), ir jis nepaliaujamai, visur vienodai veržėsi į kaskart šlykštesnius nusikaltimus. Šiandieną jis užleido vietą paprasčiausiam *susidorojimui*, daugiausia iš anksto numatytam, jo tikslas - įbauginti ir jis darosi vis labiau ir labiau įprastas vyriausybei, kuriai menkai terūpi visuomenės perauklėjimas.

Tokių chronologinių sutapimų, kurie, viską galutinai susumavus, pranoksta skirtumus, paaiškinimą rasime, pradedant 1956-aisiais, greičiau Pekine nei Maskvoje, ir čia atsakomybė tenka XX-ajam suvažiavimui: jis šokiravo, į jį Mao Zedongas, Ho Chi Minhas ar Kim Il Sungas, lygiai kaip ir Maurice'as Thorezas, žiūrėjo kaip į grėsmę. Ir priešingai, visa tai išryškina Chruščiovo iniciatyvos drąsą. Kiniškasis centras, bent jau nuo Janano laikų, kaip sakytą, visos Azijos komunistams buvo antroji Meka; bet stalininės SSRS prestižas buvo didžiulis, o jos ekonominių ir karinių priemonių svoris nulėmė visa kita. Kinijos intervencija į Korėją, vėliau - jos didžiulė pagalba Vietminui sukelia pirmuosius sukrėtimus, tačiau 1956 m. Mao atsiduria „antirevizionistinės“ stovyklos *de facto*, kuriai nuo tol priklauso Azijos šalys sesės, priešakyje. Kultūrinės revoliucijos klaidos susilpnins kinų dvasinę įtaką; nuo septintojo dešimtmečio vidurio Vietnamo kariniai poreikiai ją stums suartėti su SSRS. Bet chronologija veikia: iniciatyvos plaukia iš Kinijos ir jos dažnai primygtinės. Visos komunistinės santvarkos atrodo kaip viena šeima; tarp Azijos šalių tai dažnai panėsi į klonavimą, pvz., kinų ir vietnamiečių agrarinės reformos.

Jei Chruščiovui brangus „guliašo komunizmas“ privilegio tiek mažai Azijos komunistinių santvarkų, bent jau iki dešimtojo dešimtmečio pradžios, tai todėl, kad jos dar buvo revoliucinių kovų stadi-

joje, ir taip pat todėl, kad jos buvo *ideokratijos*, kokių reta. Pagal konfucianistinę „vardų taisymo“ tradiciją (visur, išskyrus Kambodžą, laikomasi konfucianistinės tradicijos), tikrovė privalo prisitaikyti prie žodžio; Baudžiamajame kodekse svarbiausia - ne tai, ką padarėte, bet iš to išplaukiantis nuosprendis ir jums prikabinama etiketė; taigi kiti vertins jūsų veiksmus pagal šiuos du pastaruosius dalykus. Dvasinę ramybę suteikia ne tiek geras poelgis, kiek teisingas žodis. Iš čia išplaukia šis Azijos komunistinių santvarkų diptikas: perdėtas ideologizavimas, bet taip pat ir voliuntarizmas. Perdėtas ideologizavimas išplaukia iš klasifikuojančio ir reorganizuojančio pompastiškumo, kurį skatina konfucianistinis mąstymo būdas ir totalinio visuomenės perlydymo revoliucinė vizija. Voliuntarizmas, nusitaikęs į dar gilesnę pasaulio transformavimo perspektyvą, nori remtis „teisingomis idėjomis“, tarsi būtų kalbama apie tuos oratoriškus žodžių mūšius, kuriuose pasiekama pergalė, jei priešininkui suduodamas smūgis Mao citata, į kurią atsikirsti nebegalima. Didysis šuolis irgi buvo žodžių festivalis. Be abejo, azijiečių realybės jausmo praradimas turi ribas: kai reali tikrovė vis tiek išlieka, nepaisant ilgų kalbų, - tas nelieka jų nepastebėta. O paskui, kai konstatuojamas per ilgai užtrukusių kalbų bankrotas ir jų sukeltos nesuskaičiuojamos katastrofos, galiausiai jie nebenori girdėti nieko, tik labai antiideologinį Deng Xiaopingo pasakymą: „Nesvarbu, ar katinas juodas, ar pilkas, svarbu, kad jis gaudytų peles“.

Bet tikrasis, didysis Azijos komunistinių santvarkų originalumas yra, be abejo, tas, kad šį perdėtą ideologizavimą ir voliuntarizmą joms pavyko *iš partijos perkelti į visą visuomenę*; to pavyzdžių, be abejonės, galime rasti kad ir stalininėje SSRS. Ten dar jos galėjo perimti dvi tradicijas, tas pačias koordinuotas. Bet sukinintoje Azijoje (t. y. ne tik Kinijoje, bet ir Vietname, Korėjoje) jau ilgą laiką nėra skirtumo, kuris matyti Vakaruose, tarp elito ir liaudies kultūros: beveik nepakitęs konfucianizmas sugebėjo prasiskverbti iš valdančiosios klasės į nuošaliausius kaimus; ir Kinijos kaimuose nuo pat šio tūkstantmečio pradžios įsigalėjo toks nukrypęs nuo normų pa-

protys kaip moterų pėdų deformavimas. Be to, valstybė niekada nesikūrė kaip rišli, atskirta nuo visuomenės ir pagrįsta kompleksiška teise institucija: priešingai įvaizdžiui, kurį jos stengėsi susikurti, kiniško sukirpimo monarchijos beveik niekada neturėjo daugumos formalių įsikišimo priemonių, t. y. to, ką Vakarų karalystės jau turėjo baigiantis viduramžiams². Jos galėjo išgyventi ir valdyti tik susitarusios su savo valdiniais, t. y. gavusios sutikimą ne kažkokia demokratinės konsultacijos forma, o labai plačiai ir giliai skleidžiant politinės moralės, kuri pati sumaniai paremta šeimos ir individualia morale, identiškas normas: tai, ką labai tiksliai išreiškė Mao, pavadindamas „masės linija“. Moralinė (arba ideologinė) valstybė Rytų Azijoje turi ilgą ir turtingą istoriją. Tai valstybė su skurdžiu ir silpnu ekonominiu pamatu; bet jeigu jai pavyksta pajungti kiekvienos grupės, kiekvienos šeimos, kiekvieno individo sąmonę savo pačios normoms ir idealams, jos galybė tampa negirdėta, beribė, nebent įsikištų gamta - nepakeičiamas priešas Mao Didžiojo šuolio metu. Taigi Azijos komunistinės santvarkos siekė sukurti labai *holistines* visuomenes, ir tam ateidavo momentas (be abejo, visur turintis pabaigą). Todėl mums suprantami šie vietnamiečio, kalėjimo prižiūrėtojo, kuris pats buvo kalinys, žodžiai, kuriuos jis jaučiasi turįs teisę išstaugti užsispyrusiam kaliniui: „Tu išdrįsti prieštarauti vyresniajam, kurį paskyrė revoliucija. Vadinasi, tu eini prieš revoliuciją!“³ Todėl mums suprantamas šis nepaprastai kantrus ir atkaklus noras paversiti paskutinius kalinius ir netgi iš Sen Syro išėjusį prancūzų karininką partijos nurodymų propaguotojais ir skleidėjais. Ten, kur rusų revoliucijai nepavyko panaikinti prarajos tarp „jų“ ir „mūsų“, kultūrinė revoliucija iškart įstengė daugelį įtikinti, kad valstybė ir partija - tai taip pat ir jie: kai kuriais atvejais chunveibinai, patys nebūdami komunistų partijos nariais, manė turį teisę pašalinti iš partijos. Vakarų

² Šiuo klausimu plg., pvz., Yves Chevrier, *L'empire distendu: esquisse du politique en Chine des Qing à Deng Xiaoping*; žr. Jean-François Bayart, *La Greffe de l'État - Trajectoires du politique 2*, Paris, Karthala, 1996.

³ Doan, *op. cit.*, p. 195.

komunistinės santvarkos irgi patyrė, kas yra kritika, savikritika, susirinkimai su nepabaigiamais svarstymais, kanoninių tekstų primetimas. Bet visa tai paprastai būdavo partijos sfera. O Azijoje tos pačios normos taikomos visiems.

Iš viso to išplaukia dvi pagrindinės pasekmės, lemiančios represijų formas. Akivaizdžiausia pasekmė būtų ta, ką mes taip dažnai konstatavome, - jokio teisinio, netgi formalaus, įstatyminio teisingumo šaltinio: viskas yra politika ir tik politika, nieko daugiau. Pavėluotas Baudžiamojo kodekso išleidimas (1979 m. Kinijoje, 1986 m. Vietname) iš tikrųjų rodo didžiojo teroro pabaigą. Kita pasekmė - didelių represijų bangų *masiškas ir kruvinas* pobūdis: jos apima arba visą visuomenę, arba ištisus sluoksnius (valstiečių, miestiečių, intelektualų ir t.t.). Deng Xiaopingo santvarka patvirtino, kad kultūrinė revoliucija „persekiojo“ 100 milijonų kinų, - neįmanomas patikrinti skaičius, - bet ji tikriausiai pražudė ne daugiau kaip vieną milijoną žmonių. Kitoks santykis išlaikytas didžiųjų stalininių valymų metais. Kam vargti žudant, jei galima taip efektyviai terorizuoti? Tas, be abejo, paaikškina ir masiškas *savižudybes* politinių mirčių srityje: darbe pakeisti buvusiais kolegomis, draugais, kaimynais, daugelis žmonių nebeįstengdavo pakelti įtampos savo pačių šeimoje - nebeliko vietos, kur galėtų pabūti vienas su savimi pačiu, o dar ta politinių kampanijų grėsmė.

Mūsų pačių samprotavimai prieina ribą: ji vadinasi Kambodža (ir - gerokai lengvesne forma - Laosas). Į Laosą niekad nebuvę įsiskverbęs konfucianizmas: jo politinė tradicija gerokai artimesnė Indijai nei Kinijai. Argi tai reiškia, kad šį kartą įsisiautėjusioje kruvinoje visuotinėje prievartoje tik vienas Laosas patyrė išsigandusios valdžios sutrikimą, kai ji mėgino pritaikyti kinų ir vietnamiečių receptus nepasiruošusiems jų priimti gyventojams? Čia dar daug ką reikia ištirti, bet derėtų taip pat ir patikslinti konkrečias šio, laimė, vienintelio eksperimento sąlygas.

Toks buvo mūsų tikslas - išryškinti Azijos komunizmo (ar bent jau sukininto Azijos komunizmo) specifinius bruožus. Šis veikalas skaitytojui geriau atskleis labai glaudžius saitus, kurie, beje, jungia

azijinį komunizmą su pasauline komunistine sistema ir jos sovietiniu vadu. Daugelis mūsų dėmesį patraukusių reiškinių („švaraus lapo“ - absoliutaus visko pradėjimo iš naujo, *tabula rasa* nostalgija; kultas ir manipuliavimas jaunimu) gali būti lengvai aptinkami ir kitur. Taip jau susiklostė, kad komunizmą Europoje ir Azijoje ištikęs labai nevienodas likimas šiandien iškelia klausimą apie įvairius struktūrinius skirtumus, galimus tarp šio pasaulinio fenomeno variantų.

Bibliografija Azijos tema¹

KINIJA (įskaitant TIBETĄ)

Jasper Becker, *Hungry Ghosts: China's Secret Famine*, London, John Murray, 1996.

Marie-Claire Bergère, *La République populaire de Chine de 1949 à nos jours*, Paris, Armand Colin, 1987.

Marie-Claire Bergère, Lucien Bianco, Jürgen Dômes (vad.), *La Chine au XXe siècle* (t. 1 : *D'une révolution à l'autre 1895-1949*; t. 2: *De 1949 à aujourd'hui*), Paris, Fayard, 1989 ir 1990.

Yves Chevrier, *Mao et la révolution chinoise*, Florence, Casterman/Giunti, 1993.

Jean-Luc Domenach, *Chine: l'archipel oublié*, Paris, Fayard, 1990.

Pierre-Antoine Donnet, *Tibet mort ou vif*, Paris, Gallimard, 1990.

John K. Fairbank ir Albert Feuerwerker (vad.), *The Cambridge History of China* -1. 13: *Republican China 1912-1949*, d. 2, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

William Hinton, *Fanshen*, Paris, Plon, 1971 (versta iš anglų k.).

Hua Linshan, *Les Années rouges*, Paris, Seuil, 1987.

Ken Ling, Miriam London & Ta-ling Lee, *La Vengeance du ciel: un jeune Chinois dans la Révolution culturelle*, Paris, Robert Laffont, 1981 (originalas - anglų k., 1972).

¹ Čia vardiname tik prieinamus, galinčius būti šaltiniais, kūrinius, pirmenybę teikdami tiems, kurie parašyti prancūzų kalba arba į ją išversti.

Roderic MacFarquhar & John K. Fairbank (vad.), *The Cambridge History of China* - t. 14: *The People's Republic*, d. 1 (1949-1965); t. 15, d. 2: *Révolutions within the Chinese Révolution, 1966-1982*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987 ir 1991.

Nien Cheng, *Vie et mort à Shanghai*, Paris, Albin Michel, 1987 (originalas - anglų k., 1986).

Jean Pasqualini (su Rudolph Chelminski), *Prisonnier de Mao: sept ans dans un camp de travail en Chine*, Paris, Gallimard, 1975 (originalas - anglų k., 1973).

Alain Roux, *La Chine populaire*, t. 1 (1949-1960), t. 2 (1966-1984). Paris, Éditions sociales, 1983 ir 1984.

Wei Jingsheng, *La Cinquième Modernisation et autres écrits du „Printemps de Pékin"*, Paris, Christian Bourgois Éditeur, 1997.

Harry Lu, *Laogai: le goulag chinois*, Paris, leid. Dagorno, 1996 (originalas - anglų k., 1992).

Yan Jiaqi & Gao Gao, *Turbulent Decade: A History of the Cultural Révolution*, Honolulu, University of Hawai'i Press, 1996 (originalas-kinų k., 1986).

VIETNAMAS

Georges Boudarel, *Cent fleurs écloses dans la nuit du Vietnam: communisme et dissidence 1954-56*, Paris, Jacques Bertoin, 1991.

Collectif, *La bureaucratie au Vietnam-Vietnam-Asie-Débat Nr. 1*, Paris, L'Harmattan, 1983.

Jacques Dalloz, *La Guerre d'Indochine 1945-1954*, Paris, Seuil, 1987.

Doan Van Toai, *Le Goulag vietnamien*, Paris, Robert Laffont, 1979.

Daniel Hémery, *Révolutionnaires vietnamiens et pouvoir colonial en Indochine, 1932-37*, Paris, Maspero, 1975.

Stanley Karnow, *Vietnam: A History*, Harmondsworth, Penguin Books, 1984 (vertimas į prancūzų k.: *Viêt-Nam*, Paris, Presses de la Cité, 1984).

David G. Marr, *Vietnam 1945: The Quest for Power*, Berkeley, University of California Press, 1995.

Ngo Van, *Viêt-Nam 1920-1945: révolution et contre-révolution sous la domination coloniale*, Paris, l'Insomnie, 1995.

LAOSAS

Martin Stuart-Fox ir Mary Koogman, *Historical Dictionary of Laos*, Metuchen & London, Scarecrow Press, 1992.

KAMBODŽA

Elizabeth Becker, *Les Larmes du Cambodge - l'histoire d'un auto-génocide*, Paris, Presses de la Cité, 1986.

David P. Chandler, *The Tragedy of Cambodian History: Politics, War and Révolution since 1945*, New Haven, Yale University Press, 1991.

David P. Chandler, *Pol Pot: Frère Numéro Un*, Paris, Plon, 1993 (originalas - anglų k., 1992).

Ben Kieman, *The Pol Pot Regime: Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975-79*, New Haven, Yale University Press, 1996.

Karl D. Jackson (leid.), *Cambodia 1975-1978: Rendezvous with Death*, Princeton, Princeton University Press, 1989.

Marie-Alexandrine Martin, *Le Mal cambodgien: histoire d'une société traditionnelle face à ses leaders politiques 1946-1987*, Paris, Hachette, 1979.

Haing Ngor, *Une odyssée cambodgienne* (kartu su Roger Warner), Paris, Fixot-Filipacchi, 1988 (originalas - anglų k., 1987).

Laurence Picq, *Au-delà du ciel: cinq ans chez les Khmers rouges*, Paris, Bernard Barrault, 1984.

Marek Sliwinski, *Le Génocide Khmer rouge: une analyse démographique*, Paris, L'Harmattan, 1995.

Pin Yathay, *L'utopie meurtrière: un rescapé du génocide cambodgien témoigne*, Bruxelles, Complexe, 1989.

Henri Locard, *Le Petit Livre Rouge de Pol Pot*, Paris, L'Harmattan, 1996.

Penkta dalis

Pascal Fontaine,
Yves Santamaria
ir Sylvain Boulouque

TREČIOJO PASAULIO ŠALYS

1.

Lotynų Amerika išbando komunistinius režimus

KUBA. NESIBAIGIANTIS TROPIKŲ TOTALITARIZMAS

Svarbiausia Karibų sala nuo šio amžiaus pradžios patyrė audringą politinį gyvenimą, paženklintą demokratių ir visuomeninių judėjimų. Jau 1933 m. karinis pučas, kuriam vadovavo seržantas stenografistas Fulgencio Batista, buvo nuvertęs Gerardo Machado diktatūrą. Batista, tapęs armijos vadu, dvidešimt metų nenuilstamai iškeldavo ir šalindavo socialinės orientacijos prezidentus, kurie priešintųsi amerikiečių kišimuisi į jų reikalus. 1940 m. išrinktas Respublikos prezidentu, Batista patvirtino liberalią konstituciją. 1952 m. jis organizavo lemiamą valstybės perversmą, nutraukė demokratinį procesą, kurį simbolizavo tais pačiais metais numatyti laisvi rinkimai, ir valdė šalį paeiliui remdamasis įvairiomis politinėmis partijomis, kartu ir socialistų liaudies partija, kuri iš tikrųjų buvo Kubos komunistų partija.

Batistos laikais Kuba patyrė akivaizdų ekonominį pakilimą, bet čia buvo labai nevykusiai perskirstomas turtas ir ypač didelis skirtumas tarp skurstančių kaimų ir stiprios miestų infrastruktūros, kur plaukė lengvai gaunami pinigai iš italų-amerikiečių mafijos, - 1958 m. Havanoje priskaičiuojama 11 500 prostitučių. Batistas erai būdinga ko-

1 1952 m. pagal nacionalinį produktą, tenkantį vienam gyventojui, Kuba užėmė trečią vietą tarp dvidešimties Lotynų Amerikos šalių; po trisdešimties metų, daugiau nei dvidešimties F. Castro vadovavimo metų, Kuba užėmė tik penkioliktą vietą, po Nikaragvos, Salvadoro, Bolivijos ir Haičio. Plg. Jeannine Verdès-Leroux, *La Lune et la caudillo*, Gallimard, 1998, p. 16.

rupcija ir aferizmas, ir po truputį vidurinė klasė pradeda nepritarti santvarkai". 1953 m. liepos 26 d. grupė studentų Havanoje užpuolė Monkados kareivines. Dauguma užpuolikų buvo nužudyti, o vienas iš lyderių - Fidelis Castro - suimtas. Nuteistas penkiolika metų kalėti, netrukus buvo paleistas. Jis nuvyko į Meksiką ir ėmėsi ruošti partizanus. Liepos 26-osios partizaniniam judėjimui - *guérilla*, kuriam daugiausia priklausė jauni liberalai. Ir tik 1957 m. studentai, paskatinti José Antonio Etcheveria'os, įkūrė Revoliucinę studentų direktoriją, kuri palaikė ginkluotą grupę ir kovo mėnesį užpuolė prezidento rūmus. Jie patyrė visišką pralaimėjimą; Etcheveria buvo nužudyta, o Direktorija liko be vado.

Režimas ėmėsi žiauraus susidorojimo; represijos nusinešė tūkstančius aukų³. Labiausiai nukentėjo miesto partizanų tinklas, jam teko 80% nuostolių, kai Sieros kaimų apylinkių partizanams teko 20%. 1958 m. lapkričio 7 d. partizanų kolonos priešakyje stoja Ernesto Guevara ir pradeda žygį į Havaną. 1959 m. sausio 1 d. Batista pabėgo, kaip ir kiti pagrindiniai jo diktatūros atsakingi pareigūnai; Rolando Masferreras, žiauriosios, vadinamos „Tigrais“, neoficialios policijos viršininkas, ir Estebanás Ventura, slaptosios policijos vadas - du budeliai - pasitraukė į Majamį. Kubos darbininkų konfederacijos lyderis Eusebio Mujalas, kuris buvo sudaręs daugybę sutarčių su Batista, nusprendė, kad bus saugiau prisiglausti Argentinos ambasadoje. Lengva partizanų pergale užtemdė kitų judėjimų reikšmę Batistos nuvertimui. Iš tikrųjų partizanai tebuvo sudavę keletą nežymių smūgių, o Batista žlugo pirmiausia todėl, kad buvo praradęs Havanoje kontrolę kovoje su miesto te-

² Kritikuodami Batistos režimą, neužmirškime Castro propagandos melo dėl padėties šalyje - naujamajai santvarkai reikėjo pasigražinti, kad užsikariautų Vakarų intelektualų simpatiją. Castro sakymu, 50% šalies gyventojų buvę beraščiai; iš tikrųjų 1958 m. jų Kuboje buvo 22%, o tuo metu visame pasaulyje - 44% beraščių.

³ Po tyrimų Jeannine Verdès-Leroux padaro išvadą, kad 20 000 mirčių skaičius, kurį išpūtė F. Castro propaganda ir kurį perėmė kairieji Vakarų intelektualai, yra neteisingas. Kitiškai įvertinusi šaltinius, ji nurodo 2000 mirčių.

rorizmu. Be to, amerikiečių embargas ginklams irgi pasitarnavo jo nenaudai.

1959 m. sausio 8 d. Castro kartu su *barbudos* triumfuodami įžengia į sostinę. Vos tik jiems paėmus valdžią, Kabanos kalėjimas Havanoje ir Santa Klaros kalėjimas virsta masinių egzekucijų arena. Užsienio spaudos nuomone, šis penkis mėnesius trukęs valymas be jokio teismo ir įkalčių nusinešė šešis šimtus Batistas šalininkų gyvybių. Organizuoti ypatingieji teismai vien tam, kad būtų paskelbti mirties nuosprendžiai. „Teismų procesų formos ir principai, pagal kuriuos buvo kuriama teisė, labai sureikšminami: nuo pat pradžių čia atsispindėjo režimo totalitarinė prigimtis“, - pažymi Jeannine Verdès-Leroux⁴. Vaidinami nuosprendžiai vyksta tarsi liaudies šventės atmosferoje: Sporto rūmuose susirinkusi 18 tūkstančių žmonių minia, nykščiais rodydama į žemę, „teisia kaltinamą žmogžudystėmis batistininkų komendantą Jesų Sosa Blanco; jis sušunka pats sau: „Vaizdas, vertas antikinės Romos!“ Komendantas bus sušaudytas.

Sieroje 1957 m. Castro, duodamas interviu *New York Times* žurnalistui Herbertui Matthewsui, pareiškė: „Valdžia manęs nedomina. Po pergalės aš noriu grįžti į savo kaimą ir vėl imtis advokato darbo“. Be abejo, šis pareiškimas buvo veidmainiškas, tą netrukus parodė tolesnė jo politika. Paėmus valdžią, po jaunos revoliucinės vyriausybės pamatais vyksta slaptos vidaus kovos. 1959 m. vasario 15 d. atsistatydina ministras pirmininkas Miro Cardona. Jį pakeitė tuomet ėjęs armijos vado pareigas Castro. Birželį jis nusprendė anuliuoti laisvų rinkimų, kadaise pažadėtų surengti aštuoniolikos mėnesių laikotarpiu, projektą. Havanos gyventojams savo sprendimą jis pateisino sviesdamas klausimą: „Rinkimai? O kam?“ Šitaip jis paneigė vieną iš pagrindinių antibatistinių revoliucionierių programos punktų. Šitaip Castro įamžino nuverstojo diktatoriaus Batistas padėtį. Negana to, jis suspendavo 1940 metų konstituciją, garantavusią pagrindines teises, kad pats galėtų valdyti tik dekretais - iki

⁴ Jeannine Verdès-Leroux, *op. cit.*, p. 179-189.

1976 m., kol buvo primesta SSRS inspiruotoji konstitucija. Jis pasirūpino taip pat, kad būtų ratifikuoti du įstatymai: Nr. 54 ir Nr. 53 (iš įstatyminių tekstų apie asociacijas), kurie apribojo piliečių teisę laisvai jungtis į asociacijas.

Castro, kuris tada dirbo palaikydamas glaudžius ryšius su savo artimaisiais, ėmė šalinti iš vyriausybės demokratų, o čia jį rėmė brolis Raulis (socialistų liaudies partijos, t. y. komunistų partijos, narys) ir Guevara, užkietėjęs sovietofilas. Nuo 1959 m. birželio radikalai ir liberalai susipriešina gegužės 17 d. pradėtos agrarinės reformos klausimu. Pirminis projektas siekė sudaryti vidutinę vietinę buržuaziją žemių perskirstymo keliu. Castro, globojamas marksistams ortodoksams patikėto Nacionalinio agrarinės reformos instituto - *Institut nacional de reforma agraria*, INRA, kurio pirmuoju prezidentu buvo jis pats, pasirinko radikalesnę politiką. Vienu plunksnos brūkštelėjimu jis anuliavo žemės ūkio ministro Humberto Šori Marino pasiūlytą planą. 1959 m. birželį, norėdamas pagreitinti agrarinę reformą, Castro įsako armijai imtis kontroliuoti šimtą ūkių Kamagvėjaus provincijoje.

1959 m. liepą, kai Respublikos prezidentas Manuelis Urrutia - buvęs tardytojas, drąsiai gynęs *barbudos* 1956 m., - atsistatydino, užslėpta krizė vėl paūmėjo. Netrukus užsienio reikalų ministrą Roberto Agramonte pakeičia Raulis Roa, kastrininkas nuo pat pradžių. Savo ruožtu atsistatydino socialinių reikalų ministras, nepritaręs paskelbtam nuosprendžiui dėl lakūnų, kaltinamų nusikaltimu prieš civilius⁵. 1960 m. procesas išsiplėtė: kovo mėnesį Rupo Lopezas Fresquetas, finansų ministras nuo 1959 m. sausio, nutraukęs ryšius su Castro, pereina į opoziciją, vėliau pabėga iš šalies. Kitas vyriausybės narys, Anresas Suarezas, tais pačiais metais visam laikui išvyksta į užsienį. Išnyko paskutiniai nepriklausomi periodiniai leidiniai, metodiškai galutinai užčiaupiami burna spaudai. 1960 m. sausio ⁵

⁵ Šiame procese, vadinamame Aviatorių teismu (1959 m. vasarį), gynybos ministras užėmė prokuroro kėdę. Lakūnus išteisinus, įsikišo Castro, reikalaujamas, kad jie būtų nuteisti; antrame teismo procese kovo mėnesį teisė jau tarnauja diktatoriui.

20 d. ištremiamas Jorge Zayas, antibatistinio laikraščio *Avance* direktorius; liepą Miguelis Angelas Quevedo, *Bohemia* vyriausiasis redaktorius, išvyksta iš Kubos, mat *Bohemia* buvo išspausdinusi Castro pareiškimus, darytus vykstant Mankados procesui. Liko tik komunistinis laikraštis *Hoy*. 1960 m. rudenį areštuotos paskutinės opozicijos figūros - politiniai veikėjai arba kariškiai, tokie kaip Williamas Morganas arba Humberto Šori Marinas. Morganas, kadaise buvęs Sieros komendantas, 1961 m. pradžioje sušaudytas.

Netrukus iš vyriausybės pasitraukė paskutiniai demokratai, tokie kaip Manolo Ray⁶, viešųjų darbų ministras, arba Enrique Oltusky, komunikacijų ministras. Tada ir plūstelėjo pirmoji didžiulė pabėgėlių banga: iš šalies pasitraukė apie 50 000 vidurinės klasės žmonių, palaikiusių revoliuciją. Kubos visuomenė dar ilgai jaus gydytojų, mokytojų, advokatų stygių.

Po vidurinės klasės represijų atėjo eilė darbininkams. Profesinės sąjungos iš pat pradžių nepritarė tokiam, koks jau ryškėjo, naujam režimui. Vienas iš pagrindinių lyderių buvo cukraus pramonės profesinių sąjungų veikėjas Davidas Salvadoras. Kairiųjų pažiūrų žmogus, su socialistų liaudies partija nutraukęs ryšius tada, kai ši atsisakė nuversti Batistos diktatūrą, organizavęs didelius cukraus fabrikų streikus 1955 m., areštuotas ir kankintas, jis palaikė 1958 m. balandžio streiką, kurį pradėjo Liepos 26-osios judėjimo kastrininkai. Kai 1959 m. Salvadoras buvo demokratiškai išrinktas Kubos darbininkų konfederacijos generaliniu sekretoriumi, jam buvo primesti iš viršaus du pavaduotojai, neturėję demokratinių rinkimų patirties, komunistai nuo seno. Salvadoras mėgino sukludyti komunistams ir jų organizacijoje įkurti savo židinį, tačiau nuo 1960 m. pavasario buvo išstumtas. Birželį jis pasitraukė į pogrindį. 1962 m. rugpjūtį suimamas ir nubaudžiamas dvylika metų kalėti. Tai buvo antroji taip nušalinta pasipriešinimo prieš Batistą laikų svarbi figūra. Galų gale 1962 m. iš vienintelės likusios

⁶ Manolo Ray sukuria naują ginkluotą judėjimą - Revoliucinį liaudies judėjimą, kuris 1960-1961 m. labai suaktyvės.

profesinės sąjungos, Kubos darbininkų konfederacijos, Castro išgaus sutikimą panaikinti streikų teisę. „Profesinė sąjunga - ne reikalavimų organas", - aiškiai sako partijos aparatininkas.

Kai 1953 m. buvo areštuotas Fidelis Castro, tada jam galvą išgelbėjo Kubos arkivyskupas, monsinjoras Perezas Serantesas iš Santjago. Dvasininkija su palengvėjimu žiūrėjo į Batistos išvykimą. Kai kurie kunigai net nuėjo paskui partizanus į Sierą. Tačiau Bažnyčia priešinosi skubotiems sprendimams prieš batistininkus, lygiai kaip ji smerkė ir Masferrero „Tigrų" nusikaltimus. Nuo 1959 m. Bažnyčia stėjo prieš komunistų skverbimąsi. Castro pasinaudoja Kiaulių (Cochons) įlankos afera⁷, kad vyriausybės įsaku uždraustų žurnalą *La Quincena*. 1961 m. kovą visi religiniai koledžai buvo uždaryti, jų pastatai konfiskuoti; uždarytas ir Beleno jėzuitų koledžas, kuriame kadaise mokėsi Fidelis. Pasitempęs su savo uniforma, tas *Lider Máximo* („aukščiausiasis vadas") pareiškia: „Tegu klebonai falangistai kraunasi lagaminus!" Perspėjo ne tuščiai, nes 1961 m. rugsėjo 17 d. 131 vyskupijos kunigas ir vienuolis buvo išvarytas iš Kubos. Norėdama išlikti, Bažnyčia turėjo pasikliauti pati savimi. Režimas darė viską, kad sunaikintų religines institucijas. Viena iš priemonių buvo leisti kiekvienam kubiečiui laisvai išpažinti savo tikėjimą, bet šis rizikavo, kad tai gali atsigręžti prieš jį patį - jam bus uždrausta stoti į universitetą ar daryti administracinę karjerą.

Represijos skaudžiai palietė ir menininkus. Nuo 1961 m. Castro apibrėžė menininkų vaidmenį visuomenėje. Jo koncepcijas apibendrina šūkis: „Revoliucijoje - viskas, už jos - nieko!" Kultūros padėtį puikiai iliustruoja Ernesto Padillos likimas. Revoliucinis rašytojas, atsisakęs „save kritikuoti", Padilla galiausiai 1970 m. buvo priverstas išvykti iš Kubos. Po dešimtį metų trukusių klaidžiojimų Reinaldo Arenas pasinaudoja masiniu bėgimu iš Marielio uosto ir taip pat visam laikui pasitraukia iš Kubos.

⁷ Nesėkmingo mėginimo išlaipinti partizanus antikastrininkus operacija, kurią inicijavo D. Eisenhoweris iš CŽV ir kuria tęsė J. F. Kennedy.

Atvirkščioji mito pusė, Che Guevara

Fidelis Castro visą laiką rėmėsi Prancūzų revoliucija: jakobinų Paryžius turėjo Saint-Justą, partizanų (guérilleros) Havana turėjo savo Che Guevarą - Nečiajevo tipo lotynų amerikietiškąją versiją.

Ernesto Guevara, gimęs 1928 m. Buenos Airėse, kilęs iš geros šeimos, jaunas būdamas apkeliauja Lotynų Amerikos žemyną. Šis jaunas, dėl chroniškos astmos gležnos sveikatos buržua, motociklu apvažiavęs pasaulį nuo Pampos iki Centrinės Amerikos džiunglių, baigia medicinos studijas. Šeštojo dešimtmečio pradžioje, Jacobo Arbenzo progresyvos santvarkos, kurią nuverčia amerikiečiai, laikotarpiu, jis susiduria su skurdu Gvatemaloje - Guevara išmoksta neapkęsti JAV. „Savo ideologinėmis pažiūromis aš priklausu tiems, kurie tiki, kad šio pasaulio problemų išsprendimas glūdi už to, kas vadinama geležine uždanga“, - rašo jis draugui 1957 m. (Laiškas Renė Ramos Latourui, kurį cituoja Jeannine Verdès-Leroux, *op. cit.*). Vieną 1955 m. naktį Meksikoje jis sutinka jauną ištremtą kubiečių advokatą, kuris rengiasi savo sugrįžimui į Kubą: Fidelį Castro. Guevara nusprendžia eiti kartu su šiais kubiečiais, kurie 1956 m. gruodį išsilaipins saloje. Partizaniniame kare pasiskirtas „kolonos“ vadu, jis labai greitai išsiskiria iš kitų savo griežtumu. Vienas berniūkštis, jo kolonos partizanas, pavogęs truputį maisto, buvo tučtuojau sušaudytas be jokio nuosprendžio. Šis „energingas autoritarinis partizanas“, kaip jį apibūdino jo ilgalaikis kompanionas Bolivijoje Régis Debray (žr. Loués soient nos seigneurs, Gallimard, 1996, p. 184), dabar pat nori primesti komunistinę revoliuciją ir dėl to susikerta su kai kuriais tikrai demokratiškais kubiečių vadais.

1958 m. rudenį Las Viljaso lygumoje, salos centre, Guevara atidaro antrą frontą. Sėkmingai užpuola Santa Klaroje Batistos pasiųstą karių traukinį: kariškiai nesikovė iš jo pabėga. Vos tik pajutęs pirmos pergalės skonį, Guevara prisiima „prokuroro“ pareigas ir pats sprendžia, kam teikti malonę, o kam ne. Kabanos kalėjimas, kuriame jis vykdo „šventas“ apeigas, tampa daugybės egzekucijų demokratams, jo buvusiems ginklo draugams, vieta.

Paskirtas pramonės ministru ir Centrinio banko direktoriumi, eidamas šias pareigas jis randa progą pritaikyti savo politinę doktriną primatei Kubai „sovietinį modelį“. Niekinant pinigus, bet gyvenantis privačiuose Havanos kvartaluose, ekonomikos ministras, bet neturintis nė menkiausio supratimo apie ekonomiką, jis galiausiai sužlugdo Centrinį banką. Jis geriau jaučiasi įvesdamas „savanoriško darbo sekmadienius“, savo susižavėjimo Kinija ir Sovietų Sąjunga vaisių, - jis sveikins kultūrinę revoliuciją. Régis Debray (op. cit., p. 185) pažymėjo: „Tai jis, Guevara, o ne Fidelis, sugalvojo 1960 m. įkurti Gvanahos pusiasalyje „pataisos darbų koloniją“ (mes pasakytume - priverstinių darbų)...“

Savo testamente šis Prievartos mokyklos auklėtinis liaupsina „efektyvią neapykantą, kuri iš žmogaus padaro efektyvią, žiaurią, rūšiuojančią ir šaltą žudymo mašiną“ (Régis Debray, op. cit., p. 186). „Aš negaliu būti draugas tam, kuris nepalaiko mano idėjų“, - tvirtina šis fanatikas, savo sūnų pakrikštijęs Vladimiru, Lenino garbei. Dogmatiškas, bejausmis ir netolerantiškas, „Che“ (argentinietišškai) visiškai nesiderina su atviraširdiška ir nuoširdžia kubiečių prigimtimi. Kuboje jis yra vienas iš jaunimo brigadų, atsidavusių naujojo žmogaus kultui, kūrėjų.

Trokštantis eksportuoti revoliuciją jos kubietiškuoju variantu, apakintas antiamerikanizmo, Guevara stengiasi po visą pasaulį propaguoti *guérillas* pagal savąjį lozungą: „Sukurti du, tris... daugybę Vietnamu!“ (1967 m. kovas). 1963 m. jis pabuvoja Alžyre, vėliau - Dar es Salame, paskui nuvyksta į Kongą ir ten susiduria su tokiu Désiré Kabila, marksistu, šiandieniniu Zairo ministru, nesibodinčiu civilių gyventojų žudynėmis.

Castro naudojasi Guevara taktiniais sumetimais. Vos jį kartą susipyksta, Guevara pasitraukia į Boliviją. Mėgindamas pritaikyti partizaninio karo *foco* (židinio) teoriją, iš aukšto žiūrėdamas į Bolivijos komunistų partijos politiką, jis nesusilaukia jokios paramos iš valstiečių, kurie nė vienas nesidės priėjo klajojančių partizanų. Izoliuotas ir persekiojamas Guevara 1967 m. spalio 8 d. sugaunamas, o rytojaus dieną jam įvykdoma mirties bausmė.

Šitaip buvusių maištininkų armija pradeda ateiti į protą. 1959 m. liepą artimas Castro žmogus, aviacijos majoras Diazas Lanzas, atsi-statydino ir išvyko į JAV. Kitą mėnesį plūsteli areštų banga; pirmajai pretekstas buvo įtarimas mėginant įvykdyti valstybės perversmą.

Nuo 1956 m. Hubertas Matosas padėjo *barbudoms* Sieroje, sa-vo privačiu lėktuvu juos aprūpino ginklais ir karine amunicija ieš-kanč paramos Kosta Rikoje, išlaisvino Santjagą, antrąją šalies mies-tą, vadovaudamas devintajai kolonai „Antonio Guiterras“. Tapęs Kamagvéjaus provincijos valdytoju, bet nepritardamas santvarkos „komunistėjimui“, jis atsisako savo pareigų. Castro čia įžiūri sąmokslą ir paveda vienam *guérilla* didvyriui, Camillo Cienfuegosui, areš-tuoti Matosą dėl „antikomunistiškumo“. Neatsižvelgdamas į šio pa-vyzdingo kovotojo nuopelnus, Castro jam surengė „Maskvos proceso Havanoje“ teismą, į kurį kišasi pats. Jis nuolat darė spaudimą teis-mui: „Aš jums sakau. Pasirinkite: arba aš, arba Matosas!“ ir uždrau-džia kalbėti kaltinamajam palankiems liudytojams. Matosas nutei-siamas 20 metų kalėjimo ir išsėdėjo iki paskutinės dienos. Visi jo artimieji buvo pasodinti už grotų.

Nelikus jokios žodžio laisvės, daugelis iš Castro opozicijos pa-sitraukia į pogrindį, ir netrukus prie jų prisijungia buvusių miesto partizanų, kovojusių prieš Batistą, vadai. Septintojo dešimtmečio pra-džioje ši pagrindinė opozicija virto pasipriešinimo judėjimu, kurio būstinė - Eskambros kalnai. Jam priklausė tikri *barbudos*, judėjimas nepritarė priverstinei žemės kolektyvizacijai ir diktatūrai. Raulis Cast-ro pasitelkė visus savo karinius resursus, šarvuočius ir artileriją, taip pat šimtus milicijos būrių, kad greičiau padarytų maištui galą. No-rint sunaikinti liaudies sukilimo bazes, maištaujančių valstiečių šei-mos buvo iškeldintos. Šimtai jų buvo priverstos persikelti per šimtus kilometrų nuo Eskambros į tabako plantacijų rajoną Pinar del Rijų tolimuosiuose salos vakaruose. Tai buvo vienintelis kartas, kada kast-rininkų valdžia ėmėsi gyventojų deportacijos.

Vis dėlto kova nesiliovė penkerius metus. Vis labiau ir labiau izoliuotas, partizaninis judėjimas palengva blėso. Su sukilėliais ir jų

vadovais buvo operatyviai susidorota. Guevara rado gerą progą likviduoti vieną iš buvusių jaunųjų antibatistinio *guérilla* vadų, Jesų Carrerą, kuris dar nuo 1958 m. priešinosi jo politikai. Sužeistas kautynėse, Guevarai atsisakius jo pasigailėti, Carreras buvo nutempas prie egzekucijos stulpo. Santa Klaroje buvo nuteistas 381 sugautas „banditas“. La Lomoje, Kočeso kalėjime, kitais metais, atėjusiais po 1959 m. pergalingo triumfo ir Eskambros partizanų judėjimo likvidavimo, sušaudyta per tūkstantį „kontrrevoliucionierių“.

Atsistatydinęs iš žemės ūkio ministro pareigų, Humberto Sori Marinas mėgina įkurti Kuboje *foco* (ginkluotos kovos židinį). Suimtas ir atiduotas kariniam tribunolui, jis nuteisiamas mirties bausme. Jo motina maldavo Castro malonės, primindama jam, kad juodu su Sori Marinu pažįstami jau nuo šeštojo dešimtmečio. Castro pažadėjo, kad Humberto Sori Marinui bus išgelbėta gyvybė, bet praėjus kelioms dienoms šis buvo sušaudytas.

Po Eskambros partizaninio judėjimo kubiečių žemėje periodiškai buvo mėginama išlaipinti ginkluotus *commandos* (desantų diversinė grupė. – *Vert. past.*). Dauguma jų priklausė Tony Cuesta'os *Liberacion* komandosams ir *Alpha 66* grupėms, įkurtoms septintojo dešimtmečio pradžioje. Dažniausiai bandymai išsilaipinti, kuriuos įkvėpė Castro pavyzdys, nepavykdavo.

1960 m. teisėjai nustoja savo neatšaukiamumo ir pereina į centrinės valdžios pavaldumą: valdžių atskyrimo paneigimas, būdingas diktatūrai.

Visuotinio atsitokėjimo negalėjo išvengti ir universitetas. Jauanas civilinės statybos studentas Pedro Luis Boitelis iškelia savo kandidatūrą į Universiteto studentų federacijos pirmininko postą. Buvęs Batistos opozicijoje, jis taip pat buvo nuožmus Fidelio Castro priešininkas. Paremiant broliams Castro, į šį postą išrenkamas ne Boitelis, o Rolando Cubella, režimo kandidatas. Po kiek laiko Boitelis nuteisiamas 10 metų ir atlieka bausmę ypač griežtame Boniato kalėjime. Kelis kartus paeiliui jis skelbė bado streiką, protestuodamas prieš nežmonišką elgesį. 1972 m. balandžio 3 d. jis vėl pradėjo

badauti, reikalaudamas tinkamų kalinimo sąlygų. Vienam iš kalėjimo pareigūnų Boitelis pareiškė: „Aš paskelbiau bado streiką tam, kad man būtų suteiktos politinių kalinių teisės. Teisės, kurių jūs reikalaujate Lotynų Amerikos šalių diktatūrų kaliniams, bet kurias jūs atsisakote suteikti savo pačių šalies kaliniams!“ Tačiau niekas nepadėjo. Boitelis merdėjo, bet negavo medicinos pagalbos. 45-ąją badavimo dieną jo sveikata pasidarė kritiška; 49-ąją jį ištinka prieškininė būklė. Valdžios pareigūnai vis nesikišo. Gegužės 23 d. 3 valandą ryto, po 53 badavimo dienų, Boitelis mirė. Valdžios pareigūnai neleido motinai pamatyti sūnaus kūno.

L'abai greitai Castro pradeda remtis viena efektyvia žvalgybos tarnyba. „Saugumas“ buvo patikėtas Ramiro Valdésui, o Raúlis Castro paėmė į savo rankas Gynybos ministeriją. Jis atgaivino karinius tribunolus, o netrukus *paredón* - egzekucijos stulpas - tampa įteisintu juridiniu įrankiu.

Kubiečių pavadintas „Raudonuoju gestapu“, Valstybės saugumo departamentas, taip pat vadinamas *Dirección General de Contra-Inteligencia*, gauna karinį krikštą 1959-1962 m. laikotarpiu, tada, kai jis buvo įpareigotas įsiskverbti ir sunaikinti bet kokią opoziciją prieš Castro. Saugumo departamentas vadovavo kruvinam susidorojimui su Eskambros partizanais ir prižiūrėjo, kaip vykdomi priverstiniai darbai. Žinoma, jis reguliavo ir įkalinimo sistemą.

Pasirėmus sovietų pavyzdžiu, Saugumo departamentui nuo pat jo susikūrimo pradžios ima vadovauti Ramiro Valdésas, artimas Castro'ui nuo Siera Madrés laikų. Metams bėgant ši institucija įgavo vis svaresnį ir svaresnį vaidmenį, kol pasiekė tam tikrą autonomiją. Teoriškai ji priklausė „Minit“ - Vidaus reikalų ministerijai. Turėjo keletą padalinių; juos detalizuos aviacijos generolas Del Pino, 1987 m. pabėgęs į Majamį. Kai kurios sekcijos įpareigosos sekti visus administracijos valdininkus. 3-oji sekcija kontroliuoja kultūros, sporto ir meninės kūrybos žmones (rašytojus, kino darbuotojus). 4-osios sekcijos žinioje-ekonomika, Transporto ir komunikacijų ministerija. 6-oji sek-

cija, kurioje dirba daugiau nei tūkstantis agentų, atsakinga už telefono pokalbių pasiklausymą, 8-oji sekcija seka susirašinėjimą, t. y. vągia paslaptis iš pašto korespondencijų. Kitos sekcijos seka diplomatinį korpusą ir atvykėlius iš užsienio. Saugumo departamentas užtikrina Castro sistemos išlikimą, ekonominiais tikslais panaudojant tūkstančius kalinių, kuriems skiriami priverstiniai darbai. Šis departamentas - privileijuotas, turintis neribotas teises pasaulis.

Gyventojams kontroliuoti *Dirección Spécial del Ministerio del Interior* (Vidaus reikalų ministerijos Specialioji valdyba), DEM, verbuuoja tūkstančiais *chivatos* (skundikus); DEM darbo yra trys sritys: pirmoji - „informacija“, jos esmę sudaro dosjė apie kiekvieną kubietį; antroji - „nuomonės“, zonduoja gyventojų opinią; trečioji, „ideologinė linija“, infiltruodama agentus privalo sekti bažnyčias ir kongregacijas.

Nuo 1967 m. „Minit“ turi savo pačios operatyvines sekcijas - *Fuerzas Especiales*. 1995 m. jose dirbo 50 000 žmonių. Šios smogiamosios grupės glaudžiai bendradarbiauja su *Dirección 5* - Penktąja valdyba - ir su *Dirección de Seguridad Personal* - Asmeninės apsaugos valdyba. Asmeninę Castro apsaugą - DSP sudaro trys apsaugos padaliniai, kiekvienas daugiau nei po šimtą žmonių. Papildyta dar „varlėmis“ (narais) ir kariniu jūrų padaliniu, DSP privalo saugoti Fidelį Castro fiziškai. 1995 m. įpareigotos dirbti šį darbą grupės dar labiau išplečiamos - iki kelių tūkstančių žmonių. Be to, ekspertai tiria galimų pasikėsimų prieš jį scenarijus, degustatoriai tikrina jo maistą, jo žinioje ištisą parą yra specialus medikų korpusas.

Penktosios valdybos specializacija - priešininkų pašalinimas. Šios sekcijos aukomis tapo du tikri Batistos opozicionieriai, virtę antikastarininkais: Elias de la Torriente buvo nužudytas Majamyje, o Aldo Vera, vienas miesto partizaninio karo prieš Batistą vadų, - Puerto Rike. Būdamas tremtyje Majamyje, Hubertas Matosas priverstas pasitelkti dieną ir naktį budinčią ginkluotą apsaugą. Penktoji valdyba įkalina ir tardo Havanos kalėjime Vila Marista, buvusiame Marijos Brolių kongregacijos pastate. Uždareme pasaulyje, nieko nematydamas, visiškai izoliuotas, kalinys psichiškai kankinamas dar labiau nei fiziškai.

Kitas politinės policijos padalinys, *Dirección General de la Inteligencia* (Generalinė žvalgybos valdyba), artimesnis klasikinei žvalgybos tarnybai. Jo prioritetinės sritys yra žvalgyba, kontržvalgyba, įsiskverbimas į nekomunistinių šalių administraciją ir tremtinių iš Kubos organizacijas.

Galima sudaryti septintojo dešimtmečio represijų suvestinę: sušaudyta nuo 7000 iki 10 000 žmonių ir politinių kalinių skaičius padidėjo iki 30 000. Vadinasi, Castro vyriausybė turėjo labai greitai susiorientuoti, kur pasinaudoti gausiais politiniais kaliniais, Eskambros ir Plaja Chirono - Kiaulių įlankos įvykių dalyviais.

Pirmąjį bandymą išplėsti griežto režimo darbus padarė Karinis pagalbinis gamybos padalinys (UMAP), kuris veikė nuo 1964 iki 1967 m. Pradėjusios veikti nuo 1965 m., šio padalinio stovyklos buvo tikros koncentracijos stovyklos, į kurias kaip pakliuvo sumesdavo vienuolius (katalikus, tarp jų ir dabartinį Havanos arkivyskupą, monsinJORą Jaime Ortęgą, protestantus, Jehovos liudytojus), sutenerius, homoseksualus bei visus, laikomus „potencialiai pavojingais visuomenei“. Kaliniai privalėjo patys statyti barakus, ypač Kamagvėjaus rajone. „Socialiai nukrypę nuo normos asmenys“ turėjo paklusti karinei disciplinai, kuri virto nežmoniško elgesio, nepakankamos mitybos ir izoliavimo režimu. Kad išvengtų šio pragaro, kaliniai žalodavosi. Kiti iš čia išeidavo psichiškai sužaloti vien nuo tokio kalinimo. Viena iš šio padalinio funkcijų buvo homoseksualų „perauklėjimas“. Havanos universitetas tapo antihomoseksualinių valymų objektu. Buvo įprasta homoseksualus „teisti“ viešai jų darbo vietose. Prieš įkalinant jie būdavo verčiami pripažinti savo „ydą“, atsisakyti jų, kitaip laukė pašalinimas iš darbo. Tarptautiniai protestai privertė po dvejų metų šias stovyklas uždaryti.

1964 m. Pino saloje įgyvendinama priverstinių darbų programa: „Camillo Cienfuegoso“ planas. Visi kaliniai buvo suskirstyti į brigadas, brigados - į grupes po 40 žmonių, vadinamas *cuadrilla*, kurioms vadovavo seržantas arba leitenantas; joms tekdavo žemės ūkio dar-

bai arba iškasenų gavybos darbai karjeruose, konkrečiai, marmuro karjeruose. Darbo sąlygos buvo sunkios, kaliniai dirbdavo išsirengę, tik su kelnėmis. Vietoj bausmės prasikaltusieji turėdavo dantimis rauti žolę, kiti keletui valandų būdavo panardinami išmatų duobėse.

Kalinimo režimas buvo žiaurus tiek politiniams kaliniams, tiek ir kriminaliniams nusikaltėliams. Prasidėdavo nuo tardymų, kuriuos atlikdavo *Departemento Técnico de Investigaciones*, padalinys, atsakingas už tardymus. Kalinius izoliuodavo ir pasinaudodavo jų fobijomis: viena bijanti vabzdžių moteris buvo uždaryta į kamerą, kurioje knibždėjo tarakonai. Praktikavo žiaurų fizinį spaudimą: kaliniai švino pripildytais batais būdavo verčiami lipti laiptais aukšty, pasukui nustumiami žemyn. Prie fizinių kankinimų prisidėjo dar psichinės kančios, kurias dažnai stebėdavo gydytojai; kaliniams duodavo pentotalio ir kitų migdomųjų, bet neleisdavo užmigti; Masoros liginėje kaip bausmė buvo plačiai taikomi elektros šokai. Prižiūrėtojai naudojo sargybinius šunis, imdavosi egzekucijų inscenizavimo; nusikaltėlių kameroje nebuvo nei vandens, nei elektros; norėdami nuasmeninti kalinį uždarydavo izoliatoriuje.

Kuboje į atsakomybę buvo žiūrima kaip į kolektyvinį reiškinį, į bausmę - taip pat. Tai dar vienas spaudimo būdas: kalinio artimieji užmoka socialiniais persekiojimais už savo giminės politinį užsiangažavimą. Jų vaikai neturi teisės stoti į universitetą, jų sutuoktiniai netenka darbo.

Reikia skirti „normalius“ kalėjimus nuo griežto režimo (pažodžiui - „saugumo“. - *Vert. past.*) kalėjimų, priklausančių GII (politinei policijai). Kilio 5,5 kalėjimas, esantis šeštajame Pinar dėl Rijaus kelio kilometre, yra ypatingai griežto režimo kalėjimas, išlikęs iki šių dienų. Jam vadovavo kapitonas Gonzalezas, vadinamas El Natto, kuris sąmoningai sumaišė į krūvą politinius kalinius ir kriminalinius nusikaltėlius. Į dviem kaliniams skirtą kamerą sugrūsdavo po septynis ar aštuonis, jie miegodavo ant žemės. Kalėjimo kameros

buvo pramintos *tostadoras* (duonos skrudintuvėmis) dėl nepakeliamo karščio tiek žiemą, tiek vasarą. Kilio 5,5 - uždaras centras, kuriame kaliniai gamina amatininkų dirbinius. Čia yra ir moterų sekcija. Pinar del Rijuje buvo pastatytos požeminės kameros ir tardymo kambariai. Jau keletas metų, kai kankinimas čia labiau psichologinis, o ne fizinis - daugiausia neleidžiama miegoti: gerai pažįstamas būdas nuo ketvirtąjo dešimtmečio SSRS. Prie sutrikusio miego ritmo ir laiko nuovokos praradimo prisideda dar grasinimai artimiesiems ir šantažas dėl pasimatymų dažnumo. Kilio 7 kalėjimas Kamagvėje ypatinai žiaurus. 1974 m. dėl riausių čia žuvo 40 kalinių.

Kubos Santjago GII centras, pastatytas 1980 m., turi abejotiną privilegiją - labai aukštos ir labai žemos temperatūros kameras. Kaliniai čia žadinami kas 20 ar 30 minučių. Tai gali trukti mėnesių mėnesius. Išrengtiems nuogai, visiškai atskirtiems nuo išorinio pasaulio, daugumai kalinių nuo šių psichinių kankinimų po kiek laiko atsiranda negrįžtami psichikos sutrikimai.

Ilgą laiką liūdniausiai išgarsėjęs buvo Kabanos kalėjimas, kuriame įvykdytos egzekucijos Sori Marinui ir Carrerui. Dar 1982 m. čia buvo sušaudyta apie 100 kalinių. Kabanos „specifika“ buvo sumažintas karceris, vadinamas *ratoneras* (žiurkės urvas). 1985 m. jo buvo atsisakyta. Bet egzekucijos tęsiasi Boniate, ypatingo „saugumo“ kalėjime, kuriame viešpatauja beribis žiaurumas ir dešimtys politinių kalinių mirė nuo bado. Kai kurie išsitempdavo ekskrementais, kad jų neišprievartautų kriminaliniai nusikaltėliai. Boniatas ligi pat šiol tebėra mirtininkų kalėjimas, nesvarbu, ar jie būtų politiniai kaliniai, ar kriminaliniai nusikaltėliai. Jis garsus ir dėl savo kamerų su grotomis - *tapiadas*. Dešimtys kalinių jose mirė negavę medicinos pagalbos. Poetai Jorge Vallsas, turėjęs kalėti 7340 dienų, ir Ernesto Diazas Rodriguezas bei komendatas Eloy Guttierrezas Menoyo paliudijo, kokios nepaprastai sunkios ten buvo sąlygos. 1995 m. rugpjūtį politiniai kaliniai kartu su kriminaliniais ten paskelbė bado streiką dėl apverktinų gyvenimo sąlygų: užkrėsto maisto ir infekcinių ligų (šiltinės, leptospirozės). Streikas truko beveik mėnesį.

Kai kurie kalėjimai vėl pradėjo naudoti geležinius narvus. Septintojo dešimtmečio pabaigoje Tres Macios del Orientės kalėjime į *gavetas* (narvus), iš pradžių skirtus kriminaliniams, grūdavo politinius kalinius. Tai 1 m pločio, 1,8 m aukščio ir 10 m ilgio kamera. Taip uždaryti, baisyj ankštumoj, be vandens ir higienos, sumaišyti politiniai ir kriminaliniai kaliniai turėdavo ištūnoti savaites, neretai - mėnesius.

Septintajame dešimtmetyje kaip bausmė buvo sumanyta *requisas* (rekvizijos). Nakties vidury kalinius pažadindavo ir žiauriai mušamus išvarydavo iš kameros. Sužvėrėję nuo smūgių, dažnai nuogi, jie būdavo verčiami susirinkti į vieną vietą ir laukti, kol pasibaigs inspektavimas, kad vėl galėtų grįžti į savo kameras. *Requisas* galėdavo kartotis po keletą sykių per mėnesį.

Artimųjų apsilankymai prižiūrėtojams duoda progą kalinius pažeminti. Kabanoje jie turėdavo pasirodyti savo šeimai nuogi. Įkalinti vyrai turėdavo žiūrėti, kaip intymiai apieškomos jų žmonos.

Ypač tragiška Kubos kalėjimuose moterų padėtis, nes jos atiduodamos besaikiam prižiūrėtojų sadizmui. Nuo 1959 m. per 11 000 moterų buvo nuteistos dėl politinių priežasčių. 1963 m. jos buvo uždarytos Gvanajos kalėjime. Surinkti liudijimai tvirtina, kad jos būdavo mušamos ir visokiausiais būdais žeminamos. Vienas pavyzdys: prieš eidamos į dušą, kalinės turėdavo nusirengti sargų akivaizdoje, jų daužomos. Potosi stovykloje, Las Viktorijos de las Tunaso zonoje, 1986 m. buvo kalinama 3000 moterų - nusikaltėlių, prostitučių ir politinių kalinių, - visos sumaišytos draugėn. Havanoje Nuevo Aménacer (Naujosios Aušros) kalėjimas išliko pats svarbiausias. Doktorė Martha Frayde, ilgametė Castro draugė, aštuntajame dešimtmetyje Kubos atstovė prie UNESCO, aprašė šį kalėjimą, kur gyvenimo sąlygos buvo nepaprastai sunkios: „Mano kamera buvo 6 x 5 m. Mūsų čia buvo 22, miegodavome ant vienas virš kito išdėstytų dviejų ar trijų gultų. [...] Į mūsų kamerą kartais sugrūdavo net 42. [...] Higienos sąlygos darėsi visiškai nebepakeliamos. Bakai, kuriuose turėjome praustis, užsikimšdavo nuo nešvarumų. Nusiprausti pasidarė visiškai nebeįmanoma. [...] Pritrūko vandens, buvo neįmanoma išvalyti per-

sipildžiusius tualetus. Išmatos liejosi per kraštus. Iš tualetų srūvantis ekskrementų klanas atplaukė iki mūsų kamerų. Vėliau nesulaikoma srove jis plūdo koridoriais, laiptais, iki pat daržo. [...] Politinės kalinės [...] sukėlė tokį triukšmą, kad kalėjimo vadovybė nusprendė iškviesti sunkvežimį cisterną. Su pašvinkusiu vandeniu iš sunkvežimio mes plovėme ekskrementus. Bet cisternos vandens neužteko, ir toliau reikėjo gyventi šiame dvokiančiame marmale, kuris buvo iškuoptas tik po kelių dienų"⁸.

Viena iš pačių didžiausių koncentracijos stovyklų įsikūrusi Kamagvėjaus rajone - El Manbi stovykla, kurioje devintajame dešimtmetyje buvo per 3000 kalinių. Sibonėjaus stovykla, kur dar ir dabar gyvenimo sąlygos, kaip ir maistas, yra šlykštūs, turi abejotiną privilegiją - šunyną. Vokiškieji aviganiai paleidžiami ieškoti pabėgusių kalinių.

Kuboje veikia griežto režimo darbų stovyklos. Negrįžusius į savo kalinimo vietą nuteisia stovyklos vidaus liaudies teismas ir persiunčia į griežto režimo stovyklą, kur *Consejos de trabajo de los pressos* (kalinių tarybos darbo klausimais) atlieka tokį pat vaidmenį, kaip ir nacių stovyklų prižiūrėtojų (*Kapo*) tarybos: šie „patarėjai“ teisia ir baudžia savo kolegas kalinius.

Dažnai kalėjimas pats savo nuožiūra padidina bausmes. Tam, kuris maištauja, prie pradinio nuosprendžio pridedama dar papildomai kalėjimo paskirta bausmė. Antroji bausmė taikoma atsisakius nešioti bendrą uniformą arba dalyvauti „reabilitacijos planuose“ ir už bado streiką. Šiuo atveju teismai, traktuodami, kad kalinys norėjo pasikėsinti į valstybę, priverstiniu būdu skiria bausmę už nusikaltimą *post delictum* (po nusikaltimo), kuri iš tikrųjų reiškia tai, kad vieniems ar dviems metams bus pratęsimas įkalinimo darbo stovykloje laikas. Neretai pasitaiko, kad tokiu būdu kaliniui dar papildomai pridedama trečdalis ar pusė jam priteisto kalėti laiko. Nuteistas 10 metų kalėti Boitelis tokios sistemos būdu sukaupė net 42 metus.

⁸ Martha Frayde, *Écoute Fidel*, Denoël, 1987.

Arko Iriso stovykla, įsikūrusi prie Santjago de Las Vegaso, skirta 15 000 paauglių. Ji ne vienintelė: salos pietryčiuose dar veikia Nueva Vida (Naujo gyvenimo) stovykla. Paloso zonoje yra Kapitolio - specializuota internatinė stovykla, skirta vaikams nuo dešimties metų amžiaus. Paaugliai kerta cukranendres arba gamina rankų darbo dirbinius, visiškai taip pat kaip ir tie vaikai, kuriuos siunčia stažuotis į Kubą Angolos išlaisvinimo liaudies judėjimas arba dešimtojo dešimtmečio Etiopijos valdžia. Kitiems stovyklų ir kalėjimų auklėtiniams, homoseksualams skiriamas įvairus kalinimo režimas: prie priverstinių darbų ir Karinio pagalbinio gamybos padalinio prisideda „klasikinis“ pasodinimas už grotų. Kartais jiems paskiriamas specialus kvartalas kalėjimo aptvare, kaip, pvz., Nueva Karceral de la Habana del Este.

Visiškai beteisis kalinys priverčiamas dalyvauti „reabilitacijos plane“, kuriuo numatomas jo sugrįžimas į socialistinę visuomenę. Šis planas susideda iš trijų etapų: pirmasis, vadinamas „maksimalaus saugumo periodu“, vyksta kalėjime; antrasis, vadinamas „vidutiniu saugumu“, vyksta *granjoje* (barake); trečiasis, vadinamas „minimaliu saugumu“, vyksta „atviru frontu“.

„Vykdytys planą“ kaliniai dėvėdavo mėlyną uniformą (*azul*), kaip ir kriminaliniai. Iš tikrųjų šiuo gudravimu režimas mėgino sumaišyti į krūvą politinius ir kriminalinius. Atsisakiusius vykdyti planą politinius kalinius apvilkdavo geltona Batistos armijos uniforma (*amarillo*), kuri buvo baisiausias įžeidimas daugeliui kalinių, atėjusių iš antibatistinių kovotojų gretų. Šie „nedisciplinuoti“, pasipriešinę planui kaliniai (*plantado*) ryžtingai atsisakydavo tiek vienos, tiek kitos aprangos. Valdžios pareigūnai juos palikdavo kartais metų metus su vienomis kelnėmis, - iš čia jų pavadinimas *calzoncillos*, - ir jiems būdavo uždrausti bet kokie pasimatymai. Hubertas Matosas, vienas iš jų, liudija: „Šitaip aš išgyvenau keletą mėnesių ir be uniformos, ir be pasimatymų. Buvau uždarytas vienutėje paprasčiausiai dėl to, kad atsisakiau paklusti valdžios savivalei. [...] Verčiau

buvo man likti nuogam tarp kitų, taip pat išrengtų kalinių, baisiausiai ankštumoj".

Perėjimas iš vieno etapo į kitą priklauso nuo „karininko perauklėtojo"; paprastai perauklėdamas jis nori priversti kalinį paklusti fizinio ir moralinio išsekimo priemonėmis. Carlosas Franqui, buvęs šios sistemos valdininkas, šitaip analizuoja jos dvasią: „Tas, kuris priešinasi, yra ligonis, o policininkas - jo gydytojas. Kalinys taps laisvas, vos tik policininkas ims juo pasitikėti, jei kalinys atsisako „gydytis", laikas nesvarbu".

Nuo pačių sunkiausių nusižengimų apsivaloma kalėjime. Kabanos kalėjimas, kuris 1974 m. buvo uždarytas, turėjo vieną specialų kvartalą, skirtą civiliams kalinams (antroji zona), o kitą - kariškiams (pirmoji zona). Antroji zona tuojau pat tapo perpildyta daugiau nei tūkstančiu žmonių, išskirstytų po 30 m ilgio ir 6 m pločio koridorius. Buvo taip pat kalėjimų, kurie priklausė GII, politinei policijai.

Gavusieji lengvas - nuo trejų iki septynerių metų - bausmes paskiriami į *frontás* arba *granjas*. Granja - kastrininkų išradimas. Tai barakai, patikėti Vidaus reikalų ministerijos apsaugai, kuri turi teisę šauti į bet kurį kalinį, mėginantį pabėgti⁹. Apjuosti keliomis eilėmis spygliuotos vielos ir miradorais (sargybos bokšteliais), jie primena sovietines pataisos darbų kolonijas. Kiekviename barako skyrelyje galėjo sutilpti nuo penkių iki septynių kalinių. Kalinimo sąlygos - siaubingos: dirbama nuo 12 iki 15 valandų per dieną, visagaliai prižiūrėtojai nesivaržo durtvų smūgiais paraginti kalinius spartinti tempą.

Frontás - tai darbo aikštelės, kur kalinys paskiriamas gyventi, paprastai karinės vyresnybės priežiūroje. Tai dažniausiai statybos, kalinių skaičius čia nuo 50 iki 100, kartais, jei statyba svarbi, - iki 200. *Granjų* kaliniai - politiniai ar kriminaliniai - gamina pusfabrikačius elementus, *frontás* kaliniai juos sumontuoja. Kiekvieno mė-

⁹ Alfredą Carrioną prižiūrėtojas, pramintas „Didžiuoju Jaguėjumi", užmušė už tai, kad jis bandė pabėgti iš Granja Melena 2 kolonijos.

nesio pabaigoje *frontás* kalinys turi tris laisvas dienas. Kaip sako liudytojai, ten maistas geresnis nei kitose kolonijose. Visi *frontás* yra savarankiški, taip kalinius lengviau valdyti ir išvengiama pernelyg didelės politinių kalinių, galinčių įkurti disidentų židinius, koncentracijos.

Toks sistemos tipas grindžiamas tam tikru ekonominiu interesu¹⁰. Pvz., visi kaliniai mobilizuojami kirsti cukranendres, *Zafra*. Kalėjimų viršininkas Papito Struchas, atsakingas už kalėjimus Orientės rajone salos pietuose, 1974 m. pareiškė: „Kaliniai sudaro saloje pagrindinę darbo jėgą“. 1974 m. atliktų darbų vertė prašoko 348 milijonus dolerių. Valstybinės organizacijos naudojami kaliniais. Antai visuomeninių darbų ir žemės ūkio plėtros ministerijos (DESA) darbuose 60% darbo jėgos sudarė kaliniai. Kaliniai dirba dešimtyse Los Vales de Pikaduros fermų, kurių pavyzdžiu demonstruojamas darbo poveikis perauklėjimui. Šiose fermose lankėsi dešimtys vyriausybinių rango svečių, kartu ir valstybės vadovų, kaip Leonidas Brežnevas, Houari Boumediene'as ir 1974 m. - François Mitterrand'as.

Politiniai kaliniai (laisvai samdomas darbas naudotas minimaliai, pasitelkta tik keletas specialistų) pastatė visas provincijos vidurines mokyklas. Orientėje, Kamagvėje, kaliniai pastatė per 20 politechnikumų. Visoje saloje daugybė cukraus fabrikų laikosi jų darbu. Savaitraštis *Bohemia* smulkiai išvardijo kitus kalinių atliktus darbus: Havanos provincijoje - pienines, galvijų auginimo kompleksus; Pinar del Riuje - vidurines mokyklas ir dailidžių dirbtuves; Matanzas - kiaulidę, pieninę, dailidžių dirbtuvę; Las Viljase - dvi vidurines mokyklas ir 10 pieninių... Į darbo planus, metai iš metų didinamus, įtraukiama vis daugiau ir daugiau kalinių.

1960 m. rugsėjį Castro įkūrė Revoliucijos gynybos komitetus. Šių kvartalų komitetų pagrindas yra *cuadra*, grupė namų; paskiriamas už ją atsakingas žmogus ir jam pavedama sekti visų gyventojų

¹⁰ Vyriausybės savaitraštis *Bohemia* 1973 m. balandį pripažino „kalinių kontrrevoliucionierių panaudojimu visuomenei naudingoms užduotims“.

„kontrrevoliucinius“ kėslus. Toks visuomenės kontroliavimas yra ypatingai kruopštus. Norint sutrukdyti „priešo infiltraciją“, komiteto nariai kviečiami dalyvauti susirinkimuose ir siunčiami į reidus. Ši sekimo ir įskundinėjimų sistema taip įsiskverbia, kad tarp šeimų nebelieka artimų santykių.

Revoliucijos gynybos komitetų galutinis tikslas visiškai atsiskleisdė, kai 1961 m. kovą, kurstant R. Valdesui, saugumo viršininkui, per vieną savaitgalį buvo surengti masiniai areštai. Čia buvo vadovaujamosi komitetų sudarytais sąrašais ir pagal juos apklausinėta per 100 000 žmonių; keletas tūkstančių iš jų paimti į įkalinimo centrus: tam skirtus stadionus, pastatus, sporto sales.

Ypač sukrėtė kubiečius masinis bėgimas iš Marielio uosto 1980 m. Sukrėtė dar ir todėl, kad jį lėmė šie komitetai, remdamiesi *actos de repudio* (nepripažinimo aktais), kurių tikslas - išstumti iš visuomenės ir moraliai palaužti priešininkus, nuo šiolei vadinamus *gusanos* (žemės kirminais), bei jų šeimas. Apstojusi priešininko namą, kupina neapykantos minia apmėto jį akmenimis ir išlieja pyktį ant jo gyventojų. Sienos išmarginamos katriškais lozungais. Policija įsikiša tik tada, jei „masių revoliuciniai veiksmai“ darosi fiziškai pavojingi aukai. Ši beveik linčo teismo praktika kursto tarpusavio neapykantą saloje, kur visi pažįsta vienas kitą. *Repudio* aktai nutraukia saitus tarp kaimynų, pažeidžia visuomenės vieningumą tam, kad primestų visagalės socialistinės valstybės valią. Šauksmais „Afuera gusano!“ („Žemės kirmine, lauk!“), „CŽV agentel!“ ir, žinoma, „Tegyvuoja Fidelis!“ nušvilpiama auka neturi jokių juridinių gynimosi priemonių. Kubos žmogaus teisių komiteto pirmininkas Ricardo Bofillas turėjo paklusti 1988 m. nepripažinimo aktui. 1991 m. to paties akto auka tapo Krikščionių išlaisvinimo judėjimo pirmininkas Oswaldo Payas Sardinas. O kubiečiams pavargus nuo tokių visuomeninės neapykantos orgijų, valdžios pareigūnai kviesdavosi užpuolikus iš kitų kvartalų, ne iš to, kuriame gyveno jų aukos.

Pagal Konstitucijos 16-ąjį straipsnį valstybė „organizuoja, vadovauja ir kontroliuoja ekonominę veiklą sutinkamai su Ekonominės ir socialinės plėtros vieningo plano direktyvomis“. Už šios kolektyvinės frazeologijos slypi proziškesnė tikrovė: kubietis nėra nei savo darbo jėgos, nei savo pinigų šeimininkas savo paties šalyje. 1980 m. per šalį nuvilnijo nepasitenkinimo ir neramumų banga: buvo sudegintos bazės (sandėliai). DSE - Valstybės saugumo departamentas tučtuojau areštavo 500 „priešininkų“, mažiausiai per 72 valandas. Vėliau saugumo tarnybos braunasi į provinciją, uždraudžia valstiečių turgus, visoje šalyje paskelbiama plati kampanija prieš juodąją rinką - spekuliantus.

1971 m. kovo mėnesį priimtas įstatymas Nr. 32 uždraudė neat-eiti į darbą. 1978 m. viešai paskelbtas „prevencinio pavojingumo“ įstatymas. Kitaip tariant, nuo šiolei kiekvienas kubietis galėjo būti areštuotas, nesvarbu kokių pretekstu, jei valdžios pareigūnai nutars, kad jis kelia pavojų valstybės saugumui, netgi jei jis nebus įvyk-dęs konkretaus tokio pobūdžio akto. Iš tikrųjų šis įstatymas laiko nusikaltimu bet kokią pareikštą mintį, neatitinkančią santvarkos ka-nonų. Kiekvienas tampa potencialiai įtartinas.

Pagal Karinio pagalbinio gamybos padalinio patirtį režimas panaudojo privalomą karinę tarnybą atliekančius jaunuolius. 1967 m. įkurta Revoliucijos Šimtmečio jaunimo kolona 1973 m. tapo *El Ejército juvenil del Trabajo* (jaunimo darbo armija). Tai pusiau sukarinta organizacija, jaunimas dirba laukuose ir statybose, dažniausiai siau-bingomis sąlygomis, pagal sunkiai pakeliamą darbo valandų tvarka-raštį, už juokingai menką septynių pesų atlyginimą - 1997 m. tai su-darė trečdalį dolerio.

Toks buvo Kubos visuomenės sukarinimas prieš pat prasidedant karui Angoloje. Kiekvienas atlikęs tarnybą kubietis turėjo pateikti savo bilietą karinio komiteto kontrolei ir ten prisistatyti kas šeši mė-nesiai savo statuso (darbo, adresu) patikrinimui.

¹¹ Kalbama apie 1868 m. sukilimo prieš Ispaniją šimtmetį.

Nuo septintojo dešimtmečio kubiečiai „balsavo irklais“. Pirmieji masiškai bėgti iš Kubos 1961 m. pradėjo žvejai. *Balsero*, kubietiškas Pietryčių Azijos *boat-people* ekvivalentas, įeina į salos žmoniškąjį įvaizdį, kaip ir cukranendrių kirtėjas. Castro griebiasi sureguliuoti vidinę įtampą saloje trėmimais iš šalies. Tai vyko nuo pat pradžių iki aštuntojo dešimtmečio vidurio. Daugelis pasitraukė į Floridą arba į amerikiečių Gvantanamo bazę.

Bet apie šį fenomeną įvykus 1980 m. balandžio krizei sužino visas pasaulis. Kad galėtų pabėgti nuo nebeapakeliamos kasdienybės, tūkstančiai kubiečių užgriuvo Peru ambasadą Havanoje, reikalaudami išvykimo vizų. Po kelių savičių valdžios pareigūnai leido 125 000 Kubos gyventojų iš tuomet priskaičiuojamų 10 milijonų išvykti iš šalies per Marielio uostą. Castro tuo pasinaudojo tam, kad „išleistų į laisvę“ psichinius ligonius ir smulkius nusikaltėlius. Šiais masiniais pasitraukimais buvo reiškiamas nepritartis santvarkai, nes *Marielitos*, - taip jie buvo vadinami, - buvo iš pačių kukliausių visuomenės sluoksnių, kuriems santvarka neva rodė didelį dėmesį. Baltaodžiai, mulatai ir negrai, dažniausiai jaunimas, spruko nuo kubietiškojo socializmo. Po Marielio epizodo daugybė kubiečių panoro išvykti iš šalies ir įsirašė į sąrašus leidimui gauti. Praėjus 17 metų, jie vis tebelaukia to leidimo.

1994 m. vasarą Havana pirmą kartą po 1959 m. virto žiaurių maištų arena. Norintieji išvykti iš šalies, negalėdami patekti ant *balsas*, laimės plaustų, susirėmė su policija. Kolombo kvartalo gatvės ir jūros pakrantė Malekonas buvo nusiaubta. Tvarkai atkurti buvo areštuota keletas dešimčių žmonių, galiausiai Castro vėl davė leidimą pasitraukti 25 000 kubiečių. Nuo to laiko išvykstančiųjų srautas nemažėja, o amerikiečių Gvantanamo ir Panamos bazės perpildytos pačių savanoriškų pabėgėlių. Castro pamėgino sustabdyti tuos pabėgimus plaustais, pasiųsdamas sraigtasparnius su smėlio maišais bombarduoti šių trapių laivelių. Apie 7000 žmonių žuvo jūroje 1994 m. vasarą. Manoma, kad trečdalis *balseros* bėgdami žuvo. Per trisdešimt metų arti 100 000 kubiečių bandė pabėgti jūros keliu.

Pridėjus įvairias masines emigracijas, išeitų, kad 20% Kubos piliečių yra pasitraukę. Iš bendro Kubos gyventojų skaičiaus - vienuolikos milijonų - arti dviejų milijonų gyvena už salos ribų. Suiro šeimų struktūra, nebėra tų šeimų, kurios išsibarstė tarp Havanos, Majamio, Ispanijos ar Puerto Riko...

Nuo 1975 iki 1989 m. Kuba rėmė marksistinį-lenininį Angolos išlaisvinimo liaudies judėjimo (šis judėjimas - akivaizdus Yveso Santamaria'os indėlis) režimą, kuriam priešinosi Jono Savimbi'o UNITA.

Prie nesuskaičiuojamų „bendrininkų“ ir dešimties „patarėjų specialistų“ Havana pridėjo dar 50 000 vyrų ekspedicinį korpusą¹². Kubos armija Afrikoje elgėsi kaip užkariautoje žemėje. Klestėjo sidabro, dramblio kaulo, deimantų prekyba ir vietinė korupcija. Kai 1989 m. Niujorko sutartys sankcionavo konflikto pabaigą, Kubos kariuomenė, daugiausia iš tamsiaodžių, buvo repatrijuota. Bet jos nuostoliai vertinami nuo 7000 iki 11 000 žuvusiųjų.

Visa tai patyrus, susvyravo daugelio karininkų įsitikinimai. Generolas Arnaldo Ochoa, ekspedicinio korpuso Angoloje vadas, ima rengti sąmokslą prieš Castro. Jis buvo suimtas, vėliau kartu su keliais ginkluotųjų pajėgų ir saugumo tarnybos aukštais pareigūnais, tarp jų ir broliais La Guardia, nuteistas karinio tribunolo. Broliai buvo įsivėlę į narkotikų gabenimą, prisidengę specialia tarnyba MC, kurią kubiečiai pervadino „Marihuana y Cocaina“. Visiškai kitoks buvo Ochoa'os, kuris iš Angolos turėjo parsigabenęs tik šiek tiek dramblio kaulo ir deimantų, atvejis. Iš tikrųjų Castro puikiai pasinaudojo šia proga, kad atsikratytų potencialaus priešininko, kuris savo prestižu ir aukštomis politinėmis pareigomis galėjo pakreipti visuomenės nepasitenkinimą savo nuožiūra. Nuteisus Ochoą

¹² Castro siekimas palaikyti revoliucijas už Kubos ribų neblėsta iki pat devintojo dešimtmečio. 1979-1980 m., stengdamasis palaikyti prosovietinį socialistinį Moriso Bishopo režimą, jis pasiūnčia 600 karo patarėjų į Grenadą. 1983 m., per savo intervenciją, amerikiečiai paėmė į nelaisvę 750 kubiečių.

ir įvykdžius jam mirties bausmę, buvo valoma armija, o tai ją dar labiau destabilizavo ir traumavo. Suvokdamas karininkų nepatirimą režimui, Castro paskyrė Vidaus reikalų ministerijos vadovu vieną artimą Raúliui Castro generolą, o jo pirmtakas (buvęs vidaus reikalų ministras) buvo apkaltintas „korupcija ir apsileidimu“. Nuo tolei režimas rimtai pasikliauti gali tik aklu specialiųjų tarnybų atsidavimu.

1978 m. buvo nuo 15 000 iki 20 000 politinių kalinių. Daugelis atėjo iš M-26, antibatistinių studentiškų judėjimų, Eskambros ar buvusių Kiaulių įlankos partizanų. 1986 m.¹³ priskaičiuojama nuo 12 000 iki 15 000 kalinių, uždarytų išskirstytuose po visą salą „regioniniuose“ kalėjimuose. Prie to šiandieną dar prisideda daugybė priverstinių *frontás* iš 50, 100 ar 200 kalinių brigadų. Kai kurie *frontás* organizuojami miestuose. Devintojo dešimtmečio pabaigoje Havanoje jų buvo šeši. Vyriausybė pripažino, kad yra nuo 400 iki 500 politinių kalinių. Tačiau 1997 m. pavasarį Kuboje siūbtelėjo nauja areštų banga. Jeigu tikėsime, ką sako Kubos žmogaus teisių atsakingi pareigūnai, daugelis patys buvę kaliniai, Kuboje nebetaikomi fiziniai kančios. Tų pačių pareigūnų ir *Amnesty International* nuomone, 1997 m. politinių kalinių (vyrų, moterų ir paauglių) skaičius turėtų būti nuo 980 iki 2500.

Nuo 1959 m. per 100 000 kubiečių pabuvojo stovyklose, kalėjimuose ar *atvirose frontas*. Nuo 15 000 iki 17 000 - sušaudyti. „Nėra duonos be laisvės, nėra laisvės be duonos“, - skelbė 1959 m. jaunas advokatas Fidelis Castro. Bet, kaip patikslino vienas disidentas prieš prasidedant „specialiam režimui“ - sovietinės pagalbos nutraukimui: „Net ir maistu aprūpintas kalėjimas visada lieka kalėjimu“.

Tironas, prieš kurį, rodos, laikas bejėgis, Castro, susidūręs su savo režimo pralaimėjimais ir sunkumais, kuriuos patiria Kuba,

¹³ Tuo pačiu laikotarpiu maždaug 35 000 jaunuolių pasiunčiami priverstiniais darbais - baudžiamoji ar auklėjamoji priemonė - vietoj patriotinės karinės tarnybos.

1994 m. tvirtino, kad jis [verčiau] „mirtų negu atsisakytų revoliucijos“. Kokią kainą dar turės sumokėti kubiečiai, kad patenkintų jo puikybę?

NIKARAGVA: TOTALITARINIO PLANO ŽLUGIMAS

Maža, tarp Salvadoro ir Kosta Rikos įsiterpusi, Centrinės Amerikos šalis Nikaragva pasižymi kruvinų politinių sukrėtimų tradicija. Keletą dešimtmečių paeiliui ją valdė Somozos šeima ir jos galva, generolas Anastasio Debayle Somoza, 1967 m. vasarį „išrinktas“ Respublikos prezidentu. Palengva baisios Nacionalinės gvardijos smurtu Somozos šeima užgrobė maždaug 25% dirbamų žemių ir didžiąją dalį tabako, cukraus, ryžių ir kavos plantacijų bei gamyklų.

Ši padėtis išprovokavo ginkluotos opozicijos atsiradimą. Imdami pavyzdį iš kubietiškojo modelio, Carlosas Fonseca Amadoras ir Tomas Borge įkūrė Sandinistinį nacionalinio išsivadavimo frontą (FSLN), pavadintą Cesaro Sandino, valstiečio, organizavusio prieškarinį *guérilla* ir nužudyto 1934 m., vardu. Nepalaikomam iš išorės Frontui buvo sunku išlaikyti kelis *guérilla* židinius. 1967 m., kilus maištams sostinės Managvos gatvėse, Nacionalinė gvardija nužudė mažiausiai 200 žmonių. 1978 m. nužudžius Pedro Jaoquimą Chamorro, liberaliojo laikraščio *La Prensa* savininką, Frontas, kurį daugelį metų rėmė Kuba, pradėjo partizaninį karą. Tada tarp Fronto ir somozininkų gvardijos įsižiebė tikras pilietinis karas. 1978 m. vasario 22 d. sukilo Masajos miestas. Rugsėjį *guérilla* komendantas Edenas Pastora užima Somozos prezidentinius rūmus Managvoje ir išlaisvina daug atsakingų Fronto veikėjų. Rugsėį Nacionalinė gvardija, norėdama atsiimti Esteli, bombarduoja miestą napalmu ir gatvės susirėmimuose nužudo daug civilių gyventojų. 160 000 žmonių išvyko iš Nikaragvos į kaimyninę Kosta Riką. 1979 m. balandį Esteli ir Leonės miestai vėl sukykla, Granada taip pat. Revoliucionierių pastangos, koordinuotos dar geriau nei anks-

tesniais metais, labai pravertė - jiems pavyko nuteikti prieš somozininkus beveik pusę gyventojų. Birželį sukilo Managva, o 1979 m. liepos 17 d., praradęs bet kokią tarptautinę paramą, diktatorius buvo priverstas išvykti iš šalies. Pilietinis karas ir represijos bus nusinešę nuo 25 000 iki 35 000 gyvybių; sandinistai paskelbs 50 000 aukų skaičių. Šiaip ar taip, kaina, kurią sumokėjo šitrijų milijonų gyventojų šalis, buvo didžiulė.

Ortega ir Pastora: du revoliuciniai maršrutai

Du nikaragviečiai dar būdami labai jauni sužino, kas yra Somozos kalėjimai. Pastora, kilęs iš vidutiniosios vietinės buržuazijos, teturi 20 metų, kai Kuboje triumfuoja *barbudos*. Ortega gimė 1945 m. paprastų žmonių šeimoje. Septintojo dešimtmečio pradžioje jis kovoja antisomozininkų jaunimo organizacijų gretose.

Sandinistinis nacionalinio išsivadavimo frontas, kurį 1961 m. įkūrė Carlosas Fonseca Amadoras ir Tomás Borge, jungia įvairias tendencijas. Beje, abu jo įkūrėjai skelbia skirtingus požiūrius. Amadoras - kastrininkas, o Borge vadovaujasi Mao Zedongu. Metams bėgant Fronto viduje išsiskiria trys srovės. Pirmoji - „ilgas liaudies karas“ (maoistinė pakraipa), pirmenybę teikianti kovai, pradedant nuo kaimų. Antroji - Amadoro ir Jaime Wheelocko marksistinė-lenininė arba „proletarinė“ tendencija, besiremianti gimstančiu proletariatu. Trečioji - disidentų marksistų bei demokratų „terseristinė“ arba „sukilimo“ srovė, kuri veikia prie miesto sukiliminių struktūrų; šiai kryptčiai priklauso Pastora ir Ortega, kuris netrukus prisidės prie proletarininkų. Danielio Ortegos tikslas - susikrauti politinį kapitalą, todėl jis grįžo prie revoliucijos. Pastoros tikslas - atkeršyti už savo tėvą, demokratą opozicionierių, kurį nužudė somozininkų gvardija. Po 1967 m. neramumų, kuriuos sukėlė suklastoti prezidento rinkimai, Pastora areštuojamas. Kankinamas (mušamas iki kraujų, verčiamas gerti savo kraują), vėliau paleistas, jis rengia keršto savo kankintojams operaciją. Jį lydi du *guérille-ros* (partizanai) - Danielis ir Humberto Ortegos. Vėliau Danielis Ortega

įklius į somozininkų policijos nagus. Edenas Pastora savo ruožtu toliau rengiasi partizaniniam karui. Priėmimo pas Fidelį Castro jis dar kartą patvirtina savo atsidavimą parlamentinei demokratijai ir užmezga ryšius su Centrinės Amerikos demokratais, tokiais kaip kostarikietis Fugueréas ir panamietis Torrijosas. Mainais už vieną aukštą somozininkų asmenį 1974 m. Ortega paleidžiamas. Jis nedelsdamas pirmuoju lėktuvu išskrenda į Havaną. Pastara lieka su savo kovos draugais.

1977 m. spalį įvairiuose Nikaragvos miestuose organizuojami maištai. Persekiojami gvardijos, apšaudomi somozininkų aviacijos, Pastara ir Ortega pasislepia džiunglėse. 1978 m. sausį šalyje atmosfera įkaitusi. Tų pačių metų rugpjūtį Pastara šturmu paima Deputatų rūmus. Jis išlaisvina visus politinius kalinius, tarp kurių yra ir Tomas Borge. Danielis Ortega buvoja tai Havanoje, tai Nikaragvos Šiaurės fronte. Per išpuolį Masajoje žūsta vienas iš Danielio brolių – Camillo Ortega. Geraį ginkluotas, talkinamas Kubos patarėjų, sukilimas išsiplečia. Jau net pradeda grįžti į Nikaragvą Kuboje prisiglaudęs Fronto vadovaujantis personalas. Managvos pietuose Pastara ir jo *muchachos* įnirtingai kovoja prieš gvardijos elitinius dalinius.

Po sandinistų pergalės 1979 m. liepą Pastara paskiriamas vidaus reikalų viceministru, o Ortega – niekas dėl to nenustebs – Respublikos prezidentu. Ortega atvirai lygiuojasi į Kubą. Managvą užplūsta Kubos kariniai „patarėjai“ ir „internacionalistai“. Pastara, vis vienišesnis, įrodinėja savo atsidavimą parlamentinei demokratijai. Galiausiai nusivylęs Edenas Pastara 1981 m. birželį atsistatydina ir ima burti šalies pietuose ginkluotą pasipriešinimą.

Nugalėję antisomozininkai netruko susivienyti į Nacionalinę rekonstrukcijos ir valdymo chuntą, jungiančią įvairių kryptių (socialistų, komunistų, taip pat ir demokratų bei nuosaikiųjų) atstovus. Ši chunta pateikia penkiolikos punktų programą, numatančią įgyvendinti demokratinę santvarką, grįstą visuotiniu balsavimu ir laisvu politinių partijų organizavimu. Bet kol kas vykdomoji valdžia liko chuntos, kurioje sandinistai turi persvarą, rankose.

Chunta orientuojasi į išimtinius ryšius su Kuba¹⁴, bet neatmeta ir Vakarų pagalbos Nikaragvai, kuriai pilietinis karas atnešė iki 800 milijonų dolerių nuostolių. Tačiau labai greitai demokratai išstumiami. Nuo 1980 m. kovo Pedro Joaquimo Chamorro našlė Violeta Chamorro, viena iš didžiųjų antisomozininkų judėjimo figūrų, atsistatydino, netrukus ją pasekė kitas lyderis, Adolfo Robelo. Be kita ko, jie nesutiko, kad Frontas valdytų Valstybės tarybą.

Greta su šia politine krize chunta, kurioje nuo šiolei dominuoja Frontas, įkuria slaptąją policiją. Sandinistai suformuoja ginkluotąsias pajėgas, 6000 partizanų 1979 m. suburdami į vieną armiją, kurioje po dešimt metų bus 75 000 vyrų. 1980 m. įvedama privaloma karo tarnyba: vyrai nuo 17 iki 30 metų amžiaus mobilizuojami ir patenka karinių tribunolų, įkurtų 1980 m. gruodį, jurisdikcijom. Nė vienas, nelankęs karinio parengimo užsiėmimų, negalėjo tikėtis gauti savo diplomą. Ši armija turėjo padėti įsikūnyti pergalės euforijos sužadintai svajonei, t. y. partizaniniams karams pasiekti pergalę Centrinėje Amerikoje, pradedant Salvadoru. Nuo 1981 m. sausio Salvadoro valdžios pareigūnai pranešdavo apie sandinistų kovotojų įsiveržimus į jo teritoriją.

Naujoji valdžia įkūrė ypatinguosius tribunolus. 1979 m. gruodžio 5 d. 185-uju dekretu įvestos specialios instancijos, skirtos buvusiems Nacionalinės gvardijos nariams ir Somozos civiliams šalininkams teisti. Sandinistai ketino teisti „nusikaltėlius somozininkus“ taip, kaip seniau kastrininkai teisė „nusikaltėlius batistininkus“. Suimtieji buvo teisiami pagal veikiančią Baudžiamąjį kodeksą, galiojantį tuo metu, kai būdavo pareikšti kaltinimai, bet ypatingieji tribunolai veikė už normalios juridinės sistemos ribų ir apeliacinė procedūra galėjo būti perduodama tik apeliaciniam tų pačių tribunolų teismui. Čia ir slypėjo neįmanoma sustabdyti priemonė stengiantis ¹⁴

¹⁴

Šiuos ryšius patvirtina faktas, kad Angoloje kartu su Kubos ekspediciniu korpusu į buvo 500 Nikaragvos kariškių, jungtinių Tautų rezoliucijos, smerkiančios sovietinę intervenciją Afganistane, atmetimas rodo sandinistų kovinį pasirengimą.

įsteigti specialią jurisprudenciją už įprasto juridinio aparato ribų. Procedūrose būta nemaža sumaištis. Kartais nusikaltimai būdavo traktuojami kaip įvykdyti, nors nebuvo jokio konkretaus įrodymo. Teisėjai visiškai neatsižvelgdavo į nekaltumo prezumpciją, o kaltinamieji nuosprendžiai dažniau remdavosi kolektyvinės atsakomybės sąvoka nei asmens kaltės įrodymu. Kartais žmonės būdavo nuteisiami be menkiausio įkalčio.

Tokioms represijoms įgyvendinti reikėjo turėti efektyvų įrankį. Vidaus reikalų ministerijos 15 000 darbuotojų pasidalijo šalį skyriais. O vienai tarnybai - *Dirección General de Seguridad del Estado* (DGSE) - Valstybės saugumo generalinei valdybai - buvo specialiai patikėta politinė policija. Ji buvo įpareigota areštuoti ir tardyti politinius kalinius bei praktikuoti tai, kas vadinama „švariu kankinimu“, kurio išmoko iš kubiečių ir rytų vokiečių ekspertų. Nuošaliose kaimų vietovėse reguliariosios armijos pulkai dažnai areštuodavo įtariamus civilius asmenis ir prieš atiduodami Saugumo valdybai juos įkalindavo daugeliui dienų karinėse stovyklose. Konkrečiai tardymai vykdavo įkalinimo centre Čipoteje, kariniame komplekse „German-Pomarés“, karinėje zonoje, esančioje Loma de Tiskapa vulkano papėdėje, kaip tik priešais Managvos viešbutį *Intercontinental*. Du krikščionių socialistų partijos nariai - José Rodriguezas ir Juana Blandon - tvirtina, kad būdavo praktikuojama artimųjų šantažas ir miego ritmo trikdymas. Saugumas ir tyčiodavosi iš kalinių, juos žemindamas. Suimtuosius laikydavo mažytėse ir tamsiose kubo formos kamerose, vadinamose *chiquittas* (mažylėmis). Ten buvo neįmanoma atsisėsti vienam žmogui, kameros plotas niekad neviršijo vieno kvadratinio metro. Absoliuti tamsa, jokio vėdinimo nei sanitarinių mazgų. Kartais izoliuotus kalinius ten laikydavo ilgiau nei savaitę. Tardydavo bet kuriuo dienos ar nakties metu. Kartais panaudodami ginklą vaidindavo egzekucijas arba grasindavo užmušti. Suėmę kai kuriems neduodavo valgyti ir gerti. Praėjus kelioms dienoms, išsekę fiziškai, daugelis nebeištverdavo ir pasirašydavo inkriminuojančius melagingus parodymus.

1982 m. kovo 15 d. chunta paskelbė apgulties padėtį. Tas jai leido uždaryti nepriklausomas radijo stotis, suspenduoti susirinkimų teises, apriboti profsąjungines laisves organizacijoms, kurios nesutiko tapti valdžios priedėliais, tarnaujančiais režimo įtvirtinimui. Prie viso to dar reikia pridėti religinių mažumų - protestantų, moravų ar jehovos liudytojų - persekiojimus. 1982 m. birželį, *Amnesty International* duomenimis, buvo persekiojama per 4000 žmonių, kurių dauguma somoziniai gvardiečiai, bet taip pat keletas šimtų politinių kalinių. Praėjus vieneriems metams šis įkalintųjų skaičius išaugo iki 20 000. Nuolatinės žmogaus teisių komisijos (CPHD) pirmoji suvestinė, daryta 1982 m. pabaigoje, atkreipia dėmesį į dar svarbesnę reiškinį - daugybę „dingusių“ asmenų, kurie buvo areštuoti kaip „kontrrevoliucionieriai“ ir žuvo „mėgindami pabėgti“.

Greta represinės sistemos įgyvendinimo režimas pasuko įprastu ekonominio centralizmo keliu: valstybė kontroliavo arti 50% gamybos priemonių. Visa šalis turėjo sutikti su socialiniu modeliu, kurį primetė Sandinistinis nacionalinio išsivadavimo frontas. Kubos pavyzdžiu jauna sandinistų valdžia šalį nusėjo masinėmis organizacijomis. Kiekvienas kvartalas turėjo savą sandinistinį gynybos komitetą (CDS), kurio vaidmuo atitiko Kubos saugumo vaidmenį: kontroliuoti šalį ir sekti gyventojus. Vaikai, kurie dabar mokyklą lankė geriau nei Somozos laikais, priklausė pionierių organizacijoms - *Camillitos* - Camillo Ortegos, sandinistų lyderio Danielio Ortegos brolio, nužudyto Masajoje, atminimui. Moterys, darbininkai ir valstiečiai susibūrė į „asociacijas“, kurias išsamiai kontroliavo Frontas. Politinės partijos neturėjo jokios realios laisvės. Spaudai bemat užčiaupiamą burna, žurnalistai - priklausomi nuo baisios cenzūros. Puikiai šią politiką apibūdino Gillesas Bataillonas: sandinistai pretendavo „okupuoti socialinę ir politinę erdvę“¹⁵.

¹⁵Cilles Bataillon, *Nikaraqua: de la tyrannie à la dictature totalitaire, Esprit*, 1983 m.

Sandinistai ir indėnai

Nikaragvos Atlanto pakrantėje gyveno apie 150 000 indėnų: miskitų, sumų arba ramų ir kreolų bei ladinosų. Labai greitai sandinistai ėmėsi užpuldinėti šias bendruomenes, kurios buvo pasiryžusios ginti savo žemę ir kalbą ir iki šiolei naudojosi sau palankia autonomija - atleidimu nuo mokesčių ir karinės tarnybos, paveldėta dar nuo kolonijinių laikų. 1979 m. spalį buvo nužudytas lyderis iš Alpromisu - Lysteris Athdersas, suimtas prieš du mėnesius. 1981 m. pradžioje areštuojami Misūrasatos politinės organizacijos, savo gretose vienijančios įvairias gentis, nacionaliniai lyderiai, o 1981 m. vasario 21 d. ginkluotosios pajėgos užpuolė beraščius mokiusius mokytojus, nužudė septynis miskitus ir dar septyniolika sužeidė. 1981 m. gruodžio 23 d. Leimuse sandinistinė armija nužudė 75 šachtininkus, kurie reikalavo išmokėti uždelstus atlyginimus. Rytojaus dieną toks pat likimas ištiko kitus 35 šachtininkus.

Kita sandinistų politikos linija buvo gyventojų perkėlimas į kitą vietą neva „norint juos apsaugoti nuo buvusių somozinių gvardiečių, įsikūrusių Hondūre, ginkluotų išpuolių“. Šiose operacijose armija įvykdė daugybę neteisėtų veiksmų. Tūkstančiai indėnų (to meto duomenimis, nuo 7000 iki 15 000) pasislėpė Hondūre, kiti (14 000) buvo įkalinti Nikaragvoje. Sandinistai šaudė į plaukiančius per Rio Koko upę bėglius. Kaip tik ši istorija ir kelia mums trigubą nerimą: žudynės, žmonių iškeldinimas iš jų gyvenamosios vietos ir išvaymas į užsienį leido etnologui Cillesui Bataillonui kalbėti apie „etnocidinę politiką“.

Šis autoritarinis posūkis nuteikė indėnų gentis prieš Managvos administraciją. Jos pasiskirstė į du partizaninius būrius - Misūros ir Misūratos. Čia buvo susimaišę ir sumų, ir ramų, ir miskitų indėnai, kurių bendruomeninis gyvenimo būdas visiškai nesiderino su integracine Managvos *Comandantes* politika.

Pasipiktinęs Edenas Pastora Ministrų tarybos posėdyje sušuko: „Bet juk net pats tironas Somoza juos paliko ramybėje. Jei jis juos tik išnaudojo, tai jūs, jūs norite juos jėga proletarizuoti!“ Tomás Borge, vidaus

reikalų ministras, labai ryškių maoistinių pažiūrų, jam replikavo, kad „Revoliucija negali toleruoti išimčių“.

Vyriausybė pradėjo ir sandinistai palaikė priverstinę asimiliaciją. Apgulties padėtis, paskelbta 1982 m. kovo dekretu, truko iki 1987 m. Nuo 1982 m. Sandinistinė liaudies armija „perkėlė“ apie 10 000 indėnų labiau į šalies vidurį. Nuo tada režimas įgavo baisų ginklą - badą. Perskirstytos šalies viduryje indėnų bendruomenės gavo nustatytą maisto normą, kurią išduodavo valdžios pareigūnai. Piktnaudžiavimas valdžia, akivaizdūs žmogaus teisių pažeidimai ir sistemingas indėnų kaimų griovimas - visa tai charakterizuoja pirmuosius sandinistinės valdžios Atlanto pakrantėje metus.

Netrukus prieš diktatorišką, su polinkiu į totalitarizmą, Managvos režimą sukilo visa šalis - nuo šiaurės iki pietų. Prasidėjo naujas pilietinis karas. Jis apėmė daugybę zonų, tokių kaip Jinotega, Esteli, Nueva Segovija - šiaurėje, Matagalpa ir Boakas - centre bei Zelaya ir Rio San Chuanas - pietuose. 1981 m. liepos 9 d. autoritetingasis komendatas Zero, t. y. Edenas Pastora, gynybos viceministras, nutraukė ryšius su Frontu ir išvyko iš Nikaragvos. Pradedamas organizuoti rezistencinis judėjimas prieš sandinistus, kuriam piktybiškai primetamas žodis „contra“, t. y. kontrrevoliucinis. Šiaurėje buvo Nikaragvos demokratinės jėgos, kurių gretose kovėsi buvę somozininkai ir tikrieji liberalai. Pietuose - buvę sandinistai, kurie susilaukė pastiprinimo iš valstiečių, nepritariusių žemės kolektyvizacijai, ir indėnų, perėjusių į Hondūrą arba Kosta Riką; Kosta Rikoje jie įkūrė Demokratinį revoliucinį aljansą, kurio politinis vadovas buvo Alfonso Robelo, o atsakingas už karo reikalus - Edenas Pastora.

1983 m. balandį kovai su opozicinėmis grupėmis valstybė įsteigia antisomozinius Liaudies teismus. Jie turėjo teisti suimtuosius, kurie kaltinami ryšių su *contras* palaikymu, jei ne dar daugiau - dalyvavimu karinėse operacijose. Šie teismai taip pat išaiškino pasipriešinimą valdžiai, sabotажą. Jų narius skirdavo vyriausybė ir juos imdavo iš asociacijų, susijusių su Frontu. Advokatai, dažniausiai vaks-

tybės paskirti gynėjai, pasitenkindavo įprastų formalumų atlikimu. Liaudies teismai reguliariai priimdavo už įrodymą ekstrajuridinius liudijimus, gaunamus iš kitų, o ne iš teisėjo instancijos. Jie buvo paleisti 1988 m.

Naujas pilietinis karas išsiplečia. Patys žiauriausi mūšiai vyko nuo 1982 iki 1987 m. šalies šiaurėje ir pietuose, pasireiškė abiejų pusių neteisėti veiksmai. Konfliktas Nikaragvoje įsiliejo į Rytų-Vakarų konflikto foną. Kubiečiai rėmė Sandinistinę liaudies armiją, ir jų buvo kiekviename jos dalinyje. Jie net padėjo Ministrų tarybai Managvoje, o Fidelis Castro neatsisakė komendantų mokytojo vaidmens. Antai Edenas Pastora, prieš pereidamas į opoziciją, apstulbo atsidūręs nelabai įprastoje Havanai scenoje. Sandinistų vyriausybė visa buvo susirinkusi Castro kabinete ir šis ministrus kontroliuoja ir jiems duoda „patarimus“, kaip tvarkyti Žemės ūkio, Gynybos ar Vidaus reikalų ministerijas. Managva buvo visiškai priklausoma nuo Kubos. Vienu tarpu generolas Arnaldo Ochoa net vadovavo kubiečių patarėjams kariniais klausimais. Savo žemėje sandinistai, palaikomi bulgarų, rytų vokiečių ir palestiniečių, pradėjo toli iškeldinti gyventojus.

1984 m. vyriausybė, kuri norėjo sau suteikti demokratinį fasadą ir įsiteisinti, surengė prezidento rinkimus. 1984 m. gegužę pasakyta vieno iš naujų nacionalinės Fronto valdybos narių - Bayardo Arce - oficiali kalba ypač aiškiai parodo sandinistų ketinimus: „Mūsų manymu, reikia panaudoti rinkimus tam, kad būtų balsuojama už sandinizmą todėl, kad pirmiausia juo suabejojo ir nuo jo nuplėšė šlovę imperializmas. Rinkimai leis įrodyti, kad, šiaip ar taip, Nikaragvos liaudis yra už šį totalitarizmą [sandinizmą], kad ji yra už marksizmą-leninizmą. (...) Pats metas dabar pagalvoti, kaip padaryti galą visam šiam pliuralizmo fejerverkui su viena socialistų partija, su viena komunistų partija, su viena krikščionių socialistų ir su viena socialdemokratų partija. Visa tai mums buvo naudinga iki šiol. Bet dabar atėjo laikas baigti su visu tuo...“ Ir Bayardo Arce kvietė savo

pašnekovus iš Nikaragvos (prosovietinės) socialistų partijos susijungti į vieną vieningą partiją¹⁶.

Sandinistų partijos parankiniams *turbas* ir toliau žiauriai siautėjant, konservatorių kandidatas Arturo Cruzas atsiėmė savo kandidatūrą, ir, žinoma, išrinktas buvo Danielis Ortega, o tai nepadėjo mažinti priešiško. 1984-1985 m. valdantysis režimas surengė didžiulį išpuolį prieš antisandinistus. 1985-1986 m. Managvos kariuomenė atakavo pasienio su Kosta Rika zonas. Nepaisant tam tikro liaudies palaikymo, Edenas Pastora nutraukė kovą ir 1986 m. su savo šalininkais pasitraukė į Kosta Riką. Nuolatos kontroliuojami sandinistų komandos, miskitai daugiau nebesipriešino, ir nuo 1985 m. pasitaiko tik pavienių pasipriešinimo atvejų. Kontrų ir „antisandinistinės rezistencijos“ jėgos išsisklaidė, bet nedingo.

Pasinaudojusi kontrų išpuoliais, vyriausybė įteisino savo represijas, panaikindama daugybę asmeninių ir politinių teisių. Prie to dar prisidėjo 1985 m. gegužės 1 d. dekretu JAV paskelbtas embargas; priešingai JAV, Europos šalys embargo nepaskelbė. Šalies skola nepaprastai išaugo, 1989 m. infliacija siekė 36 000%. Vyriausybė įvedė maisto kortelių sistemą. Apie 50% biudžeto perėjo karinėms išlaidoms. Valstybė buvo nebepajėgi padėti žmonėms. Trūko pieno, mėsos. Karas nusiaubė kavos plantacijas.

1984-1986 m. prasidėjo areštai kaimo vietovėse. Fronto deleguotas Carlosas Nuvesas Tellošas palaikė prailgintą prevenciją įkalinimą, remdamasis faktu, kad tai „būtinybė, diktuojama tų sunkumų, kuriuos lėmė šimtai tardymų kaimo vietovėse“. Opozicinių partijų - liberalų, socialdemokratų, krikščionių demokratų - nariai, opoziciniai profesinių sąjungų veikėjai buvo areštuoti už „palankią priešui“ veiklą. Revoliucijos gynimo vardu areštuojama vis daugiau ir daugiau žmonių; tam įsakymus duoda DCSE. Nuo to išsisukti buvo neįmanoma. Ši politinė policija ne tik buvo žiauri, ji turėjo teisę

¹⁶ Bayardo Arce, *De la stratégie révolutionnaire et de la construction du socialisme, Esprit*, 1986 m. sausis.

suikti bet kurį įtariamąjį ir neapibrėžtą laiką slapta laikyti nelaisvėje nepateikdama pagrindinio kaltinimo. Ji galėjo taip pat nuspręsti, kokios bus nuteistojo kalinimo sąlygos, jo kontaktai su advokatu ir artimaisiais. Kai kurie sulaikytieji niekada negalėjo susisiekti su savo advokatu.

Kai kurie įkalinimo centrai pasižymėjo ypač griežtu režimu. Antai Las Tejase kaliniai būdavo verčiami stovėti negalėdami sulenkti nei kojų, nei rankų. Visos pagal tą patį modelį pastatytos kameros neturėjo nei elektros, nei sanitarinių mazgų. Ypatingais atvejais kaliniai ten būdavo pralaikomi ištisus mėnesius. Žmogaus teisių gynimo organizacijų pastangomis 1989 m. *chiquitas* buvo nugriautos. *Amnesty International* duomenimis, DGSE centruose būta ne daug mirties atvejų. Danilo Rosalesui ir Salomonui Tellevia'i oficialiai buvo konstatuota mirtis nuo „infarkto“. 1985 m. įkalintasis José Angelas Vilchisas Tijerino, mušamas pistoleto rankena, matė, kaip vienas jo kameros draugas mirė nuo tokio nežmoniško elgimosi su juo. *Amnesty International* bei įvairios nevalstybinės (humanitarinės) organizacijos paskelbė informaciją apie tokius piktnaudžiavimus kaimo vietovėse. Vienas kalinys iš Rio Blanco kalėjimo Matagalpoje pareiškė buvęs uždarytas su dvidešimčia kitų į tokią mažą kamerą, kad jie turėję net miegoti stovėdami. Kitas kalinys, penkias dienas negaudamas maisto ir vandens, buvo priverstas gerti savo šlapimą. Plačiai panaudojamas fizinis kankinimas.

Įkalinimo sistema nukopijuota pagal kubiečių modelį. 1981 m. lapkričio 2 d. gailestingumo įstatymas, paskatintas kubiečių pavyzdžio, numatė atsižvelgti į kalinio elgesį ir jei jis geras, išleisti iš kalėjimo anksčiau. Greitai šis įstatymas buvo apribotas. Gal šimtams kalinių, kuriuos nuteisė ypatingieji teismai, ir buvo patenkintas malonės prašymas, bet niekada nebuvo imtasi jokio sistemingo nuosprendžių peržiūrėjimo.

Buvo areštuojama už „somozinį nusikaltimą“, - sąvoka, kuri nieko konkretaus nereiškia. 1989 m. tarp 1640 įkalintųjų už nusikaltimus prieš revoliuciją buvo tik 39 somozininkų vadovaujantys

kadrai. Buvusių somozinių gvardiečių skaičius tarp *kontras* niekuomet neviršijo 20%. „Somozinis nusikaltimas“ buvo žaibiškas argumentas, leidžiantis sandinistams įkalinti priešininkus. Daugiau nei 600 tuo apkaltinti atsidūrė Karcel Modele. Pirmieji sandinizmo „teisiniai“ metai pasižymėjo įkalčių fabrikavimu, jei ne dar daugiau - nepagrįstais kaltinimais.

1987 m. per 3700 politinių kalinių kentėjo Nikaragvos kalėjimuose. Nežmonišku elgesiu su kaliniais pasižymėjo Las Tejaso centras. Kaliniai, prieš įeidami į DCSE kameras, turėdavo persirengti mėlyna uniforma. Šiose mažytėse kamerose gultai buvo ankštai sukimšti betoninėse sienose. Nebuvo langų, šviesa ruoželiais patekdavo pro siauras ventiliacines groteles, esančias virš plieninių durų.

Prie viso to dar prisidėjo readaptacijos programa. Buvo penkios įkalinimo kategorijos. Tie, kurie saugumo sumetimais pripažinti netinkami darbinėms programoms, būdavo įkalinami griežto režimo kvartaluose, jie savo šeimą pamatydavo tik kas 45 dienos ir iš kamerų galėdavo išeiti tik šešioms valandoms per savaitę. Įtrauktiems į readaptacijos programą kaliniams buvo leidžiama atlikti nurodytus darbus. Jie turėjo teisę į pasimatymą su savo artimaisiais. Tie, kurie įvykdavo programos reikalavimus, galėdavo prašyti pervežami į kokius nors darbus arba ne tokį griežtą režimą, vadinamą „pusiau atviru“, vėliau - pereiti prie „atviro“ režimo.

1989 m. Karcel Modelo įkalinimo centre, įsikūrusiame 20 km nuo Managvos, buvo 630 kalinių. Ten atskirame kvartale savo bausmę atliko 38 buvę somozininkų gvardiečiai. Kiti politiniai kaliniai sėdėjo regioniniuose kalėjimuose: Esteli, La Granjos, Granados. Kai kurie kaliniai, konkrečiai iš Karcel Modelo, ideologiniais sumetimais atsisakė dalyvauti šiuose darbuose. Neapsiėjo be prievartos. *Amnesty International* konstatavo, kad už protestus ir bado streikus kaliniai nukentėdavo.

1987 m. rugpjūčio 19 d. El Čipotėje prižiūrėtojai sumušė dešimtį kalinių. Kaliniai pasiskundė, kad buvo naudojamos „elektrinės“ lazdos. 1989 m. vasarį, protestuodami prieš sunkias kalinimo sąly-

gas, 90 kalinių iš Karcel Modelo kalėjimo pradėjo bado streiką. Trisdešimt streikavusiųjų perkelti į El Čipotę ir už tai nubausti - išrengtus nuogai juos sugrūdo į vieną kamerą dviem dienoms. Kituose kalėjimuose dauguma kalinių laikomi nuogi, su antrankiais ir negauna vandens.

Guérilla akcijų pretekstu vyriausybė iškeldino gyventojus, kurie, jos nuomone, palankiai žiūrėjo į ginkluotą opoziciją. Puolamieji ir kontrpuolamieji abiejų stovyklų veiksmai sunkiai leidžia suskaičiuoti patirtus nuostolius. Kaimo vietovėse, kur susirėmimai buvo ypač žiaurūs, vyko kelių šimtų opozicionierių egzekucijos. Atrodo, kad žudynės apskritai buvo paplitęs reiškinys armijos ir Vidaus reikalų ministerijos daliniuose. Speciali ministerijos kariuomenė buvo pavaldi Tomásui Borge, vidaus reikalų ministrui. Ji veikė panašiai kaip Kubos „Minit“ specialiosios pajėgos.

Kaimo žmonių egzekucijų būta Zelajos rajone. Mes neturime jokių konkrečių skaičių. Žmonės buvo luošinami, vyrai kastruojami. Žudė tuos valstiečius, kuriuos įtardavo padėjus arba priklausius kontroms. Jų namus nušluodavo nuo žemės paviršiaus, likusius gyvus iškeldindavo. Dėl visų šių faktų kaltė tenka reguliariosios armijos kareiviams. Vyriausybė teroru siekė primesti savo politiką ir išginkluotos opozicijos atimti bazes. Negalėdami užkirsti kelio pasipriešinimui, sandinistai keršijo rezistentų artimiesiems. 1989 m. vasarį *Amnesty International* konstatavo dešimtis egzekucijų be teismo, konkrečiai - Matagalpos ir Jinotegos provincijose. Sužalotus aukų kūnus netoli jų namų rasdavo ir atpažindavo artimieji. Per visą karą buvo daugybė dingusiųjų be žinios, - tai DGSE darbas. Be viso kito, gyventojai priverstinai iškeldinami į šalies vidurį. Nuo tokių „dingimų“ ypač kentėjo indėnai miskitai ir pasienio zonose gyvenantys valstiečiai. Karinės kampanijos buvo viena už kitą žiauresnės ir baisesnės. Net vidaus reikalų ministras nesidrovėjo automatinio ginklo iššaudyti politinius kalinius Managvoje.

Vis dėlto 1987 m. rugpjūtį Gvatemaloje, Eskvipulase, pasirašytos sutartys vėl pradėjo taikos atnaujinimo procesą. 1987 m. rugsėjį

buvo leista vėl pasirodyti opozicijos dienraščiui *La Prensa*. Tų pačių metų spalio 7 d. trijose - Segovijos, Jinotegos ir Zelajos - provincijų zonose buvo pasirašyta vienašalio ugnies nutraukimo sutartis. Paleista į laisvę per 2000 politinių kalinių, bet 1990 m. vasarį 1200 jų dar tebesėdėjo. 1988 m. kovo mėnesį Sapojoje, Kosta Rikoje, pradedamos tiesioginės derybos tarp vyriausybės ir opozicijos. 1989 m. birželį, likus aštuoniems mėnesiams iki prezidento rinkimų, dauguma iš 12 000 antisandinistų *guérilla* vyrų pasitraukė į savo bazines Hondūre.

Karas kainavo nuo 45 000 iki 50 000 gyvybių, daugiausia iš civilių tarpo. Mažiausiai 400 000 nikaragviečių pabėgo iš savo šalies ieškoti prieglobsčio Kosta Rikoje, Hondūre ar JAV - Majamyje ir Kalifornijoje.

Sandinistai, nesugebėdami ilgam primesti savo ideologijos, nugalėti tiek šalies viduje, tiek ir jos išorėje, nepaliaujamų kivirčių išsekinti netgi pačiame Fronte, buvo priversti vėl imtis demokratinų rinkimų. 1990 m. vasario 25 d. demokratė Violeta Chamorro 54,7% balsų išrenkama prezidente. Pirmą kartą per 160 nepriklausomybės metų politinė alternatyva įvyko ramiai. Taikos troškimas nugalėjo nuolatinę karinę padėtį. Nors ir kokia būtų to priežastis - ar kad galų gale jie bus supratę demokratijos svarbą, ar kad bus paklusę jėgų santykiui, - Nikaragvos komunistai nenuėjo, kaip kitos komunistinės valdžios, iki pat teroristinės logikos galo, kad žūt būt išsaugotų valdžią. Juo labiau kad, trokšdami politinės hegemonijos ir tikrovę neatitinkančios doktrinos pritaikymo, sandinistai susilpnino teisingą kovą prieš kruviną diktatūrą ir išprovokavo antrąjį pilietinį karą, kuris žaibiškai atitolino demokratiją ir nusinešė daugybę civilių aukų.

PERU: KRUVINAS ŠVIEČIANČIO KELIO „DIDYSIS ŽYGIS“

1980 m. gegužės 17-ąją, prezidento rinkimų dieną, Peru mažos maoistinės grupelės, vadinamos *Šviečiantis kelias*, įvykdė pirmus gincluotus išpuolius. Jauni kovotojai Čusčyje užgrobė urnas ir sudegino; tai buvo signalas, skelbiantis „liaudies karo“ pradžią, įspėjimas, į kurį niekas nesiteikė atkreipti dėmesio. Po kelių savaitių sostinės Limos gyventojai rado pakartus ant gatvės žibintų šunis; ant žibintų buvo užkabinti užrašai su vardu Deng Xiaopingo, kinų „revizionistų“ vado, kaltinamo kultūrinės revoliucijos išdavimu. Iš kurgi atsirado ši keista politinė grupė, pasireiškianti tokiais makabriškais veiksmais?

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje Peru audrino smarkūs neramumai: nuo 1977 iki 1979 m. įvyko šeši dideli masiniai streikai; prieš juos buvo mobilizacija pagrindiniuose provincijos miestuose - Ajakuče, Kuske, Huankajuje, Arekvipoje ir net Pukalpoje. Po streikų netikėtai susidarė platūs *Gynybos frontai*, kurie iškėlė savo reikalavimus. Šis jau kurį laiką Ajakuče gyvavęs organizacijos tipas tapo *Šviečiančio kelio* gimdykla. Kvečua tarme *Ayacucho* reiškia „mirusiųjų pašalys“. Tai pats skurdžiausias Peru departamentas: mažiau nei 5% žemių - dirbamos; vidutinės metinės vieno gyventojo pajamos - 500 frankų, vidutinis žmogaus amžius - 45 metai. Vaikų mirtingumas pasiekia rekordą - 20%, kai visoje Peru jis tėra 11%. Šioje socialinės nevilties dirvoje *Kelias* ir įleido šaknis.

Ajakučas yra ir universitetinis centras, ypač veiklus nuo 1959 m. Čia dėstoma ikimokyklinio amžiaus vaikų ugdymas, taikomoji antropologija ir kaimo mechanika. Labai greitai čia susikuria Studentų revoliucionierių frontas, kuris atliko svarbų vaidmenį fakulteto viduje. Komunistai ortodoksai, gevarininkai ir maoistai karštai ginčijosi tarpusavyje, kuriems prisiimti studentų kontrolę. Nuo pat septintojo dešimtmečio pradžios čia gyvai pasireiškė jaunas aktyvistas maoistas, filosofijos dėstytojas Abimaelis Guzmanas.

Gimęs 1934 m. gruodžio 6 d. Limoje, tylus jaunuolis puikiai baigė mokslus. 1958 m. tapo komunistų partijos nariu ir labai anksti išsiskyrė

savo oratoriniais sugebėjimais. 1965 m. Abimaelis Guzmanas dalyvavo įkuriant komunistinę grupę *Bandera Roja* (Raudonoji vėliava), - po didžiojo kinų ir sovietų atsiskyrimo Peru komunistų partija suskilo. Vieni mano, kad jis buvo išvykęs į Kiniją, kiti, - kad ne¹⁷. 1966 m. dėl bruzdėjimų vyriausybė uždaro universitetą. Tuomet *Bandera Roja* maoistai įkuria Ajakučo gyventojų gynybos frontą. Ir nuo 1967 m. Guzmanas ragina imtis ginkluotos kovos.

1969 m. birželį jis dalyvauja neteisėtai suimant prefekto padėjėją Octavio Cabrera Rocha Ajakučo provincijos šiaurėje, Huertoje.

1970 m. pasodinamas į kalėjimą už nusižengimą valstybės saugumui; po kelių mėnesių paleidžiamas. 1971 m. *Bandera Roja* IV-ojoje konferencijoje įvykęs kitas skilimas leidžia iškilti naujai komunistų grupei - *Šviečiančiam keliui*. Pavadinimas paimtas iš José Carlosa Mariatėgui¹⁸, kuris buvo rašęs: „Marksizmas-leninizmas atvers revoliucijos šviečiantį kelią“. Pataikaudami kovos draugai Guzmaną vadino „ketvirtuoju marksizmo kardu“ (po Marxo, Lenino ir Mao). Vargas Llosa taip analizuoja jo revoliucinį „projektą“: „Guzmano akimis, José Carlosa Mariatėgui'o pavaizduota trečiojo dešimtmečio Peru iš pagrindų atitinka tuometinę Kinijos tikrovę, kurią Mao apibūdino kaip „pusiau feodalinę ir pusiau kolonijinę visuomenę“, ir Peru atgaus savo laisvę panašiomis kaip kinų revoliucijos strateginėmis priemonėmis: ilgai trunkančiu liaudies karu, kuris, panaudodamas kaimus kaip stuburą, „šturmuos“ miestus. [...] Socializmo modelis, kurio reikalauja Peru, yra stalininė Rusija, „Ketverto gaujos“ kultūrinė revoliucija ir Pol Poto režimas Kambodžoje“¹⁹.

¹⁷ Mario Vargas Llosa, *Bréviaire d'un massacre, Esprit*, Nr. 82, 1983 m. spalio („Priešingai nei tvirtina kiti *Šviečiančio kelio* vadovai, negalima pasakyti, ar jis buvo išvykęs į Liaudies Kiniją, ar apskritai jis buvo iškėlęs koją iš Peru“).

¹⁸ José Carlos Mariatėgui (1895-1930) yra garsiųjų „Septynių esė apie perujiečių tikrovę“ autorius; jis užėmė tarpinę poziciją - pusiaukelėje tarp marksizmo ir populizmo, todėl jį pretendavo tiek komunistai, tiek ir aprininkai.

¹⁹ Mario Vargas Llosa, minėtas straipsnis.

Nuo 1972 iki 1979 m. *Kelias*, regis, kontroliuoja studentų organizacijas. Jį palaiko Limos San Martino de Toreso technologijos universiteto studentai. Jis plečia savo veiklą pradinių klasių mokytojų profesinėje sąjungoje ir kaimo vietovėse partizanų kolonose, kurios dažnai pasipildydavo mokytojais. 1977 m. pabaigoje Guzmanas nueina į pogrindį. 1978 m. pradėtas procesas pasibaigia taip: 1980 m. kovo 17 d., savo antrojoje plenarinėje sesijoje, maoistų partija pasirenka ginkluotą kovą. *Kelią* sustiprino prisidėję Carloso Mezzicho trockininkai ir Pukalaktos grupės maoistų disidentai. Ginkluotos kovos valanda išmušė, kai įvyko Čusčio operacija, tada 1980 m. gruodžio 29 d. buvo nužudytas žemvaldys Benigno Medina, - tai pirmas „liaudies teisingumo“ atvejis. *Kelias*, iš pradžių savo gretose turėjęs nuo dviejų iki trijų šimtų vyrų, sistemingai likviduodavo privatininkų klases ir teisėtvarkos atstovus.

1981 m. buvo užpulti Totoso, San Chosė de Sekcės ir Kvinkos policijos postai. 1982 m. rugpjūtį maoistai šturmavo Viekahuamano postą ir nužudė šešis policininkus iš antipartizaninių pajėgų *Sinchis* (*Sinchis*-gvečua tarmės žodis: drąsus, šaunus), kiti penkiolika pabėgo arba pakliuvo į nelaisvę. Nesulaukę pagalbos iš užsienio, partizanai pasiėmė iš policijos sandėlių ginklus ir sprogmenis, bet nesusilaikė neužpuolę šachtininkų gyvenviečių. Jų mėgstamu ginklu tampa *maraka* - dinaminė lazda, išmetama tradicinės laidyklės būdu. Be šių išpuolių, jie įvykdė daugybę pasikėsinimų²⁰ prieš valstybinės reikšmės pastatus, elektros linijas ir tiltus. Gerai įsitvirtinusios Aja-kuče komandos 1982 m. kovo mėnesį apsupo miestą, užpuolė kailėjimą ir paleido į laisvę 297 kalinius (politinius ir kriminalinius). Kruopštus pasirengimas atakai, miesto apsuptis, suderintos operacijos prieš policijos kareivines rodė, kad ardomajai veiklai buvo ilgai rengtasi.

Šviečiantis kelias įnirtingai ėmė griauti valstybės sukurtus įrengimus ir infrastruktūras, norėdamas įkurti savo „liaudies komunų“

²⁰ 1982 m. rugpjūtį *Šviečiantis kelias* sau prisiėmė 2900 veiksmų.

bazes. 1981 m. rugpjūtį vienas būrys sugriovė Alpahakos eksperimentinį agronomijos mokslinių tyrimų centrą: gyvūnus nudobė, mašinas sudegino. Po metų atėjo eilė Kupranugarių rūšies atstovų (lamų, gvanakų, alpakų) tyrimo institutui. Buvo išžudyti inžinieriai ir techniniai darbuotojai, į kuriuos buvo žiūrima kaip į kapitalistinės korupcijos infekcijos skleidėjus. Mokslinio projekto vadovas nužudytas, o jo kūnas susprogdintas dinamitu. Norėdami pasiteisinti, *guérilleros* pareiškė, esą „tai buvo feodalinės biurokratinės valstybės agentas“. Per aštuonerius metus kaimo vietovėse buvo nužudyta 60 inžinierių. Nebuvo pasigailėta ir humanitarinių organizacijų bendradarbių: 1966 m. *Kelias* vykdė mirties bausmę amerikiečiui Constantinui Gregory'ui iš AID (Tarptautinė ekonominės plėtros agentūra). Tų pačių metų gruodžio 4 d. buvo nužudyti du prancūzų bendradarbiai.

Guzmanas buvo išpranašavęs: „Revoliucijos triumfas kainuos vieną milijoną gyvybių!“ - tada Peru turėjo 19 milijonų gyventojų. Vadovaudamiesi šiuo principu, maoistai įnirtingai siekė išnaikinti visus nekenčiamos socialinės ir politinės tvarkos simbolius. 1982 m. sausį jie įvykdė mirties bausmę dviem mokytojams jų mokinių aki-vaizdoje. Praėjus keliems mėnesiams, „liaudies nusprendžiu“ viešai nužudomi 67 „išdavikai“. Iš pradžių latifundininkų ir kitų žemvaldžių egzekucijos nepiktino valstiečių, kuriuos slėgė mokesčių ir paskolų su augančiais procentais našta. Kita vertus, smulkiosios buržuazijos ir komersantų pašalinimas iš valstiečių atimdavo daugelį privalumų (paskolas su pakenčiamomis palūkanomis, darbą, įvairią paramą). Susirūpinę revoliucijos neprikaištingumu ir siekdami įvesti savo tironiją, *guérilleros* taip pat žudė kas dešimtą iš *abigeos* (galvijų vagių) gaujų, kurios siautėjo aukštikalnėse. Ši kova su nusikalstamumu buvo grynai taktinė, ir nuo 1983 m. *Kelias* pradėjo bendradarbiauti su narkotikų pervežėjais Huanuke.

Etninių konfliktų rajonuose *Kelias* gebėjo sukurstyti neapykantą centrinei Limos valdžiai - „nekenčiamai kolonijinės praeities liekanai“, kaip teikėsi priminti prezidentas Gonzalesas (Guzmanas).

Dėdamasis indėnų reikalų gynėju, panašiai kaip Pol Potas, rėmėsis Angkoro laikotarpio khmerų nepriekaištingumu, *Kelias* patraukė į savo pusę net kai kurias indėnų gentis, kurioms vėliau maoistinė prievarta darėsi vis labiau nepakeliama. 1989 m. Amazonės aukštupyje asaninkai jėga buvo suskirstyti į brigadas arba persekiojami. 25 000 jų slėpėsi džunglėse, kol pakliuvo į armijos globą.

Atiduotas nusikalstamai maoistų savivalei, Ajakučo rajonas patyrė naują moralinę tvarką: prostitutės buvo skutamos plikai, lengvabūdžiai vyrai ir girtuokliai plakami rykštėmis, užsispyrėliams galvos plaukuose išskutama pjautuvas ir kūjis, uždraustos nepadoriomis laikomos šventės. Bendruomenėms vadovavo „liaudies komitetai“ su penkiais „politiniais komisarais“ priešakyje; piramidės struktūra būdinga *Kelio* politinei-karinei organizacijai. Keletas komitetų, turinčių nuo 7 iki 11 narių, sudarė pamatą, pavaldų pagrindinei grupei. Politiniai komisarai turėjo pavaduotojus, kurie buvo atsakingi už kaimo ir gamybos organizavimą. Jie vadovavo kolektyviniams darbams „išlaisvintose zonose“. Nebuvo toleruojamas joks atsisakymas dirbti, o už menkiausią išsišokimą buvo tuojau pat baudžiama mirtimi. *Kelias* buvo pasirinkęs autarkizmo politiką. Norėdami izoliuoti kaimo zonas nuo miestų, sugriovė tiltus, o tai iš karto sukėlė smarkų valstiečių pasipriešinimą. Stengdamasis užtikrinti gyventojų kontrolę ir kurstydamas šantažą prieš tėvus, *Kelias* nepasidrovėjo jėga įtraukti į savo veiklą ir vaikus.

Iš pradžių vyriausybė davė atkirtį terorizmui, panaudodama specialiuosius komandosus (*Sinchis*) ir jūros pėstininkus. Veltui. 1983–1984 m. „liaudies karas“ tapo puolamojo pobūdžio. 1983 m. balandį 50 *Kelio* partizanų apsupo Lukonamanką, kirvio ir peilio smūgiais buvo nužudyti 32 „išdavikai“ ir mėginusieji pabėgti. Iš viso nužudyti 67 žmonės, tarp jų keturi vaikai. Šiomis skerdynėmis *Kelias* norėjo parodyti valdžios pareigūnams, kad jis bus negailestingas. 1984–1985 m. jis pradėjo išpuolius prieš valdžios atstovus. Dar 1983 m. lapkritį buvo nužudytas Sero de Pesko, kalnų pramonės centro, meras, o jo kūnas susprogdintas dinamitu. Pajutę, kad vai-

džios pareigūnai jais nebesirūpina, daugelis merų ir pavaduotojų atsisistatydino, kunigai pabėgo.

1982 m. karas nusinešė 200 gyvybių. 1983 m. šis skaičius išaugo dešimteriopai. 1984 m. priskaičiuojama per 2600 teroro veiksmų. Operacijose žuvo daugiau kaip 400 kareivių ir policininkų. Į *Kelio* nusikaltimus armija atsakė griežtais veiksmais. Kai 1986 m. birželį kovotojai pradėjo maištauti trijuose Limos kalėjimuose, greičiausiai kad karas išsiplėstų miestuose, susidorojimas buvo žiaurus: priskaičiuojama per 200 aukų. Maoistams ilgai nepavyko praskverbti į gerai organizuotas šachtininkų profesines sąjungas ir *barrios* (kvartalus), turinčius tvirtą organizacinę struktūrą. Tada, norėdamas išlaikyti tam tikrą įtaką, *Kelias* sutelkė savo smūgius į valdančiosios daugumos partiją APRA²¹. 1985 m. septyni aprininkai (APRA nariai) buvo nužudyti ir sumaitoti, kaip paprastai sumaitojami skundikai: nupjaustytomis ausimis ir liežuviais, išbadytomis akimis. Tais pačiais metais *Kelias* atidaro naują frontą Pune. Partizaninis karas *guérilla* pasiekia Libertado departamentą, Huanuko ir Maro provincijas, Amazonės aukštupį. Kusco ir Arekvipos miestų elektrinės virto tikru sprogdinimų poligonu. 1984 m. birželį maoistai nuvertė nuo bėgių šviną gabenantį traukinį; netrukus tas pats ištiko kitą traukinį, kuris vežė varį. 1984 m. dešimtyje iš visų 146-ių Peru provincijų buvo paskelbta nepaprastoji padėtis.

Stengdamasi pažaboti šią prievartą, armija griebėsi represijų: už 60 užmuštų valstiečių generalinis štabas pažadėjo likviduoti tris partizanus. Iš pradžių tokia politika neapsisprendusius pastūmėjo maoistų pusėn. Dešimtojo dešimtmečio pradžioje vyriausybė tą politiką pakeitė: į valstietį jau buvo žiūrima ne kaip į priešą, o kaip į partnerį. Karinės hierarchijos pertvarkymas ir vyrų šaukimas į kariuomenę pasitarnavo bendradarbiavimui su valstiečiais. *Kelias* sa-

²¹ APRA: *Alianza popular revolucionaria americana* (Amerikiečių liaudies revoliucinis aljansas), įkurtas 1924 m. perujiečio Viktoro Raulio Haya de la Torre. Iš pradžių veikęs visame žemyne, vėliau ilgainiui APRA turėjo apsiriboti vien tik Peru.

vo taktiką padarė subtilesnę; maoistų grupės III-ojoje konferencijoje buvo apibrėžtos keturios jo kovos formos: partizaninis karas, sabotazas, pasirinktinis terorizmas ir psichologinis karas, pvz., žemės ūkio mugių užpuolimas.

Kai partijos gretose iškilo ir netrukus atslūgo disidentų banga, prasidejo „buržuazijai prijauciančių išdavikų“ egzekucijos. Norėdamas atkeršyti tiems, kurie išdavė „liaudies jėgas“, *Kelias* Amazonėje įkūrė darbo kolonijas. 1987 m. gruodį trims šimtams išbadėjusių moterų, vaikų ir senių pavyksta pabėgti iš šio „perujietiško gulago“ ir jie atvyksta į Belemą, atogrąžų miškų glūdumą. Nuo 1983 m. engiami valstiečiai ėmė bėgti iš *Kelio* užgrobtų zonų, kur peonai buvo verčiami dirbti žemę, kokaino laukus ir padėti partizanų kolonomis. Daug gimusių aukštikalnėse vaikų čia mirė, o mėginantys ištrūkti žmonės būdavo užmušami. Uždaryti stovyklose, verčiami lankyti prezidento Gonzalo raštų studijavimo sesijas, kalinamieji labai greitai sužinojo, kas yra badas. Toks likimas ištiko 500 žmonių, įkalintų Konvenciono rajono stovykloje.

1983 m. rugsėjį policija areštavo Carlosą Mezzichą, vieną iš Guzmano generalinio štabo vadų, ir taip pasiekė pirmąją pergalę. Valstiečių masė, matydama, kad *Kelias* nesugeba pagerinti jų gyvenimo, ir pavargusi nuo jo žiaurumų, nenuėjo išvien su guzmaniškąja revoliucija. Be kita ko, *Kelią* nurungė kiti politiniai judėjimai. Susivieniję kairieji, remiami stiprių profesinių sąjungų, sėkmingai pasipriešino *Kelio* mėginimams infiltruotis. Galiausiai išaiškėjo, kad *Kelias* geriau jaučiasi veikdamas kruvinais teroristiniais metodais nei dirbdamas visuomeninį organizacinį darbą. Iš tikrųjų, 1988-1989 m. Lima ir Kuskas tampa tiesioginiais *Kelio* taikiniais, tiksliau, jų skurdo kvartalais, kurie pagal pirmininko Gonzalo direktyvas buvo laikomi revoliucinės kultūros terpe: „Svarbu paimti skurdo kvartalus kaip bazes, o proletariatą kaip vadovą!“ Tada *Kelias* suskanta naršyti landynes ir šalinti neklusnuosius. *Kelio* nariai prasiskverbė į kai kurias labdaros organizacijas, kaip Peru liaudies pagalba. Iš tikrųjų maoistinė grupė siekė neleisti klasikinei marksistinei kariajai partijai įsitvirtinti mieste. *Kelią* ištiko

dar viena nesėkmė, kai jis pamėgino paimti į savo rankas profesines sąjungas. Beje, *Kelias* susidūrė su MRTA (Tupaca Amaru vardo revoliuciniu judėjimu). Priešininkų susirėmimai buvo negirdėto žiaurumo. 1990 m. žuvo 1584 civiliai ir 1542 sukilėliai. *Nustumtas* MRTA judėjimo ir sumuštas armijos, *Šviečiantis kelias* pradėjo silpti.

1992 m. rugsėjo 12-13 d. Guzmanas ir jo padėdėja Elena Iparra-guire areštuojami. Po kelių savačių organizacijos trečiasis asmuo, Oscaras Alberto Ramirezas, pakliūna į policijos nagus. 1993 m. kovo 2 d. *Kelio* partinė vadovė Margot Dominguez (pogrindyje Edith) areštuota. Pagaliau 1995 m. kovo mėnesį saugumo tarnybos nuginkluoja trisdešimties partizanų koloną su Margie Clavo Peralta priešakyje. Nepaisant viso to, 1995 m. *Šviečiančio kelio* sudėtis išaugo iki 25 000 narių, iš kurių 3000-5000 buvo „nuolatiniai“.

Guzmano pranašystė neišsipildė. Peru nepaskendo savo pačios kraujyje²². Kai kurių šaltinių tvirtinimu, *Šviečiantis kelias* yra atsakingas už 25 000-30 000 žmonių mirtį. Sunkią duoklę *Kelio* terorizmui pilietinio karo metu atidavė kaimų vaikai: nuo 1980 iki 1991 m. ginkluotuose pasikėsinimuose žuvo 1000 vaikų, maždaug 3000 buvo sužaloti. Karo zonose išardytos šeimos taip pat paliko likimo valiai apie 50 000 vaikų, tarp jų daugybę našlaičių.

Bibliografinės nuorodos

Michael Lowy, *Le Marxisme en Amérique latine de 1909 à nos jours. Anthologie*, F. Maspero, 1980.

Louis Mercier-Vega. *La Révolution par l'État. Une nouvelle classe dirigeante en Amérique latine*, Payot, 1978. *Technique du contre-État*, Belfond, 1967; *Les Mécanismes du pouvoir en Amérique latine*, Belfond, 1967.

Prancūziškos dokumentacijos publikacijos, serija *Amérique latine*.

²² Bendra prievartos padaryta žala įvertinama 20 milijardų dolerių.

NIKARAGVA

Geneviève et Élie-Georges Berreby, *Commandant Zéro*, Robert Laffont, 1987.

J. M. Caroit et V. Soulé, *Le Nikaragua, le modèle sandiniste*, Le Sycomore, 1981.

René Dumont, *Finis les lendemains qui chantent*, Le Seuil, 1982; *Nicaragua. Colonialisme et révolution*. Išplatinta Inti, Paris, 1982.

Gilles Bataillon, *Le Nicaragua et les indiens Miskito*, *Esprit*, 1982 m. liepa-rugpjūtis; *Le Nicaragua et les indiens de la côte atlantique*, *Esprit*, 1983 m. liepa; *Nicaragua: de la tyrannie à la dictature totalitaire*, *Esprit*, 1983 m. spalio, specialus numeris *Amériques latines à la une*; *Nicaragua: des élections à l'état d'urgence et Paysage après la bataille (Nicaragua)*, *Esprit*, 1986 m. sausis; *L'Opposition nicaraguayenne à la recherche d'une stratégie*, *Esprit*, 1987 m. birželis; *Communistes et sociodémocrates dans la révolution*, *Communisme*, Nr. 13, 1987.

KUBA

Juan Clark, *Testimonio de un pueblo*, Miami.

Carlos Franqui, *Journal de la révolution cubaine*, Le Seuil, 1976.

Armando Valladares, *Mémoires de prison*, Albin Michel, 1986.

Jorge Valls, *Mon ennemi, mon frère*, Gallimard, L'Arpenteur, 1989.

Jeannine Verdès-Leroux, *La Lune et le caudillo. Le rêve des intellectuels et le régime cubain (1959-1971)*, Gallimard, L'Arpenteur, 1989.

PERU

Alain Hertoghe et Alain Labrousse, *Le Sentier lumineux, un nouvel intégrisme dans le Tiers-Monde*, La Découverte, 1989.

2.

Afrikietiškas komunizmas:
Etiopija, Angola, Mozambikas

Pagal viešąją nuomonę, ryšys tarp besivystančių šalių ir komunistinio judėjimo priklausė nuo tos paramos, kurią šis judėjimas teikė antikolonijiniams karams, kol vyravęs šaltasis karas globalizavo tikslus: priešindamasi Vašingtono dekolonizavimo politikai, Ketvirtoji Prancūzijos respublika pabandė beveik įtikinti, kad bet koks jos atsitraukimas ir pozicijų užleidimas vietiniams nacionalistams tapdavo *ipso facto* pataikavimu Maskvos ambicijoms pagal Lenino posakį: žiūrint iš Rytų, kelias į Paryžių veda per Alžyrą. Amerikiečiams pralaimėjus 1975 m. Vietname ir po to įsigalėjus šaltojo karo politikai, reikėjo laukti prosovietinių režimų įvedimo buvusioje portugališkoje Afrikos dalyje ir Etiopijoje tam, kad pasirodytų nuodinga komunizmo idėja, neapsiribojanti geopolitiniais rėmais ir delikačiai derinanti du pašėlusiai egzotiškus ir kartu tokius įprastus dalykus - Afriką ir komunizmą. Negana to, kad socializmo stovykla galėjo užgrobti sektorius, kurie Vakarams buvo gyvybiškai svarbūs; komunizmas, trečiojo pasaulio šalims toli gražu neatrodydamas pats geriausias vaistas nuo ekonominio atsilikimo, galėjo, kaip jau ne kartą, pritaikyti vietos gyventojams bausmes, jau kitur pasaulyje išbandytas toms tautoms, kurios, žiūrint Spalio revoliucijos paveldėtojų akimis, buvo nepakankamai įsąmoninusios Istorijos joms patikėtą misiją.

Komunizmo atspindžiai Afrikoje

„Juodieji khmerai“ - taip pravardžiavo polpotiškomis idėjomis įtariamus Ruandos patriotinio fronto vyrus (tutsius) dar 1989-aisiais, Berlyno sienos nugriovimo išvakarėse. Vis dėlto jų vadas Paulis Kagamė neišvengė ir „Amerikono“ pravardės, kurią, sužinoję apie jo profesinį išsilavinimą Jungtinėse Valstijose, jam davė prancūzų atsakingi darbuotojai, visuomet labai įtarūs dėl anglosaksų intrigų Afrikos žemyne¹. Nepaprastai sudėtingas Didžiųjų Ežerų rajono pavyzdys dar ir šiandien iliustruoja, su kokiais dideliais sunkumais susiduria afrikietiškos politikos praktikai ir apžvalgininkai: „juodasis“ žemynas yra privilegijuota Vakarų politinių fantasmagorijų atspindžių vieta. Argi galima tokiomis sąlygomis nekaltai minėti „afrikietiškąjį komunizmą“, nepasidavus etnocentriškai nuodėmei, kai net Mozambiko prezidentas Joaquim Chissano nesivaržė pripažinti, kad tada, kai Istorija vertėsi aukštybų kojomis Europos rytuose, iš tikrųjų „šita marksizmo istorija pradėjo mums kelti problemų“?² Iš tikrųjų debatai apie afrikiečių įsijungimo į komunistinį pasaulį autentiškumą yra panašūs į tuos, kurie galėjo kurstyti tokių kivirčių mėgėjus kituose planetos regionuose. Pagaliau jei generolui de Gaulle'ui SSRS nesiliovė buvusi brangioji ir galingoji Rusija, tai kodėl gi Angolos išlaisvinimo judėjimas (MPLA) negalėtų įgauti „marksistinę-lenininę“ išraišką - taigi, išvertus į Vakarų kalbą, būti kreolų-indėnų-mbundu etninis skiautinyš? O kad „raudonajam negusui“ Mengistu buvo atsisakyta suteikti „komunisto“ titulą, visai nenuostabu - juk ir kraštutinių kairiųjų marksistų aplinka (kur trockininkai turėjo didžiausią įtaką) nepripažino šio epiteto net pačiam Stalinui.

Taigi apsiribokime paties fakto konstatavimu, kad per visą čia apžvelgiamą laikotarpį (iš esmės 1974-1991 m.) nei veikėjai, nei jų

¹ Éric Fottorino, *Dans le piège rwandais. Le Monde*, 1997 m. liepos 25 d.

² Pareiškimas Lisabonos Expresso 1990 m. gegužės 12 d.; žr. M. Cahen, *Le socialisme, c'est les Soviets plus l'ethnicité, Politique africaine*, 1991 m. birželis.

priešininkai ir juo labiau nei įteisinta instancija, būtent Sovietų Sąjunga ir tarptautinis komunistinis judėjimas, nepaneigė to fakto, jog čia minimiems režimams, valstybėms ir partijoms rimtą įtaką darė Marxas, bolševizmas ir SSRS. Iš tikrųjų priklausymas komunizmo stovyklos organizacijoms buvo ne per didžiausias: sovietų duomenimis - 5000 komunistų visoje Afrikoje 1939 m., vėliau, aštuntojo dešimtmečio pradžioje³, - 60 000 komunistų. Bet nestinga pavyzdžių - kalbant apie europiečius - primenančių, kad pagal lenininę logiką svarbiausias dalykas - ideologinis tapatumas su *valdžia* (labiau nei su santvarka ar valstybe) ir kad valdžiai nelabai svarbu, kaip visuomenė preliminariai persisunkusi komunistine kultūra. Vos tik atėję į valdžią, naujieji vadovai pasirūpino, kad būtų simboliškai kontroliuojamas landšaftas, vis labiau ženklindami atotrūkį nuo „afrikietiškojo socializmo“, kuris buvo išsiskleidęs pirmaisiais nepriklausomybės metais, šeštajame-septintajame dešimtmetyje. Pirmosios bangos pralaimėjimų pamoka buvo akivaizdi: jei Tanzanijoje Julijaus Nyerere's vedama bendruomenės agrarinė politika nedavė rezultatų, kokių buvo tikėtasi, tai todėl, kaip buvo aiškinama *Frelimo*⁴ ir Etiopijos ekspertų, kad TANU/ASP⁵ partija buvo nepakankamai „marksistinė-lenininė“. „Mokslinio komunizmo“ schemos pritaikymas leido vadovaujančiam elitui atskleisti nenumatytą valstiečių solidarumo „gentinį“ pavojų, kaip, jų supratimu, natūralų nukrypimą. Priėmusios nuostatą, kad valstybė formuoja naciją - pagal nesvetimą europiečiams modelį... - valdžios jėgos su šia idėja siekė įeiti į tarptautinę bendriją. Niekas negalėjo ignoruoti, leisdamasis lėktuvu į

³ Marina and David Ottaway, *Afrocommunism*, New York, Holmes and Meier, 1989, p. 30-35. Mes pasinaudojame šia pastaba norėdami priminti, kad savo straipsnio pavadinimą „Afrikietiškas komunizmas“ pasiskolinome iš šių autorių, jis patogus leksiškai ir neturi savyje tos teigiamos šalutinės reikšmės, kuri buvo sąvokoje „eurokomunizmas“ aštuntajame dešimtmetyje. Joje atsispindėjo kairiųjų viltys, kurias Ispanijos, Italijos ir Prancūzijos komunistų partijos dėjo į „socializmą su žmogišku veidu“, išlaisvintą nuo sovietų traukos jėgos.

⁴ Mozambiko išlaisvinimo frontas.

⁵ Tanganyka African National Union / Afro Shirazi Party (Zanzibar).

Mozambiko sostinę Maputu, kad įžengiama į „išlaisvintą žmonijos zoną“⁶.

Toli gražu neragindamas kaip nors paneigti žmogaus teises, oro uosto fasadą apšviečiantis lozungas skelbė dvi neatsiejamas nuo komunistų plano dimensijas: rasistinės Pietų Afrikos atžvilgiu anti-imperializmą; įstojimą kartu su socialistinėmis valstybėmis į pasaulinę komunistinę sistemą. Etiopija, kaip ir Mozambikas su Angola, gavo sau vietą tarp „socialistinės orientacijos“ šalių. Iš tikrųjų jau nuo Chruščiovo laikų sovietiniai analitikai siekė subtiliai apibrėžti jų tipologiją: naujų „progresyvių“ nacijų atsiradimas vertė vartoti adekvačią terminiją, paliekant šioms nacijoms vietą tarp tų, kurios, neskubėdamos pasukti „kapitalistiniu keliu“, nesugebėtų (kaip Kuba ar Vietnamas) pasipuikuoti „socialistine“ etikete⁷. Sovietų Sąjungos atžvilgiu tai garantuoja užsiangažavimą, kuris neatrodo produktyvus afrikietiškoje scenoje. Socialistinė etiketė taip pat reiškė, kad socialistinės orientacijos šalys privalo užsitikrinti savo ekonominio išsivystymo materialinę bazę iš vietinių resursų ir Vakarų finansavimo. O dėl karinio bendradarbiavimo punkto, tai jis jau seniai įrašytas į „raudonojo imperializmo“ tradiciją, kuri nuo pat pirmųjų Komintemo⁸ žingsnių skelbė pareigą padėti proletariatui. Jei kalbėsime apie karinės technologijos tiekimą, sovietinė klientūra Afrikoje akivaizdžiai neapsiribojo trimis minimomis valstybėmis, nors iš to didžiausia nauda buvo būtent joms. O įsiskverbimas į pasaulinę sistemą jų vadovybėms leido disponuoti diferencijuotais komunistinio

⁶ Christian Geffray, *Fragments d'un discours du pouvoir (1975-1985): du bon usage d'une méconnaissance scientifique, Politique africaine*, Nr. 29, 1988 m. kovas.

⁷ Marie Mendras, *La stratégie oblique en Afrique subsaharienne*, žr. kn. GERSS (Sovietinės strategijos mokslinių tyrimų ir studijų grupė), *L'URSS et le tiers-monde: une stratégie oblique, Cahiers de la Fondation pour les études de Défense nationale* (SSRS ir trečiojo pasaulio šalys: netiesioginė strategija), Nacionalinės gynybos studijų fundacijos sąsiuviniai, Nr. 32, 1984.

⁸ Čia galima remtis labai nuodugniais Bucharino pareiškimais 1922 m. lapkričio 18 d. Kominterno IV suvažiavime (žr. „Tarptautinio susirašėjimo“ priedą, Nr. 38, 1923 m. sausio 4 d.).

pasaulio resursais: šalia 8850 visame žemyne dirbančių sovietinių patarėjų, 1988 m. statistikos duomenimis, buvo 53 900 kubiečių, jau nekalbant apie rytų vokiečių specialistus, kuriuos ypatingai vertino atitinkamos⁹ saugumo tarnybos.

Žinoma, Angolos MPLA, Mozambiko *Frelimo* ir Etiopijos *Derg*/PTE prisiimtoje marksistinėje-lenininėje retorikoje galima įžiūrėti pažįstamą „interpretaciją“, kurios dėka galų dievai, prisidengę senais romėniškais apdais, ilgai buvo nemirtingi. Tiesa, „instrumentuotė“ nebūtinai turi būti vienoda; tarkim, Etiopijos imperinė biurokratija sugebėjo pakreipti savo naudai esamo komunistinio modelio centralizuojantį potencialą. Kad ir kaip aiškintume šį modelį, komunistinė *politika* Afrikoje egzistuoja visą laiką, ji atpažįstama pagal pastovius autentiškumo nustatymo kriterijus. Daugelis šių kriterijų, paimti atskirai, padeda apibūdinti kitas Afrikos valstybes. Pradėkime nuo daugiapartiškumo atsisakymo kriterijaus, kuris eina lygia greta su avangardizmu, vertybe, kuria pasižymi tik viena esanti valdžioje partija. Tačiau Maskva „avangardinės partijos pagal revoliucinę teoriją“ etiketę išduos tik MPLA - Angolos darbo partijai, *Frelimo* - Mozambiko darbininkų partijai ir Kongo darbo partijai bei nuo 1984 m. - Etiopijos darbininkų partijai. Vyrauja ir mafijinė „pilvo politika“¹⁰ - nesant „buržuazijos klasės“, valstybės gero grobstymas lieka vieninteliu asmeninio praturtėjimo šaltiniu. Tiesa, tai būtų nomenklatūrinė praktika, kurios monopolio Afrika toli gražu neturi. Ir, žinoma, būtų galima apsiriboti čia paminėtų trijų santvarkų komunistinės specifiškos nusakymu, kiekvienu atveju taip pat retoriškai pabrėžiant norą sukurti „naują žmogų“, vietinei „Teisybės ministerijai“ visiškai patikėjus rūpestį atrinkti tai, kas senojoje (atavistinėje) kultūroje verta būti folkloru, o kas išrautina su šaknimis.

⁹ Gareth M. Windrow, *The Foreign Policy of the GDR in Africa*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

¹⁰ Jean-François Bayart, *L'État*, žr. kn. Coulon-Martin, *Les Afriques politiques*, Paris, La Découverte, 1991, p. 219.

Beliktų paklausti savęs, kodėl XX amžiaus ideologinėje sanklodoje prie šių valstybių valdymo priėjęs elitas susisaistė su marksizmu-leninizmu¹¹. Tą supratus, neatmetama prielaida, kad ir doktrinos susižavėjimas nežabota prievarta gali būti vienu iš pradinių elementų. Be to, Vakaruose tyrinėtojams darosi vis akivaizdesni ryšiai tarp totalitarnių išpuolių ir „karinės kultūros“, vyravusios Europoje nuo 1914 iki 1945 m., kartu ir su komunistiniu epizodu Afrikoje, kuris įsilieja į ilgus metus trunkančią prievartą; jos studijavimas tik pradeda įveikti kraštutinius prieštaravimus tarp ikikolonijinės darnos (arba barbariškumo), kolonijinės tvarkos (arba prievartos) ir iš to logiškai išplaukiančių nepriklausomybės ir/ar neokolonijinių aistrų¹². Žinoma, komunistinė Afrika anaip tol nebuvo prievartos salelė: Nigerija Biafros karo metais ir Ruanda hutų genocido metu, kiekviena savo laiku, svariai prisidėjo prie nusivylimo į save panašiomis šalimis. Tačiau Etiopija, Angola ir Mozambikas, nepaisant prieštaringos statistikos, vis dėlto išsaugojo savo nusikalstamą pobūdį vien jau visuomenės pertvarkymu, kuris pasireiškė priverstiniu žemdirbių „perkėlimu į gyvenvietes“ ir bado panaudojimu politiniais tikslais. Šios šalys tiek partijos švarinimo ar karių likvidavimo, tiek nacionalinių/etninių, partizaninių ar religinių prieštarų vertinimo požiūriais neafrikietiškojo komunizmo specialistams gali pasirodyti gana įprastos.

Kadangi, nepaisant agitacijos ir propagandos profesionalumo ir tarpautinės žiniasklaidos painiavos, darėsi vis sunkiau ir sunkiau nuneigti masines žudynes, afrikietiškojo komunizmo nusikaltimai sukėlė pateisinimų bangą. Šiuose bandymuose išsklaidyti įtarinėjimus, kurie sleigia, beje, „progresyvias“ santvarkas, kiekviena marksistinės-lenininės valstybės iniciatyva stengiasi pasirodyti kaip pagrįstas atkirtis kontrre-

¹¹ Didžiausios svarbos klausimas visuose debatuose apie Afrikos komunistinio tikėjimo nuoširdumo, - kaip pabrėžė savo vedamajame straipsnyje laikraštyje *Journal of Communist Studies*, Nr. 3-4 (1985 m. rugsėjis/gruodis), skirtame kariniams marksistiniams režimams Afrikoje, Michaelis Walteris.

¹² Plg. René Lemarchand, *La violence politique*, kn. Coulon-Martin, *Les Afriques politiques*, op. cit., pagrindinė bibliografija.

voliucinėms jėgoms. Jau seniai pradėti ginčai dėl Prancūzų revoliucijos teroro, kurį atgaivino bolševikinė revoliucija ir kuris neva pateisinamas susiklosčiusiomis „tironijos aplinkybėmis“, afrikietiškoje konjunktūroje randa pakankamai medžiagos kaltinimams, išeinantiems gerokai toli už komunistinių rėmų. Šiuo atžvilgiu Vakaruose kilusi polemika dėl trijų minėtųjų valstybių savo užmoju nepalyginama su tuo, kurį buvo sukėlusios kitos socialistinės orientacijos šalys¹³, bet pakankama mūsų pasirinkimui pateisinti. Tai yra prie klasikinių Blogio figūrų (praeities atsisakymo, intervencinės imperializmo strategijos) Etiopijoje, Mozambike, taip pat ir Angoloje prisideda dar ir gamtos stichijų sunkūs padariniai, apie kuriuos komunistinis pasaulis nepraleidžia progos pakalbėti, į savo prometėjiškus planus rizikuodamas įtraukti net sausrą. O dėl kritulių matavimo anomalijų ir etninių sunkumų pagunda tariamąjį afrikietiškomą apkaltinti afrikietiškoju barbarizmu išlieka visą laiką. Vis dėlto afrikietiškos bendruomenės yra tokios priklausomos nuo laiko ir nuo šalies paveldo, kad tuo remdamosi jos nesugebėtų apsisaugoti nuo totalitarinių kraujo liejimų.

RAUDONOJI IMPERIJA: ETIOPIJA

Kai 1974 m. rugsėjo 17 d. išyra neguso Hailé Sélassié I, sulaukusio 82 metų, įkūnytoji imperija, niekas nesistebi, regis, tą numatyti nebuvo sunku. Lengvai pažeidžiama, kamuojama dvejonų dėl tolesnio šalies valdymo, dėl naftos krizės, išsekinta karų pasienyje ir maisto produktų stygiaus, santvarka, kuriai nepritarė šiuolaikinės miesto visuomenės sluoksniai, žlunga be didelių sukrėtimų. Prie valstybės vairo stoja nuversto monarcho geopolitinių ambicijų vaisius¹⁴ – armija, 1950 m. išgarsėjusi Korėjoje kartu su amerikie-

¹³ Gorbačiovo eros (1985 m.) išvakarėse sovietai, be čia aptariamo šalių trejeto, prie tokių šalių priskyrė Alžyrą, Beniną, Žaliąjį Kyšulį, Kongą, Gvinėją, Bisau Gvinėją, Madagaskarą, San Tomė ir Prinsipę, Tanzaniją.

¹⁴ Hailé Sélassié trumpos italų kolonizacijos Etiopijoje laikotarpiu, nuo 1936 iki 1941 m., buvo priverstinėje tremtyje.

čiais... 108 vyrai įeina į *Derg* (laikino karinio administracinio komiteto) sudėtį, kurio viduje ideologinės opozicijos, prisidengusios lozungu *Ethiopia tikdem* (pirmiausia - Etiopija), tarsi ir nublanksta. Tačiau labai greitai dviprasmybės išsisklaido. Naktį iš lapkričio 22-osios į 23-iąją likviduojamas paskirtas vyriausybės vadovu karo su Somaliu didvyris, eritriečių kilmės generolas Amanas Andomas. Išbandytas metodas po kelių valandų pritaikomas 59-iems politiniams veikėjams - liberalams, kuriuos ištinka toks pat likimas kaip ir senojo režimo tradicionalistus. Nuo šiolei *Derg* narių likimas neatsiejamas nuo jų vado, kurį jie iškėlė liepos mėnesį ir kuris 1974 m. gruodžio 21 d. atvirai pasuka šalį socializmo keliu, - Mengistu Hailé Mariamo.

Buvusio prezidento biografija dar neparašyta¹⁵. Tai žmogus, kuriam patiko prisiimtas parijo vaidmuo, pasinaudojantis savo tamsia oda ir mažu ūgiu (kurį, tiesa, pasididindavo nešiodamas antkulnius) *bariah* (vergo) pozai *amharos*, imperinės santvarkos klanų, akivaizdoje. Per savo motiną, tikrą aristokratijos palikuonę, jis priklausė šiam privilegijuotam sluoksniui. Nors buvo nesantuokinis vaikas (jo tėvas buvęs beraštis kapralas), jis pasinaudoja savo dėdės, negusų ministro, protekcija, kad lengviau pradėtų karinę karjerą. Tačiau Mengistu išsilavinimas apsiribojo tik pradinėmis klasėmis, ir jis be diplomo buvo priimtas į Holetos karinę mokyklą, skirtą nepasiturintiems jaunuoliams. Čia, paskirtas mechanizuotos brigados viršininku, savo sugebėjimais du kartus pelnė stažuotę į Fort Levenvortą (Teksasas). Neturinčiam teorinių žinių, bet gamtos apdovanotam stipriai valdžios troškimu, jam prireikė trejų metų, kad sunaikintų savo konkurentus: pašalinus (už „dešiniųjų“ sąmokslą) pulkininką Sisayę, 1977 m. vasario 3 d. ateina eilė generolui Teferi Bante ir aštuoniems jo draugams. Legenda skelbia, esą Mengistu su 12,7 kalibro kulkosvaidžiu sutvarkęs „kapituliantus“ įsimintiname *Derg* vadovaujančių instancijų susirinkime.

¹⁵ Žr. Jacques de Barrino straipsnį apie jį laikraštyje *Le Monde*, 1991 m. kovo 23 d

Didžiuosiuose rūmuose, statytuose Meneliko II 1886 m., įkūrus Adis Abebą, Etiopijos diktatorius dabar gali naudotis viskuo, kas liko po imperatoriaus, išskyrus Parlamentą¹⁶. Negailestingas jo vadovavimo stilius, labai profesionaliai populiarinamas, neturi nieko, kas galėtų varžyti velionio „karalių karaliaus“ valdinius. Jo teisėtumas - neginčytinas socializmo stovyklos, gavusios patikimą partnerį, akimis: vasario perversmas buvo suderintas 1976 m. gruodį, Mengistu lankantis Maskvoje. 1977 m. balandį Etiopija nutraukia karinius santykius su JAV. Tada Kuba ir sovietai pradeda jai tiekti didžiulę paramą - tiek įrengimus, tiek ir personalą¹⁷, ir tai pasirodys lemiamą per eritriečių nepriklausomybininkų ir Somalio puolimą 1977 m. liepą Ogadene. Sovietai įvertina sovietizacijos pastangas, kurių imasi Etiopijos režimas, kartais imituodamas išgirtąjį Somalio, tuometinio SSRS sąjungininko, socializmą. „Etiopijos kelias“, kurio eskizą nubrėžė Laikinasis komitetas 1974 m. gruodį, įgauna formą 1975 m. sausį, kai *Derg* nacionalizuoja bankus ir draudimo kompanijas bei pagrindinę dalį pramonės sektoriaus. Žemės nuosavybės panaikinimas ir nekilnojamos nuosavybės vienu būstu šeimai apribojimas kovo mėnesį ypač rodo režimo radikalumą. Maskva kiek galėdama spaudžia įkurti vienintelę instituciją, jos manymu, gebančią padėti vadovams peržengti pagrindinį kokybinės analizės slenkstį: partiją. Tačiau reikės laukti iki 1979 m., kol bus sukurta darbininkų partijos organizacinė komisija. Jos antrajame suvažiavime 1983 m. sausį sovietai pripažino jos darbus pakankamai vaisingais, kad Etiopijos darbininkų partijos įkūrimas - 1984 m. rugsėjo 11 d. - apvainikuotų revoliucijos dešimtųjų metinių ceremonijas. Laikydama save „Didžiosios Spalio revoliucijos“ pasekėja, Etiopijos darbininkų partija pasiekia didžiausią integracijos į pasaulinę komunistinę sistemą laipsnį: galimybę naudotis tarppartiniais

¹⁶ Paul B. Henze, *Communisme and Ethiopia, Problems of Communism*, 1981 m. gegužė-birželis.

¹⁷ Amerikiečių šaltiniai nurodo 15 000 kubiečių.

ryšiais. Tačiau kažkas trukdo Etiopijai pakilti iki „liaudies demokratijos“. Kol kas tam pagrindinės kliūtys - multietninis susiskaldymas ir ekonominė priklausomybė nuo Vakarų¹⁸.

Partijos kūrimo tempas niekaip neaprupino jos „gera“ socialine sudėtimi. Jos įkūrimo išvakarėse, nepaisant pastangų skelbti idėją, kad gali būti „partijos narių ir iš darbininkų klasės“, vadinamieji darbininkai tesudarė mažiau nei vieną ketvirtadalį visų jos narių. Valdininkai ir kariškiai sudarė apie tris ketvirtadalius partijos narių, o valstiečiai tik 3%¹⁹- šalyje, kurioje valstietija sudaro 87% gyventojų. Vadovavimo lygmeniu jėgų santykis dar labiau sviro kariškių, darbininkų partijos Politinio biuro, kurį daugiausia sudarė išlikę gyvi *Derg* nariai, naudai. Minimumą inteligentijos čia būtų galima paaiškinti jos kadrų ir organizacijų fiziniu išnaikinimu. Atvykus iš Europos ir iš JAV profesiskai parengtiems universitetuose studentams, kuriems stiprią įtaką darė tuometinis radikalizmas, maopopulistinės dvasios bendradarbiavimo (*zamecha*) kampanija pasiuntė 50 000 studentų (ir keletą dėstytojų) susipažinti su valstietiškuoju pasauliu. Jų sugrįžimas į miestą sustiprino marksizmui-leninizmui pavaldžias organizacijas - PRPE ir MEISON²⁰. Pakankamai abejingų gyventojų nuomone, priešišumą tarp abiejų srovių galima paaiškinti jų etnine sudėtimi: PRPE dominavo amhariečiai, MEISON - oromiečiai. Nors ideologiškai ir artimos, abi organizacijos nesutarė eritriečių traktavimo klausimu; MEISON vis labiau grimzdo į *Derg* centralizmą. Pasinaudamas ginkluotais abiejų frakcijų susirėmimais, apšauktais „baltuoju teroru“, Mengistu ėmėsi jų naikinimo dviem etapais. Kilus pirmajai bangai 1976 m. rudenį, „raudonasis teroras“ sunaikino PRPE. Sakydamas viešą kalbą 1977 m. balandžio 17 d., Mengistu kvietė liaudį šturmuoti „revoliucijos priešus“. Žodžius derinda-

¹⁸ Christopher Clapham, *The Workers' Party of Ethiopia, The Journal of Communist Studies*, Nr. 1, 1985 m. kovas.

¹⁹ Olga Kapeliouk, *Quand le paysan est tenu à l'écart des décisions politiques. Le Monde diplomatique*, 1984 m. balandis.

²⁰ Etiopijos revoliucinė liaudies partija; Panetiopinis socialistinis judėjimas.

mas su veiksmis, jis vieną po kito sudaužė tris kraujo flakonus (bent jau taip manoma), vaizduojančius „imperializmą“, „feodalizmą“ ir „biurokratinį kapitalizmą“. MEISON uoliai pagelbėjo operacijai, mobilizuodamas 293 *kabele* - miestų pašauktinius iš organizacijos, kuri buvo sukurta *Derg* pagal Prancūzų revoliucijos laikų Paryžiaus „sekcijų“ pavyzdį²¹ ir kurią progai pasitaikius apginkluodavo armija. Po pulkininko leitenanto Atnafu Abate²², pagrindinio MEISON ramsčio *Derg* viduje, egzekucijos, įvykdytos lapkričio 11 d., į spąstus pakliuvo MEISON ir tapo auka liūdnei išgarsėjusių 504 baltųjų „smogi-ku“, šių mirties eskadronų, vykdančių saugumo tarnybų įsakymus²³.

Šiandieną neįmanoma rasti patikimų duomenų apie teroro aukas. Nuo 1977 m. vasario iki 1978 m. birželio vien tik sostinėje buvo įvykdyta 10 000 politinių žmogžudysčių²⁴. Šis skaičius paskelbtas teis-
mo posėdžių, vykusių Adis Abeboje 1995 m. gegužės mėnesį, metu. Ieškoti skirtumų tarp aukų (prokiniškųjų maoistų, felachų, vietinių žy-
dų - 1979 m. žudynių aukų) galėtų atrodyti ne vietoje: tą paminėjo Karelas Bartosekas, kalbėdamas apie Čekoslovakiją²⁵: „nebe tie lai-
kai, kai išdrįsdavo lavonų krūvoje išskirti tuos, kurie maitino bolševi-
kinį Saturną, kaip visi žino, ryjantį savo paties vaikus“. Vėl grįžda-
mos prie stalininių amalgamų, kur tie patys agentai kaltinami gaudavę
lėšų ir iš Chamberlaino, Hitlerio, Daladier ir iš mikado biudžetų, sku-
botos prokurorų kaltinamosios kalbos *Derg* įsakymu nesidrovėdamos

²¹ Įžymus MEISON ir *Derg* politinio biuro narys Hailė Fida buvo gavęs marksistini-
lenininį išsilavinimą studijuodamas Prancūzijoje. Areštuotas 1977 m. rugpjūtį, po dviejų
mėnesių įkalinimo jis dingo be žinios.

²² Atnafu pasižymėjo žiaurumu represijose prieš PRPE.

²³ Patrice Piquard, *L'Éthiopie juge Mengistu, le boucher rouge, L'Événement du Jeudi*,
1994 m. gruodžio 22-28 d.

²⁴ Bertrand Le Gendre, *Éthiopie: le procès de la Terreur rouge, Le Monde*, 1995 m.
gegužės 13 d. 1977 m. Etiopijos studentų federacijos generalinis sekretorius pateikė 30 000
politinių žmogžudysčių nuo 1974 m. skaičių. Plg. *Human Rights Violations in Ethiopia*,
Amnesty International, 1978, p. 16.

²⁵ Karel Bartosek, *Les Aveux des archives, Prague-Paris-Prague, 1948-1956*, Paris,
Le Seuil, 1996.

siunčia ritualiniam nuteistųjų likvidavimui pilnus vežimus: „reakcionierių, revoliucijos priešų, liaudies priešų ir PRPE anarchistų bei ardomosios veiklos dalyvių“. Kaip ir buvusioje SSRS, dar vis atrandama brolių kapų, kuriuose kartu palaidota daugybė „dingusiųjų“, esančių *Amnesty International* raportų įskaitose. Kaip ir Kinijoje, šeimos buvo paragintos padengti dalį valstybės išlaidų už nuosprendžių įvykdymą – pagal principą *paying for the bullet*, užmokestis už kulką. Nužudant plačiai naudota nailoninė virvelė („Mengistu varlikė“) – pulkininko Teka Tulu (vadinamo „Hiena“), vieno labiausiai nekenčiamų Valstybės saugumo vadovų, braižas. Beje, tas pats metodas buvo pritaikytas vieną 1975 m. rugpjūčio naktį mirusio imperatoriaus asmeniui. Oficialiai mirties priežastimi buvo nurodyta nesėkminga chirurginė operacija (kaip ir monarcho anūkei, princesei Ijegayehu Asfa).

Didžiai vertinama rytų vokiečių (*Stasi*) ir sovietų saugumo tarnybų parama. Nepasigailėta ir Maskvoje gyvenančių studentų, daugeliu atvejų juos sovietiniai valdžios pareigūnai patiki meistriškai etiopo rankai. Adis Abeboje seržantas Legesse Asfawas buvo tarpininku tarp specialistų europiečių ir savo vietinių kolegų. Pastarieji pademonstravo pavyzdinę praktiką rengiant nukankintų aukų parodą ant Adis Abebos šaligatvių²⁶. 1977 m. gegužės 17 d. švedų *Save the Children Fund* atsakingasis sekretorius paliudijo: „Tūkstantis vaikų Adis Abeboje buvo nužudyta, o jų kūnai, palikti tysoti gatvėse, tampa klaidžiojančių hienų grobiu. [...] Išvažiuojant iš Adis Abebos, šalikelės grioviuose galima pamatyti krūvas suverstų – dažniausiai 11-13 metų amžiaus vaikų – lavonų“²⁷.

1823 tardymo bylos, po 1991 m. vestos prezidento Meleso Zenawi²⁸ teisininkų, liečia daugiausia žymius miestų asmenis. Bet per

²⁶ Tikslesnės informacijos žr. *Human Rights Violations in Ethiopia*, op. cit., p. 9–11

²⁷ *Ibid.*, p. 14-15.

²⁸ Respublikos prezidentas po to, kai pabėgo Mengistu. Mengistu režimo aukštų pareigūnų, kaltinamų nusikaltimais prieš žmoniją, teismas buvo atidėtas iš 1994 m. gruodžio į 1995 m. gegužę. Valdžia, vis pratęsdama bylų tyrimus, regis, atsisakė bet kokio tarpininkavimo. Tačiau buvusių žemesnio rango atsakingų pareigūnų teismai jau įvykę.

didelis dėmesys sostinei iškreiptų sociologinę ir geografinę visos šalies patirto siaubo realybę. Tuometinis jos plotas - 1 222 000 km², gyventojų ne mažiau kaip 40 milijonų. Volo rajonas, kuriame buvo labai gerai įsitvirtinusi PRPE, irgi atsiėmė savąją represijų dalį. 1997 m. gegužę Adis Abebos Aukščiausiojo teismo Kriminalinių nusikaltimų salėje pulkininkas Fantaye Yhdego ir leitenantai Hailé Gebeyahu ir Ambachew Alemu turėjo taip pat atsakyti už savo veiksmus, tarp kurių teismas priminė PRPE 24 narių nunuodijimą dujomis 1977 m. vasarį Desėje ir Kombalchoje²⁹. Be Choa³⁰, geriau žinoma yra Eritrėjos situacija, kur nacionalistinė opozicija, nepaprastai gerai organizuota ir gaunanti tvirtą paramą iš marksistinių trečiojo pasaulio sluoksnių, galėjo užregistruoti ir paskleisti informaciją, diskredituojančią Adis Abebos režimą tarptautinės opinijos akyse³¹. Režimas 1974 m. gruodžio 20 d. patvirtino, kad nacija nedaloma: bet koks atsiskyrimas nuo buvusios italų kolonijos³² iš tikrųjų atkirstų Etiopijai išėjimą į Raudonąją jūrą. O dėl Pietryčių - Indijos vandenyno link - panetiopiškosios teritorinės ekspansijos tendencijos sutapo su Somalio, kur po 1969 m. Siyadas Barre oficialiai pasirinko marksistinę-lenininę santvarką, reikalavimais atsiimti Ogadeno rajoną. Negana to, Maskvos ir Mogadišo suartėjimas pasiekė kulminaciją, kai buvo pasirašyta 1974 m. draugystės sutartis. Iš savo dviejų proteguojamųjų - Etiopijos ir Somalio - SSRS reikėjo pasirinkti vieną. Tuščiai sužaidusi Etiopijos-Somalio-Pietų Jemeno federacijos korta, SSRS nusitaikė į Adis Abebą. Nuo tada Mengistu galėjo pasinaudoti vadinamąja „Raudonosios žvaigždės operaci-

²⁹ *The Ethiopian Herald*, 1997 m. gegužės 13 d.

³⁰ Centrinė provincija, kurios centras yra Adis Abeba.

³¹ Būtų visiškai neteisinga piešti vieningos Eritrėjos portretą užgrobdėjo atžvilgiu, o paralelė su Alžyru, Afganistanu arba Mozambiku būtų įdomi. Į regioną įeina daug etninių mažumų (nekalbant apie likimą, laukiantį etiopų kareivių), nacionalistų nesantaika kartais priedavo iki kraujo liejimo.

³² Nuo 1882 m. Eritrėją buvo užėmusi Italija. Eritrėją aneksavo 1962 m. Hailé Sélassié, beje, svarbi afrikietiškojo antikolonializmo figūra.

ja", Raudonosios armijos karinėmis pajėgomis, aviacija, laivyno materialine-technine baze bei kubiečių ekspediciniu korpusu, kad atremtų (marksistinės-lenininės) Eritrėjos išlaisvinimo liaudies fronto ir Somalio armijos išpuolius nuo 1977 m. liepos iki 1978 m. sausio.

Mengistu veikla buvo tokia efektyvi, kad 1988 m. kovo 28-29 d. Adis Abeboje vykusioje Pasaulinės profesinių sąjungų federacijos biuro (organizacija, kurioje prancūzų CGT, Generalinė darbo konfederacija, tuomet vadovaujama Henrio Krasuckio, užėmė svarbią vietą) 39-ojoje sesijoje jam buvo įteiktas aukso medalis už „indėlį į kovą dėl tautų taikos ir saugumo, jų nacionalinės ir ekonominės nepriklausomybės“. Savo žemėje visa tai kartais skausmingai paliesdavo minėtąsias tautas: netrukus po sesijos, 1988 m. birželį, nuo bombų žuvo 2500 Havzeno gyventojų³³. Panašiai kaip Gernikoje, Ispanijos basų žemėje, tai įvyko turgaus dieną. Kolonijinį karą ar represijas prieš nacionalistus imperijos periferijoje (Eritrėjoje, Tigre, Oromoje, Ogadene, Volegoje, Vole) sukrėsdavo sukilimai; jiems dažnai vadovaudavo „Liaudies frontai“, kurių vadovai su priešininkais turėjo daug bendra: bent jau tą pačią marksizmo-leninizmo retoriką³⁴. Prieš vietines tautas imdavosi įvairių karinių veiksmų; kai kurie kairiųjų ir/ar prokinieškieji judėjimai mėgdavo pabrėžti šiose barbariškumo (neginčijamo) apraiškose esant ir JAV, SSRS, Izraelio atsakomybės. Pagal analogiją su veiksmiais, nukreiptais prieš Amerikos intervenciją į Vietnamą, 1980 m. gegužę Milane įvyksta Nuolatinio teismo prie Tarptautinės lygos už tautų išlaisvinimą ir teises sesija, jos protokolai, paskelbti spaudoje 1981 m. Belgų pagalbos Eritrėjai komi-

³³ Havzenas įsikūręs prie Tigro - periferinėje Etiopijos provincijoje; tai tolimiausias Eritrėjos taškas.

³⁴ Buvo regioninės ir įvairesnės ginkluotos opozicijos, jungiančios monarchistus, ekspropijuotuosius ir kitokius 1974 m. revoliucijos nugalėtuosius. Etiopijos demokratų sąjunga palaikė žymius asmenis Beni Amerą ar Afarą dėl kartkartėmis vykdomų operacijų, kurios didino šalies nesaugumą.

³⁵ Teisybė, kad Gorbačiovo atleidimas nuo įsipareigojimų Afrikos Kyšuliui netrukus paskatino suartėti Adis Abebą su Tel Avivu, sunėrimus dėl galimo priešiškos islamo pasauliui valstybės susilpnėjimo.

teto, parodo FPLE³⁶ poziciją. Vis dėlto naujai sukirptuose pagal *Amnesty International* raportuose kai kurie duomenys leidžia palyginti valandų valandas trunkančias operacijas su Oradour sur Glano vietovės pavadinimu. Jį spontaniškai paminėjo vienas prancūzų apžvalgininkas, pasakojęs apie surinktų bažnyčiose civilių gyventojų žudynes. Brošiūroje *Nuolatinis teismas* panašiai kalbama apie Vokidubos kaimo atvejį, kur 110 žmonių išžudyti ortodoksų bažnyčioje 1975 m. vasarą. Mirties eskadronai aukoms gabenti iš Asmaros pasirinkdavo ne baltus Adis Abebos *Peugeot* automobilius, o smėlio spalvos *Volkswagen* markės sunkvežimiukus, ir sukraudavo siunčiamus į „mėsines“ (broliskus kapus) tuos, kuriuos išsiųsti į Adi Kvalos koncentracijos stovyklą prie Mendeferos nebelikdavo laiko. „Totalinio karo“, 1977 m. rugpjūtį Mengistu paskelbto Eritrėjos „atsiskyrimo šalininkams“, suvestinę sunku sudaryti. Vien tik 1978-1980 m. - 80 000 civilių ir kariškių aukų? Prie šių masinių represijų ir bombardavimų reidų aukų galime pridėti sistemingai besikartojančią kaimo gyvenimo dezorganizavimo politiką. Svarbiausiems miestams buvo teikiama pirmenybė aprūpinant produktais ir siunčiant apmokamus kariškius, kurie pagyvino prekybą, o žemės ūkis kentėjo nuo galvijų naikinimo, konkrečiai - nuo lakūnų, mėgėjų medžioti kupranugarius, nuo užminuotų laukų, kertamų miškų ir autoritarinio prekybinių mainų dezorganizavimo. Ypač kentėjo pagrindiniai žemės ūkio produkcijos gamintojai - moterys, - kareiviai jas prievartaudavo, ir tokia nesaugumo atmosfera nebuvo palanki užsienio veiklai palaikyti³⁸.

Sunku manyti, kad vyriausybės rūpestis atkirsti partizanus nuo jų civilių bazės davė akstiną masiniams gyventojų iškeldinimams

³⁶ Eritrėjos išlaisvinimo liaudies frontas. FPLE, kuriam vadovauja krikščionys, susidarė 1970 m., nuo Eritrėjos išlaisvinimo fronto atskilus marksistinės pakraipos, daugiausia musulmoniškai grupei. Žr.: Alain Fenet, *Le programme du FPLE, nation et révolution*, kn. *La Corne de Afrique, Questions nationales et politique internationale*, Paris, L'Harmattan, 1986.

³⁷ Evil Days, *Thirty Years of War and Famine in Ethiopia: An African Watch Report*, New York, 1991, p. 117.

³⁸ *Ibid.*, p. 127.

1982-1985 bado metais, nors reikšmingi demografiniai poslinkiai vietose buvo daromi. Jie nepalietė Eritrėjos, bet to nepasakysi apie Volą: iš 525 000 iškeldintųjų nuo 1984 m. lapkričio iki 1985 m. rugpjūčio 310 000 buvo iš Volo³⁹ (tai sudaro 8,5% šios provincijos gyventojų). O kai kurie pasienio rajonai (Gondaras) ištuštinti gerokai (nuo 30 iki 40%), jų gyventojai susitelkė Sudane opozicinių organizacijų kontroliuojamose stovyklose⁴⁰. Sunki, bet regioninio masto maisto krizė, palietusi 25% gyventojų, ištisus amžius trunkantis badas ir jo paskutinis epizodas (1972-1973) prisidėjo prie imperinės santvarkos žlugimo. Badą paskunkino dalies valstietijos nuskurdinimas. Ji buvo priversta atiduoti savo paskutines atsargas valstybės primestoms produktų kvotoms patenkinti. Jau ir taip sunkiai slegiami mokesčių, valstiečiai kartais būdavo verčiami brangiai mokėti laisvoje rinkoje už grūdus, kuriuos iš jų perpirkdavo administracija savavališkomis kainomis. Daugelis valstiečių turėjo atsisakyti savo galvijų ir šitaip visiškai nusigyveno tokiu sunkiu laikotarpiu. 1982 m. ištiko sausra. Krizę padidino paralyžiuoti prekybos mainai; ir derybininkų persekiojimai, ir nesaugi padėtis padarė savo. Mengistu režimas šia krize pasinaudojo *Relief and Rehabilitation Commission* (RRC)- komisijos, kilusios iš Etiopijos politinio biuro *ad hoc*, iškeltiems tikslams pasiekti. Pasinaudojant maisto ginklu kaip gyventojų paramos ar iškeldinimo kontrole, buvo norima įgyvendinti keletą tikslų, iš jų pagrindiniai būtų - slopinti gyventojų susiskaldymą ir „moksliškai“ užpildyti „partijos-valstybės“ erdvę⁴¹.

Uždraudžiant nevyriausybinėms organizacijoms reikštis Vole ir buvo siekiama pristatyti į vietą Tigrui skirtą pagalbą, kad į armijos išlaikomus sektorius suplūstų gyventojai iš kaimų, kuriuos lig tolei kontroliavo partizanai. Į priverstinius gyventojų iškeldinimus, kurie

³⁹ Georges Lecomte, *Utopisme politique et transfert population en Éthiopie, Esprit*, 1986 m. birželis.

⁴⁰ Jean Galiais, *Sécheresse, famine, État en Éthiopie, Hérodote*, Nr. 39, 1985 m. spalio-gruodis.

⁴¹ Michel Loucher, *L'Éthiopie: à qui sert la famine?*, *Hérodote*, Nr. 39, 1985 m. spalio-gruodis.

dažnai lengviau sekdavosi paskelbus, kad bus dalijami maisto produktai, būdavo žiūrima kaip į Šiaurės (sausos zonos) demografinį perdislokavimą į Pietus (drėgną/derlingą zoną). Priverstiniai iškeldinimai pirmiausia palietė ne bado aukas, o karinei kontrolei pavaldžius gyventojus, visai nesvarbu, kokia jų rajone būtų mitybos padėtis. Šiuo atžvilgiu tipiškas pavyzdys būtų rajonų, dėl kurių ginčijosi *Derg* ir Tigro išlaisvinimo frontas, gyventojai. Savanoriško iškeldinimo atvejai, jei apskritai tokių buvo, nublinksta prieš masines deportacijas. Tokią despotišką tvarką valdžia subtiliai pakrikštijo *teseno* (privertimu) *bego* (gera valia), kitaip tariant, „privertimu kito labui“. Nuo 1980 m. tai jau buvo taikoma kitiems savanoriams, sukomplektuotiems *manu militari* didelių miesto zonose, į kurių gyvenimo sąlygas atkreipė dėmesį anglosakų visuomenės⁴² - vergovinės santvarkos priešininkės.

Keldinimo į kaimus politika, palietusi savo šaknų nepraradusias bendruomenes, susidūrė su dideliu pasipriešinimu, kartais liedavosi kraujas pražūtinguose valstiečių karuose komunistinio režimo naudai. Vis dėlto ši politika, siekdamą, kaip, pvz., Mozambique, apgyvendinti kaimo bendruomenes lengviau partijos kontroliuojamoje vietoje, privalėjo pažadėti valstiečiui „pakeisti jo gyvenimo būdą bei galvoseną ir atversti naują modernios kaimo visuomenės skirsnį bei padėti kurti socializmą“⁴³. Papildanti „atkūrimo programą“, ši politika labiau stengėsi išplėsti sovchozų sektorių žemės ūkyje nei išugdyti „naują žmogų“. Su geografu Micheliu Foucher⁴⁴ atskleisime, kad „bado padariniai dar labiau prislėgė klimato krizės ištiktas populiacijas ir sektorius, nes krizė buvo gera proga pradėti platų autoritarinę teritorijos pertvarkymą“. Nepaneigiant kai kurių parodomųjų

⁴² Anti-Slavery Society, *Forced Labour in Humera: Intervention on Behalf of the Anti-Slavery Society* pranešimas Jungtinių Tautų ekonomikos ir socialinėje taryboje, Žmogaus teisių komisija. Darbo grupė vergovės klausimais, Ženeva, 1981 m. rugpjūtis. Žr. *Evil Days*, op. cit., p. 167.

⁴³ Prezidento Mengistu Hailė Mariamo pranešimas Etiopijos darbininkų partijos centro komitete 1986 m. balandžio 14 d.

⁴⁴ M. Foucher, min. straipsnis, p. 112.

operacijų-vitrinų pasisiekimo, čia taip pat nepaprastai rizikinga mėginti apskaičiuoti, kiek operacija kainavo žmonių gyvybių. Kai kuriose perkeltųjų stovyklose, pvz., iš Ambaselio į Volą, mirštamumo procentas (14%) buvo didesnis negu bado ištiktose vietovėse⁴⁵. Ar nebus rizikinga prie kokių dviejų trijų šimtų tūkstančių nenumatytų atvejų ir paslaptinių aukų pridėti panašų skaičių tų, kurie buvo paaukoti ant pagreitinoto perėjimo iš „feodalizmo“ į „socializmą“ aukuro, sąmoningai palikti be tarptautinės pagalbos, užmušti mėginant pabėgti ar gaudynėse, uždusę gabenant į „rojų“ krovinių „AN“ triumuose arba palikti likimo valiai be pakankamų maisto atsargų, priversti iškęsti ankstesnių atvykėlių priešišumą, kartais privedantį net iki mirties. Anot žiniasklaidos, rezultatų suvestinė buvo kontrastinga režimui: pamėginęs nusišluoti bado mastą, Mengistu metėsi į kontrataką. Pasinaudojęs 1984 m. rudenį per Vakarų radiją ir televiziją platinamais pribloškiančiais vaizdo įrašais, jis 1984 m. lapkričio 16 d., kai emocijos buvo pačiame pakilime, paskelbė apie savo apsisprendimą pradėti 2,5 milijono žmonių iškeldinimą - šitaip jis tikėjosi numatomą tarptautinę pagalbą skirti savo planams įgyvendinti; ir visa tai - nepaisant Reagano administracijos nepalankaus požiūrio. Prancūzijoje nuomonės išsiskyrė. „Gydytojų be sienų“ organizacija apsisprendė nepalaikyti perkėlimo politikos, už tai 1985 m. gruodžio 29 d. jos bendradarbiai režimo buvo paskelbti *persona non grata*. Pasaulinė bendruomenė, priešingai, palaikė perkėlimo planą, pavyzdingas elgesys žiniasklaidos vaizdinės informacijos mūšyje bei daugelio Jungtinių Tautų ekspertų parama leido režimui susisemti - kariniais ir taupymo sumetimais - neregėtos žmonių solidarumo bangos atneštą pelną. Čia visus labiausiai pranoko įvairiausio plauko roko žvaigždės, pasekusios Bobo Geldorfo ir Michaelio Jacksono pavyzdžiu; šie kartu su amerikiečių šou biznio pažibomis sudainavo himną *We are the World*, ir galbūt tik tai ir liks vienintelis dalykas, kurį iš etiopų tragedijos prisimins dešimtys milijonų buvusių devintojo dešimtmečio paauglių.

⁴⁵ Cultural Survival, Ethiopia: *Mor Light on Resettlement*, London, 1991.

Nuo 1988 m. Mengistu saulėlydis tik dalinai sutampa su Sovietų Sąjungos saulėlydžiu. 1990 m. kovo mėnesį paskelbiama apie sovietinių patarėjų išvykimą iš mūsų zonų. Šiuo laikotarpiu jėgų santykis jau susvyravęs: visuose frontuose armija traukiasi, užleisdama pozicijas Eritrėjos ir Tigro išlaisvinimo liaudies fronto sukilėliams, o režimas vis dar nesiliauja aitrinės tėvynės pavojuje emocijas. Prityla kalbos apie šalies atstatymo politiką ir pagyrūniško ekonomikos liberalizavimo priemones. Tai sutampa su ginkluotųjų pajėgų valymu, kai 1989 m. gegužės 16 d. plačiai žvalgybos tarnybų agentų infiltruotų pučistų per ankstyvas bandymas sukilti buvo kruvinai numalšintas. 1990 m. birželio 21 d. Mengistu dekretu paskelbia visuotinę mobilizaciją, teoriškai taikomą turintiems 18 metų, praktiškai - ir labai jauniems (keturiolikos-šešiolikos metų), kuriuos masiškai surinkdavo futbolo stadionuose ar netoli mokyklų. 1991 m. uždaromos visos aukštojo mokslo įstaigos, studentai kviečiami dalyvauti kare tautos labui. Kai padėtis Adis Abeboje vis labiau ir labiau komplikuojasi, 1991 m. balandžio 19 d. Mengistu kviečia sudaryti šauktinę armiją „kaip Irake“; jis tikisi turėti iki vieno milijono kovotojų. Tuo metu pati gausiausia Žemutinės Sacharos Afrikoje 450 000 vyrų armija (1974 m. joje buvo 50 000 vyrų) jau pradeda irti ir jos naujieji sąjungininkai amerikiečiai ir izraeliečiai su pasitenkinimu laukia kitokio sprendimo. 1991 m. gegužės 21 d. pulkininkas Mengistu išskrenda per Keniją į Hararę: kovos su Rodezijos baltaisiais kolonistais didvyris Robert'as Mugabe jam suteikia politinį prieglobstį. 1994 m. rudenį, pakviesta į Adis Ababą dalyvauti pagrindinio Etiopijos tragedijos kaltininko teisme, Zimbabvė atsisako išduoti nusikaltėlį, tą patį, kuris kadaise rytų vokiečių *Ethiopian Herald* žurnalistus įkvėpė paskelbti vieną iš jo skambiausių frazių: „Mes likviduosime šėtoniškąjį praeities palikimą, ir gamta atsidurs mūsų kontrolėje“⁴⁶.

⁴⁶ Bertrand Le Gendre, *Éthiopie: le procès de la Terreur rouge*, cit. straipsnis.

PORTUGALIŠKA PRIEVARTA: ANGOLA, MOZAMBIKAS

Jau nuo XV amžiaus pasirodžiusi Afrikos pakrantėse, Portugalija gana vėlai ėmėsi kolonizuoti didžiulę imperiją (25 kartus didesnę nei jos pačios teritorija), kurią Europos šalys konkurentės jai leido atsi-
rėžti juodajame žemyne. Ši vėlyva ir paviršutiniška erdvės okupacija, be abejo, nepalengvino propaguoti homogeniškos priklausomybės šitaip atribotoje teritorijoje. Daugeliu atžvilgių organizacijos, kurios metėsi į ginkluotą kovą septintojo dešimtmečio pradžioje, turėjo remtis tarp juodosios rasės gyventojų kur kas aštresne antikolonijine samprata nei jų nacionaliniai siekiai⁴⁷. Nacionalistų veikėjai, suvokdami kliūtis, su kuriomis susidūrė jų jakobinizmas, netrukus sutelkė ypatingą dėmesį į *Inimigo internet* (vidaus priešą)⁴⁸ - tradicinius vadus, kolonizatorių kolaborantus, politinius disidentus, kaltinamus kenkimu pavojuje atsidūrusiai tėvynei. Šie charakteringi politinės kultūros bruožai, kurių dvigubas - salazarinis ir stalininis - genetinis kodas nesudarė palankių sąlygų tipiškos demokratijos kultui, aštrėjo, nepaisant skuboto globojančios valstybės pasitraukimo.

Angolos Liaudies Respublika

Kai 1974 m. liepos 27 d., baltaodžių gyventojų pasibaisėjimui, Lisabonoje esantys valdžioje karininkai palaiko kolonijų nepriklausomybę, Angolos žemėje dar šeiminkauja portugalų armija. Jos skubotas išvedimas atlaisvina kelią trims už nepriklausomybę kovojančioms organizacijoms: *Movimento Popular de Libertação de Angola (MPLA)*, *Frente Nacional de Libertação de Angola (FNLA)* ir *União Nacional para a Independência Total de Angola (UNITA)*.

⁴⁷ Šia tema žr. Michelio Caheno darbus, konkrečiai - jo polemiką su Elisio M. Macamo, Lusotopie, 1996, p. 365-378.

⁴⁸ Alex Vines, Renamo, *Terrorism in Mozambique*, Centre of Southern African Studies, University of York, 1991, p. 5.

Jas, kaip „vienintelius teisėtus Angolos liaudies atstovus“, pripažino naujoji Portugalijos respublika, 1975 m. sausio 15 d. pasirašydama Alvaro sutartį dėl nepriklausomybės. Kalendorius daug žadantis: rinkimai į Steigiamąjį susirinkimą po devynių mėnesių; nepriklausomybės paskelbimas 1975 m. lapkričio 11 d. Tačiau tada, kai 1975 m. nuo sausio iki birželio pradedamas skubinti 400 000 portugalų išvaymas, vyriausybės koalicijos (kur MPLA įsitraukė Informacijos, Teisingumo ir Finansų ministerijose) gyvybingumas netrukus pasirodė tik apgaulė. Padaugė kruvinų incidentų, o birželio 14-osios karo veiksmų nutraukimas Nakuru vietovėje tėra atokvėpis, abiem pusėm leidžiantis sukaupiti jėgas ir parengti savo šalininkų iš užsienio intervenciją.

Nuo 1974 m. spalio sovietiniai ginklai pastiprina MPLA milicijos potencialą, jai paramą taip pat teikia portugalų armijos, pergrupuotos į Ginkluotųjų pajėgų judėjimą (MFA), kairysis sparnas. Šie sektoriai, kuriems įtaką daro Portugalijos komunistų partija, gali pasikliauti „raudonojo admirolo“ Rosa Coutinho buvimu Luandoje nuo 1974 m. gegužės. 1975 m. kovo mėnesį Angoloje išsilaipina pirmieji kubiečių ir sovietų armijos padaliniai. Fidelis Castro teoriškai paaiškina *a posteriori* tokį sprendimą: „Afrika šiandieną yra imperializmo grandinės silpnoji grandis. Čia, o ne kur kitur, slypi puiki perspektyva pereiti iš beveik pirmąsias bendruomenės į socializmą be jokių skirtingų etapų, kuriuos turėjo išgyventi kai kurie kiti pasaulio regionai“⁴⁹. Kritus vyriausybei (rugpjūčio 8-11), *Vietnam Heroico* prisišvartuoja Luandoje: laive keli šimtai kareivių (daugiausia juodaodžių). Kai spalio 23 d. Pietų Afrikos Sąjunga stoja į kovą UNITĄ pusėje, nuo šiol *Pravda* jai priskiria „marionetinės jėgos, besilaikančios samdytais Kinijos ir CŽV kareiviais padedant Pietų Afrikos ir Rodezijos rasistams“, statusą, - jų jau 7000⁵⁰. Ką gi, kritika

⁴⁹ *Entrevue à Afrique Asie*, Nr. 35, 1977 m. gegužės 16 d. Žr. Pierre Beaudet (vad.), *Angola, bilan d'un socialisme de guerre*, Paris, L'Harmattan, 1992.

⁵⁰ *Pravda*, 1975 m. lapkričio 5 d. Žr. kn. Branko Lazitch, Pierre Rigoulot, *Angola 1974-1988. Une échec du communisme en Afrique*. Priedas *Est et Ouest*, Nr. 54, 1988 m. gegužė.

beveik atitinka tikrovę. Sukirpta pagal maoistinį šabloną, UNITA vadovybė iš tikrųjų atrodo sudariusi sutartį su velniu. Dabar UNITA remiančios jėgos yra labai skirtingos, neturinčios tarpusavyje nieko bendra. UNITA pasirodo „verta“ lenininio-stalininio realizmo, kurio principus ji prisitaiko sau: manevravimas, neturintis nieko tokio, kas galėtų išmušti iš vėžių 1939 metų vokiečių-sovietų pakto liaupsintojus, turėjo suartinti du skirtingų pažiūrų lyderius - Savimbi ir Pieck Botha. Bet kol kas MPLA režimo išlikimui lemiamas yra sovietų-kubiečių materialinis techninis oro ir jūrų laivyno aprūpinimas. 1975 m. lapkričio 11 d. MPLA ir UNITA, kiekviena prisiskirdama sau nuopelnus, paskelbia šalies nepriklausomybę⁵¹, kai jau žemėlapyje ryškėja nauji buvusio portugalų perliuko - *Ultramaro* - kontūrai: MPLA įsivirtina uostuose, naftos ir deimantų gavyboje, - tai maždaug pakrantės ruožas; jos konkurentai (tarp kurių netrukus pirmaus UNITA) remiasi Šiaure ir ypač centriniais plokščiakalniais.

Dabar, žiūrint Vakarų, beje, kaip ir Pietų Afrikos komunistų, akimis, aktyvius konflikto veikėjus nustatyti darosi lengviau. Mozambiko vadovas Samora Machelis negailestingą kovos pobūdį įžiūri tokioje jėgų konfigūracijoje: „Angoloje yra dvi tarpusavyje kovojančios pusės: viena pusė - imperializmas ir jo sąjungininkai bei marionetės; kita pusė - progresyviosios jėgos, kurios palaiko MPLA'ą. Ir nieko daugiau“⁵². Neginčijamas judėjimo lyderis Agostinho Neto yra juodaodis, buvęs *assimilado*, kilęs iš protestantų pastorių šeimos ir jau nuo septintojo dešimtmečio portugalų komunistų partijos „organizuojamas“ išbandytam prosovietizmui. 1956 m. įkurta MPLA daugumą savo vadovaujančių kadrų (tokių kaip J. Mateus Paulo ar A. Domingos van Dunemas) modeliavo pagal tuomet įsigaliojusią marksizmo-leninizmo liejimo formą. Be mokslinio socializmo studijų, kai kurie iš jų (J. Njamba Yemina) gavo atitinkamą karinį paren-

⁵¹ Pavadinimu „Angolos Liaudies Respublika“ ją pripažįsta 1976 m. vasarį vienintelė Portugalija; UNITA ir FNLA dar prideda būdavardį „demokratinė“.

⁵² B. Lazitch, P. Rigoulot, *op. cit.*, p. 33.

girną Sovietų Sąjungoje arba Kubos partizanų (*guérilla*) mokyklose. Vos paėmus valdžią (1977 m. gruodžio 4-10 d.), Luandos kongresas priėmė nutarimą dėl būtinumo pereiti iš frontinio tipo judėjimo į avangardinę struktūrą, nukopijuotą nuo bolševikinio modelio ir tarptautiniame komunistiniame judėjime gebančią pritaikyti sau „partinio brolio“ rangą. Iš tikrųjų, naująją „MPLA - darbo partiją“ kaip „vienintelę, sugebančią teisingai išreikšti darbo liaudies interesus“, tuojau pat pripažino kongrese dalyvavęs Raulis Castro.

Valstybės kaip „įrankio, sugebančio įgyvendinti vienintelės partijos nubrėžtą kursą“, koncepcija naujai partijai diktavo padidėjusį budrumą sekant konkurentų partijas, kurios stengiasi užmaskuoti savo kontrrevoliucinę prigimtį slėpdamosi už kairiųjų lozungų ir tvirto demokratinio centralizmo. Taigi nieko nuostabaus, kad pietinėje šalies dalyje pradeda staigiai reikštis nukrypimų nepakenčianti politika, kuri iki šiolei paprastai buvo būdinga Šiaurės pusruliui. Dar prieš oficialiai pripažįstant Angolos bolševizmą, Neto jau turėjo didelę patirtį šioje srityje. Kai 1975 m. vasarį jis sumažino (padedant portugalų armijai) „Rytų sukilimo“ frakciją, kuriai vadovavo Ovimbundu atstovas Danielis Chipenda, šis epizodas leido pastarajam sistemingai pranešėti apie nusikaltimus, likvidavimus, kuriuos nuo 1967 m. patirdavo MPLA disidentai. Todėl darosi labiau suprantamas oficialus pranešimas, kurį judėjimas išspausdino 1974 m. vasarį, apie tai, kaip judėjimas „ižvelgęs ir neutralizavęs“ vidaus kontrrevoliucinį sąmokslą, „kurio tikslas buvo fiziškai sunaikinti prezidentą ir daugelį jo aplinkos žmonių“⁵³.

Vidaus administracijos ministras Nito Alvėsas, Neto priešininikas, buvo Luandoje, kai 1974 m. balandžio 25 d. įvykiai nuskambėjo kaip gedulo varpai kolonijinei priespaudai. Alvesui pavyksta išsikovoti didelį juodaodžių miesto gyventojų palankumą: baltieji galėjo gauti Angolos pilietybę, bet su sąlyga, kad jie savo elgesiu įrodys esą tvirtai nusistatę prieš kolonializmą. Jis pasirėmė rajoninių komi-

⁵³ *Libération-Afrique*, Nr. 9, 1974 m. kovas.

tetų tinklu, *Poder popular* vardu ir tam nesivaržė imtis pačių stalinieškesnių metodų, kuriais, beje, nenustebino savo aukų, dažniausiai iš maoistinių komunistų tarpo⁵⁴. Tikras dėl jam duotų, be abejo, sovietų, kubiečių ir portugalų komunistų garantijų, jis 1977 m. gegužės 27 d. pamėgino panaudoti jėgą, tuo siekdamas sutrukdyti pradėtus valymus, taikomus prieš jo šalininkus. Kai operacijos žlugimas buvo jau akivaizdus (konkrečiai dėl Nito Alvėso užsieninių patarėjų delsimo politikos), Neto pasakė kalbą per radiją: „Aš manau, kad mūsų tauta supras tas priežastis, dėl kurių mes gana griežtai pasielgsime su šių įvykių kaltininkais“. Frakcijos nariai, kaltinami „rasizmu, tribalizmu (gentine nesantaika. - *Vert. past.*) ir regionalizmu“, patyrė radikalų valymą. Kai sostinėje imamasi iš pagrindų atnaujinti Centro komitetą bei valdžios aparatą⁵⁵ ir vyksta kruvini susirėmimai, represijos nusidriekia provincijų sostinių link: Ngunzoje (Pietų Kuanza) rugpjūčio 6 d. per vieną naktį buvo nužudyti 204 nukrypėliai⁵⁶; po 1991 m. išlikusių gyvų MPLA narių liudijimu, šioje valymo operacijoje buvo likviduota keletas tūkstančių MPLA narių (lygindami šiuos skaičius, susiduriame su statistikos patikimumo problema). FAPLA (ginkluotųjų pajėgų) politiniai komisarai irgi užkliuvo Sapiliniui, Centro komiteto nariui, kuris asmeniškai vadovavo FAPLA politinių komisarų likvidavimui Luenoje (Moksike)⁵⁷.

Santykinis Nito Alvėso populiarumas išaugo tada, kai laikraščio *Diario de Luanda* skiltyse ir radijo programose „Kudibanguela“ bei „Povo em armas“ buvo paskelbta apie gyvenimo sąlygų pablogėjimą. Šaltiniai nurodė, kad kai kuriuose rajonuose žiauriai stokojama maisto produktų (nitininkai vartojo terminą „badas“). Sakoma apie aktyvaus amžiaus miesto darbininkų visišką bejėgiškumą: iš-

⁵⁴ Žr. informuoto trockininko požiūrį: Claude Gabriel, *Angola, le tournant africain*, Paris, La Brèche, 1978.

⁵⁵ Iš 30-ies narių 5 buvo sušaudyti (Nito Alvėso pavyzdžiu), 3 dingo neaiškiomis aplinkybėmis, 2 buvo pašalinti. Plg. Lazitch, Rigoulot, op. cit., p. 21.

⁵⁶ Pagal portugalų trockininkų žurnalą *Aççao Comunista*, cit. C. Gabriel, op. cit., p. 329

⁵⁷ *Ibid.*

ėjus 1975 m. lapkričio įstatymui ir 1976 m. kovo dekretui dėl drausmės gamybos aparate, į tarpprofsajunginį (t. y. antipartinį) streiką žiūrima kaip į nusikaltimą remiantis šūkiu „gaminti ir priešintis“. Taigi, nepaisant biurokratinės struktūros, atsiranda prieštaravimo formos, kurios nebesitenkina ritualiniu skelbimu, kad baltaodžių masinis bėgimas iš šalies ir karas sukėlė netvarką. Septintajame dešimtmetyje klestėjusi Angolos ekonomika iš tikrųjų nuo 1975 m. tiesiog smuko, ir valstybinei sistemos kontrolei vis sunkiau ir sunkiau sekėsi maskuoti stiprėjantį dolerio viešpatavimą: kontroliuojamas valstybės monopolis ir sugebėjimas įsigyti valiutos, už kurią mokama 50 kartų daugiau nei jos oficialus kursas, abudu drauge padėjo atsirasti nomenklatūrai, kuri buvo visiškai abejinga „darbo liaudžiai“. Niekas nepajėgs įvertinti, kokia iš tikrųjų buvo mitybos padėtis visoje daug burnų turinčioje teritorijoje maždaug per dešimtį metų. Kai vyriausybei pavyksta atskirti miesto rinką - palaikomą iš kasmetinių pajamų už naftą - nuo vietinių gamintojų, valstybė nekreipia dėmesio į karo nuniokotus ir abiejų stovyklų skriaudžiamus kaimus, nelygu kiek iš jų reikėdavo paimti karo tarnybai. Pats „bado“ terminas, oficialių sluoksnių kuo skrupulingiausiai slepiamas iki šiolei, 1985 m. suskamba grėsmingai, įspėdamas FAO (Tarptautinį fondą žemės ūkiui remti. - *Vert. past.*). Tik tada, kai sovietinė *perestroika* pradės didžiosios savikritikos laikus, Angolos vyriausybė pripažins visą padėties sunkumą, kurį apibendrino *Unicef* (JT Vaikų fondas. - *Vert. past.*) organizacijos 1987 m. formuluotė, kad 1986 m. nuo bado mirė keliasdešimt tūkstančių vaikų.

Santvarka, turinti Kabindos naftos⁵⁸ anklavą, bet stokojanti administracinių, karinių ir kovotojų resursų, tik mažą dalį išteklių te galėjo skirti saviems kolektyvizacijos ir kaimų kėlimo į gyvenvie-

⁵⁸ Kabindą, 1956 m. Portugalijos prijungtą prie Angolos, nuo likusios krašto dalies skiria Kongo žiotys (priklausančios Zairui). Jos gyventojams (bakongiečiams), atsiveikinti su nepriklausomybės idėja ir noru savarankiškai naudotis gaunamais už nuomojamą naftos gavybai žemę padėjo nuo 1975 m. 10 000 FAPLA vyrų ir 2000 kubiečių.

tes projektams. Tokie, kokie buvo, jie atrodė grėsmingi svarbiems valstietijos sektoriams. Ypač fiskalinės punkcijos, valstybės investicijų nepakankamumas, prekybos suvaržymai ir miestų prekių realizavimo rinkų sunaikinimas vertė nutraukti paramą kaimui. Viena-me oficialiame raporte⁵⁹, praėjus trylikai metų nuo nepriklausomybės paskelbimo, Angolos valstybė paskelbė agronomo René Dumont'o įspėjimą, suprantama kalba aiškinantį skaitytojams apie „nelygius mainus“, kurie pavagia iš valstiečių jų „pridėtinės vertes“. Ši situacija greitai virto priešišku pajūrio pasauliui, kuriame vyravo kreolų arba metisų *assimilados* (jų daug buvo MPLA vadovybėje) kultūra. Todėl, dar pridėjus neapykantą svetimašaliui kubiečiui, rusui, rytų vokiečiui ar šiaurės korėjiečiui⁶⁰, Jono Savimbi'o UNITA galėjo tikėtis kaimiečių paramos, kuri išsiplėtė gerokai už Ovimbundu žemių, jų etninio pagrindo, ribų, - net ir tada, kai jo žmonės nesivaržydami pelnydavosi iš kaimo gyventojų. Tokiomis aplinkybėmis būtų tiksliau kalbėti ne apie stalininio pobūdžio karą, kurį MPLA kariavo su valstietija, o apie „valstietiškąjį karą“; ši sąvoka („valstietiškas karas“) sustato veikėjus į poziciją, labiau atitinkančią vietoje išsidėsčiusių jėgų santykį. Palaikomi Reagano administracijos, bet persisunkę maoistine kultūra, UNITA vadovai, beje, kuo puikiausiai pasinaudoja miesto ir kaimo supriešinimo retorika, kalbėdami „afrikiečių liaudies“ vardu prieš MPLA „kreoliškąją diduomenę“⁶¹. Vis dėlto sunku pasakyti, koku mastu prieš sukrėtimus Rytuose valstiečiai prisijungė prie Savimbi'o. Po 1988 m. gruodžio 11 d. Niujorko sutarčių atsitraukė Pietų Afrika ir Kuba, ir MPLA persivertimas sukėlė lauktą efektą. 1990 m. liepą jo vadovybės

⁵⁹ *Sintese do plano de recuperação economica a nivel gloval para o bieno 1989-90, República popular de Angola*, 1988. Žr. P. Baudet, *op. cit.*, p. 64.

⁶⁰ Kaip pažymi Jean-François Revelis įžangoje B. Lazitch ir P. Rigoulot tekstui (*op. cit.*), „Sovietai-kubiečiai čia yra tam, kad primestų Angolai komunistinę sistemą, kai nekyla klausimas, ir tai būtų nesuvokiama, kad Pietų Afrika eksportuotų į Angolą apartheido politiką“.

⁶¹ Christine Messiant, *Angola, les voies de l'ethnisation et de la décomposition*, Lusoto-pie 1-2, 1994.

priimta rinkos ekonomika bei politinis pliuralizmas 1992 m. balsavimu lėmė UNITA pralaimėjimą.

Nenuginčijamas UNITA išsivystymas per pirmuosius penkiolika nepriklausomybės metų iš esmės parodė, kad žmonės nenorėjo pripažinti valstybės - MPLA. Tą jų reakciją lėmė penkiolika metų nesiliovęs traumavimas, kai buvo sunaikinti ekonominiai mainai, priverstinai imama į armiją ir masiškai perkeldinėjami gyventojai; visa tai labiau nei juridinių garantijų nebuvimas privedė prie oponentų masinių represijų. Beje, pereinamuoju į parlamentinį daugipartiškumą laikotarpiu nelabai buvo ieškoma atsakingų už žmogaus teisių pažeidimus, o politinės policijos nariai - dažnai, kaip ir SSRS, kilę iš etninių mažumų, atsidūrę valdžioje niekada nebuvo patraukti atsakomybėn už savo ankstesnę veiklą. Išskyrus mažas grupeles, kuriose būrėsi nukentėjusieji nuo valymų, nė vienai iš dviejų didžiųjų partijų nepasirodė tikslinga pareikalauti, kad būtų išaiškintas dešimtimis tūkstančių skaičiuojamų aukų likimas, kuris - laikysimės *Amnesty International* raportų stiliaus glaustumo - „neatitiko tarptautiniu mastu pripažinto teisingumo normų“.

Mozambikas

1974 m. rugsėjo 25 d., vos tik Lisabonoje įsigali parlamentinis daugiapartiškumas, portugalų kariškiai patiki Mozambiko likimą vieninteliam *Frente de Libertação do Moçambique (Frelimo)*. Frontas, pradėjęs veikti 1962 m. liepą⁶², remdamasis antropologijos daktaro Eduardo Chivambo Mondlane autoritetu sugebėjo pelnyti tarptautinės bendrijos simpatijas ir gauti tiek iš Kinijos, tiek iš SSRS karinę pagalbą. Skirtingai nuo Angolos, Frontui pavyko portugalų pavyko

⁶² *Frelimo*, trumpai tariant, yra nacionalistinių organizacijų, sudarytų iš emigravusių į Tanganiką, Rodeziją ir Njasalendą mozambikiečių, susijungimo produktas. Žr. Luis de Brito, *Une relecture nécessaire: la genèse du parti-État Frelimo, Politique africaine*, Nr. 29, 1988 m. kovas.

„gvazdikų revoliucijos“ (1974 m. balandžio 24 d.) išvakarėse atsilaukti prieš kolonijinę kariuomenę, kurią, beje, daugiausia sudarė afrikiečiai⁶³. Savo gretose sujungęs reikšmingą valstybės intelektualų elitą, Frontas atspindėjo jų ideologinius skirtumus. Tačiau 1974 m. išryškėjusi jo vadovybės marksistinė-lenininė orientacija nebegalėjo ilgiau būti slepiama. Po II-ojo suvažiavimo (1968) antiimperialistinės kovos sureikšminimas, kurį jai suteikė Samora Machelis pagal kiniškąją „išlaisvintųjų zonų“ logiką, kasdien vis labiau atitiko paties Mondlane suformuluotą prieš mirtį (1969) išvadą: „Šiandieną aš manau, kad *Frelimo* kaip niekad yra socialistinis, revoliucinis ir progresyvus ir kad mūsų linija vis labiau orientuojama į marksistinį-lenininį socializmą“. O iškėlęs evoliucijos motyvų klausimą, jis paaikšino: „Kadangi tokios Mozambiko gyvenimo sąlygos, priešas mums nepalieka pasirinkimo“.

Nepriklausomybės išvakarėse priešas, rodės, turėjo duoti keletą atokvėpio valandėlių naujiesiems šeimininkams. Šie, kurių didumą sudarė miestiečiai *assimilado*, baltaodžiai, metisai ar indėnai, su entuziazmu puolė kurti naują naciją. Agrariniame krašte naciją jie įsivaizdavo kaip partijos-valstybės kontrolę, kurią gali užtikrinti tikrai nuosekli „sukėlimo į gyvenvietes“ politika, gebanti išsiplėsti ir iki tokio brangaus poetui Sergio Vieira'i⁶⁴ naujojo žmogaus, *homem novo*, formavimo. Ši politika, jau aštuntojo dešimtmečio pradžioje „išlaisvintose zonose“ patyrusi įvairių atvejų, dabar buvo sisteminama visoje teritorijoje. Kaimiečiams - o jie sudaro 80% visų gyventojų - buvo pasiūlyta išsikelti iš tradicinių vienkiemių į gyvenvietes. Kupini nepriklausomybės entuziazmo, apsisėję kolektyvinius laukus (kuriuos netrukus - ateinančiais metais - apleis), neretai dalyvaudami kolektyvinėse namų, kuriuose ne visada norėjo apsigyventi, staty-

⁶³ Apie Mozambiko nacionalizmo silpnumą žr. Claude Cahen, *Sur quelques mythes et quelques réalités de la colonisation et de la décolonisation portugaises*. Pranešimas Lygina mosios dekolonizacijos kolokviume, Aix-en-Provence, 1993 m. rugsėjo 30 - spalio 3 d

⁶⁴ Christian Geffray, *La Cause des armes au Mozambique Anthropologie d'une guerre civile*, Paris, Karthala, 1990, p. 27.

bose, gyventojai palankiai atsiliepė į administracijos kvietimą. Tačiau formaliai šalis atsidūrė hierarchinės administracijos valdžioje, o šią teoriškai kontroliavo kuopelės vienos partijos, kuri 1977 m. atvirai reikalavo sekti bolševikais ir kvietė tęsti žemių kolektyvizaciją bei stiprinti ryšius su tarptautiniu komunistiniu judėjimu. Buvo pasirašytos įvairios sutartys su Rytai, o ginklų ir instruktorių tiekimas, regis, dar labiau leido padidinti Mozambiko paramą Rodezijos nacionalistams *Zimbabwe African National Union* (ŽANU).

Kai Mozambikas vienijosi prieš blokadą, kuri, rodės, jį pasmaugs, baltoji Iano Smitho Rodezija nusprendė represijomis įnešti savo indėlį į kaimuose vis labiau ryškėjantį pasipriešinimo judėjimą. Alfonso Dhlakama'os vadovaujamą *Resistencia Nacional Moçambicana* (*Renamo*), Mozambiko nacionalinio išsivadavimo judėjimą, iki Zimbabvės nepriklausomybės laikotarpio, kai materialinį-techninį aprūpinimą gaudavo iš Pietų Afrikos (1980), dabar artimai šefavo Rodezijos specialiosios tarnybos. Dideliam gausių apžvalgininkų nusistebėjimui, prisijungimas prie kaimo gyventojų išsivaduojamojo judėjimo vis didėjo, nepaisant barbariškų metodų *Renamo*, kurio veiksmai gąsdino net jo globėjus rodeziečius. Ne mažiau kandūs buvo ir išsigelbėjusieji iš „perauklėjimo stovyklų“, kurių skaičius augo nuo 1975 m.⁶⁵ ir kurias kontroliavo *Serviço Nacional de Segurança Popular* (SNASP, Liaudies saugumo nacionalinės tarnybos), jei gyventojai neprisijungdavo, kiekvienos iš abiejų partijų gyvybinis tikslas tapdavo gyventojų kontrolė, o abiejų stovyklų žiaurų elgesį su civiliais ir žvėriškas represijas, *Human Rights Watch* stebėjimais⁶⁶, patvirtina ir nedažnai pasitaikantis padėties tyrimas vietoje. *Renamo* vykdoma prievarta, dar atviresnė nei valstybinio *Frelimo*, neapsiribojo „didelėmis kampanijomis“, kurias nuo šiol *Renamo* palieka savieigai ir ku-

⁶⁵ Viena iš svarbiausių - Milange, prie Malavi pasienio, kur buvo laikoma 10 000 Jehovos liudytojų.

⁶⁶ *Conspicuous Destruction. War, Famine and the Reform Process in Mozambique*, *Human Rights Watch*, New York, 1992.

rios prieina net iki jų pačių darbdavių išdavimo. Nepaisant viso šito, pats faktas, kad gyventojai palaikė *Renamo*, rodo jų neapykantą valstybei; tos neapykantos mastą rodo *Frelimo* žiaurumai kovoje su tribalizmu, kova prieš religines apeigas, vadinamas „obskurantizmu“, prieš ištikimybę kilmei ir genčių vadų taryboms, prieš visa tai, ką po nepriklausomybės, pavadinęs „feodalizmu“, visiškai atmete režimas⁶⁷.

SNASP prerogatyvos buvo labai paplitusios jau iki tol, kol *Renamo* keliamą grėsmę pastebėjo Maputu valdžios pareigūnai. Įkurtas 1975 m. spalį, Liaudies saugumas iš tikrųjų buvo pasiryžęs kaipmat suimti ir įkalinti kiekvieną, įtariamą „pasikėsiniu į valstybės saugumą“; beje, ši sąvoka apėmė ir ekonominius nusikaltimus. SNASP buvo sukurtas tam, kad perduotų šiuos asmenis teismui, ir prisiimdavo atsakomybę už tardymą. Jis taip pat galėjo juos išsiųsti į „perauklėjimo stovyklą“. *Habeas corpus* (asmens neliečiamybės įstatymas. - *Vert. past.*), pagal Baudžiamojo procedūrinio kodekso 115-ąjį straipsnį nebetaikomas kaliniams, buvo likęs tik prisiminimas (manoma, kad jis buvo taikomas Salazaro laikais...). Pirmosios 1977 m. Pasipriešinimo judėjimo atakos nusitaikė į Sakuzės perauklėjimo stovyklą. Puolimas dėl teisėtumo, *ofensivas pela legalidade*, kuriam vadovavo Samora Machelis iš SNASP, neatėmė jo prerogatyvų. Jos siekė suderinti faktą su teise; tam buvo skirtas 1979 m. vasarį priimtas įstatymas 2/79 dėl nusikaltimų prieš liaudies ir liaudies valstybės saugumą; juo buvo sugrąžinta mirties bausmė, kuri buvo panaikinta Portugalijoje ir visose jos kolonijose nuo 1867 m. Beje, griežčiausia bausmė formaliai ne visada buvo leidžiama, bet visados skiriama tada, kai būdavo norima likviduoti *Frelimo* disidentus. Toks buvo Lazzaro Nkavandame, Joana Simaião ir Uria Simango likimas. Jie buvo likviduoti kalėjime 1983 m., ir jų likimas buvo laikomas paslapyje toi, kol partija galutinai nutraukė ryšius su marksiz-

⁶⁷ Michel Cahen, *Check on Socialism in Mozambique. What Check? What Socialisme* *Review of African Political Economy*, Nr. 57, 1993, p. 57.

mu-leninizmu⁶⁸. Tie patys 1983 metai buvo įsidėmėtini juridiniu aspektu ir tuo, kad Maputu buvo uždarytas Eduardo Mondlane teisės fakultetas; sprendžiant iš vyriausybės į jį dėtų vilčių buvo aišku, kad iš tikrųjų ši įstaiga mokė ginti ne liaudies, o tik išnaudotojų interesus⁶⁹. Apskritai inteligentija labai greit pasiduodavo tyliam, net vergiškam nusivylimui „maitintoja“ *Associação dos escritores moçambicanos*, privačioje aplinkoje įsileisdavo į ikonoklastinius (nepripažįstančius nieko, kas sietina su praeitimi, tradicija. - *Vert. past.*) palyginimus, gretindami KGB, ČŽV ir SNASP⁷⁰. Ir tik retos išimties tarp inteligentijos buvo tokie kaip poetas Jorge Viegas, už savo disidentinę veiklą užmokėjęs psichiatriine ligonine, o vėliau tremtimi.

Tuometinį politinį griežtumą atsvėrė atvira ekonominė politika pagal jau išbandytą pirmųjų sovietinės Rusijos žingsnių logiką. Be abejonės, pačiai Rusijai tos atviros ekonominės politikos niekada nereikėjo, nebent užsieniui mulkinti. Vakarų investicijos ir toliau liko pageidaujamos, kaip ir dera „socialistinės orientacijos“ šaliai, kuriai SSRS uždraudė įstoti į *Comecon*⁷¹ (Ekonominę savitarpio pagalbos tarybą. - *Vert. past.*). IV-asis suvažiavimas (1983), stabdydamas pražūtingą kolektyvizacijos politiką, atkreipė dėmesį į kaimo gyventojus. Vienoje iš savo taip mėgstamų viešų kalbų Samora Machelis tiesiai pareiškė: „Mes užmirštame tą faktą, kad mūsų šalį daugiausia sudaro valstiečiai. Mes primygtinai pabrėžiame norą kalbėti apie darbininkų klasę, o gyventojų daugumą nukeliame į antrąjį planą“⁷². Kiekviena vyriausybės milicijos padegta šiaudinė trobelė - vykdamas susirūpinusių sukeldinimu į gyvenvietes hierarchų įsa-

⁶⁸ *Frelimo* V-asis suvažiavimas, 1989 m. liepa.

⁶⁹ *Mozambique, indépendance et droits de l'homme*, Amnesty International, 1990, p. 24.

⁷⁰ Michel Laban, *Écrivains et pouvoir politique au Mozambique après l'indépendance*, Lusotopie, 1995.

⁷¹ Žr. Michel Cahen, *Mozambique, la révolution implosée*, Paris, L'Harmattan, 1987, p. 152-154.

⁷² Prezidento Samora Machelio kalba, pasakyta Liaudies Asamblėjos sesijoje, vykusioje 1985 m. gruodį. Žr. M. Cahen, *Mozambique, la révolution implosée*, op. cit., p. 163.

kymą (teorinį) - savaime stiprindavo *Renamo* pozicijas. Negana to, žemės ūkio kultūrų sistemos suardymas, atsisakymas auginti pagrindines maistines kultūras bei prekybos dezorganizavimas pasunkino mitybos padėtį šalyje.

Neatrodė, kad tiek valdžios pareigūnai, tiek *Renamo* badu sistemingai būtų naudojęsi kaip ginklu. Tačiau pagalbos maistu kontrolė *Frelimo'ui* buvo pagrindinis koziris imantis gyventojų perskirstymo, kuriuo nepasidalijo abi stovyklos. Neproduktyvi žemdirbių, atitrauktų nuo savo žemių, koncentracija savaime ir lėmė maisto produktų stygių. *Human Rights Watch* duomenimis, maisto stoka 1975-1985 m. atnešė daugiau mirčių negu ginkluotas smurtas⁷³. *Unicef* atlikti skaičiavimai patvirtina 600 000 bado aukų skaičių apžvelgiamuoju dešimtmečiu ir jį palygina su Etiopijos atveju. Daugelis gyventojų išliko gyvi tik teikiamos tarptautinės pagalbos dėka. 1987 m. sausį JAV ambasadorius Maputu atsiuntė Valstybės departamentui raportą, kuriame prašo Vašingtoną ir atitinkamas tarptautines organizacijas neatidėliotinos pagalbos trims su puse milijono mozambikiečių⁷⁴. Vis dėlto pačios nuošaliausios zonos, ištiktos klimato staigmenų, virto brutaliomis bado aukomis, pvz., Membos rajonas, kuriame, humanitarinių organizacijų nuomone, 1989 m. pavasarį⁷⁵ bado mirė 8000 žmonių. Užsienio aprūpinamame sektoriuje savo teises greitai atgavo ekonominė rinka. Tai bent jau lieka viena iš pamokų Europos Bendrijos 1991 m. raporte⁷⁶, iš kurio paaiškėja, kad tik 25% maisto pagalbos buvo parduota nustatyta kaina, o 75% atsidūrė po-

⁷³ *Conspicuous Destruction*, op. cit., p. 4. *Unicef* mini 600 000 apžvelgiamojo dešimtmečio bado aukų ir mano, kad šį skaičių galima palyginti su Etiopijos, tiesa, tik vieno periodo, nuo 1984 iki 1985 m., aukų skaičiumi.

⁷⁴ Jean-François Revel, *Au Mozambique aussi, le marxisme-léninisme engendre la famine*, *Est and Ouest*, Nr. 40, 1987 m. kovas.

⁷⁵ C. Geffray, *La Cause des armes*, op. cit., p. 209.

⁷⁶ H. Gebaver, *The Subsidized Food Distributions System in Mozambique and its Socio-Economic Impact*, Technical Assistance, EC Food Security Department, Maputo, 1991. Žr. *Conspicuous Destruction*, op. cit., p. 120.

litinio-administracinio aparato rankose, kuris, pirmiausia apsitarnavęs save, likutį perdavė to paties stokojančiai kitai rinkai. Taigi *naujasis žmogus*, kurį siekė išugdyti Samora Machelis ir jo bendražygiai, iš tiesų buvo „kiaurai patologinis produktas to kompromiso, kurį išgyvena kiekvienas individualiai kaip nešlovę, melą, šizofrenišką bėprotybę. Jis nori gyventi, bet dėl to priverstas gyventi dvilypį gyvenimą, paslėptą tikrąjį ir viešą melagingą gyvenimą, dangstytis antruoju, kad apsaugotų pirmąjį, be paliovos meluoti tam, kad kažkur gilumoje išsaugotų tiesos dalelę“⁷⁷.

Staigus partijų-valstybių žlugimas Rytuose suteikė gerų poslinkių, imta skirti daugiau dėmesio savo silpnosioms vietoms ir pabrėžti pilietinių visuomenių patvarumą. Netgi jei apžvelgiamu penkiolikos metų tarpsniu afrikietiškojo komunizmo kaip „modernios politikos įteisėjimo“⁷⁸ apibūdinimas galėjo turėti skausmingų pasekmių kokiam nors vietos universiteto dėstytojui, toks suvokimas ne mažiau paaiškina jo esmę. Neilga afrikietiškoji patirtis bei vyraujantis suvokimas, kad Afrika tautologiškai yra pasmerkta smurtui jau vien dėl savojo afrikietiškumo, galėtų užtušuoti - nepaisant mūsų ankstesnio atsargumo - mūsų temos kontūrus. Kad atsilaukytume pagundai ir nenukryptume nuo temos, be abejo, naudinga sugriauti tą perspektyvą. Jeigu teisybė, kad marksizmui-leninizmui klusniose valstybėse pasireiškusio smurto specifika sunkiai atsekama žemyne, kuriam būdinga vienintelė partija, tai argi bado ir civilių žudynių priežastis yra tas faktas, kaip pažymėjo A. Mbembe, kad daugelis „Vakarų valstybių kolonizuotų ir atvestų į nepriklausomybę Afrikos kraštų galiausiai tapo sovietinio tipo režimais, kurie jiems pasitarnavo modeliu“, nes demokratinio pastangos negalėjo „pakeisti perdėm lenininės Afrikos valstybių prigimties“?

⁷⁷ Alain Besançon, *La normalité du communisme selon Zinoviev, Pouvoirs*, Nr. 21, 1982.

⁷⁸ Jean Leca, žr. M. Cahen, *Mozambique, la révolution imposée, op. cit.*, p. 161.

3.

Komunizmas Afganistane

Afganistano¹ plotas - 640 000 km², apimantis šiek tiek didesnę nei Prancūzijos teritoriją, įsikūrusią keturių valstybių pasienyje: Sovietų Sąjungos - šiaurėje, Irano - vakaruose, Pakistano - rytuose bei pietuose ir maždaug keletas dešimčių kilometrų - palei Rytų Kiniją. Daugiau nei trečdalį jo ploto užima aukšti kalnai, kai kurie jų siekia 7000 m aukštį. 1979 m. afganų gyventojų, susiskirsčiusių į įvairias etnines grupes, buvo 15 milijonų. Vyraujanti 6 milijonų žmonių etninė grupė, iš esmės įsitvirtinusi šalies pietuose, - puštūnai, daugiausia sunitai, kalbantys sava - puštūnų kalba. Tadžikai, daugiausia persofonai sunitai, tarpusavyje šneka dari kalba ir sudaro per 4 milijonus gyventojų, susispietusių šalies rytuose. Uzbekai, irgi

¹ Afganistano istorijos klausimu remiamasi: Michael Barry, *La Résistance afghane du Grand Moghol à l'invasion soviétique*, Paris, Flammarion, kolekcija „Champs“, 1989 (pirmasis šios knygos variantas pasirodė 1984 m. pavadinimu *Le Royaume de l'insolence*, Paris, Flammarion). Olivier Roy, *L'Afghanistan, Islam et modernité politique*, Paris, Le Seuil, kolekcija „Esprit“, 1985. Assem Akram, *Histoire de la guerre d'Afghanistan*, Paris, Balland, kolekcija „Le Nadir“, 1996. Pierre et Michèle Centlivres (leid.), *Afghanistan, la colonisation impossible*, Paris, Le Cerf, 1984. Jacques Lévesque, *L'URSS en Afghanistan*, Bruxelles, Complexe, kolekcija „La Mémoire du siècle“, 1990. Éric Bachelier, *L'Afghanistan en guerre, la fin du grand jeu soviétique*, Lyon, Presses universitaires de Lyon, 1992. André Brigot et Olivier Roy (leid.), *La Guerre d'Afghanistan, Intervention soviétique et résistance, Notes et études documentaires*, Nr. 4785, Paris, La Documentation française, 1985. Taip pat bus remiamasi žurnalu *Les Nouvelles d'Afghanistan*, kuriame nuo 1980 m. reguliariai skelbiama puiki informacija apie šalies vystymąsi. Kad būtų lengviau skaityti, tikriniai vardai rašomi prancūziška transkripcija. (Lietuviškajame vertime afganų vardus stengiamasi priartinti prie lietuviško tarimo. - Red. past.)

sunitai, kalbantys turkiškai, gyvena šalies šiaurėje ir sudaro pusantro milijono gyventojų. Dar yra maždaug pusantro milijono chazarų, tarp kurių vyrauja šiitai; jie gyvena šalies centre. Kitos etninės grupės, kaip turkmėnai, kirgizai, beludžiai, aimakai, kohistaniečiai ir nuristaniečiai - išsibarsčiusios po visą šalį ir sudaro 10% visų afganų gyventojų.

Pagrindinė nacionalinė jungtis yra islamas. Afganistaną sudaro 99% musulmonų, kurių 80% yra sunitai ir 20% šiitai. Dar yra sikhų ir indų mažumos bei maža žydų bendruomenė. Nuosaikis islamas diktuoja kasdienio gyvenimo Afganistane normas tiek miestuose, tiek ir kaimuose. Jis palieka tradicinės gentinės sistemos struktūras, kur genčių vadai vadovauja mažoms bendruomenėms. 1979 m. agrarinis Afganistanas turėjo vieną didelį miestą su daugiau kaip 500 000 gyventojų - Kabulą, savo sostinę, įsikūrusią šalies rytuose, ir mažesnės svarbos miestus: Heratą - vakaruose, Kandaharą - pietuose, Mazar e Šarifą ir Kunduzą. Nė viename iš šių miestų nebuvo daugiau kaip 100 000 gyventojų. Kitas bendras visiems afganams kapitalas - sena pasipriešinimo tiems, kurie kėsinaisi juos užgrobti, tradicija. Jie atsilaikė prieš mongolų, vėliau rusų invazijas. Nuo XIX amžiaus vidurio iki 1919 m. Afganistanas buvo anglų globoje. Tuo metu, kai Anglija ir Rusija, vėliau Sovietų Sąjunga susipriešino dėl Centrinės Azijos tautų, afganų monarchija visą laiką siekė įtvirtinti savo reliatyvią nepriklausomybę, nes ji dažnai būdavo tarpusavyje konkuruojančių valstybių objektu. 1963 m., paėmęs realią valdžią į savo rankas, karalius Zaheras paspartino šalies kultūrinį, ekonominį ir politinį modernizavimą. Nuo 1959 m. moterims leidžiama nenešioti šydo ir lankyti mokyklą, universitetai tapo mišrūs. Karaliui pasirinkus santvarkos demokratinią, Afganistanas atsidūrė kelyje į parlamentinę sistemą: 1965 m. pripažįstamos politinės partijos ir įvyksta laisvi rinkimai. 1978 m. balandžio 27 d. komunistinis valstybės perversmas ir po jo sekusi sovietinė intervencija sutrikdė šalies pusiausvyrą ir apvertė aukštyn kojomis bei paralyžiavo tradicinę infrastruktūrą.

Afganistanas ir SSRS nuo 1917 iki 1973 metų

Ryšiai tarp Sovietų Sąjungos ir Afganistano seni. 1919 m. balandį karalius Amanollah užmezga diplomatinius santykius su nauja Maskvos vyriausybe, ir tai leidžia Maskvai atidaryti penkis konsulatų. 1921 m. vasario 28 d. buvo pasirašytos taikos ir bendradarbiavimo sutartys ir sovietai padėjo tiesti telegrafo liniją. Jie karaliui išmokėdavo kasmetinę 500 000 dolerių subsidiją. Šis susitarimas rodė sovietų norą atsverti anglų įtaką šalyje², taip pat nešti revoliuciją į kolonijinės ar pusiau kolonijinės priespaudos šalis. Antai Rytų tautų kongrese, vykusiam 1920 m. rugsėjo 1-8 d. Baku, Kominterno vadovai priėjo nuomonę, kad antikolonijinis ir antiimperialistinis judėjimas galėtų patraukti savo pusėn „priespaudą kenčiančias“ tautas, ir ėmė skelbti „šventąjį karą“ *Jihad*, džihadą, kuris nuo tol pakeitė „klasių kovos“ terminą. Pasirodo, šiame kongrese dalyvavo trys afganai: Agazadė, atstovavęs afganų komunistams, Azimas - „nepartinis“ ir Rara Tadijevas, kuris vėliau taps nepartinių atstovu suvažiavime³. Kartu Kominterno IV-ojo suvažiavimo, prasidėjusio 1922 m. lapkričio 7 d., nutarimai skelbė „imperialistinių valstybių“ susilpnėjimą kuriantis ir organizuojantis „vieningiems antiimperialistiniams frontams“.

Tuo pat metu sovietinė armija, kuriai vadovavo generolas Michailas Vasiljevičius Frunzė (1888-1925), vienas iš Raudonosios armijos karvedžių, kuris, beje, padėjo slopinti anarchistinį ukrainiečio Nestoro Machno judėjimą, 1920 m. rugsėjį užėmė Bucharos chanatą, kuris vienu laiku yra buvęs Afganistano Karalystės dalimi, ir sustiprino išpuolius prieš valstiečius - *basmačius*, vadinamus „banditais“, niekados nepripažinusius rusų, vėliau bolševikų dominavimo

² Šia tema žr. Louis Fisher, *Les Soviets dans les affaires mondiales*, Paris, Gallimard, 1973, 766 p., ir ypač 13 ir 29 skyrius apie anglų ir rusų, vėliau rusų ir afganų rungtyniavimą Centrinėje Azijoje.

³ Nicolas Tandler, „*Desinformation*“ à propos de l'Afghanistan, *Est and Ouest*, Nr. 616, 1978 m. liepos 1-15 d., p. 19-20.

regione. Sovietų armija prieš juos panaudojo tuos pačius metodus, kuriuos ji jau buvo išbandžiusi prieš Rusijoje sukilusius valstiečius. Šis rajonas galutinai buvo aneksuotas 1924 m., nors mūšiai čia dar tebevyko, o milijonas basmačių pasitraukė į Afganistaną. Ir tik 1933 m. Raudonoji armija galutinai sutriuškino basmačius. Afganistano vadovaujančiose sferose jau pradėjo reikštis komunistų įtaka; daug afganų karininkų vyko į SSRS įgyti profesinio pasirengimo. Kartu „sovietiniai diplomatai“ varė savo veiklą: vienas jų karo atašė ir inžinieriai už tokią veiklą⁴ buvo išvaryti iš šalies. Yra taip pat duomenų apie GPU agentus Afganistane; toks buvo Georgijus Agabekovas, CK narys nuo 1920 m., dirbęs Užsienio skyriuje. Nelegaliu rezidentu jis tampa iš pradžių Kabule, vėliau Stambule, kur domisi Afganistano klausimu, kol 1930 m. nutraukia ryšius su GPU⁵.

1929 m. karalius Amanollah pradeda agrarinės reformos politiką. Greta ir antireliginę kampaniją. Nukopijuoti nuo reformatoriaus turko Kemalio Atatürko įstatymai paskatino⁶ valstiečių sukilimą, kuriam vadovavo Batcha-yé-Saqqao, „vandens nešėjo sūnus“, ir kuris nuvertė santvarką. Iš pradžių Kominternas laikė šį sukilimą antikapitalistiniu. Vėliau SSRS padėjo senosios santvarkos armijai, kuriai vadovavo grįžęs į Afganistaną afganų ambasadorius Maskvoje Gulam Nabi-Chanas. Sovietinė kariuomenė (geriausi Taškento pulkai, padedami rusų aviacijos) įsiskverbė į Afganistaną persirengę afganų uniformomis. 5000 vyriausybės kariuomenės afganų buvo nužudyti, o visi Raudonosios armijos kelyje sutikti kaimų gyventojai patyrė egzekucijas⁷. Karalius Amanollah ir Gulam Nabi-Chanas pa-

⁴ *Ibid.*, p. 20.

⁵ Georges Agabekov, *Guépéou, notes d'un tchékiste*, Berlin, Strelan, 248 p. Vertė ir pristatė Markas Lazarevičius knygoje *L'intervention soviétique en Afghanistan de 1929, Les Cahiers d'histoire sociale*, Nr. 1, 1993, p. 149-162.

⁶ Ludwig Adamec, *Le Fils du porteur d'eau, Les Nouvelles d'Afghanistan*, Nr. 48, 1990 m. liepa, p. 16-17.

⁷ Marc Lazarévitch, *art. cit.*, p. 158. Apie sukilimą žr. taip pat Olivier Roy, *L'Afghanistan, op. cit.*, p. 88-89.

bėgo į užsienį, ir sovietinė parama pasibaigė. Nader Šachas, skubomis grįžęs iš savo tremties Prancūzijoje, pradėjo vadovauti afganų armijai, gentys ir žymūs šalies veikėjai jį paskelbė karaliumi, o „vandens nešėjo sūnus“, iš pradžių pabėgęs, buvo areštuotas ir jam įvykdyta mirties bausmė. Nader Šachas siekė susitarimo su Anglija ir SSRS. Jis buvo pripažintas ir išklausomas Maskvoje mainais už pagalbos nutraukimą basmačių sukilėliams. Basmačių vadą Ebrahimą Begą afganų armija įstūmė į sovietinę teritoriją, ten jis buvo areštuotas ir jam įvykdyta mirties bausmė⁸. Nauja nepuolimo sutartis pasirašyta 1931 m. birželio 24 d. Vienas studentas nužudė Nader Šachą, ir jo sūnus Zaher Šachas 1933 m. tampa karaliumi.

Po 1945 m. šalis patiria keletą „modernizavimo“ bangų, kurios ypač juntamos sostinėje, įgyvendinus penkmečio ir septynmečio planus. Pasirašomos naujos partnerystės ir draugystės sutartys su SSRS, iš kurių pasirašytoji 1955-aisiais liaupsino nesikišimo politiką, o sovietiniai patarėjai siunčiami į Afganistaną padėti modernizuoti armiją.

Nuo 1953 iki 1963 m. šalį valdė ministras pirmininkas, karaliaus pusbrolis princas Mohammedas Daudas. Jis dalyvavo kuriant neprišjungusiųjų judėjimą. Laikui bėgant sovietinė įtaka ima vyrauti. Sovietų patarėjai užtvindo svarbiausius šalies gyvenimo sektorius ir armiją, ekonominės sutartys beveik ištisai būdavo suformuluojamos taip, kad būtų naudinga SSRS, net jei princas ir mėgino suartėti su JAV. 1963 m. Zaher Šachas, realiai perimdamas valstybės vairą į savo rankas, padėkoja Mohammedui Daudui. Nuo 1963 iki 1973 m. Zaher Šachas pabandė pakeisti santvarką į konstitucinę monarchiją. Legalizuojamos politinės partijos ir 1965 m. sausį įvyksta pirmieji laisvi rinkimai. Antri rinkimai surengti 1969 m. Dvejų rinkimų rezultatai pasitarnavo žymių vietinių veikėjų ir vyriausybei palankių grupių labui. Afganistanas darėsi vakarietiškesnis, modernesnis, nors dar ir nebuvo tikrai demokratiškas: „Karalystės santvarka toli gražu

⁸ Michael Barry, *op. cit.*, p. 241.

nebuvo tobula: aikština, privileijuota, dažnai korumpuota, - pabrėžia Michaelis Barry. - Bet ji nebuvo ir tokia barbariškumo praraja, kokią stengiasi pavaizduoti afganų komunistai. Be kita ko, buvo užmiršta, kad 1905 m. karalystė panaikino fizinį kankinimą ir kūno bausmes, kurias kažkada buvo numatęs Charia (islamo įsakymai. - *Vert. past.*): šiuo atžvilgiu komunistinė santvarka rodo laukinį regresą.

Afganų komunistai

Afganų komunistų partija, ilgą laiką išbuvusi pogrindyje, į dienos šviesą išėjo pasivadinus Afganų liaudies demokratine partija (PDPA). Rinkimai sudarė sąlygas Babrakui Karmaliui ir jo žmonai Anatihihi Ratebžad būti išrinktais deputatais. Kiti du komunistai, kartu ir Hafizullah Aminas, buvo išrinkti per 1969 m. rinkimus. 1965 m. pradžioje vykęs PDPA suvažiavimas, rekomendavęs sovietams, generaliniu sekretoriumi paskyrė Nur Mohammedą Taraki. Tačiau už vieningo fasado slėpėsi konkurentai ir susiskaldymas, tiek politinis, tiek ir gentinis bei asmeninis. Babrakas Karmalis buvo *kabuli*, karališakai šeimai priklausantis aristokratas, generolo Mohammedo Hosayn Chano sūnus; Karmalis - tik pseudonimas, reiškiantis „darbininkų draugas“. Vieno perbėgėlio iš KGB nuomone, Karmalis daugelį metų priklausęs KGB. Kitas partijos steigėjas, Nur Mohammedas Taraki, buvo pasiturinčio valstiečio sūnus, gimęs Gaznio provincijos kaime. Šis puštūnas į valdžios sferas iškilo anglų kalbos mokėjimo dėka. Hafizullah Aminas irgi buvo puštūnas, gimęs Kabulo priemiestyje, smulkių valdininkų šeimoje⁹.

PDPA sudarė dvi frakcijas, kiekviena turėjo savo laikraštį - *Khalq* („Liaudis“) ir *Partcham* („Vėliava“). *Khalq* vienijo šalies pietryčių puštūnus, *Partcham* - persofoniškuosius pasiturinčius sluoksnius ir norėjo įgyvendinti vieningo fronto teoriją. Abu laikraščiai buvo at-

⁹ *Ibid.*, p. 253.

¹⁰ Pagrindinių PDPA vadovų biografijos - ten pat, p. 294-297.

virai ortodoksiški ir labai sekė sovietine politika, net jei *Partcham* atrodė atidesnis Maskvos lūkesčiams, *desiderata*. Skilimas tarp abiejų frakcijų truko nuo 1966 iki 1976 m., kiekviena frakcija reikalavo afganų komunistų pavadinimo ir norėjo veikti PDPA vardu. 1976 m. *Khalq* ir *Partcham* susijungė. Partija niekada negalėjo turėti daugiau kaip 4000-6000 narių¹¹. Be šių dviejų susijungusių į PDPA judėjimų, dar buvo prokiniškojo komunizmo variantų. „Amžinoji liepsna“ (*Sholà-yé-Jawid*), daugiausia priimanti į savo gretas šiuos studentus, paskui skilo į keletą srovių. Visos maoistinės grupuotės vėliau turėjo prisijungti prie pasipriešinimo judėjimo. 1965-1973 m. laikotarpiu afganų komunistai varė nepaliamą vyriausybės ir monarchijos diskreditavimo kampaniją. Padaugėjo jų demonstracijų, Parlamento posėdžių nutraukinėjimų. Kartu PDPA kovotojai siekė užverbuoti prijaunčius, labiausiai iš vadovaujančių sferų.

Mohammedo Daudo surengtas valstybės perversmas

Karaliaus Zahero nušalintas nuo valdžios 1963 m., Daudas suorganizavo 1973 m. valstybės perversmą, kuris jam pavyko komunistų kariškių paramos dėka. Pažymėtina, kad interpretacijos skiriasi: vieni linkę manyti, kad veiksmai buvo diktuojami iš Maskvos¹², kiti, - kad Daudas pats panaudojo komunistus. Šiaip ar taip, Daudas vyriausybėje atsirado septyni komunistų ministrai iš *Partcham*. Buvo suspenduotos konstitucinės teisės. Kurstant komunistams, ateina pirmasis represijų laikotarpis. „Nacionalistų vadovas Hašimas Maiwandwalis (buvęs liberalių pažiūrų premjeras 1965-1967 m.) areštuojamas už sąmokslą kartu su keturiasdešimčia kitų asmenų, iš kurių keturiems įvykdoma mirties bausmė. Maiwandwalis „nusi-

¹¹ Étienne Gille, *L'accession au pouvoir des communistes prosoviétiques*, žr. Pierre et Michèle Centlivres, *Afghanistan*, op. cit., p. 184, et Jacques Lévesque, *L'URSS en Afghanistan*, op. cit., p. 35.

¹² Olivier Roy, *De l'instauration de la République à l'invasion soviétique, La Guerre d'Afghanistan. Intervention soviétique et résistance*, op. cit., p. 29-30.

žudo" (oficiali versija) kalėjime. Vyrauja opinija, kad tai iš anksto suplanuota žmogžudystė, kuria buvo siekiama atimti iš Daudo bet kokią galimybę surasti kitą patikimą, tinkamą į savo vietą žmogų ir išstumti kai kuriuos nekomunistus"¹³. Kankinimas ir teroras įsigali kaip metodai, ir 1974 m. įkuriamas baisusis Pol e Tšarki kalėjimas.

Tačiau 1975 m. Daudas nušalina komunistus ir sudaro naujas prekybos sutartis su Rytų bloko šalimis, taip pat ir su Iranu bei Indija. Santykiai su SSRS pašlyja, o per oficialų vizitą Sovietų Sąjungoje Daudas pablogina santykius su Leonidu Brežnevu ir stengiasi įtvirtinti savo šalies ekonominę nepriklausomybę. Bet jo dienos suskaičiuotos. 1978 m. balandžio 27 d. Daudas nuverčiamas. Michaelis Barry gana gerai apibūdina situaciją valstybės perversmo išvakarėse: „Afganistanas iki 1978 m. buvo pasaulietinė valstybė, niekada netoleravusi musulmoniškos integristų opozicijos, oficialiai - neutrali, palanki Sovietų Sąjungai, su kuria ji visiškai nesiginčijo dėl valstybės sienų ar kitų musulmonų priespaudos. [...] Sakyti, jog SSRS užbėgo į priekį tam, kad užblokuotų musulmonų integracijos pakilimą, nėra prasminga; susidorodama su Daudu, ji labiau sustiprino islamo, kurį iki šiolei buvo linkusi pervertinti, nepalankumą; daugių daugiausia, ar tik komunistinis valstybės perversmas nebus skubinęs sutrukdyti Afganistanui sprukti paskutiniu momentu iš SSRS imperijos"¹⁴.

*1978 metų balandžio valstybės perversmas,
arba „Sauro revoliucija“*

Incidentas, išprovokavęs komunistinį valstybės perversmą, buvo Mir-Akbar Chaibaro, vieno iš PDPA įkūrėjų, nužudymas aplinkybėmis, kurios ligi šiol tebėra paslaptingos. Pirmoji versija, pasigirdusi *Partcham* paėmus valdžią, skelbė, esą jį pašalino *Khalq* vyrai, kuriems vadovavo Hafizullah Aminas. Antroji versija, - kad jį nu-

¹³ *Ibid.*, p. 30.

¹⁴ Michael Barry, *op. cit.*, p. 252.

žudė Mohammedas Nadžibullah, būsimasis afganų slaptųjų tarnybų vadovas, tarpininkaujant sovietų slaptosioms tarnyboms¹⁵. Dėl šios žmogžudystės padažnėjo komunistų demonstracijos ir buvo nuvers-tas Daudas. Atrodo, kad valdžios paėmimas buvo iš anksto pareng-tas. Aminas, *Khalq* vadovas, kuris itin gerai sutarė su kariškiais, buvo numatęs valstybės perversmą 1980 m. balandžiui. Iš tikrųjų komu-nizmo implantavimas Afganistane turėjo tą ypatybę, kad jis perėmė Ispanijoje sukurtus, o vėliau „liaudies demokratijos“ valstybėse pri-taikytus metodus: prasiskverbimą į vadovaujančias sferas, ardomąją veiklą armijoje ir aukštojoje administracijoje, vėliau - valdžios paė-mimą jėga, įvykdžius 1978 m. balandį valstybės perversmą, vadina-mą „Balandžio revoliucija“ arba „Sauro (buliaus) revoliucija“. Dau-dui nušalinus komunistus ir nužudžius Mir-Akbar Chaibarą, paspartėja rengimasis perversmui. Padažnėja komunistų demonstracijos. Dau-das liepė areštuoti arba uždaryti namų areštui svarbiausius komunis-tų vadovus. Aminas, kuriam buvo paskirtas namų areštas, regis, pasi-naudojo jį saugančių policininkų, PDPA narių, bendrininkavimu ir šitaip galėjo iš savo rezidencijos organizuoti valstybės perversmą¹⁷.

Prezidento rūmai buvo paimti tankų ir lėktuvų šturmu 1978 m. balandžio 27 d. Daudas, jo šeima ir asmens sargyba atsisakė pasi-duoti. Rytojaus dieną jis ir 17 jo šeimos narių buvo likviduoti. Nuo balandžio 29 d. pirmieji valymai, nusinešę 3000 aukų, palietė ka-riškius nekomunistus. Represijos prieš senosios santvarkos šalininkus nusinešė maždaug 10 000 aukų. Politiniais sumetimais įmesta į ka-lėjimą nuo 14 000 iki 20 000 žmonių¹⁸.

Balandžio 30 d. paskelbta naujoji vyriausybė, kuriai vadova-vo Nur Mohammedas Taraki. Taraki iš *Khalq* paskirtas Afganiستا-
no Demokratinės Respublikos prezidentu, Babrakas Karmalis iš

¹⁵ *Ibid.*, p. 301, ir Assem Akram, op. cit., p. 93-95, pastarasis remiasi Mohammedo Nadžibullah brolio liudijimu.

¹⁶ *Ibid.*, p. 300.

¹⁷ *Ibid.*, p. 302.

¹⁸ Amnesty International, *Rapport annuel*, 1979, apie 1978-uosius pilietinius metus, p. 101

Partcham - viceprezidentu ir vicepremjeru, o Hafizullah Aminas iš *Khalq* - antruoju viceprezidentu ir užsienio reikalų ministru. Sovietų Sąjunga buvo pirmoji valstybė, pripažinusi naująją vyriausybę¹⁹; pasirašyta savitarpio pagalbos ir bendradarbiavimo sutartis. Taraki paskelbė reformas, kurios, apžvalgininkų ir liudytojų nuomone, laužė tradicinę afganų visuomenės infrastruktūrą. Buvo panaikinti įsiskolinimai už žemę, mokykla tapo visiems prieinama, pradėta antireliginė propaganda. Taraki paskelbiamas „Balandžio revoliucijos tėvu ir vadovu“. Tačiau reformos sukėlė visuotinį nepasitenkinimą. 1978 m. liepą Asmare, Afganistano pietryčiuose, prasidėjo pirmieji maištai. Įsigalėjo politinis smurtas. 1979 m. vasario 14 d. maoistinė grupuotė Setem-i-Milli pavogė Adolphą Dubsą - Amerikos ambasadorių; maoistai reikalavo išleisti į laisvę vieną iš jų vadovų, Barrudimą Bâhesą, kurį vis bausdavo KHAD - afganų saugumo tarnybos, patarinėjamos sovietų. Įsikiša KHAD vyrai ir nužudo Amerikos ambasadorių bei jo pagrobėjus²⁰. „Kai kas pasakys, kad šiai operacijai vadovaujama iš pasalų norint sukompromituoti khala²¹ santvarkos diplomatinę padėtį“. Iš šio įkaitų paėmimo neišliko nė vieno liudytojo.

Netrukus komunistinė vyriausybė paskelbė antireliginę kampaniją. Viešose aikštėse deginamas Koranas. Suiminėjami ir žudomi dvasininkai (imamai). Vien per 1979 metų sausio 6 dieną buvo išžudyti Modžahedų klando, įtakingos šiitų religinės grupės, visi vyrai: 130 jos narių²². Religinės apeigos uždraudžiamos visoms konfesijoms, įskaitant ir mažą žydų bendruomenę, kurią sudarė 5000 narių, daugiausia gyvenančių Kabule ar Herate, ir kuri prieglobstį rado Izraelyje.

¹⁹ Michael Barry, *op. cit.*, p. 304.

²⁰ Rémi Kauffer et Roger Faligot, *Les Maîtres espions. Histoire mondiale du renseignement*, t. 2, *De la guerre froide à nos jours*, Paris, Robert Laffont, 1994, p. 391. Taip pat žr. Patrice Franceschi, *Ils ont choisi la liberté*, *op. cit.*, p. 41-42, et Étienne Cille, *Afghanistan*, *op. cit.*, p. 199-200.

²¹ Étienne Gille, *op. cit.*, p. 199.

²² Assem Akram, *op. cit.*, p. 516, et Marie Broxup et Chantal Lemerrier-Quelquejay, *Les expériences soviétiques de guerres musulmanes*, žr. André Brigot et Olivier Roy, *La Guerre d'Afghanistan*, *op. cit.*, p. 41.

Pasipriešinimas valdžiai plečiasi įvairiausiomis formomis, be realios struktūros. Jis atsirado miestuose, vėliau išplito po kaimus. „Kiekviena gentis, kiekviena etninė grupė, su savomis tradicijomis, įeis į pasipriešinimo judėjimo tinklą. Šį judėjimą sudaro daugybė grupių, kontaktuojančių su gyventojais, ir juos sieja islamas“²³. Susidūrę su tokiu visuotiniu atsisakymu pripažinti jų valdžią, afganų komunistai griebiasi teroro, o jiems padeda sovietiniai patarėjai. Michaelis Barry primena: „1979-ųjų kovo mėnesį Keralos kaimą Afganistane ištiko toks pat likimas kaip Oradur siur Glane (prancūzų kaimas, kuriame vokiečiai išžudė visus gyventojus. - *Vert. past.*): 1700 kaimo suaugusių vyrų ir berniukų surinkti aikštėje ir sušaudyti iš kulkosvaidžio visai iš arti; mirusieji ir sužeistieji buldozeriu suversti į krūvą trejose broliškose kapinėse. Dar ilgai išgąsdintos moterys su siaubu matys banguojančios žemės kauburėlius - palaidoti gyvi stengėsi išsiveržti. Paskui viskas nurimo. Motinos ir našlės išvyko į Pakistaną. Savo pabėgėlių slėptuvėse šios kinų ir amerikiečių interesams pasidavusios „kontrrevoliucionierės-feodalės“ liudys, patetiškai užgniauzdamos skausmą, apie tai, ką joms teko patirti“²⁴.

Tada afganų komunistai paprašė sovietų kuklios, bet vis didesnės pagalbos. 1979 m. kovą *Mig* atskrido iš Sovietų Sąjungos ir subombardavo Herato miestą, kuris ką tik buvo pakliuvęs į sukilėlių, pasipriešusių komunistų valdžiai, rankas. Įvairių šaltinių duomenimis, bombardavimai, vėliau represijos nusinešė nuo 5000 iki 25 000 aukų iš bendro 200 000 gyventojų skaičiaus, nes armija įsipareigojo po to išvaduoti miestą nuo sukilėlių. Apie represijų užmojų duomenų nėra²⁵. Maištai

²³ Éric Bachelier, *op. cit.*, p. 50.

²⁴ Michael Barry, *op. cit.*, p. 314. Taip pat žr. apie Keralos našles, *Les Nouvelles d'Afghanistan*, Nr. 35-36, 1987 m. gruodis, p. 33. Beje, Michaelis Barry primena, kad operaciją kontroliavo penki sovietiniai karininkai.

²⁵ Jacques Lévesque, *op. cit.*, p. 48. Étienne Cille, *Afghanistan*, *op. cit.*, p. 200. Taip pat žr. Amnesty International, *Violation des droits de l'homme et des libertés fondamentales en République démocratique d'Afghanistan*, 1979 m. balandžio 11 d., p. 30. Amnesty dosje remiasi tik oficialiais atvejais. Žmogaus teisių gynimo organizacija minėjo tą faktą, kad tarp kalinių buvo vaikų.

išsiplėtė visoje šalyje, ir komunistai buvo priversti vėl kreiptis į sovietus pagalbos. Gavo „specialių įrengimų už bendrą 53 milijonų rublių sumą: 140 patrankų, 90 šarvuočių (kurių 50 - nedelsiant), 48 000 šaunamųjų ginklų, apie 1000 granatsvaidsių, 680 bombų... Kaip skubią pagalbą sovietai duoda 100 cisternų padegamojo skysčio, 150 dėžių bombų, bet turi atsiprašyti, kad negali patenkinti afganų prašymo duoti bombų su nuodingomis dujomis ir valdymo įtaisais ir pilotuojamų sraigtasparnių“²⁶. Tuo metu Kabule siautė teroras. Įsikūręs miesto rytinėje dalyje Pol e Tšarki kalėjimas tampa koncentracijos stovykla²⁷. Kalėjimo viršininkas Sayyed Abdullah paaiškino kalinams: „Jūs čia esate tam, kad būtumėte sulyginti su šiukšlėmis“. Fizinis kaninimas tampa įprastu dalyku. „Griežčiausia kalėjimo bausmė buvo palaidoti gyvą išmatų duobėje“²⁸. Naktį keliems šimtams kalinių įvykdydavo mirties bausmę, „lavonai ir merdintys palaidojami gyvi paleidus buldozerį“²⁹. Vėl pradėti taikyti stalininiai metodai, naudoti kovojant su valdžiai nepalankiomis tautomis. 1979 m. rugpjūčio 15 d. buvo areštuoti 300 žmonių iš chazarų etninės grupės, įtariamoms palaikant pasipriešinimo judėjimą. „150 iš jų buldozeriai palaidojo gyvus, kitus apšlakstė benzinu ir sudegino gyvus“³⁰. 1979 m. rugsėjį kalėjimo vadovybė pripažino, kad taip buvo likviduota 2000 kalinių. Pol e Tšarki kalėjimo viršininkas pareiškė trumpai ir aiškiai: „Mes paliksime tik milijoną gyvų afganų, tiek užtenka socializmui pastatyti“³¹.

Kai Afganistanas darėsi panašus į didžiulį kalėjimą, PDPA viduje vyko kivirčiai tarp *Khalq* ir *Partcham*. Jie pakrypsta *Khalq* naudai. *Partcham* atstovai pasiunčiami į Rytų šalių ambasadas, jų vadovas

²⁶ Vladimir Boukovski, *Jugement à Moscou, un dissident dans les archives du Kremlin*, Paris, Robert Laffont, 1995, p. 378-379. Autorius duoda išsamią diskusijos tarp Aleksejaus Kosygino ir Nur Mohammedo Taraki ataskaitą; pastarasis reikalavo sovietų, kurie iš pradžių svyravo, pagalbos.

²⁷ Posakis paimtas iš Michael Barry, *op. cit.*, p. 306-307.

²⁸ *Ibid.*, p. 306.

²⁹ *Ibid.*, p. 307.

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.*

Babrakas Karmalis, buvęs KGB agentas³², skubiu Sovietų Sąjungos prašymu atsidūrė Čekoslovakijoje. 1979 m. rugsėjo 10 d. Aminas tampa ministru pirmininku ir PDPA generaliniu sekretoriumi. Jis pašalino savo tariamus oponentus, liepė nužudyti Taraki, kuris pagal oficialią versiją miręs nuo sunkios ligos, grįždamas iš kelionės po SSRS. Įvairūs apžvalgininkai pažymi, kad Afganistane yra 5000 sovietinių patarėjų, konkrečiai - pulko vadas generolas Ivanas Grigorjevičius Pavlovskis, sovietinių ginkluotųjų sausumos pajėgų generalinio štabo viršininkas³¹.

Daugiau kaip vienerius metus po komunistinio valstybės perversmo padėtis buvo siaubinga. Šachas Bazgaras aiškina: „Pats Babrakas Karmalis pripažino, kad jo pirmtakų, Taraki ir Amino, valymai nusinešė mažiausiai 15 000 aukų. Iš tikro jų buvo mažiausiai 40 000. Deja, ir du mano pusbroliai iš motinos pusės dingo Pol e Tšarki įkalinimo įstaigoje. Vienas, Selab Safay, buvo žinomas literatas, kurio poemos skaitomos per radiją ir televiziją. Aš jam jaučiau didelę simpatiją. Kitas mano pusbrolis, jo tikras brolis, buvo mokytojas. Šalis liko be elito. Išvengę mirties reti liudytojai kalba apie komunistų žiaurumą. Kamerų tarpduryje, laikydami rankose sąrašus, kareiviai šaukia kalinių pavardes. Šieji atsistoja. Netrukus trenkia kulkosvaidžio papliūpos“³⁴. Šitie skaičiai apima tik Kabulo ir svarbiausių šalies miestų įvykius. Egzekucijos kaimuose, kuriuose komunistai teroru slopino bet kokią pasipriešinimą, ir kaimų bombardavimai nusinešė apie 100 000 žmonių gyvybių. Afganų pabėgėlių, norėjusių išvengti masinių žudynių, skaičius siekia per 500 000³⁵.

³² Christopher Andrew et Oleg Gordievsky, *Le KGB dans le monde*, Paris, Fayard, 1990, p. 569.

³³ Roger Faligot et Rémi Kauffer, *op. cit.*, p. 390.

³⁴ Shah Bazgar, *Afghanistan, la résistance au coeur*, Paris, Denoël, 1987, p. 65-66. Šachas Bazgaras žuvo 1989 m. lapkričio 23 d. pasaloje, darydamas reportažą apie drėkinimo sistemą. Jo vienintelis ginklas buvo kamera. Plg. Gilles Rossignol et Étienne Gille, *Un témoin: Shah Bazgar, Les Nouvelles d'Afghanistan*, Nr. 45, 1989 m. gruodis, p. 6.

³⁵ Olivier Roy, *Afghanistan*, *op. cit.*, p. 126, et Étienne Gille, *ibid.*, p. 199.

Sovietinė intervencija

Afganistane įsivyravo pilietinis karas. Nepaisant represijų, komunistams nesisekė įvesti savo valdžią ir jie vėl paprašė sovietų pagalbos. 1979 m. gruodžio 27 d. pradėta operacija „Škvalas 333“, ir sovietinė kariuomenė įžengė į Afganistaną. Kalbant draugystės ir bendradarbiavimo sutarties terminais, ji buvo pakviesta į pagalbą „broliams“ iš Kabulo. „Viena KGB būrių grupė, vadovaujama pulkininko Bojarinovo [...], įsipareigoja šturmuoti rūmus ir nužudo Aminą bei visus įvykio liudytojus“³⁶. Atrodo, kad Aminas buvo pradėjęs atsiriboti nuo sovietų globos ir kontaktavo su amerikiečiais – penkerius metus jis studijavo Jungtinėse Valstijose – bei užmezgė ryšius su šalimis, nepatiriančiomis tiesioginės sovietų įtakos. Sovietai priima sprendimą 1979 m. gruodžio 12 d. Aminą turėjo pakeisti Babrakas Karmalis. Galbūt Aminas turėjo pasitraukti ir pasitenkinti „auksine pensija“. Jam atsisakius, iš Sovietų Sąjungos pietų transliuojama radijo laida paskelbia naują vyriausybę, kai Aminas dar nebuvo nužudytas³⁷.

Hipotezių apie sovietų intervenciją yra daug. Kai kas čia mato rusiškos ekspansijos tęsinį siekiant priėjimo prie šiltų jūrų. Kiti – norą stabilizuoti padėtį regione susidūrus su radikalia islamo ekspansija. Nebent šia intervencija pasireikštų sovietinio imperializmo ekspansija bei marksistinio režimo, norinčio primesti visoms tautos komunizmą, mesianizmas. Prie viso to dar prisidėjo noras apginti komunistų valstybę, kuriai neva grasina „imperializmo agentai“³⁸.

Sovietinė kariuomenė į Afganistaną įžengė 1979 m. gruodžio 27 d. 1980 m. pradžioje jos kontingentas siekė arti 100 000 vyrų. Afganistano karas vyko keturiomis fazėmis. 1979-1982 m. laikotar-

³⁶ Christopher Andrew et Oleg Gordievsky, *op. cit.*, p. 570-571. Autoriai pažymi, kad Bojarinovą nužudė saviškiai, kai jį sučiupo vienas afganas. Vladimiras Bukovskis prieina tą pačią išvadą.

³⁷ Assemas Akramas cituoja Politbiuro archyvą, *op. cit.*, p. 149-150; Vladimir Boukovski, *op. cit.*, p. 383-384.

³⁸ Assem Akram, *op. cit.*, p. 150-154, mini įvairius komunistinės ekspansijos būdus.

piu sovietinė armija okupuoja šalį. Pats sunkiausias šio totalinio karo laikotarpis - 1982-1986 m. Armijos pasitraukimas vyko 1986-1989 m. Afganistane buvo dislokavęsi 200 000 sovietinių kareivių. Paskutinė fazė - 1989-1992 m., kai valdžioje buvo Mohammedas Nadžibullah, laikomas afganų Gorbačiovu, kuris pasiūlė nacionalinio susitaikymo laikotarpį. Sovietų Sąjunga po to, kai 1989 m. vasario 15 d. išvesta kariuomenė, 1989 m. į Afganistaną nusiuntė karinės technikos už 2,5 milijardo rublių, 1990 m. - už 1,4 milijardo rublių. Nadžibullah vyriausybė žlugo tik 1992-aisiais, iširus Sovietų Sąjungai³⁹.

Nuo tada susipina du veikimo būdai: totalinio karo taktika, kurią taiko sovietai, praktikuojantys išdegintos žemės politiką, ir masinio teroro metodai bei sistemingas oponentų arba įtariamųjų pašalinimas specialiuose kalėjimuose, priklausančiuose AGSA (Organizacija Afganistano interesams apsaugoti), 1980 m. tapusiai KHAD (Valstybinė informacijos tarnyba), vėliau 1986 m. WAD (Valstybės saugumo ministerija), kuri tiesiogiai priklausė nuo KGB tiek finansavimu, tiek instruktoriais. Šis vyriausybinių masinio teroro metodas taikomas iki 1989 m., datos, kada iš Afganistano pradėta išvesti sovietinę kariuomenę. Iš tikrųjų jos išvedimas užtruko iki 1992-ųjų, Mohammedo Nadžibullah vyriausybės žlugimo datos.

Per visus šiuos keturiolika karo metų sovietai ir afganų komunistai niekada nebuvo užėmę daugiau kaip 20% šalies teritorijos. Jie tenkinosi išlaikydami savo rankose pagrindines magistrales ir svarbiausius miestus, turinčius grūdų, dujų, naftos, kurie, žinoma, būdavo skiriami Sovietų Sąjungai. „Afganistano resursų įsisavinimas ir eksploatavimas sudaro tipiską kolonijinio išnaudojimo ekonomiką: kolonija tiekia žaliavas ir privalo absorbuoti metropolio pramonės pro-

³⁹ Vladimir Boukovski, *op. cit.*, p. 489-490. Christophe de Pontilly et Frédéric Laffont veikale *Poussières de guerre* („Karo dulkės“, Paris, Robert Laffont, 1990, p. 91) paskelbia. „Rusai panaudojo savo moderniausių ginkluotę; lėktuvai (kaip SU-29) meta bombas skrisdami per 10 tūkstančių metrų nuo žemės“.

dukiją, šitaip versdama vystyti pramonę. [...] Pagal gerai pažįstamą rusų veikimo būdą okupantas priverčia okupuotą šalį susimokėti už okupacijos ir užkariavimo išlaidas. Už kariuomenę, tankus, kaimų bombardavimus sąskaitos išrašomos okupuotųjų dujomis, medvilne, vėliau - variu ir elektra"⁴⁰. Visus tuos keturiolika metų sovietai, padedami afganų armijos, kariavo totalinį karą. Bet afganų armija, stipri 1978-aisiais, tada turėjusi 80 000 vyrų, nusilpo dėl padažnėjusio dezertyravimo. Po dvejų metų jos gretose bebuvo likę vos 30 000 vyrų, 1982 m. pradedama šaukti atsargos kariuomenė. 1983 m. kovo mėnesį paskelbiama visuotinė mobilizacija visiems aštuoniolikos ir daugiau metų vyrams. Jėga verbuojami penkiolikmečiai.

Į Afganistaną sovietų siunčiami kareiviai daugiausia buvo sąjunginių respublikų piliečiai, išskyrus specialiosios kariuomenės pulkus, - ukrainiečiai, latviai, lietuviai, estai. Jie pakeitė sovietinį musulmonų kontingentą, mat valdžia bijojo, kad jis „neužsikrėstų“ radikaliuoju islamu. Į Afganistaną buvo pasiųsta mažiausiai 600 000 šauktinių naujokų. Žuvusių sovietinių kareivių skaičius viršija 30 000⁴¹. Jų kūnai nebuvo sugrąžinti šeimoms nei apskritai pargabenti į SSRS. Į cinkuotus antspauduotus karstus vietoj žuvusiųjų kūnų pakraudavo smėlį arba kitų kareivių kūnus⁴². Dėl baisaus karo, kuriam sunku net rasti pavadinimą, puolę neviltin kareiviai grimzdo į alkoholizmą, narkomaniją (hašišą, opijų ir heroiną). Kai kurių narkotikų pervežimą organizavo KGB. Afganų narkotikų gamybos pelnas ištūmė „Auksinio trikampio“ (trys Azijos šalys, kurios pelnosi iš narkobiznio. - *Vert. past.*) pelną. Norėdami sugrįžti atgal į tėvynę, kareiviai savo noru susižalodavo. Sugrįžę namo, daugelis šauktinių būdavo paliekami likimo valiai, kai kurie pasiunčiami į psichiatri-

⁴⁰ *Les Nouvelles d'Afghanistan*, Nr. 7, 1981 m. lapkritis, p. 9. Šis žurnalo numeris paskyrė išsamią dosjė „sovietų ekonominiams interesams Afganistane“ ir gamtinių išteklių nusiaubimui, kurį puolė daryti sovietai.

⁴¹ Assem Akram, op. cit., p. 346, et Éric Bachelier, *L'Afghanistan*, op. cit., sk. 6, p. 75-86.

⁴² S. Jemis, *Un bonjour d'Afghanistan*, *L'Alternative*, Nr. 9, 1982 m. lapkritis-gruodis, p. 42. Apie tai plačiau žr. Svetlana Aleksievitch, *Les Cercueils de zinc*, Paris, Bourgois, 1991.

nes ligonines dėl psichikos sutrikimų⁴³, kiti nuėjo nusikaltėlių ke-liais. Dar kiti metėsi į nacionalistinę retorinę propagandą, o ši suda-rė sąlygas atsirasti ultranacionalistiniam ir antisemitiniam judėjimui *Pamiat*, kuris gavo KGB geranorišką paramą⁴⁴.

Kaip atkirtis sovietinei invazijai organizuojasi afganų pasiprieši-nimo judėjimas. Jo dalyvių skaičius išauga nuo 60 000 iki 200 000. Juos palaiko gyventojai. Afganų pasipriešinimo judėjimui priklausė septynios sunitų partijos, kurių užnugario bazė buvo įsikūrusi Pakis-tane, ir aštuonios šiitų partijos, esančios Irane⁴⁵. Visos pasipriešinimo judėjime atsidūrusios grupės vadovavosi radikaliu arba nuosai-kioju islamu - kaip, pvz., Massudo vadovaujama grupė. Pasiprie-šinimo judėjimą palaikė Amerikos kongresas, devintojo dešimtme-čio viduryje jam tiekė ginklus, be kita ko, raketas dangus-žemė *Stinger*, padėjusias pasipriešinimo dalyviams atremti sovietų oro ata-kas, vieną iš pagrindinių grobikiško karo elementų. Sovietų strate-gija - teroras. Kiekvienas žmogus, kiekvienas kaimas, įtariamasis kuo nors padėjęs pasipriešinimui, iškart tapdavo represijų auka. Jos vy-ko visą laiką visur.

Visuose karuose susiduriama su žiaurumu. Bet sovietų totalinio karo⁴⁶ ir masinio naikinimo įrankis smurtas, sukrėtęs visą Afganista-ną, buvo neapsakomas. Na, o patys afganų pasipriešinimo dalyviai taip pat prisidėjo prie žudynių. Jei čia nekalbėtume apie sovietų žiaurumus, tai liktų nesuprantamos ir nedovanotinos pasipriešinimo vykdytos represijos. Skirtingai nuo kitų konfliktų, kaip, pvz., Vietna-

⁴³ Christophe de Pontilly et Frédéric Laffont, *op. cit.*, p. 175.

⁴⁴ Apie tai plačiau žr. Vladimir Boukovski, *op. cit.*, p. 262 ir 456, bei Françoise Thom. *Les KGB et les Juifs, Pardès*, Nr. 19-20, Paris, Le Cerf, 1994, p. 7-24.

⁴⁵ Éric Bachelier, *op. cit.*, p. 52. Išsamiau apie pasipriešinimo judėjimo grupes žr. taip pat Olivier Roy, *Islam, op. cit.*, ir Assem Akram, *op. cit.*, sk. 8.

⁴⁶ Apie brutalumą ir sąskaitų suvedinėjimą žr. Annete Becker et Stéphane Audoin-Rouzeau, *Violence et consentement la culture de guerre du Premier conflit mondial*, kn. Jean-Pierre Rioux et Jean-François Sirinelli, *Pour une histoire culturelle*, Paris, Le Seuil, „collection L'Univers Historique“, 1997, p. 251-271, ir François Furet, *Le Passé d'une illusion*, Paris, Robert Laffont, 1995, sk. 2 ir 3.

mo, su kuriuo lyginamas Afganistanas, reikia pabrėžti, kad apie šį karą nebuvo plačiai informuojama žiniasklaidos, labai mažai išlikę vaizdo įrašų apie šį konfliktą. O juk vyko masinis sukilimas, kaip atsakas į komunistinį valstybės perversmą, kurį dar pasunkino invazija. Beje, reikia pasakyti, kad pasipriešinimo dalyvius palaikiusios valstybės nebuvo labai įžvalgios dėl žmogaus teisių pažeidimų ir palaikydavo pačius obskurantiškiausius. Taigi atsakomybė už Afganistano įvykius tiesiogiai tenka komunistams ir jų sovietiniams sąjungininkams. Valdymas pasitelkus masinį terorą ir prievartos sistema komunizmo istorijoje lieka nekintamas bruožas.

REPRESIJŲ MASTAI

Pabėgėlių klausimas

Afganistano pabėgėlių skaičius nuolat augo. Manoma, kad 1980 m. pabaigoje jis viršijo milijoną. Yra žinoma, jog iki 1982 m. liepos 4 d. iš Afganistano pabėgo 80% inteligentų. 1983 m. pradžioje iš šalies, kurioje gyvena 15 milijonų žmonių, pabėgo 3 milijonai. 1984 m. pabėgėlių skaičius prašoko 4 milijonus, t. y. ketvirtą dalį bendro gyventojų skaičiaus⁴⁷, o dešimtojo dešimtmečio pradžioje pabėgėlių priskaičiuojama jau 5 milijonai. Prie išvykstančių iš Afganistano pabėgėlių dar prisidėjo „vidaus bėgliai“, tie, kurie, bėgdami nuo karo ir represijų, palikdavo savo gimtą kaimą; tokių būta apie 2 milijonus. *Amnesty International* duomenimis, bėglių iš Afganistano grupė yra didžiausia pasaulyje⁴⁸. Per du trečdalius visų bėglių įsikūrė Pakistane, vienas trečdalis - Irane ir neženkliai mažumai pavyko įsitaisyti Vakarų Europoje bei JAV. Vienas apžvalgininkas kon-

⁴⁷ Olivier Roy, *Les limites de la pacification soviétique en Afghanistan*, *L'Alternative*, Nr. 31, 1985 m. sausis-vasaris, p. 4.

⁴⁸ Amnesty International, *Rapport annuel*, 1989 (už 1988 metus), p. 179. Žr. taip pat *Les Réfugiés afghans*, *Les Nouvelles d'Afghanistan*, Nr. 35-36, 1987 m. gruodis.

statuoja: „1985 metų rudenį, vykdydami slaptą Tarptautinės žmogaus teisių federacijos misiją, švedas daktaras Johannas Lagerfeltas ir aš pats [Michaelis Barry] ant arklių apjojome keturias rytines ir centrinės provincijas. Mums pavyko patikrinti 23 kaimus ir nustatyti, kad gyventojų skaičius ten sumažėjęs iki 56,3%“⁴⁹. Visoje šalyje apie pusę afganų turėjo pasirinkti tremtį, tą daryti juos privertė sovietinės armijos ir jos talkininkų afganų teroras.

Kaimų sugriovimas ir karo nusikaltimai

Nuo pat intervencijos pradžios sovietinis puolimas pasirinko keletas pagrindines kryptis: 1) pasienį, 2) Panshiro slėnį, 3) Kandaharo rajonus - šalies pietus ir 4) Heratą - rytus (paskutinės dvi sritys okupuotos 1982 m. vasarį). Sovietų kariaujamą totalinį karą labai greitai pasmerkė Nuolatinis tautų tribunolas, buvusių „Raselo (Rus-sel) tribunolų“ tęsėjas, kuris „remiasi Niurnbergo teismu ir yra juri-diškai jam giminingas“⁵⁰. Nuolatinis tautų tribunolas užvedė bylą šioms kolektyvinėms žmonių žudynėms. Byla buvo pavesta afganologui Michaeliui Barry, juristui Ricardo Frailé ir fotografui Miche-liui Baret. Tyrimai patvirtino, kad 1982 m. rugsėjo 13 d. sovietai požeminiame drėkinimo kanale gyvus sudegino 105 pasislėpusius Padkvab e Šanos (į pietus nuo Kabulo, Logaro provincijoje) kaimo gyventojus. Sovietai naudojo naftą, pentritą ir dinitrotoluolą - greitai užsidegantį skystį - įpildavo jo į privestus prie sunkvežimių vamz-džius ir padegdavo, kad nužudytų ten pasislėpusius afganus. 1982 m. gruodžio 20 d. Sorbonoje vykusio Tautų tribunolo sesija oficialiai pa-smerkė nusikaltimą. Afganų vyriausybės atstovas Paryžiuje apskun-dė Tribunolą, apšaukė jį žaisliuku imperialistų rankose, motyvuoda-

⁴⁹ Michael Barry, *op. cit.*, p. 18.

⁵⁰ Marina Isenburg, Les origines du Tribunal permanent des peuples, *Bulletin d'infor-mation et de liaison du Bureau international afghanistan, La Lettre du BIA*, spec. Nr, *Afghanistan, Tribunal des peuples*. Stockholm: 1981-Paris: 1982, *compte rendu des tra-vaux*, p. 3.

mas tuo, esą „afganų karežių (tunelio vamzdinių) lubos tokios žemos, vos kelių centimetrų aukščio, kad ten tiesiog neįmanoma įlįsti žmogui“⁵¹.

Panašios nusikalstamos žudynės įvykdytos Chašam Kalos kaime, Logaro provincijoje. Ten tokiu pat būdu nužudyta apie šimtą visiškai nespriešusių civilių⁵². Kai sovietinė armija įsibraudavo į kokį nors kaimą, prasidėdavo baisus teroras: „Konvojus sustoja matomiausioje kaimo vietoje. Išstačius artileriją, užblokuojami visi takai; tada iš savo šarvuočių išlipa kareiviai ir krato kaimą, ieškodami „priešų“. Labai dažnai – bet ir čia liudytojų išliko nedaug – šias kaimo kratas lydėdavo nežabotas barbariškumas, dėl menkausio neatsargaus judesio buvo žudomi moterys ir seniai. Kareiviai, tiek sovietų, tiek ir afganų, pasisavindavo radijo imtuvus ir kilimus, moterims nuo kaklų nuplėsdavo papuošalus“⁵³. Karo nusikaltimai ir barbariški veiksmai kartodavosi reguliariai. „Sovietų kareiviai žibalu apipylė vienam berniukui rankas ir jį uždegė matant jo tėvams – už tai, kad šie atsisakė pateikti informaciją. Speige kaimiečius laikydavo basus ant sniego, kad priverstų kalbėti“. Vienas kareivis paaiškino: „Mes karo belaisvių neimdavome. Nė vieno. Apskritai belaisvius žudydavo vietoje [...]. Baudžiamosiose ekspedicijose moterų, vaikų kulkomis nešaudydavo, juos uždarydavo visus kartu vienoje patalpoje ir susprogdindavo granatomis“⁵⁴.

Sovietų tikslas buvo sėti siaubą, įbauginti gyventojus, kad jie nepadėtų pasipriešinimui. Tam tarnavo ir represijų operacijos. Moterys nuogos buvo verčiamos bėgti priešais atskrendančius sraigtasparnius, o už vieno sovietų kareivio mirtį išnaikinami ištisi kai-

⁵¹ Cit. Michael Barry, *op. cit.*, p. 80. Apie Padkvab e Šanos kaimo žudynes žr. *La Lettre du BIA*, *op. cit.*, ir Michael Barry, *op. cit.*, sk. 1 : *Enquête sur un crime de guerre en Afghanistan*, p. 68-80.

⁵² Amnesty International, *Rapport annuel*, 1983 (už 1982 m.), p. 227, ir Bernard Dupaigne, *L'armée soviétique en Afghanistan*, *L'Alternative*, Nr. 31, 1985 m. sausis-vasaris, p. 8-9.

⁵³ *Ibid.*, p. 8-9.

⁵⁴ *Ibid.*

mai. Vienas apžvalgininkas rašė: „Kai buvo užpultas konvojus prie Muchkizajaus kaimo Kandaharo rajone, 1983 m. spalio 13 d. buvo išžudyti Kolchabado, Muchkizajaus ir Timūr Kvalatchos kaimų gyventojai - 126 aukos: 40 - Timūr Kvalatchoje, pusė šio kaimo gyventojų; 51 - Kolchabade ir 35 - Muchkizajuje. Daugiausia moterys ir vaikai: 50 moterų nuo 20 iki 32 metų ir 26 vaikai; visi vyrai, norėdami išvengti šaukimo į armiją, pabėgo iš kaimų prieš pasirodant konvojui“⁵⁵. Beje, kaimus sistemingai bombarduodavo, kad sutrukdytų pasipriešinimo kontratakas. Antai 1985 m. balandžio 17 d. sovietai sugriovė kaimus, norėdami sunaikinti pasipriešinimo užnugario bazes Lagmano rajone; ten žuvo maždaug tūkstantis žmonių. 1985 m. gegužės 28 d. sovietai pasitraukė iš Lagmano-Kunaro zonos ir „išvalė“ kaimus⁵⁶.

Sistemingai pažeidinėjamos tarptautinės konvencijos. Intensyviai naudojamas napalmas ir fosforinės padegamosios bombos - taip sovietinė aviacija bombarduoja afganų kaimus⁵⁷. Nuolat naudojamos ir nuodingosios dujos prieš civilius gyventojus. Įvairūs liudytojai patvirtina, kad 1982 m. gruodžio 1 d. buvo bombarduojama ašarinėmis, dusinančiomis ir paralyžiuojančiomis dujomis; prieš afganų pasipriešinimą buvo panaudotos nervus paralyžiuojančios dujos, bet aukų skaičius liko nežinomas⁵⁸. 1982 m. Amerikos Valstybės departamentas konstatavo mikotoksino - biologinio ginklo - panaudojimą. Žurnalas *Les Nouvelles d'Afghanistan* („Afganistano naujienos“) 1986 m. gruodį rašė: „Šią vasarą sovietai Kandahare bus panaudoję cheminį ginklą; 1986 m. spalio 6 d. žurnalas *Le Point* tvirtino, kad

⁵⁵ Cit. Olivier Roy, *Les limites de la pacification soviétique en Afghanistan*, *L'Alternative*, Nr. 31, art. cit., p. 13. *Amnesty International* savo metiniame 1984 m. raporte už 1983 metus, p. 240, paliudijo, kad buvo nužudyti 23 civiliai Raudzos (Gazni provincijoje) kaimo gyventojai. Apie tokius sugriautus kaimus informuojama visuose *Amnesty International* kasmetiniuose raportuose.

⁵⁶ Assem Akram, *op. cit.*, p. 523. *Amnesty International*, *Rapport annuel*, 1986, o. 222.

⁵⁷ *La Lettre du BIA*, spec. Nr., *Afghanistan*, *op. cit.*, p. 15.

⁵⁸ Pierre Gentelle, *Chronologie 1747-19H4, Problèmes politiques et sociaux*, Nr. 499, 1984 m. gruodžio 15 d., Paris, *La Documentation française*, p. 14.

mirtinai nuodingų cheminių medžiagų panaudojimas buvo užfiksuotas Pagmane"⁵⁹. Be to, sovietinė armija mesdavo toksiškas medžiagas į geriamojo vandens šaltinius⁶⁰, nuodydami žmones ir galvijus. Sovietinė karinė vadovybė liepdavo bombarduoti tuos kaimus, kuriuose slėpdavosi pabėgę dezertyrai, šitaip norėdama atbaidyti afganus nuo sveltinumo, rodomo dezertyrams⁶¹. Ji siūsdavo afganų kareivius kaip išminuotojus arba į žvalgybą. 1988 m. pabaigoje sovietinė armija, stengdamasi „išvalyti“ pagrindines magistrasles ir pasirengti savo išvedimui, panaudojo raketas *Skad* ir *Uragan*. 1989 m. sovietinė kariuomenė pasuko prieš dešimtį metų eitu keliu, kontroliuodama pagrindinius susisiekimo kelius, kad išvengtų pasipriešinimo dalyvių puolimų. Prieš išeidami sovietai ėmėsi naujos strategijos: pabėgėlių žudymo. *Amnesty International* pažymi, kad „bėgančius iš savo gimtų kaimų vyrus, moteris ir vaikus apšaudydavo afganų ir sovietų oro pajėgos. Iš tokių atvejų paminėsime šimto šeimų grupę iš Šerkhudo kaimo, Farjabo provincijoje, esančioje šalies šiaurės vakaruose; savo ilgame 500 kilometrų su viršum kelyje link Pakistano sienos bėgliai buvo apšaudomi du kartus. Pirmą kartą, 1987 m. spalį, vyriausybės pajėgos juos apsupo ir nužudė 19 žmonių, iš kurių 7 - jaunesni nei šešerių metų vaikai. Po dviejų savaičių šią grupę apšaudys sraigtasparniai ir žus 5 vyrai“⁶².

1987 m. vasario 27 d. Pakistane, Matasangaro stovykloje, taip pat kelis kartus iš eilės iš oro apšaudomi į Pakistaną pabėgę kaimiečiai, įtarus ten esant pasipriešinimo užnugario bazes⁶³.

Apžvalgininkai konstatavo masinį minų, skirtų kovai su pėstininkais, panaudojimą. 20 milijonų minų buvo išdėstyta daugiausia

⁵⁹ *Les Nouvelles d'Afghanistan*, Nr. 31, 1986 m. gruodis, p. 23.

⁶⁰ Assem Akram, op. cit., p. 523. Genadijus Bočiarovas informuoja apie panašią praktiką, kai sistemingai nuodijami gyvuliai (*La Roulette russe*, Paris, Denoël, 1990, p. 30).

⁶¹ Vladimir Boukovski, op. cit., p. 532.

⁶² *La Chronique d'Amnesty International, Afghanistan, assassinats de réfugiés*, Nr. 19 bis, 1988 m. birželis, p. 10. Amnesty pakartotinai apie tai informuoja viename spaudos pranešime 1988 m. kovo 4 d. (*Amnesty International archyvai*, dosjė „Afganistanas“, 1988 m.)

⁶³ *Les Nouvelles d'Afghanistan*, Nr. 35-36, 1987 m. gruodis, p. 17.

aplink saugumo zonas. Šiomis minomis stengtasi apsaugoti sovietinę kariuomenę ir pramonės objektus, tiekiančius produkciją Sovietų Sąjungai. Iš sraigtasparnių jas taip pat numesdavo į dirbamus laukus, šitaip juos paversdami nedarbamomis žemėmis⁶⁴. Minos, skirtos kovai su pėstininkais, bus suluošinusios mažiausiai 700 000 žmonių, aukų daugėja iki šiol. Norėdami įbauginti civilius gyventojus, sovietai savo taikiniu pasirinkdavo ir vaikus, kuriems „dovanodavo“ žaisliukus spąstus, dažniausiai išmetamus iš lėktuvų⁶⁵. Šachas Bazgaras, aprašydamas sistemingą kaimų griovimą, prieina išvadą: „Sovietai su įtūžiu puldavo kiekvieną trobą, viską niokodami, prievartaudami moteris. Toks barbariškumas buvo baisesnis už tą, kurį sukeldavo instinktai, nes jis atrodė tarsi užprogramuotas; sovietai žinojo, kad tokiais nusikalstamais veiksmais jie laužo mūsų visuomenės pamatus“⁶⁶.

Šią išdegintos žemės ir totalinio karo strategiją lydėjo ir sistemin gas Afganistano kultūros paveldo naikinimas. Kabulas buvo kosmopolitinis miestas, kuriame „[buvo] gyvybinga *kabuli* dvasia, ji užkrečia gera nuotaika, padeda visiškai atsipalaiduoti ir užsimiršti, pajusti tolimos praeities papročių laisvę ir kaimų taurumą“⁶⁷. Atėjus karui ir sovietinei okupacijai, ši kultūrinė miesto charakteristika jau nebetinka. 1979 kovo mėnesį, po sovietų bombardavimų, visuotinio sukilimo numalšinimo, Heratas virto miestu kankiniu. Tokie paminklai kaip Didžioji mečetė, XII amžiaus statinys, senamiestis, pastatytas XVI amžiuje, buvo labai apgadinti, o juos rekonstruoti sutrukdė sovietų okupacija⁶⁸. Prie karo prieš civilius gyventojus prisidėjo dar politinis terorą, kurį afganų komunistai, padedami sovietų, plėtė kontroliuojamose zono-

⁶⁴ Assem Akram, *op. cit.*, p. 178-179, ir Anne Guérin, *Une sanglante lassitude, La Chronique d'Amnesty International*, Nr. 2, 1986 m. gruodis, p. 9. Anne Guérin nenurodė konkretaus minų skaičiaus.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Shah Bazgar, *op. cit.*, p. 101-102.

⁶⁷ Olivier Roy, *Kaboul, la sinistrée*, žr. Éric Sarnier (leid.), *Villes en guerre*, Paris, Autrement, 1986, p. 74.

⁶⁸ *Les Nouvelles d'Afghanistan* paskyrė vieną dosjė šiam miestui: *Hérat ou l'art meurtri*, Nr. 41-42, 1982 m. kovas, p. 40.

se. Susovietintas Afganistanas virto didžiule koncentracijos stovykla. Oponentai buvo kankinami ir kalinami.

Politinis teroras

Viską tvarkė KHAD, afganų slaptoji policija, panaši į KGB. Ši tarnyba kontroliavo įkalinimo įstaigas, plačiai taikė fizinius kankinimus ir žmogžudystes. Oficialiai KHAD'ui vadovavo Mohammedas Nadžibullah, bet „prasidėjus sovietinei okupacijai, iš tikrųjų jam vadovavo Vatanšachas, sovietų tadžikas, keturiasdešimtmetis [...], kuris į savo rankas paėmė kankinimo ir tardymo tarnybą KHAD'o patalpose“⁶⁹. Per 12 kilometrų į rytus nuo Kabulo esantis Pol e Tšarki kalėjimas, atėjus į valdžią Babrakui Karmaliui, kuris paskelbė amnestiją, ištuštinamas. 1980 m. vasarį Karmalis vėl įveda karo padėtį, ir kalėjimas prisipildo iš naujo. „Šį kalėjimą sudaro aštuoni sparnai, išdėstyti rato stipinų principu. [...] Pirmasis blokas skirtas kalinams, kurių tardymas baigėsi, bet jie dar nenuteisti. Antrasis - svarbesniems kalinams, kurie išliko gyvi, valdžios netekusiems komunistinių kuopelių valdininkams. [...] Ketvirtasis - svarbiems kalinams [...]. Trečiasis blokas - pats baisiausias, nes, būdamas visų kitų blokų viduryje, jis nemato saulės šviesos; tokiose landynėse paprastai uždaromi patys triukšmingiausiai. Šio bloko kameros tokios mažytės, kad jose neįmanoma nei atsistoti, nei išsitiesti visu ūgiu. Jos sausakimšos. [...] 1982 m. pavasarį, iškasus požemines kameras, kalėjimas padidinamas. Tikriausiai apie šias požemines kameras kaliniai ir kalba, kai su siaubu prisimena „tunelius“. [...] Pol e Tšarki laikoma nuo 12 000 iki 15 000 kalinių. Prie šio skaičiaus reikėtų pridėti mažiausiai 5000 politinių kalinių, kurie papildomai kalinami kituose Kabulo kalėjimuose ir aštuoniuose pagrindiniuose įkalinimo centruose“⁷⁰.

⁶⁹ Michael Barry, *op. cit.*, p. 308.

⁷⁰ Bernard Dupaigne, *Les droits de l'homme en Afghanistan, Les Nouvelles d'Afghanistan*, Nr. 24-25, 1985 m. spalio, p. 8-9.

1986 m. pradžioje jungtinių Tautų paskelbtas pranešimas apie žmogaus teisių padėtį Afganistane apkaltino KHAD'ą, pavadindamas jį „kankinimo mašina“. Raporte pažymima, kad KHAD kontroliuoja septynis Kabulo įkalinimo centrus: „1) Penktąjį KHAD biurą - žinomą Khad i Panj pavadinimu. 2) Pagrindinį KHAD kvartalą Šasharako apygardoje. 3) Vidaus reikalų ministerijos pastatą. 4) Centrinį tardymo biurą, žinomą Sedarato pavadinimu. 5) KHAD karinio filialo biurus, žinomus Khad i Nezami pavadinimu, ir du privačius namus, esančius netoli Sedarato pastato: 6) Ahmado Šacho Chano namą ir 7) Wasiro Akbaro Chano namą - Hovzai Bankato⁷² apygardoje esančius KHAD biurus“.

KHAD dar turėjo įtraukęs į savo sąrašus „200 privačių namų“, esančių netoli sostinės bei didžiuosiuose miestuose, kalėjimus ir karinius postus⁷³. „O kalbant apie fizinius kankinimus, minimus raporte, tai specialusis reporteris sužinojo ištisą virtinę kankinimo metodų, kurie turėjo būti taikomi. Vienas buvęs saugumo policijos karininkas savo liudijime išvardijo aštuonis kankinimo būdus: kankinimus elektros šoku, paprastai taikomu vyrų genitalijoms ir moterų krūtims; kojų pirštų išravimą prijungiant elektrodus; uždraudimą kaliniams tuštintis, kol šie būdavo prispirti atlikti savo gamtinius reikalus kitų kalinių akivaizdoje [...]; medinių kamščių kišimą į išeinamąją angą specialiai garbiems ir vyresnio amžiaus kaliniams; barzdos nuravimą tam tikriems kaliniams, ypač senyviems vyrams ir dvasininkams; kaklo suspaudimą, kad kalinys liktų pražiodinta burna, į kurią šlapindavosi; kalinių siundymą policijos šunimis; pakabinimą už kojų ir palikimą kyboti neribotam laikui; moterų surištomis pėdomis ir rankomis prievartavimą bei visokiausių daiktų kiši-

⁷¹ Raportą parengė Félix Ermacora, IT specialusis reporteris, vadovaudamasis 1984/55 žmogaus teisių komisijos rezoliucija „Žmogaus teisių pažeidinėjimo Afganistane klausimais“, 1985, 40 p.

⁷² Amnesty International, 1983 m. lapkričio 2 d. spaudos pranešimas, Amnesty International archyvai, dosjė „Afganistanas“, 1983.

⁷³ Idem, 1987 m. raportas už 1986 metus, p. 160.

mą į makštį"⁷⁴. Be šių fizinių kankinimų, dar būdavo taikomi įvairiausi psichologiniai kankinimai: simuliuojamas nužudymas, artimo žmogaus išprievartavimas kalinio akivaizdoje, apsimestinis paleidimas į laisvę⁷⁵. Sovietiniai patarėjai dalyvaudavo tardymuose ir padėdavo bude-liui⁷⁶. Christopheris Andrew ir Olegas Cordijevskis priminė, kad „KGB afganų žemėje vėl prikėlė iš praeities savo stalinietiškas baisyses"⁷⁷. KHAD'ą sudarė 70 000 afganų, kurių 30 000 buvo civiliai, juos visus kontroliavo 1500 KGB karininkų⁷⁸.

Nors po komunistinio perversmo Kabule siautėjo politinis teroras, pasipriešinimo grupių skaičius augo, vis dažniau ir dažniau būdavo sprogdinamos komunistų pareigūnų patalpos. Daugėjo demonstracijų. 1980 m. balandžio 27 d. sukilo studentai, norėdami savaip atšvęsti valstybinio perversmo metines. Demonstracijoje „nužudyta 60 studentų, tarp jų – šešios merginos"⁷⁹. Streikas truko mėnesį. Po jo daugybė studentų ir studenčių buvo įkalinti, kai kurie kankinami. „Labiausiai pasisekė tiems, kurie laikinai ar visam laikui buvo išvaryti iš savų licėjų"⁸⁰. Nekomunistams uždraudžiama profesinė veikla. Dar sugriežtėjo moksleivių ir dėstytojų spaudimas. „Kad poveikis būtų įspūdingesnis, licėjaus moksleivius budeliai nusivesdavo į „siaubo kambarius“, kuriuose pasipriešinimo dalyviams būdavo įvykdoma mirties bausmė; KHAD'o „kambaryje“ Farida Ahmadi pamatys nupjautas ir išmėtytas žmogaus galūnes. [...] Kartais kai kurie studentai išleidžiami į laisvę – kad savo pasakojimais pasėtų išgąstį tarp draugų"⁸¹.

⁷⁴ Félixo Ermacora raportas, kurį cituoja Šachas Bazgaras, *op. cit.*, p. 132.

⁷⁵ Amnesty International, *Afghanistan: la torture des prisonniers politiques*, *op. cit.*, p. 19-26, ir Cristina L'Homme, *Les Soviétiques interrogent, les Afghans torturent, La Chronique d'Amnesty International*, Nr. 2, 1986 m. gruodis, p. 6-8.

⁷⁶ Tajwaro Kakaro parodymai, kuriuos cituoja Doris Lessing, *Le Vent emporte nos paroles...*, Paris, Albin Michel, 1987, p. 193-204.

⁷⁷ Christopher Andrew et Oleg Gordievsky, *op. cit.*, p. 572.

⁷⁸ Rémi Kauffer et Roger Faligot, *op. cit.*, p. 392.

⁷⁹ Amnesty International, *Rapport annuel 1981* (už 1980 metus), p. 225, ir *Les Nouvelles d'Afghanistan, Les manifestations étudiantes d'avril 1980*, Nr. 48, 1990 m. liepa, p. 18-20.

⁸⁰ Assem Akram, *op. cit.*, p. 169.

⁸¹ Michael Barry, *op. cit.*, p. 308.

1983 m. rudenį *Amnesty International* paskelbia vieną dokumentą, kur reikalaujama paleisti kai kuriuos kalinius. Profesorius Hassanas Kakaras, istorijos katedros vedėjas, afganų istorijos specialistas, dėstęs Bostone ir Harvarde, buvo areštuotas už tai, kad padėjo *Partcham* frakcijos nariams (nors pats ir nepriklausė PDPA) ir buvo suteikęs prieglobstį daugeliui žmonių. Jo teismas vyko uždaromis durimis, be advokato. Jis buvo apkaltintas kontrrevoliuciniais nusikaltimais ir nuteistas aštuonerius metus kalėti. Du jo kolegos, taip pat dėstytojai, buvo nuteisti aštuoneriems ir dešimčiai metų. Vienintelis atominės fizikos specialistas afganas Mohammedas Younis Akbari 1983 m. buvo atleistas iš pareigų, suimtas ir įkalintas be apkaltinimo, mat jis jau keletą kartų buvo kalėjęs 1981, 1983 m.⁸² 1984 m. jis buvo nuteistas mirti. 1990 m. jam įvykdyta mirties bausmė⁸³. Inteligentai, priklausę grupelėms, siekiančioms taikos, sumesti į kalėjimus. Kiekvienas, įtariamas keliąs „grėsmę“ santvarkai, būdavo likviduojamas.

Informacija - griežtai kontroliuojama. Santvarkos neakredituoti užsieniečiai tampa *personae non gratae*, toks pat likimas ištinka gydytojus ir žurnalistus. Sovietai suimtus juos pristatė į centrinį kalėjimą ir pradėjo tardyti. Jų fiziškai nekankino, nes humanitarinės organizacijos buvo informuotos apie jų buvimą Afganistane ir netrukus pareikalavo juos išleisti į laisvę. Vis dėlto užsieniečiai buvo priversti pripažinti inscenizuotuose teismo posėdžiuose apie savo šnipinėjimą užsienio valstybių naudai ir dalyvavimą pasipriešinime, nors jie čia buvo, kad teiktų humanitarinę pagalbą⁸⁴.

⁸² Amnesty International, *Afghanistan*, document externe SF: 83 E 162 - ASA II/13/83, 1983 m. spalio 11 d., p. 6-7, ir *idem*, *Afghanistan: la torture des prisonniers politiques*, *op. cit.*

⁸³ *Idem*, metiniai raportai nuo 1983 iki 1991 m. Kaip organizacija nurodo savo 1991 m. raporte, p. 20, jo egzekucijos data lieka nežinoma.

⁸⁴ Žr. Alain Guillo, *Un grain dans la machine*, Paris, Robert Laffont, 1989; Philippe Augoyard, *La Prison pour délit d'espoir, médecin en Afghanistan*, Paris, Flammarion, 1985, et Jacques Abouchar, *Dans la cage de l'Ours*, Paris, Baland, 1985.

Nors užsieniečiai ir buvo nepageidaujami liudytojai, jų nei kankino, nei žudė⁸⁵. O bet kuris įtariamas afganas būdavo areštuojamas, kankinamas, vėliau nužudomas. Antai puštūnų socialdemokratų partijos, įkurtos 1966 m. (*Afghan Mellat*), nariai, 1983 m. gegužės 18 d. buvo areštuoti, nors, kiek žinoma, jie ir nepalaikė afganų pasipriešinimo. *Amnesty International* paskelbė, kad nuo 1980 m. birželio 8 d. iki 1982 m. balandžio 22 d. nuteista myriop - už kontrrevoliucinę veiklą - daugiau nei 50 žmonių, 1984 m. - 77, o 1985 m. - 40 žmonių⁸⁶.

1992 m. balandžio 19 d. paimamas Pol e Tšarki kalėjimas. Paleidžiami į laisvę 4000 žmonių. 1992 m. gegužę netoli kalėjimo rasta 12 000 lavonų krūva⁸⁷. 1986 m. vasarą Šacho Bazgaro veda- moje apklausoje įrašyta 52 000 Kabulo kalinių, 13 000 - Djalalabado. Pagal šiuos duomenis, kalinių skaičius viršija 100 000⁸⁸.

1986 m. atstatydinamas Babrakas Karmalis, jį pakeičia gorba- čioviškų pažiūrų prezidentas Mohammedas Nadžibullah, kuris, veng- damas sąsajos su Alachu, pasivadino „draugu Nadžibu“, o kai rei- kėjo liaupsinti nacionalinį susitaikymą, vėl pasidarė Nadžibullah. Tai buvo Maskvos statytinis, buvęs gydytojas, ambasadorius Irane, *Partcham* narys, kurį už jam padarytas paslaugas pasveikino tapęs partijos generaliniu sekretoriumi Jurijus Andropovas, buvęs KGB va- dovas. Nadžibullah brolis Seddiqullah Rahi jį praminė „Jaučiu“ ir lygindavo su Berija. Brolis aiškino, kad per šešerius metus Nadži- bullah pasirašęs mirties nuosprendį 90 000 žmonių⁸⁹. Negana to, kad vadovavo specialiosioms tarnyboms, jis daugelį žmonių vertė kankinti. Vienas iš retų išlikusių gyvų patvirtina: „[...] Kai aš kelis

⁸⁵ François Missen, ir. *La Nuit afghane*, Paris, Ramsay, 1990, rašė, kaip jis buvo areštuotas kartu su Antoine Darnaud, savo operatorium, ir Osmanu Barai, gidu. Pastarasis niekada nebuvo paleistas į laisvę.

⁸⁶ Amnesty International, *Afghanistan*, op. cit., p. 8; apie Afghaną Mellatą bei 23 įkalintus kovos draugus iš 30-ies ir išlaisvinimą žr. *Rapport annuel* 1989.

⁸⁷ Éric Bachelier, op. cit., p. 62, et Assem Akram, op. cit., p. 207-208.

⁸⁸ Shah Bazgar, op. cit., p. 227-229.

⁸⁹ Seddiqoullah Rahi, *Connaissez-vous Najiboullah?* Cit. Assem Akram, op. cit., p. 210.

kartus paneigiau man pateiktus kaltinimus, Nadžibullah priėjo ir spyrė kelis kartus man į veidą ir į pilvą. Aš susmukau ant žemės. Pusiau praradęs sąmonę jutau, kaip mane spardo į veidą ir į nugarą. Man iš nosies pasipylė kraujas. Sąmonę atgavau tik po keleto valandų, kai jau buvau sugrąžintas į savo kamerą".

Prie politinio teroro prisidėjo visiška savivalė. Antai vienas prekeivis, karaliaus Zahero laikais buvęs Nacionalinės asamblėjos deputatas, buvo per klaidą suimtas ir kankinamas, vėliau paleistas: „Mane areštavo maždaug pusę dešimtos vakaro. [...] Uždarė į kamerą, kur jau sėdėjo du kiti kaliniai: vienas - Kalahano statybų Kabulo šiaurinėje dalyje darbininkas, antras - Nangaharo provincijos valdininkas, seniau dirbęs Žemės ūkio ministerijoje. Su darbininku buvo akivaizdžiai žiauriai elgiamasi. Jo drabužiai kruvini, ant rankų - negyjančios žaizdos. Mane išvedė tardyti. Pareiškė, girdi, aš per pastarąsias savaites buvau išvykęs į Mazar e Šarifą ir Kandaharą ir mano kelionės tikslas buvo skleisti nepasitenkinimą vyriausybe [...]. O aš jau daugiau kaip pusę metų nebuvau kojos iškėlęs iš Kabulo. Aš nesutikau, atsakiau, kad esu kaltinamas neteisingai, bet vos tik paprieštaravau, pasipylė smūgiai. (...) Mano kojų pirštus prijungė prie telefono ir į mane paleido elektros iškrovą. (...) Paskui manęs nebetardė. Po dviejų dienų vienas iš KHAD'o vyrų, kuris dalyvavo mano tardyme, atėjo pas mane į kamerą ir pasakė, kad mane paleidžia. Dabar KHAD'as įsitikinęs, kad aš areštuotas per klaidą"⁹⁰.

Terorą taikė ir vaikams. Juos pagrobavo, išsiųsdavo į Sovietų Sąjungą ir apmokydavo kaip šnipus, įpareigotus prasiskverbti į pašipriešinimo gretas. Naimas papasakojo Šachui Bazgarui: „Esu kilęs iš Herato. Kai man sukako aštuoneri, mane paėmė iš mokyklos, kad įstočiau į Sazmaną [afganų komjaunimą], tada pasiuntė devyniems mėnesiams į SSRS. Kai kurių tėvus versdavo sutikti. Kai

⁹⁰ Amnesty International, *Afghanistan*, op. cit., p. 13. Liudijimai, kuriuos pateikė Žmogaus teisių gynimo organizacija, yra anonimiški.

dėl manęs, kadangi mano tėvas yra už komunistus, jis sutiko. Mano mama mirusi. Tėvas vedė antrą kartą. Mano namuose, išskyrus brolių ir seserį, visi priklausė *Khalq'ui*. Tėvas mane pardavė sovietams. Keletą mėnesių jam už tai mokėjo pinigais. [...] Mes turėjome šnipinėti". Norėdami vaikus padaryti labiau priklausomus, jiems duodavo narkotikų, o vyresniems pakišdavo prostitutas.

„- Ar tu matei, kaip tavo akyse miršta vaikas?

- Dar ir ne vienas. Kartą tai buvo nuo elektros. Vaiko kūnas šoktelėjo gal kokį metrą į viršų, paskui staigiai krito ant žemės. Tas vaikas nesutiko dirbti to šnipų darbo. Kitą sykį vieną vaiką atvedė ir pastatė prieš mus visus. Jam priekaištavo, kad jis neįskundė vieno iš savo draugų, kuris, rodos, palindo po rusų šarvuočiu ir norėjo jį padegti. Vaiką pakorė ant medžio mūsų akivaizdoje. Atsakingi pareigūnai šaukė: „Štai kas jūsų laukia, jeigu atsisakysite daryti tai, kas jums liepiama!" - liudija Naimas⁹¹.

Į SSRS buvo išsiųsta 30 000 vaikų nuo 6 iki 14 metų amžiaus. Tėvus, kurie tam pasipriešindavo, apšaukdavo rezistentais ir įmėsdavo į kalėjimus.

Terorą kentėjo visi gyventojai, visokio amžiaus. Jie buvo šio totalinio karo ir šios totalitarizmo politikos aukos. Sovietinė okupacinė kariuomenė visokiais būdais stengėsi išnaikinti pasipriešinimo židinius. Tam tikslui ji pasitelkė plataus masto terorą: civilių bombardavimą, masines kaimų žudynes, kaimiečių priverstinę tremtį. Prie šio civiliams gyventojams taikomo teroro dar prisidėjo politinis teroras: didžiuosiuose miestuose buvo įsteigti specialūs kalėjimai, kuriuose kaliniai būdavo kankinami ir dažniausiai nužudomi.

⁹¹ Naimas, dešimtmetis, pasakoja Šachui Bazgarui, *op. cit.*, p. 25-28.

Intervencijos padariniai

Komunistinio perversmo, vėliau sovietinės intervencijos Afganistane padariniai šaliai buvo tragiški. Tada, kai aštuntojo dešimtmečio pradžioje ši nacija ėmėsi sparčiai plėtoti šalies ekonomiką, kurti demokratinį šiuolaikinį valstybės mechanizmą, komunistų remiamas Daudo valstybės perversmas staigiai nutraukė demokratinį procesą. Maskvos pagalbininkai paėmė valdžią ir sustabdė ekonominę šalies raidą. Afganistanas įsivėlė į pilietinį karą. Ekonomika virto karine, orientuojama iš esmės sovietų naudai. Suklestėjo įvairi nelegali prekyba (ginklais, narkotikais...). Netrukus ekonomika sužlugdoma. Dar ir šiandien sunku išmatuoti nelaimės mastą. Iš maždaug 16 milijonų gyventojų turinčios šalies daugiau nei 5 milijonai išvyko į Pakistaną bei Iraną ir ten skursta. Labai sunku nustatyti aukų skaičių: sprendžiant iš liudytojų parodymų, karas bus nusinešęs nuo 1,5 iki 2 milijonų gyvybių, iš kurių 90% civiliai. Nuo 2 iki 4 milijonų - sužeistųjų. Neginčijamas yra tiesioginis ir netiesioginis komunizmo poveikis islamistų judėjimų kurstymui ir įtampoms tarp etninių grupių didinimui, net jei šiandien ir nelengva tai ištirti. Afganistanas, jau ėjęs modernizavimo keliu, buvo paverstas kraštu, kuriame įsigalėjo tik karo kultūra ir smurtas.

Stéphane Courtois

KODĖL?

Mėlynos Revoliucijos akys
švyti neišvengiamu žiaurumu.

*Louis Aragon
Raudonasis frontas*

Atskleidus visuotinį apakimą, politines aistras, sąmoningą norą pamiršti, šioje knygoje bandoma dar nupiešti bendrą komunistinio pasaulio nusikalstamų veiksmų vaizdą, pradedant pavienėmis žmogžudystėmis ir baigiant masinėmis žudynėmis. Bendrame apmąstymų apie XX amžiaus komunistinį fenomeną kontekste iš tikrųjų kalbama tik apie vieną sandūros etapą - sistemos centro suirimą Maskvoje 1991 m. ir tuomet atsivėrusią gausią dokumentaciją, kuri iki šiolei buvo tvirtai laikoma po antspaudu. Tačiau ir labiausiai pagrįstų, dokumentais motyvuotų faktų atskleidimas negali tenkinti nei mūsų proto smalsumo, nei mūsų sąžinės. Todėl išlieka pagrindinis klausimas: kodėl? Kodėl šiuolaikinis, 1917 m. pasirodęs komunizmas beveik tuojau pat peraugo į kruviną diktatūrą, vėliau - į nusikalstamą režimą? Argi pasiekti jo tikslus buvo galima tik pačiu baisiausiu smurtu? Kaip paaiškinti tą faktą, kad komunistų valdžia į nusikaltimą žiūrėjo ir jį taikė kaip paprasčiausią, normaliausią, įprastą priemonę, ir tai truko dešimtmečius?

Sovietų Rusija buvo pirmoji komunistinio režimo šalis. Ji buvo pasaulinės komunistinės sistemos, kuri palengva kerojo, o po 1945-ųjų nepaprastai išsiplėtė, širdis, variklis. Lenininė ir stalininė SSRS buvo šiuolaikinio komunizmo pagrindas. Jau pats faktas, kad tas pagrindas taip staiga įgavo kriminalinį pobūdį, yra juo labiau stebinantis, nes jis prieštaravo socialistinio judėjimo evoliucijai.

Per visą XIX amžių samprotavimuose apie revoliucinį smurtą vyravo perimta Prancūzų revoliucijos patirtis. Ji 1793-1794 m. taikė tris svarbiausias nuolatinio smurto formas. Pati žiauriausia pasireiškė „rugsėjo žudynėse“, kai Paryžiuje sukilėliai nužudė tūkstantį žmonių be jokio palaikymo iš viršaus, be jokio partijų skatinimo. Labiausiai išplitusi smurto forma - priežiūros (įskundimo) komitetai ir giljotina, pasiuntusi myriop 2625 žmones Paryžiuje ir 16 600 visoje Prancūzijoje - rėmėsi Revoliucinio tribunolo institucija. Ilgą laiką buvo slepiamas Respublikos „pragariškųjų kolonų“, kurios buvo įpareigosos sutriuškinti Vandėją ir kurios išžudė dešimtis tūkstančių beginklių gyventojų, vykdomas teroras. Tačiau šie teroro mėnesiai tėra tik vienas kruvinas epizodas, įėjęs į daug ilgesnę trajektoriją, kurią simbolizavo demokratinės respublikos, turinčios savo konstituciją, savo išrinktą asamblėją ir savo politinius debatus, sukūrimas. O vos tiktai Konventas atgavo šiek tiek drąsos, Robespierre'as buvo nuverstas ir teroras liovėsi.

Vis dėlto François Furet parodo, kaip gimsta tam tikra revoliucijos, neatsiejamos nuo kraštutinių priemonių, idėja: „Teroras yra baimės valdžia, kurią Robespierre'as teoriškai apibūdina dorybės valdžia. Atsiradęs tam, kad išnaikintų aristokratiją, teroras galiausiai virsta priemone blogųjų skaičiui mažinti ir kovoti su nusikaltimu. Nuo šiolei jis egzistuoja kartu su Revoliucija, jis nuo jos neatsiejamas, nes ji vienintelė gali kada nors sukurti piliečių Respubliką. [...] Jei kol kas piliečių Respublika dar nesukurta, tai todėl, kad žmonės, kuriuos sugadino praeities istorija, yra blogi; tik Revoliucija, ši visiškai nauja, negirdėta istorija, pasitelkusi terorą sukurs naują žmogų“¹.

Tam tikrais atžvilgiais Prancūzų revoliucijos terorą galima įžvelgti bolševikų veiksmuose: tai manipuliavimas socialine įtampa (kaip jacobinų frakcijos), paaštrėjęs ideologinis ir politinis fanatizmas, žudiškiškas karas su sukilusia valstietijos dalimi. Nenuginčijama, kad Ro-

¹ François Furet, *Terreur*, žr. F. Furet, Mona Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Paris, Flammarion, 1988.

bespierre'as padėjo pirmąjį akmenį kelyje, kuris vėliau Leniną atvedė prie teroro. Argi Robespierre'as balsuojant dėl Prerialio įstatymų nepareiškė Konventui: „Tam, kad Tėvynės priešai būtų nubausiti, pakanka nustatyti jų asmenybę. Ir kalbama ne apie jų nubaudimą, o apie visišką jų sunaikinimą“².

Neatrodo, kad ši teroro patirtis būtų kada nors įkvėpusi pagrindinius XIX amžiaus mąstytojus revoliucionierius. Pats Marxas tam skyrė mažai dėmesio; žinoma, jis pabrėžė ir gynė „smurto vaidmenį istorijoje“, bet čia įžiūrėjo labai bendrą pasiūlymą, kuris nesiekė sistemingo atkaklios prievartos panaudojimo prieš žmones, netgi jei ta prievarta ir nebuvo apsaugota nuo dviprasmybės, kuria, kaip socialinių konfliktų išsprendimo būdu, pasinaudojo terorizmo šalininkai. Remdamasis pražūtingos darbininkų judėjimui Paryžiaus komunos ir po jos įsišėlusių labai žiaurių represijų patirtimi - mažiausiai 20 tūkstančių mirčių, - Marxas griežtai kritikavo tokio tipo veiklą. Ginčui įsiliepsnojus net pačiame I-ajame Internacionale tarp Marxo ir anarchisto ruso Michailo Bakunino, regis, Bakuniną aiškiai bus nurungęs Marxas. 1914 m. karo išvakarėse darbininkų ir socialistų judėjime vidinis ginčas dėl teroristinės prievartos atrodė beveik užbaigtas.

Lygia greta sparti parlamentinės demokratijos raida Europoje ir JAV buvo naujas ir fundamentalus duomuo. Parlamentinė praktika įrodė, kad socialistai galėjo turėti politinį svorį. Per 1910 metų rinkimus SFIO (Darbininkų Internacionalo prancūzų sekcija. - *Vert. past.*) gauna 74 deputatų vietas; prie jų prisideda 30 nepriklausomų socialistų, kurių vadas Millerand'as nuo 1899 m. įėjo į „buržuazinės“ vyriausybės sudėtį. Jean Jaurès buvo žmogus, gebantis sujungti seną revoliucinį tuščiažodžiavimą su reformistine bei demokratine veikla kasdieniame gyvenime. Vokiečių socialistai buvo geriausiai organizuoti ir patys stipriausi Europoje; 1914 m. išvakarėse jų narių skaičius siekė milijoną, jie turėjo 110 deputatų, 220 atstovų provincijų landtaguose, 12 000 municipaliteto patarėjų, 89 dienraščius.

² Jacques Baynac, *La Terreur sous Lenine*, Paris, Le Sagittaire, 1975, p. 75.

Anglijoje darbininkų judėjimas taip pat buvo išaugęs ir gerai organizuotas, jį stipriai rėmė galingos profesinės sąjungos. O skandinavų socialdemokratija buvo labai aktyvi, gerokai reformistinė ir aiškiai parlamentinės pakraipos. Socialistai galėjo tikėtis, kad ateis tokia diena, ir ji nebe taip toli, kai jie gaus absoliučią parlamentinę daugumą, kuri jiems leis pradėti taikiu būdu esmines socialines reformas.

Tokią raidos kryptį teoriškai patvirtino Eduardas Bernsteinas, vienas iš pagrindinių XIX amžiaus pabaigos marksizmo teoretikų, Marxo testamento vykdytojas (kartu su Karlu Kautskiu). Laikydamasis tos nuomonės, kad kapitalizmas visiškai nerodo Marxo paskelbtų žlugimo požymių, jis kalbėjo apie palaipsnį ir taikų perėjimą į socializmą, kuris remtųsi darbininkų klasės išugdyta demokratija ir laisve. 1872 m. Marxas buvo išsakęs viltį, kad revoliucija galėtų įgauti taikias formas JAV, Anglijoje ir Olandijoje. Šią kryptį pagilino jo draugas ir mokinys Friedrichas Engelsas Marxo straipsnių rinkinio *Klasių kova Prancūzijoje*, paskelbto 1895 m., antrojo leidimo įžangoje.

Demokratijos požiūriu socialistų laikysena taip pat buvo dviprasmiška. Dreyfuso bylos metu Prancūzijoje, amžiaus posūkyje, kai Jaurès veikė Dreyfuso naudai, jie laikėsi prieštaringų pozicijų: Jules Guesde, pagrindinė prancūzų marksizmo figūra, su panieka pareiškė, kad nėra ko proletariatui kištis į buržuazijos pasaulio vidinį kivirčą. Europos kairiosios partijos nebuvo vienytytės, o kai kurios jų srovės – anarchistai, sindikalistai, blankistai – buvo nusistatę prieš parlamentarizmą. Vis dėlto 1914 m. karo išvakarėse II Internacionalas, oficialiai paklusnus marksizmui, orientavosi į taikius sprendimus pasikliaujant masių mobilizavimu ir visuotiniu balsavimu.

Amžiaus pradžioje Internacionale išsiskyrė ekstremistinis sparnas, kuriam priklausė pati griežčiausia rusų socialistų frakcija, bolševikai, vadovaujami Lenino. Jei jie save ir priskyrė marksizmo europietiskajai tradicijai, tai dar nereiškė, kad jie nebuvo giliai įleidę šaknų ir į rusų revoliucinio judėjimo podirvį. Per visą XIX amžių jis buvo tapatinamas su nedidele partija, kuri į pirmą vietą iškėlė prievartą

kaip politinės kovos priemonę. Pirmasis tą radikaliai išreiškė garsusis Sergejus Nečiajevas, tas pats, kuris Dostojevskį įkvėpė sukurti revoliucionieriaus Piotro Verchovenskio portretą garsiajame romane *Demonai*. 1869 m. Nečiajevas parašo *Revoliucionieriaus katekizmą*, kuriame duoda savo paties apibrėžimą: „Revoliucionierius - iš anksto prarastas žmogus. Jis neturi asmeninių interesų, privačių reikalų, jausmų, meilės saitų, nuosavybės, jis neturi net vardo. Viską jame absorbuoja vienintelė mintis, interesas be išlygų, aistra - revoliucija. Savo sielos gilumoje jis ne tik žodžiais, bet ir veiksmais nutraukė visus saitus su viešąja tvarka, su visu civilizuotu pasauliu, visais įstatymais, papročiais, socialinėmis konvencijomis ir šio pasaulio moralės normomis. Revoliucionierius yra negailestingas šio pasaulio priešas ir gyvena jame vien tam, kad garantuotai jį sugriautų“³.

Vėliau Nečiajevas sukonkretino savo tikslus: „Revoliucionierius įsitvirtina politiniame ir socialiniame pasaulyje, vadinamame apsišvietusiu, ir jame gyvena vien tik tai tikėjimu, kad jis bus kuo greičiau ir iš pamatų sugriautas. Jis ne revoliucionierius, jei ko nors pasigaili šiame pasaulyje“⁴. O netrukus jis numato ir veiklą: „Visa ši visuomenė turi būti suskirstyta į keletą kategorijų. Pirmąją sudarytų pasmerktieji mirti nedelsiant. [...] Į antrąją turėtų pakliūti tie, kuriems laikinai leidžiama gyventi vien tam, kad jų siaubingi poelgiai pastūmėtų liaudį į neišvengiamą sukilimą“.

Nečiajevas turėjo konkurentų. 1887 m. kovo 1 d. įvyko pasikėsinimas prieš carą Aleksandrą III. Jis nepasiekė savo tikslo, bet jo organizatoriai buvo areštuoti, tarp jų ir Aleksandras Iljičius Uljanovas, Lenino vyresnysis brolis; šis buvo pakartas kartu su savo bendrininkais. Lenino neapykantos tai santvarkai šaknys buvo labai gilios, ir, beje, imperatoriškosios Romanovų šeimos žudynės 1918 m. sumanė ir organizavo Leninas pats asmeniškai, be Politinio biuro narių žinios.

³ Michael Confino, *Violence dans la violence. Le débat Bakounine-Netchaïev*, Paris, Maspero, 1973.

⁴ *Idem*, p. 102.

Martino Malia nuomone, šis inteligentijos frakcijos įvykdytas smurto aktas, „primenantis sugrįžimą į Prancūzų revoliucijos laikus, rodė, kad į pasaulinę areną ateina terorizmas kaip sisteminga politinė taktika (kuri labai skiriasi nuo pavienio pasikėsinimo). Šitaip iš apačios (masių) einanti narodnikinė sukilimo strategija kartu su iš viršaus (masėms vadovaujančio elito) einančiu teroru, kuris Rusijoje baigėsi politinio smurto įteisiniu, prasilenkė su pirmųjų Vakarų Europos revoliucinių, nuo 1789 iki 1871 m., judėjimų įteisiniu“⁵.

Šį išskirtinį politinį smurtą buvo subrandinusi prievarta, kuri amžių amžiais kerojo Rusijos gyvenime. Kaip pabrėžia savo knygoje apie „rusų nelaimę“ Héléne Carrère d'Encausse: „Ši šalis su savo baisia, neturinčia sau lygios nelaime iškyla kaip mįslė tiems, kurie tiria jos likimą. Stengiantis išsiaiškinti šios amžiaus nelaimės gilumines priežastis, mums ir kilo mintis, kad (deja) yra specifinis ryšys tarp valdžios užkariavimo ar išsaugojimo ir pasinaudojimo politine žmogžudyste, paviene ar masine, realia ar simboline. [...] Ši sena pražūtinga tradicija, be jokios abejonės, suformavo kolektyvinę sąmonę, kurioje taikaus politinio pasaulio siekimas teuzima mažai vietos“⁶.

Caras Ivanas IV, vadinamas Žiauriuoju, neturi nė trylikos metų, kai 1543 m. atiduoda šunims sudraskyti kunigaikštį Šuiskį, savo ministrą pirmininką. 1560 m. žmonos mirtis jam įžiebė keršto įniršį; kiekvienas žmogus jam atrodo išdavikas, savo aplinkinių rate jis išnaikina visus realių ir įsivaizduojamų priešų artimuosius. Jis įkuria *opričniną* - lyg ir asmens sargybinių tarnybą, kuri turi visokeriopą galią ir sėja pavienį bei kolektyvinį terorą. 1572 m. jis likviduoja opričninos narius, prieš tai nužudydamas savo sūnų, įpėdinį. Tai jo viešpatavimo metais buvo įvesta baudžiava. Nė kiek ne švelnesnis buvo ir Petras I, tiek su

⁵ Martin Malia, *La Tragédie soviétique*, Paris, Le Seuil, 1995, p. 92.

⁶ Héléne Carrère d'Encausse, *Le Malheur russe. Essai sur de meurtre politique*, Paris, Fayard, 1988, p. 17.

atvirais Rusijos priešais, tiek su aukštuomene, tiek su liaudimi; jis irgi savo paties rankomis nužudė sūnų, savo įpėdinį.

Nuo Ivano iki Petro laikų Rusija gerai pažino specifinį mechanizmą, jungiantį akivaizdų absoliučios valdžios siekimą su vis smarkesniu tautos elito pavergimu diktatoriškai ir teroristinei valstybei. Kaip rašo *Viskas praeina* Vasilijus Grosmanas apie baudžios panaikinimą 1861 m.: „Šis įvykis, kaip parodė tolesnis amžius, buvo revoliucingesis nei pati Didžiosios Spalio revoliucijos pergalė. Šis įvykis išjudino tūkstantmetinius Rusijos pamatus, kurių nebuvo palietęs nei Petras, nei Leninas: progreso pasidavimą vergovei“⁷. Ir kaip visada ta vergovė amžiams bėgant galėjo išsilaikyti tik nepaliaujama žiauria prievarta.

Ryšį tarp carinės ir bolševikinės prievartos iškart pastebėjo Tomušas Masarykas, aukštos kultūros politinis veikėjas, Čekoslovakijos Respublikos 1918 m. įkūrėjas, gerai pažinojęs revoliucinę Rusiją, 1917 ir 1919 m. ten gyvenęs. 1924 m. jis rašė: „Rusai, tiek bolševikai, tiek ir visi kiti, yra carizmo vaikai, tai jis per amžių amžius juos auklėjo ir mokė. Rusai galėjo nuversti carą, bet nepajėgė panaikinti carizmo. Jie ir toliau tebevilki carinę uniformą, nors ir išvirkščiąja puse. [...] Bolševikai nebuvo pasirengę daryti teigiamą, administracinę revoliuciją, o tik - neigiamą, t. y. dėl doktriniško fanatizmo, proto siaurumo ir kultūros stokos jie griovė, daug ir be jokio reikalo. Ypač aš jiems darau šį priekaištą todėl, kad jie, mėgdžiodami carus, išsiugdė tikrą pasitenkinimą žudyti“⁸.

Ši smurto kultūra nebuvo būdinga vien tik valdžios sluoksniams. Kai valstiečių masės sukilo, kilmingųjų žudynės ir laukinis teroras taip pat tapo įprastu dalyku. Du tokie sukilimai giliai įsirežė Rusijos atmintyje - Stenkos Razino (1667-1670) ir ypač Pugačiovo (1773-1775), kuris, ėmęs vadovauti didžiulei žakerijai, sudrebino Jekaterinos Didžiosios sostą ir paliko ilgą, nusidriekusį per visą Volgos

⁷ Vassili Grossman, *Tout passe*, Paris, Julliard/L'Âge d'Homme, 1984, p. 205.

⁸ Tomas G. Masaryk, *La Résurrection d'un État. Souvenirs et reflexions 1914-1918*, Paris, Plon, 1930, p. 197.

slėnį, kraujo pėdsaką, kol buvo sučiuptas ir žiauriai nukankintas - jis buvo ketvirčiuotas, sukapotas į gabalus ir išmestas suėsti šunims.

Jei tikėsime Maksimu Gorkiu, rašytoju, pavaizdavusiu ikirevoliucinės (iki 1917 m.) Rusijos skurdą, - ši prievarta plaukia iš pačios visuomenės. 1922 m., tada, kai nepritaria bolševikų metodams, jis parašo tokius simptomiškus žodžius:

„Žiaurumas - štai kas mane stebino, kėlė didžiausią nerimą per visą gyvenimą. Kame, kur slypi žmogaus žiaurumo šaknys? Aš apie tai ilgai mąščiau ir nieko čia nesupratau, ir ligi šiol nesuprantu. [...] Dabar, kai pasibaigė baisus beprotiškas Europos karas ir kruvini revoliucijos įvykiai, [...] turiu pasakyti, kad rusų žiaurumas, regis, nėra kiek nepasikeitė, tarytum jo formos nesikeistų. Vienas XVII amžiaus pradžios metraštinkininkas pasakoja, kad jo laikais būdavo taip kankinama: „Įpildavo į burną parako ir jį padegdavo; kitiems - paraką įkišdavo pro užpakalį. Moterims pradurdavo krūtis, per jas perverdavo virves ir užtų virvių jas pakardavo“. 1918 ir 1919 m. panašiai elgdavosi prie Dono ir Urale: žmogui pro užpakalį įkišdavo dinamito užtaisą ir jį susprogdindavo. Manau, kaip anglams, tik jiems vieniems, būdingas humoro jausmas, taip rusų tautai, tik jai vienai, būdingas savotiškas žiaurumo jausmas, šaltakraujiškas žiaurumas, kuris tarsi trokšta įsitikinti, kur baigiasi pasipriešinimo kančioms ribos ir kiek gali ištverti žmogaus gyvybė. Rusų žiaurume jaučiamas velniškas rafinuotumas, jame slypi kažkas subtilu, manieringa. Tai, ko nesugebėtume nusakyti žodžiais „psichozė“ ar „sadizmas“, žodžiais, kurie iš esmės nieko nepaaiškina. [...] Jei tie žiaurūs poelgiai tebūtų tik individų iškrypusios psichologijos išraiška, apie tai būtų galima išvis nekalbėti: tai būtų psichiatro, o ne moralisto sritis. Bet čia kalbu tik apie kolektyvines pramogas, kurias suteikia kančia. [...] Kurie žiauresni: baltagvardiečiai ar raudonieji? Greičiausiai visi vienodai žiaurūs, nes ir vieni, ir kiti yra rusai. Pagaliau į klausimą, kas žiauresnis, labai aiškiai atsako istorija: pats aktyviausias yra pats žiauriausias“⁹.

⁹ Maxime Gorki, *Le Paysan russe*, Le Sagittaire, 1924, p. 126-127.

Tačiau nuo XIX amžiaus vidurio Rusija, rodos, ėmė laikytis saikingesnio, labiau „vakarietiško“, labiau „demokratinio“, kurso. 1861 m. caras Aleksandras II panaikino baudžiavą ir išlaisvino valstiečius; jis įkūrė *zemstvas*, vietinius valdžios organus. 1864 m. didelėje dalyje kaimų (kuriuose telkėsi 85% visų šalies gyventojų) išgyvendintas neraštingumas. Visuomenę, rodės, pagavo „švietėjiška“ srovė ir ėmė nešti visokio smurto mažinimo linkme. Ir net 1905 m. revoliucijos pergalė paspartino visuomenės demokratinį procesą. Paradoksalu, bet kaip tik tada, kai reforma, rodės, galėjo išstumti prievartą, obskurantizmą ir archaizmą, viską sumaišė karas ir 1914 m. rugpjūčio 1 d. pats nuožmiausias masinis smurtas staiga prasiveržė Europos arenoje.

Martinus Malia rašė: „Eschilo *Orestėja* įrodo, kad nusikaltimas gimdo nusikaltimą, smurtas – smurtą tol, kol už tas visas kančias bus išpirktas pirmasis tos grandininės reakcijos nusikaltimas, pirmą kartą žmogaus nuodėmė. Panašiai 1914 m. rugpjūtį išlietas kraujas tarsi savotiškas Atridų prakeiksmas Europos namuose sukėlė tą tarptautinės ir socialinės prievartos grandininę reakciją, kuri tvėrė visą amžių: Pirmojo pasaulinio karo smurtas ir skerdynės buvo nepalyginamai didesnės nei nauda, kurios galėjo tikėtis viena ar kita stovykla. Tai karas pagimdė Rusijos revoliuciją ir leido bolševikams užgrobti valdžią“¹⁰. Leninas nepaneigtų šios analizės, juk jis jau 1914-aisiais ragino paversti „imperialistinį karą pilietiniu karu“ ir pranašavo, kad iš kapitalistinio karo jis išaugs į socialistinę revoliuciją.

Šios nepaliaujamos beprasmiškos žudynės, nusinešusios aštuonių su puse milijono karių gyvybes, buvo nuožmios ir truko ketverius metus. Tai atitiko naujo tipo karą, kurį vokiečių generolas Ludendorffas pavadino „totaliniu karu“, įtraukusiu į mirties sūkurį ir kariškius, ir civilius. Ir vis dėlto, nors šis smurtas ir pasiekė dar niekad pasaulyje neregėtą mastą, jį ribojo tam tikros tarptautinės normos ir įstatymai.

¹⁰ Martin Malia, op. cit., p. 13.

Tačiau kasdienių skerdynių praktika, dažnai sunkinančiomis aplinkybėmis - naudojant nuodingas dujas, pagaliau tūkstančiams žmonių žūvant nuo artilerijos sviedinių ir nesibaigiant sužeistųjų agonijai žemėje, tarp priešiškos pusės pozicijų, - silpnino psichologinį žmonių priešinimąsi mirčiai, ir savo, ir savo artimo. Galėjo žmogus pasidaryti nejautrus, jei ne atbukti. Prie šios temos 1920 m. grįžo Karlas Kautskis, pagrindinis vokiečių socializmo teoretikas ir lyderis: „Tai karą reikia kaltinti dėl šios transformacijos iš žmogiškų polinkių į žvėriškus. [...] Per ketverius metus Pasaulinis karas įtraukė beveik visus sveikus vyriškos lyties atstovus, žvėriški militarizmo polinkiai pasiekė gyvuliškumo ir nejautrumo viršūnę, ir nuo tada proletariatas pats negalėjo išvengti jų įtakos. Užsikrėtęs baisiausiu žiaurumu, jis iš karo grįžo sužvėrėjęs visais atžvilgiais. Tie, kurie sugrįžo, - taikos metais, - savo reikalavimus ir interesus sugebėjo apginti prieš savo bendrapiliečius tik kruvinais veiksmais ir smurtu. Visa tai sudarė priežastis kilti pilietiniam karui“¹¹.

Paradoksalu, bet nė vienas iš bolševikų vadų nedalyvavo kare, ar dėl to, kad buvo tremtyje užsienyje - Leninas, Trockis, Zinovjevas, ar kad Sibiro gilumoje - Stalinas, Kamenėvas. Dauguma šių kabine- -tinių vyrų ar mitinginių oratorių neturėjo jokios karo patirties, niekada nebuvo dalyvavę tikrame mūšyje, kur akys regi mirtį. Prieš paimdami valdžią jie kariavo žodžiais, ideologija ir politika, jie turėjo abstrakčią mirties, žudynių, žmonijos katastrofos viziją.

Neturėjimas asmeninės karo baisių patirties galėjo atsiliepti žiaurumui. Bolševikai labai plačiai skleidė klasių kovos teoriją, kuri visiškai ignoravo nacionalinę, netgi nacionalistinę, konflikto pusę. Pateisindami a *priori* revoliucinį smurtą, jie primetė atsakomybę už žudynes kapitalizmui: revoliucija, panaikindama kapitalizmo viešpatavimą, padarytų galą šioms skerdynėms, ir nesvarbu, jei tam reikėtų sunaikinti „saujelę“ atsakingų kapitalistų. Makabriška spekuliacija, besiremianti visiškai klaidinga hipoteze, kad blogį reikia

¹¹ Karl Kautsky, *Communisme et terrorisme*, Paris, éd. Jacques Povolozki, 1920, p. 164.

sunaikinti blogiu. Bet trečiajame dešimtmetyje pasireiškiantis tam tikras pacifizmas dažnai pasitarnaudavo komunizmo propagandai.

Beje, kaip pabrėžia François Furet knygoje *Le Passé d'une illusion* („Vienos iliuzijos praeitis“), „karas - tai masė užverbuotų civilių, kurie iš pilietinės autonomijos perėjo neribotam laikui - kokiam, jie ir patys nežino - į karinę priklausomybę ir pakliuvo į geležinį pragarą, kuriame kalba sukasi ne apie tai, kaip numatyti, išdrįsti ar nugalėti, bet apie tai, kaip „išsilaikyti“. Dar niekada karo tarnyba nebuvo taip praradusi savo kilnumo kaip dabar, šių ką tik iš pilietinio moralaus pasaulio išplėštų milijonų žmonių akyse. [...] Karas yra pati svetimiausia piliečiui politinė būseną. [...] Tai, dėl ko karas atrodo reikalingas, priklauso aistrų sričiai, neturi nieko bendra su sąžinei paklustančiais interesais, o dar mažiau - su protu, kuris priekaištauja. [...] Armiją kare palaiko socialinė tvarka, kur individas nebeegzistuoja ir kur jau net pats nežmoniškumas paaiškina tą inercinę jėgą, kurios veik nebeįmanoma sustabdyti“¹². Karas vėl įteisino prievartą ir panieką individui, kartu jis silpnino ką tik užsimezgusią demokratinę kultūrą ir atgaivino vergovę.

Su XX amžiumi Rusijos ekonomika buvo įėjusi į spartaus vystymosi fazę ir visuomenė diena po dienos ugdė savo savarankiškumą. Staiga karas, nepaprastai suvaržęs tiek žmones, tiek gamybą, tiek infrastruktūrą, išryškino ribotumus politinės santvarkos, kurios vadovui trūko energijos ir įžvalgumo numatyti į priekį, kas būtų galėję išgelbėti padėtį. 1917 m. Vasario revoliucija buvo atsakas į katastrofišką padėtį: ji pasuko „klasikinę“ vaga: įvyksta „buržuazinė“ demokratinė revoliucija ir Steigiamojo susirinkimo rinkimai, prie kurių dar prisidės socialinė, darbininkų ir valstiečių revoliucija. 1917 m. lapkričio 7 d., įvykus bolševikiniam perversmui, viskas persivertė aukštyn kojomis ir revoliucija įžengė į plintančios prievartos erą. Belieka paklausti: kodėl Europoje tik vienintelė Rusija patyrė tokį kataklizmą?

¹² François Furet, *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XX siècle*, Paris, Robert Laffont/Calmann-Lévy, 1995, p. 64-65.

Žinoma, pasaulinis karas ir tradicinė rusų prievarta leidžia geriau suvokti foną, kuriame bolševikai atėjo į valdžią, tačiau nepaaiškina nepaprastai žiauraus kelio, kuriuo jie iškart pasuko ir kuris ypač nesiderina su 1917-ųjų vasarį pradėta revoliucija, buvusia labai taikaus ir demokratinio pobūdžio. Žmogus, primetęs šią prievartą, kaip ir valdžios paėmimą savo partijai, buvo Leninas.

Leninas įvedė diktatūrą, kuri netrukus pasidarė teroristinė ir kruvina. Dabar revoliucinis smurtas jau reikėsi ne kaip audringa reakcija, impulsas gintis nuo caro armijos, kuri per kelis mėnesius buvo sunaikinta, bet kaip aktyvi prievarta, atgaivinusi senąją rusų nuožumo, žiaurumo kultūrą, ir kurstė socialinės revoliucijos paslėptą prievartą. Kadangi Raudonasis teroras „oficialiai“ prasidėjo tik 1918 m. rugsėjo 2 d. kaip „teroras prieš terorą“, nuo 1917 m. lapkričio Leninas ryžtingai organizavo terorą, ir jokia opozicija iš kitų partijų ir įvairių visuomenės sluoksnių atvirai nesikišo. 1918 m. sausio 4 d. jis paleido - pirmą kartą Rusijos istorijoje - visuotiniu balsavimu išrinktą Steigiamąjį susirinkimą ir liepė šaudyti į protestuojančius gatvėje Steigiamojo susirinkimo šalininkus.

Šį pirmąjį terorizmo etapą netrukus griežtai pasmerkė rusų socialistas, menševikų vadovas Jurijus Martovas, kuris 1918 m. rugpjūtį rašė: „Nuo pat pirmųjų savo atėjimo į valdžią dienų, nors ir paskelbę mirties bausmės panaikinimą, bolševikai pradeda žudyti. Žudyti pilietinio karo belaisvius, lygiai kaip daro laukiniai. Žudyti priešus, kurie pasidavė po mūsų į nelaisvę, patikėję pažadu, kad liks gyvi. [...] Kadangi bolševikai surengė arba toleravo šitokias skerdynes, valdžia pati ėmėsi priešų likvidavimo. [...] Išžudę be nuosprendžio dešimtis tūkstančių žmonių, bolševikai iš esmės perėjo prie egzekucijų formos. Šitaip jie suformavo naują aukščiausiąją revoliucinį tribunolą sovietų valdžios priešams teisti“¹³.

Martovas nujautė nelaimę: „Žvėris palaižė šilto žmogaus kraują. Žmonių žudymo mašina pradėjo veikti. Ponai Medvedevas, Bru-

¹³ Youri Martov, *À bas la peine de mort*, žr. J. Baynac, *op. cit.*, p. 266-267.

no, Petersonas, Karelinas - revoliucinio tribunolo teisėjai - pasirai-tojo rankoves ir tapo mėsininkais. [...] Bet juk kraujas už kraują. Nuo spalio bolševikų pradėtas politinis teroras po visą Rusiją pa-skleidė savo kruvinus garus. Pilietinis karas dar labiau sustiprina teroro žiaurumą, nusmukdo žmogų iki laukinio ir kraugerio; vis la-biau ir labiau pamirštami didieji tikro žmoniškumo principai, kurių visada mokė socializmas". Vėliau Martovas užsipuola Radeką ir Rakovskį, du socialistus, prisidėjusius prie bolševikų, vieną - Len-kijos žydą, kitą - Rumunijos bulgarą: „Jūs atvykote pas mus išsiug-dyti mūsų senoviško, carų išpuoselėto barbariškumo, pasmilkinti se-nojo rusų altoriaus žmogžudystės smilkalais, pajusti paniekos kito gyvybei iki tokio, net mūsų laukinėje šalyje negirdėto laipsnio; pa-galiau - organizuoti panrusiškos biurokratijos darbo. [...] Budelis vėl tapo centrine rusų gyvenimo figūra!"

Skirtingai nuo Prancūzų revoliucijos teroro, kuris, išskyrus Van-dėjos sukilimą, palietė tik nežymų gyventojų sluoksni, Lenino laikų teroras apėmė visas politines formacijas ir visus gyventojų sluoks-nius: aristokratiją, stambiają buržuaziją, kariškius, policininkus, taip pat ir kadetus, menševikus, eserų bei visą liaudį, valstiečius ir dar-bininkus. Ypač nekenčiama inteligentų. 1919 m. rugsėjo 6 d., kai buvo areštuota keletas dešimčių žymių mokslininkų, Gorkis įtūžęs rašo Leninui laišką: „Mano supratimu, šalies turtingumas, tautos ga-lybė matuojama jos intelektualinio potencialo kiekybe ir kokybe. Revoliucija turi prasmę tik tada, jei sudaro palankias sąlygas tam potencialui augti ir skleistis. Su mokslo žmonėmis privalu elgtis kuo pagarbiau ir paslaugiau. O mes, gelbėdami savo kailį, nukertame tautai galvą, sunaikiname savo smegenis"¹⁴.

Lenino atsakymo brutalumas prilygo Gorkio laiško blaivumui: „Būtų klaidinga sutapatinti liaudies „intelektualines jėgas" su bur-žuazinės inteligentijos „jėgomis". [...] Darbininkų ir valstiečių inte-lektualinės jėgos auga ir vystosi kovoje už buržuazijos ir jos klapčiu-

¹⁴ Cit. Arkadi Vaksberg, *Le Mystère Gorki*, Paris, Albin Michel, 1997, p. 111.

kų, nieko nevertų inteligentėlių, kapitalo liokajų, kurie tik dedasi esą nacijos smegenys, nuvertimą. Iš tikrųjų tai ne smegenys, o mėšlas". Šis anekdotas apie intelektualus yra pirmas didžiausios paniekos, kurią Leninas rodė savo tėvynainiams, ir patiems žymiausiems, požymis. Netrukus nuo paniekos laikų jis perėjo į žudymo laikus.

Iš pradžių Lenino tikslas buvo kuo ilgiau išsilaikyti valdžioje. Kai jis jau išsilaikė valdžioje dešimčia savaitių ilgiau, nei truko Paryžiaus komuna, jo norai išaugo, o troškimas išsaugoti valdžią sustiprėjo dešimteriopai. Istorijos tėkmė pradėjo krypti iš kelio, ir bolševikų sumanytoji Rusijos revoliucija įsuko į dar nepažįstamas vėžes.

Kodėl valdžios išsaugojimas buvo toks svarbus dalykas, kad net pateisino visas priemones ir atsisakė pačių elementariausių moralės principų? Todėl, kad tik jis vienintelis leido Leninui įgyvendinti savo „socializmo pastatymo“ idėjas. Atsakymas parodo tikrąjį teroro variklį: lenininę ideologiją ir utopinį norą pritaikyti doktriną, kuri visiškai nesiderina su tikrove.

Čia kyla teisėtas klausimas: kas gi marksistiška buvo leninizme iki 1914-ųjų ir ypač po 1917-ųjų? Žinoma, Leninas savo veikloje rėmėsi keliomis elementariomis marksizmo sąvokomis: klasių kova, istorijos pagimdyta prievarta, proletariatu, kaip istoriją įprasminančia klase. Bet nuo 1902 m. savo garsiajame veikale *Ką daryti?* jis siūlė naują revoliucinės partijos koncepciją: ta partija turėtų būti sudaryta iš profesionalų, veikiančių pogrindyje, besilaikančių pusiau karinės disciplinos. Jis perėmė ir išplėtojo Nečiajevo modelį, ryškiai nutolusį nuo didžiųjų socialistinių vokiečių, anglų ar net prancūzų organizacijų koncepcijos.

1914 m. įvyksta galutinis atsiskyrimas nuo II Internacionalo. Kai beveik visos socialistų partijos, brutaliai susidūrusios su nacionalinio jausmo jėga, vėl prisijungė prie savų atitinkamų vyriausybių, Leninas puolė greitinti politinį procesą: jis išpranašavo „imperialistinio karo pereinamąjį į pilietinį karą“.

Blaivus mąstymas sakė, jog socialistinis judėjimas dar nėra pakankamai stiprus, kad galėtų atsilaikyti prieš nacionalizmą, ir po kilsiančio karo - o jo išvengti buvo neįmanoma - jis turėtų perskirstyti savo jėgas, kad sutrukdytų bet kokią militaristinę recidyvą. Bet Leniną užvaldžiusi revoliucinė aistra paėmė viršų: jis padarė viešą pareiškimą, pasiūlė lažybas: arba pilietinis karas, ir revoliucinės idėjos nugalės, arba - nieko. Ištisus dvejus metus Lenino pranašystė, rodė, nesipildė. Paskui staiga nuostabi staigmena: Rusijoje brendo revoliucija. Leninas buvo įsitikinęs, kad čia reikia įžvelgti akivaizdų jo pranašystės pasitvirtinimą. Nečiajaviškas voliuntarizmas jame nugalėjo marksistinį determinizmą.

Prognozavimas apie galimybę užgrobti valdžią buvo visiškai tikslus, bet hipotezė, kad Rusija pasirengusi pasukti socializmo keliu ir iš to turėtų stulbinančių laimėjimų, pasirodė radikaliai klaidinga. Klaidingas padėties įvertinimas ir yra viena iš pagrindinių teroro priežasčių: nesutapimas tarp tikrovės - Rusija troško laisvės - ir Lenino noro užsitikrinti absoliučią valdžią tam, kad galėtų pritaikyti eksperimentinę doktriną.

1920 m. Trockis tiksliai apibūdina šią neišvengiamą grandinę: „Visiškai akivaizdu, kad jei užsibrėžiamas tikslas panaikinti privatinę gamybos priemonių nuosavybę, tai jam pasiekti nėra kito kelio, kaip tik sukoncentruoti visą valstybės valdžią proletariato rankose, pereinamuoju laikotarpiu įvedant išskirtinį režimą. [...] Diktatūra būtina, nes kalbama ne apie dalinius pakeitimus, o apie patį buržuazijos egzistavimą. Čia neįmanomas joks susitarimas, viena tik jėga gali nuspręsti. [...] Tikslas pateisina bet kokias priemones“¹⁵.

Užvaldytas noro pritaikyti doktriną ir būtinai išsaugoti valdžią, Leninas sugalvoja pasaulinės bolševikinės revoliucijos mitą. Po 1917 m. lapkričio jis įtikėjo, kad revoliucijos gaisras nusiaubs į karą įsivėlusias šalis ir pirmiausia - Vokietiją. Bet jokia pasaulinė revoliucija neįvyko, o po 1918 m. lapkričio, vokiečių pralaimėjimo,

¹⁵ Léon Trotski, *Défense du terrorisme*, éd. Nouvelle Revue critique, 1936, p. 44.

susikūrė nauja Europa, nekreipdama dėmesio į tuoju pat užgesintas revoliucines kibirkštis Vengrijoje, Bavarijoje ir net Berlyne.

Žlugus lenininei Europos ir pasaulinės revoliucijos teorijai, - o tai buvo akivaizdu Raudonajai armijai pralaimėjus prie Varšuvos 1920 m., nors lenininės pasaulinės revoliucijos teorijos žlugimas pripažintas tik 1923 m. spalį, kai pralaimėjo sukilimas Vokietijoje, - bolševikai atsidūrė vieni, akis į akį su anarchijos apimta Rusija. Dar niekada teroras nebuvo toks įprastas dalykas, jis leido išsaugoti valdžią, imtis priderinti visuomenę prie teorinio įvaizdžio ir privertė nutilti visus tuos, kurie savo viešomis kalbomis, darbais ar vien savo egzistavimu - socialiniu, ekonominiu, intelektualiniu - kasdien atskleisdavo tos teorijos tuštumą. Utopija valdžioje tapo pražūtinga utopija.

Šis dvigubas nesutapimas - tarp marksistinės teorijos ir lenininės teorijos, vėliau tarp lenininės teorijos ir tikrovės - davė pradžią pirmam esminiam ginčui dėl rusų ir bolševikų revoliucijos reikšmės. 1918 m. rugpjūtį Kautskis paskelbia galutinį nuosprendį: „Jokiu būdu negalima leisti, kad Vakarų Europoje pasikartotų Didžioji prancūzų revoliucija. Jei dabartinė Rusija turi tiek daug panašumų su 1793 metų Prancūzija, tai - įrodymas, kad ji yra visai netoli Prancūzų revoliucijos stadijos. [...] Tai, kas ten vyksta, nėra pirmoji socialistinė revoliucija, o paskutinioji buržuazinė revoliucija“¹⁶.

Tada įvyksta lemiamas įvykis: iš pagrindų pakeičiamas socialistinio judėjimo ideologijos statusas. Jau iki 1917 m. Leninas buvo pareiškęs tvirtą įsitikinimą, kad jis vienintelis turįs tikrąją socialistinę doktriną ir iššifravęs tikrąją „istorijos prasmę“. Rusų revoliucijos išsiliejimas, o ypač valdžios paėmimas Leninui pasirodė kaip „pranašiški ženklai iš dangaus“, kaip neginčijamas, stulbinantis patvirtinimas, kad jo ideologija ir jo analizė nenugalimos¹⁷. Po 1917 m. jo

¹⁶ K. Kautsky, *La Dictature du prolétariat*, UGE 10/18, p. 219 ir 255.

¹⁷ Nikolajus Valentinovas kalba apie Leniną - žr. *Mes rencontres avec Lenine*, Paris, Plon, 1964.

politika ir jos teorinis pagrindimas tampa šventu dalyku. Ideologija pavirsta dogma, absoliučia ir universalia tiesa. Šį susakralinimą, turintį labai greitas pasekmes, taikliai pastebės Cornélius Castoriadis: „Jei egzistuoja tikra istorijos teorija, jei daiktų racionalumas yra į juos įdėtas darbas, tai aišku, kad vadovauti visuomenės vystymuisi turi būti patikėta šios teorijos specialistams, šio racionalumo žinovams. Absoliuti partijos valdžia [...] turi filosofinį statusą; jis remiasi materialistine istorijos koncepcija. [...] Jeigu ši koncepcija teisinga, valdžia privalo būti absoliuti, visos demokratijos formos tėra tik nuolaida vadovų žmogiškajai savybei klysti arba pedagoginė priemonė, kurios tinkamas dozės gali nustatyti tik vadovai“¹⁸.

Ideologijos ir politikos sutapatinimas su absoliučia tiesa, - nes ji mokslinė, - ir pagrindžia komunizmo „totalitariškumą“. Tai jis vadovauja vienintelei partijai. Tai jis pateisina terorą. Tai jis verčia valdžią sujungti visus socialinio ir asmeninio gyvenimo aspektus.

Leninas tvirtina, kad jo ideologija teisinga, ir save pasiskelbia labai negausaus proletariato atstovu, su kuriuo jis kaipmat susidoroš šiam sukilus. Šis proletarinio simbolio pasisavinimas buvo viena iš leninizmo apgavysčių ir 1922-aisiais išprovokavo Aleksandrą Šliapnikovą, vieną iš darbininkų kilmės bolševikų vadovų, partijos XI-ajame suvažiavime atkirsti Leninui: „Vladimiras Iličius vakar tvirtino, kad proletariatas kaip klasė marksistinė prasme [Rusijoje] neegzistuoja. Leiskite man jus pasveikinti, kad išreiškiate diktatūrą klasės, kuri neegzistuoja, vardu!“ Šis manipuliavimas proletariato simboliu figūruos visuose komunistiniuose tiek Europos, tiek ir trečiojo pasaulio, pradedant Kinija, baigiant Kuba, režimuose.

Čia slypi viena iš pagrindinių leninizmo ypatybių - manipuliavimas kalba, žodžių išėmimas iš bendro tikrovės, kurią jie manėsi reiškiant, konteksto, abstrakti vizija, kurioje visuomenė, žmonės praradę bet kokią nuovoką ir tapę tik savotiško istorinio ir socialinio

¹⁸ Cornélius Castoriadis, *L'Institution imaginaire de la société*, Paris, Le Seuil, 1975.

žaisliuko-konstruktoriaus sraigteliais. Ši abstrakcija, glaudžiai susijusi su ideologine veikla, yra pagrindinė teroro idėja: naikinami ne žmonės, o „buržujai“, „kapitalistai“, „liaudies priešai“, nužudoma ne Nikolajus II ir jo šeima, o „feodalizmo gynėjai“, „tie, kurie čiulpia kraują“, parazitai, utėlės...

Paėmus į savo rankas valstybės valdžią, kuri turi užtikrinti teisėtumą, prestižą ir priemones, ši ideologinė veikla netrukus tapo labai svari. Idėjos teisingumo vardu bolševikai perėjo nuo simboliškos prie realios prievartos ir sukūrė absoliučią šališką valdžią, ją pavadinę „proletariato diktatūra“; patį terminą jie perėmė iš Marxo, kuris jį buvo pavartojęs visiškai atsitiktinai viename iš savo laiškų. Be kita ko, bolševikai neriasi iš kailio diegdami naują viltį ir stengdamiesi sudaryti įspūdį, kad jie sugrąžina revoliucinei idėjai jos grynumą. Ši viltis netrukus susilaukia atgarsio ir iš tų, kurie dega troškimu atsikeršyti pasibaigus karui, ir iš tų - dažniausiai tų pačių, - kurie svajoja vėl atgaivinti revoliucinį mitą. Netikėtai bolševizmas paplinta visame pasaulyje ir sutinka varžovų visuose žemynuose. Socializmas atsiduria kryžkelėje: arba demokratija, arba diktatūra.

Su savo knygos *Proletariato diktatūra* pasirodymu 1918 m. Kautskis įpučia žarijas, mėgina sutrukdyti bolševikams, jie valdžioje dar tik šeši mėnesiai, ir vos tik keli požymiai leidžia numatyti žudynes, kurias išprovokuos jų politinė sistema. Kautskis nusako pagrindinį tikslą: „Dvių socializmo srovių opozicija [...] pagrįsta dviem iš esmės skirtingais metodais: demokratijos ir diktatūros. Abi srovės nori to paties: proletariato emancipacijos, o su tuo - ir socialistinės humaniškos visuomenės. Bet kiekvienos srovės pasirinktas kelias, žiūrint kitos srovės akimis, atrodo klaidingas ir vedantis į nuskurdinimą. [...] Reikalavimas laisvos diskusijos mus iškart pastato į demokratijos poziciją. O diktatūros tikslas - ne nesutikti su priešinga nuomone, o ją griežtai panaikinti. Taigi abu metodai, demokratijos ir diktatūros, yra nesuderinami, prieštarau-

ja vienas kitam dar prieš prasidedant diskusijai. Vienas reikalauja diskusijos, kitas ją atmeta"¹⁹.

Savo samprotavimuose demokratijai skirdamas pagrindinę vietą, Kautskis svarsto: „Mažumos diktatūrą visada tvirčiausiai remia jai atsidavusi armija. Bet kuo daugiau vietos mažumos diktatūra skiria ginklų jėgai ir kuo labiau ji gniaužia opoziciją griebdamasi durtuvų ir kumščių, užuot ėmusis balsavimo, kurį ji uždraudžia, tuo labiau pilietinis karas tampa priemone socialiniams ir politiniams prieštaravimams spręsti. Kol įsivyrąja pati tikriausia politinė ir socialinė apatija ar visiškas nusivylimas, mažumos diktatūrai nuolat gresia valstybinis perversmas arba nesibaigiantis partizaninis karas. [...] Nuo tada diktatūrai niekaip nepavyksta išvengti pilietinio karo ir kiekvieną akimirką jai gresia pavojus būti jo sunaikintai. Bet socialistinės visuomenės statybai nėra didesnės kliūtys kaip vidaus karas. [...] Pilietiniame kare kiekviena partija kovoja dėl savo egzistencijos; kas pralaimi, to laukia visiškas sunaikinimas. Viso to suvokimas ir parodo, kokie žiaurūs pilietiniai karai“²⁰.

Tokia simptominė analizė įsakmiai šaukėsi atsakymo. Nepaisant triuškinančių jos išpuolių, įtūžęs Leninas vėliau parašė garsųjį straipsnį *Proletariato revoliucija ir išdavikas Kautskis*. Jau pats pavadinimas aiškiai parodė, kur kryps diskusija... arba, kaip buvo pareiškęs Kautskis, jos atsisakoma. Leninas apibūdino savo mąstymo ir veiklos esmę: „Valstybė valdančiosios klasės rankose yra mašina, kurios paskirtis - triuškinti klasinių priešininkų pasipriešinimą. Šiuo atžvilgiu proletariato diktatūra iš esmės niekuo nesiskia nuo bet kokios kitos klasės diktatūros, nes proletariato valstybė yra mašina, skirta sutriuškinti buržuazijai“. Ši labai glausta ir redukuojanti valstybės suvokimą koncepcija jį privedė prie tos diktatūros esmės atskleidimo: „Diktatūra yra valdžia, kuri tiesiogiai remiasi prievarta ir nėra saistoma jokio įstatymo. Revoliucinė pro-

¹⁹ K. Kautsky, *La Dictature...*, op. cit., p. 173-174.

²⁰ Idem, p. 217 ir 219.

letariato diktatūra yra prievartos keliu užkariauta ir palaikoma valdžia, kurią proletariatas taiko buržuazijai, valdžia, kuri nesaistoma jokio įstatymo".

Susidūręs su esminiu demokratijos klausimu, Leninas mikliai nuo jo išsisuka: „Proletarinė demokratija, kurios viena iš formų yra sovietų valdžia, išvystė ir išplėtė demokratiją kaip niekur kitur

pasaulyje, būtent didžiulės gyventojų daugumos naudai, išnaudojamųjų ir dirbančiųjų naudai"²¹. Gerai įsidėmėkime šitą pasakymą - „proletarinė demokratija". Ištikus dešimtmečius jis turės stulbinantį pasisėkimą ir tarnaus patiems baisiausiems nusikaltimams pridengti.

Kautskio/Lenino kivrčas išryškina pagrindinius, su bolševiki- ne revoliucija atsiskleidusius tikslus: marksizmo - kuris nori laikyti- tis tariamųjų „istorijos dėsningumų", ir aktyvaus subjektyvizmo - kuriam viskas, kas pasitarnauja revoliucinei idėjai, yra gerai. Marxo įžvelgta įtampa tarp *Komunistų partijos manifesto* (1848) mesia- nizmo ir *Kapitalo* šaltos visuomeninių judėjimų analizės dėl trigu- bų įvykių - pasaulinio karo, Vasario ir Spalio revoliucijų - perau- go į gilią nepagydomą žaizdą, kuri socialistus ir komunistus padarys garsiausiais XX amžiaus broliais priešais. Kivrčo esmė nuo to nesumenkėjo: demokratija arba diktatūra, humaniškumas arba teroras.

Visiškai atsidavę revoliucinei idėjai, įsukti į įvykių verpetą, abu pagrindiniai šio pirmojo bolševikų revoliucijos etapo veikėjai, Leni- nas ir Trockis, teoriškai pagrįs savo veiklą. Arba, tiksliau tariant, išvadoms, kurias jiems perša konjunktūra, jie suteikia ideologinę formą. Jie išgalvoja permanentinę revoliuciją: Rusijoje situacija lei- džia tiesiogiai pereiti iš buržuazinės (Vasario) į proletarinę (Spalio) revoliuciją. Jie daro ideologinę prielaidą permanentinei revoliucijai pereiti į permanentinį pilietinį karą.

²¹ *Idem*, p. 53.

Čia pasveriamas bet koks galimas karo poveikis revoliucionierių veiklai. Trockis rašo: „Kautskis karą, jo siaubingą įtaką moralei laiko vienu iš kruvinių kovos bruožų. Tai nenuginčijama”²². Tačiau iš to abu vyrai daro visiškai skirtingas išvadas. Vokiečių socialistas, slegiamas militarizmo, vis labiau prijaucia demokratijos ir žmoniškumo apsaugojimo klausimui. O Trockiui „buržuazinės visuomenės raida, iš kurios atsirado šiurkštinė demokratija, jokių būdu nėra tas palaipsnis demokratizacijos procesas, apie kurį svajojo prieš karą pats didžiausias iš socialistinės demokratijos utopistų - Jeanas Jaurès, apie kurį dabar svajoja pats mokyčiausias iš visų pedantų - Karlas Kautskis”²³.

Apibendrinamas savo žodžius, Trockis kalba apie „visame pasaulyje vykstantį negailestingą pilietinį karą”. Jis mano, kad planeta įžengė į epochą, „kai politinė kova greitai transformuojasi į pilietinį karą”, kuriame netrukus susidurs ne daugiau kaip „dvi jėgos: revoliucinis proletariatas, vadovaujamas komunistų, ir kontrrevoliucinė demokratija su generolais ir admirolais priešakyje”. Numatant perspektyvą padarytos dvi klaidos. Viena vertus, istorijos eiga parodė, kad reprezentacinės demokratijos siekimas ir jos įgyvendinimas tapo pasauliniu reiškiniu, net ir 1991 metų SSRS. Kita vertus, tiek Trockiui, tiek Leninui labai būdinga tendencija apibendrinti rusų atvejo, ir to paties interpretuojamo karikatūriškai, svarbą. Bolševikai yra įsitikinę: kadangi pilietinis karas prasidėjo Rusijoje - plačiu mastu dėl jų įtakos, - tai jis išsiplės - ir tai privalu - Europoje, o vėliau ir pasaulyje. Tai šia dvigubai klaidinga interpretacija remiantis ir bus pateisinamas dešimtmečius trukęs komunistinis teroras.

Iš šių prielaidų Trockis daro galutines išvadas: „Galima ir privalu suprasti, jog pilietinio karo laikais mes žudėme baltagvardiečius tam, kad jie neišžudytų darbininkų. Dabar mūsų tikslas yra ne išnaikinti žmones, o juos išsaugoti. [...] Priešą reikia nukenksminti, - kare tai pasiekama tik jo sunaikinimu. Revoliucijoje, kaip ir kare,

²² L. Trotski, *Défense...*, op. cit., p. 83.

²³ Idem, p. 107.

kalbama apie tai, kaip palaužti priešą valią, kaip jį priversti kapitu-liuoti besąlygiškai priimant nugalėtojo sąlygas. [...] Klausimą, kam priklausys valdžia šalyje, t. y. ar buržuazija turi gyventi, ar žūti, spręs ne Konstitucijos straipsniai, o visų smurto priemonių panaudojimas"²⁴. Trockis vartoja posakius, kuriais Ludendorffas pagrindė totalinio karo koncepciją. Bolševikus, kurie manėsi esą dideli novatoriai, iš tikrųjų valdė jų epocha ir įsivyravęs ultramilitarizmas.

Trockio pastabos vienu tik spaudos laisvės klausimu jau rodo, kaip giliai įsikverbęs šis karinis mentalitetas: „Karo laikais visos institucijos, valdžios ir opinijos organai tiesiogiai ar netiesiogiai tampa vadovaujančiais kariniais organais. Pirmiausia tas pasakytina apie spaudą. Jokia kariaujanti rimtą karą vyriausybė negali leisti savo teritorijoje skleisti publikacijų, kurios atvirai ar neatvirai palaiko priešą. O ypač pilietinio karo laikotarpiu. Jo savybė, kad dvi kovojančios stovyklos savo kariuomenių užnugaryje turi einančius išvien su priešų gyventojus. Kare, kur sėkmes ir nesėkmes sankcionuoja mirtis, prasiskverbę į armijų užnugarį priešą agentai turi būti baudžiami mirtimi. Nežmoniškas įstatymas, be abejonės, bet dar niekas niekada karo nelaikė žmoniškumo mokykla, juo labiau pilietinio karo"²⁵.

Į pilietinį karą įsitraukia ne vien tik bolševikai. Jis prasideda Rusijoje 1918 m. pavasarį-vasarą ir truks beveik ketverius metus, skendėdamas abipusių žiaurumų beprotybėje: žmonės kalami prie kryžiaus, maunami ant baslio, kapojami, deginami gyvi. Bet vien tik bolševikai išplėtoja pilietinio karo teoriją, prisitaikę ją sau. Reiškiantis dvigubam - doktrinos ir naujo karo padiktuotų normų - poveikiui, *pilietinis karas jiems tampa permanentine politinės kovos forma*. Pilietinis raudonųjų ir baltųjų karas slepia kitą, daug reikšmingesnį, didesnį karą - raudonųjų karą prieš didelę dalį darbininkų ir valstiečių, kurie nuo 1918 m. vasaros pradeda nebepakelti bolševikų priepaudos. Šis karas supriešina ne dvi konfliktuojančias politines gru-

²⁴ *Idem*, p. 57.

²⁵ L. Trotski, *Défense...*, op. cit., p. 78.

puotes, kaip įprasta tradiciškai, o esamą valdžią su didžiąja dalimi visuomenės. Stalino laikais toks karas supriešins partiją/valstybę su visa visuomene. Tai naujas, negirdėtas reiškinys, kuris tik totalitarinės sistemos, kontroliuojančios visą visuomenės veiklą ir besiremiančios masių teroru, sukūrimo dėka dar tam tikrą laiką tvers ir plėsis.

Neseniai atlikti archyvų tyrinėjimai parodo, kad šis „nešvarus“ 1918-1921 m. karas (Nicolas Werth) buvo tikra sovietinio režimo gimdykla, žaizdras, kuriame užsigrūdino revoliuciją nešantys ir skleidžiantys vyrai, pragariškas katilas, kuriame virė ši tokia būdinga lenininiam-stalininiam komunistui galvosena - kažkoks idealistinės egzaltacijos, cinizmo ir nežmoniško žiaurumo mišinys. Šis pilietinis karas, iš sovietuos pasklidęs po visą pasaulį, turėjo tęstis ir skleisti žiaurumą kaip „normalų“ žmonių santykių būdą tol, kol socializmas įsigalės visoje planetoje.

Tačiau Kautskio iškeltos problemos nuo pat pirmųjų bolševikinės revoliucijos dienų nedavė ramybės rusų revoliucionieriams. Isakas Šteinbergas, bolševikų kairiojo sparno sąjungininkas eseras, nuo 1917 m. gruodžio iki 1918 m. gegužės buvęs liaudies teisingumo komisaru, po 1923 m., kalbėdamas apie bolševikų valdžią kaip „metodinę valstybės teroro sistemą“, iškėlė esminį klausimą apie smurto ribą revoliucijoje: „Senojo pasaulio nuvertimą, jo pakeitimą nauju, tačiau išsaugojusiu tą patį blogį ir užsikrėtusiu tais pačiais senais principais - štai ką pasirenka socialistas, darydamas lemiamą pasirinkimą: ar senasis smurtas (carinis, buržuazinis), ar revoliucinis smurtas žūtibūtinėje kovoje. [...] Senasis smurtas tėra tik liguistas vergovės gynimas, naujasis - skausmingas kelias į išsivadavimą. [...] Štai tas ir nulemia mūsų pasirinkimą: kad amžiams sunaikintume prievartą, mes imame į rankas prievartos įrankį. Nes kitokio ginklo kovai su prievarta nėra. Štai čia ir atsiveria gyva revoliucinės moralės žaizda. Čia atsiskleidžia jos vidinis prieštaravimas, vidinis skausmas, jos prieštaravimas pačiai sau“²⁶. Ir jis pridūrė:

²⁶ Isaac Steinberg, *L'Aspect éthique de la révolution* (Berlin, 1923), žr. J. Baynac, *La Terreur...*, op. cit., p. 370.

„Kaip ir teroras, smurtas (suprantamas taip pat kaip prievartos ir melo forma) visada pirmiausia užkrečia ir nugalėto, ir nugalėjusio, o vėliau - ir visos visuomenės pagrindinius sielos audinius“.

Šteinbergas suvokė, kokia žiauri jų eksperimento rizika jau vien paprasčiausiu „universalios moralės“ arba „prigimtinės teisės“ požiūriu. Gorkis lygiai tą patį jautė, kai 1923 m. balandžio 21 d. rašė Romainui Rolland'ui: „Nejaučiu jokio noro grįžti į Rusiją. Negalėčiau rašyti, jei turėčiau švaistyti savo laiką kartodamas tą pačią seną giesmelę: „Tu daugiau nežudysi“²⁷. Visus šių nebolševikinių revoliucionierių skrupulus ir pačių bolševikų paskutinius įspėjimus nušlavė Lenino įtūžis, kurį perėmė iš jo Stalinas. O 1930 m. lapkričio 2 d. Gorkis, ką tik prisidėjęs prie „genialiojo vado“, tam pačiam Romainui Rolland'ui jau rašė: „Man rodos, Rolland'ai, kad jūs įvertintumėte Sąjungos (sovietinės) vidaus įvykius rimčiau ir teisingiau, jei sutiktumėte su paprastu faktu: sovietinis režimas ir darbininkų partijos avangardas yra pilietinio karo padėtyje, t. y. klasių kovos padėtyje. Priešas, su kuriuo jie kovoja - ir privalo kovoti - yra inteligentija, dedanti visas pastangas sugrąžinti buržuazinį režimą, ir turtingas valstietis, kuris, gindamas savo paties smulkų turtą, kapitalizmo pagrindą, trukdo kolektyvizacijai; jie griebiasi teroro, kolektyvizacijos vykdytojų žudymo, nacionalizuoto turto padeginėjimų ir kitų partizaninio karo metodų. Kare žudoma“²⁸.

Tada Rusija žengė į trečiąjį revoliucinį etapą, kurį iki 1953 m. įkūnijo Stalinas. Jam būdinga visuotinis teroras, kurio simboliu buvo 1937-1938 m. valymas. Užsimojama prieš visą visuomenę, taip pat prieš valstybės bei partijos aparatą.

Stalinas vis nurodo, kokias reikia išnaikinti priešų grupes. Tam, kad įsisiautėtų, šis teroras nelaukia karo konjunktūros. Jis pradeda mas taikos metu.

Tiek dėmesio kiek Stalinas represijoms niekada neskyrė net Hitleris (išskyrus retas išimtis); jis pavesdavo šias „antraeiles“ užduo-

²⁷ Žr. A. Vaksberg, *op. cit.*, p. 183.

²⁸ *Idem*, *op. cit.*, p. 264.

tis patikimiems žmonėms, tokiems kaip Himmleris. Stalinas jas sekė iš arti ir buvo jų iniciatorius bei organizatorius. Jis pats asmeniškai pasirašinėdavo siunčiamų sušaudyti žmonių sąrašus ir versdavo Politinio biuro narius daryti tą patį. Per Didįjį, trukusį 14 mėnesių, 1937-1938 m. terorą, atlikus 42 kuopščiai iš anksto parengtas dideles operacijas, buvo areštuota 1,8 milijono žmonių, nužudyta apie 690 000. Daugiau ar mažiau „karštas“ ar „šaltas“, įtemptas ir atviras ar užmaskuotas ir klastingas, pilietinio karo klimatas yra pastovus. „Klasių karo“ terminas, kurį dažniau mėgstama vartoti nei „klasių kovos“ terminą, visiškai nėra metaforiškas. Politinis priešas nėra toks ar anoks priešininkas ir netgi ne „priešiška klasė“, o ištisa visuomenė.

Buvo neišvengiama, kad, nusitaikęs sunaikinti visuomenę, teroras palies ir pačią kontrvisuomenę, kurią sudarė valdžioje esanti partija, jau Lenino laikais, po 1921 m., opozicionieriams ar nukrypėliams nuo linijos buvo taikomos sankcijos. Bet potencialiais priešais likdavo nepartiniai. Stalino laikais ir partijos nariai tampa potencialiais priešais. Tačiau reikės palaukti, kol bus nužudytas Kirovas, kad Stalinas, griebdamasis preteksto, partijos nariams galėtų taikyti mirties bausmę. Jis vėl atnaujina ryšius su Nečiajevu, kuriam 1870 m. birželį Bakuninas išsiskyrimo laiške rašė: „Mūsų veikla privalo remtis šiuo paprastu dėsniu: teisybe, sąžiningumu, pasitikėjimu tarp visų brolių [revoliucionierių]; melas, sukčiavimas, mistifikacija ir - prireikus - smurtas taikytini tik priešams. [...] O jūs, mano brangus drauge, - ir čia slypi jūsų pagrindinė ir milžiniška klaida, - jūs karštai žavitės Loyola'os ir Machiavelio sistema [...] Susižavėję policiniais ir jėzuitiškais principais bei metodais, jūs ketinate pagal juos sukurti savo pačių organizaciją [...], todėl su savo draugais elgiatės panašiai kaip su priešais“²⁹.

Dar kita stalininė naujovė - budeliams savo ruožtu lemta tapti aukomis. Bucharinas po senų partijos draugų Zinovjevo ir Kamenevo nužudymo pareiškia savo žmonai: „Esu nepaprastai patenkin-

²⁹ M. Confino, *op. cit.*, p. 137.

tas, kad sušaudė tuos šunis!"³⁰ Nepraeis nė dveji metai, kai bus kaip šuo sušaudytas ir pats Bucharinas. Šį stalininį braižą matome daugelyje komunistinių režimų.

Kai kuriems savo „priešams“, prieš juos sunaikindamas, Stalinas numatydavo ypatingą likimą: surengdavo jiems parodomuosius teismus. Šį metodą 1922 m. buvo įvedęs Leninas – per pirmąjį išpustą eserų procesą. Stalinas patobulino metodą ir kai po 1948 m. jį liepia taikyti Europoje, jis tampa jo represinio mechanizmo konstanta.

Annie Kriegel gerai atskleidė baisųjį visuomenės profilaktikos mechanizmą, kuriuo tapo šie teismai; jų „pragaro pedagogika“ žemėje įkūnijo tikrą religijos pažadėtąjį Pragarą³¹. Kartu buvo įgyvendinama klasinės neapykantos, prieš pasmerkimo pedagogika. Azijietiškame komunizme šios procedūros logika pasiekė kraštutinumą: ten rengiamos neapykantos dienos.

Prie neapykantos pedagogikos Stalinas pridėjo paslapties pedagogiką: areštus, jų priežastis, nuosprendžius gaubė absoliuti paslaptis. Paslaptis ir slaptumas, glaudžiai susiję su teroru, visiems gyventojams kėlė didžiausią siaubą.

Kadangi bolševikai visa tai traktuoja kaip karą, jie pasirenka ir atitinkamą terminiją priešui apibūdinti: „priešo agentai“, „išvien su priešu veikiantys gyventojai“ ir t. t. Pagal karinį pavyzdį politika irgi įsivedė suprastintus terminus, nusakomus santykiais „draugas/priešas“³², reikalaujančiais prieštaro: „mes“ ir „jie“. Politika perima terminą „stovykla“ – dar vienas karinis posakis: revoliucinė stovykla, kontrevoliucinė stovykla. Gresiant mirties bausmei, iš kiekvieno reikalaujama pasirinkti savo stovyklą. Didelis žingsnis atgal į archajinę politikos stadiją, kuriuo užbraukiamos 150 metų dėtos pavienio ir demokrato buržua pastangos.

³⁰ Žr. Alain Brossat, *Un communisme insupportable*, Paris, L'Harmattan, p. 266.

³¹ *Les Grands procès dans les systèmes communistes*, Paris, Gallimard, Idées, 1972.

³² Cari Schmitt, *La Notion de politique*, Paris, Calmann-Lévy, 1972, p. 66.

Koks yra priešo apibrėžimas? Politikai susiaurėjus iki visuotinio pilietinio karo, supriešinančio dvi jėgas - buržuaziją ir proletariatą - ir reikalaujančio vieną jų sunaikinti pačiais žiauriausiais būdais, priešas suprantamas ne tik kaip senosios santvarkos žmogus, aristokratas, stambus buržua, karininkas, bet ir kiekvienas bolševikų politikai prieštaraujantis žmogus, ir jis pavadinamas „buržujumi“. „Priešas“ reiškia kiekvieną asmenį arba socialinę kategoriją, kurie, bolševikų supratimu, yra kliūtis absoliučiai valdžiai. Su šiuo fenomenu kaipmat susiduriama, neaplenkiant ir instancijų, kuriose teroro dar nėra: sovietų rinkiminiuose susirinkimuose. Tą nujautė Kautskis, kuris 1918 m. rašė: „[Sovietuose] tik tie turi balsavimo teisę, kurie „save išlaiko produktyviu arba visuomenei naudingu darbu“. Bet kyla klausimas, kas gi yra „produktyvus ar visuomenei naudingas darbas?“ Tai - guminis žodis. Guminis yra ir potvarkis, skirtas tiems, iš kurių atimama balsavimo teisė, įskaitant tuos, kurie „naudoja samdomuosius darbininkus tam, kad iš jų pasipelnytų“. [...] Labai aiškiai matome, kiek nedaug tereikia, kad būtų prisegta kapitalisto etiketė sovietinės respublikos rinkimuose ir netektum savo balsavimo teisės. Rinkimų įstatymo suformulavimo „elastingumas“ atveria duris pačiai aki-vaizdžiausiai savivalei ir ją nulemia ne įstatymų leidybos sistema, o jos objektas. Niekada nepavyks nepriekaištingai ir aiškiai juridiškai apibrėžti proletariato termino“³³.

„Proletariato“ terminui pakeitus Robespierre'o laikų „patrioto“ terminą, priešo kategorija tampa kintamu dydžiu ir gali išsiplėsti ar susiaurėti priklausomai nuo momento politikos. Priešo kategorija tampa pagrindiniu komunistų praktikos ir teorijos elementu. Cvetanas Todorovas patikslina: „Priešas yra didysis teroro pateisinimas; totalitarinė valstybė negali gyventi be priešų. Jei jų trūksta, ji juos susikurs. Vos tik juos išaiškinus, jiems nėra jokio pasigailėjimo. [...] Būti priešu yra nepagydoma ir paveldima yda. [...] Kartais primygtinai pabrėžiamas tas faktas, jog žydai buvo persekiojami ne už tai, ką

³³ K. Kautsky, *La Dictature...*, op. cit., p. 241-243.

jie padarė, bet už tai, kad jie žydai. Ne kitaip yra ir su komunistų valdžia: ji reikalauja represuoti buržuaziją kaip klasę (pašalinti krizės laikotarpį). Paprasčiausiai pakanka tik priklausyti tai klasei, nors ir *nedarytum* nieko kenkėjiško"³⁴.

Lieka pagrindinis klausimas: kodėl reikia sunaikinti priešą? Tradicinis represijų vaidmuo yra, kaip sako garsaus kūrinio pavadinimas, „sekti ir bausti“. Ar šis „sekimo ir baudimo“ etapas buvo peržengtas? Ar „klasinis priešas“ buvo „nepagydomas“? Solženicynas atsako į pirmąjį klausimą parodydamas, kad Gulage su kriminaliniais kaliniais buvo sistemingai geriau elgiamasi nei su politiniais. Ne vien praktiniais sumetimais - kriminaliniai nusikaltėliai atlikdavo sekimo funkciją, - bet ir dėl „teorinių“ motyvų. Iš tikrųjų sovietinis režimas gyrėsi galįs sukurti „naują žmogų“, į šią sąvoką įtraukdamas ir labiausiai užkietėjusių kriminalistų perauklėjimą. „Naujo žmogaus“ sukūrimas netgi labai pasitarnavo režimo propagandai tiek stalininėje Rusijoje, tiek Mao Kinijoje ar Castro Kuboje.

Bet kodėl reikia žudyti „priešą?“ Iš tikrųjų nuo seno žinoma, kad politika, be kita ko, yra draugų ir priešų išaiškinimas. Jau Evangelijoje sakoma: „Kas ne su manim, tas prieš mane“. Leninas įnešė tą naują, kad ne tik „Kas ne su manim, tas prieš mane“, bet dar „Kas prieš mane, tas turi mirti“, ir iš politikos šį teiginį perkelia į visos visuomenės sritį.

Teroras padeda dvigubai mutacijai: padarytas priešus, vėliau nusikaltėlius, priešininkas tampa pašalinamuoju. Šis pašalinimas beveik automatiškai veda prie sunaikinimo idėjos. Iš tikrųjų, nuo tol dialektikos „draugas/priešas“ nepakanka, kad būtų išspręsta esminė totalitarizmo problema: siekti iš naujo suvienyti išvalytą, neantagonistinę žmonių pagal mesijinį marksistinį „žmonijos suvienijimo per proletariatą ir į proletariatą“ projektą. Tas projektas pateisina prievartinį - partijos, visuomenės, vėliau imperijos - suvienijimą, kuris kaip šiukšlės išmeta tuos, kurie neįeina į jo schemą. Netrukus nuo

34 Tzvetan Todorov, *L'Homme dépassé*, Paris, Le Seuil, 1995, p. 33.

politinės kovos logikos pereinama į atmetimo logiką, o vėliau - į pašalinimo ir galiausiai į visų negrynų elementų sunaikinimo ideologiją. Ši logika baigiasi nusikaltimu prieš žmoniją.

Kai kurių azijinių komunizmų - Kinijos, Vietnamo - požiūris šiek tiek skiriasi, be abejo, dėl konfucianizmo tradicijos įtakos, čia daugiau reikšmės teikiama perauklėjimui. Kinijos kalėjimas (*laogai*) išsiskiria iš kitų, jis verčia kalinį, vadinamą „mokiniu" arba „studentu", kontroliuojant jo prižiūrėtojams-mokytojams, pakeisti savo mąstymą. Ar tik nebus tokiam perauklėjime dar daugiau melo, veidmainystės nei atvirame tiesiame nužudyje? Ar nėra užvis baisiausia versti savo priešus neigti save ir paklusti savo budeliams? Raudonieji khmerai, priešingai, iš karto priėmė radikalų sprendimą: manydami, kad dalį tautos perauklėti neįmanoma, nes ji per daug korumpuota, jie nusprendė pakeisti tautą. Tuo paaiškinamas masinis intelektualų ir miesto gyventojų išnaikinimas bei noras čia taip pat sunaikinti priešą, iš pradžių psichologiškai, jį verčiant sunaikinti savo asmenybę per primestą „savikritiką", kai jis apdrabsto save purvais, ir vis tiek jo laukia neišvengiama griežčiausia bausmė.

Totalitarinių režimų vadovai pasisavina teisę naikinti į save panašią padermę, t. y. žmones, ir tam jie turi „moralinę jėgą". Pagrindinis jų pasiteisinimas visada tas pats: moksliskai pagrįsta būtinybė. Apmąstydamas totalitarizmo atsiradimą, Cvetanas Todorovas rašė: „Tai ne humanizmas, o scientizmas prisidėjo prie totalitarizmo ideologinių pagrindų sukūrimo. [...] Santykis tarp scientizmo ir totalitarizmo neapsiriboja veiksmų, neva išplaukiančių iš mokslinės (biologinės ar istorinės) būtinybės, pateisinimu: reikia praktikuoti scientizmą (tebūnie jis „laukinis") tam, kad patikėtum idealiu visuomenės „skaidrumu" ir kartu galimybe ją pakeisti pagal savo idealą, revoliucijos keliu"³⁵.

Po 1919 m. Trockis patvirtino šiuos žodžius: „Proletariatas yra istoriškai auganti klasė [...]. O buržuazija dabartiniu metu yra nyks-

³⁵ Tzvetan Todorov, *Nous et les autres*, Paris, Le Seuil, 1989, p. 233.

tanti klasė. Ji ne tik nebeturi pagrindinio vaidmens gamyboje, bet dar savo imperialistiniais pasisavinimo metodais griauja pasaulinę ekonomiką ir žmonijos kultūrą. Tačiau buržuazijos istorinis gyvybingumas milžiniškas. Ji kopia į valdžią ir nesiduoda nustumiamai. Jau vien tuo, kad žlugdama grasina nusitempti paskui save visą visuomenę. Taigi esame priversti ją nuversti ir nukapoti jai rankas jau vien dėl to. Raudonasis teroras yra ginklas, naudojamas susidoroti su klase, kuri yra pasmerkta žūti ir kuri nenori su tuo susitaikyti"³⁶. Jis priėjo išvadą: „Žiauri revoliucija tapo būtinybe vien todėl, kad parlamentinės demokratijos aparatas negalėjo patenkinti istorijos iškeltų reikalavimų"³⁷. Susiduriame su istorijos dievinimu, istorijos, kuriai viskas turi būti aukojama, ir nepagydomu revoliucionieriaus naivumu: naudodamasis nusikaltėliškais metodais, savo dialektikos dėka jis įsivaizduoja prisidedantis prie staigaus visuomenės virsmo teisingesne ir humaniškesne. Praėjus dvylikai metų tą patį pareiškė Gorkis, tik šiurkščiau: „Mes matome prieš save visa tai, kas padarė mūsų laiką tokį, kokį istorija yra jam atseikėjusi, ir tai mums duoda teisę save laikyti nuolat dalyvaujančiais pilietiniame kare. Iš čia savaime išplaukia išvada: jei priešas nepasiduoda, jį reikia sunaikinti"³⁸. O tais pačiais metais Aragonas sukūrė posmą: „Mėlynos Revoliucijos akys švyti neišvengiamu žiaurumu“.

Kita vertus, po 1918 m. Kautskis palietė tą klausimą labai drąsiai ir atvirai. Atsisakydamas bet kokio žodžių fetišizavimo, jis rašė: „Tiesą pasakius, mūsų galutinis tikslas - ne socializmas, o „bet kokio išnaudojimo ir prievartos, nesvarbu, ar ji būtų nukreipta prieš klasę, partiją, lytį ar rasę, panaikinimas“. [...] Jei kam nors pavyktų mums įrodyti, kad mes klydome netikėdami, jog proletariato ir žmonijos išlaisvinimas apskritai galėtų būti pasiektas - vien tiktai arba lengviau - gamybos priemonių privatinės nuosavybės panaikinimu,

³⁶ Léon Trotski, *Défense du terrorisme*, op. cit., p. 82.

³⁷ *Idem*, p. 57.

³⁸ A. Vaksberg.

tada mes turėtume atsisakyti socializmo, bet ne savo galutinio tikslo; būtent tai mes ir turėtume padaryti vardan savo galutinio tikslo"³⁹. Kautskis akivaizdžiai teikė pirmenybę humanizmui, o tik po jo - savajam marksistiniam scientizmui, kurio žymiausias atstovas vis dėlto buvo jis.

Nubaudimas mirtimi reikalauja kažkokios pedagogikos: kiekvienam, susvyravusiam prieš nužudant savo artimą, pati efektyviausia pedagogika yra iš pradžių aukos žmogiškumo nuneigimas, jos „nužmoginimas“, o tik tada - žudymas. Alainas Brossat labai teisingai sako: „Barbariškas valymų ritualas, žudančios mašinos veikimas visu našumu neprieštarauja viešose kalbose ir persekiojimų praktikoje reiškiamam kito sugyvušinimui, įsivaizduojamų ir realių priešų sumenkinimui iki gyvulio“⁴⁰.

Ir iš tikrųjų, Maskvos parodomuosiuose teismo procesuose prokuroras Vyšinskis, intelektualas, juristas ir gero klasikinio išsilavinimo žmogus, įsijaučia į nežabotą kaltinamųjų „sugyvušinimo“ fantaziją: „Sudegint pasiutusius šunis! Mirtis šiai gaujai, kuri liaudies masėse slepia savo plėšrūniškas iltis, savo grobuoniškus nasrus! Eik po velnių, Trocki - vanage, putojantis nuodingomis seilėmis, kurios aptaško didžiąsias marksizmo-leninizmo idėjas! Sunaikinti šiuos melagius, šiuos veidmainius, niekšingus pigmėjus, gauruotus šunsnius, šiuos dramblių užpuolusius šunpalaikius! Taip, šalin šias gyvuliškas šlykštynes! Užbaikime visiems laikams su šiais niekingais kiaulių ir lapių hibridais, šia dvokiančia dvėseliena! Nutildykime jų kiauliškus kriuksėjimus! Sunaikinkime šiuos įsiutusius kapitalizmo šunis, norinčius sudraskyti geriausius mūsų sovietinės žemės žmones! Sugrūskime jiems atgal į gerklę jų žvėrišką neapykantą mūsų Partijos vadams!“ Ar tik ne Jeanas Paulis Sartre'as 1952-aisiais tiesiog putojo: „Kiekvienas antikomunistas yra šuval!“ Ši siaubinga gyvuliš-

³⁹ K. Kautsky, *La Dictature...*, op. cit., p. 176-177.

⁴⁰ Alain Brossat, *Un communisme insupportable*, op. cit., p. 265.

ka retorika mums primena Annie Kriegel hipotezę apie pagrindinę pedagoginę režisuojamų parodomųjų teismų - didelių spektaklių funkciją. Panašiai kaip viduramžių misterijose gerajai liaudžiai parodoma mizanscena su „bloguoju“, taip čia, šiuose teismuose, blogasis personažas - eretikas, „trockininkas“, o netrukus ir „sionistas kosmopolitas“, vienu žodžiu, Velnias...

Brossat primena, kad triukšmas ir karnavalai įvedė tikrą to Kito sugyvinimo tradiciją, kurią galima aptikti XVIII amžiaus politinėse karikatūrose. Šis metaforiškas ritualas per gyvulį leido išreikšti paslėptas krizes ir konfliktus. Ketvirtajame dešimtmetyje Maskvoje nieko nėra metaforiško: „sugyvinintas“ priešininkas, prieš tapdamas niekšu, laikomas medžiojamu žvėrimi, šiuo atveju - kandidatu gauti kulką į pakaušį. Stalinas susistemino ir išplatino savo metodus, o juos plačiai perėmė jo pasekėjai kinai, kambodžiečiai ir kiti. Ir Stalinas nėra jų išradėjas. Pats Leninas praktikavo šiuos metodus, kai, paėmęs valdžią, visus savo priešus apšaukė „kenksmingais vabzdžiais“, „utėlėmis“, „skorpionais“, „vampyrais“.

Vykstant išpūstam vadinamajam „pramoninės partijos“ procesui, Žmogaus teisių lyga paskelbė protesto laišką, kurį, be kitų, pasirašė Albertas Einšteinas ir Thomas Mannas; Gorkis į jį atsakė atviru laišku: „Aš manau, kad ši egzekucija buvo visiškai teisėta. Visai natūralu, kad darbininkų ir valstiečių valdžia naikina savo priešus kaip utėles“⁴¹.

Alainas Brossat iš šio nukrypimo į Kito sugyvinimą daro išvadas: „Kaip visada poetai ir totalitarizmo mėsininkai pirmiausia išsi-duoda savo žodynu: tas Maskvos budelių žodis „likviduoti“, savo prasme giminingas terminui „apdirbti“ iš nacių žudynių pramonės leksikono, yra nepagydomas mentalinės, kultūrinės katastrofos lingvistinis mikrokosmosas, kuris puikiai išryškėja sovietinėje erdvėje: žmogaus gyvybė nebėra vertybė, mąstymo kategorija („liaudies priešas“, „išdavikai“, „patikimi elementai“...) pavirto sąvoka, turinčia

⁴¹ A. Vaksberg, *op. cit.*, p. 262.

pozityvią etinę žmonių rūšies reikšmę. [...] Nacių viešose kalbose, praktikoje ir masinio naikinimo renginiuose Kito pavertimas gyvuliu, neatsiejamas nuo įkyriai persekiojančios minties neturėti dėmės, nesusitepti, glaudžiai susijęs su rasės ideologija. Ją išreiškia hierarchiniai rasistinių šnekų terminai „aukščiau žmogaus“ ir „žemiau žmogaus“. [...] Bet 1937 metų Maskvoje rasistinės šnekos ir su tuo susijusios totalitarinės priemonės uždraustos. Iš čia išplaukia Kito pavertimo gyvuliu svarba. Jo tikslas - sumanyti ir įgyvendinti politiką, kuri remiasi principu: „vadams viskas leidžiama“⁴².

Tačiau kai kas neišdrįso įveikti ideologinio barjero ir pereiti iš socialinės ideologijos į rasinę. 1932 m. viename laiške Gorkis, kuris, priminsime, tada buvo susidraugavęs su Jagoda, GPU (politinės policijos) viršininku, ir kurio sūnus buvo samdomas dirbti toje pačioje GPU, rašė: „Klasinę neapykantą reikia ugdyti organiškai bjaurintis priešų kaip žemesne būtybe. Mano paties įsitikinimu, priešas iš tikrųjų yra žemesnė būtybė, degeneratas fiziniu, taip pat ir „moraliniu“ požiūriu .

Gorkis, nuoseklus savo veikla, palaiko SSRS eksperimentinės medicinos instituto įsteigimą. Pačioje 1933 m. pradžioje jis rašė: „Nebetoli tie laikai, kai mokslas besąlygiškai pateiks interpeliaciją vadinamoms normalioms būtybėms: jūs norite, kad visos ligos, invalidai, defektai, ankstyvas organizmo senėjimas ir mirtis būtų kuo kruopščiausiai ir tiksliai ištirti? Šis ištyrimas nebūtų atliekamas bandymais su šunimis, triušiais, jūros kiaulytėmis. Būtina eksperimentuoti su pačiu žmogumi, jam pačiam ištirti organizmo funkcionavimą, ląstelių regeneracijos, eritrocitų gamybos, neuronų chemijos ir apskritai visus žmogaus organizme vykstančius procesus. Tam prireiks šimtų žmonių, tai bus tikra paslauga žmonijai, be abejo, tai bus daug naudingiau nei sunaikinti dešimt milijonų sveikų žmonių dėl vienos apgailėtinos fiziškai ir morališkai degradavusių parazitų

⁴² A. Brossat, *op. cit.*, p. 268.

⁴³ Žr. A. Vaksberg, *op. cit.*, p. 286-287.

ir grobuonių klasės"⁴⁴. Šitaip pačios negatyviausios socioistorinio scientizmo pasekmės prisidėjo prie negatyviausių biologinio scientizmo pasekmių.

Šis „biologinis“ ar „zoologinis“ nukrypimas mums leidžia geriau suprasti, kaip daugybė komunizmo nusikaltimų virsta nusikaltimu prieš žmoniją ir kodėl marksistinė-lenininė ideologija galėjo pateisinti tuos nusikaltimus. Grįžtant prie juridinių potvarkių, susijusių su naujausiais biologijos atradimais, Bruno Gravier rašo: „Įstatymų straipsniai bioetikos klausimu [...] įspėja apie kitus, pasalūniškesnius pavojus, kadangi jie susiję su mokslo progresu, kurio vaidmenį ne per labiausiai pripažino ideologijos, pagrįstos teroru kaip „vystymosi dėsniu“ (J. Asher) [...]. Socialinės selekcijos tikslai garsių medicinos tyrinėtojų, tokių kaip Richet ar Carrel, mokslo darbuose pateisino masinį naikinimą ir priedė prie nacių gydytojų išsigimėliškų veiksmų“⁴⁵.

Taigi komunizme egzistuoja sociopolitinė eugenika, socialinis darvinizmas. Kaip rašo Dominique Colas: „Socialinių rūšių evoliucijos žinovas, Leninas kerta iš peties, spręsdamas, kurios jų turi išnykti, nes jas pasmerkė istorija“⁴⁶. Nuo tada, kai ideologinis ir politinis-istorinis mokslas, toks kaip marksizmas-leninizmas, padiktuoja „ukazą“, kad buržuazija yra praeitis žmonijos evoliucijos etapas, darosi pateisinamas jos kaip klasės likvidavimas, o netrukus ir pavienių jai priklausančių arba tokiomis laikomų asmenų likvidavimas.

Pasiremdamas nacizmu, Marcelis Colinas kalba apie „klasifikacijas, segregacijas, pašalinimus - grynai biologinius kriterijus, kuriuos perteikia nusikalstama ideologija. Mes turime galvoje tas scientistines prielaidas (paveldimumą, rūšių sukryžminimą, rasės grynumą) ir netgi haliucinacinį, milenarinį ar planetinį indėlį, ku-

⁴⁴ *Idem.*, p. 312.

⁴⁵ Bruno Gravier, *Une actualité toujours plus cruciale*, žr. Marcel Colin (vad.), *Le Crime contre l'humanité*, Éreš, p. 10.

⁴⁶ Dominique Colas, *Lénine et le léninisme*, Paris, PUF. Que sais-je?, 1987, p. 101. Taip pat žr. jos doktoratą, *Le Léninisme*, PUF, 1982.

rie ryškiai paženklino istoriją ir yra nepaneigiami"⁴⁷. Šios scien-
tistinės prielaidos, pritaikytos istorijai ir visuomenei (proletariatas -
istorijos prasmės nešėjas ir t. t.), aiškiai atsiranda iš milenarinės ir
planetinės fantasmagorijos ir visur pasireiškia komunistų praktiko-
je. Jos įtvirtina kriminogeninę ideologiją, apibrėždamos pagal ideo-
loginius kriterijus savavališką segregaciją (buržuazija/proletariatas),
klasifikaciją (smulkieji buržua/stambieji buržua, buožės, pasiturintys
valstiečiai, vargingieji valstiečiai ir t. t.). Klasifikacija nekintama,
tarsi ji būtų amžina ir žmonės negalėtų pereiti iš vienos kategorijos
į kitą, - marksizmas-leninizmas sukuria kategorijos, abstrakcijos
primatą tikrovei ir žmogui; kiekvienas individas ar grupė suvokia-
ma kaip nevaisingos ir primityvios sociologijos prototipas. Visa tai
daro nusikaltimą ne tokį jau baisų: skundikas, tardytojas, NKVD
budelis ne skundžia, ne seka, ne žudo, o panaikina kažkokią, ken-
kiančią visų laimei, abstrakciją.

Ta doktrina tapo kriminogenine ideologija jau vien dėl papras-
čiausio fakto, kad ji paneigė pagrindinį teiginį, tai, ką Robert'as An-
telme vadina „žmonių rūšimi" ar 1948 m. Žmogaus teisių deklara-
cijos preambulė - „žmonių šeima". O gal marksizmo-leninizmo
šaknys slypi ne tiek pačiame Marxe, kiek išklydusiame iš kelio dar-
vinizme, pritaikytame socialiniam klausimui ir užsibaigusiame to-
kiomis pačiomis kaip ir rasių klausimu klaidomis? Viena aišku: nusi-
kaltimas žmonijai yra ideologijos produktas, ideologijos, kuri žmogų
ir žmoniją sumenkino iki ne universalus, bet ypatingo - biologinio/
rasinio arba socioistorinio būvio. Čia dar kartą, pasitelkus propa-
gandą, komunistams pavyko įtikinti, kad jų pasirinktas būdas uni-
versalus, atsižvelgiantis į visą žmoniją. Kartais netgi iškeliamas es-
minis skirtumas tarp nacizmo ir komunizmo, pasireiškiantis tuo faktu,
kad nacių planas buvęs perdėm nacionalistinis ir rasistinis, o lenini-
nis planas - neva universalus. Kas gali būti klaidingiau: teorijoje ir
praktikoje Leninas ir jo pasekėjai aiškiai pašalino iš žmonių visuo-

⁴⁷ M. Colin, *op. cit.*, p. 14.

menės kapitalistą, buržua, kontrrevoliucionierių ir t. t. Kalbant įprastais sociologinių ir politinių svarstymų posakiais, iš jų padarė absoliučius priešus. Ir, kaip sakydavo po 1918 m. Kautskis, tai „guminiai“ žodžiai, kurie leidžia pašalinti iš žmonių visuomenės ką tik nori, kada nori ir kaip nori ir veda tiesiai į nusikaltimą žmonijai.

Mireille Delmas-Marty rašė: „Biologai, kaip Henri Atlanas, patys pripažino, kad žmonijos sąvoka pranoksta biologinį požiūrį ir kad biologija „mažai ką teturi pasakyti apie žmogų“. [...] Tiesa, žmonių rūšį puikiausiai galima vertinti kaip vieną iš gyvūnų rūšių, kurią žmogus mokosi pasigaminti pats, panašiai kaip jis jau gaminasi gyvūnų ir augalų rūšis“⁴⁸. Bet argi ne tą patį mėgino padaryti komunistai? Argi „naujo žmogaus“ idėja nebuvo komunistų plano šerdis? Argi Lysenkos tipo veikėjai, apsėsti didybės manijos, nemėgino sukurti šalia naujų pomidorų ar kukurūzų rūšių naują žmogaus rūšį?

Šis scientistinis XIX amžiaus pabaigos mentalitetas, šiuolaikiškas medicinos progreso požiūriu, įkvėpė Vasilijų Grosmaną pareikšti tokią pastabą apie bolševikų vadus: „Šitokie žmonės elgiasi kaip chirurgas klinikoje. [...] Jo siela - jo peilyje. Tai, kas šiems žmonėms būdinga, - jų fanatiškas tikėjimas skalpelio visagališkumu. Skalpelis yra didysis teoretikas, XX amžiaus filosofinis lyderis“⁴⁹. Šią mintį iki galo išplėtoja Pol Potas, kuris siaubingu skalpelio mostu amputuoja „gangrenavusią“ socialinio kūno dalį - „naująją liaudį“ - ir palieka „sveikąją“ dalį - „senąją liaudį“. Kad ir kokia kvaila atrodytų ši idėja, ji nebuvo visai nauja. Jau 1870 m. Piotras Tkačiovas, rusų revoliucionierius ir Nečiajevo vertas varžovas, siūlė išnaikinti visus vyresnius kaip 25 metų rusus, nes juos laikė nesugebančiais įgyvendinti revoliucinių idėjų. Tuo pačiu laikotarpiu laiške Nečiajevui Bakuninas piktinosi šia pamišėliška idėja: „Mūsų tauta nėra švarus popieriaus lapas, kuriame kiekviena slapta draugija gali

⁴⁸ Mireille Delmas-Marty, *L'Interdit et le respect: comment définir le crime contre l'humanité?* Žr. Colin, op. cit., p. 26.

⁴⁹ V. Grossman, *Tout passe, op. cit.*, p. 193.

rašyti ką tik užsigeidusi, kaip, pavyzdžiui, jūsų komunistinę programą"⁵⁰. Iš tiesų, Internacionalas šaukė: „Iš praeities padarykime *tabula rasa!*“ ir Mao lygino save su genialiu poetu, kaligrafiškai rašančiu garsiajame švriame popieriaus lape. Tarsi kelis tūkstantmečius turinti civilizacija galėtų būti laikoma nereikšmingu balto popieriaus lapu!

Visas teroro, kurį ką tik prisiminėme, procesas, be abejo, buvo išplėtotas SSRS Lenino ir Stalino laikais, bet jis apima ir tam tikrą skaičių nekintamų elementų, kuriuos aptinkame - įvairaus intensyvumo laipsniu - visuose marksizmu-leninizmu besiremiančiuose režimuose. Kiekviena šalis ar komunistų partija turi savitą istoriją, savus regioninius ir lokalius ypatumus, bet jie visada apdorojami porevoliucinėje Maskvoje, kuri primeta atitinkamą genetinį kodą.

Kaip suprasti šios siaubingos sistemos veikėjus? Ar jie turėjo kokių nors ypatingų bruožų? Atrodo, kad kiekvienas režimas išugdė savo polinkius, sugebėjo užtikrinti režimo veikimą. Stalino atvejis ypatingas. Strategijos srityje jis buvo vertas savo pirmtako Lenino, sugebėjusio atidžiai ištirti vietos aplinkybes ir įvertinti pasaulinę padėtį. Ir, be abejo, jis pasirodys kaip pats didžiausias XX amžiaus politikas, kuriam pavyko iškelti mažą 1922 metų Sovietų Sąjungą į pasaulinį supergalingų valstybių rangą ir ištisiems dešimtmečiams primesti komunizmą kaip alternatyvą kapitalizmui.

Kartu jis buvo ir vienas didžiausių amžiaus nusikaltėlių. Gal tai naujasis Kaligula, kaip rašė 1953 m. Borisas Suvarinas ir Borisas Nikolajevskis? O gal tai grynas paranojikas, kaip leido suprasti Trockis? O gal, priešingai, tai buvo nepaprastai gabus politikas fanatikas, kurio veikla nesiderino su demokratiniais metodais? Stalinas nuėjo iki galo Lenino pradėtu ir Nečijajevio išgirtu veiklos keliu: jis kraštutinėmis priemonėmis vykdė kraštutinę politiką.

Tas faktas, kad Stalinas sąmoningai pasuko nusikaltimo prieš žmoniją keliu, pasirinkdamas jį kaip priemonę valdyti, mus taip pat

⁵⁰ M. Confino, *op. cit.*, p. 120.

sugrąžina prie grynai rusiškų matmenų personažo. Osetinas iš Kaukazo, per visą savo vaikystę ir paauglystę prisiklausęs istorijų apie geraširdžius plėšikus *abrekus*, išvartus iš savo klando ar davusius keršto priesaiką Kaukazo kalniečius, drąsius kovotojus iš nevilties. Jis pats pasivadins Kobos pravarde – pagal vieną iš šių mitinių plėšikų-princų, savotišką Robiną Hudą, našlės ir našlaičio užtarėją. Nutraukdamas ryšius su Nečiajevu, savo laiške Bakuninas rašė:

„Jūs prisimenate, kaip supykote ant manęs, kai aš jus pavadinau *abreku*, o jūsų katekizmą – *abrekų* katekizmu; jūs sakėte, kad visi žmonės turi būti tokie, kad visiškas savęs ir visų asmeninių poreikių atsisakymas privalo tapti normalia būseną, normalia ir kasdienine, visiems be išimties. Jūsų pačių žiaurumas yra kupinas atsisakymų, jūsų fanatizmas – kraštutinis, net šiais laikais jūs iš jo norite padaryti bendruomenės gyvenimo taisyklę. Jūs norite kvailystės, neįmanomų dalykų, visiško gamtos, žmogaus ir visuomenės paneigimo“⁵¹.

Nors visiškai užsiangažavęs revoliucijai, Bakuninas po 1870 m. suvokė, kad net revoliucinė veikla privalo paklusti kai kuriems pagrindiniams moraliniams draudimams.

Dažnai komunistinis teroras būdavo lyginamas su šventosios katalikų inkvizicijos 1199 m. pradėtu teroru. Ir šiuo aspektu rašytojas, be abejo, geriau nei istorikas, mums tai paaiškina. Savo garsiajame romane *Negarbės tunika* Michelis dėl Castillo rašo: „Pabaiga nėra nukankinti ar sudeginti: baigties esmė – iškelti teisingus klausimus. Teroro pagrindas yra teisybė. Jei visiškai nebūtų teisybės, tai kaip tada atpažinti klaidą? [...] Kai tik įsitikinama turint teisybę, kaip tada galima ryžtis palikti savo artimą klystantį?“⁵²

Bažnyčia žadėjo atleidimą už pirmąją nuodėmę ir išsigelbėjimą aname pasaulyje arba antgamtinio pragaro liepsnas. Tai buvo mesijinė „Didžiųjų Išvakarių“ svajonė. Bet Leszekui Kolakowskiui „idėja, jog egzistuojantis pasaulis yra toks korumpuotas, kad ne-

⁵¹ *Ibid.*, p. 112.

⁵² Michel del Castillo, *La Tunique d'infamie*, Paris, Fayard, 1997, p. 25.

įmanoma įsivaizduoti, kaip jį pagerinti, ir būtent todėl tas, kuris pa-
keis esamą pasaulį, atneš galutinį išlaisvinimą ir tobulo pilnat-
vę, - ši idėja yra vienas iš baisiausių žmogaus proto iškrypimų. [...] Žinoma, ji atsirado ne mūsų laikais, bet reikia pripažinti, kad religi-
niame mąstyme, kuris laikinoms vertybėms priešpriešina antgamtinės jėgos malonę, šis nukrypimas ne toks jau pasigailėtinais menkas kaip pasaulietinėse doktrinos, kurios tvirtina, kad mes galime būti tikri savo išsigelbėjimu staigiai peršokant iš pragaro bedugnės į dangaus karalystės aukštybes"⁵³.

Ernestas Renanas savo *Filosofiniuose dialoguose*, be abejonės, teisingai pažymėjo, kad, norint užsitikrinti absoliučią valdžią ateistinėse visuomenėse, jau nebepakanka pagrasinti nepaklusniesiems mitologinio pragaro liepsnomis, o reikia palaužti maištautojus, įvairyti baimės visiems kitiems ir sukurti „realų pragarą“, koncentracijos stovyklą, kurią aptarnautų speciali policija, sudaryta iš neturinčių moralinių skrupulų ir atsidavusių vietinei valdžiai padarų, „klusnių robotų, pasirengusių vykdyti bet kokius žiaurumus“⁵⁴.

Išleidus didelę dalį Gulago kalinių į laisvę, 1953 m. ir netgi po SSRS komunistų partijos XX-ojo suvažiavimo, kai jau buvo atsiskyta kai kurių teroro formų, teroro principas neišnyko ir tebeliko efektyvus. Anot Aino Kuusinen, pakakdavo vien tik prisiminti terorą, ir valia būdavo paralyžiuota: „Šio teroro prisiminimas sunkiai slėgė žmonių sielas, rodė, niekas netikėjo, kad Stalinas dingo visiems laikams. Maskvoje beveik nerastum nė vienos šeimos, kuri nebūtų nukentėjusi nuo jo persekiojimų, ir vis tiek apie tai beveik niekada nebuvo kalbama. Pavyzdžiui, aš taip pat, kai būdavau su savo draugais, niekada neprisimindavau kalėjimo ir lagerio laikų. O jie manęs niekada neklausinėdavo. Per daug giliai jų dvasioje buvo įsišaknijusi baimė“⁵⁵. Iš aukų atminties teroras niekada neišdi-

⁵³ L. Kolakowski, *L'Esprit révolutionnaire*, Paris, Éditions Complexe, 1978, p. 22.

⁵⁴ Tzvetan Todorov, *Nous et les autres*, Paris, Le Seuil, 1989, p. 226-227.

lo, o budeliai ir toliau tebesirėmė juo. Pačiame brežnevinio periodo viduryje SSRS išleidžiamas pašto ženklas ČK 50-osioms metinėms paminėti, CK pagerbti publikuojamas straipsnių rinkinys⁵⁶.

Ir vietoj išvadų paskutinį kartą žodį suteikiame Gorkiui, pacituodami jo straipsnį, parašytą 1924 m. Lenino garbei: „Vienas mano senas pažįstamas, darbininkas Sormovas, žmogus švelnios sielos, skundėsi, kad ČK dirbti buvo labai sunku. Aš jam atsakiau: „Man regis, kad jums nebūdinga skųstis“. Jis su tuo liūdnai sutiko. „Ne, visiškai ne. – Bet palūkėjęs pridūrė: – Vis dėlto kai pagalvoju, kad tikriausiai Iljičius, ir jis, dažnai būdavo priverstas viską išgyventi savo viduje ir to neparodyti kitiems, aš susigėstu dėl savo silpnumo. Ar Leninui būdavo taip, kad tektų „palaužti savo sielai sparnus“? Jis per mažai skirdavo dėmesio sau pačiam, kad kalbėtų apie save su kitais; niekas geriau už jį nemokėdavo nusišlėpti slapty savo sielos audrų. Bet vieną kartą, bučiuodamas vaikus, jis man sako: „Jų gyvenimas bus geresnis nei mūsų; daug to, ką mes patyrėme, jie nepatirs. Jų gyvenimas bus ne toks žiaurus“. Susimąstęs, žiūrėdamas į tolį, pridūrė: „Ir vis dėlto aš jiems nepavydžiu. Mūsų karta iki galo įvykdė stulbinančią savo istorine reikšme misiją. Mūsų gyvenimo žiaurumas, kurio reikalavo aplinkybės, bus suprastas ir pateisintas. Viskas bus suprasta, viskas!“⁵⁷

Taip, pradedama viską suprasti, bet ne taip, kaip manė Vladimiras Iljičius Uljanovas. Kas gi šiandien liečia iš šios „stulbinančios savo istorine reikšme misijos“? Ne iliuzinė „socializmo statyba“, o neišmatuojama tragedija, kuri ir toliau tebeslegia šimtų tūkstančių žmonių gyvenimą ir kuri paženklinys trečiojo tūkstantmečio pradžią. Vasilijus Grosmanas, Stalingrado karo korespondentas, rašytojas, kuriam KGB konfiskavo jo didžiulio veikalo rankraštį, – dėl to sielvarto jis ir mirė, – iš viso to išgauna ir optimistinę pamoką, kurią mes per-

⁵⁵ A. Kuusinen, *op. cit.*, p. 224.

⁵⁶ Šis tekstas buvo analizuotas Michelio Hellero, *Lenine et la Vetcheka, Libre*, Nr. 2, 19.

⁵⁷ M. Gorki, *Lenine, op. cit.*, p. 31-32.

imsime savo ruožtu: „Mūsų amžius yra amžius, kuriame valstybės taikoma žmogui prievarta pasiekė savo aukščiausią laipsnį. Bet kaip tik čia ir slypi žmonių jėga ir viltys: tai XX amžius sugriovė hėgeliškąją universalų istorinio proceso principą „Visa, kas realu, yra racionali“, principą, kuriuo savo karštuose, dešimtmečius nesiliaujančiuose disputuose remdavosi praėjusio amžiaus rusų mąstytojai. Ir būtent dabar, šiandieninėje epochoje, kurioje valstybės jėga nugalėjo žmogaus, individo laisvę, rusų mąstytojai, aprenkti kalinių vatiniais, performuluodami Hegelio dėsni skelbia aukščiausiąjį universalų istorijos principą: „Visa, kas nežmoniška, yra beprotiška ir nereikalinga“. Taip, šiais visuotinio nežmoniškumo triumfo laikais tapo akivaizdu, kad visa tai, kas buvo sukurta per prievartą, yra beprotiška, nereikalinga, be prasmės, be ateities“⁵⁸.

⁵⁸ V. Grossman, *Tout passe, op. cit.*, p. 228.

Autoriai

Stéphane COURTOIS, Valstybinio mokslinių tyrimų centro CNSR (GÉO-DE-PARIS X) direktorius, žurnalo *Communisme* („Komunizmas“) redaktorius, komunizmo istorijos specialistas, jo publikuoti darbai: *Le PCF dans la guerre* (Ramsay, 1980) - „PKP kare“; *Qui savait quoi? L'extermination des Juifs, 1941-1945* (La Découverte, 1987, en coli.) - „Kas ką žinojo? Žydų naikinimas, 1941-1945“; *Le Communisme* (MA Éditions, 1987, avec M. Lazar) - „Komunizmas“ (su bendraautorium M. Lazaru); *Le Sang de l'étranger. Les immigrés de la MOI dans la Résistance* (Fayard, 1989, en coli.) - „Svetimo kraujas. MOI imigrantai Pasipriešinimo judėjime“; *Cinquante ans d'une passion française. De Gaulle et les communistes* (Balland, 1991, avec M. Lazar) - „Penkiasdešimt metų prancūziškajai aistrai. De Golis ir komunistai“ (su bendraautorium M. Lazaru); *Rigueur et passion. Hommage à Annie Kriegel* (Le Cerf/ L'Âge d'homme, 1994, en coli.) - „Griežtumas ir aistra. Pagarba Annie Kriegel“; *L'État du monde en 1945* (La Découverte, 1994, avec A. Wieviorka) - „Pasaulis 1945 metais“ (su bendraautorium A. Wieviorka); *Histoire du Parti communiste français* (Presses universitaires de France, 1995, avec M. Lazar) - „Prancūzų komunistų partijos istorija“ (su bendraautorium M. Lazaru); *Eugen Fried. Le grand secret du PCF* (Le Seuil, 1997, avec A. Kriegel) - „Eugen Fried. Didžioji PK partijos paslaptis“ (su bendraautorium A. Kriegel).

Nicolas WERTH, istorijos mokslų agrėžė (Prancūzijoje - mokslinis laipsnis, leidžiantis dėstyti aukštosiose mokyklose. - Vert. past.), Šiuolaikinės istorijos instituto mokslinis bendradarbis, tyrinėjantis SSRS istoriją. Jo publikacijos: *Être communiste en URSS sous Staline* (Gallimard, 1981)- „Būti komunistu SSRS Stalino laikais“; *La Vie quotidienne des paysans russes de la Révolution à la collectivisation, 1917-1939* (Hachette, 1984) - „Kasdienis rusų valstiečių gyvenimas nuo revoliucijos iki kolektyvi-

zacijos, 1917-1939"; *Histoire de l'Union soviétique, de l'Empire russe à la CEI* (PUF, 1992) - „Sovietų Sąjungos istorija, nuo Rusijos imperijos iki CEI - Tarptautinės Europos bendrijos"; *Rapports secrets soviétiques. La société russe dans ses rapports confidentiels, 1921-1991* (Gallimard, 1995, avec Gaël Moullec) - „Slaptieji sovietų raportai. Rusų visuomenė savo konfidencialiuose raportuose" (kartu su bendraautoriu Gaël Moullec).

Jean-Louis PANNE, istorikas. *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français* (1914-1939) - „Prancūzų darbininkų judėjimo biografinio žodyno" - bendraautoris. Parašė (kartu su Emmanueliu Walonu) *L'Entreprise sociale, le parti autogestionnaire de Solidarność* (L'Harmattan, 1987) - „Socialinis užmojis, *Solidarumas* - savivaldiška partija"; *Boris Souvarine, le premier désenchanté du communisme* (Robert Laffont, 1993) - „Borisas Suvarinas, pirmasis, nusivylęs komunizmu".

Andrzej PACZKOWSKI, Lenkijos mokslų akademijos Politinių mokslų instituto direktoriaus pavaduotojas, Vidaus reikalų ministerijos ir administracijos archyvų mokslinės tarybos narys, jo darbai: *Stanisław Mikolajczyk (1901-1966) ou la défaite d'un réaliste. Essai de biographie politique* (1991)- „Stanislawas Mikolajczykas (1901-1966) arba realisto pralaimėjimas. Politinės biografijos esė"; *L'Appareil de la Sécurité 1944-1956 (documents)*, 2 vol., 1994 et 1996 - „1944-1956 m. Saugumo aparatas (dokumentai)", 2 tomai, 1994 ir 1996; *Un demi-siècle d'histoire de la Pologne, 1939-1989* (1995) - „Pusė amžiaus Lenkijos istorijos, 1939-1989" (Clio premija už geriausią istorinę knygą, 1996).

Karel BARTOSEK, čekų kilmės istorikas, mokslinių tyrimų IHTP (CNRS) vadovas nuo 1983 iki 1996, žurnalo *La Nouvelle Alternative* („Naujoji alternatyva") redaktorius, specializuojasi Vidurio ir Rytų Europos klausimais. Be kitų darbų, publikuota: *The Prague Uprising 1945* (čekų, slovākų, vokiečių ir anglų k., 1960-1965 m.); *De l'exil à la Résistance, Réfugiés et immigrants d'Europe centrale en France 1933-1945* (codir., Arcantère, 1989) - „Nuo tremties iki Pasiapriešinimo judėjimo, Vidurio Europos imigrantai ir pabėgėliai Prancūzijoje 1933-1945"; *Confession* (entretiens avec Bedřich Fucik, Toronto, 1989) - „Išpažintis" (pašnekesiai su Bedřichu Fučiku); *Le témoin du procès de Husak témoigne* (entretiens avec Ladislav Holdos, Prague, 1991)- „Husako teismo proceso liudytojas liudija" (pašnekesiai su Ladislavu Holdosu); *Les Aveux des archives. Prague-Paris-Prague, 1948-1968* (Le Seuil, 1996) - „Archyvai byloja. Praha-Paryžius-Praha, 1948-1968".

Jean-Louis MARGOLIN, istorijos agrėžė, Provanso universiteto docentas, CNRS mokslinio tyrimo instituto mokslinis bendradarbis, tyrinėjantis Pietryčių Azijos klausimus. Publikuota *Singapour, 1959-1987. Genèse d'un nouveau pays industriel* (L'Harmattan, 1989) - „Singapūras, 1959-1987. Naujos industrinės valstybės genezė“.

Kiti šios knygos bendraautoriai

Rémi KAUFER, Žvalgybos, terorizmo ir pagrindžio istorijos specialistas. Kartu su Roger Faligot parašė: *Service B* (Fayard, 1985) - „Tarnyba B“; *KGB objectif Pretoria* (Lausanne, 1986) - „KGB tikslas Pretorija“; *Kang Sheng et les services secrets chinois 1927-1987* (Robert Laffont, 1987) - „Kang Shengas ir slaptosios kinų tarnybos 1927—1987“; *As-tu vu Cremet* (Fayard, 1991) - „Ar tu matei Cremet?“; *Histoire mondiale du Renseignement* (2 volumes, Robert Laffont, 1993-1994, en coli.) - „Pasaulinė žvalgybos istorija“ (2 tomai).

Pierre RIGOULOT, socialinės istorijos instituto mokslinis bendradarbis, *Cahiers d'histoire sociale* („Socialinės istorijos sąsiuviniai“) vyriausiasis redaktorius, jo darbai: *Des Français au Goulag* (Fayard, 1984) - „Prancūzai Gulage“; *La Tragédie des Malgré-nous* (Plon, 1990) - „Tragedija „Malgré-nous““; *Les paupières lourdes, Les Français face au Goulag: aveuglement et indignation* (Éditions universitaires, 1991) - „Sunkūs vokai, prancūzai ir Gulagas: aklumas ir pasipiktinimas“.

Pascal FONTAINE, žurnalistas, Lotynų Amerikos specialistas.

Yves SANTAMARIA, istorijos agrėžė, IUFM Manso ir IEP Paryžiaus docentas. Parašė knygą *Du Printemps des peuples à la Société des nations* (La Découverte, 1996, avec Brigitte Waché) - „Nuo tautų pavasario iki nacijų visuomenės“ (kartu su Brigitte Waché).

Sylvain BOULOUQUE, istorijos studentas, GÉODE (Paryžiaus universiteto x) asocijuotas mokslinis bendradarbis.

* *Malgré-nous* - pažodžiui „nepaisant mūsų valios“. Taip buvo vadinami elzasiečiai, kurie per Antrąjį pasaulinį karą 1945 m. prievarta buvo imami į vokiečių armiją. - *Vert. past*

Pavardžių rodyklė

- Abakumov Viktor 337-341, 594
Abate Atnafu 959
Abdullah Sayyed 993
Abensour Miguel 537
Aboul Aoun Rifaat 490
Abramovič Rafael (Rein) 106, 473
Adolph Alfred 478
Agabekov Georgij 985
Agazadé (Rytų tautų kongreso delegatas) 984
Agramonte Roberto 904
Agranov jakov 182
Ahmadi Farida 1007
Ahn Sung Un 780
Akbari Mohammed Younis 1008
Aleksandras (karalius) 417
Aleksandras I (Bulgarija) 382
Aleksandras II (caras) 1023
Aleksandras III (caras) 1019
Aleksejev Michail 85
Alichanov Gevork 274, 400
Alter Viktor 437, 438
Alvès Nito 971, 972
Amador Fonseca Carlos 926, 927
Amanollah Chan (karalius) 984, 985, 987, 989, 990
Ambachew Alemu 961
Am i n Hafizullah 987, 991, 994, 995
An Myung Chul 771, 772
Anders Ladislav 435, 519
Andom Aman 956
Andrade Juan 469, 476
Andrejev Nikolaj 198, 246, 263, 321
Andrejev V. 217, 218
Andrew Christopher 1007
Andrianov Andrėj 340
Andropov Jurij 1009
Antelme Robert 1049
Antonescu Ion 568, 617
Antonov-Ovsejenko Aleksandr 76, 137, 154, 155, 163, 164, 270, 462
Anvelt Jan 381, 408
Aracheva Raina 607, 608
Arafat Yasser 487, 492
Aragon Louis 33, 420, 466, 1044
Araquistain Luis 465
Arce Bayardo 934
Arenas Reinaldo 906
Arquer jordi 469, 476, 477
Ascaso Joaquin 472
Asfa Ijegayehu 960
Asfer J. 1048
Astať Legesse 960
Atarbekov Georgij 145, 146, 149
Atatürk Kernai 985
Athders Lyster 932
Atlan Henri 1050
Augurskij Samuel 415
Averbuch Wolf 415
Azana Manuel 465
Azema jean-Pierre 22
Azev Evno 390
Azim (Rytų tautų kongreso delegatas) 984
Baader Andréas 492
Babel Isaak 136, 278, 341
Babeuf Gracchus 19, 36
Baccala Vincenzo 431
Bachtalov 294
Bacilek 594
Badajev Aleksej 340
Bâhes Barrrudim 991
Bakunin Michail 1017, 1039, 1050, 1052
Baliuku Beqir 613
Bandera 540
Bante Teferi 956
Bao Dai 875
Bao Ruo-wang (žr. Pasqualini)
Barabas Francise 611
Barak Rudolf 61 3
Barbiéri Francesco 467

- Barbusse Henri 35, 576
 Baret Michel 1000
 Barre Siyad 961
 Barry Michael 960, 989, 992, 1000
 Barton Paul 46
 Bartosek Karel 454, 456, 561, 959
 Bartziotas Vassilis 426
 Basov 340
 BaStakov Ivan L. 504
 Bataillon Gilles 931, 932
 Batcha-ye-Saqqao
 („vandens nešėjo sūnus“) 985
 Batistą Fulgencio 901 -903, 905-907, 909, 910, 912, 918
 Battek Rudolf 606
 Bazgar Šach 994, 1004, 1009, 1010
 Beaufrère Marcei 425
 Becker Jasper 751
 Beg Ebrahim 986
 Beimler Hans 480, 481
 Belishova Liri 613
 Benda Vaclav 621
 Beran Josef 559
 Berdiajev Nikolaj 181
 Berger Joseph 24, 415
 Berija Lavrentij 35, 195, 264, 285, 291, 292, 294-296, 301, 305-310, 316, 331, 333, 339, 340-342, 344, 345, 347, 349-351, 405, 421, 422, 437, 438, 503-505, 507, 510, 594
 Berling Zygmunt 509, 510
 Berman Rudolf 259
 Berneri Camillo 467
 Bernstein Eduard 1018
 Berzinis Janis 462
 Bibó István 540, 614
 Bierut Bolesław 522, 526, 598
 Blagojeva Stella 405
 Blanco Jesús Sosa 903
 Blandon Juana 930
 Bliucher Vasilij 275, 387
 Bloch 414, 415
 Bloch Gérard 424
 Bloch Jean-Richard 424
 Bloch Michel 424
 Blum Léon 458, 460, 468
 Bodnarus Emil 542
 Bofill Ricardo 921
 Bogomolov Aleksandr 270
 Boico Cristina 547
 Boitel Pedro Luis 910, 911, 917
 Bojarinov (pulkinkas) 995
 Bojarskij 595
 Bonč-Brujevič Vladimir 81
 Bonet Pedro 469, 476
 Borbely I. 612
 Borge Tomás 926-928, 932
 Borisas III 539
 Borodin Michail 383
 Borowski Jan (Komorowski Ludwik) 408
 Botha Pieck 970
 Boumedienne Houari 920
 Brandler Heinrich 379
 Brankov Lazar 581
 Bratianu Constantin 546
 Bratianu Vintila 547
 Brauning Karl 475
 Brecht Bertolt 39
 Brener Michail 116
 Bressler (von Ranke) Moritz 473
 Breton André 427
 Brežnev Leonid 45, 269, 326, 488, 611, 920, 989
 Brichman Karl 409
 Briuchanov Aleksandr 237
 Brossat Alain 1045, 1046
 Broué Pierre 481
 Bruno 1026
 Brusilov Aleksej 66
 Buber-Neumann Margarete 33, 414, 415
 Bucharin Nikolaj 141, 186, 196, 198, 202, 221, 237, 256, 276, 362, 395, 952, 1040
 Buchholz Mathieu 425
 Bugaj Nikolaj 359
 Bugan Ion 611
 Bui Quang Chieu 786
 Buj Aleksej 241
 Bukovskij Vladimir 34, 45
 Bulgakov Sergej 181
 Bulganin Nikolaj 108, 343, 344
 Buli Petro 607
 Bullejos José 399
 Bun (kalėjimo viršininkas) 856
 Burillo Ricardo 469
 Caballero Largo 459, 465, 468
 Cabrera Rocha Octavio 941
 Caccavale Romolo 430
 Calligaris Luigi 431
 Cankov Aleksandr 381, 382
 Cardona Miro 903
 Carlos (Ilijač Ramirez-Sanchez) 489-492
 Carrer Alexis 1048
 Carreras Jesús 910, 915
 Carrère d'Encause Hélène 178, 1020
 Carton Martinez 483
 Castillo Michel del 1052
 Castoriadis Cornélius 1031
 Castro Fidel 10, 11, 35, 43, 423, 901-913, 916, 920, 923, 925, 928, 934, 969, 1042
 Castro Raúl 904, 909, 911, 925, 971
 Ceaușescu Nicolae 12, 577, 611, 779
 Celor Pierre 399
 Cerquetti 431

- Chadži Uzun 194
 Chaibar Mir-Akbar 989, 990
 Challaye Félicien 476
 Chamberlain Hnston 959
 Chami Djemal 426
 Chamorro Pedro Joaquim 926, 929
 Chamorro Violeta 929, 939
 Chandler David 820, 821
 Chao Shu-li 721
 Chatajevič Michail 227
 Chateaubriand François René de 48
 Chautemps Camillo 420
 Chehu Memet 426
 Chen Duxiu 426
 Chen Yi 716
 Chen Ku-ten 724
 Chiang Kai-shek 383, 384, 389, 644, 650
 Chimczak Eugeniusz 518
 Chipenda Daniel 971
 Chissano Joaquim 950
 Chivambo Mondlane Eduardo 975, 976, 979
 Chlevniuk Oleg 359
 Cho Il Myung 765
 Cho Man Sik 760
 Chow Chin-wen 662
 Chruščiov Nikita 32, 40-43, 251, 257, 263, 265, 267, 268, 344-346, 350, 410, 574, 591, 594, 598, 717, 761, 763, 765, 892, 952
 Churchill Winston 343, 439, 446
 Chvostov Aleksandr 108
 Cichowski Kazimerz 417
 Cienfuegos Camillo 909-913
 Ciliga Ante 397, 398, 418
 Ciurupa Aleksandr 90, 102
 Clemenfis Vladimir 586, 587
 Codou Roger 479
 Codovilla Vittorio 462
 Colas Dominique 1048
 Colin Marcel 1048
 Confino Michael 184
 Confucius 638
 Conquest Robert 23, 258
 Constantinides 455
 Copie Vlada 271
 Copie Vladimir 480
 Cortina 482
 Costa Carlo 431
 Courtade Pierre 553
 Coutinho Rosa 969
 Croce Benedetto 618
 Cruz Arturo 941
 Csati Jozsef 560
 Cuno Wilhelm 379
 Cubella Rolando 910
 Cuesta Tony 910
 Cusin Caston 460
 Czerny József 374, 375
 Čaikovskij Nikolaj 298
 Čaikovskij Piotr 298
 Čajanov Aleksandr 236
 Čechov Anton 298
 Čepička Aleksěj 595
 Černyšev Vasilij 505
 Černomordik Moisej 400
 Černov Viktor 118, 119
 Čiubar Anatolij 267
 Čiukovskaja Lidija 353
 Dahl Harry 491
 Daladier Edouard 959
 Dalai Lama 752-754
 Dalos György 615
 Dan Fedor 103, 162
 Daniel Jurij 356
 Daniel Odile 570
 Danilov Viktor 359
 Daud Mohammed 986, 988-990, 1012
 David Hans Walter 414
 Déat Marcel 44
 Debray Régis 907, 908
 Dédie 418
 Dedijer Vladimir 579
 Dej Gheorghiu 565, 580, 593, 607
 Dekanozov Vladimir 292
 Del Pino 911
 Delage Jean 390
 Deletant Dennis 570
 Delmas-Marty Mireille 1050
 Demazière Albert 424
 Demény Pal 577
 Deng Xiaoping 493, 666, 681, 710, 711, 716, 745-747, 750, 751, 882, 893, 895, 940
 Denikin Anton 86, 100, 114, 115, 122, 136, 140, 146
 Deutch Guste 433
 Désiré Georges 402
 Dhlakama Alfonso 977
 Diaz José 468, 482
 Diaz Rodriguez Ernesto 912
 Dimitriu Anton 545
 Dimitrov Georgij 341, 382, 404, 408, 410, 582, 597
 Ding Ling 648, 721, 747
 Ding Mocun 389
 Djilas Milovan 446, 447, 613
 Doan Van Toai 795
 Dobsa Ladislav 374
 Dolgich Ivan 330
 Dollfuss Engelbert 432
 Domenach Jean-Luc 675, 686, 689, 706, 711
 Domenech José 483
 Domingos A. 970

- Dominguez Margot (Edith) 947
 Donath Cyörgy 544
 Donskoj Dimitrij 178, 298
 Doriot Jacques 44, 401
 Dornbach Alajos 602
 Dostojevskij Fiodor 26, 475, 1019
 Dragic 418
 Dreyfus Alfred 1018
 Dro (armėnų generolas) 309
 Drtina Prokop 550
 Dubček Aleksandr 598, 604, 605
 Dübi Lydia 409
 Dubs Adolph 991
 Duclos Jacques 10, 387, 399, 419, 420, 426, 462
 Duhamel Georges 476
 Dume Pétrit 613
 Dumitreasa Calciu (tėvas Calciu) 610
 Dumont René 974
 Dusza Jozef 518
 Duvignaud Jean 553
 Dzeržinskij Feliks 31, 76, 77, 80-83, 89, 91, 92, 96-98, 102, 103, 105-108, 111, 112, 117, 122, 128, 138, 145, 146, 155, 161, 167, 173, 177, 181, 182, 186, 187, 189, 191, 196, 271, 393, 394, 411, 497, 500
 Dziurzynska-Suchon Lucyna 507
 Dzodze Kotchi (Kooi Xoxe) 580
- Eberlein Hugo 271
 Eberling 418
 Eden Anthony 439, 465
 Eiche Robert 267
 Eichman Adolf 31
 Eideman 275
 Eiduk 96
 Einstein Albert 554, 1046
 Eitingon Naum (Leonid) 341, 423, 463
 El Campessino (Valentin Gonzalez) 472, 478, 481-483
 Ellenstein Jean 25
 Elorza Antonio 461
 Éluard Paul 427
 Engels Friedrich 634, 1018
 Epstein 335
 Ercoli (žr. Togliatti Palmiro)
 Erlich Henryk 437, 438
 Escuder 476
 Ester José 483
 Etcheveria José Antonio 902
 Etinger Jakov 341
- Fefer Isaak 335
 Feigin 518
 Feldbin Lev (žr. Orlov Aleksandr)
 Feldman Fred 275
 Feretti Maria 618
 Ferro Marc 58
 Field Noël 582
 Filiâtre Roland 425
 Fischer Ruth 481
 Fischl Otto 586
 Flieg Léo 271
 Florin Wilhelm 408, 412
 Foris Stefan 577
 Foscolo Alfred 607
 Foucher Michel 965
 Fuouquier-Tinville Antoine 81
 Fourrier Jules 402
 Frayde Martha 916
 Fraile Ričardo 1000
 Franco Francisco 48, 457, 466, 477, 484
 Frank Josef 585-587
 Frank Robert 617
 Frank Semion 181
 Franqui Carlos 919
 Franz Hörst 491
 Frei Rudolf 475
 Frejka Ludvik 586
 Freund Hans 467
 Fried Eugen 404
 Fromm Erich 25
 Frommelt Erich 479
 Frossard André 18
 Frukina Marija 418
 Frunze Michail Vasiljevič 984
 Fu Lei 721
 Fučík Bedrich 561
 Fuguérés 928
 Furet François 38, 42, 315, 344, 1016
 Furubotn Peder 454
- Gagarin Jurij 676
 Gaggi Otello 431
 Gasso Joan Farré 484
 Gaulle Charles de 36, 38, 950
 Gebeyahu Hailé 961
 Gega Liri 607
 Geldorf Bob 966
 Geminder Bedrich 585, 586, 591, 595
 Genoud François 490
 Georgescu Teohari 594
 Georgijev Kosta 382
 Gero Erno 462, 464, 469, 473
 Ghezzi Francesco 431
 Ghini (vyskupas) 558
 Gide André 460, 476

- Gilels Emil 335
 Cimes Miklos 601
 Gironella Pascal 476
 Gitton Marcei 402
 Goebbels Joseph 31
 Goidberg Aleksandr 116
 Goldman 103
 Golikov Filip 318
 Goma Paul 614
 Gombrowicz Witold 39
 Gornez Emperador Mariano 463, 474
 Gomulka Wiadystaw 416, 456, 521, 525, 527, 529, 597, 599
 González (El Nato) 914
 González Valentin (žr. El Campesino)
 Gonzalo 946
 Gopner Serafiną 144
 Gorbačiov Michail 598, 611
 Gorbatiuk 389
 Gorbатов 276
 Gordijevskij Oleg 1007
 Gorelli Aldo 431
 Gorev 380
 Gorev Vladimir (Ivanov) 462
 Gorkič Milan 271, 418
 Gorkij Maksim 34, 85, 1 70, 1022, 1027, 1044, 1046, 1047, 1061
 Gorkin Julian 423, 461, 465, 466, 468, 472-474, 476, 479
 Gornfeld 183
 Gots Abraham 178
 Gottwald Klement 410, 549, 550, 582, 585-587, 591, 595, 598
 Grandi Dino 467
 Gravier Bruno 1048
 Graziosi Andrea 94, 197, 222, 359
 Grečko Andrej (maršalas) 603
 Gregor 418
 Gregory Constantin 943
 Grigorenko Piotr (generolas) 34, 356
 Grigorjev 134, 135
 Grigorjevič Ivan 19
 Groman 236
 Gromyko Andrej 269, 489
 Grosman Vasilij 18, 29, 30, 34, 335, 353, 429, 1021, 1050, 1054
 Grosz (Kaločos arkivyskupas) 559
 Gu Shunzhang 388, 389
 Guang Huian 389
 Guesde Jules 1018
 Guevara Ernesto 11, 37, 902, 904, 907, 908, 910
 Gulam Nabi-Chan 985
 Guralskij August (Boris Heifetz) 379
 Gurvič Natan 337
 Guseila Ion 611
 Guttierrez Menoyo Eloy 915
 Guzman Abimaël (prezidentas Gonzalo) 493, 940-943, 946, 947
 Habache Georges 487, 488
 Haddad Waddi 488-490
 Hailé Sélassié I (Etiopijos karalius) 955, 961
 Haing Ngor 842, 862, 865-867
 Haitas A. 453
 Hadju Vavro 586, 587
 Haubrich József 374
 Havel Vaclav 614-616
 Hawatmen Nayef 488
 He Jiaxing 389
 He Jihua 389
 He Liyi 656
 He Mengxiong 389
 Heder Stephen 820
 Hegel Georg 1055
 Heijjenqort Jan van 419
 Helferich Karl 100
 Henrikas VIII 10
 Hernández Jesús 459, 482
 Herriot Édouard 222, 781
 Hertz Alfredo 464, 473, 474
 Hic Marcel 425
 Hilberg Raul 31
 Himmler Heinrich 31, 1039
 Hinton William 652
 Hyon Chun Hyok 760
 Hirsch Werner 271
 Hitler Adolf 14, 27, 31, 39, 297, 402, 407, 411, 412, 444, 465, 481, 519, 551, 959, 1039
 Ho Chi Minh (Nguyen Ai Quoc) 10, 11, 31, 387, 427, 784, 786, 790, 792-794, 798, 809, 865, 874, 875, 882, 884, 892
 Ho Kai 765
 Hoang Van Hoan 633
 Hoess Rudolf 28
 Honel Maurice 391
 Hoover Herbert 172
 Horakova Milada 552, 554
 Hosayn Chan Mohammed 987
 Hou Young 808, 809, 814
 Hoxha Enver 426, 452, 541, 559, 607, 613, 619
 Hryhoriy Mykolą 134
 Hu 679
 Hu Feng 663, 792
 Hu Hak-bong 765
 Hu Yaobang 757
 Hu Nim 606, 815, 845
 Hua Guofeng 711, 739, 745, 836
 Hua Linshan 730, 734
 Hugo Wilhelm (Knorin) 409, 418
 Huynh Phu So 786
 Humer Adam 620
 Hun Sen 804
 Husak Gustav 588, 605
 Hussein (Jordanijos karalius) 487
 Hutą Nuri 580
 Hwang Jang Yop 778

- Y Phandara 856, 887, 888
 Yan Fengying 743
 Ibarruri Dolorès (Pasionaria) 460, 471
 Ieng Sary 803, 804, 808, 873, 881
 Ierunca Virgil 572
 Ignatjev Aleksej 343
 Yhdego Fantaye 961
 Iparraguirre Elena 945
 Irujo Manuel de 476
 Isajev Piotr 227
 Yuan Shikai 639
 Iuga Dimitru 611, 612
 Ivanas IV (caras Ivanas Žiaurusis) 257, 1020, 1021
 Izgojev Aleksandr 181, 183
- Jackel Günter 491
 Jackson Michael 964
 Jagoda Genrik 31, 88, 189, 201, 210, 217, 225, 245, 264, 463, 1045
 Jakir Ionas 276
 Janata 278
 Jankov Kosta 382
 Jankovskaja L. 409
 Jaroslavskij Jemeljan 239
 Jaruzelski Wojciech (generolas) 455, 532, 534
 Jaurès Jean 1017, 1018, 1035
 Jekaterina II 257
 Jelcin Boris 291, 773
 Jeljaev Andrėj 278
 Ježov Nikolaj 31, 253, 254, 256, 258, 260, 263, 264, 275, 285, 409, 411, 423, 500
 Jiang Qing 710, 712, 716, 720, 741, 879, 891
 Joffe Adolf 89
 Johansen Strand 454
 Joliot-Curie Frédéric 402
 Jordinis J. 453
 Jurenev Konstantin 270
 Justinian (patriarchas) 563
 Justus Pal 581
 Juzovskij 337
- Kabila Désiré 908
 Kacmarek (vyskupas) 523
 Kadar Janos 598, 601
 Kagamé Paul 948
 Kaganovič Lazar 32, 225, 246, 263, 270, 279, 345, 410, 504
 Kakar Hassan 1008
 Kalandra Zavis 427
 Kalinin Michail 159, 168, 176, 410, 504
 Kamenev Lev 72, 73, 89, 111, 170, 181, 197, 198, 252, 256, 340, 395, 1024, 1040
- Kang 649
 Kang Chul Hwan 770
 Kang Koo Chin 766
 Kang Sheng 389, 632, 648, 649, 715, 730
 Kong Son San 764
 Kapalanž Seppl 473
 Kapica Piotr 335
 Kaplan Fani 104
 Kaplan Karei 554, 566, 594
 Kapustin 339
 Kara Tadijev 984
 Karakach 405
 Karelin 1027
 Karmai Babrak (Hosayn Chan) 987, 990, 994, 995, 1005, 1009
 Karolyi Michel 373
 Karsavin Lev 181
 Kaškievicz Jerzy 518
 Kautsky Kari 1018, 1024, 1030, 1032-1035, 1037, 1041, 1044, 1045, 1050
 Ke Qingshi 389
 Kedrov Michail 161
 Kelemen Justus 545
 Kên Khun 843
 Keppert Bacilek 594
 Kerekes József 375
 Kerenskij Aleksandr 68, 98
 Kevic Stefan 583
 Khieu Samphan 803, 808, 819, 878
 Kieman Ben 819, 820, 828, 876
 Kim (dinastija) 773
 Kim Du Bong 765
 Kim Hyuon-hee 493
 Kim Il Sung 11, 21, 633, 634, 759-761, 769, 770, 774, 784, 882, 892
 Kim Il Song 774, 778
 Kim Kwang Hyup 765
 Kim Seung-il 493
 Kippenberger Hans 387
 Kirilina Ala 251
 Kirov Sergej 123, 233, 250-254, 267, 269, 341, 351, 406, 418, 1039
 Kissinger Henry 789
 Kizeveter Aleksandr 181
 Klement Rudolf 420
 Kliujev Nikolaj 278
 Knight Amy 347
 Knorin Wilhelm (žr. Hugo Wilhelm)
 Kobulov Bachczo Z. 504
 Kobulov Bogdan 294, 296, 305, 306, 316, 504
 Koestler Arthur 375
 Kogenman 313
 Koh Young Hwan 777, 778
 Kolakowski Leszek 1052
 Kolcov Michail 462, 466
 Kolčiak Aleksandr 14, 118, 122, 133, 390
 Koleci Vasco 580
 Kolontaj Aleksandra 343, 392, 394
 Komarov 404

- Komorowski Ludwik 408
 Komphot (bankininkas) 831
 Kondratjev Nikolaj 170, 236, 237
 Konev Ivan 462
 Kopp Pascale 491
 Koppensteiner Fritz 433
 Koritschoner Franc 413
 Kork 275
 Kornilov Lavrentij 68, 72, 85
 Koročenko Michail 264
 Koroliov V. 277
 Kosygin Alekse) 269, 489
 Kosior Stanislas 198, 227, 267
 Kostopoulos (majoras) 448
 Kostov Traičo 546, 582, 583
 Kostrewa-Kochtchva Wera 416
 Kovacs Béla 544
 Kovago Jozsef 545
 Kovaliov Serge) 773
 Krajevskij Anton (Wladyslaw Stein) 400, 408
 Krasin Leonid 174
 Krasnov (atamanas) 100, 117, 138
 Krasucki Henri 962
 Kravčenko Viktor 33
 Krebs Richard (žr. Valtin Jan)
 Krenz Egon 619
 Krestinskij Nikolaj 256, 270
 Kriegel Annie 24, 268, 592, 1040, 1046
 Krylenko Nikolaj 167, 187
 Kristo Pandi 580
 Krivickij Valter 463
 Kruglov Sergej 306, 329, 330
 Kun Attila 612
 Kun Béla 271, 370-376, 378, 409, 410
 Kuroh jacek 529, 530
 Kurskij 79, 179, 181
 Kuskova jekaterina 170-172, 181
 Kutepov Aleksandr 390, 391
 Kutuzov Michail 298
 Kuusinen Aino 393, 428, 1053
 Kuusinen Otto 275, 410
 Kuznecov Nikolaj 339
- La Boétie Étienne de 25
 La Guardia 924
 Lacis M artyn 18, 88, 105, 111, 112, 143, 150
 Lagerfelt Johann 1000
 Laignel-Lavastine Alexandra 618
 Lameda Ali 767, 768
 Lan 861
 Lančanič Rudolf 583
 Landau Katia 467, 471, 473
 Landau Kurt 467, 473
 Länder Karl 141, 142
 Langevin Paul 405
- Langumier Adrien 402
 Lanz Diaz 909
 Laozi, Lao-Tseu, Lao She 535, 721
 Lapšin Ivan 181
 Larin Lurie 396
 Larisch Emil 412
 Lassale Ferdinand 106
 Last Jef 460
 Laurenčič (agentas SSI 29) 474
 Laval Pierre 44
 Lazarevič Nikolaj 431
 Lazič Branko 407
 Lazimir Aleksandr 76
 Lazutin 339
 Le Duan 386, 784
 Le Duc Tho 789
 Lechowicz Włodzimierz 525
 Lei Feng 691
 Leys Simon 804
 Lenin Vladimir (Uijanov) 10, 17, 19, 22, 26, 28, 31, 37, 42, 50, 69-74, 78, 81, 82-84, 87-93, 98, 99, 101-104, 107, 111, 112, 118, 120, 125, 126, 130, 138, 144, 150, 155, 158, 161, 170-175, 183, 184, 298, 360, 371-378, 392, 394, 405, 408, 411, 416, 431, 439, 490, 497, 634, 714, 802, 884, 941, 949, 1016, 1018-1021, 1023, 1024, 1026-1031, 1033-1035, 1038-1040, 1042, 1046, 1048, 1050, 1051, 1054
 Leniton Achil 337
 Lenski Julian 417
 Leonhard Wolfgang 433
 Lermontov Michail 298
 Lévy Yves 480
 Levi Paul 378
 Levine Eugen 372
 Levit 278
 Lewin Moshe 348
 Li Baozhang 384
 Li Dazhao 644
 Ly Heng 842, 868
 Li Yong Mu 765
 Li Shiqun 389
 Li Sun Ok 767
 Li Sung Yop 765
 Liberberg Josif 415
 Lichačiov Michail 584
 Lichačiov 592
 Liebknecht Karl 372
 Lin Biao 629, 672, 673, 691, 710, 712, 717, 719, 721, 728, 742-744, 875
 Ling 730
 Lister Enrique 472, 478, 482
 Litoiu Nicolae 612
 Litvan György 617
 Litvinov Maksim 276, 412
 Liu 681
 Liu Ching 721, 779

Liu Shaoqi 679-684, 707, 716, 724, 729, 752
 Lili Zhidan 647
 Lysenko Trofini 278, 670, 1050
 Llosa Mario Vargas 941
 Lobi Evzen 584, 586, 587
 Locard Henri 808, 822, 841, 850, 864
 Loyola Ignace de 1041
 Lominadze Visarion 384
 Lon Nol 806, 807, 819, 823, 832, 861, 866,
 870, 874, 884, 888
 London Artur 586, 587
 Long 789
 Longo Luigi 480
 Lopez Fresquet Rupo 904
 Lorenzo César M. 472
 Losonszy Geza 600, 602
 Losskij Nikolaj 181
 Loula Anastase 426
 Lu Xun 643, 663
 Luca Vasile 593, 594
 Luchaire Jean 401
 Ludendorff Erich 537, 1023, 1036
 Lulčev Kosta 545
 Luo Ruiqing 715
 Lutovinov Jurij 392
 Luxemburg Rosa 372
 Lvov Georgij 64

Maari Gorgen 278
 Mac Arthur Douglas 759
 MacGovern John 476
 Macciochi Maria-Antonietta 35
 Machado Gerardo 901
 Machel Samora 970, 976, 978, 979, 981
 Machiavel Nicolas 1039
 Machno Nestor 116, 129, 134, 135, 137, 152,
 155, 984
 Madry Jindrich 590
 Maiskij Ivan 343
 Maitreya 683
 Maiwandwal Hashim 988
 Makarov Nikolaj 236
 Malenkov Georgij 278, 343-345, 594
 Maleter Pal 601
 Malia Martin 24, 345, 1020
 Malraux André 405, 460
 Mancev Vasilij 181, 183
 Mandelštam Osip 278
 Maniu Juliu 546, 547
 Mann Thomas 1046
 Mantecon José Ignacio 472
 Manu Gheorghiu 612
 Manuilskij Dimitrij 274, 275, 399,
 408-410, 597

Mao Zedong 10, 12, 21, 30, 31, 35, 37, 43,
 383, 386, 426, 629, 631-635, 638, 643-650,
 653, 657, 661, 664, 667, 668, 670, 672, 673,
 679-681, 683, 685, 688, 698-702, 707, 709-
 717, 719-726, 728, 729, 733-735, 738, 742,
 743, 745, 747, 752, 756, 788, 792, 802, 826,
 861, 865, 867, 876, 878, 880, 882, 884, 892-
 894, 927, 941, 1042, 1051
 Marchais Georges 10
 Marchlewski Julian 500
 Margoline Jules 436
 Margolius Rudolf 585, 586
 Mariatégui José Carlos 941
 Mariel 906, 921, 922
 Marion Pierre 488
 Markin N. 101
 Markiš Perec 335, 336
 Markov Georgij 34, 614
 Marković Sima 418
 Marr Nikolaj 278
 Maršak Samuil 335
 Marty André 404, 478-480
 Martin du Gard Roger 476
 Martin Robert 480
 Martin Stanescu 465
 Martinez Alfredo 467
 Martov Jurij 103, 109, 1026, 1027
 Marx Karl 337, 372, 433, 634, 712, 802, 941,
 951, 1017, 1018, 1032, 1034, 1049
 Masaryk Tomáš 551, 1021
 Maschke (komisija) 442
 Masferrer Rolando 902, 906
 Maslarič Bozidar 435
 Maslov Arkadij 481
 Massud Ahmed Šach 998
 Mastilak 560
 Mateus Paulo J. 970
 Matos Hubert 909, 912, 918
 Matthews Herbert 468, 903
 Matusov Jakov 410
 Matvejev I. 246
 Mauriac François 476
 Maurin Joaquin 457, 472
 Maurin Manuel 471
 Mazowiecki Tadeusz 535, 616
 Mbembe A. 981
 Meas Keo 814
 Medina Benigno 942
 Medvedev 1026
 Medvedev 394
 Meinhof Ulrike 492
 Meisel Paul 413
 Mejerhold Vsevolod 278, 341
 Melgunov Sergej 18, 86, 146, 149
 Mella Julio Antonio 462
 Menčinskij Rudolf 88, 182, 196, 201, 27
 Menelik II 957

- Mengistu Haile Mariam 956-958, 960-963, 966, 967
 Mengistu Négus 11, 950
 Menthon François de 16
 Meray Tibor 763
 Mercader Caridad 423
 Mercader Ramón (Mornard Jacques) 422, 423
 Merker Paul 612
 Merkulov Vsevolod 294, 504, 507
 Messing Stanislav 88, 183
 Métaxás Ioannis 445
 Mezzich Carlos 942, 946
 Miakotin Aleksandr 183
 Miasnikov Aleksandr 194
 Miasnikov Gavriła 392, 394
 Michoels Salomon 335, 337, 340
 Mielke Erich 491, 492
 Mif Pavel 389
 Mihailovič Draža 445-447
 Mihalache Ion 547
 Mikojan Anastas 263, 307, 345, 504
 Mikoladze 278
 Miller E. K. 391
 Milev Nikolas 382
 Millerand Étienne 1017
 Milštein Salomon 306
 Mindszenty József 559
 Minev-Stepanov 462
 Minkov Ivan 382
 Mirov-Abramov 274
 Mitrogorji Vango 580
 Mitterrand Danielle 35
 Mitterrand François 950
 Miuler Boris (Melnikov) 409
 Mo Ti 637
 Moczarski Kazimierz 518
 Modesto Juan 482
 Modzelewski Karol 529
 Molnar Miklos 593, 596
 Molotov Viačeslav 204, 205, 225-228, 237, 263, 288, 296, 338, 343-345, 442, 504
 Monatte Pierre 395
 Monivong (karalius) 578
 More Thomas 10, 11
 Morgan William 905
 Mornard Jacques (žr. Mercader Ramon)
 Moro Aldo 883
 Moroz Grigorij 88
 Moskvina Michail (žr. Trilisser Meir)
 Mu Chong 765
 Mugabe Robert 967
 Mujal Eusebio 902
 Munch-Petersen A. 408
 Mussolini Benito 222, 444, 447
 Nader Šach 986
 Nadžibullah Mohammed 11, 989, 996, 1005, 1009, 1010
 Nagy Ferenc 545
 Nagy Imre 456, 598, 600-602, 604
 Naim 1010, 1011
 Narvič Leon 466, 467
 Nassedkin Ivan 311
 Nasser 486
 Nastasescu Gheorghiu 611
 Ndreu Dale 607
 Nečev Nikolaj 582
 Nečijajev Sergej 907, 1019, 1028, 1039, 1052
 Nečiporenko Oleg Maksimovič 493
 Nedkov (kapitonas) 607
 Negrin Juan 459, 468, 469, 476
 Néron 48
 Neto Agostinho 11, 970-972
 Neuberg (kolektyvinis slapys) 387
 Neumann Heinz 370, 384, 410, 415
 Nevskij Aleksandr 298
 Ngo Dinh Diem 793
 Nguyễn Văn Linh 796
 Nguyễn Văn Thiệu 784
 Nicod René 402
 Nidai Abou 492
 Nie Yuanzi 717
 Nien Cheng 702, 722, 729, 730, 734
 Nyerere Julius 951
 Nyeste I. 557
 Nietzsche Friedrich 44
 Nikolajev Leonid 250, 252
 Nikolajevskij Boris 162, 1051
 Nikolajus (didysis kunigaikštis) 390
 Nikolajus II 62, 108, 1032
 Nikolski Aleksandru 572
 Nin Andreu 457, 466, 467, 469, 470
 Nixdorf Kurt 412, 413
 Njamba Yemina J. 970
 Nkavandame Lazaro 978
 Novotny Antonin 591
 Novožilov Vladimir 245
 Nuves Tello Carlos 935
 Ochoa Arnaldo 924, 934
 Okulickij Leopold 512
 Oleša Jurij 278
 Olminskij Aleksandr 111
 Oltusky Enrique 905
 Ordžonikidze Sergo 35, 138, 142, 195, 205, 233, 237, 341
 Orlov Aleksandr (L. Feibin) 462, 464, 469
 Ortega 469
 Ortega Camillo 928, 931
 Ortega Daniel 927, 928, 931, 935

- Ortega Humberto 927
 Ortega Jaime (monsinjoras) 913
 Orwel George 468
 Osinskij Nikolaj 166
 Osorgin Michail 181
 Ostrovskij Nikolaj 270
 Ovčinnikov Pavel 231
 Ozerov Aleksandr 183
- Pa Kin 721
 Paczkowski Andrzej 416, 436, 617
 Padilla Ernesto 906
 Payas Sardinias Oswaldo 921
 Paik Hyung Bok 765
 Pak Hon Yong 765
 Pak Kum Chul 765
 Palach Jan 604
 Pampuch-Bronska Wanda 408
 Pan Hannian 389
 Panchen Lama 754
 Pantelejev Michail 408, 410
 Papandreou Georges 449
 Pascal Pierre 431
 Pasqualini Jean 676, 685, 686, 690, 693-698, 701, 713, 720
 Pastora Eden (Komendantas Zéro) 926-928, 932-935
 Pastuchov Krastiu 545
 Paša Enver 194
 Patrascanu Lucretiu 580
 Pauger Karl 189
 Pauker Ana 190, 593, 594
 Pavel Gheorghiu 611
 Pavelič Ante 444, 446
 Pavlik Gejza 584
 Pavlov Nikola 582
 Pavlovskij Ivan Grigorjevič 994
 Pean Pierre 490
 Peluso Edmundo 431
 Pen Sovan 819
 Penčev Dimitar 613
 Peng Dehuai 672, 679, 716, 717
 P'eng P'ai 642-644, 650
 Peralta Margie Clavo 947
 Pešechonov Andrej 183
 Pétain Philippe 402, 617
 Peter Gabor 593
 Petermann (sutuoktiniai) 411
 Peters Jan 88, 105, 107, 193
 Peterson 1027
 Petkov Dimitrij 548
 Petkov Nikola 546-548, 613
 Petkov Petko 548
 Petliura Simon 115, 134
 Petras I 257, 1020, 1021
 Petrescu Constantin 545
- Petriščev 183
 Petrovskij G. 105, 111
 Pfeiffer Wilhelm 412
 Pham Quyn 786
 Pham Van Dong 794
 Piatakov Georgij 162, 237, 256
 Piatnickij Osip (Taršis) 409, 418
 Picelli Guido 468
 Pico Laurence 837, 869
 Pieck Wilhelm 410, 411
 Pijus XI 47, 48
 Pika Heliodor 550, 551
 Pilecki Witold 519
 Pilniak Boris 278
 Pilsudskij Józef 498, 499
 Pin Yathai 43, 45, 805, 813, 814, 817, 826, 829, 842, 845, 852, 885
 Pineau Christian 429
 Pipa Mustafa 559
 Piurvejev D. P. 308
 Platon 10
 Platon (estų arkivyskupas) 381
 Plechanov Georgij 298
 Plevickaja Nadežda 391
 Pliušč Leonid 34
 Plocek Evzen 604
 Plotkin 231
 Podgornij 489
 Podsednik Josef 551, 552
 Pokrovskij 277
 Pol Poth (Saloth Sar) 12, 13-22, 29, 43, 643, 802, 803, 808, 815, 816, 819, 821, 824, 826, 827, 832, 835, 843, 846, 847, 849, 854, 856, 861, 864, 868, 870, 871, 873, 875, 877, 880, 882, 886, 888, 889, 891, 941, 943, 1050
 Ponchaud François 804
 Popielusko Jerzy 534
 Popkov Piotr 339
 Poretski Eisa 400
 Poretski Nathan (žr. Reiss Ignaz)
 Poskrebyšev Aleksandr 338
 Postyšev Pavel 198, 267, 277
 Potresov 103, 183
 Pouliopoulos Pandelis 425
 Prager Rodolphe 425
 Premtaj Sadik 426
 Prendushi Vincent 558
 Prieto Indalecio 474
 Primakov 275
 Prokopovič Sergej 170, 172, 181
 Przemek Grzegorz 533
 Psarros Dimitri 448, 449
 Pugačov Jemeljan 1021
 Puiu Ion 610
 Puškin Aleksandr 298
 Putna Vytautas 275
 Puzickij Nikolaj 217, 390
 Puzickij Sergej 392

Qi Benua 717
 Quin Shi 638
 Queneau Raymond 9
 Quevedo Miguel Angel 905

Radčenko Liubov 183
 Radek Karl 89, 93, 120, 197, 256,
 271, 393, 1027
 Radkiewicz Stanislaw 515
 Radomir 419
 Rahi Seddiqullah 1009
 Raichman Leonid 341
 Ray Manolo 905
 Rajk Laszlo 522, 544, 581-585,
 592,593,601
 Rajnai Sandor 603
 Rákóczi Matyas 374, 379, 543, 582, 584, 593,
 598, 601
 Rakovskij Christian 197, 396, 1027
 Ramirez Oscar Alberto 947
 Ramzin Aleksandr 236, 237
 Ranariddh (princas) 804
 Ranke Hubert von (Moritz Berssler) 473
 Rasputin Grigorij 62
 Ratebzâd Anathihâ 987
 Ravasz Laszlo 559
 Razin Slenka 1021
 Reagan Ronald 966, 974
 Reboul Jean 424
 Rebull Cabré 476
 Regler Gustav 478, 479, 481
 Rey David 477
 Reicher Gustav 417
 Reicin Bedrich 551, 586
 Rein Marc 473, 474
 Reingold Isaak 138, 139
 Reiss Ignaz (Nathan Poretski) 419, 420
 Remmele Hermann 271
 Renan Ernest 1053
 Reventlow Max 480
 Ribbentrop Joachim von 288, 289
 Richet 1048
 Rychetsky Pavel 621
 Rieger Max 469
 Rigoulot Pierre 443
 Rykov Aleksej 120, 198, 202, 236, 237, 256
 Riumin Martemiam 343
 Riutin Martemiam 403
 Rivet Paul 476
 Roa Raül 904
 Robelo Adolfo 929, 933
 Robespierre Maximilien 873, 1016,1017, 1041
 Robotti Paolo 271, 430, 431
 Rodionov 339
 Rodriguez José 915, 930

Roy Claude 553
 Rokosovskij Konstantin 276
 Rolland Romain 405, 431, 1038
 Romanovai (dinastija) 1019
 Romanov Panteleimon 278
 Romkowski 518
 Roosevelt Franklin 36
 Rosales Danilo 936
 Rosental N. 145
 Rousset David 33, 43
 Roux Alain 660
 Rovira José 476
 Rozanov Vasilij 183
 Rozanski Józef 518, 525
 Rozenberg Marsel Izraelevič 458, 459
 Rudolph Hans 480
 Rudzutak Jan 267
 Rupnik Jacques 557

Saadi Yacef 486
 Sabata Jaroslav 606
 Sacharov Andrej 34, 233
 Sadek Abraham 424
 Sadyrin Andrej 236
 Safay Selab 994
 Safaris 448
 Sala Victorio 464, 474
 Salas Rodriguez 417
 Salazar 48
 Salini Pierre 424
 Saloth Sar (žr. Pol Pot)
 Salvador David 905
 Samsonov Timofej 116
 Sandino Tomas César 926
 Santamaria Yves 924
 Sao Phim 808
 Sapilinia 972
 Saprionov Timofej 392
 Sartre Jean-Paul 762, 1046
 Savimbi Jonas 924, 970, 974
 Savinkov Boris 102, 390
 Scarioli Nazareno 430, 431
 Scarselli Tito 430
 Schacht Hjalmar 465
 Schleyer Hans Martin 492
 Schubert Hermann 271,411
 Schulenburg Friedrich von 412, 413
 Schulte Fritz 271
 Sedov Lev 420
 Sejko Temo (kontradmirolas) 613
 Semprun Jorge 413
 Seng Kimseang 848
 Serantes Perez (monsinjoras) 906
 Serge Victor 382, 396, 465
 Sergij (metropolitias) 239, 241

- Serman Ilja Zekovič 337
 Serov Ivan 294, 301, 305, 306, 350, 511, 514
 Siantos Giorgos 449
 Sidorov Vasilij 272-274
 Sihanuk Norodom 803, 805, 806, 809, 811, 822, 861, 863, 864, 868, 877
 Silone Ignazio 11
 Siloto 431
 Silva Arnaldo 431
 Simajao Joana 978
 Simango Uria 978
 Simone André 586
 Sinclair Betty 487
 Singer Israel Joshua 436
 Syngman Rhee 762
 Siniavskij Andrej 356
 Syrcov Sergej 138, 237
 Sisaye 956
 Sivers (generolas) 86
 Skobleviskij Aleksandr (Gorev) 379
 Skoblin Nikolaj 391
 Skolnik Jozsef 577
 Skulski Stanislaw (Mertens) 409
 Sladek (šeima) 434
 Slanskij Rudolf 342, 522, 552, 558, 585-587, 589, 590, 591, 592, 595, 602
 Sling Otto 552, 587
 Sliwinski Marek 820, 822, 825, 827, 828, 832, 854
 Smilie Bob 471
 Smirnov Vladimir 106, 145, 398
 Smith Ian 977
 Snow Edgar 646
 So Hwan Hi 765
 Sochor Lubomir 554
 Sokolnikov 138, 270
 Sol Jang Sik 763-765
 Solovjov K. 340
 Solženicyn Aleksandr 34, 35, 41, 43-45, 277, 329, 357, 471, 568, 1042
 Somoza 926, 927, 932
 Son Sen 806
 Son Tay 783
 Sori Marin Humberto 904, 905, 910, 915
 Spychalski Marian 525, 526
 Spiegelglass Sergej 423
 Spiridonova Marija 117, 119, 120
 Stachanov Andrej 253
 Stachevsky Arthur 462
 Stajner Karlo 433
 Stalin Josif (Džiugašvili) 10, 12, 14, 15, 17, 19-24, 26-32, 35, 36, 39-42, 45, 50, 111, 183, 187, 196-199, 201-203, 205, 208, 212, 214, 227-229, 231, 232, 235-237, 240, 251-254, 257-260, 263, 264, 267, 268, 270, 273-276, 278-280, 284, 288, 291, 292, 294, 298, 301, 305, 308-310, 321, 326, 328, 333, 335, 337-351, 360, 364, 366, 379, 383, 384, 394-396, 402-407, 409-413, 416-424, 429, 438, 439, 441, 444, 447, 452-454, 460-463, 473, 481, 484, 497, 498, 504, 509, 510, 514, 521, 528, 541, 543, 563, 565, 574, 578, 580, 584, 585, 587, 589, 590, 593-595, 598, 601, 631, 634, 761, 763, 781, 792, 802, 824, 865, 880, 882, 889, 950, 993, 1024, 1037-1040, 1046, 1051-1053
 Stamboliskij Aleksandr 381
 Stefanov Ivan 582
 Stein Wladyslaw 408
 Steinberg Isaak 90, 1037, 1038
 Stepan Miroslav 619
 Stepanov (Minev) 462
 Stepun Fiodor 181
 Stern Antonia 481
 Stern Manfred (generolas Kleberis) 388
 Stoian Maria 565
 Stojadinovič Milan 445
 Stolypin Piotr 61, 67
 Stresemman Gustav 379
 Stroop Jürgen 518
 Struch Papito 920
 Suarez Anres 904
 Sun Yat Sen 383
 Sun Tzu 638
 Suon Sikoeun 873
 Suphanuvong 799
 Süsskind Heinrich 271
 Suvana Phuma 799
 Suvorov Aleksandr 298
 Svab Karel 584, 586, 587
 Sverdlov Jakov 111
 Svermova Marie 587
 Svoboda Ludvik 542
 Swianiewicz Stanislaw 504
 Swiatlo Jozef 525, 526
 Swiecicki J. 417
 Szalai Andras 581
 Szamuely Tibor 374-376
 Szilagyi Jozsef 600, 602
 Szönyi Tibor 581
 Šalaniov Varlaam 43, 45, 192, 284
 Ščeglovitov Ivan 108
 Ščeptickij (unity metropolitas) 316
 Ščerbakov Aleksandr 597

Šeinin Lev 341
 Šimanov 390
 Škiriatov 232
 Šliapnikov Aleksandr 69, 343, 392-394, 1031
 Šolochov Michail 229, 231, 232
 Šuiskij Andrėj 1020
 Šukovič Roman 316
 Švarcman Lev 341
 Šverník Nikolaj 265

Tulaikov 278
 Tulu Teká 960
 Tuominen Arvo 410, 428
 Tupolev Andrėj 277
 Turcanu Eugen 572-574
 Tutev Ivan 583
 Twining Charles H. 832

Ta Thu Thau 427, 786
 Tabidze Tician 278
 Tacit 48
 Taittinger Jean 387
 Taraki Nur Mohammed 987, 990, 991, 994
 Tashko Koco 613
 Tellevia Salomon 936
 Teng To 721
 Tertulian 35
 Thaci Gaspar 558
 Thilo Arthur 412
 Thorez Maurice 10, 36, 453, 456, 549, 591, 892
 Tichon (patriarchas) 171, 174, 175, 177, 239
 Tildy Zoltan 545
 Timašuk (gydytoja) 334
 Tiso Jozsef (monsijnoras) 617
 Tito (Josip Broz) 341, 418, 445-446, 452, 454, 455, 486, 520, 521, 541, 542, 578-582, 589
 Tkačov Piotr 1050
 To Huu 792
 Todorov Cvetan 7, 24, 36, 575, 1041, 1043
 Togliatti Palmiro 271, 341, 410, 411, 456, 459, 462, 481, 591
 Tolstoj Lev 298
 Tomskij Michail 1 7
 Torriente Elias de la 912
 Torrijos 928
 Totu Victor 611
 Tou Samouth 864
 Tran Van Giau 786
 Treint Albert 386, 387
 Tresso Pietro 424
 Tretjakov Sergej Nikolajevič 390
 Trilisser Meir (Michail Moskvín) 88, 382, 400, 408, 410
 Triolet Eisa 466
 Trochta Stepan 560
 Trockij Lev 37, 50, 73, 84, 89, 90, 93, 103, 111, 120, 124, 125, 129, 162, 176, 196, 197, 257, 340, 341, 379, 387, 394-397, 407, 410, 416, 418-424, 454, 466, 467, 498, 1024, 1029, 1034-1036, 1044, 1045, 1051
 Trubeckoj Sergej 181
 Tuchačevski Michail 160, 163, 164, 237, 264, 275, 276, 341, 387, 498

Uborevičius Jeronimas (generolas) 275
 Uhl Petr 606
 Uljanov Aleksandr 1019
 Unšlicht Jossif 88, 173, 181, 182, 196, 271, 387
 Uribe Vincente 459
 Urickij Moisej 104, 107
 Urrutia Manuel 904
 Ursiny Jan 550
 Ustinov David 269
 Utrata Eduard 588

Vackova Ruzena 561
 Vafiadis Markos 451, 452
 Vailand Roger 553
 Vayo Alvares del 459, 465
 Vayo Astorga 471
 Vaksberg Arkadij 405
 Valdés Ramiro 911, 921
 Valls Jorge 915
 Valtin Jan (Richard Krebs) 380
 Van Dunem Dominigos 970
 Varga Béla 545
 Varga Eugen 374
 Vasiljevič Nikolaj 246
 Vatanšach (KHAD vadovas) 1005
 Vavilin 169
 Vavilov Nikolaj 278
 Večinkin (NKVD agentas) 391
 Velčev Damian 542
 Velouchiotis Aris 426, 448-450
 Veltrusky Jiri 43
 Venjamin (Petrogrado metropolitas) 177
 Ventura Estebán 902
 Vera Aldo 912
 Verbickij 340
 Verdès-Leroux Jeannine 903
 Vesely Jindrich 595
 Viačeslav 196, 225
 Vickery Michael 819
 Vidal-Naquet Pierre 22
 Vidali Vittorio 462, 469
 Viegas Jorge 979
 Vieira Sergio 976
 Vigdorčik Migulo 183

Vilchis Tijerino José Angel 936
 Vinogradova (kolchozninke) 246
 Violet Bernard 491
 Vyšinskij Andrej 250, 292, 341, 410, 1045
 Vlasianu Florin 611
 Vlasov Andrej 319, 439
 Vo Nguyen Giap 634
 Voight Helmut 491
 Voikin Nikolaj 246
 Voja 418
 Volai (vyskupas) 558
 Volodarskij Moisej 98, 99
 Vorn Vet 808
 Vorošilov Kliment 263, 275, 344-346,
 410, 504
 Voznesenskij Ivan 339
 Vrangeli 136, 140, 141, 150, 155, 376, 396
 Vujović (brolija) 418

Walecki Maximilian 416
 Wałęsa Lech 530
 Walter Elena 408
 Walther Otto 413
 Wandurski Witold 499
 Wang Guangmei 716
 Wang Hongwen 741
 Wang Ming 647
 Wang Shiwei 648
 Wankowicz Melchior 529
 Warski Adolf 416
 Wasir Akbar Chan 1006
 Wedemeyer (generolas) 641
 Wehner Herbert 412
 Wei Jingsheng 678, 709, 746, 747
 Weil Simone 36
 Weinrich Johannes 491
 Weissberg Alexandr 414
 Weng Senhe 731
 Werth Nicolas 504, 592, 1037
 Wheelock Jaime 927
 Wybot Roger 441
 Wicha 527
 Wieviorka Annette 567
 Wyszynski (kardinolas) 524
 Wolf Erwin 409, 467, 473
 Wollweber Ernst 487
 Wonka Pavel 613
 Wu Han 721
 Wu Harry 685, 686, 719

Xie Fuzhi 720
 Xoxe Koci (Koči Dzodze) 580

Zabolockij Nikolaj 278
 Zachariadis Nikos 451-453
 Zaher Šach (karalius) 986, 988, 1010
 Zayas Jorge 905
 Zakovskij Andrej 146, 267
 Zapotocky Antonin 591
 Zarskij 182
 Zavodskij Osvald 588
 Zborowski Mark 420
 Zegvos Iani 450
 Zela Stanislav 560
 Zelionyj 134, 135
 Zemskov Viktor 359
 Zenawi Meles 960
 Zervas Napoléon 448, 449
 Zevina Rulf Aleksandrovna 337
 ZhaiZhenhua 733
 Zhang Chunqiao 742
 Zhang Shaosong 755
 Zhou Enlai 384, 647, 711, 716, 722, 742, 746,
 753, 877
 Zinovjev Grigorij 23, 34, 72, 73, 99, 106,
 120, 158, 197, 252, 253, 256, 267, 340, 378,
 379, 387, 394-396, 1040
 Zverev Nikolaj 330, 331

Ždanov Andrej 263, 267-269, 292, 301, 334
 Žemčiuzina Polina 338
 Živkov Todor 619
 Žukov Grigorij (maršalas) 462

Turinys

Komunizmo nusikaltimai. *Vertė Irina Mikalkevičienė*

7

PIRMA DALIS

Valstybė prieš liaudį

1. SPALIO PARADOKSAI IR NESUSIPRATIMAI.....	57
2. „GINKLUOTA PROLETARIATO DIKTATŪROS RANKA".....	76
3. RAUDONASIS TERORAS	100
4. „BJAURUS KARAS"	114
5. NUO TAMBOVO IKI DIDŽIOJO BADO.....	152
6. NUO PALIAUBŲ IKI „DIDŽIOJO PERSILAUŽIMO".....	184
7. PRIVERSTINĖ KOLEKTYVIZACIJA IR IŠBUOŽINIMAS	204
8. DIDYSIS BADAS	221
9. „SOCIALIAI SVETIMI ELEMENTAI" IR REPRESIJŲ CIKLAI	235
10. DIDYSIS TERORAS (1936-1938).....	256
11. LAGERIŲ IMPERIJA.....	282
12. IŠVIRKŠČIOJI PERGALĖS PUSĖ	299
13. GULAGO APOGĖJUS IR KRIZĖ.....	320
14. PASKUTINIS SĄMOKSLAS	334
15. ĖJIMAS IŠ STALINIZMO	344
PABAIGAI. <i>Vertė Danius Zalietckas</i>	359

ANTRA DALIS

Pasaulinė revoliucija, pilietinis karas ir teroras

1. KOMINTERNAS PRIE DARBO	371
2. NKVD ŠEŠĖLIS ISPANIJOJE	457
3. KOMUNIZMAS IR TERORIZMAS	485

TREČIA DALIS

Kita Europa - komunizmo auka

1. LENKIJA, „NACIJA PRIEŠAS“	497
Sovietų represijos prieš lenkus. - Lenkija 1944-1989 m.: represijų sistema	
2. CENTRINĖ IR PIETRYČIŲ EUROPA.....	537
„Importuotas" teroras?- Politinės bylos sąjungininkams nekomunistams. - Pilietinės visuomenės griovimas. - „Mažasis žmogus" ir konclagerių sistema. - Komunistų vadovų procesai. - Nuo „postteroro" iki postkomunizmo. - Daugialypis praeities tvarkymas	

KETVIRTA DALIS

Azijos komunizmas: tarp „perauklėjimo" ir masinių žudynių

1. KINIJA: ILGAS ĖJIMAS TAMSOJE	631
Smurto tradicija? - Revoliucija neatskiriama nuo teroro (1927-1946). - Agrarinė reforma ir miestų valymai (1946-1957). - Didžiausias istorijoje badas (1959-1961). - Paslėptas „gulagas" laogai. - Kultūrinė revoliucija: anarchistinis totalitarizmas (1966-1976). - Dengo era: teroro siautėjimas (nuo 1976-ųjų). - Tibetas: genocidas Pamyro viršukalnėse? Vertė Vilhelmina Vitkauskienė	

2. ŠIAURĖS KORĖJA, VIETNAMAS, LAOSAS:	
DRAKONO SĖKLA	758
Nusikaltimai, teroras ir paslaptis Šiaurės Korėjoje. - Vietnamas: karinio komunizmo aklavietės. - Laosas: bėgantys iš šalies gyventojai	
3. KAMBODŽA: KRAUPIŲ NUSIKALTIMŲ ŠALYJE.....	802
IŠVADOS	889

PENKTA DALIS

Trečiojo pasaulio šalys

1. LOTYNŲ AMERIKA IŠBANDO	
KOMUNISTINIUS REŽIMUS	901
Kuba: nesibaigiantis tropikų totalitarizmas. - Nikaragva: totalitarinio plano žlugimas. - Peru: kruvinas Šviečiančio kelio „Didysis žygis“	
2. AFRIKIETIŠKASIS KOMUNIZMAS: ETIOPIJA, ANGOLA, MOZAMBIKAS	949
3. KOMUNIZMAS AFGANISTANE	982

Kodėl?.....	1013

Autoriai	1056

Pavardžių rodyklė	1059

Ju 138 Juodoji komunizmo knyga/ [Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin]. - Vilnius: Vaga, [2001]. - 1078 p.; [16] iliustr. lap. Autoriai nurodyti virš. - Bibliogr. išnašose. - Asmenvar. r-klė: p. 1059.

ISBN 5-415-01497-7

UDK 321.6+343.3

„Juodoji komunizmo knyga“ - knyga apie komunistinių režimų istoriją, traukianti į atštuoniasdešimt metų ir apėmusią kone trečdalį žmonijos. Aprašomas komunistų įsigalėjimas Rusijoje, Kominterno veikla, nesėkmingi mėginimai sukelti revoliucijas kitose Europos šalyse, atskleidžiama komunistų veikla Azijoje, Afrikoje, Lotynų Amerikoje, Afganistane.

Stéphane Courtois, Nicolas Werth,
Jean-Louis Panne, Andrzej Paczkowski,
Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin

JUODOJI KOMUNIZMO KNYGA

Redaktorė S. Papečkienė
Dailininkė D. Rybakovienė
Meninis redaktorius L. Spurga
Korektorė R. Prapiestienė
Maketavo D. Rybakovienė

Užsakymas 416
Leidykla VAGA, Gedimino pr. 50, 2600 Vilnius
Spausdino AB „Vilspa“, Viršuliškių skg. 80, 2506 Vilnius

Nacizmo nusikaltimai buvo oficialiai pripažinti ir pasmerkti, po nacistų pralaimėjimo pagrindiniai jų vadeivos buvo nuteisti Tarptautiniame Niurnbergo kariniame tribunole. O komunizmo nusikaltimus vis dar gaubia tyla, jie nesusilaukė nei istorinio, nei moralinio įvertinimo, nors pirmieji konclageriai atsirado ne Hitlerio, o Lenino šalyje ir nuo nacizmo nukentėjo apie 25 milijonus žmonių, o komunizmo aukų skaičius siekia 100 milijonų.

„Juodoji komunizmo knyga“ - pirmasis Vakarų pasaulio mėginimas sudaryti komunizmo aukų sąrašą. Grupė istorikų ir universiteto dėstytojų ėmėsi rašyti komunistinio teroro istoriją, tirdami skaudžius jo pėdsakus Europoje, Azijoje, Afrikoje, Lotynų Amerikoje, Afganistane. 1997 m. ši knyga išleista Prancūzijoje, netrukus pasirodė Vokietijoje, Rusijoje ir kt. (jau 29 šalyse). Gausūs autorių surinkti liudijimai, faktai, archyvų dokumentai patvirtina, kad komunistinė sistema per visą savo gyvavimo laikotarpį buvo nusikalstama ir iš pat pradžių rėmėsi teroru. Kaip sako žymus prancūzų istorikas, parašęs šiai knygai įžangą, Stephane Courtois, „komunizmo nusikaltimai nesuskaičiuojami: pirmiausia tai nusikaltimai žmogaus dvasiai, taip pat visuotinei Tpl̄tūr̄ai ir tautinėms kultūroms“. Ar bereikia sakyti apie komunistinės ideologijos užkratą, sovietinį mentalitetą, ligi pat šiol skaudžiai žalojančią žmonių ir tautų likimus.